

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტი

პროგრამა «ლოგოსი»

პუბლიკაციები და ღონისძიებები კლასიკური ფილოლოგიის,
ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის სფეროში

ლოგოსი
თბილისი 2012

ქეთევან გარდაფხაძე, ლევან გორდემიანი,
თეა დულარიძე, თამარ თარხნიშვილი,
ქეთევან ნადარეიშვილი, მანანა ფხაკაძე

**დემოკრატიული ტენდენციები:
ანტიკური სამყარო და საქართველო**

(ენციკლოპედიური ცნობარი)

რედაქტორი ქეთევან აბესაძე

პროექტი განხორციელებულია ფონდი „ღია საზოგადოება-საქართველოს“
ფინანსური მხარდაჭერით

THE DEMOCRATIC TENDENCIES: ANCIENT WORLD AND GEORGIA
(Encyclopedy)

მხატვარი: გუგა კოტეგიშვილი

ყლის კომპიუტერული დამუშავება: ალექსანდრე ჯიქურიძე

დაკაბადონება: ირინე სტროგანოვა

პოლიგრაფიული უზრუნველყოფა: გონა კველიშვილი, დავით მუჯირი

ISBN 978-9941-437-39-7

- © საგამომცემლო პროგრამა „ლოგოსი“, 2012
- © ქეთევან გარდაფხაძე
- © ლევან გორდემიანი
- © თეა დულარიძე
- © თამარ თარხნიშვილი
- © ქეთევან ნადარეიშვილი
- © მანანა ფხაკაძე

პროგრამა „ლოგოსი“
ილია ჭავჭავაძის გამზირი 13, თბილისი 0179
ტელ. 225-02-58, ფაქსი 222-11-81
ელ. ფოსტა: logos@greekstudies-tsu.ge

გარეკანზე: პეითო და ეროსი, პომპეის ფრესკა, ახ. წ. I ს., ნეაპოლის არქეოლოგიური მუზეუმი

სარჩევი

წინასიტყვაობა	7
შესავალი.....	9
1. საგოგალოებრივი და სახელმწიფო მოწყობა	15
1.1. წოდებრივი და თანამდებობრივი დიფერენციაცია	19
1.2. მართვის კოლექტიური ორგანოები	21
2. ეკონომიკა / ეკონომიკური სტრუქტურები და ინსტიტუციები	32
3. კანონმდებლობა, კანონშემოქმედება და სამართალწარმოება	47
4. ქალი და ოჯახი	65
5. დემოკრატიული რეფორმები და რეფორმატორები	80
ენციკლოპედიური ცნობარი.....	92
ილუსტრაციები.....	336

წინასიტყვაობა

ოც წელიწადზე მეტია საქართველო ცდილობს დემოკრატიის გზაზე სიარულს. ამ გზაზე გვექონდა წარუმატებლობებიც და მიღწევებიც. წარმატებად ნამდვილად ვერ ჩაითვლება გადაგრიანებები და რევოლუციები, საზოგადოების გაუთავებელი სწრაფვა ბელადისა თუ „კეთილი მეფისკენ“, რომელიც „მამა და მარჩენალი“ უნდა იყოს და საზოგადოების კეთილდღეობა მარტომ უზრუნველყოს, ლიდერის გარემოცვის მუდმივი მცდელობა აღადგინოს საბჭოთა დროიდან კარგად ნაცნობი ერთპარტიული მმართველობა. სამაგიეროდ თანდათანობით ჩამოყალიბდა სახელმწიფო თუ საზოგადოებრივი ინსტიტუციები და, რაც მთავარია, ერთხელ მაინც მოხერხდა ხელისუფლების შეცვლა არჩევნების გზით, რამაც საგრძნობლად დაგვაახლოვა ცივილიზებულ სამყაროს. მაგრამ დემოკრატია სტაბილური და შეუქცევადი პროცესი რომ იყოს, იგი არ უნდა ეფუძნებოდეს წამხედურობას ან მმართველის კეთილ ნებას და მოქალაქეთა ცხოვრების წესად უნდა იქცეს. ამისათვის წარმატებული პრაქტიკული გამოცდილების გვერდით საჭიროა სამოქალაქო განათლება. სამოქალაქო განათლება, თავის მხრივ, გულისხმობს უფრო მეტი სახელმძღვანელო ლიგერატურის შექმნას, კლასიკური თუ თანამედროვე ნაშრომების თარგმნას, რომლებიც დემოკრატიული საზოგადოების იდეათა გავრცელებას შეუწყობს ხელს. ბუნებრივია, ამ გზის ლიგერატურის გააზრება შეუძლებელია დემოკრატიული მმართველობის საფუძვლების, მისი ფუნდამენტური პრინციპებისა თუ ინსტიტუციების შესწავლის გარეშე. მეორე მხრივ, ნებისმიერ სოციუმში ღია საზოგადოების ღირებულებათა დამკვიდრებისა და გავრცელებისათვის აუცილებელია იმის ცოდნა, თუ რამდენად მზადაა საზოგადოება ამ იდეათა შესათვისებლად.

გემოთქმულის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, სამოქალაქო განათლების ხელშეწყობის პროცესი საქართველოში გულისხმობს როგორც კლასიკური დემოკრატიული მოდელების, მისი ინსტიტუტებისა თუ პრინციპების პოპულარიზაციას საზოგადოების ფართო ფენებში, ასევე იმის კვლევა-სა და ანალიზს, თუ რომელი დემოკრატიული ინსტიტუტები, მოდელები, ღირებულებები გვხვდება საქართველოს პოლიტიკურ და სოციალურ სტრუქტურებში, ქართულ სამართალწარმოებაში, ქართულ ადამიანებში, როგორია ამ ინსტიტუტების დემოკრატიულობის ხარისხი, რამდენად ორგანულია ისინი ქართული მეტალობისათვის.

თანამედროვე ცივილიზებული სამყაროს საფუძველთან, ანტიკურ დემოკრატიათთან დაკავშირებული პრობლემები კარგადაა შესწავლილი როგორც სპეციალურ, ისე სამეცნიერო-პოპულარულ ლიგერატურაში. თუმცა მეცნიერთა ინტერესი ძირითადად ათენური დემოკრატიის შესწავლისკენ არის მიმართული. ფართო პუბლიკისათვის შედარებით ნაკლებადაა ცნობილი ის გზა, რომელიც ბერძნულმა საზოგადოებამ გაიარა დემოკრატიის კლასიკურ მწვერვალებამდე, ასევე, ძვ. წ. V-IV სს-ის ათენის მემობელთა საზოგადოებრივი წყობა, ანუ ის ისტორიული კონტექსტი, რომელშიც კლასიკური ათენი იმყოფებოდა. ამის მიზეზი, ნაწილობრივ, ისაა, რომ თავად ბერძნები „დემოკრატიას“ მხოლოდ ხალხის პირდაპირ მმართველობას, ე. ი. ათენურ მოდელს უწოდებდნენ.

რაც შეეხება ქართულ რეალობას, მიუხედავად იმისა, რომ ქართულ ეთნოგრაფიაში, ფოლკლორში, ისტორიოგრაფიაში საფუძვლიანადაა შესწავლილი ქართული მთისა თუ ბარის სოციალური ინსტიტუტები, სახელმწიფო სტრუქტურები, სამართლის წარმოების წესები, ჩვეულებითი სამართლის ნორმები (ივ. ჯავახიშვილი. ვ. ბარდაველიძე. მ. კეკელია, ი. დოლიძე, გ. ნადარეიშვილი, რ. ხარაძე, გ. გასვიანი. ს. მაკალათია, თ. ოჩიაური, მ. კანდელაკი, ბ. ნიქარაძე და სხვ.), დღემდე ეს მასალა არაა კომპლექსურად შესწავლილი მასში დემოკრატიული ელემენტებისა თუ გენდენციების ძიების თვალსაზრისით. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან საბჭოთა კავშირის იდეოლოგიური წნეხის პირობებში წინასწარ იყო განსაზღვრული, რომ მთაში პირველყოფილ-თემური წყობის გადმონაშთები უნდა მოგვეძია, ბარში კი გარკვეული მომენტიდან – ფეოდალური ურთიერთობები. „განვითარებული მონათმფლობელური დემოკრატიის“ ელემენტების ძიება „უფროსი ძმისადმი“ უპატივცემულობად ჩაგვეთვლებოდა – თუ რუსებს არ ჰქონდათ საკუთარი ანტიკურობა, ჩვენ რატომღა უნდა გვექონოდა? ცხადია, რომ ჩვენ არც გვექონია ჩვენი ათენი თუ რომი, მაგრამ ერთი შეხედვითაც კი

საკმაოდ საყურადღებო მსგავსებებია ზოგადად ანტიკურ სამყაროსა და ქართულ მასალას შორის. ამ მსგავსება-განსხვავებათა შედარებით ნეიგრაღურად, ობიექტურად წარმოჩენის საშუალებად მივიჩნით ენციკლოპედიური ცნობარის ფორმაგი.

ამასთანავე, განსაკუთრებით უნდა გავამახვილოთ ყურადღება იმაზე, რომ დღემდე არ არსებობს არც ქართულ და, სხვათა შორის, არც ევროპულ ენებზე ენციკლოპედიური ცნობარი, რომელიც დაინტერესებული საზოგადოების ფართო ფენებს გააცნობდა თუნდაც მხოლოდ ანტიკური სამყაროს დემოკრატიულ ინსტიტუტებსა და პრინციპებს. არადა, ასეთი გიპის ენციკლოპედიური ცნობარის შექმნა ერთობ საშური საქმეა როგორც წარსულის სწორად შესაფასებლად, ასევე, გარკვეულწილად, დღევანდელი პრობლემების გადასაჭრელადაც.

პროექტის ფარგლებში გამოსაცემად მომზადდა ენციკლოპედიური ცნობარი, რომელიც მოიცავს დემოკრატიის ჩასახვა – განვითარება – ფუნქციონირებასთან დაკავშირებულ მრავალრიცხოვან ცნებას, ინსტიტუტს, გერმინს (ანტიკურ სამყაროსა და საქართველოში). ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების დემოკრატიული ელემენტების განხილვა ბერძნულ-რომაული ანალოგების ფონზე დაგვეხმარება როგორც ცალკეული ინსტიტუტების, ასევე ზოგადად ქართულ საზოგადოებაში დემოკრატიული გენდენციების განსაზღვრაში, რასაც, თავის მხრივ, დემოკრატიის მშენებლობის საქმეში პრაქტიკული მნიშვნელობა ექნება.

ენციკლოპედიური ცნობარი, თავისი ფორმაგისა და სტრუქტურისგან გამომდინარე, მკითხველთა ფართო ფენისათვისაა განკუთვნილი. ავტორებს იმედი აქვთ, რომ ის შეიძლება გამოდგეს აგრეთვე დამხმარე სახელმძღვანელოდ სხვადასხვა ჰუმანიტარული თუ საზოგადოებრივი დარგების შემსწავლელთათვის.

ცნობარის ძირითად ნაწილს წარმოადგენს საენციკლოპედიო სტატიები, რომლებიც ეძღვნება სოციალურ ფენებს, თანამდებობებს, საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ინსტიტუტებს, ისტორიულ ფიგურებს, რომლებსაც გარკვეული შეხება აქვთ საზოგადოებრივ მოწყობასთან, სოციალურ ურთიერთობებთან, დემოკრატიულ გენდენციებთან და მათ განვითარებასთან. ამას წინ უძღვის შესავალი და განმამოგადებელი სტატიები, რომლებშიც შედარებულია საზოგადოებრივი ცხოვრების მნიშვნელოვანი სფერო ანტიკურ საბერძნეთში, რომში და საქართველოში. ცხადია, ეს შედარებითი ანალიზი არ შეიცავს შორსმომავალ დასკვნებს, მით უფრო, კონკრეტულ რეკომენდაციებს პოლიტიკოსებისათვის. ჩვენ ვიფარგლებით ინფორმაციით, რომელსაც, გარკვეული ფორმით დალაგებულს, წარვუდგენთ საზოგადოებას განსჯისათვის.

ბერძნული და ლათინური გერმინები უმთავრესად მოცემულია სახელობითი ბრუნვის ფორმით. ცალკეულ შემთხვევებში ხარკს ვუხდით გრადიციას (მაგ., არქონი/არქონგი). ბერძნული გერმინები გადმოცემულია ერაზმული წაკითხვით, ლათინური გერმინებისთვის ვიყენებთ გრადიციულ ფორმებს შეთვისებულს შუასაუკუნეების ლათინურიდან.

სამუშაო ავტორებს შორის ამგვარად გადანაწილდა:

საენციკლოპედიო სტატიები: საბერძნეთი – ქეთევან ნადარეიშვილი; რომი – მანანა ფხაკაძე და ქეთევან გარდაფხაძე; საქართველო – თამარ თარხნიშვილი და თეა დულარიძე.

განმამოგადებელი სტატიები: საზოგადოებრივი და სახელმწიფო მოწყობა – თამარ თარხნიშვილი და ლევან გორდემიანი; ეკონომიკა – თეა დულარიძე; კანონმდებლობა, კანონშემოქმედება და სამართალწარმოება – ქეთევან გარდაფხაძე; ქალი და ოჯახი – ქეთევან ნადარეიშვილი; დემოკრატიული რეფორმები და რეფორმატორები – მანანა ფხაკაძე; შესავალი – ლევან გორდემიანი.

ავტორები დიდ მადლობას უხდებიან კოლეგებს: ქეთევან აბესაძეს, გია გელაშვილს, რისმაგ გორდემიანსა და გია ჟორჟოლიანს იდეის მხარდაჭერისა და საყურადღებო შენიშვნებისათვის, აგრეთვე ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტიისტიკისა და ნეოგრეციისტიკის ინსტიტუტსა და საგამომცემლო პროგრამა „ლოგოსს“ პროექტის გექნიკური უზრუნველყოფისათვის და, განსაკუთრებით, ფონდს „ღია საზოგადოება – საქართველო“ პროექტის დაფინანსებისათვის.

შესავალი

დემოკრატია, როგორც ცნობილია, ბერძნული სიტყვაა და „ხალხის მმართველობას“ ნიშნავს. დღეს ცივილიზებულ სამყაროში იგი მიჩნეულია სახელმწიფოსა თუ საზოგადოების მართვის ოპტიმალურ ფორმად და ქვეყნების უმრავლესობა, დამოუკიდებლად იმისაგან, როგორ აღიქვამს მას დანარჩენი სამყარო, თავს დემოკრატიულს უწოდებს. მათ რიცხვშია ამერიკის შეერთებული შტატებიც, რომელიც ბევრისათვის თანამედროვე დემოკრატიის ეგალონია, სხვებისათვის კი – მსოფლიო ბაგონობაზე პრევენციის მქონე იმპერია, აგრეთვე კორეის სახალხო დემოკრატიული რესპუბლიკა, რომელიც თავს ასევე დემოკრატიის მწვერვალად მიიჩნევს, მსოფლიოში კი ყველაზე მძიმე დიქტატორულ რეჟიმადაა აღიარებული. დემოკრატიის საკმაოდ თავისებური ფორმა იყო საბჭოთა კავშირში და მის საგელიც ქვეყნებში, რაც გარკვეული თვალსაზრისით განაპირობებს ხალხის განწყობილებებსა და სახელმწიფო მოწყობას პოსტსაბჭოთა სივრცეში.

დემოკრატიის ესოდენ განსხვავებული გაგება დამოკიდებულია, ერთი მხრივ, პოლიტიკურ მისწრაფებებსა და გემოვნებაზე – ყველას უნდა საუკეთესო იყოს და საკუთარი მოდელი თუ გულწრფელად არ მოსწონს, მის გამართლებას მაინც ცდილობს. მეორე მხრივ, თავად გერმინის დეფინიცია იძლევა ასეთი საშუალებას. საერთოდ, ის გერმინები, რომელთა მნიშვნელობაც, ერთი შეხედვით, თავისთავად ცხადია, ძნელად ექვემდებარებიან ზუსტ განსაზღვრას. ფ. ნიცშეს სიტყვებით რომ ვთქვათ, განმარტებადი მხოლოდ ის არის, რასაც ისგორია არა აქვს. მართლაც, საზოგადოებრივი ცხოვრების ამსახველი ძირითადი ცნებები დროთა განმავლობაში მნიშვნელოვნად იცვლებოდნენ და, მიუხედავად იმისა, რომ მეგ-ნაკლებად ინარჩუნებდნენ პოზიციას სემანტიკური ველის ფარგლებში, მათი კონკრეტული გამოვლინებები ერთმანეთისაგან ძალიან განსხვავდებიან. განსაკუთრებით ძნელია ამ ცნებების მნიშვნელობის ზუსტი საზღვრების დადგენა.

ბერძნები ყოველდღიური, ოპერატიული გადაწყვეტილებების მიმღების ვინაობისა თუ რაობის მიხედვით განასხვავებდნენ მმართველობის ფორმებს: **მონარქია**, **გირანია**, **არისტოკრატია**, **ტიმოკრატია**, **ოლიგარქია**, **დემოკრატია**. აღსანიშნავია, რომ ბერძნების სახელმწიფოებრივი მოწყობის ძირითადი ფორმა – **პოლისი**, პირველ რიგში, თავისუფალი ადამიანების გაერთიანება იყო და ამ ერთობაში უმნიშვნელოვანესი გადაწყვეტილებები ხალხის მიერ მიიღებოდა (როგორც **წესი**, **სახალხო კრებაზე**). ბერძნებს ეს ფაქტი კარგად ჰქონდათ გაცნობიერებული და ისინი მიჯნავდნენ ელინებს, ცივილიზებულ ხალხს, რომელიც ბუნებრივი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოწყობის პირობებში ანუ პოლისებად ცხოვრობს, ბარბაროსებისაგან, რომელთა ცხოვრების წესიც განსხვავებულია.

დემოკრატიის დღევანდელი გაგებიდან გამომდინარე, ჩვენ შეგვიძლია ყველა პოლისი არსებითად დემოკრატიულად განვიხილოთ.

მაგრამ თავად ბერძნები დემოკრატიას უწოდებდნენ მხოლოდ ხალხის უშუალო მმართველობას, რომელიც ათენსა და მის მოკავშირე მოგიერთ პოლისში განხორციელდა. ათენში მმართველობის ეს ფორმა დაახლოებით საუკუნე-ნახევარს ფუნქციონირებდა მეგ-ნაკლებად წარმატებით, სხვაგან კი კიდევ უფრო მოკლე ხნის მანძილზე.

დემოკრატიის განვრცობილ და პოზიტიურ დახასიათებას გვთავაზობს თუკიდდე, რომელიც ამ სიტყვებს **პერიკლეს** ათქმევინებს ომში დაღუპულ გმირთა დაკრძალვაზე (2. 37-41):

„ჩვენი სახელმწიფო უცხო ნიშნის მიხედვით არ მოგვიწყევია. პირიქით, უმაღლეს ვართ სხვისთვის სამაგალითო. და რადგან ჩვენ ქვეყანას მართავს არა ადამიანთა მცირე ჯგუფი, არამედ ხალხის უმეტესობა, ამ წყობას დემოკრატია ჰქვია. კერძო საქმეებში ყველა თანასწორია კანონის წინაშე. ხოლო რაც სახელმწიფო საქმეს შეეხება, საპატიო თანამდებობებზე ვირჩევთ გამოჩეულთ, არა რომელიმე წოდებისადმი კუთვნილების მიხედვით, არამედ პირადი ღირსებების გამო. თუ კაცს ქვეყნის სამსახური შეუძლია, მას ამაში ხელს ვერ შეუშლის სიღარიბე, მდაბიო წარმოშობა ან დაბალი საზოგადოებრივი მდგომარეობა. ჩვენ თავისუფლად ვცხოვრობთ და ყოველდღიურობაში მემობელსაც არ ვაწუხებთ გედმეგი ეჭვითა და ჭკუის დარღვევით. საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ვიცავთ კანონებს, მათი პატივისცემის გამო, ვემორჩილებით ხელისუფლებასა და კანონს, განსაკუთრებით ჩაგრულთა დასაცავად დადგენილს და დაუწერელ წესებს, რომელთა დარღვევაც სათავილოდ ითვლება.“

ჩვენ გასართობი გვაქვს, რათა კაცმა შრომისა და სადარღელისგან დაისვენოს, ვაწყობთ თამაშებსა და დღესასწაულებს, ხოლო ოჯახური სიტობი აქარვეს ყოველდღიურ სამზუნავს. ჩვენი ქვეყნის ბაზარზე მთელი მსოფლიოდან მოედინება ყველაფერი, რაც გვჭირდება და უცხო ნაწარმით ისევე თავისუფლად ვსარგებლობთ, როგორც საკუთარით.

სამხედრო საქმეშიც მოწინააღმდეგისაგან განსხვავებული წესები გვაქვს. ჩვენ ყველას ვუშვებთ ჩვენს ქვეყანაში და არ ვუშლით უცხოელებს მის გაცნობას იმის შიშით, რომ ჩვენს საილუმლოს გაიგებენ. ჩვენ ხომ ძირითადად საკუთარ სიმაძაცეს ვეყრდნობით და არა სამხედრო ეშმაკობებს. ჩვენი მოწინააღმდეგე თავისი აღზრდის სისგემით ცდილობს ბავშვობიდან მკაცრი დისციპლინით გამოუმუშავოს ყმაწვილს ვაქკაცობა, ჩვენ კი თავისუფლად ვცხოვრობთ, ამგვარი სიმკაცრის გარეშე და მაინც მხნედ ვებრძვით თანასწორ მეგობრებს. აი დასტურიც: ლაკედემონელები მარგო კი არ იჭრებიან ჩვენ მიწაზე, არამედ მოკავშირეებთან ერთად, ჩვენ კი მარგონი ვესხმით თავს მათ მეზობლებს და იოლად ვძლევეთ მათ, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი საკუთარი ქონების დასაცავად იბრძვიან. მგერი ჯერ არ შეხვედრია მთელ ჩვენს სამხედრო ძალას, რადგან ჩვენ ერთდროულად გვიწევს ხომალდების აღჭურვაც და ხმელეთზედაც სხვადასხვა აღვილას რაზმების გაგზავნა. ერთ რაზმთან შეგაკებაში თუ მიაღწევენ წარმატებას, თავი ისე მოაქვთ, თითქოს ათენელთა გაერთიანებულ ლაშქარს სძლიეს, მარცხის შემთხვევაშიც ირწმუნებიან, რომ მთელ ჩვენ ძალებთან დამარცხდნენ. ჩვენი უპირატესობა იმაშია, რომ ხიფათს არ გავუბრუნებთ არა მძიმე ვარჯიშის ჩვევისა და კანონის მოთხოვნათა გამო, არამედ სიცოცხლის ხალისისა და თანდაყოლილი სიმაძაცის გამო. ჩვენ არ გვადარდებს მომავალი საფრთხე, რთულ მდგომარეობაში კი არანაკლებ ვაქკაცობას ვიჩენთ, ვიდრე ის, ვინც მძიმე შრომით მუდმივად ამისთვის ემზადება. სხვათა შორის, ჩვენი ქვეყანა ამითაც იწვევს გაცნობას.

მშვენიერებას ვესწრაფვით მფლანგველობის გარეშე და ჩვენი გატაცება მეცნიერებით არ ვნებს სულიერ ძალას. სიმდიდრეს იმიტომ ვაფასებთ, რომ მისი გონივრულად გამოყენება შეიძლება. სიღარიბე არ არის ჩვენთან სამარცხვინო, მაგრამ სათაკილოა, თუ კაცი არ ცდილობს თავისი შრომით დაძლიოს იგი. ჩვენი ხალხი კერძო და საზოგადო საქმით ერთდროულად არის დაკავებული. მიუხედავად იმისა, რომ ყველა საკუთარ საქმეშია გაწაფული, თითოეული მოქალაქე კარგად ერკვევა პოლიტიკაში. რადგან მხოლოდ ჩვენ მივიჩნევთ საზოგადოებრივ საქმეთაგან შორს მდგომ კაცს არა საიმედო მოქალაქედ, არამედ უსარგებლო უქნარად. ჩვენ არ ვფიქრობთ, რომ საზოგადო საქმეს ავნებს საჯარო განხილვა. პირიქით, არასწორად მიგვაჩნია მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებების მოუმზადებლად, განსჯის გარეშე მიღება. მიუხედავად იმისა, რომ მამაცნი ვართ, ჩვენ ჯერ კარგად დავგეგმავთ და შემდეგ ჩავიგდებთ თავს საფრთხეში, სხვებში კი უმეცარი შემღუღულობაა გამბედაობის მიზეზი, ხოლო საღი განსჯა – გადაუწყვეტელობის. ნამდვილ ვაქკაცად მხოლოდ ის შეიძლება მივიჩნიოთ, ვინც მწარედ იცის და გკბილიც და სწორედ ამის გამო არ გაურბის ხიფათს. გულკეთილობა ჩვენ განსხვავებულად გვესმის, ვიდრე ადამიანების უმრავლეს ნაწილს: მეგობრებს ვიძენთ არა იმის მიხედვით, რასაც ვიღებთ მათგან, არამედ იმით, თუ რა მეგობრობას ვიჩენთ მათ მიმართ. უფრო სანდო მეგობარი სწორედ ის არის, ვინც სამსახურს უწევს მეორეს და დამსახურებულ მაღლიერებას ამაგრებს შემდგომი სამსახურით. ნაკლებ სანდოა კაცი, რომელიც კეთილ საქმეს ვალდებულების გამო აკეთებს და არა წრფელი გულით. ჩვენ ერთადერთი ვართ, ვინც სხვას უანგაროდ ესმარება.

მოკლედ, მე ვამგკიცებ, რომ ჩვენი ქვეყანა სანიმუშოა მთელი ელადისათვის და თითოეულ ჩვენგანს შეუძლია კარგად წარმოაჩინოს თავი სრულიად განსხვავებულ ვითარებაში. ჩემი სიგყვების სიმართლეს ადასტურებს ჩვენი ქვეყნის ძლევა მოსილება, რომელსაც სწორედ ჩვენი წყობის მეშვეობით მივაღწიეთ. თანამედროვე ქვეყნებიდან მხოლოდ ჩვენი არის სინამდვილეში იმაზე ძლიერი, რა სახელიც მას აქვს. მხოლოდ მის მგერს არ შერცხვება მისგან მარცხი, ხოლო მისი ქვეშევრდომი ვერ დაიჩივლებს მმართველთა არარაობას. ჩვენ დიდი საქმეებით დავადასტურეთ თანამედროვეთა და შთამომავლობის გასაოცრად ჩვენი ქვეყნის ძლევა მოსილება. ჩვენ განსაღიდებლად არ გვჭირდება ჰომეროსი. ჩვენმა სიმაძაცემ გადაგვიშალა ზღვაც და ხმელეთიც და ყველგან სამუდამო ძეგლი დაგვიდგა. სწორედ ასეთი ქვეყნისათვის დადეს თავი ამ მეომრებმა და ცოცხლად დარჩენილებიც ყველანი სიხარულით შევეწირებით მას.“

აქ დემოკრატია ძალზე მიმზიდველადაა წარმოდგენილი და, ცხადია, მისი ფუნქციონირების დეგალეები არაა ჩამოთვლილი. მაგრამ ამკარაა მთავარი: ქვეყანას მართავს ხალხი და ეს ხალხი არის არა უსახური მასა, არამედ თავისუფალ ინდივიდთა ერთობლიობა.

თავად ამ სტრიქონების ავტორი თუკიდიდეც, აგრეთვე პლატონი, არისტოტელე და სხვა მოაზროვნეები, ვინც ოპტიმალურ სახელმწიფო მოწყობაზე დაფიქრებულა, არ იყვნენ აღგაცებული ათენური უსამღვრო დემოკრატიით. მთელი ხალხის მონაწილეობა საერთო საქმეების გადაწყვეტაში სერიოზულ პრობლემებს ქმნიდა ექსტრემალურ სიტუაციებში, რამაც განსაკუთრებით პელოპონესის ომის დროს იჩინა თავი. შეიძლება გავიხსენოთ სახალხო კრების ორი ურთიერთგამომრიცხველი გადაწყვეტილება მიგილენეს მოქალაქეთა დასჯის შესახებ, როდესაც მხოლოდ იღბალმა შეუნარჩუნა სიცოცხლე მთელი ქალაქის მოსახლეობას, ან **ალკიბიადესისა** და დემოკრატიული ინსტიტუტების რთული ურთიერთობები, რომლებმაც ათენს ძლიერ ავნო ამ ომის მეორე ეტაპზე.

უკვე ძვ. წ. V ს-ის მიწურულს ბერძნებში მომწიფდა იდეა, რომ სახელმწიფოს მართვაში შეზავებული უნდა იყოს დემოკრატიული (საერთო სახალხო), ოლიგარქიული (ელიტის მცირე ჯგუფისა) და ერთპიროვნული მმართველობის ელემენტები. ბერძნული პოლისების სამყაროში ამ იდეის რეალიზაციასთან ყველაზე ახლოს, ალბათ, სპარგა მივიდა. მაგრამ, გამომდინარე სპარგის თავისებური სახელმწიფო და საზოგადოებრივი მოწყობიდან და საუკუნეების მანძილზე უცვლელი მკაცრი კანონმდებლობიდან, ის ამ გიპის მაგალითად, როგორც წესი, არ მოიხსენიება. ბერძენ მოაზროვნეთა შორის სპარგა მიჩნეული იყო ოლიგარქიულ პოლისად, რადგან ქვეყნის ოპერატიული მართვა უხუცესთა საბჭოსა და **ეფორების** ხელში იყო.

მმართველობის სხვადასხვა ფორმის ელემენტების ქმედითი შერწყმა დამახასიათებელია რომის რესპუბლიკისათვის. ლაშქრის საერთო კრება (აგრეთვე **კომიციების**, ცენტურიებისა თუ **გრიბების** კრებები) რომში ხალხის მმართველობის მექანიზმი იყო, **სენატი** წარჩინებულთა ჯგუფური ორგანო, ხოლო **მაგისტრატები**, პირველ რიგში, **კონსულები** ერთპიროვნულ ოპერატიულ მართვას ახორციელებდნენ. რომში ვხედავთ აგრეთვე ხელისუფლების დანაწილებას შტოებად – საკანონმდებლო, აღმასრულებელ და სასამართლო. იდეის სახით ეს წარმოდგენილია უკვე პოლიბიოსთან, რაც აგაცებულ და დახვეწილ იქნა განმანათლებლებისა (პირველ რიგში, მონტესკიე) და ამერიკის შეერთებული შტატების დამფუძნებელი მამების მიერ.

ბერძნული პოლისი ასე შორს არ წასულა, პირველ ყოვლისა, მისი ზომის – მოსახლეობის რაოდენობისა თუ გერიტორიის გამო. ყველაზე დიდი პოლისებიც კი მხოლოდ რამდენიმე ათეული ათასი მოქალაქისაგან შედგებოდა. ბევრი მათგანის მოქალაქეთა რიცხვი ათასსაც კი არ აღწევდა. ასეთი რაოდენობის ხალხის შეკრება შესაძლებელი იყო თუნდაც ყოველდღიურად, მათ არ გაუჭირდებოდათ არც საკუთარი სახლიდან ცენტრალურ მოედნამდე მისვლა. მოქალაქეთა მცირე რიცხვისა და ხშირი შეხვედრების პირობებში არც ფუნქციათა მკაფიო გადანაწილება ან ამა თუ იმ ფუნქციის აღსასრულებლად სპეციალური მომზადება იყო საჭირო.

დიდ სახელმწიფოში ვითარება რადიკალურად იცვლება. აქ პირდაპირი დემოკრატია – ყველას მონაწილეობა ყველა პრობლემის გადაწყვეტაში უბრალოდ შეუძლებელია. შესაბამისად, ჩნდება ფუნქციათა მკაფიო დანაწილება, ფუნქციის მაგარებელს სჭირდება სპეციალური ცოდნა და მას გამოარჩევს სპეციალური გარეგნული ნიშნები – ჩაცმულობა, ამაღის შემადგენლობა და აღჭურვილობა და სხვა. პარალელურად ჩნდება კოლექტიურ გადაწყვეტილებათა ფრაგმენტაციის პრაქტიკა. მცირე ჯგუფის შეკრებაზე განიხილებოდა საკითხი და ირჩეოდნენ წარმომადგენელები, რომლებიც საერთო შეკრებაზე გამოხატავდნენ თავისი ჯგუფის ინტერესებს და იცავდნენ მის პოზიციას. ამ პროცესებს შეიძლება გავადევნოთ თვალი რომში და ეს ნიშნები დამახასიათებელია დღევანდელი ცივილიზებული სახელმწიფოებისათვის. რომაული პრაქტიკიდან შეიძლება გავიხსენოთ მაგისტრატებისა და სენატორების ჩაცმულობა, მოსასხამის ფერი, მათი თანმხლები პირების, მაგალითად, ლიქტორების რაოდენობა და უნიფორმა, კურიების, ცენტურიების თუ გრიბების კრებები, თუნდაც იმპერატორთა არჩევა ჯარის მიერ. დღევანდლობაშიც ვხედავთ უნიფორმასა და სახელმწიფო სიმბოლიკის გამოყენებას, სახელმწიფო დაცვასა და განმასხვავებელ ნიშნებს საგრანსპორტო საშუალებებზე. განსაკუთრებით დაიხვეწა და ყოვლისმომცველი გახდა სხვადასხვა დონის არჩევითი კოლეგიები, სოფლის თვითმმართველობით დაწყებული და ქვეყნის პარლამენტით დასრულებული. არქაულ წარმომადგენლობით დემოკრატიასთან განსაკუთრებულ მსგავსებას ავლენს ამერიკული საპრეზიდენტო არჩევნების სისტემა. შესაბამისად, განსხვავებით ათენური „პირდაპირი დემოკრატიისაგან“, დღევანდელ დემოკრატიას, რომელიც უფრო რომაულიდან იღებს სათავეს, „წარმომადგენლობითი“ შეიძლება ვუწოდოთ.

რამდენად კორექტულია ქართული მასალის, ფაქტობრივად, ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შედარება ათენის დემოკრატიასა და რომის რესპუბლიკასთან დემოკრატიულობის თვალსაზრისით?

ერთი შეხედვით, ეს ძალზე უცნაური იდეაა და ამის დასტურად ისიც კმარა, რომ ამგვარი შედარების სურვილი ადრე არც გაჩენილა.

მაგრამ დღეს, როდესაც ჩვენმა ქვეყანამ მტკიცედ გადაწყვიტა დაადგეს დემოკრატიული განვითარების გზას, როგორც უკვე აღინიშნა, ძალზე აქტუალური ხდება ჩვენი სამოგალოების, მისი წარსულის შესწავლა იმ კუთხით, რომ აღმოვაჩინოთ მიმართებები დემოკრატიასთან, მის ცალკეულ ელემენტებთან თუ გენდენციებთან. ამ ინტერესიდან გამომდინარე, სრულიად ბუნებრივია, შევადაროთ ქართული მასალა მსოფლიო დემოკრატიის მწვერვალებს შორეულ წარსულსა თუ დღევანდელობაში, სწორება ხომ მათზე უნდა მოხდეს. მაგრამ ისიც სრულიად ბუნებრივია, რომ დემოკრატია მაქსიმალურად ფართო გაგებით უნდა იქნას განხილული, რათა ეს შედარება შედეგიანი იყოს.

დღეს შედარებით ფართოდაა მიღებული მაქს ვებერის განსაზღვრება, რომლის თანახმადაც სახელმწიფო არის იძულებითი პოლიტიკური გაერთიანება ცენტრალიზებული მმართველობით, რომელსაც აქვს ძალის გამოყენების მონოპოლიური უფლება გარკვეულ გერიტორიაზე. ამავდროულად, ჯერ კიდევ არის გოტელესა და შემდგომ განმანათლებელთა ნაშრომებში ვხვდებით აზრს, რომ სახელმწიფო არის/უნდა იყოს „ადამიანთა მიერ საერთო სიკეთისათვის შექმნილი ერთობა“. მართლაც, ერთი მხრივ, ნებისმიერი, რაგინდ დემოკრატიული სახელმწიფო მიმართავს ლეგალურ ძალადობას თავის ცალკეულ წევრზე, მეორე მხრივ კი, ნებისმიერი, თუნდაც უადრესად დესპოტური სახელმწიფო ვერ იქნება მდგრადი, თუ მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ვერ ახერხებს მასში საკუთარი ინტერესის გარკვეულწილად დაცვა-დაკმაყოფილებას და ვერ ეგუება მას. შესაბამისად, დაწერილი თუ დაუწერიელი „სოციალური კონტრაქტი“ რაღაც დონით გულისხმობს დემოკრატიას – თუ ხალხის მმართველობას არა, მმართველობას ხალხის თუნდაც ჩუმი თანხმობით მაინც.

ჩვენს გამოკვლევაში, ცხადია, არ წავაღოთ ისე შორს, რომ ნებისმიერი სახელმწიფო მეგ-ნაკლებად დემოკრატიულად გამოვაცხადოთ. ეს, სხვა თუ არაფერი, აზრს დაუკარგავდა ჩაგარებულ სამუშაოს. ჩვენი მიზანდასახულებიდან გამომდინარე, ჩვენ ვიხრებით იქით, რომ დავადგინოთ გარკვეული, მაქსიმალურად ფართო ფარგლები, რომლებშიც სამოგალოებას დემოკრატიული ეწოდება, ანუ რომელსაც მართავს ხალხი – თავისუფალ ადამიანთაგან შემდგარი ერთობა.

დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და გენდენციების გამოსავლენად განვიხილავთ როგორც ხალხის მმართველობას, ხალხის მიერ არჩეულ მოხელეებსა და კოლექტიურ/წარმომადგენლობით ორგანოებს, ასევე იმ მექანიზმებსა და ორგანოებს, რომლებიც ხალხის ინტერესების დადგენისა და დაცვისკენ იყვანენ მიმართულნი. საბოლოო ჯამში დემოკრატიულ, სახალხო სახელმწიფოდ უნდა ჩაითვალოს ხალხის ინტერესებში მოქმედი, სამართლიანი სახელმწიფო, დამოუკიდებლად იმისაგან, რა კონკრეტული ინსტიტუტების მეშვეობით ხორციელდება ხალხის მონაწილეობა ქვეყნის მართვაში.

თუ საკითხს ასე შევხედავთ, ქართული და ანტიკური მასალის შედარებას არა მარტო აზრი აქვს, არამედ ამ შედარების საკმაოდ საინტერესო შედეგებიც იკვეთება.

სახელმწიფო მოწყობის დონეზე მსგავსებები შეიძლება აღმოვაჩინოთ ადრეულ პოლისებსა და ქართულ თემს შორის, რომელიც შეიძლება აღვადგინოთ ანტიკური წყაროებისა თუ ქართული ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით. **სახალხო კრების**, არჩეული მოხელეებისა თუ სათათბირო-საბჭოების ფუნქციები ათენში, რომში და ქართულ მთაში თითქმის იდენტურია. გარკვეული ეტაპიდან ანტიკურ ცენტრებში იხვეწება პროცედურები და რთულდება მმართველობითი სტრუქტურები, სამოხელეო აპარატი. ათენში გეხილს **სოლონის** რეფორმები წარმომადგენს, რომში ანალოგიური ცვლილებები **სერვიუს ტულიუსს** მიეწერება, თუმცა, რეალურად, ამაზე გვიანნი რესპუბლიკის დროიდან შეგვიძლია საუბარი. მაგრამ, სახალხო მმართველობა პრინციპულად იმავე სქემით ხორციელდება.

ქართული ფეოდალური სახელმწიფო ნაწილობრივ ინარჩუნებს მთიანი რეგიონების თუ ქალაქების თვითმმართველობას, მის ცალკეულ ელემენტებს, რაც ადგილობრივ გრადიციასაც შეიძლება ეფუძნებოდეს და ბერძნულ-რომაულ-ბიზანტიურ გავლენასაც.

სამოხელეო აპარატი ყველაზე განვითარებული სახით, ცხადია, რომშია წარმოდგენილი. ეს ეხება როგორც მოხელეთა რაოდენობას, მათ ნაირსახეობებს, ასევე მათი ფუნქციების მუსგ გაწერას, მათ ქმედებათა დახვეწილ რეგლამენტაციას. რომაელ მოხელეთა შორის წარმოდგენილი არიან სხვადასხვა დონის არჩევითი და დანიშნითი თანამდებობის პირები. ბერძნული პოლისების სამყაროში ჭარბობენ არჩევითი მოხელეები, ხოლო დანიშნული თანამდებობის პირი, როგორც წესი, მეორეხარისხოვან როლს ასრულებდა და ხშირად მისი შერჩევა ხდებოდა არამოქალაქეთა წრი-

დან. ქართულ სინამდვილეში, ფეოდალურ სამეფოშიც კი, ვხვდებით როგორც დანიშნით, ასევე არჩევით თანამდებობის პირებს. ამ უკანასკნელთ ანტიკური სამყაროს არჩევითი მაგისტრატებისაგან განასხვავებს ვადა, უფრო სწორად, თანამდებობაზე ყოფნის ვადის რეგლამენტაციის არარსებობა.

ძალზე საინტერესოა მსგავსებები სოციალური ფენების დონეზე, პირველ რიგში, მათი სახელდების პრინციპი. ერთი შეხედვით, ანტიკურ სამყაროში ადამიანთა ძირითადი დაყოფა, ძველი აღმოსავლეთის მსგავსად, იყო თავისუფალსა და არათავისუფალს შორის. მაგრამ თავისუფალი ადამიანები, მიუხედავად ერთგვარი თანასწორობისა პოლიტიკური უფლებების თვალსაზრისით, ანტიკურ პოლისებში იყოფოდნენ სახელდებულ ფენებად, წოდებებად. ადამიანის კუთვნილება ამა თუ იმ ფენისადმი განისაზღვრებოდა მისი წარმომავლობითა და ქონებრივი მდგომარეობით. ოჯახზე, მის გრადიციებსა და ფინანსურ შესაძლებლობებზე იყო დამოკიდებული რამდენად კარგად გაწვრთნილი და აღჭურვილი გამოვიდოდა იგი ომში, შესაბამისად, მისი ღირებულება თანამოქალაქეთათვის. შესაბამისად ფასობდა მისი სიგყვაც ხალხის წინაშე და შესაბამისი „საერო“ თანამდებობა შეიძლებოდა მიეღო მას ხალხისაგან. რიგ შემთხვევაში, მაგ., სოლონის ათენში თუ რესპუბლიკურ რომში, კანონი ქონებრივ ცენზთან აკავშირებდა პირის პოლიტიკურ უფლებას – მისი ხმის „წონას“ თუ თანამდებობაზე მისი არჩევის შესაძლებლობას. ათენში უკვე ძვ. წ. VI ს-ის მიწურულს დამყარდა ისონომია – ყველა მოქალაქე გათანაბრდა პოლიტიკურ უფლებებში, მაგრამ კიდევ დიდხანს, თითქმის მთელი საუკუნის მანძილზე მნიშვნელოვან თანამდებობებზე მეგწილად წარჩინებული გვარის წარმომადგენლებს ირჩევდნენ. ეს გასაგებია: მათ ხალხი უკეთ იცნობდა, მათ ჰქონდათ გამოცდილება, შვილის კარგად აღზრდის შესაძლებლობა და, რაც ასევე მნიშვნელოვანია, ქონება, რომელსაც ხშირად საერთო კეთილდღეობას ახმარდნენ. მდგომარეობა შეიცვალა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ბევრ თანამდებობაზე ხმის მიცემით არჩევა კენჭისყრით შერჩევამ ჩაანაცვლა. მხოლოდ ამ სიახლემ გაუხსნა უგვარო და უქონელი ფენების წარმომადგენლებს გზა თანამდებობებისაკენ.

ანტიკურ ქვეყნებს, მათ შორის, პოლისებამდელ მიკენურ სამყაროსაც, სახელდებული ფენების, წოდებების არსებობა აახლოვებს ქართულ თუ ევროპულ ფეოდალურ სამოგადოებებთან და მკვეთრად მიჯნავს ძველ აღმოსავლური სახელმწიფოებისაგან, სადაც „თავისუფალ კაცთა“ დაყოფა მხოლოდ მეფის კარზე მისი თანამდებობით ხდებოდა.

გარდა სხვადასხვა ირაციონალური ახსნისა, რაც შეიძლება ეთნიკურ/ეროვნულ თავისებურებებზე განზოგადდეს, ამგვარი პრაქტიკა ამ ხალხების თუ სამოგადოების საარსებო გარემოსა და შესაბამისი ეკონომიკური სისტემების განსხვავებულობითაც შეიძლება იყოს განპირობებული.

ძველ აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით ე.წ. „დიდი მდინარეების ცივილიზაციებში“, გეოგრაფიული გარემო, კერძოდ, მდინარეთა პერიოდული აღიდება უზრუნველყოფს მიმდებარე მიწების ნაყოფიერებას და მათზე წელიწადში რამდენიმე მოსავლის მოწვევის საშუალებას იძლევა. კარგად ორგანიზებული, დარამბული შრომით ადამიანი უკვე ძვ. წ. IV-III ათასწლეულებში ახერხებდა მდინარეების მახლობლად ისეთი საირიგაციო სისტემების აგებას, რომლებიც უზრუნველყოფდა სარწყავი წყლით მაქსიმალურად დიდ ტერიტორიას და იცავდა დასახლებებს წყალდიდობისგან. ასეთ სამუშაოს სჭირდებოდა ორგანიზატორი, რომელსაც ექნებოდა, ერთი მხრივ, ხალხის დიდი მასის მართვისა და რთული საინჟინრო ნაგებობების შენების გამოცდილება, მეორე მხრივ, იძულების ეფექტური მექანიზმები. ასეთ სამოგადოებებში საკმაოდ ადრეულ ეტაპზე ჩამოყალიბდა ცენტრალიზებული ბიუროკრატიული მმართველობა. ეს მმართველობა უზრუნველყოფდა ადამიანის ძირეულ სასიცოცხლო მოთხოვნათა დაკმაყოფილებას, შესაბამისად, ერეოდა კიდევ ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში და ადამიანის პირადი თავისუფლებისათვის მინიმალურ სივრცეს გოვებდა.

ამის საპირისპიროდ, იმ რეგიონებში, სადაც ადამიანს ან ოჯახს დამოუკიდებლად შეეძლო თავის გამოკვება, ადამიანის პირადი თავისუფლება და კერძო საკუთრება მეტად ფასობდა, სამოგადოებრივი თუ სახელმწიფო ინსტიტუტები კი უფრო მოკრძალებულ როლს სჯერდებოდნენ და შედარებით დემოკრატიულად ფუნქციონირებდნენ.

ცალკეულ დეგალში ანტიკური და ქართული ეკონომიკების შედარება სხვადასხვა სურათს გვაძლევს, მაგრამ მსგავსება ეკონომიკის საფუძველშია – კერძო საკუთრება და კერძო ინიციატივა.

სამართლის სფეროში ანტიკურობამ კაცობრიობის ისტორიაში რევოლუცია მოახდინა. ძველ სამყაროში სამართალი ღმერთების მიერ დადგენილი სამყაროს წესრიგის ფარგლებში მოიაზრე-

ბოდა. შესაბამისად, ნებისმიერი ცვლილება მკრეხელობად მიიჩნეოდა და სერიოზულ ლეგიტიმაციას საჭიროებდა. როგორც წესი, საკანონმდებლო ცვლილებები ან ძველი, მივიწყებული წესრიგის აღდგენის ფორმით გარდებოდა ან ღმერთის მიერ „საკუთარი ნების გამოცხადების“ შედეგად. ბერძნებმა დაადგინეს, რომ ადამიანებს აქვთ უფლება, იცხოვრონ იმ წესების მიხედვით, რომლებსაც თვითონ შეიმუშავებენ და შეათანხმებენ. „კანონშემოქმედების უფლება“ ორლესული იარაღია – ერთი მხრივ, ის იძლევა საშუალებას, რომ საზოგადოება შეიცვალოს დროის მოთხოვნათა შესაბამისად, მეორე მხრივ, წესების ხშირი ცვლა დესტაბილიზაციისა და კანონის ბოროტად, უსამართლოდ გამოყენების შესაძლებლობას აჩენს. რომაელმა იურისტებმა არა მხოლოდ დახვეწეს კანონები, არამედ შეიმუშავეს სამართლის უნივერსალური საფუძვლები და პროცედურები, რის გამოც რომაული სამართალი დღევანდელი ცივილიზებული სამყაროს სამართლებრივ სისტემების ამოსავალი გახდა.

ქართული სამართალი თავისი დახვეწილობით, ცხადია, ვერ მოვა რომაულთან, მაგრამ შეიძლება დავინახოთ სერიოზული მსგავსებებიც. მთის ჩვეულებითი სამართალი პრინციპების ღონებზე საკმაოდ ახლოსაა რომაული სამართლის პრინციპებთან ორი მიზეზის გამო: 1. ორივე საზოგადოება, როგორც უკვე აღინიშნა, ეფუძნება პიროვნებისა და მისი საკუთრების პაგივისციმას; 2. ჩვეულებითი სამართალი, ფაქტობრივად, ის უნივერსალური პრინციპებია, რომელთა შესწავლა-დამუშავებით შეიმუშავეს რომაელებმა სამართლის საფუძვლები. რაც შეეხება ქართული ფეოდალური სამეფოს სამართალს, ის გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ძველადმოსავლური თუ სალიკური, შედარებით „პრიმიტიული“ სამართლის ძეგლებთან, მაგრამ აშკარად საზრდოობს რომაული სამართალითაც – ქრისტიანული და ბიზანტიური გრადიციის მეშვეობით.

ქალი და ოჯახი – ამ სფეროში შედარებისას ქართული საზოგადოება არ გამოდის შერცხვენილი. პარადოქსია, მაგრამ ყველაზე უფლებო მდგომარეობაში ქალი ყველაზე თავისუფალ და დემოკრატიულ ათენში იყო. თუმცა, ისიც გასათვალისწინებელია, რომ საზოგადოებაში, სადაც ომი ერთ-ერთ ძირითად საქმიანობას წარმოადგენდა, ხოლო საზოგადოების უმცირეს უჯრედად მაინც უფრო ოჯახი განიხილებოდა, ვიდრე პიროვნება, ქალისა და მამაკაცის უფლება-მოვალეობები სხვაგვარად აღიქმებოდა, ვიდრე დღეს არის მიჩნეული ნორმად (ან უფრო, სასურველ ორიენტირად).

დემოკრატიული რეფორმები ანტიკურ სამყაროში საუკუნეების მანძილზე მიმდინარეობდა, სანამ ხალხის მმართველობა ათენსა თუ რომში თავის კლასიკურ, მაგრამ არა დასრულებულ სახეს მიიღებდა. სრულყოფილი დემოკრატია, ალბათ, არც არსებობს, რადგან ეს, პირველ რიგში, პროცესია. ქართულ ფეოდალურ მონარქიაში ვხვდებით არაერთ მოღვაწეს, რომლის სახელმწიფო თუ რელიგიური რეფორმები შეიცავდა დემოკრატიულ ელემენტებსა თუ ხალხის ინტერესების გათვალისწინება-დაცვის მექანიზმებს.

პირველი შესაძლებლობისთანავე, 1918 წელს ქართულმა საზოგადოებამ მოიწონა და ნაწილობრივ გააგარა დემოკრატიული რეფორმები, რომლებიც მრავალი თვალსაზრისით მოწინავე იყო იმ დროის ცივილიზებული სამყაროსათვის და მას მერეც არაერთხელ გამოთქვა სურვილი გამხდარიყო დასავლური ცივილიზაციის ორგანული ნაწილი. როგორც ქვემოთ მოგანილი მასალა აჩვენებს, ეს არის არა მხოლოდ ირაციონალური სწრაფვა იმ სივრცისაკენ, რომელიც დღეს წარმატებულად გამოიყურება, არამედ სავსებით ლოგიკური გრძნობა ერთობისა სამყაროსთან, რომელთანაც ათასწლეულთა მანძილზე გვაკავშირებდა იდეოლოგია, საზოგადოებრივი, სამეურნეო და სამართლებრივი მოწყობის პრინციპები. შესაბამისად, დემოკრატიული ელემენტები თუ გენდენციები უცხო არ იყო ქართული საზოგადოებისათვის, რაც იმის იმედს იძლევა, რომ საქართველოში ჭეშმარიტი დემოკრატიის დამკვიდრება მხოლოდ ოცნებად არ დარჩება.

1. საზოგადოებრივი და სახელმწიფო მოწყობა

კლასიკური ხანის ბერძნულ-რომაული სამყაროს საზოგადოებრივი მოწყობის საფუძველი ჯერ კიდევ წინა ეპოქაში ჩაისახა. მეურნეობაში ცენტრალური ფიგურა თავისუფალი მიწათმოქმედი ვახდა, ხოლო პოლიტიკურ ცხოვრებაში – **პოლისი**, თავისუფალ ადამიანთა გაერთიანება. პოლისი, როგორც წესი, ქალაქ-სახელმწიფოდ ითარგმნება, მაგრამ მხოლოდ იმიტომ, რომ თანამედროვე პოლიტიკურ ტერმინოლოგიაში მისი უფრო ზუსტი შესატყვისი ვერ მოიძებნა. პოლისი ქალაქს იმით წააგავს, რომ მას აქვს აკროპოლისი, გამაგრებული ბორცვი თემის მფარველი ღვთაების სამლოცველოთი და მის წევრთა თავშეყრის ადგილით. აქ ცვლიდნენ საქონელს და წყვეტდნენ საჭირბოროტო საკითხებს, ბორცვის გარშემო კი ხალხი სახლდებოდა. პოლისთა უმრავლესობას სოფლის გიჟის დასახლება ჰქონდა და ქალაქი საერთოდ არ გააჩნდა, ზოგიც რამდენიმე ქალაქს მოიცავდა.

სახელმწიფოც მხოლოდ პირობით შეიძლება პოლისს ეუწოდოთ – მისი მიწა არის არა სახელმწიფოს ტერიტორია, არამედ მის წევრთა, „**მოქალაქეთა**“ ინდივიდუალურ თუ კოლექტიურ საკუთრებაში მყოფ ნაკვეთთა კრებული, თვითონ პოლისიც ბერძენთა მიერ, პირველ ყოვლისა, „მოქალაქეთა“ ერთობლიობად აღიქმებოდა. დიდი სახელმწიფოებისაგან გასხვავებით, **პოლისის** ინტერესები ძირითადად „მოქალაქეთა“ ინტერესების ჯამს წარმოადგენდა, რის გამოც ცალკეულ ადამიანებს საზოგადოებრივი საქმე პირადად ნაკლებად არ აინტერესებდათ. ბერძენების „კოლექტივიზმი“ პოლისის გარეგნულ სახეშიც გამოვლინდა – ხალხი სადა და პრიმიტიულ სახლებში ცხოვრობდა, მაგრამ უბრწყინვალეს საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობებს, პირველ რიგში, გაძრებს აშენებდა.

როგორც მოქალაქეთა გაერთიანება და მათ ინტერესთა გამტარებელი წარმონაქმნი, პოლისი თავისი არსით დემოკრატიულია. მაგრამ თავად ბერძენები, მმართველობის ფორმის მიხედვით განსხვავებულნი რამდენიმე პოლიტიკურ სისტემას:

მონარქია – „ერთმმართველობა“, მეფის ანუ ერთი პიროვნების მმართველობა, რომელიც არ ეფუძნება არჩევის პრინციპს და მემკვიდრეობით გადაეცემა. დინასტიური მონარქია, როგორც პოლიტიკური სისტემა ძვ. წ. I ათასწლეულის საბერძნეთში საკმაოდ იშვიათი მოვლენაა. ის უფრო თქმულებებში ასახულ საზოგადოებას ეკუთვნის და პოეტთა სიმპათიითაც სარგებლობს.

ოლიგარქია – „მცირეთა მმართველობა“. ეს ფორმა საბერძნეთში საკმაოდ გავრცელებული იყო და გულისხმობდა, რომ რეალურ მმართველობას განახორციელებდა საზოგადოების ელიტარული ანუ მცირე ნაწილი. მისი გამოყოფა ხდებოდა ან არისტოკრატიული პრინციპით, ანუ მმართველობას ასრულებდნენ დიდგვაროვანნი, ან გიმოკრატიული პრინციპით, როდესაც მმართველობას ახორციელებდნენ ის პირები, რომლებიც თავიანთი რეალური მდგომარეობით (ქონებით) იყვნენ გამორჩეულნი საზოგადოებაში. ეს პოლიტიკური სისტემა საბერძნეთის არაერთ პოლისში მოქმედებდა.

გირანია აგრეთვე ერთმმართველობას ნიშნავს, მაგრამ არა ღვთის წყალობით, არამედ ხალხის რისხვით გაჩენილს. პოლისში სახალხო მღელვარების შედეგად ერთპიროვნული ხელისუფლება ხშირად ამ გამოსვლების ერთ-ერთ თავკაცს გადაეცემოდა. არაორდინალური სიგუაცია და სახალხო მხარდაჭერა მას ხშირად შეუმღუდავ უფლებებს აძლევდა, ბევრად მეტს, ვიდრე ეს დინასტიურ მონარქს თუ წარჩინებულთა ჯგუფს გააჩნდა.

მმართველობის ეს ფორმა მრავალმა პოლისმა გამოსცადა. ხშირ შემთხვევაში გირანიამ გარკვეულ ეტაპზე ბევრი სიკეთეც მოუტანა ხალხს, პირველ რიგში, ქალაქის განაშენიანების, სახელმწიფო სტრუქტურებისა და საგარეო კონტაქტების გაძლიერების თვალსაზრისით. ბევრ გირანს ხალხი პატივს მიაგებდა, როგორც ბრძენ და ღირსეულ მმართველს, მაგრამ ერთსულოვანი იყო ბერძენების უარყოფითი აზრი გირანიის, როგორც მმართველობის ფორმის მიმართ, რადგან ხალხისა და ქვეყნის ბედის დამოკიდებულება ერთი კაცის ნებასა თუ პიროვნულ თვისებებზე დიდი ხიფათის შემცველია.

დემოკრატია – „ხალხის მმართველობა“. ჩვენგან განსხვავებით, ძველი ბერძენები, ვისგანაც მომდინარეობს ეს ტერმინი, ასე მხოლოდ იმ პოლიტიკურ სისტემას მოიხსენიებდნენ, სადაც ხალხი, დემოსი პირდაპირ მმართველობას ახორციელებდა: ყოველდღიურად იკრიბებოდა მნიშვნელოვანი საკითხების გადასაწყვეტად, პირდაპირ ირჩევდა ყველა რანგის მოხელეს. ბერძნული პოლისის

ზომა და მოსახლეობის რაოდენობა იძლეოდა ამგვარი მართვის შესაძლებლობას. დემოკრატიის საუკეთესო ნიმუშს ათენი წარმოადგენს. ათენის მოდელი წარმატებული იყო თითქმის საუკუნის მანძილზე და ხარვეზები მხოლოდ პელოპონესის ომში, უაღრესად კრიტიკულ ვითარებაში გამოავლინა.

ბერძენ ფილოსოფოსთა უმეტესობა ამ სისტემათაგან არც ერთს არ მიიჩნევდა ოპტიმალურად. პლატონი თავის „სახელმწიფოში“ გვთავაზობს იმ მოდელს, სადაც სპეციალურად შერჩეული და აღზრდილი ფილოსოფოსები განაგებენ ქვეყანას, ხოლო თუკიდიდე ერთგვარად შერეული მოდელისკენ ისრება, რომელიც გარკვეული სახეცვლილებით განხორციელდა რომში და დღევანდელ დემოკრატიულ ქვეყნებში.

ძვ.წ. I ათასწლეულში საბერძნეთში მრავალი ქალაქ-სახელმწიფო, პოლისი იყო.

მათ შორის განსაკუთრებული ადგილი სპარგასა და ათენს ეკავათ. ისინი იყვნენ არა მარტო თავისი დროის მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეულები, არამედ მათ წარუშლელი კვალი დატოვეს მსოფლიო ისტორიაში.

სპარგა შეიქმნა მომხდური დორიელების მიერ პელოპონესის დიდი ნაწილის დაპყრობის შედეგად. ადგილობრივ მოსახლეობასთან შედარებით რიცხობრივად ათჯერ ნაკლები დორიელები სამხედრო ელიტად იქცნენ და დაპყრობილ-დაყმევებული ხალხის, **პელოტების** შრომის ხარჯზე ცხოვრობდნენ. ძვ. წ. IX ს-დან შეიძლება სპარგაში მეგ-ნაკლებად ჩამოყალიბებული სახელმწიფოს არსებობა ვივარაუდოთ. ორი ხანგრძლივი და სისხლისმღვრელი ომის შედეგად (ძვ. წ. VIII-VII სს.) სპარგამ დაიმორჩილა მესენია, რითაც საბერძნეთის ყველაზე დიდი პოლისი გახდა. ხსენებული ომების დროს საბოლოოდ ჩამოყალიბდა საზოგადოებრივი წყობა, რომელსაც გრადიცია ლეგენდარული კანონმდებლის, **ლიკურგოსის** სახელს უკავშირებდა და, რომელმაც სერიოზული ცვლილებების გარეშე რამდენიმე საუკუნე იარსება. ყოველ სპარგელს სახელმწიფოს საკუთრებაში მყოფი ლაკონიისა და მესენიის მიწა ვლახებითურთ თანაბრად დაუნაწილდა დროებით მფლობელობაში. მათი თანასწორობა სხვა ზომებითაც იყო განმტკიცებული: იდეალური მებრძოლის აღსაზრდელად მიმართული წვრთნა, ცხოვრების ყველა სფეროს უმკაცრესი რეგლამენტაცია, ფულის, სამეურნეო საქმიანობისა და საგარეო კონტაქტების შეზღუდვა.

სპარგელთა ცხოვრების წესი აისახა მათ არქიტექტურაშიც – დორიული კაპიტელი ისევე განსხვავდება იონიურისგან, როგორც პირქუში სპარგელი ჯარისკაცი ლალი და განებივრებული იონიელი მოქალაქისგან. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია სპარგელთა ლაპარაკის ხელოვნება. მათი მოკლე და საქმიანი ფრაზები იმდენად შთამბეჭდავი იყო, რომ აზრის გამოთქმის ეს სტილი დღესაც სპარგელთა მშობლიური მხარის სახელწოდების მიხედვით ლაკონურად იწოდება.

სპარგას სათავეში ორი **მეფე** ედგა, რომლებიც სარდლის, მოსამართლისა და ქურუმის ფუნქციებს ასრულებდნენ. უმნიშვნელოვანეს საკითხთა გადაწყვეტაში მონაწილეობდა უხუცესთა საბჭო – **გერუსია** და **აპელა** (სახალხო კრება), მაგრამ რეალურად ხელისუფლება ხუთი არჩევითი **ეფორისაგან** შემდგარ კოლეგიას ჰქონდა – ის აკონტროლებდა ლიკურგოსის კანონების განუხრელ შესრულებას ნებისმიერი სპარგელის მიერ. პოლისის მეურნეობა ემყარებოდა სრულიად უუფლებო პელოტებსა და პიროვნულად თავისუფალ, მაგრამ პოლიტიკურ უფლებებს მოკლებულ **პერიოიკოსებს**. პელოტები მოსავლის მეექვსედს აძლევდნენ სახელმწიფოს, ხოლო პერიოიკოსები მიწათმოქმედების გარდა, ვაჭრობითა და ხელოსნობით იყვნენ დაკავებული და რიგ შემთხვევაში მათ სამხედრო სამსახურიც ეკისრებოდათ. სპარგასთან მიახლოებული საზოგადოებრივი წყობა დამყარდა დორიელების მიერ დაკავებულ ზოგიერთ ოლქში: კრეგა, არგოსი, თესალია.

აგიკის დედაქალაქი ათენი ჯერ კიდევ მიკენურ ხანაში დაარსდა. ის გადაურჩა დორიელთა შემოსევას და საბერძნეთის ძველი მოსახლეობისათვის ერთგვარ ცენტრად თუ თავშესაფრად იქცა.

ათენი ძალზე დინამიურად ვითარდებოდა, მისი მოქალაქეები დაუსრულებლად ახლის, სრულყოფის ძიებაში იყვნენ საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში. ათენის სახელს უკავშირდება კლასიკური ბერძნული კულტურის უმთავრესი წარმატებები ლიგურაგურის სხვადასხვა ქანრის, თეატრის, არქიტექტურის, სკულპტურის სფეროში. ათენში გაჩნდა და დაიხვეწა სახელმწიფოს მართვის ის ფორმა, რომელშიც ხალხი მაქსიმალურადაა ჩართული – დემოკრატია. დემოკრატიის ხარისხი ათენში, გარკვეული თვალსაზრისით, მიულწეველ სტანდარტად რჩება დღევანდელი განვითარებული ქვეყნებისთვისაც კი.

დემოსის, ხალხის ერთ-ერთი პირველი გამარჯვება კანონების ჩაწერა იყო. ათენში ხალხის ამბოხებისა და გირანიის დამყარების პირველ უშედეგო მცდელობას მოჰყვა **დრაკონის** კანონე-

ბი (ძვ. წ. 624 წ.). მართალია, პირველი წერილობითი კანონები გრადიციული სამართლის ფიქსაციას არ გასცდენია და ათასი წლით უფრო ადრეულ შუამდინარულ კანონებთანაც შედარებით პრიმიტიულად გამოიყურებოდა, მათ გაჩენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. შეიზღუდა წარჩინებულ მოსამართლეთა თვითნებობა. კანონების ჩაწერის, განსაკუთრებით კი ახალშექმნილ კოლონიებში მათი შედგენის პროცესში ბერძნებმა აღმოაჩინეს, რომ კანონი ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილი კი არ არის ღმერთების მიერ, არამედ, ისევე როგორც ნებისმიერი პრაქტიკული გადაწყვეტილება, მოქალაქეთა შეთანხმების შედეგია. ამას მოჰყვა ფიქრი კანონმდებლობის, სამართლის პრინციპებზე, საზოგადოებისა თუ სამყაროს კანონზომიერებებზე. შემთხვევითი არ არის, რომ ამ დროს ცხოვრობდა „შვიდი ბრძენი“, რომელთაც ხალხმა ამა თუ იმ ფორმით წინამძღოლობა ჩააბარა: კორინთოს გირანი პერიანდროსი, ათენელი **სოლონი**, ქილონ სპარტელი, მილეტელი თალესი, ბრიას პრიენელი, პიგაკოს მიტილენელი, კლეობულოს ლინდოსელი.

ბრძენი მმართველის მოღვაწეობის საუკეთესო მაგალითია სოლონის რეფორმები. ძვ. წ. 594 წ-ს სოციალური აფეთქების ზღვარზე მყოფ ათენში გამოსავლის მოძებნა სოლონს მიანდეს. ხალხის ძირითადი სატკივარი სავალო კაბალა იყო. ათენელთა დიდი ნაწილის მიწები ვალების გადაუხდელობის გამო წარჩინებულების, **ევპატრიდების** ხელში აღმოჩნდა. ყოფილი მესაკუთრეები საკუთარ მიწაზე მოიჯარადადებოდნენ მუშაობდნენ, ზოგი მონადაც გაიყიდა. სოლონმა გააუქმა ვალები (სეისახთია) და ათენელთა შელახული უფლებები აღადგინა. აიკრძალა ვალების გამო თავისუფალი ადამიანის **მონად** გაყიდვა. შეიცვალა მეურნეობის ორიენტირება სასაქონლო წარმოების სასარგებლოდ, რასაც საერთაშორისო ვაჭრობაში ათენელთა ოდნავ დაგვიანებული, მაგრამ აქტიური ჩართვა მოჰყვა. ევპატრიდების პოლიტიკურ პრივილეგიებს დიდი დარცმვა მიაყენა მმართველობის სისტემის რეფორმამ. გაიზარდა **სახალხო კრების** (ეკლესია) მნიშვნელობა, შეიქმნა არჩევითი ორგანო – ოთხასთა საბჭო (**ბულე**), რომელიც კრებებს შორის მიმდინარე საკითხებს წყვეტდა. მოქალაქეები ქონებრივი ცენზის (და არა წარმოშობის) მიხედვით გაიყვნენ ოთხ ჯგუფად, რაც განსაზღვრავდა მათ ადგილს ჯარში და მათ უფლებას, დაეკავებინათ ესა თუ ის თანამდებობა. სოლონის რეფორმებმა ათენი სახელმწიფოდ აქცია, ერთი მხრივ, უზრუნველყო მოქალაქეთა პირადი თავისუფლების ხელშეუხებლობა და, მეორე მხრივ, გზა გაუხსნა ნაყიდი უცხოელი მონის შრომის ფართო გამოყენებას. „ბრძენმა მმართველმა“ ეს ყოველივე მისი **არქონგად** ყოფნის ერთ წელიწადში განახორციელა და აქტიურ პოლიტიკას ჩამოშორდა.

ძვ. წ. 509 წ-ს **კლისთენესის** მიერ გაგარებულმა რეფორმამ საბოლოოდ დაამკვიდრა დემოკრატია. გათანაბრდა მოქალაქეთა პოლიტიკური უფლებები (ისონომია), შემოღებულ იქნა პოლისის ახალი გერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა, შესაბამისად, შეიცვალა ბულეს შემადგენლობა და ფორმირების პრინციპები.

ბერძენ-სპარსელთა ომების დროს ათენმა **თემისგოკლესის** თაოსნობით შექმნა ძლიერი სამხედრო ფლოტი, რამაც განაპირობა მისი საგარეო-პოლიტიკური წარმატებები მთელი საუკუნის მანძილზე, მაგრამ ასევე გააღრმავა დემოკრატია. თუ ადრე სამხედრო საქმეში და, შესაბამისად, საჯარო საქმეებშიც ძირითადად შეძლებული მოქალაქეები ფასობდნენ, რადგან მათ მძიმედ შეჭურვილი მხედრის ან ქვეითის – **ჰოპლიტის** გამოყენება შეეძლოთ, ფლოტთან ერთად გაიზარდა ღარიბების როლი – ხომალდზე მენიხბედ ან მსუბუქად შეჭურვილ ქვეითად ყველას შეეძლო სამსახური.

ათენის საზღვაო იმპერიად ჩამოყალიბებამ მისცა მას საშუალება მოქალაქეები გაეთანაბრებინა მაღალ, არისტოკრატიული სტანდარტების დონეზე. შესაბამისად შეიზღუდა მოქალაქეთა წრეში ახალი წევრების მიღება. ათენის დემოკრატის დასახასიათებლად მრავლისმთქმელია ის ფაქტი, რომ **პერიკლემ**, რომელიც მრავალი წლის მანძილზე ფაქტობრივად ათენის მმართველი იყო, ვერ მოახერხა თავისი ცოლისა და, შესაბამისად, შვილებისთვის ათენის მოქალაქეობა მიეცა.

რომიც თავდაპირველად პოლისს წარმოადგენდა. რომის სახელმწიფო მოწყობა შეიძლება ოპტიმალურად ჩაითვალოს ძველი სამყაროსათვის. მასში შეზავებული იყო დემოკრატის, ოლიგარქიისა და ერთმმართველობის ნიშნები, რაც სხვადასხვა ფენებსა და ინტერესებს შორის ბალანსს და მთელი სისტემის მდგრადობას განაპირობებდა.

თავდაპირველად რომში პირველი პირი იყო **მეფე**, რომელიც, გრადიციის თანახმად, თავად ღმერთის ნებით იღებდა ხელში ძალაუფლებას და ერთდროულად ითვლებოდა უზენაეს მთავარსარდლად, ქურუმად და მსაჯულად. სათათბირო ორგანო იყო უხუცესთა საბჭო ანუ **სენატი**, რომელიც შედგებოდა 300 წარჩინებული ოჯახის მეთაურებისგან.

სახალხო ანუ ლაშქრის კრება კი ყველა მეომარს აერთიანებდა, რომლებიც სამ გომად (**გრიბად**) და 30 **კურიად** იყვნენ დანაწილებული. ლაშქარი იღებდა უმნიშვნელოვანეს გადაწყვეტილებებს რომის მთელი ისტორიის მანძილზე. განსაკუთრებით დიდი იყო სახალხო კრების როლი რესპუბლიკის ხანაში.

სამეფო ხელისუფლების გაუქმების შემდეგ სახალხო კრება იღებდა კანონებს და ირჩევდა ყველა დონის მოხელეს. ხმის მიცემის სისტემას ვერ დავარქმევთ დემოკრატიულს. მეზობლის ხმის ფასი განისაზღვრებოდა მისი როლითა და ფასით ბრძოლის ველზე. კენჭისყრა ცენტურიების – ასეულების მიხედვით ხდებოდა. ეს ასეული პირობითი ერთეული იყო. ის აერთიანებდა 100 მძიმედ შეჭურვილ ქვეითს ან მის შესაგყვის სამხედრო ძალას. შესაბამისად, მძიმედ შეჭურვილი მხედარი ცენტურიაში მხოლოდ ორი ან სამი ათეული იყო, ხოლო ცუდად შეიარაღებული ან შეუიარაღებელი ქვეითი – რამდენიმე ათასი. რამდენადაც აღჭურვილობა თავად მეომრის ფინანსურ შესაძლებლობებზე იყო დამოკიდებული, ეს სისტემა იცავდა შეძლებული და საშუალო ფენის უფლებებსა და ქონებას ღარიბი უმრავლესობის მხრიდან ხელყოფისაგან და რევოლუციური გადასაწყვეტილებისგან.

კანონების მომზადება და მათ აღსრულებაზე ზედამხედველობა, აგრეთვე მოხელეების კონსულტირება და შესაბამისი დოკუმენტების გამოცემა სენატის ფუნქციებში შედიოდა. სენატორთა რაოდენობა თანდათან იზრდებოდა. 300 წარჩინებულს ემატებოდნენ ყოფილი **კონსულები** და უაზნო გვარების (**პლებების**) აღზევებული წარმომადგენლები.

რომში აღმასრულებელი ხელისუფლება არჩეული მოხელეების – **მაგისტრატის** ხელში იყო. მოხელეებს ირჩევდნენ ერთი წლით. ერთ თანამდებობაზე ირჩევდნენ ორ პირს თანასწორი უფლებებით, რაც განაპირობებდა მათ კოლეგიალურ მოქმედებას და გამორიცხავდა ძალაუფლების უზურპაციას.

მართალია, მოხელეთა შორის გარკვეული იერარქია იყო დადგენილი და მაღალი თანამდებობის დაკავება მხოლოდ გარკვეული ასაკის მიღწევისა და შედარებით დაბალ თანამდებობებზე მუშაობის შემდეგ იყო შესაძლებელი, მაგრამ თანამდებობის პირი ემორჩილებოდა მხოლოდ კანონს, ხალხსა და სენატს და არა სხვა, თუნდაც უმაღლესი, თანამდებობის პირს.

რომის რესპუბლიკური წყობის ძირითადი ინსტიტუტები შენარჩუნებული იყო იმპერიის არსებობის პირველი საუკუნეების მანძილზე, ე.წ. პრინციპატის ეპოქაში. იმპერატორი იყო ქვეყნის პირველი პირი ფორმალურად პირველი სენატორის, ფაქტობრივად კი მთავარსარდლის რანგში.

ფუნქციების მკაფიო გამიჯვნა ხელისუფლების სხვადასხვა შტოსა – სახალხო კრება, **სენატი**, **მაგისტრატი**, და სხვადასხვა თანამდებობის პირს შორის ძალიან ქმედითი აღმოჩნდა რომისთვის და სანიმუშო ახალი დროის ცივილიზებული ქვეყნებისათვის.

გარდა სახელმწიფო მოწყობის პრინციპებისა, დღევანდელი დემოკრატიული ქვეყნები ემყარებიან რომაელთა მიერ შემუშავებულ სამართლის პრინციპებს, ძირითად ცნებებსა თუ საქმის წარმოების ძირითად პროცედურებს. ჩვენამდე მოღწეულია მრავალფეროვანი იურიდიული ლიტერატურა, ცნობილ იურისტთა გამოსვლები სასამართლოში, რომელთაგანაც განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია მარკუს გულიუს **ციცერონის** ნაშრომები (ძვ.წ. I ს.). სამართალთან დაკავშირებულ ძალზე მდიდარ მასალას თავი მოუყარა იმპერატორმა **იუსტინიანუსმა** ახ. წ. VI ს-ში.

კარგად ორგანიზებული სახელმწიფო, ძლიერი ჯარი და მოქნილი საგარეო პოლიტიკა გახდა რომის წარმატების საწინდარი. რომი თანდათანობით ზრდიდა თავის გავლენას მეზობლებზე, რიგრიგობით ამარცხებდა და იმორჩილებდა მათ. რომაელთა სახელს უკავშირდება გამოთქმა „დაყავი და იბაგონე“, რაც ზუსტად ასახავს მათ პოლიტიკას იგალიური ქალაქების მიმართ და რამაც შეაძლებინა ერთ ქალაქ-სახელმწიფოს თავისი გოლი ქალაქების ან ბევრად დიდი ერთობის, მაგალითად, ეგრუსკების დაპყრობა.

რომი ოდითგანვე მილიტარისტული სახელმწიფო იყო. მას ყოველთვის გამოარჩევდა მამაცი და კარგად ორგანიზებული ჯარი. მეზობლებთან მრავალსაუკუნოვანი ბრძოლის შედეგად რომი მცირე ქალაქ-სახელმწიფოდან დიდ რეგიონალურ ძალად იქცა და თითქმის მთელ იგალიას დაეუფლა.

სისხლისმღვრელ ომებს კართაგენთან, მაკედონიასთან და სხვა ელინისტურ სახელმწიფოებთან მოჰყვა მთელი ხმელთაშუაზღვისპირეთის დაპყრობა. დემოკრატიული თუ რესპუბლიკური წყობა დედაქალაქში გარკვეულ დისონანსს ჰქმნიდა დაპყრობილი მიწების ფაქტობრივად იმპერიულ მმართველობასთან. რომაელთა მთელ საგამგებლოში **დემოკრატიის** დამყარებაზე უფრო რეალური რომში ერთმმართველობის შემოღება აღმოჩნდა. რამდენიმე სამოქალაქო ომის შედეგად

ასეც მოხდა. თავდაპირველად სულამ სძლია მარიუსსა და მის პარტიას და უვადო დიქტატურა დაამყარა, შემდეგ კი გალიიდან დაბრუნებულმა **კეისარმა** დაამარცხა პომპეუსი და რომს დაეუფლა.

იულიუს კეისრის მკვლელობის შემდეგ სენატს რესპუბლიკის აღდგენა უნდოდა, მაგრამ საამისო რესურსი პრაქტიკულად ამოწურული იყო. ჯარმა კეისრის მემკვიდრესა და მის სარდლებს დაუჭირა მხარი. კეისრის მემკვიდრედ მისი დის შვილიშვილი ოქტავიანუს ავგუსტუსი გამოცხადდა. **ავგუსტუსმა** აღადგინა წესრიგი რომში, შემდგომ (ძვ. წ. 31 წ-ს) სძლია მარკუს ანტონიუსს, რომელიც, ეგვიპტის დედოფალ კლეოპატრასთან ერთად, მას აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში ეცილებოდა და ერთპიროვნული მმართველობა დაამყარა.

კეისრისაგან განსხვავებით, რომელსაც ბოლო დროს რომში თავისი სწორი აღარავინ ეგულეობდა და რომელიც, შესაბამისად, საკმაოდ ხისკად იქცეოდა, ოქტავიანუსმა დიდი პოლიტიკური აზროვნებით გამოავლინა და რომაული ელიტის რეალური ინტერესების, რესპუბლიკური ტრადიციების გათვალისწინებით საკმაოდ მოქნილი პოლიტიკური სისტემა შექმნა, რომელიც ათავსებდა რესპუბლიკურ და მონარქიულ მმართველობას და რომელიც საუკუნეების მანძილზე სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა. რომმა შეინარჩუნა სენატი, არჩევითი სამოხელეო აპარატი და რესპუბლიკის ზოგი სხვა ნიშან-თვისება. რეალური ხელისუფლება კი იყო ჯარის მთავარსარდლის, იმპერატორის ხელში. ფორმალურად მის პირველკაცობას განსამღვრავდა პირველი სენატორის, **პრინციპის** თანამდებობა, რის გამოც ამ წყობას **პრინციპატი** ეწოდება.

სახელმწიფო მოწყობის დონეზე მსგავსებები შეიძლება აღმოვაჩინოთ ადრეულ პოლისებსა და ქართულ თემს შორის, რომელიც შეიძლება აღვადგინოთ ანტიკური წყაროებისა თუ ქართული ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით. შემდგომ განვითარების გზები გაიყო: ანტიკურ სამყაროში თემები პოლისებად ჩამოყალიბდნენ, საქართველოში კი ისინი ფეოდალურ მონარქიებში გაერთიანდნენ. გარკვეული გეოლოგიური დაახლოვება შეიმჩნევა გვიანდელ რომის იმპერიას, განსაკუთრებით, მის მემკვიდრე ბიზანტიასა და ერთიან ქართულ მონარქიას შორის.

1.1. წოდებრივი და თანამდებობრივი დიფერენციაცია

სამოხელეო აპარატი ყველაზე განვითარებული სახით, ცხადია, რომშია წარმოდგენილი. ეს ეხება როგორც მოხელეთა რაოდენობას, მათ ნაირსახეობებს, ასევე მათი ფუნქციების ზუსტ გაწერას, მათ ქმედებათა დახვეწილ რეგლამენტაციას. რომაელ მოხელეთა შორის წარმოდგენილი არიან სხვადასხვა დონის არჩევითი და დანიშნითი თანამდებობის პირები.

რომაელ მოხელეთაგან შეიძლება გამოვყოთ:

რესპუბლიკის უმაღლეს თანამდებობად მიჩნეულია **კონსული**. კონსულები სარდლობდნენ ლაშქარს ომში, განაგებდნენ ფინანსებს. განსაკუთრებულ შემთხვევებში, მაგალითად, ომის დროს, კონსულებიდან ირჩეოდა **დიქტატორი**, რომელსაც განუსაზღვრელი ძალაუფლება ენიჭებოდა, არა უმეტეს ექვსი თვის ვადით.

კონსულის თანამდებობაზე ყოფნის შემდეგ რომაელი **მოქალაქე** შეიძლებოდა აერჩიათ **ცენზორად**. მის ფუნქციებში შედიოდა ადათებისა და ქონებრივი ცენზისათვის თვალყურის დევნება, მოქალაქეთა გადანაწილება ქონებრივ ჯგუფებში და მათი დასჯა მნეობის ნორმების დარღვევისათვის. ეს უფლებები ცენზორს, გარკვეული თვალსაზრისით, კონსულებსა და სენატორებზე მაღლაც აყენებდა.

პრეტორები ძირითადად მოსამართლეობდნენ, თავდაპირველად განიხილავდნენ დავებს რომის მოქალაქეთა შორის, შემდეგ კი აგრეთვე დავებს უცხოელთა მონაწილეობითაც.

კვესტორები პასუხისმგებელი იყვნენ საზინაზე, **ედილები** კი – ქალაქის სამსახურებზე.

დიქტატორებს, კონსულებს და პრეტორებს განუსაზღვრელი უფლებები ჰქონდათ თავიანთ სფეროებში (*magistratus cum imperio*), სხვა მოხელეებს კი – შემლუღული.

ბერძნული პოლისების სამყაროში ჭარბობენ არჩევითი მოხელეები, ხოლო დანიშნული თანამდებობის პირი, როგორც წესი, მეორეხარისხოვან როლს ასრულებდა და ხშირად მისი შერჩევა ხდებოდა არამოქალაქეთა წრიდან, რადგან მოქალაქის იდეალი პირადი თავისუფლება და პიროვნების ჰარმონიული განვითარება იყო. რამე უმნიშვნელო ფუნქციის სტაბილური აღსრულება, თუნდაც ხელობის, პროფესიის ქონა მოქალაქისათვის შეუფერებლად მიიჩნეოდა.

ათენში უმაღლეს თანამდებობის პირებს **არქონტები** წარმოადგენდნენ. ცხრა არქონტს შორის ფუნქციები საკმაოდ მკაფიოდ იყო გამიჯნული. თითოეული მათგანი თანამდებობას ერთი წლით იკავებდა. ხელახლა არჩევა მხოლოდ **არქონტ-სტრაგეგოსის** – სარდლის თანამდებობაზე შეიძლებოდა, რადგან ნიჭიერ სარდალს ბერძნები იოლად ვერ შეეღებოდნენ, სხვა პოზიციაზე კი საგანგებო გალანგი არ იყო იმდენად არსებითი, რომ მონაცვლეობის სიკეთე გადაეწონა. სწორედ სტრაგეგოსად მრავალი წლის მანძილზე არჩევით მიაღწია **პერიკლემ დემოკრატიის** პიკში მყოფი ათენის რეალური მმართველის მდგომარეობას.

სპარტის სათავეში, როგორც უკვე აღინიშნა, იდგა ორი **მეფე**, რომლებიც ჰერაკლიდებად, ჰერაკლეს შთამომავლებად იყვნენ მიჩნეული. ისინი ძირითადად სარდლის ფუნქციას ასრულებდნენ, ხოლო კანონის შესრულებაზე ზედამხედველობა და საერო საქმეების რეალური გამგებლობა **ეფორთა** ხელში იყო.

ქართულ სინამდვილეში, ფეოდალურ სამეფოშიც კი, ვხვდებით როგორც დანიშნით, ასევე არჩევით მოხელეებს. ამ უკანასკნელთ ანტიკური სამყაროს არჩევითი მაგისტრატებისაგან განსხვავებას ვადა, უფრო სწორად, თანამდებობაზე ყოფნის ვადის რეგლამენტაციის არარსებობა. როგორც ანტიკურ, ასევე ქართულ სამყაროში ამა თუ იმ პირის თანამდებობრივი მდგომარეობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სოციალურ სტატუსთან. ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოში უმაღლესი თანამდებობები მხოლოდ უწარჩინებულესი გვარების წარმომადგენლებს ეძლეოდათ. ხშირად ერთი საგვარეულო გრადიციულად ფლობდა რომელიმე სახელოს, რაც აისახა კიდევ თანამდებობის სახელწოდების გვარად გადაქცევაში – ამილახვარი, ამირეჯიბი, ერისთავი და სხვ.

ათენსა თუ რომში აღრეულ სტადიაზე უმაღლესი თანამდებობები წარჩინებულების – **ეპაგრიდებისა და პატრიციების** ხელში იყო. ამით ანტიკური პოლისები გარკვეულ სიახლოვეს იჩენენ აღრეფეოდალურ სამოგადოებასთან. დროთა განმავლობაში ამ თანამდებობების დაკავება ნებადართული გახდა მოქალაქეთა სხვა ფენების წარმომადგენლებისთვისაც, თუმცა ეს ფაქტი შეიძლება დაუკავშიროთ არა იმდენად სამოგადოების დემოკრატიზაციას, რამდენადაც ცვლილებებს ელიტის შემადგენლობაში. თუ საწყის ეტაპზე ელიტა არისტოკრატიული იყო, მოგვიანებით ადამიანის ადგილი სამოგადოებაში განისაზღვრებოდა მისი ქონებრივი მდგომარეობით. ეპაგრიდებისა და პატრიციების მაგივრად მოგვიანებით სოციალური კიბის თავში ვხედავთ **პენტაკოსიომედიმნოსების და სენატორთა** წოდებებს, რომლებიც ქონებრივად ჯერ კიდევ ძლიერ წარჩინებულებსა და გამდიდრებულ უაზნოებს მოიცავდნენ. „განდიდებული მდაბიოს“, „მესამე წოდების“ ინტეგრაცია ელიტარულ წრეებში გვაგონებს პროცესებს ახალი დროის დასაწყისის ევროპაში, გადასვლას ფეოდალიზმიდან კაპიტალიზმზე. საქართველოში ეს პროცესი ძალზე შეფერხდა და მხოლოდ XIX საუკუნიდან წარიმართა უკვე რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში ქართული სამეფო-სამთავროების მოქცევის შემდეგ, რის გამოც პროცესს წმინდა ქართულად ვერ ჩავთვლით და წინამდებარე ნაშრომში იგი არცაა ასახული.

გარკვეული პარალელები სახელმწიფო მოწყობაში, სოციალური ფენებისა და ეკონომიკის ფუნქციონირების საკითხში ანტიკურ და ახალი დროის დასავლურ სამყაროს შორის დაედო საფუძვლად ანტიკური კაპიტალიზმის თეორიას, რომელიც ძალზე პოპულარული იყო XIX-XX საუკუნეთა მიჯნაზე.

ამის გვერდით, ამერიკული აბოლიციონისტური მოძრაობის ფონზე, ანტიკურობის შესწავლისას დიდი ყურადღება მიექცა ანტიკურ **მონობას**. მარქსისა და ენგელსის მიერ ანტიკური სამყაროს სოციალ-ეკონომიკური წყობა განისაზღვრა როგორც მონათმფლობელური, რაც საბჭოთა კავშირსა და აღმოსავლეთის ბლოკის ქვეყნებში უკვე ოფიციალურ დოგმად გადაიქცა.

მართლაც, მონობას ანტიკურ სამყაროში, განსაკუთრებით, კლასიკური ხანის ათენსა და რომში, გვიანი რესპუბლიკიდან მოყოლებული, მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა სამოგადოებრივ ცხოვრებაში. მაგრამ, როგორც უკანასკნელი საუკუნის მანძილზე წარმოებული კვლევა აჩვენებს, მონური შრომა არ იყო წამყვანი ეკონომიკის ძირითად სფეროებში. შესაბამისად, თავად მარქსისტული მეთოდოლოგიით, ანტიკური სამყარო მონათმფლობელურად ვერ ჩაითვლება.

გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა ის ადამიანი, ვინც ანტიკურ ტექსტებში *δούλος* და *servus* ტერმინებით მოიხსენიება, ნამდვილად ვერ ჩაითვლება მონად თანამედროვე სამოგადოებრივი მეცნიერებების თვალსაზრისით. ეს ტერმინები ასახავენ ზოგადად მსახურის მდგომარეობას,

სტატუსს და ღრთოთა განმავლობაში იცვლიდნენ მნიშვნელობას. მიკენურ სამყაროში თუ პაგრი-არქალურ თემში ამ სტატუსის ხალხი ბაგონის სახლში, თიკოსში დასაქმებული მსახურეული პერ-სონალია, მათ შორის პირადად თავისუფალნიც და გყვეებიც. გარკვეული ეგაპიდან, (მაგ., საბერძ-ნეთში ძვ. წ. VI ს-დან) „თავისუფლება“ და „არათავისუფლება/მონობა“ სამართლებრივ სტატუსად იქცა და ეს გერმინიც იურიდიულად არათავისუფალი ხალხის ფართო ფენებზე გავრცელდა. მათ შორის იყვნენ სპარგელი **ჰელოტებიც**, რომლებიც უფრო სახელმწიფო თუ **არისტოკრატის** კოლე-ქტიურ საკუთრებაში მყოფ ყმა-გლეხებს წარმოადგენდნენ, ნაყიდი სკვითებიც, რომლებიც ათენში პოლიციურ ფუნქციებს ასრულებდნენ და ნამდვილი მონებიც – სხვის საკუთრებაში მყოფი სრული-ად უუფლებო და უქონელი პირებიც.

ქართულ სინამდვილეში გაჭირდება კლასიკური ათენისა თუ რომის მონების ანალოგიური ფართო სოციალური ჯგუფის მოძებნა, თუმცა ანტიკური სამყაროს არათავისუფალთა ნაირგვარ ჯგუფებს შეიძლება მოეძებნოს ქართული ანალოგები, ყმებისა თუ სხვა არათავისუფალი, თავისუ-ფლებაშეკვეცილი ხალხის სახით.

ანტიკურ სამყაროში სახელდებული ფენების, წოდებების არსებობა აახლოვებს მას ქართულ თუ ევროპულ ფეოდალურ სამოგადოებებთან და დამატებით არგუმენტს გვაწვდის ანტიკური და ქარ-თული მასალის შედარების მართლმომიერებისათვის.

12. მართვის კოლექტიური ორგანოები

სახალხო კრება

როგორც ცნობილია, **დემოკრატია**მ, როგორც მმართველობის ფორმამ საბერძნეთში ძვ. წ. V ს-ში საკმაოდ განვითარებული სახე მიიღო. თანამედროვეობის გადასახედიდან ანტიკურობის ყველაზე მოწინავე ქვეყნისთვის ეს არ არის გასაკვირი, მაგრამ როგორც მეცნიერული კვლევა გვიჩვენებს, დემოკრატის ელემენტებს უფრო დაბალი სოციალური განვითარების ეთნოსებშიც ვხვდებით, თვით პაგრიარქალური სამოგადოების წიაღშიც.

ქართველ მთიელთა სოციუმის ცხოვრებაში საკმაოდ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა სახალ-ხო კრება, რომელსაც პრობლემური საკითხების გადაწყვეტისას, როგორც ყველაზე უფრო ავტო-რიტეტულს, ენიჭებოდა საბოლოო სიტყვა.

ვინაიდან სახალხო კრება ხალხის მონაწილეობას გულისხმობს, ამდენად იგი დემოკრატის ნიშნების მქონეა. აქედან გამომდინარე, საინტერესოა, თუ რა მიმართება შეიძლება არსებობდეს ქართველ მთიელთა ე.წ. დემოკრატისა და ბერძნულ-რომაულ დემოკრატის შორის. ამ შედარ-ების საფუძველზე გვინდა წარმოვაჩინოთ დემოკრატის პრინციპებიდან, ერთი შეხედვით, ესოდენ დაშორებულ სამოგადოებაში რა ფორმითა და რა დონით იყო დაშვებული ხალხის მონაწილეობა სამოგადოების ცხოვრებაში.

ათენში მმართველობის უმაღლეს ორგანოდ **სახალხო კრება** მიიჩნეოდა, რომელიც შედგებოდა 20 ან ზოგიერთი წყაროს მიხედვით 30 წ-ს გადაცილებული ათენის სრულუფლებიანი მოქალაქე-ებისაგან. კრებაზე დასწრება შეეძლოთ, მაგრამ ხმის უფლება არ ჰქონდათ მოქალაქეობამიღებულ 20-დან 30 წლამდე ახალგაზრდებს. თუმცა არისტოკრატებს დროს, ამ სიაში 18 წლის ის მამაკაცი შე-ჰყავდათ, რომელიც ორწლიან სამხედრო სამსახურს გაივლიდა. ამით იღებდა ის მოქალაქეობის უფლებას. კრება არ ცნობდა **მეტეკებს** (ათენში მუდმივად მცხოვრებ უცხოელებს). ძნელია ათენის სახალხო კრების მონაწილეთა რიცხვის დადგენა, მეცნიერთა გამოთვლით, ეს რიცხვი 20-30 000 **მოქალაქეს** შორის მერყეობდა. სხვადასხვა მიზეზის გამო ცალკეული პიროვნებისთვის შესაძლოა სახალხო კრებაში მონაწილეობის უფლება ჩამოერთმიათ. კრებიდან მისი გაძევების მიზეზი შეი-ძლება ყოფილიყო ხაზინის ვალი, ამორიცხვა **დემოსის** რეესკრიდან, **პროსტიგუცია**, მშობლების უპატივცემულობა, მათ შენახვაზე უარის თქმა და სხვა.

რაც შეეხება საქართველოს მთიანეთს, სვანეთსა თუ ხევსურეთში, კრებაში მონაწილეთა ასა-კი არ ყოფილა განსაზღვრული. როდესაც საქმე სათემო ყრილობას შეეხებოდა, კომლზე თითო მამაკაცი ვალდებული იყო, გამოცხადებულიყო კრებაზე, რაც არ უნდა პირადი საქმეები ჰქონო-და. ათენის სახალხო კრებისგან განსხვავებით, სადაც ქალებს პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჩართვა ეკრძალებოდათ, სვანეთში მათაც ჰქონდათ კრებაზე დასწრების უფლება. მეტიც, თუ ოჯახში ქალი

ჯობდა სიბრძნით მამაკაცს, უპირატესობაც მას ენიჭებოდა. თუმცა ეს მხოლოდ სვან ქალებზე ვრცელდება, რადგან, როგორც ცნობილია, ხევსური ქალების მდგომარეობა ძალიან მძიმე იყო და აქ რაიმე უფლებების მინიჭებამე ვეღვემეგია საუბარი (მაგ., ხევსურ ქალს ეკრძალებოდა ცხენზე ჯდომა, ის, რაც არ უნდა მოხუცი ყოფილიყო, ფეხით მიჰყვებოდა ცხენზე ამხედრებულ მამაკაცს). მთარაჭაში ქალის მისვლა მამაკაცთა თავშეყრის ადგილას უხერხული იყო, თუმცა ზემო და ქვემო რაჭაში ასეთი მღვარი არ არსებობდა და იქ ბავშვებიც კი დაიშვებოდნენ.

რომში სახალხო კრების, **კომიციის** რამდენიმე ტიპი არსებობდა: კურიის, ცენგურიისა და გრიბის კრებები. კურიის კრება რომში სახალხო კრების უძველეს ფორმას წარმოადგენდა. არსებობდა 30 კურია, რომელიც სამასი გვარისაგან შედგებოდა. თითოეულ კურიას თითო ხმა ჰქონდა. ფაქტობრივად, საქართველოს მთიანეთის მსგავსად, კრებებზე მთელი რომაელი ხალხი იღებდა მონაწილეობას.

ცენგურიის კრება ეწოდებოდა სახალხო კრებას რომში იმ მოქალაქეებისა, რომლებსაც ჯარში სამსახურის უფლება ჰქონდათ. რომის მოსახლეობა დაიყო კლასებად ქონებრივი ცენზის მიხედვით. თითოეულ კლასს ჰქონდა ვალდებულება გამოეყვანა განსაზღვრული რაოდენობის ცენგურია – საჯარისო ასეული. სულ 193 ცენგურია იყო. კრებაზე პირველად ხმის მიცემის პრივილეგიით მხედრები და I კლასის ცენგურიები სარგებლობდნენ. ცენგურიის კომიციაზე დიდი წონა ჰქონდა ასაკით უფროსი მოქალაქეების ხმას.

მოგვიანებით იქმნება უკვე გრიბის კრებები, თავისი დამოუკიდებელი არჩევნებითა და თანამდებობის პირებით, რომელიც მეგ-ნაკლებად ყველაზე დემოკრატიულ ორგანოს წარმოადგენდა. თავდაპირველად გრიბა მხოლოდ პლებეების კრებას წარმოადგენდა, მაგრამ მოგვიანებით მისმა დადგენილებებმა საერთო კანონის სახე მიიღო და მასში **პლებეებთან** ერთად მონაწილეობას იღებდნენ **პატრიციებიც**. მის ფუნქციებში შედიოდა ქალაქის მომარაგებისა და კეთილმოწყობის საკითხები, პლებეების **მაგისტრატების** – **სახალხო გრიბუნებისა** და **ელილების** არჩევა, სასამართლო უფლებამოსილება სისხლის სამართლის კუთხით.

ათენის სახალხო კრება გრადიციულად პნიქსის ბორცვის წვერზე, ღია ცის ქვეშ იმართებოდა. ამიგომ წვიმის, ჭექა-ქუხილის, მიწისძვრის, დაღამების შემთხვევაში ხდებოდა მისი გადაღება მეორე დღისთვის. შეხვედრის დღეს სპეციალურად დანიშნული მოხელეები ბორცვის ასასვლელთან ჯებირებს დგამდნენ, რათა კრების წევრები გაემიჯნათ იმ მოქალაქეებისაგან, რომლებიც კრების საყურებლად იყვნენ შეკრებილნი. პროფ. რ. გორდემიანის თქმით, „დღეს, თუკი ორაგორთა გრიბუნებს არ ჩავთვლით, აქ ძალზე ცოცხალია მოგვაგონებს სახალხო კრების ჩასაგარებელ არენას. სულ ცოცხალია 5000 მოქალაქე მაინც უნდა შეკრებილიყო, რომ კრების კვორუმი საკმარისად მიეჩნიათ. დღეს ძნელია იმის დაბეჯითებით თქმა, თუ სად და როგორ განლაგდებოდა ხოლმე კრების ათასობით მონაწილე.“ ცალკეულ შემთხვევებში სახალხო კრება დიონისეს გამარშიც იმართებოდა.

რომში კრების მოწვევის ადგილი მარსის ველი იყო. კომიციების ჩაგარება მხოლოდ კომიციურ დღეებში ხდებოდა, რომლებსაც ქურუმები ადგენდნენ. წელიწადში დაახლოებით 190 ასეთი დღე იყო. ძვ. წ. 287 წ-დან კომიციები დღესასწაულებზეც იკრიბებოდა.

საქართველოს მთიანეთში კი სახალხო კრებისთვის ერთი კონკრეტული ადგილი არ არსებობდა. ხალხის შესაკრებად განკუთვნილი იყო სასოფლო მოედნები, რომელთაც რაჭაში **სანახ-შოს** უწოდებდნენ, თუშეთში – **საანჯმნოს**, **ბეხენეს**, ხევსურეთში საფიხნოს, ხევში – საერობოს, აჭარაში – ჯამიკარს, (დაღესგანში ჯამაათს, ოსეთში – ნიხასს. როგორც ჩანს, სასოფლო მოედნები სოფლის სამოგადობრივი ცხოვრების უმნიშვნელოვანეს ელემენტს შეიცავდა მოგადად კავკასიის მთიანეთში), სვანეთში კი – **სეიფებს**. მნიშვნელოვანი საჭირობისთვის საკითხების მოსაგვარებლად სვანეთს დანიშნული ჰქონდა სამი ადგილი: **ლალვერი**, **ლალხორი** და **სიმონი**.

როგორც წესი, თითქმის ყველა შეკრების ადგილი ნახევრად ღია ნაგებობას წარმოადგენდა და კრება ძირითადად შემადლებულ გარემოში იმართებოდა, იქნებოდა ეს სოფლის ცენტრი (სვანეთი), დასაწყისი თუ სოფლის გარეთ (ფშავ-ხევსურეთი), სადაც სოფლის მოსახლეობა ყველა მნიშვნელოვანი პრობლემის მოსაგვარებლად იკრიბებოდა.

ათენში ძვ. წ. V ს-ში სახალხო კრებას იწვევდნენ **პრიგანისები**. თუ ხმის მიცემა რომელიმე საკითხზე კენჭისყრით (იხ. **არჩევნები**, **კენჭისყრით**) წარმოებდა, მაშინ პრიგანისები კენჭებს არიგებდნენ. შემდეგ უკვე მათივე რიგებიდან წილისყრით ირჩევდნენ კრების თავმჯდომარეს – **ეპისტატესს**, რომელიც ამ მოვალეობას მხოლოდ ერთი დღით ასრულებდა. ყოველ ახალ კრება-

მე ახალი თავმჯდომარე ირჩეოდა. არისტოკრატებს დროისთვის კრების მოწვევის და ჩაგარების პროცედურა გართულდა. **ბუღეს** თავმჯდომარე – ეპისკოპოსი თითოეული შეკრებისთვის **9 პროფროსს** ნიშნავდა. ისინი ბუღეს იმ წევრებიდან იყვნენ შერჩეულნი, რომელნიც იმ მომენტისთვის პრიგანისებად არ მსახურობდნენ. შემდგომ პროედროსებიდან ირჩეოდა სხდომის თავმჯდომარე – ეპისკოპოსი. პროედროსები წარმართავდნენ სხდომებს – წყვეტდნენ, როდის უნდა დაეყენებინათ ესა თუ ის საკითხი ხმის მისაცემად და როდის უნდა შეეწყვიტათ დისკუსია. სახალხო კრება ასევე ირჩევდა გრამატიკოსს, რომელსაც დოკუმენტები ხმამაღლა უნდა წაეკითხა.

საბერძნეთის მეორე მნიშვნელოვან ქალაქ-სახელმწიფოშიც არსებობდა სახალხო კრება – **აპელა**, რომლის უფლებამოსილება საკმაოდ შეზღუდული იყო. ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაზე გავლენით იგი ათენის სახალხო კრებას ვერ შეედრებოდა. აპელა, სავარაუდოდ, ყოველთვიურად იყო მოწვეული და მას არქაულ ხანაში **მეფე** და **გერუსია** თავმჯდომარეობდნენ, კლასიკური პერიოდიდან კი – **ეფროსები**. კრებაზე დასწრება შეეძლოთ 30 წლის მოქალაქეებს, მაგრამ სხდომაზე სიგყვით გამოსვლის უფლება მხოლოდ თანამდებობის პირებს ჰქონდათ. რიგითი სპარტელები, კრების მუშაობაში მონაწილეობას არ იღებდნენ, მათ მხოლოდ ხმის მიცემა ევალებოდათ. აპელას ევალებოდა მიეღო ან უარეყო მის წინაშე წარმოდგენილი წინადადებები. თავის ნებას აპელა ხმაურიანი შეძახილებით გამოხატავდა.

რომის კურიის კომიციას პონტიფიქს მაქსიმუსი ხელმძღვანელობდა, ცენტრულ კომიციას – **მაგისტრატი**, რომელიც **იმპერიუმს** ფლობდა, ხოლო გრიბის კრებას ერთ-ერთი **პონტიფიქსი** იწვევდა.

რაც შეეხება სვანეთს, აქ მეცნიერები რამდენიმე გიპის სახალხო კრებას აფიქსირებენ. ერთი კონკრეტული სოფლის ყრილობას უწოდებენ „**სოფლობას**“, რომელსაც ხელმძღვანელობს „**სოფლის მახვში**“. ამ კრებაზე მხოლოდ იმ ერთი სოფლის საჭირბოროტო საკითხები წყდებოდა. თუმცა, რ. ხარაძის აზრით, სოფლის შიგნით არსებული საქმეების მოსაწესრიგებლად და ჩადენილი დანაშაულის გამოსააშკარავებლად სოფელი თავის ყრილობაზე საგანგებოდ ირჩევდა ხევისთავს სამი წლის ვადით. სოფელი ირჩევდა ერთს ან მეტ ხევისთავს იმის მიხედვით, თუ რა სიდიდის იყო სოფელი. საჭიროების შემთხვევაში ხევისთავები ერთად იკრიბებოდნენ და ირჩევდნენ ხუთი კაცისგან შემდგარ საბჭოს, რომელსაც მორუალ ეწოდებოდა. ეს საბჭოც ასევე სამი წლით ირჩეოდა.¹ არსებობდა ასევე სათემო ყრილობა, რომელიც რამდენიმე სოფლის კავშირს შეადგენდა და მასაც ჰყავდა თავისი **თემის** მახვში. სათემო ყრილობის მიერ არჩეული მახვში საჭიროებისდა მიხედვით იწვევდა სათემო ყრილობას. მას წინასწარ ცალკე გაჰყავდა ჭკვიანი, გამოცდილი და პატიოსანი პირები, მათთან თათბირობდა ანუ „ვაზირობდა“, მათთან შეთანხმებით გამოჰქონდა თავისი დასკვნა ამა თუ იმ საკითხზე, რომელსაც შემდეგ ის გააცნობდა ყრილობას, რომელიც ან ადასტურებდა მის აზრს ან რაიმე ცვლილება შეჰქონდა ან არ ეთანხმებოდა და არღვევდა მას.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ჯერ კიდევ სტრაბონს აქვს ცნობა, რომ სვანეთს 300 კაცისგან შემდგარი საბჭო განაგებდა. ს. ჯანაშია და რ. ხარაძე მიიჩნევენ, რომ სტრაბონი გვაროვნულ საფეხურზე შექმნილ სახალხო საბჭოსა და სახალხო კრებას გულისხმობდა.² შემდეგდროინდელ საბჭოში კი უკვე შედიოდნენ სოფლის თემების მიერ გარკვეული ვადით არჩეული წარმომადგენლები, რომელთაც ლგთიმ მარეს (ჩენილებს) უწოდებდნენ. ლგთიმ მარენი სახეო ყრილობას ხელმძღვანელობდნენ და მათ მიერ მიღებული გადაწყვეტილება სავალდებულოდ ითვლებოდა. სამ წელიწადში ერთხელ მთელ ხევს ფიცი უნდა დაედო ხევის ერთგულებასა და არჩეული კაცების მიერ გადაწყვეტილების მიღების ნდობაზე. სახალხო სამართლის წარმოება, საოჯახო საქმეებისა თუ სხვა რაიმე საკითხების მოგვარება მათ უშუალო მოვალეობაში შედიოდა. ლგთიმ მარეთა შემადგენლობიდან გამოყოფილ მორუალს ანუ **ბჭეებს** უნდა გამოეგანათ სათანადო გადაწყვეტილება.

იენაშის მცხოვრები შავხან პირის ძე ფარჯიანის გადმოცემით, ხევის კრება სამ წელიწადში ერთხელ იკრიბებოდა. რამდენად სისტემატური ხასიათი ჰქონდა სინამდვილეში კრების მოწვევას, ამ საკითხზეც აზრთა სხვადასხვაობაა. თანამედროვე მეცნიერება თვლის, რომ კრება საჭიროების შემთხვევაში იკრიბებოდა და მისი წარმართვა ასაკოვან ან გამოცდილ და ჭკვიან პირს ევალებოდა, მათ შორის ქალსაც.

საქართველოს დანარჩენ რეგიონებში სახალხო კრება იმართებოდა საჭიროების შემთხვევაში, რომელსაც **ხევისბერი** ხელმძღვანელობდა (ფშავე-ხევსურეთი). შაგილის ფეხონს (საფიხენო – ადგი-

¹ ხარაძე რ., სახალხო მმართველობის სისტემა სვანეთში, მსე VI, თბ., 1953.

² ჯანაშია ს., საქართველო აღრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბ., 1937, გვ.14.

ლი) ერთი კონკრეტული ხელმძღვანელი არ ჰყოლია. ფეხონი წარმოადგენდა სრულწლოვან მამაკაცთა ყრილობას, სადაც სოფლის ყოველდღიური ცხოვრების საჭირობოროგო საკითხები ისმებოდა. გარდა სადავო და სათემო პრობლემების მოგვარებისა, საფიხნოში ერთობლივი საზოგადოებრივი თუ საოჯახო საქმიანობაც ეწყობოდა (გყავის დამუშავება, ქალამნის ამოსხმა, მუშის დაგრება, თოფის წამლის დამზადება და სხვ.). როცა სოფელს მტერი შემოსევით ემუქრებოდა, ან სოფელი თვითონ აპირებდა გალაშქრებას, საფიხნოში იკრიბებოდნენ და თოფის წამალს კოლექტიურად ამზადებდნენ. გ. ჩაჩალაშვილის აზრით, „ფეხონის სახით შემონახული იყო „სამხედრო დემოკრატიის“ რიგის, ანუ კლასობრივ საზოგადოებაში გარდამავალი საფეხურის ერთ-ერთი კონკრეტული გადმონაშთი.“³

რაჭულ სოფლობას რაიმე ვადით არჩეული ხელმძღვანელი არ ჰყოლია. ყოველ შეკრებაზე ხალხი რომელიმე გონიერ კაცს მიანდობდა და ის ლაპარაკობდა ყველას სახელით. შეკრების შესახებ კი ხალხს აცხადებდა სპეციალურად არჩეული ახალგაზრდა, რომელსაც „დამძახებელს“ უწოდებდნენ. სვანეთში კი ბუკითა და საყვირით ხდებოდა ხალხის მოგროვება. რომში მაგისგრაგის ბრძანებით აუწყებდნენ ხალხს კომიციის შესახებ. შემდეგ ხალხი ცენზის მიხედვით იყოფოდა და უკვე მოწესრიგებულ ხალხს მაგისგრაგი მიუძღვოდა მარსის ველზე.

ხევს ძველად უხუცესი კაცებისაგან შემდგარი საბჭო განაგებდა, რომელსაც თემისკაცები (ბჭეები) ხელმძღვანელობდნენ. ხევს საბჭო სათემო ხასიათის თვითმართველობის ნიშნებს შეიცავდა და გარკვეულწილად სუვერენიტიტეტით სარგებლობდა. გვაროვნული წყობილების დროს სათემო გაერთიანებას გვარის უხუცესთა საბჭო ხელმძღვანელობდა, ხოლო შემდეგ ეს საბჭო გერიგორიული თემის წარმომადგენლებისგან შედგებოდა, რომლებიც ხალხის მიერ დადგენილი ნორმებით ამყარებდნენ თემის შიგნით წესრიგს. ბჭეები ხალხური სამართლის წარმოების დროს სანიმუშოდ ხშირად მიმართავდნენ ანდრემებს.

თემური მმართველობის შესუსტებისას როგორც ხევს, ისე სვანური სათემო საბჭოც დაიშალა და შეწყდა სახალხო კრების მიერ თემისკაცების გარკვეული ვადით არჩევა. მიუხედავად ამგვარი ცვლილებებისა, მოხვევებისა და სვანების, ისევე როგორც ქართველი მთიელების ყოველდღიურ ცხოვრებაში საკითხები მაინც ხალხურ მზე-ჩვეულებებზე დამყარებით წყდებოდა. ამიგომ თემს თავისი თავკაცები მაინც ჰყავდა, რომლებიც მუდმივად დაწესებული საბჭოს წევრებად აღარ ითვლებოდნენ, არამედ მხოლოდ საჭიროების დროს, თემისვე მოთხოვნით იკრიბებოდნენ. ფაქტობრივად, ხევს სახალხო მმართველობა, გარკვეული სუვერენიტიტეტით, ხელისუფლებას მხოლოდ ნაწილობრივ ემორჩილებოდა. მხოლოდ ხევს თემობას შეეძლო გამოეგანა გადაწყვეტილება მამა-პაპათაგან დარჩენილი რომელიმე წეს-ჩვეულების შეცვლის შესახებ.

ათენის სახალხო კრება ირჩევადა 500-თა საბჭოს – **ბულეს**, რომელიც მნიშვნელოვანი ორგანო იყო და უშუალოდ უკავშირდებოდა კრებას. ყველა დეკრეტს სახალხო კრება იღებდა. ცალკეულ შემთხვევებში მას შეეძლო ბულეს გარეშეც ემოქმედა. მაგრამ უმთავრესად, სახალხო კრება და ბულე ერთობლივად მოქმედებდნენ. სახალხო კრებას არ შეეძლო კენჭი ეყარა იმ საკითხებისთვის, რომლებიც პრიგანისებს არ ჰქონდათ დღის წესრიგში შეგანილი და, თავის მხრივ, არც პრიგანისებს შეეძლოთ ბულეს გარეშე წარმოედგინათ ესა თუ ის პრობლემა. ბულეს უნდა დაემტკიცებინა პრობულევმა – რემოლუცია, შემდეგ კი იგი სახალხო კრებისთვის უნდა გაეგზავნა. სახალხო კრებაზე ეს რემოლუცია ხდებოდა ფსეფისმა, რომლისთვისაც ხმა უნდა მიეცათ.

კრების მუშაობა წლის განმავლობაში დაყოფილი იყო 10 ციკლად – პრიგანეად. თითოეული პრიგანეა 36 დღისგან შედგებოდა, რომლის განმავლობაში კრება ოთხჯერ იყო მოწვეული. ოთხიდან ერთ კრებას უმაღლესი კრება (κυρία έκκλησία) ეწოდებოდა. ამ კრებაზე განიხილავდნენ არსებული მაგისგრაგების თანამდებობაზე დამტკიცებას, საკვებით მომარაგებისა და თავდაცვით საკითხებს და ა.შ. კრება ირჩევადა ასევე ხაზინადრებს, ხომალდთა არქიტექტორებს, ზედამხედველებს, მსხვერპლშეწირვათა ჩაგარებაზე პასუხისმგებელ პირებს. ამას გარდა, ცალკეული კრებები კონკრეტული საკითხების გადაწყვეტისთვის იყო განკუთვნილი. კრების როლი ძალიან მნიშვნელოვანი იყო. აქ განიხილებოდა ომისა და მშვიდობის, ფინანსებისა თუ მართლმსაჯულების ნებისმიერი საკითხი. კენჭისყრა ფარულად მიმდინარეობდა, გარდა იმ შემთხვევებისა, როდესაც საქმე სამხედრო თანამდებობების არჩევნებს ეხებოდა. თითოეულ მოქალაქეს შეეძლო აზრის გამოთქმა და კანონ-

³ ჩაჩალაშვილი გ., ხალხური მმართველობის ისტორიიდან ხევსურეთში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიიდან, VII, თბ., 1955.

პროექტის შეგანა ან გაუქმება იმ შემთხვევაში, თუ ეს კანონპროექტი დემოკრატიულ ტენდენციებს ეწინააღმდეგებოდა.

სახალხო კრება განსაზღვრავდა სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკას, ირჩევდა ელჩებს, განიხილავდა სხვა სახელმწიფოსთან ჩატარებულ მოლაპარაკებათა შედეგებს. აქვე მიიღებოდა ომის დაწყებისა თუ ზავის დადების გადაწყვეტილებები. კრება უფლებამოსილი იყო არაათენელისათვის მოქალაქეობა მიენიჭებინა, შეეძლო მოქალაქე გადასახადებისაგან გაეთავისუფლებინა. კრება განიხილავდა ასევე რელიგიასთან დაკავშირებულ საკითხებს. მის ფუნქციებში ფინანსური სფეროც შედიოდა. მთავარ სასამართლო საქმეებს კი განიხილავდა ცალკე ორგანო – **ჰელიაია (იხ. დიკას-გერიონი)**.

რამდენად მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა სპარტელებისთვის აპელას, ძნელი სათქმელია. ისტორიკოსების აზრით, აპელა მხოლოდ ამტკიცებდა მეფისა და გერუსიის (უხუცესთა საბჭო) მიერ შეთავაზებულ დადგენილებებს. ეს დებულება გამყარებული იყო ე.წ. დიდი რეგრას არსებობით. თუმცა ისიც ცნობილია, რომ სახალხო კრებას შეეძლო გადაეწყვიტა ტახტის გადაცემასთან დაკავშირებული სადავო საკითხები, დაენიშნა სამხედრო მეთაურები, აერჩია ეფოროსები, სხვა მაგისტრატები და გერუსია; გადაეწყვიტა ზავის დადების, ომის დაწყებისა და სამოკავშირეო ხელშეკრულებათა გაფორმების საკითხები. აპელას თანხმობას ასევე საჭიროებდა კანონმდებლობაში დაგეგმილი ცვლილებების შეგანა.

ცენგურიის კრება იღებდა ახალ კანონებს, ირჩევდა უმაღლეს მაგისტრატებს. წყვეტდა ომის საკითხებს და ანიჭებდა რომის მოქალაქეობას, განიხილავდა მოქალაქის სარჩელს მაგისტრატის გადაწყვეტილებასთან დაკავშირებით (სიკვდილით დასჯის განაჩენი). თავიდან კენჭისყრა ზეპირად გარდებოდა, მოგვიანებით შემოიღეს დაფები, რომლებზეც წერდნენ A ან C ასოებს (ვამტყუნებ – ვამართლებ). გრიბის კრებების ფუნქციებში კი დაბალი რანგის მაგისტრატების არჩევა, სასამართლო დავებისა და რელიგიური საკითხების განხილვა შედიოდა. კურიის კრებები ირჩევდნენ მეფეებს, ანიჭებდნენ მათ იმპერიუმს, გამოჰქონდათ განაჩენი **პროვოკაციის** შემთხვევაში. კრებაზე განიხილებოდა ოჯახური ურთიერთობებიც: **ანდერბის**, შვილად აყვანის და ა.შ. ამდენად, ეს იყო უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანო. **სერვიუს ტულიუსის** რეფორმებთან ერთად კურიის კრება ჩამოთვლილ ფუნქციათაგან ბევრს დაემშვიდობა და დარჩა: 1) უფლება განეხილა და გადაეწყვიტა ოჯახური ურთიერთობები; 2) იმპერიუმის მინიჭების უფლება; 3) ცენგურიის კრებებზე მიღებული დადგენილების დამტკიცება.

კომიცია განიხილავდა და ამტკიცებდა **სენატის** მიერ მიღებულ კანონპროექტს და გადაწყვეტილებებს. კომიციის დამტკიცების გარეშე კანონი ძალაში ვერ შევიდოდა. ასევე, სახალხო კრებასაც შეეძლო წარედგინა კანონპროექტი, რომელსაც სენატის თანხმობა სჭირდებოდა.

ქართულ სინამდვილეში კი სათემო ყრილობა ერთად წარმოადგენდა თემის ყოფა-ცხოვრებაში სრულუფლებიან საკანონმდებლო, იურიდიულ და პოლიტიკურ ორგანოს, რომელიც საბოლოოდ წყვეტდა საზოგადოების საქმეებს და თავისი მოქმედებების გამო ანგარიშს არავის აბარებდა.

ხევის ყრილობა წყვეტდა იმ საკითხებს, რომლებიც მთელ სვანეთს ეხებოდა, მაგ., მეზობლებთან ომის გამოცხადება, ლაშქრის მოწვევა, ლაშქრისთვის მთავარსარდლის დანიშვნა, ზავის პირობების განხილვა, მოსახლეების დაბეგვრა და ა.შ. ამ საერთო საბჭოს გადაწყვეტილება გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა. ეს საბჭოები არ ერეოდნენ სვანეთის შიდა მმართველობაში, ანუ თითოეული საზოგადოება თავად წყვეტდა თავის საქმეებს.

თემთა ყრილობის უფლებები განუსაზღვრელი იყო. მას შეეძლო აეყარა და გაეძევებინა კომლიდან მოსახლე, გაენადგურებინა, ქონება ჩამოერთმია ან სიკვდილითაც დაესაჯა თემის მოღალატე.

თემის ყრილობას გამოჰქონდა დადგენილებები შემდეგ საკითხებზე: როდესაც მეზობელ გომებზე აპირებდნენ თავდასხმას, ან მეზობლებთან თუ სხვა თემებთან კავშირის დამყარება უნდოდათ. ასევე მის ფუნქციებში შედიოდა წორისა თუ **სახსრის** გადახდა. ასევე ისჯებოდა ის, ვინც ყრილობის ნების გარეშე უცხო ქვეყანაში წავიდოდა, რადგან შეიძლებდა იქიდან ავი სენი შემოეგანა.

ყრილობის დადგენილებით თემი იფარებდა სხვა თემიდან გამოქცეულ პირს და იცავდა მას მგრისგან.

მას უფლება ჰქონდა დაესაჯა ქურდები, ქრთამის ამლები და ა.შ. მის ფუნქციებში შედიოდა უწესობაში გამოვლენილი სამღვდლო პირის (ბაპის) თანამდებობიდან გადაყენება.

ხევში თემის კაცების ფუნქციებში შედიოდა სისხლ-მესისხლეთა შერიგება. აქ ასამართლებდნენ მომჩივრებს და ვერცერთი მოხევე ვერ ბედავდა წინააღმდეგობის გაწევას.

რაც შეეხება ფშავს, სახალხო ყრილობა აწესებდა უმაღლეს სასჯელს, დამნაშავეის ჩაქოლვას ან თემიდან მოკვეთას. მაგრამ ჩვეულებრივი სადავო სამოქალაქო საკითხების გადასაწყვეტად ფშავ-ხევსური სამედიაციო სასამართლოს და შუამავლების მეშვეობით არჩეულ პირებს მიმართავდა (იხ. ბჭე).

ქართველ მთიელთა სახალხო კრებებს ასევე მნიშვნელოვანი აღმზრდელობითი ფუნქცია ეკისრებოდა. კრებაზე დასწრება შეეძლოთ ახალგაზრდებს, რომლებსაც ხმის უფლება არ ჰქონდათ. ეს მათთვის სკოლას წარმოადგენდა, რომლის მეშვეობითაც ისინი ეზიარებოდნენ გრადიციებსა და მნებობრივ ნორმებს.

ასევე აღსანიშნავია, რომ საქართველოში სახალხო კრებები მათი ლეგიტიმურობის განსამტკიცებლად უმრავლეს შემთხვევაში გარდებოდა ეკლესიის ეზოში ან რომელიმე საკულტო ადგილის მახლობლად.

როგორც წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, სახალხო კრებებს წარმმართველი როლი ეკისრებოდა საქართველოს მთის მოსახლეობის პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

მმართველობის დემოკრატიული პრინციპები მთელ საბერძნეთსა და რომში მოქმედებდა, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ რომში დემოკრატიის როლი მაინც უფრო მცირე იყო, ვიდრე ძველ ათენში. ეს ალბათ იმით იყო გაპირობებული, რომ რომში, ფაქტობრივად, სამი სახალხო კრება არსებობდა, რაც მათ ფუნქციებს მეტ-ნაკლებად ამცირებდა. მმართველობის სადავეები მთელი რესპუბლიკის პერიოდში მაინც სენატს ეპყრა, რომელიც უძველესი უხუცესთა გვაროვნული საბჭოდან თანდათან უმაღლესი ოლიგარქიული მმართველობის ინსტრუმენტად გადაიქცა.

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში ასე მკვეთრად გამოხატული დემოკრატია არ არსებობდა, მთაში სახალხო კრებების ფუნქციონირებაში ვხედავთ მის აშკარა ნიშნებს. ამის მიზეზები ალბათ ის იყო, რომ მთის ხალხი, ბარის მოსახლეობისგან განსხვავებით, მეტი თავისუფლებით სარგებლობდა.

სათათბირო/საბჭო

სახელმწიფო მმართველობის ნებისმიერი ფორმის დროს, იქნებოდა ეს **მონარქია** თუ რესპუბლიკური წყობა, სათათბიროები გარკვეული ფუნქციების მაგარებელი იყო. იმ განსხვავებით, რომ მონარქიის დროს სათათბირო მეფის დაქვემდებარებაში იყო, რესპუბლიკური წყობის დროს კი სახალხო კრებები და საბჭოები მმართველობის უმაღლეს ორგანოებს წარმოადგენდნენ.

შევეცდებით, მოკლედ მიმოვიხილოთ, თუ რა როლი ეკისრებოდა სათათბიროებს სახელმწიფო მმართველობისა თუ ხალხისთვის საბერძნეთში, რომსა და საქართველოში მონარქიიდან მოყოლებული დემოკრატიული წყობის ჩათვლით და რამდენად პასუხობდა ეს ორგანოები დემოკრატიულ პრინციპებს, გამოვკვეთოთ მათ შორის მსგავსება – განსხვავება.

საბერძნეთსა და რომში სახელმწიფო მართვის სტრუქტურა შედგებოდა **სახალხო კრებისა** და საბჭოსგან (**გერუსია**, **არეოპაგი**, **ბულე** და **სენატი**). საქართველოშიც კოლევიალური ორგანოების არსებობა ოდითგანვე დასტურდება. მთაში მმართველობის მნიშვნელოვან ორგანოს სახალხო კრება/საბჭო წარმოადგენდა, ფეოდალურ საქართველოში კი სამეფო კართან არსებული სათათბირო, რომლის სათავეშიც იდგა მეფე.

როგორც აღვნიშნეთ, მონარქიის პერიოდში უკვე არსებობდა საბჭოები, როგორებიც იყო ათენში არეოპაგი, რომში სენატი, საქართველოში კი **დარბაზობა**, **ვეზირობა**. ეს კოლევიალური ორგანოები ათენსა და რომში რესპუბლიკის პერიოდშიც აგრძელებენ არსებობას სახეცვლილი ფუნქციებით. მათ პარალელურად იქმნება სხვადასხვა დემოკრატიული ინსტიტუტი, რომელთაც სახელმწიფო მართვაში მნიშვნელოვანი როლი ეკისრებათ.

საბერძნეთში უძველესი დროიდან არსის ბორცვზე იკრიბებოდა საბჭო – არეოპაგი, რომლის სახელწოდებაც შეკრების ადგილიდან მომდინარეობს. მონარქიის პერიოდში არეოპაგის საბჭოს **მეფე** იწვევდა და თავად თავმჯდომარეობდა. მისი თავდაპირველი ფუნქცია მეფის მრჩეველობა იყო (ისევე, როგორც სენატისა). მონარქიის პერიოდში საბჭო მთლიანად **ეპაგრიდებისგან** შედგებოდა, **სოლონის** შემდეგ კი მის შემადგენლობაში შედიოდა ყველა **არქონი** რწმუნებულობის ვადის ამოწურვის შემდეგ. შესაბამისად, არეოპაგის საბჭო 200 ან 300 კაცითაც კი განისაზღვრებოდა.

არეოპაგის მსგავსად რომში მონარქიის დროსვე არსებობდა უხუცესთა საბჭო – სენატი. რომულუსის დროს მის შემადგენლობაში 100 ოჯახის უფროსი შედიოდა, შემდეგ მათი რიცხვი 200-მდე გაიზარდა, რესპუბლიკის პერიოდში საბჭო 300 კაცით განისაზღვრებოდა, იმპერიის პერიოდში კი მათი რიცხვი 1000/600-დან 200-მდე მერყეობდა. სენატორების ასარჩევად თავდაპირველად აქაც პატრიციული წარმომავლობა იყო საჭირო, მაგრამ **სერვიუს გულიუსის** რეფორმის შემდეგ მათ ღირსეული **პლებეებისგანაც** ირჩევდნენ. სენატს, ისევე როგორც არეოპაგს, მეფე იწვევდა. მოგვიანებით სენატის მოწვევის უფლება გადავიდა **კონსულებსა** და კონსულის **ტრიბუნებზე**, ასევე **სახალხო ტრიბუნებზე** და **მაგისტრატებზე**.

დარბაზი მეფესთან არსებული ფეოდალების სათათბირო ორგანო იყო, რომელიც XI-XVIII სს-ის საქართველოში არსებობდა. მის სათავეში იდგა მეფე და თავად ხელმძღვანელობდა თათბირს. დარბაზის წევრები ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: ხელოსანნი, ე.ი. სახელმწიფო მოხელეები (**მწიგნობარი, ეჯიბი, ამირეჯიბი, მეჭურჭლე, საჭურჭლის** ნაცვალი და სხვა) და უხელონი, რომელთაც სახელმწიფო თანამდებობა არ ეკავათ. **ვეზირები** განსაკუთრებული უპირატესობით სარგებლობდნენ დარბაზობაში, მოგვიანებით, სავებით უპირისპირდება დარბაზობას. მეფე მათი დახმარებით ცდილობდა დარბაზის „ნახევარ-ხელმწიფეთა“ დამორჩილებას.

საქართველოში XII საუკუნეში სავებით, როგორც მმართველობის ორგანო, არ არსებობდა. მის ფუნქციებს, როგორც აღვნიშნეთ, „დარბაზის რიგის“ მაღალი თანამდებობის პირები ასრულებენ **მწიგნობართუხუცეს** ჭყონდიდელის მეთაურობით. **დავით აღმაშენებლის** დროს კი იქმნება შედარებით მწყობრი და დახვეწილი აპარატი, რომელიც XIII ს-ში სავებით სახით ჩამოყალიბდა. სავებით წარმომადგენელი ვეზირი პირადად მოახსენებდა მეფეს საგანმგებლო უწყებაში არსებული მდგომარეობის შესახებ. ვეზირთა რაოდენობის მრდასთან ერთად გაჩნდა მოთხოვნილება ამრთა შეთანხმებული მუშაობისა და ერთიანი პოლიტიკის გატარებისა. სწორედ ამ მიზნით შეიქმნა სავებით, რომელიც უზრუნველყოფდა მეფისთვის ვეზირთა მხრივ კოლექტიურ მოხსენებას და მეფის უმაღლესი განკარგულების თანახმად ვეზირთა მხრიდან ქვეყნის შეთანხმებულ მართვას.

საქართველოში დარბაზის შემადგენლობაში შედიოდნენ მაღალი კლასის წარმომადგენლები (ფეოდალები) და მიუხედავად იმისა, რომ საბოლოო გადაწყვეტილებას მეფე იღებდა, თავად სათათბიროების არსებობა უკვე არის დემოკრატიულობის ნიშანი, რადგან იგი საკითხების განხილვაში მრავალთა მონაწილეობას ეფუძნება. როგორც ვხედავთ, საწყის ეტაპზე საბერძნეთსა და რომშიც ძირითადად სათათბიროები ზედა ფენებით არიან წარმოდგენილნი, მაგრამ მათი პრინციპები ბევრად უფრო დემოკრატიული იყო, რადგან მათში გარკვეულწილად პლებეებიც – დაბალი ფენის წარმომადგენლებიც მონაწილეობდნენ.

მონარქიის დაქვეითებასთან ერთად იზრდება როგორც არეოპაგის საბჭოს, ასევე სენატის გავლენაც.

ათენელი პოლიტიკოსი და კანონმდებელი **სოლონი** (ძვ. წ. VII-VI სს.) ქმნის ოთხასთა საბჭოს, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა 100 კაცი თითო ფილედან. თუმცა, არსებობს, ვარაუდი, რომ ოთხასთა საბჭო სოლონამდეც ფუნქციონირებდა. სოლონიმა ასევე შეინარჩუნა არეოპაგი, რომლის ფუნქციებში შედიოდა: 1) საბჭოსა და სახალხო კრების ყველა დადგენილების მიმართ ვეტოს უფლება; 2) უმაღლესი სასამართლოს უფლებები და 3) მოქალაქეთა მნეობის მეთვალყურეობის უფლება. ოთხასთა საბჭო ამზადებდა სახალხო კრების გადაწყვეტილებებს და, ფაქტობრივად, არეოპაგთან ერთად აკონტროლებდა მას. **ოლიგარქიულ** რეჟიმთა დროს ბულებს მოგჯერ შეეძლო სახალხო კრებისგან დამოუკიდებლად ემოქმედა.

არეოპაგის ეს როლი გრძელდებოდა ძვ. წ. 462 წ-დე.

ეფიალტის რეფორმების შემდეგ არეოპაგმა დაკარგა პოლიტიკური მნიშვნელობა. მისი პრივილეგიები გადაეცა ძვ. წ. 507 წ-ს **კლისთენესის** რეფორმით შექმნილ 500-თა საბჭოს ანუ ბულებს, ნაწილობრივ სახალხო კრებასა და სასამართლოებს. მას ჩამოერთვა კანონების დამცველის ფუნქცია და იგი სახალხო კრებამ ბულებს მიანიჭა. არეოპაგი კი გადაიქცა სასამართლოდ, რომელშიც სისხლის სამართლის საქმეთა გარკვეული ნაწილი – უმთავრესად მკვლელობის ან მკრეხელობისა და სხეულის დაზიანების საქმეები განიხილებოდა. შეიზღუდა მისი იურისდიქციაც.

ოთხასთა საბჭოს (ბულებს) წევრებს ოლიგარქთა მმართველობისას, სავარაუდოდ, **ხმის მიცემით** ირჩევდნენ ან მათ ეს თანამდებობა მეძვიდრეობით ჰქონდათ. ბულებს წევრებად ისინი ან რამდენიმე წლის მანძილზე ან მთელი სიცოცხლის განმავლობაში მსახურობდნენ. უკვე დემოკრა-

გიული რეჟიმის პირობებში კი ბულეს წევრი მოქალაქე **კენჭისყრითი არჩევნების** შედეგად ხდებოდა და მათი სამსახურეობრივი ვადა ერთი წლით შემოიფარგლებოდა, მეორე ვადით მსახურება მხოლოდ გარკვეული შუალედის შემდგომ იყო შესაძლებელი. რომის სენატში შემავალი ყოფილი მაგისტრატები სიცოცხლის ბოლომდე აღასრულებდნენ ამ მოვალეობას.

კლისთენესის დროს ოთხასთა საბჭოს ცვლის ხუთასთა საბჭო, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა 50 წევრი თითო **ფილედიან** (10X50). სათათბიროს წევრი შეიძლება გამხდარიყო 30 წ-ს გადაცილებული ნებისმიერი მოქალაქე (მათ შორის, **თეტების** ფენიდანაც).

რომის სენატში მონაწილეთა ასაკიც განსაზღვრული იყო. სენატორს უნდა ჰქონოდა განსაზღვრული ქონებრივი ცენზი და უნდა ყოფილიყო უფროსი ასაკის, 46 წ-ს ზემოთ, თუმცა ძვ. წ. II ს-ში **სულამ** სენატორთა ასაკი 30 წ-დე (ან 27) ჩამოწია. არ გვაქვს ინფორმაცია, იყო თუ არა დადგენილი საქართველოში კრების/საბჭოს წევრთა ასაკობრივი ზღვარი.

სპარტაშიც არსებობდა უხუცესთა საბჭო – **გერუსია**. იგი 28 გერონისა და 2 მეფისაგან შედგებოდა. გერონები 60 წ-ს გადაცილებული მამაკაცები იყვნენ, რომელთაც მოხუცებულობის გამო სამხედრო სამსახური აღარ შეეძლოთ. ისინი არისგოკრატული ოჯახების შემზღვეული წრიდან იყვნენ წარმოდგენილი. **ეფოროსების** მსგავსად, მათაც ხმის მიცემით (შეძახილებით) ირჩევდნენ. ძვ. წ. V ს-ში გერონებს თანამდებობა სიცოცხლის ბოლომდე ეკავათ.

განსხვავებული იყო ყველგან საბჭოს შეკრების დღეები. ათენში ბულე, გარკვეული დღესასწაულების გარდა, ყოველდღიურად იკრიბებოდა. რომის სენატის სხდომებისთვის კი ირჩევდნენ შემდეგ დღეებს: კალენდებს, ნონებს, იდებსა და სადღესასწაულო დღეებს. სხდომა მსხვერპლშეწირვითა და მისნობით იწყებოდა. მსხვერპლშეწირვა სავალდებულო რიტუალი იყო ათენში არეოპაგის საბჭოს სხდომის დასაწყებად და ასევე სახალხო კრების წინაც. ამასთან, **ფიცსაც** უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სენატის, არეოპაგისა და სახალხო კრების შემთხვევაში. ფიცს დებდნენ იმის დასტურად, რომ სხდომას შეცდომაში არ შეიყვანდნენ და სიმართლეს იცოდნენ. მსგავს გრადიციებს ვხვდებით საქართველოს მთიანეთში სვანების მიერ მართლმსაჯულების აღსრულების დროს.

სენატის სხდომებისთვის განკუთვნილი იყო ტაძრები, ათენში კი ბულე იკრიბებოდა წინასწარ განსაზღვრულ ბულეგერიონებში, რომლებიც ძირითადად ბაზრის მოედნებზე მდებარეობდა.

ვინაიდან სენატის სხდომები ყოველდღიურად არ იმართებოდა, მას შიკრიკების მეშვეობით ან განცხადებებით იწვევდნენ. მოწვევის ასეთი ფორმა არც საქართველოს მთიანეთისთვის ყოფილა უცხო. რაჭაში შეკრების (სახალხო კრების) შესახებ ხალხს აცხობინებდა სპეციალურად არჩეული ახალგაზრდა, რომელსაც „დამძახებელს“ უწოდებდნენ. სვანეთში კი ბუკითა და საყვირით ხდებოდა ხალხის მოგროვება. ბარში კი დარბაზობის გამართვის ბრძანებას თავად მეფე გასცემდა.

მონარქიის გადავარდნის შემდეგ ათენში საბჭოს საქმიანობას მეფის ნაცვლად წარმართავდა **პრიგანისებისგან** შემდგარი 50 კაციანი კომიტეტი, რომელსაც გარკვეული პერიოდის შემდეგ ახალი წევრებისგან შემდგარი კომიტეტი ცვლიდა (წლის საქმიანობა 10 ციკლად – პრიგანეად იწოდებოდა. ერთი კომიტეტი ბულეს საქმიანობას წლის 1/10-ის მანძილზე უძღვებოდა). ძვ. წ. V ს-ში პრიგანისები ყოველდღიურად ირჩევდნენ თავიანთი რიგებიდან თავმჯდომარეს – **ეპისტატესს**, რომელიც სახალხო კრებასაც თავმჯდომარეობდა, თუკი სახალხო კრება იმ დღეს იყო მოწვეული. შემდგომ ხანებში თავმჯდომარეს **პროედროსებიდან** ირჩევდნენ.

სენატორები იყოფოდნენ 10 კაციან ჯგუფებად, ამ დაჯგუფების მეთაური იყო პირველი სენატორი – princeps senatus (შდრ. პირველი ვეზირი). თუ არცერთი კონსული არ იყო რომში, მაშინ უზენაესი მაგისტრატის ასრულებდა მათ ფუნქციებს. მხოლოდ პირველ სენატორებს ჰქონდათ სენატში სიგყვის წარმოთქმის უფლება. ამასთან, მკაცრად იყო განსაზღვრული, თუ ვის და როდის უნდა ესაუბრა. პატრიციელი სენატორები ყოველთვის უფრო ადრე საუბრობდნენ, ვიდრე პლებეები და თან მათი ხმა უფრო მნიშვნელოვანი იყო კენჭისყრისას. როგორც ვხედავთ, წარმომავლობას მაინც ეძლეოდა უპირატესობა, რაც ბუნებრივია ამ ეპოქისთვის.

თუ როგორ წარმართებოდა ქართული დარბაზობა, ამას მეფე განსაზღვრავდა და საბჭოსაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თავადვე ხელმძღვანელობდა. იერარქია აქაც დაცული იყო. დარბაზის წევრთა ადგილების განლაგება მკაცრად იყო განსაზღვრული, თუმცა ეპოქების მიხედვით იცვლებოდა კიდევ. ბაგრატ IV-ის დროს დარბაზის წევრები მეფის პირდაპირ სხდებოდნენ, ხოლო **თამარ მეფის** დროს მოხელეები მეფის ორივე მხრიდან დაუსვამთ. რაც უფრო საპაგიო იყო დარბაზის წევრი, მით უფრო ახლოს იჯდა ის მეფესთან. სკამებიც განსხვავებული იყო. ყველაზე სა-

პატიო პირებს – ვეზირებსა და ერისთავთერისთავებს ჰქონდათ ოქროჭედილი სელები, რომლებზეც გადაფენილი იყო ნაგი (ხალიჩა) და ბალიში, ნაკლებად საპატიო წევრებს მხოლოდ ნაგი, უბალიშოდ, ხოლო უფრო დაბალი რანგის პირების სკამები უნაგო და უბალიშო იყო. დარბაზობის მონაწილეთა ნაწილი ფეხზე იდგა. ისინი დარბაზის წევრები არ იყვნენ, არამედ დარბაზობის საჭირო წესრიგის, ცერემონიალის დამცველი ან საქმის წარმოებისათვის აუცილებელი მოხელეები იყვნენ. დარბაზის ყოველი წევრის დაწინაურებას მისთვის კუთვნილი დასაჯდომი ადგილის შეცვლაც მოსდევდა.

ხელმწიფის კარის გარიგების მიხედვით, სავებროს სხლომა მგკიცედ რეგლამენტირებული იყო. როცა სავებროს მეფე ესწრებოდა, მაშინ სხლომა მას მიჰყავდა, ჩვეულებრივ, კი მისი თავმჯდომარე ვეზირთა უპირველესი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი იყო (მდრ. პირველი სენატორი), რომელსაც ყველანაირ საქმეზე მიუწვდებოდა ხელი, მათ შორის სამხედრო, საფინანსო და საეკლესიო საქმეებზეც.

მართვის ოპერატიულობისთვის ცალკე იყო გამოყოფილი „სამთა ვაზირთა ჯგუფი“ (**ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდაგურთუხუცესი**) და „ორთა ვაზირთა“ (**მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი**). „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფი მეგი გავლენით სარგებლობდა და როგორც ჩანს, ქვეყნის საგარეო პოლიტიკური, სამხედრო და სამინაო საქმეების განხილვა ამ ვიწრო წრეში ხდებოდა. შედარებით გვიან უნდა იყოს შექმნილი „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფი, რომელიც ძირითადად ქვეყნის საფინანსო-ეკონომიკურ მდგომარეობაზე ზრუნავდა.

სენატის სხლომას ხსნიდა მთავარი დამსწრე (კონსული, **პრეტორი**, გრიბუნი), რომელიც შეკრებილებს საქმის არსს გააცნობდა. ამის შემდეგ ხმის უფლების მქონეთ მკაცრი თანმიმდევრობით იმსახებდნენ. ქართული დარბაზობის დროს ამ ფუნქციას (სხლომის გამოცხადების) მსახურთუხუცესი ითავსებდა. მას შემდეგ, რაც სხლომას გახსნიდა სიგყვით „ბრძანით“, პირველი სიგყვა მწიგნობართუხუცესს გადაეცემოდა.

სენატისა და ბუღეს შეკრებებს საჯარო ხასიათი ჰქონდა. დარბაზობა კი სასახლეში დახურულ კარს მიღმა მიმდინარეობდა. მხოლოდ მცირე დარბაზობა, სამეიმო სხლომა იმართებოდა საჯაროდ. ასეთ დარბაზობაზე ისეთი საქმეები ირჩეოდა, რომელთა შესახებ საჯაროდ მსჯელობა, სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით, სახიფათო არ იქნებოდა.

ამ შემთხვევაში, რასაკვირველია, ძნელია დემოკრატიულობაზე საუბარი. ვეზირთა ასეთი ვიწრო წრე თავისთავად გამორიცხავს სხვათა მონაწილეობას თათბირის პროცესში. სახელმწიფო საიდუმლოების დაცვის გარდა, ვეზირთა ლიმიტირებული რაოდენობა მეფის ხელისუფლების გაძლიერება-განმტკიცებითაც იყო გაპირობებული.

ბუღეს კომპეტენციის სფეროში სათათბირო, ადმინისტრაციული და სამოსამართლო ფუნქციები შედიოდა. სახალხო კრებაზე გამოსაგანი ნებისმიერი საკითხი წინასწარ ბუღეში უნდა განხილულიყო, რასაც წინასწარი დადგენილების – პრობუღევმას შედგენა მოსდევდა. მხოლოდ სახალხო კრებაზე განხილვის შემდეგ ხდებოდა პრობუღევმა ფსეფისმა ანუ დადგენილება.

რომში სახალხო კრებისა და სენატის ფუნქციებიც გადაჯაჭვული იყო ერთმანეთთან. სენატის ფუნქციებში საკანონმდებლო პროექტების შემუშავებაც შედიოდა. ამ პროექტების განხილვა და დამტკიცება სახალხო კრებას ევალებოდა. თუ სახალხო კრება არ მოიწონებდა კანონპროექტს, იგი კანონად ვერ იქცეოდა. სახალხო კრებასაც შეეძლო კანონპროექტის წარდგენა, მაგრამ სენატის მოწონების გარეშე ვერც ეს იქცეოდა კანონად. როგორც ათენსა და რომში, ასევე ფეოდალურ საქართველოშიც დარბაზის ანუ სათათბიროს როლი სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირი იყო. მაგ., **დავით აღმაშენებლის** დროს დარბაზი მეფეს ემორჩილებოდა, გიორგი II-ის დროს კი მეფე იყო მისი მორჩილი.

სავებროში უკვე წინასწარ განიხილავდნენ იმ საკითხებს, რომლებიც სხვადასხვა უწყებას ეხებოდა და შეიმუშავებდნენ ერთიანი პოლიტიკის ხაზს. ამ მხრივ სწორედ სავებრო უახლოვდება იმ სისგემას, რომლის თანახმადაც სახალხო კრებები და საბჭოები შეთანხმებულად მოქმედებდნენ ათენსა და რომში.

ბუღეს ფუნქციებში ასევე შედიოდა მაგისტრატთა სხვადასხვა კოლეგიის საქმიანობის ზედამხედველობა, სახალხო კრებაზე უცხოელი სტუმრების მიღება, ხელშეკრულებათა მონახამების გაკეთება, ფლოგის მეთვალყურეობა. ფინანსური მოვალეობებიც მას ეკისრებოდა, იქნებოდა ეს გადასახადები, სესხის აღება და დაბრუნება, თანხის გაცემა და ა.შ. საბჭო თვალყურს ადევნებდა საზოგადოებრივი შენობებისა და საკურთხევლის აგებას, საჯარო ღვთაებასა და წმინდანების ჩაგარებას და

ა.შ. ბუღეს სამოსამართლო კომპეტენციებში შედიოდა **ლოკიმასიათა** სხვადასხვა სახეობა. არეოპაგისაგან ბუღეს გადაეცა უფლებამოსილება, გამოეძია თანამდებობის პირთა უკანონო ქმედებანი. მას ხელეწიფებოდა დამნაშავეისთვის დაეკისრებინა 500 დრაქმის ჯარიმის გადახდის ვალდებულება. უფრო მკაცრი სასჯელის შემთხვევაში მას საქმე განსახილველად სახალხო კრების ან **ლიკასტერიონებისთვის** უნდა გადაეცა.

სენატშიც რელიგიური და ფინანსური საკითხები წყდებოდა, განიხილებოდა თანამდებობის პირთა საქმიანობა. მას ეხებოდა საგარეო საქმეების წარმოება, ომისა თუ სხვა ქალაქების პოლიტიკის გაგარების საკითხები. სენატის სამოსამართლო ძალაუფლება გამოიხატებოდა თანამდებობის პირთა, მოკავშირეებისა თუ უცხოელების, რომის მოქალაქეების დასჯაში. როგორც აღვნიშნეთ, საკანონმდებლო საკითხებს დამოუკიდებლად, სახალხო კრების გარეშე ვერ წყვედნენ.

სპარტის გერუსიას როგორც სათათბირო, ასევე სამოსამართლო ფუნქციები ჰქონდა. ის განიხილავდა სახალხო პოლიტიკის საკითხებს და ამზადებდა **აპელასთვის** წინადადებებს. გერუსია ისმენდა სიკვდილთან, გაძევებასთან და აგიმიასთან დაკავშირებულ საქმეებს. მას ჰქონდა მეფეების განსჯის უფლებაც.

ფეოდალურ საქართველოში დარბაზი იკრიბებოდა როგორც მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეების განსახილველად და გადასაწყვეტად, ასევე სადღესასწაულო ზემოთისთვისაც. ფაქტობრივად, დარბაზი განიხილავდა ყველა იმ საკითხს, რომელთა განხილვაც ათენსა და რომში საბჭოსა და სახალხო კრებებზე, ან გარკვეულ ორგანოებზე ნაწილდებოდა. დარბაზობისას განიხილებოდა: კანონმდებლობა და უზენაესი მართლმსაჯულება, ომის გამოცხადების, დაზავების, დიდ ხელისუფალთა არჩევისა თუ დანიშვნის, შემდგომ მათი დალოცვა-ხელდასხმის საკითხები, აგრეთვე, ლაშქრის შინ დაბრუნებისა და დესპანის გაგზავნის თემები. თამარის დროს ყოველ მნიშვნელოვან სამხედრო მოქმედებას დარბაზის თათბირი და ბჭობა უძღოდა წინ.

ფუნქციების გადანაწილებას იწყებს დავით აღმაშენებელი, როდესაც ქმნის ცალკე სასამართლო ორგანოს – **სააჯო კარს** (შდრ. **ჰელიაია; ლიკასტერიონი**), სადაც სამართალწარმოება მიმდინარეობდა. თუმცა გარკვეული სასამართლო საკითხების განხილვა დარბაზის უფლებამოსილებაში კვლავ შედიოდა.

რაც შეეხება საქართველოს მთიანეთს, საბჭო და სახალხო კრება იმდენად არის ორგანულად დაკავშირებული ერთმანეთთან, ფაქტობრივად, ერთ ცნებად მოიაზრება. ნებისმიერი საშინაო თუ საგარეო პრობლემა მთაში სახალხო კრებაზე წყდებოდა. ეს ორგანოები უფრო მეტად დამოუკიდებელი იყო და მეფეს ნაკლებად ემორჩილებოდა.

სახელმწიფოს მართვაში სავეზირო საუწყებო სისტემის შემოღებას ნიშნავდა და დარბაზის საწინააღმდეგოდ ხელს უწყობდა მეფის ხელისუფლების გაძლიერებას და მმართველობის ცენტრალიზაციას. ამ მხრივ, დარბაზობასთან შედარებით, იგი პროგრესული დაწესებულება იყო.

რომში იქმნება დროებითი სამთავრობო კოლეგია – **დეცემვირი**, რომელიც 10 კაცისაგან შემდგარ კოლეგიას წარმოადგენდა. დეცემვირების არჩევა რომში კანონების შექმნის მიზნით მოხდა. კოლეგიები ფუნქციების მიხედვით ნაწილდებოდა: 1) დეცემვირები, რომელთა მოვალეობა საჯარო მიწების ხალხისთვის განაწილება იყო; 2) დეცემვირები (*decemviri legibus scribendis*), რომელსაც კანონმდებლობა უნდა შეექმნა. ეს იყო საუკეთესო საშუალება, რომ პლებეები და **პატრიციები** გათანაბრებულიყვნენ. ამ დროს ყველა სხვა სამთავრობო თანამდებობა დროებით წყვეტს არსებობას. ამ დროს იქმნება **XII დაფის კანონი**; 3) უძველესი სასამართლო კოლეგია, რომელიც მოქალაქის უფლებებს განიხილავდა. აქ პლებეების უფლებებიც დაცული იყო, მათ დეცემვირთა სასამართლოს თავმჯდომარედაც ნიშნავდნენ; ამ სასამართლომ რესპუბლიკის დასასრულამდე იარსება. 4) დეცემვირები, რომლებიც რელიგიურ საკითხებს განიხილავდნენ.

არსებობდა ასევე სახალხო გრიბუნის ინსტიტუტი, რომელიც ძვ. წ. 494 წ-ს შემოიღეს. გრიბუნის ფუნქცია პლებეების დაცვაში მდგომარეობდა. გრიბუნებს ირჩევდნენ ყოველწლიურად. თავდაპირველად ირჩევდნენ ორ ან ხუთ გრიბუნს, ძვ. წ. 457 წ-დან კი მათი რიცხვი 10-მდე გაიზარდა. ერთი და იგივე პირი ორჯერ არ უნდა არჩეულიყო. მათ უფლება ჰქონდათ ჩარეულიყვნენ როგორც სამოქალაქო, ისე სისხლის სამართლის საქმეებში, ყველა ადმინისტრაციული ღონისძიების მოწყობა და თანამდებობის პირების არჩევის საკითხსაც ისინი წყვედნენ. თავდაპირველად სენატთან მიმართებაში გრიბუნები არანაირი უფლებით არ სარგებლობდნენ, თუმცა მოგვიანებით სენატში დასწრების უფლებაც მოიპოვეს. მეტიც, მათ მიიღეს გრიბათა კრების მოწვევის უფლება.

შეეძლოთ დაენიშნათ ჯარიმა დაუმორჩილებლობისთვის ან დაეპატიმრებინათ კიდეც, მიიღეს **აუს-პიცების** ჩაგარების უფლებაც. ძვ. წ. 421 წ-დე გრიბუნაგი პლებებისთვის ერთადერთი ხელმისაწვდომი დაწესებულება იყო. გვიანი რესპუბლიკის ეპოქაში კი პაგრიციებმაც დაიწყეს კენჭისყრა ამ თანამდებობაზე.

XII ს-ში საქართველოში მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ არსლანი, რომელიც გამდიდრებული უამბნო იყო, მოითხოვდა სამეფო კარის გვერდით ახალი დაწესებულების – კარავის შექმნას, რომელიც სამეფო ხელისუფლებისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ორგანო იქნებოდა. კარავის დადგმა მან ისინი ველზე, სასახლის მახლობლად მოითხოვა. ამით იგი უპირისპირდებოდა სამეფო კარს. კარავის შემადგენლობაში მსხვილ ფეოდალებთან ერთად უნდა ყოფილიყვნენ ქალაქის ზედა ფენის წარმომადგენლები. კარავი ხელში იღებდა სახელმწიფო მმართველობის სადავეებს, მას უნდა განეგო ქვეყნის უმნიშვნელოვანესი საკითხები, მათ შორის სხვადასხვა სამოხელეო თანამდებობის პირთა წყალობა, დამნაშავე თანამდებობის პირთა დასჯა, ე. ი. უზენაესი მართლმსაჯულების აღსრულება. მეფეს „კარავის“ მუშაობაში მონაწილეობა არ უნდა მიეღო, საქმეების გარჩევაში არ უნდა ჩარეულიყო. ყუთლუ-არსლანის პოლიტიკური პროგრამის მიხედვით, მას მხოლოდ უკვე დადგენილ საკითხებს აცნობებდნენ, მას კი სისრულეში უნდა მოეყვანა „კარავის“ გადაწყვეტილება. ყუთლუ-არსლანის გეგმა ვერ განხორციელდა. თუმცა დარბაზის ფუქციები საკმაოდ გაიზარდა.

როგორც ვხედავთ, XII საუკუნეში საქართველოში ჩნდება პარლამენტის მსგავსი ორგანოს შექმნის იდეა, რომელიც დემოკრატიული მმართველობის გარკვეულ სახეს წარმოადგენს. იგი ვერ განხორციელდა, რადგან მკვეთრად უპირისპირდებოდა სამეფო ხელისუფლებას და მის უფლებების შეკვეცას მიზნად ისახავდა. მაგრამ საყურადღებოა, რომ ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის მიერ შემუშავებული კარავის სტრუქტურა და პრინციპები ცარიელ ნიადაგზე არ აღმოცენებულა. მას საფუძვლად უნდა დასდებოდა ჯერ კიდევ XI საუკუნეში თბილისში ვაჭრებისაგან შემდგარი თბილელი ბერების თვითმმართველობის ორგანო.

დარბაზისა და სავეზიროსგან განსხვავებით, რომლებიც მონარქების პერიოდში ფუნქციონირებენ, XI საუკუნეში დროებით ჩნდება თბილისის საქალაქო თვითმმართველობა, რომლის შემადგენლობაში ქალაქის უხუცესები შედიოდნენ და რომლებიც თბილელი ბერების სახელით არიან ცნობილნი. თბილისის ბერებს მოქალაქეთა ზედა ფენებიდან ირჩევდნენ. ისინი განსაკუთრებით ამირას ხელისუფლების დასუსტების შემდეგ გაძლიერდნენ. სწორედ უხუცესთა 12 კაციან საბჭოს ებარა ქალაქის კლიგენი, თბილისის მცველთა რაზმის მეთაურობა, სამართალწარმოება, მოსახლეობის სურსათ-სანოვაგით მომარაგება, ხოლო ამირა ჯაფარ ალისძის გარდაცვალების შემდეგ ქალაქის მფარველად ბაგრატ IV მიიწვიეს, რომელიც 1051 წ-ს იძულებული გახდა თბილისი დაეგოვებინა, რის შემდეგაც ბერები 10-12 წლის მანძილზე მართავდნენ ქალაქს. ამ პერიოდიდან თბილისი დამოუკიდებელი ქალაქი იყო და მას 12 კაციანი საბჭო განაგებდა, რომლის წევრებიც თითო თვით, რიგრიგობით მართავდნენ ქალაქს.

როდესაც ერთმანეთს ვადარებთ საბერძნეთისა და რომის დემოკრატიულ ინსტიტუტებს და საქართველოში არსებულ სათათბიროებს სამეფო ხელისუფლების არსებობის პერიოდში, დემოკრატიამ საუბარი მაინც პირობითია. აქ უმთავრესად საქმე გვაქვს დემოკრატიის ნიშნებთან და ფეოდალურ-მონარქიულ სისტემაში ამაზე მეტ დემოკრატიულობას არც უნდა მოველოდეთ, მაგრამ ამ დროის საქართველოში ასეთი რაოდენობით დემოკრატიული ნიშნების არსებობა მნიშვნელოვანი მოვლენაა (მთის რეგიონზე აქ არ შევჩერდებით, იხ. სახალხო კრება). ეს იმის დამადასტურებელია, რომ მმართველობის ყოველი ფორმა, თვით ერთპიროვნულიც, მხოლოდ მაშინ არის სიცოცხლისუნარიანი, თუკი იგი რაღაც ოდენობით მაინც ითვალისწინებს საზოგადოების მოთხოვნებსა და ინტერესებს.

2. ეკონომიკა / ეკონომიკური სტრუქტურები და ინსტიტუციები

ეკონომიკური სტრუქტურები უძველესი ცივილიზაციების განვითარებასთან ერთად ყალიბდებოდა. დიდი ხნით ადრე, ვიდრე ქალაქ-სახელმწიფოები წარმოიქმნებოდა, ცალკეულ მოსახლესა თუ ქალაქებს შორის წარმოებდა სავაჭრო გაცვლა, რაც ხელს უწყობდა სავაჭრო ურთიერთობების და შესაბამისად, ეკონომიკური ინსტიტუციების ჩამოყალიბებას. მიუხედავად იმისა, რომ ძველ ბერძნებსა და რომაელებს არ ჰქონდათ ენაში თანამედროვე გერმინის – ეკონომიკის ეკვივალენტი, მათ მაინც შეძლეს განვეითარებინათ ის საქმიანობა და მიმართულებები, რომლებიც დღეს შეიძლება ამ სტრუქტურის შემადგენელ უმთავრეს ნაწილებად მოვიაზროთ. მასში ვგულისხმობთ მიწის მესაკუთრეობას, სოფლის მეურნეობას, სავაჭრო ურთიერთობებს, სახელმწიფო ხაზინას, გადასახადებს, შემოსავლებს, ანაზღაურებას, ბანკებს, მეფასშეობას, საგარეო და საშინაო ბაზარს და ა. შ. სწორედ ამ საქმიანობათა საფუძველზე ძველ ბერძნულ ენასა და ლათინურში დამკვიდრდა სპეციალური გერმინოლოგია, რომელიც მაშინდელი ეკონომიკის განვითარებასთან ერთად ეპოქების მიხედვით იხვეწებოდა.

ეკონომიკის წარმოშობისა და კანონზომიერების შესახებ პირველად კვლევა არისგოტელემ დაიწყო, რომელსაც ზოგჯერ პირველ ეკონომისგსაც კი უწოდებენ. არისგოტელემ დააყენა საკითხი, რომელიც მთავარ პრობლემად რჩებოდა ასწლეულების განმავლობაში – რა კრიტერიუმით ისაზღვრებოდა საქონლის გაცვლის პროპორციები და რა ქმნიდა საქონლის ღირებულებას? არისგოტელემ ჩაატარა კაპიტალის ანალიზი, რომელიც სავაჭრო და ფინანსურ კაპიტალად დაყო. იგი ცდილობდა, გაერკვია „ჭეშმარიტი ღირებულების“ საკითხი. აღსანიშნავია, რომ ეკონომიკურ და ეთიკურ საკითხებს არისგოტელე ცალ-ცალკე არ განიხილავდა ძველი რომაელი მოაზროვნეებისაგან განსხვავებით, რომლებიც ცალსახად დამოუკიდებლად განიხილავდნენ მათ. ძველ რომში აკვირდებოდნენ, თუ როგორ წარიმართებოდა უფრო ეფექტიანად სოფლის მეურნეობა და რა განსაზღვრავდა რაციონალურად წარმოების ფაქტორებს.

თანამედროვე გერმინი **ეკონომიკა** (იხ. **ეკონომიკა, საბერძნეთი**) მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან *οικονομία*, რაც კერძო მეურნეობის (ოჯახის) – *οἶκος*-ის გაძღოლას ნიშნავდა და არა ეროვნული ეკონომიკისა. თავდაპირველად ეს გერმინი ქსენოფონთან გვხვდება იმ თხზულების სათაურად, რომელიც საოჯახო მეურნეობის გაძღოლის წესებსა და მიწათმოქმედებას ეხება. თითოეული ბერძნული **ოჯახი** იდეოლოგიური და პოლიტიკური მიზნებიდან გამომდინარე, ცდილობდა რამდენადაც შესაძლებელი იყო გაეფართოვებინა და კიდევ უფრო დაეწინაურებინა საოჯახო მეურნეობა, რაც მათი კეთილდღეობისა და გავლენის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გარანტი იყო. საოჯახო ეკონომიკა საბერძნეთში, უპირველეს ყოვლისა, სასოფლო სამეურნეო ეკონომიკა გახლდათ, რადგან ნამდვილი ქალაქებისა თუ უცყუარად ურბანული სამოსახლო ცენტრების რიცხვი აქ ერთობ მცირე იყო.

იმ ფაქტმა, რომ ბერძნებსა და ქართველ გომებს შორის გარკვეული ურთიერთობა არსებობდა, ძველ კოლხეთში არგონავტების ლაშქრობაც ადასტურებს. გარდა მითებისა, ჰეროდოტემ არაერთი მნიშვნელოვანი ცნობა დაგვიტოვა ქართველი გომების შესახებ. ადგილობრივ მოსახლეობას საკმაოდ მჭიდრო კავშირი ჰქონდა ბერძენთა ახალშენებთან. სგრაბონის გადმოცემით, მაშინ ხომალდები მდინარე რიონზე შორაპნის ციხემდე აღიოდნენ, ხოლო ამ უკანასკნელიდან მოყოლებული იბერიის საზღვრამდე ოთხი დღის სავალი საურმე გზა მიდიოდა. იმ დროს საქართველოში მართლაც გზების კარგი ქსელი არსებობდა, რასაც სგრაბონი გვიდასტურებს იბერიის გეოგრაფიის აღწერისას. იგი ასახელებს მის საზღვრებს და შემოსასვლელ გზებზე მდებარე ციხე-სიმაგრეებს (XI, 3). ერთი კოლხური ციხე-სიმაგრე შორაპანზე და მასთან არსებულ ვიწრობებზე მდებარეობდა, რომელთა გავლით მდინარე კოლხეთში მიედინებოდა. მასზე 120 ხილით შეიძლებოდა გადასვლა, რადგან გზა მიხვეულ-მოხვეული იყო (XI, 3, 4). ბერძენთა ახალშენებს კოლხეთში საზოგადოებრივად და კულტურულად საკმაოდ განვითარებული გომები დახვდნენ და როგორც მოსულმა, ასევე დამხვდურმა ხალხებმა ურთიერთზე აშკარად დიდი ზეგავლენა იქონიეს. უფრო გვიან პომპეუსის ლაშქრობის შედეგად საქართველოში რომაელების გავლენა დამყარდა. ქართლის დამორჩილების შემდეგ პომპეუსი კოლხეთში გადავიდა, გზადაგზა დაიპყრო მდინარე რიონის სანაპირო ციხე-სიმაგრეები და ჩავიდა ქ. ფასისში. კოლხეთი რომის პროვინციის – ბითუნისა და პონგოს შემადგენლობაში მოექცა. საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს პერიოდულად ახლო ურ-

თიერთობები ჰქონდა ძველ საბერძნეთთან და რომთან, რამაც გარკვეულწილად განსაზღვრა ამ ქვეყნებს შორის სავაჭრო, ეკონომიკური და სოციალურ-პოლიტიკური კავშირები. ჩვენ შევეცდებით, დავახასიათოთ თითოეული ქვეყნის ეკონომიკური მიმართულებები და ინსტიტუციები, და აღვნიშნოთ ის მნიშვნელოვანი მსგავსებები, რომლებიც ანტიკურ სამყაროს საქართველოსთან აკავშირებდა.

მიწა და მიწათმოქმედება. ბერძნები პაგარა ქალაქ-სახელმწიფოებში – **პოლისებში** ცხოვრობდნენ, სადაც ჰქონდათ საკუთარი მმართველობა და გრადიციები. ძვ. წ. 750 წლისათვის საბერძნეთი რამდენიმე ასეულ პოლისად იყო დაყოფილი. თითოეული პოლისი საკუთრივ ქალაქისა და მიმდებარე მიწებისაგან შედგებოდა. პოლისის მოქალაქეობის ძირითადი კრიტერიუმი მიწის საკუთარი ნაკვეთის ფლობის უფლება იყო. მხოლოდ მიწათმფლობელს შეეძლო ყოფილიყო სრულუფლებიანი მოქალაქე და მხოლოდ მოქალაქე შეიძლებოდა ყოფილიყო მიწათმფლობელი. შესაბამისად, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რომ გარკვეული პოლისი დაყოფილი იყო მიწის ნაკვეთებად იმისდა მიხედვით, თუ რამდენი მოქალაქე ჰყავდა მას. ბერძენთა უმეტესობას ამა თუ იმ გიპის გლეხობა შეადგენდა. **გლეხი** რამდენიმე ჰექტარ **მიწას** ამუშავებდა. ნაკვეთზე დათესილი იყო სხვადასხვა სახეობის მარცვლეული – უმთავრესად, ქერი, ხორბალი და ქსეროფიტიკული კულტურები – მეთისხილი, ყურძენი, ლეღვი. წვრილფეხა რქოსანი საქონელი, განსაკუთრებით კი ცხვარი და თხა ბერძნული აგროკულტურის აუცილებელ შემავსებელ ნაწილს წარმოადგენდა. ზოგიერთ ადგილებში სასოფლო სამეურნეო კულტურები იყო გაშენებული, ზოგან კი უფრო მეტად მეცხოველეობით ირჩენდნენ თავს. სანაპირო რაიონებში მეთევზეობას მისდევდნენ, მაგრამ თუ არ ჩავთვლით შავ ზღვას, საბერძნეთის წყლები ადვილად დასაჭერ თევზთა გუნდებისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი არ იყო. თევზი, გარკვეულწილად, ბერძენი გლეხის საკვებ რაციონში ფუფუნების პროდუქტად რჩებოდა „მედიტერანულ გრიადასთან“ (მარცვლეული, ღვინო, მეთუნის მეთი) შედარებით.

პოლისების სასოფლო მეურნეობა და სხვადასხვა ფენის მდგომარეობა ეპოქების მიხედვით იცვლებოდა. ძვ. წ. VI ს-ში საკმაოდ მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა გლეხობა. მდიდარ **ევპატრიდთა** (წარჩინებულთა) უმეტესობა ფლობდა საგვარეულო მიწებს, რომლებსაც **მონები** და თავისუფალი გლეხები ამუშავებდნენ. გლეხებს მხოლოდ უმნიშვნელო ნაკვეთები ჰქონდათ, რის გამოც თითქმის აღარ შეეძლოთ საკუთარი ოჯახების გამოკვება. მრავალი გლეხი იძულებული იყო, მიეგოვებინა კუთვნილი მიწის ნაკვეთი. **სოლონმა** გლეხებს ვალის გამო დაკარგული მიწები დაუბრუნა. სოლონის რეფორმას, სეისახთიას უკავშირდება აგრეთვე მიწისმფლობელობის მაქსიმუმის დაწესება და მემეტი ნაწილის კონფისკაცია. ეს რეფორმა იმ მიზანს ემსახურებოდა, რომ წვრილი მესაკუთრეები დაეცვა შეძლებული პირების მიერ მათი მამულების შესყიდვისაგან და საერთოდ ხელი შეეშალა მიწის საკუთრების რამდენიმე ადამიანის ხელში კონცენტრაციისათვის. არისტოტელეს გადმოცემით, მაქსიმუმის დაწესების ცდას ადგილი ჰქონდა არა მარტო ატიკაში, არამედ საბერძნეთის სხვა ადგილებშიც, თუმცა უცნობია, რა დანიშნულება მიეცა კონფისკაციაქმნილ მიწებს. საინტერესოა, რომ სოლონის მიერ ქონებრივი ჯგუფების კლასებად დაყოფას საფუძვლად მიწის ცენზი დაედო. გარდა ამისა, გათვალისწინებული იყო საქონელი და შემოსავალი ფულით: 1 მედიმნი = 1 ცხვარს = 1 დრაქმას. სოლონმა პირველ კლასს მიაკუთვნა ის პირები, რომლებსაც 500 მედიმნი ჰური, ან 500 საწყაო მეთისხილი თუ ღვინო მოსდიოდა საკუთარ მამულში. მათ ეწოდათ ხუთასმედიმნიანები (πεντακοσιομέδμοι – **პენტაკოსიომედიმნოსები**); მეორეს – 300 მედიმნიანები – **მხედრები** (ἑπτακοσιομέδμοι); მესამეს შემოსავალი 300-დან 200 მედიმნს შორის მერყეობდა. ესენი იყვნენ **ძევეტიები**; ატიკის დანარჩენი მოსახლეობა წარმოადგენდა **თეგებს** (θητες). პირდაპირი გადასახადებისაგან მოქალაქეები თავისუფალი იყვნენ, რადგან როგორც საბერძნეთში, ასევე რომშიც, თავისუფალი მოქალაქეების მიმართ ეს ფაქტი უღირს ზომად ითვლებოდა. ქონებრივი ცენზის შემოღებით სოლონმა ე. წ. გიმოკრატიული წყობა დაამყარა, რომელშიც წარმოშობის პრივილეგია – ქონებრივი და საზოგადოების სამსახურის პრივილეგიით – გიმოკრატიით შეცვალა.

კლასიკურ ეპოქაში მიწის გასხვისების შემზღვეველი პირობები და კერძოდ, გვარის წევრების მიერ გამოსყიდვის უფლება შემცირდა. პელოპონესის ომის შემდეგ ამ მოვლენას ბერძნულ პოლისებში მიწის მფლობელობის ოდენობის გაზრდის შესაძლებლობა მოჰყვა. თუმცა მსხვილ სავაჭრო ცენტრებში – კორინთოსა და ათენში, თავისუფალი ფულადი თანხები უფრო სავაჭრო ოპერაციებს ხმარდებოდა, ვიდრე მამულების შეძენას. მიუხედავად ამისა, ატიკაში გვხვდება მსხვი-

ლი სასოფლო მეურნეობის შექმნის ერთგვარი ტენდენცია. **პერიკლეს** რეფორმების თანახმად, ათენის კავშირში შემავალ სახელმწიფოებში უნდა დაარსებულიყო ათენური დასახლებები, სადაც ყოველ ათენელს შეეძლო, მიეღო მიწის ნაკვეთი. ამ დასახლებებით აგიკის ფარგლებს გარეთ იქმნებოდა გარნიზონები და უბრალო ხალხს მდგომარეობა უმსუბუქდებოდა. პლუტარქოსის გადმოცემით, პერიკლე მთლიანად ყიდა წლიურ მოსავალს და შემდეგ ბაზარზე ყიდულობდა ყველა საჭირო პროდუქტს. ათენისათვის უფრო დამახასიათებელი იყო მამულების დაქუცმაცებისა და მიწის წვრილი საკუთრების გავრცელების პროცესი. სპარტასა და ათენს შორის ჰეგემონიისათვის ბრძოლის დროს ერთ გაღანგად ღირებული მიწა უკვე დიდ მამულად ითვლებოდა.

რომში სახელმწიფო მიწა – **Ager Publicus** – ნაკვეთებად იყიდებოდა რომის მოქალაქეებზე. ამ გიპის ნაკვეთებს ეწოდებოდა *agri quaestorii*, რადგან მისი გაყიდვით დაკავებული იყვნენ **კვესტორები**. სახელმწიფო მიწის სხვა ნაწილი გაძრებსა და ქურუთა **კოლეგიებს** გადაეცემოდა როგორც საკუთრებაში, ასევე დროებით სარგებლობაში. ამ მიწის ნაკვეთს *agri consecrati* ეწოდებოდა. ზოგჯერ მიწის ნაკვეთს სასყიდელის გარეშე გადასცემდნენ მოქალაქეებს, როდესაც ცალკეული პირები ან ახალი კოლონიის თემი (იხ. **კოლონია, თემი**) იღებდა მიწებს. მიწის გაცემის ამ გიპს 3 ან მეტი პირისაგან შემდგარი კომისია კურირებდა. მიწა, რომელიც გადაეცემოდა მფლობელს **სენატის** პროვინციაში, იბეგრებოდა სტიპენდიუმით (*stipendium*), ხოლო ამ გიპის გადასახადის გადახედვები იწოდებოდნენ სტიპენდიარებად (*stipendiarii*). მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფო მიწის უდიდესი ნაწილი სახელმწიფოს მფლობელობაში რჩებოდა და სხვადასხვა სახით ხდებოდა მისი გამოყენება. ბევრი ნაკვეთი დაპყრობის შემდეგ უბრუნდებოდა ძველ მესაგრონეს (*agri redditii*), ხოლო მათ თავის მხრივ ზუსტად უნდა გადაეხადათ გადასახადი. ისეთი მიწის ნაკვეთებს, რომლებიც კერძო პირებს გადაეცემოდათ დასამუშავებლად, *possessiones* ეწოდებოდა. მფლობელს შეეძლო ეს მიწები მემკვიდრეობით გადაეცა ან გაეყიდა, თუმცა ჭეშმარიტ კერძო საკუთრებას ეს მიწა მაინც არ წარმოადგენდა, რადგან სახელმწიფოს ნებისმიერ დროს ჰქონდა მისი უკან გამოთხოვის უფლება. მიწის მფლობელები სახელმწიფოს ბეგარას უხდიდნენ. რომაელები დაუმუშავებელ მიწებს საძოვრებისთვის იყენებდნენ და მისი გადაცემა დროებით სარგებლობაში მინიმალური დაბეგვრით (*possessiones relictae, loca relicta*) ხდებოდა. **მეფეების** ეპოქაში მოქალაქეებს დაურიგდათ მიწის ნაკვეთები კერძო საკუთრებაში. **სერვიუს ტულიუსმა** დიდი რაოდენობით მიწები დაურიგა **პლებეებსაც**. რესპუბლიკის ხანაში კი ამ მხრივ სიგუაცია შეიცვალა. პლებეები მუდმივად ითხოვდნენ მიწის გადაცემას იმის საფუძველზე, რომ ახალი მიწების დაპყრობა საკუთარი სისხლით უწევდათ. მიუხედავად იმისა, რომ **პაგრიციებს** არ ჰქონდათ სახელმწიფო მიწის გამოყენების უფლება, ფაქტობრივად, ისინი ფლობდნენ მას, ვინაიდან ისინი წარმოადგენდნენ ხალხს (*populus*) სერვიუს ტულიუსის კანონმდებლობამდე. სწორედ მათ ჰქონდათ საშუალება მაგერიალური დოვლათის გამო დაემუშავებინათ მიწის დიდი ნაკვეთები. ამასთანავე თავიანთი მდგომარეობის გათვალისწინებით პაგრიციებს ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ სარღლებთან და მმართველებთან, რომლებიც გადასცემდნენ მათ ამ მიწებს. თუმცა ისინი მაინც ცდილობდნენ, ხელში ჩაეგდოთ პლებეელთა ნაკვეთებიც. მიწის გაყოფა-გაცემა პაგრიციელთა და პლებეელთა შორის არსებული ხანგრძლივი დავის საგანი იყო ისევე, როგორც საბერძნეთში ევპაგრიდებსა და გლეხებს შორის. სიგუაცია კანონთა განახლებას მოითხოვდა. **გრიბუნები** გამოდიოდნენ კანონპროექტებით მიწის შესახებ (*leges agrariae*). ამ კანონებში იგულისხმება ყველა კანონი, რომელიც ეხება მიწის გადაცემას როგორც მთელი კოლონიის, ასევე ცალკეული პირებისადმი. კონსული კასიუს ვისცელინუსი (**Lex Cassia**) ახალდაპყრობილი და არსებული მიწების ახალ განაწილებას სთავაზობდა სამოგადოებას. უნდა მომხდარიყო სახელმწიფო მიწის (*ager publicus*-ის) გამიჯვნა საკუთრებისაგან (*privatus*-საგან). შემდეგ სახელმწიფო მიწის ნაწილი უნდა დაეყოთ ნაღებებად და გაენაწილებინათ. მეორე ნაწილი კი, დაბეგვრას უნდა დაქვემდებარებოდა. თუმცა პაგრიციები ყველანაირად ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ სენატის დადგენილების აღსრულებისათვის.

დიდი პლებეელი კანონმემოქმედის **გაიუს ლიცინიუს სკოლონის** სახელს უკავშირდება ახალი ეგაპი მიწის რეფორმის საქმეში. ვფიქრობთ, მან გაითვალისწინა სოლონის მიერ საბერძნეთში გატარებული რეფორმები, რომლებსაც ეფექტიანი შედეგი მოჰყვა და ლიცინიუსმაც ბერძენთა გამოცდილებით მიწის მაქსიმუმი დააწესა. მისი კანონი გულისხმობდა: 1) არავის ჰქონდა უფლება სახელმწიფო მიწებიდან 500 იუგერზე მეტი ფართი ჰქონოდა; 2) სამოგადოებრივ საძოვარზე იკრძალებოდა 100-ზე მეტი მსხვილფეხა და 500-ზე მეტი წვრილფეხა საქონლის შენახვა; 3) კანონის

დამრღვევს ეკისრებოდა ფულადი ჯარიმა **მულტა** (multa). კანონი მიწის სარგებლობისათვის აწესებდა ფასს პურის მინდვრებზე 1/10-ის ოდენობით, ხოლო ვენახებისა და მეთისხილის პლანტაციებზე 1/5-ის ოდენობით. სამოგადოებრივი მიწებით სარგებლობის უფლება კი თანასწორად ენიჭებოდა როგორც პატრიციებს, ისე პლებეებს. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ აპიუს კლავდიუსმა მიწის ცენზი ფულადი ცენზით შეცვალა. ეს ფაქტი კი დემოკრატიული ჯგუფების ინტერესებს შეესაბამებოდა, რომლებიც დაკავშირებული იყვნენ ვაჭრობასთან, ხელოსნობასთან და საერთოდ სასაქონლო-ფულად მეურნეობასთან. ამის შემდეგ რომში **გრაკქუსებამდე** სიწყნარე იყო. სავარაუდოდ იმიტომ, რომ პლესის დამპყრობლურ ომებში იყო ჩართული და ამავე დროს მრავალმა ღარიბმა იპოვა თავშესაფარი კოლონიებში. ამ პერიოდისთვის ცნობილია, მხოლოდ **Lex Flaminia** (ძვ. წ. 228-224 წწ.), რომლის მიხედვითაც, სახელმწიფო მიწები ჩრდ. იტალიისა და არიმანის გარეუბანში განაწილდა უქონელ მოქალაქეთა შორის. მას შემდეგ, რაც რომმა ომებისაგან მოიციალა, ქვეყნის შიგნით ისევ გაჩაღდა ბრძოლა ღარიბებსა და მდიდრებს შორის. II პუნიკური ომის დროს მრავალმა მათგანმა საერთოდ მიაგოვა მიწათმოქმედება. გრაკქუსებმა გადაწყვიტეს მიწათმოქმედების აღორძინებით ღარიბთა მდგომარეობა გაუმჯობესებინათ. ეს გარკვეულწილად აზარალებდა მიწათმფლობელთა ინტერესებს. თავდაპირველად გიბერიუს გრაკქუსმა ძვ. წ. 134 წ-ს გამოსცა აგრარული კანონი, რომელსაც საფუძვლად ლიცინიუსის კანონი დაუდო: ვინც ფლობდა 500 იუგერზე მეტ მიწას, მას უკან უნდა დაებრუნებინა სახელმწიფოსთვის, რის შემდეგაც ისინი ჯილდოს მიიღებდნენ ქვეყნისაგან. გათავისუფლებული მიწა გადანაწილდებოდა ღარიბ მოსახლეობაზე. ისინი თავის მხრივ სახელმწიფოსაგან გარკვეული გადასახადით დაიბეგრებოდნენ. **გრიუმვირებს** ყოველწლიურად უნდა გამოეკვლიათ საქმის მსვლელობის ვითარება. სენატის უმრავლესობა წინააღმდეგობას უწევდა რეფორმას. საბოლოოდ რეფორმას ვეგო დაედო. **სახალხო კრებამ** კენჭისყრით ხელისუფლებას ჩამოაშორა სახალხო **გრიბუნი** (პირველად რომის ისტორიაში). ძმები გრაკქუსების შემდეგ აგრარულ კანონთა გრძელ წყებაში პირველი ადგილი უჭირავს 111 წ-ს მიწის კანონს (lex agraria), რომელიც თავს უყრიდა წინა წლების კანონებს იტალიისა და პროვინციებს შორის საადგილმამულო საკითხებზე. **სულას** აგრარული რეფორმა სამხედრო კოლონიების დაარსებას უკავშირდებოდა. **იულიუს კეისრის** მიერ გაგარდა ორი აგრარული რეფორმა, რომელთა მიხედვითაც ძველი საკუთრება (possessiones) ხელშეუხებელი რჩებოდა, მაგრამ დაწესდა მიწის დაყოფის ახალი სქემა. არსებული სახელმწიფო მიწა, გარდა კამპანიის ოლქისა, უნდა დანაწილებულიყო, დანარჩენი კი შეესყიდათ მფლობელებისაგან დაწესებულ საფასურად. კამპანიის ოლქის მიწები რჩებოდა მათთვის, ვისაც სამი ან მეტი შვილი ეყოლებოდა. გვიანანტიკურ ეპოქაში მიწათმოქმედებიდან მონური შრომა მთლიანად განდევნა პიროვნულად თავისუფალ მოიჯარეთა შრომამ. კეისართა კანონმდებლობით, ისინი მყარად დაუკავშირდნენ მიწის ნაკვეთებსა და სამეურნეო საქმიანობას.

მიწათმოქმედი მოსახლეობის ძირითად ბირთვს ძველი ქართლის ისტორიის მთელ მანძილზე, როგორც ძველ საბერძნეთსა და რომში, თავისუფალი მიწათმოქმედნი ქმნიდნენ. სტრაბონის თანახმად, ამავე დროს ეს მიწათმოქმედნი მეომრებიც იყვნენ. ძველ ქართულში ერი როგორც ხალხს, ისე ჯარს აღნიშნავდა. „მკვიდრი“ უნდა ყოფილიყო როგორც სასოფლო, ისე საქალაქო თემის სრულუფლებიან წევრთა აღმნიშვნელი გერმინი. მკვიდრი თავისი სტატუსით შესაძლებელია შევადაროთ ბერძენ ევპატრიდებს. თავისი სოციალური მდგომარეობით მონა, მხევალი, **გლახაკი**, გყუე, მწირი უპირისპირდებოდა „მკვიდრს“, იურიდიულად სრულუფლებიან თავისუფალ მოსახლეობას, ქალაქისა და სოფლის თემების „სრულუფლებიან“ წევრებს და წარმოადგენდა ქართლის არათავისუფალ მოსახლეობას ისევე, როგორც ანტიკურ სამყაროში თეგები და პლებეები.

ძველ ქართულში ვხვდებით გერმინებს, რომლებიც როგორც ქართლში, ისე მეზობელ ქვეყნებში აღნიშნავდა კერძო საკუთრებაში მყოფ მეურნეობას. მიწათმოქმედი მოსახლეობის ერთ-ერთ კატეგორიას ქართლში ლაოი (λαοί) – „სამეფო მონები“ წარმოადგენდნენ, რომელთაც შესაძლოა ადგილობრივად „გლახნი“ ეწოდებოდათ. ხოლო მიწა, რომელსაც ამუშავებდნენ, სტრაბონის ცნობით, იბერიაში განიხილებოდა „სამეფო მიწად“ – (χώρα βασιλική) – ელინისტური აღმოსავლეთის გერმინოლოგიის მიხედვით. ბიბლიის ძველქართულ თარგმანში „სოფელი“ გამოყენებულია ბერძნული περίχωρα, περίχωρον-ის შესაგვეცხად.⁴ მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ სოფელი უნდა ყოფილიყო ქართლის ტომების უძველეს გერიტორიულ გაერთიანებათა სახელწოდება. ვინაიდან ქართლის უძველესი სამოგადოებისათვის დამახასიათებელი იყო საგაძრო ტიპის თემების არსე-

⁴ საქართველოს ისტორია, ტ. I, თბილისი, 2012, 221.

ბობა, შესაძლებელია გერმინ სოფელშიც ამგვარი თემების სახელწოდება დაინახოთ. მიუხედავად იმისა, რომ მთის მოსახლეობა მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა ბარის მოსახლეობას, ბარშიც, ქართლის სამეფოში ერთნაირად არ მიმდინარეობდა საგაძრო მიწათმფლობელობა და საგაძრო მეურნეობის განვითარება. ძველ ქართლში ამგვარი დიდი საგაძრო მამულების არსებობის თაობაზე შეგვიძლია ვიმსჯელოთ მოსხების ქვეყანაში ლევკოთეას მდიდარი გაძრის შესახებ სტრაბონთან დაკული ცნობების მიხედვით. გარდა ვრცელი მიწების ფლობისა, მათ განკარგულებაში ჰყავდათ ჰიეროდულეები (ἱερόδουλος) – საგაძრო მონებიც. საყურადღებოა აგრეთვე ჰიეროდულეების აღსანიშნად სინონიმის – ἱερίοι πάνδες გამოყენება, რაც შესაძლებელია საქართველოს ბარში ფეოდალურ ხანაში დამოწმებულ „საყდრის შვილისა“ თუ „ხაგის შვილის“ ინსტიტუტს უკავშირდებოდეს.⁵ საგაძრო გაერთიანებებში არსებული მიწები შესაძლებელი იყო გაეცათ ნადელებად გარკვეული პირობით. როგორც აღვნიშნეთ, რომში მიწის იმ ნაწილს, რომელიც გაძრებსა და ქურუმთა კოლეგიებს გადაეცემოდა *agri consecrati* ეწოდებოდა.

სათემო და საგაძრო მიწის მფლობელობის, აგრეთვე სამეფო მიწათმფლობელობის გვერდით, ძველ ქართლში არსებობდა მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობაც. ეს იყო ძირითადად სამეფო საგვარეულოსა და სამხედრო-სამოხელეო არისგოკრატიის წარმომადგენელთა მიწის ნაკვეთები, რომლებიც მათ მიცემული ჰქონდათ სამსახურის გასამრჯელოდ სათემო ან სამეფო მიწის ფონდიდან. მიწის ამავე კატეგორიას ქმნიდა ყიდვა-გაყიდვის შედეგად მოპოვებული მიწის ნაკვეთებიც. კერძო საკუთრება მიწაზე თავდაპირველად ბალ-ვენახებზე გაჩნდა და შემდეგ სახნავ-სათეს მიწებზეც გავრცელდა. მიუხედავად იმისა, რომ მიწის ნასყიდობის უძველეს ფაქტს მხოლოდ VI ს-ით ათარიღებენ, მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ „ნასყიდი“ საქართველოში დიდი ხნით ადრე არსებობდა. რომში იმ მიწის ნაკვეთს, რომელსაც ყიდულობდა კერძო მესაკუთრე სახელმწიფოსაგან *ager privatus vectigalisque* ეწოდებოდა. საინტერესოა, რომ შეძენის შემდეგ ეს მიწა მესაკუთრის ხელში სამუდამოდ გადადიოდა. ერთ-ერთ უძველეს ქართულ დოკუმენტში შემწირველმა საგანგებოდ აღნიშნა, რომ სალოცავისადმი „ნასყიდევ“ მიწას წირავდა, ვინაიდან შეწირვის ასეთი ფორმა მომავალში გაუგებრობებისაგან და მათ შორის „გამოწირვისაგან“ იყო დაზღვეული. ფეოდალური საკუთრების სპეციფიკური და მნიშვნელოვანი ფორმა იყო „შეწირულიც“. ამ კატეგორიის მიწების მფლობელები ეკლესია-მონასტრები იყვნენ. ს. ჯანაშიას აზრით, ამ დროს ქართლში ფეოდალური მსხვილი მიწათმფლობელობა უკვე არსებობდა მემკვიდრეობითი მყარი მემამულეების სახით.⁶

კერძო მფლობელობაში შესულ მიწას საქართველოში აგარაკი ეწოდებოდა, რაც შესაძლებელია კერძო მიწას (*ager privatus*) შევადაროთ. მფლობელს ამ მიწის ნაკვეთზე თავისუფალი განკარგულებისა და ყიდვა-გაყიდვის უფლება ჰქონდა, როგორც ძველ რომში. აგარაკად შეიძლება ქცეულიყო აგრეთვე „უშენი“, „უხმარი“ და სხვ. ამავე კატეგორიის მიწას ქმნიდნენ „ნასყიდვეი ქვეყნებიც“. კერძო, სამფლობელო მიწის მნიშვნელობით იხმარებოდა აგრეთვე „მამული“, რომელიც მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებულ უძრავ საკუთრებას აღნიშნავდა. რომში ასეთ მიწას *ager genticius* ეწოდებოდა, რომელიც საბოლოოდ გვარის საკუთრებაში მყოფის მიწის მნიშვნელობით დამკვიდრდა. თუმცა საქართველოში მამისეული უძრავი ქონება თავისი წარმოშობით შეიძლება სხვადასხვაგვარი ყოფილიყო: მკვიდრი, ნასყიდი, ნაშოები, მონაგები, ნაწყალობევი, ნამზითვი, სამსახურის სანაცვლოდ გაცემული და სხვ. ამრიგად, აგარაკი და მამული იყო კერძო მიწათმფლობელობის ორი ძირითადი კატეგორია, რომელიც IV-V სს-ში უკვე ფეოდალური საადგილმამულო საკუთრების ძირითად ობიექტებსაც აღნიშნავდა. ანტიკური ხანის აგარაკმა სახე იცვალა და ის ფეოდალურ მამულს შეერწყა.⁷ უნდა აღინიშნოს, რომ სამეფო სახლი სახელმწიფოს მთელი მიწების უმენაეს მესაკუთრედ გამოდიოდა, რაც სხვადასხვა ფორმით იყო შემღულული. ანტიკურ საბერძნეთსა და რომშიც, მიუხედავად იმისა, რომ არსებობდა მიწის კერძო მესაკუთრეობა, სახელმწიფოს ნებისმიერ დროს ჰქონდა მისი უკან გამოთხოვის უფლება. საქართველოში სათემო მიწის მფლობელი ან მეფე, ან ფეოდალი (საერო თუ სასულიერო) იყო, ხოლო ფეოდალის საკუთრებაში შედიოდა მემკვიდრეობითი საკუთრებისა და სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული მიწები. იმ პროვინციის მიწებს, რომლებიც კერძო საკუთრებას არ წარმოადგენდა და ეკუთვნოდა ან რომაელ ხალხს ან იმპერატორს *ager provincialis – fundus provincialis* ეწოდებოდა.

⁵ საქართველოს ისტორია, ტ. I, თბილისი, 2012, 220.

⁶ ჯანაშია ს., შრომები, I, 1949, 289.

⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, 1973, 335.

სამეფო მიწა-წყალი შედგებოდა „სამამასახლისო სამსახურებისა“ და დაპყრობილი გერიგორისაგან. „სამამასახლისო სამსახურებელი“ აღნიშნავდა იმ ფონდს, რომელიც „მამასახლისის სამსახურის“ ასანამდღურებლად იყო თემის მიერ გამოყოფილი. რომში იმ დაპყრობილ მიწებს, რომლებიც რომის სახელმწიფო გერიგორიის ნაწილი ხდებოდა, *ager captivus* ეწოდებოდა.

პირობითი მიწისმფლობელობა საქართველოში სამსახურთან (ძირითადად სამხედროსთან) იყო დაკავშირებული. ასეთი სამსახურისთვის გაცემული მიწის აღსანიშნად იხმარებოდა გერმინი „საკარგავი“, ხოლო იმ სამეფო კარის მოხელეს **მოსაკარგავე** ერქვა. მიწების პირობით გაცემა, თავის მხრივ, უკავშირდება ფეოდალური წყალობის ინსტიტუტს. წყალობა-შეწყალება როგორც ფეოდალური ინსტიტუტი, რომელიც ევროპული ფეოდალური სინამდვილის კომენდაციასა და ბენეფიციუმს უკავშირდება, საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის ადრეულ საფეხურზევე ჩანს, ხოლო IX-X სს-ში შეწყალება და წყალობა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო საქართველოში.

ფული და სახელმწიფო ხაზინა. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ ფულის ის სისტემა, რომელიც მონეტების შემოღებასთან არის დაკავშირებული და რომელმაც ძველი სამყაროს ფინანსური მხარე გარკვეულწილად მოაწესრიგა, ძვ. წ. VII ს-ში დასავლეთ მცირე აზიის ბერძნულ პოლისებში უნდა წარმოქმნილიყო. ეფესოსში მდებარე არგემისის გაძრის ბაზისში აღმოჩენილია უძველესი მონეტები, რომლებიც დასავლეთ ანაგოლიაში დაახლოებით ძვ. წ. 600 წ-თვის უნდა დაემზადებინათ. ჰეროდოტეს გადმოცემით, პირველად ლიდელებმა მოჭრეს ოქროსა და ვერცხლის ფული და ისინი იყვნენ წვრილი საქონლით პირველი მოვაჭრენი (I, 94). აქედან მოყოლებული ფული აქტიურად დამკვიდრდა ძველ სამყაროში და მონეტების მოჭრა ანტიკურობის ეკონომიკური ცხოვრების ორგანულ ნაწილად იქცა. ანტიკური სამყაროსთვის უცხო იყო ე. წ. „ქალაქის ფული“, ხოლო ლითონის მონეტა კი, ძირითადად, მეგალის წონის შესაბამის ღირებულებას შეიცავდა. სხვადასხვა პოლისის მიერ მოჭრილ ფულს თითქმის მთელ ელინურ სამყაროში ჰქონდა გასავალი. საბერძნეთში ცნობილი ფულადი ერთეულების ამგვარი სისტემა ჩამოყალიბდა: 1 გალანგი = 60 მინა = 3 000 დიდრაქმა = 5 000 დრაქმა = 36 000 ობოლონი. ფულის რომაულმა სისტემამ, ძირითადად, ბერძნული გავლენით დაიწყო ჩამოყალიბება, რომელმაც იმპერიის ეპოქაში საკმაოდ მასშტაბური ხასიათი მიიღო. ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევარში რომში სპილენძის (*aes*) მონეტების მოჭრა დაიწყო. მათ *aes grave* ეწოდებოდათ, რომელიც ყველაზე მცირე ერთეული გახდა. ფულად ანგარიშსწორებაში ძირითად ერთეულად სესტერციუსი ითვლებოდა, რომელსაც უბრალოდ მონეტას (*nummus*) უწოდებდნენ. ხოლო როდესაც იმპერატორმა კონსტანტინემ ოქროს მონეტა (*solidus* – მაგარი, მასიური) შემოიღო, ის იქცა რომში ძირითად ფულად ერთეულად. ფულად ერთეულებს შორის სტაბილური მიმართების დამყარება **ავგუსტუსის** საფინანსო პოლიტიკის დამსახურებაა და მეტ-ნაკლები წარმატებით შენარჩუნდა მთელი **პრინციპატის** ეპოქის განმავლობაში. ახ. წ. III ს-ის ფინანსური კრიზისის შემდეგ, ფულადი ერთეულების ახალი სისტემა ჩამოყალიბდა. უმთავრესი ნომინალები იყო: *solidus*, *semissis*, *tremissis* და ა. შ. არსებობდა ოქროს, ვერცხლის, თითბერისა და სპილენძის მონეტები შესაბამისი ნომინალებით.

ბერძნული ახალშენების დაარსებამ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი შავიმღვისპირეთის მოსახლეობის ანტიკურ სამყაროსთან კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარებას. აღსანიშნავია, რომ სავაჭრო ურთიერთობები ორმხრივი იყო. გარე სამყაროსთან კოლხეთის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობათა ინტენსიურობას ადასტურებს ადრეანტიკური ხანის მონეტები, რომლებიც კოლხეთსა და მის ფარგლებს გარეთაა აღმოჩენილი, მათ შორის გრაპემუნგის მიდამოებში. კოლხური ვერცხლის მონეტებზე ერთ მხარეს ადამიანის თავია გამოსახული, მეორეზე კი – ხარის, იშვიათად ლომის. ეს მონეტები ძვ. წ. VI-IV სს-ის კოლხური გაერთიანების ფარგლებშია მოჭრილი. ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც ვარაუდობს, რომ მონეტებს ზღვისპირა ბერძნულ ქალაქებში ჭრიდნენ, პირველ ყოვლისა, ფასისში. თუმცა უდავოა, რომ ამ სახის მონეტები შინაურ, კოლხეთის ბაზარს ემსახურებოდა. ეს კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ ზღვისპირა ბერძნული სამოსახლოები კოლხეთის სამეფოს ორგანულ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა და მისი რიგითი სავაჭრო ცენტრები იყო.

მართალია, ანტიკურ სამყაროში გარკვეული პერიოდის განმავლობაში არ არსებობდა ჩამოყალიბებული ფინანსური დაგეგმვის პრაქტიკა, რომელიც ფინანსურ პოლიტიკას განსაზღვრავდა, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ სახელმწიფოს ამ სფეროში არ გააჩნდა თავისი პოლიტიკა. ფული თანდათან ხდებოდა სიმდიდრის ერთ-ერთი ყველაზე პრესტიჟული ფორმა. მას შემდეგ, რაც საბერძნეთში პოლისმა თავის თავზე აიღო არმიისა და ფლოტის შენახვა, გრანდიოზული სამშენე-

ბლო პროგრამების განხორციელება, მასობრივი დღესასწაულებისა თუ ფესტივალების ჩატარება, სახელმწიფო ხაზინის შევსება პოლიტიკოსთა მრუნვის სერიოზული საგანი გახდა. ბიუჯეტის ფორმირების ძირითადი წყაროები იყო არენდის შემოსავალი, საბაჟო გადასახადები, **ბეგარა** და სხვადასხვა ხასიათის მოსაკრებლები. სპეციფიკური ხასიათი ჰქონდა ათენის ხელმძღვანელობით სამღვაო კავშირის შექმნას, რომლის ბიუჯეტს კავშირის შემადგენელი პოლისების შესაგანები ქმნიდა. თავდაპირველად საერთო ხაზინა კუნძულ დელოსზე მდებარეობდა, მაგრამ შემდეგ იგი ათენში გადაიტანეს და ფინანსების ძირითადი გამგებელი, მეგ-ნაკლებად საკუთარი ინტერესებისათვის, თავად ათენი იყო. აქ ხაზინას უმაღლეს ფინანსურ მოხელეებად არჩეული **გამიასები** განაგებდნენ. ათენში ამ გიგუნის მაგარებელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალღმერთ ათენას გამიასები (10 გამიასი) გახლდნენ. ისინი ყოველწლიურად წილისყრით იყვნენ დანიშნულნი, თითოეული – თითო **ფილედან**. დელოსის ლიგაში შემავალი ქალაქებიდან ხარკს **ჰელენოგამიასები** (ბერძენთა ხაზინადარები) **აპოდექტესების** მეშვეობით ღებულობდნენ. აპოდექტესების თანამდებობა **კლისთენესმა** შემოიღო. ისინი **ბულებს** ზედამხედველობით ყველა გადასახადთა შემკრებ უწყებათაგან ფულადი სახსრების მიღებას აწარმოებდნენ და შემდგომ უხდიდნენ მათ ხარჯვით უწყებებს. გამიასები იყვნენ აკროპოლისზე მდებარე ათენა პოლიასის, ათენა ნიკესა და ჰერმესის საგანძურთა ზედამხედველები. თანხა ოპისთოდომოსად წოდებულ შენობაში ინახებოდა. გამიასები არა მარტო რელიგიური მსახურებისათვის გასცემდნენ თანხებს, არამედ სამხედრო და სხვა სამოქალაქო ხარჯებისათვის. შემორჩენილია მათი ჩანაწერები, რომლებიც ათენის ფინანსების თაობაზე მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს. ჰელენოგამიასების თანამდებობის გაუქმების შემდეგ სხვა გამიასები დანიშნეს და მათ სხვადასხვა ფონდი ჩააბარეს: ასეთნი იყვნენ **სახალხო კრების** გამიასი, გრირემთა საბჭოს გამიასი, სამხედრო ფონდის ზედამხედველი გამიასი და ა. შ. საინტერესოა, რომ ათენში სახალხო აუდიტები არსებობდნენ და ამ საქმიანობის მწარმოებლებს **ლოგისტები** ეწოდებოდათ. ძვ. წ. V ს-ში მათი რიცხვი ოცდაათს შეადგენდა, თუმცა ძვ. წ. IV ს-ში შემცირდა და ათს აღარ აღემატებოდა. ვარაუდობენ, რომ ათენის იმპერიის დასრულებასთან ერთად ლოგისტებს ნაკლები საქმე ჰქონდათ, რამაც მათი შემცირება გამოიწვია. ლოგისტების მთავარი ფუნქცია **ვეთინეს** ჩატარება იყო. ისინი სწავლობდნენ სახელმწიფო თანხების განკარგვასთან დაკავშირებულ ყველა მაგისტრატის ანგარიშებს და მოვალეობის შეუსრულებლობის შემთხვევაში მაგისტრატის საქმეს განსახილველად სასამართლოს გადასცემდნენ. ბუნებრივია, ისინი სახალხო კრებასა და ბულებს გადაწყვეტილებებს ემორჩილებოდნენ. სოლონის დროისათვის უკვე ცნობილი იყვნენ ათენელი მაგისტრატები – **პოლეგესები**, რომლებიც სახელმწიფო ქონების გასხვისებას ან გაყიდვას აწარმოებდნენ. სახელმწიფო ქონება მოიცავდა არა მარტო მიწასა და შენობა-ნაგებობებს, არამედ იმ მოქალაქეებსაც, რომლებსაც სასჯელის სახით მონობა ჰქონდათ მიღებული. პოლეგესები ასევე უფლებამოსილი იყვნენ გაეცათ მადაროს ამუშავების, გადასახადთა შეგროვებისა და მსგავსი ნებართვები. სახელმწიფო ქონების გასხვისება თუ გაყიდვა ბულებს თანდასწრებით აუქციონის წესით ხდებოდა, რასაც პოლეგესები წარმართავდნენ. სახელმწიფო სტრუქტურების შეცვლის კვალდაკვალ, ფინანსური საქმის ორგანიზაცია გარკვეულ გრანსფორმაციას განიცდის ელინისტურ სახელმწიფოებში, შემდეგ კი – რომში.

რესპუბლიკის ეპოქის დასაწყისამდე რომში მთავარ სახელმწიფო **სალაროს** ანუ საგანძურს ერარიუმი წარმოადგენდა (aerarium Populi Romani) (იხ. **სახელმწიფო მეურნეობა; ხაზინა**). იგი განთავსებული იყო საგურნუსის გაძარში რომის ფორუმზე. სახელი მას ეწოდა ლათინური სიტყვიდან aes, aeris – ბრინჯაო, რადგან სალაროში თავდაპირველად მხოლოდ ბრინჯაოს მონეტები ინახებოდა. ერარიუმში შედიოდა სახელმწიფო შემოსავლები, უპირველეს ყოვლისა, გადასახადები რომაელი **მოქალაქეებისაგან** – **გრიბუგუმი** (tributum ex censu) და სპეციალური გადასახადები, რომლებსაც იხდიდნენ **ერარიები** (aerarii), უშვილოები, გაუთხოვარი ქალები და ქვრივები. თავდაპირველად გრიბუგუმი შეჰქონდათ სულალობით და არა ქონებისა და მიხედვით, ვიდრე სერვიუს გულიუსმა არ შემოიგანა ex censu. ეს ქონების მიხედვით გამოსაღები მხოლოდ სამხედრო მიზნებს ემსახურებოდა, განსაკუთრებით კი ჯარისკაცების ხელფასს. ომში გამარჯვების შემდეგ დამარცხებულ მტერს უნდა გადაეხადა სამხედრო დანახარჯები, რომელთაგანაც მოქალაქეები იღებდნენ თავის გრიბუგუმს უკან, ამდენად მას შეიძლება ვუწოდოთ იძულებითი სესხიც. თუ ხაზინაში იყო საკმარისი ფული, გრიბუგუმს არ ითხოვდნენ. ერარიუმში ასევე შედიოდა პროვინციის მოსახლეობიდან **სტიპენდიუმი** (stipendium) და ვექტიგალი (vectigal), შემოსავლები სახელმწიფო მიწებიდან, მადაროებიდან, საბაჟოდან, **თესაურუსი**, ვიკესიმა (vicesima manumissionum) – სამხედრო ალაფი და

განძი. თავდაპირველად სტიპენდიუმი ერქვა ხელფასს, რომელსაც ჯარისკაცებს უხდიდნენ არა ყოველთვიურად, არამედ ერთბაშად მთელი ლაშქრობისათვის. მოგვიანებით კი სტიპენდიუმი იყო გადასახადი, რომლითაც იბეგრებოდა **პროვინციები**. მიწის მფლობელები უხდიდნენ სახელმწიფოს ბეგარას, ხოლო დაუშუშავებელი მიწები საძოვრებს წარმოადგენდა და მინიმალური დაბეგვრით ხდებოდა მათი გადაცემა.

ერარიუმს სენატი განკარგავდა, ხოლო აღსრულების პასუხისმგებლობა კვესტორებს (quaestores aerarii) ეკისრებოდათ. მათ მხოლოდ **კონსულის** ბრძანებით შეეძლოთ თანხის გამოტანა. სახელმწიფო ხაზინა აგრეთვე წარმოადგენდა მთავარ სახელმწიფო არქივს (aerarium tabularium), სადაც ინახებოდა მიღებული კანონები, სენატის დადგენილებები, მნიშვნელოვანი სამოგალოებრივი აქტები და სახელმწიფო დოკუმენტაცია (tabulae publicae და tabulae censoriae). პრინციპატის ხანაში ხაზინა **პრეტორების** ზედამხედველობის ქვეშ იყო (praetores aerarii), რომელთაც იმპერატორი ნიშნავდა, მოგვიანებით კი ისევ კვესტორების ხელში გადავიდა. დროთა განმავლობაში, ჯერ კიდევ რესპუბლიკურ რომში დაიწყო კერძო სალაროების, **ფისკუსების** (fiscus) გახსნა, რომლებიც ლოკალურ საფინანსო საქმიანობას ახორციელებდნენ. ავგუსტუსის ეპოქიდან მოყოლებული რომაელი ხალხის ერარიუმი თანდათანობით კარგავს თავის მნიშვნელობას, უშუალოდ კეისრის დაქვემდებარებაში მყოფი ფისკუსის გაძლიერებით. ეს კი ფინანსების განკარგვის ფუნქციას, ძირითადად კეისარს ანიჭებდა. პრინციპატის ხაზინა თანხას საკუთარივით განაგებდა. იგი არავის წინაშე არ იყო ანგარიშვალდებული, მაგრამ ამავე დროს იყენებდა მას სახელმწიფო ხარჯების ყველა სახეობის დასაფარად. მალე ფისკუსმა უფრო მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა, ვიდრე ერარიუმმა, პრინციპატის ბოლოს კი გახდა ერთადერთი სახელმწიფო ხაზინა, რომელიც ასევე იწოდებოდა sacrae largitiones.

ძველ საქართველოში გაერთიანებული სამეფოს ხანაში სახელმწიფო **სალარო** ერთგვარი ხელუხლებელი ხაზინა იყო, სადაც „შეკრული“ იღო ისეთი განძეულობა, „ოქროს ჭურჭელი, ანუ ვერცხლისა“, რომელიც „საჯმარებლად სანიადავოდ“ არ იყო განკუთვნილი. არსებობდა მოძრავი სალაროც, რომელიც თან მიჰქონდათ მეფის მოგზაურობის დროს. „სალაროს წინათ იარების სიკისგრონი...“ საჭურჭლესგან განსხვავებით, სალარო **მეჭურჭლეთუხუცესს** არ ექვემდებარებოდა. სალაროს გამგებელს მოლარეთუხუცესი ეწოდებოდა. მისი დამხმარე მოხელეები იყვნენ **სალაროს მოლარეები**, რომლებიც X ს-დან იხსენიებიან წყაროებში. სალარო თავის მოხელეებთან ერთად **მსახურეთუხუცესს** ექვემდებარებოდა. მოლარეთუხუცესს თანამდებობის ნიშნად ბეჭედი ჰქონდა. არსებობდა აგრეთვე სალაროს მუშრები და თავილდარი ანუ ნივთების შემნახავ-გამცემი მოხელე. როგორც ცნობილია, გვიანდელ ფეოდალურ პერიოდში სალაროში სხვადასხვაგვარი ნივთები, მაგალითად, სახარჯავი ფული, განსაცემელი, სამკაული, ნადირობის მოწყობილობაც ინახებოდა. ვახუშტი ბაგონიშვილი „ქართლის ცხოვრებაში“ განმარტავს, რომ „რაიცა მეფის თეთრნი ანუ ლარნი თვისთა საკუთართა ზედა ანუ ქუელის საქმისად უხმდა, და მის ქუეშე დაწესებულნი მოლარენი“ (ქართლის ცხოვრება, 22, 21-23). ცნობილია, რომ სალაროში ყოველთვის იღო სამართლის წიგნი, მათ შორის, **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნის ოფიციალური ეგზემპლარი, რომელსაც საქმის განხილვისას იყენებდნენ. ვახტანგ VI დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ფულის მოჭრას სახელმწიფოებრიობის სიმყარისათვის, შესაბამისად, განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა მისი ინიციატივით გახსნილ მარაფხანას, სადაც ქართული მონეტები იჭრებოდა. ქართული კანონმდებლობა მკაცრად განსაზღვრავდა სალაროს უსაფრთხოების წესებს. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის მიხედვით, „დიდი სალაროს“ გამგეხი „თვალთა დაწვით“ ისჯებოდა. გაერთიანებული სამეფოს ხანაში გერმანი **საჭურჭლე** სალაროსაგან განსხვავებულ, სანიადავოდ სახმარ-სახარჯავ სახელმწიფო ხაზინას აღნიშნავდა, რომლის ცალკეული პაგარა საჭურჭლეები საგანძურებად იწოდებოდნენ. საჭურჭლეში ფული, „ლარი და ჭურჭელი ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური უსაღვინო“, მეფისათვის „შემოდუნებული“ „თუალნი და მარგალიტნი“ ინახებოდა. საჭურჭლე ერთიან დაწესებულებას წარმოადგენდა, თუმცა საგანძურები სხვადასხვა ადგილზე იყო განთავსებული. ქვეყნის მთავარი საჭურჭლე საგახგო ქალაქში – ჯერ ქუთაისში („ქუთაისსა საჭურჭლე“), შემდეგ კი 1122 წ-დან თბილისში იყო. როდესაც **დავით აღმაშენებელმა** 1122 წ-ს თბილისი ამირას მპყრობელობისაგან გაათავისუფლა, მან „ქალაქი გფილისი... დაუშკვიდრა ძეთა თვისთა საჭურჭლედ და სახლად საუკუნოდ“ (ქართლის ცხოვრება, 161, 2). აღმოსავლეთ საქართველოში თბილისის გარდა, სხვაგანაც იყო სახელმწიფო საგანძურები. მაგალითად, „აგენისა საჭურჭლე“, „ციხესა შინა უჯარმისასა“. საჭურჭლე მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა. სამოხელეო აპარატს შეადგენდნენ საჭურჭლისა და მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი და მეჭურჭლენი, საჭურჭლის უხუცესი, მუქიბი, მუშრები და **მწიგნო-**

ბარი. საჭურჭლის შემოსავლებს **მეფე** განაგებდა. ძნელია იმის დამუსგება, თუ რომაული ერარი-უმი რითი განსხვავდებოდა საჭურჭლესაგან ან სალაროსგან, თუმცა ფაქტია, რომ ფული როგორც ანგიკურ სამყაროში, ასევე საქართველოში ოფიციალურად სახელმწიფო ხაზინაში ინახებოდა და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ხაზინაში მომუშავე მოხელეები კი – ჰელენოგამიასები, გამიასები, ერარიები, კვესტორები, მოლარეები თუ მეჭურჭლეები ერთსა და იმავე ფუნქციას აღასრულებდნენ. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მათ შორის საკმაოდ დიდია ნიუანსური სხვაობა დროისა თუ მასშტაბების გათვალისწინებით. ბერძნულ-რომაული და ქართული ხაზინის მსგავსებას კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი აერთიანებდა – ყოველგვარი გადასახადი, ბაჟი თუ შემოსავალ-გასავალი სახელმწიფო ხაზინაში იყრიდა თავს. ბიზანტიაში ქართველი მეჭურჭლეთუხუცესის შესაბამის თანამდებობას, ივანე ჯავახიშვილის აზრით, „დიდი საკელლარი“ ან ზოგადად „საკელლარი“ ერქვა, რომელიც ყველა საჭურჭლის ანუ ხაზინების ზედამხედველი იყო. ერთ ამ ხაზინათაგანს ერქვა „საერთო საქმის სეკრეტონი“ (ὁ γενικός, Λογιστήτης ὁ γενικός, Λογιστήτης τὸν γενικόν), მეორეს – „მეფის ხაზინის სეკრეტონი“, ხოლო მესამეს „სამხედრო ლოგოთეგის სეკრეტონს“ ეძახდნენ, რომელიც ლაშქრისა და სამხედრო ხომალდების შესანახად საჭირო ფულს ინახავდა და ხარჯს ეწეოდა.⁸ მართალია, ქართული ხაზინა ნაწილობრივ ჰგავს ბიზანტიურს, მაგრამ სრული მსგავსება არც ამ საფინანსო დაწესებულებებს შორის ყოფილა.

ძველ საქართველოში მუშრიბს შემოსავლის განსაკუთრებული დარგი, **ბაჟი** და **სავაჭრო** გადასახადები ებარა. როგორც საბერძნეთსა და რომში, ასევე საქართველოშიც შემოგანილ საქონელზე განსაკუთრებული გადასახადი იყო დაწესებული. მუშრიბი შემოსავალს საჭურჭლის უხუცესს ანგარიშითურთ აბარებდა. ათენში პერიკლეს ეპოქაში საქონელზე მისი ღირებულების 2% იყო დადებული. ნავსადგურ პირეესში კი საქონლით დატვირთული ხომალდები შემოდის, რისი საბაჟო გადასახადიც დიდ შემოსავალს აძლევდა ხაზინას. რომში საბაჟო გადასახადი საკმაოდ სოლიდური თანხით იყო წარმოდგენილი. იმპორტულ საქონელზე იგი შეადგენდა 2 1/2 %-ს, ხოლო ფუფუნების საგნებზე, რომლებიც ინდოეთიდან მოჰქონდათ – 25%-ს. ავეგუსტუსმა დააღვინა საბაჟო გადასახადი ყველა ნივთზე (centesima rerum venalium), რომელიც გასაყიდად გამოჰქონდათ რომსა და იგალიაში. რომაელები ბაჟის გადასახადს კრეფდნენ ნავსადგურებიდან (portoria), ხიდებიდან და გზებიდან. ნავსადგურის გადასახადი იმ დროიდან მოქმედებდა, როდესაც დაარსდა ოსტიის ნავსადგური და გადასახადი დაწესდა მარილზე.

საქართველოში სამეფო ხელისუფლება, სამეფო მიწებზე მსხლომი მიწათმოქმედი მოსახლეობის გარდა, სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის გზით ბევრას უწესებდა აგრეთვე მოსახლეობის სხვა ფენებს, თავისუფალ მეთემე-მიწათმოქმედებს, ხელოსნებს და ა. შ. გადასახადებს ახდევინებდნენ ვაჭრებსაც. IX-X სს-ში ბევრა გულისხმობდა როგორც ნაგურალურ გადასახადს, ასევე შრომით ვალდებულებას. შრომით ვალდებულებას კი ფეოდალი ძირითადად იყენებდა საბაგონო მეურნეობასა და სამშენებლო სამუშაოებზე, ხოლო ნაგურალური გადასახადი საგლეხო მეურნეობაზე იყო გადაკვეთილი.⁹ ფეოდალის სამფლობელოში მის მიერ დაპყრობილი **თემიც** შედიოდა, რომელიც ჩვეულებრივ პასუხისმგებელი იყო სახელმწიფოსათვის გადაეხადა გადასახადები და სხვა დაკისრებული ვალდებულებებიც აღსრულებინა მის წინაშე. ძველ ქართულში თავდაპირველად ბევრა შრომითი ვალდებულების აღსანიშნად გამოიყენებოდა. თუმცა ქართულ ძეგლებში მოგვიანებით ეს გერმინი ზოგადი მნიშვნელობით გვხვდება. XI საუკუნის ნიკორწმინდის სიგელში იხსენიება ნასყიდ მიწაზე (აგარაკზე) გლეხის დასახლება და აღნიშნულია, რომ გლეხი გადაიხდის ბევრას. მეორე ადგილას გადმოცემულია, რომ მიწის ნაკვეთი მიეცა გლეხს „საბეგაროდ“. ამრიგად, ბევრა გულისხმობდა სხვისი მიწით სარგებლობას გარკვეული ვალდებულების შესრულების პირობით. ასევე არ იყო უცხო გერმინ ხარკის გამოყენება შრომითი ვალდებულების აღსანიშნად ძველი ქართული ლიგერაგურისათვის. ხარკი, ისევე როგორც ბევრა ირანულიდან მომდინარეობს, რომელიც ქართულში არა მარტო გადასახადის, არამედ შრომითი ვალდებულების აღსანიშნადაც იხმარებოდა. წყაროებიდან ჩანს, რომ ხარკს იხდიდა ქართლის სამეფო შემადგენლობაში შემავალი მთიელთა თავისუფალი თემების მოსახლეობაც. მთიელები ხარკს უხდიდნენ „მცხეთის პირველ მეფეს“ აზონს. მეფე მირიანმა (IV ს.) ხარკი გაუღიდა იმ მთიელებს, რომელთაც

⁸ ჯავახიშვილი ი., თხზულებანი, გ. VI, 1982, 308.

⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, 1973, 336-337.

ქრისტიანობის მიღებაზე უარი განაცხადეს (ქართლის ცხოვრება, I, 125-126). ამ შემთხვევაში ხარკის დადება დაპყრობის შედეგად მოხდა. თუმცა გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც პიროვნება ან სოფელი გარკვეული მიზეზის გამო ნაწილობრივ გათავისუფლებულია გადასახადებისაგან, თუმცა ეს სახელმწიფო ცხოვრების საზოგადო მოვლენას არ წარმოადგენდა. გადასახადების შეუვალობა უმეტესად საეკლესიო და სამონასტრო ყმებს ჰქონდათ მინიჭებული. გოლერანგობის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშად უნდა მივიჩნიოთ ის ფაქტი, რომ დავით აღმაშენებელმა შედარებით მცირე გადასახადი დაუწესა სხვა ერებს. საქართველოში მართლმსაჯულებისა და გადასახადების გაწერისა და აკრეფის უფლება მეფეს ეპყრა მგვიცედ.¹⁰ გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში არსებობდა აგრეთვე სახელმწიფო კომლობრივი გადასახადი, რომელსაც **მასგა** ეწოდებოდა. მასგას იხდიდნენ მოქალაქეები, ქალაქში მცხოვრები სახელმწიფო გლეხები და საქართველოს მაჰმადიანური მოსახლეობა. გადასახადს გადამხდელთა ქონებრივი მდგომარეობა განსაზღვრავდა. ისევე, როგორც მიწის ნაკვეთის **საკომლო** გადასახადი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა რაოდენობის იყო. საკომლოში იგულისხმებოდა სავენახე, ბაღ-ბოსტანი, სათიბი, სასარე და სხვ.

რომში სახელმწიფო მიწიდან (ager publicus) შესული თანხა თავისუფლად ფარავდა სახელფასო ხარჯებს. ყველა დაპყრობილი ხალხი ვალდებული იყო გადაეხადა ხარკი, ამასთანავე თავიანთი საძოვრებიდან და გყეებიდან გაეცა მეთაიდი (decuma) და სპეციალური გადასახადი სკრიპტურა (scriptura). ამ გადასახადებს აგროვებდნენ პუბლიკანები (publicani). ხარკის დაწესებას ინდიქციო (indictio) ეწოდებოდა. თუმცა ყველა პროვინციას ერთნაირი გადასახადი არ ჰქონდა დაკისრებული. ბოგი მათგანი საადგილმამულო და სულადი ხარკის გარდა, განსაკუთრებულ ვექტიგალიას (vectigalia) იხდიდა. დროთა განმავლობაში ნაგურით გადასახადი თითქმის მთლიანად ჩაანაცვლა ფულადმა გადასახადმა. მხოლოდ ეგვიპტე და აფრიკა იყო ვალდებული მოეწოდებინათ რომისთვის ხორბალი განსაზღვრული რაოდენობით. მიწის გადასახადი უდრიდა შემოსავლის 2-5%. ვესპასიანუსმა გამარდა გადასახადი, ხოლო ბოგიერთ პროვინციაში გააორმაგა კიდევ.

ფულის მეურნეობისა და ურთიერთობის გაფართოებასთან დაკავშირებით ცვლილებები განიცადა საგადასახადო სისტემამ საბერძნეთში. ათენში ძვ. წ. 378-377 წწ-ში გაგარდა გიმემა, რაც საგადასახადო მიზნით ათენის მოქალაქეთა მამულების, სახლებისა და სხვა ქონების შეფასებას გულისხმობდა. ამ შეფასების მიხედვით, გადასახადების შეგროვების მოწესრიგებისათვის მოქალაქეები დაახლოებით თანასწორი შეძლების საგადასახადო ჯგუფებად, **ამხანაგობებათ** ანუ სიმორიებად (συσμορία) დაუყვიათ. გადასახდელი თანხა სიმორიებს შორის თანასწორად გაუნაწილებიათ; ხოლო შემდგომ ყოველი სიმორიის ჰეგემონის ხელმძღვანელობით ხდებოდა მისი დანაწილება წევრებს შორის თითოეულის შეძლებისა თუ საგადასახადო თანხის მიხედვით. ამ რეფორმის შესახებ **დემოსთენე** აღნიშნავს, რომ მამისაგან დაგოვებული 15 ტალანტად ღირებული ქონებიდან სამი ტალანტი შეადგენდა გიმემას, რომლისგანაც უნდა ყოფილიყო ვალდებული ეისფორა. გიმემის საერთო თანხა კი მთელ აგიკაში 6 000 ტალანტს უდრიდა. ქართულ წყაროებში ხშირად გვხვდება ისეთი შემთხვევები, როდესაც ამა თუ იმ სოფლის გლეხებს ეკისრებოდათ გარკვეული გადასახადი, რომელიც შემდეგ ნაწილდებოდა უმეტეს წილად კომლებს შორის. XIII ს-ში ხოვლელ გლეხებს (42 კომლი) სხვა ვალდებულებებთან ერთად დაეკისრათ 340 თეთრის გამოღება ეკლესიისათვის. თითოეულ კომლს 8 თეთრის ვალდება უწევდა.¹¹

გადასახადებთან დაკავშირებით გარკვეულ ინტერესს იწვევს გერმინი „**საგლესო**“. ხევსურების ცალკეულ თემებს შორის განუწყვეტელი ომიანობის პროცესში ხდებოდა ერთი თემის მიერ მეორის დამორჩილება. მაშინ დამორჩილებული თემი გამარჯვებული თემის „საყმო-საგლესოს“ წარმოადგენდა, რომელიც ნაწილობრივ კაბალურ მდგომარეობაში ექცეოდა – იხდიდა ყოველწლიურ გადასახადს. იყო შემთხვევები, როცა დამორჩილებულ თემს ეკისრებოდა აგრეთვე შრომითი ვალდებულება, სახელოსნო სამუშაოების შესრულება და ა. შ. ბოგჯერ სუსტი თემები „ნებაყოფლობით“ შედიოდნენ ძლიერი თემის მფარველობაში და უხდიდნენ ხარკს.

წისქვილი სოფლის აუცილებელ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. როდესაც ხდებოდა სოფლის გაყიდვა, ბოძება თუ შეწირვა, სათანადო საბუთში ამ სოფლის შემადგენელ ნაწილებს შორის წისქვილი უეჭველად აღინიშნებოდა. ვიბოძეთ სოფელი „მითითა, ბართითა, გყითა, ველითა, წყლითა, წისქვილითა და ყოვლითა მიმდგომითა მისითა“. წისქვილით სარგებლობისას გლეხი ვალდებული

¹⁰ ჯავახიშვილი ი., თხზულებანი, VI, თბილისი, 1982, 254.

¹¹ დოლიძე ი., ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, 59.

იყო საფქვავის გარკვეული ნაწილი დაეგოვებინა მეწისქვილეხათვის, რომელიც მის განსაზღვრულ ოდენობას წისქვილის მეპაგრონე ფეოდალს უხდიდა. წისქვილის ექსპლუატაციას ფეოდალისათვის საგრძნობი შემოსავალი მოჰქონდა.

მევახშეობა. მონეგის შემოღებასა და ფულზე გაცვლა-გამოცვლის განვითარებასთან ერთად ძველი ბერძნების სამეურნეო ცხოვრებაში თანდათან გაფართოვდა ფულადი ოპერაციები და მევახშეობა. სესხს აძლევდნენ მიწის დაწინდრებით (მიწის კრედიტი), ქალაქის სახლების დაგირავებით (საქალაქო კრედიტი) და ხომალდებისა და მათი საქონლის საწინდრით (საზღვაო კრედიტი). ასეთ სესხს აძლევდნენ ათენელებიც და ათენში მცხოვრები უცხოელებიც, როგორც ვაჭრები, ისე ის პირებიც, რომელთაც ვაჭრობას თავი დაანებეს და სპეციალურად საკრედიტო ოპერაციებით ირჩენდნენ თავს. სესხის გაცემას აწარმოებდა ჩვეულებრივად რამდენიმე პირისაგან შემდგარი ამხანაგობა, რომელსაც სანდო პირები ჰყავდა უცხო ქვეყანაში სათანადო მეთვალყურეობის გასაწევად, ანდა სპეციალურად მონებს აგზავნიდა ამ მიზნით. მაგრამ მოვალეები, როგორც დოკუმენტებიდან ჩანს, ხშირად არ ასრულებდნენ დაკისრებულ პირობას და აიძულებდნენ კრედიტორებს სასამართლოს საშუალებით ემრუნათ გასესხებული თანხების განაღდებაზე. სახელმწიფოს წინაშე აღებული მოვალეობის შეუსრულებლობის გამო პირს სამოქალაქო უფლებების შეზღუდვა, ქონების კონფისკაცია და დაპატიმრება ელოდა.

რაც უფრო იზრდებოდა და ფართოვდებოდა საბერძნეთში ვაჭრობა, მით უფრო საჭირო ხდებოდა მოვაჭრეებისათვის თანხების მოპოვება. თავდაპირველად გაძრები გასცემდნენ თანხებს პროცენტებით, თუმცა მალე მათი თანხები საკმარისი არ აღმოჩნდა და ძვ. წ. IV ს-ის დასაწყისში წარმოიშვა ბანკები, ე. წ. ტრაპეზიტები (τραπέζιται). თავისთავად ცხადია, ანტიკურ სამყაროში საკმაოდ განსხვავებულად ფუნქციონირებდა ბანკი, ვიდრე დღევანდელ დღეს. ანტიკური ბანკები შეიძლება განვიხილოთ უფრო მეტად როგორც უბრალოდ გაფორმებული ფულის გადამცველები და მევახშეები, ვიდრე სარისკო სესხების გამღები ინსტიტუტი პროდუქტიული ეკონომიკური ინვესტირებისათვის. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ თანამედროვე ბანკების მსგავსად მათი მემკვიდრეობით მოქალაქეები სხვადასხვა ფინანსურ ოპერაციას ასორციელებდნენ. ბანკები გასცემდნენ კრედიტებსაც, მაგრამ განსაკუთრებით მაღალი რისკის ღონისძიებისას საკმაოდ დიდ საპროცენტო განაკვეთებს ითხოვდნენ. ისინი ფულს ახურდავებდნენ, ინახავდნენ კერძო პირების ფულს, რასაც განსაკუთრებულ წიგნებში აღნიშნავდნენ, აწარმოებდნენ სხვადასხვა პირებს შორის ანგარიშის სწორებას, ხსნიდნენ მიმდინარე ანგარიშს და ა. შ. ათენის ბანკირთა შორის ცნობილი იყო პასიონი, რომლის საოპერაციო თანხა 50 ოქროს გალანგს შეადგენდა.

აღსანიშნავია რეფორმები სოლონისა, რომელმაც ყურადღება მიაქცია სავალალო მდგომარეობაში ჩავარდნილ ხალხს. მან საბოლოოდ აკრძალა სესხის აღება სხეულის დაწინდრებით (δαιρέσει ἔπι τῶν σώμασιν) და გააუქმა სრულად ვალები (χρεῶν ἀποκοπή). მოვალეები ჰექტემორებად და **თეგებად** იწოდებოდნენ. ვინც სხეულის საწინდრით იღებდა მდიდრებისაგან სესხს, გამსესხებულ მევახშეებს შეეძლოთ ან თავისთვის დაეგოვებინათ მონად ის, ანდა უცხო ქვეყანაში გაეყიდათ. სოლონის რეფორმების შედეგად ატიკაში ბევრი მონა გათავისუფლდა და, როგორც გადმოგვცემენ, დაბრუნდნენ გაყიდული, თუ ვალების გამო გაქცეული ათენელები, რომელთაც სხვა ქვეყნებში ხანგრძლივი ხეგიალის გამო უკვე დავიწყებულიც კი ჰქონდათ ატიკურად მეგყველება. სოლონის ასეთ აქტს სეისახთეია (σεισάχθεια – გვირთის მოხსნა) უწოდეს. არჩეულმა სოლონმა შექმნა კანონები, რომლებმაც არა მარტო ათენის, არამედ საერთოდ ევროპული კანონმდებლობის განვითარებას შეუქმნა სოლიდური ბაზა. სოლონის კანონებმა ათენში სტიმული მისცა დემოკრატიულ ამროვნებას და სპარტისაგან განსხვავებით, პოლიტიკოსთა საკანონმდებლო ინიციატივები ჩვეულებრივ მოვლენად აქცია.

რომში ვალის უძველეს სახეობას **ნექსუმი** ეწოდებოდა, რომელსაც თან ერთვოდა დამატებითი მოლაპარაკება პროცენტებზე (fenus unciarium). თუ მოვალე პლები დროულად არ დააბრუნებდა ვალს, იგი კრედიტ-პაგრიციის განკარგულებაში გადადიოდა. მას კი, თავის მხრივ, შეეძლო ბორკილები დაედო, მოეკლა ან მონად ექცია იგი, ვიდრე არ გამოიმუშავებდა თავის ვალს. ნექსუმი მევახშეების მძიმე პროცენტებით დაგვირთულ პლებებს აღარიბებდა და მონებად აქცევდა. მათ რომს აგოვებინებდნენ და აიძულებდნენ რომის საზღვრებს მიღმა გაეყიდათ – trans Tiberium. უნდა აღინიშნოს, რომ ძვ. წ. IV ს-ის ბოლოს გამოიცა Lex Poetelia, რომელმაც შეარბილა მოვალეობის ეს ფორმა და შედარებით დემოკრატიულ ჩარჩოებში მოაქცია.

რომაული საკრედიტო ოპერაციების მთავარ ინსტიტუტს აგრეთვე **მუტუმი** (mutuum) წარმოადგენდა. მუტუმი, ფაქტობრივად, უპროცენტო სესხის ფორმა იყო, თუმცა შესაძლებელი იყო ცალკე

შეთანხმება პროცენტების თაობაზე. კრედიტორს ვალის დაუბრუნებლობის შემთხვევაში სარჩელი შეჰქონდა სასამართლოში, მიუხედავად იმისა, რომ შეთანხმება ხშირ შემთხვევაში სიგყვიერი იყო.

რომაელი ბანკირები (argentarii, mensarii, numularii) ბერძენი მევახშეების მსგავსად ახურდავებდნენ და ინახავდნენ ფულს (depositum), აძლევდნენ ფულად კრედიტებს (creditum) ქალაქებს, სამოგადოებებს და კერძო პირებს და კისრულობდნენ ყველა ფულადი ოპერაციის წარმოებას. არგენტარიებს ჰქონდათ მიმდინარე ანგარიშები თავიანთი კლიენტებისა და მათი დავალებით უხდებოდათ ფულის გაცემა-გადახდა და მიღება. წარმოებული ფულადი ოპერაციები (praescriptiones) შეჰქონდათ ცალკე საანგარიშო დავთრებში კლიენტის დებეგად (debet) ან კრედიტად (credit). კლიენტს შეეძლო ნებისმიერ დროს მიეღო მუსტი ცნობები თავისი ანგარიშის მდგომარეობის შესახებ (ratio). არგენტარიები და ნუმულარიები გამოდიოდნენ აგრეთვე სავაჭრო შუამავლებად. ფულადი ოპერაციების, აუქციონებისა და სავაჭრო გარიგებათა ცენტრს ქალაქი რომი წარმოადგენდა. საბანკირო კანგორები განთავსებული იყო ფორუმზე კასტორის გაძართან განსაკუთრებულ შენობებში.

მართალია, ძველ საქართველოში არ არსებობდა იმ სახის ბანკები, როგორებიც ძველ საბერძნეთსა და რომში ფუნქციონირებდა, მაგრამ მევახშეობის ინსტიტუტი საკმაოდ გავრცელებული იყო. საქართველოში განსაკუთრებით მაშინ გავრცელდა მევახშეობა, როდესაც ყოველწლიურად მოსახლეობისაგან დიდი ფული გადაიღა ხარკად დამპყრობელ ქვეყნებში და სახელმწიფო საღაროც საკმაოდ გადარბიებული იყო. ამ გარემოებამ ფულის მნიშვნელობა ძალზე გაზარდა, ხოლო მიწის ფასი კი შეამცირა („მას ჟამსა ღია ქვეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, ოქრო ძვირად იყვის და სოფელი იაფადო“ – 1259 წ.). ამრიგად, უმიწაწყლოდ რჩებოდა არა მარტო გლეხი, არამედ თვით მემამულე-ფეოდალიც. საბოლოოდ კი სოფლის მეურნეობა მარალდებოდა, რომელიც თანდათან კარგავდა საწარმოო საშუალებას, მიწას. როგორც წყაროები გადმოგვცემს, ძველ საქართველოში არსებული სპეციალური საკრედიტო გამსესხებელ-დამგირაველები და სავაჭრო ამხანაგობანი, რომელთა წევრს ორგანიზაცია ეწოდებოდა. გასაკვირი არაა, რომ ვალში დაგირავებული მამულები ასეთი გაჭირვებისას გამოუსყიდელი რჩებოდა. ეს მიწები პაგრონს ეკარგებოდა, ხოლო ვაჭარ-ორგანები მას ყიდდნენ და საბოლოოდ მსხვილ მემამულეს რჩებოდა. ერთ-ერთ დოკუმენტში მოთხრობილია, რომ ფეოდალმა კახა თორელმა ორგანთაგან ფული ისესხა (ლარი და თეთრი) და ამ ფულით ბაღდადში უამრავი ძვირფასეულობა შეიძინა. საქართველოში მას ეს განძი გაუყიდა და აღებული ფულით სესხი გაუსტუმრებია. გარდა ამისა, მას სოფელიც უყიდა იმავე ორგან-ვაჭრებისაგან, თუმცა ნათქვამია, რომ ფეოდალს ამ განძის გაყიდვა ძალიან გაჭირვებია.

დახმარება. საინგერესოა, რომ როგორც ანტიკურ საბერძნეთში, ასევე რომშიც სახელმწიფო ხაზინაში გათვალისწინებული იყო გარკვეული გიპის დახმარებები. პერიკლეს რეფორმას უკავშირდება სახელმწიფოებრივი საქმიანობისათვის გასამრჯელოს დაწესება. თავდაპირველად სახალხო სამსახურის ნაფიც მსახურებს, შემდეგ კი სხვა თანამდებობის პირებსაც სამოგადოებრივი სამსახურისთვის ეძლეოდათ საზღაური. მაგრამ გასამრჯელოიანი თანამდებობა ყოველი ღარიბი მოქალაქისათვის როდი იყო ხელმისაწვდომი. მათი მდგომარეობის შესამსუბუქებლად პერიკლემ საბჭოს შესთავაზა, ყოველწლიურად მღვაზე გაეგზავნათ 60 გრიერი, რომლის ეკიპაჟიც 6 თვის მანძილზე მიიღებდა საფასურს. ახალგაზრდები უნდა დაუფლებოდნენ საზღვაო საქმეს, რომლის ცოდნაც ომის დროს გამოადგებოდათ. ათენში დარჩენილ ღარიბთა გასართობად პერიკლე ხშირად აწყობდა საერთო სახალხო ნადიმებს, საზეიმო სვლებსა და თეატრალურ სანახაობებს. თეატრს იმდენად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რომ პერიკლეს წინადადებით, სადღესასწაულო დღეებში დაგაკებს ფულსაც კი ურიგებდნენ, რათა მათთვის წარმოდგენებზე დასწრების შესაძლებლობა მიეცათ. უღარიბესი მოქალაქეებისათვის მიცემულ სუბსიდიას **თეორიკონი** ეწოდებოდა. თითოეული ადამიანისათვის თითო წარმოდგენაზე ორი ობოლონი იყო გამოყოფილი. მოგვიანებით სუბსიდიები სხვა ღონისძიებებზეც გაიცა. ძვ. წ. IV ს-ში შემოიღეს კანონი, რომლის თანახმადაც, სახელმწიფოს მთელი ნაბაგი თანხა თეორიკონისთვის უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, ომის პერიოდის გარდა. თეორიკონის განმკარგველი მოხელეები არჩეული მაგისტრატები იყვნენ, რომლებსაც საკმაოდ დიდი ძალაუფლება ჰქონდათ ათენის ფინანსურ ადმინისტრაციაში.

რომის სახელმწიფო ხაზინაც ითვალისწინებდა ღარიბთა მდგომარეობას და მათთვის გარკვეულ დახმარებას ითვალისწინებდა. მათ ურიგდებოდათ ღვინო, ზეთი და სხვა საჩუქრები, მოგვიანებით კი სახელმწიფო ხაზინიდან ფულადი დახმარებაც გამოიყო, რასაც **კონგიარიუმი** ერქვა. რომში არსებობდა **მისილია** მცირე საჩუქრებისა და ფულის სახით, რომელსაც დღესასწაულის დროს ისროდნენ ხალხში. გარდა ამისა, იმპერატორის ინაუგურაციისას გრიუმფის დროს დაწესებული იყო **დო-**

ნატივეში, რომელიც რიგგარეშე საჩუქარს წარმოადგენდა. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ის დახმარება, რომელსაც სახელმწიფო უნიშნავდა წარჩინებულ, თუმცა გაღარიბებულ ოჯახებს. ერთადერთი პირდაპირი ინფორმაცია, რომელსაც ვპოულობთ სვეგონიუსთან და რომელიც ვესპასიანუსის დროს სახელმწიფო ხარჯებს აღრიცხავს, აღწევს 40 000 მილიონ სესტერცს = ორ მილიარდ ოქროს, თუმცა ეს ცნობა, მეცნიერების მოსაზრებით, სანდო არ უნდა იყოს და მოგიერთ მკვლევარს ის 2 მილიონზე ჩამოჰყავს.

გლახაკთა რიცხვი იმდენად იზრდებოდა ბაგონყმური ურთიერთობის განმტკიცების პერიოდში საქართველოში, რომ ბაგრაგ I კურაპალატმა ჯერ კიდევ IX ს-ის ბოლოს გლახაკთა დასახმარებელი, სახელმწიფო საქველმოქმედო თანხა „გლახაკთა ნაწილი“ დააწესა. აგრეთვე ცნობილია, რომ XII-XIII სს-ში მთელი სახელმწიფო შემოსავლის მეათედი „ნათალი“ გლახაკთათვის იყო განკუთვნილი. ქართლის ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ **ვახტანგ VI** „... ქურივ-ობოლთა და გლახაკთა მიმცემელი, უღონოთა შემბრალე..., მოწყალე“ იყო (481, 6). მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ მეფეთა უმრავლესობის დახასიათებისას ისტორიკოსები მათი მხრიდან გლახაკთა მოწყალეების გაღებებს არაერთ შემთხვევაზე მიგვითითებენ, საქართველოში დადგენილი და სტაბილური სუბსიდიის არ არსებობდა. იგი მხოლოდ პერიოდულ და ისტორიული ვითარებიდან გამომდინარე ერთჯერად ხასიათს ატარებდა.

ვაჭრობა. სოფლის მეურნეობის განვითარება სხვადასხვა სახის ეკონომიკურ გაცვლას მოითხოვდა, თუმცა სავაჭრო ურთიერთობები თავდაპირველად, როგორც წესი, მემობლებს ან ერთობის წევრთა შორის იმავე ქალაქის ბაზარში წარმოებდა. აგორაზე პომეროსის ეპოქაში რელიგიური კულტსახურება, სახალხო კრებები და ბასილევსების მიერ სამართალი განისჯებოდა. ძვ. წ. V ს-დან კი აგორა თანდათანობით პროპილეებიანი კოლონადით გარშემორტყმული სიმეგრული მოედანი გახდა, რომელიც სავაჭრო გარიგებების ადგილსა და სამოგადობრივი ცხოვრების ცენტრს წარმოადგენდა. ვაჭრობისა და წარმოების განვითარებასთან ერთად პოლისი და წარჩინებული გვარების მიმდებარე მოსახლეობა მალე გარემოცულ იქნა სახელოსნო და სავაჭრო უბნებით. ბერძნული პოლისის ეკონომიკა თავისი სტრუქტურით საკმაოდ განსხვავდებოდა ძველადმოსავლური და აქეური ეკონომიკისაგან. იგი გამოირჩეოდა თავისი დინამიზმით, სახელოსნო წარმოების მოცულობით და კერძო მეურნეობის სიჭარბით. აღსანიშნავია, რომ სახელმწიფო, ფაქტობრივად, არ ერეოდა სამეურნეო ურთიერთობებში, რამაც კლასიკურ ხანაში ბერძნული დემოკრაგია (ძვ. წ. V-IV სს.) განვითარების მაღალ საფეხურზე აიყვანა. პოლისმა მკვეთრად გამოიხატა სამოგადო და პრივატული სივრცეები, რასაც მოჰყვა კერძო და სამოგადო ქონების სუბორდინაცია. ბერძნული პოლისი, როგორც დამოუკიდებელი პაგარა ქალაქ-სახელმწიფო თავისი სპეციფიკური სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური სტრუქტურით უზრუნველყოფდა წარმოების სწრაფ განვითარებას. თუ აღრე საბერძნეთში რკინისა და სპილენძის მალაროების დამუშავება ადგილობრივად არ წარმოებდა და ამ ლითონების საჭირო ნაგებებს ბერძნები უცხოელი ვაჭრებისაგან იძენდნენ, მოგვიანებით უკვე რკინის მალაროები საბერძნეთის მრავალ ადგილას გაჩნდა. ამოღებული მადნის დასამუშავებლად გამოიგონეს აგრეთვე პაგარა ღუმელები. ცნობილია, რომ ათენის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა ლავრეიონის ვერცხლის მალაროები. მათ დამუშავებას ნაწილობრივ თვითონ სახელმწიფო აწარმოებდა და ნაწილობრივ იჯარით გასცემდა. მოიჯარეები უმეტესად მოქალაქეები იყვნენ და იშვიათად **მეტეკები**. გადმოცემით, მოიჯარეთა მალაროებში 20 000-მდე მონა მუშაობდა. ასევე რომშიც სახელმწიფო მალაროები განსაზღვრულ თანხად იჯარით გადაეცემოდათ. ახალი კართაგენის მალაროები ყოველდღიურად იძლეოდა დაახლოებით 25000 დრაქმას, ოქროს მალაროები (პალისის, ასგურიის, ლუმიგანიის) ყოველწლიურად 4 1/2-5 1/2 მილ. გადასახადს იძლეოდნენ. ლითონების გადასამუშავებელი სახელოსნოებიდან საკმაოდ მნიშვნელოვანი შემოსავალი შედიოდა ხაზინაში. პასიონს ძვ. წ. IV ს-ში იჯარით გაუცია 1 გალანგად ფარების სახელოსნო, რომელიც წლიურად შემოსავალს – 100 მინას იძლეოდა. გაიხსნა ისეთი საფეიქრო სახელოსნოები, რომლებიც გასაყიდად ამზადებდნენ ნაირფერად შეღებულ ქსოვილებს. საფეიქრო წარმოება მეცხვარეობის ფართო განვითარებას მოითხოვდა. მილეგმა მართლაც გაითქვა სახელი თავისი მაღალხარისხიანი ნაბი მაგყლით. სელის ნაბი ქსოვილებით კი განთქმული იყო კუნძული ამორა.

კერამიკულმა წარმოებამ ათენის ეკონომიკაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა. ამას ამგვიცებს ის ფაქტიც, რომ ქალაქის სახელოსნო ნაწილს კერამიკოსი ეწოდებოდა. ძვ. წ. VI საუკუნისათვის არსებობდა მსხვილი კერამიკული სახელოსნოები, სადაც ძირითადად მონები იყვნენ დასაქმებულნი. თიხის ტურჭლის მოხატულობა საკმაოდ ვრცლად გვისურათებს კერამიკულ სახე-

ლოსნობებში მუშაობის პროცესს. სავაჭრო გაცვლა წარმოებდა ან იმავე სახის საქონლის ბარგერით, ანდა ფულადი ერთეულის საშუალებით. ათენს ჰქონდა თითქმის უნიკალური საშუალება ამგვარი იმპორტის საფასური ვერცხლით გადაეხადა. ძვ. წ. V საუკუნისათვის ათენი გახდა მთავარი სავაჭრო ცენტრი ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაპირებს შორის, მდიდარი ქალაქი, სადაც, ისოკრატეს თქმით, ყველაფრის შოვნა შეიძლებოდა, ხოლო ნავსადგურ პირეესში ყოველი მხრიდან იყრიდა თავს გემები. ყოველ შემოგანილ და გაგანილ საქონელზე პირეესის ნავსადგურში ახდევინებდნენ ბაჟს, რომელიც საქონლის ღირებულების 1/50-ს უდრიდა (ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ).

აქვე უნდა აღინიშნოს სოლონის რეფორმები ვაჭრობისა და ხელოსნობის საქმეში. თითოეული მოქალაქე, რომელსაც შემოსავლის სხვა წყარო არ გააჩნდა, ვალდებული იყო თავისი შვილები-სათვის ესწავლებინა რაიმე ხელობა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას უფლება არ ჰქონდა, მოეთხოვა მათგან მოვლა-პაგრონობა მოხუცებულობისას. არსებობს ცნობა, რომ რადგანაც აგიკა ნაკლებად მოსავლიანი იყო, სოლონმა აკრძალა პურისა და საერთოდ სანოვავის გაგანა მისი საზღვრებიდან. თუმცა ეს აკრძალვა არ ვრცელდებოდა ზეთისხილზე. ზეთისხილის ექსპორტი აგიკაში ოფიციალურად უკვე ძვ. წ. 600 წ-დან იწყება. ადგილობრივი პური კონკურენციას ვერ უწევდა იმ იაფ ხორბლეულს, რომელსაც უხვად ეზიდებოდნენ სიცილიიდან, ეგვიპტიდან და ჩრდ. შავიზღვისპირეთიდან. ეს გარემოება კი ხელს უშლიდა საბერძნეთში სოფლის მეურნეობის განვითარებას. დამუშავებული მიწის ფართობი მცირდებოდა და მოსახლეობის პურით დაკმაყოფილების საკითხი რთულდებოდა. აგიკაში ადგილობრივად მოდიოდა დაახლოებით 400 000 მედიმნი პური, ხოლო შემოჰქონდათ 800 000 მედიმნი. მიწის დამუშავების შემცირებასთან ერთად ფართოვდებოდა სხვადასხვა სასარგებლო მცენარის კულტურები, რომელთაც უფრო ნაყოფიერად შეეძლოთ აენაზღაურებინათ გაწეული შრომა. ეს მცენარეები იყო ზეთისხილისა და ლედვის ხეები და ვენახები.

პერიკლეს ხანაში ათენი ფლობდა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ხორბლეულის ექსპორტს, განსაზღვრავდა მის განაწილებას მოკავშირეთა შორის და სრული საშუალება ჰქონდა ყოველ ურჩ მოკავშირეს მისი მიწოდების აკრძალვით დამუქრებოდა. პურის გრანსპორტის მეთვალყურეობა დაკისრებული ჰქონდა „ჰელესპონტის მცველებს“ (Ελλησποντιοφύλακες). შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, ეს თანამდებობა უმთავრესად პელოპონესის ომის დასაწყისში იქნა შემოღებული და გარეგნულად თითქოს სამხედრო მომას წარმოადგენდა, თუმცა არსებითად მოკავშირეების მიმართ ათენის ეკონომიურ ბატონობას განასახიერებდა. ათენი გრანზიგის ფართო ბაზრად იქცა. თუმცა ის არა მარტო გრანზიგის ადგილი იყო, არამედ თვით ქმნიდა სხვადასხვა პროდუქციას ექსპორტისთვის. ათენში არსებობდა ხელოსანთა უბანი, რომელიც აღმოსავლეთით არეოპაგს და დასავლეთით პნიქსს ეკვროდა.

წყაროებში გადმოცემული ინფორმაციის თანახმად, არსებობდა ვაჭართა სხვადასხვა ტიპი: ზოგი თვითონ იყო ხომალდების მეპატრონე, ზოგი კი სხვების გემებით ეზიდებოდა საქონელს. მათ გარდა, მრავლად იყვნენ წვრილი ვაჭრები, მეწვრილმანეები, ფარდულეებში მოვაჭრენი და ა. შ. ათენსა და მილეტში ვაჭრობა გარკვეულ ადგილებში – სავაჭრო რიგებში მიმდინარეობდა. **ბაზრებში** მუდმივად ხმაური იყო. წვრილ მოვაჭრეთა შორის იყვნენ არა მარტო მამაკაცები, არამედ ქალებიც, რომლებიც ხმამაღლა მოუწოდებდნენ გამვლელებს, ეყიდათ ზეთი, ღვინო, ძმარი, ღორის ხორცი, პური და ა. შ. არისგოფანემ თავის კომედიებში კარგად შემოგვინახა მაშინდელი ათენის ბაზრის სურათები.

არქეოლოგიური გათხრების დროს ნაპოვნი ბერძნული და აღმოსავლური წარმოების ნივთები ადასტურებს რომის სავაჭრო კავშირ-ურთიერთობას სამხეთ იტალიურ საბერძნეთთან, ეგრერიასა და კართაგენთან. რომში მთავარი ქუჩების გადაკვეთაზე მდებარე რომაული ფორუმიც, ელინისგური ქალაქების საბაზრო მოედნების მსგავსად წარმოადგენდა ცაძრებით, საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობებით, მადრევენებით, ორაგორების გრიბუნებით, ქანდაკებებითა და პორტიკებით შემკულ მოედანს. გრადიციის თანახმად, ნუმა პომპილიუსის დროს რომში უკვე არსებობდა ხელოსანთა კავშირები – კოლეგია (collegia). ყოველ მეცხრე (nundinae) დღეს სოფლის მცხოვრებნი მოდიოდნენ ქალაქში ბაზრობებზე, რელიგიურ დღესასწაულებსა და საერთო შეკრებებზე.

რომისა და მის შემოზღობად არსებულ ლაციუმის ქალაქების ეკონომიურ განვითარებას ძვ.წ. VII-VI სს-ში ადასტურებს სარწყავი არხების ნაშთები, გვირაბები, აკლამები, შენობები და ა. შ. რომის მეხუთე მეფეს, გარკვინიუსს, რომლის დროსაც აიგო კლოაკა მაქსიმა (cloaca maxima – კანალიზაციის სისტემა ძველ რომში), საბაზრო მოედნის (macellum) გამართვაც მიეწერება.

უფრო გვიან ფლამინიუსი არა მარტო სოფლის, არამედ ქალაქის სავაჭრო-სამრეწველო ჯგუფების ინტერესთა დასაცავად გამოდიოდა. ფლამინიუსის დახმარებით სახალხო გრიბუნმა კლავდიუსმა გააგარა კანონი **ნობილების** სავაჭრო ოპერაციათა შეზღუდვის შესახებ. რომაელ ვაჭრებს შორის გამორჩეული ადგილი ეჭირა რაბირიუს პოსტუმუსს, რომელსაც საკუთარი სავაჭრო გემები ჰყავდა. **ციცერონის** გადმოცემით, რაბირიუსის გემები სავსე იყო სელის, შუმისა და ბამბეულის ნაწარმით, რომელიც პუგეოლის ნავსადგურში იდგა.

ქართლის მჭიდროდ ჩაბმას საერთაშორისო ვაჭრობაში ნუმიზმატიკური მასალაც მიგვითითებს. ახ. წ. I-III სს-ის ქართლის გერიტორიაზე მრავლადაა აღმოჩენილი იმ დროის საერთაშორისო ვაჭრობაში ფართოდ გამოყენებული უცხოური მონეტები. ქართლში იჭრებოდა ამ ფულის მინაბადებიც – რომაული და პართული მონეტების – ავგუსტუსის დინარებისა და გოგარმის დრაქიმების მინაბადები, აღმოჩენილია დიდძალი იმპორტული საქონელიც, უმთავრესად ფუფუნების საგნები.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ასევე ვაჭრობისა და სავაჭრო გზების ფაქტორს, რომელთა გარეშე წარმოუდგენელი იყო მათი სრულფასოვანი ფუნქციონირება. ამ გზების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საკვანძო პუნქტს ქართლის (იბერიის) დედაქალაქი მცხეთა წარმოადგენდა. საქართველოს დიდი საერთაშორისო სავაჭრო გზა აღმოსავლეთს (ჩინეთი, ინდოეთი, შუა აზია) დასავლეთთან (ევროპა). ხოლო სამხრეთში, სომხეთში გამავალ ანალოგიურ მაგისტრალთან აკავშირებდა. ეკონომიკურ დაწინაურებაზე გზებისა და ხიდების სიმრავლე მიუთითებს. კეთილმოწყობილი გზები, ხიდები ხელს უწყობდა საქართველოს ცალკეული რაიონების ერთმანეთთან დაახლოებას და საშინაო თუ საგარეო სავაჭრო ურთიერთობების განმტკიცებას. სტრაბონის თანახმად, დიოსკურიაში 70 გომი იყრიდა თავს, ხოლო ფასისი წარმოადგენდა „კოლხთა სავაჭრო ადგილს“. ანტიკური სამყაროს ცენტრებიდან კოლხეთში შემოდიოდა მაღალი ხარისხის ღვინო, სხვადასხვა ხელოსნური ნაწარმი, მეთუნის მეთი და სხვ. სტრაბონი სოანების (სვანების) დახასიათებისას აღნიშნავს, რომ მამთრის ნიაღვრებს ოქრო ჩამოაქვს, რომელსაც ბარბაროსები დახვრეტილი ვარცლებითა და ბანჯგვლიანი ტყავებით აგროვებენ და აქედან წარმოიშვა მითი ოქროს საწმისის შესახებო (XI, 2, 19). ნოდარ ლომოურის აზრით, ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ კოლხეთის ოქროც ბერძნების ინტერესთა სფეროში შედიოდა.¹² ბერძენი ისტორიკოსების თანახმად, ძვ. წ. VI ს-დან კოლხეთში იჭრებოდა მონეტა, ე. წ. „კოლხური თეთრი“. ვარაუდობენ, რომ კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებში ხდებოდა ბერძენ და კოლხ ხელოსანთა საწარმოო თანამშრომლობა, რაც კოლხური ხელოსნობის განვითარებისათვის მნიშვნელოვანი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო. ათენში ნაპოვნია თასი, რომელიც ძვ. წ. 540 წ-ით თარიღდება. მასზე შერჩენილია ბერძნული წარწერა: „კოლხმა მე გამაკეთა“. ბერლინის მუზეუმში დაცულია აგრეთვე ათენში ნაპოვნი ამფორა ბერძნული წარწერით „ევქსითეოსმა გამაკეთა, კოლხმა მომხაგა“,¹³ რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს საქართველოსა და ანტიკური სამყაროს მჭიდრო ურთიერთობებს.

ამრიგად, ჩვენს ნაშრომში შევეცადეთ წარმოგვეჩინა ძველი საბერძნეთის, რომისა და საქართველოს ეკონომიკური სტრუქტურები და ინსტიტუციები. თითოეული ქვეყნის ეკონომიკას, უპირველეს ყოვლისა, პოლიტიკური მოწყობის სპეციფიკა განსაზღვრავდა. მიუხედავად განსხვავებული მასშტაბებისა და ეპოქისა, მათ ეკონომიკურ ზრდას ერთი საერთო გენდენცია განაპირობებდა – რაც უფრო დემოკრატიული და დამოუკიდებელი იყო სახელმწიფოს მხრიდან კერძო მეურნეობა და დაცული საკუთრების უფლებები, მით უფრო ვითარდებოდა ეკონომიკური მიმართულებები. აგრეთვე საყურადღებოა, რომ ომიანობა და არასტაბილურობა ყველგან ზრდიდა გლახაკთა რიცხვს და შესაბამისად, გაღარიბებულ სახელმწიფოში ცხოვრების დონე საგრძნობლად ეცემოდა. სავაჭრო სივრცის გაფართოებასთან ერთად მდიდრდებოდა როგორც კერძო პირი, ასევე სახელმწიფოც, რადგან საგარეო ვაჭრობის განვითარებასთან ერთად თანდათან იხვეწებოდა საბაჟო და საგადასახადო სისტემები. ყოველივე ამას კი თან ახლდა სახელმწიფო ხაზინის გამდიდრება, ქვეყნის ეკონომიკის გაძლიერება და ამონაგები თანხების ინვესტირება სამრეწველო თუ სასოფლო სამეურნეო საქმიანობაში. თანამედროვე ეკონომისტები არ დაობენ იმასთან დაკავშირებით, რომ დემოკრატიულ საზოგადოებაში თავისუფლების შეზღუდვა და სახელმწიფოს უხეშად ჩარევის შემთხვევები საკმაოდ აზარალეს ეკონომიკური ზრდის პერსპექტივას. აღსანიშნავია, რომ ჯერ კიდევ ანტიკურ სამყაროში ძველმა ბერძნებმა გაიკვილეს გზა დემოკრატიისაკენ, რომლის დახვეწასა და განვითარებას დღესაც ცდილობს ცივილიზებული კაცობრიობა.

¹² ლომოური ნ., კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, თბილისი, 1962, 46-52.

¹³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, 1970, 410.

3. კანონმდებლობა, კანონშემოქმედება და სამართალწარმოება

სახელმწიფოს დემოკრატიულობის ხარისხის განსაზღვრისას ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენს ქვეყნის კანონმდებლობის, კანონშემოქმედების და სამართალწარმოების ანალიზი: რამდენად ითვალისწინებს კანონშემოქმედება და სამართალწარმოება სახელმწიფოში მცხოვრები ადამიანების ჩართულობას (პირდაპირი თუ ირიბი გზით) ამ პროცესში. ამ კუთხით გავანალიზებთ ძველ საბერძნეთში, რომსა და ფეოდალურ საქართველოში მიმდინარე პროცესებს სამართალშემოქმედების და სამართალწარმოების სფეროში. ბუნებრივია, საქართველოს სახელმწიფოზე მსჯელობისას, რომლისთვისაც ფეოდალური ფორმაციისათვის დამახასიათებელი ყველა პოლიტიკურ-სოციალურ-სამართლებრივი ნორმა ორგანული იყო, ჩვენ ვერ ვისაუბრებთ სამართლის სფეროს მართვის დემოკრატიულ პრინციპზე, ამ გერმინის პირდაპირი მნიშვნელობით, უფრო მეტად გავამახვილებთ ყურადღებას კოლექტივობის, მოთათბირების ინსტიტუტზე, რომელიც ამკარად სახეზეა როგორც გაერთიანებული ისე გვიანფეოდალური საქართველოს სამართლებრივ სისტემაში.

რაც შეეხება ადათობრივ სამართალს, რომელიც წინასახელმწიფოებრივ ხანაში იღებს სათავეს და საქართველოს მთიანეთში გარკვეული ფორმით დღესაც აგრძელებს ფუნქციონირებას, ბუნებრივია, სამართალწარმოების პროცესში ხალხის უშუალო მონაწილეობის ხარისხი ბევრად მაღალია და ამკარა პარალელების დაძებნა ხერხდება როგორც ათენის, ისე რომის რესპუბლიკის სამართალწარმოებაში არსებულ ნორმებთან.

კანონმდებლობა და კანონშემოქმედება

ათენის კანონშემოქმედება ამ სფეროს დემოკრატიულობის უპრეცედენტო მაგალითს წარმოადგენს. მასში ბერძნული დემოკრატიის ყველა ძირითადი ინსტიტუტის გარდა (**სახალხო კრება, ბულე, ნომოთეტესები, თესმთეტესები**) მონაწილეობის მიღება შეეძლო ათენის რიგით მოქალაქეს. თუ კანონი არ აკმაყოფილებდა საზოგადოების მოთხოვნებს, მოქალაქეს ჰქონდა უფლება ახალი კანონპროექტი წარმოედგინა ხალხის წინაშე. ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ მოქალაქეს მხოლოდ ცვლილების ინიციატივით შემოსვლა არ შეეძლო. მას აუცილებლად უნდა წარედგინა დაწესებული კანონის ახალი ვარიანტი. კანონპროექტის წარმოდგენის შემდეგ ბულეს ეს საკითხი შეჰქონდა სახალხო კრების დღის წესრიგში. ამის შემდეგ კრება განიხილავდა, თუ რამდენად ღირდა ახალი კანონპროექტის ნომოთეტესების (კანონმდებლების) წინაშე წარდგენა. ნომოთეტესების შეკრებაზე დამტკიცების შემდეგ კანონპროექტს კანონის ძალა ენიჭებოდა.

რაც შეეხება რომის რესპუბლიკას, აქ შედარებით განსხვავებული სურათი გვაქვს. თუ ბერძნულ სამართალშემოქმედებას თამამად შეიძლება ეწოდოს აბსოლუტურად ღია მოქალაქის ინიციატივისათვის, რამდენადაც ნებისმიერი ადამიანი პირდაპირ იღებდა მონაწილეობას კანონშემოქმედებაში, რომში საკანონმდებლო ფუნქციით აღჭურვილნი იყვნენ უმაღლესი **მაგისტრატები** – magistratus maiores (**დიქტატორი, კონსული, პრეტორი**) და სახალხო **გრიბუნები** – tribuni plebis. რამდენადაც გრიბუნები ხალხის ინტერესების დამცველებს წარმოადგენენ, მათი უფლება კანონშემოქმედების სფეროში შეიძლება გარკვეულწილად კანონშემოქმედებაში რომაელი ხალხის არაპირდაპირ (ირიბ) მონაწილეობად შეფასდეს.

ფეოდალურ საქართველოში კანონშემოქმედებაში ინიციატორის უფლებით მხოლოდ **მეფეა** აღჭურვილი, რაზეც მოგვიანებით უფრო დეტალურად ვისაუბრებთ.

მნიშვნელოვანია ისიც, თუ რამდენად ხელმისაწვდომი იყო კანონები მოქალაქეებისათვის, რამდენად ჰქონდათ მათ საშუალება სცოდნოდათ კანონები, გასცნობოდნენ მათ. ათენში კანონთა ცოდნა ელიტის პრეროგატივას არ წარმოადგენდა. კანონები საჯაროდ იყო გამოფენილი ათენის ცენტრში ეპონიმ გმირთა ქანდაკებების ირგვლივ და ყველას შეეძლო მათი გაცნობა („ყველა მოქალაქეს თვალწინ ერთი და იგივე კანონები აქვს, მარტივი და ნათელი წასაკითხად და გასაგებად“ (დემოსთენე, 20, 93)).

ამ მხრივ რომშიც იდენტურ სურათს ვაწყდებით. **XII დაფის კანონები**, რომლებიც რომაული საკანონმდებლო სისტემის ბაზისად იქცა, ამოგვიფრეს დაფებზე და ჩვეულების შესაბამისად, საზოგადოების თავშეყრის ადგილას გამოფინეს, რათა მათ ხალხი გასცნობოდა. ასეთი იყო გრადიცია ძვ.

წ. V ს-მდე და გრძელდებოდა შემდეგაც. კანონპროექტის ავტორს წინასწარ უნდა წარმოედგინა, გამოეფინა (promulgatio) იგი გარკვეული პერიოდის განმავლობაში (არაუმეტეს სამი კვირისა). მოქალაქეებს შეეძლოთ შეესწავლათ კანონპროექტი და შეეგანათ მასში ცვლილებები. ხმის მიცემის დღეს მაგისტრატი კრებაზე კითხულობდა კანონპროექტს, რომელიც უკვე აღარ ექვემდებარებოდა ცვლილებებს და შემოდიოდა ხმის მიცემის წინადადებით, რომელიც შემდეგი წესით გარდებოდა: UR (uti rogas – როგორც შენ შემოგვთავაზებ = დადებითი ხმა) და A (absolvo – უარს ვამბობ ახალ წინადადებაზე = უარყოფითი ხმა). თუ კრება კანონს მიიღებდა, მაგისტრატი ბრძანებას გამოსცემდა, რომ საზეიმოდ გაეხმოვანებინათ იგი (renuntiatio – ხმის მიცემის შედეგების გამოქვეყნება). ამის შემდეგ კანონი ძალაში შედიოდა. აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა კანონის **სენატის** მიერ დამტკიცება (auctoritas patrum), რომელიც **Lex Publilia 3**-ის მიხედვით წინასწარ გაიცემოდა. მიღებული კანონის გეჟსტი ინახებოდა სახელმწიფო არქივში (**საზინა** – aerarium populi Romani).

როგორც უკვე ვთქვით, საქართველოს მეფეს ჰქონდა საკანონმდებლო ფუნქცია, მაგრამ იგი არ გულისხმობდა ერთპიროვნულად კანონების მიღების უფლებას, არამედ **დარბაზის** ერთა თანამშრომლობით და განჩინებით. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნში ვკითხულობთ: „პირველად... მეუფისა ბრძანებითა და მერმე ეპისკოპოსთა, დიდებულთა და **აზნაურთა** და ჭკვიან კაცთა მეფეთა წინაშე გაჩენილი“. ფეოდალურ საზოგადოებაში მოქმედი ნორმების თანახმად, კანონთა შემოქმედებაზე ხალხს ხელი არ მიუწვდებოდა, თუმცა წყაროებმა შემოგვინახა ინფორმაცია, რომ ზოგ შემთხვევაში ახალი საკანონმდებლო აქტის შექმნის პროცესში სახელმწიფო მოხელეებთან ერთად ჩართულნი იყვნენ ხოლმე **ხევისბერებიც**, რომელთა საშუალებითაც მართალია ირიბად, მაგრამ იმ რეგიონის ხალხიც იღებდა კანონთა შექმნაში მონაწილეობას („ძველის დადება მეფეთმეფის გიორგის მიერ“).

სახელმწიფო მუდმივად მზუნავდა საკანონმდებლო სფეროს დახვეწაზე, ამაზე ნათლად მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ათენში **ოლიგარქიული** გადაგრალებების შემდეგ ძვ. წ. 410 წ-ს დემოკრატიული ხელისუფლების პირველი ნაბიჯი იყო ე. წ. „კანონთა გამომქვეყნებელთა“ საბჭოს შექმნა (*ἀναγραφείς τῶν νόμων*), რომელსაც არსებული კანონების საფუძველზე დაევალა კანონთა კორპუსის ჩამოყალიბება, რასაც ექვსი წელი დასჭირდა. კანონები ქალაქის ცენტრში, აგორაზე სტოა ბასილევას კედლებზე ამოიგვიფრა ხალხის გასაცნობად. აღსანიშნავია, რომ ძვ. წ. 404 წ-ს დემოკრატიული მმართველობის დროებითი გადაგდების დროს ქვებზე დაწერილი კანონები აგორიდან გაიგანეს. ახალმა დემოკრატიულმა მმართველობამ ისევე ყურადღების ცენტრში მოაქცია კანონმდებლობის მოწესრიგების საკითხი და იქმნება ნომოთეგესების საბჭო (კანონშემოქმედნი), რითაც ახალი ეტაპი იწყება ათენურ კანონშემოქმედებაში – კანონის შემოქმედების უფლება ჩამოერთვა სახალხო კრებას და იგი ნომოთეგესების ხელში გადადის.

სახელმწიფოს მხრიდან ამ სფეროსთვის დიდი მნიშვნელობის მინიჭებაზე მეტყველებს ისიც, რომ ყოველწლიურად ხდებოდა ათენის კანონების მთელი კორპუსის რევიზია. წლის I სახალხო კრებაზე ხელის აწევით უარყოფილი კანონები იმ თვის ბოლო კრებაზე განიხილებოდა, სადაც დგებოდა საკითხი ნომოთეგესების შეკრების, მათი სახელფასო ფონდის შესახებ. თანხმდებოდნენ იმ ვადაზე, რომელიც დასჭირდებოდა მათ კანონების შესასწავლად. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ კანონის გაუქმება და ახლით ჩანაცვლება ხელაღებით არ ხდებოდა, პირიქით, ამ პროცედურას სახელმწიფო ძალიან სერიოზულად ეკიდებოდა. ამის დასტურია იმავე სახალხო კრებაზე ხუთი კაცის არჩევა, რომელთაც გასაუქმებელი კანონების დაცვა ევალებოდათ და **გრაფე პარანომონი** (*γραφὴ παρανόμων*) – სამართლებრივი დევნა იმ პირთა წინააღმდეგ, რომლებიც ისეთ ახალ კანონპროექტს წარმოადგენდნენ, რომელიც წინააღმდეგობაში მოდიოდა არსებულ კანონმდებლობასთან. ამ დანაშაულში სამჯერ მხილებული პიროვნება მოქალაქეობას კარგავდა, პირველი ორი შემთხვევა იფარგლებოდა ჯარიმით.

კანონების ყოველწლიური რევიზია თესმოთეგესებსაც ევალებოდათ. ამ რევიზიის მიზანს არაქმედითუნარიანი და კანონმდებლობასთან წინააღმდეგობაში მყოფი კანონების გამოვლენა წარმოადგენდა, რასაც მოჰყვებოდა კანონის დამტკიცების გრადიციული საფეხურების გავლა (გამოფენა, სახალხო კრების მოწვევა, ნომოთეგესთა მოწვევა და კანონის კენჭისყრა).

შეიძლება ითქვას, რომ ათენის სახელმწიფო, ერთი მხრივ, მუდმივად აკონტროლებდა, რევიზიას უგარებდა კანონმდებლობას და ორიენტირებული იყო მის დახვეწაზე, მაგრამ, მეორე მხრივ, მან ჩამოაყალიბა სამართლებრივი მექანიზმი (*γραφὴ παρανόμων*), რომლის საშუალებითაც ხდებოდა საკუთარი კანონების უზენაესობის უზრუნველყოფა.

ათენელები საკანონმდებლო სივრცეში ორ ცნებას განარჩევდნენ νόμος (კანონი) და ψήφισμα (დეკრეტი). ძვ. წ. IV ს-მდე ისინი ერთი და იმავე მნიშვნელობის მაგარებლები იყვნენ. მოგვიანებით მათ დამტკიცებას თან ახლდა განსხვავებული პროცედურა: დეკრეტები მიიღებოდა სახალხო კრებაზე კენჭისყრით. კანონები განსაზღვრავდა, თუ რომელი დეკრეტის მიღების უფლება ჰქონდა სახალხო კრებას. შესაბამისად, ათენურ კანონმდებლობაში კანონი აღემატებოდა დეკრეტს.

ათენური კანონები თემატურად იყოფოდა:

1. საბჭოსთან დაკავშირებული კანონები (ნომოთეტესების შეკრება, კანონშემოქმედებითი პროცედურები).

2. კანონები, რომლებიც ყველა ათენელს მიემართებოდა (τῶν κοινῶν).

3. 9 არქონის კანონები.

4. კანონები, რომლებიც სხვა თანამდებობის პირებს მიემართებოდა (τῶν ἄλλων ἀρχῶν).

განსხვავებული სურათია რომში. რომის კანონმდებლობის დახვეწასა და განვითარებაზე პირველი სერიოზული ზრუნვა უკავშირდება **სერვიუს გულიუსის** რეფორმას (ძვ. წ. 509 წ.) ტაციტუსის მიხედვით, პირველ კანონმდებლად სახელდება სერვიუს გულიუსი, რამდენადაც მისი წინამორბედნი იფარგლებოდნენ მხოლოდ ცალკეული კანონების და დადგენილების გამოცემით. მეფეების განდევნის შემდეგ გამოიცა მხოლოდ ცალკეული კანონები **პატრიციების** გავლენის შესამცირებლად. საბოლოოდ, ძვ. წ. 451-450 წწ-ში **დეცემვირთა** მიერ შემუშავდა ათენის კანონმდებლობითი გრადიციის (**სოლონის** კანონმდებლობა) გათვალისწინებით **XII დაფის კანონები**, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა რომაულ კანონმდებლობას. სტოლონის კანონებმა (იხ. **გაიუს ლიცინიუს სტოლონი**) ძვ. წ. 366 წ-ს უზრუნველყო **პლებების** სამართლებრივი მდგომარეობის მეგ-ნაკლები გათანაბრება პატრიციებთან. შემდგომი ორი საუკუნე, რომელიც აღსავსე იყო განუწყვეტელი ომებით სხვა ხალხებთან, არ გამოირჩეოდა კანონმდებლობის განვითარებით. პირიქით, სტოლონის კანონები დავიწყებას მიეცა. შემდგომ აღზევებად კანონმდებლობის განვითარების ისტორიაში შეიძლება ჩაითვალოს ძმები გრაკუსების (იხ. **გაიუს სემპრონიუს გრაკუსი**, **ტიბერტიუს სემპრონიუს გრაკუსი**) მოღვაწეობა. **სულას** არადემოკრატიული კანონები (*Leges Corneliae* ძვ. წ. 87 წ.) მიმართული იყო სახელმწიფოს სრული რეორგანიზაციისაკენ არისტოკრატიის გაძლიერების კუთხით (იხ. **კანონმდებლობა, რომი**), სულას სიკვდილთან ერთად (ძვ. წ. 78 წ.) ისევ ჩნდება დემოკრატიული ოპოზიცია, რომელიც ცალკეული კანონებით ცდილობს სახელმწიფოში მდგომარეობის დარეგულირებას. **კეისარსა** და **პომპეუსს** შორის მიმდინარე ბრძოლის პირობებში კანონმდებლობა ბრძოლის იარაღად იქცა, სადაც კანონებს ცვლიდნენ და ახალს გამოსცემდნენ ძირითადად საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე. **ავგუსტუსმა** შეძლო კანონების საშუალებით აღედგინა წესრიგი ქვეყანაში, თუმცა მის მიერ ჩამოყალიბებული სამართლებრივი ინსტიტუტები მოგვიანებით პირადი ინტერესის დაცვით იყო დაკავებული.

რესპუბლიკის ხანაში კანონებს დებულობდნენ სახალხო კრებები (კურიის, ცენტურიის, გრიბის **კომიციები**). იმის მიხედვით, თუ სად უყრიდნენ კენჭს კანონს, კანონები იყოფოდა *leges curiatae*, *leges centuratae* და *leges tributae*. იმპერიის პერიოდში სახალხო კრების როლი დაეცა და კანონების გამოცემის უფლება მიისაკუთრა იმპერატორმა (იხ. **კონსტიტუციები**).

კანონი თავის სახელწოდებას იღებდა ავგორის გვარის მიხედვით. კანონი შედგებოდა სამი ნაწილისაგან: კანონის შესავალი ნაწილი (*praescriptio legis*), კანონის უშუალო გადმოცემა, რომელიც შეიძლება თავებად იყოს დაყოფილი (*rogatio legis*) და კანონის ის ნაწილი, სადაც გადმოცემულია, თუ რა მოჰყვება ამ კანონის დარღვევას (*sanctio*). ერთსა და იმავე საკითხთან დაკავშირებით ხშირად რამდენიმე კანონი გამოიცემოდა, რადგან არ ხდებოდა მიღებული კანონის დაცვა, ამის გამო ჩამოყალიბდა კანონთა მსხვილი ჯგუფები: *leges agrariae*, *leges de alea*, *leges de ambitu*, *leges de maiestate*, *leges de provocatione*, *leges de sacerdotis*, *leges de sponsu*, *leges de fenebres*, *leges frumentariae*, *leges iudicariae*, *leges repetundariae* (იხ. **კანონმდებლობა, რომი**).

კანონები არსის მიხედვით ორ გიჰად იყოფოდა: *leges privatae*, რომლებიც კერძო პირთა, ცალკეულ მოქალაქეთა ინტერესებს იცავდა და არეგულირებდა მათ შორის ურთიერთობებს და *leges publicae*, რომლებიც იცავდა რომაელი ხალხის სუვერენიტეტს.

კანონების (*leges*) გვერდით რომშიც მოქმედებდა მაგისტრატების (იხ. **პრეტორი**, **ცენზორი**, **კონსული**, **ედილი**, **კვესტორი**, **სახალხო გრიბუნი**, **დიქტატორი**) **ედიქტები**, რომელთაც კანონის ძალა ჰქონდა. ედიქტი იყო საჯარო განცხადება, ბრძანება. ყველაზე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა პრეტო-

რის ელიქტებს. მაგისტრატების ბრძანებები ერთი წლის განმავლობაში მოქმედებდა, თუმცა ეს არ შეეხებოდა პრეტორის ელიქტებს, რომელთაც ხანგრძლივი მოქმედების ვადა ახასიათებდა.

რომაული კანონების განვითარების საქმეში დიდი როლი შეასრულეს იურისტებმა. იურიდიულ სამსახურს რომში საფუძველი ჩაეყარა ძვ. წ. III ს-ში. პირველ იურისტად ასახელებენ **ტიბერიუს კორუნკანიუსს**, თუმცა მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ კორუნკანიუსამდეც მოღვაწეობდნენ იურისტები. მათი მოღვაწეობა რამდენიმე მიმართულებას შეიცავდა: 1) იურიდიულ მოქმედებათა შესაგყვისი ფორმულირების ჩამოყალიბება (ფორმულების შედგენა), 2) იურიდიულ საკითხებში მოქალაქეებისათვის, სახელწიფო მალვაწევებისათვის კონსულტაციის გაწევა, 3) სასამართლოში მოსარჩელის ან მოპასუხის მხარეზე გამოსვლა მისი ინტერესების დაცვის მიზნით.

ათენისა და რომისაგან განსხვავებით, ჩვენ არ ვფლობთ ინფორმაციას იმის თაობაზე, თუ როგორ იქმნებოდა პირველი სახელმწიფო კანონები საქართველოში, თუმცა ფეოდალური (გაერთიანებული და გვიანფეოდალური) საქართველოს საკანონმდებლო სფეროს შესახებ უკვე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იგი, ჩვეულებით სამართალთან ერთად, რომელიც ნებისმიერი ქვეყნის უძველესი სამართლის ბაზის წარმოადგენს, ეფუძნება საეკლესიო (ნათარგმნი და ქართული საეკლესიო კანონმდებლობა) და საერო კანონმდებლობას (ხელმწიფის კარის გარიგება, **დასტურლამალი**, ბაგრაგ კურაპალატის კანონები, გიორგი ბრწყინვალის სამართლის წიგნი, ბექასა და ალბუღას კანონები, **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნთა კრებული და სხვ.) (იხ. **კანონშემოქმედება და სამართალწარმოება, საქართველო**).

ქართველი მეფეები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ სამართალშემოქმედების სფეროს მოწესრიგების საკითხს, რაზეც ნათლად მეგყველებს თუნდაც **გიორგი ბრწყინვალის** მიერ ახალი სამართლის წიგნზე მუშაობის დაწყების მიზეზი. მას შემდეგ, რაც გიორგი ბრწყინვალემ გააერთიანა ქვეყანა, მისი ყურადღების ცენტრში მოექცა მთიულეთი, სადაც ძველი ადათობრივი ნორმები ვეღარ არეგულირებდნენ ადამიანთა შორის სამართლებრივ ურთიერთობას, მოშლილი იყო სახელწიფო აპარატის ნორმალური ფუნქციონირება. სწორედ ამის გამო იწყება მეფის დავალებით ახალ სამართლის წიგნზე მუშაობა. აუცილებლად უნდა გავუსვათ ხაზი იმას, რაზედაც ადრეც შეეხერდი, რომ კანონების შექმნაში მონაწილეობას სპეციალურ მოხელეებთან ერთად იღებდნენ მთიულეთის ხვეისბერნი, როგორც რეგიონის წარმომადგენლები, რომელთა საშუალებითაც, ხალხიც, მართალია, ირიბად, მაგრამ ჩართული იყო ამ პროცესში. სამართლის წიგნები (კანონები) იქმნებოდა სამართლის მცოდნე პირთა მიერ და შემდეგ უკვე მტკიცდებოდა სათათბირო ორგანოში. **ვახტანგ VI** „სწავლულ კაცთა“ კომისიას ავალებს ძველი ქართული სამართლის ძეგლთა შეკრებას, უცხოური ძეგლების თარგმნას (მოსეს სამართალი, **სამართალი ბერძნული, სამართალი სომხური**), თვითონაც ქმნის კანონთა კორპუსს. მიღებულ სამართლის ძეგლს ამტკიცებს **დარბაზი**, რომელსაც სხვა ბევრ ფუნქციასთან ერთად კანონმდებლობის მიღება და უზენაესი მართლმსაჯულების განხორციელება ევალებოდა.

შესაბამისად, საკანონმდებლო აქტის შექმნაში მრავალი ადამიანი იღებდა ქართულ სინამდვილეშიც მონაწილეობას – საქმის მცოდნენი, სახელმწიფო მოხელენი, მეფე და საბოლოოდ კანონი მტკიცდებოდა სათათბიროზე. განსხვავებული ხასიათის იყო ქართულ სამართლებრივ სივრცეში მოქმედი მეორე ნორმა – დადგენილება, ბრძანება, რომელსაც კანონის ძალა ჰქონდა, მაგრამ განსხვავებით კანონისაგან მას მეფე ერთპიროვნულად იღებდა.

საქართველოშიც კანონი ორ სფეროს მოიცავდა, იყო კანონები, რომლებიც მოქალაქეთა შორის ურთიერთობას არეგულირებდნენ და კანონები, რომლებიც მეფისა და ქვეყნის ხელშეუხებლობას იცავდნენ (განდგომა და ღალატი; მეფის შეურაცხყოფა; ღაღაღი – შეთქმულება, რომელსაც აწყობდა საქართველოში მცხოვრები დამარცხებული მოსახლეობა (მაჰმადიანები); სახელწიფო გადაგრილება, რომელიც ზოგიერთ წყაროში საინტერესო გერმინით – უცხოელ მოსაგონებელი – არის გადმოცემული).

ათენის ყველა მოქალაქე თანაბარი უფლებებით სარგებლობდა კანონის წინაშე განსხვავებით უცხოელებისაგან, რომელთა სამართლებრივი უფლებებიც გარკვეულწილად შეზღუდული იყო. რომში კანონის წინაშე პირის უფლებამოსილებას ეწოდებოდა სტატუსი (status) და აერთიანებდა სამ ელემენტს: 1) თავისუფლების სტატუსი (თავისუფალი და არათავისუფალი მოქალაქეები). 2) მოქალაქეობის სტატუსი (რომაელი მოქალაქეები და არარომაელები – ლათინები, **პერეგრინები**). 3) საოჯახო სტატუსი (რომაელი მოქალაქის მდგომარეობა ოჯახში). სამართლებრივი სტატუსის ეს სამივე ელემენტი მუშაობს ათენშიც.

რაც შეეხება საქართველოს, კანონის წინაშე მოქალაქეთა უფლებები ფეოდალური ფორმაციის სოციალურ-სამართლებრივი ნორმებით რეგულირდებოდა. წოდებრივი განსხვავება პირდაპირ აისახებოდა მოქალაქის უფლებებზე კანონის წინაშე, რაც მეტად საგრძნობია განსაკუთრებით სამართალწარმოებაში და რაზედაც მოგვიანებით ვისაუბრებთ. ბუნებრივია, ეს შეზღუდვა არ მოქმედებდა ადათობრივ სამართალში, სადაც თემის ყველა წევრი თანაბარ უფლებიანი იყო კანონის წინაშე.

როგორც ვხედავთ, რომაული კანონმდებლობა განვითარებით გაცილებით შორს წავიდა ათენურ კანონმდებლობასთან შედარებით. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ დემოკრატიულობის თვალსაზრისით ათენმა გაუსწრო რომს. სახელწიფოს განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე რომში კანონმდებლობა პოლიტიკური სურათის მიხედვით იცვლებოდა, იღებდნენ მეტად ხალხზე ორიენტირებულ, ან, პირიქით, ისეთ კანონებს, რომლებიც არისგოკრატიის გაძლიერებისაკენ იყო მიმართული. ფეოდალური საქართველოს კანონშემოქმედება მიმართული იყო პირველ რიგში, ფორმაციის თავისებურებიდან გამომდინარე, ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისაკენ და უფრო მეტად მმართველი კლასის ინტერესებს იცავდა. კანონშემოქმედების პროცესში ხალხის ჩართულობის ხარისხი (წარმომადგენლობითი, მაგ., ხევისბერები) არ შეედრება, მაგრამ მაინც მეტ სიახლოვეს გვიჩვენებს რომაულ კანონშემოქმედებასთან (tribuni plebis – უფლება ახალი კანონის წარმოღვევნის).

ათენის კანონშემოქმედებას რომაულისა და ფეოდალური საქართველოს კანონშემოქმედებისგან მისი მოყვარული ხასიათიც გამოარჩევს.

ნომეტეგესებს მსაჯულებისაგან – **დიკასტესებისგან** ირჩევდნენ. დიკასტესად მსახურება კი 30 წ-ს მიღწეულ მამრობითი სქესის ნებისმიერ მოქალაქეს შეეძლო, რომ არაფერი ვთქვათ, ათენელთა უშუალო მონაწილეობაზე კანონპროექტის შექმნის საქმეში. ამ მხრივაც ფეოდალური საქართველო რომაულთან უფრო მიახლოებულ სურათს გვაძლევს. ქართულ სამართლებრივ სივრცეში კანონებს „სწავლულნი კაცნი“ ანუ სამართლის საქმის სპეციალისტები ქმნიდნენ. აღსანიშნავია, რომ უკვე X ს-ის შუა წწ-ში ჩნდებიან ქართულ კანონშემოქმედებაში იურისტები „აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“, რომლებსაც ბაგრატ IV რთული სამართლებრივი საქმეების გადასაწყვეტად იწვევს დარბაზში სათათბიროდ.

სამივე ქვეყნის კანონმდებლობაში სამართლის ორი ფორმა მოქმედებს – კანონი (νόμος, lex) და ბრძანება, დადგენილება (ψήφισμα, edictum). ათენისაგან განსხვავებით, რომის და ფეოდალური საქართველოს სამართალშემოქმედება იდენტურ სურათს გვაჩვენებს: განსხვავებით კანონისაგან, დადგენილების მიღებას ერთპიროვნული ხასიათი აქვს.

ამასთანავე, ისიც უნდა აღინიშნოს აუცილებლად, რომ ათენური კანონმდებლობა მიემართებოდა ყველა ათენელს, რაც ნიშნავს იმას, რომ ინდივიდზე არ ხდებოდა კანონის მორგება. ვერ დამგვიკიდებოდა კანონი, რომელიც ინდივიდის წინააღმდეგ ან პირიქით, მის სასარგებლოდ იქნებოდა გამოსაყენებელი, გარდა იშვიათი გამონაკლისისა, რომლის დამგვიკიცებასაც 6000-კაციანი სახალხო კრების ფარული კენჭისყრა სჭირდებოდა. მაშინ, როცა რომის რესპუბლიკის ხანაში ხშირად ხდებოდა კანონების შედგენა-დამგვიკიცება პირადი მიზნების მიხედვით და ისინი პოლიტიკური ბრძოლის იარაღად გამოიყენებოდა.

სამართალწარმოება

მართლმსაჯულების ბირთვს წარმოადგენს სასამართლო და ის სამართალდამცავი ინსტიტუტები, რომლებიც არეგულირებენ პიროვნებათა თუ პიროვნებასა და სახელმწიფოს შორის სამართლებრივ ურთიერთობას.

ათენში ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისამდე განაჩენი გამოჰქონდათ ან მაგისტრატებს (**არქონი**) ან **არეოპაგს** ან **ეფეტესებს**. **სოლონი** აფუძნებს მოქალაქეთა კრებას (**ჰელიაია**), რომელიც იკრიბებოდა: 1) მაგისტრატების განაჩენთა წინააღმდეგ აპელაციის (**ეფესისი**) მოსასმენად და 2) იმ შემთხვევაში, როდესაც საჭირო იყო მღვარს გადაცილებული სასჯელის სანქცირება. აპელაციამ იმდენად ხშირი სახე მიიღო, რომ მართლმსაჯულება კრების ხელში გადავიდა. კრებაც ვეღარ აუღიოდა საქმეების განხილვას და იქმნება დიკასტესების (მსაჯულთა) სისტემა, რომელიც მოქალაქეთა გაერთიანებას წარმოადგენს და განიხილავს მოქალაქის მიერ აღძრულ საქმეებს. ძვ. წ. V ს-დან დიკასტესების ინსტიტუტი შემდგენიერად ფუნქციონირებდა: შეკრებილი მოხალისეებისაგან, რომლებიც მსაჯუ-

ლად ყოფნის სურვილს გამოხატავდნენ, ღებუბა 6000-კაციანი სია. ისინი მცირე ანაზღაურებას დღიურად იღებენ (გასამრჯელოს მიცემა მსაჯულებისათვის **პერიკლემ** შემოიღო). თითოეულ საქმეს განიხილავს დიკასტესთა კოლეგია, რომლის წევრთა რაოდენობაც საქმის ხასიათს უკავშირდებოდა.

როგორც წესი, საქმის განხილვაში რამდენიმე ასეული კაცი (მსაჯული) იღებდა მონაწილეობას. მათი რაოდენობა აუცილებლად კენჭი უნდა ყოფილიყო, კენჭისყრის დროს ხმების თანაბარი რაოდენობის თავიდან ასაცილებლად.

მსაჯულად მსახურება შეეძლო 30 წელს მიღწეულ ნებისმიერ ათენელ მამრობითი სქესის მოქალაქეს და მას ერთი წლით ირჩევდნენ. ძვ. წ. IV ს-მდე მსაჯულები ერთსა და იმავე სასამართლოში მსახურობდნენ, შემდეგ ეს წესი ჩაანაცვლა ალალებდზე შერჩევის სისტემამ (იხ. **სამართალწარმოება, ათენი**), რომლის მიხედვითაც განისაზღვრებოდა, რომელი მსაჯული რომელ საქმეს განიხილავდა, რამდენ დღეს იმსახურებდა, რომელი მსაჯული გააკონგროლებდა გამომსვლელთა რეგლამენტს (იხ. **კლეფსიდრა**), რომელი მათგანი გადაუხდიდა მსაჯულებს დღიურ გასამრჯელოს.

სასამართლო განხილვას ხელმძღვანელობდა მაგისტრატა ან მაგისტრატთა ჯგუფი. მაგისტრატებს თემატურად ჰქონდათ საქმეები გადანაწილებული (იხ. **დიკასტესი**).

ძვ. წ. V-IV სს-ის I ნახევარში თითოეული მაგისტრატა ერთსა და იმავე სასამართლოში მსახურობდა. არისტოტელეს დროისათვის მსაჯულთა მსახურების ეს წესი შეიცვალა და მაგისტრატთა გადანაწილება სასამართლოებში კენჭისყრით ხდებოდა. დიკასტესთა კოლეგია რიცხობრივად ყველაზე პაგარა კოლეგიიდან (201 კაცი) მოგჯერ 2000 წევრამდე აღწევდა.

ამ სასამართლოებისაგან განსხვავდებოდა არეოპაგა და ის სასამართლოები, რომლებიც მკვლევლობის საქმეებს განიხილავდნენ (ეფეტესები – ძვ. წ. V ს-ში 50 წლის მოქალაქეთაგან ირჩევდნენ 51 კაცს. ისინი იმ მკვლევობებს განიხილავდნენ, რომლებიც არ იყო მიჩნეული იმდენად მნიშვნელოვნად, რომ არეოპაგს მოესმინა).

რომაულ სასამართლოსაც სახალხო სახელწოდება და ხასიათი ჰქონდა, ოღონდ იგი თვისობრივად განსხვავდებოდა ათენში წარმოდგენილი სურათისაგან. რომაულ სახალხო სასამართლოში სამი პერიოდი გამოიყოფა:

1) კურიის **კომიციის** სასამართლო სერვიუს გულიუსამდე. კურიის კომიციის სასამართლო იფარგლებოდა პაგრიციების **პროვოკაციით** (provocatio ad populum), რისი გაკეთებაც მათ მეფის გადაწყვეტილების წინააღმდეგაც შეეძლო.

2) II პერიოდი მოიცავს იმ დროს, როცა მოქმედებდა ცენტურიის კომიციები. სერვიუს გულიუსმა ამ კომიციებს პროვოკაციის შემთხვევაში უზენაესი უფლება მიანიჭა, რაც ადრე ჰქონდათ კურიებს: სისხლის სამართლის ყველა პროცესის განხილვის უფლება, განსაკუთრებით სახელმწიფო დაღაგისა (perduellio). ეს პერიოდი სრულდება ძვ. წ. 494 წ-ით, როცა ორმა სახალხო გრიბუნმა (იუნიუს ბრუტუსმა და იცილიუსმა) გააგარა კანონი, რომლის მიხედვითაც სახალხო გრიბუნის შეურაცხყოფის საქმის განხილვა გრიბის კომიციაში უნდა გადასულიყო განსახილველად, რომელიც უფლებამოსილი იყო უკიდურესი სასჯელი – სიკვდილიც გამოეგანა. ამის შემდეგ სამართალწარმოების მხრივ ძალაუფლება გრიბის კომიციაში გადადის.

3) III პერიოდი მოიცავს დროს ძვ. წ. 494 წ-დან რესპუბლიკის ხანის დასასრულამდე, როდესაც გრიბის კომიცია განიხილავდა არა მარტო სახალხო გრიბუნის შეურაცხყოფის, არამედ სახალხო დაღაგის, გაფლანგვის, კუდიანობის, მექრთამეობის, სისხლის აღრევის, რელიგიური მოვალეობებისა და ალათებისადმი უდიერი დამოკიდებულების საქმეებს. ძვ. წ. II ს-ის დასაწყისში სახალხო კრების მიერ ყალიბდება **ექსტრაორდინალური სასამართლოები** (quaestiones extraordinariae). ამ სასამართლოების თავმჯდომარეს **სენატი** ნიშნავდა და მათ მიერ გამოგანილი დადგენილება არ საჩივრდებოდა. რომის რესპუბლიკის ხანის II ნახევარში იქმნება **მუდმივი სასამართლოები** – quaestiones perpetuae. ეს იყო **პრეტორის** სასამართლო, რომელიც იდგა მის სათავეში და **მოსამართლეუბსაც** თვითონ ირჩევდა 1 წლის ვადით. თვითოეული საქმის განხილვას მოსამართლეთა სხვადასხვა რაოდენობა წარმართავდა. ამ სასამართლოში მოხვედრა იყო როგორც პრესტიჟის, ისე შემოსავლის წყაროც, ამიტომ იქ მოსახვედრად იბრძოდნენ სენატორები, მხედრები, შეძლებული მოქალაქეები. სპეციალური სასამართლოს შექმნით სახალხო კრებებს ჩამოერთვა საქმეების განხილვის ფუნქცია და ისინი მხოლოდ სახელმწიფო დაღაგის საქმეებს განიხილავდნენ, როდესაც საქმე სიკვდილით დასჯას ეხებოდა. პირველი მუდმივი სასამართლო ძვ. წ. 149 წ-ით თარიღდება, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა **Lex Calpurnia repetundarum**-ით, რასაც კიდევ რამდენიმე მუდმივი სასამართლოს შექმნა მოჰყვა. სულამ სასამართლოების რაოდენობა გაიზარდა, ხოლო **ციცერონის**

დროისათვის უკვე 8 მუდმივი სასამართლო მოქმედებდა. სასამართლოზე მსაჯულთა რაოდენობას კანონი განსაზღვრავდა და მათ სახელებს იღებდნენ მოსამართლეთა სიებიდან (*album iudicium*), რომელსაც პრეტორი არა კენჭისყრით, არამედ თავისი სურვილის მიხედვით ირჩევდა.

სამართალწარმოება უმაღლესი მაგისტრატების **იმპერიუმს** წარმოადგენდა. თავდაპირველად ეს იყო **მეფე**, შემდეგ **კონსულები**, პრეტორები. **ელილების** განსახილველი საქმეები შემოიფარგლებოდა პოლიციის საქმეებით. იგალიის ქალაქებში სასამართლოს მართავდნენ **დუუმვირები**, **კვატუოვირები**, პროვინციებში – პროვინციის გამგებლები.

მუდმივი სასამართლობის გაჩენამდე ნამდვილი **მოსამართლეები** (*iudices*) არ არსებობდნენ. სენატი სენატის დადგენილების მიხედვით, ავალებდა **გრიბუნებს** წარედგინათ ხალხისთვის სასამართლო და აერჩიათ სასამართლოს თავმჯდომარე. თავიდან მოსამართლეები შეიძლება ყოფილიყვნენ მარტო სენატორები. შემდეგ იწყება აქტიური ბრძოლა ფენებს შორის მოსამართლის თანამდებობის მოსაპოვებლად. გაიუს გრაქუსმა ჩამოართვა სასამართლო სენატორებს და გადასცა იმ მოქალაქეებს, რომლებიც მხედრების ცენზს უთანაბრდებოდნენ. ძვ. წ. 106 წ-ს **Lex Servilia** სენატორებს უბრუნებს მოსამართლეობის უფლებას, რომელიც შემდეგ ისევ მხედრების ხელში გადადის. **Lex Plautia**-ს მიხედვით, მოსამართლის არჩევის უფლება გადაეცა ხალხს – თითოეული **გრიბიდან** ირჩევდნენ 15 მოსამართლეს (სენატორები, მხედრები, პლებები). ეს კანონი ძალიან მოკლე დროის განმავლობაში მოქმედებდა და მალევე **Lex Cornelia iudicaria** (ძვ. წ. 81 წ.) სასამართლო ძალაუფლებას სენატორებს უბრუნებს. ძვ. წ. 70 წ-ს ირჩევენ 3 სასამართლო დეკურიას (**Lex Aurelia**) სენატორების, მხედრების, სახაზინო გრიბუნებისაგან. კეისარი ძვ. წ. 46 წ-ს ამ თანამდებობას ჩამოაშორებს სახაზინო გრიბუნებს. ავგუსტუსი ქმნის IV დეკურიას შედარებით უმნიშვნელო საქმეების განხილვისათვის. კალიგულა ამაგებს V დეკურიას. მოსამართლის ასაკი, სვეტონიუსის მიხედვით, 25 წლით და მათი მოსამართლედ ყოფნის ვადა 1 წლით განისაზღვრებოდა.

როგორც ვხედავთ, ათენის სასამართლო ორგანო რომაულსაგან განსხვავებით, მოქალაქეთაგან არჩეული დიკასტრების შინაარსით თანამედროვე ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტს უახლოვდება. სრულიად არაორდინალურია პროცესზე მსაჯულთა რაოდენობაც და მათი არჩევის პრინციპი, რომელიც ყოველგვარ მიკერძოებას გამორიცხავდა საქმის განხილვისას. ათენში ამ მაგისტრატებს მხოლოდ სასამართლოს წარმოება ევალებოდათ, რამაც შემდეგ შეეჩერდები. რაც შეეხება რომს, სამართალწარმოება უმაღლესი მაგისტრატების ხელში იყო. მართალია, საქმე სახალხო კრებაზე განიხილებოდა, რაც მიუთითებს საზოგადოების ჩართულობაზე მართლმსაჯულების პროცესში, მაგრამ მოსამართლეთა თანამდებობა (მიუხედავად იმისა, რომ მათ გრიბუნები წარუდგენდნენ ხალხს სასამართლოს თავმჯდომარესთან ერთად) ძირითადად მმართველი კლასის ხელში იყო და მხოლოდ პერიოდულად ახერხებდა პლებების წარმომადგენელი იქ შეღწევას. ეს, რა თქმა უნდა, ხშირ შემთხვევაში საქმის წარმოების სუბიექტურ წარმართვაზე ჰპოვებდა ასახვას.

განსხვავებულ და ხალხის მართლმსაჯულებაში ჩართულობის სხვადასხვა ხარისხს გვიჩვენებს 6000-კაციანი სიიდან ათენში მსაჯულთა არჩევის პრინციპი და რომში, მართალია მოგვიანებით, **ალბუმიდან** არა კენჭისყრით, არამედ პრეტორის სურვილის მიხედვით შედგენილი მოსამართლეების სია. იმასაც უნდა გაეცვას ხაზი, რომ რომშიც, ათენის მსგავსად სამოსამართლეო მოღვაწეობის 1 წლით განსაზღვრა მიმართული იყო მართლმსაჯულების სფეროს სამართლებრივი მოწყობისაკენ.

აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ საბერძნეთში, რომისაგან განსხვავებით, სადაც, როგორც უკვე ვთქვით, მოსამართლეობა პრესტიჟთან ერთად შემოსავლის წყარო იყო და შეძლებული მოქალაქეები ესწრაფოდნენ ამ თანამდებობას, მოსამართლის ჯამაგირს სიმბოლური შეიძლება ეწოდოს, რამდენადაც იგი უფრო მცირე იყო, ვიდრე ფიზიკური შრომის ასანამზაურებელი დღიური გასამრჯელო. შესაბამისად, მსაჯულები საბერძნეთში, სავარაუდოდ, ძირითადად ღარიბ ფენას მიეკუთვნებოდნენ.

რა სურათი გვაქვს ამ მხრივ ფეოდალურ საქართველოში?

ქართული სამართალწარმოების უძველეს ფორმას სამედიაცორო სასამართლოსთან ერთად, რამაც ქვემოთ ვისაუბრებთ, წარმოადგენდა სახალხო კრებები (ყრილობები). სახალხო კრების ფუნქციები მრავალფეროვანი იყო. აქ განიხილებოდა საზოგადოებაში წამოჭრილი ყველა მწვავე პრობლემა (ომი, ზავი, ეკონომიკური საკითხები), მათ შორის სასამართლო დავებიც. საქმის განხილვაში მთელი **თემი** იღებდა მონაწილეობას. **ხევისბერის** (**ხევის გაგა**), **მახვშის**, თუ შუამავლების მიერ არჩეული მსაჯულები ხალხის წინაშე განიხილავდნენ საქმეებს. ხევისურეთში მსაჯულ-

თა რიცხვს სასამართლოზე შუამავლები განსაზღვრავდნენ. რამდენადაც მსაჯულს საქმის განხილვა-დასრულების შემდეგ გასამრჯელოს უხდიდნენ (დიდი სადავო მამულის საქმის განხილვაში ბჭეებს 9-9 ცხვარი ერგებოდათ, მცირე მამულის დავის გადაწყვეტა 1 ცხვრით იყო შეფასებული) მოდავე მხარეებს ხარჯის შესამცირებლად შეეძლოთ ბჭეთა რაოდენობა შეემცირებინათ (იხ. ბჭე).

სახალხო ყრილობას სვანეთში მახვში ხელმძღვანელობდა. მას უვადოდ ირჩევდნენ. არჩევნებში მონაწილეობის მიღება ნებისმიერ სრულწლოვან ადამიანს შეეძლო. მახვში ფუნქციებში შედიოდა სისხლის და სამოქალაქო სამართლის, საერო საკითხების მოგვარება. იგი გადაწყვეტილებას ერთპიროვნულად არ იღებდა და ბოლომდე საზოგადოების ინტერესების დამცველი უნდა ყოფილიყო.

იგივე ფუნქცია ჰქონდა აღმ. მთიანეთში ხევის გაგას, რომელიც ბჭედუფროსად ითვლებოდა და მისი უფლებები ადათით განმტკიცებული კანონებით განისაზღვრებოდა. ხევის გაგა ძირითადად რვა ბჭესთან ერთად იღებდა სასამართლოში გადაწყვეტილებას.

როგორც ვხედავთ, სახალხო კრების სასამართლო თავისი შინაარსით და ფორმით მთლიანად დემოკრატიულ პრინციპზეა აგებული და მის მთავარ მიზანს ხალხის – მთელი საზოგადოების ინტერესების დაცვა წარმოადგენს.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში სასამართლო დახვეწილ და ჩამოყალიბებულ ფორმას იღებს. ამ პერიოდში ორი სასამართლო უწყება ფუნქციონირებდა: საკათალიკოსო სასამართლო (სასჯულო სამრეზო) და სამეფო სასამართლო (სამართალი სამეუფეო). საერო სამართალწარმოებაში

ა) უმაღლესი მოსამართლე იყო მეფე, რომელიც თვითონ ან სპეციალურ პირთა („კაცნი მართლად მცნობელნი და განმკითხავნი“) მეშვეობით განიხილავდა საქმეებს.

ბ) სასამართლო ფუნქციით აღჭურვილი იყო **დარბაზი**. მეფე განსაკუთრებით რთული საქმეების განხილვისას იწვევდა დარბაზის სხდომას და საქმის წარმოებას „მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-ს მეშვეობით ახორციელებდა.

გ) **სააჯო კარი** – უმენაესი სასამართლო, რომელსაც **მწიგნობართუხუცესი** – ჭყონდიდელი ხელმძღვანელობდა და სადაც უფრო დაბალი ინსტანციის სასამართლოში მოღებულ გადაწყვეტილებები განიხილებოდა. საქმეები კოლეგიურად ირჩეოდა, მწიგნობართუხუცესი საწოლის მწიგნობარსა და ზარდახნის მწიგნობართან (იხ. **ზარდახანა**) ერთად განიხილავდა დავებს (დააარსა **დავით აღმაშენებელმა**).

დ) **„სამპარავთმძებნელი“ სასამართლო**, რომლის ფუნქციასაც ქურდების მოძებნა და გასამართლება ევალებოდა. ეს სასამართლო ინსტიტუტი გიორგი III-ის 1170 წ-ის სიგელში მოიხსენიება. ქურდ დამნაშავეთა გამოაშკარავება სპეციალურ მოხელეთა – „ჩენილთა“ კომპეტენცია იყო. ისინი ასამართლებდნენ ქურდებს და სისრულეში მოჰყავდათ განაჩენიც. ამ ინსტიტუტის მაღალი რანგის მოხელეებს მპარავთმძებნელნი წარმოადგენდნენ, ჩენილები უფრო დაბლა დგანან მათზე რანგით.

ე) ბაგრაგ კურაპალაგის სამართლის მე-100 მუხლის მიხედვით, საქართველოში მოქმედებდა წოდებრივი სასამართლოები.

ვ) არსებობდა ცალკეულ ფეოდალთა სასამართლოები, სადაც თვითონ ფეოდალები საკუთარი მოხელეების საშუალებით ახორციელებდნენ მართლმსაჯულებას.

გვიანფეოდალურ ხანაში მეფე ან თვითონ არჩევდა საქმეებს (ომის, მეფის ღალატის, მეფის სალაროს, საყდრის გაგება, წართმეული ან განადგურებული სიგელები, ქმრის მიერ ცოლოს განჯვის საქმეები) ან დარბაზთან ერთად. დარბაზის შემადგენლობა საქმის ხასიათზე იყო დამოკიდებული. დარბაზს მეფე თავმჯდომარეობდა, თუმცა მოგჯერ მის გარეშეც განიხილებოდა საქმეები. მეფის მიერ გამიგანილი განაჩენი არ ექვემდებარებოდა გადასინჯვას, თვითონ მეფეს კი უფლება ჰქონდა ნებისმიერი სასამართლოს მიერ გამოგანილი განაჩენი განეხილა და შეეცვალა.

საინტერესოა, რომ გვიან პერიოდში სასამართლო ხელისუფლების ფუნქციით აღჭურვილი იყო დედოფალიც. დედოფალს არ შეეძლო სისხლის სამართლის დავები განეხილა, იგი მხოლოდ სამოქალაქო საქმეებით იფარგლებოდა. ბაგონიშვილები განიხილავდნენ როგორც საერო, ისე სასულიერო ხასიათის დავებსაც, თუკი მეფის ნებართვა ექნებოდათ.

2) გვიანფეოდალურ საქართველოში ფუნქციონირებდა განსაკუთრებული სასამართლოები. ამ გიპის სასამართლოს იწვევდა მეფე და იგი შედგებოდა როგორც საერო, ისე სასულიერო პირებისაგან:

1) **მდივანბეგთა** სასამართლო („სამდივნო სახლი“) გვიანფეოდალურ საქართველოში მართლმსაჯულების ძირითადი რგოლია. მდივანბეგი განსხვავებით სხვა შემთხვაში მხოლოდ მოხელეთაგან მხოლოდ მართლმსაჯულების ფუნქციით არის აღჭურვილი, იგი სასამართლო მოხელეა, რომლის

თანამდებობაც საქართველოში XVII ს-დან ჩნდება. მდივანბეგთა სასამართლო კოლეგიალურია. მდივანბეგი ეწოდება სასამართლოს თავმჯდომარეს, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდნენ **მსაჯულები** – მოსამართლეები და მდივანი, რომელიც სასამართლო ჩანაწერებს აკეთებდა. ამ გიპის სასამართლოთა რიცხვი დროთა განმავლობაში მაგვულობდა და XVIII ს-ის 60-იანი წლებისათვის იგი უკვე 28-ს აღწევს.

2) გვიანფეოდალურ საქართველოში ფეოდალი ისევ რჩება მოსამართლის უფლებით აღჭურვილ პირად (ფეოდალური სასამართლო). ფეოდალის სამოსამართლო სფეროს არეგულირებდა ფეოდალური იერარქია – ფეოდალს არ ჰქონდა უფლება თავისზე მაღალი რანგის ფეოდალი გაესამართლებინა, თუმცა მეფის ბრძანებით შეეძლო თავისზე წოდებით დაბლა მდგარი ფეოდალის საქმეები გაერჩია.

3) **მოურავი** დაბალი რანგის მოსამართლე იყო, რომელიც უმნიშვნელო ხასიათის სისხლის და სამოქალაქო საქმეებს განიხილავდა. მოურავის სასამართლო ერთპიროვნული არ იყო. მასთან ერთად პროცესზე საქმეს არჩევდა რამდენიმე (3-4) „სარწმუნო მოქალაქე“, რომელთაც მოურავი საკუთარი სურვილის მიხედვით არჩევდა.

4) მელიქ-მამასახლისის სამოსამართლო ფუნქციებში შედიოდა მის დაქვემდებარებაში მყოფ გერეგორიაზე ვაჭართა და მამულთან დაკავშირებული დავების გადაჭრა (საკუთრების უფლებასთან დაკავშირებული დავები, ვალები). მამასახლისის სასამართლოს წევრები იყვნენ ქელხულები. ქელხულების ინსტიტუტი XVIII ს-ის II ნახევარში აღმოცენდა აღმ. საქართველოში. ეს იყო შუა რგოლი სახელმწიფოსა და მოსახლეობას შორის. ქელხუდის თანამდებობა იყო არჩევითი. ისინი სხვადასხვა სოციალური ფენის (ვაჭრები, ხელოსნები, გლეხები) წარმომადგენლები არიან და სასამართლო კოლეგიაში მსახურობენ. ქელხულები უმნიშვნელო სამოქალაქო დავებს განიხილავდნენ.

ვახტანგ VI-ის სამართლის III მუხლით მოსამართლე უნდა ყოფილიყო „... დიდად მხრეკელი, მომხუდარი, გამოძეიებული, გონებააუქჩარებელი, დაწყნარებული, გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდები, გამსინჯველი, მოჩივრის მოადის მომცემელი და სხვისაც მკითხველი, თუ ამისი სამართალი თქვენგან როგორ ისინჯვის, მოწმის მაძებარი იყოს, უქრთამო, ღვთისმოშიში“. მოსამართლის ასაკად დადგენილია იმავე ძეგლის მიხედვით (215-ე მუხლი) 40 წელი და ამასთანავე ხაზგასმულია, რომ მოსამართლე არ უნდა ყოფილიყო ღარიბი.

როგორც ვხედავთ, ყველა სამოსამართლო უწყება ფეოდალურ საქართველოში კოლეგიალობის პრინციპზეა აგებული, ანუ არ ხდებოდა ერთპიროვნული გადაწყვეტილების მიღება (გამონაკლისს, რა თქმა უნდა, იშვიათ შემთხვევებში წარმოადგენს მეფე). მაგრამ ყველა სასამართლო რგოლიდან (საუბარია სახელმწიფო სასამართლოზე და არ ვგულისხმობთ ჩვეულებით სამართალზე აგებულ სასამართლოს, რომელიც, რა თქმა უნდა, მთლიანად დემოკრატიულ პრინციპზეა აგებული) ხაზი უნდა გავეუსვათ ქელხულების ინსტიტუტს. ქელხულები, როგორც ვთქვით, საზოგადოების, ხალხის წარმომადგენლობაა, რომელიც მის ინტერესებს იცავს სასამართლოში. ამ ინსტიტუტის დემოკრატიულ ხასიათზე ნათლად მეტყველებს ქელხუდის თანამდებობის არჩევითობა.

საქართველოს სამართალწარმოება თავისი უკვე გართულებული და მრავალრგოლიანი სასამართლო სისტემებით უფრო მეტ სიანხლოვეს გვიჩვენებს რომაულ მართლმსაჯულებასთან. ამასთანავე, ფეოდალური ფორმაციისათვის დამახასიათებელი წოდებრივი თუ სოციალური იერარქია, რა თქმა უნდა, თავშივე გამორიცხავდა მთლიანად დემოკრატიულ მართლმსაჯულებას. მნიშვნელოვანია ალბათ ისიც, რომ მოსამართლის იმ თვისებებთან ერთად, რომელსაც კანონმდებელი მეფე ჩამოთვლის, რაზედაც უკვე შევჩერდით, ხაზგასმით ხდება აღნიშვნა იმისა, რომ მოსამართლე უნდა იყოს მაგერიალურად უბრუნველყოფილი. როგორც ჩანს, ამ პუნქტის ჩართვა კანონმდებლობაში აუცილებელი იყო, რათა საჯარო მოხელეს (ამ შემთხვევაში მოსამართლეს) არ ჰქონოდა ცდუნება და მაგერიალური კეთილდღეობის ძიების გამო არ ეღალატა სამართლიანობის პრინციპებისათვის (თანამედროვე სახელმწიფო მოწყობა ხომ მთლიანად იზიარებს საჯარო მოხელეებთან დაკავშირებით ამ დებულებას).

სამართალწარმოებაზე საუბრისას, აუცილებლად უნდა გავამახვილოთ ყურადღება ათენსა და რომში არსებულ აპელაციის პროცედურაზე – **ეფესისი** და **პროვოკაცია** – provocatio ad populum, რომელიც ერთგვარ მუხრუჭს წარმოადგენდა საჯარო მოხელეებისათვის განაჩენის გამოგანისას – მოქალაქეს უფლება ჰქონდა გაესაჩივრებინა სასამართლოს მიერ გამოგანილი ვერდიქტი.

სოლონის პერიოდში (ძვ. წ. 590 წ. „ეფესისი დიკასტესების მიმართ“) ეფესისი იდენტიურია გერმინ **აპელაციის** თანამედროვე მნიშვნელობის, თუმცა მოგვიანებით ძვ. წ. 400 წ-დან ეს იყო უკვე

არა უკმაყოფილო მოღავე მხარის, არამედ მოსარჩელის მიერ მიმართვა სასამართლოსათვის, თავიდან დაეწყო საქმის ხელახალი განხილვა.

რესპუბლიკის ხანაში მოქალაქეს შეეძლო გაესაჩივრებინა მაგისტრატის დადგენილება **კომიციაში** (ცენტურიის კომიციაში საჩივრდებოდა სიკვდილით დასჯა, გრიბის კომიციაში – ფულადი ჯარიმა). პროვოკაციო არ ვრცელდებოდა დიქტატორის, დეცემვირის დადგენილებებზე და **სენატის სპეციალურ დადგენილებებზე** (senatus consultum ultimum). მას შემდეგ, რაც სახალხო კრებებს ჩამოერთვა საქმეების განხილვის უფლება და იგი მუდმივი სასამართლოების ხელში გადავიდა, ამ პროცედურამ, რომელიც მართლმსაჯულების წინაშე მოქალაქის ხელში დამცავ ინსტრუმენტს წარმოადგენდა და მართლმსაჯულების სისტემის დემოკრატიულ ხასიათს უსვამდა ხაზს, შეწყვიტა არსებობა.

აპელაცია – „სასამართლოში მეორედ შესვლა“ უცხო არ იყო არც ქართული სამართალწარმოებისათვის. ეს პროცედურა განსაკუთრებით გავრცელებული იყო გვიანფეოდალურ მართლმსაჯულებაში. გასაჩივრებულ საქმეთა პროცესს, როგორც წესი, მეფე, როგორც უმენაესი მოსამართლე, ხელმძღვანელობდა. თუმცა მეფეს შეეძლო საქმეები გადაემისამართებინა დედოფალზე, ბატონიშვილებზე, საეკლესიო დავები კათალიკოსზე, რომლებიც მდივანბეგთა სასამართლოში განიხილავდნენ საქმეებს. აპელაცია ქართულ სამართალწარმოებაში უახლოვდება რომში, მუდმივი სასამართლოს არსებობის პირობებში მოქმედ გასაჩივრების პრინციპს, სადაც გასაჩივრების პროცედურა ქვედა ინსტანციიდან უფრო მაღალში გადაინაცვლებდა ხოლმე განსახილველად.

განხილული სასამართლოების გვერდით საბერძნეთსა და რომში ფუნქციონირებდა არბიტრატის ინსტიტუტი. ორივე ქვეყანაში გვხვდება **არბიტრის** ორი ტიპი – კერძო და საჯარო არბიტრი. კერძო არბიტრს (διδυκτης, arbiter ex compromisso) მოღავე მხარეები მიმართავდნენ საქმის განსახილველად, რაც ორივე მხარის თანხმობის საფუძველზე ხდებოდა. მხარეები თანხმდებოდნენ იმაზე, რომ დაემორჩილებოდნენ არბიტრის მიერ გამოტანილ გადაწყვეტილებას. ორივე ქვეყნის მართლმსაჯულებაში კერძო არბიტრი მედიატორად, შუამავლად უნდა იქნეს განხილული. რომში თუ არბიტრი თავს აარიდებდა დაკისრებულ მოვალეობას გადაეწყვიტა დავა, პრეტორს შეეძლო ფულადი ჯარიმა დაეკისრებინა მისთვის.

საჯარო არბიტრაჟი ათენში ძვ. წ. 400 წ-ს დაფუძნდა. ყველა მოქალაქე, რომელსაც სამხედრო სამსახურში გაწვევის ვადა ასაკით (59 წ.) ამოეწურებოდა, ვალდებული იყო საჯარო **დიაიგეტესად** ემსახურა. სასამართლოს განგვირთვის მიზნით მათ განსახილველად ის კერძო დავები გადაეცემოდა, რომელთა საფასურიც არ აღემატებოდა 10 დრაქმას. დიაიგეტესები საქმის წარმოებისას სამართლებრივ ნორმებზე მაღლა სამართლიანობას აყენებდნენ. აღსანიშნავია, რომ არბიტრაჟმა ათენში სახელმწიფოთა შორის ურთიერთობის დარეგულირების ფუნქცია იკვირთა. მეცნიერთა მიხედვით, შესაძლოა, ბერძნებმა ეს მექანიზმი შეიმუშავეს იმ მიზნით, რომ თავიდან აეცილებინათ ომები (იხ. **არბიტრაჟი, ბერძნული**).

საჯარო არბიტრები რომში მესამე მოსამართლის ფუნქციას ასრულებდნენ. არ იყვნენ შემღვდული მკაცრი იურიდიული ფორმებით და შეეძლოთ **ეკვიტასის** (aequitas) საფუძველზე ეწარმოებინათ საქმე. მართლმსაჯულება ამ მექანიზმს მაშინ მიმართავდა, როდესაც არასტანდარტული საქმე იყო განსახილველი და სამართლის ნორმა მასთან წინააღმდეგობაში მოდიოდა. შესაბამისად, ყველა სასამართლო პროცესი, რომელიც მკაცრად განსაზღვრული ფორმულის გარეშე მიდიოდა იწოდებოდა არბიტრატული (arbitrium).

ერთი თვალის გადავლებითაც აშკარა ხდება, რომ არბიტრაჟის ინსტიტუტი საბერძნეთსა და რომში ძალიან ჰგავს ერთმანეთს. მის მიზანს წარმოადგენს შეარიგოს და შეთანხმებამდე მიიყვანოს მოღავე მხარეები. როგორც კერძო, ისე საჯარო არბიტრაჟიც ხელმძღვანელობენ სამართლიანობის პრინციპით – ეკვიტასით. შესაბამისად, საარბიტრაჟო სასამართლოს პრაქტიკის საშუალებით მეთოდურად ხდებოდა სასამართლო ნორმების ადაპტაცია საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მიმდინარე სოციალ-პოლიტიკურ-ეკონომიკურ თუ ეთიკურ ცვლილებებთან. სამედიატორო სასამართლო, რომელიც სასამართლოს უძველეს ფორმას წარმოადგენს, ძალიან დიდხანს მოქმედებდა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. ისევე როგორც ათენსა და რომში, შუამავლად არჩევის მთავარ პირობას ორივე მხარის შეთანხმება წარმოადგენდა. სამედიატორო სასამართლოს ძირითად ფუნქცია მხარეების შერიგება იყო. განსხვავებით საბერძნეთისა და რომისაგან ფეოდალურ საქართველოში საჯარო არბიტრაჟის არსებობა არ დასტურდება.

მოღავე მხარეების მიერ არჩეული ბჭე-მედიატორი მხოლოდ ადათობრივი სამართლის მიხედვით განიხილავს საქმეს. სვანეთში მსაჯულ-მედიატორს ეწოდებოდა მორვარ. მორვარად ყოფნა შეეძ-

ლო ნებისმიერ მოქალაქეს, თუკი ორივე მხარის მიერ იქნებოდა არჩეული. მორვართა რაოდენობა საქმის სირთულის მიხედვით მერყეობდა 2-დან 12-მდე. ძალიან იშვიათად მძიმე საქმეების განხილვისას ეს რიცხვი აღემატებოდა 12-ს. მორვართა საპასუხისმგებლო საქმე იყო და ხშირად პიროვნება სხვადასხვა ხერხით ცდილობდა ამ მოვალეობის თავიდან აცილებას, თუმცა არსებობდა აპრობირებული სქემა მორვართაზე პიროვნების დაყოფისა (იხ. **მორვარ**). მედიაგორის ფუნქციის მაგარებელი იყო ლუფხვილობის ინსტიტუცი – შუამავალი, რომელსაც დაჩაგრული მხარე ირჩევდა 1-დან 20 კაცამდე (იხ. **მორიგება, სვანეთი**). ლუფხვილობით მორიგებას იმ დროს მიმართავდნენ, როდესაც უმეზომოდ მიაყენებდა დამნაშავე პიროვნებას შეურაცხყოფას და თავის გასამართლებელი მიზეზი არ ჰქონდა. ლუფხვილს ასახელებდა დაჩაგრული, ხოლო მისი დაყოფიება დამნაშავის საქმე იყო. აღმოსავლეთის მთაში შუამავალი უნდა ყოფილიყო ღირსეული პიროვნება და არანაირი ნათესაობა არ უნდა ჰქონოდა მხარეებთან. იგი კარგად უნდა ერკვეოდეს ჩვეულებით სამართალში. შუამავალი თავად ირჩევს **ბჭეებს** და მათ რიცხვსაც თვითონ ადგენს. ბჭეებისათვის განკუთვნილი გადასახადიდან შუამავალსაც ეკუთვნოდა თავისი წილი.

ბჭე-მედიაგორთა გადაწყვეტილება არ ექვემდებარება გასაჩივრებას. მათ სასამართლოს მეპირი ხასიათი ჰქონდა.

საბერძნეთში, ისევე როგორც რომში, სასამართლო საქმეები ორ ტიპად: კერძო (δική, ius privatum) და საჯარო (γραφή, ius publicum) ბრალდების საქმეებად იყოფოდა.

კერძო ბრალდების სამართალი არეგულირებდა ცალკეულ პირთა შორის დავას და იცავდა მათ ინტერესებს, ხოლო საჯარო ბრალდების სამართალი მიმართული იყო სახელმწიფო და საზოგადოების ინტერესების დაცვისაკენ.

საჯარო სამართლის რეგულირების სფერო ძველ რომში განსხვავებული იყო გერმინის თანამედროვე გაგებასთან მიმართებაში: რელიგიის წესების დაცვა, ქურუმთა, მაგისტრატების უფლებამოვალეობები, სახელმწიფოს ღალატი და სხვა. საჯარო სამართალი სისხლის სამართლის სფეროსაც მოიცავდა **დელიქტების** (iniuria, furtum, rapina, damnum, iniuria a datum) გარდა, თუმცა იმპერიის პერიოდიდან ძარცვა (rapina) სახელმწიფო დანაშაულად გამოცხადდა.

მართლმსაჯულების ორივე სისტემაში კერძო ბრალდების საქმის აღძვრა შეეძლო უშუალოდ დაზარალებულ მხარეს, ხოლო საჯარო ბრალდების საქმის წამოყენება – ნებისმიერ მოქალაქეს. კერძო ბრალდების საქმის შემთხვევაში გამოგანილი განაჩენის მიხედვით საჯარიმო სანქცია მიემართებოდა დაზარალებულ მხარეს მორალური თუ მაგერიალური ზიანის კომპენსაციისათვის. საჯარო ბრალდების საქმის განხილვისას დაწესებულ ჯარიმას პიროვნება სახელმწიფოს უხდიდა. საქმის წარმოების მხრივ ფეოდალურ საქართველოშიც ათენისა და რომის მსგავსად საქმეები ორ ტიპად – კერძო და სახელმწიფო ბრალდების საქმეებად იყოფოდა. შესაბამისად, საჯარო სანქციაც ან პიროვნების ან სახელმწიფოს ზარალის ანაზღაურებას მიემართებოდა. საჯარო ბრალდების საქმეთა წრე ფეოდალურ საქართველოში უფრო ვრცელია. თუ რომში დელიქტები, მათ შორის ქურდობა კერძო ბრალდების საქმედ განიხილება, საქართველოში ის საჯარო ბრალდების საქმეთა რიგს მიეკუთვნება. შესაბამისად, ქურდობის შემთხვევაში დაზარალებულს უბრუნდება ნაქურდალი ან მისი ფასის შესაბამისი რაოდენობის ფული, ხოლო ხელისუფლებისათვის, სახელმწიფოსათვის დამნაშავეს მოპარული ნივთის შვიდმაგი ღირებულება უნდა გადაეხადა.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ საბერძნეთში მოქალაქეობრივი განცდის სტიმულირებისათვის გარკვეული ტიპის საჯარო ბრალდების საქმის წამოჭრის შემთხვევაში (იხ. **აპოგრაფე, ფასისი**) დაწესებული იყო ფულადი ჯილდო, რასაც, მეორე მხრივ, უარყოფითი ეფექტიც ჰქონდა. ის აქებებდა ადამიანებს და მათ პროფესიონალ დამბეზღებლებად აქცევდა (იხ. **სიკოფანტები**), თუმცა სიკოფანტების წინააღმდეგ ათენურმა მართლმსაჯულებამ საკმაოდ ეფექტური დამცავი მექანიზმი შექმნა – ფულადი ჯარიმა 1000 დრაქმის ოდენობით, თუ ბრალდებული სასამართლოზე ხმების 1/5 მაინც ვერ მიიღებდა. რასაც თან ერთვოდა მოქალაქის უფლებების ნაწილობრივი ჩამორთმევა (იხ. **აგიმია**). ასეთი მკაცრი სანქციები კერძო საქმეზე არ ვრცელდებოდა.

დამბეზღებელთა განსხვავებულ ინსტიტუტს ვხვდებით ქართულ სასამართლო პროცესზე – „მთხრობელი“, პიროვნება, რომელიც დანაშაულის თვითმხილველია და ამბავი მიაქვს დაზარალებულთან, ანუ ბრალმდებელია. მისი ინფორმაციის საფუძველზე ბრალი ედება პიროვნებას და იწყება სასამართლო პროცესი. ინფორმაციის მიწოდებისათვის მთხრობელს ერგებოდა „სამთხრობელო“ ანაზღაურება. მთხრობელი ვალდებულია პროცესზე მოწმის სტატუსით გამოვიდეს (კანონი გამორიცხავს მთხრობელის სუბიექტურ (უარყოფით) ურთიერთობას ბრალდებულთან, რაც შეი-

ძლება ბრალის წაყენების წინაპირობა იყოს). ის, ვინც „მოხრობელის“ სტატუსით წარდგებოდა სასამართლოზე გყუილი ჩვენებით, ეკისრებოდა სასჯელი, რაც მიმართული იყო იმისკენ, რომ ადამიანები გასამჯელოს გამო არ წასულიყვნენ ცრუ ჩვენებაზე.

სიკოფანტებისაგან განსხვავებით „მოხრობელი“ კერძო საქმის განხილვაშიც იღებდა მონაწილეობას.

რაც შეეხება საქმის აღძვრის პროცედურას, ათენში ის მთლიანად კერძო ინიციატივას ემყარებოდა. პიროვნებას თვითონ უნდა დაეწერა ბრალდება, თავად წაელო მაგისტრატთან, ისევე როგორც მასვე უნდა გადაეცა მოწინააღმდეგე მხარისათვის სასამართლოში გამოცხადების უწყება. მაგისტრატის მიერ დანიშნულ დღეს ორივე მხარე უნდა მისულიყო მასთან და მთავარ სასამართლო სხდომაზე იმართებოდა წინასწარი მოსმენა – **ანაკრისისი**. სწორედ აქ ხდებოდა ყველა იმ დოკუმენტის წარდგენა, რომელიც მხარეებს თავისი სიმართლის დასამტკიცებლად სჭირდებოდათ. ეს დოკუმენტები სპეციალურ ქოთანში იღებოდა და ილუქებოდა. მაგისტრატის მოვალეობაში არ შედიოდა ან უარის თქმა საქმის განხილვაზე, ან რაიმე მიმართულების მიცემა მომავალი სამართალწარმოებისათვის.

აქვე უნდა ითქვას, რომ სამართალდამცავი ინსტიტუტის არსებობის პირობებში მოქალაქეს შეეძლო „ცხელ კვალზე“ დაეკავებინა დამნაშავე, თუ ის ქუჩის კრიმინალი იყო (იხ. **აპაგოგე**) და სპეციალურ მაგისტრატთან (იხ. **თერმეგნი**) წაეყვანა. დამარალებული იშვიათად მიმართავდა მაგისტრატს დახმარებისათვის, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ თავად ვერ ახერხებდა ქურდის დაკავებას (იხ. **ეფეგესისი**). მოწმეების მოძებნა და ეჭვმიტანილის სახლის გაჩხრეკაც დამარალებულს ევალებოდა.

საქმის აღძვრის პროცედურა, ისევე როგორც მთელი სამართალწარმოება, რომში გაცილებით განვითარებულია და შესაბამისად, გართულებულიც. ამასთანავე, მოქალაქე, არც მოსარჩელე და არც მოპასუხე, მხოლოდ საკუთარი თავის იმედად არ რჩება მართლმსაჯულების წინაშე, რასაც დახვეწილი, თანამედროვეობასთან ადაპტირების უნარით აღჭურვილი სისტემა უზრუნველყოფდა.

საბერძნეთის სასამართლოსაგან განსხვავებით, რომელიც აბსოლუტურად ღია, მიუკერძოებელი და დემოკრატიული იყო ამ სიგყვის პირდაპირი გაგებით, რომაული მართლმსაჯულება ძირითადად მმართველი კლასის ხელში იყო, რაც აისახებოდა კიდევ ხშირად საქმის წარმოებაზე და მის არაობიექტურობაზე მეტყველებდა.

პროცესუალურ დონეზე რომის მართლმსაჯულებამ სხვადასხვა ეტაპი გაიარა, ვიდრე თავის საბოლოო სახეს მიიღებდა. დავის გადაწყვეტის უძველეს ფორმას **ლეგისაქციური პროცესი** წარმოადგენდა, რომელიც ყველაზე მეტ სიახლოვეს აჩვენებს ათენურ მართლმსაჯულებასთან.

რომის მოქალაქე მაგისტრატის წინაშე აკეთებდა განცხადებას, რომელიც მუსგ შესაბამისობაში უნდა ყოფილიყო კანონებთან. მაგალითად, თუ მოსარჩელე სარჩელში ვაზის გაჩეხვას დაასახელებდა, ის საქმეს აგებდა, რადგან XII დაფის კანონი მოიხსენიებს არა ვაზს, არამედ – ხეს. მოსარჩელეს მოპასუხე უნდა მოეყვანა მაგისტრატთან სასამართლოში, თუ იგი წინააღმდეგობას გაუწევდა, მოსარჩელეს უნდა მიემართა **მოწმეებისათვის** (antestari) და XII დაფის კანონების შესაბამისად, ძალით წაეყვანა იგი სასამართლოში. მოპასუხე არ იყო ვალდებული მაშინვე გაპყოლოდა მოსარჩელეს. თუ ის გადაწყვეტდა სასამართლოში წასვლას, იგი უშვებდა ან თავმდებს, ან პიროვნებას, რომელიც მას წარმოადგენდა (**თავმდები**, vindex).

ორივე პირის მისვლისას სასამართლოში იწყებოდა საქმის წარმოება in iure. ორივე მხარე და პრეგორი წარმოთქვამდნენ საზეიმო სიგყვებს (იხ. **სამართალწარმოება, რომი**).

ამის შემდეგ მაგისტრატი აკეთებდა განცხადებას (diei actio), რომ განსამღვრულ დღეს ბრალს დადებს კონკრეტულ პიროვნებას და წინასწარ აცნობს მოსალოდნელ სასჯელს. განცხადებას რამდენჯერმე იმეორებდნენ. ნამდვილ სასამართლომდე ბრალდებულს ან თავდებით ათავისუფლებდნენ გირაოს საშუალებით, ან შეიძლება დაეჭირათ კიდევ (**ციხე** – carcer). თუ პროცესი არ შეწყდებოდა (**სასამართლო სხდომის გადავალება** – exilium, tergiversatio), ბრალდებული თავის ახლობლებთან ერთად იცვამდა გრაურს (**გლოვა** – luctus) და დათქმულ დღეს ცხადებოდა სასამართლოში. თუ ბრალდებული სასამართლომდე გაიქცეოდა, მას მოკვეთდნენ სამოგადოებიდან (**მოკვეთა, რომი** – interdictio aquae et ignis). თუ მის არგამოცხადებას ობიექტური მიზეზი ჰქონდა, სასამართლოს გადაავადებდნენ.

ლეგისაქციური პროცესის დროს, როგორც ვხედავთ, ათენის სამართალწარმოების მსგავსად ინიციატივა მოქალაქის ხელშია. ძალის გამოყენებით ბრალდებულის მოყვანის პრაქტიკაც ორივე ქვეყა-

ნაში მოქმედებდა. ლეგისაქციური პროცესი, რომლის მთავარ მიზნს მისი მოუქნელობა წარმოადგენდა, თანაც ამ პროცესით ვერ სარგებლობდნენ **პერეგრინები**, ადგილს უთმობს **ფორმულარულ პროცესს**. სახელწოდება უკავშირდება ფორმულას (formula), ინსტრუქციას, რომელსაც მაგისტრაცი აძლევდა **მოსამართლეს**. ათენის სამართალწარმოებისაგან განსხვავებით, სადაც მაგისტრაციის კომპეტენციაში არც საქმის მსვლელობის შეჩერება და არც ინსტრუქციის მიცემა შედიოდა, ამ შემთხვევაში მაგისტრაცი იძლეოდა ინსტრუქციას, ფორმულას, რაც სარჩელის სახეობაზე იყო დამოკიდებული. მაგისტრაციის მიერ შედგენილ დოკუმენტს ბრძანების ფორმა ჰქონდა და იქ გათვალისწინებული უნდა ყოფილიყო 1) მოსამართლის დასახელება; 2) მოსარჩელის პრევენციები; 3) მოსამართლისათვის იმ უფლებების მინიჭება, რომლის მიხედვითაც იგი ანიჭებდა მოსარჩელეს საკუთრების უფლებას; 4) მითითება მოსამართლის მიმართ მსჯავრი დადოს ან გაათავისუფლოს მოპასუხე პასუხისმგებლობისაგან; 5) მითითება იმ განსაკუთრებულ გარემოებაზე, რომელიც მოსამართლემ საქმის განხილვისას უნდა გაითვალისწინოს; 6) მოპასუხის სიგყვის შესწავლა, საბუთების შემოწმება, ახალი ფაქტების აღმოჩენა, რამაც შეიძლება საქმეს შეუცვალოს მსვლელობა.

ფორმულარული პროცესი სარჩელის 4 გიპს განასხვავებს. ამასთანავე ფორმალური პროცესის პირობებში პრეგორი გამოსცემდა სავალდებულო ედიქტებს, რაც უზრუნველყოფდა ვალდებულების შესრულებას (იხ. **სამართალწარმოება, რომი**).

ფორმულარული პროცესის დროს მოსარჩელე თვითონ აღარ მიმართავდა მაგისტრაციას ათენური და ლეგისაქციური პროცესისაგან განსხვავებით. იგი აკითხავდა იურისგს და მისი დახმარებით ადგენდა სასარჩელო განცხადებას. სასარჩელო განცხადებას აცნობენ მოპასუხეს, რომ ისიც მოემზადოს თავის მხრივ პროცესისათვის. მაგისტრაცი თავისთან იბარებდა მოპასუხეს და თუ ის არ გამოცხადებოდა, ედებოდა ფულადი ჯარიმა. სასამართლოში გამოუცხადებლობის შემთხვევაში მოპასუხის ქონება მოსარჩელის ხელში გადადიოდა. მაგისტრაციის წინაშე მოსარჩელის და მოპასუხის გარდა შეიძლება დაებარებინათ მხარეთა მიერ დასახელებული პირები, რომლებიც მხარეთა მოთხოვნებს ასაბუთებდნენ (იხ. **კოგნიტორი, პროკურატორი**), თუმცა სასამართლოს განვითარების I ეტაპზე მხარეები (actor, petitor) თვითონ წარმართავდნენ პროცესს.

როგორც ვხედავთ, ათენური სასამართლოების დამახასიათებელი მთავარი შტრიხი – სამართალწარმოების მოყვარული ხასიათი და კერძო ინიციატივა, რომელსაც აშკარა პარალელი ეძებნება ლეგისაქციურ პროცესთან, ფორმულარულ პროცესში აღარ გვაქვს. საქმის წარმოებაში ერთ-ვეებიან პროფესიონალები (იურისტები). ამასთანავე მოსარჩელეს თავად აღარ უწევს მოპასუხესთან ურთიერთობა და ამ ფუნქციას სამართალდამცავი სტრუქტურა იღებს თავის თავზე.

კიდევ უფრო შორს მიდის **ექსტრაორდინალური პროცესი**. ამ შემთხვევაში მოპასუხის სასამართლოში მოწვევას უკვე სასამართლოს კანცელარია არეგულირებს, რომლის ხარჯები სასამართლო და საადვოკატო გასამრჯელოს ხარჯებთან ერთად მძიმე გვირგვინად აწვებოდა ხალხს და რაც ხშირ შემთხვევაში იყო იმის მიზეზი, რომ ისინი აღარ მიმართავდნენ სასამართლოს.

მუდმივი სასამართლოების შექმნასთან ერთად (რესპუბლიკის ხანის II ნახევარში) საქმის აღძვრის პროცედურაც სახეს იცვლის. ნებისმიერ მიქალაქეს შეუძლია აღძვრას საქმე, მაგრამ ამისთვის სჭირდება პრეგორის (მუდმივ სასამართლოს პრეგორი ედგა სათავეში) ნებართვა. თუ პირი ამ უფლებას მოიპოვებდა, იგი წარმოადგენდა ბრალდებას იმ პირის თანდასწრებით, რომლის წინააღმდეგაც აღიძვრებოდა საქმე. იმ წუთიდან ეს პირი ხდებოდა ბრალდებული და თუ ეკავა რაიმე თანამდებობა, კარგავდა მას.

ფეოდალურ საქართველოში ძირითადად სასამართლო პროცესის უძველესი ფორმა – საბრალდებო პროცესი გვხვდება. მოსარჩელე და მოპასუხე მხარეებს საქმის წარმოებისას თანაბარი უფლებები ჰქონდათ. თვითონ მხარე იყო საქმის დაწყების ინიციატორი. თვითონვე აგროვებდა დამამტკიცებელ საბუთებს და მოსამართლესთან მიჰქონდა საქმის განსახილველად. მტკიცებულება შეგროვებაში მოსამართლე არ მონაწილეობს, იგი მხოლოდ საქმის ვითარებას შეისწავლის და გამოაქვს განაჩენი. ამ გიპის სასამართლოსათვის დამახასიათებელი იყო საქმის წარმოების მეპირი ხასიათი და და საჯაროობა – ღია სასამართლო.

საბრალდებო პროცესის გვერდით ფეოდალურ საქართველოში საქმის წარმოების სხვა ფორმაც გვხვდება – სამძებრო, რომლის დროსაც სახელწიფო თავისი მოხელეების საშუალებით, იწყებს გამოძიებას, აგროვებს მტკიცებულებებს. სამართლის მეპირ ფორმას წერილობითი ანაცვლებს. გიორგი III-ის 1170 წ-ის სიგელში მოხსენიებული „სამპარავთმძებნელი“ სასამართლოც სამძებრო

პროცესს განეკუთვნება. ამ სასამართლოს „მპარავთმძებნელთა“ (უფროსი მოხელე) მოვალეობას სწორედ ქურდების მოძებნა და გასამართლება წარმოადგენდა, ხოლო დაბალი რანგის მოხელეები „ჩენილები“ იჭერდნენ დამნაშავეებს და სისრულეში მოჰყავდათ განაჩენი.

მოგვიანებით სამძებრო პროცესი ანაცვლებს საბრალდებოს. საქმეს სასამართლოში აღძრავდა დამარალებული და ძალიან იშვიათად საქმის აღმძვრელის ფუნქციით გამოდის სახელმწიფო, თუმცა XVIII ს-ის II ნახევარში ამ გიპის საქმეების რაოდენობა ძალიან იზრდება.

მასარჩელე მიმართავს მეფეს (დელოფალს, ბაგონიშვილებს) ან მოსამართლეს, შემდეგ ისინი განსაზღვრავენ, თუ ვის უნდა განეხილა საქმე და ასახელებდნენ მოსამართლეებს. იმ შემთხვევაში, თუ მოპასუხე არ მოვიდოდა სასამართლოზე, წერილს უგზავნიდნენ და ითხოვდნენ მის გამოცხადებას ან ავალდებულ კონკრეტულ პიროვნებას უბრუნველყო მოპასუხის გამოცხადება სასამართლოში. გამოცხადებლობის შემთხვევაში, მოპასუხე საქმის განხილვის გარეშე აგებდა საქმეს. სასამართლო პროცესი დამარალებულის სარჩელის მოსმენით იწყებდა. მოპასუხე წინასწარ ეცნობოდა სარჩელს და საშუალება ჰქონდა თავი ემართლებინა სასამართლოზე.

ფეოდალური საქართველოს საბრალდებო პროცესი თავისი ხასიათით უახლოვდება ათენის და რომის ლეგისაქციურ პროცესს, სადაც საქმის ძირითადი ინიციატორები თვითონ სუბიექტები იყვნენ. სამივე ქვეყანაში დამარალებული მიმართავს სახელმწიფო მოხელეს (მაგისტრატი, მეფე, დედოფალი, ბაგონიშვილი). მაგრამ განსხვავებით ათენისაგან, სადაც სასამართლოს არჩევა სრულიად დემოკრატიული იყო და რომის სახალხო სასამართლოებისგან, რომელშიც ხალხი ირიბად მაინც იღებდა მონაწილეობას, ქართული სასამართლო პროცესი უახლოვდება პრეტორის სასამართლოს, სადაც პრეტორი, როგორც ვიცით, მართალია ალბუმიდან, მაგრამ არა კენჭისყრით, არამედ თავისი სურვილის მიხედვით ირჩევდა მოსამართლეებს. ფეოდალურ საქართველოშიც მეფე წყვეტდა, თუ რომელ სასამართლოს და ვის უნდა განეხილა საქმეები.

ათენში სასამართლო სხდომაზე მოღვაწე მხარეები **დიკასტესების** წინაშე წარდგებოდნენ. ისინი თვითონ გამოდიოდნენ სიგყვით, თუმცა საკუთარი სალაპარაკო ღრის ნაწილი შეეძლოთ დაეთმოთ **სინეგოროსისათვის** (თანამოლაპარაკე), რომელიც, მართალია, მხარდამჭერის ფუნქციას ასრულებდა, მაგრამ ფორმალურად იყო თანამოლაპარაკე, რითაც დაცული იყო კანონი, რომელიც კრძალავდა პროცესზე ადვოკატის ჩართვას. გამომსვლელები **ლოგოგრაფოსთა** მიერ დაწერილი სიგყვით სარგებლობდნენ, თუმცა გამოდიოდნენ მეპირად, იმპროვიზებულ სახეს აძლევდნენ სიგყვას და გამოსვლისას, რათა არ დაედანაშაულებინათ სიკოფანგობაში, ხაზს უსვამდნენ საკუთარ გამოუცდლობას სასამართლო პროცესთან მიმართებაში. პროცესზე სიგყვას პირველად იღებდა ბრალმდებელი, მერე – ბრალდებული. თანამედროვე სასამართლოსაგან განსხვავებით, ათენის სასამართლოში არ მოქმედებდა პროცესის გამოთქმის პრაქტიკა (ძირითადი თემისაგან გადახვევის შემთხვევაში). ათენური მართლმსაჯულება არ იყო პრეცედენტული სამართლის სისტემა, რაც, პირველ რიგში, იმან განაპირობა, რომ არ არსებობდა **დიკასტერიონის** (სასამართლო) ჩანაწერები. სასამართლო პროცესზე ხდებოდა მოწმეთა მოწვევა, რაც საშუალებას აძლევდა მოსამართლეს მოეწყო ჯვარედინი დაკითხვა. მოწმე ფიცის ქვეშ გამოდიოდა. **ცრუმოწმეობა** კანონით ისჯებოდა. **მონებს** (მათი ჩვენება მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიღებოდა მხედველობაში, თუ წამების დროს იყო მიცემული) და ქალებს არ შეეძლოთ მოწმედ გამოსვლა. რომის სახალხო სასამართლოზე მოსამართლე – მაგისტრატი კითხულობდა ბრალდებას, რის შემდეგაც ბრალდებული ან თვითონ იცავდა თავს ან ამას მიანდობდა **ადვოკატს** ან **პატრონს**. როგორც ვხედავთ რომაულ სამართალწარმოებაში განვითარების ადრეულ ეტაპზევე ბერძნული სისტემისაგან განსხვავებით ვხვდებით ადვოკატს. აღნიშვნის ღირსია, რომ ძველ ქართულ წყაროებში სასამართლო პროცესზე მონაწილეობს „მეოხი“, რომელსაც ივანე ჯავახიშვილი ადვოკატის ფუნქციით აღჭურვილ პირთან აიგივებს. რესპუბლიკის ხანაში ადვოკატი სრულიად უსასყიდლოდ იღებდა მონაწილეობას სასამართლო პროცესში, მხოლოდ იმპერიის ეპოქაში განესაზღვრათ მათ ჰონორარი. პატრონი პროცესზე, როგორც ორატორი გამოდიოდა, რაც გარკვეული პარალელის გავლენის საშუალებას იძლევა სინეგოროსთან.

ფორმალური სასამართლო პროცესი იწყებოდა იმით, რომ ორივე მხარე წარუდგენდა მოსამართლეს ფორმულას, ინსტრუქციას, თუ როგორ უნდა წარემართა მას საქმე და გამოეგანა განაჩენი. ამასთან იმეორებდნენ სიგყვებს *si parat, absolve* (თუ ნათელია, გაამართლე), ან *si non parat, condemnne* (თუ არ არის ნათელი, გაამტყუნე). მხარეთა სიგყვებს მოჰყვებოდა მტკიცებულებების მოხმობა, რომელსაც თან ახლდა ფიცი უგყუარი მტკიცებულებების შესახებ. ერთი მოწმის ჩვენება იგ-

ნორირებული იყო (testis unus, testis nullus). მოწმედ ვერ გამოვიდოდა სასამართლოზე არასრულწლოვანი, მონა, ჭკუასუსტი, ქალი და ინფამისი (infamis).

ის, რომ ერთი მოწმის ჩვენებას განაჩენის გამოგანისას სასამართლო არ ითვალისწინებდა, მიუთითებს, რომ მართლმსაჯულება ცდილობდა თავიდან აეცილებინა მიკერძოებული განაჩენის გამოგანა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსად ათენისა, რომშიც საჯარო ბრალდების საქმეების განხილვას უფრო მეტი სიფრთხილით ეკიდებოდნენ, რაზეც ის დეტალურ მიუთითებს, რომ ამ გიპის საქმეთა განხილვა მოწმეთა მეტ რაოდენობას მოითხოვდა. ცრუ ჩვენების მიცემისათვის ზოგჯერ სიკვდილითაც კი სჯიდნენ.

ფეოდალურ საქართველოში სასამართლო პროცესი იწყებოდა დაზარალებულის (მოჩივარი, შემწამებელი, შემსმენელი) სარჩელის მოსმენით. სასამართლო პროცესი, როგორც წესი, ბეპირ ხასიათს ატარებდა, თუმცა ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნიდან ვგებულობთ, რომ სასამართლო ოქმებს მდივანბუგის სასამართლოში აფორმებს მდივანი. მოპასუხეს (მოადე, შემწამებელი, შესმენილი) წინასწარ აცნობდნენ სარჩელს და საშუალება ჰქონდა თავი ემართლებინა პროცესზე. ამასთანავე, მოპასუხეს დავის პროცესში შეეძლო ბრალდება წამოეყენებინა მოსარჩელის მიმართ, შესაბამისად მხარეები ერთ პროცესზე მოპასუხენიც იყვნენ და მოსარჩელენიც. სასამართლოზე საქართველოში მხარეები წარმოადგენდნენ მოწმეებს. IX-XIV სს-ში, როგორც მეცნიერები ფიქრობენ, მოწმის ჩვენებას ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა საქმის წარმოებისას. შემდგომ ხანაში მოწმის მნიშვნელობა სასამართლო პროცესზე ქვეითდება, რაც კარგად ჩანს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში, სადაც მოწმის ჩვენებას სასამართლო მგკიცხებულებათა შორის მხოლოდ მეხუთე ადგილი უკავია ფიცის და ორდალების შემდეგ (იხ. **კანონმდებლობა, სამართალწარმოება, საქართველო**). ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ძირითადად ქართულ ადათობრივ სამართალს ეფუძნება, რომლის მიხედვითაც სისხლის სამართლის პროცესზე (ანუ ისეთი საქმის განხილვაზე, რომელიც სისხლის აღებას ითვალისწინებს) მოწმის გამოსვლა დაუშვებელია. მოწმე გვხვდება მხოლოდ ზოგიერთი საქმის წარმოებისას (ქურდობა, ფულის სესხება და ა.შ.). მიუხედავად ამისა, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნიც მოწმის ფაქტორს არსებითად მიიჩნევს საქმის გადაწყვეტისას და XIII მუხლში განსაზღვრავს კიდევ მოწმის თვისებებს: პატიოსანი, ჭკვიანი, ღვთისმოშიში. აქვე მითითებულია პროცესზე მოწმეთა რაოდენობაც, ერთი მოწმის ჩვენება ქართულ სასამართლოშიც მხედველობაში არ მიიღებოდა.

როგორც ვიცით, ძველ ათენსა და რომში სასამართლო პროცესზე ფიცს დებდნენ მსაჯულები, მოსამართლეები, მოწმეები, რომ სიმართლეს იგყოფდნენ და ობიექტურად წარმართავდნენ საქმეს. ქართულ სამართლებრივ სივრცეში ფიცს მიმართავდნენ, როგორც სასამართლო მგკიცხებულებას, როგორც ადათობრივ, ისე სახელმწიფო სასამართლოში. ადათობრივი სასამართლოსათვის ფიცის, როგორც მგკიცხებულების, მნიშვნელობაზე მეტყველებს მისი რაოდენობრივი მრავალფეროვნება (სვანურ სამართალში ფიცის სამი ფორმა დასტურდება: (ერთგულების ფიცი, თანასწორობის ფიცი, გამართლების ფიცი), აღმ. მთიანეთში – დროშით დაფიცება, ხალხში დაფიცება, მონათესავე კაცის ფიცი, დაფიცება კეჭნაობის დროს და ა.შ.) (იხ. **კანონმდებლობა, სამართალწარმოება, საქართველო**). ვახტანგ VI-ის სამართლის მიხედვით, ფიცს იმ შემთხვევაში მიმართავდნენ, როცა სხვა მგკიცხებულება არ ჰქონდათ ხელთ და ძირითადად ქონებაზე დავისას გამოიყენებოდა. ფიცის დაკისრება არ შეიძლებოდა გონებრივად ჩამორჩენილი, არასრულწლოვანი ადამიანისთვის. ფიცის დადება არ შეუძლია ქალს, მის ნაცვლად უნდა დაიფიცოს ქალის უახლოესმა მამრობითი სქესის ნათესავმა – ძმამ, ქმარმა, შვილმა და ა.შ. (იხ. **კანონმდებლობა, სამართალწარმოება, საქართველო**).

მოფიცართა რაოდენობა საქმის სიმძიმეზე იყო დამოკიდებული და ამასთან ერთად, რამდენადაც ფეოდალური საქართველოს სამართალი ამ ფორმაციისათვის დამახასიათებელ ყველა მწიგნობრივ სამართლებრივ ნორმას იზიარებდა, თანამოფიცართა სოციალურ მდგომარეობაზე. ვახტანგ VI-ის სამართლის მიხედვით, ორი დიდებული თავადის ფიცი 20 საშუალო და 60 დაბალი რანგის თავადის და აზნაურის ფიცთან იყო გათანაბრებული. შესაბამისად, თავადის, აზნაურის და მითუმეტეს, გლეხის ჩვენებებს შორის, მკაცრი რანგირება არსებობდა სამართლებრივი მნიშვნელოვნების კუთხით.

სასამართლო მგკიცხებულებათა შორის ასევე გამოიყენებოდა ორდალი და ცოდვის მოკიდება (იხ. **კანონმდებლობა, სამართალწარმოება, საქართველო**).

განაჩენის გამოგანის პროცედურა ისევე როგორც საქმის წარმოების მთელი პროცესი ათენში იყო გამჭვირვალე, დემოკრატიული და სამართლიანი. მხარეების გამოსვლის შემდეგ მსაჯულთა

ბიულეტენები იყრებოდა კალათაში (იხ. **სამართალწარმოება, ათენი**), რაც ნიშნავს, რომ კენჭისყრას ფარული ხასიათი ჰქონდა, რაც თავის მხრივ კიდევ მეტ თავისუფლებას ანიჭებდა მსაჯულს ობიექტური განაჩენის გამოსაგანად.

კენჭისყრითვე გამოჰქონდათ განაჩენი რომში. უძველეს დროში ამ პროცედურას ზეპირი ხასიათი ჰქონდა, შემდეგ უკვე წერილობითი – *leges tabellariae*.

ორივე ქვეყნის მართლმსაჯულებაში ხმის დათვლის პროცედურის დასრულებასთან ერთად ხდებოდა განაჩენის გამოგანა. საბერძნეთში, თუ არ გავითვალისწინებთ სოლონის პერიოდს (ეფესისი), აპელაცია ამ გერმინის თანამედროვე გაგებით არ არსებობდა, თუმცა მოდავეს შეეძლო არაპირდაპირი გზით ემოქმედა: აღედრა საქმე ცრუმოწმეობის ბრალდებით, ან წამოეწყო ახალი საქმე, რომელიც სხვა ინციდენტს მოიცავდა. რომში აპელაციის ნამდვილად დემოკრატიული პროცედურის – *provocatio ad populum* – გაუქმების შემდეგ აპელაცია განაგრძობს არსებობას. ფორმულარული პროცესის დროს აპელაცია მიემართებოდა მხოლოდ მაგისტრატის და არა მოსამართლის გადაწყვეტილებას. ეს პრაქტიკა მხოლოდ ავგუსტუსის ეპოქიდან ჩნდება. რაც შეეხება ექსტრაორდინალურ პროცესს, აქ შესაძლებელი იყო ყველა გადაწყვეტილების გასაჩივრება, გარდა იმპერატორის გადაწყვეტილებისა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, განაჩენის გასაჩივრების პრაქტიკა „სასამართლოში მეორედ შესვლა“ ქართულ სამართალწარმოებაშიც ძალიან გავრცელებული იყო. ამაზე აღარ შევჩერდები. ფაქტია, რომ საქმის ხელახლა გადასინჯვის შესაძლებლობა სამართალწარმოებაში მეტყველებს მის სამართლიან ხასიათზე. ბერძნულმა მართლმსაჯულებამ ეს რგოლი რომაულისაგან განსხვავებით არ განავითარა, თუმცა დემოკრატიულობის ხარისხის მიხედვით *provocatio ad populum*-თან შედარებით სასამართლო აპელაცია რომშიც და გვიანფოდალურ საქართველოშიც უკან გადადგმული ნაბიჯი იყო. სასამართლო პროცესზე მოსარჩელის არგამოცხადება რომში აღიქმებოდა, როგორც სარჩელის უკან გაგანა და მოქალაქე ჯარიმდებოდა. მოპასუხის არგამოცხადების შემთხვევაში, საქმის წარმოება მის გარეშეც გრძელდებოდა.

როგორც უკვე ვთქვით, ფოდალური საქართველოს სამართალწარმოება ადრეულ პერიოდში ზეპირი იყო, განვითარების მოგვიანო ეტაპზე შეიძინა მან წერილობითი ფორმა. ამის შემდეგ სასამართლო თავის გადაწყვეტილებას წერილობითი სახით აძლევდა ორივე მხარეს. განაჩენში აუცილებლად უნდა მიეთითებინათ სამართლის წიგნის ის მუხლი, რომელიც შეუფარდეს მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევას და რომლის საფუძველზეც გამოიგანეს განაჩენი. პროცედურა კანონმდებლის განმარტებით ხორციელდებოდა, რათა გამგყუნებულ მხარეს განაჩენი უსამართლოდ გამოგანილად არ ჩაეთვალა. ეს პროცედურა განაჩენის სამართლიანობის და უგყუარობის გამოვლინებად უნდა ჩაითვალოს. რაც შეეხება ადათობრივ სამართალს, სახალხო კრებებზე (ყრილობებზე) ბჭეებს, მახვშს, ხევის გაგას და ა.შ. კენჭისყრით გამოაქვთ გადაწყვეტილება მოთათბირების საფუძველზე, რაც, რა თქმა უნდა, სიახლოვეს გვიჩვენებს ძველი ათენის სასამართლო პროცესთან.

ათენში, ისევე როგორც რომში, მართლმსაჯულების ადრეულ პერიოდში განაჩენის აღსრულება სახელმწიფო ორგანოებს არ ევალებოდათ. თუ მოპასუხე არ დაემორჩილებოდა სასამართლოს გადაწყვეტილებას, მოსარჩელეს შეეძლო ახალი სარჩელი შეეგანა. მაგ., რომში თუ მოვალე ვალს არ გადაიხდიდა, მოსარჩელეს მიერ აღძრული ახალი საქმის მიხედვით, მისი ვალი ორმაგდებოდა. კრედიტორს ენიჭებოდა უფლება როგორც მოვალის ქონებაზე, ისე მის პიროვნებაზე, შეეძლო გაეყიდა ის სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთ ან ჰყოლოდა პირად პაგიმრობაში, რაც ძვ. წ. 326 წ-ს აიკრძალა კანონის მიხედვით. მოგვიანებით, **ექსტრაორდინალური პროცესის** პირობებში, თუ მოპასუხე არ აასრულებდა სასამართლოს გადაწყვეტილებას, სახელმწიფო 2 თვის შემდეგ თავისი მიხედვების საშუალებით იძულებით იწყებდა სასამართლო პროცესის აღსრულებას.

განაჩენის აღსრულების მხრივ, გვიანფოდალურ საქართველოში, მთავარი სასამართლო აღმასრულებელი იყო იასაული. იასაული საქმის აღსრულებისათვის იღებდა გასამრჯელოს. მას საქმის აღსრულების დროს აუცილებლად უნდა ჰქონოდა განაჩენი ან იასაულობის უფლების აღმჭურველი ოქმი. საქმის ვითარებიდან გამომდინარე შესაძლოა, დანიშნულიყო ორი, სამი ან მეტი იასაულიც.

XVIII საუკუნის II ნახევარში სასამართლო აღმასრულებლად ინიშნებოდნენ ემიკალასბაში და ნასაღჩიბაში. ემიკალასბაში პოლიტიკურ – აღმინისგრატიული აპარატის ხელმძღვანელი იყო. აღმ. საქართველოში სასამართლო განაჩენის აღსრულება მას და მის ხელქვეითებს ევალებოდათ. რაც შეეხება ნასაღჩიბაშს, მას დამასახიჩრებელი სასჯელის აღსრულება ევალებოდა.

განაჩენის აღსრულებაში მოყვანა პოლიციის საქმიანობის ერთ-ერთ ფუნქციას წარმოადგენს. შესაბამისად, ფეოდალურ საქართველოშიც ეს რგოლი იყო დაკავებული ამ საქმიანობით. დავით აღმაშენებელი აყალიბებს სამი სახის საპოლიციო აპარატს: სამოქალაქო პოლიცია, რომელსაც მანდატურთუხუცესი ედგა სათავეში; კრიმინალური პოლიცია – მპარავთმძებნელის აპარატი (მპარავთმძებნელნი და ჩენილნი); ფარული პოლიცია – მსგოვართა ინსტიტუტი. ნათელია, რომ დავით აღმაშენებლის ქართული საპოლიციო აპარატი ძალიან უახლოვდება თანამედროვეს.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში პოლიციელის ფუნქციებს ასრულებდა არგნოსანი (ხელარგნოსანი). ბოქაულის სამოსახლეო თანამდებობა XVI ს-დან ჩნდება. ეს არის საპოლიციო-ადმინისტრაციული აპარატის დაბალი მოხელე გვიანფეოდალურ საქართველოში და იგი იასაულის ფუნქციებს ინაწილებს.

განსხვავებით ფეოდალური საქართველოს საპოლიციო უწყებისაგან თავისი შინაარსით და ფუნქციებით საპოლიციო რგოლი ათენსა და რომში ძალიან უახლოვდება ერთმანეთს და განსხვავდება გერმინის თანამედროვე გაგებისაგან. ათენში ყოველწლიურად არჩეულ კოლეგიებს (**ასტინომოსები, აგორანომოსები**) ქუჩებში სისუფთავის დაცვა, ბაზრის სავაჭრო მიმოქცევის ზედამხედველობა, მარცვლეულის ფასის კონტროლი ევალებოდათ. ამის გარდა მოქმედებდა **თერთმეტთა კოლეგია**, რომელსაც კენჭისყრით ირჩევდნენ და მათ კრიმინალის გარკვეული სახეობის ზედამხედველობა ევალებოდათ (გუსაღთა მეთვალყურეობა, სიკვდილით დასჯა, ზოგ შემთხვევაში დაპატიმრება). ათენის პოლიციურ ძალას წარმოადგენდნენ სკვითი მშვილდოსნებიც, რომლებიც მცველების და ყარაულების ფუნქციას ინაწილებდნენ (იხ. **პოლიცია**).

საინტერესოა, რომ ათენში ე.წ. ფინანსური პოლიციის ჩანასახს ვაწყდებით (ასტინომოსები, აგორანომოსები).

რომში **ედილები** (aediles curules) ბაზრის დავებს არეგულირებდნენ და კურირებდნენ თამაშებს. ქალაქის კოჰორტა (cohortes urbanae) წარმოადგენდა პოლიციის კორპუსს, რომელსაც ქალაქის პრეფექტი (praefectus urbi) ხელმძღვანელობდა. ეს იყო სამი კოჰორტა, რომელსაც ქალაქში ღამის გუშაგობა და სახანძრო სამსახური ევალებოდა.

ფუნქციურად ორივე საპოლიციო სისტემა (ათენი, რომი) ითავსებდა სამოგადოებრივი წესრიგის დაცვის ფუნქციას, მაგრამ ჯამუშობის ფუნქციას (ამ ფუნქციით აღჭურვილია თანამედროვე საპოლიციო სისტემა) ათენი საერთოდ არ იცნობს, რომში კი იგი უკვე გვიან **დომინატის** ხანაში ჩნდება (agentes in rebus – პოლიციელი ჯამუშები).

რაც შეეხება სასჯელს, საბერძნეთსა და რომში ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო სასჯელის ფორმა – ფულადი ჯარიმა. ამასთან ერთად ფუნქციონირებდა სამოგადოებიდან მოკვეთა და სიკვდილით დასჯა. ორივე ქვეყანაში სასჯელის უკიდურესი ზომის საქმეებს სპეციალური სასამართლოები განიხილავდა. ორივე ქვეყანაში **ციხე** – როგორც სასჯელის ფორმა იშვიათად გამოიყენება (რომში უფრო მეტად მას წინასწარი დაკავების მიზნით მიმართავდნენ).

სასჯელის სამივე ფორმას მიმართავდნენ საქართველოშიც. გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში გვხვდება სასჯელის შემდეგი ფორმები: სიკვდილით დასჯა, სხეულის დამასახიჩრებელი სასჯელები, მოკვეთა სამოგადოებიდან, თავისუფლების აღკვეთა. ქონების კონფისკაცია („მამულის დაჭირვა“), მოქალაქეობრივი უფლებების დროებითი ან სამუდამო ჩამორთმევა, ქონებრივი სასჯელი, დაკრულვა და სხვა საეკლესიო სასჯელები. თავისუფლების აღკვეთას როგორც სასჯელის ფორმას, ისევე როგორც ათენსა და რომში ქართულ მართლმსაჯულებაშიც ძალიან იშვიათად მიმართავდნენ. ვახტანგ VI-ის ძეგლისდებაში ორი მუხლი ეძღვნება სასჯელის ამ ფორმას (177 და 64): „მაგრამ კაცი რომ ცოლს სგანჯვიდეს და უპატიურად ეპყრობოდეს, ურიგოს უმურებოდეს, მეფემ ის კაცი დააბას, დაგუქსოს და კათალიკოსმაც ასრე უყოს.“ უფრო ვრცლად ეხება თავისუფლების აღკვეთას („შეპყრობაი“) ბაგრატ კურაპალატის წიგნი (მუხლები 101-104).

როგორც ვნახეთ, აბსოლუტური მონარქიის პირობებში, ფეოდალური საქართველოს სამართლებრივი მოწყობა დემოკრატიული მართვის გარკვეულ გენდციებს ამჟღავნებს, რამდენადაც ამის საშუალებას იძლეოდა ფეოდალურ ფორმაციაში მოქმედი სოციალ-პოლიტიკურ-სამართლებრივი ნორმები: მართალია, საკანონმდებლო ინიციატივა მეფეს ეკუთვნოდა, მაგრამ იგი ერთპიროვნულად არ ახორციელებდა ცვლილებების შეგნას კანონმდებლობაში. საკანონმდებლო ცვლილებებს განიხილავდნენ საქმის პროფესიონალები, საჯარო მოხელეები, ხალხის წარმომადგენლები (ხევისბერნი, ხევისთავნი). ახალი კანონმდებლობა განხილვის შემდეგ მტკიცდებოდა სათათბიროში –

დარბაზში. მეფე იყო უზენაესი მოსამართლე, მაგრამ არც სამართალწარმოებისას არ მოქმედებდა იგი ერთპიროვნულად, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მხოლოდ მსაჯულებთან ერთად, მოთათბირების საფუძველზე. ამის ნათელ ნიმუშს წარმოადგენს ერეკლე მეორემე თავდასხმის საქმე, რომელიც მეფემ თვითონ გამოიძია, მაგრამ განსახილველად დარბაზს გადასცა. ქართულ სამართალწარმოებაში შემღულულად, მაგრამ მაინც ფუნქციონირებდა წარმომადგენლობითი სასამართლო, რომლის მოსამართლეებსაც კენჭისყრით საზოგადოების სხვადასხვა ფენიდან ირჩევდნენ (ქელსულები).

ეს რაც შეეხება ოფიციალურ, სახელმწიფო კანონმდებლობასა და სამართალწარმოებას, რომლის გვერდითაც, როგორც ვიცით, ფუნქციონირებდა ადათობრივ სამართალზე დაფუძნებული სახალხო სასამართლოები (სახალხი კრება (ყრილობა), სამედიცინო სასამართლო), რომლის კანონმდებლობა და სამართალწარმოება დემოკრატიული მართვის პრინციპებს ეფუძნებოდა – ხალხის რჩეულნი ხალხის თანდასწრებით განიხილავდნენ სასამართლო დავებს და კენჭისყრის საფუძველზე გამოჰქონდათ განაჩენი.

ამ კუთხით ფეოდალური საქართველოს საკანონმდებლო და სამართალწარმოების სფეროს ანალიზი იმისთვის გვჭირდება, რომ შეგვექმნას წარმოდგენა, რამდენად ორგანული იყო ისგორიულად ქართული სახელმწიფოს სამართლებრივი სფეროსთვის დემოკრატიული მართვის პრინციპები.

რადგანაც ნათელი ხდება, რომ დემოკრატიული გენდეციები ქართული სამართალწარმოების და კანონშემოქმედების განვითარების ყველა ეტაპზე (გაერთიანებული ფეოდალური სახელმწიფო და გვიან ფეოდალური) შეინიშნება, ეს იძლევა იმის წინაპირობას, დარწმუნებულები ვიყოთ, რომ თანამედროვე დემოკრატიული სახელმწიფოს განვითარების პირობებში მით უფრო მარტივად შესაძლებელია სამართლებრივი სივრცე იყოს დემოკრატიული მოწყობის, ხალხზე ორიენტირებული და ხალხის ინტერესების დაცვისკენ მოწოდებული. ამას, პირველ რიგში, კანონის უზენაესობის აღიარება უზრუნველყოფს, რასაც ზუსტად მიხვდნენ თავის დროზე ძველი ბერძნები: „თუ რომელიმე თქვენგანს სურს დაამუსგოს, რა არის მიზეზი იმისა, რომ იკრიბება სახელმწიფო საბჭო, ხალხი მიდის სახალხო კრებაზე, სასამართლოები გავსებულია მსაჯულებით, რომ წინა წლის ხელისუფლება ნებაყოფლობით უთმობს ადგილს ახალს, კეთდება ყველაფერი პოლისის შენარჩუნებისთვის; თუ ვინმე დაინგერესდება, აღმოაჩენს, რომ ამისი მიზეზი გახლავთ კანონები და ის, რომ მათ ყველაფერი ემორჩილება. და მართლაც, თუ გავანადგურებთ კანონებს, ამ შემთხვევაში დაილუპება არა მარტო სახელმწიფო, არამედ განადგურდება ჩვენი ცხოვრებაც, რადგან ის მხეცთა ცხოვრებას დაემსგავსება“ (დემოსთენე, 25, 20).

4. ქალი და ოჯახი

ზოგადად პატივმოყვარეობაში, იქნება ეს ანტიკური სამყაროს დემოკრატიული რეჟიმები – კლასიკური ეპოქის საბერძნეთი ან რომის რესპუბლიკა, თუ შუასაუკუნეების ფეოდალური საქართველოს **მონარქია** მისი მთის სპეციფიკური სოციალ-პოლიტიკური მოწყობით, ქალის მდგომარეობა არსებითად დაქვეითებულია. ჩვენ ხაზს გავუსვამთ სიგყვას „არსებითად“, რადგან, ბუნებრივია, ცნება „ქალის მდგომარეობა“ ერთი გაყინული, უცვლელი სიდიდე არ არის და მისი სხვადასხვა ასპექტი დროის შესაბამისად დიაქრონულ ცვლილებებს განიცდის. რას ვგულისხმობთ ქალის არსებით დაქვეითებაში? პირველ რიგში, საჯარო სივრცეში მის ლეგალურ უფლებობას. ანტიკურ სამყაროში, როგორც კლასიკური პერიოდის საბერძნეთში, ისე რომში (რომაელი ქალის ლეგალური უფლებების თუ მისი სოციალური როლების ჩვენ მიერ განხილული საკითხები უმთავრესად რესპუბლიკის ხანასა და ცალკეულ შემთხვევაში აღრეული **პრინციპატის** პერიოდს მოიცავს) ქალის სამოქალაქო უფლებები შემზღვეული იყო. მას არ გააჩნდა პოლიტიკური უფლებები, ანუ ქალს არ შეეძლო დასწრებოდა **სახალხო კრებას** ან ხმა მიეცა მასზე, მას არ შეეძლო დაეკავებინა არანაირი თანამდებობა, არ შეეძლო ემსახურა როგორც მსაჯულს, **სენატორს** და ა.შ. ქალს საბერძნეთში (დასახელებულ პერიოდში) და რომში უმეტეს პერიოდებში არ ჰქონდა უფლება სასამართლოში სიგყვით გამოსულიყო, არ შეეძლო მოწმედ გამოსვლა. რომში მან მხოლოდ მოგვიანებით მიიღო **ანდრძის** დაწერის უფლება. რაც შეეხება საქართველოში საზოგადოებრივ სარბიელზე ქალის მონაწილეობას, ფეოდალური საზოგადოების მოწყობისა და პრინციპების არსებითი განსხვავების მიუხედავად ანტიკური სამყაროს საზოგადოების მოწყობისა და პრინციპებისაგან (ამ არსებით განსხვავებაში, პირველ რიგში, ანტიკურ საზოგადოებათა მეგად თუ ნაკლებად ევალიტარულ ხასიათს ვგულისხმობთ), უნდა განვაცხადოთ, რომ საქართველოშიც ამ მხრივ იმავე სურათს ვხვდებით – ქალი საჯარო სივრცეში არ არის ჩართული. ბუნებრივია, საქართველოში, ისევე როგორც სხვა ფეოდალურ მონარქიებში, განსაკუთრებული ვითარების დროს ქალი უმაღლეს სახელმწიფო თანამდებობას იკავებს, მაგრამ ამგვარი მოვლენა გამონაკლისს წარმოადგენს. ცნობილი აფორიზმი „ლეკვი ღომისა სწორია, ძუ იყოს თუნდაც ხვალია“ არა საზოგადოდ ქალთა და მამაკაცთა თანასწორობაზე, არამედ სახელმწიფოს უმაღლეს საფეხურზე (რისი სიმბოლური გამოხატულებაც ცხოველთა მეფე ღომი) ქალისა და მამაკაცის შესაძლო თანასწორობაზე მიუთითებს. ამავე რანგში გადის გვიანფეოდალურ ხანაში დედოფლის წარმოდგენა სასამართლო კონტექსტში. კერძოდ, დედოფალს შეუძლია განიხილოს ყველა გიჰის სამოქალაქო დავა, ოღონდ არ შეუძლია ჩაერთოს სისხლის სამართლის საქმეთა გადაწყვეტაში. ქალს საქართველოში ვერ ვხვდებით **მოხელის** რანგში – იქნება ეს სამეფო კარის ფარგლებში, სასამართლოში, თუ სხვა უფრო დაბალი დონის ადმინისტრაციულ სტრუქტურებში. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან ფეოდალიზმისთვის საზოგადოდ არ არის დამახასიათებელი ქალისა და მამაკაცის სრული თანასწორუფლებიანობა. ქალის სამოქმედო ასპარეზი ამ ფორმაციის პირობებში ძალზე შემზღვეულია და მხოლოდ ერთეულებს თუ არგუნებს ხვედრი იმას, რომ თავი გამოიჩინონ საზოგადოებრივ თუ პოლიტიკურ სარბიელზე. საბერძნეთისა და რომში საჯარო სივრცეში ქალის მონაწილეობა რელიგიური მსახურებით ამოიწურებოდა, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ რელიგიაში ქალს საკმაოდ მნიშვნელოვანი როლი ეკისრებოდა¹⁴.

ქრისტიანულ ღვთისმსახურებაში ქალის მოღვაწეობა საქართველოში ისეთსავე ხასიათს ატარებდა, როგორსაც სხვა მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ ქვეყნებში. რელიგიური აქტივობის მეორე მხარეა სახალხო დღესასწაულები, რომლებშიც ქალები აქტიურად ფიგურირებენ. ამასთან, საქართველოში, საბერძნეთის მსგავსად, არსებობდა ისეთი რელიგიური დღესასწაულები, რომლებშიც მხოლოდ ქალები მონაწილეობდნენ. ასეთი იყო ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებული რიტუალური ქმედებანი – „წყლის ხვნა“ გვალვის გამოსაწვევად, ასევე „ლამარიას კულტი“ სვანეთში.

ქალის ჩაურთველობა საჯარო სივრცეში, ალბათ, ყველაზე გასაოცარი კლასიკური ეპოქის საბერძნეთში – ძვ. წ. V-IV სს-ში უნდა იყოს, როდესაც ათენში დემოკრატიული რეჟიმი თავის უმაღლეს გამოხატულებას პოულობს, როდესაც ჩამოყალიბდა და განვითარდა ის ინსტიტუტები, პრინციპები და იდეალები, რომლებიც შემდგომ საერთოდ **დემოკრატიისთვის** პარადიგმატულ

¹⁴ რადგან ჩვენ საბერძნეთისა და რომის ისტორიის ზემოთ დასახელებულ პერიოდებს განვიხილავთ, ამიტომ შემდგომში ყოველ ჯერზე ჩვენ ამ პერიოდებს აღარ მივუთითებთ.

პრინციპებად თუ მოდელებად იქცა. მაგრამ ეს ერთი შეხედვით პარადოქსი ლოგიკურ ახსნას ექვემდებარება. **პოლისი** – ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფო ინდივიდუალურ ოჯახებს (ოიკოსებს) ეფუძნებოდა. **მოქალაქეობის** საფუძველიც ოიკოსი იყო. პიროვნება მოქალაქე მხოლოდ როგორც ოიკოსის წარმომადგენელი ხდებოდა. შესაბამისად, ოჯახის მოუშლელი დემოკრატიული პოლისის ფუნქციონირების ქვაკუთხედი გახლდათ. ოჯახს რომ ნორმალურად ეფუნქციონირა, საჭირო იყო, რომ ოიკოსის აუცილებელ კომპონენტს – ქალს პირნათლად შეესრულებინა თავისი ფუნქციები – გაეჩინა კანონიერი მემკვიდრე, რათა ოჯახს მიწაზე საკუთრების უფლება შეენარჩუნებინა და გათხოვებისას ერთი ოჯახის საკუთრება მეორისათვის გადაეცა. მისი ეს ფუნქციები ძირეული მნიშვნელობის იყო პოლისისათვის. შესაბამისად, ქალი აუცილებლად უნდა ყოფილიყო დაცული, უნდა ჰყოლოდათ მკაცრი კონტროლის ქვეშ და ამასთან უნდა შეეზღუდათ იმიტომ, რომ სახელმწიფოს ამ საჭიროებისათვის მისი სამსახური ყოველთვის გარანტირებული ჰქონოდა. ბუნებრივია, ამ სამმა ფაქტორმა – გაკონტროლება, დაცვა, შეზღუდვა ქალის მდგომარეობის დაქვეითება გამოიწვია, დაქვეითება როგორც სოციალურ-პოლიტიკური, ისე კულტურული თვალსაზრისით.

ამას გარდა, კლასიკური პერიოდის ათენი ამ მხრივ კიდევ ერთი სპეციფიკურობით ხასიათდება. პოლისმა მკვეთრად გამიჯნა საზოგადო და პრივატული სივრცეები. მამაკაცი უპირობოდ საზოგადოს, ქალი კი პრივატულ სივრცეს მიაკუთვნეს, რამაც სქესთა მკვეთრი დიქტომიზაცია გამოიწვია. ქალებს დაეკისრათ თავიანთი კულტურული როლი, მამაკაცებს კი – თავიანთი. ამით უნდა აიხსნებოდეს ზემოთ ნახსენები პარადოქსი – დემოკრატიას თან მოჰყვა ქალების ლეგალური და კულტურული სუბორდინაცია.

მიუხედავად იმისა, რომ საჯარო სივრცეში მოღვაწეობა არც სპარტელ ქალს შეეძლო, სპარტელი ქალიშვილი ათენელი ქალის მსგავსად სახლში არ იყოს გამოკეცილი. კანონმდებელმა **ლიკურგოსმა** ის არა მარტო სახალხო დღესასწაულებზე აქტიურ დასწრებას, არამედ, პლუტარქოსის გადმოცემით, ჯეელი ბიჭების თვალწინ დედიშობილად ცეკვასა და სიმღერასაც მიაჩვია (პლუტარქოსი, ლიკურგოსი, 15). ამასთან ერთად გარკვეული ინტელექტუალური წვრთნა მათ საჯარო სივრცეში თავისუფლად ლაპარაკის სითამამესაც აძლევდა¹⁵.

რომაული საზოგადოება, როგორც მკვლევარები აცხადებენ, საზოგადოდ, არ ხასიათდებოდა სქესთა დიმორფიზმის ასეთივე ხარისხით. შესაბამისად, რომაელი ქალების საზოგადოებრივი მდგომარეობა იყო უკეთესი, ვიდრე ბერძენი ქალებისა. წყაროებში ისინი ჩვენთვის უფრო ინდივიდუალიზებულად არიან წარმოდგენილნი, ვიდრე მათი ბერძენი მეწყვილეები¹⁶. ბუნებრივია, ცალკეული ინდივიდები – როგორც ბერძენი, ისე რომაელი ქალები, წარმოდგენილნი არიან საზოგადო სარბიელზე, მაგრამ ეს ვრცელდება მხოლოდ ცალკეულ პიროვნებებზე და, სამწუხაროდ, არ ქმნის ქალთა ცხოვრების ზოგად სურათს. საზოგადო სარბიელზე მოღვაწე ქალების მოღვაწეობის განხილვა ამჟამად ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს¹⁷. და რადგან საჯარო სივრცე როგორც ბერძენი, ისე რომაელი და ქართველი ქალებისთვის, ფაქტობრივად, დაკეცილი იყო, ჩვენ უმთავრესად მათი რეალიზაციის მთავარ სივრცეზე – ოჯახში ქალის მდგომარეობაზე ვისაუბრებთ.

ათენის კანონმდებლობის მიხედვით, ქალი ავგონომიური არსება არ იყო. იგი არ გახლდათ რეგისტრირებული **დემოსის** რეესტრში. ათენურ სინამდვილეში არ არსებობდა რაიმე დოკუმენტი, სადაც ქალის პიროვნება ოფიციალურად იქნებოდა დადასტურებული. ორაგორთა სიგყვებში და საფლავის წარწერებში იშვიათად მოიხსენიებენ მოქალაქე ქალის სახელს. ამ სტატუსის ქალი უბრალოდ ქმრის ან მამის სახელიდან გამომდინარე სახელდებოდა. საყურადღებოა ამ მიმართებით რომაელი ქალის სახელების პრინციპი. რომაელ ქალს მხოლოდ ერთი სახელი ჰქონდა – მამის *gentilicium*-ის (საგვარეულო სახელი) მდებარეობითი ფორმა. მას ეს სახელი საზიარო ჰქონდა თავის ღებთან, ბიძაშვილებთან და მამილებთან (მამის მხრიდან) და არ იცვლიდა ქორწინების შემდეგ.

საქართველოში ქალი, როგორც მეუღლე, სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტს წარმოადგენდა. მას შეეძლო დამოუკიდებლად განეკარგა საკუთარი ქონება და ქმართან სხვადასხვა სახის

¹⁵ უნდა აღინიშნოს, რომ მონაცემების სიმწირიდან გამომდინარე, მეცნიერებაში არ არის ცალსახა პოზიცია სპარტელი ქალების ცხოვრების სხვადასხვა სფეროს თუ მათ სოციალურ სტატუსთან დაკავშირებით. იხ. Cartledge P., „Spartan Wives: Liberation or Licence?“, *Classical Quarterly* 31, 1981, 84-105.

¹⁶ Arthur M., „Review Essay: Classics“, *Signs*, Winter, 1976, 399.

¹⁷ ამ საკითხის შესახებ იხ. გონია ნ., ნაღარეიშვილი ქ., ანტიკური სამყაროს ქალთა პორტრეტები, თბილისი, 2003.

ქონებრივ გარიგებაში შესულიყო (ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ). საქართველოსთვის უცხო იყო ისლამური აღმოსავლეთის ქვეყნებისთვის დამახასიათებელი ცოლის სრული უუფლებობა.

რადგან ოჯახისგან დამოუკიდებლად ბერძენი ქალი პიროვნებას არ წარმოადგენდა, ამიგომაც იგი აუცილებელი პირობით ოიკოსის სტრუქტურაში უნდა ყოფილიყო ჩართული. ათენურ სინამდვილეში მეურვის, ანუ **კირიოსის** ინსტიტუტი მოქმედებდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ათენელი ქალი მთელი ცხოვრება უახლოესი მამაკაცი ნათესავის ზედამხედველობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო. გათხოვების შემდეგ ქალის მეურვე უკვე ქმარი ხდებოდა, თუმცა მამა მასზე მაინც ინარჩუნებდა გარკვეულ უფლებებს. დაქვრივებული ან განქორწინებული ქალი, თუ მას შვილები არ ჰყავდა, თავის ყოფილ მეურვესთან ბრუნდებოდა. კირიოსის მოვალეობას ქალის ეკონომიურად და სოციალურად დაცვა წარმოადგენდა. ქალს საზოგადო სივრცეში სწორედ კირიოსი წარმოადგენდა. რაც შეეხება სპარგას, მონაცემთა სიმწირე არ გვაძლევს დანამდვილებით თქმის საშუალებას, არსებობდა თუ არა იქ კირიოსის ინსტიტუტი. თუმცა ის გარემოება, რომ არც სპარგელ ქალიშვილს არ ჰქონდა საქმროს არჩევის თავისუფლება, სპარგაში ამ ინსტიტუტის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს.

რომში გაუთხოვარი ქალის კირიოსი ოჯახის უფროსი – *paterfamilias* იყო, რომლის ძალაუფლება, განსაკუთრებით ადრეულ პერიოდებში, შეუზღუდავი გახლდათ. გათხოვების შემდეგ, თუკი ეს ქორწინება ქმრის ძალაუფლებაში/ხელში გადასვლელი ქორწინება, ანუ *in manu* ქორწინება იყო, ქალის მეურვე მისი ქმარი ხდებოდა და იგი ქმრის ოჯახში *filiae loco*-ს სტატუსს იღებდა. იმ შემთხვევაში, თუ ქალი ქორწინდებოდა ქმრის ძალაუფლებაში/ხელში გადასვლის გარეშე, ანუ *sine manu* (რის შესახებაც ჩვენ ქვემოთ ვისაუბრებთ), მაშინ ის რჩებოდა მამის ძალაუფლების ქვეშ, ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ მას სჭირდებოდა მამის თანხმობა ნებისმიერი მნიშვნელოვანი ფინანსური გრანსაქციის საწარმოებლად, მამას ასევე შეეძლო შეეწყვიტა მისი ქორწინება მიუხედავად იმისა, უნდოდა თუ არა ეს ქალს. თუ ქალს, რომელიც ამგვარი ქორწინებით იყო გათხოვილი, მამა გარდაეცვლებოდა, მას უკვე ოფიციალური **მეურვე** – *tutela mulierorum* უნდა დანიშნონდა. ამ სტატუსით იგი უკვე *sui iuris* ქვეშ იყო (ეს ნიშნავს, რომ იყო სუბიექტი, რომელიც არ იყო არც მამის და არც ქმრის ძალაუფლების – *manus*-ის ქვეშ). დროთა მანძილზე მეურვის (*tutela*-ს) ინსტიტუტი რომში თანდათანობით კარგავს თავის ძალმოსილებას და პრინციპაგის დასაწყისისთვის პრაქტიკულად მხოლოდ გააზაგებული ქალებისა (*libertines*) და ემანსიპირებულებისთვის გამოიყენება (იხ. **ემანსიპაცია**).

და მაინც, თუ ათენელი ქალისთვის სრულიად გამორიცხული იყო მეურვის გარეშე არსებობა, რომში ამის პრეცედენტი არსებობდა. დამოუკიდებელ იურიდიულ სუბიექტს წარმოადგენდა ის ქვრივი ქალი, რომელსაც სამი შვილი ჰყავდა და რომელიც 50 წელს იყო გადაცილებული (იგულისხმებოდა, რომ იგი აღარ გათხოვდებოდა და გააჩენდა შვილებს). დამოუკიდებელი ხდებოდნენ ამ სტატუსის გააზაგებული ქალებიც – *libertines*, ოღონდ მათ უკვე ოთხი შვილის ყოლა მოეთხოვებოდათ.

საქართველოს პატრიარქალურ **ოჯახში**, რომელშიც წარმმართველია სქესობრივ-ასაკობრივი დეფინიცია და იერარქია, ქალი ოჯახის უფროსი მამაკაცის დაქვემდებარების ქვეშ იმყოფებოდა, ანუ გაუთხოვარი ქალი – მამის, გათხოვილი კი – ქმრისა. ოჯახში ყველაფრის მეთაურობა უფროსის საქმე იყო, მასვე ევალებოდა ქალის გათხოვებასთან დაკავშირებით ყველა საქმის მოგვარება. ამასთან, როგორც აღვნიშნეთ, საქართველოში ქალი სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტი გახლდათ. სრულწლოვანი ქალი, როგორც მეუღლე, დამოუკიდებლად განაგებდა საკუთარ ქონებას და ქმართან სხვადასხვა სახის ქონებრივ გარიგებაში შედიოდა.

ათენელი ქალის ცხოვრების ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვლენა **ქორწინება** იყო. საერთოდ, ბერძენები თვლიდნენ, რომ ქალის გაუთხოვრობა დიდ უბედურებას წარმოადგენდა და ამიგომ მისტიროდნენ ისინი უპირველესად გაუთხოვარი ქალის გარდაცვალებას – ქალი ხომ საიქიოში თავისი უმთავრესი მოვალეობის შეუსრულებლად მიდიოდა.

საბერძნეთში ქორწინების ყველაზე ადრეულ ფორმას ქალის მეურვისგან მისი ყიდვა, სყიდვითი ქორწინება წარმოადგენდა. ქალის თანხმობა საჭირო არ იყო, რამეთუ იგი ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი გახლდათ. ამ დროს სასიძო ქალის მამას *ἐδνα*-ს – საქორწინო საჩუქარს აძლევდა. თუ თავდაპირველად „ჰედნა“ ნამდვილად იყო ქალის შესყიდვისას გადახდილი ფასი, მოგვიანებით იგი ფიქტიურ საფასურად იქცა, რადგან ქალის მამა ამ საჩუქარს პირდაპირ გადასცემდა საპაგარძლოს, ანდა ქმარი უშუალოდ აძლევდა ცოლს მისი მამის ჩარევის გარეშე. ეს ადრეული ფორმა

ქორწინებისა – ქალისთვის საფასურის გადახდა რომშიაც არსებობდა. მოგვიანო რომაული ქორწინების ერთ-ერთი ფორმის სახელწოდება *coemptio* – შესყიდვას ნიშნავს. ის უკვე იყო იმიტაცია ცოლის ყიდვისა და ძველ რომში გავრცელებულ ცოლის ყიდვის გრადიციას უკავშირდებოდა.

ქორწინების ეს უძველესი ფორმა დასტურდება ადრეული პერიოდის საქართველოში („მუშანიკის წამება“). ამგვარი ქორწინების დროს სიძის ოჯახს საპაგარძლოს მშობლებისათვის საქორწინო გადასახადი – ურვადი უნდა მიეგანა (იხ. **ქორწინება, საქართველო; ურვადი**). ეს ჩვეულება სამეგრელოში მოგვიანო ხანებშიც გვხვდება, როგორც ამას არქანჯელო ლამბერგის (XVII ს.) და თელო სახოკიას (XIX ს.) ჩანაწერები აჩვენებს. ეთნოგრაფიული მასალით, საქორწინო საურავის გადახდის წესი ნათლადაა გამოკვეთილი ხევსა და სვანეთში. სვანეთში ამ მისაგანს „ნაჭვლაში“ ეწოდებოდა. იგი ძველ დროში განსამღვრული იყო და მორიგებას ღიდი დრო არ სჭირდებოდა (იხ. **ნაჭვლაში; მუყა**).

ქორწინებას ათენში ორი უმთავრესი წინაპირობა ჰქონდა. ერთი მათგანი **ნიშნობა** გახლდათ. ნიშნობა ქალის მეურვესა და სასიძოს (ან მის მეურვეს) შორის სიგყვიერი შეთანხმების დადებას ნიშნავდა. მიუხედავად იმისა, რომ წერილობითი აქტი არ ღებოდა, გარკვეული პერიოდიდან მოყოლებული მას ოფიციალური ხასიათი ჰქონდა და აუცილებლად მოწმეთა თანდასწრებით გარდებოდა. თუმცა ნიშნობა არ ბოჭავდა მხარეებს და შესაძლებელია ის ქორწინებაში არ გადაზრდილიყო (იხ. **ნიშნობა, საბერძნეთი**).

რომშიც **ნიშნობა** ჩვეულებრივ წინ უძღოდა **ქორწინებას**, მაგრამ აუცილებელი წინაპირობა არ იყო. ნიშნობა იყო სასიძოსა და საპაგარძლოს მხარეთა (უპირატესად მამათა) გარკვეული გარიგება, რომლის დროსაც მამები ორივე მხრიდან საზეიმო დაპირებას წარმოთქვამდნენ. ადრეული რესპუბლიკის ხანაში გარიგების დამრღვევი მხარე ვალდებული იყო მარალი აენაზღაურებინა (*actio ex sponsu*). დროთა განმავლობაში ამ ინსტიტუტმა ცვლილებები განიცადა, მან დაკარგა ოფიციალური ხასიათი და მისი დარღვევისთვის დაწესებული ჯარიმა, ფაქტობრივად, აღარ მუშაობდა. რომშიც ნიშნობა მხარეებს არ ბოჭავდა (იხ. **ნიშნობა, რომი; ქორწინება, რომი**).

საქართველოში ნიშნობა ასევე იყო ქორწინების აუცილებელი წინაპირობა. ამასთან იგი სამართლებრივ ქმედებას წარმოადგენდა, მხარეებს ვალდებულებას აკისრებდა და მის დამრღვევს იურიდიული პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა. ასე რომ, საქართველოში ნიშნობის იურიდიული შედეგები უფრო მკაცრი იყო და მრავალი ასპექტით უახლოვდებოდა კიდევაც ქორწინების შედეგებს, რაც საერთო მოვლენა გახლდათ ქრისტიანულ იდეოლოგიაზე დაფუძნებული ქრისტიანული ოჯახისათვის. სხვადასხვა კუთხეში ნიშნობის თავისებურებების მიუხედავად, მას საერთო მომენტები ჰქონდა: მოყვრობაზე შეთანხმების ინიციატორი სასიძოს მხარე იყო; ვაჟის ოჯახს ქალისთვის სამკაულები უნდა მიეგანა, ზოგჯერ მას სურსათ-სანოვავაც მიჰქონდა, თუმცა უმთავრესი ნიშნის/წინდის – ანუ საქორწინო ბეჭდის მიგანა იყო. გადამწყვეტი ნიშნობისას მშობლების აზრი გახლდათ. საქართველოში ნიშნობას მთელი რიგი ქმედებანი უძღვოდა წინ: ცოლის შერჩევა, **მაჭანკლობა**, სასიძოს შესახებ ცნობების შეგროვება (იხ. **ნიშნობა, საქართველო; ნიშნობა, მთა**).

ქორწინების მეორე, აუცილებელი წინაპირობა გამზითვება გახლდათ. რომში ეს უფრო მამის მორალური ვალი იყო, ვიდრე ქორწინების აუცილებელი წინაპირობა. ათენში **მზითვე** ქალის **კირიოსს** უნდა ებრუნა. მამისთვის ღიდად სამარცხვინოდ ითვლებოდა, თუკი იგი ბრდასრულ ქალიშვილს მზითვს ვერ მისცემდა. ამ შემთხვევაში საქმეში ოჯახის ნათესავები უნდა ჩარეულიყვნენ. რომში თავდაპირველად მზითვი ქმრის ქონებას ერწყმოდა, რაც შემდეგ კარდინალურად შეიცვალა. როგორც ჩანს, ინსტიტუტის სახით მზითვი რომში ძვ. წ. III ს-დან ყალიბდება და აქედან მოყოლებული ის იღებს იმგვარ სახეს, როგორც მას პრინციპში ათენში ჰქონდა – ანუ მზითვი მოიამრება, როგორც ქალის მაგერიალური უზრუნველყოფის მექანიზმი, ქალის მიერ მამისეული საკუთრების ფლობის სპეციფიკური ფორმა. სპეციფიკური კი ის გახლდათ იმიტომ, რომ ქალს, განსაკუთრებით ათენში, არ შეეძლო მზითვის განკარგვა, მეციც, მისი გაფლანგვა არც მის ქმარს არ ხელეწიფებოდა. ათენში ქმარს მზითვით გამოხატული კაპიტალური თანხის ინვესტირება უნდა მოეხდინა და ამონაგები თანხით უზრუნველყოფილი ცოლის შენახვა. მზითვის ფაქტობრივი შესაკუთრე კი მათი შვილი ხდებოდა. რომში ქმარს ჰქონდა უფლება განეკარგა მზითვი, თუმცა სამართლებრივად ის ქალს ეკუთვნოდა. მზითვის შესახებ მოლაპარაკებას მხარეები დეგალურად აწარმოებდნენ. გაყრის შემთხვევაში, როგორც საბერძნეთში, ისე რომში, მზითვი ქალს აუცილებლად უკან უნდა დაბრუნებოდა. თუ ქმარი უარს იცყოდა ამზე, მაშინ ქალის მხარე მის წინააღმდეგ სასამართლო-

ში სამართლებრივ დავას იწყებდა. მზითვისაგან დამოუკიდებლად ათენში ქალს შეეძლო ქმრის სახლში პაგარა ქონება წაეღო, რაც, **სოლონის** კანონმდებლობით, ერთობ მცირე იყო და რამდენიმე კაბით შემოიფარგლებოდა (იხ. **მზითვი, საბერძნეთი; მზითვი, რომი**).

მზითვის, და საერთოდ, ქალის ქონებრივი უფლებების საკითხი საკმაოდ განსხვავებული ჩანს სპარგის სინამდვილეში. ასე მაგალითად, არისტოტელეს განსაკუთრებით არ მოსწონდა, რომ სპარგელი ქალები დიდძალ საკუთრებას ფლობდნენ და რომ მათ დიდ მზითვს აძლევდნენ (არისტოტელე, პოლიტიკა, II, 9 1269a -1271b19). თუმცა გამომდინარე წყაროთა მონაცემებიდან, რომლებიც სპარგაში მზითვის არარსებობის შესახებ მოგვითხრობენ, მეცნიერთა ნაწილი თვლის, რომ ის, რასაც არისტოტელე ამ პასაჟში მზითვს უწოდებს, ქორწინებისას მხარეთა შორის ქონების თაობაზე დადებული შეთანხმება უნდა ყოფილიყო.¹⁸

მზითვის ინსტიტუტი, როგორც **ქორწინების** წინაპირობა, დასტურდება საქართველოშიც, თუმცა ჩვენ არ ვიცით, თუ რა ღრობიდან იწყებს ეს ინსტიტუტი ფუნქციონირებას (გერმინი IX ს-ის ძველშია მოხსენიებული). მზითვი იყო ქონება, რომელიც ქალს გათხოვებისას ეძლეოდა და რომელიც მას ქმრის ოჯახში მიჰქონდა. მზითვი უძრავი და მოძრავი ქონებისაგან შედგებოდა. ისევე როგორც ათენში, საქართველოშიც ქმარს უფლება არ ჰქონდა ეს ფასეულობანი განეკარგა (იხ. **მზითვი, საქართველო; ქორწინება, მთა**).

მკვლევართა აზრით, გამზითვებას საქართველოში ბარში უფრო მეტი ყურადღება ექცეოდა, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, სადაც ნივთიერი ქონების ნაცვლად არსებობდა საქონლის გაგანების წესი, რომელსაც სათავენო ერქვა (იხ. **სათავენო, მთა**). ასე მაგალითად, ფშავეში და ხევსურეთში სათავენოდ ქალს პაგარაობიდანვე აძლევდნენ საძროხე ძროხასა და სანაშენო ცხვარს, რომელთაც ქალი თვითონვე უვლიდა, ამასთან ნაწველსა და მაგყლს ყიდდა და სარგებელში ასესხებდა. ქალის სათავენო ხელუხლებლად ითვლებოდა და მისი დახარჯვა არ შეიძლებოდა. სათავენო გათხოვების შემდეგაც ქალის საკუთრება იყო. თუ ქმარი მას დახარჯავდა, უნდა აენაზღაურებინა კიდევ.

ამ მხრივ განსხვავებული ვითარება დასტურდება სვანეთში, სადაც ქალს ქორწინების დღესვე აძლევდნენ გარკვეულ ქონებას – მზითვს, ხოლო ერთი წლის შემდეგ ქალს მშობლებისაგან ეკუთვნოდა ასევე განსაზღვრული რაოდენობით საქონელი და ერთი მანდუკი. სვანეთში ქალს მამისეულ ქონებაში ამკარად უფრო მეტი წილი აქვს. ყოველ წელიწადს ოჯახი თავისი მაგერიალური შესაძლებლობის ფარგლებში ქალიშვილს ერთი მანეთიდან დაწყებული ძროხა-ხარ-ცხენის ჩათვლით დამთავრებული აძლევდა და, რაც ყველაზე საყურადღებოა, გათხოვილი ქალი დედ-მამის ოჯახში თითქმის ისეთივე უფლებით სარგებლობდა, როგორც მისი რიგითი წევრი, რაც გამონაკლის შემთხვევას წარმოადგენს ქართული ქორწინების კონტექსტში (იხ. **მზითვი, სვანეთი**).

გაყრის შემთხვევაში, საქართველოში, საბერძნეთისა და რომის მსგავსად, ცოლს მზითვი უნდა დაბრუნებოდა. ვფიქრობთ, ქართულ სინამდვილეში პარალელი დაეძებნება ათენელი ქალის მიერ სახლში წაღებულ მცირე პირად საკუთრებასაც. გერმინ „სათავენოს“ ზემოთ განხილული მნიშვნელობის გარდა (მთაში იგი, ფაქტობრივად, ქალის მზითვია), სათავენოს ბარში ქალის პირად ქონებას უწოდებდნენ, რომელზედაც წინასწარი შეთანხმება არ ხდებოდა და მისი მიცემა ქალის მშობლების ნება იყო.

ათენელი ქალის დაქვემდებარებულ სტატუსს ადასტურებს ის გარემოება, რომ ქალი საქმროს თავად არ ირჩევდა. რომში ადრეულ პერიოდში ქორწინებას ოჯახის მამა აწყობდა. მოგვიანებით, როცა რომაელმა ქალმა მეტი თავისუფლება მოიპოვა, ქორწინებაზე მამის თანხმობა მაინც აუცილებელი იყო, თუმცა, თუ ქალიშვილს მამა ურჩევდა ქმარს, ქალიშვილის თანხმობაც ასევე საჭირო გახლდათ. ქალიშვილს შეეძლო უარი ეთქვა მამის შერჩეულ სასიძოზე იმ შემთხვევაში, თუ მამის არჩევანი მორალური თვალსაზრისით მიუღებელი იყო, ან თუ მას ზურგის გასამაგრებლად ნათესავებისა და მეზობლების მხარდაჭერის მოპოვება შეეძლო (დიგესტები, 23. 2. 2). ამ მხრივ იმავე მდგომარეობას ვხედავთ საქართველოშიც. საცოლის არჩევა ვაჟის მშობლებზე იყო დამოკიდებული და მექორწინეთა სურვილი მხედველობაში არ მიიღებოდა. მხოლოდ მოგვიანებით ღებულობს ვაჟი საცოლის „განსჯაში“ გარკვეულ მონაწილეობას. შედარებით მეტი უფლება ამ მხრივ სვან ქალს აქვს. ბუნებრივია, როცა ქალიშვილი ადრეულ ასაკში ქორწინდებოდა, მას მშობლები მის და დამოუკიდებლად ათხოვებდნენ. მოზრდილ სვან ქალს კი შეეძლო დამოუკიდებლად მიეღო

¹⁸ Cartledge, 1981, 98. სპარგაში მზითვის არარსებობის შესახებ იხ. ჰერმიპოსი ფრ. 87; პლუტარქოსი, მორალიები, 227F; ელიანე, ნაირ-ნაირი ამბები VI. 6;

გადაწყვეტილება. თუ ქალიშვილი მშობლების ნების წინააღმდეგ გათხოვდებოდა, ურჩობის მიუხედავად მშობლები მაინც ურიგდებოდნენ შვილს და წილს არ უკარგავდნენ.

ათენურ ქორწინებას გარკვეულ დრომდე ოფიციალური მხარე არ ჰქონდა და იგი უბრალოდ ცოლისა და ქმრის თანაცხოვრებაში გამოიხატებოდა. უფრო გვიან, ოფიციალური ქორწინება აუცილებელი გახდა, სავარაუდოდ, ძვ. წ. 451 წ-დან, როდესაც **პერიკლეს მოქალაქეობის კანონის** მიხედვით, შვილის მოქალაქეობისთვის ორივე მშობლის მოქალაქეობა გახდა აუცილებელი. მეუღლეების კანონიერი მოქალაქეობის ეჭვი რომ არავის გასჩენოდა, ქორწინება ოფიციალურად უნდა გამართულიყო, ამასთან იგი ქმრის **ფრაგრიის** წევრებთან უნდა ყოფილიყო რეგისტრირებული. რაც შეეხება საქორწინო ცერემონიებს, ის საბერძნეთსა და რომში უძველესი ხანიდან დასტურდება და არ უკავშირდება ქორწინების ოფიციალურ თუ არაოფიციალურ ხასიათს.

ქორწინების საკმაოდ უცნაური ფორმა გვხვდება სპარტაში. პლუტარქოსის გადმოცემით, ქორწინება სპარტაში საკმაოდ პირქუში პირველი ღამის რიგუალობით იწყებოდა. კერძოდ, თმამოკვეცილი და მამაკაცის ტანსაცმელსა და ფეხსამოსში გამოწყობილი პაგარძალი ბნელ ოთახში ჩალისგან გამზადებულ ლოგინზე მარტოდმარტო იწვა და ნეფეს უცდიდა. ხანმოკლე საქორწინო ღამის შემდეგ ნეფე სხვა ოთახში გადაიოდა და ყმაწვილ კაცებთან ერთად იძინებდა. შემდგომშიც ქმარი დღესა და ღამეს სახლის გარეთ აგარებდა, ცოლთან კი მალულად დადიოდა. ეს საკმაოდ დიდხანს გრძელდებოდა და ზოგ სპარტელს შვილი ისე უჩნდებოდა, რომ საკუთარი ცოლი დღისით არც კი ჰყავდა ნანახით (პლუტარქოსი, ლიკურგოსი, 15).

რომაული ქორწინების ძალაში შესასვლელად არავითარი ფორმალობა არ იყო საჭირო: ცერემონიებს, რომლებიც ჩვეულებრივ მას თან სდევდა, იურიდიული ხასიათი არ ჰქონდა. საჭირო იყო მხოლოდ ქალისა და მამაკაცის თანაცხოვრების ფაქტი იმ მიზნით, რომ მათ დაემყარებინათ სამუდამო კავშირი (*affectio maritalis*), რომელსაც თან ერთვოდა ქორწინების სოციალური შედეგები – პაგივისცემა საქორწინო პარტნიორის მიმართ (*honor matrimonium*). ცერემონიალი – *deductio in domum mariti* ამ განზრახვის ნათელყოფას წარმოადგენდა¹⁹. რომაული ქორწინების ამგვარ დახასიათებას იზიარებს ბარტოშეკი, რომაული სამართლის ავტორიტეტული მკვლევარი. მისი აზრით, რომაული ქორწინება მეუღლეთა თანაცხოვრების საზოგადოებრივ ფაქტს წარმოადგენდა და არა ფორმალურ სამართლებრივ აქტს²⁰.

შუა საუკუნეების ფეოდალურ საქართველოში ქორწინების არსი, ბუნებრივია, ქრისტიანული მოძღვრებით იყო განსაზღვრული და, როგორც ხელშეკრულება, სამართლებრივ აქტს წარმოადგენდა, რომელიც სრულ თანაფარდობაში იყო შუა საუკუნეების ქრისტიანული ქვეყნების საოჯახო სამართლის პრინციპებთან. ქრისტიანობამ ქორწინებისას საეკლესიო გვირგვინით კურთხევა ქორწინების აუცილებელ პირობად გახადა, თუმცა, როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, პრაქტიკაში ჯვარდაუწერელი ქორწინებებიც საკმაოდ გავრცელებული მოვლენა ყოფილა. წყაროები გვაწვდიან ცნობებს ჯვარდაუწერელი კაცისთვის ცოლის დაორსულების გამო სასჯელად ჯარიმის დაწესების თაობაზე²¹. საქართველოშიც ქორწინებას ქორწინებად ხდიდა მთელი რიგი წინა საქორწინო ქმედებების შესრულებისა და საქორწინო ლხინის – ქორწილის შემდეგ ცოლისა და ქმრის თანაცხოვრების ფაქტი.

ბერძნული ქორწინება უმთავრესად ფართო კომლის – **ანქისგის** შიგნით იმართებოდა. ძალზე ხშირი იყო ბიძასა და ძმისწულს, ნახევარძმებსა და ნახევარდებს (მამით), ბიძაშვილებს შორის ქორწინება. ამგვარი ქორწინებისაგან განსხვავებით, რომში ქორწინება გარკვეული ნათესაური წრის შიგნით ნებადართული არ იყო (კერძოდ, ბიძასა და ძმის შვილს, ბიძაშვილებს შორის და ა. შ.). ქრისტიანულ მოძღვრებაზე დაფუძნებული ქორწინებისთვის არსებით დაბრკოლებად ითვლებოდა წყვილთა შორის ნათესაური კავშირი. ბუნებრივია, ეს დამაბრკოლებლად მიიჩნეოდა საქართველოშიც. ბუსტად იყო განსაზღვრული ნათესავთა ის წრე, რომელთა დაქორწინება გამორიცხული იყო. ასე მაგალითად, ქრისტიანულმა რელიგიამ აკრძალა: მამის ძმისწულის ან დედის ძმისწულის შერთვა, ასევე მამის ან დედის დისწულის შერთვა. აიკრძალა მამისა და შვილის დაქორწინება დებზე, ან მამისა და შვილის დაქორწინება დედასა და მის ქალიშვილზე და ა. შ.

¹⁹ The Oxford Classical Dictionary, ed. by Hammond N. G. L. and Scullard H. H., 1970², შემდგომში OCD, სტაგია „Marriage, Law of, Roman“ , 649.

²⁰ Бартошек М., Римское Право, Москва, 1989, სტაგია Matrimonium, გვ. 213-214. თუმცა სხვები არ იზიარებენ რომაული ქორწინების ამგვარ დახასიათებას (იხ. იქვე, 214).

²¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VI, თბ., 1982, 146.

ამასთან, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, ძვ. ქართულ წყაროებში სამეფო საგვარეულოს ფარგლებში მახლობელ ნათესავთა შორის ქორწინებაც, ანუ ენდოგამიური ქორწინებებიც დასტურდება. თუმცა ამგვარი ქორწინება სხვა ფენებში გავრცელებული არ ყოფილა²² (იხ. **ქორწინება, საქართველო**).

ათენში ახალი ოჯახის შექმნისას ქორწინების მომწყობთათვის მნიშვნელოვანი დასაწესდებელი ოჯახის ეკონომიკური მდგომარეობა, მოგჯერ კი პოლიტიკური კავშირებიც იყო. რომში უპირატესი მნიშვნელობა, ამ მხრივ, ოჯახისათვის საჭირო პოლიტიკურ კონტაქტებს ექცეოდა. ბუნებრივია, ამ საზოგადოებებში, რომლებშიც ოჯახი ძალზე მგრძობიარე ერთეული იყო, ქალ-ვაჟის გრძნობები და მათი ემოციები გათვალისწინებული ვერ იქნებოდა.

როგორც საბერძნეთში, ისე რომში ქალიშვილები ძალზე ადრე თხოვდებოდნენ, ძირითადად, მოყოლებული 14 წლიდან. ასეთი ადრეული ქორწინების მიზეზი ის იყო, რომ საქორწინო იდეალი ფიზიკურად უბიწო და სულიერად წმინდა საპაგარძლოს მოითხოვდა. და რადგან მიიჩნეოდა, რომ გოგონას სექსუალური ლტოლვა უკვე პუბერტეტის ასაკიდან უჩნდებოდა, რომლის მოთოკვაც მას ძალიან უჭირდა, ამიტომ ზედმეტი გართულების თავიდან ასაცილებლად მშობლები მის ადრეულ ასაკში გათხოვებაზე ზრუნავდნენ. ამასთან, მკვლევართა აზრით, რომელიც ქალიშვილები, რომლებიც არ იყვნენ კარჩაკეცილად გაზრდილნი, ქორწინებისათვის უფრო მეტად უნდა ყოფილიყვნენ მზად, ვიდრე ქსენოფონის „ოიკონომიკოსში“ დახატული ისომაქოსის მეუღლე (ქსენოფონი, ოიკონომიკოსი, 3. 11 შმდგ., 4, 7 შმდგ.), რომელსაც თავისი ცხოვრების 15 წლის მანძილზე რაც შეიძლება ნაკლები ჰქონდა ნახაზი, გაგონილი თუ ნათქვამი და რომელიც დედამ ქორწინების წინ ასე დაარბია: „იყავი კარგი“²³.

საქართველოშიც ქალიშვილების საქორწინო ასაკი ძალზე დაბალი იყო და მისი დასაშვები ქვედა ზღვარი 1003 წ-ს რუის-ურბნისის კრების დადგენილებით 12 წლით განისაზღვრა. საქართველოს მთიანეთში ქალთა საქორწინო ასაკი უფრო მაღალი იყო. ასე მაგალითად, ხევსურეთში ქალს ოც წლამდე არ ათხოვებდნენ. გასათხოვარი ქალის ქალიშვილობას საქართველოშიც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. არსებობდა ისეთი გარიგებაც, როდესაც ქალიშვილის დედა სასიძოს ოჯახს თავისი შვილის უბიწობის თაობაზე პირობას უდებდა. შემდეგ მის შესამოწმებლად მთელი რიგი რიგუალები გარდებოდა. იმ შემთხვევაში, თუ საპაგარძლო ქალიშვილი არ აღმოჩნდებოდა, იგი მშობლებს უბრუნდებოდა და მთელ ოჯახს სამარცხვინო ლაქა ეცხებოდა²⁴.

როგორც ზემოთ მოკლედ აღვნიშნეთ, რომში ქორწინების ორი ფორმა არსებობდა. ამ საკითხზე მკვლევართა მოსაზრებების სხვადასხვაობის მიუხედავად, ძირითადად მაინც გამოირეზილება თვალსაზრისი, რომ ადრეულ პერიოდში რომში ქორწინების ფორმა იყო ქორწინება cum/in manu, რომლის დროსაც ქალი მამის ძალაუფლებიდან ქმრის ძალაუფლებაში/ხელში გადადიოდა²⁵. როგორც ჩანს, ამგვარი ქორწინების დროს ქალის მდგომარეობა უფრო მძიმე იყო. ქალი (ცოლი, ქალიშვილი) არ ფლობდა საკუთრებას²⁶. ეს ქორწინება „დაურღვეველ კავშირად“ ითვლებოდა, რაც იმას ნიშნავს, რომ გაყრა ძალზე ძნელი გახლდათ. რესპუბლიკის პერიოდის დასასრულისთვის ქორწინება cum manu-თი იცვლება sine manu-თი ქორწინებით. საინტერესოა, რომ ამ შემთხვევაში ქალიშვილი მამის ძალაუფლებაში რჩება. მას რიგ საკითხებში მამის თანხმობა ესაჭიროება. აქ კარგად იკვეთება, თუ რა დიდი უფლება აქვს ქალის მამისეულ ოჯახს ქალზე. ქალის მამა აკონტროლებს მშობის სახით მისი ოჯახიდან გასულ ფულს, მას შეუძლია უპრობლემოდ შეწყვიტოს ქალის ქორწინება, აქტიურად ჩაერიოს ქალიშვილის პირად ცხოვრებაში. მამის ინტერესების უპირატესობას აღიარებდა ავეუსტუსის მიერ ადულტერის (ღალატის) შესახებ შემოღებული კანონებიც. მეორე მხრივ, ამ ქორწინებისას ქალს უფრო მეტი თავისუფლება ჰქონდა, კერძოდ, მამის სიკვდილის შემდეგ ის სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტი – sui iuris ხდებოდა.

ქორწინების ფორმამ არსებითი ევოლუცია განიცადა საქართველოშიც. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, საქართველოში ქორწინების თავდაპირველი ფორმა ექსოგამიური ქორწინება იყო და იგი „მამამძუძეობას“ ეყრდნობოდა. ექსოგამიური ქორწინება ნიშნავდა, რომ მამაკაცს ქალი სხვა საგვარეულოდან უნდა მოეყვანა, მაგრამ ამასთან ერთად მამამძუძეობის წესის მიხედვით, სიძე შედიოდა ცოლის გვარში შვილის გაჩენის მიზნით. ცოლის გვარში გაჩენილი შვილი იბრლებოდა

²² ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. გ. VI, თბ., 1982, 150.

²³ Clark G., „Roman Women“ in: Greece and Rome Studies, Woman in Antiquity, ed. I. McAuslan and P. Walcot, Oxford, 1996, 44.

²⁴ Hans Schiltbergers, Reisebuch, Tübingen, 1885, 98-99.

²⁵ ბარტოშეკი რომში ქორწინების ორი ფორმის არსებობას არ იზიარებს. იხ. Бартошек, 1989, 214.

²⁶ OCD, სტატია „Woman, position of“, 1139.

დედის ოჯახში, სადაც დედის უახლოესი მამრობითი სქესის ნათესავი იყო მისი აღმზრდელი და მფარველი. ის მხოლოდ მოზრდილი შედიოდა თავისი მამის ოჯახში²⁷. ანუ „მამამშობის“ ადათი პაგრიარქალური ქორწინების ერთ-ერთი მახასიათებლის – პაგრილოკალური დასახლების (ცოლი დასახლებულია ქმრის გვარში) საპირისპირო მოვლენას წარმოადგენს. ვფიქრობთ, რომ ქორწინების ეს ფორმა ქალის ქორწინებაში მისი მამისეული ოჯახის დიდ როლზე მიუთითებს.

საყურადღებოა ასევე საქართველოში არსებული ქორწინების ადრეული წესი. ეს ქალის მოგაცემით ქორწინება იყო, რომელიც შემდეგ მშვიდობიანი მოლაპარაკების გზით ზემოთ განხილული წინასაქორწინო აქტივობებით და ნიშნობით დაგვირგვინებული ქორწინებით შეიცვალა (იხ. **მოგაცემა ქალის**). ქართული სამართლის ძეგლებში ქალის მოგაცემა, როგორც დაქორწინების საშუალება, არ დასტურდება, მისი კვალი ეთნოგრაფიულ მასალებში ჩანს (იხ. **ქორწინება, საქართველო**). სათემო რჯულის მიხედვით, თავისი **თემის** ქალის მოგაცემის და ცოლად შერთვის უფლება კაცს არ ჰქონდა. იგი მოლაღაგედ ითვლებოდა და ხაგში არ უშვებდნენ. თუმცა არსებობდა მასთან შერიგების წესებიც. შერიგების გარეშე საერთოდ მოგაცემული ქალის ცოლად მოყვანა არ შეიძლებოდა (იხ. **ბანზე შესტომა**).

ზოგადად საბერძნეთში ქალის დაქვემდებარებული მდგომარეობის მიუხედავად, ქალის როლი ოჯახში განსხვავებული ჩანს ათენსა და სპარტაში. გამომდინარე იქიდან, რომ სპარტელი მამაკაცი ნიადაგ სალაშქროდ იყო, საოჯახო მეურნეობის გაძლოდა და დოვლათზე კონკრული სპარტელ დიასახლისს ეკისრებოდა. თუ ამას სპარტელი ქალის მიერ საკუთრების ფლობასაც დაემატებოდა, შეიძლება ითქვას, რომ ათენელ ქალთან შედარებით, სპარტელი ქალის სტატუსი უფრო მაღალი იყო. სწორედ მათ როლთა შორის არსებული განსხვავება იყო ალბათ იმის მიზეზი, რომ არისტოკრატულ სპარტელ ქალთა სტატუსს ქალისთვის შეუფერებლად მაღალ სტატუსად მოიაზრებდა. ამ მხრივ, სპარტაში არსებული სიგუაცია მისთვის სრულიად მიუღებლად მოჩანდა და ამას ქალების მხრიდან თავაწყვეტილობად და მბრძანებლობად, კაცების მხრიდან კი ქალებისათვის სრული თავისუფლების მიცემად და მათთვის ზომიერ მეტ პაგივისცემად განიხილავდა (პლუტარქოსი, ლიკურგოსი, 15).

ზოგადად ქალის დაქვემდებარებული მდგომარეობის მიუხედავად, განსხვავებულია ქალის როლი რომაულ ოჯახში. ეს განსხვავება განსაკუთრებით გვიანდელი პერიოდის მაღალი წრის რომაულ ოჯახში ჩანს.

კორნელიუს ნეპოსი ხაზს უსვამს რომაული და ბერძნული ოჯახების ადათ-წესებს შორის არსებულ ერთ თვალშისაცემ განსხვავებას. კერძოდ იმას, რომ რომში ოჯახის დიასახლისი (materfamilias) ოჯახის სოციალური ცხოვრების ცენტრშია. იგი იღებს სტუმრებს, ესაუბრება მათ, დადის საყიდლებზე, სტუმრად მეგობრებთან მიდის ცაძარში, თეატრში, ესწრება თამაშობებს. სავარაუდოდ, მას ქალიშვილებიც დაჰყავს წვეულებებზე (კორნელიუს ნეპოსი, 6; იხ. ასევე ოვიდიუსი, გრფობანი, 3. 633შმდგ.; ტიბულუსი, 1.6.15შმდგ.; მარციალისი, 11.7; ოვიდიუსი, სიყვარულის ხელოვნება, 1.565). ამისი უპირველესი მიზეზი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რასაკვირველია, ის გახლდათ, რომ რომაული სამოგადოება არ ახდენდა ქალების განცალკევებას. ბუნებრივია, სამოგადოება, რომელიც აფასებდა ქალს (ცოლს) როგორც სასიამოვნო საურთიერთო სუბიექტს, საქორწინო ცხოვრებას უფრო სასიამოვნოს ხდიდა, ვიდრე კლასიკური ათენის ადათ-წესები. მართლაც, ათენში კულტურული იდეალი გათხოვილი ქალის მამაკაცებისაგან განცალკევებული ცხოვრების ნირს მოითხოვდა. რესპექტაბელური ათენელი ქალი არ დადიოდა საყიდლებზე, არ მიდიოდა ქმართან ერთად წვეულებაზე. დაუშვებელი იყო ისიც, რომ იგი საკუთარ სახლში გამართულ ნადიმზე გამოსულიყო. მეტიც, უცხო მამაკაცთან მას თავის სახლშიც კი არანაირი კონტაქტი არ უნდა ჰქონოდა. მეცნიერები ვერ თანხმდებიან იმ საკითხზე, დადიოდნენ თუ არა ათენელი ქალები თეატრში. უმეტესობას მიაჩნია, რომ ისინი ესწრებოდნენ თეატრალურ სანახაობებს. ბუნებრივია, ყოველივე ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ისინი სახლში იყვნენ გამოკეტილნი. ათენელი ქალები მოახლეების თანხლებით გადიოდნენ სასეირნოდ, ურთიერთობდნენ მეზობლებთან. სოციალურ კონტაქტთაგან უმთავრესი საოჯახო რიტუალებსა და რელიგიურ დღესასწაულებში მონაწილეობა იყო. ორ უმთავრეს საოჯახო რიტუალში – დაკრძალვისა და ქორწინების ცერემონიალებში ათენელი ქალი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა.

საქართველოში, როგორც არაერთგზის აღვნიშნეთ, **ოჯახში** მამაკაცს გაბატონებული მდგომარეობა ჰქონდა ცოლზე, ხოლო მამას – შვილებზე, მათ შორის ვაჟიშვილებზე, რაც სრულ თანა-

²⁷ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VI, თბ., 1982, 153.

ფარდობაში იყო შუა საუკუნეების ქრისტიანული ქვეყნების საოჯახო სამართლის პრინციპებთან. ქმარს შეეძლო ფიზიკურად დაესაჯა ცოლი დაუმორჩილებლობისათვის, **მრუმობის** შემთხვევაში კი ფიზიკურად გაენადგურებინა იგი. აღვნიშნეთ ისიც, რომ ქალი თვითონვე იყო სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტი და განაგებდა საკუთარ ქონებას. ამასთან, როგორც ჩანს, საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში ქალის როლი ოჯახში განსხვავებულია. შეგახსენებთ, რომ სვანეთში გათხოვილი ქალი მამისეულ ოჯახში თითქმის იმავე უფლებებით სარგებლობდა, რომლებითაც ოჯახის რიგითი წევრი. ამასთან, ცოლ-ქმარს თანაბრად ეკისრებოდათ მოვალეობები. ცოლი ქალის საქმეს აკეთებდა, ქმარი – მამაკაცისას. საყურადღებოა ისიც, რომ გარკვეულ შემთხვევებში ცოლი ქმრის მოვალეობებს ითავსებდა. თუ ქმარი ცოლს შეურაცხყოფას მიაყენებდა, ან გალახავდა, ცოლს შეეძლო დედ-მამასთან წასულიყო და არ დაბრუნებულიყო, ვიდრე ქმარი ბოდიშს არ მოიხდიდა. ცოლის მოკვლის თუ დაჭრის უფლება ქმარს არ ჰქონდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ცოლის ახლობლები მას სისხლითვე ამღვევიანებდნენ. ვფიქრობთ, ქალის ამგვარი როლისა და გავლენის საპირისპირო სურათს ხევესურეთის ცხოვრებაში ვხვდებით. იქ ქალი „მრომის მონად“ მოიაზრება, რომლის გაგდებაც ქმარს ნებისმიერ დროს შეეძლო, თუ იგი ვერ ასრულებდა თავის მოვალეობას. ოჯახში ყველა საქმეს ქალი აკეთებდა, მეგიც, იგი ქმარს შეელოდა ყველაფერში – მკაში, ლეწვაში. გვირთის ბიძგა და ზურგიით მოგანა უფრო ქალის საქმედ ითვლებოდა, ვიდრე კაცის. მას ყოველგვარი მხიარულება და სიამოვნება აკრძალული ჰქონდა (იხ. **ოჯახი, მთა**). განსაკუთრებით მძიმე პირობებში ხევესური ქალი მშობიარობის დროს იყო. ქალი სოფლის ბოლოში სპეციალურად მოწყობილ ფანჩაგურში ან სანახევრე მშობიარობდა, სამი დღის შემდეგ კი ბოსელში შესვლის უფლება ეძლეოდა. მას ორი კვირის განმავლობაში არც კაცი და არც ქალი ხმას არ სცემდა, ვინაიდან იგი უწმინდურად ითვლებოდა. ქალს საჭმელ-სასმელს ბოსლის ბანიდან აწვდიდნენ (იხ. **ბოსელი, ბოსლობა**). მიუხედავად ამისა, ხევესურეთში **დიასახლისის** როლი დაფასებული იყო. დიასახლისი წარმართავდა საოჯახო ცხოვრებას და არეგულირებდა ოჯახის წევრ სხვა ქალებთან ურთიერთობას. გარდა ამისა, ქალს ყოველთვის თემი მფარველობდა და თუ ქმარი რაიმეს ჩვეულების წინააღმდეგ ჩაიდინდა, მას თემი განსჯიდა. ქალის ზემოთ აღნიშნულ უფლებობასთან ერთად ქალს გარკვეული როლი აკისრია საზოგადოებრივი დაპირისპირების დროს. თემი დიდ პატივს სცემს ქალის მანდილს და მიჩნეულია, რომ ქალის მანდილიც თემს მფარველობს. ორი თემის შუღლის დროს ქალები **მანდილით** წყვეტენ დავას.

კანონიერი ქორწინების გვერდით, რომში, განსაკუთრებით მოგვიანო პერიოდში, ქალისა და მამაკაცის თანაცხოვრების ძალზე გავრცელებული ფორმა **კონკუბინაჟი** გახლდათ. აქ გამორიცხული იყო როგორც ცოლ-ქმრის ნება-სურვილი სამუდამოდ ერთად ცხოვრებისა, ისე პატივისცემა ქორწინების პარტნიორის მიმართ. კონკუბინასთან ერთად ქმარს შეიძლებოდა კანონიერი ცოლიც ჰყოლოდა.

ქმრისადმი ცოლის ღალაგი, **ადულტერი** კლასიკური პერიოდის ათენში ძალიან მკაცრად ისჯებოდა. ქალის მორალური სახის მიმართ დამოკიდებულება ამ პერიოდში გაცილებით მკაცრი იყო წინამორბედ პერიოდებთან შედარებით. მიზეზი ამისა ის გახლდათ, რომ დემოკრატიულ **პოლისში** ღალაგი არა მარტო მეუღლისათვის მიყენებულ შეურაცხყოფად, არამედ საჯარო შეურაცხყოფად მოიაზრებოდა, რადგან იგი საეჭვოს ხდიდა მემკვიდრის კანონიერ სტატუსს, საფრთხეს უქმნიდა ოიკოსის შენარჩუნებას და, შესაბამისად, მთელ საზოგადოებას აყენებდა დარცმის ქვეშ. როგორც ათენში, ისე რომში, და საერთოდ, პაგრიარქალურ საზოგადოებებში გამეფებული იყო „ორმაგი მორალი“, რომელიც ცოლისთვის და ქმრისთვის სრულიად განსხვავებულ ცხოვრების ნირს გულისხმობს. ქალებს მხოლოდ ერთ კაცთან – მეუღლესთან ჰქონდათ სექსუალური ურთიერთობის უფლება, მაშინ, როდესაც მამაკაცს შეეძლო სხვადასხვა სტატუსის ქალთან ჰქონოდა კავშირი ერთი მნიშვნელოვანი გამონაკლისით – მას ეკრძალებოდა კავშირი იმ ქალთან, რომელიც სხვა მამაკაცის მეურვეობის ქვეშ იმყოფებოდა. ავგუსტუსის დროს მიღებული კანონებით ისჯებოდა არა მარტო ის მამაკაცი, რომელიც სხვის ცოლთან დაამყარებდა კავშირს, არამედ ისიც, რომელიც სახელს გაუტეხდა (stuprum) გაუთხოვარ ქალს.

ათენური კანონის მიხედვით, თუ ქმარი დანაშაულის ადგილზე წაასწრებდა ცოლსა და მაცდუნებელს, მას უფლება ჰქონდა მოეკლა კაცი. თუმცა ამ პრაქტიკას ათენში მაინც იშვიათად მიმართავდნენ და უფრო ხშირად ფინანსური კომპენსაციის მოთხოვნით კმაყოფილდებოდნენ. რომში მოღალატე ცოლის სიკვდილით დასჯას კანონი არ მოითხოვდა. ათენისგან განსხვავებით, რომში

ადათობრივი სამართლის მიხედვით, ქმარს, რომელიც დანაშაულის ადგილზე წაასწრებდა ცოლს, უფლება ჰქონდა მოეკლა ქალი, ან დაესაჯა იგი როგორც მაშინვე, ისე მოგვიანებით, ოჯახური სამართლოს შემდეგ (iudicium domesticum). ამავე დროს აუცილებელი იყო, რომ ამ სასამართლოზე ქმარს ცოლის ნათესავები მოეწვია განურჩევლად იმისა, თუ რა სახის ქორწინებაში იმყოფებოდა ქალი – in manu-თი თუ sine manu-თი.

როგორც ათენში, ისე რომში კანონი ავალდებულებდა მოღალატე ცოლის ქმარს, რომ ცოლს აუცილებლად გაეყოლა. რომში, თუ კაცი მაშინვე არ გაეყრებოდა ცოლს, იგი დანაშაულის თანამონაწილედ აღიქმებოდა და ისჯებოდა მკაცრად, იმავე კანონებით, რომლებითაც იღვევებოდა leno (ითარგმნებოდა როგორც მაჭანკალი, თუმცა რომში ის მთლიანად ნეგატიური ფენომენია). ქმრის გარდა მოღალატე ქალის დასჯის უფლება მამასაც ჰქონდა. თუ გაუთხოვარ ქალს მამა მამაკაცთან წაასწრებდა, **სოლონის** კანონმდებლობით, მას შეეძლო ქალიშვილი **მონად** გაეყიდა. თუმცა პრაქტიკაში ეს ათენში ნაკლებად ხორციელდებოდა. ჩვეულებრივ, ამგვარ ქალიშვილს სახლში გამოკეცავდნენ და არ ათხოვებდნენ. რომში კანონი კიდევ უფრო მკაცრი იყო. მამას, თუ იგი ქალიშვილს სიძვისას თავის ან სიძის ოჯახში წაასწრებდა, შეეძლო მოეკლა ორივე დამნაშავე – ქალიშვილიც და მისი მაცდუნებელიც. დეგალურად განიხილავდნენ ადულტერს ავგუსტუსის მმართველობის პერიოდში შემოღებული კანონები – lex Iulia 23 და 45, რომლებიც რესპუბლიკის ბოლოს სამოგადობაში გავრცელებული უზნეობის წინააღმდეგ იყო მიღებული. მოღალატე ქალი საჯაროდ დადანაშაულების სუბიექტი ხდებოდა. ათენში დალაგში დადანაშაულებულ ქალს ეკრძალებოდა რელიგიურ დღესასწაულებში მონაწილეობის მიღება და თუ იგი ამას მაინც გაბედავდა, ნებისმიერ პირს უფლება ჰქონდა საჯაროდ განსაცმელი შემოეხია მისთვის ან რაიმე სხვა შეურაცხყოფა მიეყენებინა.

საინტერესოა, რომ როგორც დალაგის მიმართ დამოკიდებულება, ისე მოღალატე სუბიექტების დასჯის პრაქტიკა საქართველოში ძალიან ახლო მიმართებაშია ამ ფაქტისადმი საბერძნეთსა და რომში არსებულ დამოკიდებულებებსა და დამნაშავეთა დასჯის წესებთან. ქართული სინამდვილისათვის ამოსავალი, ბუნებრივია, ქრისტიანობის მნობრივი პრინციპები გახლდათ, რომლისთვისაც ოჯახის დაშლა ერთგვარ ანომალიას წარმოადგენდა. შესაბამისად, იგი მკაცრად სჯიდა ადულტერს, როგორც **განქორწინების** ერთ-ერთ საფუძველს. საქართველოში, ისევე როგორც სხვა მართლმადიდებლურ ქვეყნებში, დალაგის – მრუშობის (იხ. **მრუშობა**) შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა არა მარტო განქორწინებას, არამედ სხვადასხვა სახის სასჯელსაც, თუმცა აქაც მოქმედებდა ზემოთ ნახსენები „ორმაგი მორალი“. შესაბამისად, აქაც, ისევე როგორც ათენსა და რომში, კაცისთვის **სიძვა** მხოლოდ გათხოვილ ქალთან კავშირის დაჭერა იყო, მხოლოდ ეს შეიძლებოდა გამხდარიყო განქორწინებისა და დასჯის საფუძველი. რაც შეეხება ცოლის ქმრისადმი დალაგს, იგი ქმრის ღირსების დამცირებად, შეურაცხყოფად მიიჩნეოდა და ქალისთვის 15 წლით უზიარებლობას აწესებდა. ამას გარდა, ადულტერი ადათობრივი სამართლის მიხედვითაც ისჯებოდა. მოღალატე ცოლს სოფელი საჯაროდ სჯიდა. ქალს გამოიყვანდნენ სოფლის შუაგულში, მოწმენი დაადასტურებდნენ ქალის დანაშაულს, მოხსნიდნენ მანდილს, შესვამდნენ ვირზე პირუკულმა და კარდაკარ ჩამოაგარებდნენ. ქალს ყველა თავზე ლაფს ასხამდა და აფურთხებდა. ამის შემდეგ სხვა ქალების სახლის კარები მისთვის დაკეცილი იყო, სანამ დრო არ გავიდოდა და თავისი კარგი საქციელით წარსულ ამბავს სხვებს არ დაავიწყებდა. ამასთან, როგორც რომში, საქართველოშიც სამართალი ნებას აძლევდა ქმარს, მოღალატე ცოლი ადგილზე მოეკლა. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, ხევსურეთში დალაგის შემთხვევაში ქმარი ცოლს ასახიჩრებდა ანუ „გაახაბრებდა“ – მოსჭრიდა მას ცხვირს ან ხელს, რომ არავის მოსწონებოდა.

მეუღლეთა განქორწინება საბერძნეთსა და რომში არ იყო ლეგალური პროცესი და იგი მეუღლეთა ცალ-ცალკე ცხოვრების ფაქტის კონსტანტირებას წარმოადგენდა. გაყრის ცალკეული ასპექტებთან მიმართებით, რომაული და ბერძნული პრაქტიკა ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა. რომში ადრეული რესპუბლიკის ხანაში გაყრა იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა. „ურღვევი ქორწინება“, როგორც ჩანს, რომაელთათვის როგორც იდეალი, ისე ნორმა უნდა ყოფილიყო. ათენში, პირიქით, გაყრა არც რთული და არც სამარცხვინო მოვლენა არ გახლდათ. ქალის რამდენჯერმე გათხოვებას აქ ხშირად ჰქონდა ადგილი. ბუნებრივია, ეს ქალის სურვილებიდან არ გამომდინარეობდა, პირიქით. როცა ოჯახის საჭიროება მოითხოვდა (მაგ., ოჯახს დაედუქებოდა მამრობითი სქესის მემკვიდრე), ქალის მამას ყოველთვის ჰქონდა უფლება შეეწყვიტა ქორწინება იმისდა მიუხედავად, სურდა თუ არა მის ქალიშვილს ქმარს გაეყოლა. ათენში გაყრა ძირითადად

ორმხრივი შეთანხმებით ხდებოდა და მისი ინიციატორი ორივე მხარე შეიძლებოდა ყოფილიყო. რომში ქორწინების გიპის შეცვლის და sine manu-თი ქორწინების დროს გაყრის პროცესი გაადვილდა. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გვიანი რესპუბლიკის საქორწინო კანონმა ქალებს განსაკუთრებული თავისუფლება და ღირსება მიანიჭა. შულცის მიხედვით, „ცივილიზაციის ისტორიაში პირველად... კანონი ქორწინების ჰუმანისტურ იდეას ეფუძნებოდა, ის ორი თანასწორი პარტნიორის თავისუფალი და თავისუფლად შეწყვეტადი კავშირი იყო“²⁸. თუმცა ეს მაინც არ ნიშნავს იმას, რომ ქალებს თავისუფალი არჩევანი ჰქონდათ. sine manu-თი ქორწინების შემთხვევაში არ უნდა დაგვავიწყდეს ის უფლებები, რომლებიც ქალის მიმართ მის მამას ჰქონდა. გაყრის შემდეგ როგორც ათენში, ისე რომში, ბავშვები მამის ოჯახში რჩებოდნენ (იხ. **განქორწინება, საბერძნეთი; განქორწინება, რომი**).

საქართველოში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, განქორწინების ერთ-ერთი საფუძველი ცოლის სიძვა იყო (ღალატისთვის დაწესებული სასჯელისათვის იხ. ზემოთ). განქორწინების საფუძველად ასევე ითვლებოდა ცოლის ავადმყოფობა; ქორწინებამდე ცოლის ორსულობა; ცოლის ქეიფი უცხო მამაკაცთან; აბანოში ცოლის უცხო მამაკაცთან ყოფნა; ქმრის ნებართვის გარეშე საცირკო სანახაობაზე დასწრება; ერთი მეუღლის მიერ მეორის მოწამლვის მცდელობა და ასევე ე. წ. სოდომური ცოდვები (იხ. **მამათმავლობა**). ამასთან დამნაშავე მხარეს სხვადასხვა შემთხვევაში სხვადასხვა სასჯელი ეკისრებოდა (იხ. **განქორწინება, საქართველო**).

ვახტანგ VI-ის კანონმდებლობიდან აშკარად ჩანს, რომ განქორწინების ინიციატივა მამაკაცს ეკუთვნოდა, ქალს არ ჰქონდა ამ საკითხის დასმის უფლება. მაგრამ ამ კანონმდებლობასთან ერთად, ცოლ-ქმრის განქორწინების – გაყრის დროს მოქმედებდა ადათობრივი სამართლის ნორმები, რომლებიც სხვადასხვა კუთხის მიხედვით განსხვავებული იყო. ასე მაგალითად, სვანეთში ქმარს არ შეეძლო გაეგლო, ე. ი. გაყროდა ცოლს, ეს დანაშაულად ითვლებოდა და ისჯებოდა ცოლის ნათესავთაგან სისხლით ან მაგერიალური ჯარიმით, რომელსაც „ნაცვრიერ“ ეწოდებოდა. ბუნებრივია, რომ არც ცოლს ჰქონდა ქმრისაგან გაქცევის (სხვასთან წასვლის) უფლება. საინგერესოა, რომ ამ შემთხვევაში მომგაცნებელი და ქალის მშობლები იმავე სამართლებრივ ნორმას ექვემდებარებოდნენ, რომელსაც მიმგოვებელი ქმარი. საერთოდ, არც ქალის და არც კაცის უშვილობა ვახტანგ VI-ის კოდექსით განქორწინების საფუძველი არ იყო. თუმცა თუ სვანს უშვილო ცოლი შეხვდებოდა ან მარგო ქალიშვილები შეეძინებოდა, ცოლისა და მშობლების ნებართვით მას შეეძლო მეორე ცოლი მოეყვანა ან ბავშვი გაეჩინა სხვა ქალისაგან. მაგრამ ასეთი შემთხვევები იშვიათი იყო. ხევსურეთში თუ კაცი ცოლს უშვილობის გამო გაეყრებოდა, რისი უფლებაც არ ჰქონდა, მას „სამწუნობროს“ – თექვსმეტი ძროხის გადახდა ეკისრებოდა, ამასთან იგი იხდიდა „ნამაშვრალს“, ანუ ქალს იმდენ ძროხას აძლევდა, რამდენი წელიც მათ ერთად ჰქონდათ ნაცხოვრები, ოღონდ პირველი და ბოლო წლის გამოკლებით (იხ. **ოჯახი, მთა**).

საქართველოს აღმოსავლეთ მთაში საინგერესოა ქალის მხრიდან ქმართან გაცილების ერთი წესი, რომელსაც „კვეთილში ჩასმა“ ეწოდება. ამ შემთხვევაში, ხევსურეთსა და ფშავეში ქმრისგან წასულ ქალს ქმრისთვის პირობა უნდა მიეცა, რომ საუკუნოდ უქმროდ დარჩებოდა და თუ იგი პირობას დაარღვევდა, მას სიკვდილი არ ასცდებოდა. არსებობდა „კვეთილში ჩასმის“ სხვა მიზეზებიც (იხ. **კვეთილში ჩასმა**).

დაუქორწინებელი მშობლებისაგან გაჩენილი ბავშვები, როგორც საბერძნეთში, ისე რომში უკანონოდ ითვლებოდნენ. თუმცა მათ შორის იყო ერთი სპეციფიკური განსხვავება. ძვ. წ. 451 წ-ის პერიკლეს კანონის შემდგომ, თუ ათენელი მამაკაცი არაათენელს მოიყვანდა ცოლად, ეს ქორწინება კანონიერად არ მიიჩნეოდა, შესაბამისად, ამ ქორწინებისაგან გაჩენილი შვილებიც უკანონოდ ითვლებოდნენ. ისინი, ბუნებრივია, ვერ მიიღებდნენ **მოქალაქის** სტატუსს, მაგრამ ამასთანავე მათ არც მემკვიდრეობის უფლება ჰქონდათ. რაც შეეხება შვილს ისეთი ათენელი მშობლებისა, რომლებიც ქორწინებაში არ იმყოფებოდნენ, მას მემკვიდრეობის უფლება არ ჰქონდა, თუმცა, შესაძლებელია, ჰქონოდა მოქალაქეობა. რომში დაუქორწინებელი მშობლებისაგან გაჩენილ ბავშვებს არ ჰქონდათ მემკვიდრეობის უფლება, მაგრამ ისინი მოქალაქეები იყვნენ, თუ მათ დედას ჰქონდა რომის მოქალაქეობა, რადგან ასეთი ბავშვები რომში ნათესაური კავშირით მხოლოდ დედასთან იყვნენ დაკავშირებული. რომში უკანონო ბავშვების რამდენიმე სახეობა არსებობდა, რომელთა შორისაც მოგვიანო ხანებში ყველაზე მეტი პრივილეგიები კონკუბინაჟში გაჩენილ ბავშვებს ჰქონ-

²⁸ Schulz F., Roman Classical Law, Oxford, 1951, 103.

დათ (იხ. **უკანონო ბავშვი, რომი**). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ უკანონო ბავშვთა რამდენიმე სტატუსის არსებობა გამოწვეული იყო იმ შემზღვევებით, რომლებიც რომაელი მოქალაქეებისთვის ქორწინებაში შესასვლელად იყო დაწესებული (იხ. **ქორწინება, რომი**).

საქართველოში ქორწინების გარეშე გაჩენილ ბავშვს, ანუ „სიძვით შობილს“ ნაბიჭვარი ეწოდებოდა და მისი უფლებები განსაზღვრული იყო მამის წოდებრივი უფლებებით. იგი მშობლების უძრავი ქონების კანონიერ მემკვიდრედ არ ითვლებოდა (იხ. **ნაბიჭვარი**).

ანტიკურ საზოგადოებებში ქალის უფლებების კუთხით საყურადღებოა **მემკვიდრეობის** საკითხი. კლასიკური ეპოქის ათენში არსებობდა სპეციფიკურად ბერძნული ინსტიტუტი – **ეპიკლეროსი**. ოჯახში, რომელსაც მამრობითი მემკვიდრე არ ჰყავდა, საგვარეულო ხაზში ქალიშვილს უნდა გაეგრძელებინა. სწორედ ქალიშვილს ეწოდებოდა „ეპიკლეროსი“, რაც სიგყვასიგყვით „საკუთრებასთან მყოფს“ აღნიშნავს. მართლაც, ეპიკლეროსი თითქოს იყო მამისეული ქონების მემკვიდრე, მაგრამ რეალობაში ნამდვილი მემკვიდრე მისი ვაჟიშვილები იყვნენ. ეპიკლეროსი მკაცრად იყო ვალდებული ოჯახის უახლოეს ნათესავს გაჰყოლოდა. თუ ქალი ეპიკლეროსი უკვე გათხოვების შემდეგ გახდებოდა, იგი იძულებული იყო ქმარს გასცილებოდა და მამისეულ ოჯახში დაბრუნებულიყო, რათა შემდეგ უკვე ეპიკლეროსისათვის დადგენილი წესების თანახმად გათხოვილიყო და მამისეული საოჯახო ხაზი გაეგრძელებინა. ქორწინების აღმნიშვნელ ბერძნულ ტერმინს „ეკლოსისს“, რომელიც სიგყვა-სიგყვით „სესხებას“ ნიშნავს, ყველაზე უკეთ სწორედ ეს – ეპიკლეროსის ინსტიტუტი გამოხატავს. ქალი მართლაც იყო ის ნივთი, რომელსაც მამა სხვა ოჯახის **კირიოსს** ასესხებდა, რათა ქალს თავისი მოვალეობა, ვითარცა ცოლსა და დედას, იმ ოჯახში შეესრულებინა. მაგრამ ქალის კირიოსს უფლება ჰქონდა გასესხებული ნივთი უკან გამოეთხოვა. ამის საჭიროება, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ ოჯახის შენარჩუნების დროს დგებოდა. როცა მამისეულ ოჯახს ეს ესაჭიროებოდა, ეპიკლეროსი საგვარეულო ხაზის გამგრძელებლად უნდა დაბრუნებულიყო და არავინ ეკითხებოდა, უნდოდა თუ არა მას ეს. ეპიკლეროსის ეს სპეციფიკურად ათენური ინსტიტუტი ნათელი მაგალითია იმისა, რომ ქალი ვალდებული იყო თავისი გენერაციული ფუნქცია უპირველესად მამისეული ოჯახის წინაშე შეესრულებინა.

ქალის ქონებრივი უფლებების თვალსაზრისით განსხვავებულ სურათს ვხედავთ სპარტაში. აქ მემკვიდრე ქალი – **πατριούχος** რეალურად წარმოადგენდა მამისეული სამკვიდროს მფლობელს, ანუ მას დამოუკიდებლად ხელეწიფებოდა თავისი საკუთრების განკარგვა – სურვილისამებრ ჩუქება თუ დახარჯვა. თუმცა ათენელი ეპიკლეროსის მსგავსად ისიც ვალდებული იყო ცოლად იმას გაჰყოლოდა, ვისაც მას ამ სფეროში უფლებამოსილნი პირნი დაუდგენდნენ. სპარტაში პაგრუხოსების ბედს **მეფეები** განკარგავდნენ.

რომაელი ქალის მემკვიდრეობის უფლება, როგორც ჩანს, სხვადასხვა პერიოდში განსხვავებული იყო. ადრეულ ხანაში ოჯახის უფროსის – **paterfamilias**-ის ცოლი (ისევე როგორც მისი შვილები) საკუთრებას არ ფლობდნენ. **in manu**-თი ქორწინების ქვეშ მყოფი ცოლები ქმრის ოჯახში მხოლოდ **filiae loco**-ს მათეული სტატუსით იყვნენ დაცულნი²⁹. მოგვიანებით, გარკვეული პერიოდის მანძილზე მათ არ ჰქონდათ უფლება I კლასის მემკვიდრენი ყოფილიყვნენ (იხ. **Lex Voconia** ძვ. წ. 169 წ.). როგორც ჩანს, კანონი რომაელი ქალების მემკვიდრეობის უფლებას ზღუდავდა. ასე მაგალითად, თუ ქმარს **ანდერძი** დაწერილი არ ჰქონდა, ცოცხლად დარჩენილ მეუღლეს სამკვიდრო იმ შემთხვევაში ეძლეოდა, თუ წინა რიგის მემკვიდრეები არ არსებობდნენ. ქალი შეზღუდული იყო ანდერძის დაწერაში. მან მხოლოდ მოგვიანებით მიიღო ეს უფლება, ოღონდ ამისათვის მას უნდა „შეეცვალა ოჯახი“ (ლეგალური ფორმალობა). გვიანდელ პერიოდში ბევრი რომაელი ქალი დიდ საკუთრებას ფლობდა, თუმცა ოჯახები განსხვავდებოდნენ იმის მიხედვით, თუ რა მასშტაბით შეეძლო ქალს საკუთრება განეკარგა. რომაელი მაგრონას საკუთრება მოიცავდა გყეებს, გაქირავებულ **ager publicus**-ს, სასოფლო დასახლებებსა და საიჯარო მიწებს. ცალკეულ შემთხვევებში, რთულდება იმის დადგენა, ესა თუ ის კონკრეტული ქალი მხოლოდ ამა თუ იმ ქონების მენეჯმენტს აწარმოებდა, თუ თვითონ იყო მესაკუთრე.

საქართველოში ქალს ჰქონდა მემკვიდრეობის უფლება. მას შემდეგ რაც **იუსტინიანუსმა** სპეციალური კანონი მიიღო ქალის მემკვიდრეობითი უფლებების შესახებ, ეს კანონი, როგორც ჩანს, საქართველოშიც გავრცელდა. ქალი საქართველოში ქონებრივი ურთიერთობის სუბიექტს წარმოადგენდა. IX-X სს-ის წერილობითი ძეგლის მიხედვით, მას აქვს მამულის მემკვიდრეობის

²⁹ OCD, სტატია „Women, position of“, 1139.

მიღების უფლება. ის ფაქტი, რომ მის ქმარს არ შეუძლია მისი **მზითვის** განკარგვა, მეცნიერებს აფიქრებინებს, რომ ქალს ოჯახში საკუთრების მხრივ მაღალი უფლებრივი მდგომარეობა ჰქონდა. საზოგადოდ, საქართველოსთვის დამახასიათებელი იყო შუა საუკუნეების ცივილიზებული ქვეყნებში (ბიზანტია) მოქმედი მეუღლეების ქონებრივი ურთიერთობის სამართლებრივი მოწესრიგება.

და ბოლოს, სანამ საბერძნეთში არამოქალაქე ქალების ცხოვრების წესს შევხვებოდეთ, სპარტელი ქალების სოციალურ სტატუსს შევაჯამებთ. ზემოთ ჩვენ ათენელ ქალებთან შედარებით სპარტელი ქალების მაღალ სოციალურ სტატუსზე ვმსჯელობდით, თუმცა აღვნიშნეთ ისიც, რომ გერმინ „მაღალ სტატუსს“ ამ კონტექსტში მხოლოდ რელიგანტურად თუ გამოვიყენებთ. სპარტელ ქალს, ისევე როგორც მამაკაცს, მკაცრად ევალებოდა შვილების გაჩენა. ამგვარად, შვილოსნობა სახელმწიფოს უპირველესი სამრუნავი იყო. ამ მიზნის მისაღწევად სახელმწიფომ დაადგინა, რომ ყველა მამაკაცი ვალდებული იყო ცოლი მოეყვანა. ამას გარდა, ახალგაზრდა ცოლის პაგრონ მოხუცებულ კაცს უფლება ეძლეოდა, თუკი ვინმე ლამაზი ჭაბუკი მოეწონებოდა, თავის ცოლთან მიეშვა, რათა ამ უკანასკნელთ შვილები გაეჩინათ, რომელთაც შემდგომ იგი საკუთარ შვილებად აღიარებდა. ასევე კეთილშობილ ჭაბუკს, რომელსაც სხვისი ცოლი მოეწონებოდა, შეეძლო ქმრისთვის მის ცოლთან ურთიერთობის ნება ეთხოვა, რათა ამ ქალისაგან კეთილშობილური სისხლის ღირსეული მემკვიდრეები გაეჩინა (პლუტარქოსი, ლიკურგოსი, 15). ცხადია, რომ თავად ქალს არავინ ეკითხებოდა, რამდენად უნდოდა მას „გასესხებული“ ყოფილიყო, რათა ქორწინების გარეთ შვილები გაეჩინა. შვილოსნობას, უფრო მუსტად კი საუკეთესოთა ჯიშის გამრავლებას, ემსახურებოდა სპარტელი ქალიშვილების აღზრდა, ერთი შეხედვით, უცნაური ასპექტი – განსაკუთრებული ყურადღება ქალიშვილების ფიზიკური სიჯანსაღის მიმართ. ჭაბუკების მსგავსად, სპარტელ ქალიშვილებს სირბილს, ჭიდაობას, შუბისა და დისკოს გყორცნას ასწავლიდნენ. ძველებს მიაჩნდათ, რომ ამგვარად აღზრდილი ქალიშვილები სახელმწიფოს ძლიერ და ჯანსაღ ნაშიერთ გაუჩენდნენ. ყოველივე ამის გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ სპარტელი ქალი არანაკლებ, თუ არა მეტად, იდგა სახელმწიფოს სამსახურში და რომ სახელმწიფო აქაც განსამზღვრავდა მისი თავისუფლების ხარისხს. ქალის თავისუფლება კი იმ მასშტაბის იყო, რა მასშტაბიც სახელმწიფოს იდეოლოგიისა და მისი სოციალ-პოლიტიკური მოწყობისათვის ხელისშემშლელი არ იქნებოდა.

საბერძნეთში არამოქალაქე ქალებს მოქალაქე ქალებისაგან განსხვავებული ცხოვრების ნირი ჰქონდათ. პოპულარული პროფესია მეძაობა იყო, რომელსაც სხვადასხვა ფენის ქალები ეწეოდნენ – **მონები**, გაამაგებულები და თავისუფალი არამოქალაქე ქალები. არცთუ იშვიათად მონა-მეძავე ახერხებდა თავისუფლება მოეპოვებინა, რის შემდეგაც ამ სფეროში ბიზნესს თავად იწყებდა. ათენში მაცხოვრებელ ქალთაგან ასე თუ ისე მნიშვნელოვანი თანხის განკარგვა მხოლოდ მათ შეეძლო.

სოციალურად ყველაზე მაღალ საფეხურზე მდგომ მეძავეებს **ჰეგერები** ეწოდებოდათ და მათი ფუნქცია მამაკაცთა გართობა იყო. ამისათვის მათ ინტელექტუალურად წვრთნიდნენ, ასწავლიდნენ პოეზიასა და მუსიკას. აკი ამბობს კიდევ **დემოსტენეს** ორაგორი, რომ ჰეგერები სიამოვნების მისაღებად გვყავსო (დემოსტენე, LIX, 122). ჰეგერათა შორის იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც თავიანთი დროის ინტელექტუალურ ელიტასთან იყვნენ დაკავშირებულნი.

ასევე განსხვავდებოდა სხვადასხვა სოციალური ფენის რომაელ ქალთა ცხოვრება. მონა ქალი ბაგონის სახლში შინამოსამსახურის (ancilla) მოვალეობას ასრულებდა. ზოგიერთი მონა ქალი გარკვეული უნარებით – კერვის, ქსოვის, თმის დავარცხნის და ა. შ. იყო დაჯილდოვებული და ამ საქმიანობას მისდევდა. ზოგიერთი მათგანი პაგარა საწარმოში მუშაობდა. სხვები ძიძის მოვალეობებს ასრულებდნენ. რომში ზოგიერთი სახლი საროსკიპო ვახლდათ, ისევე როგორც ზოგიერთი საჭმელ-სასმელი დაწესებულება. აქ მცხოვრები მონა ქალები შესაბამის საქმიანობას ეწეოდნენ. ისევე როგორც საბერძნეთში, მონა გოგონათა ნაწილს რომშიც წვრთნიდნენ და მათაც ასწავლიდნენ ცეკვას, სიმღერას, მსახიობობას. განთავისუფლებული მონა ქალის – libertina-ს პერსპექტივები დიდი არ ვახლდათ: ის შეიძლება გამხდარიყო **მეძავე** (meretrix, mulier quaestuaris), მსახიობი-მოცეკვავე (mima), ან თუ მას გაუმართლებდა, შეეძლო შეექმნა ოჯახი, ოღონდ ეკრძალებოდა **სენატორის** ოჯახის მამაკაცთან ქორწინება. მას შეეძლო მხოლოდ მისი კონკუბინა ყოფილიყო.

ამდენად, ქალის იურიდიული და სოციალური სტატუსის მიმოხილვამ კლასიკური ეპოქის ათენის და სპარტის, რომის რესპუბლიკისა და შუა საუკუნეების საქართველოს ფეოდალური მონარქიის კონტექსტებში კიდევ ერთხელ ცხადყო, თუ რაოდენ დაქვემდებარებული იყო ქალის მდგომარეო-

ბა პატივით აღსანიშნავი საზოგადოებაში. ქალი დემოკრატიულ ათენშიც კი ერთობ, რომ არა ვთქვათ ყველაზე მეტად (ვგულისხმობთ ჩვენ მიერ განხილულ სივრცეებს), უფლებო სუბიექტად, ლეგალურად არაავტონომიურ არსებად გვევლინება. მიზეზი ამ განსაკუთრებული უფლებობისა, როგორც ვნახეთ, ბერძნული პოლისის პოლიტიკური მოწყობის სპეციფიკა, სახელმწიფოებრივი ინტერესები გახლდათ. საერთოდაც, ქალის მდგომარეობას სხვაგანაც საზოგადოებრივი და სახელმწიფო მოწყობა და იდეოლოგიის მთლიანი კონტექსტი განაპირობებდა. საქართველოშიც ქალის დაქვემდებარებული სტატუსი და მისი სამოქმედო სივრცის სივიწროვე გამომდინარეობდა, ერთი მხრივ, შუა საუკუნეების ფეოდალური მოწყობის პრინციპიდან, რომლისთვისაც არ იყო დამახასიათებელი ქალისა და მამაკაცის თანასწორუფლებიანობა, ხოლო, მეორე მხრივ, ქრისტიანული მოძღვრებიდან, რომელიც მამაკაცს დედაკაცის გონად მიიჩნევდა (პავლე მოციქული).

ამასთან, სამი სხვადასხვა ეპოქის მიუხედავად, ერთობ საგულისხმო პარალელები გამოვლინდა ქალთან დაკავშირებული სამართლებრივი ინსტიტუტების და სოციალური როლების კუთხით (გამომდინარე იქიდან, რომ ქალი ამ საზოგადოებებში საჯარო სფეროში არ იყო წარმოდგენილი, ყურადღება მთლიანად საოჯახო სივრცეში ქალის ფუნქციონირებას დაეთმო). ასე მაგალითად, სამივე საზოგადოებაში კონცეპტუალურად მსგავსია საქორწინო ინსტიტუტები (ნიშნობა, მშობიარეობა, მეგნაკლება სპეციფიკურ სიტუაციას ამ მხრივ სპარტაში ვხვდებით), ქალი შეზღუდულია პარტნიორის არჩევანში, მას ადრეულ ასაკში აქორწინებენ, განსაკუთრებით გამახვილებულია ყურადღება საპატრიარქოს ქალწულობაზე. როგორც ათენსა და რომში, ისე საქართველოში გაბატონებულია ე. წ. „ორმაგი მორალი“, ძალიან მკაცრია ცოლის ქმრისადმი ღალატის მიმართ დამოკიდებულება, გასაოცრად მსგავსია მოღალატე ცოლის დასჯის პრაქტიკა როგორც საკანონმდებლო დონეზე, ისე ადათობრივი სამართლის ნორმების მიხედვით. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მამის, და საერთოდ, მამისეული ოჯახის, ფართო უფლებამოსილება გათხოვილ ქალზე. ამ მხრივ საქართველოში ერთობ საინტერესოა ადრეულ პერიოდში დადასტურებული ქორწინების ის ფორმა, რომელშიც მამამძუძეობის გრადიციის მიხედვით, ქალის ვაჟიშვილი საერთოდაც ქალის ოჯახში იზრდებოდა. მამისეული ოჯახის დიდ უფლებებს ადასტურებს ქორწინების აღმნიშვნელი ქართული და ბერძნული ტერმინები: ბერძნული „ეკლოსისი“ სესხებას ნიშნავს, ქართულად კი ქალის დაქორწინებას „გათხოვება“ ეწოდება და ამდენად, ორივე მათგანი აღნიშნავდა ქალის მამის მიერ ქალის თხოვებას/სესხებას სხვა ოჯახის მეთაურისთვის, რათა ქალს იქ თავისი ფუნქციები როგორც მეუღლესა და დედას შეესრულებინა.

ბუნებრივია, ქრისტიანული ნორმები და შუა საუკუნეების საოჯახო სამართლის პრინციპები გარკვეულწილად განსხვავებულს ხდის ქალთან დაკავშირებულ სამართლებრივ ინსტიტუტებს. ამასთან, საქართველოში, განსხვავებით ათენისაგან (და გარკვეულწილად რომისაგანაც), ქალი სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტს წარმოადგენს. აქ უფრო მაღალია ქალის ქონებრივი და მემკვიდრეობითი უფლებები, რასაც განაპირობებდა, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, საქართველოში მოქმედი შუა საუკუნეების ცივილიზებული ქვეყნებისთვის დამახასიათებელი ქონებრივი ურთიერთობის სამართლებრივი მოწესრიგების მექანიზმები. ვაცხადებთ რთულად მისაღწევი ხდება საქართველოში განქორწინება, რაც უპირველესად, ქრისტიანული მოძღვრების მიხედვით ოჯახის დაშლის ანომალიად გააზრებას ეფუძნებოდა. ვფიქრობთ, პარალელები, ისევე როგორც კონკრეტული კონტექსტის მიერ განპირობებული განსხვავებები კიდევ შეიძლება დაიძებნოს, რაშიც მკითხველი, ალბათ, კონკრეტული სტატიების კითხვის დროს დარწმუნდება. ამჟამად ჩვენ ყურადღება მხოლოდ არსებით მომენტებზე ვაგვამახვილეთ.

და ბოლოს, რა შეიძლება ითქვას საზოგადოებრივ ცნობიერებაში არსებული კლიშეების თაობაზე ქალის ამგვარ დაქვემდებარებულ მდგომარეობასთან დაკავშირებით, ქალებისა, რომლებიც, არისტოტელეს თქმით, მთელი თავისუფალი მოსახლეობის ნახევარს ქმნიდნენ და რომელთა ღირსეულად ყოფნა საჭირო უნდა ყოფილიყო იმ სახელმწიფოსთვის, რომელიც ღირსეული მოწყობისაკენ მიისწრაფოდა? (არისტოტელე, პოლიტიკა, 1260b16). ბერძნულ ცნობიერებაში ამ მხრივ ორი მიმართულება იყო გამოკვეთილი. ერთი, ე. წ. ქალთმოძულებითი, რომელიც ქალის ამგვარ დაქვემდებარებულ მდგომარეობას ამართლებდა – იგი ქალს მისი ბუნებით განპირობებული უარყოფითი ნიშან-თვისებებით ამკობდა და აქედან გამომდინარე კაცობრიობის უდიდესი მონაპოვრის – ცივილიზაციის მგრად განიხილავდა. მეორე დამოკიდებულება, რომელიც კლასიკურ ეპოქაში იღებს დასაბამს, როგორც ჩანს, ამ გრადიციულ იდეოლოგიაში სუსტ წერტილებს პოულობდა, ან სულაც უპირისპირდებოდა მას. ქალი მამაკაცს პიროვნულ დონეზე პირველმა სო-

ფოკლემ გაუთანაბრა (მის პერსონაჟ ქალებს იგივე იდეალური მახასიათებლები აქვთ, რაც მის მამაკაც გმირებს). ევრიპიდე კი დაუღალავად ამგვიცებდა ქალური ღირებულებების აუცილებლობას, როგორც საოჯახო, ისე საჯარო სივრცეებში. განსაკუთრებით რადიკალური ქალის ფუნქციისა და როლის გააზრების კუთხით პლატონი აღმოჩნდა. იგი თვლიდა, რომ სახელმწიფოს არ უნდა უგულებელყო ქალების სამსახური, რადგან თუ ქალებს მამაკაცების მსგავს აღზრდა-განათლებას მივცემდით, ისინიც შეძლებდნენ სახელმწიფოსთვის იმავე ფუნქციების შესრულებას, რომლებსაც მამაკაცები ადასრულებდნენ. მართალია, ქალის როლის შეცვლისას პლატონი ცალსახად სახელმწიფოს ინტერესებიდან ამოდიოდა, მაგრამ ფაქტია, საჯარო სივრცეში ჩართვით იგი ქალს თვითრეალიზაციის ახალ ასპარეზს უხსნიდა.

რომში, სადაც სქესთა დიმორფიზაციას ამგვარად გამოკვეთილი ხასიათი ნაკლებად ჰქონდა, ქალის უარყოფითი გააზრება ქალთმობულებითი იდეოლოგიის ღონებზე არ ჩამოყალიბებულა. თუმცა რომაელთა გააზრებითაც ქალები იყვნენ ემოციურნი, ირაციონალურნი, ინტელექტუალურად მამაკაცზე დაბალ ღონებზე მდგარნი და ა. შ. ანუ აქაც მრავლად მოიპოვებოდა ის არგუმენტები, რომლებიც ქალისთვის საჯარო სივრცის დაკეცვას გამართლებულად მიიჩნევდნენ.

ამასთან, რომშიც გაისმოდა საპროგნოსტო ხმები ქალის ამგვარი გააზრების წინააღმდეგ. ასე მაგალითად, სტოიკოსი მუსონიოსი აღიარებდა ქალების გონიერებასაც და სიქველის მიმართ მათ მიდრეკილებასაც. „ჩემი აზრით, ყველა ადამიანური საქმიანობა საერთოა ქალებისა და კაცებისათვის და არაფერი არ არის აუცილებლობის ძალით ან ერთის, ან მეორისათვის ექსკლუზიური. თუმცა, ზოგიერთი საქმიანობები, უფრო მეტად მისადაგებულია ერთის ბუნებისათვის, სხვანი კი – მეორისათვის“, – წერდა ფილოსოფოსი (მუსონიუსი, 13 შმდგ.). სენეკაც პრინციპში ბუნების მიერ ქალისთვის მინიჭებულ უნარებს აღიარებდა.

ქალის გააზრება ქართულ ცნობიერებაში, მისი დაქვემდებარებული მდგომარეობის ახსნა თუ გამართლება ჯერ კიდევ კვლევის საწყის ეტაპზეა³⁰. რაც შეეხება ქართველი ქალის იდეალს, ეს იდეალი სრულ შესაგყვისობაში იყო ქრისტიანული მსოფლმხედველობის მიხედვით ჩამოყალიბებულ ქალის ხატთან და, პრინციპში, „მარადიული ქალურობის“ ზოგად მახასიათებლებთან. ქალი უნდა ყოფილიყო ნაზი, ლამაზი, რბილი, ალერსიანი, პასიური და უმწეო, მიჯაჭვული ოჯახზე. ამასთან, ლ. სურმანიძის დაკვირვებით, ქართული ცნობიერების უმთავრესი იდეა – სამშობლოსათვის თავდადება ქალისაგან მოითხოვდა, რომ მას აღეზარდა თავისი ქვეყნისთვის თავგანწირული, ქრისტიანული მორალის მაგარებელი ვაჟკაცები. საინტერესოა, რომ ქალის სუსტ და უმწეო არსებად გააზრებასთან ერთად, ქალის აღმნიშვნელ სემანტიკურ ველში საპაგიო ადგილს იკავებს გერმინი „დედაკაცი“, რაც გასაკვირი არაა საქართველოს პოლიტიკური კონტექსტიდან გამომდინარე. მუდმივი ძნელებლობის გამო ქალი ოჯახში ხშირად მამაკაცის ფუნქციასაც ითავსებდა, რამაც გამოიწვია მისი აღქმა როგორც სრულფასოვანი წევრისა საოჯახო უღლის გამწევე წყვილში³¹. და მიუხედავად იმისა, რომ ქალის ამგვარი გააზრება თითქოსდა წინააღმდეგობაშია „მარადიული ქალურობის“ მახასიათებლებთან, დედაკაცის ფენომენს ქართულ ცნობიერებაში მხოლოდ დადებითი შინაარსი აქვს. ამასთან, ცალკეული გამონაკლისების გარდა, კულტურულ კონტექსტში აშკარად არ იკვეთება ქალთმობულებითი გენდენცია. ვფიქრობთ, ქართულმა ხასიათმა საინტერესოდ დაძლია ქალის მიმართ შიში – ქალთმობულებითი გენდენციის საფუძველი. მან შექმნა დედის იდეალიზირებული ხაგი, ანუ როგორც ფსიქოლოგები ამბობენ, საქართველოში მოქმედებდა არა ქალის, არამედ დედის კულტი, ფასობს დედა, რომელიც ასრულებს სწორედ იმ მოვალეობებს და ფუნქციებს, რომლებიც მისგან საზოგადოებას სჭირდება. თუმცა ამის პარალელურად ქართულ კონტექსტში ქალის მიმართ სხვა ძალიან საყურადღებო გენდენციებიც ვლინდება, რაც სამომავლო გამოკვლევათა საგანია.

³⁰ უნდა აღინიშნოს, რომ 90-იანი წლების შემდეგ ნელ-ნელა იწყება ამ საკითხის კვლევა. გამოქვეყნებულ იქნა დ. კიბირიას, გ. ნიკარაძის, ლ. სურმანიძის და სხვა მეცნიერთა საყურადღებო გამოკვლევები. საქართველოში მუშაობდა გაეროს პროექტი „ქალები განვითარების პროცესში“ და სხვ.

³¹ იხ. სურმანიძე ლ., ქალი ქართულ მენგალიგეტში, გაეროს პროექტი „ქალები განვითარების პროცესში“, თბილისი, 1998.

5. დემოკრატიული რეფორმები და რეფორმატორები

დემოკრატიის განვითარების, დემოკრატიული ფასეულობების დამკვიდრებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ანტიკურობის დიდმა კანონმდებლებმა და რეფორმატორებმა.

ათენის დემოკრატიულ განვითარებას საფუძველი დაუდო **სოლონის** (ძვ. წ. VI ს.) პოლიტიკურმა და სამეურნეო რეფორმებმა. მაგრამ სოლონს წინამორბედიც ჰყავდა – **დრაკონი** – ათენის პირველი კანონმდებელი (ძვ. წ. VII ს.). არქონმა დრაკონმა მოქმედი სამართლის ნორმები ჩაიწერა, მან კანონმდებლობაში ჩართო არა მხოლოდ ძველი დროის სამართალი, არამედ ახალი ნორმებიც, რომლებიც ძვ. წ. VII ს-ის ათენის სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობას ასახავდა. არისტოტელეს თქმით, დრაკონი ის პოლიტიკური რეფორმატორია, რომელმაც ყველა ათენელის, რომელსაც შეეძლო თავისი ხარჯით მძიმედ შეირაღებული მეომარი ყოფილიყო, პოლიტიკური სრულუფლებიანობა აღიარა. დრაკონმა, პირველი დაწერილი **კანონის** შემომგანმა, მოქალაქეები ქონებისა და თანამდებობებზე არჩევის უფლების მიხედვით კლასებად დაყო, რაც შემდგომ სოლონმა დაასრულა. თუმცა დრაკონი **არისტოკრატია** ინტერესებს იცავდა (მძიმე სასჯელი ედებოდა საკუთრების ხელყოფებს – მწვანლის მოპარვისთვისაც კი ქურდი სიკვდილით ისჯებოდა), მაგრამ ქონებრივი ცენზის მიხედვით კლასებად დაყოფა მეტ **მოქალაქეს** აძლევდა საშუალებას პოლიტიკური აქტიურობა გამოეყვინა, რაც უდაოდ რამდენადმე დემოკრატიულად შეიძლება ჩაითვალოს.

დრაკონის მკაცრი კანონები სოლონმა შეცვალა, ჩააგარა რეფორმა, რომელიც მიმართული იყო **ეპაგრიდების** (მსხვილი მიწათმფლობელები) წინააღმდეგ.

ძვ. წ. 594 წ-ს ათენში სოლონი **არქონად** აირჩიეს და მას პოლიტიკური და ეკონომიკური რეფორმების ჩატარება მიანდეს. იგი ზომიერი პოლიტიკის გამგარებელი იყო. მას ყველა: მდიდრები – სიმდიდრისათვის, ღარიბები კი პატიოსნებისათვის – ემადლიერებოდა და ასევე ყველას ჰქონდა მის მიმართ პრეტენზია, მაგრამ სოლონმა მაინც დაიწყო საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობის რეფორმირება. ხელი შეუწყო ეკონომიკის გამოცოცხლებას, მიწათმოქმედების, სავაჭრო ოპერაციების გაფართოებას, სახელმწიფო წესრიგის დამყარებას, პოლიტიკურ ცხოვრებაში მოსახლეობის ფართო მასების ჩართვას და შესაბამისად, დემოკრატიზაციას.

სოლონმა განახორციელა სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური გარდაქმნების ფართო პროგრამა, რომლის საბოლოო მიზანი იყო დემოკრატიის საფუძვლების ფორმირება, ბრძოლა საგვარეულო წყობის ნაშთებთან და პოლისური საზოგადოების გაერთიანება.

უპირველეს ყოვლისა, სოლონმა თანამოქალაქეები გაათავისუფლა ვალისგან, ჩააგარა სავალო ურთიერთობის რადიკალური რეფორმა, სოლონის კანონი „სეისახთია“ – „გვირთის მოხსნა“ ითვალისწინებდა მიწის ვალის გაუქმებას. მან კანონით აკრძალა მიწის ვალის გადაუხდელობის შემთხვევაში ადამიანის **მონად** გაყიდვა; მან არა მარგო აკრძალა მონებად გაყიდვა, არამედ სამშობლოში დააბრუნა, „გამოისყიდა“ მონებად გაყიდული **მოქალაქეები**.

სოლონმა მოქალაქეები არა მათი წარმოშობის, არამედ ქონებრივი ცენზის მიხედვით ოთხ კლასად დაყო. მოქალაქეთა პოლიტიკური უფლებების განმსაზღვრელი გახდა წლიური შემოსავლის ოდენობა და არა მათი წარმომავლობა. ქონებრივი ცენზის დაწესებამ სამხედრო ვალდებულებებიც განსაზღვრა:

I კლასი – მსხვილი მონათმფლობელები, მსხვილი ვაჭრები, ხუთასმედიმნიანები, ე.წ. **პენტაკოსიოსმედიმნოსები** (მოქალაქენი, რომელთა წლიური შემოსავალი შეადგენდა 500 მედიმნს), მათ შეეძლოთ ყველა თანამდებობის დაკავება, ეკისრებოდათ მაღალი სახელმწიფო გადასახადები, ომის დროს საკუთარი ხარჯით სამსახური;

II კლასი – შეძლებული გლეხობა და ვაჭრები, რომელთაც ეკისრებოდათ ცხენოსან ჯარისკაცად კავალერიაში სამსახური, ე.წ. **ხედრები**. მასში შემავალ პირთა შემოსავალი 500-დან 300 მედიმნს ხორბალს (ან სხვა პროდუქტში მის ეკვივალენტს თუ ფულად თანხას) შორის მერყეობდა. მხედრები თითქმის იმავე პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, რითაც მოქალაქეთა პირველი კლასი. გამონაკლისს **არქონებისა** და ხაზინადრების თანამდებობები წარმოადგენდა, რომელთაც გარკვეული პერიოდი მხოლოდ პირველი კლასიდან ირჩევდნენ;

III კლასი – ღარიბი გლეხობა, ხელოსნები და მეთევზეები, ორასმედიმნიანები; შეეძლოთ საშუალო რანგის თანამდებობის დაკავება, **სახალხო კრებაში** მონაწილეობა; ევალებოდათ საკუთარი სახსრებით მძიმედ შეიარაღებული ქვეითების, „**ჰოპლიტების**“ გამოყვანა, ე.წ. **ძევიტები**;

IV კლასი – დაქირავებული მუშები, უუფლებოები, 200 მედიმზე ნაკლები შემოსავლის ან საერთოდ არაფრის მქონენი. შეეძლოთ მეზღვაურებად ფლოტში და მსუბუქად აღჭურვილ ჯარისკაცებად სამსახური, **სახალხო კრებაში** მონაწილეობის მიღება, ე.წ. **თეგები**;

სოლონის მიერ ქონებისა და შემოსავლის მიხედვით მოქალაქეების დაყოფა ძალაუფლების კონგროლსა და მმართველობაში ამ კლასების როლისა და მონაწილეობის გადანაწილებას ნიშნავდა. სოლონის რეფორმამდე ათენში მთელ ძალაუფლებას ევპაგრიდები ფლობდნენ, ხალხი სახელმწიფოს მართვაში მონაწილეობას არ იღებდა, ქონებრივი ცენზის შემოღებით გზა გაეხსნა არა მხოლოდ წარჩინებულ, არამედ უბრალო წარმომავლის შეძლებულ ადამიანებსაც, გვაროვნულმა არისტოკრატებმა კი დაკარგა თავისი პრივილეგიები და რიგით მოქალაქედ იქცა.

სოლონმა გააძლიერა ათენის უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს – სახალხო კრების მნიშვნელობა. სახალხო კრებას უფრო ხშირად იწვევდნენ და მასზე უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფო საქმეებს განიხილავდნენ, იღებდნენ კანონებს, ირჩევდნენ თანამდებობის პირებს. სახალხო კრებისთვის ასევე ყველა ათენელს სამართლის მოსაძიებად შეეძლო მიემართა. ათენის დემოკრატიის ფორმირებისათვის ეს უმნიშვნელოვანესი რეფორმა იყო – ყველა თავის წამოწყებას სოლონი სახალხო კრებაზე ამგვიცებდა, რითაც არა მარტო საყოველთაო სახალხო მხარდაჭერას, არამედ თავისი ჩანაფიქრის განხორციელების უმაღლეს სანქციას იღებდა.

კანონების წინასწარი განხილვისათვის სოლონმა შექმნა ოთხასთა საბჭო (**ბულე**), ყოველი **ფილადან** 100 კაცი (პირველი სამი კლასიდან). ოთხასთა საბჭო სახალხო კრებისთვის ამზადებდა საკითხებს, თუმცა მეცნიერთა ვარაუდით, ამ მეორე საბჭოს – ბულეს შექმნას არ უნდა ჩამოერთმია **არეოპაგისათვის** (უწინდელი საბჭოსთვის) პრობულევტიკური ფუნქციები.

მეორე მხრივ, კანონთა კოდიფიკაციამ **არეოპაგის** იურისდიქცია ნაკლებად თვითნებური გახდა. სოლონმა წერილობით დაადგინა არეოპაგის უფლებები და ამით გარკვეულწილად შეზღუდა ის.

გრადიციის მიხედვით, ანდერძი აგიკურ კანონმდებლობაში სოლონმა შემოიგანა. იგი ნებადართული მხოლოდ იმ შემთხვევაში იყო, როცა ანდერძის დამწერ პირს ვაჟიშვილები არ ჰყავდა.

სოლონი მოქალაქეობის უფლებას ართმევდა მათ, ვინც თავის მოქალაქეობრივ პოზიციას არ გამოხატავდა და ნეიგრალიტეტს ინარჩუნებდა, ასე მაგალითად, შინაური მღელვარებისას ათენელს, რომელიც არც ერთ მხარეს არ მიემხრობოდა, მოქალაქეობის უფლება ჩამოერთმეოდა.

ასევე სოლონმა აკრძალა აგიკიდან პურის გაგანა. ამით მან ბრძოლა გამოუცხადა გვაროვნულ არისტოკრატებს, რომელიც ფლობდა ნაყოფიერ მიწებს და აგიკის გარეთ ხორბლის გაგანით აწესებდა თვითნებურ ფასებს შიდა ბაზარზე, **დემოსს** კი ნება დართო, ზეთისხილი გაეგანა, რომ დამატებითი შემოსავალი ჰქონოდა.

სოლონის რეფორმები შეეხო ათენის სამოგადოების ცხოვრების ყველა მხარეს: ეკონომიკურ ურთიერთობებს, სოციალურ სტრუქტურას, სამხედრო საქმეს, სახელმწიფო მმართველობას.

სოლონის დემოკრატიული კანონმდებლობა გირან პისისგრაგოსამდე მოქმედებდა. ძვ.წ. 561 წ-ს ათენში **პისისგრაგოსის გირანია** დამყარდა. პისისგრაგოსმა, ერთი მხრივ, შეინარჩუნა სოლონის კანონები, მეორე მხრივ, გააგარა ახალი რეფორმები: ჩამოართვა მიწები დიდებულებს, უპოვრებს გაუნაწილა ის და იაფი სასოფლო-სამეურნეო კრედიტი მისცა, ხელმოკლე გლეხებს ინვენტარით, მარცვლით, პირუტყვით ხელი გაუმართა. შეეცადა ღარიბების ინტერესები გაეთვალისწინებინა, „სოფლის მოსამართლეები“ (მომრიგებელი მოსამართლეები) დააყენა, რომ მიწათმოქმედთ დრო არ დაეკარგათ ქალაქში სიარულით, ომში დასახიჩრებულები უზრუნველყო; ღარიბების დასასაქმებლად მშენებლობები წამოიწყო (პირევის ნავსადგური, აკროპოლისზე ათენა პალასისა და ზევსის ტაძრები, ელევსინში დემეტრეს ტაძარი, წყალგაყვანილობა, ბაზარი, შადრეენები და ა. შ.) მან დააწესა ორი ახალი სახალხო დღესასწაული; დიდი პანათენეები და საქალაქო დიონისიები. პისისგრაგოსი დიდად არად დაგიდევდა კანონებს ან გრადიციულ ინსტიტუტებს (საბჭოები, სახალხო კრება და ა.შ.). თავისი ძალაუფლების განმტკიცებას და მოსახლეობის გულის მოგებას საჩუქრების დარიგებითა და უფასო გამასპინძლებით ცდილობდა. მიუხედავად იმისა, რომ პისისგრაგოსი წარჩინებულებთან დაპირისპირებისას ცდილობდა ხალხი თავისკენ მიემხრო, ის მაინც ვერ ჩაითვლება დემოკრატიული რეფორმების დიდ გამგარებლად, პისისგრაგოსის დროს ათენელები უჩვეულოდ დიდ გადასახადს (თავისი შემოსავლის ერთ მეათედს) რიცხავდნენ გირანის ხაზინაში მშენებლობებისა და სხვა საჭიროებისათვის. პისისგრაგოსის შვილმა, ჰიპიასმა მამის ზომიერ პოლიტიკას გადაუხვია და ძალადობაზე გადავიდა, იგი გააძევეს და ათენში გირანიაც დაემხო, რის შემდეგაც გაგარდა კლისთენესის რეფორმები.

სოლონის დემოკრატიული გზის გამგრძელებელმა **კლისთენესმა** არსებული სტრუქტურების (**ფილე, ფრაგრიები**) ახლებურად ორგანიზაცია განახორციელა. მან ოთხი ფილე და სხვა ძველი ერთეულები დაგოვა, თუმცა მათ პოლიტიკური მნიშვნელობა გამოაცალა. ამიერიდან თითოეული მოქალაქე 139 ადგილობრივი ერთეულიდან ერთ-ერთის წევრი უნდა ყოფილიყო. ამ ერთეულებს **დემოსები** ეწოდებოდა და ისინი იმგვარად იყვნენ დაჯგუფებულნი, რომ 30 ახალი გრიგია – „მესამედები“ და 10 ახალი ფილე შეექმნათ. სწორედ ამ ერთეულებზე უნდა ყოფილიყო დაფუძნებული აგიკის მოქალაქეობა, პოლიტიკური და სამხედრო მოწყობა (მაგ., სოლონისეული 400-თა ბულე გახდა 500-თა ბულე, რომელშიაც თითოეული ფილედან 50 წევრი შედიოდა, ხოლო ცალკეული დემოსი საარჩევნო ოლქად წარმოგვიდგებოდა). არისგოგელეს თქმით, „კლისთენესმა აგიკის მთელი მოსახლეობა არია“, უგულებელყო მისი გრადიციული და რელიგიური კავშირები. ამით მან სამი მნიშვნელოვანი პრობლემა გადაჭრა: 1. კონსერვატორული ათენის დემოსი გაათავისუფლა ძველი საგვარეულო გრადიციებისაგან, რომელსაც წარჩინებულთა პოლიტიკური გავლენა ეყრდნობოდა; 2. აღმოფხვრა სხვადასხვა საგვარეულო კავშირებს შორის ხშირად წამოჭრილი შუღლი, რომელიც ათენის შიდა ერთიანობისათვის საფრთხეს წარმოადგენდა; 3. პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჩართო ისინი, ვინც ფრაგრიებსა და ფილეებში არ იყო გაერთიანებული და შესაბამისად მოქალაქეობრივი უფლებებითაც არ სარგებლობდა;

კლისთენესმა შემოიღო **ოსგრაკისმოსის** ინსტიტუტი.

სოლონის რეფორმებმა წარჩინებულთა ეკონომიკური სიძლიერე შეარყია, კლისთენესისამ კი – პოლიტიკური. კლისთენესის რეფორმებმა ათენის დემოსი პოლიტიკურად გააძლიერა, სახალხო კრებაზე გამოთქმულმა დემოსის ნება კანონის მნიშვნელობა შეიძინა; ყველა საჯარო მოხელე (არქონები, **სგრაგეგოსები**) აირჩა და ისინი ვალდებულნი იყვნენ ანგარიში ჩაებარებინათ ხალხისთვის, რომელსაც, თავის მხრივ, შეუფერებელი ქმედებისათვის შეეძლო დაესაჯა ისინი. კლისთენესის ბულე წინასწარ განიხილავდა წინადადებებსა და პროექტებს და შემდეგ წარუდგენდა სახალხო კრებას. ამიგომ სახალხო კრების დეკრეტები ასე იწყებოდა: „დაადგინა საბჭომ და ხალხმა“ (ἔδοξε τῆι βουλῆι καὶ τῶν δήμων). ყველა მოქალაქეს შეეძლო **ჰელიაიასთვის** საჯარო მოხელეებზე საჩივრით მიემართა. სახალხო კრება, ბულე, ჰელიაია ის დემოკრატიული ორგანოები იყო, სადაც, არეოპაგისაგან განსხვავებით, ყველა მოქალაქისათვის გზა ხსნილი იყო.

კლისთენესის უმცროს თანამედროვეს, ბერძენ-სპარსელთა ომების გმირ **თემისტოკლესს** (დაახლ. ძვ. წ. 524-459 წწ.), ლამის დემოკრატიის „მამად“ იხსენიებენ. როგორც დემოკრატი, იგი გამოხატავდა მსხვილი ვაჭრების ინტერესებს და ათენის სავაჭრო ბაზრის გაფართობით იყო დაინტერესებული. იგი კარგად გრძნობდა სპარსეთის მხრიდან საშიშროებას და სამხედრო ფლოგის შექმნას ესწრაფვოდა. მისი პოლიტიკური მოწინააღმდეგეები მსხვილი მიწათმოქმედები, პირველ რიგში, შიმობდნენ, რომ ფლოგის შექმნა დემოკრატებს გააძლიერებდათ და ამიგომ სახმელეთო ჯარის გაფართოებას მოითხოვდნენ. თემისტოკლესის პოლიტიკურმა რეფორმებმა (ძვ.წ. 487-486წწ.) ხელი შეუწყო ათენის სახელმწიფო წყობის შემდგომ დემოკრატიზაციას. მისი რეფორმით, არქონები წილისყრით უნდა აერჩიათ, მხედრებს შესაძლებლობა მიეცათ, დაეკავებინათ ეს თანამდებობები, სგრაგეგოსების კოლეგია გათავისუფლდა არეოპაგის კონგროლისაგან, გაფართოვდა პირევის პორტი, ლავრიონის ვერცხლის საბადოებიდან შემოსული შემოსავალი სამხედრო ფლოგის შექმნას მოხმარდა, რამაც საბოლოოდ დემოკრატიის გაძლიერებას შეუწყო ხელი.

ათენის სახელმწიფოს პოლიტიკური სისტემის შემდგომი დემოკრატიზაცია დაკავშირებული იყო ეფიალტესისა და პერიკლეს სახელებთან. **ეფიალტესი** სახელმწიფო წყობის შემდგომი დემოკრატიზაციის მომხრე იყო და არისგოკრატიის დასაყრდენის – არეოპაგის პოლიტიკური მნიშვნელობის გაუქმებას მოითხოვდა.

ეფიალტესმა ძვ. წ. 462 წ-ს გააგარა არეოპაგის რეფორმა, რომლითაც ამ უკანასკნელმა ყოველგვარი პოლიტიკური გავლენა დაკარგა. მისი პრივილეგიები გადაეცა ბულეს, ნაწილობრივ სახალხო კრებას და სასამართლოებს (იხ. **დიკასტერიონი**). მას ჩამოერთვა „კანონების დამცველის“ – νομοφυλακία-ს ფუნქცია და იგი სახალხო კრებამ ბულეს მიანიჭა. ამიერიდან სწორედ ეს ინსტიტუტი მრუნავდა კანონების დაცვაზე. არეოპაგი გადაიქცა სასამართლოდ, რომელშიც სისხლის სამართლის საქმეთა გარკვეული ნაწილი – უმთავრესად მკვლელობის საქმეები და სხვა საქმეები (მაგ., მკრეხელობასთან დაკავშირებული საქმეები) განიხილებოდა. შესაბამისად, შეიზღუდა მისი იურისდიქცია. რეფორმამდე არეოპაგის (კონსერვატორული გავლენის ცენტრი) ფუნქცია თანამდებობის პირების სამსახურის ვადის გასვლის შემდეგ მათი ანგარიშების მოსმენა გახლდათ. ეფიალტესმა

კორუფციის აღმოფხვრის მიზნით გაართულა ანგარიშის ჩაბარების სისტემა, გახდა იგი უფრო ღია და დემოს თანამდებობის პირების მოქმედებაზე კონტროლის საშუალება მისცა.

ეფიალტესის რეფორმით, მაგისტრატებს უნდა წარმოედგინათ ანგარიში 10 **ლოგისგისათვის**, რომლებიც ხუთასთა საბჭოს წევრებიდან ირჩეოდნენ. ლოგისტების მთავარი ფუნქცია **ევთინუს** ჩაგარება იყო. ევთინოსებთან (ამ საქმისთვის განკუთვნილ სპეციალურ მოხელეებთან) ერთად ისინი შეისწავლიდნენ სახელმწიფო თანხების განკარგავსთან დაკავშირებულ ყველა **მაგისტრატის** ანგარიშებს და მოვალეობის შეუსრულებლობის შემთხვევაში მაგისტრატის საქმეს განსახილველად სასამართლოს გადასცემდნენ.

ეფიალტესმა დააწესა ყველა დოკუმენტის (დეკრეტები, დადგენილებები) აგორაზე საჯაროდ გამოდგმა, რაც ასევე დემოკრატიზაციის განვითარებას უწყობდა ხელს.

ეფიალტესის საქმე პერიკლემ გააგრძელა. პერიკლეს მიზანი დემოკრატიის განმტკიცება, საშუალო ფენისათვის ღიად მომგებიანი ათენის საზღვაო ძლიერების გამრდა და სავაჭრო კავშირების გაფართოება, ათენის კულტურულ ცენტრად გადაქცევა იყო.

მისი მცდელობით უზენაესი ძალაუფლება მიენიჭა სახალხო კრებას, რომელსაც ყველა სხვა ორგანო ემორჩილებოდა; სამართალს განაგებდა მოქალაქეთაგან კენჭისყრით არჩეული მსაჯულების – დიკასტესების სასამართლო, რომლის წევრები ყოველდღიურად სამსახურისთვის გასამრჯელოს იღებდნენ.

წილისყრით (ნაცვლად ოდინდელი ხმის მიცემისა) ირჩეოდნენ მაღალი თანამდებობის პირნიც, რომელთაც არჩევის შემდეგ ენიშნებოდა ხელფასი სახელმწიფო ხაზინიდან, რაც უღარიბეს მოქალაქეებსაც კი რეალური პოლიტიკური მოღვაწეობის შესაძლებლობას აძლევდა.

პერიკლეს რეფორმები თავისუფალ მოქალაქეებს შორის (მათ რიცხვში არ შედიოდნენ მონები, ქალები) ძალაუფლების თანაბარ განაწილებას გულისხმობდა.

ათენის დემოკრატია მოქალაქეების მონაწილეობისთვის სახელმწიფო საქმეებში ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა, ღარიბები საზოგადოებრივ საქმეებში მონაწილეობისათვის სახელმწიფო ხაზინიდან გასამრჯელოს იღებდნენ.

არისტოტელე პერიკლეს ორ მნიშვნელოვან კანონს აღნიშნავს: **პერიკლეს მოქალაქეობის კანონსა** და მოსამართლეებისათვის ხელფასის დაწესებას. ამ სიახლით – მოსამართლეებისთვის ჯამაგირის დანიშვნით პერიკლემ გზა გაუხსნა ბევრ ათენელს, მათ შორის უქონლებსაც, მონაწილეობა მიეღოთ სახელმწიფო საქმეებში.

პერიკლეს მოქალაქეობის ახალი კანონით პიროვნება მხოლოდ მაშინ ჩაითვლებოდა ათენელ მოქალაქედ, თუ მას მამაც და დედაც ათენელი მოქალაქე ეყოლებოდა. კანონის მიღებამდე უცხოელი ცოლის ყოლა ათენელისთვის არც თუ იშვიათი იყო. პერიკლეს კანონის შემდეგ სიგუაცია ძირეულად შეიცვალა. არამოქალაქე ქალისაგან გაჩენილი შვილი ათენელად აღარ ითვლებოდა და იგი არამოქალაქე – ξένος ხდებოდა.

არისტოტელეს თქმით, ამ კანონის მიღების მიზეზი იყო ღიად გამრდილი მოქალაქეთა საზოგადოება, მაშინ როცა მოქალაქეობას ყოველთვის განიხილავდნენ როგორც სახელმწიფო ორგანიზმის წარმატებული ფუნქციონირების პირობას. შესაბამისად, პერიკლეს სამოქალაქო რეფორმა მიზნად ისახავდა ყველაზე ოპტიმალური რაოდენობის სამოქალაქო კოლექტივის ფორმირებას, რაშიც ათენის დემოსი იყო დაინტერესებული.

პერიკლეს მმართველობისას ძალაუფლების უფრო მკვეთრი გამიჯვნა მოხდა: საკანონმდებლო ხელისუფლება გადაეცა სახალხო კრებას, აღმასრულებელი – 500-თა საბჭოსა და **მაგისტრატებს**, სასამართლო – დიკასტერიონს.

დემოკრატიის ყოველდღიერება აბსოლუტურად იქცა. კანონმდებელი უმრავლესობის სახით კანონზე მაღლა დადგა და შეეცადა თავისი გადაწყვეტილებებით, რომლებსაც დემოსი სავაჭრო მოედანზე იღებდა, სამხედრო მოქმედებები ემართა, ბრძოლებში დამარცხებისათვის სიკვდილი მიესაჯა მხედართმთავრებისათვის.

გახშირდა ღარიბების შურისგება მდიდრებზე, სხვაგვარად მოამროვნეების დევნა. ანტიდემოკრატიულობაში მსჯავრდადებულმა სოკრატემ მხამი დალია, პერიკლე სიცოცხლის ბოლო წლებში მსჯავრდადებული იყო, ფიდიასი სიკვდილს ციხეში შეხვდა და ა.შ.

უმრავლესობის ყოველდღიერება ათენის დემოკრატიას ძლიერ დესპოტურ და გოგალიგალურ გენდენციებიან მმართველობად აქცევდა. არაეფექტური მმართველობა, კორუფცია, ძალადობრივი დამოკიდებულება უმცირესობის მიმართ, არათენელების მოქალაქეთა სიიდან ამორიცხვა, დე-

მოკრავისადმი უნდობლობასა და პოლიტიკური ოპოზიციის ბანაკს აძლიერებდა. ძალაუფლები-სათვის ბრძოლამ აიძულა ათენელები ძვ. წ. 410 წ-ს დემოკრავის მგრებისთვის სიკვდილის მის-ჯისა და ქონების ჩამორთმევის კანონი მიეღოთ.

მაგრამ დემოკრავის გადარჩენა ვერ მოხერხდა, ძვ. წ. 411 წ-ს ოლიგარქიულმა გადაგრილება-მ ათენის მმართველობის დემოკრავიული ფორმების თანდათანობით მოსპობას დაულო დასაბამი.

ბერძნულმა დემოკრავიამ დიდხანს ვერ იარსება, გაუთავებელმა ომებმა ძალა გამოაცალა პოლისებს და ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დაშლის შემდეგ ის თანდათანობით გაქრა.

სპარგას მთელი ელადისაგან განსხვავებული სახელმწიფო სისტემა ჰქონდა – არისტოკრავული და სახალხო მმართველობის განსაკუთრებული ფორმა, რომელიც აგვარებდა სპარგის სამოგა-ლოების ყველა ინტერესს და ამასთანავე ეს სამოგალოება მკაცრ სახელმწიფო კონტროლს ექვემ-დებარებოდა.

ძვ. წ. VI ს-ში სპარგაში სოციალურმა მდგომარეობამ მაქსიმალურ დაძაბულობას მიაღწია, გაიზარდა დემოკრავიული მოძრაობა, რომლის ერთ-ერთი მოთხოვნა სპარგიატების (სპარგელი მებრძოლი მიწათმფლობელები, რომელთა მიწებს სპარგელების მიერ დამორჩილებული ლაკო-ნიისა და მესენიის მცხოვრებნი – **ჰელოტები** ამუშავებდნენ) საყოველთაო პოლიტიკური და ქონე-ბრივი თანასწორობა იყო. **ლიკურგოსმა** გააგარა რეფორმები, რომლებიც მიზნად ისახავდა სპარ-გის სამოგალოების ერთიანობას.

სპარგის წინამდებარე კანონებიდან მან მარგო ორმეფობა (ისიც ომიანობისას) დაგოვა.

მან დააწესა უხუცესთა 30 კაციანი საბჭო – **გერუსია**, რომელიც ყველა საქმეს წყვეტდა, მნიშ-ვნელოვანი საქმეების გადაწყვეტისას სამეფო ძალაუფლებასთან ერთად საბჭოს თანაბარი ხმის უფლება ჰქონდა.

ლიკურგოსმა ყოველთვიური სახალხო კრება – **აპელა** შექმნა ყველა 30 წელს გადაცილებული მამაკაცისგან, რომელსაც უფლება ჰქონდა მიეღო ან უარეყო გერუსიის გადაწყვეტილება (თუმ-ცა გერუსიას არასახარბიელო გადაწყვეტილების მიღებისას შეეძლო დაეშალა აპელა), აერჩია გერონები (უხუცესები) და სხვა თანამდებობების წევრები. თავის ნებას აპელა ხმაურიანი მხარ-დაჭერით გამოხატავდა.

ლიკურგოსმა გააგარა უმნიშვნელოვანესი აგრარული რეფორმა, მთელი მიწა დაყო და თითოეულმა ოჯახმა (9 ან 10 ათასმა) თანაბარი წილი მიიღო, რასაც არა მარგო სოციალური, არამედ პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. ლიკურგოსმა ამით „თანასწორობის“ სამოგალოე-ბის მაგერიალური საფუძველი შექმნა. უთანასწორობის მოსასპობად მან კერძო საკუთრება-ც გადაანაწილა, რის შედეგადაც სპარგაში ქურდობა აღარ იყო.

აგრარულ რეფორმასთან მჭიდრო კავშირში იყო ფულის რეფორმა, რომლითაც ლიკურგოსმა ოქროსა და ვერცხლის მონეგა აკრძალა და მათ ნაცვლად რკინის ფული შემოიღო. რკინის ფული სინამდვილეში წინასწარ ძმარში ჩამბალი ყოვლად გამოუსადეგარი რკინის წკნელები იყო. რკინის ფულის შემოღებამ სხვა ბერძნულ პოლისებთან ყოველგვარი ურთიერთობის შეწყვეტა გამოიწვია, ეს ფული არავის სჭირდებოდა. მაგრამ ამ ფულის რეფორმამ მიზანს მიაღწია: სპარგაში ქონებრივ და სოციალურ ფენებად დაყოფა შეწყდა.

ლიკურგოსმა თანასწორობა ქორწინებაზეც გაავრცელა. ქალები კაცებს სპორგსა და სამხედრო საქმეში თითქმის გაუგოლდნენ. ლიკურგოსმა არაქორწინებითი კავშირებიც წაახალისა.

თანასწორობისთვის შემოიღო ლიკურგოსმა საერთო სადილი (სისიგიები) უბრალო საჭმელი-თა და ჭურჭლით, რისთვისაც სპარგელებს მცირე საზღაური უნდა შეეგანათ. სპარგელები ერთად სადილობდნენ, საუბრობდნენ და თვალყურს ადევნებდნენ, რომ არავინ ყოფილიყო გამორჩეული საკვებით, განსაცმლით, უღვაშით, წვერითა და ა.შ. ამ კონტროლს უნდა უზრუნველყო „თანას-წორობის“ სამოგალოების ერთიანობა.

ლიკურგოსმა შემოიგანა ასევე ყმაწვილების თანასწორი, აუცილებელი და მკაცრი აღზრდა და სწავლება, რომელშიც უმნიშვნელოვანესი ფიზიკური მომზადება და სამხედრო საქმე იყო. სახელმ-წიფომ ყველა ბავშვის აღზრდა იღო თავს. ბავშვების აღზრდა მიზნად ისახავდა, სპარგიატებისაგან ძლიერი მეომრები გაეზარდა.

ლიკურგოსმა აკრძალა ხელოსნობა, ხელოვნება, მიწათმოქმედება, ვაჭრობა; არავის ჰქონდა უფლება ეცხოვრა ისე, როგორც სურდა; ყველა ემორჩილებოდა კანონებს და სახელმწიფოსთვის იმ სასარგებლო საქმეებს აკეთებდა, რომლებიც მათ ჰქონდათ დაწესებული.

ლიკურგოსს მიეწერება ფუფუნების წინააღმდეგ სხვადასხვა ზომის მიღება.

სპარტული ცხოვრების წესს ბევრი აკრძალავა ჰქონდა უცხოელებთან ურთიერთობისას, მათი ლაპარაკიც კი ლაკონური უნდა ყოფილიყო.

ლიკურგოსის გაგარებული რეფორმები მიზნად ისახავდა სპარტული საზოგადოების დემოკრატიზაციას და მთელი სახელმწიფოს გადაქცევას სამხედრო ბანაკად, რომელსაც შეეძლებოდა პელოგების ამბოხების საშიშროებას აღდგომოდა წინ.

ლიკურგოსის რეფორმების შედეგი სპარტისთვის მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა.

დემოკრატიის განვითარება სპარტაში შეუძლებელი გახდა, რადგან ლიკურგოსის რეფორმები თანასწორობასა და მათ უცვლელად შენარჩუნებას ისახავდა მიზნად. აქ არ ვითარდებოდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობები და ასევე ვაჭარ-ხელოსანთა ფენაც, რომელიც ის-ის იყო იწყებდა ფორმირებას. შესაბამისად, სპარტა ეკონომიკურად ერთ-ერთ ყველაზე უფრო ჩამორჩენილ სახელმწიფოდ იქცა. დემოკრატიულმა ჩანასახებმა მილიტარიზმის, მკაცრი სამხედრო დისციპლინისა და სუბორდინაციის პირობებში განვითარება ვერ მოახერხეს.

რომი

ძველ რომში ძალაუფლება გადანაწილებული იყო სამეფო ხელისუფლებასა და სენატს (საგვარეულო დიდებულები) შორის. თავისთავად ძველ რომში (მეფეების ხანაში) სენატის არსებობა დემოკრატიის დასაწყისად შეიძლება მივიჩნიოთ.

მეექვსე მეფემ **სერვიუს გულიუსმა** კი, რომელიც ბერძენი სოლონის მსგავს პოლიტიკას ეწეოდა, შემლუა რომის მმართველი სახლების (გვარების) ძალაუფლება და ზოგიერთი პოლიტიკური უფლება პლებს მიანიჭა. სერვიუსის კანონმდებლობით, მოქალაქეები ქონებრივი ცენზის მიხედვით დაიყო. გაირკვა, რომ რომში იარაღის მაგარებული 25 000 მოქალაქე ცხოვრობდა. მოქალაქეებს შორის მოვალეობების თანაბარი განაწილებისათვის სერვიუს გულიუსმა რომის საზოგადოებაში პლებსი შეიყვანა. მან რომის მთელი მოსახლეობა სოლონის მსგავსად ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით 5 ქონებრივ კლასად დაყო, რომელშიც გაერთიანდა 170 ცენტურია (centuriae peditum – ქვეითთა ცენტურიები), ამ 170 ცენტურიას წინ უსწრებდა მხედართა 18 ცენტურია (centuriae equitum). მათ ემატებოდა ხელოსნების 4 ცენტურია. სულ 192 ცენტურია, რომელთაც კომიციებში დაემატა 193-ე.

I კლასი – მოქალაქეთა ქონება შეადგენდა 100 000 ასს (რომაული ფულის ერთეული) და მას უნდა გამოეყვანა 80 ცენტურია;

II კლასი – ქონება – 75 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 22 ცენტურია;

III კლასი – ქონება – 50 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 20 ცენტურია;

IV კლასი – ქონება – 25 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 22 ცენტურია;

V კლასი – ქონება – 11 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 30 ცენტურია;

VI კლასში ირიცხებოდნენ ცხენოსნები, რომლებსაც 18 ცენტურია უნდა გამოეყვანათ. ვარდა ამისა, დაარსდა 5 ცენტურია – 2 მუსიკოსების, 2 ხელოსნების და 1 ცენტურია უნდა გამოეყვანა იმ ხალხს, რომელსაც არ ჰქონდა იმდენი ქონება (11000 ასი), რომ V კლასში ჩარიცხულიყო. ამ ცენტურიას ეწოდებოდა პროლეგარების ცენტურია. ამა თუ იმ კლასში გაერთიანება თავდაპირველად საკუთრებაში არსებული მიწის ფართობს უკავშირდებოდა (არა უმცირეს 20, 15, 10, 5 ან 2 იუგერისა), აპიუს კლავდიუსიდან მოყოლებული კი – ქონების ღირებულებას ასევე. განსაკუთრებით გავლენიანი იყო I კლასის 18 ცენტურია და II კლასის 18 ცენტურია: ისეთ შემთხვევაში, თუ რომელიმე საკითხზე ისინი ერთნაირ ხმებს აძლევდნენ, სხვა ცენტურიათა აზრს არ იზიარებდნენ. ზოგიერთი ისტორიკოსი მიიჩნევს, რომ პროლეგარები და ღარიბები გამოყოფილნი იყვნენ ცალკე მე-6 კლასში, ქმნიდნენ 1 ცენტურიას ხმის მიცემის უფლების გარეშე და სამსახურიც არ ევალებოდათ. ამრიგად, შეიქმნა მდიდარი არისტოკრატია გვაროვნული არისტოკრატის ნაცვლად და გვაროვნული გრიბები გერიტორიულით შეიცვალა.

პაგრიციებს, ბუნებრივია, ეს არ მოეწონათ, შეთქმულება მოაწყვეს მის წინააღმდეგ და მოკლეს.

სერვიუს გულიუსს მიეწერება ფულის რეფორმაც, მან პირველმა მოჭრა ვერცხლის მონეტა.

სერვიუს გულიუსი საზოგადოების კეთილდღეობისათვის მრუნავდა: იგი ათენელი სოლონივით უპოვრებს მონობიდან, კლიენტებს პაგრონების დამოკიდებულებიდან იხსნიდა და ათავისუფლებდა. ამიგომაც სერვიუს გულიუსს „სახალხო“ მეფედ მიიჩნევდნენ.

სენატის წინააღმდეგ ბრძოლასა და მოქალაქეების დემოკრატიული უფლებების გაფართოებისათვის მნიშვნელოვანი იყო **სახალხო გრიბუნ** გაიუს ლიცინიუს **სტოლონის** (ძვ. წ. 376-367 წწ.)

რეფორმები. იგი იბრძოდა პლესის სოციალური პირობების გაუმჯობესებისათვის, ცდილობდა პლესისთვის პაგრიციების თანაბარი უფლებები მიენიჭებინათ. სენატი წინააღმდეგი იყო მისი რეფორმისა, მაგრამ იძულებული იყო დაეთმო, რის შედეგადაც გავიდა კანონი – *lex Licinia Sestiae*, რომელიც ძალიან ხელსაყრელი იყო მოვალეებისათვის და მღუდავდა მდიდართა უფლებებს *ager publicus*-თან მიმართებაში. ათწლიანი ბრძოლის შემდეგ ძვ. წ. 366 წ-ს მიღწეულ იქნა კომპრომისი, რომლის მიხედვითაც, პლებებს მიეცათ უფლება კენტი ეყარათ კონსულის თანამდებობის არჩევნებში. ძვ. წ. 364 წ-ს ლიცინიუსი აირჩიეს კონსულად, მეორედ – ძვ. წ. 361 წ-ს. ის პაგრიციები, რომელთაც სძულდათ ლიცინიუსი თავისი კანონებისა და მოღვაწეობის გამო, დაუპირისპირდნენ მას და დააბანაშაულეს თავისივე კანონის (აგრარული კანონი, რომლის მიხედვითაც, 500 იუგერზე მეტი მიწის ფლობა აკრძალული იყო. ლიცინიუსის მიწა 1000 იუგერს შეადგენდა) დარღვევაში, რის გამოც ძვ. წ. 357 წ-ს მას ფულადი ჯარიმა დააკისრეს.

რომის ცნობილმა პოლიტიკურმა მოღვაწეებმა და რეფორმაგორებმა, გიბერიუს და გაიუს გრაკქუსებმა დიდი წვლილი შეიტანეს რომაული საზოგადოების დემოკრატიზაციის საქმეში.

გიბერიუს გრაკქუსმა (ძვ. წ. 162 – 133 წწ.), ძვ. წ. 133 წ-ს სახალხო გრიბუნად არჩეულმა, გაითვალისწინა ქვეყანაში შექმნილი მძიმე მდგომარეობა (თავისუფალი გლეხების უკიდურესი სიღარიბე, მიწის გარეშე დარჩენილი მოქალაქეების რიცხვის კატასტროფული ზრდა, დიდ ლაგიფუნდიებში მონათა სიჭარბე, დასუსტებული არმია) და შემოიტანა უძველესი აგრარული კანონის აღდგენის კანონპროექტი. გიბერიუსის მიერ შემოთავაზებული კანონპროექტი უკრძალავდა მოქალაქეს *ager publicus*-იდან მიეღო 500 იუგერზე მეტი მიწის ფართობი. იმისათვის, რომ გამოეთავისუფლებინათ გლეხებისათვის მიწები, რეფორმა ითვალისწინებდა მფლობელისათვის დადგენილ ნორმაზე მეტი მიწის ჩამორთმევას და ღარიბი და მიწის გარეშე დარჩენილი მოქალაქეებისათვის არენდის უმნიშვნელო საფასურად მის გადასაწილებას. არენდა მემკვიდრეობით გადაცემას ითვალისწინებდა. გიბერიუსმა კანონპროექტი შეათანხმა იმ ლაგიფუნდისტებთან, რომლებიც მხარს უჭერდნენ მეურნეობის ინტენსიური განვითარების გეგმას. სენატის უმრავლესობამ დიდი წინააღმდეგობა გაუწია რეფორმას. გიბერიუსს მხარი არ დაუჭირა მისმა **კოლეგამ** გრიბუნაგში და კანონპროექტს ვეგო დააბო. გიბერიუსმა თავის კოლეგას ამ სიგყვებით მიმართა: „ვინც დემოკრატიას ამხობს, ის გრიბუნი აღარ არის. გადაწყვიტეთ, შეუძლია თუ არა მარკუს ოქტავიუსს ეკავოს გრიბუნის თანამდებობა, როცა იგი ეწინააღმდეგება კანონს, რომლითაც რომაელი ხალხი მიიღებს ჭერს, პურსა და სამუშაოს.“ თავად გიბერიუსი კი მთელი ცხოვრება ცდილობდა პლესის მდგომარეობის გაუმჯობესებას, რომის მმართველობის დემოკრატიზაციას და კიდევ შეეწირა ამ საქმეს. სახალხო კრებაზე კენჭისყრის შემდეგ გიბერიუსს ძალაუფლება ჩამოართვეს (პირველად რომის ისტორიაში). შეიქმნა სამი კაცისაგან შემდგარი კომისია, რომელსაც მიწები უნდა გადაენაწილებინა. იმისათვის, რომ დაწყებული რეფორმა ბოლომდე მიეყვანა (სასამართლო რეფორმა, სამხედრო სამსახურის ვადის შემცირება) გიბერიუსმა სახალხო გრიბუნის თანამდებობაზე მეორედ წამოაყენა საკუთარი კანდიდატურა. არჩევნების დღეს სენატმა მის წინააღმდეგ გამოიგანა *consultum ultimum* (საგანგებო მდგომარეობა). თავის მომხრეებთან ერთად გიბერიუსი მოკლეს სენატორებმა, რომელთაც **პონტიფიქსი** კორნელიუს სციპიონი ნაზიკა ხელმძღვანელობდა. მიუხედავად იმისა, რომ გიბერიუსის რეფორმა ძალაში დარჩა, პრაქტიკაში მისი გავრცელება ძალიან ვერ შეუძლებოდა. **გაიუს სემპრონიუს გრაკქუსი**, გიბერიუს გრაკქუსის ძმა ძვ. წ. 123 და 122 წწ-ში არჩეული იყო სახალხო გრიბუნად იმისთვის, რომ ძმის დაწყებული რეფორმა გაეგრძელებინა. გრაკქუსი გაიუს სემპრონიუსი მიწების განაწილების საკითხებით დაინტერესდა და თავისუფალი მოქალაქეების მხარდაჭერის ძიებას შეუდგა. გაიუს გრაკქუსმა გაითვალისწინა უფროსი ძმის გამოცდილება. მიწის ახალი გადასაწილებებისათვის იგი შეეცადა არა მხოლოდ გლეხებს, არამედ მხედრებსა და მიწათმოქმედებს, რომლებიც სახელმწიფოს მართვაში არ მონაწილეობდნენ და ასევე მოსახლეობის დაბალ ფენებს დაყრდნობოდა. გაიუსის მნიშვნელოვანი კანონები არისგოკრატიების წინააღმდეგ მოსახლეობის ყველა კლასის გაერთიანებას ცდილობდა:

1) პურის კანონი (*lex frumentaria*), იაფი პურის გაყიდვა რომის ღარიბი მოსახლეობისათვის. პურის კანონის მნიშვნელობა დიდი იყო. ამ კანონით რომში პირველად შეგანილი იქნა ფასების რეგულირება, რომელმაც უღარიბესი ფენების მდგომარეობა შეამსუბუქა. ამ კანონმა რომში შეიტანა ანტიკური პოლისის ძირითადი პრინციპი – კოლექტიური სახელმწიფო საკუთრების პრინციპი, რომლის თანახმადაც, სამოქალაქო საზოგადოების ყველა წევრს სახელმწიფოს შემოსავლიდან უნდა ჰქონოდა თავისი წილი. პურის კანონმა პლებსი მის მხარეზე გადაიყვანა;

2) გზების კანონი (*lex viaria*) წერილი მიწისმფლობელების, რომლებიც გიბერიუს გრაკქუსის აგრარულმა კანონმა წარმოშვა, დასაკავშირებლად. მოსახერხებელი გზების მოწყობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გლეხებისა და მხედრებისათვისაც. გაღარიბებული სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობის მნიშვნელოვანმა ნაწილმა მიიღო სამუშაო და შესაბამისად, ცხოვრების საშუალებებიც;

3) სასამართლო კანონი (*lex iudiciaria*), რომლის მიხედვითაც მოსამართლეთა სიაში, რომელშიც ადრე მხოლოდ სენატორები შედიოდნენ, ახლა ასევე ჩართული იყო იმდენივე მხედარი, რამდენიც სენატორი იყო. ძვ. წ. III ს-დან მხედრები გადაიქცნენ სენატორების შემდეგ მეორე ფენად. მხედრები ფლობდნენ მიწის დიდ ნაკვეთებს, ჰქონდათ მაღალი ქონებრივი ცენზი, თუმცა მხედრების პოლიტიკური გავლენა პატრიციებისაზე ბევრად უფრო სუსტი იყო.

გაიუს გრაკქუსის რეფორმების წყალობით მხედრები პროვინციებში გამოძალვის საქმესთან დაკავშირებულ სასამართლოებს ხელმძღვანელობდნენ. ეს მათ პროვინციების ნაცვლებზე მეტ ძალაუფლებას აძლევდა. სასამართლოს მხედრების ხელში გადასვლით გაიუსმა რეალური კონგრული დააწესა ნაცვლების საქმიანობაზე, რამაც ნობილიტეტს მძიმე დარცხმვა მიაყენა და შესაბამისად, გააძლიერა რომის დემოკრატია;

4. სამხედრო კანონმა (*lex militaris*) ღარიბებს გაუადვილა სამხედრო სამსახური. კანონი კრძალავდა ჩვიდმეც წლამდე მოქალაქეების სამხედრო სამსახურში გაწვევას, ასევე სახელმწიფოს ხარჯზე მეომრების ჩაცმა-დახურვას;

5. კანონი საკონსულო პროვინციებზე (*lex de provinciis consularibus*) აწესებდა პროვინციების კონსულებს შორის განაწილების უფრო დემოკრატიულ წესს პროვინციები კონსულების არჩევამდე უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული და არა კონსულების არჩევის შემდეგ სენატის მიერ განაწილებული „თავისიანების“ სასიკეთოდ;

6. სამხრეთ იტალიაში ახალი სამიწათმოქმედო კოლონიების დაარსება (*lex de coloniis deducendis*). გლეხებს შორის საზოგადოებრივი მიწის განაწილების შემდეგ იტალიაში მიწის მარაგი შემცირდა. დღის წესრიგში დადგა ახალი მიწების საკითხი. იტალიის გარეთ რომაული კოლონიების დაარსება ხელს შეუწყობდა გლეხების ნაწილს, მიეღო მიწა და გაეუმჯობესებინა თავისი მდგომარეობა. როგორც ჩანს, ამ კოლონიებს სავაჭრო-სამრეწველო ცენტრების ფუნქციაც უნდა შეეთავსებინათ და შესაბამისად, ქალაქური დემოკრატიაც გაეფართოებინა;

გაიუსის წინადადება – რომის მოქალაქის უფლებების გავრცელება მოკავშირეებზე – მას ბევრი თანამშრომელი ჩამოაშორა. რომის პლებსს ესმოდა, რომ რაც უფრო მეტი მოქალაქე იქნებოდა, განაწილებისას მით უფრო ნაკლები შეხვდებოდა. ოპტიმატები ოპოზიციაში ჩაუდგნენ გაიუს გრაკქუსს და ცდილობდნენ ყველა საშუალების გამოყენებით ხელი შეეშალათ მისი კიდევ ერთხელ გრიბუნად არჩევისათვის. წინააღმდეგობის სხვა ხერხებს შორის გამოიყენეს **მარკუს დრუმუსის** დემაგოგიური კანონებიც. ძვ. წ. 121 წ-ს გაიუს გრაკქუსი გრიბუნად (*tribunus plebis*) აღარ აირჩიეს. იგი თავის მომხრეებთან ერთად წავიდა ავენტინუსზე და იქ სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა. გაიუს გრაკქუსის რეფორმები არისგოკრატის წინააღმდეგ იყო მიმართული.

ძმებმა გრაკქუსებმა დიდი გავლენა მოახდინეს რომის ისტორიაზე, ხოლო მათ მიერ ჩაგარებული რეფორმებმა ხელი შეუწყო სახელმწიფო მიწების განაწილებას, გზების მოწყობას, კოლონიების გაყვანას, კერძო საკუთრების, ფულადი მეურნეობისა და ვაჭრობის განვითარებას.

ძმების მოღვაწეობის შედეგად დადგა საკითხი იტალიკების ჩართვისა რომის მოქალაქეების შემადგენლობაში და დაისახა გზები მათ გადასაჭრელად.

ძმების რეფორმებმა მხედრები ნობილიტეტიდან საბოლოოდ გამოარჩია და მათ პოლიტიკური და ეკონომიკური სიძლიერე მოუტანა. გრაკქუსებმა ადმინისტრაციული და კონსტიტუციური რეფორმებით მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს რომის სახელმწიფო აპარატის გაუმჯობესებაში. მათი მოღვაწეობის პერიოდში რომის დემოკრატია მყარდება და ვითარდება. აპიანეს აზრით, გრაკქუსების აგრარულმა რეფორმამ გამოიწვია სამოქალაქო ომები.

სახალხო გრიბუნმა **ლივიუს დრუმუსმა** (ძვ. წ. 91 წ.) განაახლა გრაკქუსების კანონწინადადებები, რომლებიც შეეხებოდა მინდვრების განაწილებას, პურის დარიგებასა და ა.შ.; წამოაყენა წინადადება, სამართალწარმოება ჩამოერთმიათ მხედრების ფენისათვის და კვლავ გადაეცათ სენატისათვის, რომელსაც 300 მხედრის შეყვანით გააძლიერდნენ, ასევე მოკავშირეებისათვის მიეცათ რომის მოქალაქეობის უფლება. სასამართლოს გარდაქმნით ლივიუს დრუმუსმა აიძულა მხედრების ფენა, ბევრი სენატორიც უკმაყოფილო იყო რეფორმით, ხოლო წინადადებით – მიეცათ რომის

მოქალაქეობის უფლება მოკავშირეებისათვის – მან ყველა პარტია გადაიმტერა. ხალხის კეთილ-განწყობის გამო დიდი გავლენის მქონე ლივიუს დრუმუსმა პურის დარიგებისა და კოლონიების დაარსების წინადადება გააგარა, მაგრამ იგალიკი მოკავშირეებისათვის რომის მოქალაქეობის უფლების მიცემამ იგი დაღუპა (საკუთარ სახლში მოკლეს). მისი კანონები გააუქმეს, იგალიკმა მოკავშირეებმა კი ომი დაიწყეს.

რომში არისტოკრატიული ოჯახების მხრიდან ოპოზიციის მრდამ სამეფო ხელისუფლება მოსპო. რომში რესპუბლიკური წყობა და სახელმწიფოს ორგანიზაციის პოლისური სისტემა დამყარდა. მაგრამ აღრერესპუბლიკურ პერიოდში პოლისისთვის დამახასიათებელია დემოკრატიული პოტენციალი, რომელიც უშუალო დემოკრატიის ელემენტებს (სახალხო კრება) გულისხმობდა, სრულად ვერ განვითარდა. პოლიტიკურად გამოუცდელმა ხალხმა ყველა ანტიკურ პოლისში პრაქტიკულად მმართველობა გვაროვნულ, ქურუმთა და ახალგამდღრებულ არისტოკრაციას დაუთმო.

პოლიტიკური ცხოვრების შემდგომი დემოკრატიზაციის პროცესს ანტიკურ ქალაქ-სახელმწიფოებში არისტოკრაციასა (რომელიც ცდილობდა პოლისის ძველი წესები დაეკონსერვებინა) და დემოსს (რომელიც სულ უფრო და უფრო აცნობიერებდა თავის მოქალაქეობრივ ერთიანობას) შორის ბრძოლის გამძაფრება სდევდა თან. ამ ბრძოლის (ეგპაგრიდებისა და დემოსის ათენში; პაგრიციებისა და პლებსის რომში) შედეგი იყო საკანონმდებლო რეფორმები, რომლებიც სახელმწიფო ორგანოებში არისტოკრაციის მონოპოლიას უთხრიდა ძირს და საფუძველს ქმნიდა დემოკრატიული ინსტიტუტების განვითარებისათვის.

ძველი საბერძნეთის და ძველი რომის პოლიტიკურ წყობაში პრინციპულად მნიშვნელოვანი იყო „სახალხო მმართველობა“, საბერძნეთში – დემოკრატია, რომში – რესპუბლიკა.

საქართველოში, რასაკვირველია, მსგავსი მოვლენა არც იყო და არც შეიძლება ყოფილიყო მონარქიის პირობებში, მაგრამ მეგ-ნაკლებად ხალხის გარკვეული რაოდენობის მონაწილეობა ამა თუ იმ ფორმით მმართველობაში, ძველის შეცვლა და უფრო პროგრესული მმართველობის ფორმების შემოღება მეფე-რეფორმატორების ღროსაც შეინიშნება.

ასე მაგ., ქართლის მეფემ, **ვახტანგ I გორგასალმა** (442 – 502 წწ.) ეკლესიის რეორგანიზაცია ჩააგარა. მეფის სურვილს, წესრიგი დაემყარებინა ეკლესიაში, წინ აღუდგა მთავარეპისკოპოსი მიქაელი. მან **მეფეს** ცილი დასწამა, თითქოს იგი უარყოფდა ქრისტიანობას და ცეცხლთაყვანისმცემლობას აღიარებდა. მეფემ კონსტანტინოპოლის პაგრიარქს სთხოვა, ქართლში პეტრე კათოლიკოსი და თორმეტი ეპისკოპოსი გამოეგზავნა. ანტიოქიის პაგრიარქის კურთხევით, ისინი საქართველოში ჩამოვიდნენ. შესაბამისად, ქართლის ეკლესიის მეთაურად ეპისკოპოსის ნაცვლად კათოლიკოსი დააწესა, ეკლესია სამეფო კარს დაუქვემდებარა, გააძლიერა კავშირი კონსტანტინოპოლთან (შესაბამისად ევროპასთან), რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ირანის წინააღმდეგ მომავალი ბრძოლისათვის, შეცვალა ზოგიერთი ძველი ეპისკოპოსიც.

კათოლიკოსობის დაწესება, თავის მხრივ, ნიშნავდა ქართული ეკლესიისათვის ავტოკეფალიის მოპოვებას, რაც უდიდესი მოვლენა იყო ქართველი ერის ისტორიაში.

კათალიკოსობის დაწესებით ვახტანგ მეფე რამდენიმე მიზნის მიღწევას ცდილობდა. უპირველეს ყოვლისა, ეკლესიის თვითმწყობა, ცხადია, აძლიერებდა ქვეყნის დამოუკიდებლობას. შემდეგ, სამეფო ხელისუფლება, უეჭველია, მეგ გავლენას იძენდა მღვდელმთავარზე, რომლის არჩევაში მეფეს მეტი ხმა ეძლეოდა.

ეკლესიის რეორგანიზაცია ვახტანგმა გარეგნულად ლოგმატიკურ საკითხებთანაც დააკავშირა. ეს რეორგანიზაცია უფრო პოლიტიკური ხასიათისა უნდა ყოფილიყო, ვიდრე წმინდა საეკლესიო.

ბევრად დიდ რეფორმატორად წარმოგვიდგება მეფე დავით IV, **დავით აღმაშენებელი** (1073-1125 წწ.), მან სახელმწიფოს დამცველი ძალის მქონე მრავალი სტრუქტურა შექმნა და აამოქმედა. ადმინისტრაციული რეფორმა გამოიხატა ბიუროკრატიული აპარატის რეორგანიზაციით, **ვეზირთა** ინსტიტუტის მნიშვნელობის გაზრდით. საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნასთან ერთად დაიწყო სახელმწიფო მმართველობის ერთიანი სისტემის ჩამოყალიბება – შეიქმნა ვეზირის ინსტიტუტი. მმართველობის ცენტრალიზაციის მიზნით დავით აღმაშენებელმა ძირითადი უწყებები (სამინაო, ფინანსთა, სამხედრო) გამოყო სხვა დარგებისაგან და ისინი უშუალოდ მეფის ვეზირს, მწიგნობართუხუცესტყუონდიდელს დაუქვემდებარა. მათი მეთაურები კი (**მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი, ამირსპასალარი, მსახურთუხუცესი** და ა. შ.) წინ წამოსწია სხვა „უხუცესებთან“ შედარებით და მათ გარკვეული უწყება ჩააბარა.

განახორციელა სასამართლო რეფორმა – ე. წ. „სააჯო კარში“ – უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოში დავით აღმაშენებელამდე სამართალს მეფე სჯიდა, მან კი „სააჯო კარში“ სამი მოსამართლე დასვა: **მწიგნობართუხუცესი**, (უფროსი) საწოლისა და მარდახნის მწიგნობარნი (იხ. **მარდახანა**). ეს სამეული სასამართლოში შემოსულ საქმეებს იძიებდა. „სააჯო კარის“ მიზანი მომჩივანთა, დაჭირვებულთა და მიმძლავრებულთა განკითხვა და კურნება იყო. სასამართლო რომ მართვა-გამგეობისაგან განცალკევებული გახდა და განსაკუთრებულ დაწესებულებად იქცა, ეს ქართული სამართლის დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს.

რეფორმაგორი მეფის ერთ უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებად მიჩნეულია საგარეო და შინაგანი დაზვერვის დიდად ეფექტური სამსახურის, ე. წ. მსგოვართა ინსტიტუტის შექმნა, რომელიც (დაზვერვისა და კონგრდაზვერვის სამსახური) სახელმწიფოს უსაფრთხოების მნიშვნელოვან გარანტიად იქცა.

დავით IV ებრძოდა სახელმწიფოს ცენტრალიზაციის მოწინააღმდეგე დიდგვაროვან ფეოდალებს. ძლიერი საერისთავოს გაუქმებით მან მნიშვნელოვნად დაასუსტა ოპოზიცია და გააძლიერა სამეფო ხელისუფლება (იხ. **ერისთავი**). დავით IV-მ უცნობი ადამიანები გამოიყვანა სახელმწიფო ასპარეზზე, მისცა მათ შესაძლებლობათა რეალიზების საშუალება.

დავით აღმაშენებელმა შეიმუშავა თვისობრივად ახალი სამხედრო ტაქტიკა, შექმნა ახლებურად ორგანიზებული და გაწვრთნილი **ლაშქარი**. ამ გარდაქმნების წყალობით შესაძლებელი გახდა მომთაბარეთა დამარცხება და „გახსმა“ სამღვრებს გარეთ, რამაც, არა მარტო ეთნიკური კატასტროფისაგან იხსნა საქართველო, არამედ ეს სამხედრო წარმატება ქართული სახელმწიფოს გაძლიერების საფუძველი გახდა.

XII საუკუნის დასაწყისში საქართველოში მეგად ეფექტური სამხედრო სტრუქტურა შეიქმნა: დავით აღმაშენებლის დროს ჯარი ოთხი სახეობისაგან შედგებოდა: მონა-სპა ანუ, მეფის გვარდია, მეციხოვნენი – სამღვრის მცველები, ფეოდალური ლაშქარი – რომელიც საგანგებოდ იკრიბებოდა ომის დროს და როქის სპა – შემდგარი დაქირავებული მეომრებისაგან.

დავითმა საქართველოს სახელმწიფოს ლაშქარი გასტუმრების ახალ წესზე გადაიყვანა. მანამდე მოლაშქრეები სამხედრო ალაფს ინაწილებდნენ, დავითმა ეს აკრძალა და ლაშქრის გასტუმრება ულუფითა და სარგოთი (ჯამაგირით) სახელმწიფოს დაევალა. დავით აღმაშენებელმა ლაშქრის კვების სრულყოფილი სისტემა შეიმუშავა. როგორც ორგანიზაციულად, ასევე შეიარაღებითა და საბრძოლო თვისებებით, საქართველოს ჯარს ნებისმიერი სამხედრო ამოცანის შესრულების ძალა შესწევდა.

საერო დიდგვაროვნებთან ერთად **მეფე** ცენტრალური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე საეკლესიო ფეოდალებსაც ებრძოდა. 1103 წ-ს მეფის თაოსნობით მოიწვიეს რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება, რომელმაც სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებისა და საეკლესიო ცხოვრების მოსაწესრიგებელი დადგენილებები მიიღო.

სახელმწიფოს ძლიერების განმტკიცების საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ჭყონდიდლისა და მწიგნობართუხუცესის თანამდებობების გაერთიანებას მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის თანამდებობის შექმნას (სავარაუდებელია 1103-04 წწ.). მწიგნობართუხუცესი – მეფის კანცელარიის უფროსი იყო, ხოლო ჭყონდიდელი – ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი ეპისკოპოსი. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის თანამდებობაზე მყოფ ადამიანს შეეძლო როგორც საერო, ასევე სასულიერო საქმეებში ჩარევა. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის თანამდებობის გავლენას ისიც მრდიდა, რომ მეფემ უმაღლესი სასამართლო – სააჯო კარი მას დაუქვემდებარა.

ამ თანამდებობის პირი ერთსა და იმავე დროს მაღალი სამოქალაქო და საეკლესიო მმართველი იყო.

დავით IV-მ მთელი რიგი ღონისძიებები გააგარა სამონეტო საქმის მოსაწესრიგებლად. მოჭრა მონეტები როგორც ქართული, ისე არაბული ბედწერილით და რამდენადმე შეცვალა მონეტის გიპი.

დავით IV დიდად უწყობდა ხელს ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებას. მან შეღავათიანი პირობები შეუქმნა ვაჭრებს, ააგო ხიდები, გზები, ააშენა ფუნდუკები, სადაც სხვადასხვა ქვეყნის ვაჭრებს უფასოდ შეეძლოთ დამისთევა.

დავით აღმაშენებელმა სცადა შეეჩერებინა **გლეხთა** მიწაზე დამაგრების პროცესი, „შეწყალების ინსტიტუტით“ გააფართოვა პირობითი მიწათმფლობელობა.

თამარ მეფემაც (1184 – 1213 წწ.) სამეფო **დარბაზს** უფლებები გაუფართოვა და შეჰპირდა, უმნიშვნელოვანეს საკითხებს „დარბაზის თანადგომითა და ერთნებაობით“ გადავწყვეტო.

მეფე გიორგი V ბრწყინვალემ (1286 – 1346 წწ.) აღადგინა სახელმწიფოს მართვის გრადიციული წესები და გრადიციული სამეურნეო დარგები.

XIV საუკუნის 30-იან წწ-ში გიორგის ინიციატივით მოწვეული იქნა საეკლესიო კრება და მონღოლთა ბატონობის შემდეგ წესრიგი დაამყარა ეკლესიაში (იხ. **საეკლესიო სამართალი**).

გიორგი V-ის ინიციატივით შეიქმნა სამართლის წიგნი „ძეგლის დება“. ახალი მკაცრი კანონმდებლობა – „ძეგლის დება“ აღადგენდა და განამტკიცებდა გრადიციულ ქართულ სამართალს, სჯულსა და მნეობას.

ამავე პერიოდში შეიქმნა სახელმწიფო სამართლის მნიშვნელოვანი წიგნი „ხელმწიფის კარის გარიგება“ – ქართული სამეფო-სამართლებრივი „კონსტიტუცია“. მასში განსაზღვრული იყო სახელმწიფო კარის ეტიკეტი, სხვადასხვა მოხელის უფლებები და მოვალეობები.

გიორგი V-მ გააგარა ფინანსური რეფორმა. მონღოლური ფულადი ერთეული, „ყაბანური თეთრი“ შეცვალა ახალი, საკუთარი ვერცხლის მონეტით – „გიორგაული თეთრით“ (იხ. **ქართული თეთრი**).

საქართველოს ეკონომიკის განვითარებას ხელს უწყობდა სავაჭრო ურთიერთობები ევროპასთან.

ქართლის მეფე **ვახტანგ VI** (1675 – 1737 წწ.) იბრძოდა ქვეყანაში წესრიგის აღდგენისა და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისათვის. მან ფეოდალთა თვითნებობა აღაგმა. 1704-1708 წწ. ეკლესიას დაუბრუნა ფეოდალების მიერ წართმეული მიწები, გააუქმა ქვეყანაში ფეხმოკიდებული ირანულ-ყიზილბაშური წესები, აღადგინა ქართულ-ეროვნული წეს-ჩვეულებები.

ვახტანგმა „მცველთა ჯარი“ ანუ სამეფო გვარდია შექმნა, რომელიც შედგებოდა ვახტანგის ერთგული თავადიშვილების (იხ. **თავადი**), **აზნაურებისა** და მსახურებისაგან. მათ ჯამაგირი სამეფო ხაზინიდან ეძლეოდათ და გარკვეული პრივილეგიებიც ჰქონდათ. ამ ჯარს მხოლოდ საშინაო დანიშნულება ჰქონდა და ურჩი თავადების დასასჯელად გამოიყენებოდა. ვახტანგმა ყურადღება მიაქცია ქვეყნის მეურნეობის აღდგენას – ქართლის გაუკაცრიელებული ადგილები ხელახლა დაასახლა. განაახლა დიდი ხნის წინ მოშლილი სარწყავი არხები, სპეციალური ნორმები შეიმუშავა სარწყავი რუებით სარგებლობის შესახებ, ააშენა და აღადგინა ბევრი გზა, ხიდი, ქარვასლა, სასახლე, ეკლესია-მონასტერი. ხელი შეუწყო სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარებას. ვახტანგმა გააუმჯობესა ფულის მოჭრის საქმე.

ვახტანგ VI-ის თაოსნობით შეგროვებული იქნა 1705-1708 წწ. სასამართლო გადაწყვეტილებები და შემუშავდა სახელმწიფო ადმინისტრაციული და სამეურნეო სამართლის წიგნი, კანონთა კრებული „**დასტურლამალი**“, რომელმაც სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის მოხელეთა უფლებები და ფუნქციები განსაზღვრა (იხ. „**სამართალი ბატონისშვილის ვახტანგისა**“). „დასტურლამალი“ მიზნად ისახავდა „ბატონყმური რიგის“ მოწესრიგებას, ფეოდალთა ძალადობის შემლუღვას, მეზაგონეთა თვითნებობის აღკვეთას და მწარმოებელთა მინიმალური უფლებების დაცვას, მათი შრომისათვის აუცილებელი პირობების შექმნას.

საქართველოში ყველაზე მნიშვნელოვან დემოკრატიულ ცვლილებად **ერეკლე II-ს** რეფორმები (1720-1798 წწ.) უნდა ჩაითვალოს.

ქვეყნის განვითარება-განახლებისათვის პირველ რიგში ცენტრალური აპარატის გაძლიერება იყო საჭირო. თეიმურაზ II-მ და ერეკლემ ჯერ კიდევ 1743 – 1744 წწ-ში გააუქმეს არაგვისა და ქსნის საერისთავოები. ერეკლემ გაანადგურა ფეოდალური ოპოზიცია, მან სამეფო დარბაზი სათათბირო ორგანოდან მეფის მუდმივმოქმედ დაწესებულებად აქცია. უმაღლესი თანამდებობის დაკავების დროს აღრე გადაამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა წოდებრივ მდგომარეობას, გვარს, ქონებას, ერეკლემ კი ძველი თანამდებობების **ერისთავების**, გამგებლების, ციხისთავების ნაცვლად შემოიღო ბევრად უფრო მისაღები და გარკვეულწილად უფრო „დემოკრატიული“ – **მოურავი**, **მამასახლისი**, **ნაცვალი**, **გმირი**, მელიქი, ქევხა, გარულა. ერეკლემ თავადური მმართველობა შეცვალა სახელმწიფო ბიუროკრატიული აპარატით.

ამ ევროპულად „გარდაქმნას“ იმდროინდელ ბატონყმურ საქართველოში, უპირველეს ყოვლისა, სათავადოთა სისტემის შესუსტება და მმართველობის დარგობრივი დანაწილება მოჰყვა; ისინი მკვეთრად გაიმიჯნა ერთმანეთისაგან:

ქვეყნის თავდაცვის განმტკიცებისათვის ერეკლემ შექმნა მორიგე ჯარი, რაც რეგულარულ ჯარზე გადასვლის გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენდა. რეფორმით წესდებოდა საყოველთაო სამხედრო ბეგარა, რომლის მიხედვით ყოველი მამაკაცი, განურჩევლად ეროვნებისა, წოდებისა

და სარწმუნოებისა, ვალდებული იყო საკუთარი იარაღით, გყვია-წამლითა და საკვებით წასულიყო ერთი თვით ჯარში. თუ გლეხი ღარიბი იყო, მისთვის საჭირო ხარჯები მის მებაგონეს უნდა გაეღო. ვაჭრებს, მწყემსებს, მებაღეებს, ხაბაზებს, მზარეულებს, მეწისქვილეებს, გუთნისდედებს შეეძლოთ თავისი მაგიერი კაცი გაეგზავნათ, ყოველგვარი მონაცვლის გარეშე იხდიდნენ სამხედრო ბეგარას მეფე და მისი ოჯახის წევრები. სამხედრო ბეგარისაგან თავის არიდებისათვის მკაცრი სასჯელი იყო დაწესებული.

საპოლიციო რეფორმით ერეკლემ სასახლის გვარდიას მეთაურად ყულაღარასი (მეფის შემდეგ უმაღლეს სამხედრო თანამდებობა) და ხელქვეითებად უზბაშები და მეთოფენი დააყენა. მეთოფენი დანაწილებული იყვნენ წოდებრივი მდგომარეობის მიხედვით. ამგვარადვე იყო განაწილებული მეთოფეთა ჯამაგირი და ულუფა.

ეკონომიკურ-საფინანსო რეფორმით თეიმურაზმა და ერეკლემ მიმართეს საგანგებო ღონისძიებას – „მყრელობას“. ხელისუფლების წარმომადგენლები ჩადიოდნენ სხვადასხვა კუთხეში და ქართლიდან გაქცეულ გლეხებს უკან აბრუნებდნენ. ახლადდასახლებულებს რამდენიმე წლით საგადასახადო შეღავათებს უწესებდნენ. ამასთან ერეკლე მოითხოვდა არ დარღვეულიყო „ბაგონყმური რიგი“ – მებაგონეებს უსამართლო გადასახადებით არ დაემძიმებინათ ყმა-გლეხის მდგომარეობა.

ერეკლეს დროს მასობრივად ხდებოდა ლეკიანობის შედეგად გაგაცეხული გყვეების გამოსყიდვა.

მწარმოებელი ძალების გამრავლების მიზნით ერეკლე არ ერიდებოდა არაქართველი მოსახლეობის იძულებითი მოზიდვასაც.

მოქალაქეების კეთილდღეობის გაუმჯობესების მიზნით ერეკლე მეფემ 1770 წ-ს ალაღვინა ჯერ კიდევ ვახტანგ VI-ის მიერ მიღებული კანონი – უშვილოდ გარდაცვლილ მოქალაქეთა ქონების მათივე ნათესავებისათვის დაგოვების შესახებ. ერეკლე დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის საგრანზიგო ვიზის ფუნქციის აღდგენით დაინგერესებული იყო, მაგრამ მონღოლების მიუხედავად, სრულად აღდგენა ვერ მოახერხა.

ერეკლეს დროს აშენდა ციხესიმაგრეები, სარწყავი არხები, დამუშავდა აუთვისებული მიწები, ფაბრიკა-ქარხნები, გაიმართა ნათესები, ჩაგარდა პურის გასაიაფებელი ღონისძიებები, განვითარდა სამთამადლო წარმოება, გაჩნდა შაქრის, მინის, შალეულის, იარაღის საწარმოები, განვითარდა ვაჭრობა, მრეწველობა, საქალაქო ცხოვრება, რაც ქვეყნის დემოკრატიზაციას უწყობდა ხელს.

1749 წ-ს მეფის ინიციატივით თბილისში საეკლესიო კრება ჩაგარდა, რომელმაც ამ მხრივ უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებებს დაულო სათავე. 1767 – 1768 წწ-ში მეფემ და კათალიკოსმა ერთობლივად შეიმუშავეს განჩინება, რომელიც ემსახურებოდა შელახული სარწმუნოებისა და ეკლესიის მოშლილი საქმეების მოწესრიგებას. განჩინება შეეხებოდა სასულიერო პირთა სწავლებას, მოღვაწეობას, ეკლესია-მონასტრების მოვლა-პაგრონობას, გამოყენებასა და ქონების განკარგვას. მკაცრად განსაზღვრავდა ქრისტიანული ნორმების, ვადებისა და შესრულების წესებს და სხვ. ამას მოჰყვა პრაქტიკული ღონისძიებები, რის შედეგადაც ეკლესია გაიწმინდა უღირს მსახურთაგან. აღდგა მართლმადიდებლური ჰეგემონია, უამრავი გამაჰმადიანებული დიდგვაროვანი დაუბრუნდა მამა-პაპისეულ სარწმუნოებას.

ქართველ რეფორმატორებს ისეთი სახის დემოკრატიული რეფორმები, როგორებიც ძველ საბერძნეთსა და რომში გარდებოდა, ბუნებრივია, არ განუხორციელებიათ. მაგრამ დემოკრატიის ელემენტები ანუ ხალხის უფრო ფართო მასების ჩართვა მმართველობაში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არც ქართველი რეფორმატორებისათვის იყო უცხო.

ბ

Ager Publicus (ager populi Romani) – სახელმწიფო მიწა. სახელმწიფო მიწა ნაკვეთებად იყილებოდა რომის **მოქალაქეებზე**. ამ გიპის ნაკვეთებს ეწოდებოდა agri quaestorii, რამდენადაც მისი გაყიდვით დაკავებული იყვნენ **კვესტორები**. სახელმწიფო მიწის სხვა ნაწილი გადაეცემოდა გაძრებს, ქურუმთა **კოლეგიებს** როგორც საკუთრებაში, ისე ღროებით სარგებლობაში. ამ მიწის ნაკვეთს ეწოდებოდა agri consecrati. ზოგჯერ სახელმწიფო მიწის ნაკვეთს სასყიდლის გარეშე გადასცემდნენ მოქალაქეებს, როდესაც ცალკეული პირები ან ახალი კოლონიის თემი იღებდნენ მიწებს. მიწის გაცემის ამ გიპს კურირებდა 3 ან მეტი კაცისაგან შემდგარი კომისია. სახელმწიფო მიწის უდიდესი ნაწილი სახელმწიფოს მფლობელობაში რჩებოდა და სხვადასხვა სახით ხდებოდა მისი გამოყენება. გერიტორიების დაპყრობების შედეგად ბევრი ნაკვეთი უბრუნდებოდა ძველ მეპატრონეებს (agri redditi), ხოლო მათ თავის მხრივ მუსგად უნდა გადაეხადათ გადასახადი. მიწის სხვა ნაკვეთები დასამუშავებლად გადაეცემოდა კერძო პირებს (in possessionem tradita ან concessa). ამ გიპის ნაკვეთებს ეწოდებოდა possessiones. მფლობელს შეეძლო ეს მიწები მემკვიდრეობით გადაეცა ან გაეყიდა, თუმცა ჭეშმარიტ კერძო საკუთრებას ეს მიწა მაინც არ წარმოადგენდა, რადგან სახელმწიფოს 100 წლის შემდეგაც ჰქონდა მისი უკან გამოთხოვის უფლება. მიწის მფლობელები უხდიდნენ სახელმწიფოს ბეგარას. დაუმუშავებელი მიწები საძოვრებს წარმოადგენდა და ღროებით სარგებლობაში ხდებოდა მათი გადაცემა მინიმალური დაბეგვრით (possessiones relictas, loca relicta). მეფეების ეპოქაში მოქალაქეებს დაურიგდათ მიწის ნაკვეთები კერძო საკუთრებაში. **სერვიუს ტულიუსმა** დიდი რაოდენობით მიწები დაურიგა **პლებეებს**. რესპუბლიკის ხანაში სიგუაცია შეიცვალა. პლებეები მუდმივად ითხოვდნენ მიწის გადაცემას იმის საფუძველზე, რომ ახალი მიწების დაპყრობა საკუთარი სისხლით უწევდათ. მიუხედავად იმისა, რომ **პატრიციებს** არ ჰქონდათ სახელმწიფო მიწის გამოყენების უფლება, ფაქტობრივად, ისინი მაინც სარგებლობდნენ ამ უფლებით ჯერ ერთი იმიტომ, რომ სერვიუს ტულიუსის კანონ-

მდებლობამდე, ისინი წარმოადგენდნენ ხალხს (populus) და მეორეც, მათ ხელში არსებული მაგერიალური ღოვლათის გამო. სწორედ მათ ჰქონდათ საშუალება დაემუშავებინათ მიწის დიდი ნაკვეთები. ამასთანავე თავიანთი მდგომარეობის გამო ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ სარდლებთან და მმართველებთან, რომლებიც გადასცემდნენ მათ ამ მიწებს. მიუხედავად ამისა, ისინი არ კმაყოფილდებოდნენ არსებული საკუთრებით და ცდილობდნენ ხელში ჩაეგდოთ პლებეელთა ახლოს მდებარე ნაკვეთებიც. მიწის გაყოფა-გაცემა პატრიციელთა და პლებეელთა შორის არსებული ხანგრძლივი დავის საგანი იყო. **ტრიბუნები** გამოდიოდნენ კანონპროექტებით მიწის შესახებ (leges agrariae). ამ კანონების ქვეშ იგულისხმება ყველა კანონი, რომლებიც ეხება მიწის გადაცემას როგორც მთელი კოლონიის, ასევე ცალკეული პირებისადმი. **Lex Cassia** (ძვ. წ. 486 წ.) – კონსული კასიუს ვისცილინუსი ახალდაპყრობილი და არსებული მიწების ახალ განაწილებას სთავაზობს სამოგადოებას. პატრიციებმა დრო მოიგეს იმით, რომ დაინიშნა 10 კაცი, რომელთაც უნდა გაემიჯნათ სახელმწიფო მიწა კერძო საკუთრებაში არსებული ნაკვეთებისაგან. შემდეგ სახელმწიფო მიწის ნაწილი დაეყოთ ნადელებად და გაენაწილებინათ. მეორე ნაწილი კი დაბეგვრას უნდა დაქვემდებარებოდა. პატრიციები ყველანაირად ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ სენატის დადგენილების აღსრულებისათვის. დიდი პლებეელი კანონშემოქმედის **გაიუს ლიცინიუს სტოლონის** (ძვ. წ. 377-367 წწ.) სახელს უკავშირდება ახალი ეტაპი მიწის რეფორმის საქმეში. მისი კანონი გულისხმობდა: 1) არავის აქვს უფლება სახელმწიფო მიწებიდან 500 იუგერზე მეტი ფართის ფლობისა. 2) სამოგადოებრივ საძოვარზე იკრძალება 100-ზე მეტი მსხვილფეხა და 500-ზე მეტი წვრილფეხა საქონლის შენახვა. 3) ვინც დაარღვევდა ამ კანონს, ეკისრებოდა ფულადი ჯარიმა – **მულტა** (multa). ამის შემდეგ გრაკუსებამდე სიწყინარე იყო, სავარაუდოდ იმიტომ, რომ, ერთი მხრივ, პლებსი დამპყრობლურ ომებში იყო ჩართული, მეორე მხრივ, მრავალმა ღარიბმა თავშესაფარი იპოვა კოლონიებში. ამ პერიოდიდან ცნობილია მხოლოდ **Lex Flaminia**. მას შემდეგ, რაც რომმა ომებისაგან მოიცალა, ქვეყნის შიგნით ისევ გაჩაღდა ბრძოლა ღარიბებსა და მდიდრებს

შორის. მცირე ქონების პაგრონები ძალიან დაზარალებულნი იყვნენ II პუნიკური ომის დროს. მრავალმა მათგანმა საერთოდ მიაგოვა მიწათმოქმედება. საშუალო ფენამ არსებობა შეწყვიტა. გრაკქუსებმა გადაწყვიტეს მიწათმოქმედების აღორძინებით ღარიბთა მდგომარეობა გაეუმჯობესებინათ. ეს გარკვეულწილად აზარალებდა მიწათმოქმედებელთა ინტერესებს. თავდაპირველად გიბერიუს სემპრონიუს გრაკქუსმა ძვ. წ. 134 წ-ს გამოსცა აგრარული კანონი, რომელსაც საფუძვლად ლიცინიუსის კანონი დაუდო: ვინც ფლობდა 500 იუგერზე მეტ მიწას, მას იგი უკან უნდა დაებრუნებინა სახელმწიფოსათვის, რის შემდეგაც ისინი ჯილდოს მიიღებდნენ. გამოთავისუფლებული მიწა გადანაწილდებოდა ღარიბ მოსახლეობაზე. ისინი თავის მხრივ სახელმწიფოსაგან გარკვეული გადასახადით დაიბეგრებოდნენ. გრიუმერიუსს ყოველწლიურად უნდა გამოეკვლიათ საქმის მსვლელობის ვითარება. სენატის უმრავლესობა წინააღმდეგობას უწევდა რეფორმას. გრაკქუსს მხარი არ დაუჭირა მისმა კოლეგამ გრიბუნატში და პროექტს ვეტო დაადო. სახალხო კრებამ კენჭისყრით ხელისუფლებას ჩამოაშორა სახალხო გრიბუნის (პირველად რომის ისტორიაში). გრაკქუსმა ხელმეორედ დააყენა თავისი კანდიდატურა გრიბუნის თანამდებობაზე, მაგრამ არჩევნების დღეს სენატმა მის წინააღმდეგ გამოიგანა *Consultum ultimum* (საგანგებო მდგომარეობის გამოცხადება) გიბერიუს სემპრონიუს გრაკქუსის თავის მომხრეებთან ერთად სენატორებმა მოკლეს. ძვ. წ. 123-122 წწ-ში სახალხო გრიბუნად აირჩიეს გაიუს სემპრონიუს გრაკქუსი, გიბერიუსის უმცროსი ძმა, რომელმაც გადაწყვიტა ძმის რეფორმა გაეგარებინა. სენატორებმა თავის მხარეს გადაიბირეს ლივიუს დრუმუსი, რომელმაც თავისი დემაგოგიური აგრარული კანონით უკან ჩამოიგოვა გრაკქუსი და ხალხის მხარდაჭერა დააკარგვინა. გრაკქუსმა რეფორმა ვერ გააგარა, ლივიუსის მიერ შემუშავებული პროექტის რეალიზაცია არავის უფიქრია, პირიქით გამოჩნდა რამდენიმე რეაქციული კანონი, რომელთა შორის უნდა გამოვიყოს *Lex Thoria* (ძვ. წ. 107 წ.), რომელმაც გააუქმა ცოტახნით აღრე ერთ-ერთი გრიბუნის მიერ გამოცემული კანონი. იგი ართულებდა მიწის დაყოფას *lex Sempronia*-ს მიხედვით, სახელმწიფო მიწის მფლობელებს ბევრად გადასახადით, მიწას ღარიბებს შორის ანაწილებდა. ძვ. წ. 104 წ-ს ლ. მარციუს ფილიპოსუსიც მარცხს განიცდის თავისი ახალი კანონპროექტით, ვერ განხორციელდა ვერც აპულეუს საგურნინუსის პროექტი,

რომელიც ჯარისკაცებისათვის ნაღვლების ღარიბებს ითვალისწინებდა. სულას აგრარული რეფორმა სამხედრო კოლონიების დაარსებას უკავშირდებოდა. იულიუს კეისრის მიერ გაგარდა 2 აგრარული რეფორმა, რომელთა მიხედვითაც, ძველი საკუთრება ხელშეუხებელი რჩებოდა, მაგრამ დაწესდა მიწის დაყოფის ახალი სქემა. არსებული სახელმწიფო მიწა, გარდა კამპანიის ოლქისა, უნდა დანაწილებულიყო, დანარჩენი კი შეესყიდათ მფლობელებისაგან დაწესებულ საფასურად. კამპანიის ოლქის მიწები რჩებოდა რემერვში იმათთვის, ვისაც 3 ან მეტი შვილი ეყოლებოდა.

აგნატები (agnati) – ნათესავეები, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულნი არიან იმით, რომ ერთი ოჯახის უფროსის ძალაუფლების ქვეშ ერთიანდებიან. ეს არის ნათესაური კავშირი მამაკაცის ხაზით. შესაბამისად, და და ძმა არიან აგნატები, მაგრამ დისშვილები აგნატების წრეში აღარ შედიან, რამდენადაც ისინი სხვა ოჯახის უფროსის ძალაუფლებას ექვემდებარებიან. აგნატი არის აყვანილი ვაჟიც, რამდენადაც ის გამოეყო ძველ და გადავიდა ახალი ოჯახის დაქვემდებარებაში. *Agnatus proximus* ეწოდებოდა უახლოეს ნათესავს აგნატებს შორის. აგნატების უფლებას იცავდა *ius agnationis* (აგნატობის სამართალი). **XII დაფის კანონებში** მემკვიდრეობის გაყოფის მხრივ აგნატებს **კოგნატებთან** შედარებით უპირატესი მდგომარეობა ჰქონდათ, თუმცა დროთა განმავლობაში ხდება კოგნატების როლის მნიშვნელოვნად გაზრდა **მემკვიდრეობის** გადაცემისას.

აგორანომოსები (ἀγορανόμοι) – ბაზრის მუდმივად მოხელეები. ეს თანამდებობა 120-ზე მეტ ბერძნულ ქალაქში არსებობდა. კლასიკურ ხანაში აგორანომოსები ჩვეულებრივ წილის ყრით იყვნენ არჩეულნი. ათენში ათი აგორანომოსი მსახურობდა, ხუთი საკუთრივ ქალაქში და ხუთიც – პირველში. მათ უნდა დაეცვათ წესრიგი ბაზარში, შეემოწმებინათ საქონლის ხარისხი და წონა და შეეკრიბათ ბაზრის მოსაკრებელი. აგორანომოსებს შეეძლოთ მათ კომპეტენციაში შემავალი წესების მსუბუქი დარღვევისათვის დაეჯარიმებინათ ესა თუ ის პირი. სწორედ ამ გზით შეკრებილი თანხებით ისინი არა მარტო ინახავდნენ და უვლიდნენ ბაზრობის შენობებს, არამედ ახლებსაც ამენებდნენ. უფრო მძიმე დანაშაულთა შემთხვევაში აგორანომოსები აღძრავდნენ სამართლებრივ დევნას და თავმჯდომარეობდნენ სასამართლო პროცესებს.

ადვოკატი (advocatus) – რესპუბლიკის ეპოქაში უწოდებდნენ ადამიანს, რომელსაც ერთ-ერთი მხარე იწვევდა სასამართლო პროცესზე კანონიერ დამცველად. ადვოკატი არა მარტო იურიდიულ რჩევებს აძლევდა თავის კლიენტს, არამედ პროცესზე თავისი დასწრებით აძლიერებდა მის პოზიციას. ადვოკატები თვისობრივად განსხვავებულდნენ **პატრონებისაგან** (Patronus causae), რომლებიც როგორც სასამართლო ორაგორები გამოდიოდნენ სასამართლოში. იმპერიის ხანაში განსხვავება პატრონისა და ადვოკატის ფუნქციებს შორის სასამართლოში მთლიანად იშლება. ადვოკატი თავის კლიენტს იცავს როგორც **პრეტორის**, ისე **მოსამართლეების** წინაშეც. რესპუბლიკის ხანაში ადვოკატები სრულიად უსასყიდლოდ იღებდნენ მონაწილეობას სასამართლო პროცესებში, იმპერიის ეპოქაში **კლავდიუსის** დროიდან მოყოლებული კანონმა მათ მისცა უფლება აეღოთ ჰონორარი (honorarium) საქმიანობისათვის. მაქსიმალური ჰონორარი განისაზღვრა 10000 სესტერციით.

ადოფცია, საბერძნეთი – შვილად აყვანის (ადოფციის) შესახებ დეგალურ ინფორმაციას პირველად გორგინის კანონებში ვხვდებით. აქ ადოფციას ცოცხალთა შორის (inter vivos) აქვს ადგილი; მამა, რომელსაც შვილი აჰყავდა, თავად აყვანილი შვილი არ უნდა ყოფილიყო. სხვა შემთხვევაში მას თავისუფლად შეეძლო შვილი აყვანა, განურჩევლად იმისა, ჰყავდა თუ არა საკუთარი შვილები.

შვილად აყვანის შესახებ დიდძალი ცნობები ათენური დოკუმენტებიდან მოგვეპოვება (ძვ. წ. IV ს-ის ორაგორთა სიგყვები), თუმცა ყოველთვის ეს ინფორმაცია მუსტი არაა. თავდაპირველად ადოფციის მიზანს წარმოადგენდა **მემკვიდრის** არჩევის უფლების მიცემა იმ **მოქალაქისათვის**, რომელსაც ვაჟი არ ჰყავდა. მემკვიდრის არჩევა, უმეტესწილად, ნათესაური წრის შიგნით ხდებოდა. დიდი უნდა ყოფილიყო არაფორმალური ადოფციების წილი საბერძნეთის ისტორიის ყველა პერიოდში. არაფორმალური ადოფციები აყვანილ შვილებს იმავე იურიდიულ და ფინანსურ პრივილეგიებს არ ანიჭებდა. ისეოსის დროისთვის შვილად აყვანის სამი ეგაპი არსებობდა: ა) ცოცხალთა შორის; ბ) ანდერძისმიერი; გ) სიკვდილის შემდგომი. ამ შემთხვევაში მემკვიდრის არმყოფ მამაკაცს სიკვდილის შემდეგ აკუთვნებდნენ ვაჟს, რათა ამ უკანასკნელს ოჯახური საზი გაეგრძელებინა. საბერძნეთში ჩვეულებრივი პრაქტიკა იყო ქალიშვილის ქმრის შვილად აყვანა. ისეოსი იმეორებს მოსაზრებას,

რომ ამ შემთხვევაში რელიგიური მოსაზრებანი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა – უნდა გაგრძელებულიყო საოჯახო კულტმსახურება და ოჯახის საგვარეულო ხაზი.

არსებობს მინიშნებები, რომ ცალკეულ შემთხვევებში ადოფცია ნიშნავს იმას, რასაც ჩვენ უფრო გაძიებებს ვუწოდებთ. ასევე შესაძლებელია, რომ ის სასწავლებლად გაგზავნის რაღაც სახეობად იქნას მოაზრებული (ჰიპოკრატესის ფიცში შვილად აყვანა საექიმო პრაქტიკასთან მიმართებით არის მოხსენიებული).

სულ მცირე, რომაული იმპერიის გარიჟრაჟზე არსებობდა პრაქტიკა, რომლითაც ქალაქს ან ადამიანების გარკვეულ ჯგუფს შეეძლო შვილად აყვანათ პირი, როგორც ქალაქის შვილობილი – υἱὸς (θυγάτηρ) τῆς πόλεως. ამგვარ ადოფციად შეიძლებოდა მოაზრებულ იყოს ის პრივილეგიები, რომლებიც ძვ. წ. V ს-ში ომში დაობლებული მიანიჭეს (თუკიდიდესი, 2. 46), თუმცა ერთობის მიერ შვილად აყვანის შესახებ ყველაზე ადრეული დამოწმება ძვ. წ. II ს-ს განეკუთვნება.

ადოფცია, რომი (adoptio) – შვილად აყვანის ერთი ფორმა, რომლის მიხედვითაც ბავშვები თავისუფლდებოდნენ ოჯახის უფროსის (Paterfamilias) ძალაუფლებისაგან და ქალაქის **პრეტორის** თანდასწრებით გადაეცემოდნენ სხვა ოჯახს. თავიდან ამ უფლებას ფლობდნენ მხოლოდ კაცები, მოგვიანებით იმპერიის ეპოქაში იგი გავრცელდა ქალებსა და გათავისუფლებულებზე (**ლიბერტუსი**). ადოფციის მიზემი განსხვავებული იყო, მაგრამ უმთავრესს მემკვიდრის არარსებობის პირობებში გვარის გაგრძელების სურვილი წარმოადგენდა. ადოფცია ხშირად ოჯახებს შორის კავშირის განმტკიცებას და პოლიტიკურ მიზნებს ემსახურებოდა. ადოფცია საკმაოდ რთული იურიდიული პროცედურა იყო და **XII დაფის კანონებს** (duodecim tabularum) ემყარებოდა. მამა სამჯერ გადასცემდა ვაჟს სხვა ოჯახს (ქალიშვილისა და შვილიშვილისათვის ერთხელ გადაცემის აქტიც საკმარისი იყო). მიმღები პირველი და მეორე **მანციპაციის** (mancipatio) შემდეგ ყოველ ჯერზე ანიჭებდა მას თავისუფლებას, რის შემდეგაც ვაჟი უბრუნდებოდა მშობელ მამას. მესამე გადაცემის შემდეგ მამობილი იყვანდა ვაჟს თავისი ზედამხედველობის ქვეშ და მისი ძალაუფლება ვრცელდებოდა შვილად აყვანილზე. ამის შემდეგ ნაშვილების სამართლებრივი მდგომარეობა იცვლებოდა ძველ და ახალ ოჯახთან მიმართებაში. ამასთან ნაშვილები ძველ გვარს იგოვებდა მეორე cognomen-ად დაბოლოებით – anus. ბევრი **პატრიცი**

უფლებას აძლევდა **პლებსის წარმომადგენელს**, რომ შვილად აყვანა იგი იმ მიზნით, რომ მას საშუალება ჰქონოდა მომავალში კენჭი ეყარა **სახალხო გრიბუნის** თანამდებობაზე. შვილად აყვანის უფლება ჰქონდათ მხოლოდ დამოუკიდებელ **მოქალაქეებს** და ამასთან მათ არ უნდა ჰყოლოდათ მამრობითი სქესის სისხლით **მემკვიდრე**. შვილად ამყვანს თუკი ჰყავდა ქალიშვილი, ნაშვილები, როგორც წესი, მისი ქმარი ხდებოდა. ლიგერატურული წყაროები (არა იურიდიული) გვაწვდიან ინფორმაციას *adoptio testamentaria*-ს შესახებ (შვილად აყვანა ანდერძის საფუძველზე). ასეთი ფორმა ჰქონდა იულიუს კეისრის მიერ **ავგუსტუსის** შვილად აყვანას, რომელმაც მოგვიანებით, დამტკიცდა რა **კომიციებში**, მიიღო **ადროგაციის** (*adrogatio*) ფორმა.

ადროგაცია (*adrogatio*) – შვილად აყვანის ფორმა, რომლის მიხედვითაც სრულწლოვანი პირი (*sui iuris*) მთელ თავის ოჯახთან და ქონებასთან ერთად გადადიოდა შვილად ამყვანის ხელში. უძველესი კანონმდებლობის მიხედვით, ადროგაცია უნდა მოეწვია **პონტიფექსების** კოლეგიას (*collegium pontificum*) და საზეიმოდ შესრულებულიყო კურიის **კომიციებში** (*comitia curiata*) პონტიფექსების ხელმძღვანელობით. შვილად აყვანილს თანხმობა უნდა განეცხადებინა შვილად აყვანაზე, რის შემდეგაც ხალხს უნდა განეცხადებინა თანხმობა ამ ფაქტთან დაკავშირებით (*auctoritas populi*). ნაშვილები საზეიმოდ უარს ამბობდა თავის ყოფილ ოჯახზე (*detestatio sacrorum*). ამ რიტუალის ჩატარების შემდეგ მასში მონაწილე ადამიანების სამართლებრივი მდგომარეობა იცვლებოდა. შვილად ამყვანი ყველა უფლებას ფლობდა ნაშვილებზე, თუმცა მისი ვალების, მათი არსებობის შეთხვევაში, ანულირება ხდებოდა. ადროგაცია ვრცელდებოდა ქალებზეც. ამასთან მოგვიანებით თვითონ ქალსაც შეეძლო მოეპოვებინა ადროგაციის უფლება. დროთა განმავლობაში გამარტივდა ადროგაციის პროცედურა. კომიციების მაგივრად საკმარისი იყო შვილად აყვანა 30 **ლიქტორის** თანდასწრებით ჩატარებულიყო.

ადულტერი, საბერძნეთი – ცოლ-ქმრული დალაგა. საბერძნეთში ცოლ-ქმრულ დალაგს მხოლოდ კერძო ხასიათი არ ჰქონდა, იგი იმავდროულად ქალაქისა და საზოგადოების შეურაცხყოფაც იყო. ამგვარ მძიმე დანაშაულად მისი გააზრების უპირველესი მიზეზი ის გახლდათ, რომ იგი საეჭვოს ხდიდა **მემკვიდრის** კანონიერ სგა-

ტუსს, რაც საფრთხეს უქმნიდა ინდივიდუალურ თიკოსს. საეჭვო შემთხვევებში სწორედ ქალს უნდა დაემტკიცებინა, რომ ბავშვის მამა მისი ქმარი იყო. თუ ეს არ დამტკიცდებოდა, მამის გამოდიოდა, რომ ოჯახს ხელში არაწვერი – უცხო შეაჩერეს. ეს კი გამოიწვევდა იმას, რომ ამაში ჩათრეული იქნებოდა მთელი სანათესაო წრე და მათი საკულტო კავშირები.

სახელმწიფომ განსაზღვრა მოქალაქე ქალების სექსუალური ცხოვრების ნირი. ათენურ საზოგადოებაში ერთმნიშვნელოვნად გამეფებული იყო ორმაგი მორალი, რაც ქალისა და კაცისათვის სრულიად განსხვავებული სექსუალური ცხოვრების ნირს გულისხმობდა. ქალს მხოლოდ ერთი კაცის ყოლის უფლება ჰქონდა – ქმრისა, ათენელ კაცს კი თავისუფლად შეეძლო ქორწინების გარეთ სხვადასხვა ქალთან დაემყარებინა ურთიერთობა. მას მხოლოდ იმ ქალებთან ეკრძალებოდა სასიყვარულო ურთიერთობა, რომლებიც სხვა მამაკაცის მეურვეობის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ასეთი იყო კულტურული იდეალი. დალაგა მკაცრად ისჯებოდა. **კანონი** სჯიდა როგორც მამაკაცს, ასევე ქალს. **კირიოსს** (ქალის მეურვეს) უფლება ჰქონდა ქალის მაცდუნებელი ადგილზევე მოეკლა. მას ასევე შეეძლო დამნაშავეისთვის ფიზიკური შეურაცხყოფა მიეყენებინა. კანონი ნებას რთავდა კირიოსს დამნაშავე ციხეში ჩაესვა და მისგან მარალისთვის ფინანსური კომპენსაცია მიეღო. რასაკვირველია, მაცდუნებლის ადგილზე მოკვლა ფრიად სარისკო საქმე გახლდათ, რამეთუ მოკლულის მხარეს შეეძლო მკვლელის მიმართ საქმე აღედრა. კლასიკური პერიოდის ათენში მაცდუნებელს იშვიათად თუ კლავდნენ დანაშაულის ადგილზე. ამის ნაცვლად მეურვეები საქმეს სასამართლოში – **დიკასტერიონში** აღძრავდნენ და დამნაშავეისაგან ფინანსურ კომპენსაციას იღებდნენ.

მოდალაგე ქალის სიკვდილით დასჯას კანონი არ მოითხოვდა. მაგრამ იმას კი მოითხოვდა, რომ ქმარი მას გაყროდა. ამგვარ ქალს ეკრძალებოდა, მონაწილეობა მიეღო რელიგიურ მსახურებაში. თუ იგი ამის ვაკეთებდას მაინც შეეცდებოდა, ნებისმიერ მამაკაცს უფლება ჰქონდა მისთვის განსაცემელი სახალხოდ შემოეხია და ფიზიკური შეურაცხყოფა მიეყენებინა. თუ მეურვე გაუთხოვარ ქალს სექსუალური აქტის დროს წაასწრებდა, **სოლონის** კანონი ნებას რთავდა მას ქალი **მონად** გაეყიდა. მაგრამ ორატორების ეპოქის ათენში ეს კანონი უკვე აღარ მოქმედებდა. ქალს იმით სჯიდნენ, რომ სახლში გამოკეცავდნენ და არ გაათხოვებდნენ.

ადულტერი, რომი (adulterium) – მრუშობა, ცოლ-ქმრული ურთიერთობის ღალაგი (adulter, adultera). ადათობრივი სამართლის მიხედვით, ქმარს, რომელიც დანაშაულის ადგილას (in flagranti) წაასწრებდა ცოლს, უფლება ჰქონდა მოეკლა ის ან დაესაჯა მაშინვე ან მოგვიანებით, ოჯახური თათბირის შემდეგ (iudicium domesticum). მრუში ქალის მამას, თუ ქალიშვილს საკუთარ ან სიძის სახლში წაასწრებდა დანაშაულის ადგილას, შეეძლო ორივე მოეკლა. ქმარი მაშინვე უნდა გაჰყროდა ცოლს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ის დანაშაულის თანამონაწილე ხდებოდა და ისჯებოდა მკაცრად, საჯაროდ ბრალდებული იმავე კანონებით, რომლითაც იდევნებოდა მაჭანკლობა (lenocinium, crimen lenocinii). ავგუსტუსმა რესპუბლიკის ხანის ბოლოს სამოგადოებაში გავრცელებული უმწიკობის წინააღმდეგ გამოსცა **Lex Iuliade adulteriis**, რომლის მიხედვითაც მკაცრად ისჯებოდა არა მარტო ადულტერი, არამედ სტუპრუმი (stuprum – სახელის გაგეხვა – თუ კაცი სექსუალურ ურთიერთობას დაამყარებდა მეგად ან ნაკლებად წარჩინებული გვარის გასათხოვარ ქალთან, მაშინ სტუპრაგორისთვის და ქალისათვის (იმ შემთხვევაში, თუ კაცს ძალისათვის არ მიუმართავს) ქონებრივი სასჯელი გამოჰქონდათ) და მაჭანკლობა (Lena – მაჭანკალი, საროსკიპოს პაგრონი, რომელიც პროსტიტუციისაგან მიღებულ შემოსავალზე ცხოვრობდა). სავარაუდოდ, ეს კანონი **Lex Iulia 26, 45**-ის ერთ-ერთ თავს წარმოადგენდა. ამავე კანონში შემდგომი იყო ძველი კანონებით განსაზღვრული სასჯელი. პარალელურად დაინერგა ქონებრივი ჯარიმა და **მოკვეთა** სამოგადოებიდან.

ავგურები – რომაელი ქურუმები, რომელთა რიტუალები თავდაპირველად ნაყოფიერების ღვთაებებთან იყო დაკავშირებული. ავგურები ღვთაებათა ნიშნებს გამოიცნობდნენ და განმარტავდნენ მათ; დროთა განმავლობაში ავგურთა მთელი მეცნიერება ჩამოყალიბდა. ავგურები წინასწარმეტყველებდნენ აგმოსფერული მოვლენებით (ჭექა, ელვა, ციალი და ა.შ.), ჩიგების ფრენითა და ხმებით, წმინდა ფრინველების ჭამით, გარეულ ცხოველებთან შეხვედრით, ხმების გამოძახილითა და სხვა. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა წინასწარმეტყველებას ფრინველების ფრენაზე (აუსპიცია). რომის სახელმწიფო მოღვაწეებს ყოველი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური თუ სამხედრო ქმედების (არჩევნები, ბრძოლები) წინ უნდა მიემართათ აუსპიცისათვის და თუ ის სასიკეთო ნიშანს იძლე-

ოდა, მხოლოდ მაშინ შეუდგებოდნენ საქმეს. ავგურების კოლეგია იმპერიის ეპოქამდე შემორჩა, მაგრამ თანდათანობით ავგურების წინასწარმეტყველება ფორმალურ პროცედურად იქცა. როგორც ციცერონი გადმოგვცემს, მის დროს ავგურები მკითხაობისას სიცილს ვერ იკავებდნენ, რადგან არ სჯეროდათ მისი. აქედანაა გამოთქმა „ავგურების ღიმილი“.

ავგუსტუსი Augustus C. Julius Caesar Octavianus (ძვ. წ. 63 წ. – ახ. წ. 14 წ.) – ძვ. წ. 27 წ.-დან რომის იმპერატორი, პრინციპატის დამფუძნებელი. იულიუს კეისრის დის შვილიშვილი, კეისარს ახლდა ესპანეთში ლაშქრობისას და თავი გამოიჩინა ბრძოლაში. კეისარმა ანდერძით თავის მემკვიდრედ დატოვა. ავგუსტუსმა დაიწყო ბრძოლა ანტონიუსის წინააღმდეგ, მაგრამ შემდგომში მასთან და ლეპიდუსთან ერთად შექმნა მეორე **ტრიუმვირატი**. **პროსკრიპციების** მეშვეობით სასტიკად გაუსწორდა პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეებს (მოკლულთა შორის **ციცერონიც** იყო). ტრიუმვირებმა ძვ. წ. 42 წ.-ს გაიმარჯვეს კეისრის მკვლელებზე – ბრუტუსსა და კასიუსზე. იმპერიის გაყოფისას ბრუნდიზიუმის ზავის თანახმად, ავგუსტუსმა მიიღო სახელმწიფოს დასავლეთი ნაწილი, ანტონიუსმა – აღმოსავლეთი, ლეპიდუსმა კი – აფრიკული პროვინციები. ძვ. წ. 37 წ.-ს ტრიუმვირატი ხუთი წლით გაგრძელდა. ლეპიდუსის ხელისუფლებიდან ჩამოცილების შემდეგ ავგუსტუსმა დაიწყო ბრძოლა ანტონიუსის წინააღმდეგ. მას ჩამოართვა ყველა თანამდებობა და წოდება, ხოლო მის მოკავშირეს, ეგვიპტეს დედოფალ კლეოპატრას ომი გამოუცხადა. აკციუმთან საზღვაო ბრძოლის შემდეგ ერთპიროვნული მმართველი გახდა. **სენატმა** ძვ. წ. 35 წ.-ს ავგუსტუსს 10 წლით **პროკონსულის** უფლებამოსილება გადასცა ყველა პროვინციაში, რომლებსაც სამხედრო დაცვა ესაჭიროებოდა. **პროვინციები** დაყოფილი იყო სენატის და იმპერატორის პროვინციებად. რომის ძირითადი ჯარი იმპერატორის პროვინციებში იყო კონცენტრირებული. შესაბამისად, ოქტავიანუსმა მიიღო ჯარის მეექვსედის ხელმძღვანელობა. ძვ. წ. 27 წ.-ს მას ავგუსტუსის საპატიო ტიტული მიენიჭა და **კონსულის** ძალაუფლება სიცოცხლის ბოლომდე გადაეცა. მისი პროკონსულის ძალაუფლება რომზეც გავრცელდა და მას დაექვემდებარნენ პროვინციის ნაცვლები. ამრიგად, პირველი პრინციპატის და მისი ყველა მემკვიდრის სახელმწიფო-სამართლებრივი საფუძველი შეიქმნა. იმპერატორის ძალაუფლებას მისი ავგორიგეტი და მის მიერ შესრულებული საკრალური ფუნქ-

ცია ამყარებდა. როგორც „ღმერთად შერაცხული კეისრის ძე“ ავგუსტუსი ხალხში გაღმერთებული იყო, რამაც საბოლოოდ იმპერატორის კულტის წარმოშობა გამოიწვია. იგი ასევე იყო უმაღლესი ქურუმი და მამულის (სამშობლოს) მამა (Pater Patriae). საგარეო პოლიტიკაში ავგუსტუსმა რომის გასაძლიერებლად ახალ დაპყრობებზე უარი თქვა. რომმა ბევრი პროვინცია შემოიერთა. ბევრიც კლიენტად დაიქვემდებარა. შიდა პოლიტიკაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სენატის შემადგენლობის განახლებას, ყოვლისმომცველ რეფორმებს (ორგანიზაცია სამსახურეობრივი აპარატის, რომელიც შედგებოდა სენატორების, მხედრებისა და ამაგებისაგან). ამ რეფორმებმა იმპერიის ფინანსური მდგომარეობა გააუმჯობესა, კეთილმოყოფელი გაფლენა მოახდინა რომში წესრიგის დამყარებაზე (მშენებლობა, სახანძრო სამსახური და პოლიცია, სობრლით მომარაგება და სხვ.), შექმნა მუდმივანამდაურებადი ჯარი.

ავგუსტუსმა კანონმდებლობასა და სამართალში მრავალი რეფორმა გააგარა (**lex Iulia**); თუმცა საეჭვოა, რომ ქორწინებისა და ფუფუნების შესახებ კანონებს ბევრი მომხრე ჰყოლოდა.

საშინაო და საგარეო პოლიტიკის წარმატებული გაგარება შეუძლებელი იყო თავისი საქმის მცოდნე თანამემწეებისა და ჭკვიანი მრჩეველების გარეშე, რომელთა შორის გამოიყოფოდა აგრიპა და მეცენატი. ხელოვნებისა და მეცნიერების აყვავება მეგწილად მათი დამსახურებაა. იმპერატორსა და მის ღროს აღიდებდნენ პორაციუსი, პროპერციუსი და ვერგილიუსი. ლივიუსმა დაწერა რომის ისტორია, მეცნიერი პიგინუსი პალაგინის ბორცვზე დაარსებულ ბიბლიოთეკას ხელმძღვანელობდა. რომში აშენდა შესანიშნავი არქიტექტურული ნაგებობები: იმპერატორის სასახლე და ფორუმი, მისი საათი, ავგუსტუსის ბავის საკურთხეველი, მავსოლეუმი მარსის მოედანზე, გმები, წყალგაყვანილობა, გაძრები, ბიბლიოთეკები, შეკრებების სახლები, სკოლები და სხვ.; ახალი ქალაქები და მოქალაქეობის უფლებების გაფართოება ხელს უწყობდა რომის კულტურისა და ცივილიზაციის გავრცელებას.

ავგუსტუსი გარდაიცვალა ახ. წ. 14 წ-ს. მისი გარდაცვალების თვეს აგვისტო უწოდეს. მან მემკვიდრის პრობლემა გარდაცვალებამდე 10 წლით ადრე გადაჭრა. ახ. წ. 4 წ-ს იშვილა გიბერიუს კლავდიუს ნერონი, მესამე ცოლის ვაჟი პირველი ქორწინებიდან.

ავგუსტუსს სიკვდილის შემდეგ დარჩა სტატიუსტიკური ნარკვევი რომაული იმპერიის და მისი

მოღვაწეობის ჩამონათვალით: „ღვთაებრივი ავგუსტუსის საქმენი“ („Res gestae Divi Augusti“). ნაპოვნი იქნა ამ დოკუმენტის რამდენიმე ფრაგმენტი, მათ შორის „ანკირული ძეგლი“ („Monumentum Ancyranum“).

ავგონომია (αὐτονομία) – ბერძნული პოლისის ერთ-ერთი მთავარი იდეა. ის არა მხოლოდ თვითმმართველობის უფლებას ნიშნავდა, არამედ საკუთარი კანონისა და მოწყობის გამოყენების შემძლეობას. აქედან გამომდინარე აცხადებდა სწორედ სპარგა, რომ ის ბერძნული სახელმწიფოების ავგონომიისათვის იბრძოდა, რომლებიც ათენის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფნი იძულებულნი იყვნენ, რომ თავიანთ ქვეყნებში დემოკრატიული მმართველობა დაემყარებინათ. ავგონომია უმეტესწილად დაკავშირებული იყო თავისუფლების იდეასთან. ავგონომია იდეალში ასევე მოითხოვდა ეკონომიკური თვითკმარობის – ავგარკეიას საკმაოდ მაღალ ხარისხს. მიუხედავად იმისა, რომ ავგონომია უმთავრესად თითოეული პოლისის შიდა მოწყობასა და მის კულტურულ ცხოვრებასთან იყო მიმართებაში, იგი ბერძენთა შორის პოლიტიკური ერთობის შექმნის ყველა მცდელობის ჩაშლის მთავარ მიზეზად გვევლინება.

აზნაური – ფეოდალური საზოგადოების დაწინაურებული ფენის წარმომადგენელი. თავდაპირველად ძველ ქართულ ნათარგმნ ლიტერატურაში (ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებში) „აზნაური“ და „აზნაურებაა“ თავისუფალს და თავისუფლებას ნიშნავდა. კორინთელთა მიმართ მე-2 ეპისტ.: „სადა სული უფლისა, მუნ აზნაურება არს“ (თავი 2, 17). „აზნაურება“ ბერძნული „ელევთერიას“ თარგმანს წარმოადგენდა და ა. შ. შესაბამისად, „შუშანიკის წამებაში“ (ახ. წ. V ს.) „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“ შესაძლებელია გავიგოთ, როგორც თავისუფალ და არათავისუფალ ქართლის მკვიდრთა მნიშვნელობითაც. თუმცა აღსანიშნავია ისიც, რომ გერმინი „აზნაურნი დიდ-დიდნი“ თავისთავად ჩვეულებრივი აზნაურის არსებობასაც გულისხმობს. ამრიგად, აზნაური V ს-ში უკვე წოდების აღმნიშვნელი გერმინი უნდა ყოფილიყო. IX-XIII სს. აზნაურის სტატუსმა თანდათან სახე იცვალა და სხვადასხვაგვარად ჩამოყალიბდა. გიორგი მერჩულის თხზულება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ გვიჩვენებს, რომ გაბრიელ დაფანჩული, რომელიც იყო დიდებული აზნაური აშოგ კურაპალატისა, მეფის წინაშე დამსახურებითაც ყოფილა გამორჩეუ-

ლი ამნაურთა შორის. „დიდებული ამნაური“ დიდი მამულისა და მრავალრიცხოვან ყმათა მფლობელი იყო; მას საკუთარი ციხეც ჰქონდა. ამდენად, „დიდებული ამნაური“ და „ციხოვანი“ ანუ „ციხის უფალი ამნაური“ თითქმის ერთი და იგივე იყო. იყვნენ აგრეთვე „უცხონი ამნაურნი“ – საშუალო და წვრილი ამნაურობა. ზოგი იყო „ნათესავით ამნაური“ ანუ ჩამომავლობით ამნაური და არა მეფის წყალობით აღმეგებული. ჩამომავლობით ამნაური იყო სწორედ „გუარიანი“, მისი წოდებრივი ღირსება გვარის ამნაურობას ეფუძნებოდა და მხოლოდ გვარიშვილობით ჰქონდა ამნაურობა მიღებული. IX-X სს-ში პოლიტიკურ ცხოვრებასა და ბრძოლაში ამნაურთა წოდების მაღალი წრე აქტიურად იყო ჩართული, ხოლო XI-XIII სს-ში მხოლოდ დიდებულები და წარჩინებულები წყვეტდნენ ქვეყნის ბედს. **თავადთა** ხელში პოლიტიკური ძალაუფლების გადასვლის შემდეგ ამნაურთა წოდება შედარებით დაკნინდა, თუმცა XVI-XVII სს-დან ამნაურობას თანდათან ჩამოუყალიბდა მყარი ურთიერთობები სამეფო სახლთან, ეკლესიასა და თავადებთან. სამეფო ამნაურები მეტი პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, ვიდრე საეკლესიო და სათავადო ამნაურები. ხშირ შემთხვევაში მცირე მამულიანობის ან უმამულობის გამო ისინი იძულებულნი იყვნენ მსხვილ საეკლესიო თუ საერო მიწისმფლობელთა მფარველობისათვის მიემართათ. ამნაურები სამ ხარისხად იყოფოდნენ, უმთავრესად, მამულის სიდიდისა და ყმათა რიცხვის მიხედვით, ნაწილობრივ კი – შთამომავლობის მიხედვითაც. სისხლის ფასის მხრივ **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნი იცნობს დიდ (ანუ გადიდებულს), შუასა და ცალმხრივ ამნაურს, პირველის სისხლს აფასებს 192, მეორისას – 96, მესამისას – 48 თუმნად.

ჩამომავლობასა და წოდებრივი ღირსების გარდა, საქართველოში პირად ღვაწლსა და დამსახურებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. როდესაც ადამიანი პირადი ღირსებით „საჩინოჲ კაცი“, „განთქმული და საჩინო კაცი“ იყო, მისი წოდება მაღლდებოდა, ხოლო „სამსახური“ შესაფერისად ჯილდოვდებოდა. მაშინ ის მარტო „გუარიანი“ კი აღარ იყო, არამედ მას და მის ოჯახს „მსახურეული სახლის“ სახელგანთქმულობაც ემაგებოდა, იგი „დიდად საპაგო და ნამსახური“ და „საპაგო ამნაურიშვილი“ ხდებოდა. ყმა-გლეხსაც შეეძლო თავისი დამსახურებით დაწინაურება. იგი არა უბრალო **ყმა**, არამედ „ვარგი და საცნაური **ამნაურის ყმა**“ ხდებოდა. საყურადღებოა, რომ სვანურში „ვარგ“ ამნაურსაც კი ნიშნავს.

იმ ფაქტს, რომ პირადი ღირსებითა და მსახურებით შეიძლებოდა დაწინაურება და გადასვლა დაბალი წოდებიდან უფრო მაღალი წოდების საფეხურზე, ჯუანშერის სიგყვებიც ამტკიცებს: არჩილა თავისი გაძრეულნი „ამნაურ ყუნა“. წოდებრივ ამადლებას „აღმეგება“, ხოლო დაწინაურებულებს აღმეგებული ეწოდებოდა.

ამნაური სამეფო – მეფის უშუალო ვასალი ფეოდალი შუა საუკუნეების საქართველოში. აღრინდელ ფეოდალურ ხანაში სამეფო ამნაურებში შედიოდნენ მთლიანად ფეოდალური კლასის წარმომადგენლები, XI ს-დან – მისი დაბალი წოდების წარმომადგენლები. სამეფო ამნაურები რაოდენობრივად აღემაგებოდნენ საეკლესიო და სათავადო **ამნაურებს**. სამეფო ამნაურების სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობა მეფის სიძლიერესა და მთლიანად ქვეყნის მდგომარეობაზე იყო დამოკიდებული. სამეფო ამნაურს დაწინაურების უფრო მეტი შესაძლებლობა ჰქონდა, ვიდრე სათავადო და საეკლესიო ამნაურს. ზოგიერთი სამეფო ამნაური XVII-XVIII სს-ში თავისი სიძლიერით **თავადს** არ ჩამოუვარდებოდა (სააკაძე, შანშიაშვილი, გაბაშვილი, თურქისგანიშვილი, ყორღანაშვილი და ა. შ.). **ერეკლე II-მ** საკმაოდ გააფართოვა სამეფო ამნაურთა წრე. 1783 წლის გრაქტაგზე დართული სიის თანახმად, იმდროინდელ ქართლში იყო 82 სამეფო ამნაურის სახლი, ხოლო კახეთში – 36 ამნაური. რუსეთთან შეერთების შემდეგ საქართველოს სამეფო ამნაურები ჩაირიცხნენ სახაზინო უწყებაში და თავადებთან ერთად რუსეთის „დვორიანსტვოს“ გაუთანაბრდნენ.

ამნაურის ყმა – ყმა-გლეხი ფეოდალურ საქართველოში. XI ს-დან თანდათან მდაბიოთაგან უმრავლესობას ყმობის უღელი დაელო და „ამნაურის ყმა“ იქცა. თამარ მეფის ისტორიკოსი წოდებრიობისა და საზოგადოებრივი მდგომარეობის დაბალ საფეხურზე მდგომ გლეხთა აღსანიშნად სწორედ ამ გერმინს, „ამნაურის ყმას“ გამოიყენებს. რასაკვირველია, **გლეხები** მარტო **ამნაურებს** არ ჰყავდათ ყმებად, თვით **მეფესაც** და ეკლესიასაც, მაგრამ „ამნაურის ყმა“ ღირსებით მეფისა და ეკლესიის ყმებზე დაბლა იდგა. გლეხ-ყმათა მდგომარეობა სხვადასხვაგვარი იყო, რომელთა უფლებებიცა და საზოგადოებრივი მდგომარეობაც არსებითად განიხილოდა. ყმა-გლეხსაც შეეძლო თავისი დამსახურებით დაწინაურება. იგი არა უბრალო ყმა, არამედ „ვარგი და საცნაური ამნაურის ყმა“ ხდებოდა.

ათაბაგი – საქართველოში „იყო ვაზირი კარსა მეფისასა“, **დარბაზის** კარის ხელისუფალი. 1212 წლამდე ეს თანამდებობა „არა ყოფილა საქართველოს მეფეთა წინაშე“.

თამარ მეფემ ივანე მხარგრძელის თხოვნით „ახალი პაგივი“ – ათაბაგობა დააწესა საქართველოში და პირველ ათაბაგად ივანე მხარგრძელი დანიშნა. მიუხედავად იმისა, რომ თამარ მეფისაგან „ათაბაგობა განდიდებული“ იყო და „ათაბაგი დიდი და საპაგიო ხელისუფალი“ ბრძანდებოდა, მაინც **მწიგნობართუხუცესზე** დაბლა იდგა. მეფის კურთხევის წესის თანახმად, მხოლოდ მწიგნობართუხუცესისა და ჭყონდიდელის შემდგომი ადგილი ეჭირა მას. მეფეს გახტმე ასვლასა და კურთხევას რომ მიულოცავდნენ, ათაბაგი მხოლოდ ვეზირთა უპირველესის მერე უნდა მისულიყო მისალოცად. ვაზირობისა და დარბაზობის დროსაც უმაღლეს ხელისუფალთა შორის უპირატესობა არა ათაბაგს, არამედ მწიგნობართუხუცესს ეკუთვნოდა. საქართველოს პოლიტიკური დაშლის შემდეგ ათაბაგობა, როგორც ვაზირობა გაუქმდა, თუმცა ეს წოდება სამცხის მთავართა გიგულად იქცა (სამცხე-საათაბაგო).

აიდესისი (αἰδέσις) – ათენური სამართლის მიხედვით, მკვლელობა პირადი ღვინის საგანი იყო, ამიგომ გარდაცვლილის ნათესავებს, როგორც ბრალმძღველს, გარკვეულ შემთხვევებში შეეძლოთ (ანდა მათგან მოელოდნენ), რომ მკვლელისათვის პაგიება ებოძათ. ამის შემდეგ მკვლელი შემდგომი ღვინისაგან დაცული იყო. ტერმინის წარმომავლობა არაა დაზუსტებული. ის დანამდვილებით კავშირშია ზმნა αἰδέομαι-სთან (მრცხვენია, პაგივს მივაგებ). შესაძლოა, ეს ზმნა გამოიყენებოდა „სხვისი უბედურების პაგივისცემის“ აღსანიშნავად და შემდგომ გადაიქცა „მასთან შერიგების“ გამომხატველად. მაგრამ ტერმინ შერიგებისაგან განსხვავებით, აიდესისი მხოლოდ დაზარალებული მხარის ქმედებას აღნიშნავდა.

აკენსები (accensi) – ადამიანთა დამაგებითი კლასი. რომის სახელმწიფო მოწყობაში ეს ცნება პირველად ჩნდება **სერვიუს გულიუსის** ეპოქაში და, სავარაუდოდ, აღნიშნავს დამაგებით ჯარისკაცებს, რომლებიც მაგერიალურად შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ, მაგრამ ვერ მიეღწიათ ბოლო, V კლასის ცენზისთვის. შესაბამისად, რადგანაც არ ჰქონდათ ცენზი, არ ჰქონდათ ხმის უფლება და არ ჰქონდათ სამხედრო ვალდებულება. მაგრამ მათ შორის იმათ, ვისი

ქონებაც 11000 ასს აღწევდა, მისცეს ცენზი და ამ ცენზთან დაკავშირებული ვალდებულებებიც უნდა შეესრულებინათ. ისინი თავიანთი მდგომარეობით **პროლეგარებზე** მაღლა იდგნენ, მაგრამ ჩამოუვარდებოდნენ რორარიებს (მსუბუქად შეიარაღებული ჯარისკაცები), რომლებიც V კლასს მიეკუთვნებოდნენ. 1) მათი სამხედრო ვალდებულება ძალიან დაბალი იყო. მსუბუქად იყვნენ შეიარაღებული შურდულით და რკინის ქვებით. 2) სამოქალაქო ცხოვრებაში აკენსუსი ჰყავდა ყველა **კონსულს**, როგორც დამაგებითი პერსონა ან **ლიქტორთა** თანაშემწე. მას კონსული თვითონ ირჩევდა, როგორც წესი, თავისი **ლიბერტუსებისაგან**, თუკი მათ ჰქონდათ უფლება ესარგებლათ რომის **მოქალაქის** უფლებებით. აკენსები ჯამაგირს იღებდნენ **ხაზინიდან**, მაგრამ კონსულის სხვა მსახურთაგან განსხვავებით (**აპარიტორები**), არ ირიცხებოდნენ სახელმწიფო სამსახურში და მათგან განსხვავებით არ აყალიბებდნენ **ამხანაგობებს**. კონსულს, რომელიც არ ფლობდა **ფასკებს**, ძველი გრადიციის მიხედვით წინ მიუძღოდა აკენსუსი, ხოლო ლიქტორები მის შემდეგ მოდიოდნენ. ამდენად, ყველა ის პირი, რომლებსაც უფლება ჰქონდათ ლიქტორებთან ერთად გადაადგილებულიყვნენ (კონსულები, **პროკონსულები**, **ლიქტატორი**, **დეცემვირი**, **პრეგორები**, პროპრეგორები) ხალხში აკენსუსთან ერთად ჩნდებოდნენ. აკენსები კერძო პირებთანაც ხშირად გვხვდება, რამდენადაც მოგვიანებით მათაც მიეცათ უფლება ლიქტორების ყოლისა, მაგ., თამაშების მომწყობებს. იმისდა მიხედვით, თუ ვისთან მსახურობდა აკენსუსი, მისი ფუნქციებიც განსხვავებული იყო. კონსულთან იგი ხშირად ცვლიდა მაცნეს (praeco) ცენტურიის კრების მოსაწვევად. პრეგორი მისი საშუალებით აუწყებდა საზოგადოებას სასამართლო პროცესის გამართვის დროს და ა. შ.

აკილიუს გლაბრიონი (M. Acilius Glabrio) – ძვ. წ. 70 წ-ს **პრეგორი**, ძვ. წ. 67 წ-ს კალპურნიუს პიზონთან ერთად **კონსული**, მათ გამოსცეს კანონი სამსახურებრივი თანამდებობის ბოროტად გამოყენების შესახებ (Lex Acilia Calpurnia de ambitu); აკილიუსი პომპეუსის წინააღმდეგ გამოვიდა, როცა გაბინიუსმა მოითხოვა პომპეუსისთვის მღვის მეკობრეებთან საბრძოლველად შეუზღუდავი უფლებები მიეცათ. მეთაურობდა მითრიდატეს წინააღმდეგ ომს, მაგრამ მცირე ხნით, **სენაგმა** იგი პომპეუსს დაუქვემდებარა. ძვ. წ. 63 წ-ს სენაგში კატილინას მომხრეების სიკვდილით დასჯას დაუჭირა მხარი, ძვ. წ. 57 წ-ს იყო **პონტიფიქსი**.

აკლამაცია (acclamatio) – 1) მოწონების ან უკმაყოფილების გამოხატველი შეძახილები **სენატის** სხდომის დროს, რომლებიც შეჭქონდათ ოქმში და ხმის მიცემის და გადაწყვეტილების მიღების ფორმას წარმოადგენდა. გარკვეულ ვითარებაში აკლამაცია ფორმალურ ხასიათსაც ატარებდა, მაგალითად, იმპერიის ხანაში, როდესაც რომელიმე **მაგისტრატის** წარმოადგენდა **Senatus consultum ultimum**-ს (სენატის მიერ საგანგებო მდგომარეობის გამოცხადება), რამდენადაც ამ წინადადების უკან, როგორც წესი, იმპერატორი იდგა, ან იგი თვითონვე გამოდიოდა სენატში სიტყვით (oratio principis), სენატი ავტომატურ რეჟიმში იწონებდა წინადადებას და იღებდა გადაწყვეტილებას აკლამაციით. 2) აკლამაციით, სამეიმო შეძახილებით სვდებოდნენ სარდლის არჩევას, იმპერატორის სამოგადოებრივ ადგილას გამოჩენას, ახალი კანონის გამოცხადებას. 3) სამოგადოებრივი ამრის გამოხატვა თამაშების დროს.

ალბუმი (album) – თეთრი, თაბაშირით დაფარული დაფა, რომელზედაც სამოგადოებისთვის განკუთვნილი ინფორმაცია იწერებოდა შავი და წითელი ფერით. 1) album praetoris – შეიცავდა წითელი ფერით შესრულებულ წარწერას (rubricae), რომელშიც განსაზღვრული იყო **პრეტორების** მოვალეობები, ხოლო აღრიანეს ეპოქიდან პრეტორის ედიქტი იწერებოდა (edictum perpetuum). ვინც წინასწარი განმრავებით დაამიანებდა ალბუმს, ისჯებოდა. მსგავს ალბუმებს აქვეყნებდნენ **ელილები** (aediles curules), **პროვინციების** მმართველები და **კვესტორები**. 2) album senatorium – **ავგუსტუსის** პერიოდიდან მოყოლებული იწერებოდა სია სენატორებისა. სენატორობის რანგიდან გამოსვლის შემთხვევაში ხდებოდა ალბუმიდან გვარის ამოშლა (albo senatorio eradere). 3) ნაფიც მსაჯულთა სია (album iudicum). 4) album pontificis – სადაც იწერებოდა წლის მნიშვნელოვანი მოვლენები და **მაგისტრატთა** სახელები.

ალიმენტი (alimentum) – გაღარიბებული ადამიანების გამოკვება სახელმწიფოს მიერ. ალიმენტის ინსტიტუტის დაარსება II პუნიკური ომის შემდგომ პერიოდს უკავშირდება, როდესაც მოსახლეობის დიდი უმრავლესობის მაგერიალური მდგომარეობა გაუარესდა. **ავგუსტუსის** ეპოქაში დაიწყო ბრუნვა მრავალშვილიან ოჯახებზე, რაც მოგვიანებით სამართლებრივად გაფორმდა: 1) ვალდებულება მაგერიალური მხარდაჭერისა, რომელიც სისხლით ნათესაობას ემყარებოდა.

2) ვალდებულება **პატრონისა** იბრუნოს გათავისუფლებულზე (**ლიბერტუსი**) (extraordinaria cognitio). ალიმენტის რაოდენობის განსაზღვრისას მნიშვნელობა ჰქონდა იმ პიროვნების ქონების განსაზღვრას, რომელიც ვალდებული იყო ებრუნა შეიღზე, ნათესავსა თუ გათავისუფლებულზე (facultas alimentia). იმპერატორ ნერვას სახელს უკავშირდება მზრუნველობა თავისუფლად დაბადებულ ღარიბ ბავშვებზე (alimentarii pueri et puellae). სწორედ ამის გამო შეიქმნა იმპერატორის ქანდაკება წარწერით tutela Italiae (იტალიის ბრუნვა). ეს წამოწყება გააგრძელეს მისმა მემკვიდრეებმა. ალიმენტარიები ეწოდებოდათ ბავშვებს, რომლებსაც მშობლები ცოცხალი ჰყავდათ, მაგრამ მაგერიალური მდგომარეობის გამო გარკვეულ ასაკამდე (აღრიანეს დროს ეს ასაკი განისაზღვრა ბიჭებისათვის 18, ხოლო გოგოებისათვის 14 წლით) იღებდნენ ყოველთვიურ დახმარებას სახელმწიფოსაგან – ბიჭები 10 სესტერცს, გოგოები – 12 სესტერცს. სპეციალურად შექმნილი ფონდით ხდებოდა ამ თანხის უზრუნველყოფა. ცალკეულ თემში ბავშვთა რაოდენობის აღრიცხვით დაკავებულნი იყვნენ **კვესტორები** (quaestor alimentorum, questor pecuniae alimentariae), ხოლო მთელი ამ ინსტიტუტის მუშაობას განაგებდა **პრეფექტი** (praefectus alimentariae), რომელიც ძირითადად ინვესტიციების მოზიდვით იყო დაკავებული. მოგვიანებით ქვეყანა დაიყო ალიმენტარების მიხედვით რეგიონებად, რომელთაც მეთვალყურეობას **კურატორები** (curatores viarum) უწევდნენ ან სპეციალურად დანიშნული **პროკურატორები** (procuratores alimentorum).

ალკიბიადესი (ძვ. წ. 450-404 წწ.) – ათენის სახელმწიფო მოღვაწე. გაიზარდა ბიძის, **პერიკლეს** ოჯახში. სოკრატეს მეგობარი და მოწაფე. წინააღმდეგობებით აღსავსე ადამიანი – პატივმოყვარე, ამორალური, სამშობლოსა და მეგობრების მოღალატე, რომელიც სამშობლოს წინააღმდეგ უფრო ხშირად იბრძოდა, ვიდრე მის დასაცავად და ამავე დროს იყო ნიჭიერი მხედართმთავარი, შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი, ორატორი, მრავალმხრივი ნიჭით დაჯილდოებული. ძვ. წ. 422 წ-ს კლეონის სიკვდილის შემდეგ იგი რადიკალურ დემოკრატებს ჩაუდგა სათავეში და სპარტისაგან იმოლაციის პოლიტიკას დაადგა. მისი ინიციატივით შეიქმნა პელოპონესის **პოლისთა** ახალი კოალიცია (არგოსი, მანგინეა და ელეა), რომელმაც ათენის მხარდაჭერითა და წაქეზებით შეუგია ლაკედემონს, მაგრამ დამარცხდა მანგინეასთან (ძვ. წ. 418 წ.). ალკიბიადესი

დაქინებით მოითხოვდა სიცილიის ექსპედიციის წარმართვას, რასაც სასტიკად ეწინააღმდეგებოდა ნიკიასი. (ექსპედიცია ათენელთა დამარცხებით დასრულდა (ძვ. წ. 413 წ.) ფლოგის სიცილიაში ჩასვლის შემდეგ, მოკლე ხანში, ათენელებმა მკრეხელობაში (ელევისინის მისგერიების პაროდირებაში) დასდეს ბრალი ალკიბიადესს და სასამართლოს წინაშე წარსადგომად ათენში მოუხმეს. იგი სპარგაში გაიქცა. სწორედ მისი რჩევით, ძვ. წ. 413 წ-ს სპარგელებმა დაიკავეს აგიკის ქალაქი დეკელეა, რათა მუდმივი საფრთხე შეექმნათ ათენისთვის. ათენში ალკიბიადესი მოლაღაგედ გამოაცხადეს და დაუსწრებლად სიკვდილი მიუსაჯეს. **ოლიგარქები**, რომლებმაც ძვ. წ. 411 წ-ს ათენში სახელმწიფო გადაგრიალება მოაწყვეს, გაემიჯნენ ალკიბიადესს. დემოკრატიული პარტიის ერთგულმა ფლოგმა ალკიბიადესი აირჩია მეთაურად კუნძულ სამოსზე. ალკიბიადესმა ათენის ფლოგს დიდი გამარჯვებები მოუპოვა იონიაში (ძვ. წ. 411-408 წწ.). ძვ. წ. 407 წ-ს იგი ათენში დაბრუნდა, სადაც მას განსაკუთრებული ძალაუფლება მიანიჭეს. ნოტიუმთან ათენელების დამარცხების შემდეგ ალკიბიადესი ჩამოაცილეს ხელისუფლებას. ძვ. წ. 404 წ-ს ათენი საბოლოოდ დანებდა მტერს. სპარგელების დახმარებით დამყარდა **30 გირანის** ოლიგარქიული რეჟიმი. ოლიგარქებმა დემოკრატიების დევნა დაიწყეს და სპარგელებს სთხოვეს, ალკიბიადესს გასწორებოდნენ. ალკიბიადესი თავშესაფრის ძიებაში ჯერ თრაკიაში, მერე ბითინიაში, შემდეგ კი ფრიგიაში ჩავიდა, იქ მისი სახლი მიგზავნილმა მკვლელებმა დაწვეს და ალკიბიადესი მოკლეს.

ალმანია (ალმანის გაღება), ყისტი, ფშავი – ჩვეულება, რომლის მიხედვით მოკლულის ნათესავს უფლება ჰქონდა მკვლელისგან, **თავსისხლის** გარდა, მოეთხოვა ის ნივთი, რომელიც მას მოეწონებოდა. როდესაც ერთ თემს მეორე თემის სისხლი ემართა, ალმანიად მამულსაც კი ართმევდა. ალმანიდან გათავისუფლებული იყო ის იარაღი, რომელიც ომში ან ლაშქრობაში პაგრონს ასახელებდა. ასეთი იარაღის წართმევა ანუ ყისტად მოღება არავის შეეძლო. ალმანიისგან გათავისუფლებული იყო საკუთარი ნათესავის (გვარის) მკვლელი.

ალკმეონიდები (Ἀλκμαωνίδαι) – კეთილშობილი ათენური ოჯახი, რომელმაც დიდი როლი ითამაშა ათენის პოლიტიკურ ისტორიაში. მისი პირველი ცნობილი წარმომადგენელი **არქონი** მეგაკლესი გახლდათ, რომელსაც კილონის

შეთქმულების ჩახშობა და ამ დროს გამოჩენილი მკრეხელობის გამო ალკმეონიდთა გვარისთვის სამარადისო წყევლის თავს დაგვება უკავშირდება. ამ საქციელს მათ არაერთხელ მოაგონებდნენ შემდგომ, განსაკუთრებით კი ძვ.წ VI ს-ის დასასრულს და პელოპონესის ომის დასაწყისში. აღნიშნული მოვლენის გამო ალკმეონიდთა გვარი, რომელმაც იმდროინდელი გაგებით ქალაქს ღვთის რისხვა თავს დააგვება, გაძევებულ იქნა ათენიდან. ოჯახის გაღვინა გაძლიერდა არქონ მეგაკლესის შვილიშვილის, ასევე **მეგაკლესის**, მეცადინეობითა და მისი პოლიტიკური კავშირებით. მან ცოლად შეირთო სიკიონის ცნობილი გირანის, კლისთენესის, ერთადერთი ქალიშვილი აგარისგე და ცოლთან ერთად ათენში უმარამაზარი ქონებით დაბრუნდა. მეგაკლესი ათენში გაჩაღებულ სახიფათო პოლიტიკურ ბრძოლაში ჩაება. იგი აგიკის სამი პოლიტიკური **პარტიიდან** ერთ-ერთის – პარალიების მეთაური იყო. მეგაკლესმა წააგო პოლიტიკური ბრძოლა დიაკრიების პარტიის მეთაურთან – **პისისტრაგოსთან**, რომელიც ძვ. წ. 560 წ-ს ათენის გირანი გახდა. გირანთან შეთანხმების მიზნით მეგაკლესმა პისისტრაგოსს თავისი ქალიშვილი მიათხოვა იმ გათვლით, რომ ამ ქორწინების ნაყოფი მომავალში ხელისუფლების მეთაური შეიქმნებოდა. მაგრამ პისისტრაგოსმა ახალ ცოლთან შვილი არ გააჩინა და მიზეზად ალკმეონიდების საგვარეულო წყევლა დაასახელა. მეორე გადასახლების შემდეგ ალკმეონიდები უნდა დაბრუნებულიყვნენ ათენში მეგაკლესის შვილის, **კლისთენესის**, არქონობამდე (ძვ. წ. 525/524 წ.), მაგრამ შემდეგ ისევ იქნენ გაძევებულნი პიპიასის მიერ. ალკმეონიდებმა სცადეს ძალით დაებრუნებინათ ხელისუფლება და დელფოდან აგიკაში შეიჭრნენ. ისინი იმედოვნებდნენ, რომ ხალხი მაშინვე მიემხრობოდა მათ და სამხედრო ბანაკი ლეიპსიდრიონთან დასცეს. მაგრამ მათ მხარეზე გადმოსულთა რიცხვი მცირერიცხოვანი აღმოჩნდა. ალკმეონიდებმა გაქცევა მოახერხეს. მაშინ ალკმეონიდთა გვარის მეთაურმა, კლისთენესმა, განიმზარა მოკავშირეები მოეძებნა და ამასთან, ფული მოეგროვებინა. დელფოს ახალი საკურთხევლის მშენებლობის სათავეში მყოფმა კლისთენესმა დიდძალი ფული იშოვა და სპარგასთან კავშირი დაამყარა. ლეიპსიდრიონთან დამარცხებიდან ოთხი წლის შემდეგ ძვ. წ. 510 წ-ს გირან პიპიასის წინააღმდეგ კოალიცია შეიქმნა. სპარგის მეფე **კლეომენესის** მეთაურობით მოხდა ათენის ინტერვენცია, პიპიასი გაიქცა. ათენში გაჩაღებულ შინაპარტიულ ბრძოლაში ალკმეონიდთა მოწინააღმდეგე ისაგორასმა გაიმარჯვა.

გამარჯვებულებმა შური იძიეს მოწინააღმდეგეებზე და 700 ოჯახი აგიკიდან გააძევეს, მათ შორის კლისთენესიც. მაგრამ ისაგორასის ხელისუფლება დროებითი იყო და მისი გაძევების შემდეგ კლისთენესი აგიკაში დაბრუნდა. მან ძვ. წ. 508/507 წ-ში წარმატებულად განახორციელა რეფორმები, მაგრამ სწორედ ამ დროს სპარტის მეფე კლეომენესმა, რომელსაც მისი პოლიტიკური პლაგფორმა არ მოსწონდა, კლისთენესის წინააღმდეგ გაილაშქრა. მან ისევ გაუხსენა ალკმეონიდებს საგვარეულო წყევლა და ათენელებს სიბილწისგან ქალაქის განწმენდა მოსთხოვა. კლისთენესმა ქალაქი დატოვა. სასამართლომ მათ ხელახლა დაატყენა თავს წყევლა. მაგრამ კლისთენესის ჩაგარებულ რეფორმებს შედეგი უკვე გამოღებული ჰქონდა, მათ ხალხი ემხრობოდა. ახლადშექმნილმა ბულებს უარი თქვა შეესრულებინა დამპყრობელთა მოთხოვნები. კლეომენესმა და ისაგორასმა აკროპოლისს შეაფარეს თავი, მაგრამ სამღლიანი ალყის შემდეგ დანებდნენ. კლისთენესი დაბრუნდა ქალაქში, რათა ბოლომდე მიეყვანა ჩაფიქრებული რეფორმები.

შემდგომში ალკმეონიდები მიღგიადესს დაუპირისპირდნენ. მის წინააღმდეგ საქმე სასამართლოში ქსანთიპოსმა, მეგაკლესის დის – აგარისგეს ქმარმა აღძრა. მიღგიადესს ქერსონესში გირანულ მმართველობაში ადანაშაულებდნენ. ალკმეონიდთა გათვლის მიუხედავად, სასამართლომ მიღგიადესი გაამართლა. სამი წლის შემდეგ კი ძვ. წ. 490 წ-ს მიღგიადესმა სტრაგეგოსის პოსტი დაიკავა და მარათონის ბრძოლაში სპარსელები დაამარცხა. ალკმეონიდების საგვარეულოს მდგომარეობა კვლავ რთული აღმოჩნდა. მათ სპარსეთის მოკავშირეობაში ადანაშაულებდნენ (ამბობდნენ, თითქოს მარათონის ბრძოლის წინ მათ ნიშანი მისცეს სპარსელებს). მაგრამ ისინი კუნძულ პაროსთან (ძვ. წ. 489 წ-ს) მიღგიადესის სასტიკმა მარცხმა და, შესაბამისად, მიღგიადესის გავლენის დაცემამ გადაარჩინა. ალკმეონიდებმა ისევ აღძრეს საქმე მიღგიადესის წინააღმდეგ. სასამართლომ მიღგიადესს უმარმამარი ჯარიმის გადახდა დააკისრა.

ოსტრაკისმოსის ერთ-ერთი პირველი მსხვერპლნი ალკმეონიდთა გვარის იმჟამინდელი მეთაური – მეგაკლესი (ძვ. წ. 486 წ.) და მისი სიძე, ქსანთიპოსი (ძვ. წ. 484 წ.) გახდნენ. ძვ. წ. V ს-ის შემდგომ წწ-ში დემოკრატიის განვითარების კვალდაკვალ ალკმეონიდთა გვარის გავლენა შემცირდა, თუმცა ოჯახის ცალკეული წევრები კვლავ ასრულებდნენ როლს პოლიტი-

კურ ასპარეზებზე. პერიკლემ, ქსანთიპოსისა და აგარისგეს ვაჟმა, მოახერხა უგულებელყო ძვ. წ. 432/1 წ-ს ალკმეონიდთა საგვარეულო წყევლაზე სპარტელების აპელირება. რაც შეეხება ალკიბიადესს, რომელსაც ასევე ალკმეონიდი დედა ჰყავდა, მისთვის მოწინააღმდეგეებს გვარის უბედურება არ შეუხსენებიათ.

ამბიტუსი (ambitus) – 1) სახლებს შორის დატოვებული 2,5 ფუგის მიწის ნაკვეთი, რომლის გაშენებასაც კრძალავდა XII დაფის კანონი, თუმცა მოგვიანებით ეს ნორმა ხშირად ირღვევა. 2) **მაგისტრატის** თანამდებობაზე კანდიდატის წინასაარჩევნო პროპაგანდა. 3) crimen ambitus – წინასაარჩევნო კორუფციის ყველა სახეობა (გამასპინძლება, გართობა, ქრთამი, მოსამართლეთა მოსყიდვა). გვიანი რესპუბლიკის ხანაში ამბიტუსი, როგორც ნობილიტეტის მხრიდან კანონდარღვევა, რომის სამოგადოებრივი ცხოვრების შემადგენელი ნაწილი გახდა, რის გამოც მის წინააღმდეგ ამოქმედდა ძალიან ბევრი კანონი (leges de ambitu).

ამირახორი – დიდი ხელისუფალი ფეოდალურ საქართველოში. ამირახორობის შემდგომ საფეხურად ამირსპასალარობა იყო. მოხელეთაგან მხოლოდ მას ჰქონდა უფლება ვეზირთა ბჭობას დასწრებოდა. თუმცა აღსანიშნავია, რომ მისი მოვალეობები შედარებით შემოღობული იყო. ამირახორს მხოლოდ სათათბირო უფლება ჰქონდა და არა გადაწყვეტი. „კარის გარიგებაში“ აღნიშნულია, რომ „ამირახორს“ ისეთივე პატივისცემა და უპირატესობა ენიჭებოდა მეფისაგან, როგორც მეჭურჭლეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესს. გარდა ამისა, ამირახორს ამირსპასალარივით, როგორც სამხედრო უწყების წარმომადგენელს „ხმალი“ ეკუთვნოდა. მას არა მარტო მეფის კურთხევის დროს ჰქონდა უფლება „კრმალ-შემორგყმული“ ყოფილიყო, არამედ დარბაზობის დროსაც. დარბაზობისას ამირახორს თან ახლდნენ მისი ხელქვეითნი მეაბჯრენი. ამირახორსა და მეაბჯრეთუხუცესს ექვემდებარებოდა აგრეთვე მარდახანა, რომელიც ყოველგვარი აბჯარ-იარაღისა და სამხედრო აღჭურვილობის საწყობი იყო.

ამირეჯიბი – მანდაგურთუხუცესის თანაშემწე იყო. ამირეჯიბი დარბაზობის წესის აღსრულებასა და პურობის დროს იღებდა მონაწილეობას. პურობის წესიდან ჩანს, რომ ამირეჯიბი და განმგეთუხუცესი მანდაგურთუხუცესის ქვეშევრდომები იყვნენ. როდესაც მეფე უბრძანებდა მან-

დაგურთუხუცესს „პური მოილეო“, ამ ბრძანების აღსასრულებლად ამირეჯიბი და განმგებელ-თუხუცესი გადიოდნენ ხოლმე.

ამირეჯიბს მეფისგან განსაკუთრებული უფლება ჰქონდა მინიჭებული – მას ყოველთვის და ყველგან შეეძლო მეფის ნახვა და მოხსენების წარდგენა, თუმცა როგორც დამოუკიდებელი ხელისუფალი და **ვეზირი** არც საისტორიო და არც სამართლის ძეგლებში გვხვდება. მიუხედავად ამისა, იმ სამ მოხელეს შორის, რომელთაც არავაზირთაგან ვაზირობის დროს სავაზირო დარბაზში ყოფნის უფლება ჰქონდათ, ამირეჯიბიც ყოფილა, მას არც საქმის გადაწყვეტაში, არც თათბირის დროს მონაწილეობის მიღების უფლება არ ჰქონდა, არამედ შეეძლო მხოლოდ „უტყვი დამსწრე ყოფილიყო“.

ივანე ჯავახიშვილის აზრით, ამირეჯიბი თავდაპირველად **ეჯიბების** უფროსი უნდა ყოფილიყო. „ეჯიბი“, კერძოდ, „შინაური ეჯიბი“, იხსენიება **თამარ მეფის** დროს. ამირეჯიბი არც გიორგი III-ისა და არც თამარის დროს არ არის მოხსენიებული. პირველად ჩნდება XIII ს-ში რუსუდანის მეფობისას.

ამირსპასალარი – გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს **ვეზირი**, მთავარსარდალი და სპის წინამძღოლი „მხედართმთავარი... არს ამირსპასალარი“. ეს სიტყვა პირველად გიორგი III-ისა და **თამარ მეფის** ისტორიკოსის თხზულებაში გვხვდება. შესაძლებელია, რომ ამირსპასალარი XII ს-ში ეწოდა მხედართმთავარს. **დავით აღმაშენებლის** ისტორიკოსი მოიხსენიებს „სპასალარს“, რომელიც ადგილობრივ სამხედრო საქმეებს განაგებდა. თუმცა ამ თანამდებობის არსებობა სავარაუდოა იმ დროიდან, როდესაც დავით აღმაშენებელმა რეფორმები გააგარა და მუდმივი ჯარი შექმნა. უფრო გვიან, სპასპეგი არა მთავარსარდალს, არამედ საერთოდ მხედართმთავარს აღნიშნავდა. არც ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებში მოიპოვება „ამირსპასალარი“. მათი გადმოცემით, **ფარნავაზისა და ვახტანგ გორგასლის** დროს საქართველოს ჯარების უფროსს „სპასპეგი“ ეწოდებოდა. ივანე ჯავახიშვილის აზრით, ჯარის წინამძღოლის უფლებები შედარებით შეზღუდული უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან მეფეები თავად იყვნენ სახელმწიფოს მთავარსარდალები და ომში წინამძღოლობას თავად უწევდნენ ბრძოლაში ჯარს. მხოლოდ თამარ მეფის დროს, სანამ თამარი ქმარს მოიყვანდა, მიენიჭა ამირსპასალარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა. თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებიდან ჩანს, რომ ამირსპასალარის საზ-

რუნავი „სალაშქრონი საქმენი“ უნდა ყოფილიყო. თუ მეფე ომში არ ბრძანდებოდა, ჯარის წინამძღოლობა ამირსპასალარს ევალებოდა. ამირსპასალარი „საპაგიო ვაზირი“ იყო. საქართველოს სამეფოს მთელი ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა: ერთი იყო „ქუეითინი ლაშქარნი“, მეორე „მხედარნი ლაშქარნი“. ასევე მასში ერთიანდებოდნენ ქალაქისა და ციხეების მცველნი და მეფისა და მთავარსარდალის თანამყოფელი მოლაშქრეებიც. თუმცა მთელი **ლაშქარი** ამირსპასალარს ემორჩილებოდა. როდესაც ქვეყანა საომრად ემზადებოდა, მეფე დიდებულ ხელისუფლებს და **დარბაზს** მოიწვევდა და თითოეულს ამბს ეკითხებოდა. საქმეთა განხილვისას **მეფის** შემდეგ პირველი სიტყვა ამირსპასალარს ეკუთვნოდა. თუ დარბაზობა ომის გადაწყვეტილებას მიიღებდა, მეფე ბრძანებას ვასცემდა და იწყებოდა „წუევა ლაშქრისა“. ამირსპასალარს თავისი სამხედრო თანამდებობის ნიშნად „კრმალი“ ჰქონდა, რომლის გარეშის უფლებაც დიდი დარბაზობის დროსაც ენიჭებოდა. გარდა ამისა, მეფის კურთხევაზე „სამეფო კრმალი“ მის ხელთ იყო. როდესაც მეფის საეკლესიო კურთხევა დასრულდებოდა და მეფე საკურთხევის კარიდან ჩამოვიდოდა, ამირსპასალარს ხმალი უნდა შემოერგყა ახლადკურთხეული მეფისათვის.

ამირსპასალარი ვეზირთა პირველ სამეულში შედიოდა **ათაბაგსა და მანდაგურთუხუცესთან** ერთად.

ამირჩქარი – **ამირსპასალარის** უწყების მოხელე, მალემსრბოლთა უფროსი. როდესაც ამირსპასალარი თავისი თანამშრომლებითურთ სალაშქრო საქმეს „იურვოდა“, აჩუხნი, ამირჩქარი და მერემეთუხუცესი (იხ. **მერემე**), წესის თანახმად, წინ მიდიოდნენ. ამირჩქარს ევალებოდა **მეფის** დაცვა და შიკრიკების ხელმძღვანელობა (მათი ვაგზავნა, მიღება და ა. შ.).

ამნისგია (ἀμνηστία) – საჯარო ამნისგიათა რიცხვი ბერძნულ წყაროებში საკმაოდ მცირეა. ყველაზე ადრეული ამნისგია **სოლონის** ის **კანონი** უნდა იყოს, რომლითაც, სავარაუდოდ, მოქალაქის უფლებები ყოველ იმ ადამიანს აღუდგა, რომელთაც ეს უფლებები დაკარგული ჰქონდათ. ამ პირთა შორის **მოქალაქეობა** მხოლოდ იმათ არ აღუდგინეს, რომელთაც ეს უფლება **გირანიში** ბრალდების ან მკვლელობის გამო ჰქონდათ ჩამორთმეული.

სამოგალო შერიგების მეორე აქტს წარმოადგენდა ძვ. წ. 403 წ-ს დემოკრატიის აღდგენის შემდეგ ათენის **სახალხო კრების** დეკრეტი, რომელმაც

ყველა შეიწყალა და მხოლოდ ოცდაათი გირანი და მათი ყველაზე მნიშვნელოვანი თანამზრახველები გააძევა ათენიდან. არისტოტელე მის მთავარ პირობას იმოწმებს: *μηδένι πρὸς μηδένινα μαθησιακῶς*. პლუტარქოსის დრომდე სიგყვა *ἀμνηστία* ამ ქმედების აღსანიშნად არ გამოიყენებოდა. მისი პირველი დამოწმებული მოხსენიება მილეგის წარწერებში გვხვდება (ძვ. წ. II ს. SIG 633. I. 36).

ამხანაგობები (societates) – ბერძნულ პოლისებში თავისუფალი პოლიტიკურ-ეკონომიკური და ასევე მეგობრული და ნათესაური გაერთიანებები.

რომის იმპერიაში ამხანაგობები მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ სხვადასხვა სფეროში.

კერძო სამართალში ამხანაგობები, რამდენიმე პირის (socii) ქონების (ან შრომის) გაერთიანება საერთო მიზნის მისაღწევად. ამავე დროს ამხანაგობების ეკისრებოდათ გარკვეული ვალდებულებები. ამხანაგობის წევრებს ამხანაგობისაგან და ერთმანეთისაგან დასაცავად ჰქონდათ ე.წ. ამხანაგობის საქმე (actio pro socio). უამრავი კერძო ამხანაგობის გარდა (მაგ., კომერციული კომპანიები), იყო სახელმწიფო მოიჯარე-შემსყიდველების (publicani) საზოგადოებები.

ძველრომაულმა სამართალმა იცოდა მხოლოდ ქონების ერთიანობა (consortium). საერთაშორისო ვაჭრობის განვითარების პროცესში რესპუბლიკის პერიოდის დასაწყისში წარმოიშვა მეწარმეთა ამხანაგობა, რომელშიც გაერთიანება პერეგრინებსაც (თავისუფალი არარომაელი მოქალაქეები, რომლებმაც დიდი როლი ითამაშეს რომის ეკონომიკურ ცხოვრებაში) შეეძლოთ. ამორი ფესვიდან ამოიზარდა კლასიკური ამხანაგობები: მისი ძირითადი რეკვიზიტები იყო:

1) შენაგანი, რომელიც ნებისმიერ ქონებას გულისხმობს (res ანუ უძრავ ქონებას, საქონელს, ფულს და ა.შ.), ან პროფესიულ ან ინტელექტუალურ მოღვაწეობას (operae), ან ერთსაც და მეორესაც. არ იყო აუცილებელი ცალკეული ამხანაგის შენაგანი ერთნაირი ყოფილიყო, მათი ქონების ერთიანობასაც შეიძლება სხვადასხვანაირი ფორმა მიეღო; ამხანაგობის შექმნისას ცალკეული ადამიანების ქონება შესაძლებელი იყო ყველას საერთო საკუთრება გამხდარიყო (communio);

2) მიზანი, რომელსაც ექნებოდა ქონებრივი ხასიათი და სასარგებლო იქნებოდა ამხანაგობის ყველა წევრისათვის.

ამხანაგობების სახელი მისი მიზნით განისაზღვრებოდა: იყო გენერალური ამხანაგობები,

ანუ მთელი ქონების ერთიანობა, აწინდელის და მომავლის, აქტიურის და პასიურის (societas omnium bonorum), გათვლილი ყველანაირ წამოწყებაზე (მეწარმეობაზე) მოგების მიღების მიზნით, ასევე სპეციალიზირებული, გათვლილი გარკვეულ მოღვაწეობაზე (societas alicuius negotiationis) და ცალკეული ერთჯერადი საქმის შესრულებაზე (societas unius rei);

3) თანხმობა, რომლის გამოვლენა ნებისმიერი საშუალებით შეიძლებოდა, მაგრამ განსხვავებით სხვა კონსენსუალური ხელშეკრულებებისა, თავდაპირველი თანხმობა საკმარისი არ იყო, საჭირო იყო სამუდამო თანხმობა. ამიტომ ამხანაგობა არა მარტო საერთო გადაწყვეტილებით, არამედ ერთ-ერთი ამხანაგობის წევრის უარის საფუძველზე წყვეტდა არსებობას; მაგრამ თუ უარი არადროული იყო, ამხანაგობის ეს წევრი დანაკარგებისაგან არა, მაგრამ მოგებისაგან კი თავისუფლდებოდა. ერთ-ერთი ამხანაგობის წევრის უარი ან სიკვდილი, გაკოტრება ან ქონების კონფისკაცია ასევე წყვეტდა ამხანაგობას, რომელსაც შეეძლო გაეგრძელებინა (ფორმალურად) ახალი, ანუ სხვა ამხანაგობა (nova societas);

თითოეული ამხანაგობის წევრი ყველა დანარჩენს ისე უნდა მოქცეოდა, როგორც ამას კეთილსინდისიერება (bona fides) ითხოვდა, ანუ შეეგანა დაპირებული შენაგანი (სამუშაო თავად უნდა შეესრულებინა), გაენაწილებინა ამხანაგობის მოგება და წაგება და აენამლაურებინა მისით მიყენებული დანაკარგი.

ანაკრისისი (ἀνάκρισις) – წინასწარი მოსმენა იმ საჯარო მოხელის წინაშე, რომლის წინაშეც სასამართლოში (იხ. დიკასტერიონი) საქმე მოგვიანებით იქნებოდა განხილული. სიგყვასიგყვით „გამოცდა“. ის არ უნდა იქნეს გაიგივებული სამოქალაქო კანონმდებლობის სისტემათა საგამოძიებო ინსტრუქციასთან (მითითებასთან). ათენელი **მაგისტრატის** მოქმედების თავისუფლება ძალზე შეზღუდული იყო. **დიაიტიკესისგან** (არბიტრისაგან) განსხვავებით მას არ შეეძლო საქმის გადაწყვეტა. სამწუხაროდ, ამ პროცედურის შესახებ ცოცხა რამ ვიცით. სავარაუდოდ, მოდავე მხარეებს ანაკრისისის დროს ყველა დოკუმენტი, როგორებიც იყო კონტრაქტი, ანდერძი, კანონები, რომელთა გამოყენებასაც ისინი სასამართლო სხდომაზე აპირებდნენ, დალუქულ ქოთანში უნდა ჩაეღობათ. შესაძლებელია, ეს წინასწარი მოსმენა მოდავე მხარეებს სასამართლო სხდომისათვის მოსამზადებლად ეხმარებოდა იმით, რომ მათ შეეძლოთ თავიანთი

მოწინააღმდეგის მტკიცებულებათა წინააღმდეგ მიეღოთ მომები. (იხ. **სამართალწარმოება, ათენი**). ძვ. წ. IV ს-ში ძალზე მცირეთანხიანი კერძო ბრალდების საქმეთა დიდი ნაწილი ანაკრისისის შემდეგ უშუალოდ მოხელეს მიერ წყდებოდა.

ანალები (Annales) – ძველ რომში უძველესი პერიოდიდან ქურუმები ღირსშესანიშნავი მოვლენების აღწერას აწარმოებდნენ. ამ მოვალეობას ასრულებდნენ **პონტიფეებსები (Pontifices)**, განსაკუთრებით მთავარი ქურუმი (Pontifex maximus). ამიგომ ამ ყოველწლიურ ჩანაწერებს ეწოდებოდა პონტიფეისთა ანალები (Annales Pontificum). უმაღლესი ქურუმის რეზიდენციის წინ გამოიდგმებოდა ხის დაფები, რომლებზედაც მნიშვნელოვანი მოვლენები (მშის, მთვარის დაბნელება, მოგვიანებით ფასების მრდა, ომები და ა.შ.) იყო დაფიქსირებული. სავარაუდოდ, ძვ. წ. 130 და 144 წწ-ს შორის ეს ჩანაწერები გადაამუშავეს 80 წიგნად (Annales maximi). ანალებმა ჩაუყარა საფუძველი რომაულ ისტორიოგრაფიას.

ანდერძი (testamentum) – ანდერძის დაგოვება შეეძლო მხოლოდ იმ პიროვნებას, რომელსაც ჰქონდა ვაჭრობის (commercium) და, შესაბამისად, ანდერძის შედგენის უფლება (testamenti factio). მშობლებთან მცხოვრებ ვაჟებს, მონებს, უცხოელებს, არასრულწლოვნებს არ შეეძლოთ ანდერძის დაგოვება. ანდერძის მიხედვით, **მემკვიდრედ** არ შეიძლებოდა უცხოელების, ქალების და ღრთთა განმავლობაში **lex Iulia et Pappaea**-ს მიხედვით დაუოჯახებელთა და უშვილოთა დასახელება. ქალებს არ შეეძლოთ ანდერძის შედგენა, მაგრამ მოგვიანებით მიიღეს ეს უფლება (coemptio testamenti faciendi gratia – ანდერძის შედგენის უფლების მინიჭება), აღრიანეს ღრთიდან კი ისინი უკვე დამოუკიდებლად ან **მეურვის** საშუალებით ადგენენ ანდერძს. **მონის** დასახელება ანდერძში მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლებოდა, თუ ანდერძის მიხედვით, ამასთან ერთად მას ენიჭებოდა თავისუფლება. ანდერძის უძველესი ფორმა იყო testamentum calatum ან calatis comitiis factum, რომელსაც **პატრიციები** კითხულობდნენ სახალხო კრების წინ. ანდერძის უძველესი ფორმაა და გამოიყენებოდა გამონაკლის შემთხვევაში testamentum in procinctu (ანდერძი იკითხებოდა სარდლის უფლებით მწკრივში ჩამდგარი ჯარისკაცების წინ ბრძოლის დაწყებამდე). ანდერძის ორივე ფორმა სამოქალაქო სამართლის ხასიათს ატარებდა და მხოლოდ იმ შემთხვევაში სრულდებოდა, თუ პატრონს კანონიერი მემკვიდრე არ ჰყავდა. **XII დაფის კანონების** თანახმად, ანდერძის შედგენის მიზანს ირიბად ემსახურებოდა **მანციპაცია**, რომლის საშუალებითაც მოანდერძე რწმუნებულ პირს (familiae emptor) გადასცემდა თავის ქონებას იმ მიზნით, რომ იგი მას გაუფრთხილდებოდა და მოანდერძის სიკვდილის შემდეგ, ანდერძის თანახმად, გაანაწილებდა მას მემკვიდრეებს შორის. მანციპაციიდან განვითარდა რომაული ანდერძის ძირითადი ფორმა – testamentum per aes et libram. მანციპაცია მხოლოდ ფორმალურ ხასიათს ატარებდა და რწმუნებული პირი იყო მხოლოდ **მოწმე** (მოწმეთა რაოდენობა იყო განსაზღვრული – 7 პიროვნება), ხოლო მემკვიდრე ხდებოდა ის პირი, რომელიც დასახელებული იყო ანდერძში. მოანდერძის უკანასკნელი ნების გამოცხადებას ეწოდებოდა heredis nuncupatio, რომელსაც გეპირი ფორმა ჰქონდა, თუმცა კლასიკურ ეპოქაში იგი თითქმის ჩაანაცვლა ანდერძის წერილობითმა ფორმამ, რომელიც საშუალებას აძლევდა მოანდერძეს ანდერძის მინაარსი საიდუმლოდ შეენახა (testamentum per scripturam factum). ანდერძის გაცნობის შემდეგ მოწმეები თავის ბეჭედს ასვამდნენ დოკუმენტს (testamentum septem signis signatum) და აწერდნენ ხელს (adscriptio). იმისათვის, რომ ანდერძს (გეპირი, წერილობითი) იურიდიული ძალა მინიჭებოდა, საჭირო იყო მთელი რიგუალის გედმიწევნით ჩაგარება. ანდერძისათვის იყენებდნენ ხის დაფებს, შემდეგ მათ ახვევდნენ და შესანახად მიჰქონდათ ან მოანდერძის მეგობართან, ან აბარებდნენ გაძარში (ძირითადად ვესგას ქურუმებთან), მოგვიანებით ქალაქის არქივში. პრეგორულ სამართალს, პრინციპში, ანდერძის ახალი ფორმა არ შემოუღია, უბრალოდ, აუცილებელი აღარ იყო მანციპაცია და მემკვიდრეობა პირდაპირ გადაეცემოდა ანდერძში დასახელებულ მემკვიდრეს იმ შემთხვევაში, თუ ანდერძი 7 მოწმის მიერ იყო დაბეჭდილი. სპეციფიკური ანდერძების შედგენისას testamentum muti (მუნჯი), testamentum caeci (ბრმა), testamentum surdi (ყრუ) აუცილებელია ნოგარიუსის (tabularius) ან 8 მოწმის არსებობა. ეპიდემიის დროს არ იყო აუცილებელი ყველა მოწმის გამოცხადება (testamentum pestis tempore conditum) და ა. შ. სრულიად განსაკუთრებული ხასიათი აქვს testamentum militis (ჯარისკაცის ანდერძი), რომელიც კონკრეტული სოციალური ფენისათვის დაშვებულ პრივილეგიად უნდა აღვიქვათ. ამ გიპის ანდერძი ძალაში რჩებოდა ჯარიდან საპაგიო დათხოვნიდან 1 წლის განმავლობაში. **იუსტინიანუსის** მიერ testamentum militis

დაშვებული იყო მხოლოდ საომარ ვითარებაში. თუ **ლიბერტუსი** ანდერძის გარეშე წავიდოდა ამ ქვეყნიდან, მის პირდაპირ მემკვიდრეებს (heres sui) გადაეცემოდა ქონება. მათი არარსებობის შემთხვევაში კი მის **პაგრონს**. თუ ისიც არ იყო, მაშინ პაგრონის შვილებს, მათი არარსებობის შემთხვევაში პაგრონის ნათესავებს (gentiles). ანდერძში მოანდერძეს შეეძლო გვერდი აეველო თავისი უახლოესი ნათესავებისათვის. **ციცერონის** დროიდან აუცილებელი გახდა ანდერძში იმ შვილების სახელდებით მოხსენიება, რომელთაც მოანდერძე მემკვიდრეობის გარეშე გოვებდა და იმ მიზეზების დასახელება, რის გამოც ართმევდა მათ ამ უფლებას. სხვა ნათესავებთან მიმართებაში ასეთი მოთხოვნა არ არსებობდა. იმისთვის, რომ ანდერძი სრულყოფილად ჩათვლილიყო, აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა მოანდერძის ნორმალურ მდგომარეობაში ყოფნა. სულით ავადმყოფის, მფლანგველის, ზოგიერთ დანაშაულში ნასამართლები პირების ანდერძი ბათილდებოდა. რომის სამართალი ითვალისწინებდა ისეთ ვითარებასაც, როდესაც მოანდერძემ მართალია დაუტოვა მემკვიდრეობა კანონიერ მემკვიდრეს, მაგრამ ძალზე მცირე მოცულობით, არასრულად. ასეთ შემთხვევაში კანონიერ მემკვიდრეს შეეძლო სარჩელი შეეგანა სასამართლოში სავალდებულო წილის მისაღებად (hereditatis petitio).

ანონა (annona) – მომდინარეობს annus-დან (წლიური შემოსავალი), მოგვიანებით საკვები პროდუქტის მარაგს აღნიშნავს, განსაკუთრებით მარცვლეულის მარაგს, მოთხოვნილებას მარცვლეულზე, რომის და მუნიციპიების მომარაგებას მარცვლეულით წლის განმავლობაში. კიდევ უფრო მოგვიანებით ანონა საბაზრო ფასია, რომელიც შემოსავლებისა და მოთხოვნილების მიხედვით განისაზღვრება. ფასის განსაზღვრა სახელმწიფო **ზრუნვის** სფეროს წარმოადგენდა. საბოლოოდ ანონა აღნიშნავდა: 1) **პროვინციებიდან** შემოდინებულ ნაგურალურ პროდუქციას, რომელიც პროვინციაში მყოფი ჯარის ნაწილების და ჩინოვნიკების შესანახად გამოიყენებოდა (annona militaris); 2) განსაზღვრული პროვინციებიდან შემოსულ პროდუქციას დედაქალაქის შესანახად (annona civica). სახელმწიფო **ხაზინა** რომის გარეუბნიდან შეისყიდდა მგკიცე ფასებში ხორბალს და მოუსავლიანობის დროს (გაძვირების შემთხვევაში) დაბალ ფასად ყიდდა რომის მოსახლეობაზე. ანონასთან დაკავშირებული საქმეებით (ფასი, გადასახადი, ადმინისტრაციული პრობლემები) დაკავებული იყვნენ **ელიფე-**

ბი (aediles), გვიანი რესპუბლიკის პერიოდიდან **კურატორები** (curatores annonae). ამ სფეროს მთავარი მეთვალყურე იყო **პრაეფექტი** (praefectus annonae). გრაქქუსებამდე სახელმწიფო ზომიერ ფასს ინარჩუნებდა მარცვლეულზე. გრაქქუსების ხანიდან მარცვლეული უფასოდ ურიგდება მოსახლეობის იმ ნაწილს, რომელიც შეყვანილი იყო სპეციალურ სიებში სოციალური მდგომარეობის მიხედვით. მარცვლეულის დარიგება არჩევნების დროს პროპაგანდის ძლიერ საშუალებას წარმოადგენდა.

ანგიდოსისი (ἀντίδοσις) – სიგყვასიგყვით „სანაცვლოდ მიცემა“. პირს, რომელსაც ევალებოდა **ლიგურგიის** ჩაგარება, შეეძლო თავიდან აეცილებინა ეს ვალდებულება, თუკი იგი დაასახელებდა ამ საქმის შესასრულებლად უფრო მდიდარსა და უფრო კვალიფიცირებულ **მოქალაქეს**. თუ დასახელებული პირი დაეთანხმებოდა დამსახელებელს, რომ იგი მართლაც უფრო მდიდარი იყო, მაშინ მას უნდა აღესრულებინა ლიგურგია. თუკი იგი განაცხადებდა, რომ დამსახელებელზე ღარიბი იყო, მაშინ ამ უკანასკნელს თავისი განაცხადის გამოსაცდელად შეეძლო მათი ქონების ერთმანეთში გაცვლა მოეთხოვა. ამ შემთხვევაში თავად განაცხადის წარმომდგენს უნდა აღესრულებინა ლიგურგია, როგორც უფრო დიდი ქონების ახალ მესაკუთრეს. გაცვლის ეს პროცესი იწოდებოდა ანგიდოსისად. დემოკრატიული თვალთახედვიდან ამ სისგემის სარგებლიანობა იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი აქვებდა მდიდრებს ერთმანეთის მიმართ ყოფილიყვნენ ეჭვიანი, ნაცვლად იმისა, რომ მათ მგრობა სახელმწიფოს წინააღმდეგ წარემართათ.

ანქისგვა (ἀγχιστεία) – ფართო კომლი. ნათესაური ჯგუფი, რომელიც მოიცავდა ნათესაურ კავშირებს გარე ბიძაშვილების ჩათვლით. ათენში ანქისგვა საოჯახო კანონმდებლობის ბაზის წარმოადგენდა. მას ასევე **სუყუენის** ეწოდებოდა. თუ ანქისგვის წევრს მოკლავდნენ, ღვენას ამ ჯგუფის უახლოესი მამრობითი სქესის ნათესავი ახორციელებდა. **მემკვიდრეობის** სადავო შემთხვევებში, მემკვიდრეობაზე პრეტენზია ანქისგვაში შემავალ უახლოეს მამრ ნათესავს ჰქონდა. მამის მხრიდან ნათესავებს დედის მხრიდან ნათესავებზე ენიჭებოდათ უპირატესობა.

აპაგოგე (ἀπαγωγή) – სიგყვასიგყვით „წათრევა“ შესაფერის **მაგისგრაგთან**. საჯარო ბრალდების

– **გრაფეს** ერთ-ერთი სახეობა. ბრალმდებელი საქმეს იწვევდა იმით, რომ აკავებდა ბრალდებულს და მას შესაფერის მაგისტრატს გადასცემდა, ჩვეულებრივ ე. წ. **თერთმეტს**. მყისიერად დაკავება ნებადართული იყო კრიმინალთა გარკვეული კატეგორიის მიმართ, როგორებიც იყვნენ ქურდები და ის პირები, რომლებიც ამეტებდნენ მათთვის მინიჭებულ უფლებებს. იმ შემთხვევაში, თუ ბრალდებული აღიარებდა თავის დანაშაულს მაგისტრატის წინაშე, ის მაშინვე სიკვდილით ისჯებოდა. მაგრამ თუ ის განაცხადებდა, რომ იყო უდანაშაულო, მის მიმართ საქმეს აღძრავდნენ (იხ. ასევე **ეფეგესისი**).

აპარიტორები (apparitores) – დაბალი რანგის მომსახურე გექნიკური პერსონალი, რომელიც უმაღლეს **მაგისტრატთან** მსახურობდა (**ლიტტორები**, **ნომენკლატორი**, მაცნე, გადამწერი და ა.შ.). რამდენადაც აპარიტორები ღიდი ხნის განმავლობაში მსახურობდნენ მაგისტრატთან, ისინი სარგებლობდნენ **იმუნიტეტით** და ღიდი გავლენით, განსაკუთრებით იმპერიის ხანაში. აპარიტორებს ჰქონდათ თავისი ორგანიზაციები (იხ. **კოლეგია**).

აპელა (ἀπέλλα) – **სახალხო კრება** სპარტაში. მისი პროცედურა **ლიკურგოსის** რეგრათი იყო განსაზღვრული. აპელაზე დასწრების უფლება ყველა სპარტიაგს ჰქონდა. აპელა, სავარაუდოდ, ყოველთვიურად იყო მოწვეული. სახალხო კრებას თავდაპირველად **მეფეები** და **გერუსია** თავმჯდომარეობდნენ, მოგვიანებით კი (ძვ. წ. V ს.) **ეფოროსები**. აპელას ევალეობდა მიელო ან უარეყო მის წინაშე წარმოდგენილი წინადადებები. რეგრამი შეგანილი დამატებით, სპარტის სახალხო კრებას ჩამოერთვა კანონმდებლობის ინიცირების თუ მისი შესწორების უფლება. თავის ნებას აპელა ხმაურიანი მხარდაჭერით გამოხატავდა. იმ შემთხვევაში, თუკი ეს გარკვევით არ ჩანდა, მაშინ ფორმალური კენჭისყრა იმართებოდა. სახალხო კრების კომპეტენციის მასშტაბი დამუსგებით არაა ცნობილი. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, სახალხო კრება უფლებამოსილი იყო გადაეწყვიტა სადავო შემთხვევები, რომლებიც გახგის გადაცემას უკავშირდებოდა; დაენიშნა სამხედრო მეთაურები; აერჩია ეფოროსები, სხვა **მაგისტრატები** და გერუსია; გადაეწყვიტა მავის დადების, ომის დაწყების და სამოკავშირეო ხელშეკრულებათა გაფორმების საკითხები. აპელას თანხმობას ასევე საჭიროებდა კანონმდებლობაში დაგვიძლი ცვლილებების შეგანა. მის გვერდით ასევე

გვხვდება გერმინი $\mu\kappa\rho\alpha \ \acute{\epsilon}\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$ (ქსენოფონი, *ჰელენიკა*, 3. 3. 8), რომელსაც, როგორც ჩანს, გადაუღებელ შემთხვევაში იწვევდნენ.

აპელაცია (appellatio) – სასამართლოს მიერ გამოგანილი განაჩენის გასაჩივრება. **ფორმულარული სამართალწარმოება** ამ პროცედურას თავიდან კრძალავდა. მხოლოდ **ავგუსტუსის** ეპოქიდან გახდა შესაძლებელი აპელაცია. თავდაპირველად აპელაცია შესაძლებელი იყო მხოლოდ **მაგისტრატის** დადგენილების, მოგვიანებით კი, **კლავდიუსის** დროიდან, სასამართლო განაჩენის წინააღმდეგაც. აპელაცია შედიოდა უფრო მაღალ ინსტანციაში (ადგილობრივი სასამართლოს განაჩენი საჩივრდებოდა გამგებელთან, რომში – ქალაქის **პრეფექტთან**). **პრინცეპსის**, **სენატის**, პრეტორიის პრეფექტის (praefectus praetorio) მიერ გამოგანილი განაჩენი გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა. **დომინანტის** ეპოქაში I ინსტანციას წარმოადგენდა პროვინციის რექტორი როგორც **მოსამართლე**, II – ვიკარიუსი (ადმინისტრაციის უფროსი), III – პრეტორიის პრეფექტი. თუ გვიანკლასიკურ საქმისწარმოებაში მიიღებდნენ წერილობით აპელაციას (libelli appellatorii), იგი გადამისამართდებოდა ზემო ინსტანციაში და თან აუცილებლად უნდა დართეოდა ამ აპელაციის თაობაზე I ინსტანციის მიერ წარმოდგენილი მოსაზრება. ახალ განაჩენს შეიძლება გაეუქმებინა ძველი დადგენილება ან შეეგანა მასში ცვლილებები. ძველად სისხლის სამართალი იცნობდა აპელაციისათვის გერმინს – **პროვოკაცია**. მოგვიანებით ეს ორი გერმინი სინონიმური მნიშვნელობის ხდება.

აპოგრაფე (ἀπογραφή) – საჯარო ბრალდების ერთ-ერთი სახეობა. ბრალდებული ჩამოთვლიდა ქონებას, რომელსაც, მისი აზრით, სახელმწიფოს კუთვნილება იყო და ბრალდებულის მიერ უკანონოდ იყო მითვისებული. საქმის მოგების შემთხვევაში მას ამ ქონების 3/4 გადაეცემოდა. დემოსთენეს სიგყვა „ნიკოსგრაგოსის წინააღმდეგ“ და ლისიასის სიგყვა „არისტოფანეს მემკვიდრეობისთვის“ ამ გიპის საქმეთა გამო არის დაწერილი.

აპოდექტესები (ἀποδέκται) – ათენში ათი **მაგისტრატისაგან** შემდგარი საბჭო, რომელიც **ბულეს** ზედამხედველობის ქვეშ აწარმოებდა გადასახადთა შემკრებ უწყებათაგან ფულადი სახსრების მიღებას და უხდიდა მათ ხარჯვით უწყებებს. ეს თანამდებობა **კლისთენესმა** შე-

მოილო. **პერიკლეს** დროიდან მათ წილისყრით ნიშნავდნენ (იხ. **არჩევნები კენჭისყრით**).

აპოფასისი (ἀποφασίς) – სიგყვასიგყვით „ჩვენება, განცხადება“. პროცედურა, რომელიც ძვ. წ. IV ს-ის შუა წწ-ში იქნა შემოღებული. **სახალხო კრების** მოწოდებით ან საკუთარი ინიციატივით, **არეოპაგი** უფლებამოსილი იყო შეესწავლა ნებისმიერი შემთხვევა, რომელიც საჯარო უსაფრთხოებას ეხებოდა და წარედგინა განცხადება (აპოფასისი) **სახალხო კრებისათვის**. ამ განცხადებაში იგი სახალხო კრებას კონკრეტული საქმიანობის რეკომენდაციას აძლევდა, ასე მაგალითად, დასახელებული პირის სამართლებრივი ღვევისაკენ მოუწოდებდა.

არბიტრაჟი, ბერძნული (δικαίᾱ) – დავის განსახილველად წარდგენა ნეიგრალური პიროვნების ან ორგანიზაციისათვის, რომელთა განაჩენის ცნობის შესახებაც მოდავე მხარეები წინასწარ დებდნენ პირობას. საარბიტრაჟო სასამართლო ბერძნებისათვის ცნობილი იყო აღრეული პერიოდიდან. ამგვარი სასამართლოს არსებობა დასტურდება სპარგაში, გორგინაში, ეფესოსსა და ლამპსაკოსში, თუმცა მათი ფუნქციონირების დეტალური აღწერა ჩვენ მხოლოდ ათენის პრაქტიკიდან მოგვეპოვება. იქ ხშირად ქირაობდნენ კერძო **დიაიგეტესებს**, რომლებიც დავის მოგვარების დროს სამართლებრივ ნორმებზე მეტად სამართლიანობის პრინციპით ხელმძღვანელობდნენ. კერძო დიაიგეტესების გვერდით საჯარო დიაიგეტესებიც არსებობდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ დიაიგეტესის განაჩენი ლეგალური თვალსაზრისით სავალდებულო იყო, მოდავეებს უფლება ჰქონდათ აპელაცია – **ეფესისი** სასამართლოში შეეგანათ.

საბერძნეთში, განსაკუთრებით ელინისგურ პერიოდში, საარბიტრაჟო სასამართლო სხვა შემთხვევაშიც გამოიყენებოდა. კერძოდ, ამა თუ იმ სახელმწიფოს შეეძლო შეეთავაზებინა მეგობარი სახელმწიფოსთვის, რომ მას გამოეგზავნა მისი მოსამართლეები. ეს უკანასკნელნი განიხილავდნენ მასპინძელი სახელმწიფოს **მოქალაქეების** სამოქალაქო და, ცალკეულ შემთხვევებში, სისხლის სამართლის საქმეებს. მოწვეული მოსამართლეები, უპირველესად, იღვწოდნენ დავა „სასამართლოს გარეშე“ მოეგვარებინათ, თუმცა, როდესაც შერიგების მცდელობა წარუმაგებლად მთავრდებოდა, მათ უფლება ჰქონდათ სასამართლო განხილვის თაობაზე გაეკეთებინათ განაცხადი.

არბიტრაჟს ყველაზე დიდი გავლენა სახელმწი-

ფოთა შორის ურთიერთობის სფეროში ჰქონდა. დღეს ძნელია ვილაპარაკოთ იმაზე, შეიმუშავეს თუ არა ბერძნებმა ეს მექანიზმი იმისთვის, რომ ძალა სამართლიანობის პრინციპით ჩაენაცვლებინათ. თუმცა, ერთი ფაქტია, სწორედ მათ გახადეს საარბიტრაჟო სასამართლო ომების თავიდან აცილების იმ საშუალებად, რომელსაც საკმაოდ ხშირად მიმართავდნენ და რომელმაც ფართო აღიარება მოიპოვა. არბიტრაჟის გამოყენების აღრეული მაგალითები, როგორცაა სპარგის შუამავლობა სალამინის თაობაზე ათენისა და მეგარის დაპირისპირებაში, ჩვენთვის მხოლოდ ნახევრადლეგენდარული გრადიციითაა ცნობილი. თუმცა არსებობს ორიგინალური ჩანაწერი, რომლის მიხედვითაც არგოსი ესწრაფვოდა თავის ორ კოლონიას – კნოსოსსა და გილოსს შორის უთანხმოება მოეგვარებინა და მომავალში თავიდან აეცილებინა მათი განმეორება. ეს გადაწყვეტილება დაახლოებით ძვ. წ. 450 წ-ს იყო მიღებული. ძვ. წ. 450 წ-ის შემდგომ საზავო ხელშეკრულებები ჩვეულებრივ შეიცავდნენ კლაუზულას, რომელიც ავალდებულებდა ხელის მომწერ მხარეებს, რომ მათ ყველა დავა, რომელიც კი შესაძლოა წარმოშობილიყო, არბიტრაჟისათვის გადაეცათ. როგორც ჩანს, ამ პრაქტიკას ხშირად მიმართავდნენ, თუმცა, ცალკეულ შემთხვევებში, შესაფერისი არბიტრის პოვნასთან დაკავშირებული სირთულეები და მოსახლეობის გამწვავებული განწყობა არ აძლევდა მხარეებს საშუალებას არბიტრაჟისთვის მიემართათ. ათენის საზღვაო კავშირის არსებობის პერიოდში მას ჰქონდა პრეტენზია, რომ იმპერიის წევრებს შორის წარმოქმნილი დავის დროს არბიტრი ყოფილიყო. მოგვიანებით, ბერძნული ლიგები იმავე საშუალებით ისწრაფვოდნენ, რომ უზრუნველყოთ კავშირის შიგნით არსებული წონასწორობა.

მოღწეული წარწერები ცნობებს გვაწვდიან: არბიტრაჟის მოქმედების მექანიზმის, მისი სიდიდის, კომპოზიციის, პროცედურის, მოსამართლეთა დანიშვნის შესახებ. აქვე ვეცნობით მოსამართლეთა წინაშე წარდგენილ ჩვენებათა ხასიათს თუ მათ მიერ გამოგანილ გადაწყვეტილებებს, ასევე გადაწყვეტილებათა დარღვევასთან დაკავშირებულ ჯარიმებსა და სასაზღვრო კომისიების მიერ გაგარებულ საზღვრის განცალკევების პრაქტიკას (იხ. **დიკასტერიონი; სამართალწარმოება, ათენი**).

არბიტრი (arbiter) – **პრეტორის** მიერ მოხმობილი ექსპერტი, რომელიც შუამავლის ან მესამე **მოსამართლის** ფუნქციას ასრულებდა. არ იყო

შებლული როგორც მოსამართლე, მკაცრი იურიდიული ნორმებით და შექმნილი **ეკვიტასის** (სამართლიანობის) საფუძველზე ეწარმოებინა საქმე. ამიგომ, ყველა თავისუფალ სასამართლო პროცესს, რომელიც მკაცრად განსაზღვრული ფორმულის გარეშე მიმდინარეობს, ეწოდება არბიტრიუმი (arbitrium). არბიტრებს ხშირად ვხვდებით იმ პროცესებზე, რომლებიც საზღვრების დავას შეეხება. არბიტრს მოგჯერ უწევდა ფულადი ჯარიმის განსაზღვრაც, ამიგომ **მოსამართლეს** (iudex) ხშირად უწოდებენ arbiter datus-ს, პირს, რომელსაც იწვევდა სასამართლო **მაგისტრაცი** და ავალებდა სასამართლო პროცესისათვის მნიშვნელოვანი საქმიანობის გაწევას. დიდი სამოგადოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა ასევე არბიტრს, როგორც არა სასამართლო, არამედ კერძო შუამავალს (arbiter ex compromisso). კერძო შუამავალის მოწვევა ორივე მხარის თანხმობის საფუძველზე ხდებოდა და მხარეები კისრულობდნენ ვალდებულებას, გადაეხადათ ფულადი ჯარიმა. იმ შემთხვევაში, თუ შუამავალი თავს აარიდებდა დაკისრებულ მოვალეობას, გადაეწყვიტა დავა, პრეტორს შეეძლო მხოლოდ ფულადი ჯარიმა დაეკისრებინა მისთვის (**მულტა** – მაგისტრაციის ბრძანებით დაკისრებული ჯარიმა დაუმორჩილებელი მოქალაქის მიმართ).

არგნოსანი – მოხელე გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში. ასრულებდა საპოლიციო ხასიათის ფუნქციებს. არგანი (საბჯენი ჯოხი) მისი სამოხელეო ნიშანი იყო. საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ არგნოსანს ხელჯოხიანს ან ხელარგნოსანს უწოდებდნენ.

არეოპაგი – არეოპაგზე ან არესის ბორცვზე ათენში უძველესი დროიდან იკრიბებოდა საბჭო – βουλή, რომელსაც მოგვიანებით, მეორე საბჭოს – **ბულეს** შექმნის შემდეგ, შეკრების ადგილის მიხედვით არეოპაგის საბჭო – ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή, ან მოკლედ არეოპაგი ეწოდა. მის წევრებს არეოპაგიტები ერქვათ.

არეოპაგი უძველესი სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტი იყო. მისი ისტორია სათავეს მითოლოგიური ხანიდან იღებს. გადმოცემით, პოსეიდონის ვაჟის, ჰალიკოგისესის მკვლელობის გამო არესი გასამართლებულ იქნა. იმ ბორცვს, რომელმედაც სასამართლო ჩაგარდა, მოგვიანებით ამის გამო „არესის ბორცი“ ანუ „არეოს პაგოსი“ ეწოდა. ამ საბჭოს კი არესის სასამართლო პროცესის შემდეგ მკვლელობასთან დაკავშირებულ საქმეთა განხილვის უფლება მიენიჭა.

არეოპაგის, როგორც უძველესი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნის, ისტორია მჭიდროდ უკავშირდება ათენის პოლიტიკურ ისტორიას და ნათლად წარმოაჩენს დემოკრატიულ და ანტი-დემოკრატიულ ძალთა შორის არსებულ დაძაბულობას.

მონარქიის პერიოდში არეოპაგის საბჭოს **მეფე** იწვევდა და თავად თავმჯდომარეობდა მას. არეოპაგის თავდაპირველი ფუნქცია მეფის მრჩეველის ფუნქცია უნდა ყოფილიყო, მეფისა, როგორც წინამძღოლისა, ქურუმისა და მსაჯულის. მონარქიის დაქვეითებასთან ერთად იზრდება არეოპაგის საბჭოს გავლენა. არგუმენტირებული ჩანს გრადიცია, რომლის მიხედვითაც ძვ. წ. VII ს-ში ხელისუფლება, ფაქტობრივად, არეოპაგს ემორჩილებოდა (იხ. არისტოტელე, ათენელთა სახელმწიფო წყობილება, 3. 6). მონარქიის და **არისტოკრატიული** ხანის უმეტეს პერიოდებში საბჭო მთლიანად **ეპაგრიდებისაგან** შედგებოდა. მათი შერჩევის წესის შესახებ ცნობები არ არის შემორჩენილი.

არეოპაგის საბჭოს ახალი მოწყობის დროს (სავარაუდოდ, ყველაზე გვიან ეს **სოლონის** მოღვაწეობის დროს უნდა ყოფილიყო გაგარებული) ამ საბჭოს შემადგენლობაში წარმოდგენილი იყო ყველა ყოფილი **არქონი**. ისინი თავიანთი რწმუნებულების ვადის ამოწურვის შემდეგ არეოპაგის წევრები ხდებოდნენ. არეოპაგის საბჭოში ცხრა წევრის ყოველწლიური შესვლა მას 200-300 წევრისაგან შემდგარ ინსტიტუტად ხდიდა. ახალი წევრების შეკრების ამ სისტემით, არეოპაგი თანდათან კარგავდა თავის ექსკლუზიურად არისტოკრატიულ ხასიათს. გარკვეული დროის მანძილზე იგი ქონებრივად მდიდარ **მოქალაქეთა** ფენას წარმოადგენდა, შემდეგ კი ნელ-ნელა ყველა კლასის მომცველ ინსტიტუტად გადაიქცა (იხ. **თეგები**).

ეფიალტესის მიერ გაგარებულ რეფორმამდე საბჭოს მოქმედების მთავარი სივრცე უცვლელი უნდა დარჩენილიყო, თუმცა **კანონთა** კოდიფიკაციამ არეოპაგის იურისდიქცია ნაკლებად თვითნებური გახადა. სოლონმა წერილობით დაადგინა არეოპაგის უფლებები და ამით გარკვეულწილად შეზღუდა ის. მოსამრება იმის თაობაზე, რომ სოლონის რეფორმამდე არეოპაგი ირჩევდა არქონებს, მეცნიერებაში დღესდღეობით არაა გაზიარებული. მეცნიერების ვარაუდით, მეორე საბჭოს – ბულეს შექმნასაც არ უნდა ჩამოერთმია არეოპაგისათვის პრობულებიკური ფუნქციები, გამომდინარე იქიდან, რომ ეს სოლონამდე არსებული სახელმწიფოსათვის საჭირო არ იყო. ამასთან, არეოპაგის ფუნქ-

ცია გენერალური ხასიათის რჩევების მიცემისა შენარჩუნებული უნდა ყოფილიყო იმ დრომდე, ვიდრე არქონები სახელმწიფოში მთავარ მოხელეებად რჩებოდნენ.

ტირანიის პერიოდში არეოპაგი მთლიანად ტირანის მომხრეებისაგან შედგებოდა. შესაბამისად, ტირანიის დაცემის შემდეგ არეოპაგი გარკვეულწილად დისკრედიტირებული უნდა ყოფილიყო. თუმცა, შესაძლოა, **კლისთენესის** რეფორმის შემდგომ არეოპაგმა გარკვეული ცვლილებები განიცადა. ძვ. წ. 507/6 წ-დან ძვ. 488/7 წლამდე იგი ახალი წევრების შერჩევას ხალხის მიერ არჩეული არქონებიდან ახდენდა. ამ არქონთა რიცხვში **თემისტოკლესი** და **არისტიდესი** იყვნენ. ამან და არეოპაგის მიერ ძვ. წ. 490 წ-სა და 480/79 წლების კრიზისის დროს შესრულებულმა როლმა (არეოპაგმა უხელმძღვანელა აგიკის მოსახლეობის სალამინსა და პელოპონესში ევაკუაციას) გარკვეული გავლენა იქონია მისი გავლენის აღორძინების საქმეში. მაგრამ მღვაოსანთა ფენისა და დემოკრატიული ინსტიტუტების სწრაფი ზრდის პირობებში არეოპაგის ხელში მოქცეული დიდი ძალაუფლება უკვე აღარ შეესაბამებოდა არსებულ სიტუაციას. ძვ. წ. 487/6 წწ-ის შემდეგ მისი წევრების თანმიმდევრობითმა გაქრობამ პოლიტიკური ასპარეზიდან არეოპაგის ძალა შეასუსტა.

არეოპაგის ფუნქციების შეცვლაში კარდინალური როლი ძვ. წ. 462 წ-ს დემოკრატიული პარტიის ლიდერის – **ეფიალტესის** მიერ გაგარებული რეფორმამ ითამაშა. მან არეოპაგი ბულებსა და **სახალხო კრების** წინაშე დაადანაშაულა. იმ მომენტისთვის სახალხო კრების შემადგენლობაში მძლავრობდა ღარიბ მოქალაქეთა ფენა (ათენი არ აწარმოებდა ამ პერიოდისთვის არანაირ საზღვაო ომს და ამდენად, მღვაოსნები ძირითადად ქალაქში იყვნენ. ეფიალტესის მოწინააღმდეგე **კიმონი** და **ჰოპლიტები** სპარტაში ლაშქრობდნენ), რომლებიც დემოკრატიების მგზნებარე მხარდამჭერები იყვნენ. სახალხო კრებამ მიიღო ეფიალტესის შემოთავაზებული კანონპროექტი არეოპაგის შესახებ. ამ კანონით, არისტოკრატებს თქმით, არეოპაგს ჩამოერთვა „მოვლენათა წარმართვის პრივილეგია“, რაც იმას ნიშნავს, რომ არეოპაგმა ყოველგვარი პოლიტიკური გავლენა დაკარგა. მისი პრივილეგიები გადაეცა ბულებს, ნაწილობრივ სახალხო კრებას და სასამართლოებს (იხ. **დიკასტერიონი**). მას ჩამოერთვა „კანონების დამცველის“ – *πομοφλακία*-ს ფუნქცია და იგი სახალხო კრებამ ბულებს მიანიჭა. ამიერიდან სწორედ ეს ინსტიტუტი ზრუნავდა კანონების დაცვაზე. არეოპაგი

გადაიქცა სასამართლოდ, ოღონდ სასამართლოდ, რომელშიც სისხლის სამართლის საქმეთა გარკვეული ნაწილი – უმთავრესად მკვლელობის საქმეები და სხვა საქმეები (მაგ., მკრეხელობასთან დაკავშირებული საქმეები) განიხილებოდა. შესაბამისად, შეიზღუდა მისი იურისდიქციაც. ძვ. წ. 403/2 წ-ში გამოცემული დეკრეტი იმის თაობაზე, რომ არეოპაგის, როგორც „კანონის დამცველის“ ფუნქცია აღდგენილიყო, როგორც ჩანს, პრაქტიკულად არ განხორციელებულა.

არეოპაგის სასამართლოს ძვ. წ. IV ს-ში ძალზე მაღალი რეპუტაცია ჰქონდა. ანტიკურობის გამოჩენილი მოღვაწენი – **დემოსთენე**, **ლისიასი**, **ესქინე** და სხვ. ერთხმად ლაპარაკობენ ამ ინსტიტუტის მიმართ არსებული ღრმა პატივისცემის შესახებ. არეოპაგი არქონად ნამსახურები პირებისაგან შედგებოდა, ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ მისი თითოეული წევრი დემოკრატიული ხელისუფლების მოხელეთა მიერ გამოწველივით იყო შესწავლილი: ყოველი არქონი გადიოდა **თესმთეგესების** მიერ ჩატარებულ გამოძიებას – **ლოკიმასიას**, ვიდრე ისინი თავიანთი თანამდებობრივი მოვალეობის აღსრულებას შეუდგებოდნენ. თავიანთი ერთწლიანი მსახურების დასრულების შემდეგ კი ისინი გადიოდნენ სახალხო აუდიტს – **ევთინეს**. არეოპაგიტები მხოლოდ იმ არქონებს შეეძლოთ გამხდარიყვნენ, რომლებიც ამ გამოცდას წარმატებით გაივლიდნენ (იხ. **არქონი**). ეს თანამდებობა ერთადერთი იყო, რომელიც ათენელ მოხელეს მთელი სიცოცხლის განმავლობაში ეკავა (არისტოკრატე, ათენელთა სახელმწიფო წყობილება, 3. 6). ამისდა მიუხედავად, არეოპაგის წევრები ისევ გადიოდნენ აუდიტს – ევთინეს.

არეოპაგს აუცილებელი და სხვა სასამართლოებისგან განსხვავებული პროცედურები ჰქონდა. ერთი უმთავრესი პროცედურა ფიცის მიცემა იყო. ბრალმდებელი საზვიამოდ წარმოსთქვამდა ფიცს, რომლითაც იგი განადგურებას აგენდა თავის თავს, თავის ოჯახს და თავის შთამომავალთ, თუ სიმართლეს არ იცყოდა. ამის პარალელურად სპეციალური მოხელეები ცხოველთა (ხარი, ირემი) მსხვერპლშეწირვას აგარებდნენ. იმავე ფიცს წარმოსთქვამდა ბრალდებულები, მისი უფლებები განსაკუთრებით დაცული იყო. თუ იგი საქმეს წააგებდა და დამნაშავედ იქნებოდა მიჩნეული, მოსარჩელეს არ ჰქონდა უფლება დასჯა თავად განხორციელებინა. მკვლელობის საქმეთა შემთხვევაში არეოპაგი უფლებამოსილი იყო მკვლელობაში დამნაშავე ჯალათისათვის გადაეცა. სხვა საქმეთა დროს, ასე მაგალითად, მკრეხელობასთან დაკავშირე-

ბულ შემთხვევებში, არეოპაგს არ შეეძლო დამნაშავე დაესაჯა. ბრალდებულს, დემოსთენეს გადმოცემით, კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი უფლება გააჩნდა. მას უფლება ჰქონდა, რომ თავისი პირველი სიგყვის წარმოთქმის შემდეგ სასამართლო სხდომა დაეგოვებინა (დემოსთენე, 23. 69). ვარაუდობენ, ალბათ იმ მიზნით, რომ ათენიდან წასულიყო.

არეოპაგიტები, როგორც ანგიკური მოღვაწენი ამბობდნენ, სხვა მსაჯულებზე გაცილებით გამოცდილნი იყვნენ, რის გამოც ორაგორებს მათი შეცდომაში შეყვანა უძნელდებოდათ.

არქონ ბასილევსი საქმის გამცნობის ფუნქციას ასრულებდა, თუმცა არ მონაწილეობდა განაჩენის გამოგანაში. განაჩენი მხოლოდ მოქმედ წევრებს გამოჰქონდათ. არეოპაგიტები მოდავე მხარეებს არ რთავდნენ ნებას, საქმესთან მიმართებაში არმქონე ინფორმაცია წარმოედგინათ. ამითაც არეოპაგი ათენის სხვა სასამართლოებისგან განსხვავდებოდა. თუ გამსვლელს **ცრუმოწმებობაში** დაადანაშაულებდნენ, მის წინააღმდეგ სამართლებრივ დევნას თესმოთეგესები აღძრავდნენ.

არეოპაგი მკვლელობის ყველაზე მძიმე სახეობებს განიხილავდა – ეს იყო განზრახ მკვლელობის, სხეულის დაზიანების, მოწამლის, გადაწვის საქმეები. არაგანზრახ ჩადენილ მკვლელობას, **მეტოიკოსის**, უცხოელის ან **მონის** მოკვლის შემთხვევებს სხვა სასამართლო, სახელად პალადიუმი განსჯიდა, მკვლელობის კიდევ სხვა სახეობები დელფინიუმში იყო განხილული. არეოპაგი ასევე იმჩნედა იმ საქმეებს, რომლებიც თავდასხმას და სხეულის დაზიანებას ეხებოდა. არეოპაგს უფლება ჰქონდა თავდამსხმელის დამხმარე პირებიც დაესაჯა.

ვარაუდობენ, რომ გარკვეულ შემთხვევებში არეოპაგიტები თავად აწარმოებდნენ მკვლელობის და თავდასხმის საქმეთა გამოძიებას. ასე მაგალითად, თუ თავდასხმის მსხვერპლი სარეცელს იყო მიჯაჭვული, მათ შეეძლოთ დაზარალებული სახლში გამოეკითხათ.

არეოპაგის წინაშე წარდგომა ერთობ სერიოზული რამ იყო. არეოპაგის წესების მიხედვით, ბრალდებულს არჩევანი ჰქონდა – მას შეეძლო სასამართლოს წინაშე გამოსულიყო, ან თავისი ნებით დაეგოვებინა ათენი. იმ შემთხვევაში, თუ იგი ქალაქს დაგოვებდა, არქონთა თანხმობის შემდეგ მის ქონებას სპეციალური მოხელეები – **პოლეგესები** გაყიდდნენ.

არეოპაგის კომპეტენციაში შედიოდა მკრეხელობის ზოგიერთი სახეობის განხილვა. ცნობილია, არქონ თეოგენესის ცოლის საქმე, რო-

მელიც ანთესტერიის დღესასწაულზე ბასილინას წმინდა და საიდუმლო მსახურებას ადასრულებდა არ იყო რა თავად მოქალაქე (დემოსთენე, 59). არეოპაგის მოვალეობაში შედიოდა აგიკის ზეთისხილის წმინდა ხეების დაცვის კონტროლი. ის, ვისაც წმინდა ხის მოჭრაში დაადანაშაულებდნენ, არეოპაგის წინაშე უნდა წარმდგარიყო. დანაშაულის დამგვიცების შემთხვევაში, იგი კანონით სიკვდილით ისჯებოდა. არისტოტელეს ღროისათვის სიკვდილით დასჯას ქონების კონფისკაცია ანდა გაძევება ჩაენაცვლა.

ძვ. წ. V ს-ის ბოლოსთვის, სასამართლო ძალაუფლების გრადიციული როლის გვერდით არეოპაგს სხვა ძალაუფლებაც ჰქონდა. სახალხო კრებას ან ბულებს შეეძლო არეოპაგისთვის დაევალებინა საჯარო ბრალდების ცალკეულ საქმეთა გამოძიება და მოხსენების ხალხისთვის წარდგენა. ასე მაგალითად, ცნობილია, რომ არეოპაგს პნიქსის ბორცვზე აღმართული ზოგიერთი შენობის თაობაზე გამოძიების ჩაგარება დაავალეს (ესქინე, 1. 81). ამასთან, როდესაც არეოპაგიტმა ამ გამოძიების შესახებ ხალხს მოახსენა, მან განსაკუთრებით შეახსენა საზოგადოებას, რომ „არეოპაგიტები არ იყვნენ უფლებამოსილნი დაედანაშაულებინათ ან დაეცვათ ვინმე, რადგან ეს მათი გრადიციული საქმიანობა არ იყო“ (ესქინე, 1. 83).

ძვ. წ. 340-იანი წლების შემდეგ შემოღებულ იქნა გამოძიების სპეციალური სახეობა **აპოფასისი**, რომელიც არეოპაგის, სახალხო კრების და სასამართლოების ერთობლივ საქმიანობას მოიცავდა.

რამდენიმე ცნობა, რომლებიც ძვ. წ. 338 წ-ის შემდგომ პერიოდს განეკუთვნება, არეოპაგის მიერ სახალხო კრების გადაწყვეტილების ანუ-ლირების შესახებ მოგვითხრობს. ასე მაგალითად, პლუგარქოსის გადმოცემით, არეოპაგმა სახალხო კრების მიერ მთავარსარდლად არჩეული ქარიდემოსის ნაცვლად ქალაქის ბედი ფოკიონს ჩააბარა (პლუგარქოსი, ფოკიონი, 16. 4). ის ასევე დემოსთენე, 18. 132-4.

ძვ. წ. 337/6 წ-ს მიიღეს კანონი **ტირანის** წინააღმდეგ, რომლის თანახმადაც კანონგარეშედ ცხადდებოდა არეოპაგიტი, რომელიც დემოკრატიის დამხობას ცნობდა, თუმცა ჩვენთვის არაა ცნობილი, იყო თუ არა რეალობაში ამგვარი ქმედების შემთხვევები.

არმა – ხელისუფლისადმი მიმართული წერილობითი თხოვნა ან საჩივარი ფეოდალურ საქართველოში. XVIII ს-ში ამგვარ საბუთს

აჯა ეწოდებოდა. „არზით საჩივარი“ ჯეროვნად უნდა ყოფილიყო დასაბუთებული, ზოგჯერ დამატებითი მტკიცებულებით გამყარებული. არზაზე თარიღიც აღინიშნებოდა.

არისტიდესი (Ἀριστειδής) – ათენელი სახელმწიფო მოღვაწე (ძვ. წ. V ს.). ლისიმაქოსის ძე. არისტიდესი იყო კალიასის ნათესავი, დაახლოებული იყო **კლისთენესთან**. არისტიდესმა ცხოვრება სილარიებში გაატარა და სიკვდილის შემდეგ ოჯახი უსახსროდ დატოვა. არისტიდესის აღრეული მოღვაწეობის შესახებ არაფერი ვიცით. მართონის ბრძოლის დროს (ძვ. წ. 490/89 წ.) იგი იყო ბერძენთა ჯარის ერთ-ერთი **სტრატეგოსი**. **მილგიადესის** შემდეგ არისტიდესი ყველაზე დიდი გავლენით სარგებლობდა. იგი მხარს უჭერდა ბრძოლის წარმოების შესახებ მილგიადესის მოსაზრებას. ძვ. წ. 489/88 წწ-ში არისტიდესი **არქონი** იყო. წყაროები მოგვითხრობენ არისტიდესისა და **თემისტოკლესის** ქიშპობისა და მგრობის შესახებ. არ შეიძლება დაზუსტებით ითქვას, ეს მგრობა პიროვნულ ხასიათს ატარებდა, თუ მათი დაპირისპირება მათი განსხვავებული იდეოლოგიურ ინტერესთა შეჯახებიდან მომდინარეობდა. ზოგიერთი მეცნიერი არისტიდესს ე. წ. „სახმელეთო პარგის“ (პარგისა, რომელიც ომის გაქცივის გამომუშავებისას აგრარული ფენის ინტერესს გამოხატავდა) მეთაურად მიიჩნევს და მას თემისტოკლესს – „საზღვაო პარგის“ წინამძღოლს უპირისპირებს. სხვები ამტკიცებენ, რომ არისტიდესი **არისტოკრატიული** სახელმწიფო წყობის მომხრე იყო. არისტონ კეოსელის გადმოცემით კი, თემისტოკლესა და არისტიდესის მგრობის მიზეზი ის იყო, რომ ორივეს უსაზღვრო ვნებით უყვარდა კეოსელი ჭაბუკი სტესილეოსი. ანტიკური გრადიცია საზღვასით უპირისპირებს ერთმანეთს მათ ხასიათსაც. პლუტარქოსის მიხედვით, „არისტიდესი ხასიათით იყო მტკიცე, სამართლიანი საქმისათვის თავდადებული და სიცრუეს, ოინბაზობასა და თაღლითობას ხუმრობითაც კი ვერ იგანდა“ (პლუტარქოსი, არისტიდესი). ძვ. წ. 482 წ-ს არისტიდესი **ოსტრაკისმოსით** გააძევეს ათენიდან. ფართოდაა ცნობილი გადმოცემა, თუ როგორ უყარა კენჭი ერთ-ერთმა გლეხმა არისტიდესის გაძევებას მხოლოდ იმიტომ, რომ მობეზრდა იმის მოსმენა, არისტიდესი სამართლიანიყო. არისტიდესის პიროვნებას კარგად ახასიათებს ფრაზა, რომელიც მას ათენის დატოვების ქამს წარმოუთქვამს: „დაე, ნუ დაუდგებათ ათენელებს ისეთი მძიმე ქამი, რომელიც აიძულებს მათ, არისტიდესი გაიხსენონ“ (პლუტარქოსი,

არისტიდესი, 7) ძვ. წ. 480 წ-ს, როდესაც ქსერქსემ საბერძნეთისკენ დაძრა ჯარი, ათენელებმა არისტიდესის გაძევების კანონი გააუქმეს და იგი ბერძენთა ჯარის ერთ-ერთ მეთაურად დანიშნეს. სალამინის ბრძოლის დროს იგი ხელმძღვანელობდა ათენელი მეომრების ბრძოლას სპარსთა დესანტის წინააღმდეგ კუნძულ ფსიგალიაზე. ამ ოპერაციის წარმატებით დასრულებამ დიდი როლი შეასრულა ბერძენთა საბოლოო გამარჯვებაში. შემდგომ იგი ეხმარებოდა თემისტოკლესს, რომელიც ათენის აღშენებასა და პირველთან ქალაქის გრძელი კედლებით დაკავშირებას წარმართავდა. ძვ. წ. 478 წ-ს არისტიდესი ხელმძღვანელობდა ათენელთა საზღვაო ძალებს მოკავშირეების სამხედრო ექსპედიციაში. იგი ყოველმხრივ ცდილობდა, რომ ლაკედემონელთათვის ჰეგემონია გამოეცალა ხელიდან. მისი შემწევობით, მცირეაზიელი და კუნძულები ბერძენები გამოეყვნენ სპარტელ მოკავშირეებს. არისტიდესის უშუალო მეთაურობით დაარსდა დელოსის ახალი კავშირი, რომელიც, ფაქტობრივად, ათენის იმპერიას წარმოადგენდა (ძვ. წ. 477 წ.). არისტიდესმა მისთვის დამახასიათებელი ობიექტურობით დაადგინა ამ კავშირის თითოეული წევრის გადასახადის ოდენობა. მისი სიკვდილის შესახებ რამდენიმე ვერსია არსებობს. ერთი ვერსიის მიხედვით, არისტიდესი პონტოში გარდაიცვალა, მეორეს მიხედვით – ათენში (დაახლ. ძვ. წ. 467 წ-ს), მესამე კი მოგვითხრობს, თუ როგორ გააძევეს არისტიდესი ხელმეორედ სიკვდილის წინ იონიაში. თავისი სამართლიანობით, სამშობლოსადმი თავდადებული და უანგარო სამსახურით, დიპლომატიური და სამხედრო ნიჭიერებით არისტიდესმა დიდი სახელი და ავტორიტეტი მოიპოვა. ასე ახასიათებს მის მოღვაწეობას პლუტარქოსი: „პლაგონი ათენის დიდად გამოჩენილ და სახელოვან პირთაგან მხოლოდ არისტიდესს აცხადებს მოხსენიების ღირს ვაჟკაცად. თემისტოკლესმა, **კიმონმა** და **პერიკლემ** ქალაქი სვეტებით, ფულით და სხვა ფუჭი რამერუმებით გაავსეს, არისტიდესი კი თავისი გამგებლობით მნებობრივი სრულყოფილებისაკენ წარმართავდა მას“ (პლუტარქოსი, არისტიდესი, 25).

არისტოკრატია (ἀριστοκρατία) – „საუკეთესოთა ძალაუფლება“. თავდაპირველად საუკეთესოთა ძალაუფლება კეთილშობილთა მმართველობას წარმოადგენდა. თუ რამდენ ხანს იარსება არისტოკრატიულმა სამეფო კარმა, არ არის ცნობილი. ჰომეროსი წარმოგვიდგენს **მეფის** ავტორიტეტს და მის საპირწონედ **სახალხო**

კრების მნიშვნელოვანებას გვიხატავს, რომელიც კეთილშობილ ოჯახთა მეთაურებით იყო მოქცეული სამღვრებში. კეთილშობილები **პოლისის** – ქალაქ-სახელმწიფოს მმართველ ფენას წარმოადგენდნენ. ისინი იყვნენ მიწათმფლობელები, ჰყავდათ საქონელი, უმთავრესად ცხოვრობდნენ ქალაქებში და გამოირჩეოდნენ თავიანთი წარმოშობით, სიმდიდრით და, აგრეთვე პიროვნული სიმამაცითა და სიქველთით. მათ შექმნეს **მხედართა** (ἄσπιδες) ფენა, რომლებიც ერთმანეთთან კეთილშობილების დაუწერელი **კანონებით**, გომის ძველი სოციალური და რელიგიური ერთობებით, ძმობით და ოჯახებით იყვნენ დაკავშირებული (იხ. **ფილე, გენოსი**). ნობილიტეტი ქალაქს საბჭოს მეშვეობით მართავდა, მაგრამ ძვ. წ. VIII ს-ში სამხედრო გაქტიკა შეიცვალა და მხედრები მძიმედ შეიარაღებულმა ქვეითმა დანაყოფებმა (**ჰოპლიტებმა**) ჩაანაცვლეს. შემდგომი ეკონომიკური განვითარების შედეგად სიმდიდრის ახალი წყაროები წარმოიქმნა, რომლებიც კეთილშობილებთან ერთად სხვა ფენების მიერაც იყო გამოყენებული. ამ პირობებში არისტოკრატია მნელ-ნელა იცვალა სახე და ნობილიტეტის პოლიტიკური გავლენის დონეს არაარისტოკრატებმაც მიაღწიეს. სავარაუდოდ, არანობილიტეტის წარმომადგენელთათვის შესაძლებელი გახდა მცირე ერთობებში, განსაკუთრებით **ფრაგრიებში** შესვლა, ანდა ახალი ერთობები იქნა დაფუძნებული იმავე უფლებებით. არისტოკრატია იქცა **ოლიგარქიად**, თუმცა ნობილიტეტის მორალური ღირებულებები და პოლიტიკური მეთაურობა კიდევ კარგა ხნის მანძილზე იყო პოლიტიკური საზოგადოების წარმმართველი. მოგვიანებით არისტოკრატია ფილოსოფიის პოლიტიკური და მორალური იდეალი გახდა როგორც საუკეთესო და ყველაზე ბრძენ ადამიანთა მმართველობა.

არქონი/არქონგი (ἀρχων) – სახელმწიფოს უმაღლესი თანამდებობის პირი. არქონებს ვხვდებით ცენტრალური საბერძნეთის უმეტეს სახელმწიფოებში, ათენში და იმ ბერძნულ **პოლისებში**, რომლებიც ათენის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ.

თავდაპირველად ათენში სამი არქონი იყო – **არქონ ბასილევსი**, **არქონ პოლემარქოსი** და **არქონ ეპონიმოსი**. მეღონგიდთა სამეფო გვარი პოლემარქოსისა და არქონ ეპონიმოსის თანამდებობათა შემოღების შემდეგაც (ესენი უმთავრესად არჩევითი თანამდებობები იყო) **მემკვიდრეობის** წესით ბასილევსის თანამდებობას მთელი სიცოცხლის განმავლობაში ინარჩუნებდა. მოგვიანებით, დაახლ. ძვ. წ. 750 წლისთვის

დასახელებული სამი არქონის თანამდებობა ათწლიანი გახდა, ძვ. წ. 683 წ-დან კი მხოლოდ ერთწლიანი. ამასთან, მეღონგიდთა უფლებებიც მთლიანად იქნა გაუქმებული. ამის შემდეგ ცოცხა ხანში ექვსი **თესმოთეტესის** დამატებით არქონთა რიცხვი ცხრამდე გაიზარდა. არქონის თანამდებობა, რომელსაც ხალხი ირჩევდა, სახელმწიფოს მთავარი მოხელის თანამდებობას წარმოადგენდა. ცხრა არქონთაგან ყველაზე მთავარი არქონ ეპონიმოსი იყო, რადგან მისი მოვალეობათა სფერო ყველაზე ფართო სპექტრს მოიცავდა. ძვ. წ. VII და VI სს-ში, **პისისგრაგოსის** გირანიის დამყარებამდე, პოლიტიკური ბრძოლები უმთავრესად ამ თანამდებობების ირგვლივ წარიმართებოდა. პისისგრაგოსმა დაადგინა, რომ არქონის პოსტი ერთ-ერთ მისიანს ან მის მემკვიდრეს უნდა სჭეროდა. სავარაუდოდ, არქონების წილის ყრით დანიშნვის მეთოდი ძვ. წ. 487 წ-ს შემოიღეს. თავდაპირველად მათ 500-თა **ბულედან** ირჩევდნენ, შემდეგ კი გადარჩეული ასი **მაგისგრაგისაგან**. ამ პერიოდიდან მოყოლებული მათი პოლიტიკური მნიშვნელობა დასასრულს მიუახლოვდა. თუ ძვ. წ. 487 წ-მდე არქონები **სოლონი**, **ჰიპიასი**, **თემისგოკლესი** და **არისტიდესი** იყვნენ, ძვ. წ. 487 წ-ს შემდეგ არც ერთ გავლენიან პოლიტიკურ მოღვაწეს ეს თანამდებობა არ სჭერია.

ცხრა არქონი და თესმოთეტესთა მდივანი – თითოეული თითო **ფილედან** აირჩეოდა. არქონის თანამდებობის დაკავება ორი უმაღლესი ქონებრივი ცენზის მქონე **მოქალაქეთა** კლასიდან იყო შესაძლებელი. ძვ. წ. 457 წ-ს არქონობა **ძევეგიტთა** ფენისთვისაც დაუშვეს.

მსახურების ვადის ამოწურვისა და **ვეთინეს** გავლის შემდეგ არქონები **არეოპაგის** წევრები ხდებოდნენ, რაც არქონის თანამდებობის მნიშვნელობას საგრძნობლად ზრდიდა.

სხვა საჯარო სამსახურების მსგავსად, არქონის თანამდებობა ფართო სპექტრის სასამართლო და აღმასრულებელ მოვალეობებს მოიცავდა. აღრეულ პერიოდში ცხრა არქონი სასამართლო საქმეებს თავიდან ბოლომდე თავად განიხილავდა (გამონაკლისი სიცოცხლის ხელყოფასა და სამოქალაქო უფლებებთან დაკავშირებული საქმეები იყო). გაურკვეველია, თუ რა სახის ურთიერთობა არსებობდა არქონებსა და **ჰელიაიას** შორის ძვ. წ. VI ს-ში. განვითარებული დემოკრატიის პირობებში არქონებს ევალებოდათ, გადაეწყვიტათ, შეიძლებოდა თუ არა საერთოდ ესა თუ ის საქმე სასამართლოსთვის წარედგინათ და თუ შეიძლებოდა, გაერკვიათ კონკრეტულად რომელ სასამართლოს უნდა განეხილა

იგი. მათ ასევე ევალებოდათ მგვიცებულებათა შეკრება და პროცესზე თავმჯდომარის ფუნქციის აღსრულება (იხ. **დიკასტერიონი**).

არქონ/არქონგ ბასილევსი (ἀρχων βασιλεύς) – არქონ ბასილევსს გარკვეულ რელიგიურ მოვალეობათა აღსრულება ეკისრებოდა. ამავდროულად იგი **არეოპაგის** სასამართლოს თავმჯდომარეც გახლდათ. კერძოდ, მას ეკისრებოდა პასუხისმგებლობა ლენეების და მისტერიების ჩატარებაზე, და, სამოგადოდ, ევალებოდა აღრინდელ **მეფეთა** რელიგიურ მოვალეობათა აღსრულება. მის კომპეტენციაში ასევე შედიოდა ამ დღესასწაულების მიმდინარეობის დროს წარმოქმნილ დავათა სასამართლო განხილვების ბედამხედველობა. არქონ ბასილევსი განიხილავდა ასევე იმ ბრალდებებს, რომლებიც არალეთისმოშიშობასა და მკვლელობასთან დაკავშირებით იყვნენ წამოყენებულნი (მკვლელობასთან დაკავშირებული საქმეები მას ეხებოდა იმდენად, რამდენადაც ნათესაური სისხლის დამღვრელს განწმენდამდე წმინდა ადგილებში ყოფნა ეკრძალებოდა) (იხ. **არქონი**).

არქონ/არქონგ ეპონიმოსი (ἀρχων ἐπωνυμῶς) – ცხრა არქონთაგან მთავარი. ათენში წელიწადი სახელს არქონ ეპონიმოსის სახელის მიხედვით იღებდა. ძვ. წ. 683 წ-დან მოყოლებული ეპონიმოს არქონთა სია მუდმივად დგებოდა, თუმცა გერმინი „ეპონიმოსი“ რომის იმპერიის ეპოქამდე ოფიციალურად არ გვხვდება. იგი სახელმწიფოს მთავარი **მაგისტრატის** იყო ძვ. წ. 487 წ-მდე და შემდგომშიც რჩებოდა სახელმწიფოს ნომინალურ მეთაურად. არქონ ეპონიმოსობა სამოქალაქო თანამდებობა გახლდათ და უმთავრესად საკუთრების დაცვასთან იყო დაკავშირებული. თანამდებობის დაკავების წინ არქონ ეპონიმოსი დებდა ფიცს, რომ წლის ბოლოს თითოეულს ის საკუთრება ექნებოდა, რომელიც წლის დასაწყისში ჰქონდა რაც იმას ნიშნავდა, რომ მას უნდა უზრუნველყო **მოქალაქეთა** დაცვა როგორც უწესრიგობის, ისე მათ მიმართ განხორციელებული უკანონო ქმედებებისგან. არქონის მოვალეობაში შედიოდა **მემკვიდრეობასთან** დაკავშირებული საკითხები და ოჯახის დაცვა (განსაკუთრებით ობლებისა და **ეპიკლეროსების**). არქონ ეპონიმოსი ბედამხედველობას უწევდა ცალკეულ რელიგიურ დღესასწაულებსაც, უმთავრესად ქალაქის დიონისიებს (იხ. **არქონი**).

არქონ/არქონგ პოლემარქოსი (ἀρχων πολέμαρχος) – ერთ-ერთი ცხრა არქონთაგან. არქონ

პოლემარქოსი თავის მოვალეობას ერთი წლის მანძილზე ასრულებდა. მისი სახელწოდება ცხადყოფს, რომ პოლემარქოსის თავდაპირველი მოვალეობა ჯარის მთავარსარდლობა იყო. პოლემარქოსის თანამდებობა უმთავრესად იმიტომ შეიქმნა, რომ **მეფისათვის** ჯარის მთავარსარდლობა ჩამოერთმიათ. პოლემარქოსი კალიმაქოსი მარათონის ბრძოლისას ათენელთა წინამძღოლი უნდა ყოფილიყო (თუმცა ჰეროდოტეს გადმოცემა (ჰეროდოტე, VI) არის ბუნდოვანი და სხვადასხვანაირად ინტერპრეტირებული). მას შემდეგ, რაც ძვ. წ. 487/6 წ-დან მოყოლებული ამა თუ იმ პირის არქონ პოლემარქოსად დანიშვნა წილის ყრით დაიწყო, ჯარის მთავარსარდლობა **სტრატეგოსებს** გადასცეს, გამომდინარე იქიდან, რომ ყველა პოლემარქოსად დანიშნული ალამიანი კომპეტენცია სახელმწიფო ხელმძღვანელი ვერ იქნებოდა (იხ. **არჩევნები კენჭისყრით**).

პოლემარქოსის სხვა ფუნქციები უმთავრესად რელიგიურ და სამართლებრივ სფეროებს მოიცავდა. იგი წარმართავდა მსხვერპლშეწირვის ცალკეულ რიტუალებს და ხელმძღვანელობდა ომში მოკლულთა სამგლოვიარო პროცესიას. მას არამოქალაქეთა სასამართლო საქმეები ეხებოდა: ერთი ჯგუფის საქმეთა განხილვის დროს იგი სასამართლო პროცესზე პასუხისმგებელი **მაგისტრატის** იყო, სხვა საქმეთა შემთხვევაში მას **არბიტრატისა** და თავდებასთან დაკავშირებული ფუნქციები ეკისრებოდა.

არჩევნები კენჭისყრით (κλήρωσις) – კენჭისყრით არჩევნები ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოებში მომსახურეთა დანიშვნის მეთოდი იყო, მას განსაკუთრებით დემოკრატიულ ხელისუფლებაში ვხვდებით. ის თანასწორობის იდეას ეფუძნებოდა და გარეშე მეგავლენების რიცხვს ამცირებდა. ათენის გარდა კენჭისყრით არჩევნების შესახებ მცირეოდენი ცნობებია მოღწეული. გაურკვეველია ამ მეთოდის შემოღების თარიღი. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იგი, შესაძლოა, **სოლონის** დროს უკვე იყო პრაქტიკაში. ძვ. წ. 487/6 წ-დან **არქონებს** ამ თანამდებობაზე ნომინირებული კანდიდატებიდან (πρόκριτοι) კენჭისყრით არჩევის შემდეგ ნიშნავდნენ. შემდეგ ეს ორმაგ კენჭისყრად იქცა. კენჭისყრით არჩევის შემდეგ არქონის თანამდებობამ სახელმწიფო პოლიტიკური წინამძღოლობის მნიშვნელობა დაკარგა. თუმცა ყველა ჩვეულებრივი **მაგისტრატის** მცირეოდენი გამონაკლისების გარდა, თანამდებობებზე ამ წესით იყვნენ დანიშნულნი. ეს მეთოდი **ბულეს** წევრებსა და **დიკასტესებზე** (ძალზე რთული პროცედურით) ვრცელდებოდა.

ამასთანავე კენჭისყრა პოლიტიკური და სოციალური ცხოვრების აქტუალური საკითხების გადაწყვეტის საშუალება იყო. კენჭისყრა და ხელახალი არჩევის აკრძალვა, ან ყოველ შემთხვევაში მკაცრი შეზღუდვა, თანამდებობის პირის როგაციის (მონაცვლეობის) შესაძლებლობას ქმნიდა, რითაც საარჩევნო ბატალიებს თავიდან იცილებდნენ. მეტიც, მოხელეების შეზღუდული უფლებამოსილება **სახალხო კრების** უმენაესობის გარანტიას წარმოადგენდა. კენჭისყრით არჩევნები ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოებში შესაძლებელი იყო იმდენად, რამდენადაც თითქმის ყველა **მოქალაქეს** გააჩნდა პოლიტიკური გამოცდილების მინიმუმი. ამასთან, ესა თუ ის პირი არჩეული ვერ იქნებოდა, თუ იგი საკუთარი თავის წარმოდგენას ვერ უმზრუნველყოფდა. გექნიკური, განსაკუთრებით ფინანსური და სამხედრო სფეროს მოსამსახურენი თანამდებობებზე **ხმის მიცემით** არჩევნების შედეგად იყვნენ დანიშნულნი. მცირერიცხოვან კრიტიკოსთა გარდა, რომელთა რიცხვში სოკრატე შედიოდა, კენჭისყრის პრინციპი დავის საგნად არ გამხდარა. ეს ნამდვილად დემოკრატიული **პოლისის** აუცილებელი და ფუნდამენტური ელემენტი იყო.

ასასი – (არაბ. ასას – დარაჯი, მოთვალთვალე) საპოლიციო ფუნქციების აღმასრულებელი მოხელე ფეოდალურ საქართველოში. იგი თვალყურს ადევნებდა ქალაქში წესრიგს, „პატრულირებდა“ ღამით და მომხდარი დანაშაულისა თუ ბოროტმოქმედების შესახებ აცხადებდა ქალაქის **მოურავს**, რომლის უშუალო დაქვემდებარებაშიც შედიოდა. მოურავი და ქალაქის მოხელეები ასასებისა და მათი უფროსების – ასასბაშების საშუალებით ახორციელებდნენ თავიანთ ფუნქცია-მოვალეობას.

ასასი (აფხ. – სგუმარი) – აფხაზ გლეხთა კატეგორია, რომელიც შეესაბამებოდა ქართველ ხიზანს, „მინდობილს“. გარდა ამისა, აფხაზეთში ასასებს უწოდებდნენ ფეოდალური კლასის იმ წარმომადგენლებსაც, რომლებიც სხვა ფეოდალის მიწა-წყალზე სახლდებოდნენ და მისი ქვეშევრდომნი ხდებოდნენ.

ასტინომოსი (ἀστυνόμος) – სიგყვასიგყვით „ის, ვინც არეგულირებს ქალაქის საქმეებს“. ასტინომოსი იყო საჯარო მოხელე, რომელსაც ზოგადად მედამხედველობის მოვალეობა ჰქონდა დაკისრებული. ასტინომოსის მოვალეობები, გარკვეულწილად, დღევანდელი **პოლიციის** ფუნქციებს შეიძლება დავუკავშიროთ, თუმცა პოლი-

ციისგან განსხვავებით, ასტინომოსს დანაშაულის გამოძიება არ ევალებოდა. ასევე ღიდად არ ეხებოდა მას დანაშაულებში ბრალდებულის თუ გასამართლებული ბოროტმოქმედის დაპატიმრება თუ დასჯა.

ატიმია (ἀτιμία) – სიგყვასიგყვით „პატივის დაკარგვა“. სამოქალაქო უფლებების სრული ან ნაწილობრივი დაკარგვა ბერძნულ ქალაქებში. თავდაპირველად ატიმია, როგორც ჩანს, კანონგარეშე ყოფნას, უფლებათა გოგალურ დაკარგვას ნიშნავდა იმდენად, რომ მოქალაქეს შეეძლო მოეკლა „ატიმოსი“ და ეს არ იქნებოდა სისხლის სამართლის დანაშაული. შემდგომ, კლასიკურ ეპოქამდე, ატიმიის მოქმედების ველი დავიწროვდა და ის აღნიშნავდა მხოლოდ პიროვნების სამოქალაქო უფლებების სრულ ან ნაწილობრივ დაკარგვას. ატიმია შეიძლებოდა ყოფილიყო სამუდამო ან დროებითი, მაგალითად, სახელმწიფოსთვის გადაუხდელი ვალის შემთხვევაში, რაც ავგომამგურად შეწყდებოდა, თუკი პირი ვალს გადაიხდიდა. ყველა უფლების სამუდამო წართმევა იყო სასჯელი შემდეგი დანაშაულებისათვის: ღალატისთვის, **მაგისტრატის** მოსყიდვისათვის, მგრის წინაშე შიშის გამოვლენისათვის, სასამართლოში **ცრუმოწმეობისათვის** (სამჯერ მხილების შემდგომ) და აგრეთვე **მოქალაქეობის** კანონის ზოგიერთი დარღვევისათვის. ცალკეულ უფლებათა სამუდამო წართმევა ხდებოდა: 1) თუ პირმა შემოიგანა **გრაფე** და ა) შემდეგ წააგო იგი; ბ) ვერ შეძლო სასამართლოზე (იხ. **დიკასტერიონი**) ხმების 1/5-ის შეგროვება; 2) თუ პიროვნება **გრაფე პარანომონში** სამჯერ იქნებოდა მხილებული; 3) გარკვეული მორალური ხასიათის დანაშაულის შემთხვევაში.

სრული ატიმიის სუბიექტს არ შეეძლო საჯარო ადგილებში გამოჩენა, საჯარო ცხოვრებაში მონაწილეობის მიღება, სასამართლოში მისვლა. თუ იგი რომელიმე ამ შეზღუდვას დაარღვევდა, იგი ექვემდებარებოდა **აპატოგეს**, შეეძლოთ მისი მოკვლაც. თუმცა ის ინარჩუნებდა თავის კერძო უფლებებს, როგორც მოქალაქე: მისი მოკვლა მოიაზრებოდა მკვლელობად; ის არ იყო გაძევებული; ის აგრძელებდა საკუთრების ფლობას. ნაწილობრივი ატიმიის სუბიექტი კარგავდა ან კონკრეტულ უფლებას/უფლებებს, ანდა შემძლეობას გამოეყენებინა თავისი უფლება კონკრეტულ სიგყვასიაში: ასე მაგალითად, კარგავდა შემძლეობას განეხორციელებინა სამართლებრივი დევნის გარკვეული სახეობანი (იხ. **მოქალაქეობა, ბერძნული**).

აქსონები (ἀξόνες) – ხის ფირფიტები, რომლებზეც **კანონები** იყო ჩაწერილი. ეს ფირფიტები ვერტიკალური ღერძის ირგვლივ გრიალებდა. აქსონები ათენის პრიტანეუმში იდგა. მათზე ჩაწერილი იყო **სოლონისა და დრაკონის** კანონები. თითოეულ აქსონს – ანუ ფირფიტას, რომელზედაც კანონი იყო დაწერილი, თავისი რიცხვი ჰქონდა. შესაბამისად, კანონებს აქსონის რიცხვის მიხედვით იმოწმებდნენ. აქსონებს თავდაპირველად ხისაგან ამზადებდნენ, თუმცა მათი ასლები ქვის ფილებზეც იყო გამოქვეყნებული. არ ვიცით, თუ რამდენად ეწოდებოდა კვირბები ქვის ფილებს. ქიოსზე აღმოჩენილი ქვის ფილის ფრაგმენტი ცხადყოფს, რომ მსგავსი მოძრავი ფილები ათენის გარდა სხვაგანაც გამოიყენებოდა.

„ახალი ადამიანი“ (homo novus – ახალი, აქამდე უცნობი ადამიანი) – თავდაპირველად რომაული ნობილიტეტის წრეში დამცინავი სახელი მხედრების წრიდან ან **პლებსიდან** გამოსული ყოველი ადამიანის, რომელმაც თავისი გვარიდან პირველმა პირადი ღირსებებით მიაღწია უმაღლეს თანამდებობას (**კონსულობას** ან **მაგისტრატობას** და შესაბამისად მმართველ ფუნქციამდე ამაღლდა). მოგვიანებით ნებისმიერი წინამასწარა (მეგიჩარა). ყველაზე ცნობილი „ახალი ადამიანი“ **ციცერონი** იყო.

აჯა – ძველ საქართველოში ხელისუფლისადმი მიმართული თხოვნა სამართლის ან რაიმე წყალობის მისაღებად. სამართლის მთხოვნელის აჯას ანუ საჩივარს (გვიანდ. არზა) განიხილავდა სათანადო ხელისუფალი ან სასამართლო დაწესებულება (ერთ დროს სააჯო კარი). აჯის შედეგად წყალობის მიღება საგანგებო მინიშნებით აისახებოდა საბუთში (მაგ., „...მამულის წიგნსა გვეაჯენით, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი... შეგიწყალეთ და გიბოძეთ...“). წყალობის სიგელის იმ ნაწილს, სადაც თხოვნის მოკლე შინაარსი იყო გადმოცემული, **ჰაჯა-მოხსენება** ეწოდებოდა.

ბ

ბავშვები (παῖδες) – საბერძნეთში უმთავრესად მამა წყვეტდა, აღებარდა თუ არა ბავშვი. გამოწვევის იყო სპარგა, სადაც გომთა უხუცესებს ევალებოდათ, განეცხადებინათ, რომ ბავშვი აღზრდისათვის გამოსაღები იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ანტიკური მწერლები ხშირად გვიყვებიან

ბავშვთა მიგლების შესახებ, ძნელია განვსაზღვროთ, თუ რამდენად ხშირი იყო ბავშვის მიგება რეალურ ცხოვრებაში. მაღალი რისკის ჯგუფს მიეკუთვნებოდნენ გონჯი გოგონები, **უკანონო ბავშვები** და **მონათა** ნაშიერნი. სავარაუდოდ, გოგონებს არ აძლევდნენ საკვებს, იყვნენ რა ისინი ბიჭებზე ნაკლებ „პოპულარულები“. ჩვენ არ ვიცით, თუ რამდენად იწვევდა ეს საგრძნობ დისბალანსს სქესთა შორის, როგორც ამას ცალკეული მეცნიერი ამტკიცებს.

მონის მსგავსად, ბიჭი მარგინალურ ფიგურას წარმოადგენდა, მაგრამ მონისაგან განსხვავებით მისი მარგინალობა მხოლოდ დროებითი იყო. გოგონები კი **კირიოსის** – მამაკაცი მეურვის ზედამხედველობის ქვეშ მაშინაც რჩებოდნენ, როდესაც ზრდასრულ ასაკს მიაღწევდნენ. ათენში სპეციალური ცერემონიალი – ამფიდრომია ბავშვის გაჩენიდან, სავარაუდოდ, მეხუთე დღეს იმართებოდა და ბავშვის ოჯახში შესვლას გვაუწყებდა. ამის შემდგომ, ცოცხალი ბიჭები საგვარეულო გაერთიანებაში იყვნენ რეგისტრირებულნი, რომლებსაც **ფრაგრიების** სახელით ვიცნობთ. ბიჭები და გოგონები ნ წლამდე თავიანთი ცხოვრების უმეტეს ნაწილს ქალთა ნაწილში – გინეკეუმში ატარებდნენ. ამ ასაკში ბიჭები სპარტაში გოვებდნენ ოჯახს და სახალხო საგანმანათლებლო სისტემის – აგოგეს წევრები ხდებოდნენ, რომლის მიზანი კარგად დისციპლინირებული ჯარის შექმნა იყო. ბერძნულ სამყაროში ინიციაციის სხვადასხვა რიტუალი მამრობითი სქესისათვის ბავშვობის დამთავრებას აღნიშნავდა.

ძნელია, დაზუსტებით ითქვას, არსებობდა თუ არა საბერძნეთში პუბერტეტული რიტუალები გოგონებისთვისაც. თუმცა გამოთქმულია მოსაზრება, რომ არქეა ათენში სწორედ ასეთ ინიციაციას წარმოადგენდა.

მეცნიერთა ვარაუდით, შვილის ყოლის მძლავრი სურვილი (ეს ჩანს როგორც ლიგერაგურაში, ისე იმაშიც, რომ ხშირი იყო **ალოფცია** – შვილად აყვანა) ნაწილობრივ რეალობის პრაგმატული გაცნობიერების შედეგი იყო. ასაკში მშობელთა დიდი რაოდენობა სარჩენად შვილზე იყო დამოკიდებული. ბერძნეთა შემთხვევაში მშობლისადმი შვილის მოვალეობა ლეგალური მოთხოვნის სახეს იღებდა – შვილი ვალდებული იყო მოხუცი მშობლები ერჩინა. ასეთი კანონი რომაულ სამყაროში ახ. წ. II ს-მდე არ არსებობდა.

ძიძა და პედაგოგი (ან ბავშვზე მზრუნველი), ორივე მონა, ბავშვის აღზრდისას მნიშვნელოვანი ფიგურები იყვნენ. რამეთუ ასაკობრივი სხვაობა

მამასა და შვილს შორის დაახლოებით 30 წელი იყო, ბავშვთა უმეტესობა მეურვის მემკვიდრეობის ქვეშ იმრდებოდა. ბერძნები და რომაელები თვლიდნენ, რომ ინტელექტი ასაკობრივი კატეგორია იყო და, აქედან გამომდინარე, იმისკენ იხრებოდნენ, რომ ბავშვი ინტელექტუალურად დაბალ საფეხურზე მდგომად მიეჩნიათ. ბავშვები რელიგიაში მნიშვნელოვან როლს უმთავრესად თავიანთი რიგუალური სიწმინდის გამო თამაშობდნენ, მღეროდნენ ქოროში და ქურუმებადაც კი მსახურობდნენ. განსაკუთრებულად წმინდად ამ შემთხვევაში ის ბავშვი ითვლებოდა, რომლის ორივე მშობელიც ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო და ამდენად იგი მკვდრებთან კონტაქტით არ იყო შეილწული.

ანტიკურ სამყაროში ბავშვის ჩვენეული წარმოდგენა თითქმის მთლიანად ეფუძნება უფროსი თაობის ისეთი არაგვიპური წარმომადგენლების მოსაზრებებს, როგორებიც იყვნენ პლატონი (სავარაუდოდ უშვილო) და არისტოტელე. ასე მაგალითად, პლატონის „კანონებში“ თამაშის კონცეფციას დიდი ყურადღება ეთმობა. პლატონი თვლიდა, რომ თამაშში პიროვნების ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა.

ბერძნულ თამაშობათა შესახებ ცნობები უმეტესად მოგვიანო ლექსიკოგრაფიული წყაროებიდან მომდინარეობს. ბერძნულ ხელოვნებაში ბავშვების ასახვა ძვ. წ. V ს-ის დასასრულიდან იწყება.

ბაზარი – არა მარტო სავაჭრო გარიგებების ადგილი, არამედ საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრიც იყო. ბაზრის მოედანი ანტიკური ქალაქის ცენტრში მდებარეობდა. პომპროსის ეპოქის დია, დაუგეგმავად გაშენებულ ბერძნულ აგორაზე რელიგიური კულტსახურება, სახალხო კრებები და სასამართლო იმართებოდა. ძვ. წ. V ს-დან ბაზარი თანდათანობით (პირველად მცირე ამიის ქალაქებში) პროპილეებიანი კოლონადით გარშემორტყმული სიმეტრიული მოედანი გახდა.

მთავარი ქუჩების გადაკვეთაზე მდებარე რომაული ფორუმიც, ელინისტური ქალაქების საბაზრო მოედნების მსგავსად, ტაძრებით, საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობებით, შადრევნებით, ორაგორების გრიბუნებით, ქანდაკებებითა და პორტიკებით შემკული მოედანი იყო. აღრიდანვე (ამას ჯერ კიდევ არისტოტელე მოითხოვდა) ცდილობდნენ სახალხო კრებების ჩატარებისა და პროლექტების გასაყიდი საბაზრო მოედნები (ე.წ. რომაული მაკელუმი) ერთმანეთისაგან გაემიჯნათ.

არქეოლოგიური გათხრებისას ბევრი ბაზრის კვალი იქნა აღმოჩენილი ათენში, მილეტში, რომსა და პომპეიში.

ბანზე მესტომა, ხევესურეთი – შერიგება ქალის მოგაცებისთვის. შერიგების გარეშე მოგაცებული ქალის ცოლად მოყვანა არ შეიძლებოდა. ქალის მამისთვის ძალიან დიდი სირცხვილი იყო ბანზე მესტომა. მესტომის ნება ჰქონდათ მოგაცებული ქალის ძმას, ბიძაშვილებსა და მის მეზობლებს. ბანზე შემსგარნი მომგაცებლის სახლს არ მოეშვებოდნენ, სანამ დამნაშავე ქალის ოჯახს არ შეურიგდებოდა. ამ შერიგებისთვის დამნაშავე საკლავს კლავდა, სამჩარექიან ქვაბსა და ორი-სამი წლის კურაგს უძღვნიდა ბანზე მსხდომარეთ. მხოლოდ ამის შემდეგ ჩამოსტებოდნენ ბანიდან „შემსგარნი“. თუ დამნაშავის სახლობა ბანზე შემსგარნებს არ შეურიგდებოდა, ქალის ოჯახს უფლება ჰქონდა, მოგაცებული თან წაეყვანა. თუ ქალი მაინც დარჩებოდა საკუთარი ნებით, იგი მოიკვეთებოდა სახლიდან და მამის ოჯახს ერთი წლის განმავლობაში ვერ გაეკარებოდა. ეს საქმე ბოლოს მაინც არ მთავრდებოდა შეურიგებლად. გამგაცებელს საკლავი უნდა დაეკლა, ნადიმი გაემართა, კაცები მიეგზავნა ქალის ოჯახისთვის და შერიგებოდა. ზოგჯერ ბანზე მესტომის გარეშეც გვარდებოდა საქმე. როცა მოგაცებული ქალის ნათესავები და მეზობლები ბანზე შესახტომად მიემურებოდნენ, გზაშივე ეგებებოდნენ გამგაცებლის ნათესავები საკლავით და შერიგებას სთხოვდნენ. საკლავი გზაზე იკვლებოდა, მაგრამ მას ბანზე შესახტომად წასულები არ ჭამდნენ, ისინი სახლში ბრუნდებოდნენ. მეორე ან მესამე დღეს საქმროს ძმას ან სხვა ახლო ნათესავს მოგაცებული ქალი მამის სახლში მიჰყავდა, საკლავს კლავდნენ და რიგდებოდნენ. ქალი მამის ოჯახში რჩებოდა ქორწილამდე.

ბაჟი – სახელმწიფო ფულადი მოსაკრებელი, რითაც იბეგრება შემოტანილი, გატანილი და გრანზიგული საქონელი, ქონება და სხვადასხვა ღირებული ნივთი. ქართულ წყაროებში გერმინი ბაჟი პირველად XI ს-ში იხსენიება გიორგი II-ის სიგელში შიომღვიმის მონასტრისადმი. სახარების ქართულ თარგმანებში ბაჟს ეწოდებოდა ბუერი (ბვერი). XI-XIV სს-ში საქართველოში გაძლიერდა საშინაო და განსაკუთრებით საგარეო ვაჭრობა სირიასთან, ეგვიპტესთან, ბიზანტიასთან, რუსეთთან, ინდოეთთან და ა. შ. საბაჟო საქმეს საგანგებო მოხელე – ბურგა, ხოლო უფრო გვიან მეჭურჭლეთუხუცესი განაგებდა.

ბეგარა – მკვიდრი **გლეხის** მიერ მიწის ჭერასთან დაკავშირებული გამოსაღები როგორც ნაგურალური, ისე ფულადი. ამასთან იგი შრომით ვალდებულებასაც გულისხმობდა. სხვადასხვა კუთხეში ბეგარა განსხვავებული იყო, რადგან სხვადასხვა კუთხეს თავისი კომლობრივი გადასახადი ჰქონდა. ზოგიერთი ბეგარა საპატიოდ ითვლებოდა – **მეფის** სამსახური, **ლაშქრობაში** ხლება და ა. შ., ზოგი ბეგარა – ჩვეულებრივად – ხვანა, თესვა, ვენახში მუშაობა, რასაც შრომით ბეგარას უწოდებდნენ და არსებობდა დამამცირებელიც, მაგალითად, ზურგიტ გვირთის მიღვა. საპატიო ნაგურალური ბეგარა იყო ძღვენი და სამასპინძლო. ნაგურალური ბეგარა ბაგონის სასარგებლოდ განისაზღვრებოდა. შეღავათიანი ბეგარა ეკისრებოდა პრივილეგირებულ გლეხებს, ზოგჯერ ღარიბ – „შუძლო“ გლეხებსაც. ქვეყნის სასაქონლო-ფულად ურთიერთობათა განვითარების შესაბამისად ხდებოდა ფულადი ბეგარის მრდა.

ბენეფიციარიუსი (miles) – ჯარისკაცი, რომელიც თავის გამოჩენისათვის ჯილდოდ იღებდა *vacatio munerum castrensi* – მისი გაგზავნა შეიძლებოდა მხოლოდ ბრძოლაში და არა ჯარში მეორეხარისხოვანი სამუშაოს შესასრულებლად (მომარაგება, ჩვეულებრივი პაგრულირება და ა. შ.). **კეისარმა** შექმნა მათგან სპეციალური რაზმი საკუთარი მცველებისა, აძლევდა მათ ჯილდოებს და ისინი სხვებთან შედარებით პრივილეგირებულ მდგომარეობაში იყვნენ. საბოლოოდ ეს იქცა ცენტურიონების გამდიდრების წყაროდ. ისინი საშინლად ექცეოდნენ ჯარისკაცებს იქამდე, სანამ ჯარში მომსახურე არ იყილდა ბენეფიციუმის უფლებას (ეს იყო *commeatus* – შევებულება ჯარისკაცისათვის, რათა ოჯახური საქმეები მოეგვარებინა ან თუნდაც დაესვენა და *vacatio* – გათავისუფლება დამატებითი დაგვირთვისაგან ჯარში). ვისაც ფული ჰქონდა, **ბენეფიციუმის** უფლებას ფულით ყიდულობდა, სხვები კი სხვადასხვა საშუალებით ახერხებდნენ ამას (ქურდობა, ყაჩაღობა ან თავისუფალი ჯარისკაცის ღირსებისათვის შეურაცხყოფილი დავალებების შესრულება). ამან საგრძნობლად შეასუსტა დისციპლინა ჯარში. ზოგჯერ ბენეფიციარიუსები ჯარის საერთო რაოდენობის მეოთხედს შეადგენდნენ, ისინი გადაჩვეულნი იყვნენ მძიმე შრომას, ხშირად წინააღმდეგობას უწევდნენ ცენტურიონს და არ ასრულებდნენ მის ბრძანებებს. ამის გამო დღის წესრიგში დადგა ბენეფიციუმის გაუქმება, თუმცა ეს ბოლომდე

ვერ მოხერხდა, მაგრამ შეიცვალა გადასახადის გადახდის სქემა. გათავისუფლების ფული **ფისკუსიდან** უნდა შემოსულიყო.

ბენეფიციუმი (beneficium) – განსაკუთრებული სამართლებრივი აქტი, რომელიც იცავდა კანონის სიმკაცრისაგან ადამიანთა გარკვეულ კატეგორიას. გვიანკლასიკურ ხანაში ეს იყო ასევე სპეციალური შეღავათი, რომელსაც აძლევდა იმპერატორი კონკრეტულ პიროვნებას ან პიროვნებათა ჯგუფს, პროვინციებს განსაკუთრებული დამსახურებებისათვის.

1) *beneficium abstinendi* – (*ius abstinendi*) – უფლება უარი თქვა მემკვიდრეობაზე. ამ უფლებით აღჭურვილი იყო პირდაპირი და უშუალო მემკვიდრე (*heres suus*) და არასრულწლოვანი. განსხვავება მათ შორის იმაში მდგომარეობდა, რომ ამ შეღავათით სრულწლოვანს არასრულწლოვანისაგან განსხვავებით მხოლოდ იმ შემთხვევაში ჰქონდა სარგებლობის უფლება, თუ არ ჩაერთვებოდა მემკვიდრეობის საქმის წარმოებაში.

2) *beneficium aetatis* – (*venia aetatis*) – ასაკობრივი შეღავათი.

3) *beneficium competentiae* – მოვალის უფლება, პასუხისმგებელი იყოს მხოლოდ იმ ქონებით, რომელიც გააჩნია. მისი პიროვნება ხელუხლებელი უნდა დარჩეს სხვადასხვა შეურაცხყოფისაგან და თავისუფალი უნდა იყოს სხვა სასჯელისაგან. II ს-დან კანონი ვალის ამოღების შესახებ უფრო ლმობიერი გახდა, **იუსტინიანუსის** დროიდან კი მოვალეს უგოვებდნენ აუცილებელ სახსარს არსებობისათვის. *beneficium competentiae*-ს იღებდნენ ნათესავები აღმაავალი ხაზით დაღმავალი ხაზის ნათესავების წინააღმდეგ, მეუღლეები ერთმანეთის წინააღმდეგ, ჯარისკაცები ნებისმიერი კრედიტორის წინააღმდეგ.

4) *beneficium inventarii* – ეს იყო იუსტინიანუსის მიერ შემოგანილი სიახლე, რომელიც თანამედროვე კოდექსშიც გადავიდა და გულისხმობს **მემკვიდრის** დაცვას იმ მემკვიდრეობის წინაშე, რომელიც დამძიმებული იყო ვალებით. თუ მემკვიდრე 3 თვის განმავლობაში (ათვლა იწყება იმ დღიდან, როდესაც ის შედის მემკვიდრეობაში) მთელ ქონებას აღწერს ნოტარიუსის და 3 **მოწმის** თანდასწრებით, მაშინ იგი პასუხისმგებელი რჩება მოვალის წინაშე მხოლოდ იმ ქონების ფარგლებში, რომელიც გადაეცა. თუ მემკვიდრე შეგნებულად დამალავს მემკვიდრეობის ნაწილს, მას ამისთვის მოეთხოვება დამალული ქონების გაორმაგებული საფასური.

ბოსელი, ბოსლობა, ხევსურეთი – პაგარა სადგური, სადაც ქალი დედათა წესის და მშობიარობის დროს ცალკე ცხოვრობდა. ქალი სოფლის გარეთ, სპეციალურად მოწყობილ ფანჩაგურში ან სანახევრებში მშობიარობდა და მხოლოდ სამი დღის შემდეგ ეძლეოდა უფლება ბოსელში შესვლისა. ბოსელი სახლიდან მოშორებით მდებარეობდა. „ნაბოსლარი“ ქალი უწმინდურად ითვლებოდა, შესაბამისად, უწმინდური იყო ბოსელიც. ბოსელში მყოფ ქალს კაცი ვერ მიეკარებოდა, ხაგის კაცი კი შორიდანაც ერიდებოდა მას. მშობიარე ქალს ორი კვირის განმავლობაში არც კაცი და არც ქალი ხმას არ სცემდა, **დეკანოზი** კი ერთ თვესაც არ ელაპარაკებოდა. ზოგჯერ ქალი ბოსელში 40 დღის განმავლობაში რჩებოდა. სასმელ-საჭმელს ბოსლის ბანიდან აწვდიდნენ, არავინ არ უნდა შესულიყო ბოსელში. საკუთარ შვილებსაც ეკრძალებოდათ დედასთან მისვლა, მასთან მხოლოდ ჩვილი ბავშვი იყო. თუმცა ბოსლის ბანზე იარაღასხმული ხევსური იდგა ეშმაკისგან ბავშვის დასაცავად, რადგან მისი ამრით, ეშმაკი ემგერებოდა ახალდაბადებულს. რაც ნაბოსლარ ქალს თან ჰქონდა, ყველაფერი უწმინდური იყო. ამიგომ ბოსლობის შემდეგ, როცა ქალი ბრუნდებოდა სახლში, უნდა განბანილიყო, განისამოსი გაერეცხა და სამი-ოთხი დღე გაფენილი ჰქონოდა, მხოლოდ მერე შეეძლო ჩაეცვა. აუცილებელი იყო აკვნის გაწმენდა და გარეცხვა.

არა მარგო ნაბოსლარი, მისი ოჯახიც კი უწმინდურად ითვლებოდა. მშობიარობის დროს მთელი სახლეთობა ხაგში ვერ მიდიოდა. ამ უწმინდურობის მოსაცილებლად აუცილებელი იყო განათვლა, რაც ხაგის კაცის მოვალეობაში შედიოდა. მშობიარობიდან ორი კვირის შემდეგ საკლავი უნდა დაეკლათ სახლის ბანზე, სახლი კი სისხლით უნდა ეპკურებინათ, რასაც სანათლოს უწოდებდნენ. ოჯახში დაბრუნების დროს ქალის საკუთრებიდან მეორედ უნდა დაკლულიყო საკლავი. სისხლს ჯამში აგროვებდნენ და შემდეგ ასხურებდნენ ბოძებსა და კედლებს. მხოლოდ ამის შემდეგ გაინათლებოდა სახლი, და ქალს უფლება ეძლეოდა ოჯახში დაბრუნებისა.

დედათა წესის დროს ქალები ბოსელში ერთ კვირას რჩებოდნენ. მშობიარეებისგან განსხვავებით, მათ ელაპარაკებოდნენ, მხოლოდ დეკანოზები და ხაგის კაცები არ სცემდნენ ხმას. ამ დროს ქალები მუშაობდნენ კიდეც და უფლება ჰქონდათ საოჯახო საქმეებზე გასულიყვნენ, მხოლოდ სხვებისგან მოშორებით. მაგრამ ხაგის მამულში ვერ შევიდოდნენ და ვერც სახაგო საქმეს გააკეთებდნენ.

ხევსურს ნაბოსლარი ქალი მხოლოდ იმიგომ მი-
აჩნდა უწმინდურად, რომ ასე უბრძანებდა ხაგი.

ბულე (βούλη) – ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოებში ბულე თავდაპირველად კეთილშობილთა საბჭოს აღნიშნავდა. მათ **მეფე** რჩევის მისაღებად იწვევდა; მოგვიანებით ბულე წარმოადგენდა სპეციალურად დანიშნულ საბჭოს, რომელსაც **მოქალაქეთა** სახელით სახელმწიფოს ყოველდღიური საქმეების წარმართვა უნდა ეგვირთა. მისი კომპეტენციის ხარისხი **სახალხო კრების** კომპეტენციის გოლფასი იყო. **ოლიგარქიულ** რეჟიმთა დროს ბულეს ზოგჯერ, შესაძლოა, სახალხო კრებისაგან დამოუკიდებლადაც ემოქმედა – ასე მაგალითად, იგი უფლებამოსილი იყო სახალხო კრება სურვილისამებრ მოეწვია. დემოკრატიული ხელისუფლების პირობებში ბულე სახალხო კრებისადმი დაქვემდებარებულ ორგანოს წარმოადგენდა. **ოლიგარქია** მმართველობისას ბულეს წევრებს, სავარაუდოდ, ან ხმის მიცემით ირჩევდნენ (მოქალაქეთა შემლუღული წრიდან) ან მათ ეს თანამდებობა მემკვიდრეობით ჰქონდათ მიღებული. ბულეს წევრებად ისინი ან რამდენიმე წლის მანძილზე, ან მთელი სიცოცხლის განმავლობაში მსახურობდნენ. დემოკრატიული რეჟიმების პირობებში კი ბულეს წევრი მოქალაქე ძირითადად **კენჭისყრით არჩევნების** შედეგად ხდებოდა. მათი სამსახურეობრივი ვადა ერთი წლით შემოიფარგლებოდა. ბულე ამა თუ იმ სახით ყოველი კონსტიტუციური წყობის (**მონარქია**, ოლიგარქია თუ დემოკრატია) აუცილებელი შემადგენელი ნაწილი იყო.

სოლონის სათათბირო (ბულე) **კლისთენესის** სათათბირომ შეცვალა, რომელმაც გარკვეული სახეცვლილებებით რომაული პერიოდის დასასრულამდე იარსება. კლისთენესის ბულე 500 წევრისაგან შედგებოდა. მას კლისთენესის მიერ შექმნილი ათი **ფილედან** ირჩევდნენ, თითოეული ფილედან ბულეს 50 წევრს. წყაროებში კლისთენესის სათათბირო მოიხსენიება უბრალოდ ἡ βουλή-დ, ცალკეულ შემთხვევებში კი **არეოპაგისაგან** გასარჩევად ნახსენებია როგორც ἡ βουλή οἱ πεντακόσιοι. ძვ. წ. 307/6 წ-ის შემდგომ ბულეს წევრთა რიცხვი ახალი ფილეს შექმნისა თუ არსებულის გაუქმების შესაბამისად იცვლებოდა. ბულეს წევრები ერთი წლით იყვნენ არჩეულნი – მეორე ვადით მსახურება მხოლოდ გარკვეული შუალედის შემდგომ იყო შესაძლებელი. სათათბიროს წევრი ოცდაათ წელს გადაცილებული ნებისმიერი მოქალაქე შეიძლებოდა გამხდარიყო, მათ შორის **თეგების** ფენიდანაც (ყოველ შემთხვევაში ძვ. წ. V ს-ის

დასასრულიდან მაინც). მათ **დემოსებიდან** შერჩეული ნომინანტებისაგან (πρόκριτοι) კენჭისყრით ირჩევდნენ. კენჭისყრით შერჩეულ პირს **დოკიმასია** უნდა გაეელო. **პერიკლეს** დროიდან მოყოლებული ბულებს წევრებს გასამრჯელოს უხდიდნენ. ძვ. წ. IV ს-ის ბოლოსთვის მათი გასამრჯელო დღიურად 5 თბოლს შეადგენდა.

საბჭო ყოველდღიურად იკრიბებოდა. გამონაკლისი დღესასწაულები და ე. წ. „უბედური დღეები“ გახლდათ. მის საქმიანობას წარმართავდა 50 წევრისაგან – **პრიგანისებისაგან** შემდგარი კომიტეტი, რომელიც გარკვეული პერიოდის შემდეგ ახალი წევრებისაგან შემდგარი მეორე კომიტეტით იცვლებოდა. ერთი კომიტეტი ბულებს საქმიანობას წლის 1/10-ის მანძილზე უძღვებოდა. ეს პერიოდი პრიგანეად იწოდებოდა. ძვ. წ. V ს-ში პრიგანისები თავიანთი რიგებიდან ყოველდღიურად ირჩევდნენ თავმჯდომარეს, რომელიც სახალხო კრებასაც თავმჯდომარეობდა, თუკი სახალხო კრება იმ დღეს იყო მოწვეული. შემდგომ ხანებში თავმჯდომარეს **პროედროსებიდან** ირჩევდნენ, რომლებიც იმავდროულად ბულებს წევრებიც იყვნენ. საბჭოს თავდაპირველად ერთი, მოგვიანებით კი რამდენიმე მდივანი ჰყავდა. რიგით მოქალაქეებს და **მაგისტრატთა** უმრავლესობას საბჭოსთან ურთიერთობა მხოლოდ პრიგანისების მეშვეობით შეეძლოთ. ამით საბჭო გარეგანი თუ შინაგანი გემოქმედებისაგან დაცული ხდებოდა. ამ წესიდან გამონაკლისს **სტრატეგოსები** წარმოადგენდნენ, რამეთუ მათ უფლება ჰქონდათ დასწრებოდნენ ბულებს შეხვედრებს და მოსამზრებები წამოეყენებინათ. სათათბირო, ჩვეულებრივ, ბულეგერიონში იკრიბებოდა. შეკრებებს საჯარო ხასიათი ჰქონდა, თუმცა ისინი საიდუმლოც შეიძლება ყოფილიყო, თუკი სათათბირო ასე მიიჩნევადა საჭიროდ.

ბულებს კომპეტენციის სფეროში სათათბირო, ადმინისტრაციული და სამოსამართლო საქმიანობა შედიოდა. სახალხო კრებაზე გამოსაგანის ნებისმიერი საკითხი წინასწარ ბულებში უნდა ყოფილიყო განხილული, რასაც წინასწარი დადგენილების – προβούλευμα-ს შედგენა მოსდევდა. მხოლოდ სახალხო კრებაზე საჯარო განხილვის შემდეგ ხდებოდა პრობულეემა ფსეფისმა (დადგენილება) (იხ. **სახალხო კრება**).

ბულებს მაგისტრატთა სხვადასხვა კოლეგიის საქმიანობას მედამხედველობდა და ამ კოლეგიათა საქმიანობის კოორდინაციას აწარმოებდა, რითაც მთელ ადმინისტრაციულ სისტემას აერთიანებდა. მას მოვალეობათა ფართო სპექტრი ეკისრებოდა, მათ შორის, სახალხო

კრებაზე წარდგენამდე უცხოელი ელჩების მიღება; ხელშეკრულებათა მონახაზების გაკეთება; ახალ გრირემთა აგებასა და ფლოგის შენახვაზე მეთვალყურეობა; მრავალრიცხოვანი იყო ბულებს ფინანსური მოვალეობანიც: **პოლეგესებისა** და **აპოდექტესების** მეშვეობით იგი მედამხედველობდა სახელმწიფო საკუთრებიდან გადასახადების აკრეფის სახელმწიფო კონტრაქტების გამოცემას, ასევე მეთვალყურეობას უწევდა კონტრაქტორებისაგან სახელმწიფო წლიური შემოსავლის მიღებას. ძვ. წ. V ს-ში ამას ემატებოდა დელოსის ლიგის წევრებისაგან ფოროსის (გადასახადის) მიღებაზე კონტროლი. ბულებს ასევე თვალყურს ადევნებდა საგამძრო საგანძურებიდან სესხის აღებასა და დაბრუნებას, წლის ბოლოს ხაზინადართა ამა თუ იმ კოლეგიიდან მისი შემცველი ჯგუფისათვის თანხის გადაცემას. მასვე ევალებოდა, გაეკონტროლებინა მაგისტრატების მიერ წარმოდგენილი ანგარიშები მათთვის ჩაბარებული სახელმწიფო სახსრების განკარგვის შესახებ (იხ. **ვეთინე, ლოგისტები**). ხუთასის საბჭო თვალყურს ადევნებდა სამოგადოებრივი შენობებისა და საკურთხევლების აგებას, საჯარო დღესასწაულთა ჩაგარებას და ა. შ. ბულებს სამოსამართლო კომპეტენციებში შედიოდა დოკიმასიათა სხვადასხვა სახეობა, **ეისანგელიას** ბრალდებით აღძრულ საქმეთა განხილვა და სხვ. **არეოპაგისაგან** ბულებს გადაეცა უფლებამოსილება გამოეძია თანამდებობის პირთა უკანონო ქმედებანი. ზოგიერთ შემთხვევაში ბულებს ხელეწიფებოდა დაეპატიმრებინა სასამართლოს მოლოდინში მყოფი დამნაშავედ მიჩნეული პირი, მოქალაქეებისათვის დაეკისრებინა 500 დრაქმის ჯარიმის გადახდის ვალდებულება. უფრო მკაცრი სასჯელის შემთხვევაში მას საქმე განსახილველად სახალხო კრების ან **დიკასტერიონისათვის** უნდა გადაეცა.

ამგვარად, ბულებს დემოკრატიული სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალური ორგანო გახლდათ. პოლიტიკის ფორმირებასა და მის გაგარებაში ბულებს დახმარების გარეშე სახალხო კრება ვერ იფუნქციონირებდა, როგორც უმაღლესი სახელისუფლებო ორგანო ასე ეფექტურად და ბრძნულად. ის, რომ ასეთი ფართო უფლებამოსილების მიუხედავად ბულებს არ წარმოადგენდა სახელმწიფოს, განპირობებული იყო: ა) მისი წევრების ყოველწლიური შეცვლით; ბ) სახალხო კრების უფლებამოსილებით შეესწორებინა ან უარეყო სათათბიროს მიერ წარდგენილი პრობულეემა (წინასწარი დადგენილება). ამასთან, მოსახლეობის უდიდესი უმრავლესობა ბულებს წევრად ცხოვრების რომელიმე ეტაპზე მსახურობდა,

გამომდინარე იქიდან, რომ ესა თუ ის მოქალაქე ბუღეს წევრი მხოლოდ ორჯერ შეიძლება იყოს.

ძვ. წ. 411 წ-ის ოლიგარქიული გადაგრაილებით, კლისთენესის ბუღე დროებით 400-თა საბჭომ შეცვალა. ასევე შექმნეს თავიანთი საბჭო **ოცდაათმა გირანმა**. მათი საბჭო 500 წევრისაგან შედგებოდა და მათი მოქმედება რევოლუციური გრიბუნალის მოქმედებას ჩამოჰგავდა. ოცდაათი გირანის რეჟიმის გადაგდებისა და დემოკრატიის აღდგენის შემდეგ ბუღე ისევ ასრულებდა მნიშვნელოვან როლს კანონების გადახედვა-შესწორებაში.

ბჭე, ხევსურეთი – სახალხო მართლმსაჯულება, ხალხის მწე-ჩვეულებებზე აღმოცენებული და მასზე დამყარებული. ხევსური ყველა დავას, ადათს, საჩივარს, მძიმე დანაშაულსაც კი ბჭობით აწესრიგებდა და იშვიათად მიმართავდა მთავრობის სასამართლოს. ხევსურის ამრით, მართლმსაჯულება უზენაესი ძალაა, ბჭე კი დვითური მადლით აღსავსე, რჩეული კაცია. ბჭე აუცილებლად ძალიან ჭკვიანი უნდა ყოფილიყო და ხალხის ჩვეულების მცოდნე. თითოეული თემი თავის ბჭეს ირჩევდა. ერთ თემს შეეძლო მეორე თემიდან მოეწვია ბჭეები. მაგრამ არც მოჩივარსა და არც მოპასუხეს არ ჰქონდათ ნება, თავად აერჩიათ ისინი, მათ შუამავალნი ირჩევდნენ. ბჭეების რიცხვი საქმის ვითარებაზე იყო დამოკიდებული. თუ მძიმე საქმე იყო, ათიდან თხუთმეტამდე ბჭე იყო საჭირო, როცა მსუბუქი საქმე ირჩეოდა, მაგალითად, ქურდობა, ვალის გადახდა, დიაცის სახელის შებღაღვა და სხვა, მაშინ სამიდან ექვსამდე ბჭეც საკმარისი იყო. მათი რიცხვის განსაზღვრაც შუამავლების საქმე იყო. თუმცა მოჩივარსა და მოპასუხეს უფლება ჰქონდათ, ნაკლები ხარჯის გასაღებად ბჭეების რიცხვი შეემცირებინათ. ბჭეებს და შუამავლებს ორივე მხარე კარგად უნდა გამასპინძლებოდა. გარდა ამ ხარჯისა, სასისხლო საქმეში თითოეულ ბჭეს საბჭო გადასახადი ეძლეოდა – ერთ ძროხაზე ოთხი აბაზი, ცხვარზე – ერთი აბაზი. ამ გადასახადში შუამავლებსაც ჰქონდათ წილი. მძიმე საქმე, მაგალითად, მკვლელობა, 80 ძროხად იყო შეფასებული.

ბჭობა აუცილებლად შუა ადგილას იმართებოდა, როცა მოდავენი სხვადასხვა სოფლიდან იყვნენ, საბჭო ადგილი ამ ორ სოფელს შუა იყო, ძირითადად ჭალაში, წყლის პირზე ან მთის წვერზე. ხოლო თანასოფლელებს ხატში ასამართლებდნენ. თვით სოფელში და სოფლის ახლოს ბჭობა არ შეიძლებოდა. ბჭობა ღამით იმართე-

ბოდა და სწრაფად უნდა მოთავებულიყო. რაც არ უნდა მძიმე საქმე ყოფილიყო, 2-3 დღეზე მეტი არ გრძელდებოდა. ბჭობის დროს ბჭეები წილს ყრიდნენ, რომელ მხარესაც ერგებოდა წილი, მოჩივარსა თუ მოპასუხეს, პირველად ის ლაპარაკობდა. როგორც კი დაასრულებდა სიგყვას, თავად ბჭენი აცილებდნენ, რათა მოდავესთან შეხვედრა და შუღლი აცილებინათ თავიდან. ამის შემდეგ მეორე მხარე იწყებდა ლაპარაკს. საბჭო სამართალმა დაპირისპირება არ იცოდა. თუმცა რიგ შემთხვევებში აუცილებელი იყო ეს დაპირისპირება. ამისთვის ბჭენი მოდავეს იწვევდნენ მას შემდეგ, რაც ერთი მხარე ლაპარაკს დაამთავრებდა და ყველაფერს დასაბუთებულად წარმოადგენდა.

საბჭო სამართალი სიგყვიერი სამართალი იყო და წერილობით საბუთს არ ითხოვდა.

ზოგიერთი საქმის გადასაწყვეტად საჭირო იყო **მოწმე**, რომლის მწეობის განსაზღვრა და მეთვალყურეობა ბჭეების მოვალეობას შეადგენდა. ბჭეთა ფუნქციებში შედიოდა მამულზე დავის საკითხიც. დროშით დაფიცების დროს ბჭეების დასწრება აუცილებელი იყო (იხ. **ფიცე, მთა**).

მამულის დავის დროს მოჩივარსა და მოპასუხეს ცხრა-ცხრა ცხვარი უნდა მიეცა თითოეული ბჭისთვის (ცხვარი ექვსი აბაზია), მოწმესაც „ფხის ქალამანი“ ერგებოდა, დღეში აბაზი. როცა სადავო მამული ჰაგარა იყო, ბჭეს ერთ ცხვარს აძლევდნენ, მოწმეებს კი – არაფერს.

როდესაც ბრალდებულს გადასახადი დაეკისრებოდა, მისი გადახდის ვალეებს ბჭეები ადგენდნენ (იხ. **მძევალი, ხევსურეთი**). კვჭნაობის დროს დაჭრილის სიკვდილის საქმესაც ბჭეები განიხილავდნენ. ეს საქმე ბევრ ბჭეს მოითხოვდა. თავად საქმე კი დამნაშავეს დაფიცებით უნდა გადაწყვეტილიყო (იხ. **ფიცე, მთა**). ეს ფიცე ერთ-დროულად შერიგებასაც წარმოადგენდა.

ბ

გაიუსი (Gaius) (ახ. წ. 117/138-180/192 წწ.) – კლასიკური პერიოდის ცნობილი იურისტი; სრული სახელი და დაბადების ზუსტი თარიღი ცნობილი არ არის, სავარაუდოა, რომ იგი იყო მასწავლებელი, მწერალი და არცთუ მნიშვნელოვანი მკვლევარი, მაგრამ წერდა ნათლად და გასაგებად. გაიუსის განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმით აიხსნება, რომ თითქმის უცვლელად შემოგვრჩა სამართლის საფუძვლების სახელმძღვანელო (*Institutiones* – ძვ. წ. 161 წ.), რომელიც გაიუსმა, შესაძლოა, არაერთგზის გადაამუშავა, მაგრამ

ბოლომდე ვერ მიიყვანა და ამიგომ მისმა რომელიც მოწაფემ გამოაქვეყნა. დამწყებთათვის ადვილად აღსაქმელ ნაშრომს სამართლის სკოლებში იყენებდნენ და საუკუნეების მანძილზე ლექციების საფუძვლად გამოიყენებოდა.

ეს თხზულება შეიცავდა რომის სამოქალაქო სამართლის მეცნიერულად განაწილებულ მიმოხილვას, სახელდობრ, პირველ წიგნში – ოჯახური ურთიერთობის სწავლებას, მეორე და მესამე წიგნებში – სწავლებას ქონებაზე, მეოთხეში – დავებს.

გაიუსმა სასწავლო მიზნებისათვის ასევე დაწერა ელემენტარული სახელმძღვანელო – „ყოველდღიური (ჩვეულებრივი) საქმეები“ (Res cottidianae ან Aurora) და სხვა თხზულებები.

განქორწინება, საბერძნეთი (ἀπολείψις) – კლასიკური ეპოქის ათენში განქორწინება ცოლისა და ქმრის ერთმანეთისაგან განცალკევებით ცხოვრებას გულისხმობდა და ლეგალური პროცედურა აქ ნაკლებად იყო მნიშვნელოვანი.

განქორწინება კლასიკურ ათენში სირთულეს არ წარმოადგენდა. ცოლ-ქმარი ერთმანეთს სცილებოდა ორმხრივი შეთანხმებით, ქმრის ინიციატივით, ანდა ცოლისა და მისი ოჯახის სურვილით. ყველაზე საყურადღებოა, რომ გაყრა ბერძნებს სამარცხვინო მოვლენად არ მიაჩნდათ. შესაბამისად, იგი არც ქალს და არც კაცს ჩირქს არ სცხებდა. როდესაც გაყრას ქმარი წამოიწყებდა, მას უბრალოდ მოეთხოვებოდა, რომ ცოლი სახლიდან გაეშვა. თუ გაყრა ქალს სურდა, მას განქორწინების რეგისტრაცია **არქონთან** უნდა მოეხდინა. ქალი ამ დროს **კირიოსის** მეშვეობით მოქმედებდა. ქალის მამას ჰქონდა უფლება ქალიშვილის განქორწინება მაშინაც მოეთხოვა, თუ მისი ქალიშვილი ამის წინააღმდეგი იყო.

ათენში გაყრის ინიციატორად ქალი იშვიათად გვევლინება.

გაყრის შემდეგ შვილები მამის ოჯახში რჩებოდნენ. ბერძნები გამოჩენილი ქალის ხელახალ გათხოვებას საესტეტო ბუნებრივად აღიქვამდნენ.

განქორწინება, რომი (divortium) – რომაული ქორწინების შეწყვეტა ერთ-ერთი ან ორივე მხარის თავისუფალი ნებითან გამომდინარე იყო შესაძლებელი. აქაც, ისევე როგორც ქორწინების შემთხვევაში, საჭირო იყო განმრავნის რაღაც სახით ნათელყოფა, თუმცა არ იყო საჭირო ქორწინების შეწყვეტის მგვიცხება. ცალმხრივი განქორწინების (repudium) დროს მხარეები ერთმანეთთან შუამავლის მეშვეობით ურთიერთობდნენ, მოგვიანებით კი – წერილობითი სახ-

ით. **აგუსტუსის** კანონმდებლობამ დაადგინა ამ დროს შვიდი მოწმის წინაშე საზეიმო განაცხადის გაკეთება, თუმცა, სავარაუდოდ, ეს იმ კერძო შემთხვევებს ეხებოდა, როდესაც განქორწინება (repudium) ცოლის ღალატით იყო გამოწვეული. გაყრისას დამნაშავე მხარის დადგენა მაშინ იყო აუცილებელი, თუ განქორწინების დადგენილებაში ფინანსური ჯარიმა მოიაზრებოდა (მოღალაგე ცოლისთვის ან მეუღლისთვის, რომელიც წამოიწყებდა გაყრას). რასაკვირველია, გარკვეული ფინანსური გაურკვეველობა იქმნებოდა **მზითვის** უკან დაბრუნებასთან დაკავშირებით, ისევე როგორც ერთობლივი ცხოვრების დროს შექმნილი ქონების დახარისხებასთან მიმართებაში. აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ შედარებით ღარიბ **მოქალაქეთა** ფენებში მნიშვნელობას ანიჭებდნენ საქორწინო შეთანხმებებს. ამ ეკონომიკურ ფენაში ძნელად თუ ვიპოვით განქორწინების დამადასტურებელ მოწმობას. თუმცა მაღალი წრის ოჯახებში ლეგალური გაურკვეველობა, ისევე როგორც დიდი ვალები გაყრისათვის შემაფერხებელ გარემოებას არ წარმოადგენდა. ქმრის ძალაუფლებაში გადასვლის გარეშე ქორწინებათა (sine manu) ფინანსური ასპექტები მდიდრულ ოჯახებში ცხადყოფს, რომ მხარეები მომზადებულნი იყვნენ ქორწინების შესაწყვეტად.

აღრეული რესპუბლიკის პერიოდში განქორწინება ფრიალ იშვიათი მოვლენა იყო. ქმრის ძალაუფლებაში გადამსვლელი ქორწინების (in manu) დროს საჭირო იყო manus-ის შეწყვეტა, რაც ხდებოდა ან ქალის მეურვესთან (იხ. **ტუტელა**) **მანსიპაციით**, ან თუკი ეს ქორწინება confarreatio in manu-ს წარმოადგენდა, მისი საპირისპირო პროცედურის – diffareatio-ს ჩაგარებით (იხ. **conventio in manum**).

ძვ. წ. I საუკუნისთვის გაყრა რომში ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა, რომლის ერთადერთი შემაკავებელ გარემოებას მზითვის დაბრუნებასთან დაკავშირებული რეგულაციები წარმოადგენდა. ორმხრივი თანხმობის შემთხვევაში გაყრისას ჯარიმის გადახდა არ ხდებოდა მანამ, ვიდრე იუსტინიანუსმა არ აკრძალა გაყრა, თუმცა ეს აკრძალვაც მისი სიკვდილიდან ხუთი წლის შემდეგ გაუქმებულ იქნა.

გაყრის შემთხვევაში შვილები მამის ოჯახში რჩებოდნენ (იხ. **მზითვი, რომი**).

განქორწინება, საქართველო – უძველეს პერიოდში, როდესაც სყიდვით ქორწინებას ჰქონდა ადგილი, საქართველოში, ისევე როგორც სხ-

ვაგან, განქორწინება მამაკაცის ნებაზე იყო დამოკიდებული, რომელიც სურვილის შემთხვევაში ცოლს ეყრებოდა.

განქორწინების შესახებ ცნობები ქართულ წყაროებში ქრისტიანობის პერიოდიდან გვაქვს. საქართველოში განქორწინების წესები და საფუძვლები ქრისტიანული რელიგიის ნორმების შესაბამისი იყო და ამ ნორმებით რეგულირდებოდა. ქრისტიანობა განქორწინებას ერთგვარ ანომალიად თვლიდა და ყოველგვარ ზომებს აგარებდა მის წინააღმდეგ. თუმცა იყო შემთხვევები, როდესაც ოჯახის შენარჩუნება არც სახელმწიფოს და არც ეკლესიას არ შეეძლო. განქორწინების ერთ-ერთი საფუძველი იყო ცოლის მრუშობა, რომელიც ქმრის ღირსების დამცირებად, შეურაცხყოფად იყო მიჩნეული (იხ. **მრუშობა**). რაც შეეხება მამაკაცის მრუშობას, ანუ ადულტერს, საქართველოშიც, როგორც ყველა პატრიარქალურ საზოგადოებაში, მოქმედებდა ორმაგი მორალი. მამაკაცისთვის მრუშობად ითვლებოდა და განქორწინების საფუძველი შეიძლება გამხდარიყო მხოლოდ გათხოვილ ქალთან მისი კავშირი. უქმრო ქალთან მისი კავშირი არ ითვლებოდა მრუშობად და ცოლს არ ჰქონდა საფუძველი მასთან განქორწინებისა. ქმარს შეეძლო მოღალატე ცოლი ადგილზე მოეკლა, თუ იგი წაასწრებდა მას სხვასთან და ამისთვის იგი არ ისჯებოდა.

ქართული ადათობრივი სამართლის მიხედვით, ქმარს უფლება ჰქონდა მრუშობაში მხილებული ცოლი ვირზე შეესვა და ისე გაეგზავნა მის მშობლებთან. ეს უმკაცრეს შეურაცხმყოფელ სასჯელად ითვლებოდა.

ქმარს უფლება ჰქონდა ცოლს ამ უკანასკნელის ავადმყოფობის შემთხვევაში გაყროდა. ამასთან, კანონი განასხვავებდა, თუ როდის მოხდა ქალის დასწრეობა, ქორწინებამდე თუ ქორწინების შემდეგ. თუ ქალი ავად ქორწინებამდე იყო, ქმარი მას ძალზე იოლად გაეყრებოდა. ხოლო თუ იგი დაავადდა ქორწინების პერიოდში ქმართან ყოფნისას, მაშინ ქმარს უნდა დაემგვიცეზინა, რომ სიძულვილით არ ეპყრობოდა მას და ნახევარი სისხლის ფასიც უნდა გადაეხადა ცოლის მხარისთვის.

მეცნიერები ქართულ სამართალში განქორწინების საფუძვლად ქორწინებამდე ორსულობასაც მიიჩნევენ, ოღონდ ეს არ ვრცელდებოდა იმ ქვრივ ან ნაქმარე ქალებზე, რომლებიც ერთ წელზე ნაკლები ხნის განმავლობაში ხელახლა იყვნენ გათხოვილნი, და ასევე იმ შემთხვევებზე, როდესაც ქმარმა იცოდა ცოლის ორსულობის შესახებ, ან თვითონ დააორსულა იგი. განქორ-

წინების კანონიერი საფუძველი იყო საქორწინო თანაცხოვრებისთვის უვარგისობა ანუ იმპოტენცია; ერთ-ერთი მეუღლის მიერ მეორის მოწამვლით მოკვლის მცდელობა და ასევე მზობის დამრღვევი დანაშაულები, ე. წ. სოდომური ცოდვები. არც ქალის და არც კაცის უშვილობა **ვახგანგ VI-ის** კოდექსით განქორწინების საფუძველი არ არის. ვახგანგ VI-ის კანონმდებლობიდან ამჟამად ჩანს, რომ განქორწინების ინიციატივა ეკუთვნის მამაკაცს. დედაკაცს განქორწინების საკითხის დასმის უფლებაც კი არ ჰქონდა.

განქორწინებას ადგილი აქვს ცოლის მოგაცემის შემთხვევაში. „წაგვრა“, მოგაცემა შეიძლება მომხდარიყო ცოლის თანხმობით, ან მისი თანხმობის გარეშე. თუ **ოჯახი** ცოლის თანხმობით ინგრევა, ანუ თუ იგი თავისი ნებით მიჰყვება სხვას, მაშინ დაზარალებულ მხარეს (პირველ ქმარს) ახალმა ქმარმა უნდა გადაუხადოს ახალი ქმრის გვარის ორმაგი სისხლი და მას უნდა დაემაგოს პირველი ქმრის სისხლის ფასი. მეორე შემთხვევაში მომგაცემელს პირველი ქმრისთვის ორმაგი სისხლის ფასი უნდა გადაეხადა, გარდა ამისა, მიხდომისა და ძალად წაყვანისათვის კიდევ ერთი მთელი სისხლი (იხ. **ქორწინება, საქართველო**).

გაფიცვის აღათი, ფშავი – ამა თუ იმ თემში უცხო პირის მიღება. ამისთვის ხიზანს საკლავი უნდა მიეყვანა ხატში, სადაც მას **ხევისბერი** აფიცებდა ხატისა და თემის ერთგულებაზე. ფიცის მიღების შემდეგ იგი ხატის ყმად და თემის სრულუფლებიან წევრად ითვლებოდა. ამ ფიცის გატეხა თემის ღალატს ნიშნავდა და ხიზანზე თემი შურს იძიებდა.

გაძევება (exilium) – სამშობლოს საკუთარი ნებით მიტოვება, რომლის საშუალებითაც რომაელი **მოქალაქე** თავს არიდებდა სიკვდილით დასჯას ან გასამართლებას. გაძევების თანამდევნი აუცილებელი პროცედურა იყო მოქალაქეობის ჩამორთმევა და ქონების კონფისკაცია. გაძევებას სხვა მიზეზების გამოც მიმართავდნენ, მაგალითად, დიდი ვალების არსებობაც შეიძლება გამხდარიყო ამის მიზეზი. გვიანი რესპუბლიკის ხანაში სიკვდილით დასჯაში გაძევებაც იგულისხმებოდა, ამიგომ გაძევებამ სასჯელის ფორმა მიიღო. მოგვიანებით სამართალწარმოებაში გაძევების მნიშვნელობა იცვლება. იგი შორდება სიკვდილით დასჯის განაჩენს: შესაბამისად, გაძევება შეიძლება ყოფილიყო არა მუდმივი, არამედ დროებითი ხასიათის, რის შედეგადაც ჩნდება მოკვეთის ხარისხები.

გელიუსი ავლუსი (Avlus Gelius) – სერვიუს სულ-პიციუს რუფუსის მოწაფე, მისი წარმოშობის შესახებ ცნობები არ შემოგვრჩა (ახ. წ. II ს-ის II ნახ.), მაგრამ განათლებული ჩანს. მის თხზულებაში „ატიკური ღამეები“ (Noctes Atticae libri XX – ვარაუდობენ, რომ ატიკური გრძელი ზამთრის ღამეების დროს დაიწყო წერა) შესულია ამონარიდები ბერძენი და რომაელი მწერლების თხზულებებიდან, თანამედროვე მეცნიერებთან საუბრების მოკლე შენიშვნები ენაზე, სიძველეებზე, სიგყვიერების ისტორიაზე; თხზულება სამართლის სფეროდან მდიდარ მასალასა და ბევრ მნიშვნელოვან ციტატასაც შეიცავს.

გენოსი (γένος) – გვარი. პირთა ჯგუფი, რომლებიც აცხადებდნენ, რომ მამრობითი ხაზით ერთი წინაპრისგან მომდინარეობდნენ. უფრო მცირე ერთეული, ვიდრე **ფრაგრია**. თავის მხრივ, გენოსი შედგებოდა ოჯახებისაგან. მის წევრებს ერქვათ გენეგესები – γενήται ან πατριῶται. კეთილშობილთა გვარები, ჩვეულებრივ, თავს ღვთაებრივი წინაპრის შთამომავლებად აცხადებდნენ და სახელდება პაგრონიმული ფორმით ჰქონდათ. ასეთი გვარები ყველა ბერძნულ ქალაქში არსებობდა. ფრაგრიების მსგავსად, გენოსები წინაპრების კულტმსახურებას აღასრულებდნენ. ათენში კეთილშობილი გენოსები **ევპაგრიდები** იყვნენ. დაახლოებით 60 ასეთი გენოსია ცნობილი. მათ უმრავლესობას პაგრონიმული სახელები აქვთ. დაბალი ფენები გენოსებში არ უნდა ყოფილიყვნენ გაერთიანებულნი. ის ადამიანები, რომლებსაც **სოლონმა** და **კლისთენესმა მოქალაქეობა** მისცეს, ალბათ უკვე არსებული გვარის წევრები ვერ გახდებოდნენ. მათ, სავარაუდოდ, არც ახალ გვარებს შეუქმნიდნენ. ყოველ შემთხვევაში, ამის თაობაზე არავითარი გადმოცემა არ დასტურდება. ზოგი მოქალაქე გენეგესი არ იყო. ძვ. წ. IV ს-ის ორაგორები ცხადყოფენ იმ ფაქტს, რომ მაშინ, როდესაც ყველა მოქალაქეს ჰყავდა ფრაგერები და ნათესავები (συγγενείς), ზოგიერთს გენეგესები არ ჰყავდა. აქედან მომდინარეობს ფართოდ გაზიარებული მოსაზრება, რომ ათენური გვარები მთლიანად **არისგოკრატიული** იყვნენ თავისი ხასიათით.

ფრაგრიების მსგავსად, გვარებს ჰქონდათ თავიანთი მოწყობა და ჰყავდათ არჩეული მოხელეები **არქონის** ჩათვლით. ეპონიმი წინაპრის გარდა, ისინი თავიანთს სცემდნენ აპოლონ მამისეულს და სახლის დამცველ ზევსს, ათენელთა გიგულარულ ღვთაებებს. ისინი იკრიბებოდნენ წელიწადში ერთხელ მოხელეთა ასარჩევად, დეკრეტთა მისაღებად, ახალი წევრების შესა-

ყვანად, რომლებიც არსებული წევრების შვილები უნდა ყოფილიყვნენ. გვარში მიღება, როგორც ჩანს, ფრაგრიაში მიღებასაც გულისხმობდა. უარის გაპროტესტება სასამართლოში შეეძლოთ. გენეგესები, ისევე როგორც ფრაგერები, συγγενείς და დემოგესები (იხ. **დემოსი**) სასამართლოში მოწმეებად იყვნენ ხოლმე მოხმობილნი.

ათენური არისგოკრატიული გვარები, სავარაუდოდ, პოსტმიკენურ პერიოდში უნდა ჩამოყალიბებულიყვნენ. სოლონის ეპოქამდე ისინი, ფაქტობრივად, წარმართავდნენ სამოვადოებრივ ცხოვრებას. მათი პრეროგატივა იყო არქონობა (იხ. **ევპაგრიდები**). ცალკეულ გვარებს ჰქონდათ ქურუმობის პრივილეგიებიც. სოლონმა გვარებს წაართვა უფლება, რომ მხოლოდ მათ დაეკავებინათ ესა თუ ის თანამდებობა. სამოქალაქო ორგანიზმის რეორგანიზაციის კლისთენესისეულმა რეფორმებმა ევპაგრიდთა პოლიტიკური გავლენა კიდევ უფრო შეამცირა (იხ. **დემოსი**, **ფილე**). თუმცა მათი პრივილეგია, დაეკავებინათ ქურუმის თანამდებობა ხელშეუხებელი დარჩა. მათი წრიდან კვლავ გამოდიოდნენ პოლიტიკური ლიდერები.

მიუხედავად იმისა, რომ გვართა ერთი ნაწილი ომების შედეგად მოისპო, კეთილშობილთა გვარები ათენური ცხოვრების გამოკვეთილ მახასიათებლად დარჩნენ და ბევრად უფრო მეტ ხანს იარსებეს, ვიდრე ფრაგრიებმა. ზოგიერთ გვარს ახ. წ. III ს-შიც კი ვხვდებით.

გერუსია (γερούσια) – უხუცესთა საბჭო სპარგაში. იგი 28 გერონისა და 2 **მეფისაგან** შედგებოდა. გერონები 60 წ-ს გადაცილებული მამაკაცები იყვნენ, რომელთაც მოხუცებულობის გამო სამხედრო სამსახური აღარ შეეძლოთ. ისინი **არისგოკრატიული** ოჯახების შემლუღული წრიდან იყვნენ წარმოღვენილნი. ისევე, როგორც **ეფოროსებს**, მათაც ხმაურიანი თანხმობის შედეგად ირჩევდნენ, რასაც არისგოგელე „რადაც ბავშვურ სისტემას“ უწოდებდა (არისგოგელე, პოლიტიკა, 2. 1271). გერუსიას, როგორც სათათბირო, ისე სასამართლო ფუნქციები ჰქონდა – ის განიხილავდა სახალხო პოლიტიკის საკითხებს და ამზადებდა **აპელასთის** წინადადებებს. მას შეეძლო გარკვეულ შემთხვევებში არ გაეთვალისწინებინა სახალხო კრების ნება-სურვილი. გერუსია ისმენდა სიკვდილთან, გაძევებასთან ან **აგიმიასთან** დაკავშირებულ საქმეებს. მას ჰქონდა მეფეების განსჯის უფლებაც. იმ შემთხვევაში, როდესაც ეფოროსები მის წინაშე ვინმეს ბრალს სდებდნენ, გერუსია მათ განაჩენის გამოგანაში უერთდებოდა. გამომდინარე იქიდან, რომ გერუ-

სია წარმოადგენდა არისტოკრატიულ ელიტას, რომელსაც დროის საკმაოდ დიდ მონაკვეთში ცვლილებები არ შეხებია, მარტო პრესტიჟით მოპოვებული მისი გავლენა აღემატებოდა ყოველივე იმას, რასაც მას კონკრეტული ძალაუფლება აძლევდა.

გვარი (gens) – საგვარეულო კავშირი, პირველყოფილი (გვაროვნული) წყობის ძირითადი ბირთვის რომამდელი ვარიანტი. თავდაპირველად ისინი დედის უფლების საფუძველზე იყვნენ ორგანიზებული (მაგრიარქატი). შრომის დანაწილებისა და კერძო საკუთრების წარმოშობისას განვითარდა პაგრიარქატი.

გვარი თავის წარმოშობასა და სახელს ლეგენდარული წინაპრისაგან (pater gentis – გვარის მამისაგან) იღებდა. გვარის წევრები იყვნენ მხოლოდ თავისუფალი ე.წ. gentiles (იმპერიის ეპოქაში ასე უწოდებდნენ სასამღვრო რაიონების მცხოვრებლებს), რომლებსაც თითქმის ისეთივე მდგომარეობა ჰქონდათ, როგორც ლეგებს – laeti (უცხოელები, რომლებმაც სახელმწიფოდან დასამუშავებლად მიიღეს მიწა და ამით სახელმწიფოზე დამოკიდებულნი გახდნენ) და აგნატებს – agnati (ნამატი, მამის მხრიდან ნათესავი). გენტილებიდან თითოეულ ცალკეულ პირს გვარის მიმართ შემდეგი უფლებები ჰქონდა: გაჭირვებაში დახმარების, თანადგომისა და ქომავლობის; ჰქონდა საერთო მიწის სამფლობელო, საერთო სახელი, გვარის წევრობის მემკვიდრეობით მიღების უფლება, დაკრძალვის საერთო ადგილი და საკულტო წეს-ჩვეულება.

თავის მხრივ გვარსაც ცალკეული პირის მიმართ ჰქონდა ვალდებულება. ცალკეული პირი თავისი გვარის ინტერესების გამო საკუთარ უფლებებში შემლუღული იყო. ასე მაგ., გვარი დაზღვეული იყო თავისი წევრის ქონების დაკარგვისაგან და ამიგომ არავითარი ანდერძი, შვილობა არ შეიძლებოდა გვარის თანხმობის გარეშე. ასევე გვარს ჰქონდა უფლება თავისი წევრის ქონებაზე, თუ იგი არ დაგოვებდა ანდერძს ან არ ჰყავდა უახლოესი ნათესავი. გვარის დეკრეტი ცალკეული წევრისათვის კანონი იყო.

გვარის ურთიერთობა სახელმწიფოსთან მხოლოდ პაგრიციულ გვარს ეხებოდა. სახელმწიფოს შექმნისას იგი მხოლოდ გვარებისაგან (gentes) შედგებოდა და მხოლოდ იმას ჰქონდა მოქალაქეობის უფლება (ხმის უფლება კომიციებში და ა. შ.), ვინც რომელიმე გვარს ეკუთვნოდა. სერვიუს ტულიუსმა შეცვალა ეს წესი და რომაელთა სამოქალაქო და სამხედრო ცხოვრების საფუძველად ცენზი დააწესა.

გზირი – გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში ადგილობრივი ადმინისტრაციის დაბალი მოხელე, სოფლის მამასახლისის ხელქვეითი. მის ფუნქციებში ბრძანებისა და განკარგულების გადაცემა ან გამოცხადება შედიოდა. მას ერთი ადგილიდან მეორე პირთან დანაბარებისა თუ ინფორმაციის გადაგანა ევალებოდა. ისტორიული წყაროებიდან ცნობილია, რომ ერისთავთერისთავებსა და ერისთავს მოხელეებად ჰყავდათ ციხისთავნი, ხელისუფალნი, მამასახლისნი და გზირნი. გრიგოლ ქართლის ერისთავთერისთავს თავის შიომღვიმის მონასტრისადმი მირთმეულ 1227-1230 წ. შეწირულობის წიგნში აღნიშნული აქვს, რომ ბეგარის ან სხვა შესაწევარის, ან ძვენის ასაკრეფად და მოგადად ერისთავთერისთავის ბრძანების აღსასრულებლად ხელისუფალნი, ციხისთავნი, მსახურნი, მამასახლისნი და გზირნი ყოფილან განჩენილნი; ისინი მას ემორჩილებოდნენ, როგორც თავიანთ უფროსს.

გიორგი V ბრწყინვალე (ახ. წ. 1286-1346 წწ.) – საქართველოს მეფე 1314-1346 წწ-ში, დემეტრე II თავდადებულის ძე.

აღიზარდა სამცხეში, მისი პაპის (დედის მხარე) ბექა I ჯაყელის (მანდაგურთუხუცესი) კარზე. 1299 წ-ს ყაზან-ყაენმა მცირეწლოვანი გიორგი საკუთარი ძმის დავით VIII-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩააბა – მეფედ დანიშნა, მაგრამ მისი უფლებები თბილისს არ სცილდებოდა და ამიგომ „თბილისის მეფეს“ უწოდებდნენ. გიორგი V-ს სამემკვიდროდ ეკონომიკურად დასუსტებული, პოლიტიკურად კი წლების მანძილზე მონღოლთა შემოსევებისაგან დაშლილი ქვეყანა ერგო.

გიორგი V-მ ქვეყნის გაერთიანება დაისახა მიზნად. იგი ჭკვიანი პოლიტიკოსი იყო. გიორგი V-მ საყაენოში დაიმეგობრა მონღოლი დიდებული ჩობა ნოინი, რომელიც საყაენოში, ფაქტობრივად, პირველი კაცი იყო. 1318 წ-ს ჩობა ნოინის სურვილით გიორგი V-ს დაუქვემდებარეს სხვა მეფე მთავრები. ის მეფე გახდა (1318-1346 წწ.).

საშინაო პოლიტიკა:

ქვეყანაში ძალზე დიდ პრობლემებს ქმნიდნენ ჩამოსახლებული ოსები, საქართველოს მეფეებს მათთან ბრძოლა არ შეეძლოთ, ოსებს ზურგს მონღოლები უმაგრებდნენ. გიორგი V-მ მათ წინააღმდეგ ბრძოლა დაიწყო, აიღო გორი და გადამთიელები საქართველოდან გააძევა (1320 წ.). უფრო მეტიც, საქართველოს მეფის ხელისუფლება ჩრდილოელ ოსებზეც გავრცელდა.

1327 წ-ს ყაენ აბუ-საიდის ბრძანებით მოკლეს ჩობანოინი, რის შედეგადაც საყაენოში დაიწყო

შიდა ომები, მონღოლთა ბატონობამ ფორმალური ხასიათი მიიღო.

1329 წ-ს გიორგიმ ისარგებლა ქუთაისის სასახლის კარზე აგებული არეულობით, სასწრაფოდ ჯარით გადავიდა და დასავლეთ საქართველო – იმერეთი, გურია, სამეგრელო, აფხაზეთი – ყოველივე ნიკოფსიამდე, კვლავ გფილისის ტახტს დაუმორჩილა. მას უკან, მესხეთიც შემოიმტკიცა (1334 წ.). დასავლეთ საქართველოს მეფე შორაპნის ერისთავად დანიშნა, დასავლეთ საქართველო ერთიანი მეფის ხელისუფლებას დაექვემდებარა.

სამცხის შემოერთებისას გიორგი თვითონ ჩავიდა სამცხეში და სამცხის მთავრად ყვარყვარე I დანიშნა, უბოძა მას **ათაბაგობა** და ჩამოართვა ერთგულების ფიცი. მეფემ კახეთში ცივის მთაზე შეკრიბა ჰერეთისა და სომხეთის ურჩი **ერისთავები**, რომლებსაც ბურგს მონღოლები უმაგრებდნენ და დაუნდობლად გაუსწორდა მათ. ამრიგად, საქართველოს მთლიანობა აღუდგინა და შესაბამისად სამცხეზე საქართველოს მეფის გავლენა გაავრცელა.

1335 წ-ს გიორგი V-მ მონღოლებს ხარკი შეუწყვიტა, მათი დამსჯელი რაზმიც ადვილად უკუაგლო და უღელტეხილები ჩაკეტა, იმავე წელს მეფე გიორგი V-მ საქართველოს მოაშორა ასწლოვანი მონღოლ-თათრული უღელი.

გიორგი V-მ აღადგინა სახელმწიფოს მართვის გრადიციული წესები და გრადიციული სამეურნეო დარგები.

გიორგი აშენებდა და აღადგენდა ნანგრევ-ნაოხარ ქალაქებს, დაბებს, სოფლებს, ციხესიმაგრეებს, ეკლესიებს, გზებს, არხებს და ღუშნებს. განაახლა დაქცეული გაძრები – დადაბნის, ფიგარეთის, წულრულაშენის, კაზრეთის, დმანისის.

XIV ს-ის 30-იან წწ-ში გიორგის ინიციატივით მოწვეული იქნა საეკლესიო კრება. მონღოლთა ბატონობის შემდეგ წესრიგის დამყარება ეკლესიაშიც იყო საჭირო.

გიორგი V-ის ინიციატივით შეიქმნა სამართლის წიგნი „ძეგლის დება“. ეს წიგნი განკუთვნილი იყო ქართველი მთიელებისთვის. იგი აწესრიგებდა მთიელების ცხოვრებას (გიორგი V ებრძოდა მთიელთა ჩამოწოლას ბარში). ახალი მკაცრი კანონმდებლობა – „ძეგლის დება“ აღადგენდა და განამტკიცებდა გრადიციულ ქართულ სამართალს, სჯულსა და მნეობას.

ამავე პერიოდში შეიქმნა სახელმწიფო სამართლის მნიშვნელოვანი წიგნი „ხელმწიფის კარის გარიგება ძეგლის დება“ – ქართული სამეფო-სამართლებრივი კონსტიტუცია. მასში განსაზღვრული იყო სახელმწიფო კარის ეგიკეგი, სხვადასხვა მოხელეთა უფლებები და მოვალეობები.

გიორგი V-მ გააგარა ფინანსური რეფორმა. მონღოლური ფულადი ერთეული, „ყაზანური თეთრი“ შეცვალა ახალი, საკუთარი ვერცხლის მონეტით – „გიორგაული თეთრით“ (იხ. **ქართული თეთრი**).

საგარეო პოლიტიკა:

საშინაო პრობლემების მოგვარების შემდეგ გიორგი V-მ აქტიური საგარეო პოლიტიკა წარმართა. საქართველოს მეფეს ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა ეგვიპტის სულთანთან. 1316-1317 წწ-ის ელჩობით ეგვიპტის სასულთანოში მოლაპარაკების შემდეგ საქართველოს დაუბრუნდა ჯვრის მონასტრი. გიორგი V-მ არა მარტო მეჩეთაღქცეული ჯვრის მონასტრის დაბრუნება და ქართველებისათვის „კლიგენი იერუსალიმისანის“ გადაცემა მოახერხა, არამედ მოიპოვა უფლება, იერუსალიმში მხოლოდ ქართველებს ევლოთ ცხენზე ამხედრებულებს ეროვნული დროშების ფრიალით.

საქართველოს მეფეს აქტიური ურთიერთობები ჰქონდა რომის პაპ იოანე XXII-თან. გიორგი V-ს ურთიერთობები ჰქონდა საფრანგეთის მეფე ფილიპე VI ვალუასთან, რომელსაც წმინდა მიწის დასახსნელად 30 000-იანი არმიით დახმარებას ჰპირდებოდა.

საქართველო აქტიურად ჩაერია გრაპიზონის იმპერიის საქმეებში. გიორგი V-მ სცადა ქართველთა გავლენის აღდგენა გრაპიზონის სამეფოში.

საქართველოს ახალ მტერს – ოსმალ-თურქებს შეეგება გიორგი კლარჯეთის საზღვართან, შეება, კვლავაც ბრწყინვალედ გაიმარჯვა და გააქცია მტერი. 1340-1341 წწ-ში გიორგიმ ჯარები შეიყვანა პონტოში და იქ, გრაპიზონის სასახლეში ძველი, თამარის დროინდელი ქართული ხელისუფლება ააღორძინა. საქართველოს ეკონომიკის განვითარებას ხელს უწყობდა სავაჭრო ურთიერთობები ვენეციასთან და გენუასთან. მემკვიდრეობად გიორგი V-მ მიიღო დაქცეული ქვეყანა – ეკონომიკურად დაძაბუნებული, პოლიტიკურად დაშლილი, სულიერად დაკნინებული. საქართველოს სამეფოს გაძლიერებისა და ქვეყნის წინაშე დამსახურებისათვის შთამომავლობამ გიორგი V-ს „ბრწყინვალე“ უწოდა. 24 წ-ის გამეფდა, 32 წელიწადი იმეფა, 1346 წ-ს 56 წ-ის აღესრულა. დაიკრძალა გელათს.

გირავნობა – სამოქალაქო სამართალში ვალდებულების უზრუნველყოფის სახეობა, რომლის დროსაც მოვალის ვალდებულების შეუსრულებლობის შემთხვევაში ხდებოდა დაგირავებული ქონების ღირებულებიდან დაუკმაყოფილებელი მოთხოვნის განაღდება. ქართულ სამართალში „გირაო“ XVII ს-დან ჩანს, თუმცა კერძო სა-

კუთრების არსებობასთან ერთად ეს ინსტიტუტი ბევრად აღრინდელია, რომელიც „წინდისა“ და „წინდულობის“ სახელწოდებით იყო ცნობილი. XIV ს-ში უკვე კანონით იყო მოწესრიგებული.

გლახაკი – სამოგადოების დეკლასირებული ფენა ფეოდალურ საქართველოში. გლახაკი ან **გლეხთა** ან **აზნაურთა** რიგებში გადადიოდა. გლახაკი იყო თავისუფალი პირი, რომელსაც დაკარგული ჰქონდა მიწა და იძულებული იყო სხვისი მიწა დაემუშავებინა. ამასთან, მისი პირადი თავისუფლება მუდამ საფრთხის ქვეშ იდგა. ამიგომ ბევრი მათგანი საერთოდ გამოეთიშა ფეოდალურ ურთიერთობას და მათხოვრობა დაიწყო. მათი რიცხვი იმდენად იზრდებოდა ბაგონცმური ურთიერთობის განმტკიცების პერიოდში, რომ ბაგრატ I კურაპალაგმა ჯერ კიდევ IX ს-ის ბოლოს გლახაკთა დასახმარებელი, სახელმწიფო საქველმოქმედო თანხა „გლახაკთა ნაწილი“ დააწესა. XII-XIII საუკუნეებში მთელი სახელმწიფო შემოსავლის მეთაფი „ნათალი“ გლახაკთათვის იყო განკუთვნილი.

გლეხი – წოდებრიობის ყველაზე დაბალ საფეხურზე მდგომი პირი ფეოდალურ საქართველოში. **დავით აღმაშენებლის** ისტორიკოსის გადმომცემით: „გლეხთა, იხილემცა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუანდეს ცყუედ“. არაბთა უმაღლესი პირები ქართველთა წოდებრივი წყობის უმაღლეს საფეხურზე მდგომ გლეხთა მიერ იყვნენ დაგყვევებულნი. ეს ყველაზე დიდ გამარჯვებად მიაჩნდა ისტორიკოსს. გერმინი გლეხი არც გიორგი მერჩულის, არც ბარზმელის და არც სხვა ძველი ავგორების თხზულებებში გვხვდება. გიორგი მერჩულე გამოიყენებს „მსოფლიონი ერის კაცნის“ და „მდაბიოს“ „მაგინე ქართლისაჲში“. გლეხობის აღსანიშნავად „წურილი ერი“ წერია. სუმბაგ დავითის ძე ამავე ცნებისათვის ხმარობს „ერნი მსოფლიონი“. აქედან გამომდინარე, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ეს გერმინი თავდაპირველად არ ყოფილა ქართულ მწერლობაში და გვიანდელია. ვინაიდან გლეხები სოფლის მუდმივი მკვიდრნი იყვნენ და მათი ერთადერთი საცხოვრებელი და მარჩენალი მიწისმოქმედება იყო, ამიგომაც მათ „ქუეყანისა მოქმედნი“ ეწოდებოდათ. „მსოფლიონი ერისკაცნი“, ანუ „მდაბიონი“ თავიანთი შრომით ირჩენდნენ თავს. მათი ყოფა-ცხოვრება მარგივი იყო, ქონებრივი ავლადიდებით ისინი „ლიგონად ცხოვრებულთა“ წრეს ეკუთვნოდნენ. სანამ ოჯახის ბურჯი მუშაობდა, მის ოჯახს სამყოფი სარჩო-საბადებელი ჰქონდა, მაგრამ მისი გარდაცვალების შემთხ-

ვევაში გლეხის ოჯახის წევრები „ალსა მას შინა სიგლახაკისასა მეთხუელნი“ იყვნენ. ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ ძველ ქართულ წყაროებში ხშირად „ყმა“ გლეხის ნაცვლად იხმარებოდა და „გლეხი“ ყმას ნიშნავდა.

მდაბითაგან თავისუფალნიც ყოფილან, როგორც იყო სერაპიონ ბარზმელის მამა, თუმცა XI ს-დან გლეხთა უმრავლესობა თავისუფლებას კარგავდა და „**აზნაურის ყმად**“ იქცა. გლეხები არა მარტო **აზნაურებს** ჰყავდათ ყმებად, არამედ **მეფესაც** და ეკლესიასაც, თუმცა აზნაურის ყმა ყველაზე დაბლა იდგა ღირსებით.

პატრონცმური დამოკიდებულება უფლებრივად და ქონებრივად სხვადასხვაგვარი იყო. ყმები სახელითაც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან: ზოგი იყო „**მეწირული**“, ზოგი „**ნებიერი**“, ზოგი კიდევ „**სიგლოსანი**“. მათ გარდა, კიდევ ყმათა სხვა ჯგუფებიც არსებობდა.

მიწის პატრონს თავის მიწაზე ყმა-გლეხის დასმა მამინ შეეძლო, როდესაც მას თავისუფალი, უკაცრიელი მიწა ჰქონდა. გლეხის ამგვარ დასახლებას „მიწასა ზედა დასმა“ ან „დასახლება“ ეწოდებოდა. „თუ მიწა დაუკაცრდებოდეს“, ნათქვამი აქვს კახა ერისთავთერისთავს 1258 წლის სიგელში, ამოვარდნილი ყმა-გლეხის მაგიერ „სხუაჲ გლეხი დაისმოდეს ზედა“. **ვახტანგ VI-ის** კანონებში საგანგებოდაა აღნიშნული, რომ როდესაც გლეხს სურდა რომელიმე მეზაგონის ყმა გამხდარიყო, თავად უნდა მოსულიყო და განეცხადებინა: „შენ გყმობივარო“. ამასთანავე საყმოდ მიცემული მიწაც „მკვიდრად და სამუდამოდ“ ეძლეოდა ხოლმე ყმას მიწის და ყმის პატრონისაგან.

გლეხი ნასყიდი – ყმათა ანუ გლეხთა ერთ-ერთი ჯგუფი ფეოდალურ საქართველოში. იგი დაბლა უნდა მდგარიყო უფლებრივად **ნებიერ გლეხთან** შედარებით, ვინაიდან იგი არა თავისი ნებით, არამედ „პატრონის“ მიერ იყო ნასყიდი. ზოგიერთ ნასყიდ გლეხს საკუთარი მამული ჰქონდა და „პატრონი“ მათ მამულიანად ყიდულობდა. თუმცა „ნასყიდ“ ყრმათა შორის უმამულონიც იყვნენ, რომლებიც სხვებზე უარეს უფლებრივ მდგომარეობაში იყვნენ. ყიდვის დროს ხშირად საგანგებო პირობა იდებოდა და მიმანიც განსაზღვრული იყო, თუ რისთვის ყიდულობდნენ ამა თუ იმ პირს. ზოგჯერ პატრონს ხელოსანი სჭირდებოდა, ან რაიმე ხელობის მცოდნე კაცი. როდესაც **მსახურთუხუცესმა** გრიგოლ სურამელმა მღვიმელთ „წისქვილნი აუშენნა“, მან ამ წისქვილისათვის „გლეხი იყიდა მეწისქვილედ“ და მათვე, „მღვიმელთა შესწირა“ (1250 წ.). მასასადამე, ეს ყმა მეწისქვილედ იყო ნასყიდი და

ჩვეულებისამებრ, მისი შთამომავლობისგანაც ერთ-ერთი მეწისქვილედ უნდა ყოფილიყო გაწვრთნილი და წისქვილში ემსახურა.

გლეხი ნებიერი – ყმათა ანუ გლეხთა ერთ-ერთი ჯგუფი ფეოდალურ საქართველოში. „ნებიერი“ ისეთ გლეხს ეწოდებოდა, რომელიც თავისი ნებითა და სურვილით ეყმობოდა „პაგრონს“. მას საპაგრონეო პირობის დადების დროს აღნიშნული ჰქონდა, რომ გარკვეულ შემთხვევაში შეეძლო ყმობისაგან თავის დაღწევა და პაგრონისგან წასვლა.

გლეხი სიგლოსანი – ყმათა ანუ გლეხთა ერთ-ერთი ჯგუფი ფეოდალურ საქართველოში. ტერმინიდან გამომდინარე ამ გლეხს „სიგელი“ უნდა ჰქონოდა. ვარაუდობენ, რომ „სიგლოსანად“ სწორედ ის ყმა უნდა ყოფილიყო ცნობილი, რომელიც თავისი ნებით ეყმობოდა „პაგრონს“ და ამ დროს „ყმობის სიგელს“ დაადებინებდა, სადაც მკაფიოდ იქნებოდა განსაზღვრული „პაგრონისა“ და ყმის პაგრონეო უფლება-მოვალეობანი. კახა ერისთავთერისთავის 1258 წლის სიგელში ნათქვამია, რომ სოფელ ხოვლებში მცხოვრები გლეხები „შეწირული, ნებიერი და სიგლოსანი ერთობ ყუელად მიყიდიან“. მამასადაძმე, „სიგლოსანის“ ყიდვაც შესაძლებელი ყოფილა. XIII ს-ის სიგელიდან ვიგებთ, რომ სიგლოსანნი მარგო გლეხები კი არ ყოფილან, არამედ მღვდლებიც. ივანე ჯავახიშვილის აზრით, ყმები იყვნენ სიგლოსანნი და არასიგლოსანნი. პირველთა პაგრონეო უფლება-მოვალეობანი წერილობით იყო განსაზღვრული „სიგელში“, ხოლო მეორე ნაწილის ყმობა სიგევიერად იყო დადებული და ჩვეულებაზე იყო დამყარებული.

გლეხი შეწირული – ყმათა ანუ გლეხთა ერთ-ერთი ჯგუფი ფეოდალურ საქართველოში. როგორც თვით სახელი ამგვიცებს „სააღაპედ“ შეწირული გლეხები იყვნენ. ჩვენამდე მოღწეული „შეწირულობის წიგნები“ ამგვიცებს, რომ მრავალი სხვაობის მიუხედავად, „შეწირულ ყმათა“ მდგომარეობა საერთო შტრიხებითა და მიმართულებით ხასიათდებოდა. ვინაიდან მონასტრისადმი შეწირული ყმები „სულთა საოხად“ იყვნენ განკუთვნილნი, რომ შემწირველს აღაპისათვის „შეწირულ ყმას“ საჭირო პური, ღვინო და სხვა ყოველგვარი სახმარი ყოველწლიურად მონასტრისთვის მიერთმია და ცოდვათა მიერ დამძიმებული სულის ცხონების სავედრებელი

ლოცვა-აღაპისათვის ხელი შეეწყო, ამიგომ „შეწირული“ ყმები რაც შეიძლება კარგსა და ხელსაყრელ პირობებში ჩაეყენებინათ, რათა მათაც თავიანთი ყოფილი „პაგრონის“ სახელი დაელოცათ და ღმერთს მის ცხონებას შევედრებოდნენ. ამიგომ იყო, რომ ყმასა და საყმო მიწას შეწირული ყოველთვის „აღაპ“, თავისი პირადი შრომით შეძენილი ფულით ყიდულობდა. სწორედ ამიგომ იყო, რომ „სააღაპედ“ შეწირულ ყმას „პაგრონი“ განსაკუთრებულ და შეღავათიან პირობებში აყენებდა. იგი ყოველგვარი საბაგრონო სამსახურისა და გამოსაღებისგან ათავისუფლებდა, ამასთანავე პაგრონი მუდამ ცდილობდა თავისი „შეწირული“ ყმისათვის მთავრობისგანაც წყალობა მოეპოვებინა და სამეფო და სამოხელეო გადასახადებისგანაც გაეთავისუფლებინა. შემწირველივე საზღვრავდა შეწირული ყმის უფლება-მოვალეობას. არც მონასტერს და არც სხვა ვინმეს არ შეეძლო შემწირველის პირობის შეცვლა და საყმო მოვალეობების დამძიმება. ყმას დაკისრებული ჰქონდა განსაზღვრული პურისა და ღვინის, აგრეთვე წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ სხვა ყველაფრის მიგანა მონასტრისათვის, რაც საჭირო იყო სულის მოსახსენებელი წირვა-ლოცვისათვის, ასევე მონასტრის ძმობისა და **გლახაკათავის** აღაპის მოსამზადებლად. იმ შემთხვევაში, როდესაც ეკლესიისა და მონასტრისადმი შეწირული ყმა მიწათმოქმედი არ იყო, არამედ ხელოსანი, ან ვაჭარი, ან სხვა რაიმე ხელობის ადამიანი, მაშინაც შეწირვის დროს მისი მოვალეობაც გარკვევით იყო აღნიშნული. ვინაიდან შეწირული ყმის ყველა უფლება და მოვალეობა სიგელში იყო განსაზღვრული და წერილობით ისაზღვრებოდა, მათი მდგომარეობა მტკიცე და უცვლელი უნდა ყოფილიყო „მიუკუნისამდე“. აქედან გამომდინარე, „შეწირული“ ყმა ან გლეხი იმავდროულად „სიგლოსანიც“ იყო, თუმცა ცხადია, ყოველი „სიგლოსანი“ ყმა „შეწირული“ არ იყო და ეს ორი ტერმინი ერთსა და იმავე ცნებას არ გამოხატავდა.

გლოვა (luctus) – მეუღლის სიკვდილის შემდეგ 10 თვის განმავლობაში ქვრივი ვალდებული იყო ეგარებინა ძაძა და არ ჰქონდა უფლება ხელმეორედ გათხოვილიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ის ავგომაცურად ხდებოდა **ინფამისი**. ამ კანონის მთავარ საფუძველს წარმოადგენდა *turbatio sanguinis* (სირთულე, რაც ახლდა თან იმ ბავშვის მამის განსაზღვრას, რომელიც მამის სიკვდილის შემდეგ დაიბადებოდა). იმპერატორებმა ეს ვადა 1 წლამდე გაზარდეს და **განქორწინებაზე** (*divortium*) გაავრცელეს.

გრაკქუსი გაიუს სემპრონიუსი (Gaius Sempronius Gracchus) (ძვ. წ. 153-121 წწ.) – გიბერიუს გრაკქუსის უმცროსი ძმა. იგი აღემატებოდა თავის ძმას მჭევრმეტყველებაში და დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა მსმენელზე. თავი გამოიჩინა კუნძულ სარდინიაზე ბრძოლაში. სრულიად ახალგაზრდა ძვ. წ. 133 წ-ს შედის გრიუმვირაგში (**გრიუმვირი**) და დაკავებულია მიწების განაწილების საკითხებით. მოგვიანებით იგი **კვესტორის** რანგში განაგებს სარდინიას და დიდ პატივისცემას მოიპოვებს. ძვ. წ. 123 და 122 წწ-ში არჩეული იყო სახალხო გრიბუნად იმისთვის, რომ ძმის დაწყებული რეფორმა გაეგრძელებინა. მან დაიწყო მხარდაჭერის ძიება ყველა თავისუფალ მოქალაქესთან. მისი კანონპროექტები პირველ რიგში სასამართლოსა და კოლონიების დაარსების პრობლემებს ეხებოდა. გაიუსმა უფლება მისცა მხედრებს ნაფიც მსაჯულთა კოლეგიებში მიეღოთ მონაწილეობა და ასე გაეკონტროლებინათ სენატორები, რომლებიც განაგებდნენ **პროვინციებს**. მისცა მათ სერიოზული შემოსავლის გარანტია (ამის მდიდარი პროვინციების ექსპლუატაცია) და გავლენის გამრდის პერსპექტივას დაჰპირდა. გაიუსმა ფასი დააგდო ხორბალზე და ასე შეეცადა **პლებსი** თავის მხარეს გადაებირებინა, მაგრამ იმ წინადადებაზე, რომელიც გულისხმობდა რომის მოქალაქის უფლებების გავრცელებას მოკავშირეებზე, მას ბევრი თანამშრომელი ჩამოაშორა. **ოპტიმატები** ოპოზიციაში ჩაუდგნენ გაიუს გრაკქუსს და ცდილობდნენ ყველა საშუალების გამოყენებით ხელი შეეშალათ მისი კიდევ ერთხელ გრიბუნად არჩევისათვის. ძვ. წ. 121 წ-ს გაიუს გრაკქუსი **გრიბუნად** (Tribunus plebis) აღარ აირჩიეს. იგი თავის მომხრეებთან ერთად წავიდა ავენგინუსზე და იქ სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა. მდინარე გიბრის მარჯვენა სანაპიროზე იპოვეს გაიუსის და მისი მსახურის ცხედრები. როგორც ჩანს, მონამჯერ იგი მოკლა და მერე თავი მოიკლა. მისი 3000 მომხრე გაანადგურეს. მონათმფლობელური მეურნეობის პირობებში გრაკქუსები თავისუფალ გლეხობას ეყრდნობოდნენ, რის გამოც მათი საქმიანობა კრახით დასრულდა. რომის იმპერიის ეპოქაში ორივე ძმის მოღვაწეობა დიდ დემოკრატიულ მოძრაობად განიხილება.

გრაკქუსი გიბერიუს სემპრონიუსი (Tiberius Sempronius Gracchus) – (ძვ. წ. 162-133 წწ.) პლებური გვარის წარმომადგენელი. 146 წ-ს იბრძვის აფრიკაში. 133 წ-ს ხდება სახალხო **გრიბუნი**. ქვეყანაში შექმნილი მძიმე მდგომარეობიდან

გამომდინარე (თავისუფალი გლეხების დაქცევა, მიწის გარეშე დარჩენილი მოქალაქეების რიცხვის კატასტროფული ზრდა, დიდ ლაგიფუნდიებში მონათა სიჭარბე, დასუსტებული არმია), გამოდის წინადადებით, აღდგეს უძველესი აგრარული კანონი (ლიცინიუსის და სექსტიუსის კანონის ნაწილი – ძვ. წ. IV ს.). გიბერიუსის მიერ შემოთავაზებული კანონპროექტი უკრძალავდა მოქალაქეს **ager publicus**-იდან მიეღო 500 იუგერზე მეტი მიწის ფართობი. იმისათვის, რომ გამოეთავისუფლებინათ გლეხებისათვის მიწები, რეფორმა ითვალისწინებდა მფლობელისათვის დადგენილ ნორმაზე მეტი მიწის ჩამორთმევას და ღარიბ და მიწის გარეშე დარჩენილი **მოქალაქეებისათვის** მის გადახანაწილებას იჯარის უმნიშვნელო საფასურად. იჯარა მემკვიდრეობით გადაცემას ითვალისწინებდა. გიბერიუსმა კანონპროექტი შეათანხმა იმ ლაგიფუნდისტებთან, რომლებიც მხარს უჭერდნენ მეურნეობის ინტენსიური განვითარების გეგმას. **სენატის** უმრავლესობამ დიდი წინააღმდეგობა გაუწია რეფორმას. გიბერიუსს მხარი არ დაუჭირა მისმა **კოლეგამ** გრიბუნაგში და ვეგო დაადო კანონპროექტს. სახალხო კრებაზე კენჭისყრის შემდეგ გიბერიუსს ძალაუფლება ჩამოართვეს (პირველად რომის ისტორიაში). შეიქმნა სამი კაცისაგან შემდგარი კომისია, რომელსაც მიწები უნდა გადაენაწილებინა. იმისათვის, რომ დაწყებული რეფორმა ბოლომდე მიეყვანა (სასამართლო რეფორმა, სამხედრო სამსახურის ვადის შემცირება), გიბერიუსმა მეორედ წამოაყენა საკუთარი კანდიდატურა სახალხო გრიბუნის თანამდებობაზე. არჩევნების დღეს სენატმა მის წინააღმდეგ გამოიგანა **consultum ultimum** (საგანგებო მდგომარეობის გამოცხადება). თავის მომხრეებთან ერთად გიბერიუსი მოკლეს სენატორებმა, რომელთაც **პონტიფიქსი** კორნელიუს სკიპიონი ნაზიკა ხელმძღვანელობდა. მიუხედავად იმისა, რომ გიბერიუსის რეფორმა ძალაში დარჩა, პრაქტიკაში მისი გაცარება ძალიან გართულდა.

გრაფე (γραφί) – სამართლებრივი დევნის სახეობა **ათენის სამართალწარმოებაში**, საჯარო ბრალდება. სიგყვასიგყვით „წერა“, აქედან „წერილობითი ბრალდება“. სახელწოდება სავარაუდოდ გულისხმობს, რომ თავდაპირველად, როცა ეს პროცედურა იქნა შემოღებული, მას წერილობითი ხასიათი ჰქონდა, მაშინ, როდესაც სხვა პროცედურათა შემთხვევებში ბრალდება ბეპირად იყო წარდგენილი. იგი **სოლონს** უნდა შემოეღო ძვ. წ. 590-იან წწ-ში. ძვ. წ. V ს-ისთვის

ბრალდებითა სხვა სახეობებიც წერილობითი გახდა, თუმცა სახელი „გრაფე“ მაინც ჩვეულებრივ საჯარო ბრალდების საქმეთა მიმართ გამოიყენებოდა აპაგოგესა და ფასისის გამოკლებით, რომლებიც საქმეთა სპეციფიკური სახეობები იყო. გრაფეს აღძვრა ნებისმიერ მოქალაქეს შეეძლო, მაშინ როდესაც უფრო ადრეული პროცედურისთვის – დიკსტვის მხოლოდ დაზარალებულ მხარეს შეეძლო მიემართა (იხ. დიკე).

გრაფე პარანომონი (γραφὴ παρανόμων) – ათენში მოქმედებდა სამართლებრივი დევნა იმ პირთა წინააღმდეგ, რომლებსაც სახალხო კრებასა თუ ბულებში არსებული კანონის საწინააღმდეგო კანონპროექტი თუ დეკრეტი ჰქონდათ შეგანილი. სიგყვასიგყვით ეს ტერმინი „კანონის საწინააღმდეგოს“ აღნიშნავს. მას შემდეგ, რაც ბრალმდებელი წარმოსთქვამდა ფიცს, რომ იგი კანონპროექტის შემომგანის წინააღმდეგ გრაფე პარანომონის ამოქმედებას აპირებდა, იმისდა მიუხედავად ჰქონდათ თუ არა კანონპროექტისათვის კენჭი ნაყარი, მისი მოქმედება სასამართლო განხილვის პერიოდში შეჩერებული იყო. ამ საქმეს სასამართლოში განსჯიდნენ (იხ. დიკასტერიონი). სხდომას თესმთთეგესები თავმჯდომარეობდნენ. თუკი დიკასტესები (მსაჯულები) დაადანაშაულებდნენ კანონპროექტის შემომგანს, კანონპროექტი გაუქმდებოდა, მისი შემომგანი კი ფულად ჯარიმას იხდიდა. პირი, რომელიც მსგავს დანაშაულში სამჯერ იყო მხილებული, მოქალაქეობას კარგავდა (იხ. ატიმია). თუ კანონის მიღებიდან ერთი წელი მაინც იყო გასული, მისი შემომგანის წინააღმდეგ სამართლებრივი დევნა აღარ იყო შესაძლებელი, თუმცა მსგავსი პროცედურით თავად კანონის გაუქმება ისევ დასაშვები გახლდათ.

გრაფე პარანომონის შემოღების თარიღი უცნობია. მისი ყველაზე ადრეული დადასტურებული შემთხვევა ძვ. წ. 415 წ-ით თარიღდება. ამ პერიოდისათვის ოსტრაკისმოსი უკვე აღარ გამოიყენებოდა და მის ნაცვლად გრაფე პარანომონი ცნობილ პოლიტიკოსებზე თავდასხმის საუკეთესო საშუალებად იქცა.

გრაფე პარანომონი ათენის სამართლებრივ პროცედურათაგან ყველაზე ხშირად დამოწმებული პროცედურაა და ამასთან ერთ-ერთი ყველაზე მეტად აშკარად პოლიტიკური ხასიათის მაგარებული, თუმცა ჩვენამდე მოღწეულ ამ პროცედურათა უმეტესობა საპატიო წოდებების მიმნიჭებელ დეკრეტთა წინააღმდეგ მიმართული ჩანს. მათში ბრალმდებელი უმთავრესად

აცხადებს, რომ მისანიჭებელი პატივი ამა თუ იმ პიროვნებას დამსახურებული არ ჰქონდა. როგორც ჩანს, ძვ. წ. 403 წ-მდე გრაფე პარანომონი როგორც კანონების, ისე დეკრეტების მიმართ გამოიყენებოდა, მაგრამ ძვ. წ. 403 წ-დან მოყოლებული, როდესაც პირველად გაივლო სადემარკაციო ხაზი კანონსა და დეკრეტის (ფსეფისმას) სტატუსს შორის, გრაფე პარანომონს მხოლოდ შემოგანილი დეკრეტების წინააღმდეგ იყენებდნენ.

დ

დავით IV აღმაშენებელი (1073-1125 წწ.) – საქართველოს უდიდესი ხელმწიფე (1089 – 1125 წწ.), გიორგი II-ის ძე, უბრწყინვალესი მხედართმთავარი, მრავალმხრივი რეფორმატორი და ორგანიზატორი.

დავით IV-მ 1104 წ-ს შემოიერთა ჰერეთი და კახეთი. მთელი მისი მოღვაწეობა ემსახურებოდა ფეოდალური საქართველოს გაძლიერება-ცენტრალიზაციას.

მეფემ მოახერხა თურქ-სელჩუკთა ქვეყნიდან განდევნა. 1121 წ-ს აგვისტოში დავით IV-ის მეთაურობით ქართველებმა დიდგორთან ძღვევამოსილი ომი გადაიხადეს მუსლიმანთა კოალიციური ლაშქრის წინააღმდეგ. 1121 წ-ს დიდგორის ომში მნიშვნელოვანი გამარჯვებით ქვეყანამ სრული დამოუკიდებლობა მოიპოვა. თურქ-სელჩუკთა ალაგმვის შემდეგ დავით IV შეუდგა ქართული მიწა-წყლის სრული გაერთიანებისათვის ბრძოლას. ამ დროიდან დაიწყო საქართველოს ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობა.

1122 წ-ს დავით IV-მ თბილისი შემოუერთა საქართველოს სამეფოს. 1123 წ-ს დავით IV-მ სომხეთის მრავალი ქალაქი აიღო. 1124 წ-ს დავით IV-მ შირვანი თავის გავლენას დაუმორჩილა.

მეფის მიერ მმართველობის სისტემაში და არმი-აში გაგარებულმა რეფორმებმა შესაძლებლობა მისცა, ქვეყანა გაეერთიანებინა და მთელი კავკასიის მიწების საქართველოს დაქვემდებარებაში შემოეყვანა.

დავით IV აღმაშენებელმა ვერ შეძლო თავისი გეგმის სრულად განხორციელება, იგი 52 წ-ის ასაკში გარდაიცვალა, დაკრძალეს მის მიერ აშენებულ გელათის ტაძარში.

რეფორმები:

სახელისუფლო – დავით IV-მ ბიუროკრატიული აპარატის რეორგანიზაცია ჩაატარა. საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული

ფეოდალური მონარქიის შექმნასთან ერთად დაიწყო სახელმწიფო მმართველობის ერთიანი სისტემის ჩამოყალიბება – შეიქმნა **ვეზირის** ინსტიტუტი. მმართველობის ცენტრალიზაციის მიზნით დავით აღმაშენებელმა ძირითადი უწყებები (საშინაო, ფინანსთა, სამხედრო) გამოყო სხვა დარგებისაგან და ისინი უშუალოდ მეფის ვეზირს, მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს დაუქვემდებარა (იხ. **მეფე, მწიგნობართუხუცესი**). მათი მეთაურები კი (**მანდაგურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი, ამირსპასალარი, მსახურთუხუცესი** და ა. შ.) წინ წამოსწია სხვა „უხუცესებთან“ შედარებით და მათ გარკვეული უწყება ჩააბარა. უხუცესთაგან პირველი ვეზირი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი იყო, უკანასკნელი – მსახურთუხუცესი.

განხორციელდა *სასამართლო* რეფორმა, ე. წ. „**სააჯო კარში**“ – უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოში დავით აღმაშენებელამდე სამართალს მეფე სჯიდა, მან კი „სააჯო კარში“ სამი მოსამართლე დასვა: მწიგნობართუხუცესი, (უფროსი) საწოლისა და **ზარდახნის** მწიგნობარნი. ეს სამეული აწარმოებდა სასამართლოში შემოსულ საქმეთა გამოძიებას. „სააჯო კარის“ მიზანი მომხივანთა განკითხვა და კურნება იყო. „სააჯო კარის“ მუშაობას მეფე მეთვალყურეობდა და წარმართავდა ისე, როგორც ამას სახელმწიფოებრივი ინტერესები მოითხოვდა. სასამართლო რომ მართვა-გამგეობისაგან განცალკევებული გახდა და განსაკუთრებულ დაწესებულებად იქცა, ეს ქართული სამართლის დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს.

რეფორმატორი მეფის ერთ უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებად საგარეო და შინაგანი დაზვერვის ეფექტური სამსახურის, ე. წ. მსგოვართა ინსტიტუტის შექმნა მიიჩნევა. ეს უზარმაზარი სამეთვალყურეო სისტემა შეუფერხებლად მუშაობდა. მსგოვართა ინსტიტუტი (დაზვერვისა და კონგრდაზვერვის სამსახური) სახელმწიფოს უსაფრთხოების მნიშვნელოვან გარანტიად იქცა. დავითმა ბიზანტიურ ტიტულებზე (მაგისტროსი, კურაპალატი, სევასტოსი.) უარი თქვა და იწოდა „მეფე აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა თვითმპყრობელი“. მეფეთა ტიტულატურაში ბევრის მთქმელი სიახლეს გაჩნდა, კერძოდ, მეფე იწოდებოდა „მესიის მახვილად“.

დავით IV ებრძოდა სახელმწიფოს ცენტრალიზაციის მოწინააღმდეგე დიდგვაროვან ფეოდალებს. ძლიერი საერისთავოს გაუქმებით მან მნიშვნელოვნად დაასუსტა ოპოზიცია, გააძლიერა სამეფო ხელისუფლება და უცნობი ადამიანები გამოიყვანა სახელმწიფო ასპარეზზე.

დავითმა ილაშქრა ჩრდილოეთ კავკასიაში და ოვსები ყმადნაფიცობით დაიმორჩილა. დავით აღმაშენებლის დროს კიდევ უფრო გაძლიერდა ქართველთა გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიაში. იქ გავრცელდა: ქართული დამწერლობა, კულტურა, ქართული ენა, ქრისტიანობა. დავითმა გოლერანგობა სახელმწიფო პოლიტიკის რანგში აყვანა.

სამხედრო – ფეოდალური **ლაშქრის** პრინციპზე აგებული ჯარი შინაგან ერთობას მოკლებული იყო. მგრის საბოლოო დაძლევისათვის საჭირო იყო ქვეყნის შეიარაღებულ ძალთა გარდაქმნა. დავით IV-მ ჩააგარა სამხედრო რეფორმები: ჯარი საგანგებოდ გაწვრთნა და იქ მტკიცე დისციპლინა დაამყარა, გარდაქმნა ბრძოლის ტაქტიკა. ამასთან, 1118-1120 წწ-ში ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოიყვანა და საქართველოში (ვარაუდით ქართლში) დაასახლა ყივჩაღთა 40 ათასი ოჯახი, მისცა მიწის ნაკვეთები, მიუჩინა საზაფხულო და საზამთრო საძოვრები, უზრუნველყო ეკონომიკურად, რის სანაცვლოდაც თითოეულ ოჯახს ერთი შეიარაღებული მოლაშქრის გამოყვანა დაევალა. მათგან მეფემ შექმნა მუდმივი ჯარი – ორმოციათასიანი ლაშქარი, ერთგულ მოლაშქრეთაგან კი შეადგინა ხუთი-ათასიანი პირადი გვარდია – „მონა-სპა“.

დავით აღმაშენებელმა შეიმუშავა თვისობრივად ახალი სამხედრო ტაქტიკა, შექმნა ახლებურად ორგანიზებული და გაწვრთნილი ლაშქარი. ამ გარდაქმნების წყალობით, შესაძლებელი გახდა მომთაბარეთა დამარცხება და „გასხმა“ საზღვრებს გარეთ, რამაც, არა მარტო ეთნიკური კაგასტროფისაგან იხსნა საქართველო, არამედ ეს სამხედრო წარმატება ქართული სახელმწიფოს გაძლიერების საფუძველი გახდა.

XII საუკუნის დასაწყისში საქართველოში მეტად ეფექტური სამხედრო სტრუქტურა შეიქმნა: დავით აღმაშენებლის დროს ჯარი ოთხი სახეობისაგან შედგებოდა: მონა-სპა ანუ, მეფის გვარდია, მეციხოვნენი – საზღვრის მცველები, ფეოდალური ლაშქარი – რომელიც საგანგებოდ იკრიბებოდა ომის დროს და როქის სპა – დაქირავებული მეომრებისაგან შემდგარი.

დავითმა საქართველოს სახელმწიფოს ლაშქარი გასტუმრების ახალ წესზე გადაიყვანა. მანამდე მოლაშქრეები სამხედრო ალაფს ინაწილებდნენ, დავითმა ეს აკრძალა და ლაშქრის გასტუმრება ულუფითა და სარგოთი (ჯამაგირით) სახელმწიფოს დაევალა.

დავით აღმაშენებელმა ლაშქრის კვება სრულყოფილ სისტემად დაყო, რომელიც „მშვიდობიანი პერიოდის ლაშქრის კვების“, „საომარი

მოქმედების დროს კვების“ და „ბრძოლისწინა კვების“ რეჟიმისგან და ა. შ. შედგებოდა. როგორც ორგანიზაციულად, ასევე შეიარაღებითა და საბრძოლო თვისებებით, საქართველოს ჯარს ნებისმიერი სამხედრო ამოცანის შესრულების ძალა შესწევდა.

საეკლესიო რეფორმა – საერო დიდგვარიანებთან ერთად მეფე ცენტრალური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე საეკლესიო ფეოდალებსაც ებრძოდა. ვინაიდან იქ იყო ფეხმოკიდებული ის არის-გოკრაგია, რომელმაც X-XI სს-ში საეკლესიო თანამდებობები მემკვიდრეობით დაისაკუთრა. მათი დიდი ნაწილი პოლიტიკურ დასაყრდენს ქმნიდა მეფის ოპოზიციისათვის, ჩანს, ისინი კეთილსინდისიერად საეკლესიო საქმეებსაც ვერ აგვარებდნენ და ვერ გამოადგებოდნენ მოკავშირედ და მხარდამჭერად გაძლიერების გზაზე შემდგარ სამეფო ხელისუფლებას. 1103 წ-ს მეფის თაოსნობით მოიწვიეს რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება, რომელმაც სამეფო ხელისუფლების განმტკიცების ღონისძიებები გააგარა. კრებამ უღირსი საეკლესიო პირები თანამდებობებიდან გადააყენა და მათ ნაცვლად ღირსეული მღვდლები დანიშნა. ამავე დროს მიიღო საეკლესიო ცხოვრების მოსაწესრიგებელი დადგენილებები. ეს ღონისძიებანი ჩამოყალიბებულია კრების მიერ მიღებულ დოკუმენტში „ძველისწერაჲ რუის-ურბნისის კრებისაჲ“.

მეფე აშენებდა და მრუნავდა ეკლესია-მონასტრებზე და შეღავათებასაც აძლევდა მათ; სწორავდა მამულებს ეკლესია-მონასტრებსა და საგადასახადო შეუვალობასაც ანიჭებდა.

სახელმწიფოს ძლიერების განმტკიცების საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ჭყონდიდლისა და მწიგნობართუხუცესის თანამდებობების გაერთიანებას მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის თანამდებობის შექმნას (სავარაუდებელია 1103-04 წწ). მწიგნობართუხუცესი მეფის კანცელარიის უფროსი იყო, ხოლო ჭყონდიდელი ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი ეპისკოპოსი. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის თანამდებობაზე მყოფ ადამიანს შეეძლო როგორც საერო, ასევე სასულიერო საქმეებში ჩარევა. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის თანამდებობას მრდიდა კიდევ ის ფაქტი, რომ მეფემ უმაღლესი სასამართლო – სააჯო კარი დაუქვემდებარა მას. პირველი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი გახდა დავით მეფის აღმზრდელი გიორგი მწიგნობართუხუცესი.

ამ თანამდებობის პირი ერთსა და იმავე დროს მაღალი სამოქალაქო და საეკლესიო მმართველი იყო და მეფეს მიეცა საშუალება ეკლესიაზე

მნიშვნელოვანი გემოქმედება მოეხდინა (იხ. **საეკლესიო სამართალი**).

ეკონომიკური რეფორმა – დავით IV-მ მთელი რიგი ღონისძიებები გააგარა სამონეტო საქმის მოსაწესრიგებლად. მოჭრა მონეტები როგორც ქართული, ისე არაბული ზედწერილით და რამდენადმე შეცვალა მონეტის ტიპი. რეფორმის შედეგად განმტკიცდა ფულის კურსი.

დავით IV დიდად უწყობდა ხელს ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებას. მან შეღავათიანი პირობები შეუქმნა ვაჭრებს, ააგო ხიდები, გზები, ააშენა ფუნდუკები, სადაც სხვადასხვა ქვეყნის ვაჭრებს უფასოდ შეეძლოთ ღამისთევვა.

განათლება – საგანგებო ყურადღება მიექცა უმაღლეს განათლებას, დავითმა დააარსა ქართული კულტურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა – გელათის აკადემია.

მეფემ ბიზანტიაში გააგზავნა ახალგაზრდები ცოდნის მისაღებად; ცალკე სახლი აუგო მაჰმადიან მეცნიერებს, ფილოსოფოსებსა და პოეტებს, რომლებსაც ნივთიერადაც ესმარებოდა და სამეიმო დარბაზობასაც უმართავდა.

დავით IV-ის სახელთანაა დაკავშირებული გელათის გაძრის მშენებლობა (დაიწყო 1106 წ-ს). დავით IV-ის განკარგულებით ააგეს ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია შიომღვიმეში.

სამეურნეო – დავით აღმაშენებელმა სცადა შეეჩერებინა გლეხთა მიწაზე დამაგრების პროცესი, „შეწყალების ინსტიტუტით“ გააფართოვა პირობითი მიწათმფლობელობა, მაგრამ **მოსაკარგავე აზნაურები** უკვე მეორე თობაში გიჟურ მემამულეებად გადაიქცნენ.

დარბაზი – მეფის კარზე არსებული სათათბირო ორგანო XI-XVIII სს. საქართველოში. დარბაზობა ეწოდებოდა როგორც სამეფო სასახლეს, ისე სამეფო საბჭოს, დარბაზობის წევრებს – „**დარბაზის ერნი**“, დარბაზის სხდომას კი – „დარბაზობა“. დარბაზობა ორნაირი იყო: „უმცროსითა წესითა“ და „დიდის წესითა“. დარბაზობას მხოლოდ „დარბაზის ერნი“ ესწრებოდნენ, რადგან ასეთ საქმიან შესვედრებზე ქვეყნისთვის მნიშვნელოვანი საკითხები წყდებოდა. ყოველთვის, როდესაც საქართველოს **მეფე** და სამეფო მგერთან საომრად ემზადებოდა, ომის დაწყებამდე ან შავის დადებამდე მეფე ხელისუფლების დიდებულ წევრებს მოიწვევდა და დარბაზის ერს აზრს ეკითხებოდა. **თამარ მეფის** ისტორიკოსის გადმოცემით, ყოველ მნიშვნელოვან სამხედრო მოქმედებას დარბაზის თათბირი და ბჭობა უძღოდა წინ. თუ დარბაზი ლაშქრობას და ომს „დაასკენიდა“, ამის შემდგომ იწყებოდა

„წუევა ლაშქრისა“ ანუ „სპათა“. იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც მეფე ომში არ მიდიოდა, მეფე სახელმწიფო დროშას სასახლიდან გამოაგანინებდა, დალოცავდა ჯარს და დროშას **ამირსპასალარს** ჩააბარებდა. ლაშქრობიდან დაბრუნებული ჯარი მეფეს ჯერ მახარობელს აახლებდა. როდესაც ლაშქარი და დიდებულები ქალაქს მიაღწევდნენ, მაშინ დარბაზობა იმართებოდა და ამირსპასალარი, როგორც ჯარის მთავარი წარმომადგენელი, დანარჩენ მხედართმთავრებს შეუძღვებოდა, მეფეს ომის ამბავს მოახსენებდა და ძღვენს მართმევედა ხოლმე.

ქართული საისტორიო წყაროების თანახმად, **გვირუბი** დარბაზობისა და ვაზრობის დროს სელებზე იხსდნენ. სელი დასაკეცი უმისაყრდნობო სკამი იყო. თამარ მეფის ისტორიკოსის გადმოცემით, ეს „საჯლომები“ ოქროჭედილი სელები ყოფილა; საქართველოს მეფე „გახგსა მელა ოქრო ჭედილსა“ იჯდა. მეფესა და ვაზირებს წინ „სუფრა“, ხის მაგიდა ედგათ, რომელზეც „სუფრის ნოსი“ იყო გადაფენილი. სხდომის დაწყებამდე, წესის თანახმად, **მსახურთუხუცესს** უნდა ეთქვა „ბრძანეთ“. ამის შემდეგ **მწიგნობართუხუცესი** იტყოდა პირველ სიგყვას. „სავამირო“ დარბაზს, სადაც ბჭობა და ვაზრობა იმართებოდა, მრავალრიცხოვან მოხელეთა „დარაჯა“ იცავდა. მცველების გარდა, სავამიროს გარეთ იყვნენ და ბრძანებას უცდიდნენ დარბაზის კარსა მყოფი **მოხელენი**, რომლებსაც უფლება არ ჰქონდათ ვაზრობას დასწრებოდნენ.

წყაროებში გვხვდება აგრეთვე „დიდი დარბაზობა“, რომელიც დარბაზის საზეიმო სხდომას აღნიშნავდა, სადაც მრავალრიცხოვანი მოხელეები და „დარბაზის ყმანი“ ესწრებოდნენ; ასეთ დროს ისეთი საქმეები ირჩეოდა, რომელთა შესახებ საჯაროდ მსჯელობა სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით სახიფათო არ იქნებოდა. დარბაზობას ჰქონდა თავისი დადგენილი წესი – ე. წ. „დარბაზობის წესი“. დარბაზობის გამართვის ბრძანებას მეფე გასცემდა, სწორედ მეფე განსაზღვრავდა, თუ როგორი წესით წარიმართებოდა და რა თქმა უნდა, თავად მეფე წარმართავდა დარბაზობასაც. „გარიგება ხელმწიფის კარისა“ საქართველოს სამეფოს დარბაზობისა და ვაზრობის წესის აღწერილობას და მოხელეთა უფლება-მოვალეობას აღნუსხავს.

როცა მეფეს სხვა სახელმწიფოს წარმომადგენელი ესტუმრებოდა, ამას „დარბაზობად მოსვლა“ ერქვა. ამ ვიზიტს წინ უძღოდა „თხოვა დარბაზობისაჲ“. თუ მეფე დაპატიჟებდა სხვა სახელმწიფო მეთაურს, ამას „დარბაზობად მოყვანას“ უწოდებდნენ. დარბაზის წევრთა ადგილები დარბა-

ზობის დროს მკაცრად განსაზღვრული იყო, თუმცა ეპოქების მიხედვით იცვლებოდა კიდევ: ბაგრატ IV-ის დროს დარბაზის წევრები მეფის პირდაპირ სხდებოდნენ, ხოლო თამარ მეფის დროს მოხელეები მეფის ორივე მხრიდან დაუსვამთ. უმაღლეს პირებს შედარებით ახლოს ჰქონდათ ადგილები მეფესთან. ვაზირებსა და ერისთავთა ერისთავებს ოქროჭედილი სელები (სავარძლები) ედგათ, რომლებზედაც ხალიჩა და ბალიში იყო დაფენილი. შედარებით დაბალი რანგის მოხელეებს მხოლოდ ნაგი (ხალიჩა) ეფინათ, ხოლო კიდევ უფრო დაბალი რანგის პირების სკამები უნაგო და უბალიმო იყო. დარბაზობის მოგიერთი მოხელე ფეხზე იდგა. ისინი წესრიგს იცავდნენ ან საქმეს აწარმოებდნენ, რომლებსაც თავიანთი ადგილი ჰქონდათ მიჩენილი „წესისაებრ სიახლოსა“. დარბაზის რომელიმე წევრის დაწინაურებას მისთვის კუთვნილი დასაჯლომი ადგილის შეცვლაც მოსდევდა. დარბაზი იკრიბებოდა როგორც მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეების განსახილველად და გადასაწყვეტად, ისე სადღესასწაულო ზეიმებისთვისაც. დარბაზობისას შემდეგი საკითხები განიხილებოდა: კანონმდებლობა და უზენაესი მართლმსაჯულება, ომის გამოცხადების, დაზავების, დიდ ხელისუფალთა არჩევისა თუ დანიშვნის, შემდგომ მათი „დალოცვა-ხელდასხმის“ საკითხები, აგრეთვე გამარჯვებული **ლაშქრის** შინ დაბრუნებისა და დესპანის გაგზავნის თემები.

ვახტანგ VI-ის თანახმად, „დასგურლამალში“ დადებულია „წესი და განგება სამეფო დარბაზობისა“ და ამასთანავე დაწესებული და განგებულია „ყოველნი ხელისუფალნი და მოქმედნი დარბაზის რიგისანი“, როგორ უნდა „იქცეოდნენ და განაგებდნენ... სახელითა თვსთა“. თუმცა მას წინ უძღოდა XVII ს-ის ხელნაწერი „გარიგება ხელმწიფის კარისა“, რომელიც საქართველოს სამეფოს დარბაზობისა და ვაზრობის წესის აღწერილობას და მოხელეთა უფლება-მოვალეობას აღნუსხავდა.

დარბაზის როლი ეპოქების მიხედვით იცვლებოდა. **დავით აღმაშენებლის** დროს დარბაზი მეფეს ემორჩილებოდა, ხოლო გიორგი II-ის დროს კი მეფე იყო დარბაზის მორჩილი. დავით აღმაშენებლის დროიდან დარბაზს დაუპირისპირდა სავამირო, რომელიც უფრო პროგრესული დაწესებულება იყო, რადგან ხელს უწყობდა ქვეყნის ცენტრალიზაციას. დარბაზი კი **ერისთავთა**, ადგილობრივ გამგებელ მოხელეთა დაწესებულება იყო. მეფე ცდილობდა სავამიროს გზით „მოუხეშავი დარბაზობის, ამ ნახევარ-ხელმწიფეთა კრებულის დამორჩილებას“. ამ მიზნით სამეფო

ხელისუფლებამ XII ს-ის ბოლოს ვაზირს ერისთავთერისთავობა შეუთავსა. ეს იყო პირველი კონსტიტუციური შეგვევა ერისთავებისა დარბაზის წინააღმდეგ. ივანე ჯავახიშვილის აზრით, თამარის მეფობისას ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლას მოჰყვა დარბაზის უფლებათა გაფართოება და სახელმწიფო მმართველობაში „ერთნებობა-თანადგომის“ (ე. ი. მეფის მიერ დიდებულებთან ერთად სახელმწიფოს განგების) პრინციპის დაკანონება (ჯავახიშვილი ი., გ. VI, 1982, 221). შ. მესხია ვარაუდობდა, რომ ყუთლუ-არსლანის დროს გამოსვლა მიზნად ისახავდა ახალი გიპის დარბაზის დაარსებას, რომელიც დაიცავდა არა მარტო დიდგვაროვან ფეოდალთა, არამედ – მესამე წოდების (დიდვაჭართა, მოქალაქეთა ზედა ფენის) ინტერესებსაც (მესხია შ., 1962). ეს გამოსვლა მარცხით დასრულდა, თუმცა შედეგი ის იყო, რომ დარბაზის შემადგენლობაში შევიდნენ დიდვაჭრები და მოქალაქეთა ზედა ფენის წარმომადგენლები.

დარბაზის ერნი – სამეფო საბჭოს – დარბაზის წევრები XI-XVIII სს-ის საქართველოში. ისინი ორ ჯგუფად იყოფილნენ: ერთ ჯგუფში შედიოდნენ „ხელოსანნი“, ე. ი. სახელმწიფო მოხელეები, ხოლო მეორეში – „უხელონი“, რომლებსაც სახელმწიფო თანამდებობა არ ეკავათ. დარბაზის კარზე მყოფ მოხელეებს **ვახტანგ VI-ის** სასამართლო წიგნში „კარზედ გამგენი“ ეწოდებოდა.

დასგური, ხევსურეთი – ლუდის მხარშავი, ხაგის მმართველი. დასგურებს სოფელი ირჩევდა წილით, თუმცა ზოგიერთ ადგილას მათ **ქადაგი** აყენებდა. ეს სამსახური რიგითი და სავალდებულო იყო. არათუ სოფლის ხაგის, არამედ სათემო ხაგის დასგურობის აცილებაც არ შეიძლებოდა. დასგურის მოვალეობა იწყებოდა მას შემდეგ, რაც **შულგა** ბელლიდან ქერს არწყავდა. მას სალუდეში ქერი უნდა მიეგანა და შედგომოდა ლუდის გამოხდას. სახაგო გყეში, რომელიც მას ებარა, შეშა უნდა დაემზადებინა, ლუდისთვის სვია თავისი ხარჯით უნდა მიეგანა.

ხაგობის დროს **ხუცესებსა** და **დეკანოზებს** დასგური უმზადებდა საჭმელს და ემსახურებოდა მათ. ასევე დასგურები უმასპინძლებოდნენ ხაგობაზე მისულ ყველა ადამიანს.

დასგურებში მოქმედებდა უფროს-უმცროსობა. დიდი დასგური დიდი დღეობისთვის იყო დაყენებული, რადგან ხაგობას ბევრი ლუდი ისმეოდა და დიდი სამზადისი სჭირდებოდა, ხოლო პაგარა დღეობები ერთ დღეს გრძელდებოდა, ხალხიც

მცირე რაოდენობით ესწრებოდა, ამიტომ პაგარა დასგური ამ დღისთვის სრულიად საკმარისი იყო.

დიდსა და პაგარა დასგურებს საქმეები განაწილებული ჰქონდათ და ერთმანეთს არ შეელოდნენ. პიროვნებას დიდ დასგურობამდე ჯერ პაგარა დასგურობა უნდა გაეცლო. თავისი სიწმინდით დასგური შულგაზე მაღლა იდგა. მას „დარბაზში“ ხუცესისა და დეკანოზის გვერდით ეკავა ადგილი. გარდა ამისა, მვარაკმეც ხელი მიუწვდებოდა. თავად პაგრონიც კი ვერ მიეკარებოდა მსხვერპლს დაკვლის დროს. დასგურს კი უფლება ჰქონდა ფეხები დაეჭირა ცხოველისთვის, როცა ხუცესი მსხვერპლს კლავდა.

დასგური უნდა მორიდებოდა „ნაბოსლარ“ ქალს, **ბოსელს**. დიდი ხაგობის წინ, ერთი თვით ადრე ქალს, ცოლს არ უნდა გაჰკარებოდა.

დასგური, შულგასთან ერთად, განაგებდა ხაგის ქონების შემოსავალ-გასავლის საქმეს. მათ ეკითხებოდათ შემოსავლის მოხმარება. ისინი ე.წ. ხაგის მოურავები იყვნენ.

დასგურლამალი – ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლი, რომელიც **ვახტანგ VI-მ** შეადგინა XVIII ს-ის დასაწყისში. თავად კანონმდებელი წინასიტყვაობაში აღნიშნავს, რომ დასგურლამალი წარმოადგენს „სჯულის დებასა საკელმწიფოთასა“, რომელშიც „სამეფო დარბაზობის“ წესს, თითოეული ხელისუფალისა და „დარბაზის რიგის“ მოხელეთა უფლება-მოვალეობას აღნუსხავს. დაწვრილებითი ცნობებია მოცემული ხალხის აღწერისა და შემოსავლების შედგენის („ქართლის აღწერისა“, „სამასპინძლოს შეწერისა“...), საქალაქო დაწესებულებათა და წესწყობილების, შემოსავლისა და გადასახადების აკრეფის, გზების შენახვის, სასამართლო დაწესებულებისა და წარმოების შესახებ. რუსი იურისტი ფრენკელი აღნიშნავდა, რომ XVIII ს-ის დასაწყისში შედგენილი ვახტანგ მეფის სამართლის წიგნი უფრო ჰუმანური იყო, ვიდრე იმდროინდელი ევროპის სახელმწიფო სამართლის კოდექსები (საქართველოს ისტორია, გ. III, 2012, 289). ამიტომაც უწოდა ხალხმა ვახტანგ VI-ს „რჯულმდებელი“. მისი კანონთა წიგნი მთავარი იურიდიული კოდექსი იყო მთელ საქართველოში თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში. ამ ძეგლიდან ჩანს, რომ დასგურლამალის ზოგიერთი ნაწილი „პირველ მეფის გიორგისაგან“ განწესებული ყოფილა და ვახტანგს მხოლოდ განუახლებია, ზოგი კიდევ უფრო ადრე ყოფილა დაწესებული, არსებობდა „ძველადგან... დამტკიცებული“ საბუთები, თუმ-

ცა უმთავრესი დეაწლი მის შედგენაში ვახტანგ VI-ს მიუძღვის.

დეკანოზი, ხეცურეთი – ხუცესის მსგავსად, დეკანოზს ირჩევდა **ქადაგი**. მისი დეკანოზად დაყენების საბაბი ავადმყოფობა იყო. ღვთის ნების გასაგებად საკლავი უნდა დაკლულიყო, თუ მეორე ღღეს ავადმყოფი არ განიკურნებოდა, ე.ი. ხაგი მას არ იღებდა და ავადობის მიზეზი სხვა რაზე იყო. დეკანოზი ხუცესის მორჩილი და მისი თანაშემწე იყო, რიგუალის აღსრულების დროსაც მუდამ მასთან იმყოფებოდა, ეჭირა საკლავის ფეხები, ხალხს ამწყალოებდა. როცა დიდი ხატობა მოახლოვდებოდა, ერთი კვირით ადრე დეკანოზი მუშაობას თავს ანებებდა, განიბანებოდა და სიწმინდით ცხოვრობდა. დეკანოზი **ბოსელს**, ნაბოსლარ ქალსა და იმ გზას, რომელზეც, შესაძლოა, ქალს გაეველო, არ უნდა გაკარებოდა (იხ. **ხუცესი**).

დეკრეტი (decretum; decernere – გადაწყვეტა) – დადგენილება, გადაწყვეტილება, ბრძანება, რომელიც გამოჰქონდა სასამართლო **მაგისტრატს** სამართალწარმოებისას. დეკრეტის წინააღმდეგ არ დაიშვებოდა **აპელაცია**, მხოლოდ **ინტერკესია** (Intercessio).

Decreta Principum – საიმპერატორო სასამართლოს დადგენილება საქმის მეპირი განხილვის საფუძველზე. როგორც I ინსტანციაში, ისე სააპელაციო სასამართლოში ეს დადგენილება არ ექვემდებარებოდა გასაჩივრებას. **პრინციპის** სამართლის არსებული დოგმების საფუძველზე ან ამ დოგმების გვერდის ავლით იღებდა გადაწყვეტილებას, რომელიც მხოლოდ მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევასთან მოდიოდა შესაბამისობაში, თუმცა ეს დადგენილება მომავლისათვის წარმოადგენდა მნიშვნელოვან პრეცედენტს, რომელსაც სხვა სასამართლოებიც ითვალისწინებდნენ.

დემოკრაგია (δημοκρατία) – ხალხის მმართველობა. გერმინი პირველად განხილულია ჰეროდოტესთან (ჰეროდოტე, III, 80; VI, 43; VI, 131). საბერძნეთის ისტორიაში ოდითგანვე ჰქონდა ადგილი მოსახლეობის დაბალი ფენების გამოსვლებს კეთილშობილთა და მდიდართა მმართველობის წინააღმდეგ (გავისხენოთ თერსიგესი „ილიადიდან“ II, 212), რათა მოქალაქეობის სრული უფლებები, მათ შორის მმართველობაში მონაწილეობის უფლება, მოეპოვებინათ. დემოკრაგიისკენ სწრაფვა, შესაძლოა, პირველად ჰესიოდესა და სოლონის მიერ იყო

გაცნობიერებული. დაჩაგრული და გაწამებული მოსახლეობა თავიანთ წინამძღოლებს ძვ. წ. VI-V სს-ში კანონმდებლებსა და გირანებში პოულობდნენ. ძვ. წ. VI ს-ის ბოლოსთვის, როდესაც ღარიბი მოსახლეობის მდგომარეობის უკიდურესად გართულების გამო აგიკაში სოციალ-პოლიტიკური ვითარება ძალზე დაიძაბა, ათენელებმა კრიზისის განსამუხტად და არსებული კანონების შესაცვლელად სოლონი დაასახელეს. მიუხედავად იმისა, რომ იმგვარი რადიკალური დემოკრაგია, რომელიც ათენში მოგვიანებით იქნა დამკვიდრებული, სოლონის კანონების საფუძველზე არ შექმნილა, მის მიერ მიღებული კანონმდებლობა, როგორც წესი, შემდგომი ათენურ მმართველობათა მოდელად განიხილებოდა. მართლაც, მომდევნო 200 წლის მანძილზე ათენელები, ჩვეულებრივ, თავიანთ მიმდინარე საკანონმდებლო ინიციატივებს სწორედაც რომ სოლონის კანონმდებლობასთან შესაბამისობისა და მის არსთან ერთგულების კონტექსტში მოიაზრებდნენ. სოლონმა სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად გაგარებული ე.წ. „სეისახთიას“ პარალელურად უმნიშვნელოვანესი სამართლებრივი რეფორმები განახორციელა. მან ყველა ათენელს მსაჯულთა წინაშე აპელირების უფლება მიანიჭა, რითაც, ფაქტობრივად, კანონის ინტერპრეტირების უზენაესი ძალაუფლება ცხრა **არქონს** ჩამოართვა და მსაჯულთა კორპუსს, უფრო დემოკრატიულ ინსტიტუციას, გადასცა (იხ. **დიკასტერიონი; სამართალწარმოება, ათენი**). ამასთან, თუ აქამდე ყოფილი არქონებისაგან შემდგარი **არეოპაგის** საბჭო ყოველწლიურად თავად ირჩევდა ცხრა არქონს (ეს გახლდათ ერთგვარად ჩაკეტილი სისტემა, რომელიც უზრუნველყოფდა, რომ არქონის თანამდებობა მუდამ **არისტოკრატებს** სჭეროდათ), სოლონმა ყველა ათენელს მისცა საშუალება, რომ არქონობის კანდიდატთა მოკლე სიის შედგენაში მიეღო მონაწილეობა, რომელთაგან შემდგომში ცხრა არქონი უკვე კენჭისყრით იქნებოდა არჩეული. მიუხედავად იმისა, რომ არქონის თანამდებობაზე არჩევა მის მიერვე ქონებრივი ცენზის მიხედვით დაყოფილი მოსახლეობის გარკვეული კლასებიდან იყო შესაძლებელი, დასახელებული კანონი დემოკრაგიის მიმართულებით გადადგმული სერიოზული ნაბიჯი გახლდათ, რადგან არქონობა უკვე აღარ იყო რამდენიმე კეთილშობილი ოჯახის პრეროგატივა. ამდენად, სოლონის მიერ გაწერილ სახელმწიფო მოწყობის სისტემაში უკვე შემოვიდა ბევრი ისეთი ელემენტი, რომელიც შემდგომ რადიკალური დემოკრაგიის ორგანული ნაწილი

გახდა – დემოკრატიული მსაჯულები, **სახალხო კრება** და **ბულე**, **მაგისტრატების** არჩევნები, რომლებიც უფრო კენჭისყრით, ვიდრე ხმის მიცემით გარდებოდა. თუმცა, სოლონის სახელმწიფო მოწყობის მოდელი ინარჩუნებდა არაერთ ოლიგარქიულ ელემენტსაც მოსახლეობის ქონებრივი ცენზით დაყოფისა და ჯერ კიდევ ძლევამოსილი არეოპაგის საბჭოს სახით. რაც შეეხება ე.წ. გირანებს, ისინი ძვ. წ. VI ს-ის ბერძნულ სამყაროში ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდნენ და ხელისუფლების სათავეში ხალხის ინტერესების დამცველის სახელით მოდიოდნენ (იხ. **გირანია; პისისტრატოსი**).

დემოსები (δημοί) – საზოგადოდ ნიშნავს სოფლებს, ისევე როგორც κῆμαι, მაგრამ ათენსა და სხვა სახელმწიფოებში, ასე მაგალითად, ერეგრიაში, კოსზე, როდოსზე, სადაც მათი ხშირი დამოწმება გვხვდება, ისინი ასევე წვრილ პოლიტიკურ დანაყოფებს წარმოადგენდნენ. ეს როლი მათ **კლისთენესის** რეფორმის შემდეგ მიიღეს. მოსახლეობის ფუნდამენტალური გადანაწილებისას კლისთენესმა დემოსებს ამ ახალი სისტემის ქვაკუთხედი როლი მიაკუთვნა. უპირველესად, კლისთენესმა წაართვა 4 ძველ ფილეს ყოველგვარი პოლიტიკური დანიშნულება, ამასთან, შექმნა 10 ახალი ფილე, რომელთაც ძველებთან სახელის გარდა არაფერი ჰქონდა საერთო. შემდეგ მან აგიკის სავსებით ახალი გერიგორიული გადანაწილება გააგარა, გამოჰყო აგიკაში სამი გარკვეული ნაწილი: ქალაქი (ἄστυ), სანაპირო (παράλια) და შიდა მხარე (μειστόγειος) და თითოეული მათგანი თავის მხრივ 10 გრიგიად (τριττύες) დაჰყო. ამ გზით ყოველი ახალი ფილე შედგებოდა 3 გრიგისაგან, რომელთაგან ერთი ქალაქში, მეორე სანაპიროზე და მესამე შიდა მხარეში მდებარეობდა. გრიგები შემდეგ კლისთენესმა დემოსებად დაჰყო. დემოსთა რიცხვი 150, მოგვიანებით კი 170-მდე იყო. დემოსების თითოეული ფილესადმი მიკუთვნება წილისყრით ხდებოდა. ამდენად, თითოეული დემოსი მთლიანად გერიგორიულ დანაწილებას წარმოადგენდა, ფილე კი ასეთ ხასიათს მოკლებული იყო. იგი აერთიანებდა სხვადასხვა ლანდშაფტური და სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის მოსახლეობას.

დემოსები ერთმანეთისაგან მოსახლეობის რაოდენობით განსხვავებულნი იყვნენ. ეს განსხვავება **ბულეში** – 500-თა საბჭოში – იყო ასახული, რომელშიც თითოეული დემოსი თავისი მოსახლეობის რიცხოვნობის მიხედვით იყო წარმოდგენილი. დემოსის წარმომადგენელთა რიცხვი

მათი გადაადგილების შედეგად არ იცვლებოდა, რამეთუ თავდაპირველი რეგისტრაციის შემდეგ წევრობა მემკვიდრეობითი ხდებოდა და აღარ იყო დამოკიდებული საცხოვრებელ ადგილზე. ყველაზე დიდი დემოსი აქარნე იყო, რომელსაც ბულეში 22 წარმომადგენელი ჰყავდა.

თითოეული დემოსი თვითმმართველობის ერთეულს განასახიერებდა, რომელთაც ჰქონდათ თავიანთი მამულები, სალარო, კულგი. ჰყავდათ თავიანთი მოხელეები და დემარქოსის მეთაურობით აწარმოებდნენ **მოქალაქეთა** სიის შედგენასა და სხვა ადგილობრივი საქმეების მოწესრიგებას. ყოველი მოქალაქე, რათა მისი სამოქალაქო უფლებები ეცნოთ, დემოსის რეესტრში უნდა ყოფილიყო გაგარებული. დემოსში ასევე აწარმოებდნენ ჩანაწერებს მათ გერიგორიაზე არსებული ყველა სახის საკუთრების თაობაზე. დემოსში დგებოდა **მეგოიკოსების** სიებიც, რადგან მეგოიკოსები, მოქალაქეებისაგან განსხვავებით, თავიანთი საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით მკაცრად იყვნენ აღწერილნი. დემოსები წარუდგენდნენ სახელმწიფოს ინფორმაციას, როგორც მოსახლეობის აღწერის, ისე საკადასტრო მონაცემთა შესახებ, რაც სახელმწიფოს გარკვეული ინსტიტუციების ფუნქციონირებისათვის იყო აუცილებელი.

დემოსთენე (Δημοσθένης) – ათენელი ორაგორი (ძვ. წ. 384-322წწ.). დემოსთენეს მამა პაგივდებულ და მდიდარ **მოქალაქეთა** რიცხვს მიეკუთვნებოდა. ზედწოდება „მედანე“ მას ალბათ იმიტომ შეარქვეს, რომ იგი იარაღის საწარმოთა მეპატრონე იყო. 7 წლის ასაკში დემოსთენეს მამა გარდაეცვალა. მან საკმაოდ სოლიდური ქონება დაუტოვა ვაჟიშვილს, მაგრამ **მეურვეებმა** უგულისყურო დამოკიდებულებით სახსრების დიდი ნაწილი გაფლანგეს, რის გამოც დემოსთენემ შესაფერისი აღზრდა-განათლება ვერ მიიღო. ამას ხელს უშლიდა მისი ფიზიკური სისუსტეც.

დემოსთენეს მჭერმეცველების მასწავლებელი ცნობილი ორაგორი ისეოსი იყო. როდესაც დემოსთენე სრულწლოვანი გახდა, მან სასამართლოში უჩივლა თავის მეურვეებს. წლების მანძილზე წერდა დემოსთენე სიგყვებს მათ წინააღმდეგ, ვიდრე საბოლოოდ არ მოიგო პროცესი. მოგების მიუხედავად, მას მცირე თანხა ერგო ქონებიდან, მაგრამ მოიპოვა ოსტატობა და ორაგორობის ძალა. დემოსთენემ დაიწყო საადვოკატო საქმიანობა, ანუ როგორც მას მაშინ ეწოდებოდა „**ლოგოგრაფოსობა**“. თანდათანობით დემოსთენემ ისეთი სახელი მოიპოვა, რომ კერძო ბრალდების საქმეებიდან საჯარო ბრალ-

დების საქმეებზე გადავიდა. თავდაპირველად იგი სხვებისთვის წერდა სიგყვეს და თავად არ წარმოთქვამდა. მათი ნაწილი მიმართული იყო სახელმწიფო კანონების ხელმყოფთა წინააღმდეგ. ძვ. წ. 354 წ-ს წარმოთქმულ სიგყვაში „სიმორიებისათვის“ დემოსთენემ გაილაშქრა იმათ წინააღმდეგ, ვინც სპარსეთის მხრიდან მოსალოდნელ საფრთხეს ამვითადავდა. იგი ამგვიცხვდა, რომ ქალაქი ომისთვის არ იყო მზად, რითაც დაუპირისპირდა ომის მომხრეთა ჯგუფს. ძვ. წ. 353 წ-ს გაილაშქრა ევბულოსის პოლიტიკის წინააღმდეგ, რომლის მიხედვითაც ნამაგი ე. წ. „თეორიკონის“ ფონდში უნდა გადარიცხულიყო. პარგიათა მძაფრ პოლიტიკურ ბრძოლაში ჩაბმული დემოსთენე თავდაპირველად ვერ აღწევდა სასურველ მიზანს და მის სიგყვეს რაიმე რეალური პოლიტიკური შედეგი არ მოჰყოლია. ძვ. წ. 351 წ-ს დემოსთენემ წარმოთქვა თავისი ცნობილი „პირველი სიგყვა ფილიპეს წინააღმდეგ“, რომელშიც ორაგორმა ამკარად წარმოაჩინა ის საფრთხე, რომელიც ათენს მაკედონიის ექსპანსიის მხრიდან ემუქრებოდა. საქმე ის იყო, რომ ფილიპე II მაკედონელმა ამ პერიოდში დაიკავა თესალია, ჩააყენა შიგ მაკედონური გარნიზონები და თერმოპოლეს აღება დააპირა. ათენელთა დროული დახმარების წყალობით, ფილიპემ ვერ მოახერხა თერმოპოლეს აღება. თავის სიგყვეებში დემოსთენე ცდილობდა გაემხნევებინა გუნებაწამხდარი ათენელები, გაექარწყლებინა მათი სასოწარკვეთა და თანაც მიეცა კონკრეტული რჩევა, თუ რა გზით წარემართათ ომი. ამ სიგყვის შემდეგ პასიური პოლიტიკური რიგორიკიდან 33 წლის დემოსთენე აქტიურ ბრძოლაზე გადავიდა და ერთხელ არჩეული გმისთვის – ანტიმაკედონური პოლიტიკის გაგარებისათვის არასოდეს უღალაგია. ძვ. წ. 349 წ-ს მიეკუთვნება დემოსთენეს ცნობილი სამი სიგყვა „ოლინთოსელთათვის“. აგრძელებდა რა საბერძნეთის ექსპანსიას, ფილიპე II-მ ძვ. წ. 349 წ-ს ქალიდიკის ნახევარკუნძულზე აიღო რამდენიმე გამაგრებული პუნქტი და ოლინთოსს შეუგია. ათენელებმა ოლინთოსს დამხმარედ მოქირავნეთა ლაშქარი გაუგზავნეს, მაგრამ დახმარება უკვე ნაგვიანები გამოდგა (ძვ. წ. 348 წ-ს ფილიპემ აიღო და მიწასთან გაასწორა ოლინთოსი). ძვ. წ. 347/346 წწ-ში დემოსთენე ესქინესთან ერთად მონაწილეობდა ათენსა და მაკედონიას შორის მიმდინარე მოლაპარაკებაში და ზავის დადებაზე პირადად იყო პასუხისმგებელი. მაგრამ ფილიპე II-მ ზავის პირობები დაარღვია და ფოკიდაში შეიჭრა. მაშინ განრისხებულმა ათენელებმა დემოსთენე გრიბუნდიდან ჩამოაგდეს

ისე, რომ არც კი წააკითხეს მოსამრებები. ამ დღიდან დემოსთენემ აქტიურად დაიწყო ბრძოლა ზავის დასარღვევად. ძვ. წ. 342 წ-ს ფილიპე II უშუალოდ საბერძნეთში შეიჭრა. ამ პერიოდის მოყოლებული დემოსთენეს სამოქმედო ასპარეზი გაფართოვდა. იგი გახდა სახელმწიფო პოლიტიკის ფაქტობრივი წარმმართველი. ძვ. წ. 341 წ-ს დემოსთენემ წარმოთქვა „მესამე სიგყვა ფილიპეს წინააღმდეგ“, რომელშიაც იგი განუმარტავდა ათენელებს, რომ ფილიპე მხოლოდ სიგყვით იცავდა მშვიდობას, საქმით კი მრავალ უსამართლობას ჩადიოდა. დემოსთენემ სიგყვას საქმე მიაყოლა და იმოგზაურა თრაკიაში, ილირიაში, თესალიასა და პელოპონესში, რათა აემხედრებინა მოსახლეობა ფილიპეს წინააღმდეგ. მან მიაღწია კიდევ გარკვეულ შედეგს. ათენელებმა დალაშქრეს ევბეა და გაიმარჯვეს. საზღვაო ბრძოლაში მოკავშირეთა ფლოტმა (ათენის, ბიზანტიონის, ქიოსის, როლოსის) დაამარცხა მაკედონიის ფლოტი და ძვ. წ. 339 წ-ს ფილიპე II-მ ბიზანტიონს ალყა მოხსნა. ფილიპეს წარუმატებლობამ გაზარდა საბერძნეთში ანტიმაკედონური განწყობა. მაგრამ გადამწყვეტ შეგვევაში ქერონეასთან (ძვ. წ. 338 წ.) მოკავშირეთა გაერთიანებული ლაშქარი დამარცხდა. ძვ. წ. 336 წ-ს შეთქმულებმა ფილიპე II მოკლეს. ეს ამბავი ათენელებს დემოსთენემ ამცნო, მაგრამ არ გამართლდა ორაგორის იმედი, რომ ფილიპეს სიკვდილთან ერთად ბოლო მოეღებოდა მაკედონიის ექსპანსიას. მისმა ვაჟიშვილმა ალექსანდრემ მალე შეუგია საბერძნეთს და ძვ. წ. 335 წ-ს მიწასთან გაასწორა თებე. დემოსთენეს ელჩობაში უნდა მიეღო მონაწილეობა, მაგრამ შეშინებული შუა გზიდან გამობრუნდა. პოლიტიკურ ასპარეზზე დემოსთენეს გავლენა დაეცა. ამით ისარგებლა ესქინემ და განაახლა ბრძოლა ძველი მეგოქის წინააღმდეგ. მან ბრალი დასდო კტესიფონს (რომელმაც ძვ. წ. 336 წ-ს შეიგანა წინადადება დემოსთენეს გვირგვინით შემკობის შესახებ) როგორც უკანონოდ მოქმედს და მოითხოვა კტესიფონის გასამართლება. მოპასუხედ გამოვიდა დემოსთენე. მან წარმოთქვა სიგყვა „გვირგვინისათვის“ (ძვ. წ. 330 წ.), რომელსაც სამართლიანად მიიჩნევენ მისი შემოქმედების მწვერვალად. სასამართლოზე დემოსთენემ ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა. ძვ. წ. 323 წ-ს არეოპაგმა დაადანაშაულა დემოსთენე 20 გალანგის მითვისებაში და ციხეში ჩასვა, მაგრამ ორაგორმა ციხიდან გაქცევა მოახერხა. ამასობაში გარდაიცვალა ალექსანდრე და დემოსთენე კვლავ აქტიურად ჩაება პოლიტიკურ ბრძოლაში. მადლიერმა ათენელებმა დაადგინეს

დემოსთენეს ათენში დაბრუნება. მთელი ქალაქი აღფრთოვანებული შეეგება დემოსთენეს. მაგრამ დემოსთენეს სიხარული ხანგრძლივი არ გამოდგა. როდესაც ალექსანდრეს მეფისნაცვალი – ანტიპატროსი ათენისაკენ დაიძრა, დემოსთენე და მისი თანამებრძოლნი ქალაქიდან გაიქცნენ (ძვ. წ. 322 წ.). ორაგორ დემადესის წინადადებით მას სიკვდილი მიუსაჯეს. დემოსთენემ თავი შეაფარა კუნძულ კალავრიაზე პოსეიდონის ტაძარს. იქ მიაგნო მას მსახიობმა არქიასმა, რომელმაც მოსთხოვა წარმდგარიყო ანტიპატროსის წინაშე. გადმოგვცემენ, რომ დემოსთენემ დალეჭა წინასწარ საგანგებოდ მომზადებული ლერწმის კალამი და თავი მოიკლა (ძვ. წ. 322 წ.).

ათენელმა ხალხმა ღირსეული პატივი მიაგო დემოსთენეს. აღმართა ბრინჯაოს ქანდაკება, რომლის კვარცხლბეკზე ამოგვიფრული იყო ყველასათვის ცნობილი წარწერა: „როგორც იყავ გონიერი, ისეთივე ღონიერიც რომ ყოფილიყავ, შენ, დემოსთენე, მაშინ ელადას მაკედონიის ომის ღმერთი ვერ დაიპყრობდა“ (პლუტარქოსი, დემოსთენე).

დემოსთენე ბერძნული ორაგორული სკოლის ერთ-ერთი ბრწყინვალე წარმომადგენელია. ციცერონი აყენებდა დემოსთენეს ყველა ბერძენ ორაგორზე მაღლა და მას „სრულყოფილ ორაგორს“ უწოდებდა. ჩვენამდე მოაღწია დემოსთენეს 60-მდე სიგყვამ, თუმცა ყველა მათგანს ორიგინალურად არ მიიჩნევენ.

დემოსთენეს, როგორც პოლიტიკური ფიგურის შეფასებას ანტიკურობიდან მოყოლებული, მუდამ აზრთა სხვადასხვაობა სდევდა თან. კრიტიკული აზრი დემოსთენეს უკიდურესი იდეალიზაციიდან მის დაუნდობელ განკიცხვამდე მერყეობდა. ერთი მხრივ, მას ელინთა თავისუფლების დამცველად, მოქალაქისა და სახელმწიფო მოღვაწის იდეალად მიიჩნევდნენ. XIX ს-ში წარმოიშვა საპირისპირო შეხედულება, რომელიც აიდეალებდა რა მაკედონიას და მის დაპყრობათა მნიშვნელობას საბერძნეთისთვის, დემოსთენეს რეაქციულ მოღვაწედ თვლიდა. თანამედროვე მეცნიერებაში ძირითადად მიღებულია აზრი, რომ თუმცა თავისუფლებისათვის დემოსთენეს თავდადება თავად იყო თავისუფლების უდიდესი ჰიმნი, მისი მეთოდები და პოლიტიკა არ იყო საუკეთესო გზა ამ მიზნის მისაღწევად. დემოსთენე ვერ ხედავდა იმას, რომ მაკედონიის უძლიერესი ექსპანსიისაგან ელინთა თავისუფლების დასაცავად აუცილებელი იყო ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოების გაერთიანება. როგორც ჩანს, ამ პოლიტიკას უფრო მისი მოწინააღმდეგენი აგარებდნენ. იგი

იბრძოდა პერიკლესეული ათენის ასაღორძინებლად, რომელსაც თავისი შესაძლებლობანი უკვე ამოწურული ჰქონდა, ამიგომაც, დემოსთენეს ბრძოლა ახალ ვითარებაში იმთავითვე იყო განწირული.

დეფენზორი (defensor) – თანამდებობის პირი, რომელიც განაგებდა ქალაქის ან კორპორაციის საქმეებს, როგორც **პროკურატორი**. მოგვიანებით ეს იყო თანამდებობა, რომლის მფლობელიც ვალდებული იყო დაეცვა დაბალი ფენის მოსახლეობა გავლენიანი ფენისაგან (defensor civitatis plebis). დროთა განმავლობაში დეფენზორის მოვალეობას დაბალი რანგის ჩინოვნიკების კონგროლიც დაემატა. დეფენზორი იცავდა მოპასუხის უფლებას როგორც სასამართლოში მისი გამოცხადების, ისე გამოუცხადებლობის შემთხვევაში (defensor absentis). დეფენზორი უნდა მისულიყო სასამართლოში, პასუხი გაეცა კითხვებისათვის და წარმოედგინა აუცილებელი გარანტიები.

დეცემვირი (decemviri) – სამთავრობო კოლეგია, რომელიც შედგებოდა 10 კაცისაგან. კოლეგიები ფუნქციების მიხედვით ნაწილდებოდა: 1) decemviri agris diviundis – ეს იყო დროებითი კომისია, რომლის ფუნქციასაც სახელმწიფო მიწასთან დაკავშირებული საკითხების მოგვარება წარმოადგენდა. 2) decemviri legibus scribundis ან ferendis. ეს კომისია შეიქმნა ძვ. წ. 451 წ-ს გრიბუნ გერენტილიუს არსის კანონის მიხედვით. **პატრიციებისაგან** ამოირჩა 10 კაცი, რომელთაც კანონები უნდა წერილობითი ფორმით წარმოედგინათ და ამ მეთოდით აღეკვეცათ სასამართლო კონსულების თავგასულობა. ამასთანავე, ეს იყო საუკეთესო საშუალება ორივე ფენა, **პატრიციები** და **პლებეები**, გათანაბრებულიყვნენ კანონის წინაშე. სხვა ყველა სამთავრობო თანამდებობამ დროებით შეწყვიტა ფუნქციონირება (გრიბუნაგებმაც). ამ 10 კაციდან ერთი დაკავებული იყო სახელმწიფოს მართვით. მათ ერთი წლით ირჩევდნენ და აღჭურვილნი იყვნენ **კონსულის** უფლებებით. დანარჩენები ადგენდნენ კანონებს. გადმოცემის მიხედვით, კოლეგია ეწვია საბერძნეთს **სოლონის** კანონმდებლობის უკეთ გასაცნობად და მოღვაწეობის I წ-ს მომზადდა კანონთა 10 დაფა. მათ შედგენაში მონაწილეობა მიიღო ეფესელმა ფილოსოფოსმა ჰერმოგენესმა. მომზადებული კანონებს განიხილავდნენ, შეჰქონდათ შესწორებები და მხოლოდ შემდეგ ხდებოდა მათი დამტკიცება ცენტურის **კომიციებში**. შემდეგ ისინი იგვიფრე-

ბოდა სპილენძის დაფებზე და იფინებოდა. აღმოჩნდა საჭიროება კიდევ 2 დაფის შექმნისა, რის გამოც დეცემვირებს ერთი წლით გაუგრძელდათ მოღვაწეობის ვადა (**XII დაფის კანონები**), მაგრამ ვადის გასვლის შემდეგაც დეცემვირები არ იყვნენ განწყობილები იმისათვის, რომ უარი ეთქვათ თავიანთ უფლებებზე და უკანონოდ ინარჩუნებდნენ ძალაუფლებას პატრიციების თანადგომით, რომელთაც ჯერ კიდევ სძულდათ სახალხო **გრიბუნები**. პლებისსის **სეკესიომ** (secessio) დაასრულა დეცემვირთა ხელისუფლება და ყველაფერი ძველ კალაპოგში ჩაღვა: ორი კონსული და გრიბუნები განაგებდნენ ქვეყანას. აპიუსმა და ოპიუსმა თავი მოიკლეს, დანარჩენი დეცემვირები გახდნენ ლგოლვილები. მათ ქონებას გაუკეთეს კონფისკაცია. 3) decemviri stlitibus iudicandis – უძველესი სასამართლო კოლეგია, რომელიც განიხილავდა მოქალაქის უფლებებს. **Lex Valeriae Horatae**-ს მიხედვით, ისინი გრიბუნების და პლებეელი **ელილის** თანაბარი უფლებებით სარგებლობდნენ, შესაბამისად, პლებისსის საკითხებს განიხილავდნენ. **ავგუსტუსმა** ისინი დეცემვირთა სასამართლოს თავმჯდომარედ დანიშნა, იყვანდა მათ **ეკვიტებისაგან**. 4) decemviri sacrorum – 5 წარმომადგენელს ირჩევდნენ პატრიციებისაგან, ხოლო 5 – პლებსიდან. ისინი თავისუფალნი იყვნენ ყველა სხვა მოვალეობისაგან. **სენატის** ბრძანებით, მთავრობის თანდასწრებით წმინდა წიგნების საშუალებით უნდა სერიოზული გადაწყვეტილებები გამოეგანათ, ეწინასწარმეგყველათ (prodigia).

ლიალიკასია (δαιδικασία) – კერძო ბრალდების – **დიკეს** განსაკუთრებული სახეობა იყო ღიალიკასია. სიგყვასიგყვით ის ნიშნავს „განსჯას ორ ადამიანს შორის“. იგი გამოიყენებოდა იმ შემთხვევაში, როდესაც გარკვეული უფლება (პრეგენზიის განცხადება მემკვიდრეობაზე), ან ვალდებულება (მაგალითისთვის **გრიერარქიის** აღსრულება) ორ (ან მეტ) ადამიანს შორის დავის საგანი ხდებოდა. მისი სპეციფიკური მახასიათებელი იყო ის, რომ ამ შემთხვევაში არ არსებობდა ბრალმდებელი და ბრალდებული: ყველა პრეგენდენტი თანაბარ პირობებში იყო. როდესაც მემკვიდრეობის მიღებაზე მხოლოდ ერთი ადამიანი აცხადებდა პრეგენზიას და, შესაბამისად, სასამართლო განხილვა არ იყო საჭირო, პრეგენდენტის მიმართ განცხადებულ ოფიციალურ გადაწყვეტილებას ეპილიკასია ეწოდებოდა.

ღიალიკესი (δαιტიჩის) – არბიტრი. **ათენური კანონშემოქმედების** ისტორიის მანძილ-

ზე მოდავე მხარეებს ყოველთვის შეეძლოთ კერძო სამართალწარმოების შემთხვევებში **არბიტრაჟისთვის** მიემართათ. თეორიულად, კერძო არბიტრის გადაწყვეტილება სავალდებულოდ ითვლებოდა, განსაკუთრებით იმიგომ, რომ მოდავენი საქმის განხილვის წინ თავისი ნება-სურვილით აცხადებდნენ, რომ დაეთანხმებოდნენ მიღებულ გადაწყვეტილებას. ღიალიკესები დავის მოგვარების დროს სამართლებრივ ნორმებზე მეტად სამართლიანობის პრინციპებით ხელმძღვანელობდნენ. დაახ. ძვ. წ. 400 წ-ს საჯარო არბიტრაჟიც იქნა შემოღებული. ყოველი **მოქალაქე**, მას შემდეგ, რაც მას სამხედრო სამსახურში გაწვევის ვადა ასაკით ამოეწურებოდა (ეს 59 წლის ასაკში ხდებოდა), ვალდებული იყო საჯარო არბიტრად ემსახურა. მათ იმ კერძო დავებს გადასცემდნენ, რომელთა საფასური 10 დრაქმას აღემატებოდა, რათა ამით ღიალიკესებს ერთგვარად განეგვირთათ სახალხო სასამართლოები. მას შემდეგ, რაც ორივე მხარე მიიღებდა ღიალიკესის განაჩენს, ლეგალური თვალსაზრისით განაჩენი სავალდებულო ხდებოდა, თუმცა მოდავეებს უფლება ჰქონდათ აპელაცია – **ეფესისი დიკასტერიონში** (სასამართლოში) შეეგანათ. ამდენად, ღიალიკესები უფრო მედიატორებად უნდა იქნენ განხილული, ვიდრე არბიტრებად ამ სიგყვის მკაცრი გაგებით. არისტოტელეს მიხედვით, არბიტრის (როგორც კერძო, ისე საჯაროს) საქმიანობა **დიკასტესის** (მოსამართლის) საქმიანობისაგან რამდენიმე ასპექტით განსხვავდება: ის უნდა ეცადოს გადაწყვეტილების გამოგანამდე მთარიგოს მოდავე მხარეები. იგი თავისუფალია, გამოიგანოს გადაწყვეტილება მოდავეთა მოთხოვნების განხილვის შუა პროცესში; მისი განაჩენი უნდა ითვალისწინებდეს უფრო მეტად სამართლიანობის პრინციპებს, ვიდრე სამართლის – დიკეს ნორმებს.

ღიასახლისი, მთა

ხევესურეთი – ხევესურის ცხოვრებაში ღიასახლისს საპაგიო ადგილი ეჭირა. მის ხელთ იყო საოჯახო ცხოვრების წესებით წარმართვა. ღიასახლისობა დედამთილს ეკუთვნოდა, თუ ოჯახში დედამთილი არ იყო ან ღრმად მოხუცებული იყო, მაშინ ეს მოვალეობა ოჯახში უფროს ქალს გადაეცემოდა. ყველაფერი, რაც საოჯახო საქმეს ეკუთვნოდა, გასაყიდი იქნებოდა, თუ სტუმრისთვის გასამასპინძლებელი, მის უკითხავად არ ჩაივლიდა.

ღიასახლისი ჩხუბისა და უსიამოვნების დროს რძლებსა და ოჯახის ქალებს ასამართლებდა,

გუქსავდა, უჯავრდებოდა, აკონგროლებდა მათ მნებობას. მას უფლება ჰქონდა, ურჩი რძალი გაეგდო სახლიდან. ვინაიდან ოჯახის მეთვალყურეობას დრო სჭირდებოდა, იგი სხვაგვარი საქმეებისგან გათავისუფლებული იყო. მას ყველა ემორჩილებოდა და ყველაფერი მისი სურვილისამებრ კეთდებოდა.

ფშავი – ფშავში დიასახლისს (დელა სახლდ) ირჩევდნენ მამინ, როდესაც ოჯახში ბევრი ქალი იყო. მისი მოვალეობა იყო სახლის დაგვა, დაწმენდა, პურის დაფქვა, სასმელ-საჭმლის მომზადება, სგუმრის დახვედრა და გამასპინძლება და სხვა. დიასახლისს ერთი წლის ვადით ირჩევდნენ.

დიკასტერიონი (δικαστήριον) – ბერძნული გერმინი სასამართლოს აღსანიშნავად. ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისამდე ათენში განაჩენი გამოჰქონდათ ან **მაგისტრატებს** (იხ. **არქონი**), ან **არეოპაგს** ან **ეფეტებს**. როგორც ჩანს, **სოლონმა** დააფუძნა **მოქალაქეთა** კრება (იხ. **ჰელიაია**), რომელიც მოისმენდა აპელაციებს მაგისტრატების მიერ გამოტანილი ვერდიქტების წინააღმდეგ. საფიქრებელია, რომ თანდათანობით აპელაციები ისეთი ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა, რომ მაგისტრატებმა შეწყვიტეს განაჩენთა გამოტანა. ამასთან არც კრებას ჰქონდა დრო, რომ ყველა საქმე განეხილა. სწორედ ამისთვის იქნა შემოღებული **დიკასტესების** (მსაჯულთა) სისტემა. მსაჯულები წარმოადგენდნენ მოქალაქეთა გაერთიანებას, რომლებიც განიხილავდნენ ნებისმიერი მოქალაქის მიერ აღძრულ საქმეს.

დაახლოებით ძვ. წ. V ს-ის შუა წლებიდან მოყოლებული მსაჯულთა სისტემა ასე ფუნქციონირებდა: ყოველი წლის დასაწყისში იკრიბებოდნენ მოხალისეები, რომლებსაც მსაჯულებად მსახურება სურდათ, ღებოდა სია, რომელშიც 6000 დიკასტესი შედიოდა. მათ ყოველი დღის სამსახურისთვის მცირე გასამრჯელოს აძლევდნენ. დიკასტესთა კოლეგიაში შემავალ მსაჯულთა რაოდენობა განსახილველი საქმის ხასიათიდან გამომდინარე იცვლებოდა, თუმცა ჩვეულებრივ რამდენიმე ასეულ მსაჯულს მოიცავდა. ძვ. წ. IV ს-ში კოლეგიაში შემავალი მსაჯულთა რიცხვი კენგი იყო (მაგ. 501), რათა განაჩენის გამოტანისას თავიდან აეცილებინათ ხმათა თანაბარი განაწილება.

სასამართლო სხდომას მაგისტრატი ან მაგისტრატთა ჯგუფი თავმჯდომარეობდა. სხვადასხვა მაგისტრატს სხვადასხვა გიპის საქმის განხილვა ევალებოდა.

ძვ. წ. V ს-სა და ძვ. წ. IV ს-ის I ნახევარში თითოეული მაგისტრატი ერთსა და იმავე სასამართლოში მსახურობდა. ჰელიაია იყო **თესმოთეტესების** სასამართლო, τὸ Παράβυστον – ე. წ. **თერთმეტთა** სასამართლო. არსებობდა სხვა სასამართლოებიც. არისტოტელეს დროისთვის მსაჯულთა მსახურების ეს წესი შეიცვალა და კენჭისყრის პრინციპით თითოეული დიკასტესი სხვადასხვა სასამართლოში განიხილავდა საქმეს. ამ სასამართლოთაგან განსხვავდებოდა **არეოპაგი** და ის სასამართლოები, რომლებიც მკვლელობის საქმეს განიხილავდნენ (იხ. **ეფეტებს**).

ათენური სასამართლოს მთავარი ნაკლი ის იყო, რომ მსაჯულების შეცდომაში შეყვანა გამოცდილ ორაგორს ადვილად შეეძლო. მსაჯულთა უმეტესობა არ იყო სპეციალურად განსწავლული. და მაინც, მცოდნეთა რჩევის თუ ინსტრუქციის არქონის მიუხედავად, მსაჯულებს უნდა გაერჩიათ მართალი და მტყუანი, მნიშვნელოვანი და უმნიშვნელო არგუმენტები, მათ უნდა მოეხდინათ **კანონის** ინტერპრეტაცია და გადაეწყვიტათ ფაქტები. ამ სისტემის უპირატესობა იმაში მდგომარეობდა, რომ მსაჯულთა დიდი რიცხვი მათ მოსყიდვასა თუ დაშინებას ართულებდა. ამასთანავე სასამართლოები და ხალხი, რამდენადაც ეს შესაძლებელია, იდენტური იყვნენ იმდენად, რომ ბრალდებულს ჰქონდა განცდა, რომ მას მთლიანად ათენის საზოგადოება განსჯიდა და არა უბრალოდ სახელმწიფო მოხელე ამა თუ იმ დაწერილი კანონის მიხედვით.

დიკასტესი (δικαστής) – მოსამართლე/მსაჯული. თანამედროვე ენებში ჩვენ ბერძნულ გერმინს δικαστής ბოგჯერ მსაჯულად (juror) და ბოგჯერ მოსამართლედ (judge) ვთარგმნით, თუმცა არც ერთი მათგანი ამ გერმინის მუსტი შესაგყვისი არ არის, რამეთუ ეს მოხელეები ასრულებდნენ როგორც თანამედროვე მოსამართლის, ისე თანამედროვე მსაჯულის მსგავს ფუნქციებს. ათენის სასამართლო არ იცნობს იმ გიპის პროფესიონალ მოსამართლეს, რომელიც თანამედროვე სასამართლო სხდომაზე მსაჯულებს შესაბამის **კანონზე** მიუთითებს და რომელიც მხარეთა გამოსვლის შემდეგ აჯამებს მათ ნალაპარაკებს.

ათენელი მსაჯულები დიდი ძალაუფლებით იყვნენ აღჭურვილნი. მიუხედავად ჩვენი წარმოდგენისა, რომ ათენელი ორაგორები აღმაგებულად აგვიწერდნენ მსაჯულთა ღირსებებს, შესაძლოა, არც ისე გამზიადებული იყოს დე-

მოსთენეს 57-ე სიგყვის ორაგორის მიმართვა დიკასტესებისადმი: „მე მოგმართავთ თქვენ, ათენელებო, რამეთუ ვხედავ, რომ სასამართლოებს აქვთ **დემოსის** ამომრჩეველებზე დიდი ავტორიტეტი... უფრო დიდი, ვიდრე **ბულებსა** და **სახალხო კრებას** და სწორედაც აქვთ, რადგან თქვენი გადაწყვეტილებები ყველა შემთხვევაში ყველაზე სამართლიანია“ (დემოსთენე, 57. 56).

სასამართლო განხილვების გარდა, დიკასტესები წყვეტდნენ იმასაც, რამდენად შეესაბამებოდა სახალხო კრების მიერ მიღებული კანონი თუ დეკრეტი კონსტიტუციას. ძვ. წ. 403 წ-ს შემდეგ სახალხო კრებას მხოლოდ დეკრეტის მიღება შეეძლო. ყველა ახალი კანონი **ნომოთეტესებისაგან** (კანონმდებლებისაგან) მოითხოვდა რატიფიკაციას. ნომოთეტესები კი სწორედ მსაჯულთა 6000 კაციანი კოლეგიისაგან იყვნენ არჩეულნი. ამგვარი ფართო უფლებამოსილება, ბუნებრივია, აუცილებელს ხდიდა იმის ცოდნას, თუ ვინ იყვნენ მსაჯულები, რა მიმართება ჰქონდათ მათ კონკრეტულ საქმეებთან, რომელთა განხილვაც მათ დაავალეს და როგორ აღასრულებდნენ ისინი თავიანთ მოვალეობებს.

მსაჯულად მსახურება 30 წ-ს მიღწეულ მამრობითი სქესის ნებისმიერ ათენელ **მოქალაქეს** შეეძლო. როგორც წესი, მსაჯულებად 30 წელზე ბევრად ასაკოვნები მუშაობდნენ. საგარაულოდ, მსაჯულები მოქალაქეთა ღარიბ ფენას მიეკუთვნებოდნენ, რადგან დაბალი ანაზღაურებით კმაყოფილდებოდნენ. მათი გასამრჯელო უფრო მცირე იყო, ვიდრე ფიზიკურად ჯანსაღი ადამიანი დღიური შრომით გამოიმუშავებდა.

მსაჯულთათვის გასამრჯელოს მიცემა **პერიკლემ** შემოიღო. თავდაპირველად ეს თანხა 2 ობოლს შეადგენდა და მხოლოდ ძვ. წ. 425 წ-ს გაიზარდა 3 ობოლამდე.

ასეთი ანაზღაურების მიუხედავად, დიკასტესად საქმიანობა საკმაოდ კონკურენტუნარიანი იყო. მსაჯულად მომსახურეთა რიცხვი გაცილებით მეტი იყო, ვიდრე ეს სასამართლოს შეეძლო დაეგია. **დიკასტერიონში** წარმოდგენილი მსაჯულთა კოლეგიები ჩვენი სტანდარტებით ძალიან მრავალრიცხოვანი გახლდათ. ჩვეულებრივ ეს კოლეგიები რამდენიმე ასეული კაცისაგან შედგებოდა. თუ აღრე ესა თუ ის დიკასტესი ერთ კონკრეტულ სასამართლოში მსახურობდა, ძვ. წ. IV ს-ში ეს წესი რადიკალურად შეიცვალა. შემოღებულ იქნა მრავალჯერადი, ალაღბებზე შერჩევის სისტემა. ამისთვის იყენებდნენ ხის ან ბრინჯაოს ბილეთს, რომელიც მსაჯულებს თან მიჰქონდათ სასამართლოში, თანამედროვე ავტომატი მან-

ქანის (Slot machine) მსგავს მექანიზმებს შავი და თეთრი ბურთებით და ჯოხებს, რომლებიც სხვადასხვა სასამართლო დარბაზის კარებისა თუ ფანჯრების ზღუდარების შესაბამისად იყო შეფერადებული (იმ განზრახვით, რომ ჯოხების შეფერილობა მისადაგებოდა ზღუდარებისას). ეს სისტემა განსაზღვრავდა არა მარტო იმას, თუ რომელ მსაჯულს რომელ დღეს უნდა ემსახურა, არამედ იმასაც, თუ რომელ მსაჯულს რომელი საქმე უნდა მოესმინა, რომელს უნდა შეესხენებინა გამომსვლელთათვის სალაპარაკო დრო წყლის საათზე – **კლეფსიდრაზე** მითითებით და რომელს უნდა გადაეხადა დღიური გასამრჯელო მსაჯულთათვის. როგორც ჩანს, ეს სისტემა შემოღებული იყო მოსყიდვისაგან მსაჯულთა დასაცავად, თუმცა თანდათანობით ის შთაბეჭდავ ცერემონიად გადაიქცა, რომელიც ამ მოვლენის სერიოზულობას და მნიშვნელოვანებას უსვამდა ხაზს.

თითოეულ სასამართლო განხილვას ერთი **მაგისტრატა** ან მაგისტრატთა ჯგუფი ხელმძღვანელობდა. სხვადასხვა მაგისტრატს სხვადასხვა გიპის საქმეები ეხებოდა. **არქონ ეპონიმოსის** მოვალეობაში ოჯახთან და მემკვიდრეობასთან დაკავშირებული საქმეების განხილვა შედიოდა. **არქონ ბასილევსი** უმეტესწილად რელიგიასთან დაკავშირებულ საკითხებს განიხილავდა. **არქონ პოლემარქტოსის** კომპეტენციაში არაათენელთა საქმეების წარმოება შედიოდა. **თესმოთეტესების** განხილვის სფერო უფრო ფართო იყო და საჯარო ბრალდების ბევრ სახეობას მოიცავდა. **სტრატეგოსებს** ევალებოდათ სამხედრო სამსახურთან დაკავშირებული საქმეები, **თერთმეტს** კი ქურდობისა და ამის მსგავს დანაშაულთა განსჯა. არსებობდა მაგისტრატთა უფრო მცირე კოლეგიებიც, რომლებიც უფრო კონკრეტულ საქმეებს განიხილავდნენ. ის. **აპოლექტესები**.

დიკე (δικη) – მოგადად „საქმის“ აღსანიშნავი გერმინი ათენურ სამართალწარმოებაში. ათენის სასამართლო სისტემაში საჯარო ბრალდებისა (δικαι διμότηαι) და კერძო ბრალდების (δικαι ἰδιαι) საქმეთა შორის პრინციპული განსხვავება იყო. თუმცა ხშირად გერმინი „დიკე“ დაკონკრეტების გარეშე მხოლოდ კერძო ბრალდების მიმართ იხმარებოდა **გრაფეს** საპირისპიროდ.

კერძო და საჯარო ბრალდების საქმეთა შორის შემდეგი ძირითადი განსხვავება არსებობდა: ა) კერძო ბრალდება ეხებოდა კერძო პირისათვის

მიყენებულ მარალს ან უსამართლობას. საჯარო ბრალდება კი იმ დანაშაულის მიმართ იყო აღძრული, რომელსაც მთლიანად სამოგადოების მიმართ ჩადენილ დანაშაულად მიიჩნევდნენ. ისეთი დანაშაულის მიმართ, რომელიც როგორც საჯარო, ისე კერძო დანაშაულად შეიძლება ჩათვლილიყო, ლეგალურად დასაშვები იყო ორივე გიპის ბრალდების აღძვრა.

ბ) კერძო ბრალდების აღძვრა შეეძლო უშუალოდ დაზარალებულს ან მის ოჯახს ამ უკანასკნელის სიკვდილის შემთხვევაში. საჯარო ბრალდების დაყენება კი ნებისმიერ **მოქალაქეს** ხელეწიფებოდა.

გ) კერძო ბრალდების შემთხვევაში კომპენსაცია თუ მარალი შესაძლოა ბრალმდებლისათვის მიეკუთვნებინათ. საჯარო ბრალდების დროს ნებისმიერ ჯარიმას თუ გადასახადს სახელმწიფოს უხდიდნენ. თუმცა, რათა მოქალაქეებს სახელმწიფოს ინტერესების დასაცავად აღეძრათ საქმეები, საჯარო ბრალდებითა გარკვეულ სახეობებში (იხ. **ფასისი და აპოგრაფე**) წარმატებული ბრალმდებლებისთვის ფულადი ჯილდოებიც იყო დაწესებული. მეორე მხრივ, ამას თავისი უკუეფექტიც ჰქონდა, რამეთუ **სიკოფანგებს** ე. წ. – „პროფესიონალ დამბეზღებლებს“ აქემებდა.

დ) სიკოფანგების დასაშინებლად უმეტეს საჯარო ბრალდებებში ჯარიმები იქნა შემოღებული, თუკი ბრალმდებელი ხმების 1/5-ს მაინც ვერ მიიღებდა. ასეთ დროს იგი ვალდებული ხდებოდა ჯარიმა – 1000 დრაქმა გადაეხადა. ამას გარდა მოქალაქის უფლებებიც ნაწილობრივ ერთმეოდა. (იხ. **ატიმია**). კერძო ბრალდებითა შემთხვევაში ასეთი გიპის ჯარიმა არ არსებობდა.

ბრალდების განსაკუთრებული სახეობა იყო **ღიადიკასია**. თუ მემკვიდრეობაზე პრეცენდიას მხოლოდ ერთი პირი აცხადებდა, პრეცენდენცისათვის ამის ფორმალურად მინიჭებას ეპიდიკასია ეწოდებოდა.

მკვლელობასთან დაკავშირებული საქმეები განსხვავებულ განხილვას ექვემდებარებოდა. მოკლულის ნათესავეს მკვლელის დევნას კანონი ავალდებულებდა. დევნას მოჰყვებოდა მოწოდებათა გადაცემის სპეციალური პროცედურა, წინასწარი მოსმენა, ფიცის დადება. საქმის განხილვა არ მიმდინარეობდა ჩვეულებრივ სასამართლოში. ამ გიპის საქმეთა მოძიება ღიადიკასის ქვეშ განლაგებულ სპეციალურ სასამართლოში წარმოებდა. (იხ. **არეოპაგე და ეფეგესები**).

დიოკლეტიანუსი ავრელიუს ვალერიუს ავგუსტუსი (Diocletianus imperator Caesar Aurelius Vale-

rius Augustus) – რომაელი იმპერატორი (ახ. წ. 284-305 წწ.), იწოდებოდა თავისი მშობლიური ქალაქის სახელით (დალმაციის ქალაქი დიოკლეა) შესანიშნავი მხედართმთავარი და ორგანიზატორი, რომის აბსოლუტური მონარქიის (დომინანტი) ფუძემდებელი.

რომის საზღვრების დასაცავად დიოკლეტიანუსმა შემოიღო ძალაუფლების ადმინისტრაციული და გერიტორიული დაყოფა – გეგარარქია (მაქსიმიანუსთან, ვალერიუსთან და კონსტანტიუსთან ერთად). თუმცა რომი რჩებოდა იმპერიის ნომინალურ დედაქალაქად, გეგარარქოსები მართავდნენ სასაზღვრო ქალაქ-რეზიდენციებიდან. ამით მომზადდა სახელმწიფოს დანაწევრება. მმართველობის რეფორმისას იმპერიის მმართველობა დაყოფილ იქნა 12 დიოცემად (ადმინისტრაციული ერთეული) და დაახლოებით 100 **პროვინციად**, პროვინციების დაყოფა სენატისა და საიმპერატორო პროვინციებად გაუქმებულ იქნა. სამოქალაქო ძალაუფლების გამოყოფამ სამხედროდან სათავე დაუდო არმიის ახალ ორგანიზაციას. ჯარზე **სენატის** გავლენის ასაცილებლად კეისრების ძალაუფლება გაძლიერდა ჩინოვნიკების მრავალრიცხოვანი აპარატით და აღმოსავლური გრადიციის კარის ცერემონიის შემოღებით. 297 წ-დან მიწისმფლობელობის ძირითად გადასახადად ამოიღებოდა ნაგურით რეგულარული გადასახადი (**ანონა**). ამან გამოიწვია **კოლონების** დამუშავებულ მიწასთან მიმაგრება, რაც მოგვიანებით კანონმდებლობით კონსტანტინემ გააფორმა. ბევრი პროფესია მემკვიდრეობითი გახდა. მაგ., ხელოსნები ძალდაგანებით გააერთიანეს კოლევებიში.

301 წ-ს დიოკლეტიანუსმა (ფასებზე განკარგულებაში) დაადგინა ფასები სასიცოცხლო აუცილებლობისა და ფუფუნების საქონელზე, ასევე მაქსიმალური ანაზღაურება ხელოსნებისა და მუშაკებისთვის. ამ მაქსიმალურ გარიფს უნდა შეეკავებინა ფასების ზრდა მთელ სახელმწიფოში, მაგრამ მალე ეს გარიფი გაუქმდა პროვინციების განსხვავებული განვითარების დონის გამო, რაც სპეკულაციის ზრდას უწყობდა ხელს. რომაული გრადიციის დამცველი დიოკლეტიანუსი ბიუროკრატიული სახელმწიფოს იდეოლოგიური გაძლიერების მიზნით ხელს უწყობდა მთელი იმპერიისათვის საერთო იუპიტერის კულტის გავრცელებას და თავადაც იოვი დაირქვა.

დიოკლეტიანუსი უშედეგოდ ცდილობდა ქრისტიანობის გავრცელების შეჩერებას და 303 წ-დან დევნიდა მას. 305 წ-ს დიოკლეტიანუსმა უარი თქვა გახგბე და მებაღეობას მიჰყო ხელი. თანამმართველები პაგის სცემდნენ მას გახ-

გზე უარის თქმის შემდეგაც, მაგრამ ის არ უყვარდათ ქრისტიან მწერლებს, რომლებიც მას არ უვიწყებდნენ 303/304 წწ-ის ქრისტიანების დევნას. თუმცა წარმართი მწერლებიც კიცხავენ მის სიძუნწესა და აღმოსავლური ფუფუნებისადმი სწრაფვას, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ცდილობდა შეენარჩუნებინა წარმართობა, როგორც გაბატონებული რელიგია. ეს აზრი – გახტი რელიგიაზე დაემყარებინა – საფუძვლად დაედო ქრისტიანების დევნას.

დიოკლეტიანუსის რელიგიურმა პოლიტიკამ კრახი განიცადა. დიოკლეტიანუსის რეფორმებით დაიწყო დომინანტის ხანა, რომელმაც თავის ფორმებზე განიცადა აღმოსავლური გვიანანტიკური აბსოლუტური მონარქიისა და სპარსელების გავლენა (გარეგნული საშეიმოვლო ფერით).

284 წ-ს დიოკლეტიანუსის სახელით წოდებული ერა დაიწყო.

დიოკლეტიანუსი ცდილობდა სამართლის სტაბილურობის მიღწევას საუკეთესო იურისტების დახმარებით, რომლებიც ბიუროკრატიული აპარატის ანონიმურად მომუშავე თანამშრომლები იყვნენ. თუმცა მათი მრავალრიცხოვანი რესკრიპტები არც თავისი ფორმით, არც იურიდიული ღირსებებით არ ჩამოუვარდებიან კლასიკური დროის რესკრიპტებს. დიოკლეტიანუსმა იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში ლათინური ოფიციალური ენად შეიგნა. მის მიერ შემოღებული სახელმწიფო მოწყობის სისტემა, რომელიც რამდენიმე ერთმანეთთან დაქვემდებარებული მმართველის ხელმძღვანელობას გულისხმობდა მხოლოდ იქამდე ამართლებდა, ვიდრე თავად იდგა სახელმწიფოს სათავეში.

დიომოსია (δυσμοσία) – სპეციალური ფიცი წარმოთქმული მკვლელობის საქმეთა განხილვის დროს. ყველა სხვა საქმეთა შემთხვევაში ფიცს – ანგიმოსიას (სიგყვასიგყვით „ორი ადამიანის ფიცი მიმართული ერთმანეთის წინააღმდეგ“) მხოლოდ მოსარჩელე მხარეები დებდნენ. მკვლელობის საქმეთა განხილვისას ყველა მოწმე უნდა შეერთებოდა ფიცს, რომელიც ამის გამოცნობილი იყო როგორც დიომოსია ანუ „ფიცი დადებული (ორზე მეტ პირთა) შორის“.

დიქტატორი (magister populi) – ეს თანამდებობა პირველად გაჩნდა მეფობის გაუქმებიდან 9 წლის შემდეგ და ამის მერე ხშირად მიმართავდნენ ხოლმე მას. დიქტატორს ნიშნავდა **სენატის** თანხმობით **კონსული** ან **სახალხო გრიბუნი**, რომელიც აღჭურვილი იყო კონსულის უფლებებით,

ექსტრემალურ ვითარებაში (ეს შეიძლება ყოფილიყო როგორც ქვეყნისათვის საშიში საგარეო საფრთხე, ასევე ქვეყნის შიგნით არსებული დაძაბული ვითარება). დიქტატორი ინიშნებოდა 6 თვის ვადით. თავდაპირველად დიქტატორი ფლობდა აბსოლუტურ ძალაუფლებას (summum imperium), ამ ძალაუფლების სიმბოლოს ჯერ 12, მოგვიანებით 24 **დიქტორი** წარმოადგენდა, რომლებიც წკნელებით ხელში თან დაჰყვებოდნენ მას. დიქტატორი ხელმძღვანელობდა ჯარს, ფლობდა განუსაზღვრელ საკანონმდებლო, აღმასრულებელ და სასამართლო ძალაუფლებას. მის წინააღმდეგ არ მოქმედებდა **პროვოკაცია** (provocatio ad populum), თუმცა მას უნდა დაენიშნა მხედართა ხელმძღვანელი (magister equitum), რომელიც მისი უმცროსი **კოლეგა** (collega minor) ხდებოდა. იგი ვალდებულებას იღებდა დამორჩილებოდა დიქტატორს. სხვა მაგისტრატები განაგრძობდნენ ფუნქციონირებას, მაგრამ მთლიანად ემორჩილებოდნენ დიქტატორს (გარდა სახალხო გრიბუნისა, თუმცა არც მათ ჰქონდათ უფლება გამოეყენებინათ დიქტატორის მიმართ ius intercedendi (**ინტერკესია**)). მოკლევადიანი პრობლემების გადასაჭრელად ინიშნებოდა dictator imminuto iure, სახალხო კრების მოსაწვევად dictator comitiorum habendorum causa, რელიგიური რიტუალების ჩასატარებლად dictator clavi figendi, დღესასწაულთა ორგანიზებისათვის – dictator ludorum faciendorum gratia და ა. შ. მათზე მინდობილი პრობლემების მოგვარების საქმეებში ეს დიქტატორებიც განუსაზღვრელი ძალაუფლებით სარგებლობდნენ (summum imperium). ბოლო დიქტატორის არჩევა თარიღდება ძვ. წ. 220 წ-ით. სრულიად განსხვავებული იყო თვისობრივად ის დიქტატურა, რომელიც გვხვდება ძვ. წ. I ს-ში. **სულა** რესპუბლიკური კანონების უხეში დარღვევით (**lex Valeria 9**) ძვ. წ. 82 წ-ს დაინიშნა დიქტატორად განუსაზღვრელი ვადით. თანამდებობა მას უფლებას აძლევდა სისრულეში მოეყვანა ყველა თავისი სურვილი. მას უნდოდა აღედგინა სენატის ბატონობა, იყენებდა **პროსკრიპციებს**, რომელთა საშუალებით თავიდან იშორებდა თავისთვის არასასურველ პირებს. კეისარმა ძვ. წ. 47 წ-ს თავი დაინიშნა დიქტატორად განუსაზღვრელი ვადით (dictator perpetuus). კეისრის მკვლელობის შემდეგ ანტონიუსმა დიქტატორის თანამდებობა სპეციალური კანონით გააუქმა (**lex Antonia 5**).

ლოკიმასია (δικυμασία) – ათენში თანამდებობის დაკავების წინ კანდიდატთა შემოწმება. ეს უმეტესწილად **თესმოთეგესთა** წინაშე წარმოე-

ბდა. გამონაკლისი იყვნენ ბულეს წევრობის კანდიდატები, რომელთაც იმ ბულევეტთა წინაშე უწევდათ გამოსვლა, რომელთაც თანამდებობის ვადა ეწურებოდათ. ხმის მიცემითა და კენჭისყრით უკვე არჩეულ პირებს (იხ. **არჩევნები კენჭისყრით**), უპირატესად ამ უკანასკნელთ, დოკიმასიის დროს უნდა ეპასუხათ გარკვეული შეკითხვებისათვის იმის თობაზე, თუ რამდენად აკმაყოფილებდნენ ისინი ამა თუ იმ თანამდებობისათვის არსებულ მოთხოვნებს. ამით, როგორც ჩანს, ათენელები ფიქრობდნენ, რომ გარკვეულწილად გამოასწორებდნენ კენჭისყრით არჩევის პროცესის ნაკლოვან მხარეებს. დოკიმასიისას დასმულ კითხვებს განეკუთვნებოდა: იყვნენ თუ არა ისინი შესაფერისი ასაკის თანამდებობის დასაკავებლად ანუ 30 წლისა; მიეკუთვნებოდნენ თუ არა გარკვეულ ქონებრივ კლასს (ეს ეხებოდა გარკვეულ პერიოდებში გარკვეულ თანამდებობებს, ასე მაგალითად, **არქონის** თანამდებობას); ხომ არ ეკავათ ეს კონკრეტული თანამდებობა უწინ, ან ხომ არ ეკავათ იმავე დროულად სხვა თანამდებობა, რაც მათთვის ამ კონკრეტული თანამდებობის დაკავებისათვის ხელისშემშლელი გარემოება იქნებოდა; იყვნენ თუ არა ისინი სრულუფლებიანი **მოქალაქეები**, ანუ ხომ არ ვრცელდებოდა მათზე **ატიმიის** რაიმე ფორმა; რამდენად იყვნენ ისინი კეთილმორჩილი მოქალაქეები – ანუ ასრულებდნენ თუ არა სამხედრო ვალდებულებებს, იხდიდნენ თუ არა გადასახადებს და ასრულებდნენ თუ არა მშობელთა წინაშე შეილების მოვალეობას.

დომინატი (dominatus) – ძველ რომში პრინციპატის შემდგომდროინდელი **დიოკლეტიანუსის** დაწესებული მმართველობის ფორმა (ახ.წ. IV-VI სს.).

დონატივუმი (donativum) – წარმოადგენდა რიგ-გარეშე საჩუქარს ჯარისკაცებისათვის გრიუმფის დროს იმპერატორის ინაუგურაციისას.

დრაკონი – ათენის პირველი კანონმდებელი (ძვ. წ. VII ს.), **არისტოკრატიული** წარმოშობის. ძვ. წ. 621 წ-ს შექმნა დაწერილ **კანონთა** იმდენად მკაცრი კორპუსი (ძვ. წ. IV ს-დან მას „სისხლით დაწერილს“ უწოდებდნენ), რომ დრაკონული ზომები შემდგომში უმკაცრეს სასჯელად აღიქმებოდა.

არისტოკრატებს მიხედვით, დრაკონმა ყველა ათენელს, რომელსაც შეეძლო თავისი ხარჯით მძიმედ შეირაღებული მეომარი ყოფილიყო, მიანიჭა არჩევანის – ხმის მიცემის უფლება (არისტო-
144

ტოგელე, ათენელთა სახელმწიფო წყობილება, 4). თუმცა თანამედროვე მეცნიერები ამ მონაცემს უმთავრესად ყალბად, სავარაუდოდ, ძვ. წ. V ს-ის ოლიგარქ პროპაგანდისტთა გამონათხვანად მიიჩნევენ. ამასთან მან გარკვეული თანამდებობების დასაკავებლად განსაზღვრული შემოსავლის ქონა დააწესა.

დრაკონის კანონებით სისხლის აღება აეკრძალა საგვარეულო **არისტოკრატებს**, სადამსჯელო ფუნქციები **არეოპაგს** გადაეცა. კანონების კოდიფიკაციამ, სამოგადოდ, შეზღუდა სასამართლო განაჩენის თვითნებობა. როგორც ჩანს, დრაკონმა ათენის სამართალში განასხვავა განზრახ და უნებლიე მკვლელობა, განსაზღვრა პირობები, რომლის დროსაც ამ საქმის ჩამდენი არ ისჯებოდა და ითვალისწინებდა მკვლელისა და მსხვერპლის ახლობლების შერიგებას.

გაბატონებული კლასის კერძო საკუთრების დაცვის მიზნით მძიმე სასჯელი ედებოდა საკუთრების დამრღვევებს (მწვანის, ხორბლის და ა.შ. მოპარვისათვის ქურდი სიკვდილით ისჯებოდა). სახალხო მღელვარებათა თავიდან ასაცილებლად **სოლონმა** შეცვალა დრაკონის კანონები, თუმცა დაგოვა ის კანონები, რომლებიც მკვლელობის შემთხვევებს ეხებოდა. გრადიციის თანახმად, ისინი ძვ.წ. IV ს-შიც მოქმედებდნენ.

დუუმვირები (duumviri) – რომის მუნიციპიებსა და კოლონიებში უმაღლესი თანამდებობის პირები, რომელნიც ყოველწლიურად იცვლებოდნენ. მათი სრული გიგული იყო duumviri iuri dicundo. დუუმვირთა მოვალეობები რომის **კონსულთა** მოვალეობების მიკრომოდელს წარმოადგენდა. ისინი იყვნენ ქალაქის უმაღლესი **მოსამართლეები**, ქალაქის **სენატის** თავმჯდომარეები და მთელი ქალაქის განმგებლობა მათ ეკუთვნოდათ. დუუმვირები აგარებდნენ წითელ გოგას (praetexta) და მოძრაობდნენ 2 **ლიქტორთან** ერთად, რომელთაც ხელში ეკავათ წკნელები. იმპერიის ხანაში დუუმვირებს ირჩევდა მუნიციპალური სენატი, ადრე მუნიციპალური კომიციები. იმპერიის ხანაში დუუმვირთა იურისდიქცია ნელნელა შესუსტდა. duumviri iuri dicundo-ს გვერდით იყვნენ aediles – ედილთა მუნიციპალური ანალოგი. Duumviri navales ძვ. წ. 311 წ-დან კურირებდნენ სამხედრო ფლოტს; duumviri perduellionis – ჯერ კიდევ მეფეების ხანიდან განიხილავდნენ სახელმწიფო დაღატაკის საქმეებს – უმაღლესი გრიბუნალი; duumviri sacris faciundis – **ქურუმები**, რომლებიც დაკავებულნი იყვნენ სიბილას წიგნის განმარტებით

და აკვირდებოდნენ უცხოელთა კულტმსახურებას. მოგვიანებით მათი რიცხვი გაიზარდა და 10-დან 15-ს მიაღწია. *duumviri viis extra urbem purgandis* – მათ მოვალეობას შეადგენდა რომის სამღვრებს გარეთ გზების მოვლა-პატრონობა, წესრიგის დაცვა.

ე

ელილი (*aediles*, – *aedes* – გაძარი) – ქალაქის **მაგისტრატები**. თავდაპირველად ძვ. წ. 491 წ-დან სახალხო გრიბუნების დამხმარეები.

aediles plebis – **პლებეური** გაძრებისა და საგანძურების დამცველები, შემდგომში პლებეებისგან (*tribuni plebis*) არჩეული ორი გავლენიანი თანამდებობის პირი. გრიბუნაგის შექმნამ ელილებს ფუნქციები ჩამოაცილა და ახალი უფლებამოსილება შესძინა. ლიცინიუსისა და სექსტიუსის მმართველობისას (ძვ. წ. 367 წ.) გამოცემული კანონებით ელილებს დაემატათ **პატრიციებისგან** ამორჩეული 2 ელილი (*aediles curules* – ცოცხანში პლებეებსაც შეეძლოთ ამ თანამდებობის დაკავება). მათ შედამხედველობა უნდა გაეწიათ მშენებლობისთვის, ქუჩების, გაძრებისა და ბაზრების მდგომარეობისათვის, ასევე მათ უნდა დაერიგებინათ პური, გაემართათ საზოგადოებრივი თამაშობები და დაეცვათ სახელმწიფო **ხაზინა**. საზოგადოებრივი თამაშობების ჩატარება დამატებით საკუთარ ხარჯებს ითხოვდა და ელილები ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ, რომ შემდგომ არჩევნებში ხმები მიეღოთ. საკუთარი ხარჯების გაღება და მოძიება კი კორუფციას უწყობდა ხელს.

aediles curules დამატებითი პრივილეგიებიც ჰქონდათ, **პრეტორებისაგან** მათ ხელში **ბაზარში** ამგყდარი კამათის გადაწყვეტა გადავიდა.

კეისარმა პურით უკეთ მომარაგების მიზნით ორი თანამდებობა შემოიღო (*aediles ceriales* – პურის ელილები). იმპერატორების ეპოქაში ელილებმა თანდათანობით დაკარგეს თავისი მნიშვნელობა.

ელიქტი (*edictum* – ბრძანებულება) – მრავალფეროვანი შინაარსის საჯარო განცხადება, მითითება ან ბრძანება, რომლითაც უმაღლესი **მაგისტრატები** (*magistratus maiores*) თავისი გამოცხადების უფლების (*ius edicendi*) საფუძველზე მიმართავდნენ მთელ მოსახლეობას. ელიქტი, ვიდრე მაგისტრატები ძალაუფლებას ფლობდა, ძალაში რჩებოდა. რომაელი **მაგისტრატები** თანამდებობის დაკავებისას ელიქტში თავისი მოვალეობების შესრულების პრინციპებს აქვეყ-

ნებდნენ. პროვინციებში ნაცვლები გამოსცემდნენ სპეციალურ **პროვინციის** ელიქტს (*edictum provinciale*), რომელიც ემსგავსებოდა ქალაქის **პრეტორის** ელიქტს.

მაგისტრატის მიერ თანამდებობის დაკავებისას ელიქტი ხეზე, ქვაზე ან ბრინჯაოზე იკვეთებოდა და სახალხოდ გამოიდგმებოდა.

მაგისტრატების ელიქტებიდან მნიშვნელოვანი იყო **სასამართლო** მაგისტრატების დადგენილებები, როგორც სამართლის სრულიად ორიგინალური და ერთადერთი წყარო, რომელიც სხვა არც ერთ კანონმდებლობაში არ გვხვდება.

ელიქტი პრეტორის (*edictum praetorium, praetoris urbani*) – ქვეყნდებოდა თანამდებობის დაკავებისას და შეიცავდა პრეტორის მოღვაწეობის მოქმედების პროგრამას მისი სამსახურის პერიოდში. ამ ელიქტის საფუძველი იყო ყველაფერი ის, რაც პრეტორმა თავისი წინამორბედიდან გადმოიღო; ამასთანავე ყოველ პრეტორს უფლება ჰქონდა დაემატებინა ახალი დებულება (*nova clausula* – ახალი კლაუზულა, *novum edictum* – რამდენადაც გამოთქმა ელიქტი აღნიშნავდა არა მარტო მთლიანად პრეტორის ელიქტს, არამედ თითოეულ დებულებასაც); განსაკუთრებულ შემთხვევაში (მოულოდნელი და მწვავე საბაბისას) პრეტორი ავსებდა თავის ელიქტს მთელი წლის განმავლობაში. იგი თავისუფალი იყო თავისი მოვალეობების შესრულებისას და ელიქტით მხოლოდ მნებობრივად იყო შეზღუდული. სამართლებრივად მას მხოლოდ **lex Cornelia** ზღუდავდა. პრეტორების ელიქტი რომაული სამართლის შესანიშნავი ნიმუშია, იგი იქმნებოდა ძვ. წ. 250-80 წწ-ში; იმპერატორ ადრიანეს დავალებით კი იულიანუსმა მისი საბოლოო ვარიანტი შექმნა (*edictum perpetuum Hadriani*). ამის შემდეგ იგი უცვლელი დარჩა, ცვლილებების შეტანა მხოლოდ იმპერატორის ნებართვით შეიძლებოდა და მან შეინარჩუნა კიდევაც თავისი მნიშვნელობა, ვიდრე **იუსტინიანუსმა** არ გააუქმა იგი. მსგავსადვე შეიქმნა ელიქტები **პრეტორების** პრეტორის მოღვაწეობისთვის (*edictum peregrinum*), პროვინციის **ნაცვლისათვის** (*edictum provinciale, edictum praesidis*) და კურულების ელილებისათვის (*edictum aedilicium*). მსგავსი ფორმა, მაგრამ სრულიად სხვა შინაარსი ჰქონდათ: *edicta principum, edictum imperatorum*. მასში **პრინციპსი** თავისი მმართველობის ნებისმიერ დროს მეგნაკლებად ფართო წრეს აცნობდა რომელიმე ზოგადი, უმეტესწილად საჯარო სამართლის საკითხის გადაწყვეტის შესახებ. ეს გადაწყვეტილება აუცილებელი იყო მათთვის,

ვისაც ედიქტი ეხებოდა. კერძო სამართალში edicta principum-ს ცოცხალი შექმნა – ამ მიზანს ემსახურებოდა კანონები, რომელთაც კომიციები იღებდნენ და სენატის დადგენილებები. edicta principum ძალას ინარჩუნებდა არა მხოლოდ იმპერატორის მმართველობის პერიოდში, არამედ მისი სიკვდილის შემდეგაც, თუ მას მემკვიდრე არ გაუქმებდა. მნიშვნელოვან edicta principum-ს განეკუთვნება constitutio Antoniana, რომლის მიხედვითაც რომის იმპერიის ყველა თავისუფალი მოქალაქეს რომის მოქალაქის უფლებებით სარგებლობა შეეძლო.

Edictum Diocletiani (ძვ. წ. 301 წ-ს იმპერატორმა დიოკლეტიანუსმა გამოსცა ედიქტი სპეკულაციისა და მეფავსმეობის წინააღმდეგ. ედიქტით მაქსიმალური ფასი დაწესდა სურსათისა და ფუფუნების საგნებზე, ასევე ხელფასის მყარი განაკვეთი ხელოსნებსა და მეღვინეებზე. მიუხედავად მკაცრი სანქციებისა, ედიქტმა ფინანსურ სპეკულაციებს შეუწყო ხელი და სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია.

ევბულოსი (Εὐβουλος) – ბერძენი ფინანსისტი ათენიდან (დაახლ. ძვ. წ. 405-335 წწ.). ძვ. წ. 355-342 წწ-ში ევბულოსი იყო ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო სახელმწიფო მოღვაწე. მისი საქმიანობის მთავარ მიზანს ათენის უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილი ფინანსური მდგომარეობის გამოსწორება წარმოადგენდა. ძვ. წ. 355-350 წწ-ში ევბულოსი „თეორიკონის“ საღაროს განაგებდა, მაგრამ მას მთელი სახელმწიფო ფინანსები ექვემდებარებოდა. მისი მოღვაწეობის შედეგად თანდათანობით საგრძნობლად გაუმჯობესდა ათენის ფინანსური მდგომარეობა და იმ დონეს მიაღწია, რომლის მიღწევაც შემდგომ ეპოქებში შეუძლებელი შეიქმნა. ათენის წლიური შემოსავალი ძვ. წ. 347-346 წწ-ში 400 ტალანტს შეადგენდა. ევბულოსი მრავალმხრივ ფინანსურ პოლიტიკას ატარებდა, მაგრამ ძირითად წარმატებას მან იმ კანონის შემუშავებით მიაღწია, რომელიც უკრძალავდა ბულებს სახელმწიფოს მიმდინარე შემოსავლებიდან დაეფინანსებინა არააუცილებელი სამხედრო ოპერაცია. ამ კანონმა საშუალება მისცა ევბულოსს, რომ წლიური ნამაგი საზოგადო სამუშაოების პროგრამისთვის გადაერიცხა, შესაძლებელი გახდა მრავალი უმუშევარი ხელოსნისა და მუშის საზოგადოებრივ სამუშაოებში ჩაბმა. ევბულოსს მიაწერენ კანონს, რომელიც სიკვდილით დასჯით ემუქრებოდა ყველას, ვინც

კი წინადადებას შეიგანდა, რომ „თეორიკონის“ თანხა სამხედრო მიზნებს მოხმარებოდა. საგარეო პოლიტიკის სფეროში ევბულოსი აქტიურად მოღვაწეობდა, ცდილობდა ბერძნული ქალაქები საერთო მავით გაერთიანებულიყვნენ. დემოსთენე ებრძოდა ევბულოსის როგორც საგარეო, ისე საფინანსო პოლიტიკას, განსაკუთრებით დაჟინებით კი იმ კანონთა გასაუქმებლად იბრძოდა, რომელიც „თეორიკონის“ თანხების სამხედრო მიზნებისათვის გამოყენებულს სიკვდილით სჯიდა. სხვა ათენელ მოღვაწეებთან ერთად ძვ. წ. 346 წ-ს ევბულოსმა ფილოკრატიის მავი მიიღო. დემოსთენესაგან განსხვავებით ევბულოსი ცდილობდა თავისი ფინანსური პოლიტიკა მავის შესანარჩუნებლად წარემართა. ძვ. წ. 344 წ-დან დემოსთენეს გავლენის გამრღამ შეასუსტა ევბულოსის პოზიცია. ქერონეასთან ბრძოლის შემდგომ ევბულოსის სახელი აღარ ფიგურირებს, შესაძლოა, ამ პერიოდში იგი აქტიურ პოლიტიკას ჩამოსცილდა კიდეც.

ევთინე (Εὐθύνη) – თანამდებობრივი ვადის ამოწურვის შემდეგ საჯარო მოხელის მიერ წარდგენილი ანგარიშის განხილვა. ეს პროცედურა უპირველესად მიმართული იყო იმის გასარკვევად, თუ რამდენად სწორად განკარგა მოხელემ სახელმწიფო ფინანსები. როგორც წესი, ათენში ევთინეს 10 ლოგისტი და ევთინოსები ახორციელებდნენ. თუმცა ნებისმიერ მოქალაქეს შეეძლო ანგარიშის განხილვის ნებისმიერ ეტაპზე მოხელესთვის ბრალდების წარდგენა. ყველა შემთხვევაში მაგისტრატს უნდა მიეღო იმის დასტური, რომ თავისი ძალაუფლება მან სწორად გამოიყენა.

თუ მაგისტრატის ანგარიში ლოგისტებს არ დააკმაყოფილებდა, ანდა რომელიმე მოქალაქე წარადგენდა ბრალდებას მის წინააღმდეგ, მაშინ ლოგისტებს საქმე დიკასტერიონისთვის უნდა გადაეცათ და ამასთან, პროცესზე თავმჯდომარე იყოფილიყვნენ. მაგისტრატი გამართლების შემთხვევაშიც კი არ იყო ბოლომდე თავისუფალი. საქმის განხილვიდან 30 დღის შემდეგ უკვე ევთინოსებს (ისინი ბულებს წევრებიდან იყვნენ კენჭისყრით არჩეულნი) ევალებოდათ განეხილათ ამ მაგისტრატის წინააღმდეგ გამოთქმული ნებისმიერი პრეტენზია და თუ ეს პრეტენზია არგუმენტირებული იქნებოდა, იგი სასამართლოსთვის წარედგინათ. მიუხედავად იმისა, რომ ევთინეს ხშირად ფორმალური ხასიათი ჰქონდა, დემოკრატიულ სახელმწიფოებში იგი აღმასრულებელი ხელისუფლების კონტროლის ყველაზე

ეფექტური საშუალება იყო. ამასთან, ევთინე ძლიერი იარაღი იყო **სიკოფანტების** ხელშიც.

ევპატრიდები (επατριῖδαι) – ერთ-ერთი გერმინი დაბადებით კეთილშობილთა აღსანიშნავად (ასევე გამოიყენებოდა გერმინები: εὐγενεῖς, γειναῖοι, γυάρμοι). მათ თავიანთი წარმოშობა გმირთა ეპოქამდე აპყავდათ. **არისტოკრატის** ბაგონობის პერიოდში ხელისუფლება მთლიანად მათ ხელში იყო. ძირითადად, ისინი მსხვილი მიწათმოქმედები იყვნენ. ძვ. წ. VI ს-ში ათენის მოქალაქეები ოთხ კლასად იყვნენ დაყოფილნი: **ევპატრიდებად**, მიწათმოქმედებად, ხელოსნებად (დემიურგებად) და **თეტებად**. ევპატრიდებს ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში ძვ. წ. VI საუკუნეში მიწათმოქმედები და ხელოსნები უპირისპირდებიან (იხ. **არქონი**, **არეოპაგე**). ძვ. წ. 580/79 წ-ს დროებითი კომპრომისის შედეგად მთავარი არქონობა ათთა კომიტეტმა შეცვალა, რომელთაგანაც მხოლოდ ხუთნი იყვნენ ევპატრიდთა კლასიდან. **სოლონმა** წერტილი დაუსვა ამ კონფლიქტს. მან თანამდებობის დასაკავებლად მთავარ კრიტერიუმად სიმდიდრე მიიჩნია და არა წარმომავლობა ან საქმიანობა, თუმცა ევპატრიდი ოჯახები კვლავაც ინარჩუნებდნენ ღიძალ გავლენას, ეჭირათ ქურუმთა გარკვეული თანამდებობები და მსახურობდნენ რელიგიურ კანონთა ინტერპრეტატორებად (იხ. **ექსეგეტი**).

ემოსმოდვარი – მეფის სასახლის გამგებელი სამეურნეო და საფინანსო საკითხებში ძვ. წ. ბოლოსა და ახ. წ. პირველი საუკუნეების საქართველოში. დამოწმებულია არმაზის ბილინგვის არამეულ გეგსტში, სადაც „ძღვეამოსილად და მრავალი გამარჯვების მომპოვებლად“ იწოდება. ამ ორენოვანი წარწერის ბერძნულ გეგსტში მას შეესაბამება „ეპიგროპოსი“, რომელიც სახლის მმართველს, პროკურატორს ნიშნავდა ძველ რომში. არმაზის ბილინგვიდან ჩანს, რომ ემოსმოდვარის თანამდებობა მემკვიდრეობით გადაეცემოდათ.

ეისანგელია (είσαγγελία) – საჯარო დადანიშნულების აქტი. სიგყვასიგყვით „საჯარო განცხადება, ინფორმაციის დადება“. ზოგად ხაზებში ამერიკული იმპინმენტის შესაგყვისი. მისი გამოყენება შეიძლებოდა ნებისმიერი საჯარო მოხელის წინააღმდეგ როგორც მისი მსახურობის პერიოდში, ისე თანამდებობრივი ვადის ამოწურვის შემდეგ. იმ შემთხვევაში, თუ პირს ეისანგელიის წაყენების დროს თანამდებობა ეკავა, სასამართლო ძიების დროს იგი

დროებით გოვებდა პოსტს. ეისანგელიის გამოყენება შეეძლოთ ასევე ნებისმიერი პოლიტიკური ლიდერის წინააღმდეგაც, თუ მას საჯარო განაცხადი ჰქონდა გაკეთებული. როგორც ჩანს, საქმეს წარადგენდნენ როგორც **სახალხო კრების**, ისე **ბულეს** წინაშე. საბოლოო მოსმენა იმართებოდა ან სახალხო კრებაზე, ან **დიკასტერიონის** სხდომაზე. ძვ. წ. 360 წ-ის შემდეგ ეისანგელიის ყველა ცნობილი შემთხვევა დიკასტერიონზე იყო წარმოდგენილი.

ეისანგელია გამოიყენებოდა სახელმწიფოს დალაგში ბრალდების, ან სხვა მძიმე დანაშაულთა შემთხვევაში, რომელთათვისაც **კანონით** არ იყო გაწერილი განსხვავებული პროცედურა. უმთავრესად ეს იყო პროცედურა უპრეცედენტო ან ექსტრაორდინალური ბოროტმოქმედებისათვის. თუმცა ძვ. წ. V ს-ის ბოლოსთვის უკვე კანონით განსაზღვრეს დანაშაულთა რიცხვი, რომლებიც ეისანგელიის პროცედურას ექვემდებარებოდნენ: ეს იყო სახელმწიფო დალაგი, დემოკრატის დამხობა, კონსპირაციული ორგანიზაციების შექმნა; სახელმწიფოსთვის მიცემული პირობების დარღვევა, ქრთამის მიცემა, რათა სახელმწიფოს ინტერესების საწინააღმდეგოდ გაკეთებულიყო განცხადება. ამასთან ეს პროცედურა შეიძლება სხვა დანაშაულის შემთხვევაშიც ყოფილიყო გამოყენებული. ძვ. წ. IV ს-ში ეისანგელიას სრულიად გრივიალურ ბრალდებების დროსაც ვხვდებით.

ეისანგელიის ცნობილი მაგალითებია: **ალკიბიადესის** წინააღმდეგ შეგანილი ეისანგელია, როდესაც მას მისგერიების პროფანაციაში დასდეს ბრალი (ძვ. წ. 415 წ.) და არგინუსასთან მებრძოლი მთავარსარდლების გასამართლება ეისანგელიათი (ძვ. წ. 406 წ.).

ეკვიტასი (aequitas) – სამართლიანობა. რომის სამართალში მოქმედი მთავარი შემოქმედებითი პრინციპი. მის ამოსავალ წერტილს წარმოადგენდა **მოქალაქეთა** ფორმალური თანასწორობა კანონის წინაშე. ეკვიტასის შემოქმედებითი ხასიათის პრინციპი მხოლოდ მაშინ ვლინდებოდა, როდესაც სამართლის ნორმა წინააღმდეგობაში მოდიოდა კონკრეტულ არასგანდარგულ საქმესთან. ეკვიტასის საშუალებით ხდებოდა სადავო შემთხვევის გადაწყვეტისას ახალი გონივრული გამოსავლის მიგნება. შესაბამისად, ეკვიტასი დგება სამართლის (ius) გვერდით, აკონგროლებს და გარკვეულწილად არბილებს მას. ეკვიტასის საშუალებით ხდებოდა სასამართლო ნორმების ადაპტაცია საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მიმდინარე სოციალურ-

პოლიტიკურ-ეკონომიკურ და ეთიკურ ცვლილებებთან.

ეკვიტები (equites – მხედრები, equus – ცხენი) – მხედრების ფენის წარმომადგენლები.

1) რომულუსიდან **გრაკქუსამდე** ეკვიტები წარმოადგენდნენ რომაული ჯარის ნაწილს და მისი შემადგენლობა მუდმივად იცვლებოდა. ის, ვინც ასრულებდა სამხედრო სამსახურს, გოვებდა ეკვიტების რიგებს. რომულუსმა ჩამოაყალიბა ეს რაზმი – ამოარჩია 3 უძველესი **გრიბიდან** (რამნები, გიგიები, ლუკერები) 100 ეკვიტი, 30 კურიიდან – 10 ეკვიტი. 100 მხედარი შეადგენდა ცენტურიას და აგარებდა იმ გრიბის სახელს, რომელსაც ის ეკუთვნოდა. მხედრებს ხელმძღვანელობდა მხედრების გრიბუნი (tribunus celerum). გადმოცემის მიხედვით, გულიუს ჰოსტილიუსმა რომულუსის 300 მხედარს დაამაგა კიდევ ალბას 300 ძველი მკვიდრი მხედარი, რომლებიც უნდა გადასახლებულიყვნენ რომში, მაგრამ ამასთანავე არ შეეცვალათ ცენტურიების რაოდენობა. სავარაუდოდ, ეს ცნობა ასახავს ლუკერების შეერთებას რამნებსა და გიგიების ცენტურიებთან. გარკვინიუს პრისკუსმა, გადმოცემის მიხედვით, ეკვიტების რაოდენობა ორჯერ გაზარდა – 1200 ეკვიტი (400 რამნი, აქედან 200 წინა (priors), 200 შემდეგი (posteriores). სავარაუდოდ, გარკვინიუს პრისკუსმა გააორმაგა მხოლოდ 300 მხედარი, ამგვარად ამ დროიდან არსებობდა 200 რამნი (100 – წინა, 100 – შემდეგი). ამ 1200 (სავარაუდოდ, 600) ეკვიტიდან **სერვიუს გულიუსმა** შეადგინა 6 ცენტურია და დაამაგა 12 ცენტურია, რომელიც ახალი და პლებეური წარმოშობის მხედრებით შეივსო, მათი რიცხვი 2400 (სავარაუდოდ, 1200) კაცს შეადგენდა. შესაბამისად, მათი რიცხვი იყო არა 3600, არამედ 1800 და ეს რაოდენობა უფრო დიდხანს დარჩა უცვლელი. სერვიუს გულიუსის დროიდან იმისთვის, რომ ადამიანი მხედარი გამხდარიყო, საჭირო იყო ცენზის ფლობა, რომელიც 10-ჯერ აღემატებოდა I კლასის მინიმალურ ცენზს. ყველა, ვინც შეადგენდა 18 ცენტურიას, თავიდან ინიშნებოდა **კონსულების**, შემდეგ **ცენზორების** მიერ (ყოველ 5 წელიწადში ერთხელ ცენზის განსაზღვრისას). 1) equites equo publico – პაგრიციული ცხენოსანი ჯარი, მისი პირველადი ბირთვი, შემდგომში 18 დამოუკიდებელი **პაგრიციულ-პლებეური** ცენტურია. ეს პაგრიციული ცხენოსანი ჯარი სახელმწიფოსაგან იღებდა ცხენსა და ფულს მის შესაძენად და შესანახად. ამავე დროს ესენი იყვნენ დიდგვაროვნები, რომლებიც არმიაში წამყვან როლს თამაშობდნენ, მათი რიგებიდან გამოვიდ-

ნენ უმაღლესი მხედართმთავრები, იმპერატორს მათი რიგებიდან ჰყავდა მეგობრები, თანამოაზრეები, მრჩეველები და სხვა.

იმპერატორი გიგულს equites equo publico დამსახურებულ ოფიცრებს ჯილდოდ ანიჭებდა;

2) equites legionis; equites equo privato – რომლებსაც თავად უნდა შეეძინათ ცხენები და თავისი ხარჯით შეენახათ. ისინი მსახურობდნენ ყველა ლეგიონსა და საცხენოსნო ქვედანაყოფში და არ ჰქონდათ არისტოკრატიული პრივილეგიები;

3) ფინანსური არისტოკრატია – ძვ. წ. IV-III სს-ში განვითარდა ეკვიტებისა და წარმატებული პლებეური ვაჭრებისა და მეწარმეებისაგან. თანდათანობით მათ ხელში გადავიდა მოგების ყველაზე უფრო სარფიანი წყარო (განსაკუთრებით საბანკო და სავაჭრო ოპერაციები მიწის ნაკვეთებისა და საწარმოების იჯარით, არმიის მომარაგებითა და პროვინციების ყოველმხრივი ექსპლუატაციით) და **ნობილიტეტთან** ერთად გახდა მეორე მმართველი ფენა რომის იმპერიაში. მათ რიცხვს მიკუთვნება უპირველეს ყოვლისა ფინანსისტები (argentarii); ვაჭრები (mercatores); კომერსანტები (negotiatores); მოიჯარადეები (publicani).

1-სა და მე-3 ეკვიტს შორის მღვარი ხშირად წაშლილი იყო, მრავალი მხედართმთავარი ერთდროულად წარმატებით ახორციელებდა სავაჭრო ოპერაციებს, ფინანსისტებს კი, თავის მხრივ, არმიაში ხშირად ეჭირათ მაღალი თანამდებობები. გარდა ამისა, მათ მრავალმხრივი პრივილეგიები აერთიანებდათ განსაკუთრებულ შეკრულ **ფენად** (მხედართა ფენა – ordo equester), რომელიც მრავალმხრივი ნათესაური კავშირით დაკავშირებული იყო ნობილიტეტთან (ორივე ეს ფენა მცირერიცხოვანი იყო, მაგრამ განსხვავდებოდა პლებისაგან თავისი ეკონომიკური და პოლიტიკური გავლენით).

როცა ჩაგრული მასები რომაული საზოგადოების წინააღმდეგ აჯანყდნენ, ნობილიტეტი და მხედრები, მიუხედავად მათ შორის განხეთქილებისა (გამოწვეული სპეციფიკური, ხშირად საწინააღმდეგო ინტერესებით), ერთად მოქმედებდნენ.

ფორმალური (მაგრამ არა ერთადერთი) პირობა ამ ფენაში მოსახვედრად იყო მნიშვნელოვანი ქონება, მინიმალური ცენზი შეადგენდა 400000 სესტერციას (როსციუსის კანონი 1, რომლის მიხედვითაც ასევე ძვ.წ. 67 წ-ის პლებისციტით მხედრებს თეაგრში 14 რიგის ადგილები ეკუთვნოდათ), ამიგომ მხედართა ფენაში მოხვედრა შეეძლოთ მხოლოდ ძალიან მდიდრებს.

პრინციპატის დროს ეკვიტების (მათი რიგები ინტენსიურად იზრდებოდა მუნიციპიებიდან და

უმთავრესად პროვინციებიდან) მნიშვნელობა სულ უფრო იზრდებოდა. იმპერატორები მათ ანდობდნენ ზოგიერთ ძალიან მნიშვნელოვან პოსტს. თავის კარიერას ეკვიტები იწყებდნენ სამხედრო მეთაურებად (**პრეფექტი, გრიბუნი**), შემდეგ წინაურდებოდნენ სამოქალაქო სამსახურში (**პროკურატორი**, დამცველი), მათ ჰქონდათ შანსი უმაღლესი თანამდებობისათვის მიეღწიათ (*praefectus vigilium, praefectus annonae, praefectus Aegypti, praefectus praetorio*); მათ რანგს შეესაბამებოდა გიგულები. ეკვიტებს **დომინაგის** დროს დაგოვებული ჰქონდათ ზოგიერთი საკულტო ფუნქცია [მაგ. აუსპიციები – წინასწარმეტყველება ჩიგების ქცევაზე (ფრენა, ყვირილი, ჭამა) დაკვირვებით].

მხედრების განსხვავებული ნიშანი იყო: 1) მოსასხამი წითელი კანგით (*trabea*); 2) გუნიკაზე წითელი კანგი (*angustus clavus*); 3) ოქროს ბეჭელი (*annulus aureus*); 4) *quatuordecim sedes* (თეატრში განსაკუთრებული ადგილი);

მას შემდეგ, რაც კონსტანტინემ ბიზანტიაში გადაიგანა რეზიდენცია, მხედართა ფენამ არსებობა შეწყვიტა.

ეკონომიკა, საბერძნეთი – მეცნიერების თანამედროვე ეტაპზე საბერძნეთის ეკონომიკას არ მოიაზრებენ როგორც ერთ მთლიანს, რამდენადაც თავად საბერძნეთი ანტიკურ პერიოდში ასეულზე მეტ ცალკე ადებულ ერთობათა დაჯგუფებას წარმოადგენდა. შესაბამისად, მეცნიერები განიხილავენ ბერძნულ ეკონომიკურ სისტემებს და არა ერთ ცნებას – საბერძნეთის ეკონომიკას. ამასთან, მეცნიერები კამათობენ იმაზეც, არსებობდა თუ არა საერთოდ „ეკონომიკა“ ანტიკურ საბერძნეთში (იხ. **კაპიტალიზმი**). საკითხის გამარტივების მიზნით, მკვლევარები ბერძნულ ეკონომიკურ სისტემებს სამ ეტაპად ჰყოფენ. პირველი ეს გახლავთ „არქაული“ გიპის ეკონომიკა, რომლის საუკეთესო მაგალითს სპარტა წარმოადგენდა. მის საპირისპიროდ, როგორც წესი, განათავსებდნენ ათენის ეკონომიკას, რომელიც გამორჩეული იყო არა მარტო ეკონომიკური გრანსაქციების განსაკუთრებული სიმრავლით, არამედ ეკონომიკური ინსტიტუტების განსაკუთრებული დახვეწილობითაც. ათენისა და სპარტის ეკონომიკური სისტემების შუა ათავსებენ მრავალრიცხოვანი „ნორმალური“ ბერძნული ქალაქებისა თუ ერთობების ეკონომიკას. მათ ათენის ეკონომიკური ინსტიტუტებისაგან უმთავრესად მასშტაბი განასხვავებდა, სპარტის ეკონომიკისაგან კი

ისინი უპირველესად თავიანთი ეკონომიკური მექანიზმების ბუნებით გამოირჩეოდნენ.

თანამედროვე გერმინი „ეკონომიკა“ მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან *οικονομία*, რაც კერძო მეურნეობის (ოჯახის) – *οἶκος*-ის გაძლიერებას ნიშნავდა და არა ეროვნული ეკონომიკისა. კეთილგონიერებიდან, ისევე როგორც იდეოლოგიური, მორალური და პოლიტიკური მიზეზებიდან გამომდინარე ყოველი „ჩვეულებრივი“ ბერძნული საოჯახო მეურნეობა მიისწრაფვოდა რამდენადაც შეიძლებოდა თვითკმარი ყოფილიყო. საოჯახო ეკონომიკა საბერძნეთში უპირატესად სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკა გახლდათ, რადგან ნამდვილი ქალაქებისა თუ უცყუარად ურბანული სამოსახლო ცენტრების რიცხვი აქ ერთობ მცირე იყო.

„ჩვეულებრივ“ ერთობებში მცხოვრებ ბერძენთა უმეტესობას ამა თუ იმ გიპის გლახობა შეადგენდა. გლეხი რამდენიმე ჰექტარ მიწას ამუშავებდა. ნაკვეთზე დათესილი იყო სხვადასხვა სახეობის მარცვლეული (უმთავრესად ქერი, გარკვეულწილად ხორბალი) და ქსეროფიტული კულტურები (ზეთისხილი, ყურძენი, ლეღვი ყველაზე მეტად). წვრილფეხა რქოსანი საქონელი, განსაკუთრებით კი ცხვარი და თხა ბერძნული აგროკულტურის აუცილებელ შემავსებელ ნაწილს შეადგენდა. ზოგიერთ ადგილებში სპეციფიკური სასოფლო-სამეურნეო კულტურები იყო გაშენებული, ანდა იქ მეცხოველეობას უფრო დიდი ხვედრითი წილი ჰქონდა. სანაპირო რაიონებში მეთევზეობას მისდევდნენ, მაგრამ, თუ არ ჩავთვლით შავ ზღვას, საბერძნეთის წყლები ადვილად დასაჭერ თევზთა დიდი გუნდებისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი არ იყო. თევზი, გარკვეულწილად, ბერძენი გლეხის საკვებ რაციონში ფუფუნების პროდუქტად რჩებოდა „მედიტერანულ გრიადასთან“ (მარცვლეული, ღვინო, ზეთისხილის ზეთი) შედარებით.

პრაქტიკაში, თვითკმარი მეურნეობა უფრო იდეალი იყო, ვიდრე რეალობა. სხვადასხვა სახის ეკონომიკური გაცვლა აუცილებელი იყო, მაგრამ გაცვლა-გამოცვლები, როგორც წესი, მეზობლებს ან ერთობის წევრთა შორის იმავდ სოფელსა თუ იმავე ქალაქის ბაზარში წარმოებდა ან უშუალოდ, ან ამ სახის ბარგერით, ანდა ფულადი ერთეულის მეშვეობით. საბერძნეთის ქალაქების ამ ძირითადი პრაქტიკისაგან საგრძნობლად განსხვავდებოდა ათენი, რამეთუ მისი ეკონომიკა სისხლ-ხორცეულად იყო დამოკიდებული მისი უმთავრესი პროდუქტის – ხორბლის ექსპორტზე, რომელიც შორ მანძილ-

მე ვაჭრობით ხორციელდებოდა. ათენს ჰქონდა თითქმის უნიკალური საშუალება ამგვარი იმპორტის საფასური ვერცხლით გადაეხადა. ვერცხლს იგი აგიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთში მდებარე ლავრიონის საბადოებში მოიპოვებდა. მალაროების მუშაობა უმთავრესად მონების შრომაზე იყო დამყარებული. ათენის ეკონომიკურ წარმატებას ასევე განაპირობებდა მისი ნიადაგი და კლიმატი, რომლებიც ერთობ ხელსაყრელი იყო მეთისხილის კულტურისათვის. მეთისხილის ექსპორტი აგიკაში ოფიციალურად უკვე ძვ. წ. 600 წ-დან იწყება.

ძვ. წ. V ს-ში ამ ფაქტორებმა აგიკაში ჭეშმარიტად ურბანული სექტორის განვითარება განაპირობეს პირველის პორტის გარშემო. თუმცა პირველის ვაჭრობაში ჩართული მოსახლეობის დიდი წილი, ისევე როგორც ათენის ეკონომიკის არამიწათმოქმედებითი სექტორის უმეტესი ნაწილი არაბერძნულ მოსახლეობას წარმოადგენდა. მათ შორის იყვნენ როგორც რეზიდენტი უცხოელები (თავისუფალი მეტოიკოსები და მონები), ისე დროებით ჩამოსულები. უცხოელთა ხვედრითი წილი გაცილებით დიდი იყო ათენის მოსახლეობაში, ვიდრე სხვა ნებისმიერ ბერძნულ დასახლებაში.

სპარგა ეკონომიკურად ათენის საპირისპირო პოლუსს წარმოადგენდა. სპარგელები რეგულარულად აწარმოებდნენ ეკონომიკურ გაცვლებს, მაგრამ ეს გაცვლები მიმდინარეობდა უფრო მეტად მათივე გერიგორიის შიგნით პოლიტიკურად მათდამი დაქვემდებარებულ თავისუფალ მოსახლეობასთან – პერიოიკოსებთან. სოფლის მეურნეობისა და მეცხოველეობის წარმოებას სპარგელები მათდამი დამორჩილებულ მოსახლეობას – ჰელოტებს აიძულებდნენ. თავად სპარგიატები არავითარ ეკონომიკურად პროდუქტიულ საქმიანობას არ ეწეოდნენ. ამგვარი კოლექტიური ხასიათისა და მონის სტატუსის სამუშაო ძალას ასევე იყენებდნენ ზოგიერთი სხვა ბერძნული ერთობები, თუმცა არსად სხვაგან ეს ექსპლუატაცია არ იყო შერწყმული არასამხედრო საქმიანობის სხვადასხვა ფორმათა სპარგელებისათვის დამახასიათებელ უკულებელყოფასთან.

ემანსიპაცია (emancipatio) – შვილების ან შვილიშვილების გათავისუფლება მამის ძალაუფლებიდან. ემანსიპაციას თან ახლდა ისეთივე რთული პროცედურა, როგორც ადოფციაა. განსხვავება მდგომარეობდა მხოლოდ იმაში, რომ მესამე მანციპაციის (ქალიშვილის და შვილიშვილის შემთხვევაში, პირველი მანციპაციის)

შემდეგ რწმუნებული პირი (pater fiduciaries) უკან უბრუნებდა შვილს მშობელს, რათა მამა გამხდარიყო მამის ძალაუფლებისაგან შვილის გამათავისუფლებელი (parens manumissor). ემანსიპირებული შვილი ხდებოდა სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტი (persona sui iuris), თუმცა ემანსიპაცია მის შვილებზე არ ვრცელდებოდა. ემანსიპაცია იცავდა მამულს დანაწევრებისაგან. მშობელი ერთ-ერთ ვაჟს უგოვებდა მამულს მემკვიდრეობით, ხოლო დანარჩენ შვილებს აძლევდა საშუალებას დამოუკიდებლად ემართათ საკუთარი ქონება. ამისთვის მათ ეძლეოდათ მამისაგან პეკულია (თავდაპირველად ეს იყო წვრილფეხა საქონლის ნახირი, მოგვიანებით კი ნებისმიერი გიპის ქონება, რომელსაც ოჯახის უფროსი აძლევდა ვაჟს ან მონას მეურნეობის დამოუკიდებლად წარმართვის მიზნით). კონსტანტინეს ეპოქიდან მამას ჰქონდა უფლება შვილის უმაღური საქციელის გამო გაეუქმებინა ემანსიპაცია. ემანსიპაციის შემდეგ მამა ხდებოდა შვილის პატრონი.

ენდექსისი (ἔνδεξις) – საჯარო ბრალდების ერთ-ერთი სახეობა. ეს პროცედურა აპაგოგეს ჩამოგავს. ბრალის დამტკიცების შემთხვევაში ბრალდებულს განუცხადებდა მაგისტრატს, რომელიც შემდგომ ბრალდებულს აპაგირებდა. ეს პროცედურა გამოიყენებოდა იმ პირთა მიმართაც, რომლებიც ამტკიცებდნენ თავიანთ უფლებებს და აღასრულებდნენ იმ საქმიანობას, რომლის უფლებამოსილებაც მათ არ გააჩნდათ. ანდოქიდესის სიგყვა „მისგერიების შესახებ“ ამ გიპის ბრალდების ყველაზე ცნობილი მაგალითია.

ეპიკლეროსი (ἐπίκληρος) – მემკვიდრე ქალის სახელწოდება. ეპიკლეროსი ათენური საზოგადოების განსაკუთრებული ფენომენია. თვით გერმინი ἐπίκληρος, რომელიც სიგყვასიგყვით „საკუთრებასთან მიერთებულს“ ნიშნავს, მის არსს კარგად გამოხატავს. ეს იყო ქალიშვილის სახელწოდება იმ ოჯახში, რომელსაც მამრობითი სქესის მემკვიდრე არ ჰყავდა და რომელსაც ოჯახის ხაზი უნდა გაეგრძელებინა. მაგრამ ეპიკლეროსის „მემკვიდრედ“ თარგმნა არ არის სწორი. ქალი უშუალოდ არ ხდებოდა მამისეული ქონების მემკვიდრე, მემკვიდრეობას იღებდნენ მამაკაცები მასთან ქორწინებით, უფრო სწორად კი მათი ვაჟიშვილები. ეპიკლეროსი მამისეული თიკოსების შენარჩუნებაში, შესაბამისად, ლეგიტიმური მემკვიდრის გაჩენაში იყო პასუხისმგებელი. ეპიკლეროსის ქორწინების

წესები საკმაოდ მკაცრად იყო განსაზღვრული და ამასთან მათი დაცვა სავალდებულო იყო. თუ ეპიკლეროსის მამას ვაჟიშვილი აყვანილი ჰყავდა, ეს უკანასკნელი ეპიკლეროსზე უნდა დაქორწინებულიყო, მხოლოდ ამ შემთხვევაში ხდებოდა იგი თიკოსის უშუალო მემკვიდრე. სხვა შემთხვევებში ეპიკლეროსის საქმროს **ანქისტიის** შიგნით იმავე რიგით არჩევდნენ, რა თანმიმდევრობითაც არამემკვიდრე ქალიშვილებს ურჩევდნენ საქმროებს. ესენი უპირველესად იყვნენ მამის ძმები, შემდეგ ბიძაშვილები მამის მხრიდან და ა.შ. საკამათოა, ამათ შემდეგ ვის ერგებოდა უპირატესობა. თუკი სასიძო რეპროდუქციის ასაკისა იყო, მის წლოვანებას მნიშვნელობა არ ენიჭებოდა. ხდებოდა ისეც, რომ მამის სიკვდილის მომენგისათვის ეპიკლეროსი უკვე იყო დაქორწინებული მამაკაცზე, რომელიც მის უახლოეს ნათესავს არ წარმოადგენდა. ასეთ შემთხვევაში, თუკი ეპიკლეროსს ვაჟიშვილი არ ჰყავდა, მისი ქორწინება შეიძლება შეწყვეტილიყო. თუკი ეპიკლეროსს ჰყავდა ვაჟიშვილი, სწორედ ეს უკანასკნელი ხდებოდა ქალის მემკვიდრე. მეორე მხრივ, თუკი მამაკაცი, რომელსაც რიგის თანახმად ეპიკლეროსის თხოვნა ეკუთვნოდა და რომელსაც ამისი პრეტენზია ჰქონდა, უკვე იყო დაქორწინებული, იგი ან ცოლს უნდა გაჰყოფდა ანდა პრეტენზიაზე უარი განეცხადებინა.

თავად ეპიკლეროსს, როგორც აღვნიშნეთ, საკუთრებაზე უფლება არ ჰქონდა. ეპიკლეროსის ქმარს შეეძლო მხოლოდ მთავარი თანხიდან ამოგებული შემოსავლით ესარგებლა, საკუთრების ძირითადი ნაწილი მათი ვაჟიშვილების იყო. ამასთან ეპიკლეროსის ქმარს სხვა სახის ვალდებულებაც ეკისრებოდა. **სოლონის** კანონმდებლობით „კანონი თხოულობს, ქმარმა ეპიკლეროსთან სულ ცოცხალი თვეში სამჯერ მაინც შეასრულოს თავისი მოვალეობა“. ამასთან „კანონი ნებას რთავს მდიდარ ქალს, იცხოვროს ქმრის ახლო ნათესავთან, თუ ქმარი, რომელიც კანონის ძალით მისი ბატონი და უფალი ვახდა, ცვედანი აღმოჩნდა“ (პლუტარქოსი, სოლონი, 20. 2-3). პლუტარქოსის შენიშვნით, ეს კანონი ძალიან სამართლიანი იყო, რადგან იმ კაცების წინააღმდეგ იყო მიმართული, რომელთაც ქალთან ცხოვრება არ შეეძლოთ და დიდი მემკვიდრეობის მქონე ქალი მხოლოდ სიმდიდრის გულისთვის მოჰყავდათ.

ეპიკლეროსის ქორწინების წესები უფრო მკაცრი და მძიმე იყო, რამდენადაც ეპიკლეროსს ინდივიდუალური თიკოსების შენარჩუნებაში უფრო მნიშვნელოვანი როლი ეკისრებოდა.

ეპიკლეროსის ფენომენი ნათელი მაგალითია იმისიც, თუ როგორ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქალი იმ ოჯახთან, რომელშიც ის დაიბადა (იხ. **ქორწინება, საბერძნეთი; მემკვიდრეობა**).

ეპისტატესი (ἐπίστατης) – **ბუღეს** და **სახალხო კრების** თავმჯდომარე ათენში ძვ. წ. V ს-ში. სახალხო კრებაზე **პრიგანისების** ეპისტატესს – თავმჯდომარეს წილის ყრით ირჩევდნენ პრიგანისთა რიგებიდან ერთი დღის ვადით, რომლის განმავლობაშიც მას სახელმწიფოს ბუჯელი და გასაღები ებარა. არისგოგელეს დროისთვის (ძვ. წ. IV ს-ის შუა წლები) ბუღეს თავმჯდომარე ეპისტატესი თითოეული სახალხო კრებისათვის წილისყრით არჩევდა **9 პროედროსს**. ისინი ბუღეს იმ წევრებისგან იყვნენ შერჩეულნი, რომლებიც იმ მომენგისათვის პრიგანისებად არ მსახურობდნენ. შემდგომ ამ ცხრა პროედროსისგან ირჩეოდა ეპისტატესი, მას ἐπίστατης τῶν προέδρων ეწოდებოდა და იგი თავმჯდომარეობდა კრებას.

ერარიები (aerarii) – სერვიუს გულიუსის სახელმწიფო მოწყობის მიხედვით, ერარიები იყვნენ ადამიანები, რომლებიც არ იყვნენ გაერთიანებული **კლასებში** და ცენზურებში, შესაბამისად, მოკლებულნი იყვნენ ხმის უფლებას და არ მსახურობდნენ ჯარში. ეს ადამიანები შესაძლოა ყოფილიყვნენ მაგერიალურად საკმაოდ წელში გამართული, მაგრამ არსებობდა მიზეზი, რის გამოც მათ უარს ეუბნებოდნენ ამ უფლებებზე. ისინი იყვნენ ახლადდაპყრობილი ერების წარმომადგენლები და გარკვეულ საფრთხეს წარმოადგენდნენ სახელმწიფოსათვის. თუმცა **პროლეტარებისაგან** (proletarii) განსხვავებით, ისინი არ იყვნენ გათავისუფლებული გადასახადებისაგან, რომლებიც მათ ეკისრებოდათ არა ცენზურის მიხედვით, რამდენადაც ისინი არცერთ ცენზს არ ექვემდებარებოდნენ, არამედ ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით (tributum in capita). ერარიების სახელები **ცენზორებს** შეჰქონდათ სპეციალურ სიებში, რომელთაც caeritum tabulae ეწოდებოდა, რამდენადაც ერარიების ძირითადი ნაწილი ქალაქ ცერეს მოსახლეობას შეადგენდა. ამ უფლებრივი მდგომარეობით ერარიებს არ ჰქონდათ ხმის უფლების პერსპექტივა, რითაც ისინი განსხვავდებოდნენ პროლეტარებისაგან, რომელთაც მოგვიანებით მიენიჭათ ეს უფლება. ცენზის მქონე ადამიანებს, ჩადენილი დანაშაულის გამო ზოგჯერ სჯიდნენ იმ მეთოდით, რომ შეჰყავდათ ერარიების სიაში (aerarium facere, tribu movere, in caeritum tabu-

las referre). დაკისრებული გადასახადი ქონებიდან გამომდინარე, შესაძლოა, საკმაოდ დიდი ყოფილიყო. **ცენზორები** ხანდახან ამ უფლებას ბოროტად იყენებდნენ. მათ გადაწყვეტილებას აუქმებდა ხოლმე მოგვიანებით მომდევნო ცენზორი. სასჯელის გაზრდის მიზნით ზოგჯერ მათ აგზავნიდნენ სამხედრო სამსახურში დამამცირებელი მოვალეობების შესასრულებლად **სენატის გადაწყვეტილების** (Senatus Consultum) საფუძველზე.

ერეკლე II (1720-1798 წწ.) – თეიმურაზ II-ის ძე, კახეთის მეფე 1744-1762 წწ-ში, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-1798 წწ-ში, საქართველოს ერთ-ერთი უკანასკნელი მეფე.

XVIII საუკუნე მუდმივი ომებით დასუსტებული, დაქუცმაცებული საქართველოსთვის ერთ-ერთი უმძიმესი პერიოდი იყო.

1747 წ-ს ერეკლემ საბოლოოდ გაწმინდა თბილისი დამპყრობელთაგან.

1773 წ-ს ერეკლესა და იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ჯარები გორში შეიყარნენ და ჯავახეთში ერთად გაილაშქრეს.

1774 წ-ს ერეკლეს ჩარევით დადიანმა უარი თქვა იმერეთის მეფის წინააღმდეგ ახალციხის ფაშის მიერ ორგანიზებულ ლაშქრობაში მონაწილეობაზე.

სპარსეთის შაჰმა 1744 წ-ს ერეკლესა და მის მამას, თეიმურაზს ქართლისა და კახეთის სამეფოები უბოძა. მამა-შვილის ურთიერთშეთანხმებული პოლიტიკის წყალობით ეს სამეფოები ფაქტობრივად გაერთიანებული იყო, თუმცა ერეკლეს მის შესანარჩუნებლად მაინც ბრძოლა დასჭირდა.

1789 წ-ს იმერეთის მოსახლეობის უმეტესობის, გურიისა და ოდიშის მთავრების მოთხოვნით ერეკლეს ერთმეფობის აღდგენა შესთავაზეს. მეფემ საკითხი სამეფო დარბაზზე გაიგანა, უმრავლესობა დარბაზის წევრებისა შეერთების მომხრე იყო (იხ. **დარბაზი**). მაგრამ ერეკლემ არ მიიღო ეს შეთავაზება.

1795 წ-ს 35-ათასიანი ლაშქრით ალა მაჰმად-ხანი თბილისს მოუახლოვდა. ერეკლეს განკარგულებაში მხოლოდ 5 ათასი მებრძოლი იყო. კრწანისის ველზე ერეკლე სასტიკად დამარცხდა. მგერმა თბილისი ააოხრა.

1797 წ-ს ალა მაჰმად-ხანი მეორედ წამოვიდა საქართველოზე, მაგრამ საქართველომდე ვერ მოაღწია, შეთქმულებმა კარაფში მოკლეს.

სიცოცხლის უკანასკნელი 3 წელიწადი ერეკლემ თელავში გაატარა. 1798 წ-ს მეფე ერეკლე, ხელმწიფე-რეფორმატორი, ბრწყინვალე მხე-

დართმთავრი, მამაცი მებრძოლი, პოლიტიკოსი გარდაიცვალა. დაკრძალულია სვეტიცხოვლის ტაძარში.

საგარეო პოლიტიკა

1748 წ-ს საქართველომ უკანასკნელად გადაუხადა ირანს ხარკი.

1751-1752 წწ-ში თეიმურაზმა და ერეკლემ მთარეშე ხანები მოიგერიეს, შემდეგ თავად გადავიდნენ იერიშზე და ქართლ-კახეთს შემოუერთეს ყაზახისა და შამშადილის პროვინციები, ხარკი დაადეს ერევნისა და განჯის ხანებს, ხოლო ყარაბაღის ხანი მეფეების ყმადნაფიცად გაიხადეს. თეიმურაზი და ერეკლე გამუდმებით იბრძოდნენ ლეკების წინააღმდეგ, ერეკლემ ისინი ბევრჯერ დაამარცხა; ლეკთა თარეში შესუსტდა, მაგრამ არ შეწყდა.

1761 ერეკლე II წ-ს ირანის გახტის დაკავებაში ქერიმ-ხანს დაეხმარა, მეგობე ჩამოაცილა. ქერიმმა ცნო ქართლ-კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანება და ერეკლეს უფლება განჯა-ერევნის სახანოზე.

1772 წ-ს რუსეთ-თურქეთის ომის დასასრულს, ერეკლემ ანგონ კათალიკოსი და ლევან ბატონიშვილი პეტერბურგში გააგზავნა დიპლომატიური მისიით. ამ ელჩობას საქართველოსათვის კონკრეტული შედეგი არ მოჰყოლია, თუმცა ელჩობის მიერ ჩამოყალიბებული პუნქტები შემდგომ შევიდა 1783 წ-ის გრატიტაგში.

რუსეთთან კავშირმა ერეკლეს ურთიერთობა გაუმწვავა მეზობლებთან. ოსმალეთი ერეკლეს „გაუწყრა“ და ლეკთა ბელადები კვლავ წააქეზა ქართლ-კახეთის სარბევად. ერეკლესაც გაუცდა გული რუსეთზე.

1676 წ-ს ერეკლესა და ახალციხის ფაშის წარმომადგენელთა საიდუმლო მისია გაიგზავნა სგამბოლში – ამჯერად ერეკლემ სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნება თავად ოსმალეთის გმით სცადა. 1778-1780 წწ-ში ერეკლემ არაერთხელ ილაშქრა განჯისა და ერევნის სახანოების ხელახლა დასამორჩილებლად.

1781-1782 წწ-ში ერეკლემ ევროპის ხელმწიფეებთან სცადა კავშირის გაბმა. ვენეციის სენატთან და ავსტრიის იმპერატორთან კათოლიკე მისიონერების ხელით გააგზავნა წერილები, რომლებშიც რეგულარული ჯარის გასაწყობად („ერთი პოლკი“), თანხას ითხოვდა. წერილებს ადრესატებამდე არ მიუღწევია.

80-იანი წლების დასაწყისში მეფემ პოლიტიკური არჩევანი ისევ რუსეთზე შეაჩერა. 1783 წ-ის ციხესიმაგრე გეორგიევსკში რუსეთ-საქართველოს შორის „მეგობრობის პირობას“ მოეწერა ხელი. 1784 წ-ის ერეკლემ გრატიტაგს ხელი მოაწერა.

1784 წ-ს ერეკლემ რუსეთის იმპერატორისადმი ერთგულების ფიცი დადო. რუსეთთან კავშირმა ერეკლეს და მისი მომხრეების იმედები არ გაუმაართლა.

ერეკლემ კვლავ დაიწყო მშვიდობიანი ურთიერთობების აღდგენა მეზობლებთან: ახალციხის საფაშოსთან, აზერბაიჯანის გავლენიან მფლობელთან ფათალი-ხანთან. 1795 მოხუცმა ერეკლემ აღადგინა თავისი ბაგონობა განჯაზე, მაგრამ ქართლ-კახეთის მდგომარეობა ამით არ გამოსწორებულა.

საშინაო პოლიტიკა

მმართველობა

ქვეყნის განვითარება-განახლებისათვის პირველ რიგში, ცენტრალური აპარატის გაძლიერება იყო საჭირო. თეიმურაზმა და ერეკლემ ჯერ კიდევ 1743-1744 წწ-ში გააუქმეს არაგვისა და ქსნის საერისთავოები. ერეკლემ გაანადგურა ფეოდალური ოპოზიცია. ერეკლემ სამეფო დარბაზი სათათბირო ორგანოდან მეფის მუდმივმოქმედ დაწესებულებად აქცია. მმართველები ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: დარბაზის რიგის მოხელეებად და საქვეყნო გამრიგებებად. იმ მოხელეებს, რომელთაც სამეფო კარზე უხდებოდათ სამსახური, „დარბაზის რიგის მოხელენი“ და „კარის გამრიგენი“ ერქვათ. ისინი **მეფეს** სახელმწიფო მართვა-გამგებლობაში შეელოდნენ. ფეოდალურ პრინციპზე აგებული ქართლის სამეფოს სამოხელეო წყობა (**ერისთავები**, გამგებელები, ციხისთავები) შეიცვალა სამეფო ხელისუფლებისთვის ბევრად უფრო მისაღები და გარკვეულწილად უფრო „დემოკრატიული“ **მოურავით**, **მამასახლისით**, **ნაცვლით**, **გზირით**, მელიქით და ა.შ. ერეკლემ თავადური მმართველობა შეცვლა სახელმწიფო ბიუროკრატიული აპარატით.

ამ ევროპულად „გარდაქმნას“ იმდროინდელ ბაგონყმურ საქართველოში, უპირველეს ყოვლისა, სათავადოთა სისგემის შესუსტება და მმართველობის დარღობრივი დანაწილება მოჰყვა; ისინი მკვეთრად გაიმიჯნა ერთმანეთისაგან:

სამხედრო – ქვეყნის თავდაცვის განმტკიცებისათვის ერეკლემ შექმნა მორიგე ჯარი, რაც რეგულარულ ჯარზე გადასვლის გარდამავალი საფეხურს წარმოადგენდა. რეფორმით წესდებოდა საყოველთაო სამხედრო **ბეგარა**, რომლის მიხედვით ყოველი მამაკაცი, განურჩევლად ეროვნებისა, წოდებისა და სარწმუნოებისა, ვალდებული იყო საკუთარი იარაღით, გყვიაწამლითა და საკვებით წასულიყო ერთი თვით ჯარში. *საპოლიციო* – 1748 წ-ს ერეკლემ ათარგმნინა და კარგად გაეცნო გერმანული საპოლი-

ციო სამსახურის წესდებას. ქართლში ერეკლემ სასახლის გვარდიას მეთაურად ყულაღარასი (მეფის შემდეგ უმაღლეს სამხედრო თანამდებობა) და ხელქვეითებად უზბაშები და მეთოფენი დააყენა. ყულაღარასი ხელმძღვანელობდა ყულებს, მეფის პირად მცველებს, რომლებიც თავზე ედგნენ და ემსახურებოდნენ მეფეს. *სასამართლო* უმაღლეს სახელმწიფო სამართალს დივანი განახორციელებდა (არაბულად სამსჯულო). მოსამართლედ – საბჭოს უზენაეს მსაჯულად ხან მეფე, ხან **მდივანბეგი** იჯდა. მოსამართლეთა რაოდენობა არ ყოფილა მკაცრად განსაზღვრული. მდივანბეგი ვალდებული იყო მეფისთვის შეეცყობინებინა და საქმე ისე გადაეწყვიტა. მდივანბეგის მიერ გამოგანილ განაჩენს მეფე ამტკიცებდა. მდივანბეგს, როგორც მოსამართლეს, უმთავრესად სისხლის სამართლის საქმეები ეხებოდა. სამოქალაქო და საოჯახო სამართალი კი სხვადასხვა ადგილობრივ სასამართლო დაწესებულებებსა და კერძო ფეოდალურ მოხელე-მოსამართლეებს შორის იყო გადანაწილებული. სასამართლო შედგებოდა 3 მოსამართლისაგან, რადგან ორს შეიძლებოდა მიკერძოება გამოეჩინა, ან აზრი შუაზე გაყოფილიყო.

ეკონომიკურ-საფინანსო – ომიანობის გამო აყრილი მოსახლეობის სოფლებში დასაბრუნებლად თეიმურაზმა და ერეკლემ მიმართეს საგანგებო ღონისძიებას – „მყრელობას“. უკან დაბრუნებულებს რამდენიმე წლით საგადასახადო შეღავათებს უწესებდნენ. ერეკლე მოითხოვდა არ დარღვეულიყო „ბაგონყმური რიგი“ – მებაგონეებს უსამართლო გადასახადებით არ დაემძიმებინათ **ყმა-გლეხის** მდგომარეობა. ერეკლეს დროს ლეკების გაგაცემულ გყვეებსაც გამოისყიდდნენ.

მწარმოებელი ძალების მოსაზიდად ერეკლე ხელს უწყობდა ოსების, სომხებისა და თურქმენების ჩამოსახლებას. მოქალაქეების კეთილდღეობის გაუმჯობესების მიზნით 1770 წ-ს აღადგინა ჯერ კიდევ **ვახტანგ VI-ის** მიერ მიღებული კანონი – უშვილოდ გარდაცვლილი მოქალაქეთა ქონების მათივე ნათესავებისათვის დაგოვების შესახებ.

ერეკლე ცდილობდა დასაველეთსა და აღმოსავლეთს შორის საგრანზიგო გზა აღედგენა.

ერეკლეს დროს აშენდა ციხესიმაგრეები, სარწყავი არხები, ფაბრიკა-ქარხნები, დამუშავდა აუთვისებელი მიწები, გაიზარდა ნათესები, ჩაგარდა პურის გასაიაფებელი ღონისძიებები, განვითარდა მადნის წარმოება, გაჩნდა შაქრის, მინის, შალეულის, იარაღის საწარმოები, განვითარდა

ვაჭრობა, მრეწველობა, საქალაქო ცხოვრება. XVIII ს-ის II ნახევრიდან თბილისის მარაფხანამ თავი დააღწია ირანის სამონეგო ჰეგემონიას. მას ჯერ შემოკლებით დაწერა ქართველ მეფეთა სახელები, შემდეგ – გაშლილად, 1757 წ-დან კი შაჰის სახელი საერთოდ გაქრა მონეგებიდან.

საეკლესიო
1749 წ-ს მეფის ინიციატივით თბილისში საეკლესიო კრება ჩაგარდა, რომელმაც ამ მხრივ უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებებს დაულო სათავე. 1767-1768 წწ-ში მეფემ და კათალიკოსმა ერთობლივად შეიმუშავეს განჩინება, რომელიც ემსახურებოდა შელახული სარწმუნოებისა და ეკლესიის მოშლილი საქმეების მოწესრიგებას. განჩინებას მოჰყვა პრაქტიკული ღონისძიებები – ეკლესია გაიწმინდა უღირს მსახურთაგან. აღდგა მართლმადიდებლური ჰეგემონია, უამრავი გამაჰმადიანებული დიდგვაროვანი დაუბრუნდა მამა-პაპეულ სარწმუნოებას.

ერეკლემ თავის თანამშრომელ ანტონ I კათალიკოსს მიანდო დაკნინებული ეკლესიის აღორძინება და სასკოლო განათლების საქმე. 1756 წ-ს გაიხსნა თბილისის სასულიერო სემინარია, 1782 წ-ს – თელავის სემინარია.

განათლება – ერეკლეს ხელშეწყობით დაარსდა ქართლ-კახეთში სახელმწიფო სკოლები, 1749 წ-დან მუშაობა განაახლა სტამბამ, რომელიც ჯერ საპაგრიარქოსთან, შემდეგ კი მეფის სასახლესთან არსებობდა. თბილისში მდიდარი ბიბლიოთეკები დაარსდა, დაიწერა წიგნები, ითარგმნა ევროპული ლიტერატურა, დაიდგმა სპექტაკლები და ა. შ.

გოლერანგობა 1747 წ-ს თბილისის ალების შემდეგ მგერთაგან არც ერთი გადარჩენილი მეფეს არ დაუსჯია. პირიქით, მათ დედაქალაქში დასახლების, ცხოვრებისა და მუშაობის ნება მისცა. ერეკლე არ მზღდავდა სხვათა სარწმუნოებას. თბილისში ჩამოსულ ოფიციალურ სტუმრებსა თუ მექარავენე-ვაჭრებს ყოველთვის ჰქონდათ თავიანთ სალოცავებში ღოცვის საშუალება. მეფე მკაცრად სჯიდა მებაგონეებს გლეხთა შევიწროებისა და შეურაცხყოფისათვის.

ერისთავი – სახელმწიფო მოხელე ძველ საქართველოში. ლეონტი მროველის ცნობით, ქართლის მეფემ **ფარნავაზმა** (ძვ. წ. III ს.) განაწესა 7 **ერისთავი** და ერთი **სპასპეგი**. ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ **სპასალარები**, ხოლო სპასალარებს – ათასისთავები. დროთა განმავლობაში ერისთავებმა ეს მოხელეობა სამემკვიდრეოდ გაიხადეს. **თამარის** მეფობის დროს

საქართველოში ყოფილან სვანთა, რაჭის, ოდიშის, ქართლის, კახეთის, ჰერეთისა და სამცხის ერისთავები. ამ დიდ ერისთავებს ერისთავთერისთავთა გიგულიც ჰქონდათ. ერისთავს ჰქონდა ხელისუფლების ინსიგნიები – დროშა, ბეჭედი, საყურე, გამორჩეული სამოსი. ერისთავი ფლობდა საგვარეულო მონასტერსა და ციხე-დარბაზს.

ეფესისი (ἑφεσις) – უარის განცხადება **მაგისტრატის** ან პირველი ინსტანციის სასამართლოს მიერ გამოტანილ გადაწყვეტილებაზე, რასაც თან ერთვოდა ზემდგომ ინსტანციაში საქმის განხილვის მოთხოვნა. წყაროების მიხედვით, **სოლონს** ძვ. წ. 590 წ-ს მიუღია „ეფესისი **დიკასტერიონის** მიმართ“, როგორც ერთგვარი შემაკავებელი ზომა საჯარო მოხელეების მიმართ, რომლებიც მყისიერ იურისდიქციას ახორციელებდნენ. ძვ. წ. 400 წლისათვის ეფესისის ოფიციალური შემოღების შემდეგ სახალხო **არბიტრთა** გადაწყვეტილებებიც ასევე დაქვემდებარა ეფესისს. გრადიციულად ეფესისს „აპელაციად“ თარგმნიან, თუმცა ამგვარ ინტერპრეტაციას გარკვეული უზუსტობა ახლავს. ასე მაგალითად, ინგლისის სასამართლოში აპელაციას აღძრავს დაუკმაყოფილებელი მოსარჩელე (სისხლის სამართლის საქმეთა შემთხვევაში გასამართლებული ბრალდებული) მას შემდეგ, რაც პირველი ინსტანციის სასამართლო მის წინააღმდეგ მიიღებს გადაწყვეტილებას. მის მოვალეობას წარმოადგენს, დაარწმუნოს სააპელაციო სასამართლო, რომ გადაწყვეტილება შეცვალოს. პროცესის მიმდინარეობის დროს, გარკვეულწილად, იგი თავად ხდება მოსარჩელე. ათენში კი სულ მცირე იყო ისეთი შემთხვევები, რომლის დროსაც ეფესისს, შესაძლოა, ქვემდგომ ინსტანციაში განაჩენის გამოტანამდეც ჰქონოდა ადგილი. ეს იყო თავდაპირველი მოსარჩელეს მოვალეობა (და არა უკმაყოფილო მოდავე მხარის), დაერწმუნებინა სასამართლო, რომ ემოქმედა (ეს კი იმას ნიშნავს, რომ სასამართლო თავიდან იწყებდა საქმის ხელახალ განხილვას და არა იმას, რომ იგი ახდენდა უკვე მიღებული გადაწყვეტილების გადახედვას). შესაძლოა, **სოლონთან** დაკავშირებული ეფესისი საქმის ავტომატურად თავიდან განხილვას წარმოადგენდა და სულაც არ ყოფილიყო დამოკიდებული რომელიმე მოდავე მხარის ინიციატივაზე.

ეფეგესები (ἑφέται) – მსაჯულთა სახელწოდება ათენში. ეფეგესების რიცხვი 51 იყო. უცნობია, თუ რა ფუნქცია ჰქონდათ ეფეგესებს ათენის ისტო-

რიის აღრეულ პერიოდში, თუმცა ძვ. წ. V ს-ში ეფეტესები წილისყრით შეირჩეოდნენ 50 წ-ს გადაცილებულ მოქალაქეთაგან. როგორც ჩანს, მათ მხოლოდ მკვლელობის გამოძიება ევალებოდათ. არქონ ბასილევსის თავმჯდომარეობით გამართულ არეოპაგის სხდომაზე ისინი განიხილავდნენ იმ პირთა საქმეებს, რომლებსაც არაგანზრახ ჩადენილ მკვლელობაში ედებოდათ ბრალი. მათ კომპეტენციაში შედიოდა აგრეთვე მონის, მეტოიკოსის ან უცხოელის მკვლელობის საქმეთა გასამართლება. ამ შემთხვევაში არ ჰქონდა მნიშვნელობა იყო ეს თუ ის მკვლელობა განზრახ ჩადენილი თუ არა. დელფინიონში ეფეტესები უსმენდნენ იმ ბრალდებულთ, რომლებიც თვლიდნენ, რომ მკვლელობის ჩადენისას მათ კანონი არ ჰქონდათ დარღვეული. ფრეტოში ეფეტესები განიხილავდნენ განმეორებით მკვლელობაში დადანაშაულებულთ, რომლებიც პირველი მკვლელობის გამო აღრე გაძევებული იყვნენ. ასე რომ, ეფეტესები, ფაქტობრივად, იმგვარი მკვლელობის საქმეებს განიხილავდნენ, რომლებიც არ იყვნენ მიჩნეულნი იმდენად მნიშვნელოვნად, რომ ისინი არეოპაგს მოესმინა. ეფეტესები აგრეთვე მონაწილეობას იღებენ იმ პირთა შეწყალების აქტში, რომლებიც არაგანზრახ მკვლელობისთვის იყვნენ გაძევებულნი, ოღონდაც მათი შეწყალება მხოლოდ მაშინ იყო შესაძლებელი, თუ მოკლულის ნათესავები ცოცხლები აღარ იყვნენ. მეცნიერთა ნაწილის აზრით, ძვ. წ. V ს-ის ბოლოსთვის 51 ეფეტესი იმავე სახელწოდების ქვეშ ჰელიაიას მსაჯულებმა შეცვალეს, თუმცა ეს მოსაზრება არაა საყოველთაოდ გაზიარებული.

ეფიალტესი (ძვ. წ. V ს.) – ათენის სახელმწიფო მოღვაწე. ღარიბი, არაკორუმპირებული და მიზანწრაფული იგი მოსახლეობის დემოკრატიული წრეების ინტერესს გამოხატავდა. მან შეცვალა **თემისტოკლესი**. ეფიალტესის უმთავრესი მოწინააღმდეგე იყო **კიმონი**. სახელმწიფო წყობის შემდგომი დემოკრატიზაციის მომხრე ეფიალტესი არისტოკრატიის დასაყრდენის – **არეოპაგის** პოლიტიკური მნიშვნელობის გაუქმებას მოითხოვდა. ისარგებლა რა კიმონის და მის მომხრეთა ათენში არყოფნით, ეფიალტესმა ძვ. წ. 462 წ-ს გააგარა რეფორმა, რომლის მიხედვითაც არეოპაგს ფუნქციები შეეზღუდა. მას მხოლოდ სასამართლო უფლებები დარჩა, სისხლის სამართლის, კერძოდ, მკვლელობის საქმეების განხილვა დაეკისრა. ამ რეფორმამ **არისტოკრატთა** გულისწყრომა გამოიწვია.

ეფიალტესმა დააწესა ყველა ღოკუმენტის (**დეკრეტები**, დადგენილებები) აგორაზე საჯაროდ გამოდგმა. ძვ. წ. 461 წ-ს ეფიალტესი მოკლეს, მისი თანამზრახველი და მემკვიდრე **პერიკლე** გახდა.

ეფოროსები/ეფორები (ἑφοροι) – რამდენიმე ღორიული სახელმწიფოს (სპარტა, თერა, კირენე, ევესპერიდესი) **მაგისტრატები**. განსაკუთრებით ცნობილია ხუთი ეფორის კოლეგია სპარტაში. ისინი ყოველწლიურად არჩეულ საგანგებო კვალიფიკაციის მეთვალყურეებს წარმოადგენდნენ. წელიწადს სახელი ეფოროსი ეფოროსის მიხედვით ეძლეოდა. მათი მოქმედების სფერო მოიცავდა აღმასრულებელ, სასამართლო და სამეთვალყურეო საქმიანობას. ძვ. წ. V ს-ში ისინი სპარტის უმაღლეს ხელისუფლებას წარმოადგენდნენ. მათ კომპეტენციაში შედიოდა კონგროლი სპარტის ყველა სახელმწიფო დაწესებულებასა და თვით **მეფეებზეც** კი. ყოველთვიურად ეფოროსები და მეფეები, ასე ვთქვათ, ერთმანეთში ფიცს ცვლიდნენ. მეფე იფიცებოდა, რომ დაემორჩილებოდა **კანონებს**, ეფოროსები მეფის მხარდაჭერას იფიცებოდნენ. ეფოროსებმა ხელშეუხებლად დაგოვეს სპარტის მეფეთა გარეგნული პატივი და ღირსება, მაგრამ არსებითად შეზღუდეს მათი ძალაუფლება. ისინი თვალყურს ადევნებდნენ მეფეთა საქმიანობას, მათ შეეძლოთ დაედანაშაულებინათ მეფე **გერუსიის** წინაშე, უფლება ჰქონდათ გადაეწყვიტათ მათ შორის წარმოქმნილი კონფლიქტები და ასევე შეეძლოთ ეიძულებინათ მეფეები გამოცხადებულიყვნენ მათი კოლეგიის წინ. ამ უკანასკნელთ შეეძლოთ ორჯერ არ გამოცხადებულიყვნენ, მაგრამ მესამედ ვალდებულნი იყვნენ ეს მოთხოვნა შეესრულებინათ. ორი ეფოროსი თან ახლდა მეფეებს ლაშქრობისას. ეფოროსები აწარმოებდნენ მოლაპარაკებებს სხვა სახელმწიფოთა წარმომადგენლებთან, იწვევდნენ გერუსიას და სახალხო კრებას – **აპელას**, იყვნენ მათი თავმჯდომარეები, გასცემდნენ ჯარის მობილიზაციისა თუ დაშლის განკარგულებებს. ეფოროსებს ასევე ხელეწიფებოდათ გაეთავისუფლებინათ სახელმწიფო მოხელეები და მათ მიმართ სამართლებრივი დევნა აღედრათ. ისინი თავმჯდომარეობდნენ გერუსიის წინაშე მოწყობილ სასამართლო განხილვებს და ამასთანავე სისრულეში მოჰყავდათ განაჩენი. ეფოროსებმა ცხოვრებაში გააგარეს **მოქალაქეებისათვის** დადგენილი **ლიკურგოსისეული** წესრიგი სახელმწიფო განათლებაზე ზედამხედველო-

ბის ჩათვლით. **პერიოიკოსებს** და, მით უფრო, **ჰელოტებს**, ისინი თავიანთი ნება-სურვილის მიხედვით ეპყრობოდნენ. კლეომენეს III მიერ დროებით (ძვ. წ. 227-222წწ.) გაუქმებულმა ამ ინსტიტუტმა სულ მცირე ახ. წ. 200 წ-მდე იარსება. ეფორაგის წარმოშობის შესახებ მეცნიერებაში ამრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ანტიკურ მწერალთა უმეტესობა მის წარმოქმნას ლიკურგოსს ან მეფე თეოპომპოსს მიაწერს (დაახლ. ძვ. წ. 700 წ.) მიუხედავად იმისა, რომ არსებობს ეფოროსების სია, რომელიც ძვ. წ. 755/54 წ-ით იწყება, მეცნიერთა ამრით, ეს სია გაყალბებული უნდა იყოს. ეფოროსების რიცხვი (5) სპარგის შემადგენელ 5 სოფელს უნდა შეესაბამებოდეს. თავდაპირველად ისინი ამ სოფელთა მამასახლისები უნდა ყოფილიყვნენ.

ექსეგეტესი (ἔξοχότης) – სიგყვასიგყვით „განმარტების მიმცემი“. ექსეგეტესები განმარტავდნენ, თუ როგორი იყო პროცედურა იმ შემთხვევებში, როდესაც რელიგიის **კანონის** ინტერპრეტაციისას გარკვეული შეკითხვები აღიძრებოდა. ათენში დაახლ. ძვ. წ. 400 წ-დან არსებობდნენ ოფიციალური ექსეგეტესები – წმინდა და წინაპართა კანონთა განმარტავები. დაუდგენელია მათი რიცხვი და მუსტი ფუნქციები. მიუხედავად იმისა, რომ ექსეგეტესებს უმთავრესად დაუწერელ კანონთა განმარტება ევალებოდათ, ხშირად ისინი გამოთქვამდნენ თავიანთ მოსაზრებებს სეკულარულ და იმ საყოფაცხოვრებო საკითხებზე, რომლებიც არ იყვნენ შეხებაში კანონებთან თუ რელიგიურ ქვეგეტესებთან.

ექსგრაორდინალური პროცესი – ექსგრაორდინალური პროცესი უცებ არ გაჩენილა. **ფორმულარული პროცესის** გვერდით ჩნდება ისეთი სასამართლო პროცესები, რომელთაც არა ნაფიცი მსაჯული და დანიშნული **მოსამართლე**, არამედ **მაგისტრატი** უძღვება და წყვეტს დავას **მოქალაქეებს** შორის. მოგვიანებით ექსგრაორდინალური პროცესი მთლიანად დევნის ფორმულარულ პროცესს.

პრინცეპსი თავისი **იმპერიუმის** ძალით უფლებას აძლევს მოხელეებს, განიხილონ სასამართლო საქმეები. ეს მოხელეები ქალაქებში არიან ქალაქის **პრეფექტი** - praefectus urbi, პროვინციებში საქმეებს განიხილავდნენ **პროვინციის** ნაცვლები. ნაკლებად მნიშვნელოვან საქმეებს იხილავდნენ **ადვოკატთა** რიგებიდან არჩეული მოსამართლეები.

ხშირად იმპერატორები უშუალოდ განიხილავდნენ დავებს. თითოეულ სასამართლოსთან ჩამო-

ყალიბებული იყო მოხელეთა კასტა: assessores და consilarii, რომლებიც ამზადებდნენ საქმეებს. სასამართლოებთან ყალიბდებოდა ადვოკატთა კორპორაციები. ადვოკატები იურიდიული განათლების მქონე პირები იყვნენ. მაგ., რომის პრეტორიის პრეფექტურასთან არსებულ ადვოკატთა კორპორაციაში 150 ადვოკატი ირიცხებოდა. იმისთვის, რომ საქმეს მსვლელობა მისცემოდა, დაწესდა სასამართლო, საკანცელარიო, ადვოკატის გასამრჯელო გადასახადები, რომლებიც მძიმე გვირთად აწვებოდა ხალხს და რაც ხშირ შემთხვევაში იყო მიზეზი იმისა, რომ ისინი აღარ მიმართავდნენ სასამართლოს.

საქმე საჯაროდ არ განიხილებოდა. პროცესს ესწრებოდნენ დაინტერესებული მხარეები და რამდენიმე პირი. თუ მოსარჩელე სასამართლოზე არ გამოცხადდებოდა, საქმე იქვე წყდებოდა, მოპასუხის არგამოცხადების შემთხვევაში საქმეს მის დაუსწრებლად განიხილავდნენ. პროცესი იწყებოდა მოსარჩელის განცხადებით, რომელსაც იგი გადასცემდა მაგისტრატს. მაგისტრატი სასამართლოს სახელით ინფორმაციას აწვდიდა მოპასუხეს და იწვევდა საქმის განსახილველად. მოპასუხის სასამართლოში მოწვევას კანცელარიის სამსახური არეგულირებდა. მოსარჩელის განცხადებაზე მოპასუხეს შეჰქონდა სასამართლოში კონგრარგუმენტები. ორივე მხარის წარმომადგენელი დებდა პროცესზე ფიცს, ადვოკატები გამოდიოდნენ იურიდიულად დასაბუთებული არგუმენტებით.

სასამართლოზე განიხილებოდა დამამტკიცებელი საბუთები, იწვევდნენ **მოწმეებს**. ერთი მოწმის ჩვენება იგნორირებული იყო (testis unus, testis nullus – ერთი მოწმე, არამოწმე). ექსგრაორდინალური პროცესის თავისებურებას წარმოადგენდა ის, რომ, თუ მოსამართლე ვერ ჩამოყალიბდებოდა საბოლოო დასკვნის გამოსაგანად, მას ჰქონდა უფლება არ გამოეგანა განაჩენი და საქმე შემდგომ ინსტანციაში იგზავნებოდა.

თუ მოპასუხე არ ასრულებდა სასამართლო გადაწყვეტილებას, სახელმწიფო 2 თვის შემდეგ თავისი მოხელეების საშუალებით იძულებით იწყებდა სასამართლო გადაწყვეტილების აღსრულებას.

ექსგრაორდინალური პროცესის მიხედვით, მაგ., კრედიტორს უფლება ჰქონდა დაეკავებინა მოვალე, მაგრამ ფორმულარული პროცესისაგან განსხვავებით, არ შეეძლო მისი დაპატიმრება, ამას აკეთებდა სახელმწიფო.

ექსგრაორდინალური პროცესის პირობებში შესაძლებელი იყო ყველა გადაწყვეტილების

გასაჩივრება, გარდა იმპერატორის გადაწყვეტილებისა. გასაჩივრების შემდეგ მიმართავდნენ **აპელაციას**, რაც საქმის თავიდან განხილვას გულისხმობდა.

განაჩენის გასაჩივრების ვადა 2-3 დღე იყო. **დომინაგის** პერიოდში იგი 10 დღემდე გაიზარდა. საჩივარი უნდა გამტკიცებული ყოფილიყო მყარი არგუმენტებით. უსაფუძვლო საჩივრისათვის მომჩივანი ჯარიმდებოდა სარჩელის 1/3 ღირებულებით. მოგვიანებით ამას დაემატა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობაც.

ეჯიბი – მოხელე ფეოდალურ საქართველოში. ეჯიბი, კერძოდ, „მინაური ეჯიბი“, იხსენიება **თამარ მეფის** დროს. ეჯიბს საქართველოში დიდ პატივს სცემდნენ. მას უფლება ჰქონდა დარბაზობის დროს შესულიყო **მეფესთან** და თაყვანი ეცა მისთვის. თაყვანისცემის შემდგომ ეჯიბი „უკუდგეს და მარჯვენით ახლოს“ იდგა მეფესთან. ეჯიბს **დარბაზში** შესვლის განსაკუთრებული უფლება ჰქონდა და მეფისადმი მთხოვნელთა სურვილის მომსახურებელია.

ძველ საქართველოში ეჯიბი არა მარტო მეფეს, არამედ დიდებულებსაც ჰყოლიათ, მათ შორის, დიდებულ მანდილოსნებსაც.

ეჯიბი – (*ეთნოგრ.*) ქართულ საქორწინო ცერემონიაში ვაჟის მაყრების უფროსი, რომელიც **მეფის** წარმომადგენელი და ნება-სურვილის აღმსრულებელი იყო. მთიულეთში ეჯიბი სასიძოს მკვიდრი ბიძაშვილი უნდა ყოფილიყო. მისი ერთ-ერთი მთავარი ფუნქცია ჯვარდაწერილი ნეფე-დედოფლისთვის გვირგვინის მოხდა იყო.

3

ვარონი მარკუს გერენციუსი (Marcus Varro Terentius) (ძვ. წ. 116-27 წწ.) – ნაყოფიერი მეცნიერი-ენციკლოპედისტი და მწერალი. მხედრების ფენიდან გამოსულ ვარონს ბევრი პოლიტიკური და სამხედრო თანამდებობა ეჭირა; სამოქალაქო ომში (ძვ. წ. 49 წ.) **კეისრის** წინააღმდეგ გამოდიოდა, მაგრამ 47 წ-ს კეისარმა დიდად განსწავლულ ვარონს რომში ბიბლიოთეკის მოწყობა და ხელმძღვანელობა ჩააბარა. ფილოლოგი, ისტორიკოსი სიცოცხლეშივე დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. ვარონის მნიშვნელოვანი თხზულება „ადამიანური და ღვთაებრივი სიძველეები“ (Antiquitates rerum humanarum et divinarum) 41 წიგნად (არ შემორჩენილა).

ამ წიგნში რომაელი ხალხის ისტორიის, მისი კულტურის, რელიგიისა და წეს-ჩვეულებების კვლევის შედეგებია წარმოდგენილი. ვარონის თხზულებების რიცხვი, სავარაუდოდ, 600-ზე მეტია. მის კალამს ეკუთვნის შრომები სამართალ-წარმოებაში (სამოქალაქო სამართლის შესახებ – De iure civili), ხელოვნებაში, გრამატიკაში (ლათინური ენის შესახებ – De lingua Latina), ლიტერატურის ისტორიაში (სახეები – Imagines – 700 ბერძენისა და რომაელის ლიტერატურული პორტრეტი). შემოგვრჩა გრაქტაგი „სოფლის მეურნეობაზე“ (De re rustica) 3 წიგნად, რომელიც ბევრ პრაქტიკულ სასოფლო-სამეურნეო რჩევასთან ერთად ძვირფას ცნობებს შეიცავს სამართალზეც. ვარონმა დიდი გავლენა მოახდინა შემდგომდროინდელ მეცნიერებაზე.

ვახტანგ I გორგასალი (442-502 წწ.) – ქართლის მეფე, პოლიტიკური მოღვაწე და სარდალი, გამჭრიახი პოლიტიკოსი, დიპლომატი, სახელმწიფო მოღვაწე, რეფორმატორი, გულადი მეომარი, აგარებდა საბრძოლო მუზარადს, რომელმაც მგლის თავი იყო გამოსახული, ამიგომაც „გორგასალი“ (სპარსულად – მგელთაფა) შეარქვეს. ვახტანგ I V ს-ის ორმოციან წლებში უნდა გამეფებულიყო.

ვახტანგი იბრძოდა ირანელთა უღლისაგან ქართლის გათავისუფლების, ქვეყნის დამოუკიდებლობის, ფეოდალური ძალების, ქვეყნის ცენტრალიზაციისა და შეუმღუდავი სამეფო ხელისუფლების შექმნისათვის.

ვახტანგ I-მა ხელთ იგდო კავკასიონზე გადმოსასვლელები, რომლებიც მანამდე ირანელებს ეჭირათ და დაუკავშირდა ჩრდილოკავკასიელ ჰუნებს. აჯანყების პირველ წელს მოხერხდა მგრის განდევნა ქართლიდან, მაგრამ მეფეს არ დაეხმარნენ ჰუნები, რასაც შინააშლილობაც მოჰყვა და 483 წ-ს ქართველთა და სომეხთა გაერთიანებული ლაშქრით შეებრძოლა სპარსელებს, მაგრამ საბოლოოდ სომეხთა ერთი ნაწილის დაღატაკის გამო, მოკავშირეები დამარცხდნენ. ვახტანგ გორგასალი ამის შემდეგაც განაგრძობდა ამა თუ იმ ფორმით ბრძოლას ირანელების წინააღმდეგ. ამ ბრძოლას შეეწირა მისი სიცოცხლე – ირანთან მორიგი ომის დროს მოლაღატაკის მიერ ნასროლმა ისარმა სასიკვდილო ჭრილობა მიაყენა მეფეს. ვახტანგ I გარდაიცვალა უჯარმაში 60 წლის ასაკში.

ვახტანგის რეფორმები:

ვახტანგ I-მა ეკლესიის რეორგანიზაცია ჩაატარა. მთავარეპისკოპოსმა მიქაელმა მეფეს ცილი დასწამა, თითქოს იგი უარყოფდა ქრისტიანობას.

ბას და ცეცხლთაყვანისმცემლობას აღიარებდა. მეფემ გადააყენა მიქაელი და პაგრიარქს სთხოვა, ქართლში კათოლიკოსი და თორმეტი ეპისკოპოსი გამოეგზავნა. ვახტანგმა ქართლის ეკლესიის მეთაურად ეპისკოპოსის ნაცვლად კათოლიკოსი დააწესა, ეკლესია სამეფო კარს დაუქვემდებარა, გააძლიერა კავშირი კონსტანტინოპოლთან (შესაბამისად, ევროპასთან), რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ირანის წინააღმდეგ მომავალი ბრძოლისათვის, შეცვალა მოგიერთი ძველი ეპისკოპოსიც, მათ მაგიერ თავისი ერთგულები დანიშნა და ახალი საეპისკოპოსოებიც შექმნა. ეს რეორგანიზაცია უფრო პოლიტიკური ხასიათისა უნდა ყოფილიყო, ვიდრე წმინდა საეკლესიო.

ვახტანგმა გაანადგურა შიდა ოპოზიცია.

ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცების, ქვეყნის სამხედრო ძლიერების გაზრდას ისახავდა მიზნად დიდი აღმშენებლობითი მუშაობა. ვახტანგმა დაიწყო ახალი დედაქალაქის, თბილისის შენება, აღადგინა დარიალის ციხე, მცხეთაში, ძველ წმინდა ნინოსა და მირიან მეფის დროინდელი ხის ეკლესიის ადგილზე წამოიწყო ქვის დიდი სიონის მშენებლობა, დაასრულა ახალი რეზიდენცია უჯარმა, ააშენა საეპისკოპოსო ეკლესიები ნიქოზს, ნინოწმინდას, ჭერემსა და ჩელეთს, გაამაგრა ძველი ციხეები და ქალაქები. ვახტანგ გორგასალმა **ლაშქრის** რეორგანიზაცია მოახდინა და მათ კვებაზეც იმრუნა, იგი ლაშქარს მხოლოდ ერწო-თიანეთის სანახებში მოყვანილი ხორბლის უნიკალური, ქართული ენდემური ჯიშების („ხულუგო“, „თავთუხი“, „იფქლი“, „მახა“, „დიკა“) პურს აჭმევდა.

ვახტანგ VI (1675-1737 წწ.) – ქართლის გამგებელი 1703-1714 წწ-ში, ქართლის მეფე 1716-1724 წწ-ში. გიორგი XI-ის ძმის ლევანის ძე, სულხან-საბა ორბელიანის აღზრდილი.

განათლება და სამხედრო წვრთნა ვახტანგმა ბიძის, გიორგი XI-ის კარზე მიიღო.

ვახტანგ VI ირანის შაჰმა ქართლის სამეფო ტახტზე დასამტკიცებლად ისპაჰანში დაიბარა და მაჰმადიანობის მიღება მოსთხოვა, მაგრამ ქრისტიანი მეფე არ დასთანხმდა. ვახტანგ VI ქირმანში გადაასახლეს. იქ მან 1719 წ-მდე დაჰყო, მანამდე (1716 წ.) ფორმალურად გამაჰმადიანებული ვახტანგ VI ქართლის მეფედ დაამტკიცეს და სამშობლოში დააბრუნეს.

1723 წ-ს აღმოსავლეთ საქართველოს ოსმალები დაეპაატონენ. 1724 ვახტანგ VI თავისი ამალით (1200 კაცი) რუსეთს გაემგზავრა. რუსეთში ემიგრირებული ვახტანგ VI და მისი მრავალ-

რიცხოვანი ამალა ბევრს ეცადა რუსეთის დახმარებით თავისი ქვეყანა უცხოელ დამპყრობთაგან გაეთავისუფლებინა, მაგრამ ამაოდ. ახალი ქართული ლიგერატურის ერთ-ერთი ფუძემდებელი ვახტანგ VI გარდაიცვალა ასგრახანში, დასაფლავებულია მიძინების ცაძარში.

სავარეო პოლიტიკა

ვახტანგ VI-მ სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი გააბა პეტრე I-თან. ვახტანგის ევროპული ორიენტაცია კი მისმა ბიძამ (გიორგი XI), მამამ (ლევანი) და აღმზრდელმა სულხან-საბა ორბელიანმა განსაზღვრა. ვახტანგი ჯერ კიდევ გიორგი XI-ის მეფობის დროს დაუახლოვდა კათოლიკე მისიონერებს, კერძოდ კი კაპუცინელებს (ეს სიახლოვე ირანის შაჰს არ მოსწონდა). ვახტანგმა კათოლიკობა ირანში, გყვეობაში მიიღო.

1714 წ-ს ვახტანგ VI-მ სულხან-საბა ევროპაში (საფრანგეთი, იგალია-ვაგიკანი) გაგზავნა დახმარების სათხოვნელად. ვახტანგი ითხოვდა: 1) საქართველოში მისიონერების გაგზავნას; 2) საქართველოს ტერიტორიის სავაჭრო გზად გამოყენებას; 3) ვახტანგის გყვეობიდან გათავისუფლებას; 1715 წ-ს სულხან-საბა გაწბილებული დაბრუნდა.

საშინაო პოლიტიკა – სახელისუფლო

ვახტანგი იბრძოდა ქვეყანაში წესრიგის აღდგენისა და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისათვის. მან ფეოდალთა თვითნებობა ალაგმა. 1704-1708 წწ-ში ეკლესიას დაუბრუნა ფეოდალების მიერ წართმეული მიწები, გააუქმა ქვეყანაში ფეხმოკიდებული ირანულ-ყიმილბაშური წესები, აღადგინა ეროვნული წესჩვეულებები.

ვახტანგმა „მცველთა ჯარი“ ანუ სამეფო გვარდია შექმნა. „მცველთა ჯარს“ ჯამაგირი სამეფო ხაზინიდან ეძლეოდა და გარკვეული პრივილეგიებიც ჰქონდა. ამ ჯარს მხოლოდ საშინაო დანიშნულება ჰქონდა და ურჩი **თავადების** დასასჯელად გამოიყენებოდა.

ეკონომიკური: ვახტანგმა ყურადღება მიაქცია ქვეყნის მეურნეობის აღდგენას, ქართლის გაუკაცრიელებული ადგილები ხელახლა დაასახლა. განაახლა დიდი ხნის წინ მოშლილი სარწყავი არხები, სპეციალური ნორმები შეიმუშავა სარწყავი რუებით სარგებლობის შესახებ, ააშენა და აღადგინა ბევრი გზა, ხიდი, ქარვასლა, სასახლე, ეკლესია-მონასტერი. ხელი შეუწყო სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარებას. ვახტანგმა გააუმჯობესა ფულის მოჭრის საქმე (იხ. **სალარო; სამართლის წიგნი**).

საკანონმდებლო: ვახტანგ VI-ის თაოსნობით შეგროვებული იქნა 1705-1708 წწ-ის სასამართლო

გადაწყვეტილებები და შემუშავდა სახელმწიფო აღმინისგრატიული და სამეურნეო სამართლის წიგნი, კანონთა კრებული „დასგურლამალი“, რომელმაც სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის მოხელეთა უფლებები და ფუნქციები განსაზღვრა. ნაყოფიერი საკანონმდებლო მოღვაწეობისათვის ვახტანგ VI-ს „სჯულმდებელი“ უწოდეს.

კულტურული განვითარება: ვახტანგ VI-ის მეფობის წლები გამოირჩევა ქვეყნის დიდი კულტურული აღორძინებით.

კაპუცინელების დახმარებით 1709 წ-ს ვახტანგმა მოახერხა თბილისში პირველი სკამბის დაარსება (ჩვენამდე მოაღწია ამ სკამბაში დაბეჭდილმა 20 წიგნმა). ამ სკამბაში დაიბეჭდა პირველად „ვეფხისტყაოსანი“ (1712 წ.) საფუძვლიანი კრიტიკულ-მეცნიერული გამოკვლევითურთ.

ვახტანგმა თავის გარშემო შემოიკრიბა პოეტიკი-ლიტერატორები, მეცნიერ-ისტორიკოსები, სახელმწიფო და საზოგადო მოღვაწეები. ვახტანგ VI დროს დიდი ყურადღება მიექცა სწავლა-აღზრდის საქმეს.

ვეზირი/ვაზირი – ხელისუფალთა შორის პირველი ადგილი საქართველოში ვაზირებს ეჭირათ. საყურადღებოა, რომ სიტყვა „ვაზირი“ **თამარ მეფისა** და გიორგი III-ის ისტორიკოსის გარდა, არც ერთ სხვა მემკვიდრეს არ აქვს გამოყენებული. აქედან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ სწორედ გიორგი III-ისა და თამარ მეფის დროს შემოვიდა ეს ტერმინი ქართულში. წყაროებში მოხსენიებული „თანავაზირობა“ და „ვაზირი“, უდავოდ, თანაშემწეობასა და თანაშემწეს ნიშნავდა.

XII ს-ის საქართველოში ვეზირს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, თუმცა არაბთა სახალიფოსა და სპარსეთისაგან განსხვავებით, არა ერთი, არამედ რამდენიმე ვეზირი ყოფილა **მეფის** კარზე მიღებული („შეკრბეს თამარის წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი“; „დიმიტრი თავდადებულს „ვაზირთა მეფისათა... ჰრქვეს...“; „განებრახა ვაზირთა, უკეთუ წარვიდე ურდოსა? დაამგვიცეს ვაზირთა წარსვლათ“).

საქართველოში ვეზირებად **მწიგნობართუხუცესი**, **ამირსპასალარი**, **მეჭურჭლეთუხუცესი**, **მანდაგურთუხუცესი** და **მსახურთუხუცესი** ითვლებოდნენ. ამათგან მწიგნობართუხუცესი პირველი ვეზირი იყო. სხვა ვეზირები ორ მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი. ერთი იყო „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფი, მეორე „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფი. პირველ ჯგუფს დიდი **დარბაზის**, ვაზირობისა და პურობის დროს მეტი უპირატესობა ენიჭებოდა. „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფს შეადგენდნენ **ათა-**

ბაგი, ამირსპასალარი და მანდაგურთუხუცესი, ხოლო მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი „ვაზირთა ორთა“ ჯგუფს მიეკუთვნებოდნენ. მსახურთუხუცესი მხოლოდ რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროში. ამგვარად, თამარ მეფის დროს მხოლოდ ოთხი ვაზირი უნდა ყოფილიყო, ხოლო 1212-1213 წწ-ში თამარ მეფის მიერ **ათაბაგობის** დაწესების შემდეგ, ხუთი ვეზირი გახდა საქართველოში, ხოლო რუსუდანის მეფობისას – ექვსი ვეზირი.

ვეზირთა ინსტიტუტის არსებობა დამოწმებულია გიორგი V-ის სამართალში („ძეგლის დადება მეფეთ-მეფე გიორგის მიერ“). XVI ს-დან ვეზირს უკვე ორგვარი მნიშვნელობა აქვს. ვეზირი ეწოდება მმართველობის ცენტრალური აპარატის ყველა მოხელეს და ამასთან, საქართველოს სამეფო-სამთავროებში მეფისა თუ მთავრის კარზე დაწესებული ვეზირის თანამდებობებს, რომელიც მეფის პირველი მოხელე იყო. XVII-XVIII სს-ის მიჯნაზე ვეზირი, **ვახტანგ მეფის დასგურლამალის** მიხედვით, ირანის ხელისუფლების მოხელეა ქართლის სამეფო კარზე. XVIII ს-ში ქართლ-კახეთის გაერთიანების შემდეგ ამ თანამდებობამ დაკარგა თანდათან ფუნქციური მნიშვნელობა და საერთოდ გაუქმდა.

ვესპასიანე გიგუს ფლავიუსი (Titus Flavius Vespasianus) (ახ. წ. 9 – 79 წწ.) – რომის იმპერატორი (პირველი წარმომავლობით არასენატორი იმპერატორი), ენერგიული და ნიჭიერი მმართველი. რეინის ლეგიონის ერთ-ერთი მეთაური, მონაწილეობდა სამხრეთ ბრიტანიის დაპყრობაში. 51 წ-ს იყო **კონსული**, 67 წ-ს ნერონმა დაავალა იუდეის აჯანყება ჩაეხშო. 69 წ-ს აღმოსავლეთი **პროვინციის** ლეგიონებმა ვესპასიანე იმპერატორად აირჩიეს და **სენატორ** მხარი დაუჭირა. ვესპასიანემ სამოქალაქო ომით მოშლილ იმპერიაში წესრიგი აღადგინა, პირველ რიგში ფინანსურ სფეროში (მაგ. შემოიღო გადასახადი საზოგადოებრივ საპირფარეშოებზე, აქედან მოდის გამოთქმა „ფული არ ყარს“ – Pecunia non olet), ასევე სამართალწარმოებასა და ჯარში, ბევრი კანონი გამოსცა სიმშვიდისა და წესრიგის აღსადგენად, სახელმწიფო შემოსავლები გაზარდა და მოაწესრიგა, სენატის შემადგენლობა შეავსო იგალიისა და დასავლეთ პროვინციის არისტოკრატის წარმომადგენლებით. ესპანეთის ქალაქებმა მიიღეს ლათინთა სამოქალაქო უფლებები. 74 წ-ს იგალიიდან გაძევებული იქნენ ოპოზიციური განწყობის სტოეცი ფილოსოფოსები. თანამმართველად ვესპასიანემ ამოიყენა თავისი ძე გიგუსი, რომელმაც იუდეის ომი დაასრუ-

ლა. თავად იმპერატორი უბრალოდ ცხოვრობდა, ხალხი მას სიძუნწეს აბრალებდა, სახელმწიფო დამნაშავეების მიმართაც კი ლმობიერი იყო და არასდროს პირადი შეურაცხყოფისათვის არავის აზღვევინებდა. სიამოვნებით აგარებდა დროს მეგობრებში.

ვესპასიანეს დროს აშენდა ბევრი ცნობილი ნაგებობა რომსა (მაგ. კოლოსეუმი) და პროვინციებში (გზები). ყურადღებით ადევნებდა თვალს პროვინციების მმართველობის მოწესრიგებას.

8

მარდახანა – აბჯარ-იარაღისა და სამხედრო აღჭურვილობის საწყობი. ამ დაწესებულებაში ინახებოდა „...ჯაჭვი, მუზარადი, კრმალი, ქაფა, საბარკული, მშულდ-კაპარჭი, ლახტი, შუბი, სრულიად ყოველივე უნაგირი მოჭედილი და ხამი აკაზმულობა, რაც მედ აბია, და რაც საცხენე ჯავშანი, მანჯუვები აბრეშუმისა, ცხენის ყელსაბაში მოჭედილი, კანჯრის კული და მასთან ყველა, დიდი დროშა, დაბარჩამნი ორნივე თავგადაჭედილნი, ერთი თეთრი და ერთი შავი, შუბი სეფე აღმითა“ (კარის გარიგება – 9, 196-10, 204). „მარდახნის“ სათავეში იღვა გამგე, რომელსაც „მარდახნის უხუცესი“ ეწოდებოდა. ამის გარდა, არსებობდა აგრეთვე „მარდახნის მოლარე“, „მარდახნის მეჯინიბე“, „მისრაგულთ-უხუცესი“ და „მარდახნის მწიგნობარი“. სახელმწიფოს როგორც სხვა დაწესებულებებში, ასევე მარდახანშიც ყოველი დანახარჯის ანგარიში წერილობით უნდა ყოფილიყო აღნუსხული, ხოლო წელიწადში ერთხელ საბოლოო ანგარიში უნდა მოეხდინათ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია „საანგარიშო გოდორი“, რომელშიც მარდახნის ყოველწლიური ანგარიში და შემოწმების საბუთები ინახებოდა. ამგვარი „საანგარიშო გოდორი“ ანუ საანგარიშო საბუთების საცავი, როგორც ირკვევა, საქართველოს სამეფოს ყველა მთავარ დაწესებულებაში ყოფილა.

მრუნვა (cura) – სამოქალაქო (კერძო) სამართალში ეს არის მრუნვა იმათ ქონებაზე, ვისაც ამის გაკეთება თვითონ არ შეუძლია, ან იმ ქონების განგება, რომელიც დროებით არავის საკუთრებას არ წარმოადგენს. cura განვითარდა tutela-დან (**მეურვეობა**) და მისთვის დამახასიათებელი ბევრი ნიშანი შეითვისა. თავდაპირველად მრუნვა წარმოადგენდა ძალაუფლებაზე დამყარებულ ურთიერთობას მეურვესა და სა-

მეურვეოს შორის მთელი ოჯახის ინტერესებიდან გამომდინარე. დროთა განმავლობაში მან მიიღო ფორმა სხვისი ქონების დაცვაზე მრუნვისა. ურთიერთობას კურატორსა და სამეურვეო პირს შორის არეგულირებდა actio negotiorum gestorum, **იუსტინიანუსის** სამართლის მიხედვით, actio negotiorum gestorum utilis იცავს მესაკუთრის უფლებებს, თუკი მეურვე თავის სასარგებლოდ განაგებს მის ქონებას. **XII დაფის კანონების** თანახმად, მრუნვის უძველესი ფორმები იყო: cura furiosi (სულიერად ავადმყოფები), cura prodigi (მფლანგველი). კანონიერი მემკვიდრე ხდება უახლოესი **აგნატი**. მისი არარსებობის შემთხვევაში – ნათესავი (gentiles), თუ ასეთიც არ ჰყავს პირს, მაშინ **მაგისტრატი** თვითონ ნიშნავდა შესაფერის პიროვნებას (curator honorarius). იმ შემთხვევაში, თუ კურატორი ვერ ან არ შეასრულებს თავის მოვალეობას კეთილსინდისიერად, ან იმ შემთხვევაში, როდესაც პრობლემა აღმოიფხვრება (მფლანგველი გამოსწორდება, სულიერად ავადმყოფი გამოჯანმრთელდება), მრუნვა წყდება. მოგვიანებით (lex Plaetoria 242 ძვ. წ.) ჩნდება მრუნვის ფორმა, რომელიც ვრცელდება არასრულწლოვნებზე (cura minorum). თავდაპირველად მაგისტრატი მეურვეობას აწესებდა არასრულწლოვანის თხოვნით და განსაკუთრებული მიზნით. **მარკუს ავრელიუსის** ხანიდან მრუნვის ეს ფორმა უფრო დიდ მასშტაბს იღებს და საბოლოოდ ყველა არასრულწლოვანს ჰყავს მეურვე, რომლის მოვალეობაშიც შედის არასრულწლოვანის ქონების განგება, ამასთანავე სამეურვეო პირს რაღაც კონკრეტული საქმის გადაწყვეტისას სჭირდება მეურვისაგან თანხმობის აღება. განსაკუთრებული ფორმა მრუნვისა იყო დამკვიდრებული იმ ადამიანების მიმართ, რომელთაც ქრონიკული ავადმყოფობის ან ფიზიკური ნაკლის გამო არ შეეძლოთ მრუნვა დამოუკიდებლად თავის თავზე curator surdi (სმენადაკარგული), curator muti (მუნჯი). მრუნვის ამ ძირითადი ფორმების გარდა მაგისტრატი ნიშნავდა ქონების მეურვეს იმის გაუთვალისწინებლად, ჰქონდა თუ არა მომავალ მეურვეს კავშირი იმ პირთან, რომელსაც ქონება ეკუთვნოდა. მაგ., იმ შემთხვევაში, თუ ქონების პაგრონი არ იყო ადგილზე, გყვედ იყო ჩავარდნილი და ა. შ., ინიშნებოდა curator absentis. ჯერ არდაბადებული ბავშვის ინტერესებს იცავდა curator ventris, გადაუცემელი მემკვიდრეობისას – curator hereditatis და ა.შ. ამ შემთხვევაში მეურვის მოვალეობა იყო არა ქონების განგება, არამედ მისი ხელუხლებლად შენარჩუნება. სა-

ხელმწიფო ადმინისტრირებაშიც ამ ინსტიტუტს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა (**კურატორი**).

მღურბლის დაღახვა, სახელოში ჩადგომა, ხე-სურეთი – ხელოსნად გახდომის ერთ-ერთი ეტაპი. მღურბლის დასაღახად ახალმისულის ოჯახს უნდა გამოეყო სამი ფუთი ქერისაგან დამზადებული ლუდი და სამი სამსხვერპლო საკლავი: კურეტი ან ხარი, ცხვარი და ბატკანი. კურეტი ან ხარი მესახელოეს მოსანათლად იკვლებოდა, ბატკანი და ცხვარი – მის სამხვეწროდ. თუ ოჯახს არ ჰქონდა წესის შესრულებისთვის ეკონომიური შესაძლებლობა, ხელოსნად მიმსვლელი მხოლოდ გაინათლებოდა, ოღონდ არა კურეგის სისხლით, არამედ ცხვარს მიიყვანდა და იმას შესწირავდა მსხვერპლად.

განათვლის შემდეგ კლავდნენ მეორე საკლავს, რომელსაც მღურბლის სამღახაო ეწოდებოდა. მღურბლის სამღახაო საკლავს ჯვარის დარბაზის მღურბლთან კლავდნენ. ახლამიმსვლელი დაკლულის ოთხივე ფეხს ხელში დაიჭერდა, ასწევდა და მღურბლისკენ გადაიქნევდა, მღურბლს „სისხლს უწევდა“. დარბაზის მღურბლის განათვლის შემდეგ ახალ ხელოსანს დარბაზის მღურბლზე ფეხის დადგომისა და დარბაზში შესვლის უფლება ეძლეოდა. დარბაზში შესული უკვე სისხლს უწევდა მის კედლებს, ჯვრის წინაშე ფიცს დებდა. იგი უფროს მორიგეებს ემსახურებოდა და გაბლას უდგამდა. მღურბლში დაღახვა ლხინით სრულდებოდა.

II

თავადი – წარჩინებული ფენის წარმომადგენელი ფეოდალურ საქართველოში. ძველ ხანაში ჩანს, რომ თავადები **ამნაურთა** საგვარეულოების თავკაცები იყვნენ, მაგრამ XIV-XV სს-ში უკვე ცალკე წოდებად ჩამოყალიბდნენ, რომლებიც ფეოდალურ იერარქიაში ამნაურებზე მაღლა მოექცნენ. თავადთა ხელში პოლიტიკური ძალაუფლების გადასვლის შემდეგ ამნაურთა წოდება შედარებით დაკნინდა.

თავმდები (vindex) – პიროვნება, რომელიც თავმდებში უდგებოდა მოვალეს 1) რომ იგი განსაზღვრულ დღეს წარდგებოდა სასამართლოზე, წინააღმდეგ შემთხვევაში, თავმდების წინააღმდეგ აღიძვრებოდა საქმე მიანის ანაზღაურების შესახებ (actio in factum). 2) პიროვნება, რომელიც მოვალეს ათავისუფლებდა კრედიტორისაგან, თვითონ იხდიდა ვალს ან თავად უპ-

ირისპირდებოდა კრედიტორს სასამართლოში. საქმის წაგების შემთხვევაში თავმდები ორმაგი თანხით ჯარიმდებოდა. შესაბამისად, თავმდები მატერიალურად საკმაოდ უზრუნველყოფილი უნდა ყოფილიყო.

თავისხლი, ფშავი – სამღაური, რომელსაც მკვლელი შესარიგებლად უხდიდა მოკლულის ან დაჭრილის ნათესავეებს. სრული სისხლი, ანუ თუ კაცი სხეულის დამიანებით მოკვდებოდა, შეფასებული იყო 80 ძროხად ან 360 ცხვრად. სხეულის თითოეულ ასოს თავისი ღირებულება ჰქონდა. მთელი ხელისთვის გადასახადი 15 ძროხას შეადგენდა, ნეკი ერთი ძროხა ღირდა, არათითი – ორი, შუა თითი – სამი, მაჩვენებელი – ოთხი, ხოლო ცერი 5 ძროხად იყო შეფასებული. სახის დამიანება (დაჭრილობა) მარცვლებით იზომებოდა (ერთ მარცვალს სიგრძეზე დებდნენ, დანარჩენს გარდიგარდმო და ა. შ.). მოკლულის ნათესავს უფლება ჰქონდა მკვლელისგან, თავსისხლის გარდა, მოეთხოვა ის ნივთი, რომელიც მას მოეწონებოდა. დამნაშავეს უარის თქმა არ შეეძლო. თავისხლის მღვევისგან გათავისუფლებული იყო საკუთარი ნათესავის (ჯვარის) მკვლელი.

თამარი – საქართველოს მეფე. 1184 წ-დან (გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ) თამარი დაიწყო ერთპიროვნული მმართველობა (1184-1213 წწ.). საქართველოს ისტორიაში ქვეყნის მმართველი პირველად გახდა ქალი.

დავით აღმაშენებლის და გიორგი III-ის დროს ძალაუფლებადაკარგულმა დიდებულებმა სცადეს აღედგინათ თავიანთი ძლიერება. დიდებულებმა თამარი ხელმეორედ აკურთხეს მეფედ, რათა ამით ხაზი გაესვათ თავიანთი გავლენისათვის. მათ გიორგი III-ის დროს დაწინაურებულ დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენლები **ამირსპასალარ** ყუბასარი და **მსახურთუხუცესი** აფრიდონი თამარს გადააყენებინეს. ამ მოვლენიდან ცოცხალი შემდეგ **მეჭურჭლეთუხუცესმა** ყუთლუ არსლანმა სამეფო ხელისუფლების შემლუღვის და სახელმწიფო მმართველობის რეფორმის გეგმა წამოაყენა – **მეფის** სასახლის გვერდით ისანში საგანგებო სასახლე, ისნის **კარავი** შეიქმნას და სწორედ მან გადაწყვიტოს ქვეყნის ბედი – მიიღოს კანონები, გასცეს წყალობა და გადაუწყვიტოს **შერისხვაო**. კარავში შეკრებილი დიდებულებს უნდა გადაეწყვიტა ქვეყანაში არსებული ყველა მნიშვნელოვანი საკითხი და ამის შემდეგ ეცნობებინათ მეფისათვის. მეფეს მხო-

ლოდ გადაწყვეტილებების აღსრულების უფლება ექნებოდა. თამარს არ შეეძლო ყუთლუ არსლანის წინადადების მიღება, ამ შემთხვევაში მეფის ხელისუფლება ძალზედ შეიზღუდებოდა. ყუთლუ არსლანი დააპატიმრეს. მეჭურჭლეთუხუცესს მრავალი მომხრე ჰყავდა. მათ თავიანთი მეთაურის გათავისუფლება მოითხოვეს. საომრად გამზადებულ მოქიშპეებთან თამარმა გაგზავნა კეთილშობილი მანდილოსნები – ხვაშაქ ცოქალი და კრავაი ჯაყელი. სწორედ მათ მოახერხეს ამბოხებულთა დაშორება. თამარმა კი აღუთქვა სამეფო დარბაზის უფლებათა გაფართოება – უმნიშვნელოვანეს საკითხებს „დარბაზის თანადგომითა და ერთნებაობით“ გადავწყვეტით. თამარმა ყუთლუ არსლანი გაათავისუფლა. სამეფოში მშვიდობა დამყარდა. 1185 წ-ს ვლადიმირ-სუბდალის მთავრის, ანდრეი ბოგოლუბსკის ძე იური (გიორგი რუსი) საქართველოში ჩამოიყვანეს და თამარზე დააქორწინეს. 1187 წ-ს გიორგი რუსი უზნეო ქცევის გამო საქართველოდან გააძევეს. ერთი წლის შემდეგ 1188 წ-ს, თამარმა ხელმეორედ იქორწინა დავით სოსლანზე.

თამარმა აქტიური საგარეო პოლიტიკის გაგარება დაიწყო. 1195 წ-ს შამქორში ქართველებმა სასტიკად დაამარცხეს ამერბაიჯანის ათაბაგი აბუბექრი. ქართველებმა შემოიერთეს სომხეთის მნიშვნელოვანი ქალაქები ანისი და დვინი. საქართველოს ხელში აღმოჩნდა ამიერკავკასიის უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული პუნქტები. რუმის სულთანის რუქნ ადინიც საქართველოს წინააღმდეგ საბრძოლველად მოემზადა.

ქართველთა ჯარი დავით სოსლანის მეთაურობით დაიდრა მგრის წინააღმდეგ. 1202 წ-ს ბასიანში გაიმართა გადამწყვეტი ბრძოლა. მგერი სასტიკად დამარცხდა. ქართველებმა ღიღი ნადავლი იგდეს ხელთ. ბასიანის ბრძოლის შემდეგ ქართველებმა მაინც განაგრძეს შეტევები. 1204 წ-ს ქართველებმა აიღეს უმნიშვნელოვანესი ქალაქი კარი.

1206 წ-ს გარდაიცვალა დავით სოსლანი, თამარმა იმავე წელს თანამოსაყდრედ დასვა ლაშა-გიორგი. 1210 წ-ს ირანში ლაშქრობისას ქართველებმა აიღეს თავრიზი, ყაზვინი და სხვა ქალაქები და ირანის შუაგულამდე მიაღწიეს. ალაფით და ნადავლით დამძიმებულმა ჯარმა წინსვლა ვეღარ შეძლო და უკან გამობრუნდა. 1213 წ-ს გარდაიცვალა თამარი.

თამარის მეფობის დროს აშენდა ხიდები, გზები, ციხესიმაგრეები, სასახლეები, ეკლესია-მონასტრები. სწავლა-განათლებისა და ხელოვნების განვითარებას უწყობდა ხელს. თამარი იქცა ქა-

რთველი ხალხის სათაყვანებელ პიროვნებად. ქართულმა ეკლესიამ თამარი წმინდანად შერაცხა.

სხვადასხვა ცნობით, თამარი ან გელათში, ან იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში არის დაკრძალული. საქართველოსთვის მეფე თამარის მოღვაწეობის პერიოდი ოქროს ხანად ითვლება.

თამასუქი – კანონით დადგენილი სავალო ღოკუმენტი, რომლის დროსაც პიროვნება იღებდა ვალდებულებას დათქმულ ვადაში გადაეხადა ფულადი თანხა. ქართულ სამართალში XVII ს-დან იხმარება. გვხვდება ჩვეულებითი სამართლის კრებულსა და **ვახტანგ VI-ის** სამართალში, სადაც განსაზღვრულია მისი აუცილებელი ვალდებულებებიც (მ. 143). უფრო ძველად ასეთ საბუთს „ვალის წიგნი“ ერქვა.

თემი, თემობა, სვანეთი – (ბერძნ. *genos*, რომაული *gens*). ხეობისა და სოფლების შემდეგ თემი შეადგენდა მესამე საზოგადოებრივ მსხვილ სხეულს. თემი იყო გვარეულობა, შთამომავლობა საერთო წინაპრებისა. ერთი გვარეულობის წევრები, რაც არ უნდა ძირიდან დაშორებულნი ყოფილიყვნენ, მაინც იცავდნენ და ინახავდნენ მჭიდრო კავშირს ერთმანეთთან. თითოეული თემის წევრის საღმრთო მოვალეობა იყო გაჭირვებისა თუ ჩხუბის დროს ერთმანეთის შევლა, დაცვა და მგრისთვის სამაგიეროს გადახდა (მოკვლით, დაჭრით, დაჭერით) შეურაცხყოფისთვის. თემის რომელიმე წევრის სირცხვილი თუ საპატიო სახელი საერთო იყო მთელი თემისთვის. ამიგომ თუ თემში ვინმეს მგერი მოკლავდა, მოკლულის თემის წევრი შეხვედრისთანავე კლავდა, დაჭრიდა ან დააგყვევებდა მკვლელს. ჩვეულებითი სამართლის მიხედვით, მორიგება ასე ხდებოდა: თუ მოჩხუბრებმა თანაბარი ზიანი, ვნება მიაყენეს ერთმანეთს, მაშინ მათი საქმე ერთგულების ფიცით მთავრდებოდა; თუ ერთმა მხარემ უფრო მეტი ზიანი მიაყენა მეორეს, მაშინ მას მისაზღვევი ჯარიმა ეკისრებოდა. თუ ჩხუბის ამგეხი ღარიბი იყო, გადასახადს მთელი თემი იხდიდა, თუ არადა, თავად უნდა ეზლო მთელი ჯარიმა. ჩხუბის წევრი ეხმარებოდა თავისიანებს, თუნდაც მოწინააღმდეგე მისი ახლობელი ნათესავი ყოფილიყო. თუ თემის წევრს მგერთან მორიგება სურდა, თემისგან უნდა აელო თანხმობა. მორიგებას თემის ყოველი მოსახლიდან თითო წევრი უნდა დასწრებოდა, რომ მგრისთვის საერთო პასუხი გაეცათ. თემობაში, სიკვდილის, მძიმედ დაჭრისა და ცოლის წართმევის გარდა, ყველაფერს შეუნდობდნენ ხოლმე ერთმანეთს. ამ საში დანაშაულის შემთხვევაში თემივე წყვეტდა

ყველაფერს, გარეშე პირების ჩაურევლად. თემის დაჩაგრულ წევრს მიესჯებოდა იმ ჯარიმის ნახევარი, რომელიც გარეშე მოჩხუბარ პირთ შორის იყო განსამღვრული ჩვეულებითი სამართლით. თემობაში აკრძალული იყო ერთმანეთისთვის ქალის მითხოვება. თემს ჰქონდა სათემო სალოცავი, სასაფლაო ადგილები, დღესასწაულები და სხვა. ლხინის დროს თემის წევრი ყველაზე პირველს თემს იწვევდა, მას გარეთ და უყურადღებოდ არასდროს გოვებდნენ. ჭირშიც კი თემს პირველი ადგილი ეკავა. თუკი თემში ვინმე გარდაიცვლებოდა, ყველა მამაკაცი წევრს იპარსავდა და ჭირისუფლად სხდებოდა. უძრავ და მოძრავ ქონებას თემის წევრი თემისვე დასწრებით და თანხმობით იძენდა. თემის რომელიმე წევრის უძრავი ქონებაც თემსვე უნდა შეესყიდა.

თემისგოკლესი (დაახლ. ძვ. წ. 528-462 წწ.) – ათენის სახელმწიფო მოღვაწე და ბერძენ-სპარსელთა ომების მხედართმთავარი, ათენის დემოკრატიის ერთ-ერთი „მამა“. ძვ. წ. 493-492 წწ-ში ეკავა უმაღლესი – **არქონისა** და **სტრაგეგოსის** თანამდებობები.

თემისგოკლესი, როგორც დემოკრატი, მსხვილი ვაჭრების ინტერესებს გამოხატავდა და ათენის სავაჭრო ბაზრის გაფართობით იყო დაინტერესებული. იგი კარგად გრძნობდა სპარსეთის მხრიდან საშიშროებას და სამხედრო ფლოგის შექმნას ესწრაფვოდა. მისი პოლიტიკური მოწინააღმდეგეები, მსხვილი მიწათმოქმედები, პირველ რიგში კი **მილგიადესი**, შიშობდნენ, რომ ფლოგის შექმნა დემოკრატიებს გააძლიერებდათ და ამიგომ სახმელეთო ჯარის გაძლიერებას მოითხოვდნენ.

თემისგოკლესის პოლიტიკურმა რეფორმებმა (ძვ. წ. 487-486 წწ.) ხელი შეუწყო ათენის სახელმწიფო წყობის შემდგომ დემოკრატიზაციას. თემისგოკლესის რეფორმების მიხედვით, **არქონები** წილისყრით უნდა აერჩიათ, **მხედრებს** შესაძლებლობა მიეცათ დაეკავებინათ ეს თანამდებობა (არქონის). ამან, თავის მხრივ, სამხედრო წინამძღოლობა **სტრაგეგოსთა** ხელში მოაქცია (რომელთა ხელახლა არჩევაც შესაძლებელი იყო, რითაც ისინი გამოცდილებას იძენდნენ), რამაც დროთა მსვლელობაში ასევე განაპირობა ექს-არქონებისგან რეკრუტირებული კონსერვატორული **არეოპაგის** გავლენის შემცირება. გაფართოვდა და გამაგრდა პირველის ნავსადგური. ძვ. წ. 487 წ-ის შემდგომ თემისგოკლესმა მოახერხა თავისი ძირითადი პოლიტიკური მოწინააღმდეგეების შევიწროება. ლავრიონის ვერცხლის საბადოებიდან შემოსული შემოსავალი

სამხედრო ფლოგის შექმნას მოახმარა. მისი მცდელობით ათენს 180 სამხედრო გემი ჰქონდა და ამ გემების ეკიპაჟი შედგებოდა **თეგებისაგან**, რომლებიც ათენში დემოკრატიების გავლენას აძლიერებდნენ. ძვ. წ. 480 წ-ს ათენის ფლოგმა თემისგოკლესის წინამძღოლობით არგემისის კონცხთან სპარსელებზე გაიმარჯვა. მან უმნიშვნელოვანესი როლი ითამაშა სალამინთან გადამწყვეტი ბრძოლის წარმოებაში, რომელიც ათენელთა ბრწყინვალე გამარჯვებით დაგვირგვინდა. თემისგოკლესმა დიდი როლი შეასრულა დელოსის კავშირის შექმნაში.

ძვ. წ. 470 წ-ს მან წინააღმდეგობა ვერ გაუწია თავის შიდა პოლიტიკურ მეტოქე **კიმონსა** და სპარსის მეწოლას. თემისგოკლესი ოსტრაკისმოსით აიძულეს ათენი დაეტოვებინა. იგი არგოსში გადავიდა საცხოვრებლად. სპარსკას შეეშინდა, რომ თემისგოკლესს, რომელიც პელოპონესის ქალაქებს პერიოდულად სტუმრობდა, მათში დემოკრატიული განწყობა არ გაეძლიერებინა და განაცხადა, რომ თემისგოკლესი პავსანიასთან ერთად სპარსელებთან მოლაპარაკებას აწარმოებდა (დაახ. ძვ. წ. 468 წ.). ათენში მას სამშობლოს ღალატი დასდეს ბრალად და დაუსწრებლად სიკვდილი მიუსაჯეს, მაგრამ თემისგოკლესმა მოახერხა გაქცევა და სპარსეთის მეფე არგაქსერსეს მიაშურა. მეფემ იგი მაგნესიის მმართველად დანიშნა, სადაც თემისგოკლესი გარდაიცვალა.

თეორიკონი (Τὸ θεωρικόν) – სახელმწიფოს მიერ უღარიბესი **მოქალაქეებისათვის** მიცემული სუბსიდია თეატრალურ სანახაობაზე დასასწრებად. გადმოცემით, ის **პერიკლეს** შემოუღია. თითოეული ადამიანისთვის, რომელიც ამ მიზნით სპეციალურ სიაში იყო შეყვანილი, თითო წარმოდგენაზე დასასწრებად ორი ობოლი იყო გამოყოფილი. მოგვიანებით, სუბსიდიები სხვა ღონისძიებებზეც გაიცა. ძვ. წ. IV ს-ში შემოღებულ იქნა **კანონი**, რომლის თანახმადაც სახელმწიფოს მთელი ნამაგი თანხა თეორიკონისთვის უნდა ყოფილიყო გამოყენებული (ომის პერიოდის გამოკლებით). ამასთანავე, არსებობდა **კანონი**, რომლის თანახმადაც სიკვდილით უნდა დასჯილიყო ნებისმიერი პიროვნება, რომელიც მშვიდობიანობის დროს თეორიკონისთვის გამოყოფილი თანხის სამხედრო მიზნებისთვის გამოყენების წინადადებას შემოიგანდა. თეორიკონის განმკარგველი მოხელეები არჩეული **მაგისტრატები** იყვნენ, რომლებსაც საკმაოდ დიდი ძალაუფლება ჰქონდათ ათენის ფინანსურ ადმინისტრაციაში.

თერთმეგნი (οἱ ἑνδεκά) – წილისყრით დანიშნული ათენელი მოხელეები, რომლებიც საპატიმროებსა და სიკვდილით დასჯას მეთვალყურეობდნენ. მათ პატიმრობაში აპყავდათ ქურდობაში და ზოგიერთ სხვა ბოროტმოქმედებაში დადანაშაულებული პირები. თუ განსასჯელი აღიარებდა დანაშაულს, თერთმეგნი მას სასამართლო განხილვის გარეშე სიკვდილით სჯიდნენ. თუკი დაკავებული უარყოფდა ბრალდებას, თერთმეგნი გვევლინებოდნენ თავმჯდომარეებად იმ **დიკასტერიონში**, რომელშიც ამ უკანასკნელის სასამართლო პროცესი წარიმართებოდა. ისინი ამასთან სიკვდილით დასჯილი ბოროტმოქმედის ქონებას სახელმწიფოს გადასცემდნენ (იხ. **დიკე**, **სამართალწარმოება**, **ათენი**).

თესაურუსი (thesaurus) – მიწაში ჩაფლული განძი. რომაული კანონმდებლობის მიხედვით, განძის მპოვნელს და მიწის მეპატრონეს უნდა გაეყოთ მიწაში ნაპოვნი განძი (ნორმა აღრიანეს ეპოქიდან მოყოლებული მოქმედებდა). ეს რაც შეეხება სხვის მიწაზე განძის პოვნას, მაგრამ თუ აღამიანი თავის მიწაზე აღმოაჩენდა განძს, ის მთლიანად მას რჩებოდა. ზოგიერთი იმპერატორი **ფისკუსის** პრეგენზიას აცხადებდნენ განძზე, ყოველ შემთხვევაში მის ნაწილზე მაინც.

თესმოთეგესი (θεσμοτέτης) – ცხრა **არქონთაგან** ექვსის სახელწოდება. თესმოთეგესის თანამდებობა არაუგვიანეს ძვ. წ. VII ს-ში უნდა შემოედლოთ, თუმცა ძნელია დამუსგებით ითქვას, თუ რა ფუნქციები ეკისრებოდათ მათ იმ დროს. მოგვიანებით მათ უმთავრესად სასამართლო მოვალეობები უნდა აღესრულებინათ. როგორც კოლეგიას, თესმოთეგესებს პასუხისმგებლობა სხვადასხვა პროცესუალური გიპის საქმეებზე ეკისრებოდათ, უმეტესწილად საჯარო ბრალდებათა – **გრაფეთა** სახეობებზე, როგორებიც იყო მაგ., **ვისანგელია**, **პრობოლე**, **დოკიმასია**. ამასთან ისინი კერძო ბრალდების (**დიკეს**) ცალკეულ სახეობებზეც იყვნენ პასუხისმგებელნი. თესმოთეგესთა სასამართლო **ჰელიაია** იყო. თესმოთეგესები ასევე თავმჯდომარეობდნენ იმ მსაჯულებს, რომლებიც ათენის სასარგებლოდ ათენსა და სხვა სახელმწიფოთა შორის ვაჭრობის სამართლებრივი რეგულაციის რაგიფიკაციას ახდენდნენ. ამის პარალელურად თესმოთეგესები განიხილავდნენ ამ რეგულაციის დროს წარმოქმნილ დავებს. ზოგიერთ შემთხვევაში მათ მსაჯულთა გარეშეც შეეძლოთ **სასჯელის** დადება. სასამართლო განხილვის გარეშე ისინი

სანქციას ადებდნენ იმ პირთა სიკვდილით დასჯას, რომლებიც აღრე ჩადენილი მკვლელობის გამო აგიკიდან იყვნენ გაძევებულნი და რომელთაც ისევ აგიკაში წააწყდებოდნენ. ძვ. წ. IV ს-ში მათ ევალეობდათ განეხილათ **კანონები** – ხომ არ იყვნენ ისინი არათანმიმდევრულნი ან არაბუნებრივნი. იმ შემთხვევაში, თუ ზოგიერთი კანონი ასეთად წარმოჩინდებოდა, თესმოთეგესები მოითხოვდნენ **ნომოთეგესების** დანიშვნას. ამასთან, თესმოთეგესებს უნდა გადაენაწილებინათ (კენჭისყრით) **მაგისტრატები** სასამართლოების მიხედვით და დაედგინათ სასამართლო პროცესის თარიღი. ეს მოვალეობა მათ მას შემდეგ დაეკისრათ, რაც გაუქმდა კანონი ამა თუ იმ მაგისტრატის მუდმივად ერთსა და იმავე სასამართლოში მსახურების შესახებ.

თეგები (θητες) – დაქირავებული მუშახელი, ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოში თავისუფალ **მოქალაქეთა** ყველაზე დაბალი სოციალური ფენა. ათენში **სოლონის** მიერ ქონებრივი ცენზის მიხედვით ოთხ კლასად დაყოფილ მოქალაქეთაგან თეგები ყველაზე დაბალ საფეხურზე მდგომ მოსახლეობას წარმოადგენდა. მათი ყოველწლიური შემოსავალი 200 მედიმნოს პურზე (ან სხვა პროლუქტში მის ეკვივალენტზე, ან ფულად თანხაზე) ნაკლები იყო. სოლონმა უფლება მისცა თეგებს მონაწილეობა მიეღოთ **სახალხო კრებაში** და ასევე **ჰელიაიაში** (სახალხო სასამართლოში). მაგრამ ამავე სოლონის რეფორმით თეგებს არ შეეძლოთ არც **ბულებში** და არც სხვა სახელმწიფო თანამდებობებზე მსახურება. მიუხედავად იმისა, რომ ეს შეზღუდვები ფორმალურად არასდროს არ ყოფილა გაუქმებული, ძვ. წ. VI ს-ის დასასრულისთვის მათ ნაკლებად აქცევდნენ ყურადღებას. თეგები არ შედიოდნენ **ჰოპლიტთა** რიცხვში, რამეთუ მათ არ შეეძლოთ თავიანთი თანხებით შეეძინათ შესაფერისი სამხედრო აღჭურვილობა. მას შემდეგ, რაც ათენის უმთავრესი სამხედრო ძალა ფლოგი გახდა, თეგები სახელმწიფო სამხედრო სამსახურში შეიყვანეს. ისინი მსახურობდნენ მენიჩბეებად, მემღვაურებად, ფლოგის ოფიცრებად. მათ აღჭურვილობაზე ხარჯებს სახელმწიფო გამოყოფდა. სახმელეთო დანაყოფებში თეგები მსუბუქად შეიარაღებულ ქვეითებს წარმოადგენდნენ.

XII დაფის კანონები (leges duodecim tabularum) – შედგენილია V საუკუნეში (ძვ. წ. 451-450წწ.) **დეცემვირთა** კომისიის მიერ. XII დაფის კანონები იქცა რომაული საკანონმდებლო სისტემის ბაზისად. გადმოცემის მიხედვით, საბერძნეთში

გაიგზავნა დელეგაცია, რომელმაც შეისწავლა **სოლონის** კანონმდებლობა და თავისი მოღვაწეობის პირველ წელს დეცემვირებმა წარმოადგინეს კანონთა 10 დაფა. მომზადებულ კანონებს განიხილავდნენ, შეჰქონდათ შესწორებები და მხოლოდ შემდეგ ხდებოდა მათი დამტკიცება ცენტურიის **კომიციებში**. შემდეგ კანონები იგვიფრებოდა რკინის დაფებზე და იფინებოდა. 10 დაფის დამტკიცებასთან ერთად ნათელი გახდა, რომ კანონებს ჰქონდა ხარვეზები და მათ აღმოსაფხვრელად საჭირო იყო კიდევ 2 დაფის შექმნა, რის გამოც დეცემვირებს გაუგრძელდათ მოღვაწეობის ვადა ერთი წლით. საბოლოოდ შეიქმნა სულ კანონთა 12 დაფა. თორმეტი დაფის კანონები ძირითადად სისხლის და სამოქალაქო სამართლის შესახებ შექმნილი კანონების კრებულებაა, რომელშიც პირველად არის გატარებული **მოქალაქეთა** თანასწორობის იდეა. მისი მთავარი დანიშნულება იყო დაეცვა **პლებები** **პატრიციელთა** თავგასული მოქმედებისაგან. XII დაფის კანონთა ძირითად წყაროს ადათები და ადათობრივი სამართალი წარმოადგენს. სამწუხაროდ, ძველი პირველწყაროს სახით შემორჩენილი არ არის. იგი დაიწვა ძვ. წ. 387 წ. გალების შემოსევის დროს და მის შესახებ გვიანდელი ავტორების მიერ მოწოდებული ინფორმაციის მიხედვით ვმსჯელობთ (**ციცერონი**, **პომპონიუსი**, **ტიტუს ლივიუსი**, **დიოდოროსი** და სხვ.). ამასთანავე, გასათვალისწინებელია, რომ XII დაფის კანონებს ხშირად მიმართავდნენ პოლიტიკური ბრძოლის დროს, ამიტომ ცნობებს მის შესახებ დიდი სიფრთხილით უნდა მოვეკიდოთ. რაც შეეხება XII დაფის კანონთა კლასიფიკაციას, იგი ხელოვნური სისტემატიზაციის ნაყოფს წარმოადგენს: 1) I, II და III დაფებში მოცემულია სამოქალაქო პროცესის საკითხები. 2) IV და V დაფები ეძღვნება საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის საკითხებს, მშობლებსა და შვილებს შორის ურთიერთობას, მეუღლეთა პირად და ქონებრივ უფლებებს, მემკვიდრეობის გადაცემის წესებს და ა. შ. 3) VI და VII დაფებში მოცემულია სანივთო და ვალდებულებითი სამართლის საკითხები. აქ განხილულია საკუთრების, გირაოს, სერვიტუტების ან სხვისი ნივთით სარგებლობის უფლებების, სხვადასხვა სახის ხელშეკრულების თუ გარიგების საკითხები. 4) VIII და IX დაფებში მოცემულია სისხლის სამართლის საკითხები, ჩამოთვლილია სასჯელთა ცალკეული სახეები. 5) X დაფა საკრალური სამართლის საკითხებს ეხება. 6) XI და XII დაფა შეიცავს დამატებით მუხლებს წინა 10 დაფის ხარვეზების შესავსებად.

0

იმუნიტეტი (immunitas) – დიდი უბედურებისას ცალკეული პირის, ფუნებისა და მთელი თემის სამოგადობრივი ბეგარისაგან (მაგ., სამხედრო სამსახური, მეურვეობა და სხვ.) დროებით ან სამუდამოდ გათავისუფლება, დაფუძნებული ან კანონიერ გამამართლებელ საფუძველზე (excusatio – გამართლება) ან პრივილეგიებზე.

იმპერიუმი (imperium) – უმაღლესი რომაელი **მაგისტრატების** თანამდებობრივი ძალაუფლება, რომის სახელმწიფოებრივი მოწყობის მთავარი მახასიათებელი. იმპერიუმი არის უმაღლესი მაგისტრატის სამხედრო, სამართლებრივი, პოლიტიკური შეუზღუდავი ძალაუფლება. ამ ძალაუფლებით აღჭურვილი იყვნენ თავდაპირველად **მეფეები**, შემდეგ **პრეტორები**, **კონსულები**. რესპუბლიკის ხანაში თავიდან იმპერიუმის შეზღუდვა დაიწყო **პროვოკაციით** (provocatio ad populum). იმპერიუმის მფლობელის ძალაუფლების სიმბოლოს წარმოადგენდა მისი თანმხლები **ლიქტორები**, რომელთაც ხელში წკნელები და ზოგ შემთხვევაში ნაჯახიც ეკავათ. იმპერიუმის ძალაუფლებით აღჭურვილი ხელისუფალნი ძირითადად ერთი წლის ვადით იყვნენ არჩეული კოლეგიალობის სქემით. ირჩევდნენ იმ სახალხო კრებაზე (**კომიცია**), რომელიც ადრე comitia centuriata-ს წარმოადგენდა, თუმცა კანდიდატს უნდა მიემართა ამასთან ერთად უძველესი სახალხო კრებისათვის, რომელიც **კურიების** მიხედვით იყო ორგანიზებული (comitia curiata). ხელისუფლების ათვლა, რომელიც იმპერიუმით იყო აღჭურვილი, იწყება დაახლოებით ძვ. წ. 367 წ-დან 2 კონსული და ერთი სასამართლო **პრეტორი**, რომელთაც ძვ. წ. 241 წ-ს კიდევ ერთი პრეტორი დაემატათ (იგი განიხილავდა რომის მოქალაქეებს და უცხოელებს შორის არსებულ დავებს) – praetor peregrinus. პრეტორთა რიცხვი მოგვიანებით 4, 6, 8, 16 აღწევს. **სულას** პერიოდიდან პრეტორები **მოსამართლე** მაგისტრატები არიან, თუმცა მათ ხშირად ანდობდნენ ხოლმე სამხედრო და განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეების განხილვას. ყოველ პრეტორს საქმიანობის თავისი სფერო ჰქონდა, რომელიც ან კენჭისყრის, ან შეთანხმების საფუძველზე ღვინდებოდა (sortitio provinciarum). მათ ერთმანეთის წინაშე თანაბარი უფლებები ჰქონდათ და შეეძლოთ **ინტერკესიის** (intercessio) გამოყენება. იმპერიის გერიგორიამ იმპერიუმი იზღუდებოდა კანონებით და სხვა კონსტიტუციური ორგანოების უფლებამოსილე

ბით (კომიცია, პროვოკაცია, სენატი). იმპერიის საზღვრებს გარეთ ძალაუფლება შეუზღუდავი იყო და სამხედრო ძალაუფლებასაც გულისხმობდა (imperium militae). უფრო მაღალი რანგის მაგისტრატს ჰქონდა imperium maius, მაგ., კონსულის იმპერიუმი უფრო დიდი იყო, ვიდრე პრეტორის (imperium minus). ერთი რანგის მაგისტრატებს თანაბარი ძალაუფლება ჰქონდათ – par imperium. ყველაზე დიდი ძალაუფლება ჰქონდა დიქტატორს – imperium summum. გამონაკლისის სახით სენატი გამოიჩინა კერძო პირებს ანიჭებდა განსაკუთრებულ ძალაუფლებას, რომელიც დროში რეგლამენტირებული არ იყო – imperium proconsulare.

ინტერდიქტუმი (interdictum) – სასამართლო მაგისტრატის ბრძანება, რომელიც ორივე მხარის ინტერესებს ითვალისწინებს და ემსახურება საქმის სწრაფ გადაწყვეტას. ინტერდიქტუმს ჰქონდა დროებითი ადმინისტრაციული აქტის ხასიათი (მოწმეების დაკითხვის და საქმის დეტალური კვლევის გარეშე). მის საფუძველს წარმოადგენდა მოსარჩელის მტკიცებულება, რომელსაც მაგისტრატმა, სავარაუდოდ, წინასწარვე სიმართლედ აღიარებდა. ინტერდიქტუმი მიემართებოდა ან ბრალდებულს, ან ორივე მხარეს და შეიცავდა ბრძანებას, რომლის მიხედვითაც უნდა ემოქმედათ, ან თავი შეეკავებინათ გარკვეული მოქმედებებისაგან. უნდა აღინიშნოს, რომ უმრავლეს შემთხვევაში ინტერდიქტუმი საბოლოოდ წყვეტდა საკითხს. ამიგომ სამართალწარმოება აღარ გრძელდებოდა. მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ რომელიმე მხარე არ დაემორჩილებოდა ინტერდიქტუმს, საქმის კვლევა და წარმოება გრძელდებოდა და პირველ რიგში იძიებდნენ იმ საკითხის სამართლიანობას, რომლის საფუძველზეც გამოიცანა მაგისტრატმა ინტერდიქტუმი.

შინაარსის მიხედვით ინტერდიქტუმი სამ ჯგუფად იყოფა:

- 1) ყველაზე ძველ ფორმად ითვლება აკრძალვითი ინტერდიქტუმი (interdictum prohibitoria).
- 2) ადღენითი ინტერდიქტუმი (interdictum restitutoria) – ბრძანება პიროვნებისადმი, რათა მას დაებრუნებინა ნივთი ან აღედგინა ძველი მდგომარეობა.
- 3) წარდგენითი ინტერდიქტუმი (interdictum exhibitoria) – უწესებდნენ პირს, რომ მან წარმოადგინოს ნივთი ან მოიყვანოს ვინმე სასამართლოში. სხვა ჯგუფები, რომლებშიც თავის მხრივ რამდენიმე ინტერდიქტუმი ერთიანდება, იცავს სხვადასხვა ინტერესებს, ძირითადად საზოგადოებისას:

1) interdictum de cloacis – ეხებოდა საზოგადოებრივი და კერძო არხების გაწმენდას, რაც მოსახლეობის ჯანმრთელობის მდგომარეობაზე ზრუნვით იყო ნაკარნახები.

2) interdictum de fluminibus publicis – ეხებოდა მდინარეზე ცურვას და კრძალავდა მდინარეზე ნებისმიერი ნაგებობის აშენებას, რომელიც ხელს შეუშლიდა ნაოსნობას.

3) interdictum de itineribus publicis – საზოგადოებრივ გზებს, მათ მოწყობას, გამოყენებას და შეკეთებას ემსახურებოდა.

4) interdictum de locis publicis – იცავდა საზოგადოებრივ ადგილებს დაზიანებისაგან და ისეთი ნაგებობების აშენებისაგან, რომლებიც ხელს შეუშლიდა მათ რაციონალურ გამოყენებას და ა.შ.

ინტერდიქცია (interdictio) – აკრძალვა, რომელსაც შესაბამისი ინსტანცია აწესებდა. 1) ქონების განგების აკრძალვა პიროვნების მფლანგველად გამოცხადებით (aere commercioque, interdictio bonorum, interdictio prodigi). თავდაპირველად ინტერდიქცია იცავდა მფლანგველის შვილებს და ეხებოდა მხოლოდ იმ ქონებას, რომელიც მემკვიდრეობით უნდა გადასულიყო შვილებზე. მოგვიანებით ინტერდიქციის ხასიათი შეიცვალა და აკრძალვა ვრცელდებოდა მემკვიდრეობით მიღებულ ქონებაზეც, რაც არა მარტო მფლანგველის შვილებს, არამედ თვითონ მფლანგველსაც იცავდა.

აკრძალვა წყალსა და ცეცხლზე (interdictio aquae et ignis), ანუ უარის თქმა თანამოქალაქეებთან თანაცხოვრებაზე, რასაც ავტომატურად ქონების და მოქალაქეობის ჩამორთმევა მოჰყვებოდა იმ მოქალაქისათვის, რომელიც საკუთარი სურვილით გოვებდა ქვეყანას. უკან დაბრუნების შემთხვევაში ნებისმიერს შეეძლო მისი მოკვლა და ეს დანაშაულად არ ითვლებოდა.

განსაზღვრულ გერიგორიაზე შესვლის ან გერიგორიიდან გასვლის აკრძალვა (interdictio locorum).

ინტერკესია (intercessio) – 1) მაგისტრატის უფლება გაუქმებულად გამოაცხადოს სხვა მაღალი თანამდებობის პირის მიერ უკვე მიღებული გადაწყვეტილება. მაგ. **სახალხო გრიბუნს** უფლება ჰქონდა გაუქმებინა **კონსულის** გადაწყვეტილება. ინტერკესია მოქმედებდა კანონპროექტებსა და განსახილველად გამოგანილი საკითხებისა და არა იმ კანონების მიმართ, რომლებიც უკვე დამტკიცებული იყო კენჭისყრის საშუალებით. ხელახალი განხილვის შემდეგ საქმე

ისევე იმავე მაგისტრატთან ბრუნდებოდა, თუმცა არ შეიძლებოდა **მაგისტრატის** იძულება, მიელო სხვა გადაწყვეტილება (მაგრამ ეს შეეძლო გაეკეთებინა მის **კოლეგას** ან **მოადგილეს**). ინგერკესიის (ჩარევა) გამოყენება არ შეიძლებოდა ერთადერთი **დიქტატორის** გადაწყვეტილების წინააღმდეგ. 2) გადასახადების ძალისმიერი მეთოდებით ამოღება (*intercessio militaris* იგივე *executio*). 3) საკუთარ თავზე სხვისი ვალდებულების აღება იმის გათვალისწინებით, რომ მოვალე თვითონვე გაუსწორდება მევალეს. ქალთა ინგერკესია აიკრძალა პრინციპატის ხანიდან (**ავგუსტუსის** და **კლავდიუსის** ედიქტები). აკრძალვა არ ვრცელდება განსაკუთრებულ შემთხვევებზე: მშითვის დადგენისას და როდესაც ქალი მოქმედებს საქმის ვითარების სრული გააზრებით. ქალის ინგერკესია მხოლოდ იმ შემთხვევაშია დასაშვები, თუ წარმოდგენილია ლოკუმენტურად და მას ხელს აწერს სამი **მოწმე**.

ინფამისი (*infamis*) – ცუდი ავგორიგეგის მქონე პიროვნება. *infamia* – ცუდი სახელი. **პრეტორის ედიქტით** იგნომინიოსუსი (*ignominiosus*) იყო უწესო პიროვნება, რომელიც **ცენზორის** მიერ გაკიცხული ან დასჯილი იყო და პროცესუალურ წარმოებაში შეზღუდული უფლებებით სარგებლობდა. ინფამისი მოკლებული იყო არჩევნებში მონაწილეობის უფლებას (*ius suffragii*) და კენჭს ვერ იყრიდა თანამდებობაზე (*honorum*), არ ჰქონდა უფლება სასამართლოში გამოსვლისა, ვერც სხვას წარმოადგენდა სასამართლოში. მას უწესდებოდა შეზღუდვები **ქორწინებისას** და ა. შ. სავარაუდოდ, ის სამხედრო სამსახურისაგანაც გათავისუფლებული იყო. ინფამია წარმოადგენდა ან უწესო ქცევის და სამარცხვინო საქმიანობის (**გლოვის** ადათის დარღვევა, ორმაგი დანიშვნა ან ქორწინება, გარყვნილება, თამაში სცენაზე ან არენაზე გარეულ ცხოველებთან ბრძოლა და ა. შ.) ან დანაშაულის შედეგს, რომელსაც თან ახლდა საქმის გამოძიება და სასჯელი. **ციცერონის** დროს ინფამია მოსდევდა სისხლის სამართლის ნებისმიერ დანაშაულში მსჯავრდებულს, მანამდე კი მხოლოდ იმ დანაშაულის ჩადენას, რომელიც მუსტად იყო მითითებული კანონში. ინფამია ელოდა იმ პირებსაც, რომლებიც კერძო სამართალდარღვევაში იყვნენ მხილებულნი (ქურდობა, ძარცვა, გყუილი, იმ მოვალეობებისათვის თავის არიდება, რომლებიც განსაკუთრებულად წმინდად ითვლებოდა. მაგ. მეურვეობა). **იუსტინიანუსის სამართალმა** შექმნა სპეციალური იურიდიული ინსტიტუტი ინფამია, სადაც სამართლებრივად იყო რეგლამენტირე-

ბული ღირსების შელახვა (განსხვავებით ცუდი რეპუტაციისაგან – *turpitudō*), და თან ახლდა უფლებრივი შემლუღვა, მაგ., *feminae probrosae* – ცუდი რეპუტაციის ქალები, როსკიპები და მსახიობები). ამავე კატეგორიაში გადიოდა ინგესტაბილისი – *intestabilis* – პიროვნება, რომელსაც თავად ჩამორთმეული აქვს **მოწმის** უფლება და ვერც საკუთარ მოწმედ მოიწვევს ვინმეს. რამდენადაც ინგესტაბილისს ჩამორთმეული ჰქონდა მოწმის უფლება, მას **ანდერძის** დაგოვებაც არ შეეძლო.

ისოპოლიტეია (*ισοπολιτεία*) – ახალი მოქალაქეებისათვის **მოქალაქეობის** ბოძება ძველი მოქალაქეების თანაბარი უფლებებით. ეს ტერმინი უმთავრესად პიროვნებათათვის მოქალაქეობის ბოძების შემთხვევაში გამოიყენებოდა, თუმცა თანდათანობით ის ასევე გეგნიკური ტერმინი გახდა და აღნიშნავდა სახელმწიფოს მოქალაქეთა მთელი კორპუსისათვის მოქალაქეობის ბოძებას. ამასთან გამოიყენებოდა ორ სახელმწიფოს შორის მოქალაქეობის ორმხრივი მინიჭების აქტის აღსანიშნავად. მოქალაქეობის ცალმხრივი ჩუქების აქტი ჩნდება ძვ. წ. 405/4 წ-ს (ათენის მიერ სამოსელთათვის ათენის მოქალაქეობის მინიჭება). ძვ. წ. IV ს-ში ორმხრივი ჩუქების შემთხვევები დასტურდება. ამასთან აღსანიშნავია, რომ ისოპოლიტეიათი დაკავშირებული ქალაქები არ იყვნენ გაერთიანებულნი, ისინი დამოუკიდებელ ქალაქებად რჩებოდნენ. *ισοπολιτεία* მოკავშირეობის სხვადასხვა ხელშეკრულებაში იყო შეგანილი. სანაცვლოდ, ერთი სახელმწიფოს მოქალაქეები მეორის პოგენციური მოქალაქეები ხდებოდნენ. იმისათვის, რომ ისინი მოქმედი მოქალაქეები გამხდარიყვნენ, საცხოვრებლის დაფუძნება და დარეგისტრირება იყო საჭირო. იყო სხვა პრივილეგიებიც, როგორც იყო მიწის ფლობის უფლება, ეპიგამია – ქორწინების უფლება, ვაჭრობის უფლება იმპორტისა და ექსპორტის გადასახადთა გარეშე.

იულიანუს ოქტავიუს კორნელიუს ემილიანუსი (*Iulianus Octavius Cornelius Salvius I Aemilianus*) (დაახლ. ახ. წ. 100 წ. – ?) – ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი იურისტი ჩრდილოეთ აფრიკიდან, ეჭირა მაღალი სახელმწიფო თანამდებობები (იყო ნაცვალის გერმანიამი, ესპანეთისა და აფრიკაში), **კონსული** (148 წ.), **ჰადრიანუსის**, ანტონინუს პიუსის, **მარკუს ავრელიუსის** და ლუციუს ვერუსის მრჩეველი, საბინელების უკანასკნელი მეთაური. სამართალში თავისი გამორჩეული გონიერებისა და ცოდნის წყალობით სარგე-

ბლობდა დიდი ავტორიტეტით, ასევე ჰადრიანუსის განსაკუთრებული ნდობით, რომლის დაფასებითაც შეაგროვა რესპუბლიკის დროინდელი პრეგორების ედიქტები და განალაგა ისინი გარკვეული რიგით (edictum perpetuum Hadriani). იულიანუსმა შექმნა კლასიკური სამართალწარმოების ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწარმოები დიგესტები – იურიდიული კრებულები – (Digesta) 90 წიგნად, განსჯანი (responsa) რომაული სამართლის ყველა სახისა და ყველა სფეროდან, რომელთაგან მრავალრიცხოვანი ამონარიდები იუსტინიანუსის დიგესტებმა შემოგვინახა; იულიანუსი ავტორია კომენტარებისა მინიკიუსისადმი (Ad Minicium); შესაძლოა, მის კალამს ეკუთვნოდეს „ორამროვნების შესახებ“ (De ambiguitatibus);

იუსტინიანუსი (Iustinianus I) (ახ. წ. 482-565 წწ.) – აღმოსავლეთ რომის იმპერიის იმპერატორი (527-565). თეოფილეს ხელმძღვანელობით მიიღო კარგი იურიდიული განათლება. ხალხის კეთილგანწყობა კონსულობისას (530 წ.) ჯერ კიდევ თავისი ბიძის, იუსტინუსის სიცოცხლეში დაიმსახურა და მის სიკვდილამდე იგი იმპერატორად (527 წ.) გამოაცხადეს.

იუსტინიანუსი იმპერატორობის საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე ებრძოდა სახელმწიფოს მგრებს დიპლომატიური ხელოვნებით, მოსყიდვით, ასევე ომებით. ყველაზე მნიშვნელოვანი ომები გადაიხდა იტალიაში ვანდალებისა და ოსტგოტებისა და სპარსელების წინააღმდეგ. უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა იუსტინიანუსის ინიციატივით მოქმედი რომაული სამართლის კოდიფიკაციას (529 წ.). გრიბონიანუსის ხელმძღვანელობით, უპირველეს ყოვლისა, შეაერთეს საიმპერატორო სამოქალაქო სამართლის დადგენილებების კორპუსი (Constitutiones Corpus iuris civilis) 12 წიგნად, შემდეგ კი Digesta-ში 50 წიგნად იურისტების თხზულებებიდან ამონარიდები და დაამუშავეს ახალი სახელმძღვანელო დადგენილებები (Institutiones) 4 წიგნად. შემდეგ ამას დაემატა საკანონმდებლო დამატებები (Novellae) ბერძნულ ენაზე.

იუსტინიანუსი ცდილობდა აღმოსავლეთ რომის სახელმწიფოს ეკონომიკურ და პოლიტიკურ სტაბილიზაციასა და რომის იმპერიის აღდგენას მის ადრინდელ საზღვრებში. ენერგიულ, მამაც მმართველს, შესანიშნავ ორგანიზატორს შეეძლო შეერჩია კარგი კანდიდატურები უმაღლესი სახელმწიფო თანამდებობებისათვის. ოცნებობდა, აღედგინა რომაული იმპერია მისი მთელი ბრწყინვალეობით. იუსტინიანუსი შეეცა-

და აღედგინა ტრადიციები, ლათინური გახადა ოფიციალურ ენად და ბრძანა, რომაული სამართლის ფასეულობების შესანარჩუნებლად მათი დამუშავება.

იუსტინიანუსი ეყრდნობოდა საშუალო მიწათმოქმედების ფართო ფენას და კურიალებს (კურიის წევრებს). გადასახადების გაზრდა უპირველეს ყოვლისა გლეხებს ავიწროვებდა, მაგრამ ქალაქის მოსახლეობაშიც დიდი მღელვარება გამოიწვია. მძლავრმა აჯანყებამ, სახელად „ნიკა“ ანუ „გაიმარჯვა“, კონსტანტინოპოლის მთელი მოსახლეობა მოიცვა (532 წ.), მაგრამ იუსტინიანუსის ბრძანებით ჩახშობილ იქნა.

იუსტინიანუსის დროს ყვაოდა ლიგერატურა და ხელოვნება (არქიტექტურა, განსაკუთრებით ეკლესიების (წმ. სოფიას) მშენებლობა და მობაიკის ხელოვნება). მაგრამ იუსტინიანუსის წამოწყებულმა რომის იმპერიის რესტავრაციის ცდამ სახელმწიფოს ეკონომიკური რესურსები გამოფიტა (მან ცარიელი ხაზინა დაგოვა) და იუსტინიანუსის სამფლობელო მისი მემკვიდრეებისას დაიხვრა. იუსტინიანუსი მხარს უჭერდა ორთოდოქსულ ქრისტიანულ ეკლესიას, იბრძოდა მონოფიზიტების წინააღმდეგ და 529 წ-ს დახურა ათენის ფილოსოფიური სკოლა (ათენის აკადემია), ნეოპლატონიზმის საყრდენი.

კ

კალათი, სვანეთი – ხორაგეულობა, პური და არაყი, 30-40 კაცის სამყოფი ვახშმიდან დილამდე, რომელიც საცოლის მშობლებს მიჰქონდათ სასიძოს სახლში და უმასპინძლებოდნენ როგორც თავიანთ მამრებს, ისე სასიძოს სტუმრებსაც, რომელთა რიცხვი ყოველთვის აღემატებოდა საცოლისგან მიჰაგიჟებულ სტუმარ-მამრებს. უშგულის საზოგადოებაში კალათი 30 პურით შემოიფარგლებოდა. „კალათი“ საქმროს სახლში მიჰქონდათ ხარ-მარხილით, რომელსაც საცოლეს მისვლამდე უნდა მიეღწია.

კანდიდატი (candidatus) – პრეტენდენტი **მაგისტრატის** თანამდებობაზე იცვამდა თეთრ გოგას და მეგობრებითა და მონებით (nomenclatores) გარშემორტყმული არჩევნების წინ დადიოდა ქალაქში, ცდილობდა ამომრჩევლის გულის მოგებას (**lex Pompeia 5**). უკვე გვიანი რესპუბლიკის ხანაში წინასაარჩევნო კამპანიას თან ახლდა ინტრიგები, მოსყიდვები. **პრინციპატის** ხანაში იმპერატორის მიერ წამოყენებული კანდიდატის დამტკიცებას **სენატის** მხრიდან ფორმალური ხასიათი ჰქონდა.

კანონი, ათენი (νόμος) – როგორც ჩანს, ძვ. წ. V ს-ში ათენელები საკანონმდებლო სივრცეში ორ ცნებას – νόμος-ს და ψήφισμα-ს ერთმანეთის მონაცვლეობით იყენებდნენ იმ ოდენობის აღსანიშნავად, რომელსაც ჩვენ „კანონს“ ვუწოდებთ. ძვ. წ. IV ს-ში ცნებებმა – νόμος-მა და ψήφισμα-მ განსხვავებული მნიშვნელობა შეიძინა: νόμος იყო „კანონი“, ხოლო ψήφισμα – „დეკრეტი“. (ძვ. წ. V ს-ში ამ ტერმინების მეგ-ნაკლებად ეკვივალენტური გამოყენებისათვის იხილეთ ქსენოფონი, ჰელენიკა, 1. 7. 20-22). ძვ. წ. IV ს-ში კანონები მიიღებოდნენ კანონშემოქმედების სპეციალური პროცესის მეშვეობით, მაშინ როდესაც დეკრეტთა მიღება **სახალხო კრებაზე** კენჭისყრით ხდებოდა. ათენურ სამართალწარმოებაში კანონები აღემატებოდა დეკრეტებს.

კანონები განსაზღვრავდნენ, თუ რა სახის დეკრეტების მიღება შეეძლო სახალხო კრებას. ასე მაგალითად, არსებობდა კანონი, რომელიც ნებას რთავდა სახალხო კრებას, მიეღო **მოქალაქისათვის** პატივის მიმნიჭებელი დეკრეტი, მაგრამ იგივე კანონი ზღვარს უდებდა ასეთი პატივის მიღების პირობებს. სასამართლოებს (იხ. **დიკასტერიონი**) კანონებზე დაყრდნობით შეეძლოთ ამა თუ იმ დეკრეტის გაუქმება. დეკრეტი შემდეგი ფორმულირებით იწყებოდა: „ხალხმა გადაწყვიტა, რომ...“, ან „ბუღემ და ხალხმა გადაწყვიტეს, რომ...“ (IG II² 206 4-5; IG II² 206 28-30); კანონი კი იწყებოდა ფორმულირებით: „**ნომოთეტესებმა** გადაწყვიტეს, რომ...“ (SEG 12 87. 607).

ათენელებს არ ჰქონდათ აშშ-ის მსგავსი ფორმალური კონსტიტუცია, ანუ კანონთა კორპუსი, რომელიც ფუნდამენტალურად განსაზღვრავს სახელმწიფოს. თუმცა, ზოგიერთ კანონს ჰქონდა დამატებითი პუნქტები, რომლებიც ართულებდნენ კანონის შეცვლას.

ათენის კანონმდებლობის სამი უმთავრესი პრინციპი შემდეგში მდგომარეობდა: ა) ათენის კანონები ეხებოდა ყველა პიროვნებას; ბ) ათენის კანონები უფრო ავტორიტეტული იყვნენ, ვიდრე დეკრეტები; გ) ძალა მხოლოდ დაწერილ კანონებს ჰქონდათ.

როდესაც **სოლონმა** ძვ. წ. VI ს-ში ათენური კანონების რევიზია მოახდინა, ახალი კანონები მან ხის დაფებზე – **აქსონებზე** ჩაწერა. დაფებზე თუ ქვაზე კანონთა ჩაწერით და მათი საჯარო აღვიღზე მოთავსებით (გამოქვეყნებით) კანონი ყველა მოქალაქისათვის და არა მხოლოდ ელიტის მცირე ნაწილისათვის იყო ხელმისაწვდომი. კანონთა ცოდნა მნიშვნელოვანი იყო გამომდინარე იქიდან, რომ სასამართლოში (იხ. **დიკასტერიონი**) მსაჯულები (იხ. **დიკასტესი**) იყვნენ

არჩეულნი რიგითი მოქალაქეებისაგან. თუმცა კანონები არ მოიცავდა ყველა შემთხვევითობას. ასე რომ, ნათელი კანონის არარსებობის შემთხვევაში, მსაჯულები თავისუფალნი იყვნენ ხმა მიეცათ ან დაუწერელი კანონების, ან სამართალის მათეული გაგებიდან გამომდინარე.

კანონმდებლობა, რომი – რომის სამართლის საფუძველს წარმოადგენს:

- 1) ადათობრივი სამართალი – ადათები შერწყმული იყო რელიგიურ და მორალურ ნორმებთან (mores maiorum). სახელმწიფოს განვითარებასთან ერთად ადათობრივი სამართალი ვეღარ აკმაყოფილებდა სახელმწიფოს სამართლებრივ მოთხოვნებს, ამიგომ ადათი ადგილს უთმობს 2) კანონებს. პირველი კანონები სათავეს იღებს ძვ. წ. VI ს-დან. **სერვიუს ტულიუსის** რეფორმა შეიძლება ჩაითვალოს პირველ კანონებად (ძვ. წ. 509 წ.). სერვიუს ტულიუსი რიგით VI **მეფეა** (rex), რომელიც რომს მართავდა VI საუკუნის შუახანებში (ძვ. წ. 578- 533წწ.). ტაციტუსის მიხედვით, პირველ კანონმდებლად სწორედ სერვიუს ტულიუსი ითვლება, რამდენადაც მისი წინამორბედები მხოლოდ ცალკეული დადგენილებების და კანონების გამოცემით იფარგლებოდნენ. მეფეების განდევნის შემდეგ გამოიცა მხოლოდ ცალკეული კანონები **პატრიციელთა** გავლენის შესამცირებლად. საბოლოოდ ძვ. წ. 451 - 450 წწ. **დეცემვირთა** მიერ შემუშავდა **XII დაფის კანონები**. XII დაფის კანონებმა საფუძველი ჩაუყარა რომაულ კანონმდებლობას. **leges Liciniae Sextiae** (იხ. **გაიუს ლიცინიუს სტოლონი**) ძვ. წ. 366 წ-ს უმრუნველყო **პლებეების** სამართლებრივი მდგომარეობის მეგ-ნაკლები გათანაბრება **პატრიციებთან**. ორი შემდგომი საუკუნე, რომლებიც აღსავსე იყო განუწყვეტელი ომებით სხვა ხალხებთან, არ გამოირჩეოდა კანონმდებლობის განვითარებით, პირიქით, ლიცინიუსის კანონები დაივიწყეს. შემდგომ აღმეფებულ კანონმდებლობის განვითარების ისტორიაში შეიძლება ჩაითვალოს ძმები **გრაკქუსების** მოღვაწეობა. **სულას** რეფორმები (leges Corneliae) (ძვ. წ. 87 წ.) მიმართული იყო სახელმწიფოს სრული რეორგანიზაციისაკენ არისტოკრატის გაძლიერების კუთხით. ამ კანონების გამოცემის თანმიმდევრობა ბოლომდე გარკვეული არ არის. თემატურად ისინი შეიძლება დაიყოს ბლოკებად: ა) **სახელმწიფო მოწყობა**: 1) de comitiis centuriatis – ამ კანონის მიხედვით აღდგა ცენტურიის **კომიციების** მუშაობა, თუმცა მალევე ისევ გაუქმდა. 2) de magistratibus – დაამტკიცა თანამდებობათა ძველი თანმიმდევრობა. 3) de tribunicia potestate

– ამ კანონმა თითქოს მთლიანად გაანადგურა გრიბუნაგის მნიშვნელობა, შებღუდა *ius cum plebe agendi* იმ დონემდე, რომ გრიბის კომიციებში განსახილველად შესაგან კანონპროექტებს აღგენდა **სენატი**. 4) *de octo praetoribus* – **პრეგორთა** რაოდენობა გაიზარდა 8 კაცამდე. 5) *de XX questoribus* – **კვესტორთა** რაოდენობა გაიზარდა 20 კაცამდე. 6) *de sacerdotis* – გაუქმდა (*lex Domitia* (ძვ. წ. 103წ.)). სულამ გააუქმა ეს კანონი, ხოლო მოგვიანებით აღადგინა იგი *lex Atia*-მ (ძვ. წ. 63 წ.). 7) *de provinciis ordinandis* – მიანიჭა სენატი უფლება დაენიშნა თანამდებობის პირები **კონსულის** და პრეგორის პროვინციებში. ამასთანავე შემოიღო კანონი, რომლის მიხედვითაც, ჩინოვნიკებს სამსახურებრივი ვადის ამოწურვის შემდეგაც 1 წლით უგრძელდებოდათ **იმპერიუმი** და იგზავნებოდნენ პროვინციაში. ბ) *სისხლის სამართლის სფერო და სამართალწარმოება*. მას შემდეგ, რაც სულამ **მოსამართლის** წოდება სენატორებს უბოძა, დააკანონა საქმეების განხილვა *quaestiones perpetuae*-ს მიერ (**მუდმივმოქმედი სასამართლო** სისხლის სამართლის საქმეების განსახილველად. მან ჩაანაცვლა კომიციებში საქმის განხილვა). არადემოკრატიული რეფორმები გაგარდა პოლიციის სისგემში და კანონმდებლობაში. სულას სიკვდილთან ერთად (ძვ. წ. 78 წ.) ისევე ჩნდება დემოკრატიული ოპოზიცია, რომელიც ცალკეული კანონებით ცდილობს სახელმწიფოში მდგომარეობის დარეგულირებას. **კეისარსა** და პომპეუსს შორის მიმდინარე ბრძოლის პირობებში კანონმდებლობა ბრძოლის იარაღად იქცა, სადაც კანონებს ცვლიდნენ და გამოსცემდნენ ახალს ძირითადად საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე. **ავგუსტუსმა** შეძლო კანონების საშუალებით აღედგინა წესრიგი ქვეყანაში, შექმნა მსგოვართა ძლიერი ინსტიტუტი (*delatores*). თუმცა დროთა განმავლობაში მსგოვრები არა სახელმწიფო, არამედ საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე მოქმედებდნენ. თუ რესპუბლიკის პერიოდში კანონებს ღებულობდა სახალხო კრებები (კურიის, ცენტურის, გრიბის კრებები). იმპერიის პერიოდში სახალხო კრებების როლი დაეცა და კანონების გამოცემის უფლება მიისაკუთრა იმპერატორმა. იმპერატორის განკარგულებებს ეწოდებოდა **კონსტიტუციები**. ისინი 4 ჯგუფის იყო: ა) **ელიქტები** – მთელი მოსახლეობისათვის სავალდებულო განკარგულებები; ბ) **რესკრიპტები** – ცალკეულ საქმეებზე გამოცემული განკარგულებები; გ) **მანდატები** ანუ იმპერატორის მიერ მოხელეებისათვის მიცემული დავალებები; დ) **დეკრეტები**

ანუ იმპერატორის გადაწყვეტილებები მასთან შესულ სადავო საქმეებზე. 3) **მაგისტრატების (პრეგორი, ცენზორი, კონსული, ელიტი, კვესტორი, პლესის გრიბუნი, დიქტატორი)** ელიქტებს კანონის ძალა ჰქონდა. ელიქტი იყო საჯარო განცხადება-ბრძანება. ყველაზე ღილი მნიშვნელობის იყო პრეგორის ელიქტები. მაგისტრატების ბრძანებები ერთი წლის განმავლობაში მოქმედებდა. თუმცა ეს არ ეხებოდა პრეგორის ელიქტებს, რომლებსაც ხანგრძლივი მოქმედების ვადა ახასიათებდა. 4) როგორც რესპუბლიკის, ისე იმპერიის ხანაში ღილი როლი შეასრულეს კანონმდებლობის განვითარების საქმეში რომაელმა იურისტებმა. იურიდიულ სამსახურს რომში საფუძველი ჩაეყარა ძვ. წ. III ს-ში. პირველ იურისტად ასახელებენ **გაბერიუს კორუნკანიუსს** (გარდაიცვალა ძვ. წ. 236 წ-ს), თუმცა ზოგიერთი მეცნიერი ვარაუდობს, რომ კორუნკანიუსამდეც მოღვაწეობდნენ იურისტები. იურისტთა მოღვაწეობა რამდენიმე მიმართულებას შეიცავდა: 1) იურიდიულ მოქმედებათა შესაგყვისი ფორმულირების ჩამოყალიბება (*cavere* – ფორმულირების შედგენა). 2) იურიდიულ საკითხებში მოქალაქეებისათვის, სახელმწიფო მოღვაწეებისათვის კონსულტაციების მიცემა (*respondere*). 3) სასამართლოში მოსარჩელის ან მოპასუხის მხარეზე გამოსვლა მისი ინტერესების დაცვის მიზნით (*agere*). რომაელი იურისტი ულპიანუსი (ახ. წ. III ს.) ერთმანეთისაგან განასხვავებს კერძო (*ius privatum* – არეგულირებდა ცალკეულ პირთა შორის დავას და იცავს მათ ინტერესებს) და საჯარო სამართალს (*ius publicum* – იცავდა სახელმწიფოს და საზოგადოების ინტერესებს). კანონის წინაშე რომში ყველა ადამიანი არ იყო თანაბარუფლებიანი. პირთა უფლებამოსილებას ეწოდებოდა სტატუსი (*status*) და აერთიანებდა სამ ელემენტს: 1) თავისუფლების სტატუსი (*status libertatis*) – (თავისუფალი და არათავისუფალი მოქალაქეები). 2) მოქალაქეობის სტატუსი (*status civitatis*) (რომაელი მოქალაქეები და არარომაელები – ლათინები, **პერეგრინები**). 3) საოჯახო სტატუსი (*status familiae*) – რომაელი მოქალაქის მდგომარეობა ოჯახში. **რომის მოქალაქეთა** უფლებრივი მდგომარეობა სამოქალაქო სამართალში შეიცავდა ორ ელემენტს: 1) ქორწინების უფლება 2) კომერციის უფლება (ქონების შეძენა – გასხვისების უფლება). რომის სამოქალაქო სამართალში ღილი მნიშვნელობა ენიჭებოდა პირის ქმედითუნარი-

ანობას (ასაკი და შერაცხადობა). ძველ რომში ქმედითუნარიანობის შემღუღვის ერთ-ერთი პირობა იყო სუბიექტის აღიარება უსირცხვილოდ, უსინდისოდ,

რომაულ კანონმდებლობაში განარჩევენ: I) სანივთო სამართალს, რომელსაც უკავშირდება კერძო საკუთრების უფლება, რაც პირველად რომის სამართალმა დაამუშავა. II) ვალდებულებითი სამართალი (obligatio) რომის სამართალში სახელმწიფოს განვითარების გვიან ეტაპზე ჩამოყალიბდა. ეს არის ხელშეკრულებები (contractus). მისი სახეები: სესხის, თხოვნის, შენახვის, ყიდვა-გაყიდვის, ქირავნობის, მომსახურების, ნარდობის, მინდობილობის, ამხანაგობის და სხვ. და ვალდებულებები (delictum). რომელი იურისტი გაიუსი ვალდებულების წარმოშობის საფუძვლებს სამ ჯგუფად ჰყოფდა: 1) ვალდებულებანი, რომლებიც წარმოიშობა ხელშეკრულებიდან; 2) ვალდებულებანი, რომლებიც წარმოიშობა ზიანის მიყენების ან უფლების დარღვევის გამო – დელიქტები; 3) ვალდებულებანი, წარმოშობილი სხვა მიზეზთა გამო. იგივე გაიუსი და იუსტინიანუსის ინსტიტუციები იცნობს ვალდებულების წარმოშობის 4 ფორმას : 1) ხელშეკრულებიდან წარმოშობილი ვალდებულებანი; 2) კვაზი-ხელშეკრულებები; 3) ვალდებულებები, წარმოშობილი ზიანის მიყენების გამო; 4) კვაზიდელიქტებიდან წარმოშობილი ვალდებულებანი. III) საოჯახო სამართალი IV) სამემკვიდრეო სამართალი; V) სისხლის სამართალი.

კანონები არსის მიხედვით ორ გიჰად იყოფოდა: Leges privata, რომლებიც კერძო პირთა, ცალკეულ მოქალაქეთა ინტერესებს იცავდა და არეგულირებდა. კერძო კანონთა გვერდით ფუნქციონირებდა Leges publicae, რომლებიც იცავდა რომელი ხალხის სუვერენიტეტს.

კანონმდებლობითი ფუნქციით აღჭურვილი იყვნენ მაღალი რანგის **მაგისტრატები** (magistratus maiores), კრებებზე – **გრიბუნები**. კანონპროექტის ავტორს წინასწარ უნდა წარმოედგინა იგი (გამოეფინა) – promulgatio გარკვეული პერიოდის განმავლობაში (არაუმცირეს სამი კვირისა) მოქალაქეებს შეეძლოთ შეესწავლათ კანონპროექტი და შეეგანათ მასში ცვლილებები.

ხმის მიცემის დღეს მაგისტრატი შეკრებილთ უკითხავდა კანონპროექტს, რომელიც ახლა უკვე აღარ ექვემდებარებოდა ცვლილებებს) და შემოდოდა ხმის მიცემის წინადადებით, რომელიც ჩვეულებრივი წესით გარდებოდა: UR (uti rogas – როგორც შენ შემოგვთავაზებ = დადებ-

ითი ხმა) და A (absolvo – უარს ვამბობ ახალ წინადადებაზე). თუ კრება კანონს მიიღებდა, მაგისტრატი ბრძანებას გასცემდა, რომ საზემოდ გაეხმოვანებინათ იგი (renuntiatio – ხმის მიცემის შედეგების გამოქვეყნება). ამის შემდეგ კანონი უკვე ძალაში შედიოდა. შესაძლებელი იყო კანონი ძალაში შესულიყო გარკვეული პერიოდის შემდეგ (vocatio legis). აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა კანონის სენატის მიერ დამტკიცება (auctoritas patrum), რომელიც lex Publilia 3-ის მიხედვით წინასწარ გაიცემოდა. მიღებული კანონის გექსტი ინახებოდა სახელმწიფო არქივში – aerarium populi Romani.

კანონი თავის სახელწოდებას იღებდა ავტორის გვარის მიხედვით. **კონსულის** მიერ შემოგანილ კანონებს ეწოდებოდა Lex consulares, სახალხო გრიბუნის მიერ შემოგანილს – Lex tribuniciae. კანონი შედგებოდა სამი ნაწილისაგან: praescriptio legis (კანონის შესავალი ნაწილი), rogatio legis (კანონის უშუალო გადმოცემა, რომელიც შეიძლება თავებად იყოს დაყოფილი) და sanctio (კანონის ის ნაწილი, სადაც გადმოცემულია, თუ რა მოჰყვება ამ კანონის არშესრულებას). სანქციის მიხედვით კანონები იყოფოდა Leges perfectae (კანონის წინააღმდეგ მიმართული ქმედებები ითვლებოდა პიროვნებისათვის დამამცილებლად), Leges minus quam perfectae (კანონის დარღვევას თან ახლდა სასჯელი, ძირითადად ჯარიმა) და Leges imperfectae (ყოველგვარი სანქციის გარეშე). უკანასკნელი გიჰის კანონები კანონთა უმრავლესობას წარმოადგენდა. Leges rogatae-ს უპირისპირდებოდა Leges datae, რომელთაც თავად მაგისტრატი გამოსცემდა, აღჭურვილი იყო რა ამ ფუნქციით სახალხო კრების თუ სენატის მიერ. იმის მიხედვით, თუ სად უყრიდნენ კანონს კენჭს, კანონები იყოფოდა Leges curiatae და Leges tributae. ერთსა და იმავე საკითხთან დაკავშირებით ხშირად რამდენიმე კანონი გამოიცემოდა, რადგან არ ხდებოდა მიღებული კანონის დაცვა, ამის გამო ჩამოყალიბდა კანონთა მსხვილი ჯგუფები: Leges agrariae – არეგულირებდა სახელმწიფო მიწის განაწილების საკითხს და მთლიანად მოიცავდა აგრარულ სფეროს. აგრარული პრობლემა რესპუბლიკის ხანაში **პაგრიციებსა** და **პლებეებს** შორის დაპირისპირების მთავარ საგანს წარმოადგენდა. ამ კანონთაგან ყველაზე მნიშვნელოვნად შეიძლება ჩაითვალოს: Lex Apuleia 3; Lex Cocceia 3; Lex Sempronia 2.

Leges de alea – აზარტული თამაშების წინააღმდეგ იყო მიმართული (Lex Cornelia 9 – ნიდლავის

დადება შეიძლებოდა მხოლოდ ათლეგური შეჯიბრების დროს და იკრძალებოდა ამარგული თამნამებისას. იმავე შინაარსის იყო lex Publicia 9 (75- 50 წწ.) და Lex Titia 3.

Leges de ambitu – დაახლოებით 13 კანონი, რომლებიც არეგულირებდა მაგისტრატის თანამდებობაზე წამოყენებულ კანდიდატთა საქციელს. მკაცრი სასჯელი ელოდა იმას, ვინც წინასწარჩვენო ინგრიგებში იქნებოდა შემწნეული (10 წლით მოკვეთა, სენატიდან, მაგისტრატურიდან დათხოვნა). მიუხედავად სასჯელის სიმკაცრისა კანონი ეფექტური არ იყო **ნობილიტეტის** ძალაუფლების პირობებში: lex Aufidia; lex Aurelia 3; lex Cornelia 10. 25, 28; lex Iulia 21; lex Tullia

leges de coloniis deducendis – კანონები კოლონიების დაარსების შესახებ.

leges de maiestate – მიმართული იყო იმათ წინააღმდეგ, ვინც ხელყოფდა ავტორიტეტებს,

leges de provocatione – ამ კანონებით ხდებოდა რომის მოქალაქეების ძირითადი უფლებების დაცვა: lex Duilia; lex Sempronia 7; lex Valeria 7.

leges de sacerdotis – ქურუმთა და წოდებათა შესახებ კანონები.

leges de sponsu – კანონები თავდებად დადგომის შესახებ; lex Appuleia; lex Cicereia.

leges fenebres – სიმწვავეით ვალი და საპროცენგო განაკვეთი აგრარული საკითხის შემდეგ მეორე ადგილზე იდგა რესპუბლიკის ხანაში: lex Claudia; lex Licinia de aere alieno; lex Poetelia Papiria 2.

leges frumentariae – არეგულირებდა ხორბლის დარიგების პროცედურას: lex Appuleia 4; lex Claudia 6; lex Sempronia 10.

leges iudicariae – კანონები სამართალწარმოების, სასამართლოს ორგანიზებისა და სასამართლოს შემადგენლობის შესახებ. გრაკქუსებიდან მოყოლებული ეს საკითხი **ნობილიტეტსა** და **მხედრებს** შორის მწვავე დაპირისპირების და ბრძოლის საგანს წარმოადგენდა: lex Aurelia 2; lex Cornelia 5; lex Iulia 32, 33; lex Livia 3; lex Sempronia 12; lex Servilia.

leges repetundarum – შეიცავდა დაახლოებით 10 კანონს გამოძალვის, თანამდებობრივი გაფლანგვის და მაგისტრატთა მექრთამეობის შესახებ. კანონი თავდაპირველად **პროვინციის** მაგისტრატების მექრთამეობას, ხოლო მოგვიანებით ყველანაირ თანამდებობრივ გადაცდომას ითვალისწინებდა. მიუხედავად კანონების მიერ გათვალისწინებული მკაცრი სასჯელისა, ისინი არაეფექტური აღმოჩნდა, რადგან არ ეხებოდა ძირითად მიზეზს – ნობილიტეტის მმართველობას, რომლისათვისაც

პროვინციების ძარცვა შემოსავლის ძირითად წყაროს წარმოადგენდა: lex Acilia repetundarum; lex Calpurnia de repetundis; lex Cornelia 18 de repetundis; lex Iulia 5 de repetundarum; lex Servilia 1 repetundarum.

კანონშემოქმედება, ათენი – ბერძნული დემოკრატიის ერთ-ერთი უმთავრესი საყრდენი. დემოკრატიული მმართველობის დროს ათენელები **კანონებითა** (νόμος) და დეკრეტებით (ψήφισμα) იყვნენ მართულნი. „იმ საგანთა რიცხვი, რომლებიც ძირითადად იცავენ ჩვენს დემოკრატიას და ინარჩუნებენ ჩვენი ქალაქის მშვენიერებას, სამია: პირველი ეს არის კანონთა სისტემა, მეორე – მსაჯულთა მიერ ხმის მიცემა და მესამე – სამართლებრივი დევნის ის გზა, რომლითაც მსაჯულებს განსასჯელად დანაშაული გადაეცემათ“ (ლიკურგოსი, 1, 3-4), აცხადებს ორაგორი ლიკურგოსი თავის ცნობილ სიტყვაში.

ათენის კანონშემოქმედების პროცესში ბერძნული დემოკრატიის ყველა მთავარი ინსტიტუტი – **სახალხო კრება, ბულე**, მსაჯულთაგან შერჩეული **ნომოთეტესები** (კანონშემოქმედნი), **თესმთეტესებად** სახელდებული ექვსი **არქონი** იღებდა უშუალო მონაწილეობას (იხ. **დიკასტესი, სამართალწარმოება, ათენი**), რომ აღარაფერი ვთქვათ რიგით, ათენის საშუალო **მოქალაქეზე**. ათენის კანონშემოქმედებას რამდენიმე უმთავრესი ნიშანი გამოარჩევდა – მისი ღიაობა, გამჭვირვალობა, დემოკრატიულობა, ყველასთვის ხელმისაწვდომობა. იმას, თუ რამდენად ღია იყო ეს პროცესი ნებისმიერი მოქალაქის ინიციატივისათვის, ცხადყოფს ათენელი მოქალაქის უფლება, შეეცვალა არსებული კანონი. თუ იგი მიიჩნევდა, რომ არსებული კანონი არ ვარგოდა, მას შეეძლო, თავისი წინადადება შეეთავაზებინა. კანონშემოქმედების პროცესში მოქალაქის უშუალო ჩართულობის გარდა, დემოკრატიული ხელისუფლება განსაკუთრებით ზრუნავდა, რომ კანონთა ცოდნა ყველასათვის ხელმისაწვდომი და არა ოდენ ელიტის პრეროგატივა ყოფილიყო. ამიგომაც ათენის კანონები საჯაროდ იყო გამოფენილი ათენის ცენტრში, ეპონიმ გმირთა ქანდაკებების ირგვლივ. ასე რომ, მათი გაცნობა ნებისმიერ ათენელს შეეძლო. **დემოსთენე**, რომელსაც მიაჩნდა, რომ ბერძნული კანონშემოქმედება ერთობ ღია და დემოკრატიული იყო, აცხადებდა: „ყველა მოქალაქეს თვალწინ ერთი და იგივე კანონები აქვს, მარგივი და ნათელი წასაკითხად და გასაგებად“ (დემოსთენე, 20. 93). ათენის კანონშემოქმედებისათვის საკვანძო გერმინები გახლდათ ორი გერმინი – νόμος და

ψήφισμα. ძვ. წ. V ს-ში, როგორც ჩანს, ეს ორი ტერმინი – νόμος და ψήφισμα მეგ-ნაკლებად ეკვივალენტური იყო და ერთმანეთის მონაცვლეობით იხმარებოდა (იხ. ქსენოფონი, ჰელენიკა, 1. 7. 21) ძვ. წ. IV ს-ში კი ამ ტერმინებმა ორი განსხვავებული ცნების აღნიშვნა დაიწყო: „ნომოს“ იყო კანონები, რომლებიც მოქმედნი ხდებოდა კანონშემოქმედების სპეციალური პროცედურის მეშვეობით, მაშინ, როდესაც დეკრეტების მიღებისთვის სახალხო კრების კენჭისყრა იყო საკმარისი (იხ. კანონი).

თუ აღრეული პერიოდის საკანონმდებლო მოძრაობის შესახებ ცნობები უფრო მეტად გრადიციით შემონახული ან ფრაგმენტული ხასიათისაა, ძვ. წ. V ს-ის მიწურულიდან მოყოლებული ათენური კანონშემოქმედების თაობაზე არაერთი წყარო გვაწვდის ცნობებს. ასე მაგალითად, ჩვენი ცნობილია, თუ როგორ მოხდა ძვ. წ. 410 წ-ს, **ოლიგარქიული** გადაგრილების შემდეგ, დემოკრატიული მმართველობის აღდგენის დროს კანონმდებლობის შემუშავება. ახალი დემოკრატიული ხელისუფლების პირველი ნაბიჯი გახლდათ სწორედ ე. წ. „კანონთა გამომქვეყნებელთა“ საბჭოს შექმნა, რომელსაც დაევალა უკვე არსებული კანონების, განსაკუთრებით კი **სოლონისა** და **დრაკონის** კანონთა გამომქვეყნება, რაც საზოგადოებისათვის მათ გაცნობაში მდგომარეობდა. ის გარემოება, რომ კანონთა კორპუსის ჩამოყალიბება და მოქალაქეთათვის მათი გაცნობა ახალადგენილი დემოკრატიული ხელისუფლების პირველი აქტი იყო, ცხადყოფს, რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ბერძნები კანონთა ხელმისაწვდომობას მოქალაქეთათვის. როდესაც ექვსი წლის მუშაობის შემდეგ კანონთა კორპუსი შეიკრიბა, კანონები ქალაქის ცენტრში, აგორაზე, სგოა ბასილეოსის კედლებზე ამოკვითვდნენ. საგულისხმო ფაქტია ისიც, რომ ძვ. წ. 404 წ-ს დემოკრატიული ხელისუფლების დროებითი გადაგდებისას, ქვებზე დაწერილი ეს კანონები მაშინვე გაიგანეს აგორიდან. ერთი წლის შემდეგ მოსულმა დემოკრატიულმა ხელისუფლებამ ისევ დააყენა დღის წესრიგში ათენის კანონმდებლობის მოწესრიგების საკითხი. დროებით, სანამ ახალი კანონმდებლობა შეიქმნებოდა, ხელისუფლებამ დაავალა პასუხისმგებელ პირებს ძველი კანონების შეკრება და კოდიფიკაცია. ამასთანავე, მან დანიშნა „კანონების მოძღვრთა“ ანუ ნომოთეტების საბჭო. ამ საბჭოს ევალებოდა ყველა არსებული კანონის შემოწმება. ნომოთეტების საბჭოს შემოღებით ათენის კანონშემოქმედებაში ახალი ეტაპი იწყება. ძვ. წ. 403 წ-ს შემდეგ კანონის ქმნალობის

უფლება ჩამოერთვა სახალხო კრებას და გადაეცა ნომოთეტებს, რომლებსაც უნდა ეწარმოებინათ კონკრული იმამე, რომ არ მომხდარიყო მოუფიქრებელი, აჩქარებული და არსებულის საწინააღმდეგო კანონების მიღება. კანონთა ამ რევიზიის და ახალი კანონების შექმნის მიუხედავად, ათენელები კვლავ იყენებდნენ დრაკონისა და სოლონის კანონებს. ასე მაგალითად, ძვ. წ. IV ს-ში მკვლელობის საქმეთა განხილვის დროს ისევ დრაკონის კანონებს ეყრდნობოდნენ, **მემკვიდრეობის** საქმეთა განსჯის შემთხვევებში კი სოლონის კანონებს მიმართავდნენ.

კანონშემოქმედების ახალი ეტაპი რთული, ხანგრძლივი და მრავალსაფეხურიანი იყო. სამ შემთხვევაში იკრიბებოდნენ და წარმართავდნენ ნომოთეტებს საკანონმდებლო პროცესს: 1) როცა სახალხო კრება იწვევდა მათ კანონთა რევიზიისათვის; 2) როცა ათენელ მოქალაქეს შეჰქონდა წინადადება კანონში ცვლილების შეტანასთან დაკავშირებით; 3) როცა თესმოთეტები აწარმოებდნენ კანონთა შესწავლას.

1. სახალხო კრება ყოველწლიურად, წლის I შეკრებაზე ახდენდა ათენის კანონების მთელი კორპუსის რევიზიას. თუ რომელიმე კანონი **ხმის მიცემით** (ხმის მიცემა ხდებოდა ხელის აწევით) იქნებოდა უარყოფილი, მაშინ **პრიგანისებს** ევალებოდათ მოეწვიათ იმ თვის ბოლო სახალხო კრება ამგვარ კანონთა განსახილველად. ხოლო **პროედროსებს** (თავმჯდომარეებს) კი ეკისრებოდათ სახალხო კრებაზე დაეყენებინათ **ნომოთეტების** შეკრებისა და მათი სახელფასო ფონდის საკითხი, და ასევე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა დრო უნდა მიეცათ ნომოთეტებისათვის მათი საქმიანობის საწარმოებლად. სახალხო კრების I მოწვევამდე ნებისმიერ ათენელს, რომელსაც სურდა შეეცვალა კანონი/კანონები, საჯაროდ უნდა წარმოედგინა თავისი წინადადება ამ კანონის/კანონთა შეცვლის შესახებ. მას წერილობით უნდა შეეთავაზებინა თავისი კანონპროექტი და გამოეფინა იგი ეპონიმ გმირთა ქანდაკებების წინაშე. ამ წინადადებათა წინასწარი ცოდნა საშუალებას აძლევდა სახალხო კრებას, განესაზღვრა, თუ რა დრო დასჭირდებოდათ ნომოთეტებს თავიანთი საქმიანობისათვის. I მოწვევის სახალხო კრება ასევე ირჩევდა იმ ხუთ მოქალაქეს, რომელთაც „ნომოთეტების წინაშე წარდგენილი გასაუქმებელი კანონები“ უნდა დაეცვათ (დემოსთენე, 24. 23). თავად ნომოთეტების არჩევა კანონშემოქმედებისათვის დანიშნულ დღეს ხდებოდა. მათი კოლეგია საკმაოდ მრავალრიცხოვანი იყო. ასე მაგალითად, ცნობილია,

რომ ძვ. წ. 354/3 წ-ს გიმოკრატიის მიერ წარდგენილ კანონპროექტს 1001 ნომოთეგესი განიხილავდა. ნომოთეგესების შეხვედრას პროედროსები წარმართავდნენ, რომელთაგანაც ერთი იყო თავმჯდომარე. შეკრება სასამართლო სხდომას ჩამოჰგავდა, რომელმედაც არსებული კანონების დასაცავად წინასწარ არჩეული მოქალაქეები გამოდიოდნენ, სხვები კი, პირიქით, წარმოთქვამდნენ სიგყვას არსებულ კანონთა შესაცვლელად. როცა ორივე მხარის გამოსვლა დამთავრდებოდა, ნომოთეგესები კანონს ხელის აწევით აძლევდნენ ხმას. ამგვარად, ნომოთეგესების ფუნქცია იყო დეგალურად მოესმინათ (მაგრამ, სავარაუდოდ, მათ განხილვა არ ევალდებოდათ) არგუმენტები შემოთავაზებული საკანონმდებლო ცვლილებების წინააღმდეგ და მიეღოთ საბოლოო, ავტორიტეტული გადაწყვეტილება. ნომოთეგესების მიღებული კანონები გამოქვეყნებული იყო ეპონიმ გმირთა ქანდაკებების წინ. მათ ასევე ხმამაღლა კითხულობდნენ შემდეგი მოწვევის სახალხო კრებაზე.

2) იმ შემთხვევაში, როდესაც მოქალაქე გამოდიოდა საკანონმდებლო ცვლილების ინიციატივით, მას არ შეეძლო მხოლოდ კანონის შეცვლა შემოეთავაზებინა, მას არსებულის საპირისპიროდ ახალი კანონპროექტი უნდა წარმოედგინა. მას შემდეგ, რაც იგი გამოაკრავდა ახალი კანონის მისეულ წინადადებას, ბულეს ეს საკითხი სახალხო კრების დღის წესრიგში უნდა შეეგანა. ეს „პრობულემის (რემოლუციის)“ მეშვეობით ხდებოდა. ბულეს ჰყავდა თავისი სპეციალური „საკანონმდებლო მდივნები“, რომლებიც ყველა კანონის ასლს აკეთებდნენ და ბულეს ყველა შეხვედრას ესწრებოდნენ. ამის შემდეგ სახალხო კრება განიხილავდა ამ კანონპროექტს და წყვეტდა, ჰქონდა თუ არა კანონპროექტს საკმარისი წონა, რომ იგი ნომოთეგესების წინაშე წარედგინათ განსახილველად. ნომოთეგესების შეხვედრა იმავე წესით წარმართებოდა, რომლითაც 1 შემთხვევაში. თუ კანონს მიიღებდნენ, ის ეპონიმ გმირთა ქანდაკებების წინ იკავებდა ადგილს.

3) ყოველწლიურად კანონთა რევიზია თესმოთეგესებსაც ევალდებოდათ. თუ ისინი ერთმანეთთან წინააღმდეგობაში მყოფ ან არაქმედიტუნარიან კანონს/კანონებს აღმოაჩენდნენ, მათ ასევე წერილობითი სახით უნდა გამოექვეყნებინათ თავიანთი განცხადება ეპონიმ გმირთა ქანდაკებათა წინ. შემდეგ იგივე პროცედურა იმართებოდა – პრიგანისებს უნდა მოეწვიათ სახალხო კრება (მოწვევის სათაურად იწერებოდა „ნომო-

თეგესებისთვის“), ხოლო პროედროსებს უნდა წარედგინათ კენჭის საყრელად ერთი კანონის/კანონების გაუქმება და მეორესთვის ხმის მიცემა. იმ შემთხვევაში, თუ ვინმე კანონის საწინააღმდეგო დეკრეტს შეიგანდა, ან შეიგანდა ისეთ კანონპროექტს, რომელიც არღვევდა არსებულ კანონმდებლობას, აღიძვრებოდა საქმე სახელწოდებით **გრაფე პარანომონი** (γραφή παρανόμων). ეს იყო საშუალება, რომლითაც ათენელები თავიანთი კანონების უზენაესობას უზრუნველყოფდნენ.

ყველა ამ პროცედურის დარღვევა ისჯებოდა, რაც საკმაოდ სოლიდურ თანხაში გამოიხატებოდა.

ათენის კანონშემოქმედებით სისგემას თავისი კრიტიკოსები და თავისი მაქებრები ჰყავდა. არისტოტელე აკრიტიკებდა ამ სისგემას და ამბობდა, რომ ათენში ყველაფერი „დეკრეტებითა და სასამართლოებით“ წყდებოდა. ეს კრიტიკა მართლაც არ იყო საფუძველმოკლებული, რამდენადაც კანონმდებლები – ნომოთეგესები არჩეულნი იყვნენ იმავე ადამიანებისაგან, რომლისგანაც პოტენციური მსაჯულები – დიკასტესები და ისინი ღებდნენ იმავე ფიცს, რომელსაც – მსაჯულები. ათენელები ჩიოდნენ იმის გამოც, რომ ათენში ბევრ კანონს იღებდნენ, რაც ამ კანონთა ქმედიტუნარიანობას ამცირებდა. მათ არ მოსწონდათ არც ის, რომ კანონებს ზედმეტად ხშირად და ზედმეტად სწრაფად ქმნიდნენ. ათენელები უკმაყოფილო იყვნენ იმითაც, რომ ათენში შეიქმნა ბევრი ისეთი ახალი კანონი, რომლებმაც, მართალია, ჩაანაცვლეს უწინდელი დეკრეტები, მაგრამ ამის მიუხედავად, ეს უკანასკნელნი მაინც ინარჩუნებდნენ თავიანთი ძალას.

და მაინც, ამ კრიტიკის მიუხედავად, მთლიანობაში ათენელები ამყობდნენ თავიანთი კანონმდებლობით, იმით, რომ მათთან დეკრეტები და კანონები სხვადასხვა ოდენობას წარმოადგენდა. მათ ძალზე მოსწონდათ, რომ ეს სისგემა ღია და დემოკრატიული იყო. „თუ რომელიმე თქვენგანს სურს დაამუსგოს, რა არის მიზეზი და სტიმული იმისა, რომ იკრიბება სახელმწიფო საბჭო, ხალხი მიდის სახალხო კრებაზე, სასამართლონი გავსებული არის მსაჯულებით, რომ წინა წლის ხელისუფლება ნებაყოფლობით უთმობს ადგილს ახალ ხელისუფლებას, რომ ხორციელდება ყველაფერი ის, რისი წყალობითაც პოლისი შენარჩუნებული და დასახლებული გვევლინება, თუ ვინმეს სურს ამისი დაბუსგება, ის გაარკვევს, რომ ამისი მიზეზი ვახლავთ კანონები და ის

გარემოება, რომ ყველაფერი კანონებს ემორჩილება. და მართლაც, თუ მოვსპობთ კანონებს, ამ შემთხვევაში დაილუპება არა მხოლოდ სახელმწიფო, არამედ ჩვენ საკუთარ ცხოვრებასაც გავანადგურებთ, რამეთუ ჩვენი სიცოცხლე ველურ ცხოველთა სიცოცხლეს დაემსგავსება“ – აცხადებს დემოსთენე (დემოსთენე, 25. 20).

კანონმდებლობა და სამართალწარმოება, საქართველო. ქართული სამართლის წყაროები ორ ჯგუფად იყოფა:

I) საეკლესიო წყაროები: ა) უცხოური (ნათარგმნი) წყაროები: 1) დიდი სჯულის კანონი (თარგმანი შესრულებულია არსენ იყალთოელის მიერ XII ს-ის დასაწყისში). იგი არეგულირებდა როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო, საოჯახო, სამემკვიდრეო სამართლის საკითხებს. რამდენადაც საეკლესიო სამართლის ნორმებთან ერთად საერო სამართლის ნორმებიც იყო გადმოცემული „დიდი სჯულის კანონში“, ამ გზით მოხდა ქართულ სინამდვილეში რომაული სამართლის იდეების შემოსვლა-დანერგვა (იუსტინიანუსის დიკესტები, ნოველები, ინსტიტუციები). 2) მცირე სჯულის კანონი (თარგმნა, გადაამუშავა და ქართულ სინამდვილეს მიუსადაგა (ქართული მასალების შეგანის გზით) ექვთიმე ათონელმა. ეს წყარო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სისხლის სამართლის პრობლემატიკის კუთხით. ბ) ქართული საეკლესიო კანონმდებლობა. სულ არსებობს 526 საბუთი, მათგან ყველაზე მნიშვნელოვნად შეიძლება ჩაითვალოს 1) რუის-ურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების ძეგლისწერა (მის შემუშავებაში მონაწილეობა მიიღო გიორგი ჭყონდიდელმა). 2) კათალიკოსთა სამართალი – კანონები მიღებული XVI ს-ის შუა წწ-ში კათალიკოს-პატრიარქის – მალაქიას უშუალო მონაწილეობით. შედგება 23 მუხლისაგან, რომელთაგან უმეტესობა სისხლის სამართალს ეხება. II) საერო წყაროები : ა) სახელმწიფო – სამართლებრივი ხასიათის ძეგლები ძალიან ბევრია. მათგან ძალზე მნიშვნელოვნად შეიძლება ჩაითვალოს: 1) ხელმწიფის კარის გარიგება (შედგენილი უნდა იყოს XIV საუკუნეში) – სამეფო კარის ინსტიტუტების წესდება. 2) **დასკურლამალი** – (შეადგინა **ვახტანგ VI-მ**). ეს არის საკმაოდ სრული საკანონმდებლო ძეგლი, შეიცავს მნიშვნელოვან ცნობებს ქართული სახელმწიფო ინსტიტუტების ფუნქციონირება-ვალდებულება-მოვალეობების შესახებ. ბ) სისხლის და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები: 1) საერო ხასიათის ძეგლთაგან უძველესია ბაგრატ კურაპალატის კანონები,

რომელთაც ბექასა და ალბუღას კანონთა კრებულში მიაკვლიეს (99-160 მუხლები). ეს კანონები, როგორც მეცნიერები ფიქრობენ, ბაგრატ IV-ს (1027-10720 წწ.) უნდა ეკუთვნოდეს. ძეგლი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იმითაც, რომ მრავალი მუხლი ქართული სამართალწარმოების მოწყობას ეძღვნება (სასამართლოები). 2) გიორგი ბრწინვალეს სამართლის წიგნი ანუ „ძეგლის დადება მეფეთ-მეფის გიორგის მიერ“. მას შემდეგ, რაც **გიორგი ბრწინვალე** XIV ს-ის დასაწყისში აერთიანებს საქართველოს, აღმოსავლეთ მთიულეთში მიმდინარე პროცესების აღვილზე გაცნობის შემდეგ (უკანონობა, გახშირებული დანაშაულებები, მოშლილი გამგეობა) სპეციალურად აღმოსავლეთ მთიულეთისათვის შეადგენს „ძეგლისდებას“, რომლის შექმნაშიც მონაწილეობას იღებდნენ როგორც **ხევისბერები**, ისე სამეფო მოხელენი. 46 მუხლისაგან შედგენილი კანონთა კრებულის შექმნის მთავარ მიზანს კანონიერების დაცვა და რეგიონში წესრიგის დამყარება წარმოადგენდა. 3) ბექასა და ალბუღას კანონები „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“. შედგენილია XIII-XIV საუკუნეებში ბექარ მანდაგურთუხუცეს ჯაყელის (1-65 მუხლები) (1295-1304 წწ.) და ალბუღა ათაბაგ-ამირსპასალარის (66-98 მუხლები) (1381-1386 წწ.) მიერ. ბექასა და ალბუღას სამართალი სამცხე-საათაბაგოსთვის იყო განკუთვნილი. შეიცავს სისხლის, სამოქალაქო, საოჯახო, სამემკვიდრეო სამართლის ნორმებს. ბევრი მუხლი შეეხება სამართალწარმოების საკითხებს. ბექა-ალბუღას კანონების აშკარა გავლენა იგრძნობა შემდეგდროინდელ ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებზე. 4) **სამართალი ბაგონიშვილის ვახტანგისა** – 1705-1709 წწ-ში ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიას ავალებს ძეგლი ქართული ძეგლების შეკრებას, უცხოური სამყაროს სამართლის ძეგლების თარგმნას (ებრაული სამართალი (მოსეს სამართალი), **ბერძნული სამართალი და სომხური სამართალი**). ამასთან ერთად ვახტანგ VI თვითონ ქმნის კანონთა კრებულს (ვახტანგის სამართლის წიგნი). ყოველივე ამის საფუძველზე იქმნება „ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული“. პრაქტიკაში ძირითადად თვითონ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი გამოიყენებოდა. მოსეს, ბერძნული, სომხური სამართლის ნორმებს მოსამართლეები იყენებდნენ დამხმარე საშუალებად, გასამართლება კი ვახტანგის სამართლის მიხედვით ხდებოდა. კანონთა კორპუსი მიღებული და დამტკიცებული იყო **დარბაზის** მიერ და შედგებოდა 270 მუხლისაგან. კანონთა

კორპუსი არეგულირებდა სისხლის, საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის საკითხებს.

სამართალწარმოება.

ქართული სამართალწარმოება სათავეს იღებს წინასახელმწიფოებრივ ხანაში. სასამართლოს უძველეს ფორმად უნდა ჩაითვალოს

1) სამედიაციო სასამართლო, რომელიც ძალიან დიდხანს მოქმედებდა და გარკვეულწილად დღესაც აგრძელებს არსებობას საქართველოს მთიანეთში (**მორიგება, მორევები, მსაჯულ-მედიაციონები, ბჭე**). შუამავლად არჩევის მთავარ პირობას კანდიდატების შესახებ მხარეების შეთანხმება წარმოადგენს. სამედიაციო სასამართლოს მთავარ ფუნქციას მხარეების შერიგება წარმოადგენდა. სამედიაციო სასამართლოების გვერდით საქმეების განხილვით დაკავებული იყო.

2) **სახალხო კრებები**. სახალხო კრებების ფუნქციები მრავალფეროვანი იყო. ისინი განიხილავდნენ საზოგადოებაში წამოჭრილ ყველა მწვავე პრობლემას (ომი, შავი, ეკონომიკის საკითხები). მათ შორის დაკავებული იყვნენ სამართალწარმოებითაც (**მახვში, ხევის გაგა, ჩვეულებითი სამართალი ფშავში, ბჭე**).

3) სასამართლომ დახვეწილი და ჩამოყალიბებული ფორმა მიიღო გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში. ამ პერიოდში ორი სამოსამართლო უწყება ფუნქციონირებდა: ა) საკათალიკოსო სასამართლო (სასჯულო სამრევლო) – განიხილავდა ქართული ეკლესიის დაქვემდებარებაში შემავალ პირთა საქმეებს, მათ შორის სამონასტრო ყმებთან დაკავშირებულ დავებს. ბ) სამეფო სასამართლო (სამართალი სამეუფეო):

1) უმაღლესი მოსამართლე იყო **მეფე**, რომელიც თვითონ ან სპეციალურ პირთა (კაცნი მართლად მცნობელნი და გამკითხავნი) მეშვეობით განიხილავდა საქმეებს.

2) სასამართლო ფუნქციით აღჭურვილი იყო **დარბაზი** (სახელმწიფო საბჭო). მეფე განსაკუთრებით რთული საქმეების განსახილველად იწვევდა დარბაზის სხდომას და საქმის წარმოებას „მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-ის მეშვეობით ახორციელებდა.

3) **სააჯო კარი** – უზენაესი სასამართლო, რომელსაც **მწიგნობართუხუცესი** ჭყონდიდელი ხელმძღვანელობდა და სადაც განიხილებოდა უფრო დაბალი ინსტანციის სასამართლოში მიღებული გადაწყვეტილებები. საქმის წარმოება კოლეგიური პრინციპით მიმდინარეობდა, მონაწილეობას იღებდნენ საწოლის მწიგნობარი

და მარდახნის მწიგნობარი (**მარდახანა**). (სააჯო კარის შექმნა **დავით აღმაშენებლის** სახელს უკავშირდება).

4) „სამპარავთმძებნელი“ სასამართლო, რომლის ფუნქციასაც ქურდების მოძებნა, აღმოჩენა და გასამართლება წარმოადგენდა (გიორგი III, 1170 წლის სიგელი). დამნაშავეთა გამოაშკარავება სპეციალურ მოხელეთა – „ჩენილთა“ კომპეტენციაში შედიოდა, ისინი ასამართლებდნენ ქურდებს და სისრულეში მოჰყავდათ განაჩენიც. მაღალი რანგის მოხელენი იყვნენ მპარავთმძებნელნი, დაბალი რანგის – ჩენილნი.

5) ბაგრატ კურაპალაგის სამართლის მე-100 მუხლის მიხედვით, საქართველოში მოქმედებდა წოდებრივი სასამართლოები.

6) არსებობდა ცალკეულ ფეოდალთა სასამართლოები, სადაც ფეოდალები თვითონ ან საკუთარი მოხელეების საშუალებით ახორციელებდნენ მართლმსაჯულებას.

გვიანფეოდალურ საქართველოში ა) მეფე ან თვითონ არჩევდა საქმეებს (მეფის მიერ აუცილებლად უნდა განხილულიყო ისეთი საქმეები, რომლებიც წართმეულ ან განადგურებულ სიგელებს ეხებოდა. მეფე ან კათალიკოსი განიხილავდნენ ომის, მეფის ღალატის, მეფის საღაროს, საყდრის გაგების, ქმრის მიერ ცოლის განჯვის საქმეებს და სხვა) ან დარბაზთან ერთად, დარბაზის შემადგენლობა განსახილველი საქმის ხასიათზე იყო დამოკიდებული. მეფე ძირითადად იმ გერიგორიული ერთეულებიდან იწვევდა მსხვილ ფეოდალებს, რომელი გერიგორიის საქმეც ირჩეოდა. დარბაზის სხდომას მეფე თავჯდომარეობდა. თუმცა ზოგჯერ დარბაზი მეფის გარეშეც განიხილავდა საქმეებს. მეფის მიერ გამოგანილი გადაწყვეტილება არ ექვემდებარებოდა გადახედვას, თვითონ მეფეს კი უფლება ჰქონდა ნებისმიერი სასამართლოს მიერ გამოგანილი განაჩენი გადაეხინჯა. საინგერესოა, რომ სასამართლო ხელისუფლებით აღჭურვილი იყო დედოფალიც, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. ერეკლე II-ის მეუღლე დარეჯანი მეფის შემდეგ რანგით მეორე მოსამართლე იყო. მხოლოდ მეფეს ჰქონდა უფლება დაევალებინა დედოფლისათვის საქმის მოსამართლეობა. დედოფალს არ ჰქონდა უფლება განეხილა სისხლის სამართლის საქმეები და მხოლოდ სამოქალაქო დავების გარჩევით იფარგლებოდა მდივანბეგთა სასამართლოში მდივანბეგებთან ერთად ან თუ საქმე მის საფეოდალოში (სახასო) წამოიჭრებოდა, მაშინ დედოფალის თავმჯდომარეობით სახლთუხუცესები განიხილავდნენ საქმეებს.

ბაგონიშვილებსაც შეეძლოთ განეხილათ როგორც საერო, ისე სასულიერო ხასიათის დავები, თუკი მეფის ნებართვა ექნებოდათ. ბაგონიშვილები განიხილავდნენ დიკასტერიასთან ერთად საქმეებს, რომლის განხილვის უფლებასაც მათ კათალიკოსი აძლევდა. საქმეებს ბაგონიშვილები ან მარტო ან მდივანბეგებთან ერთად განიხილავდნენ. ბაგონიშვილების კომპეტენციაში შედიოდა როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო დავების განხილვა.

ფუნქციონირებდა განსაკუთრებული სასამართლოები, რომლებსაც მეფე იწვევდა და მის შემადგენლობაში შედიოდნენ როგორც საერო, ისე სასულიერო პირები:

1) **მდივანბეგთა** სასამართლო – „სამდივნო სახლი“ გვიანფეოდალურ საქართველოში სასამართლოს ძირითად რგოლს წარმოადგენდა. მდივანბეგი მემოთ ჩამოთვლილ სხვა მოხელეთაგან განსხვავებით მხოლოდ მართლმსაჯულების ფუნქციით იყო აღჭურვილი. ეს იყო სასამართლო მოხელე, რომლის თანამდებობაც საქართველოში XVII ს-დან ჩნდება. მდივანბეგთა სასამართლო კოლეგიური იყო. მდივანბეგი სასამართლოს თავმჯდომარეს ეწოდებოდა, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდნენ მსაჯულები – მოსამართლეები, მდივანი, რომელიც სასამართლოს ჩანაწერებს აკეთებდა, კითხულობდა პროცესზე სამართლის იმ მუხლებს, რომლის მიხედვითაც ხდებოდა საქმის განხილვა და განაჩენის გამოგანა. ასევე იასაულები, რომელთა თანამდებობას ორ კატეგორიას მოიცავდა – იასაულები, რომლებიც სამძებრო საქმიანობით იყვნენ დაკავებული (მართლის მთქმელნი უქრთამო იასაულნი) და იასაულნი (გაწყრომის და დაჭერის იასაულნი), რომლებიც იჭერდნენ დამნაშავეებს და სისრულეში მოჰყავდათ განაჩენი. მდივანბეგთა სასამართლო ქართული მართლმსაჯულების ძირითად ბირთვს წარმოადგენდა გვიანფეოდალურ საქართველოში. მათი რიცხვი ნელ-ნელა იზრდებოდა და XVIII ს-ის 60-იანი წლებისათვის მათმა რაოდენობამ 28-ს მიაღწია. მდივანბეგი მეფის მოხელეა. საფეოდალოს თავისი მდივანბეგი არ ჰყავს. მდივანბეგის კომპეტენციაში შედიოდა როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო დავების განხილვა.

2) გვიანფეოდალურ ხანაში ფეოდალი ისევე რჩება მოსამართლის უფლებით აღჭურვილ პირად. იგი განიხილავდა თავის სამფლობელოში აგეხილ ნაკლებმნიშვნელოვან დავებს. ფეოდალის სამოსამართლო სფეროს არეგულირებდა ფეოდალური იერარქია – ფეოდალს არ ჰქონდა უფ-

ლება თავისზე მაღალი რანგის ფეოდალი გაესამართლებინა, თუმცა მეფის ბრძანებით შეეძლო თავისზე წოდებით დაბლა მდგარი ფეოდალის საქმეები გაერჩია.

3) **მოურავი** – დაბალი რანგის მოსამართლე – ფიგურა, რომელიც თავდაპირველად სამეურნეო ხასიათის ფუნქციებს ასრულებდა, შემდეგ მის სამოსამართლო კომპეტენციაში გადავიდა უმნიშვნელო ხასიათის სისხლის და სამოქალაქო დავების განხილვა. მოურავი არასდროს არ განიხილავდა საქმეებს ერთპიროვნულად. საქმეს მასთან ერთად არჩევდა რამდენიმე (3-4) პატივსაცემი მოქალაქე. მოქალაქეთა არჩევა სასამართლო პროცესისათვის მოურავის სურვილის მიხედვით ხდებოდა.

4) მელიქ-მამასახლისი – მის სამოსამართლო ფუნქციებში შედიოდა დაქვემდებარებულ გერიგორიაზე ვაჭართა და მამულთან დაკავშირებული დავების გადაწყვეტა (ვალის გადახდა, დავები ნაკვეთის შესახებ, საკუთრების უფლებებთან დაკავშირებული დავები). მამასახლისებს შორის ყველაზე დიდ თანამდებობას თბილისის და გორის მელიქ-მამასახლისები ფლობდნენ. ისინი მარტო არ უძღვებოდნენ სასამართლოს, წევრებად ჰყავდათ მაგალითად, ქედხულები.

5) ქედხულების ინსტიტუტი XVIII ს-ის II ნახევარში აღმოცენდა აღმოსავლეთ საქართველოში. ეს იყო შუა რგოლი სახელმწიფოსა და მოსახლეობას შორის. ქედხულების თანამდებობა იყო არჩევითი. ისინი სხვადასხვა სოციალური ფენის (ვაჭრები, ხელოსნები და ა. შ.) და სოფლის მაცხოვრებელთა წარმომადგენლები არიან. მოურავის სასამართლო კოლეგიაში, როგორც ვთქვით, სწორედ ქედხულები მსახურობენ. უფრო მაღალი რანგის ფენათა წარმომადგენელი ქედხულები მონაწილეობას იღებდნენ მდივანბეგთა და მელიქ-მამასახლისთა სასამართლოში. ქედხულები განიხილავდნენ უმნიშვნელო სამოქალაქო დავებს. სისხლის სამართლის საქმეების განხილვა მათ კომპეტენციაში არ შედიოდა.

6) მემოთ ჩამოთვლილ ოფიციალურ სამოსამართლო თანამდებობებთან ერთად ჩვეულებითი სამართლის მოქმედების არსებობის პირობებში ფუნქციონირებდა მოსამართლის სპეციფიკური გიპი – ბჭე-მედიაცორი – მოდავე მხარეების მიერ არჩეული პიროვნება (ორი ან ორზე მეტი), რომელიც მხოლოდ ადათობრივი სამართლის მიხედვით განიხილავდა საქმეს. ეს ინსტიტუტი მოქმედებდა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. სვანეთში მსაჯულ-მედიაცორს ეწოდებოდა **მორვარ**. მორვა-

რად ყოფნა შეეძლო ნებისმიერ ადამიანს, თუკი ორივე მხარის მიერ იქნებოდა არჩეული. მათი რაოდენობა საქმის სირთულის მიხედვით მერყეობდა 2-დან 12-მდე. ძალიან იშვიათად მძიმე საქმეების განხილვისას ეს რიცხვი აღემატებოდა 12-ს. მორვარობა ძალიან საპასუხისმგებლო საქმე იყო და ხშირად პიროვნება სხვადასხვა ხერხებით ცდილობდა ამ მოვალეობის თავიდან აცილებას, თუმცა არსებობდა აპრობირებული სქემა მორვარად პიროვნების დაყოლიებისა მორვარებს წყვილ-წყვილად უნდა წარმოედგინათ ორივე მხარე – მომჩივანი და მოპასუხე. მედიაგორები ცალ-ცალკე უსმენდნენ ჯერ მომჩივანს და საჩივარს შემდეგ დიპლომატიურად დამუშავებული ფორმით წარუდგენდნენ მოპასუხეს. შემდეგ პასუხს უკან უბრუნებდნენ მომჩივანს. მოსმენა – გადაცემა საჩივარ-პასუხისა მიმართული იყო მხარეთა შერიგებისაკენ, რასაც მორვარები ასერხებდნენ იმის საშუალებით, რომ ერთმანეთის წინაშე მხარეებს მთხოვნელ-მომნანიებლად წარმოადგენდნენ. მორვარის არჩევისას აუცილებელი პირობის დაცვა იყო საჭირო, ან ორივე მხარე ირჩევდა ნათესავეს, ან ორივე – გარეშე პირებს, რათა საქმის განხილვა სამართლიანად წარმართულიყო. მედიაგორის ფუნქციის მაგარებელი იყო ლუფხვილობის ინსტიტუტი – შუამავალი, რომელსაც დაჩაგრული მხარე ირჩევდა (1-დან 20 კაცამდე). ლუფხულობით მორიგებას იმ დროს მიმართავდნენ, როდესაც უმიზეზოდ მიაყენებდა დამნაშავე პიროვნებას შეურაცხყოფას და თავის გასამართლებელი საბუთი არ ჰქონდა. ლუფხვილს ასახელებდა დაჩაგრული, ხოლო მათი დაყოლიება ლუფხულად დამნაშავის საქმეს წარმოადგენდა. ლუფხულს დამნაშავე უხდიდა თანხას (6 მანეთი) ან იმავე ღირებულების ნივთს სთავაზობდა, უთმობდა საკუთარ სახლს, სადაც იმართებოდა მოციქულობა დამნაშავესა და ლუფხულს შორის **მახვშის** და სხვა გარეშე პირთა საშუალებით. ლუფხულები თხოვდნენ დამნაშავეს დაესახელებინა თანხა, რითიც გამოისყიდდა თავის დანაშაულს და იწყებოდა მორიგების პროცესი (იხ. **მორიგება, სვანეთი**). აღმოსავლეთ მთიანეთში შუამავალი უნდა ყოფილიყო ღირსეული პიროვნება და არანაირი ნათესაობა არ უნდა ჰქონოდა მხარეებთან. იგი კარგად უნდა ყოფილიყო გარკვეული ჩვეულებით სამართალში. შუამავალი წინ უძღვის ბჭობას, იგი თავად ირჩევს **ბჭეებს** და მათ რიცხვსაც თვითონ ადგენს. ბჭეებისათვის განკუთვნილი გადასახადიდან შუამავალსაც თავისი წილი ეკუთვნოდა. ბჭე-მედიაგორთა გადაწყვეტილებ

ბა არ ექვემდებარებოდა გასაჩივრებას. მათ სასამართლოს, როგორც წესი, მეპირი ხასიათი ჰქონდა.

7) ბჭე-მედიაგორის გვერდით მოსამართლის ფუნქციას ასრულებდა ჩვეულებით-ადათობრივი სამართლის მიხედვით მოხვედებში – **ხევის გაგა**, სვანეთში – მახვში (**ლალხორ**, **სვიფ**, **სახეფ**). ისინი ხალხის მიერ არჩეული მმართველები იყვნენ, რომლებიც სახალხო კრებებს თავმჯდომარეობდნენ, რომლის ფუნქციაშიც თემში წამოჭრილი ყველა საქმის განხილვა-გადაწყვეტა შედიოდა, მათ შორის დავების. ისინი ითვლებოდნენ ბჭედუფროსებად და ჩვეულებითი სამართლის მიხედვით განიხილავდნენ სისხლის და სამოქალაქო ხასიათის დავებს. ისინი ერთ-პიროვნულად არ იღებდნენ გადაწყვეტილებებს და საკითხს ბჭეებთან ერთად სახალხო კრებაზე (ყრილობაზე) წყვეტდნენ. მათ არ ეძლეოდათ ჯამაგირი, მაგრამ ღიდი პაგივისცემით სარგებლობდნენ თემში, იყვნენ ხელშეუხებელი. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის III მუხლის მიხედვით მოსამართლე უნდა ყოფილიყო „ღიდად მხრეკელი, მიმხუდარი, გამომძიებელი, გონე-აუჩქარებელი, დაწყნარებული, გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდები, გამსინჯავი, მოჩივრის მოადის მომცდელი და სხვისაც მკითხველი, თუ ამისი სამართალი თქვენგან როგორ ისინჯვის, მოწმის მაძებარი უნდა იყოს, უქრთამო, ღვთისმომშიში“. მოსამართლის ასაკად დადგენილი იყო მინიმუმ 40 წელი და ამასთან ერთად არსებობდა კიდევ ერთი პირობა, რომელიც უნდა დაეკმაყოფილებინა მოსამართლეს – იგი არ უნდა ყოფილიყო ღარიბი (215-ე მუხლი).

სასამართლო პროცესი.

ფეოდალურ საქართველოში ძირითადად სასამართლო პროცესის უძველესი ფორმა – საბრალდებო პროცესი გვხვდება. მოსარჩელე და მოპასუხე მხარე საქმის წარმოებისას თანაბარი უფლებებით სარგებლობდნენ. თვითონ მხარე იყო საქმის დაწყების ინიციატორი. თვითონვე აგროვებდნენ დამამტკიცებელ საბუთებს და მოსამართლესთან მიჰქონდათ საქმის განსახილველად. მტკიცებულებათა შეგროვებაში მოსამართლე არ მონაწილეობს, იგი შეისწავლის მხოლოდ ვითარებას და გამოაქვს განაჩენი. ამ გიჰის სასამართლო პროცესისათვის დამახასიათებელია საქმის წარმოების მეპირი ხასიათი და საჯაროობა – ღია სასამართლო.

საბრალდებო პროცესის გვერდით გვხვდება ფეოდალურ საქართველოში საქმის წარმოების სხვა ფორმაც – სამძებრო, სადაც სახელმწიფო თავისი მოხელეების საშუალებით იწყებს გამო-

ძიებას, აგროვებს მგკიცებულებებს. სასამართლოს გეპირ ფორმას წერილობითი ანაცვლებს. ვახგანგ VI სამართლის წიგნის IV მუხლში იასაულის სამძებრო ფუნქციაა განხილული. იასაულის მოსამართლე აგზაენის მგკიცებულებების შესაგროვებლად, ხანდახან მოსამართლეს არ აკმაყოფილებს მგკიცებულებები და თავად ერთვეება მასალების მოგროვების პროცესში. გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში მოხსენიებული „სამძარავთმძებნელო სასამართლოც“ სამძებრო პროცესს განეკუთვნება. ამ სასამართლოს „მძარავთმძებნელთა“ (უფროსი მოხელეები) მოვალეობას სწორედ ქურდების მოძებნა და გასამართლება წარმოადგენდა, ხოლო დაბალი რანგის მოხელეები „ჩენილნი“ იჭერდნენ დამნაშავეებს და სისრულეში მოყავდათ განაჩენი. მოსამართლისგან საქმის განხილვის პროცესში მხარეებს ეწოდებათ „მოჩივარი“ (შემწამებელი, შემსმენელი) – მოსარჩელე და „მოადე“ (შეწამებული, შესმენილი) – მოპასუხე. აღნიშვნის ღირსია, რომ ძველ წყაროებში სასამართლო პროცესზე მონაწილეობს „მოხი“, რომელსაც ივ. ჯავახიშვილი ადვოკატის ფუნქციით აღჭურვილ პირთან აიგივებს. ყურადსაღებია სასამართლო პროცესის მსვლელობაში „მთხრობელი“ – პიროვნება, რომელიც დანაშაულის თვითმხილველია და ამბავი მიაქვს დამარალებულთან, ანუ ბრალმდებელია. მისი ინფორმაციის საფუძველზე ბრალი ედება პიროვნებას და იწყება სასამართლო პროცესი. ინფორმაციის მოწოდებისათვის მთხრობელს ერგებოდა „სამთხრობლო“ ანაზღაურება. მთხრობელი ვალდებულია პროცესზე მოწმის სგაგუსით გამოვიდეს (კანონი გამორიცხავს მთხრობელის სუბიექტურ (უარყოფით) ურთიერთობას ბრალდებულთან, რაც შესაძლოა წინაპირობა იყოს ბრალის წაყენებისა). ის, ვინც „მთხრობელის“ სგაგუსით წარდგებოდა სასამართლოზე გყული ჩვენებით, ეკისრებოდა სასჯელი, რაც მიმართული იყო იმისაკენ, რომ ადამიანები გასამრჯელოს გამო არ წასულიყვნენ ცრუ ჩვენებაზე.

სამძებრო პროცესი ნელ-ნელა ანაცვლებს საბრალდებო პროცესს. „დასგურლამალი“ განასხვავებს საქმეებს, რომლებიც განიხილება დანისგრად და უდანისგროდ (ანუ წინასწარი გამოძიებით და მის გარეშე).

საქმეს სასამართლოში აღძრავდა დამარალებული, ძალიან იშვიათად საქმის აღმძვრელის ფუნქციით გამოდიოდა სახელმწიფო, თუმცა XVIII ს-ის II ნახევრიდან ამ გიპის საქმეების რაოდენობა ძალიან იზრდება. მოსარჩელე მიმართავდა მეფეს (დელოფალი, ბაგონიშვილები) ან

მოსამართლეს, შემდეგ ისინი განსამღვრავდნენ, თუ ვის უნდა განეხილა საქმე და ასახელებდნენ მოსამართლეს. სასამართლო პროცესზე ხშირად რამდენიმე ბრალმდებელი და რამდენიმე მოპასუხე გამოდიოდა. იმ შემთხვევაში, თუ მოპასუხე სასამართლოზე არ მოვიდოდა, წერილს უგზავნიდნენ და ითხოვდნენ მის გამოცხადებას ან ავალეებდნენ კონკრეტულ პიროვნებას, უზრუნველყო მოპასუხის გამოცხადება სასამართლოში. ამოუცხადებლობის შემთხვევაში, მოპასუხე საქმის განხილვის გარეშეც აგებდა საქმეს.

სასამართლო პროცესი იწყებოდა დამარალებულის სარჩელის მოსმენით. როგორც ვთქვით, სასამართლო ძირითადად გეპირ ხასიათს აგარებდა, თუმცა ვახგანგ VI სამართლის წიგნიდან ვიგებთ, რომ სასამართლო ოქმებს აფორმებდა მღივანი. მოპასუხე წინასწარ ეცნობოდა სარჩელს და საშუალება ჰქონდა თავი ემართლებინა სასამართლოზე. ამასთანავე, მოპასუხეს დავის პროცესში შეეძლო წამოეყენებინა ბრალდება მოსარჩელის მიმართ, შესაბამისად, მხარეები ერთ პროცესზე მოპასუხენიც იყვნენ და მოსარჩელენიც. სასამართლოში ხდებოდა მხარეების დაპირისპირება. ისინი წარმოადგენდნენ ხოლმე პროცესზე მოწმეებს. IX-XIV სს-ში, როგორც მეცნიერები ფიქრობენ, მოწმის ჩვენებას ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა საქმის წარმოებისას. შემდგომ ხანაში მნიშვნელობა სასამართლო პროცესზე ქვეითდება, რაც კარგად ჩანს ვახგანგის სამართლის წიგნში, სადაც მოწმის ჩვენებას სასამართლო მგკიცებულებათა შორის მხოლოდ V ადგილი უკავია ფიცის და ორდალების შემდეგ. ვახგანგ VI სამართლის წიგნი ძირითადად ადათობრივ სამართალს ეფუძნება, რომლის მიხედვითაც სისხლის სამართლის პროცესზე (ანუ ისეთი საქმეები, რომლებიც სისხლის აღებას ითვალისწინებს) მოწმის გამოსვლა დაუშვებელია. მოწმე გვხვდება მხოლოდ მოგიერთი საქმის წარმოებისას (ქურდობა, ფულის სესხება და ა. შ). თუმცა ვახგანგ VI მოგიერთი საქმის გადაწყვეტისას მოწმის ფაქტორს არსებითად მიიჩნევს. ვახგანგ VI განსამღვრავს მოწმის თვისებებს (XIII მუხლი): პაგიოსანი, ჭკვიანი, ღვთისმოშიში. აქვე მითითებულია პროცესზე მოწმეთა რაოდენობაც და ერთი მოწმის ჩვენება არ მიიღება მხედველობაში. ძველი ქართული სამართალი არ იცნობს მოწმედ ქალს.

სასამართლო მგკიცებულებათა შორის მსოფლიოს ყველა ხალხებში გვხვდება ფიცი – დაფიცება. ჩვეულებითი სამართალი ძალიან დიდ

მნიშვნელობას ანიჭებს ფიცს. ქართულ ადათობრივ სამართალში ფიცის მნიშვნელობაზე ისიც მეტყველებს, რომ იგი მარგო ფიცის მაყურებელს (პიროვნება, რომელიც ფიცის წარმოთქმას ესწრება) არ ენდობა და დამატებით დამსწრე მაყურებელს ამბავს. სვანურ სამართალში ფიცის სამი ფორმა დასტურდება: ა) ერთგულების ფიცი, ბ) თანასწორობის ფიცი, გ) გამართლების ფიცი. ფიცის მიღება შეიძლებოდა ერთმანეთის სანაცვლოდ (მამა შვილის მაგივრად იფიცებდა ან პირიქით). საქმის სიმძიმისა და სპეციფიკიდან გამომდინარე აღმოსავლეთ მთიანეთში განირჩეოდა: დროშით დაფიცება, ხაგში დაფიცება, 12 მონათესავე კაცის დაფიცება, დაფიცება კეჭნაობის დროს და ა. შ. (იხ. **ფიცი, მთა**). ფიცს ვახგანგ VI სამართლის წიგნის მიხედვით იმ შემთხვევაში მიმართავდნენ, როცა სხვა მგკიცებულება არ არსებობდა. ძირითადად გამოიყენებოდა ქონების დავისას. ფიცის დაკისრება არ შეიძლებოდა გონებრივად ჩამორჩენილი, არასრულწლოვანისა და იმ პიროვნებისადმი, რომელსაც არ სწამდა ფიცის ძალა. ფიცის დადება არ შეეძლო ქალს. მის ნაცვლად მოსამართლე ასახელებდა ქალის უახლოეს ნათესავს – ძმას, შვილს, ქმარს, რომელიც ქალის მაგივრად იფიცებდნენ.

ცრუ ფიცის დადება ითვლებოდა უმძიმეს დანაშაულად. ფიცის დამდებთან ერთად ქართულ სამართალწარმოებაში გვხვდება „თანამოფიცარი“. თანამოფიცარი იფიცებს სასამართლოზე, რომ ფიცის დამდები კეთილსინდისიერი პიროვნებაა. ასევე ფიცით ადასტურებდნენ საქმესთან დაკავშირებით მოწოდებულ ინფორმაციას. ვახგანგ VI-ის და ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნები განასხვავებენ ერთმანეთისაგან „შეგდებულ“- „შეუგდებულ“ (ვახგანგ VI) და დასახელებულ-დაუსახელებულ (ბექა-აღბუღას) თანამოფიცარს. შეგდებულ-დასახელებულ თანამოფიცარს ასახელებს მოსარჩელე და ავალდებულებს ფიცის ქვეშ მისცეს ჩვენება, ხოლო შეუგდებულ-დაუსახელებულ მოფიცარს მოპასუხე თვითონ ირჩევდა. მოფიცართა რაოდენობა საქმის სიმძიმეზე იყო დამოკიდებული და ამასთან ერთად, რამდენადაც ფეოდალური ქართული სამართალი ფეოდალური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელ ყველა ნორმას იზიარებდა, თანამოფიცართა სოციალურ მდგომარეობაზე. ვახგანგის სამართლის მიხედვით, ორი დიდებული თავადის ფიცი 20 საშუალო და 60 დაბალი რანგის თავადის და აზნაურის ფიცთან იყო გათანაბრებული. შესაბამისად, თავადის, აზნაურის და გლეხის ფიცს შორის, მით უმეტეს, მკაცრი რანგირება არსებობდა სამართლებრივი მნიშვნელოვნების მხრივ.

ამასთანავე დაფიცება, როგორც სასამართლო მგკიცებულება, ყველა საქმეში არ გამოიყენებოდა და არ ინიშნებოდა. მაგალითისათვის, თუ დაბალი წოდების კაცს ასამართლებდნენ მაღალი წოდების პიროვნების მკვლელობასთან დაკავშირებით, ასეთ საქმეში არა ფიცი, არამედ – ორდალი (ordalium – ღვთის სამსჯავრო) ინიშნებოდა. ქართული სამართლის წყაროები 3 გიჰის ორდალებს ასახელებს: მღუღარე, შანთი და ხმალში გაგანება. ორდალი ეფუძნება წარმოდგენას, რომ ადამიანთა შორის დავა შეიძლება ღვთაების ჩარევით გადაწყდეს (მაგ., კეთილსინდისიერ კაცს მღუღარე ხელს არ დაუწვავს. „ხმალში გაგანება“ განსაკუთრებით ხშირად სახელმწიფო ღალატის, ეკლესიის, მეფის საღაროს გაძარცვის საქმეში გამოიყენებოდა. სასამართლოში ბრალდებული უნდა შებრძოლებოდა ბრალმდებელს). ქართული სამართალი ვახგანგ VI სამართლის წიგნის მიხედვით იცნობს კიდევ ერთ სასამართლო მგკიცებულებას – „ცოდვის მოკიდება“. ამ პროცედურას შედარებით უმნიშვნელო დავების გადაწყვეტისას მიმართავდნენ. „ცოდვის მოკიდება“ უკავშირდებოდა რიგუალის ჩაგარებას, ბრალდებული ზურგზე იკიდებდა მოსარჩელეს და წარმოთქვამდა ფიცს, რომლის მიხედვითაც იგი გყუილის შემთხვევაში მოსარჩელის ცოდვებს თავის თავზე იღებდა. სასამართლო პროცესზე უკვე მოგვიანებით ენიჭება სერიოზული მნიშვნელობა წერილობით დოკუმენტს, როგორც სასამართლო მგკიცებულებას (წიგნი) იმ შემთხვევაში, თუ დოკუმენტი ყველა სამართლებრივი ნორმის გათვალისწინებით იქნებოდა შედგენილი. როგორც უკვე ვთქვით, ფეოდალური საქართველოს სამართალწარმოება ადრეულ პერიოდში ზეპირი იყო, განვითარების მოგვიანო ეტაპზე შეიძინა მან წერილობითი ფორმა. ამის შემდეგ სასამართლო თავის გადაწყვეტილებას წერილობითი სახით აძლევდა ორივე მხარეს. განაჩენში აუცილებლად უნდა მიეთითებინათ სამართლის წიგნის ის მუხლი, რომელიც შეუფარდეს მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევას და რომლის საფუძველზეც გამოიგანეს განაჩენი. პროცედურა კანონმდებლის განმარტებით ხორციელდებოდა, რათა გამტყუნებულ მხარეს განაჩენი უსამართლოდ გამოგანილად არ ჩაეთვალა. ეს პროცედურა განაჩენის სამართლიანობის და უტყუარობის გამოვლინებად უნდა ჩაითვალოს. რაც შეეხება ადათობრივ სამართალს, სახალხო კრებებზე (ყრილობებზე) ბჭეებს, მახვშს, ხევის გაგას და ა. შ. კენჭისყრით გამოაქვთ გადაწყვეტილება მთათბირების საფუძველზე. განაჩენის აღსრულების მხრის, გვიანფეოდალურ საქართ-

ველოში მთავარი სასამართლო აღმასრულებელი იყო იასაული. იასაული საქმის აღსრულებით სათვის იღებდა გასამრჯელოს. მას საქმის აღსრულების დროს აუცილებლად უნდა ჰქონოდა განაჩენი ან იასაულობის უფლების აღმჭურველი ოქმი. საქმის ვითარებიდან გამომდინარე შესაძლოა დანიშნულიყო ორი, სამი ან მეტი იასაულიც. XVIII საუკუნის II ნახევარში სასამართლო აღმასრულებლად ინიშნებოდნენ ეშიკადასბაში და ნასალჩიბაში. ეშიკადასბაში პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული აპარატის ხელმძღვანელი იყო. აღმ. საქართველოში სასამართლო განაჩენის აღსრულება მას და მის ხელქვეითებს ევალებოდათ. რაც შეეხება ნასალჩიბაშს, მას დამასახიზრებელი სასჯელის აღსრულება ევალებოდა. განაჩენის აღსრულებაში მოყვანა პოლიციის საქმიანობის ერთ-ერთ ფუნქციას წარმოადგენს. შესაბამისად, ფეოდალურ საქართველოშიც ეს როლი იყო დაკავებული ამ საქმიანობით. **დავით აღმაშენებელი** აყალიბებს სამი სახის საპოლიციო აპარატს: სამოქალაქო პოლიცია, რომელსაც **მანდაგურთუხუცესი** ეღვა სათავეში (მანდაგური); კრიმინალური პოლიცია – მპარავთმძებნელის აპარატი (მპარავთმძებნელნი და ჩენილნი); ფარული პოლიცია – მსგოვართა ინსტიტუტი. ნათელია, რომ დავით აღმაშენებლის ქართული საპოლიციო აპარატი ძალიან უახლოვდება თანამედროვეს. გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში პოლიციელის ფუნქციებს ასრულებდა არგნოსანი (ხელარგნოსანი). ბოქაულის სამოსახელეო თანამდებობა XVI საუკუნიდან ჩნდება. ეს არის საპოლიციო-ადმინისტრაციული აპარატის დაბალი მოხელე გვიანფეოდალურ საქართველოში და იასაულის ფუნქციებს ინაწილებს. გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში გვხვდება სასჯელის შემდეგი ფორმები: სიკვდილით დასჯა, სხეულის დამასახიზრებელი სასჯელები, მოკვეთა სამოგადოებიდან, თავისუფლების აღკვეთა. ქონების კონფისკაცია („მამულის დაჭირვა“), მოქალაქობრივი უფლებების დროებითი ან სამუდამო ჩამორთმევა, ქონებრივი სასჯელი, დაკრულვა და სხვა საეკლესიო სასჯელები. თავისუფლების აღკვეთას, როგორც სასჯელის ფორმას ქართულ მართლმსაჯულებაში ძალიან იშვიათად მიმართავდნენ. ვახტანგ VI-ის ძველისდებაში ორი მუხლი ეძღვნება სასჯელის ამ ფორმას (177 და 64): „მაგრამ კაცი რომ ცოლს სგანჯვიდეს და უპაგიურად ეპყრობოდეს, ურიგოს უშურებოდეს, მეფემ ის კაცი დააბას, დაგუქსოს და კათალიკოსმაც ასრუე უყოს.“ უფრო ვრცლად ეხება თავისუფლების

აღკვეთას („შეპყრობაი“) ბაგრაგ კურაპალატის წიგნი (მუხლები 101-104).

აპელაცია „სასამართლოში მეორედ შესვლა“ განსაკუთრებით გვიანფეოდალურ საქართველოში ძალიან გავრცელებული იყო. განხილულ საქმეთა გასაჩივრების პროცესს, როგორც წესი, მეფე, როგორც უზენაესი მოსამართლე, ხელმძღვანელობდა. თუმცა მეფეს შეეძლო გადაემისამართებინა საქმეები დედოფალზე, ბაგონიშვილებზე, საეკლესიო დავეების შემთხვევაში – კათალიკოსზე, რომლებიც მდივანბეგთა სასამართლოში განიხილავდნენ შემდეგ საქმეებს. გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს პირობებში საქმეთა გადახედვა ხდებოდა სააჯო კარზე.

კაპიტალიზმი – გერმინი, რომელსაც მძიმე იდეოლოგიური დაგვირვთვა აქვს. მარქსისტიკონომისტებისა და ისტორიკოსებისთვის ეს გერმინი უკავშირდება განვითარებულ სოციალურ ეკონომიკურ ფორმაციას, რომელშიც ღირებულება, მოგება და რაციონალობა დგინდება ფართომასშტაბიანი კონკურენტული წარმოებებისა და ფასთმწარმოებლური ბაზრების ბიზნეს გათვლების და მენგალიგეის შესაბამისად. ამ გაგებით, საბერძნეთისა და რომის ეკონომიკა კლასიფიცირებული იქნება, როგორც პრე ან არაკაპიტალისტური.

სხვადასხვა გიპის არამარქსისტებთან გერმინი „კაპიტალიზმი“ პროლექტიული განთავსების მნიშვნელობით, რაც, პირველ რიგში, უძრავი თუ მოძრავი აქტივების ინვესტირებას გულისხმობს, შეიძლება შეგვხვდეს უფრო ფართო პოლიტიკურ, სოციალურ და ეკონომიკურ კონტექსტში, მათ შორის ბერძნული და რომაული სამყაროს კონტექსტებშიც.

საბერძნეთისა და რომის პრეკაპიტალისტურად განსაზღვრა, შესაძლოა ნიშნავს იმას, რომ „ეკონომიკა“, როგორც დამოუკიდებლად ჩამოყალიბებული სფერო, არ არსებობდა კლასიკურ ანტიკურობაში და შესაბამისად, ძველებს არ შეეძლოთ ეწარმოებინათ ეკონომიკური ანალიზი (იხ. **ეკონომიკა ბერძნული**); მეორე მხრივ, ამგვარი განსაზღვრა შეიძლება იმას გულისხმობდეს, რომ ძველი ეკონომიკური ინსტიტუტები მოჩვენებითი თანამედროვე ეკვივალენტებით, ფაქტობრივად, საკმაოდ განსხვავებულად ფუნქციონირებდნენ მათი თანამედროვე ორეულობისა თუ სენიებისაგან – ასე მაგალითად, ანტიკური ბანკები შეიძლება განვიხილოთ უფრო მეტად როგორც უბრალოდ გაფორმებული ფულის გადამცვლელი და მევახშეები, ვიდრე სა-

რისკო სესხების გამცემნი პროდუქტიული ეკონომიკური ინვესტირებისთვის. ისინი, რომლებიც ამ მოსაზრებათა საპირისპიროდ ანტიკური სამყაროს თუ ადგილობრივი სექტორების ეკონომიკას პოზიტიური გავებით კაპიტალისგურად მოიაზრებს, განსხვავებას თანამედროვე და ანტიკურ კაპიტალიზმს შორის უფრო მეტად მასშტაბსა და დახვეწილობაში ხედავს, ვიდრე ამ ცნების ძირეულ ბუნებაში. ანტიკურ სამყაროსთან მიმართებაში ამგვარ იდეოლოგიურ უთანხმოებას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ეს კამათი ეკონომიკურ ჭრილში მსოფლიო ისტორიის პერიოდიზაციის თაობაზე კარლ ბიუხერსა და ელუარდ მაიერს შორის დაპირისპირებით იწყება. ამ დაპირისპირებამ ახალი ძალით იფეთქა XX ს -ის II მეოთხედში. მისი ინიციატორი გახლდათ ანთროპოლოგიური თეორიების გავლენის ქვეშ მყოფი თეორეტიკოსი კარლ პოლანი, რომელიც უფრო მეტად მაქს ვებერის გავლენას განიცდიდა, ვიდრე კარლ მარქსის. მაგრამ მის „სუბსტანციისგურ“ მოსაზრებებს დაუპირისპირდა იმ მეცნიერთა თანაბარი წონის მოსაზრებები, რომლებიც (ისინი მაინცდამაინც არ ეთანხმებოდნენ პოლანისა და მისი მიმდევრების მიერ მათთვის მიკრულ „ფორმალისტების“ და „მოდერნიზატორების“ დამამცირებელ იარლიყებს) მაინც ამტკიცებდნენ, რომ ძველები გამოკვეთილად კაპიტალისტური რაციონალიზმით იყვნენ მოტივირებული და ამ მიზნით წამოიწყეს დოვლათის შექმნის პროცესები, რომლებიც ფორმალურად ნეოკლასიკური მიკროეკონომიკური თეორიით შეიძლება გავაანალიზოთ, მათ შორის ისეთი მათემატიკური ხერხებით, როგორცაა, მაგალითად, ლეონტიევის დაბანდებისა და ამონაგების ცხრილები. როგორც ჩანს, ეს კამათი უახლოეს ხანებში არ გადაწყდება, რადგან, მეცნიერთა ამრით, ეს სარწმუნო მონაცემთა აუცილებელი რაოდენობის გარეშე შეუძლებელია, განსაკუთრებით კი იმ მონაცემთა გარეშე, რომლებიც სტატისტიკურ თუ კვაზისტატისტიკურ ანალიზს ექვემდებარება.

კატონი (Marcus Porcius Cato) – მეგსახელად **ცენზორი** (censorius) (ძვ. წ. 234-149 წწ.), **ელილი** (ძვ. წ. 199 წ.), **კონსული** (ძვ. წ. 195 წ.), **ცენზორი** (ძვ. წ. 184 წ.), გავლენიანი სახელმწიფო მოღვაწე, კონსერვატორული პოლიტიკური მოღვაწე, მხედართმთავარი, მწერალი, ადვოკატი.

კატონი ეწინააღმდეგებოდა რომზე ბერძნულ გავლენას.

ძველრომაული მნე-ჩვეულებების მკაცრმა დამცველმა გაწმინდა **სენატი** უღირსი ხალხისგან,

რომაელი ხალხის ძალაუფლების განმტკიცებისათვის უფუნებაზე გადასახადი დააწესა. კატონის ეკონომიკური პოლიტიკა მიმართული იყო სოფლის საშუალო მონათმფლობელური მეურნეობების რენგაბელობის გამრდისა და სასოფლო სამეურნეო შრომის სრულყოფისაკენ, რისთვისაც მან შეისწავლა შესაბამისი კართაგენული გამოცდილება და ათარგმნინა ლათინურ ენაზე კართაგენელი მაგონის სასოფლო სამეურნეო შრომა. საგარეო პოლიტიკაში იგი დაჟინებით მოითხოვდა დაენგრიათ კართაგენი – „მე მაინც ვფიქრობ, რომ კართაგენი უნდა დაინგრეს“ – (Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam), რომელსაც რომის მთავარ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ კონკურენცად მიიჩნევდა. კატონის ეკონომიკური შეხედულებები ითვალისწინებდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის, ვაჭრობისა და მეფახშეობის პროგრესული მეთოდების გაძლიერებას, სამეურნეო სფეროში კონკურენციას.

კატონს ლიგერაგურული პროზის ფუძემდებლად მიიჩნევენ. მისი თხზულება „წარმოშობა“ (Origines) 7 წიგნად (მხოლოდ ფრაგმენტები შემოგვრჩა) მოიცავდა რომის აღრინდელი ისტორიისა და იგალიკური გომების ისტორიას მის დრომდე. შემორჩენილია მისი სიგყვების ფრაგმენტებიც. კატონმა დაწერა თავისი შვილისთვის მედიცინის, რიგორიკის, სამართლის, სოფლის მეურნეობისა და სამხედრო სახელმძღვანელოები. სრულად მხოლოდ თხზულება „სოფლის მეურნეობაზე“ (De agri cultura) (მრავალრიცხოვანი იურიდიული ფორმულარებით) შემოგვრჩა.

კეისარი იულიუს (Gaius Iulius Caesar) (ძვ. წ. 100-44 წწ.) – გამოჩენილი რომაელი სახელმწიფო მოღვაწე, მხედართმთავარი, ორაგორი, მწერალი. მისი სიყმაწვილე დაემთხვა **მარიუსისა** და **სულას** ორთაბრძოლის პერიოდს. მისი წარჩინებული ნათესავები **ოპტიმატების** მხარეზე იდგნენ და მარიუსის მომხრეების ხელით დაიღუპნენ, მაგრამ თავად მარიუსს კეისარის მამიდა ჰყავდა ცოლად და მარიუსმა 13 წლის კეისარი იუპიტერის ქურუმად (flamen dialis) აირჩია. შესაბამისად კეისარი ორივე პარტიასთან ახლოს იდგა, კარგად იცნობდა მათ სისუსტეებს და ცხოვრებაში დიდ სიფრთხილეს იჩენდა, მას შეეძლო გაურკვეველ მდგომარეობისას დაყოვნება და ხელსაყრელ პირობებისას თავდასხმა.

კეისარმა ძვ. წ. 84 წ-ს ცოლად შეირთო სულას მოწინააღმდეგე ცინას ქალიშვილი, კორნელია. ძვ. წ. 82 წ-ს მხოლოდ გავლენიანი ნათესავების თხოვნით სულამ არ შერისხა კეისარი, რომელ-

მაც უარი თქვა დიქტატორისთვის არასასურველი მეუღლე გაეგდო. სულას სიკვდილის შემდეგ ძვ. წ. 78 წ-ს დაიწყო მისი პოლიტიკური კარიერა. იგი ცდილობდა მიეპყრო ყურადღება სულას მომხრეების (კორნელიუს გნეუს დოლაბელა, გაიუს ანგონიუსი) და ამავე დროს მაინც გაერიდა თავის მოწინააღმდეგეებს კუნძულ როდოსზე. იქ იგი რიგორ მოლონთან სწავლობდა და იწაფებოდა რიგორიკაში, რომლის ნიჭი მან ადრევე გამოავლინა. ამ მგზავრობისას იგი მღვის ყაჩაღებს ჩაუვარდა ხელში, მაგრამ სიმამაცის წყალობით თავი გადაირჩინა, შემდგომში ეს ყაჩაღებიც დასაჯა და რომიც აალაპარაკა.

მონაწილეობას იღებდა მითრიდაგეს წინააღმდეგ ომში (ძვ. წ. 74 წ.), არჩეულ იქნა **კვესტორად** (ძვ. წ. 68 წ.). მეუღლე კორნელიას და მამიდა იულიას გარდაცვალების გამო წარმოთქმული სიგყვებით მან **ოპტიმატების** უკმაყოფილება დაიმსახურა. ამ სიგყვებში იგი ხალხის წინამძღოლების – მარიუსისა და ცინას ხსოვნას განაღებდა. ძვ. წ. 65 წ-ს კეისარმა ცოლად ითხოვა სულას ძმისშვილი პომპეა. იმავე წელს **ელიად** არჩეულმა ხალხის კეთილგანწყობა დიდებული სანახაობების მოწყობით, რომის შემკობით (ბაზილიკები, ბაზრის მოედნები) და მარიუსის ძეგლების განახლებით დაიმსახურა. ძვ. წ. 63 წ-ს კეისარი უმაღლესი ქურუმი გახდა. კაგილინას წარუმატებელი სახელმწიფო გადაგრიანების შემდეგ, **სენატში** მათი საქმის გარჩევისას კეისარი ცდილობდა შეთქმულების მონაწილეები სიკვდილით არ დაესაჯათ.

Bona Dea-ს (ნაყოფიერების ქალღმერთის) ქალების ღვესასწაულზე კეისრის სახლში შეპარული კლოდიუსის გამო იგი ცოლს გაეყარა („კეისრის ცოლს ჩრდილიც კი არ უნდა მიაღვსოს“).

ძვ. წ. 62 წ-ს პრეტურის (**პრეტორის** თანამდებობა) შემდეგ ესპანეთის **პროვინციას** მართავდა, სადაც მან ქონება დააგროვა და ვალებიც გადაიხადა. ძვ. წ. 59 წ-ს იგი **გრიბუნად** აირჩიეს; კეისარმა პომპეუსსა და კრასუსთან ერთად პირველი **ტრიუმვირატი** შექმნა. კონსულის თანამდებობაზე კეისარმა სენატის მედგარი წინააღმდეგობის მიუხედავად შეძლო გაეგარებინა ორი აგრარული კანონი ვეგერანებისა და უქონელი მოქალაქეების დასახმარებლად. მესამედ კეისარმა იქორწინა კალპურნიამზე, კონსულ პიმონის ქალიშვილზე, თავისი ქალიშვილი იულია კი პომპეუსს მიათხოვა. ძვ. წ. 54 წ-მდე ციზალპიური გალიისა და ილირიის პროკონსულ კეისარს სენატმა გრანსალპიური გალიაც დაუმაგა და შემდგომი ვადა ამ თანამდებობაზე 5 წლით გაუზარდა. ძვ. წ. 58-51 წწ-ში

კეისარმა ხელში ჩაიგდო მთელი გალია, ორჯერ გადავიდა რაინზე და ასევე ორჯერ შევიდა ბრიტანიაში. ამავე დროს განახლდა მისი კავშირი პომპეუსსა და კრასუსთან, მაგრამ კრასუსის (ძვ. წ. 53 წ.) და იულიას სიკვდილის შემდეგ შესუსტდა კავშირი კეისარსა და პომპეუსს შორის. პომპეუსი დაუხლოვდა ოპტიმატებს და შეეცადა კეისრისთვის ძალაუფლება წაერთვა. რომში სამხედრო მდგომარეობის გამოცხადების შემდეგ კეისარი არჩევანის წინაშე დადგა: ან ძალაუფლებაზე ხელი უნდა აეღო, ან სამხედრო ძალით უნდა გამგვიცეხულიყო. ძვ. წ. 49 წ-ს იგი მდინარე რუბიკონს (სამღვარი ციზალპიურ გალიასა და იგალიას შორის) გადავიდა („*alia iacta est*“ – „წილი ნაყარია“) და პომპეუსს მნიშვნელოვანი დარცმვა მიაყენა. პომპეუსი გაიქცა, იგი ეგვიპტეში მოკლეს. მიუხედავად თავისი ჯარის არასახარბიელო მდგომარეობისა, მან ალექსანდრიის ბრძოლაში გამარჯვებას მიაღწია და კლეოპატრა ეგვიპტის მბრძანებელი გახდა. კლეოპატრასგან მას ძე კესარიონი გაუჩნდა. ძვ. წ. 48 წ-ს აფრიკაში პომპეუსის ძის სექსტუსისა და კატონის მეთაურობით შეგროვებული პომპეუსის მომხრეები გაანადგურა, ძვ. წ. 47 წ. კეისარმა გაილაშქრა ბოსფორის მეფე ფარნაკოსის წინააღმდეგ და სწრაფად დაამარცხა იგი („*Veni, vidi, vici*“ – „მიველ, ვნახე, გავიმარჯვე“). რომში დაბრუნებულმა დიდებული ტრიუმფი გადაიხადა. ძვ. წ. 45 წ-ს მან საბოლოოდ მოუღო ბოლო პომპეუსის ვაჟიშვილების წინააღმდეგობას და რომაული იმპერიის განუსამღვრელი მბრძანებელი გახდა. საზოგადოების მაღალი ფენების წარმომადგენლების მისამხრობად კეისარმა დამარცხებულები დაინდო. ფარსალოსთან გამარჯვების შემდეგ იგი სიცოცხლის ბოლომდე **დიქტატორად** გამოაცხადეს; მას უბოძეს **ცენზორის** უფლებამოსილება, გრიბუნის ძალაუფლება. კეისარმა ამ პერიოდში გააგარა სახელმწიფო წყობის რეფორმა, პოლიტიკური და სოციალური წესრიგის გაუმჯობესება, კალენდრის რეფორმა, ხელი შეუწყო პროვინციების რომანიზაციას, მოქალაქეობა მიანიჭა რომის მიერ დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობას, დაესმარა ვეგერანებს და წაახალისა პროვინციებში თვითმართველობა. სენატმა კეისარს უბოძა „იმპერატორის“ (მისი შთამომავლებისათვის გადაცემის უფლებით) და „სამშობლოს მამის“ (*Pater patriae*) ტიტული. **მეფის** წოდებაზე მან თავად განაცხადა უარი, სავარაუდოდ, იგი ფიქრობდა, ელინისტური მონარქიებით დიადემა დაეღვა თავზე, მაგრამ მისმა ყოფილმა მომხრეებმა კეისრის წინააღმდეგ შეთქმულება მოაწყვეს და ძვ. წ. 44

წ-ს მარტის იღებზე მოკლეს. სენაგმა და ხალხმა მას ღვთაებრივი იულიუსი (Divus Julius) უწოდეს. კეისარი სენაგის არისგოკრატების, რომელთა სახელმწიფოს მმართველობიდან ჩამოშორება მან ვერ შესძლო, შეთქმულების მსხვერპლი გახდა. როგორც **პოპულარების** პარტიის ლიდერი იგი ცდილობდა, სენაგის ძალაუფლება ერთმმართველობით შეეცვალა.

საშინაო პოლიტიკაში მისი მიზანი იყო საშუალო და წვრილი მონათმფლობელების გაძლიერება და ამით იმპერიის ბაზისა და მონათმფლობელური წყობის გაფართოება. კეისარმა სამართლის სფეროში მნიშვნელოვანი რეფორმები ჩააატარა (**lex Iulia**).

კეისარს სამხედრო დიქტატურით უნდოდა მონათმფლობელური სამოგალოების კრიზისი აეცილებინა თავიდან. ავგუსტუსის წინამორბედმა პრინციპატს გაუკვალა გზა. კეისრის სახელი გაიგივებული იყო „იმპერატორისა“ და „მეფის“ სახელთან, მოგვიანებით ყველა რომის იმპერატორი თავად იღებდა „კეისრის“ ტიტულს და მას შვილებსაც გადასცემდა.

კეისრის თხზულებებიდან შემოგვრჩა „გალებთან ომის ჩანაწერები“ (De bello Gallico) 7 წიგნად, „სამოქალაქო ომის ჩანაწერები“ (De bello civili) 3 წიგნად. კეისრის ნაწერები კლასიკური სტილის ნიმუშად მიიჩნევა.

კვატუოვირები (Quatuoviri) – მუნიციპალურ თანამდებობის პირთა ოთხკაციანი **კოლეგია**, რომელიც შედგებოდა ორი **ედილისა** და ორი სამართლის მცოდნე პირისაგან, რომლებიც, ერთი მხრივ, **პრეტორის** დელეგატებს წარმოადგენდნენ, ხოლო, მეორე მხრივ, ჰქონდათ საკუთარი ძალაუფლება. მას შემდეგ, რაც რომში განვითარდა იურიდიული საქმიანობა, **დუუმვირთა** ადგილი დაიკავეს კვატუოვირებმა, რომლებიც ხუთ წელიწადში ერთხელ ადგენდნენ ცენზს და აკეთებდნენ ჩანაწერებს ქალაქის საკრებულოს სიებში (album decurionum).

კვეთილში ჩასმა, ფშავი – როდესაც ცოლი ქმარს იწუნებდა და არ უნდოდა ქმართან სარეცლის გაზიარება, ქალი იმიმეზებდა, რომ თითქოს ხაგი უშლიდა ამის გაკეთებას. ქმარიც აძლევდა ნებას, სადაც უნდოდა, იქ წასულიყო, მხოლოდ სხვა კაცთან ურთიერთობა ეკრძალებოდა. ამ ჩვეულებას უწოდებდნენ „კვეთილში ჩასმას“. ხევსურეთში თუ კვეთილში ჩასმული პირობას დაარღვევდა და სხვას გაჰყვებოდა ცოლად, სიკვდილი არ ასცდებოდა. იმავე ბედს გაიზი-

არებდა, ვინც კვეთილში ჩასმულს მოიყვანდა ცოლად.

როდესაც ქალს ორი მთხოვნელი გამოუჩნდებოდა, უნდა გათხოვილიყო იმაზე, ვინც სხვებს დაასწრებდა და პირველი იცოდა, რომ ქალი მისი საცოლე იყო ან არადა ან სამუდამოდ გაუთხოვარი რჩებოდა. ზოგჯერ ქალი თავის თავს „ჩაისვამდა კვეთილში“, მაგალითად მაშინ, როცა წაწლის დათმობა უჭირდა და სხვაზე გათხოვება არ უნდოდა, ან მშობლები ძალით ათხოვებდნენ, ან როცა ქალს მოგაცებით ემუქრებოდნენ, ქალი მიდიოდა ხაგში და აღთქმას ღებდა ქალწულობაზე და უარს ამბობდა გათხოვებაზე. ამით ის თავს ხაგს სწირავდა და ხაგის „მოწინდარი“ ხდებოდა. ამის შემდეგ ქალს ხელს ვერ ახლებდნენ. ამ შეწირვის გაუქმება არც **ბჭეებსა** და არც **ხევისბერებს** შეეძლოთ.

კვესტორი (quaestor) – თავდაპირველი ფუნქციით ეს იყვნენ მოსამართლეები, რომლებიც მეფეების ეპოქაში სისხლის სამართლის ისეთ საქმეებს (მკვლევლობებს) განიხილავდნენ, რომელთა განაჩენი სიკვდილით დასჯას ითვალისწინებდა.

Lex Valeria-ს მიხედვით, სისხლის სამართლის იურისდიქცია გადაეცა ცენტურიის **კომიციებს**, შესაბამისად, კვესტორებს ეს უფლება აერთიანდა და ისინი განაგებდნენ ფინანსურ საკითხებს, თუმცა ჯერ მაინც გამოდიოდნენ ბრალმდებელთა როლში, როგორც quaestor parricidii. რესპუბლიკის ხანაში ერთმანეთისაგან განასხვავებდნენ ქალაქის და სახაზინო კვესტორებს სამხედრო ან პროვინციური კვესტორებისაგან. ძვ. წ. 421 წ-ს ორ კვესტორს კიდევ ორი დაემატა. ორი კვესტორი დაკავებული იყო **ხაზინის** საქმეებით, ორი თან დაჰყვებოდა კონსულს ომში. სამხედრო კვესტორები განაგებდნენ სალაშქრო ხაზინას, ყიდდნენ ალაფს, ეხმარებოდნენ **კონსულებს** მათი ბრძანებების აღსრულებაში ლაშქრობის დროს. ძვ. წ. 267 წ-ს კვესტორთა რაოდენობა აღწევს 8-მდე, **სულამ** გამარდა ისინი 20-მდე, ხოლო **კეისარმა იულიუსმა** (ძვ. წ. 44 წ.) – 40-მდე, მოგვიანებით მათი რიცხვი განსხვავებული იყო. ორი კვესტორი რჩებოდა რომში, ქალაქის კვესტორის ფუნქციით, დანარჩენები ფინანსურ საკითხებს განაგებდნენ იგალიის სამღვრებში თუ მის გარეთ. ძვ. წ. III ს-დან ოთხი კვესტორი ხელმძღვანელობდა ფლოტის შექმნას და კურირებდა იგალიის შორეული ოლქების განმგებლობას. დადგინდა **პროვინციის** კვესტორთა თანამდებობა – ყველა გამგებელს დამხმარედ ჰყავდა კვესტორი,

რომელიც არა მარტო ფინანსებს კურირებდა, არამედ მოსამართლის უფლებამოსილებით იყო აღჭურვილი **ედილთა** (aediles curules) მსგავსად. მათ ირჩევდნენ თანამდებობაზე 1 წლის ვადით. ძვ. წ. 421 წ-ს **პლებებებსაც** გაეხსნათ გზა კვესტორის თანამდებობისაკენ, თუმცა ეს უფლება რეალურად მხოლოდ 12 წლის შემდეგ შევიდა მოქმედებაში. კანონის მიხედვით, კვესტორის ასაკი სხვადასხვა ავტორთან 27-30 წლებით განისაზღვრებოდა. **იმპერიუმის** ნიშნები კვესტორს არ ჰქონდა, თუმცა ზოგიერთი ავტორი მოიხსენიებს კვესტორთა ძალაუფლების სიმბოლოებს (insignia quaestoria). რომში განსაკუთრებული უფლებებით სარგებლობდა quaestor pro praetore, რამდენადაც ისინი იყვნენ პაგარა პროვინციების გამგებლები ან დროებით ასრულებდნენ მათ მოვალეობას (გარდაცვალების, სხვა საქმით დაგვირთვის შემთხვევაში). Quaestor aquarius კურირებდა წყალგაყვანილობის სისტემებს, quaestor Ostensis – ოსტიის ნავსადგურში საქონლის გადმოგვირთვას აწესრიგებდა. ამისთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ თითოეულ თემს თავისი quaestor municipalis ჰყავდა, რომელიც ფინანსური საკითხების განხილვით იყო დაკავებული. იმპერიის ხანაში კვესტორები აგრძელებენ არსებობას, როგორც დაბალი რანგის მაგისტრატები, რაც შეეხება ხაზინის განკარგვა-კურირებას, ეს სფერო გადადის ხაზინის პრეფექტის (praefectus aerarii) ხელში. კვესტორებს უნდა დაეცვათ **სენატის** დადგენილებანი და მეთვალყურეობა გაეწიათ საგზაო სამუშაოებისათვის. ამასთანავე, მათ ეკისრებოდათ საკმაოდ მძიმე მისია, ცნობილი აღამიანებისათვის სასიკვდილო განაჩენის შეგყობინება. პროვინციის კვესტორები ინარჩუნებდნენ **პროკონსულებთან** იმავე ფუნქციებს, კურირებდნენ ფინანსურ საკითხებს. პროპრეგატორებს, რომლებიც იმპერიის პროვინციებს განაგებდნენ, საიმპერატორო ქონების საბუღალტრო საქმის წარმოებისათვის ჰყავდათ **პროკურატორი** (procurator). მცირე პროვინციებს განაგებდა მხოლოდ პროკურატორი და იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც იგი უფრო მაღალ, პროვინციის წოდებას ატარებდა, ვალდებული იყო თვითონ ეწარმოებინა ბუღალტერია. მაგრამ თუ აუცილებელი გახდებოდა პროკურატორის პრეგატორის თანამდებობამდე ამაღლება, მაშინ მის განკარგულებაში გადადიოდა არა პროკურატორი, არამედ კვესტორი. აქედან წამოვიდა კვესტორების ახალი ტიპი quaestor Caesaris, principis. ისინი ინიშნებოდნენ იმპერატორის მიერ სამომავლო ვაკანსიების იმედით. მათ ევალე-

ბოდათ სენატში იმპერატორის დადგენილებების წაკითხვა.

კიმონი – ათენელი პოლიტიკური მოღვაწე, ძვ. წ. V ს. **მილგიადესისა** და თრაკიის მეფის ოლოროსის ქალიშვილის – ჰეგესიპილეს ვაჟი. მას ჰყავდა ვაჟიშვილები – ლაკედემონიუსი, ელეოსი/ულიოსი და თეგალოსი. ძვ. წ. 489 წ-ს მამის, მილგიადესის, სიკვდილის შემდეგ მან 50 ცალანგი ჯარიმა გადაიხადა. ძვ. წ. 479 წ-ს იგი შეუერთდა სპარგაში წარგზავნილ ელჩობას და ამის შემდეგ ხშირად იყო არჩეული **სტრატეგოსად**. ძვ. წ. 478 წ-ს კიმონი **არისტიდესს** დაეხმარა მღვისპირეთში მცხოვრები ბერძენების დელოსის ლიგაში შეყვანაში და ძვ. 476-463 წწ-ში ხელმძღვანელობდა ამ ლიგის მიერ წარმოებულ სამხედრო ქმედებებს. კიმონმა დაიპყრო სკიროსი, განდევნა რა დოლოპიელები (მეკობრეები) და დააფუძნა **კლერუქია**. კიმონის ყველაზე დიდი წარმატება ევრიმედონთან სპარსელებზე მოპოვებული გამარჯვება იყო (ძვ. წ. 466 წ.). ამ გამარჯვებამ მოიგანა ის, რომ აღმოსავლეთით ისე შორს მდებარე ადგილები, როგორცაა მაგ., ფასელისი და ა. შ., დელოსის ლიგაში გაერთიანდნენ. კიმონი ამ პერიოდში სპარსეთთან აწარმოებდა მოლაპარაკებას, რასაც მისი მგრები დაუპირისპირდნენ და ზავის წინააღმდეგ გაილაშქრეს. კიმონმა დაიმორჩილა თრაკიული ქერსონესი და ძვ. წ. 465-463 წწ-ში ჩაახშო თასოსის აჯანყება. **ვეთინეს** საფუძველზე მის მიმართ სამართლებრივი დევნა დაიწყო **პერიკლემ** იმ საბაბით, თითქოს კიმონს მაკედონიის მეფე ალექსანდრე I-სგან ქრთამი ჰქონდა აღებული. სასამართლოზე კიმონი გაამართლეს. ძვ. წ. 462 წ-ს მან დაარწმუნა ათენელები, რომ სპარგის დასახმარებლად **პოპლიგთა** ჯარი გაეგზავნათ. თუმცა სპარგელებმა, რომლებმაც ათენელების „რევოლუციურ განზრახვებზე“ მიიგანეს ეჭვი, ათენელები უკან გამოაბრუნეს. ამას ძვ. წ. 461 წ-ს კიმონის **ოსტრაკისმოსი** მოჰყვა. კიმონი უხვად ხარჯავდა ფულს ხალხის გართობისა და საჯარო საქმეებისათვის, რაც **თემისტოკლესის**, **ეფიალტესისა** და პერიკლეს მსგავს რადიკალურ ლიდერებთან მისი მეტოქეობის ნაწილი იყო. სპარგასთან კიმონის პიროვნული კავშირებისა და სპარგისადმი სიმპათიის მიუხედავად კიმონი არც დემოკრატიის და არც ათენის იმპერიის მგერი არ იყო. მან განავრცო იმპერიის საზღვრები ისევე, როგორც ეს პერიკლემ გააკეთა და ისევე როგორც პერიკლე უპირისპირდებოდა იმპერიისაგან გამოყოფის მსურველთ.

ძვ. წ. 458 წ-ს განაგრასთან ბრძოლაში კიმონს სურდა ათენს სპარგის წინააღმდეგ დახმარებოდა. მაგრამ მას გადაჭრით უთხრეს უარი. მისი ოსტრაკისმოსის ვადა ჯერ კიდევ არ იყო გასული, როდესაც ძვ. წ. 450-იანი წლების დასასრულს იგი ათენში დაბრუნდა. კიმონმა მიადწია იმას, რომ ათენმა სპარგასთან 5 წლის ვადით მავი დალო. იგი ებრძოდა სპარსეთის კვიპროსზე, სადაც გარდაიცვალა კიდევ.

კლავდიუს მარკ(ც)ელუსი (Marcus Claudius Marcellus) – ხუთგზის **კონსული** (ძვ. წ. 223 – 208 წწ.), II პუნიკური ომის დროს ერთ-ერთი გამოჩენილი რომაელი, ბერძნული განათლების მქონე, კეთილშობილი ქსევის, უბაღლო მეომარი და გონიერი მხედართმთავარი. ჰანიბალთან არცერთ გადამწყვეტ ბრძოლაში გამარჯვებისთვის არ მიუღწევია, მაგრამ ბევრ მცირე შეტაკებებში გამარჯვებით რომაელთა შემართება გაზარდა და ამისთვის მას „ხმალს“ უწოდებდნენ. მესამედ (ძვ. წ. 214 წ.) **კონსულად** ყოფნისას სიცილიას გაემართა, სამწლიანი ალიის შემდეგ (ძვ. წ. 212 წ.) სირაკუზი დაიპყრო და ალაღვინა მშვიდობა მთელ კუნძულზე. რომში დაბრუნებულს გრიუმფი არ გადაუხადეს, მაგრამ ოვაციო (მცირე გრიუმფი – საზეიმო შესვლა რომში არა ეკლით, არამედ ცხენზე ამხედრებული ან ფეხით) დაიმსახურა. სირაკუმელების თხოვნით ისინი თავის მფარველობაში მიიღო, მათი მოთხოვნები გაითვალისწინა და თავი გამოიჩინა როგორც კეთილშობილმა და გულმოდგინედ ადამიანმა. ძვ. წ. 207 წ-ს ჰანიბალთან ბრძოლისას დაიღუპა. პირუთენელი, ალერსიანი, სამართლიანი, მოგჯერ კი საჭიროებისამებრ მკაცრი და შეურიგებელი მარკელუსის სიკვდილი რომაელებისთვის მძიმე აღმოჩნდა. მარკ(ც)ელუსმა დაწერა **ავგურების მოძღვრება** (Auguralis disciplina).

კლავდიუს გიბერიუს კეისარ ავგუსტუს გერმანიკუსი (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus) – (ძვ. წ. 10 – ახ. წ. 54 წწ.) რომის იმპერატორი (ახ. წ. 41 წ-დან). ავადმყოფური და ბუნებით სუსტი ხასიათის კლავდიუსი პირველ ხანებში სახელმწიფო საქმეებში არ ერეოდა, უდრგვინედად იგანდა თავისი ბიძის გიბერიუსისა და შემდგომში კალიგულას დამცირებას. ბერძნული და ეგრუსკული ენების მცოდნე უფრო ისტორიული გამოკვლევებით იყო გატაცებული (ცდილობდა ანბანში ახალი ლათინური ასოები შემოეყვანა). კალიგულას სიკვდილის შემდეგ **პრეტორიანებმა** შიშისგან დამალული კლავდიუსი, როგორც კლავდიუსების უკანასკნელი წარმომადგენელი,

იმპერატორად აირჩიეს. კლავდიუსის ტახტზე ასვლისას ძალაუფლება ფაქტობრივად მისი მესამე ცოლის მესალინასა და მისი საყვარლების ხელში გადავიდა. კლავდიუსის პირადი ინიციატივით რამდენიმე პროგრესული ღონისძიება გატარდა: საყოველთაო ამნისტია (გარდა კალიგულას მკვლელებისა – ისინი სიკვდილით დასაჯეს), **პროვინციების** რომანიზაცია და ამ მიზნით არაიგალიკი მოსახლეობისათვის **მოქალაქეობის** მინიჭება, იმპერატორის შეურაცხყოფის კანონის გაუქმება, შეგანილ იქნა ცვლილებები მემკვიდრეობით, **ქორწინებისა** და **მონათა** უფლებებში: მოახდინა სახელმწიფო ძალაუფლების ცენტრალიზაცია, განამკიცა ადმინისტრაციული აპარატი, **სენატს** პატივისცემით ეპყრობოდა; მისი ინიციატივით დამუშავებული იქნა მრავალი სამართლებრივი ნორმა, სახელმწიფო ხაზინა დააბრუნა **კვესტორების** გამგებლობაში; დაარსა ბევრი **კოლონია**, დაავო გზები, აავო გექნიკური ნაგებობები – წყალგაყვანილობა, ამავე პერიოდში რომის იმპერიას შეუერთა სამხრეთ ბრიტანია და მავრიტანია. მესალინას სიკვდილის შემდეგ მისი მეუღლე გახდა აგრიპინა, რომელმაც თავისი შვილის, ნერონის ტახტზე ასასვლელად კლავდიუსი მოწამლა.

კლავდიუსმა ბერძნულ ენაზე დაწერა გირენელებისა და კართაგენელების ისტორია, ლათინურ ენაზე კი – ისტორია; **ციცერონის** დასაცავი და სხვა ბევრი სიგყვა, რომლებსაც სიამოვნებით წარმოთქვამდა.

კლასი (classis) – **სერვიუს ტულიუსმა** რომის მთელი მოსახლეობა დაყო **სოლონის** მსგავსად ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით 5 ქონებრივ კლასად, რომელშიც ერთიანდება 170 ცენტურია (centuriae peditum), რომელთაც წინ უსწრებს მხედართა 18 ცენტურია (centuriae equitum). მათ ემატებოდა ხელოსნების 4 ცენტურია. სულ 192 ცენტურია, რომელთაც **კომიციებში** დაემატა 193-ე.

I კლასი – მოქალაქეთა ქონება შეადგენდა 100 000 ასს და მას უნდა გამოეყვანა 80 ცენტურია.

II კლასი – ქონება – 75 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 22 ცენტურია.

III კლასი – ქონება – 50 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 20 ცენტურია.

IV კლასი – ქონება – 25 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 22 ცენტურია

V კლასი – ქონება – 11 000 ასი, უნდა გამოეყვანა 30 ცენტურია

VI კლასში ირიცხებოდნენ მხედრები, რომლებსაც 18 ცენტურია უნდა გამოეყვანათ. გარდა

ამისა, დაარსდა 5 ცენგურია – 2 მუსიკოსების, 2 ხელოსნების და 1 ცენგურია უნდა გამოეყვანა იმ ხალხს, რომელსაც არ ჰქონდა იმდენი ქონება (11000 ასი), რომ V კლასში ჩარიცხულიყვნენ. ამ ცენგურიას ეწოდებოდა **პროლეგარების** ცენგურია. ამა თუ იმ კლასში გაერთიანება თავდაპირველად საკუთრებაში არსებული მიწის ფართობს უკავშირდებოდა (არა უმცირეს 20, 15, 10, 5 ან 2 იუგერისა), აპიუს კლავდიუსიდან მოყოლებული კი – ქონების ღირებულებას ასეში.

კლეომენესი – სპარგის მეფე. მეფობდა დაახლ. ძვ. წ. 520-490 წწ-ში, ანაქსანდრიდას II ვაჟი. იგი სახიფათო საგარეო პოლიტიკას აგარებდა და ცალკეულ შემთხვევებში მიზნის მისაღწევად საშუალებებსაც არ განარჩევდა. მისი პოლიტიკა არგოსის განადგურებისა და სპარგის გავლენის გაძლიერებისაკენ იყო მიმართული. პელოპონესის ლიგა სწორედ მისი მეფობის დროს შეიქმნა, თუმცა არა მთლიანად იმ სახით, როგორც ითვლება კლეომენესს სურდა. იგი ორჯერ სპარგისთვის წარმატებულად ჩაერია ათენის საქმეებში, ერთხელ, ძვ. წ. 510 წ-ს, როდესაც ჰიპიასის **ტირანია** გადააგდეს, მეორედ ძვ. წ. 508 წ-ს, როდესაც მან მხარი დაუჭირა ისაგორასს და გააძევა **კლისთენესი**. თუმცა ძვ. წ. 506 წ-ს მან ვერ შეძლო, ისაგორასის ხელისუფლება აღედგინა. ძვ. წ. 494 წ-ს კლეომენესმა გირინთოსის ახლოს სეპეასთან დაამარცხა არგოსი. გამარჯვების შემდეგ კლეომენესი არაზნეობრივად მოიქცა, როდესაც წმინდა სამარხში დაწვა რამდენიმე ათასი არგოსელი, რის გამოც იგი სასამართლოს წინაშე წარსდგა. იგი გაამართლეს. კლეომენესი არ ჩაერია არც სამოსის ამბებში (დაახლ. ძვ. წ. 515 წ.) და არც იონიურ აჯანყებას არ დაუჭირა მხარი (ძვ. წ. 499 წ.). მან დაარწმუნა დელფოს სამისნო, დემარაგოსი **კანონის** გარეშედ გამოეცხადებინა, შემდეგ უკანასკნელი გახტიდან ჩამოაგდო. მაგრამ მისი ინტრიგა გამოაშკარავდა და იგი გაიქცა, რათა არკადიელები აეჯანყებინა. მას უკან გამოუხმეს სპარგაში, სადაც მან სასტიკი აღსასრული ჰპოვა. პეროლოგეს გადმოცემით, კლეომენესმა თავი მოიკლა.

კლერუქია (κληρουχία) – ბერძნული კოლონიის განსაკუთრებული სახეობა, რომელშიც დასახელებული პირები თავდაპირველ **მოქალაქეობას** ინარჩუნებდნენ და არ ქმნიდნენ დამოუკიდებელ ერთობას. ამ გერმინით აღინიშნება გარკვეული ათენური დასახლებები, რომლებიც დაპყრობილ გერიგორიებზე (ბერძნულზე და ბარბაროსულ-

ზე) იქნა დაფუძნებული მოყოლებული ძვ. წ. VI საუკუნიდან, განსაკუთრებით კი ათენის იმპერიის პერიოდში. ხშირად რთულდება ძვ. წ. VI საუკუნის ამა თუ იმ დასახლების კლერუქიად განსაზღვრა, რადგან თავად ანტიკური ავტორები კლერუქიებს ყოველთვის არ განასხვავებდნენ სხვა გიპის კოლონიებისგან.

კლერუქიაში მცხოვრებთა რაოდენობა 4 000 (ქალკისი)-დან 250 (ანდროსი) – მერყეობდა. თითოეული მოსახლე – κληρουχος იღებდა მიწის ნაკვეთს, რაც მას როგორც **ძევეგის** ამტკიცებდა. როგორც ათენის მოქალაქეებს კლერუქოსებს ეკისრებოდათ სამხედრო მსახურების პასუხისმგებლობა. ისინი იხდიდნენ სამხედრო გადასახადს (ეისფორას) და მონაწილეობდნენ ათენის რელიგიურ კულტმსახურებაში. თუმცა, მანძილი ათენამდე მათ აიძულებდა შეექმნათ ათენური მოდელის შესაბამისი ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოები. სულ მცირე, ძვ. წ. IV ს-ში კლერუქიებს ათენიდან გამოგზავნილი მოხელეები უწევდნენ გეღამხედველობას.

კლეფსიდრა (κλεψύδρα) – წყლის საათი, რომელიც სასამართლო განხილვაზე გამომსვლელთა სიგყვები იზომებოდა. იგი შედგებოდა წყლის ჯამისგან, რომელსაც ძირთან პაგარა ნახვრეგი ჰქონდა გაკეთებული. ნახვრეგი სურვილისამებრ შეიძლებოდა გაღებულიყო ან დახურულიყო: ჩვეულებრივ ორი ასეთი ჯამი იყო გამოყენებული ისე, რომ ერთისაგან მომდინარე წყალი მეორეში ჩაედინებოდა და, პირიქით, რათა დროის სვლა გაეზომათ. ნებისმიერი გიპის საქმის შემთხვევაში თითოეულ გამომსვლელს სავსე ჯამების დადგენილი რიცხვი ეძლეოდა, თუმცა **კანონების** წაკითხვასა და მოწმეთა ჩვენებების პერიოდში წყლის მდინარება წყდებოდა.

კლიენტები (clientes) – თავდაპირველად ეს იყვნენ თავისუფალი **პლებეები**, რომელთაც რომელიმე პატრიციელი **გვარი** (gens) აძლევდა მიწის ნაკვეთს დროებით სარგებლობაში (praecarium). სამაგიეროდ, ისინი ამ გვარის მფარველობის ქვეშ გადადიოდნენ. ამ ურთიერთობას სამართლებრივად აწესრიგებდა ius applicationis, რომელიც ემყარებოდა ურთიერთნდობას (fides) და განსაზღვრავდა ვალდებულებებს ორივე მხარისათვის. კლიენტები გვარის წინაშე იღებდნენ შრომით, სამხედრო ვალდებულებებს, მათ უნდა ეზრუნათ გასაჭირში ჩავარდილ **პატრონსა** და მის ოჯახზე, გამოეყვინათ იგი ცყვეობიდან და ა. შ. პატრონს, თავის მხრივ, უნდა დაეცვა კლი-

ენგი და მისი წარმომადგენელი ყოფილიყო სასამართლოში (ამასთან მათ არ შეეძლოთ ერთმანეთის წინააღმდეგ მოწმედ გამოსვლა და ბრალდებების წაყენება). **სერვიუს გულიუსმა** კლიენგებს მიანიჭა მოქალაქეობა, თუმცა ისინი ღიბანს რჩებოდნენ თავიანთ პაგრონებთან მიჯაჭვულ მდგომარეობაში, წარმოადგენდნენ პაგრონის სახლის კარს. ღიბით ადრე მიდიოდნენ პაგრონთან მისასალმებლად, თან ახლდნენ მას ფორუმზე, მარსის მოედანზე, რაშიც პაგრონისაგან იღებდნენ ფულს და საკვებს. ეს ურთიერთობა იმპერიის ეპოქაშიც გრძელდებოდა. ცნობილ რომაელ სარდლებს კლიენგებად ჰყავდათ თავის მიერ დაპყრობილი ხალხები. გვიანი რესპუბლიკის ხანაში კლიენგები, რომლებიც ძირითადად ქალაქის ღარიბ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ, დამოკიდებულნი იყვნენ მდიდრებზე და მაგერიალური დახმარების სანაცვლოდ მათ უჭერდნენ მხარს. ცნობილია, რომ **კეისარი იულიუსი** და პომპეუსი პოლიტიკურ მომხრეებს თავიანთი ურიცხვი კლიენგებისაგან იძენდნენ.

კლისთენესი – ათენელი პოლიტიკოსი. **ალკმეონიდთა** ოჯახიდან. კლისთენესი იყო მეგაკლესისა და კლისთენეს სიკიონელის ქალიშვილის – აგარისგეს ვაჟიშვილი. ჰიპიასის მმართველობის დროს, ძვ. წ. 525-4 წწ-ში, კლისთენესი **არქონი** იყო. ჰიპიასის მმართველობის ბოლო წლებში ალკმეონიდები გადასახლებაში წავიდნენ. დელფოს სამისნოს მეშვეობით მათ სპარგამე მოახდინეს მეწოლა, რის შემდეგაც სპარგელები ათენში შეიჭრნენ და გირანია დაამხეს. ხელისუფლების გარეშე დარჩენილ ქვეყანაში პირველობისათვის ბრძოლა კლისთენესმა და ისაგორასმა დაიწყეს. ძვ. წ. 508/7 წ-ს არქონობა ისაგორასმა მოიპოვა. მაშინ რეფორმების პროგრამის მხარდაჭერისათვის კლისთენესმა ხალხს მიმართა. ისაგორასმა კი სპარგის **მეფე კლეომენესს** უხმო. კლეომენესი მცირერიცხოვანი ძალებით ათენში მივიდა, ათენელებს ალკმეონიდთა საგვარეულო წყევლა გაახსენა და კლისთენესს და მისიანებს წასვლა აიძულა. მაგრამ ხალხმა კლეომენესს მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია, რის შემდეგაც იგი თავად გახდა იძულებული გაცლოდა იქაურობას და თან ისაგორასიც წაყვანა. კლისთენესი დაბრუნდა ათენში და თავისი რეფორმები წარმატებით გააგარა.

კლისთენესის მთავარი მიღწევა არსებული სტრუქტურის ახლებურად ორგანიზაცია იყო. მან ოთხი **ფილე** და სხვა ძველი ერთეულები დაგო-

ვა, თუმცა მათ პოლიტიკური მნიშვნელობა გამოაცალა. ამიერიდან თითოეული მოქალაქე 139 ადგილობრივი ერთეულიდან ერთ-ერთის წევრი უნდა ყოფილიყო. ამ ერთეულებს **დემოსები** ეწოდებოდა და ისინი იმგვარად იყო დაჯგუფებული, რომ 30 ახალი გრიგია – „მესამელები“ და 10 ახალი ფილე შეექმნათ. სწორედ ამ ერთეულებზე უნდა ყოფილიყო დაფუძნებული აგიკის **მოქალაქეობა**, პოლიტიკური და სამხედრო მოწყობა (მაგ., **სოლონისეული** 400-ის ბულე გახდა 500-თა **ბულე**, რომელშიაც თითოეული ფილედან 50 წევრი შედიოდა, ხოლო ცალკეული დემოსი საარჩევნო ოლქად წარმოგვიდგებოდა). რეფორმის მთავარი მიზანი გავლენის ძველი სფეროებისათვის ძირის გამოთხრა იყო (და, ალბათ, ისიც, რომ ალკმეონიდებს ახალ სისტემაში პრივილეგირებული მდგომარეობა მოეპოვებინათ). რიგითი მოქალაქისათვის ამ სისტემის მომხიბლაობა, სავარაუდოდ, ადგილობრივ დონეზე პოლიტიკური სტრუქტურით უზრუნველყოფა გახლდათ. ამ აპარატის მოქმედება მოქალაქეებს დემოკრატიისათვის წვრთნიდა. **ოსტრაკისმოსის** ინსტიტუტი კლისთენესმა შემოიღო.

ძვ. წ. V ს-ში კლისთენესს დემოკრატიის შემომღებად მიიჩნევდნენ, თუმცა საუკუნის ბოლოს გაჩაღებულ პოლიტიკურ კამათში დემოკრატიები დემოკრატიის შემოღებას სოლონს უკავშირებდნენ.

კოგნატები (cognati) – სისხლით ნათესავი როგორც პირდაპირი ხაზით (ერთი პირის მომდინარეობა მეორისაგან – ascendentes (წინაპრები აღმავალი ხაზით ანუ მამა, დედა, ბაბუა დედის ან მამის მხრიდან, ბებია, დიდი ბაბუა, დიდი ბაბუის მამა) და descendentes (შთამომავლები დაღმავალი ხაზით – შვილები, ვაჟი, ქალიშვილი, შვილიშვილი, შვილთაშვილი, იმის შვილი და ა. შ.) ასევე გვერდითი (ორ პირს ჰყავს საერთო წინაპარი). **XII დაფის კანონები** მკაცრად განასხვავებდა ერთმანეთისაგან კოგნატებს და **აგნატებს** (კოგნატებში იგულისხმებოდა მხოლოდ სისხლით ნათესაობა) მაგ., ქალიშვილი, რომელიც გათხოვდა და სხვა ოჯახის მეურვეობის ქვეშ გადავიდა, ძველი კანონების თანახმად, ყოფილ ოჯახში **მემკვიდრეობის** უფლებით აღარ სარგებლობს. დროთა განმავლობაში, რესპუბლიკის ხანის ბოლოსაკენ დაიწყო მათი უფლებების გაფართოება და პრეტორული სამართალი იცავდა კოგნატების უფლებებს (ius cognationis) მათი ნათესაობის ხარისხიდან გამომდინარე (gradus cognationis).

კოგნიტორი (cognitor) – წარმომადგენელი სასამართლოში, რომელსაც სამართლებრივი და საკუთრების უფლების მქონე პიროვნება (dominus litis) წარუდგენდა მოწინააღმდეგე მხარეს in iure (ლეგისაქციური და ფორმულარული პროცესის პირველი ნაწილი სასამართლო მაგისტრატის წინაშე, რომელმაც უნდა გადაწყვიტოს, მიიღოს თუ არა სარჩელი), რის შედეგადაც კოგნიტორი საკუთარ თავზე იღებს პროცესის წარმართვას და, შესაბამისად, მის შედეგსაც – განაჩენს. კოგნიტორის როლში გამოსვლა არ შეეძლო ჯარისკაცს, ქალებს და ინფანტს.

კოლაკრეტესი (κωλακρέτης) – ათენელი მაგისტრატის სახელწოდება, რომელსაც სახელმწიფო სამინამე ეკისრებოდა პასუხისმგებლობა. უცნობია, თუ როდის იქნა ეს თანამდებობა შემოღებული, თუმცა კოლაკრეტესები, სულ მცირე, სოლონის ეპოქაში უკვე არსებობდნენ. წყაროებიდან ცნობილია, რომ პელოპონესის ომის პერიოდში ისინი ისევ მდებარეობდნენ სახელმწიფო თანხებს და უხდიდნენ მსაჯულებს გასამრჯელოს (იხ. დიკასტერიონი). კოლაკრეტესები აღარ მოიხსენიებიან ძვ. წ. 411 წ-ს შემდეგ და, შესაძლებელია, რომ ეს თანამდებობა ამ წ-ს იქნა გაუქმებული. მათი ფუნქციები ჰელენოგამიასებმა იგვიროთეს.

კოლეგა (collega) – 1) სახელმწიფო სამსახურში თითოეულ თანამდებობაზე (გარდა დიქტატორისა) რამდენიმე პირს ირჩევდნენ. კოლეგიალობის ინსტიტუტი რომაული პოლიტიკური წყობის მნიშვნელოვან მონაპოვარს წარმოადგენდა და ემსახურებოდა იმ მიზანს, რომ არ მომხდარიყო ერთი პიროვნების ხელში ძალაუფლების უზურპაცია. **მაგისტრატს** უფლება ჰქონდა თავისი კოლეგის ნებისმიერი ოფიციალური ქმედება გაეუქმებინა ან აეკრძალა (ინტერკესია, ვეტოს დადება), მაგრამ არ ჰქონდა უფლება ებრძანებინა მისთვის რამე. კოლეგებშიც არსებობდა გავლენისა და ძალაუფლების მხრივ განსხვავება. მაგ., ქალაქის **პრეტორი** იყო **კონსულის** კოლეგა (collega minor), ასრულებდა კონსულის ბრძანებებს, მის არყოფნაში ითავსებდა თანამდებობას, წყვეტდა დავას მოქალაქეთა შორის. ისიც იყო ძალაუფლებით (იმპერიუმი) აღჭურვილი, ოღონდ შედარებით ნაკლები ძალაუფლებით (imperium minus). მის წინაც მიდიოდნენ **ლიქტორები**, თუმცა ნაკლები რაოდენობით, მასაც ჰქონდა უფლება მოეწვია სახალხო კრება ან შეეკრიბა **სენატი** და სხდომისათვის ეხელმძ-

ღვანელა, მოემზადებინა კანონპროექტები და გამოეგანა განსახილველად, თუმცა მის თანამდებობრივ მოქმედებაში შეეძლო კონსულს ჩარევა (ინტერკესია – intercessio). 2) **კოლეგიის** (collegium) წევრი. კოლეგიის შეკრებებზე ხმათა უმრავლესობით ხდებოდა გადაწყვეტილების მიღება. 3) თანამმართველი პიროვნება. მაგ., იმპერატორი თავის კოლეგად ირჩევდა ხოლმე საკუთარ ვაჟს, რომელსაც შემკვიდრეობით გადასცემდა შემდეგ ხელისუფლებას.

კოლეგია (collegium) – 1) **მაგისტრატების** მიერ თანამდებობრივი მოვალეობის შესრულებისას აუცილებელი მოთათბირება (collegia magistratum). 2) ქურუმთა კოლეგიის შეკრება (collegium augurum) – შედგებოდა თავიდან სამი წევრისაგან, შემდეგ მათი რიცხვი გაიზარდა და **სულას** პერიოდში 15-ს მიაღწია. მათ კომპეტენციაში შედიოდა წინასწარმეტყველება და ღვთის მიერ მოცემული ნიშნების განსაზღვრა (auspicia) ამა თუ იმ პრობლემის გადაჭრისას. რამდენადაც **ავგურების** მიერ არასასურველი ნიშნების განსაზღვრით ხდებოდა მრავალ მნიშვნელოვან საკითხზე და მის გადაჭრაზე უარის თქმა, ისინი ღიდი ავგორიგეგით სარგებლობდნენ. აუსპიციის დანიშნის უფლებას (ius auspiciorum) ხშირად ბოროტად იყენებდნენ მაღალი რანგის მაგისტრატები არისგოკრატის ინტერესების დასაცავად. collegium sacerdotum შედგებოდა ქურუმებისაგან და მას უვადოდ ირჩევდნენ. კოლეგიის წევრების რაოდენობის გაზრდა შეეძლო უმაღლეს **პონტიფექსს** (pontifex maximus). ქურუმები თავდაპირველად მხოლოდ **პატრიციები** იყვნენ, მოგვიანებით შეაღწია **პლებსმა** მათ რიგებში (**lex Ogulnia**). Collegium pontificum – კოლეგია, რომელიც თავიდან 3, შემდეგ 5, 9 და ბოლოს იუპიტერის კულტის 15 ქურუმისაგან შედგებოდა. ეს ქურუმები არ იყვნენ მაგისტრატები, მაგრამ ფლობდნენ აუსპიციის უფლებას, სპეციალურ ძალაუფლებას, ჰყავდათ ლიქტორები და მაგისტრატის მოგიერთი ფუნქციითაც იყვნენ აღჭურვილნი. 3) კოლეგიებს, როგორც სოციალური ფენების და პროფესიული ინტერესების მიხედვით შექმნილ კორპორაციებს, ღიდი ხნის ისტორია აქვს. ხელოსანთა კოლეგია მოიხსენიება **XII დაფის კანონებში**. არსებობდა ვაჭართა (collegium mercatorum), მოიჯართა (collegium publicanorum), ინტერესთა მიხედვით გაერთიანებული (collegium veteranorum), დაბალი რანგის სახელმწიფო ჩინოვნიკთა (ლიქტორები, გადამწერები და ა. შ.) – (collegium apparitorum), საკულტო (collegium cultorum), დამკრძალავი (collegium funer-

aticia), კოლეგიები. კორპორაციებს ერთნაირი სტრუქტურა ჰქონდა. კორპორაციას სათავეში ედგა ხელმძღვანელი (curator, magister, syndicus). კორპორაციის ქონება გამიჯნული იყო კორპორაციის წევრთა ქონებისაგან res communis სახით (ქონება, რომელიც საერთო კუთვნილებაა). ძვ. წ. I საუკუნეში კოლეგიები მონაწილეობას იღებდნენ ქალაქის **პლებსის** სოციალურ გამოცვლებში, რის გამოც **სენატის** და **კეისრის** მხრიდან იდევნებოდნენ. ძალიან ბევრი კოლეგია გაუქმდა, დარჩენილები სახელმწიფოს მკაცრი კონტროლის ქვეშ განაგრძობდნენ არსებობას როგორც რომში, ისე **პროვინციებში**. კოლეგიების თავდაპირველი თავისუფლება შეიზღუდა ძვ. წ. 186 წ-ს **სენატის გადაწყვეტილებით** (Sc. de Bacchanalibus). სიკვდილით დასჯით ემუქრებოდნენ იმათ, ვინც ბაკქუსის კულტს აღიარებდა. ძვ. წ. 64 წ-ს კანონგარეშე აღმოჩნდა თითქმის ყველა კოლეგია (Sc. collegiis), თუმცა სენატის მიერ ჩამორთმეული უფლებები **lex Clodia**-ს (58 ძვ.წ.) მიხედვით აღუდგა კოლეგიებს, გაუქმდა **lex Iulia 20**, რომლის მიხედვითაც კოლეგიების დაარსება მხოლოდ სენატის ნებართვით იყო შესაძლებელი. **დომინატის** ხანაში პროფესიულ კორპორაციებში (განსაკუთრებით ისეთებში, რომლებიც პროდუქტს აწარმოებდნენ) გაერთიანებას იძულებითი ხასიათით ჰქონდა. შვილები ვალდებული იყვნენ მამის საქმიანობა მემკვიდრეობით გაეგრძელებინათ.

კოლონიები (coloni) – I საუკუნიდან მიწის თავისუფალი მოიჯარენი, რომლებიც მიწის გადასახადს ფულის ან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტის სახით იხდიდნენ.

კომესი (comes) – რესპუბლიკის ხანაში **მაგისტრატის** ამაღლის წევრი. მასში შედიოდნენ მეგობრები და მაგისტრატის დაქვემდებარებაში მყოფი პერსონალი, ძირითადად **აპარიტორები** (apparitores). **დომინატის** ხანაში კომესი ასრულებდა ყოფილი **კურატორის** მოვალეობას. მაგ., წყალგაყვანილობას კურირებდა comes formaronum, ნავსადგურებს – comes portus და ა.შ. ცენტრალური მართვის ხუთი მაღალი რანგის ჩინოვნიკის რიცხვში შედიოდა: comes sacrorum largitionum – ფინანსთა მინისტრი და comes rei privatae, რომელიც კურირებდა კეისრის პირად საქმეებს. უფრო დაბალ რანგს განეკუთვნებოდნენ ის კომესები, რომლებიც პასუხისმგებლები იყვნენ კეისრის პირად ქონებაზე, სასახლეზე, გარდერობსა და საჯინბობზე. comes Orientis – რომის იმპერიის უკიდურესი აღმოსავლეთი **პროვინციების** მმართველი.

comes rei militaris – საპატიო ტიტული, რომელსაც **პრინციუსი** განსაკუთრებული დეაწლისა და სამხედრო დამსახურებებისათვის ანიჭებდნენ პიროვნებას.

კომიცია (comitia) – სახალხო კრება რომში. **სენატი** არ იყო უფლებამოსილი მიეღო ერთპიროვნული გადაწყვეტილება რომაელი ხალხის თანხმობის გარეშე. სენატის ნებისმიერი დადგენილების ფორმა იყო Senatus populusque Romanus (სენატი და ხალხი რომისა). ხალხის ინტერესს გამოხატავდა საკანონმდებლო ორგანო კომიცია. კომიცია განიხილავდა და ამტკიცებდა სენატის მიერ მიღებულ კანონპროექტებს და გადაწყვეტილებებს. კომიციის დამტკიცების გარეშე კანონი ძალაში ვერ შევიდოდა. კომიციის უფლებებში შედიოდა ომის გამოცხადება, დაბრუნება, **მაგისტრატების (კონსულები, პრეტორები, ცენზორები)** არჩევა. სახალხო კრებას ჰქონდა მოწვევის ხასიათი, მას სხვადასხვა საკითხების განსახილველად და დასამტკიცებლად იწვევდნენ. კრებას ხელმძღვანელობდა პატრიცი მაგისტრატი (ius agendi cum populo – მაგისტრატის უფლება მოიწვიოს და უხელმძღვანელოს კრებას, შეიგანოს წინადადებები კომიციასა და სენატში. ius agendi cum patribus – პრინციპატის ხანაში ამ უფლებას იმპერატორი ფლობდა). მსგავსი ინიციატივის უფლებით აღჭურვილნი იყვნენ **სახალხო გრიბუნები პლებსის** კრებაზე (ius agendi cum plebe) და შემდეგ სენატშიც (ius agendi cum senatu) ან **პონტიფებს** მაქსიმუსი. გადაწყვეტილება მიიღებოდა ხმათა უმრავლესობით, დამტკიცების შემთხვევაში (ნახევარზე მეტი ხმა) გადაწყვეტილება კანონის სახეს იღებდა. არსებობდა სახალხო კრების სხვადასხვა ტიპი:

1) Comitia curiata – **კურიის** კრება. იგი წარმოადგენდა სახალხო კრების უძველეს ფორმას რომში. არსებობდა 30 კურია (მთელი რომაელი ხალხი იყოფოდა 300 **გვარად** ანუ 30 კურიად, ანუ 3 **გრიბად**, რაც შეადგენდა მთელ რომაელ ხალხს – populus Romanus quirites). სახალხო კრებაზე თითოეულ კურიას ჰქონდა თითო ხმა. საკითხი ხმათა უმრავლესობით წყდებოდა (16 წევრს უნდა მიეცა დადებითი ხმა). ეს კომიციები ირჩევდნენ **მეფეებს**, ანიჭებდნენ მათ **იმპერიუმს**, გამოჰქონდათ განაჩენი **პროვოკაციის** შემთხვევაში. კურიის კრება განიხილავდა ოჯახურ ურთიერთობებსაც (**ანდერძი, აღოფცია, აღროგაცია** და ა.შ.). ამდენად, ეს იყო უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანო. **სერვიუს ტულიუსის** რეფორმებთან ერთად კურიის კრება ჩამოთვლილ ფუნქციათაგან ბევრს დაემშვიდობა და

დარჩა ა) უფლება განეხილა და გადაეწყვიტა ოჯახური ურთიერთობები; ბ) ძალაუფლების მინიჭების უფლება *lex curiata de imperio*-ს მიხედვით; გ) ცენტურიის კომიციებში მიღებული დადგენილებების დამტკიცება. რესპუბლიკის ეპოქის ბოლოს 30 კურია ჩაანაცვლა 30 **ლიქტორმა**. თუ კურიის კომიცია ე.წ. *comitia calata* (მოწოდებული) ფორმით გარდებოდა, მას თავმჯდომარეობდა პონტიფექს მაქსიმუს ან **მეფე** (*rex sacrorum*). ეს კომიციები მონაწილეობას იღებდნენ რელიგიური წეს-ჩვეულებების აღსრულებაში ან იმ სამართლებრივ მოქმედებებში, რომლებშიც მკაფიოდ იყო გამოხატული რელიგიური ელემენტი.

2) *Comitia centuriata* – ცენტურიის კრება – სახალხო კრების ეს ფორმა სათავეს იღებს სერვიუს ტულიუსის რეფორმიდან, რომლის მიზანსაც **პატრიციებსა** და პლებეებს შორის წინააღმდეგობის შერბილება წარმოადგენდა. რომის მოსახლეობა დაიყო **კლასებად** ქონებრივი ცენზის მიხედვით. ზოგიერთი მეცნიერი თვლის, რომ კლასებად და გრიბებად დაყოფა უფრო ადრე მოხდა და ამას ეგრუსკული გავლენით ხსნის. ეგრუსკულად მიაჩნიათ ამ გრიბების სახელიც – რამნები, ტიტები და ლუკერები. თითოეულ კლასს ჰქონდა ვალდებულება გამოეყვანა განსაზღვრული რაოდენობის ცენტურია – საჯარისო ასეული ანუ *Comitia centuriata* ეწოდებოდა სახალხო კრებას რომის იმ მოქალაქეებისა, რომელთაც ჰქონდათ ჯარში სამსახურის უფლება. რომაული სამხედრო წყობის გიმოკრატიულ-არისტოკრატიული პრინციპი ცენტურიის კომიციაშიც მთლიანად იყო დაცული. აბსოლუტურ უპირატესობას ფლობდნენ პირველი ორი ქონებრივი კლასის წარმომადგენლები. მხედრები შეადგენდნენ 18 ცენტურიას; I ქონებრივი კლასი – 80, შემდეგი 3 კლასი – 20-20-ს, V კლასი – 30, **პროლეტარები** – 5 ცენტურიას. შესაბამისად, სულ იყო 193 ცენტურია, აქედან მხედრებსა და I კლასზე მოდიოდა 98 ცენტურია, ნახევარზე მეტი, ამდენად, გადამწყვეტი უმრავლესობა. პირველი ხმას აძლევდა ყოველთვის *centuria praerogativa* (პირველად ხმის მიცემის უფლების პრივილეგიის მქონე) – მხედრები და I კლასის ცენტურიები. იმ შემთხვევაში, თუ ისინი ერთსულოვანნი იქნებოდნენ გადაწყვეტილებაში, სხვებს აღარც ეკითხებოდნენ ამრს. ცენტურიის კომიციის უფლებებში შედიოდა ომის დაწყებამდე საბოლოო გადაწყვეტილების მიღება, კონსულების, პრეტორების, ცენზორების არჩევა და ცენზორთა ცენზის შესახებ გადაწყვეტილების რატიფიცირება. ცენტურიის კომიციაზე დიდი წონა ჰქონდა

ასაკით უფროსი მოქალაქეების ხმას (**სენიორები**), რამდენადაც მათი ცენტურიები გაცილებით მცირერიცხოვანნი იყო ახალგაზრდა მოქალაქეთა ცენტურიებზე (*iuniores*). ცენტურიის კომიცია უფლებამოსილი იყო განეხილა სისხლის სამართლის ყველა საქმე *lex Valeria*-ს (509 ძვ. წ.) და XII დაფის კანონთა მიხედვით. კომიციის ვერც ერთი დადგენილება სენატის თანხმობის გარეშე ძალაში ვერ შევიდოდა, მაგრამ ეს თანხმობა ძირითადად ფორმალურ ხასიათს ატარებდა. ცენტურიის კომიციის მოწვევას ხელმძღვანელობდა მაგისტრაცი, რომელიც ფლობდა თანამდებობრივ ძალაუფლებას (*imperium*). მარსის მოედანზე შეკრებილი კომიცია იღებდა ახალ კანონებს (*leges centuriatae*), ირჩევდა მაგისტრატებს (*magistratus maiores*), წყვეტდა ომის საკითხებს და ანიჭებდა რომის მოქალაქეობას, განიხილავდა მოქალაქის სარჩელს მაგისტრატის გადაწყვეტილებასთან დაკავშირებით (სიკვდილით დასჯის განაჩენის შემთხვევაში) (**პროვოკაცია** – *provocatio ad populum*). თავიდან კენჭისყრა გარდებოდა ზეპირად, მოგვიანებით შემოიღეს დაფები. ამ დაფებზე წერდნენ A (*absolvo* – ვამართლებ) ან C (*condemno* – ვამცუნებ) ან N.L (*non liquet* – არ არის ნათელი). ამის შემდეგ ხმის დამთვლელები ითვლიდნენ ხმებს.

3) *Comitia tributa* – გრიბის კრება. სერვიუს ტულიუსის რეფორმების შედეგად რომში შემოიღეს ტერიტორიული დაყოფა. რომის მთელი ტერიტორია დაიყო გრიბებად. ეს ნიშნავს, მოსახლეობის დაყოფას არა ეთნიკური ან ქონებრივი, არამედ მხოლოდ ტერიტორიული ნიშნით (სახელმწიფოს ერთ-ერთი ნიშანი). გრიბების შემოღებასთან ერთად (გრიბების რაოდენობა 35-ს აღწევდა), ჩნდება გრიბების კრებები (ძვ. წ. 449 წ.). გრიბის კრებას იწვევდა მაღალი რანგის **მაგისტრაცი** (*magistratus maiores*). კრების ფუნქცია იყო: 1) აერჩიათ დაბალი რანგის მაგისტრატები. ამიგომ ამ კრებას *comitia leviora* (კრება, რომელზეც შედარებით მსუბუქ საკითხებს ამუშავებდნენ) ეწოდებოდა. 2) განეხილათ სასამართლო დავები (ასაჩივრებდნენ ჯარიმებს (**lex Cornelia 30**)), რელიგიური ხასიათის საკითხები. მაგ., ქურუმების არჩევა. ამ კენჭისყრაში მონაწილეობას იღებდა მხოლოდ 17 გრიბა (*comitia religiosa*) და ამ კრებას ერთ-ერთი პონტიფექსი იწვევდა. გვიანი რესპუბლიკის ხანაში კომიციები უკვე როგორც ფიქცია აგრძელებს არსებობას. ხმის მიცემის უფლებით ძირითადად სარგებლობდა ქალაქის **პროლეტარიატი**, რომელიც წარმოადგენდა სათამაშოს გავლენიანი პიროვნებების ხელში, რეალუ-

რად კომიციებზე გადასაწყვეტად გამოგანილი საკითხი კულისებს მიღმა კარგად დამუშავებული იყო წინასწარ. პრინციპაგის ხანაში მართალია გარკვეული პერიოდი კომიციები ინარჩუნებდნენ ფორმალურ მნიშვნელობას, მაგრამ სისხლის სამართლის იურისდიქცია გადავიდა იმპერატორისა და სენატის ხელში. კომიციებზე მიღებული უკანასკნელი კანონი 96-98 წწ-ით, ხოლო მაგისტრატთა არჩევნები კომიციებზე – III საუკუნით თარიღდება.

კონგიარიუმი (Congiarium (congius – სარწყავი საზომი 3, 283 ლიტრი)) – ქალაქის ღარიბ მოსახლეობას ურიგდებოდა ღვინო და ზეთი, მოგვიანებით ფულადი ან სხვა სახის საჩუქრები დღესასწაულებთან დაკავშირებით.

Conventio in manum – შეთანხმება, რომელიც უძველესი დროიდან თან ახლდა, როგორც წესი, მაგრიმონიუმს (**ქორწინება, რომი**), მეუღლის გადასვლა ქმრის ოჯახში, ქმრის manus-ში (ხელი). შესაბამისად, ცოლი ხდება uxor (ცოლი) in manu (materfamilias) ქმართან მიმართებაში. conventio in manum-ს 3 ფორმა ჰქონდა: 1) coemptio; 2) confarreatio; 3) usus. კოემფცია (coemptio) – შესყიდვა, გვიანდელი და შემდეგ უკვე გავრცელებული ფორმა conventio in manum-ის, რომელიც ყველა მოქალაქისათვის იყო ხელმისაწვდომი და **მანციპაციის** სახეობას წარმოადგენდა. ეს იყო იმიტაცია ცოლის ყიდვისა, რაც ძველ დროში გავრცელებულ გრადიციას უკავშირდებოდა. გვიანი რესპუბლიკის ხანაში კოემფცია რწმუნებული პირის მონაწილეობით აქტიურად გამოიყენება ქალის **ემანსიპაციის** ამა თუ იმ ფორმისათვის. მაგ., არასასურველი მეურვისაგან გათავისუფლებაში. რწმუნებული ათავისუფლებს ქალს მეურვისაგან და თვითონ ხდება მისი (ფორმალური) მეურვე. კოემფციას მიმართავდნენ იმისათვის, რომ ქალს მოეპოვებინა **ანდერბის** შედგენის უფლება (coemptio testamenti faciendi gratia), არსებული საოჯახო კულტის ლიკვიდაციისათვის (coemptio intermentorum sacrorum causa), არასასურველი ქორწინებისაგან (მოხუცებულთან ქორწინება) თავის დასაღწევად (senex coemptionalis). კონფარეაცია (confarreatio (far – ხორბლის სახეობა)) conventio in manum-ის ეს ფორმა მხოლოდ პაგრიციებისათვის იყო ხელმისაწვდომი: რელიგიური საქორწინო რიტუალი, რომელიც უკავშირდებოდა იუპიტერისათვის პურის მსხვერპლად შეწირვას (panis farrens). რიტუალში მონაწილეობას იღებდა 10 **მოწმე**. მოგვიანებით ეს რიტუალი მხოლოდ

ქურუმთა ოჯახებში სრულდებოდა, რადგან მხოლოდ ასეთი ქორწინებიდან დაბადებულ ადამიანს, ან ასეთ ქორწინებაში მყოფს შეეძლო ქურუმის მაღალი თანამდებობის დაკავება. უზუსი (usus – ფლობა) conventio in manum-ის ფორმა, რომელიც იმ შემთხვევებს უკავშირდებოდა, როდესაც ქალი და კაცი ერთად ცხოვრობენ როგორც ცოლ-ქმარი ერთი წლის განმავლობაში. მაშინ კაცი იღებს მასზე **მანუსს** და ქალი გადადის მის ოჯახში. ასეთი გიპის ურთიერთობა communicatio sacrorum-ის ხასიათს არ აგარებდა (დამახასიათებელი იყო მხოლოდ კონფარეაციისათვის). უზუსი შეიძლება გაუქმდეს ტრინოქტიუმის შემთხვევაში (trinoctium – თუ ქალი მიყოლებით სამი ღამე მიაგოვებს ქმრის ოჯახს).

კონკუბინატი (concupinatus) – ქალისა და მამაკაცის ცხოვრება ქორწინების გარეშე, რომლის დროსაც გამორიცხულია affectio maritalis (ნება და სურვილი მეუღლეებისა სამუდამოდ ერთად იცხოვრონ) და honor matrimonii (პაგივისცემა ქორწინების პარტნიორის მიმართ). ეს ურთიერთობა არა ოჯახის შექმნას, არამედ სექსუალური ლგოლვის დაკმაყოფილებას ემსახურებოდა. **აგუსტუსის** ქორწინებასთან დაკავშირებულმა მკაცრმა კანონებმა (**lex Iulia 25, 45**) ხელი შეუწყვეს ამ გიპის ურთიერთობების დამკვიდრება-განვითარებას მაღალ სამოგადოებაშიც კი. მიუხედავად ამისა, კონკუბინატს სამართლებრივი დევნა არ მოჰყვებოდა. კონკუბინა (concupina – საყვარელი ქალი) თავისი პარტნიორის სამოგადოებრივ მდგომარეობას არ იზიარებდა. კაცს კონკუბინასთან ერთად შეიძლება ჰყოლოდა კანონიერი ცოლიც. რაც შეეხება ცოლის კონკუბინატს – ეს საქციელი შეფასებული იყო როგორც ღალატი (**ადულტერი, რომი**). პრინციპაგის ხანაში კონკუბინატი ძალიან ხშირი იყო იმ შემთხვევაში, როდესაც შეუძლებელი იყო ქორწინებაში შესვლა (**ქორწინება, რომი**). ყველაზე ხშირად ამის მიზეზი პარტნიორების განსხვავებული სოციალური მდგომარეობა იყო.

კონსილიუმი (consilium) – სათათბირო ორგანო. მეფეების ხანაში რომის **სენატი** სათათბირო ორგანო იყო (consilium regis), თუმცა რესპუბლიკის ეპოქაში მან არა მარტო დამოუკიდებელი მნიშვნელობა შეიძინა, არამედ იქცა სახელმწიფოს წარმმართველ ორგანოდ. უმაღლეს **მაგისტრატებს** საკუთარი მრჩეველებისაგან შემდგარი სათათბირო ჰყავდათ (consilium magistratum), რომელიც დაკომპლექტებული იყო ცნობილი იურისტებით, სპეციალისტებით, თუმცა მათი აზრი

მაგისტრატს გადაწყვეტილების მიღებისას არ მღუდავდა. განსხვავებული იყო ამ მხრივ სისხლის სამართლის საქმეების განხილვისას ნაფიც მსაჯულთა სათათბირო (*consilium quaestionis*), რომელიც თვითონ იღებდა გადაწყვეტილებას პიროვნების დანაშაულისა თუ უდანაშაულობის შესახებ. მაგისტრატი მხოლოდ ახმოვანებდა მათ გადაწყვეტილებას. სისხლის სამართლის საქმეებში ნაფიც მსაჯულთა მონაწილეობა ძვ. წ. II საუკუნიდან იწყება (**მუდმივი სასამართლოები** - *quaestiones perpetuae*). თავდაპირველად ეს იყვნენ სენატორები, მოგვიანებით მხედრები. მათი რაოდენობა 30-40 კაცამდე მერყეობდა. მათ კომპეტენციას თავდაპირველად თანამდებობრივი დანაშაულების განხილვა წარმოადგენდა, თუმცა მათი მოღვაწეობის სფერო ნელ-ნელა ფართოვდება (განსაკუთრებით **სულას** პერიოდში). მხარეების მოსმენის შემდეგ მსაჯულები გადიოდნენ გადაწყვეტილების მისაღებად. ხმას აძლევდნენ დაფებზე. დაფა ასო A-თი (*absolvo*) – ვამართლებ, C-თი (*condemno*) – ვამწყუნებ. **ავგუსტუსი**, რომელიც ფორმალურად აგრძელებდა რესპუბლიკურ გრადიციებს, იწვევდა ხოლმე კონსილიუმს (*consilium principis*). ამ კონსილიუმმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა ადრიანეს პერიოდში. სათათბიროში მუდმივ მრჩეველებად მონაწილეობდნენ იურისტები, მაღალი თანამდებობის პირები მხედართა წოდებიდან, სენატორები. **დომინატის** ეპოქაში მსგავსი ფუნქციით იყო აღჭურვილი **კონსისტორიუმი** (*consistorium*).

კონსისტორიუმი (*consistorium*) – კონსისტორიუმი (*consistorium sacrum*) წარმოადგენდა იმპერატორის საიდუმლო სათათბიროს. თათბირს ხელმძღვანელობდა იმპერატორი. განიხილებოდა სასამართლო და ადმინისტრაციული გიჰის საქმეები. სათათბიროს წევრები (*comites consistoriani*) იმპერატორის პირადი მრჩეველები იყვნენ. მათგან ყველაზე გამორჩეულები სათათბიროს ბირთვს წარმოადგენდნენ – *arcae consistorii*. **ავგუსტუსმა** კონსისტორიუმის წევრებად **სენატისაგან** გამოითხოვა 15 სენატორი, რომელთაც კენჭისყრით ირჩევდნენ 6 თვის ვადით. მოგვიანებით სენატორთა რაოდენობა 20-მდე აღის, ხოლო მოღვაწეობის ვადა 1 წლამდე იზრდება. თავდაპირველად კონსისტორიუმი ეწოდებოდა იმ დარბაზს, სადაც იმართებოდა თათბირი.

კონსტიტუცია (*constitutio*) – დადგენილება, კანონი. როგორც ჩანს, უკვე რესპუბლიკის ხანაში არსებობდა კონსტიტუციები. ზოგიერთი საიმპერატორო კონსტიტუცია ანიჭებდა რომის

მოქალაქეობას პიროვნებათა განსაზღვრულ ჯგუფებს, როგორც წესი, ლათინებს, რომლებიც აშენებდნენ რომში სახლებს ან არაუმცირეს სამი წლისა მისდევდნენ მეპურეობას. მაგალითისათვის, კარაკალას **ელიქტი** (ძვ. წ. 212 წ.), რომელმაც რომის იმპერიის მთელ თავისუფალ მოსახლეობას მიანიჭა **რომის მოქალაქეობა**. მართალია, ამ დროისათვის რომის მოქალაქეობას აღარ ჰქონდა პოლიტიკური მნიშვნელობა, მაგრამ ეს დადგენილება ხელს უწყობდა რომის იმპერიის რომანიზაციას. რომის იმპერიის ახალი მოქალაქეებისათვის რომის სამართლის ყველა ინსტიტუტი და ფორმა ხელმისაწვდომი გახდა. აღსანიშნავია *Constitutiones principum* – სხვადასხვა ხასიათის და მნიშვნელობის სამართლებრივი აქტები, რომლებიც ვრცელდებოდა ან მთელ მოსახლეობაზე, ან ადამიანთა გარკვეულ კატეგორიაზე. ზოგჯერ კი მხოლოდ კონკრეტულ პიროვნებებზე.

კონსულარები (*consulares*) – ყოფილი დიქტატორები, ცენზორები, კონსულები.

კონსული (*consul*) – რესპუბლიკის ხანის დადგომასთან ერთად განდევნილი მეფეების ადგილს (ძვ. წ. 510 წ.) იკავებს 2 კონსული. მათ თავდაპირველად **პრეტორები** (*praetores*) ეწოდებოდათ, დეცემვირატის (**დეცემვირი** – *decemviri*) დაფუძნების შემდეგ – კონსულები. კონსულებს ირჩევდნენ (*creare*) 1 წლის ვადით ცენზორის **კომიციებში**, ამასთან ძვ. წ. 366 წ-მდე მხოლოდ **პატრიციებთან** ფენიდან. ძვ. წ. 367 წ-ს **lex Licinia 11**-ის მიხედვით, ერთი კონსული აუცილებლად **პლებეებისგან** უნდა ყოფილიყო არჩეული. საკუთარ საქმიანობას კონსულები იწყებდნენ 1 იანვარს. მათ ემორჩილებოდა ყველა მაგისტრატი, გარდა **სახალხო ტრიბუნისა** (*tribunus plebis*), მაგრამ მათი მოღვაწეობა წყდებოდა **დიქტატორის** არჩევის შემთხვევაში. კონსულის გადაწყვეტილება, *lex de provocacione*-ს მიხედვით (**პროვოკაცია** – *provocatio ad populum*) შეიძლება გასაჩივრებული ყოფილიყო. თავიანთი მოღვაწეობის დასასრულის შემდეგ, კონსულებს შეიძლება პასუხი ეგოთ თანამდებობაზე ყოფნის დროს ჩადენილი მოქმედებების თუ გადაწყვეტილებების გამო. ქალაქში კონსულს არ ჰქონდა **იმპერიუმი**, რომელსაც მას ანიჭებდა ცენზორის კომიციები მხოლოდ მაშინ, როდესაც საომრად მიდიოდნენ. ამ იმპერიუმის საშუალებით ისინი ფლობდნენ სიკვდილსიცოცხლის უფლებას (*vitae necisque*). რომში კონსულს ჰქონდა უფლება მოეწვია **სენატი** და **სახალხო კრება**, ესეიმძღვანელა მათთვის (*ius*

cum populo et patribus agenda). **Lex Valeria Horatia**-ს დროიდან (ძვ. წ. 449 წ.) კონსულს ენიჭება უფლება მოიწვიოს გრიბის კომიცია, რადგან ამ კანონის მიხედვით პატრიციებიც იძულებულნი იყვნენ დაეცვათ თავისი ინტერესები ხმის მიცემით. ძვ. წ. 366 წ-ს უმაღლესი სასამართლო ძალაუფლება, რომელსაც კონსულები ფლობდნენ, ჩამოერთვათ მათ და გადაეცათ ახალ მაგისტრატებს – **პრეტორებს**, ისევე როგორც ძვ. წ. 443 წ-ს განსაკუთრებული ცენზურის ჩამოყალიბების პირობებში (**ცენზორი**), კონსულები აღარ აღგენდნენ ცენზს და აღარ უწევდნენ მეთვალყურეობას ფინანსებს. განსაკუთრებით საპატიო ფუნქციების შესრულებისას (დიქტატორის დანიშვნა, გაძრის განწმენდა) თუ კონსულები ვერ მორიგდებოდნენ, **კოლეგებს** შორის საკითხს წყვეტდა კენჭისყრა. ქვეყანაში ექსტრემალური ვითარებისას კონსულები სენატისაგან იღებდნენ დავალებას დაენიშნათ დიქტატორი. მას შემდეგ, რაც გადავარდა დიქტატორის ინსტიტუტი, სენატის ამ დადგენილების მიხედვით, ფაქტობრივად, კონსულები ხდებოდნენ დიქტატორები (domi imperium atque iudicium summum). ძალიან მნიშვნელოვანი იყო ის, რომ კონსულის თანამდებობა იყო ორი (par potestas), როგორც სპეციალური წინაღობა იმისა, რომ ერთი პიროვნების ხელში არ მოქცეულიყო მთელი ძალაუფლება. ერთ-ერთი კონსულის სიკვდილის შემთხვევაში მეორე კონსულს სასწრაფოდ უნდა გაემართა კოლეგის (II კონსულის) არჩევნები (comitia ad subrogandum an sufficiendum consulem – დამატებითი კონსულის არჩევნისათვის გამართული კომიცია). არჩეულ კონსულს ეწოდებოდა consul suffectus და იმავე ძალაუფლების მფლობელი იყო, როგორც consul ordinarius. ამ წესის შეუსრულებლობა ხალხს აღელვებდა და ძალიან იშვიათი იყო, როდესაც კონსული sine collega (კოლეგის გარეშე) მართავდა ქვეყანას. ომში თითოეულ კონსულს ჰყავდა 2 ლეგიონი თავისი მოკავშირეებით (exercitu consularis). მთავარსარდლობას ორივე კონსული თანაბრად ინაწილებდა. ერთი დღე ერთი იყო მთავარსარდალი, მეორე დღეს – მეორე. თუ კონსული მხოლოდ საომარი მოქმედებებით იყო დაკავებული, ეწოდებოდა consul armatus, განსხვავებით რომში დარჩენილი თავისი კოლეგისაგან (consul togatus). საპატიო ნიშნებიდან (insignia) ქალაქში კონსულებს ჰყავდათ დანიშნული 12-12 **ლიქტორი**. ლიქტორები წინ მიუძღოდნენ იმ კონსულს, რომელიც მმართველი იყო იმ მომენტისათვის, მეორეს კი უკან მოსდევდნენ. უძველეს დროში ასეთ კონსულს წინ მხოლოდ ერთი **აკენსუსი** მიუძღვოდა.

პროვინციებს კონსულები იყოფდნენ სურვილის მიხედვით, სადაც მათი ინტერესები იკვეთებოდა, იქ მიმართავდნენ კენჭისყრას (sortiri provincias). ხშირად სენატი ცდილობდა თავისი დაქვემდებარებისთვის დაემორჩილებინა პროვინციები. რომის იმპერიის საზღვრების გაზრდასთან ერთად ორი კონსული აღარ იყო საკმარისი ყველა ომის საწარმოებლად, მაშინ გაზარდეს პრეტორთა რაოდენობა და პროვინციები დაიყო consulares და praetoriae (პროვინცია), მაგრამ მათი დანიშვნა ყოველ ჯერზე სენატზე იყო დამოკიდებული და რადგანაც სენატი ხშირ შემთხვევაში საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე მოქმედებდა, **სემპრონიუს გრაქუსმა** შემოიგანა კანონი (lex Sempronia de provinciis consularibus), რომლის მიხედვითაც, პროვინციები იქამდე უნდა გადაენაწილებინათ (consulares, praetoriae), ვიდრე აირჩევდნენ კონსულებს. რესპუბლიკის ბოლოს კონსულების მოღვაწეობის სფერომ დიდი ცვლილებები განიცადა **სულას** ძალისხმევით. იმ დროიდან კონსულები მსახურების განმავლობაში (1 წელი) რჩებოდნენ რომში, რის გამოც თავის მთავარ ძალას, სამხედრო იმპერიუმს კარგავდნენ. **კეისარი იულიუსი** ძვ. წ. 59 წ-ს კონსულის თანამდებობაზე მყოფი, ეყრდნობოდა არა კონსულობის, არამედ **გრიუმივირატის** ძალაუფლებას. პომპეუსი, რომელიც არ იყო კონსული, არჩეულ კონსულს აღემატებოდა თავისი გავლენით. კეისარის არაერთგზის კონსულად არჩევა და დიქტატურა მმართველობის ფორმის ერთი მხარე იყო, ხოლო მეორე მხარეს, შენიღბულს რესპუბლიკური იდეებით, წარმოადგენდა consul suffectus-ის არჩევა. აღორძინდა კონსულობის ინსტიტუტი კიდევ ერთხელ ძვ. წ. 43 წ-ს კეისარის სიკვდილის შემდეგ, მაგრამ ახალმა გრიუმივირატმა ისევ უკანა რიგებში გადასწია კონსულები. იმპერიის ეპოქაში კონსულის თანამდებობა აგრძელებს არსებობას, მაგრამ მას უკვე ფორმალური მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ, ჩვეულებრივი გიგულია, რომელიც რამდენიმე თვით გადაეცემოდა პიროვნებებს იმისათვის, რომ რაც შეიძლება მეტი ადამიანი ყოფილიყო დაჯილდოებული ამ მართალია ფორმალური, მაგრამ მაინც უმაღლესი სახელმწიფო თანამდებობით. სერიოზულ მოგებას იღებდნენ viri consulares – (**კონსულარები** – ყოფილი დიქტატორები, ცენზორები, კონსულები), რადგან ყოველწლიურად 2 უმდიდრესი პროვინცია – აზია და აფრიკა სამართავად ორ მთავარ კონსულარს გადაეცემოდა.

Corpus iuris civilis (CIC) – სამოქალაქო კანონთა კრებული (სამართლის კოდექსი), ლათინურ

ენაზე შექმნილი კანონების შუასაუკუნეების სახელწოდება. მასში შედის: **იუსტინიანუსის კოდექსი** (Codex Iustinianus); იუსტინიანუსის დიგესტები (Digesta Iustiniani – კლასიკური სამართლის თხზულებები); იუსტინიანუსის ინსტიტუციები (Institutiones Iustiniani – იურიდიული სკოლების სახელმძღვანელო); იუსტინიანუსის ნოველები (Novellae Iustiniani – კანონები); პაგივმოყვარე იმპერატორი იუსტინიანუს I ცდილობდა აღედგინა რომის იმპერია ძველი ბრწყინვალეობითა და ერთხელ და სამუდამოდ დაემყარებინა მასში სამართალწესრიგი. სამართლის საქმეში მას მშვენიერი თანამშრომლები ჰყავდა. (ასე მაგ., გრიბონიანუსის წყალობით სამუშაოს უმოკლეს დროში – ახ. წ. 528-534 წწ-ში – გასრულდა).

სამოქალაქო კანონთა კრებული შეიცავს კლასიკურისა და კლასიკურის შემდგომდროინდელი იურისტების სამართლის შრომებისა და იუსტინიანუსის რეფორმების კომპილაციას.

კომპილატორები ცდილობდნენ, გაეგრძელებინათ რომაული გრადიციები და ამასთანავე პრაქტიკული მიზნებიც გაეთვალისწინებინათ. იუსტინიანუსის კანონების კრებული საჭირო უნდა ყოფილიყო თანადროული და შემდგომდროინდელი საზოგადოებისათვის. ამიგომ ისინი ავლებდნენ დრომოჭმულს, ამარგივებდნენ რთულ დებულებებს და ამაგებდნენ საჭირო სიახლეებს. ასე შექმნეს მათ შედარებით იოლი, არაფორმალური და გექნიკურად სრული სამართალი, რომელიც საფუძვლად დაედო ევროპული კონტინენტის ბევრი ქვეყნის იურიდიულ სისტემას.

კოჰორტა (cohors შემოღობილი ადგილი, ბრბო) – თავდაპირველად რამდენიმე ქვეითი ჯარის გაერთიანება ერთ მთლიანობად.

1) კოჰორტა, ქვეითი ჯარის ქვეგანაყოფი, ლეგიონის მეათედი ნაწილი ან დამოუკიდებელი რაზმი 1000 კაცამდე (auxilia – საბრძოლო ძალა);
2) მაღალი **მაგისტრატების**, განსაკუთრებით ნაცვლის ამაღლა, რომელშიც მისი მეგობრები (cohors amicorum, cohors comitum) და მისი ხელქვეითები (apparitores) შედიოდნენ;

Cohortes praetoriae – **პრეტორიანები**, იმპერატორის დაცვა, 500-კაციანი 9 რჩეული კოჰორტა, რომელსაც პრივილეგირებული მდგომარეობა ეჭირა (მაღალი ხელფასი, უმაღლესი რანგი, მხოლოდ 16 წლიანი სამხედრო სამსახური, მაშინ როცა ლეგიონერები 20 წელს მსახურობდნენ); cohortes praetoriae ასევე cohortes togatae-ს უწოდებდნენ, რადგან სამსახურის გარეთ ისინი გოგებს აგარებდნენ და შეიარაღებას ყოველ ჯერ-

ზე არსენალიდან იღებდნენ. მათ სათავეში ედგა – praefectus praetorio.

cohortes praetoriae მხედარ პრეტორიანებთან (equites praetoriani) ერთად იმპერატორის გვარდიას ქმნიდა.

cohortes praetoriae თავდაპირველად **პრინცეპსის** საიმედო საყრდენი იყო, შემდეგ დამოუკიდებლად დაიწყო პოლიტიკაში ჩარევა;

ქალაქის კოჰორტები (cohortes urbanae), რომში საქალაქო პოლიციის კორპუსი, 3 კოჰორტა, რომელსაც ქალაქის **პრეფექტი** (praefectus urbi) ხელმძღვანელობდა;

cohortes vigiliam – რომში საყარაული, ხანძარსაწინააღმდეგო და ღამის სამსახური 1 000-კაციანი კოჰორტა (ორ რეგიონზე თითო კოჰორტა), რომელსაც praefectus vigiliam ხელმძღვანელობდა; უფრო დაბალი რანგის მეთაურები იყვნენ tribuni vigiliam. 3 კოჰორტა მუდმივად რომში იმყოფებოდა და თავდაპირველად **რომის მოქალაქეების** ოჯახებში, დანარჩენები კი ქალაქის შემოგარენში იდგნენ, ვიდრე მათთვის საკუთარი ბანაკი (castra praetoria) რომის კელის ირგვლივ არ გამოყვეს. კონსტანტინე დიდმა ეს ბანაკი, როგორც მუდმივი სამხედრო რეველუციების ადგილი, დაანგრია.

კრება (conventus) – 1) conventus collegii – **კოლეგიის** შეკრება;

2) conventus iudicus – მთელი ხალხის შეკრება სასამართლო საკითხების გადასაწყვეტად;

3) conventus civium Romanorum – **რომაელ მოქალაქეთა** მუდმივი ორგანიზაცია **პროვინციებში**;

კულუხი – **გლეხის** ვენახზე დაწესებული ფეოდალური გადასახადი, იხდიდნენ ღვინით. კულუხის გადაკვეთა ხდებოდა ვენახის ფართობის, მოსავლის ან გლეხის შეძლების მიხედვით და მერყეობდა მოსავლის 1/2 –დან 1/10-მდე. XIX ს-დან გახშირდა კულუხის კომუგაციის შემთხვევები, განსაკუთრებით სახელმწიფო გლეხებში. მიწის ფეოდალური საკუთრების მოშლასთან ერთად კულუხმა არსებობა შეწყვიტა.

კურატორი (curator) – სახელმწიფო ადმინისტრირებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ კურატორებს. მაგ., curator annonae (კურირებდა რომის სანოვაგით, განსაკუთრებით ხორბლით მომარაგებას), curator ludorum (პოლიცია, მოგვიანებით საზოგადოებრივი თამაშების ორგანიზებით იყო დაკავებული), curator urbis (საზოგადოებრივი მშენებლობები, გრანსპორტი, სახანძრო და საგუშაგო სამსახური). ამ სფეროებს

კურირებდნენ **ელილები**, ხოლო *curator morum* (სამოგადოების მორალზე მეთვალყურეობა) იყვნენ **ცენზორები**. **ავგუსტუსის** პერიოდში ამ საქმიანობით პრეფექტურაც იყო დაკავებული. ავგუსტუსის რეფორმის შემდეგ ჩნდება ადმინისტრაციული სექტორი ექსტრაორდინალური ჩინოვნიკებისა, რომლებიც სახელმწიფო საქმიანობის სხვადასხვა სფეროს უწევენ მეთვალყურეობას – ე.წ. კურატორები (*curatores*). მაგ., საიმპერატორო შენობებს კურირებდა *curator aedium sacrarum*, გბრის კალაპოტისა და ნაპირებს – *curator alvei et riparum Tiberis*, წყალგაყვანილობას – *curator aquarum*, რომის მოქალაქეთა საქმეებს პროვინციაში მეთვალყურეობდა *curator civium Romanorum*, პურის დარიგებას – *curator frumenti*, სამოგადოებრივ გზებს – *curator viarum* და ა. შ.

კურია (*curia*) – **პატრიციელთა** თითოეული **გრიბა** (რამნები, გიციები, ლუკერები) 10 კურიად იშლებოდა. შესაბამისად, სულ იყო 30 კურია. თითოეულ კურიაში ერთიანდებოდა 10 **გვარი** (*gens*). მათ ჰქონდათ საკუთარი კულტი და რელიგიური ნიშნით ერთიანდებოდნენ. კურიას სათავეში ედგა კურიო (*curio*), ყველა კურიას კი კურიო მაქსიმუსი, რომელიც თავდაპირველად იყო **მეფე** (*rex*).

კირიოსი (*κύριος*) – ქალის **მეურვის** სახელწოდება. გამომდინარე იქიდან, რომ ქალი ათენის კანონმდებლობის მიხედვით არ იყო ავტონომიური არსება, **კანონთან** ქალის ყველა მიმართებას მისი მეურვე წარმართავდა. გათხოვებამდე ქალი მამის, ან ძმების (მამით), ან ბაბუის (მამის მხრიდან) მეურვეობის ქვეშ იმყოფებოდა. გათხოვების შემდეგ ის ქმრის მეურვეობის ქვეშ გადადიოდა, უფრო ზუსტად, ორმაგი მეურვეობის ქვეშ ექცეოდა, რადგან მამას უფლება ჰქონდა ქორწინება დაერღვია და ქალი ისევ თავისი მეურვეობის ქვეშ გადმოეყვანა.

დაქვრივებული ან განქორწინებული უშვილო ქალი კვლავ თავის მეურვეს უბრუნდებოდა. თუ ქვრივის მცირეწლოვანი შვილი ჰყავდა, მას შეეძლო ქმრის ოჯახში დარჩენილიყო. ამ შემთხვევაში იგი თავისი ვაჟიშვილების მეურვის ზედამხედველობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო. სრულწლოვანი ვაჟიშვილები დედის მეურვედ თავად ინიშნებოდნენ. ქვრივზე ზრუნავდა ასევე **არქონ ეპონიმოსი**, რომელსაც უფლება ჰქონდა ქალის შეურაცხყოფის შემთხვევაში დამნაშავეების მიმართ საქმე სასამართლოში აღედგრა.

კირიოსის მთავარი ფუნქცია – ქალის დაცვა – მისი ეკონომიკური არსებობის და კეთილდღეობის უზრუნველყოფა გახლდათ. კირიოსი იყო აგრეთვე სამოგადო სივრცესთან ქალის შუამავალი. როდესაც რაიმე საქმეს **დიკასტერიონში** – სასამართლოში განიხილავდნენ ანდა კონტრაქტს სდებდნენ, ქალის ინტერესებს სწორედ მეურვე წარმოადგენდა. კირიოსი ურჩევდა ქალს საქმროს, წარმართავდა **ნიშნობას**. მას ეკისრებოდა ქალის შესაფერისად გამზითვება (იხ. **ნიშნობა, საბერძნეთი ; ქორწინება, საბერძნეთი; მზითვი, საბერძნეთი**).

კურსუს ჰონორუმი (*cursus honorum*) – კარიერა. რომის რესპუბლიკაში ჩამოყალიბდა თანამდებობრივი წინსვლის განსაზღვრული თანმიმდევრობა, რომელიც მოგვიანებით სამართლებრივად განმტკიცდა კანონებით (*lex Villia annalis* (ძვ. წ. 180 წ.) და *lex Cornelia Sulla* (ძვ. წ. 80 წ.)). კურსუს ჰონორუმი **სენატში** იწყებოდა **კვესტორის** თანამდებობით, რომელიც გრძელდებოდა **სახალხო გრიბუნის** ან **ელილის** მოვალეობის შესრულებით, შემდეგ **პრეტორის** და ბოლოს სრულდებოდა **კონსულის** თანამდებობით. **ცენზორი** და **დიქტატორი** ინიშნებოდა კურსუს ჰონორუმის გარეშე. თანამდებობაზე პიროვნების არჩევისას განსაზღვრული იყო მინიმალური ასაკი, ხანგრძლივობა თანამდებობაზე ყოფნისა და რამდენ ხანში შეეძლო იმავე თანამდებობაზე კენჭისყრაში მონაწილეობის მიღება. ეს მონაცემები დროთა განმავლობაში მუდმივად იცვლებოდა. იმპერატორების ეპოქაში პრეტორის და კონსულის წოდება აუცილებელი წინაპირობა იყო სენატში სამოქალაქო ან სამხედრო თანამდებობის დასაკავებლად.

ლ

ლალხორ, სვანეთი – (ბერძნ. აგორა, რომ. ფორუმი) – საჯარო ადგილი, სადაც სამოგადოება თავს იყრიდა **მახვშის** ასარჩევად, ან გადასაწყვეტად რაიმე საქმისა, რომელიც სახალხო ყრილობას ეხებოდა. პირველი მოდიოდა სამოგადოების ერთი რომელიმე წევრი და დაუკრავდა ბუკს ხალხის შესაგყობინებლად. საყვირის ხმაზე ყველა სადღესასწაულო განისამოსით შეიმოსებოდა და მიდიოდა დანიშნულ ადგილას.

ლარი – ძვირფასეულობა, განძეულობა ძველ საქართველოში. ამ გერმინიდან მომდინარეობს – **სალარი**, სადაც ძვირფასეულობას ინახავ-

დნენ. ლარი ორგვარია: 1) ძვირფასი ანუ პატიოსანი ქვები, ოქრო-ვერცხლი და მათგან დამზადებული ნაკეთობები; 2) გქესტილის ნაწარმი, აბრეშუმისა და შალის (მაგყლის) ქსოვილები, „კერულნი და უკერულნი“.

ლაშქარი – საქართველოს სამეფოს მთელი ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა: ერთი იყო „ქუეითნი ლაშქარნი“, მეორე „ხედარნი ლაშქარნი“. ასევე მასში ერთიანდებოდნენ ქალაქისა და ციხეების მცველნი და **მეფისა** და მთავარსარდლის თანამყოფელი მოლაშქრეებიც. როდესაც საქართველოს ჯარი მგრის ქვეყანას დაიპყრობდა, მაშინვე იქაურ ციხეებში მცველებს აყენებდნენ ხოლმე. მეორე ნაწილი მეფისა და მთავარსარდლის „თანამყოფელად და მოლაშქრედ“ იყო (ეს ნაწილი ძირითადად მოქმედ საომარ ძალებს წარმოადგენდა).

საქართველოს ლაშქარში შედიოდნენ: 1) „სამეფოსა სპანი“, რომელიც საქართველოს ყოველი კუთხიდან და თემიდან საამნაურო და მოყმეთა ჯარი იყო, „სპანი იმერნი და ამერნი“, როგორც, მაგალითად, გაოს „ქუეყანისა ლაშქარი“ და ჯარები კლარჯთა, შავშთა, მესხთა, თორელთა, სომხითართა, ქართლელთა და სხვათა“. თითოეულ ლაშქარს თავისი „პაგრონი“ ჰყავდა და ამის გამო შეიძლება მათ საპაგრონე მოლაშქარი ეუწოდოთ. **დავით აღმაშენებლის** მეფობის დასაწყისში არსებობდა მხოლოდ „მცირე გუნდი მხედრობისა“, ვინაიდან სელჩუკიანთა მძლავრობისაგან საკმაოდ დაუძლურებული იყო. თავად მეომრებიც „უცხონი, უსაჭურველონი და თურქთა მიმართ წყობისა ყოვლად უმეცარნი და ფრიად მოშიშნი“ ყოფილან. დიდი ძალისხმევის შედეგად, დავით აღმაშენებელმა ჯარი მძლავრ საომარ იარაღად გარდაქმნა. 2) ყიფჩაღთა მუღმევი ჯარი, 40000 „წყობად განმავალნი“, რომელიც თავდაპირველად დავით აღმაშენებელმა 1118 წ-ს გადმოასახლა. მეფემ თავისი ახალი ლაშქარი და მეომრები ცხენებითა და იარაღით აღჭურვა და „დაუდგინა სპასალარნი და მმართველნი“. **თამარ მეფის** დროიდან ჩანან კიდევ „ოვსნი და ყიფჩაღნი ახალნი“, რომლებიც სავარაუდოდ, „სამსახურად“ იყვნენ ჩამოსულნი. 3) მესამე ჯგუფს „სამსახურად“ მყოფი კავკასიის მთიულთა ჯარი ეკუთვნოდა. 4) დავით აღმაშენებელმა, აგრეთვე, დააწესა მეფის პირადი მცველი ჯარი „მონა-სპებად“ წოდებული. ისინი იყვნენ „რჩეულნი“ დავით აღმაშენებლისა „ვითარ ხუთ ათასი კაცი, ყოველნი ქრისტიანე ქმნულნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმხნითა“. როდესაც საქართველო მგერთან საომრად

ემზადებოდა, ომის დაწყებამდე მეფე დიდებულ ხელისუფლებს და **დარბაზს** ეკითხებოდა ამრს. თამარის ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ ყოველ მნიშვნელოვან სამხედრო მოქმედებას დარბაზის თათბირი და ბჭობა უძღოდა წინ. თუ დარბაზი გადაწყვეტდა ომის დაწყებას, ამის შემდეგ იწყებოდა „წუევა ლაშქრისა“. ამისათვის ხელმწიფე ბრძანებას გასცემდა, რომ საქართველოს ჯარისთვის დაეგზავნათ „წიგნები წუევისა“. ლაშქრის წვევის ბრძანების გასცემის უფლება მხოლოდ მეფეს ჰქონდა. ლაშქრის „წუევისათვის“ განსაკუთრებული მოხელეები, „კაცნი“ იყვნენ, რომლებსაც „ლაშქრის მწუეველნი“ ერქვათ. ლაშქრის მწვეველებად „შიკრიკნი და მალემსრობლნი“ იგზავნებოდნენ ხოლმე. „წუევის წიგნებში“ აღნიშნული იყო ვადა ანუ „პაემანი“, როდესაც ჯარი საომრად აღჭურვილი უნდა გამოცხადებულიყო. ამ შეხვედრას „სპათა“ ანუ „ლაშქართა შეყრა“ ეწოდებოდა. შეყრილ ჯარს ჯერ მეფე დაათვალიერებდა, შეუმოწმებდა იარაღსა და აღკაზმულობას. ამას კი „სპათა განახვა“ ეწოდებოდა, რომელიც ერთგვარი აღლუმი იყო.

თუ მეფე ომში არ მიდიოდა, დალოცავდა ჯარს და ღრომას **ამირსპასალარს** ჩააბარებდა. ლაშქრობიდან დაბრუნებული ჯარი მეფეს ჯერ მახარობელს აახლებდა, ხოლო როდესაც ლაშქარი და დიდებულები ქალაქს მოაღწევდნენ, მაშინ დარბაზობა იმართებოდა და ამირსპასალარი, როგორც ჯარის მთავარი წარმომადგენელი დანარჩენ მხედართმთავრებს შეუძღვებოდა, ომის ამბავს მოახსენებდა და ძღვენს მიართმევდა ხოლმე. დასაჩუქრებისა და ნადავლის განაწილების შემდგომ მეფე ლაშქარს დაითხოვდა. ამას „ლაშქართა გაყრა“ ეწოდებოდა.

ლეგატუმი (legatum) – მონადერძის (**ანდერძი**) განკარგულება მემკვიდრის მიმართ გარკვეული თანხის ან ნივთის სხვისთვის გადაცემის თაობაზე, რაც მემკვიდრეობის სინგულარულ ფორმას აყალიბებდა (legatarius – უარის მიმღები ანუ მონადერძის განკარგულების მიხედვით მემკვიდრე უარს ამბობს მემკვიდრეობის რაღაც ნაწილზე). ლეგატუმი უძველესი ინსტიტუტია, რომელსაც **XII დაფის კანონებიც** იცნობს. მისი თავდაპირველი დანიშნულება იყო მემკვიდრეობის უფლებას მოკლებული ცოლისა და შვილების უზრუნველყოფა (პაგარა მამულს მხოლოდ ერთი ოჯახის გამოკვება შეეძლო). არსებობდა ლეგატუმის 2 ძირითადი ფორმა: 1) მემკვიდრეობის მიღებისთანავე საკუთრების უფლება, რომელიც რაიმეს მიმართ ჰქონდა

მონადერძეს გადადის მემკვიდრეზე. მემკვიდრემ უარი მემკვიდრეობის ნაწილთან ან კონკრეტულ ნივთთან დაკავშირებით უნდა წარმოადგინოს ლათინურ ენაზე, გარკვევით და კონკრეტულად ფორმულირებული. საკუთრების უფლება მონადერძისაგან პირდაპირ გადადის ლეგატარიუსზე, რომელსაც უფლება აქვს მაშინვე აღძრას rei vindicatio (პრეგენშია ნივთთან დაკავშირებით) ნებისმიერი მფლობელის მიმართ. ამ ფორმას ეწოდება legatum per vindicationem.

2) Legatum per damnationem – ვალდებულებითი მოქმედება. მემკვიდრეობის დამტოვებლის, ლეგატარიუსის, მემკვიდრის ქონება, სახლი, მიწის ნაკვეთი, ნახირი და ა. შ. ყველაფერი იშლება ცალკეულ უარებად (უარს ამბობს ქონების რაღაც ნაწილზე) ყოველი ნაწილის წლიური თანხა უნდა დაიფაროს განსაზღვრულ დროში. Legatum per damnationem-ის აღსასრულებლად ლეგატარიუსს ეძლევა უფლება actio ex testamento (მემკვიდრემ უნდა დააკმაყოფილოს უარი). იმ შემთხვევაში, თუ უარი ერთი კატეგორიის, ანუ ერთმანეთის ჩანაცვლების საშუალების მქონე ნივთებს შეეხება, ამორჩევის უფლება ეკუთვნის **მემკვიდრეს**, სხვა შემთხვევაში, უპირატესობა ენიჭება ლეგატარიუსს. გარემოებებიდან გამომდინარე გერმინ legatum dotis-ს (უარი **მზითვზე**) შეიძლება სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდეს:

- 1) მზითვის დადგენა – თუ **ქორწინება** არ შედგა, მზითვი ეკუთვნის მემკვიდრეს.
- 2) უარი მზითვზე იმ პიროვნების მხრიდან, რომელსაც ყველა შემთხვევაში აქვს მზითვზე უფლება (ძირითადად ცოლი).
- 3) უარის თქმა მზითვზე იმის მხრიდან, ვისაც მასზე (მზითვზე) აქვს უფლება (მეუღლის მხრიდან მეუღლის სასარგებლოდ).
- 4) უარი მზითვზე ქალის მხრიდან არა მემკვიდრის, არამედ სხვა პირის სასარგებლოდ. უარი, როგორც ვთქვით, ბუსტად უნდა ყოფილიყო ფორმულირებული, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ლეგატუმში ძალას კარგავდა. მოგვიანებით, სენატის დადგენილება (Sc. Neronianum 2) უარს ამბობს იმ მკაცრ ფორმალობებზე, რომელიც თან ახლდა ამ პროცედურას. კონსტანტინეს პერიოდში აღარ ითხოვენ უარისათვის სპეციალურ სიგყვიერ ფორმულირებას, ხოლო **იუსტინიანუსი** არა მარტო ამარტივებს და ერთ სახეობამდე დაჰყავს ლეგატუმში, არამედ მთლიანად უთანაბრებს მას **ფიდელიკომისუმს**. ლეგატუმის საოცარი პოპულარობა გამოიწვია იმან, რომ მათი ჯამური თანხა ხშირად აღემატებოდა მთელ მემკვიდრეობას, ამიტომ მემკვიდრე უარს ამბობდა მის მიღებაზე, რის გამოც ანდერძი რჩებოდა შეუსრულებელი. ამ საკითხთან დაკავშირებული პრობლემები **lex**

Furia 2, lex Voconia-მ და განსაკუთრებულად **lex Falcidia**-მ დაარეგულირა.

Leges Clodiae – (კლოდიოს პულხერი (Clodius Pulcher) – პოლიტიკოსი, დემაგოგი, სახალხო გრიბუნი ძვ.წ. 58 წ.). მისი კანონები მართალია მიმართული იყო სენატორთა ოლიგარქიის წინააღმდეგ, მაგრამ არ აგარებდა ერთიანი პოლიტიკური კურსის ხასიათს, შესაბამისად, ემსახურებოდა უფრო მეტად იმ მიზანს, რომ კლოდიუსი გამხდარიყო პოპულარული მოქალაქეთა შორის. ამ კანონებიდან აღსანიშნავია:

- 1) de censoria notione – აიკრძალა **სენატიდან** დათხოვა სასამართლო წარმოების და ორივე **ცენზორის** თანხმობის გარეშე.
- 2) de collegiis – სენატის მიერ ძვ. წ. 64 წ-ს გაუქმდა **კოლეგიების** ფუნქციონირება, რომელიც ამ კანონის მიხედვით აღდგა და მიენიჭა მათ მეტი თავისუფლება.
- 3) frumentaria – რომის ღარიბ მოსახლეობას სიის მიხედვით ურიგდებოდა ხორბალი. სიას აღგენდა **კურატორი** (curator annonae).

Leges Livia 3 iudicaria (ძვ. წ. 91 წ.) – კანონის მიხედვით დაარსდა ახალი სასამართლო, რომელიც განიხილავდა მოსყიდული **მოსამართლეების** საქმეებს და შემოიღო დადგენილება, რომლის მიხედვითაც **სენატი** უნდა შეესებულებოდა 300 მხედრით. ეს კანონი და მასთან ერთად **დრუმუსის** კიდევ 2 კანონი [1) agraria – იგალიის მიწები, რომლებიც იმ დროისათვის არ იყო განაწილებული, დაურიგდა უქონელ მოქალაქეებს. 2) frumentaria – ფასი დააგლო პურზე, რომელიც ღარიბ მოქალაქეთა შორის უნდა განაწილებულიყო] სენატმა იმავე წელს გააუქმა.

Leges Liciniae Sextiae – ეს კანონები ნაწილობრივ ბრუნდებოდა **პატრიციებს** და ამით ამშვიდებდა ღარიბ **პლებეებს**. სინამდვილეში ეს ყველაფერი ხელს აძლევდა მდიდარ პლებეებს და გზას უხსნიდა მათ მაგისტრატურისაკენ. **Leges Liciniae Sextiae** რომის რესპუბლიკის კონსტიტუციის არსებით რგოლს წარმოადგენდა. ამ კანონთაგან აღსანიშნავია:

- 1) agraria – ის მიწები, რომლებიც იმ დროისათვის არ იყო განაწილებული, გადანაწილდა უქონელ მოსახლეობას შორის (ძვ.წ. 91 წ.).
- 2) frumentaria – ფასი დააგლო ხორბალზე.
- 3) Iudicaria – დააფუძნა ახალი სასამართლო იმ **მოსამართლეთა** საქმეების გამოსაძიებლად, რომლებსაც ბრალად ედებოდათ ქრთამის აღება და 300 მხედრით შეავსო **სენატი**.

Leges Valeriae Horatiae – ამ კანონებით დასრულდა ერთი ეგაპი **პაგრიციელთა** და **პლებეელთა** შორის გაჩაღებულ ბრძოლაში. **XII დაფის კანონებთან** ერთად ეს კანონები რომის რესპუბლიკის კონსტიტუციის ქვაკუთხედად იქცა. კონსულების, ვალერიუსის და ჰორაციუსის მიერ შედგენილ კანონებს შორის (ძვ. წ. 449 წ.) აღსანიშნავია:

- 1) სახალხო კრებაზე მიღებული დადგენილება მთელ მოსახლეობაზე უნდა გავრცელებულიყო.
- 2) აღდგა **დეცემვირების** მიერ გაუქმებული *ius provocationis* (უსამართლო გადაწყვეტილების გასაჩივრება).
- 3) **სახალხო გრიბუნებს** მიენიჭათ **იმუნიტეტი**.

Leges Publiliae Philonis – **დიქტატორმა** კვინტუს პუბლილიუს ფილონმა (Quintus Publilius Philon), რომელიც ძვ. წ. 337 წ-ს გახდა პლებეური წარმომობის პირველი **პრეტორი** (მოგვიანებით იგი ოთხგზის აირჩიეს **კონსულის** თანამდებობაზე), თავისი კანონებით შეასუსტა **პაგრიციელთა** პრივილეგიები, **სახალხო გრიბუნებს** მიანიჭა **მაგისტრატა** თანაბარი უფლებები და შესაბამისად, მაგისტრატის გადაწყვეტილების წინააღმდეგ **ინტერცესიის** უფლება: 1) *de censore plebeio creando* – დადგინდა, რომ ერთ-ერთი **ცენზორი** პლებეი უნდა ყოფილიყო. 2) *de plebiscitis* – გაუთანაბრა სახალხო კრების გადაწყვეტილება (*plebiscitum*) ცენზორიის **კომიციებში** მიღებულ კანონპროექტს, ამიგომ კანონად გადასაქცევად ორივეს **სენატში** დამტკიცება სჭირდებოდა. 3) *de patrum auctoritate* – კომიციებში მიღებულ პროექტს ამტკიცებდა სენატი. მიღებული კანონის თანახმად, ეს პროცედურა შეიცვალა სენატის წინასწარი თანხმობით.

Leges tabulariae – ძვ. წ. III-II სს. ზეპირი კენჭისყრის მაგივრად შემოიღეს ცვილის დაფებით ხმის მიცემა.

Lex Acilia repetundarum (ძვ. წ. 122 წ.) – ამ კანონმა გარდაქმნა **პროვინციებში** გამომძალვის პროცესი, გაამკაცრა სასჯელი (ზიანის ორმაგად ანაზღაურება), მიანიჭა **რომის მოქალაქეობა** იმ **პერეგრინებს**, რომლებიც **მაგისტრატების** სამართალდარღვევაზე ინფორმაციას მიაწვდიდნენ საჭირო ორგანოებს.

Lex Antonia 5 (de dictatore) – ამ კანონით გაუქმდა **დიქტატორის** თანამდებობა. სიკვდილით დასჯა ემუქრებოდა დიქტატორს და პიროვნებას, რომელიც მის კანდიდატურას წამოაყენებდა.

Lex Appuleia – ძვ. წ. 200 წ-ს აკანონებდა რამდენიმე თავდებს შორის ერთგვარ ამხანაგობას: თუ ერთი იხდიდა მეგს, ვიდრე მის წილს შეეფერებოდა, მას შეეძლო შეეგანა სარჩელი სხვების წინააღმდეგ მარალის ასანაზღაურებლად.

Lex Appuleia 3 (ძვ. წ. 100 წ.) – კანონი, რომლის მიხედვითაც, მარიუსის მიერ გალიაში დაპყრობილი მიწები ვეტერანებს შორის უნდა გადანაწილებულიყო (თითოეულს 100 იუგერი).

Lex Appuleia 4 (ძვ. წ. 100 წ.) – ამ კანონმა დაავლო ფასი ხორბალზე, რომელსაც **პლებეებს** შორის არიგებდნენ (6, 5 ასიდან 5/6- მდე).

Lex Atia (ძვ. წ. 63 წ.) – ამ კანონით კომიციებს დაუბრუნდა უფლება აერჩიათ ქურუმები.

Lex Aufidia de ambitu (ძვ. წ. 61 წ.) – კანონის მიხედვით, ქრთამის მიცემის შემთხვევაში პიროვნება ჯარიმდებოდა მთელი ცხოვრების მანძილზე ყოველწლიურად 3000 სესტერცის გადასახადით თითოეული **გრიბის** სასარგებლოდ.

Lex Aurelia 2 iudicaria (ძვ. წ. 70 წ.) – თანაბრად გადანაწილდა ამ კანონის მიხედვით ვაკანსიები სასამართლოში **სენატორებს**, მხედრებს და ერარიების **გრიბუნებს** შორის, რომლებიც ამასთანავე ფლობდნენ მხედრობის ცენზს, შესაბამისად, კანონი მხედრებისათვის ძალიან მომგებიანი იყო.

Lex Aurelia 3 (ძვ. წ. 70 წ.) – წინასაარჩევნო ინტრიგებში შემჩნეულ პირს 10 წლის ვადით ეკრძალებოდა მაგისტრატურის არჩევნებში მონაწილეობის მიღება.

Lex Domitia (ძვ. წ. 103 წ.) – გაუქმდა ქურუმთა **კოლეგიაში** პირდაპირი არჩევის წესი. ამ კანონის მიხედვით წინასწარ უნდა დაესახელებინათ რამდენიმე კანდიდატი (*nominatio*) 17 გრიბის **კომიციებში** ასარჩევად. მხოლოდ ამ პროცედურის ჩატარების შემდეგ იყო შესაძლებელი უკვე კოლეგიის შიგნით არჩევნების ჩატარება.

Lex Duilia (ძვ. წ. 449წ.) – სიკვდილით დასჯა ემუქრებოდა იმას, ვინც დაგოვებდა **პლებეებს გრიბუნების** გარეშე ან შექმნიდა მაგისტრატურას *populo ad populum* - ის გაუთვალისწინებლად.

lex Valeria (ძვ. წ. 509 წ.)

1) **de candidatis** – სამართალდარღვევით კონსულის თანამდებობის მინიჭების წინააღმდეგ.

2) **de quaestoribus** – დააწესა 2 კვესტორის თანამდებობა ხაზინის მცველად.

3) **de provocatio** (ძვ. წ. 300 წ.) – პირველი კანონი, რომელიც მოქალაქეს აძლევდა უფლებას გაესაჩივრებინა მაგისტრატის მიერ დადგენილი სასჯელი სახალხო კრებაზე.

4) **de magistratibus sine provocatione non creandis** – უმაღლესი მაგისტრატების არჩევა ხდება კომიციებში და არაორდინალურ ვითარებაში ინიშნება ყველაზე დიდი 6 თვის ვადით უმაღლესი მაგისტრატი, რომელიც განუსაზღვრელი უფლებებით სარგებლობს.

Lex Voconia – ძვ. წ. 169 წ. უკრძალავდა მემკვიდრეობის დამგოვებელს, რომელიც ქონებრივი ცენზის მიხედვით I კლასს მიეკუთვნებოდა (მინიმალური ქონება 100000 ასი), 1) დაენიშნა მემკვიდრედ ქალი; 2) ეანდერდა ლეგატუმი, რომელიც აღემატებოდა მემკვიდრეობის ყველა წილს. შესაბამისად, ქალს შეეძლო მიეღო მემკვიდრეობის ნახევარი. 3) მემკვიდრეობიდან წილის მიღება შეეძლოთ მხოლოდ აგნატ ქალიშვილებს და მოანდერძის დებს. ცენზის როლის დაქვეითება და ფიდეიკომისუმის ფართოდ გავრცელება საშუალებას იძლეოდა გვერდი აეველოთ ამ კანონისათვის.

Lex Iulia

1) 5 de repetundarum (ძვ. წ. 59 წ.) – ეს კანონი მოიცავდა თანამდებობრივი უფლებების ბოროტად გამოყენების ყველა შემთხვევას და საკმაოდ მკაცრი იყო სასჯელის მხრივ, რაც, უპირველეს ყოვლისა, უკანონოდ შეძენილი ქონების კონფისკაციაში აისახებოდა.

2) 6 De pecuniis mutuis (ძვ.წ. 49 წ.) – შეიცავს გარკვეულ შეღავათებს მოვალეებისათვის და პირველ რიგში გააუქმა ბოლო ორი წლის პროცენტი.

3) De provinciis (ძვ. წ. 46 წ.) – დაადგინა, რომ პროპრეტორს შეუძლია პროვინცია განაგოს ერთი, პროკონსულს – ორი წლის განმავლობაში.

Lex Iulia 21 (ძვ. წ. 18 წ.) ამომრჩევლის მოსყიდვა განიხილებოდა როგორც ძალადობა ამომრჩევლებზე და ისჯებოდა ჯარიმით.

Lex Iulia 25 – კანონი უკრძალავდა ქმარს მეუღლის ნებართვის გარეშე გაესხვისებინა ან

დაეგირავებინა ქონება. ამ კანონით ძირეულად იცვლება მზითვის სამართლებრივი დაგვირგვინი.

Lex Iulia 32, 33 iudicorum privatorum, publicorum (ძვ. წ. 17 წ.) – ეს იყო 2 კანონი, რომლებმაც საგრძნობი ცვლილებები შეიტანა პროცესუალური სამართლის კოდექსში:

1) დაამაგა IV სასამართლო დეკურია.

2) განსაზღვრა და შეამცირა სასამართლო პროცესის ხანგრძლივობა

3) განსაზღვრა მოსამართლის მინიმალური ასაკი 25 წლით, მხარეთა შეთანხმების შემთხვევაში დასაშვები იყო 20 წელიც.

Lex Iulia 45 – ეს კანონი ეხებოდა მაგრომონიუმს: 1. რომაელები ვალდებული იყვნენ ქორწინებაში ეცხოვრათ 25 წლიდან 60 წლამდე, გაეჩინათ 3 შვილი; ქვრივები და გაყრილები თავიდან უნდა დაქორწინებულყვნენ; 2. რომის მოქალაქეს ეკრძალებოდა შეუფერებელ (უწესო) პარტნიორთან ქორწინება; 3. ის მოქალაქეები, რომლებიც ამ კანონების მიხედვით ხელმძღვანელობდნენ ქორწინებაში, სარგებლობდნენ სხვადასხვა შეღავათებით და უპირატესობა ენიჭებოდათ თანამდებობის დაკავებისას.

Lex Calpurnia 2 de repetundis (ძვ. წ. 149 წ.) – ეს იყო პირველი კანონი ისეთი სამართალდარღვევის წინააღმდეგ მიმართული, როგორცაა გამოძალვა, გაფლანგვა, მექრთამეობა. სასჯელის ფორმას წარმოადგენდა უკანონოდ დაგროვილი ქონების უკან დაბრუნება, თუმცა ისიც აღსანიშნავია, რომ სენატორს ასამართლებდნენ სენატორები, ხალხს კი არ შეეძლო გაეკონტროლებინა მაგისტრატების მოქმედება იგალიაში, მით უფრო პროვინციებში.

Lex Claudia de aere alieno (47) – კრძალავს და ჯარიმით დასჯით ემუქრება პირს, რომლებიც ვალს იღებენ იმ პირობით, რომ მამის სიკვდილის შემდეგ გადაიხდიან.

Lex Cicereia (ძვ. წ. 173 წ.) – ავალდებულებდა კრედიტორს, გამოეცხადებინა ვალის მოცულობა და თავმდებთა რაოდენობა, რომელთაც ის წარმოადგენდა (praedictio ex lege Cicereia) წინააღმდეგ შემთხვევაში, თავმდებად მყოფებს შეეძლოთ გათავისუფლება მოვალეობისაგან.

Lex Cocceia 3 – უკანასკნელ კომიციებზე მიღებულ კანონთაგან ერთ-ერთი, რომლის მიხედ-

ვითაც, უპოვარ მოქალაქეებს უნდა გადასცემოდათ მიწის ნაკვეთები.

Lex Cornelia Sulla – de magistratibus – (ძვ.წ. 82 წ.). ამ დადგენილებით დაკანონდა აუცილებელი ათწლიანი შესვენება ერთსა და იმავე თანამდებობაზე ასარჩევად. რომის რესპუბლიკაში ჩამოყალიბდა თანამდებობრივი წინსვლის განსაზღვრული თანმიმდევრობა (**კურსუს ჰონორუმი – cursus honorum**) და დადგინდა მინიმალური ასაკი თამადადობის დასაკავებლად. მაგ., **კვესტორისათვის – 40 წელი, კონსულისათვის – 43 წელი.**

Lex Cornelia 5 (ძვ. წ. 82 წ.) iudicaria – ამ კანონის მიხედვით სამართალწარმოება მთლიანად სენატორების ხელში დაბრუნდა. რიგით **მოქალაქეებს** შეეძლოთ **მოსამართლის** მხოლოდ სამი კანდიდატურის წამოყენება, სენატორებზე ეს შეზღუდვა არ ვრცელდებოდა.

Lex Cornelia 10, 25, 28 – იმეორებს **Lex Aurelia 3-ს**, სასჯელის ფორმებიც იდენტურია – მოკვება (25-ე მიიღეს ძვ. წ. 181 წ.; 28-ე – ძვ. წ. 159 წ.).

Lex Cornelia 18 de repetundis (ძვ. წ. 82 წ.) – ამ კანონის მიხედვით დადგინდა სასჯელის შემდეგი ფორმა – დამნაშავეს უნდა ჩამოერთმეოდა უკანონოდ შეძენილი ქონების 1/3.

Lex Flaminia (ძვ. წ. 228-224 წწ.) – ამ კანონის მიხედვით, სახელმწიფო მიწები ჩრდ. იტალიისა და არიმანის გარეუბანში განაწილდა უქონელ მოქალაქეთა შორის.

Lex Licinia (10) de aere alieno – დაადგინა, რომ მოვალეს აქვს უფლება კრედიტორს სამ თანაბარ ნაწილად გადაუხადოს ვალი წლის განმავლობაში და რომ გადახდილი პროცენტებით მცირდება ძირი ვალი.

Lex Manilia de libertinorum suffragiis (ძვ. წ. 67 წ.) – უფლება მიანიჭა ამ კანონმა თავისუფლებამიწვებულებს (**ლიბერტინუსებს**) ხმა მიეცათ თავიანთი **პატრონების გრიბაში** (თუმცა სამი დღის შემდეგ **სენატმა** გააუქმა ეს კანონი).

Lex Ogulnia – (ძვ. წ. 300 წ.) ამ კანონით **პონტიფიკატის** რაოდენობა გაიზარდა რვაზე, **აეგურების –** ცხრაზე. საერთო რაოდენობიდან **პლებეებს** დაეთმო ოთხი ადგილი. ამ კანონის მიღებამდე ქურუმები მხოლოდ **პატრიციები** იყვნენ.

Lex Plaetoria de minoribus (ძვ.წ. 192 წ.) – იცავდა არასრულწლოვნებს თაღლითებისაგან (იგულისხმება, პირველ რიგში, მემკვიდრეობის და ქონების დაცვა).

Lex Poetelia Papiria (2) (ძვ. წ. 326 წ.) – ამ კანონმა შეამსუბუქა ეგზეკუცია იმ პრინციპის თანახმად, რომ მოვალე პასუხისმგებელია თავისი ქონებით და არა თავისი პიროვნებით. აიკრძალა წესი, რომლის თანახმადაც კრედიტორს შეეძლო მოვალე ჰყოლოდა პირად პატიმრობაში, ვიდრე იგი ან ფულით ან გამომუშავებით არ ჩამოიწერდა ვალს. ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო იმ წესის აკრძალვა, რომლის მიხედვითაც, შეეძლოთ მოეკლათ ან გაეყიდათ მოვალე მონად **XII დაფის კანონების** თანახმად. ეს იყო პრინციპულად ახალი კანონი, რომელმაც **პლებეების** ახალ თავისუფლებას დაუდო საფუძველი და თვისობრივად განსხვავდებოდა **ნექსუმისაგან.**

Lex Sempronia 2 – კრძალავდა სახელმწიფო მიწების შემდგომ მიგაცებას. ერთ პირს შეეძლო მფლობელობაში ჰქონოდა არაუმეტეს 500 იუგერისა, ზრდასრულ ვაჟებზე – 250 იუგერი, ისე, რომ მთლიანად მიწის საერთო ფართობი არ შეიძლება, რომ 1000 იუგერზე მეტი ყოფილიყო. ზედმეტი ფართობი განსაზღვრულ საფასურად მიჰქონდა სახელმწიფოს იმისთვის, რომ ყოველწლიურად დაბალი გადასახადის პირობებში გაეცა (არაუმეტეს 300 იუგერი).

Lex Sempronia 7 – (ძვ. წ. 123 წ.) lex de capite civis Romani აუკრძალა **სენატს** და გადასცა სახალხო კრებას (**კომიცია**) ისეთი რთული საქმეების განხილვა, რომლებიც სიკვდილით დასჯას უკავშირდებოდა.

Lex Sempronia 12 iudicaria (ძვ. წ. 123 წ.) – ამ კანონმა გამოთიშა სენატორები სასამართლო პროცესიდან და მოსამართლეობა გადასცა მხედრებს.

Lex Sempronia 10 frumentaria (ძვ. წ. 123 წ.) – **გაიუს სემპრონიუს გრაქუსის** კანონი, რომლის მიხედვითაც, რომის უპოვარ მოსახლეობას მიეცა უფლება ეყიდა 52,5 ლიგრი ხორბალი თვეში 6,33 ასსად ლიგრი. ეს ფასი ბევრად ჩამოუვარდებოდა პროლეტის გასაყიდ ფასს ლუქანში. ამ კანონიდან დაწყებული უქონელი მოქალაქეების შენახვა სახელმწიფოს ვალდებულებად იქცა.

Lex Servilia 1 repetundarum – (ძვ. წ. 111 წ.) – გამოძალვა-გაფლანგვა-მეჭრთამეობასთან დაკავშირებით არსებულ სასჯელთა პარალელურად კანონით დადგინდა, რომ მემოთ ნახსენებ სამართალდარღვევაში შემჩნეულ პიროვნებას უნდა ჩამოერთმეოდა პოლიტიკური კარიერის გაგრძელების უფლება.

Lex Servilia 2 Caepionis repetundarum (ძვ. წ. 106 წ.) – თანაბრად განაწილდა ადგილები სასამართლოში სენატორებსა და მხედრებს შორის.

Lex Sulpicia de novorum civium libertinorumque suffragiis (ძვ.წ. 88 წ.) – თავისუფლებამინიჭებულებს (**ლიბერტინუსებს**) და იგალიკებს მიეცათ უფლება ხმა მიეცათ 35 **ტრიბიდან** ნებისმიერში.

Lex Tullia (ძვ. წ. 63 წ.) – ამ კანონით გამკაცრდა ძველი დადგენილებები **კანდიდატთა** წინასაარჩევნო ინგრიგებთან დაკავშირებით (მოკვეთა 10 წლის ვადით, სასჯელი იმ **მოსამართლეებისათვის**, რომლებიც თავს აარიდებენ ასეთი ხასითის პროცესს და ა.შ.).

Lex Hortensia (ძვ. წ. 287 წ.) – კვინტუს ჰორტენზიუსი (Quintus Hortensius) – **დიქტატორი** ძვ. წ. 286 წ-ს უკან დააბრუნა რომიდან პროტესტის ნიშნად გასული მოსახლეობა. Lex Hortensia-მ კანონის ძალა მიანიჭა სახალხო კრების გადაწყვეტილებებს – plebiscitum, რომლის გათვალისწინება უკვე **პატრიციებსაც** ევალებოდათ. ამ კანონმა დაასრულა ბრძოლა პატრიციებსა და **პლებებს** შორის, რომელიც საუკუნე მიმდინარეობდა.

ლეგისაქციური პროცესი (legis actio) – მოქალაქეებს შორის დავის გადაწყვეტის უძველესი ფორმა. **რომის მოქალაქეს** უნდა გაეკეთებინა **მაგისტრატის** წინაშე განცხადება, რომელიც მუსგ შესაბამისობაში უნდა ყოფილიყო კანონთან. მაგ., თუ მოსარჩელე სარჩელში ვაზის გაჩეხვას ასახელებდა, იგი საქმეს აგებდა, რადგან **XII დაფის კანონი** არ მოიხსენიებს ვაზს, არამედ იქ საუბარი იყო ხეებზე. მოსარჩელეს მოპასუხე უნდა მიეყვანა სასამართლოში, თუ იგი წინააღმდეგობას გაუწევდა, მაშინ მოსარჩელე მიმართავდა **მოწმებს** და XII დაფის კანონების შესაბამისად, ძალით მიჰყავდა მოპასუხე სასამართლოში. თუმცა მოპასუხე არ იყო ვალდებული მაშინვე გაჰყოლოდა მოსარჩელეს. თუ მოპასუხე თანხმდებოდა მოსარჩელეს, ის ან **თავმდებს** უშვებდა თავის მაგივრად ან პიროვნებას,

რომელიც მას წარმოადგენდა. როდესაც ორივე პირი წარდგებოდა სასამართლოს წინაშე, იწყებოდა საქმის წარმოება in iure. ორივე მხარე და პრეტორი წარმოთქვამდნენ საზეიმო სიტყვებს. მოსამართლისადმი მიმართვის გავრცელებული ფორმები იყო:

1) legisactio per sacramentum – ამ ფორმას იყენებდნენ საკუთრების უფლებაზე დავის გადაწყვეტად. მხარეები მიდიოდნენ **მაგისტრატთან** და მიჰქონდათ სადავო ნივთი. თუ მისი მიგანა შეუძლებელი იყო (მაგ., მიწის ნაკვეთი), სიმბოლურად მიჰქონდათ მიწა. მოსარჩელეს ხელში ეკავა ჯოხი, ადებდა სადავო ნივთს და ამბობდა: მე ვამტკიცებ, რომ ეს ნივთი ჩემია, თუ მოპასუხე გაჩუმიდებოდა ან დაეთანხმებოდა მოსარჩელეს, საქმე ამით მთავრდებოდა. იმ შემთხვევებში, თუ იგი არ ეთანხმებოდა მოსარჩელეს, იმავე მოქმედებას იმეორებდა. მაშინ მაგისტრატი გააშვებდა მხარეებს და მოუწოდებდა მათ დაეგოვებინათ ნივთები. მოსარჩელე სვამდა ახალ კითხვას და ითხოვდა მოპასუხისაგან პასუხს იმაზე, თუ რის მიხედვით აცხადებდა ნივთზე პრეტენზიას. მოპასუხე ნივთს კვლავ ადებდა ჯოხს და ამბობდა, რომ იგი იქცეოდა კანონის შესაბამისად. მოსარჩელე კი სთავაზობდა მოპასუხეს გირაოდ ჩაეღო 50 ან 500 ასი, რადგანაც იგი კანონსაწინააღმდეგოდ იქცეოდა. ამ თანხას ეწოდებოდა საკრამენტუმი (sacramentum). ორივე მხარეს შეჰქონდა ფული იმის დასამტკიცებლად, რომ მართალნი იყვნენ კანონის წინაშე. იწყებოდა საქმის გარჩევა. იმ მხარეს, რომელსაც მაგისტრატი დამნაშავედ სცნობდა, ჩამოერთმეოდა შეგანილი თანხა. ადრეულ პერიოდში ეს თანხა შეჰქონდათ ქურუმებთან, მოგვიანებით – **ხაზინაში**. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თანხის შეგანა გადაწყვეტილების შემდეგაც შეიძლებოდა. ხდებოდა ხოლმე საქმის განხილვის გადადება (მაგ., ავადმყოფობის მიზეზით).

2) legis actio per manus iniunctionem – ეს პროცესი ვალის გადახდის წესებს და პირობებს ეხებოდა. თუ მოვალეს სასამართლო დააკისრებდა განსაზღვრული თანხის გადახდას, ან თუ მოპასუხე თავს დამნაშავედ ცნობდა მაგისტრატის წინაშე, მაშინ კრედიტორი 30 დღის შემდეგ მაგისტრატის თანდასწრებით ხელს ადებდა მოვალეს და მიჰყავდა. მოვალე თვითონ ვერ უპასუხებდა, მაგრამ მის მაგივრად რომის სხვა **მოქალაქეს** შეეძლო გამოსვლა სიტყვით (თავმდები – vindex).

იწყებოდა დავა კრედიტორსა და თავმდებს შორის, თუ თავმდები საქმეს წააგებდა, მას ეკისრებოდა ორმაგი პასუხისმგებლობა. მოგვიანებით

თვითონ მოვალესაც შეეძლო თავი დაეცვა სასამართლოში.

3) legis actio per iudicis postulationem – ამ პროცესის მიხედვით მოსარჩელეს მისი მოთხოვნის შესაბამისად უნდა დანიშნოდა **მოსამართლე**. პროცესის ამ ფორმას საერთო ქონების განაწილებისას მიმართავდნენ.

4) legis actio per conditionem – პროცესის ეს ფორმა იმ შემთხვევაში გამოიყენებოდა, როდესაც მოსარჩელე ედავებოდა მოპასუხეს ნივთების რაღაც რაოდენობას ან გარკვეულ თანხას და მოპასუხე თავს არ ცნობდა დამნაშავედ. მოსარჩელე აცხადებდა, რომ მოპასუხე 30 დღის მერე უნდა მისულიყო მოსამართლის დასანიშნად.

5) legis actio per pignoris capionem – პროცესის ეს ფორმა მაგისტრატის გარეშე, მხარეების მიერ ხორციელდებოდა. კრედიტორი მოვალის ნივთს იღებდა და გირაოს სახით იქამდე ექნებოდა მფლობელობაში, ვიდრე მოვალე არ გადაიხდიდა ფულს. გირაოდ აღებულ ნივთს ეწოდებოდა პიგნუსი (pignus). ნივთის აღებას თან ახლდა სიგყვის წარმოთქმა. პროცესის ამ ფორმას მაშინ მიმართავდნენ, თუ პირი ისესხებდა შესაწირ პირუტყვს, არ დააბრუნებდა, არ გადაიხდიდა გადასახადს.

ლეგისაქციური პროცესით ვერ სარგებლობდნენ **პერეგრინები**. ამის გამო მათთვის **პრეტორის** დადგენილებების ძალით პროცესის ახალი ფორმა შემოვიდა. დროთა განმავლობაში ქალაქების პრეტორებმაც დაიწყეს დადგენილებების გამოცემა, რითიც ახალ, ფორმულარულ პროცესს ჩაეყარა საფუძველი.

ლერქვაში, სვანეთი – ერთგვარი გასამრჯელო, სამი მანეთის ღირებულების ნივთი, რომელსაც ღებულობდნენ **მორეები** განაჩენის დადგენის შემდეგ. ლერქვაშს აძლევდნენ ასევე მყიდველები სახლ-კარის გამყიდველს ყოველი ახალი წლის მეორე-მესამე დღეს.

ლიბერტინუსი (libertinus) – თავისუფლებაამინიჭებულნი. სოციალური ფენა. თავისუფლების მინიჭება ხდებოდა **მანუმისიო**-ს საშუალებით და გათავისუფლებულს ენიჭებოდა მოქალაქეობა. ამასთან იგი იღებდა თავისი **პატრონის** გვარს, სახელს, კოგნომენს (მოქალაქის სახელი შედგებოდა თავიდან სახელისაგან, ოჯახის ან გვარის სახელისა და მეგასხელისაგან – praenomen, nomen, cognomen). რესპუბლიკის ხანის ბოლოსა და იმპერიის დასაწყისში მას კიდევ მიემატა მამის სახელი და **გრების** დასახელება, რომელსაც

მიეკუთვნებოდა მოქალაქე. ლიბერტინუსები იყოფოდნენ კლასებად: 1) cives 2) Latini Juniani 3) dediticii 4) statu liberi. Latini Juniani თავისუფლებაამინიჭებული კლასია, რომელსაც Lex Junia Norbana-ს მიხედვით გიბერიუსის ხანაში მიენიჭა განსაკუთრებული სამართლებრივი მდგომარეობა. მათ არ ჰქონდათ პოლიტიკური უფლებები, არც ქორწინების (ius conubii), არც ანდერძის უფლება (testamenti factio), ნაწილობრივ მიენიჭათ ვაჭრობის უფლება (ius commercii). სხვა მხრივ, თავისი უფლებრივი მდგომარეობით უგოდდებოდნენ **პერეგრინებს**. Dediticii – გათავისუფლებულთა ერთ-ერთ დაბალ კლასს ეწოდა Lex Aelia Sentia-ს დროიდან. ისინი ვერც მოქალაქეები გახდებოდნენ, ვერც **ლათინები**, რადგან მონად ყოფნის პერიოდში ღირსების ამყრელი სასჯელი ჰქონდათ მისჯილი. შესაბამისად, უნდა გაეძლიათ მძიმე სამართლებრივი მდგომარეობისათვის. ლიბერტინუსს, რომელიც ხდება მოქალაქე, იღებენ გრიბაში და ცენსურიაში სრული ხმის უფლებით, თუმცა მათი გავლენა უმნიშვნელო იყო საერთო სურათზე, რამდენადაც ქალაქის გრიბა გადავსებული იყო, ცენსურიის **კომიციებში** კი თავისი ქონების მიხედვით უდაბლეს კლასში აერთიანებდნენ. **ცენზორმა** აპიუს კლავდიუსმა ძვ. წ. 312 წ-ს დიდი გადაგრილება მოახდინა იმ გადაწყვეტილებით, რომლის მიხედვითაც, ლიბერტინუსებს უფლება მიეცათ ჩაწერილიყვნენ ნებისმიერ გრიბაში. ძვ. წ. 304 წ-ს სახელმწიფოსათვის საშიში ეს გადაწყვეტილება შეიცვალა იმ მხრივ, რომ ლიბერტინუსები დაუბრუნეს ქალაქის 4 გრიბას. ეს გადაწყვეტილება ძვ. წ. 220 წ-ს კიდევ ერთხელ დამტკიცდა, განმტკიცდა ძვ.წ. 115 წ-ს lex Sulpicia, Manilia, Clodia-თი. ლიბერტინუსებს არ ჰქონდათ უფლება დაეკავებინათ საპატიო თანამდებობები. ვაჭრობის უფლების მხრივ, ლიბერტინუსები სხვა **მოქალაქეებს** უთანაბრდებოდნენ. რაც შეეხება ius conubii (ქორწინების უფლება), ამ მხრივ, ქორწინება თავისუფლად შობილს (ingenuus) და ლიბერტინუსს შორის პირველისათვის ignominia-დ (კეთილი სახელის დაკარგვა) ითვლებოდა.

ლიბერტუსი (libertus) – მონა, რომელსაც მიენიჭა თავისუფლება და აღარ იმყოფება **პატრონის** დაქვემდებარებაში. მათ ურთიერთობას არეგულირებდა პატრონატის სამართალი (ius patronatus). ლიბერტუსი ვალდებული იყო სათანადო პატივისცემა გამოეხატა თავისი პატრონის მიმართ, მიერთშია მისთვის საჩუქრები. ეს ურთიერთობა მტკიცდებოდა ფიცით (iurata promissio operarum),

რომელსაც იურიდიული დაგვირთვა ჰქონდა და მისი დარღვევის შემთხვევაში პაგრონს ჰქონდა უფლება საქმე აღედრა სასამართლოში. პაგრონი ლიბერტუსის კანონიერი წარმომადგენელია, კანონიერი მემკვიდრე და კანონიერი მეურვე (tutor legitimus). პაგრონს და ლიბერტუსს ალიმენტური ურთიერთობა აკავშირებთ. პაგრონის სიკვდილის შემთხვევაში პაგრონობის უფლება გადადის მისი მემკვიდრეების ხელში. მეორე მხრივ, პაგრონი ვალდებულია იმრუნოს ლიბერტუსზე. ლიბერტუსის უფლებების დაცვას არეგულირებდა სამართალი იმ შემთხვევაში, როცა პაგრონი უჩიოდა ლიბერტუსს მოვალეობების შეუსრულებლობის გამო და ეს მოვალეობები კანონით დადგენილი ნორმის ჩარჩოებს სცილდებოდა (exceptio libertatis onerandae causa). პიროვნებებს თავისუფლება ზოგ შემთხვევაში ანდერძის მიხედვით ენიჭებოდა (libertus orcinus). იყვნენ **პრინციპის** მიერ თავისუფლებაშინიჭებული (libertus principis). გათავისუფლებულ ქალს ეწოდებოდა ლიბერტა (liberta).

ლივიუს დრუზუსი (Marcus Livius Drusus) (ძვ. წ. II-ს.) – ბრწყინვალე ორაგორი. მფარველობდა **ოპტიმატებს** და ცდილობდა აემალეებისა **სენატის** დაცემული ძალაუფლება, მაგრამ ამასთანავე ხალხის კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად მათ დახმარებსაც ცდილობდა. **სახალხო გრიბუნად** ყოფნისას (ძვ. წ. 91 წ.) მან განაახლა **გრაკუსების** კანონწინადადებები, რომლებიც შეეხებოდა მინდვრების განაწილებას, პურის დარიგებასა და ა. შ.; წამოაყენა წინადადება, სამართალწარმოება ჩამოერთვათ **მხედრების ფენისათვის** და კვლავ გადაეცათ სენატისათვის, რომელსაც 300 მხედრის შეყვანით გააღიძვებდნენ, ასევე მოკავშირეებისათვის მიეცათ რომის **მოქალაქეობის** უფლება. **სასამართლოს** გარდაქმნით მან აიძვდრა მხედრების ფენა, ასევე ბევრი **სენატორიც** უკმაყოფილო იყო რეფორმით, ხოლო მოკავშირეებისათვის მოქალაქეობის უფლების მიცემის წინადადებით – მან ყველა პარტია გადაიმგერა. ხალხის კეთილგანწყობის გამო დიდი გავლენის მქონე ლივიუს დრუზუსმა გააგარა სასამართლოს კანონი (lex iudicaria), პურის დარიგებისა და კოლონიების დაარსების წინადადება, მაგრამ იგალიკი მოკავშირეებისათვის რომის მოქალაქეობის უფლების მიცემამ იგი დაღუპა (საკუთარ სახლში მოკლეს). მისი კანონები გააუქმეს, იგალიკმა მოკავშირეებმა კი ომი დაიწყეს.

ლიკურგოსი (ძვ. წ. IX-VIII ს.) სპარტის ლეგენდარული კანონმდებელი. ლიკურგოსი სამეფო გვარისა უნდა ყოფილიყო. იმოგზაურა კრეტაზე, შეისწავლა იქაური ძვ. წ. IX-VII სს-ის სახელმწიფო სისტემა და სამშობლოში დაბრუნებულმა თითქოსდა დელფოს ორაკულის მითითებით გააგარა თავისი კანონები. სპარტაში ლიკურგოსს ეთაყვანებოდნენ. გრადიციის მიხედვით, ლიკურგოსს სამხედრო მოწყობაზე ორიენტირებულ სპარტის საზოგადოებრივი წყობილების, მისი ინსტიტუციების შექმნას მიაწერენ. (იხ. **აპელა; გერუსია**)

გადმოცემით, სპარტის წინამდებარე კანონებიდან მან მარტო ორმეფობიანობა და ისიც მხოლოდ ომიანობისას დაგოვა.

ლიკურგოსმა სახელმწიფოს მთელი მიწა დაყო და თითოეულმა ოჯახმა თანაბარი წილი მიიღო, რასაც არა მარტო სოციალური, არამედ პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. უთანასწორობის მოსასპობად მან კერძო საკუთრებაც გადაანაწილა, რის შედეგადაც სპარტაში ქურდობა აღარ იყო. თანასწორობა ქორწინებაზეც გავრცელდა. ქალები კაცებს თითქმის გაუგოდდნენ ფიზიკურ აღმზრდაში. არაქორწინებითი კავშირებიც წახალისდა. სახელმწიფო შვიდი წლის ასაკიდან მოყოლებული ყველა მამრობითი სქესის ბავშვის აღმზრდას იღებდა თავის თავზე. შვიდი წლის ყმაწვილი სახლიდან საკმაოდ მკაცრი პირობების სამხედრო დანაყოფში მიჰყავდათ, სადაც ერთნაირად და თანასწორად წვრთნიდნენ სახელმწიფოს სამსახურისთვის (ე.წ. აგოგე). ძველების აზრით, სპარტელების საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ლიკურგოსმა შეიგანა აუცილებელი მონაწილეობა სამეგობროებაში, რომლებიც ჯარის ქვედანაყოფს წარმოადგენდა, საერთო სადილი (ე.წ. სისიგია) უბრალო საჭმლითა და ჭურჭლით, რისთვისაც სპარტელებს მცირე გადასახადი უნდა შეეგანათ.

ლიკურგოსს მიეწერება ფუფუნების წინააღმდეგ სხვადასხვა ზომის მიღება (სახლის შენება მხოლოდ ნაჯახისა და ხერხის მეშვეობით, რომ დასამშვენებელსა და მოსართავს არ გადაჰყოლოდნენ), ოქროსა და ვერცხლის მონეტის აკრძალვაც კი და მათ ნაცვლად რკინის შემოღება (თუმცა ეჭვით შეიძლება მოვეკიდოთ ამ ცნობას, რადგან საბერძნეთში ვერცხლი ძვ.წ. VIII ს-ში შედის, ოქრო კი – უფრო გვიან).

ლიკურგოსის კანონები გამოთქმული (და არა ჩაწერილი) იყო ე. წ. რეგრებში – აპოლონის პასუხებში მეფის კითხვებზე. რეგრების დვთაებრივი შინაარსი საუკუნეების მანძილზე

მათი შენარჩუნების გარანტი უნდა ყოფილიყო. კანონმდებლის ამრით, სპარტის სტაბილურობა უნდა განესამდგრა ხალხის მნეს, ცხოვრების წესს, სახელმწიფო ინსტიტუტებს. ერთ-ერთი რეგრა ასე მთავრდებოდა: „მბრძანებლობა და ძალაუფლება დე ხალხისა იყოს“.

ლიგურგია – ძვ. წ. V– IV სს-ში გარკვეული საზოგადოებრივი მოვალეობები და ფუნქციები იძულებით ეკისრებოდათ მდიდარ **მოქალაქეებსა** (**პენტაკოსიომედიმოსებს**) და **მეგოიკოსებს**. ამას ეწოდებოდა ლიგურგია. ამ ლიგურგიათაგან ზოგიერთი, მაგალითად **ტრიერარქია** იყო პერიოდული, სხვები – რეგულარული, როგაციის დადგენილი თანმიმდევრობის შესაბამისი. ლიგურგიის სახეობები იყო ქორეგია (ქოროს მომზადება დრამატული და მუსიკალური ფესტივალებისათვის), გიმნასიარქია (საზოგადოებრივი თამაშების მოწყობა ეროვნული დღესასწაულების დღეებში), ჰესტიასისი (ἑστίασις, ფილეს წვევრებისთვის გამართული ღვინის მიემების დროს), არქითეორია (საზოგადოებრივი დელეგაციის ხელმძღვანელობა უცხოურ დღესასწაულზე), ჰიპოტროფია (ἵπποτροφία, ცხენთა მოშენება **მხედრებისთვის**).

ზოგიერთი ლიგურგიის აღმსრულებელს ასახელებდა **მაგისტრატის**, მაგ., ტრაგიკული ქოროს ქორეგოსს ასახელებდა **არქონი**, სხვებს ნიშნავდა **ფილე**, მაგალითად, კიკლიკურ ქორეგოსს და ჰესტიასისის აღმსრულებელს. დანიშნულ პირს შეეძლო დაესახელებინა სხვა პირი, რომელიც, მისი ამრით, უკეთ შეძლებდა ხარჯის გაწევას. ამ უკანასკნელს ან უნდა აღესრულებინა ლიგურგია, ან გაეცვალა თავისი საკუთრება დამსახელებელი პირისთვის, ანდა ეჩივლა სასამართლოში (იხ. **ანგიდოსისი**). ლიგურგია გულისხმობდა როგორც დასახელებული პირის პირად ჩართულობას (თუმცა მას შეეძლო დაეჭირავებინა წარმომადგენელი), ისე ფულადი სახსრების დახარჯვას.

ელისისგურ ეპოქაში უკვე აღარ არსებობს მკვეთრი სადემარკაციო ხაზი აღმინისგრაციულ თანამდებობებსა (ἀρχαί) და ლიგურგიებს შორის. თეორიულად არც ერთს არ ეკისრებოდა სავალდებულო ხარჯის გაწევა, მაგრამ, ფაქტობრივად, ორივე მოიცავდა მძიმე პირად ხარჯებს. ორივესთვის შესაძლოა იძულებით დაეკისრებინათ თანხის გაღება. ამ ეპოქაში ხშირად უწყალობებდნენ პიროვნებას გათავისუფლებას არა მარტო ლიგურგიის აღსრულებისგან, არამედ მაგისტრატურის დაკავებისაგანაც. ასე

რომ, ტერმინი „ლიგურგია“ გახდა უფრო დაბალი რანგის თანამდებობათა აღმნიშვნელი, რომლებიც იყვნენ საპატივცემულო თანამდებობები, მაგრამ არ ჰქონდათ დიდი ძალაუფლება.

ლიქტორები (lictors) – უმაღლესი თანამდებობის პირების საპატიო დაცვა, რომელსაც მის წინ **ფასკები** მიჰქონდა. თავისი რანგით ლიქტორები მოსდევდნენ გადამწერებს (scribae) და **მაგისტრატის** მსახურებს, მაგრამ წინ იდგნენ შიკრიკებსა (viatores) და მაცნეებზე (praecones). ძირითადად ისინი იყვნენ გათავისუფლებულთა ფენიდან და ქალაქში დახურულ კორპორაციებში ერთიანდებოდნენ. ეს კორპორაციები იყოფოდა დეკურიებად. 3 დეკურია იყო უმაღლესი თანამდებობის პირების ლიქტორების (თითოეული 24 ლიქტორს მოიცავდა), I დეკურიას ის ლიქტორები შეადგენდნენ, რომლებიც მსხვერპლშეწირვის რიტუალში იღებდნენ მონაწილეობას (lictors curiatii). ისინი კომიციებში XXX კურიას წარმოადგენდნენ. ძვ. წ. 40 წ-დან უმაღლეს ქურუმს (Flamen Dialis) და ვესტას მსახურებსაც (ვესტას ქურუმი ქალები) ჰყავდათ თითო ლიქტორი. ლიქტორები თან ახლდნენ მაგისტრატს ყველგან, უთავისუფლებდნენ გზას, ბრუნავდნენ, რომ მათთვის ჯეროვანი პატივი მიეგოთ, ყარაულობდნენ დერეფანში, აღასრულებდნენ სიკვდილით დასჯას. ლიქტორს, რომელიც უშუალოდ მაგისტრატის წინ მიდიოდა, ეწოდებოდა ლიქტორ პროქსიმუსი (lictor proximus), ყველაზე პირველს კი – ლიქტორ პრიმუსი (lictor primus). ლიქტორები მიეკუთვნებოდნენ **აპარატორებს** (apparitores – უმაღლესი მაგისტრატების დაბალი რანგის გექნიკური მსახურები) და რადგანაც, როგორც წესი, დიდხანს მსახურობდნენ მაგისტრატთან, სარგებლობდნენ **იმუნიტეტით** (immunitas – პრივილეგია, რომელიც ათავისუფლებდა პიროვნებას გადასახადისა და საზოგადოებრივი ვალდებულებებისაგან) და ჰქონდათ საკმაოდ დიდი გავლენა მაგისტრატებზე, განსაკუთრებით იმპერიის ეპოქაში.

ლოგისტები (λογισταί) – სახალხო აუდიტები ათენში. ძვ. წ. V ს-ში ისინი ოცდაათნი იყვნენ. ძვ. წ. IV ს-ში კი მათი რიცხვი ათს არ აღემატებოდა, შესაძლებელია იმიგომ, რომ მას შემდეგ რაც ათენის იმპერიამ დაასრულა თავისი არსებობა, ლოგისტებს ნაკლები საქმე ჰქონდათ. მათ თავად **ბულეს** წვევრები ნიშნავდნენ თავისივე რიგებიდან. ლოგისტების მთავარი ფუნქცია **ვეთინეს** ჩაგარება იყო. ვეთინოსებთან (ამ

საქმისთვის განკუთვნილ სპეციალურ მოხელეებთან) ერთად ისინი შეისწავლიდნენ სახელმწიფო თანხების განკარგვასთან დაკავშირებულ ყველა მაგისტრატის ანგარიშებს და მოვალეობის შეუსრულებლობის შემთხვევაში მაგისტრატის საქმეს განსახილველად სასამართლოს გადასცემდნენ. ათენის იმპერიის ფუნქციონირების პერიოდში ლოგისტები ასრულებდნენ სხვადასხვა საქმიანობას, რომლებიც მოკავშირეთა მიერ შესაგან გადასახადთა ანგარიშებს უკავშირდებოდა.

ლოგოგრაფოსი (λογογράφος) – „სიგყვის დამწერი“. სასამართლოში (იხ. **დიკასტერიონი**) მოდავე მხარეებისათვის სიგყვების პროფესიონალი დამწერი. ახლახანს გამოითქვა მოსაზრება, რომლის თანახმადაც ლოგოგრაფოსები ჩვეულებრივ უფრო ეხმარებოდნენ მოდავე მხარეებს სიგყვის მომზადებაში, ვიდრე თავად წერდნენ მას.

მ

მაგანძური, ხევსურეთი – ჯვარის ხელოსანი. აღმოსავლეთ საქართველოს ჯვარ-ხატები ფლობდნენ დიდი რაოდენობით განძს, რომელიც ფულთან ერთად ჩაბარებული ჰქონდა მაგანძურს. მაგანძური მეორე პირი იყო ჯვარში. ჯვარის დარბაზში **ხუცესის** შემდეგ მეორე სკამი სწორედ მას ეკუთვნოდა. მაგანძური აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ჯვარისა და სათემო საქმეების გარჩევისა და გადაწყვეტის დროს. მაგანძური აუცილებლად იმ ჯვარის ხელოსანი იყო, რომელშიც მაგანძურად ღებოდა. ჯვარის ხელოსანთაგან მაგანძურთა დაყენების სამი ძირითადი წესი არსებობს: 1) რიგითი, წილისყრით დროებით მსახურად; 2) ქალაგით არჩეული მუდმივ მსახურად და 3) მემკვიდრეობით, ასევე ჯვარის მუდმივ მსახურად.

მაგანძურად მიმსვლელი ხელოსანი ერთი საკლავით „ხელმხარს გაინათლავდა“ და ხატის განძსაც განათლავდა საკლავის სისხლით. მაგანძურად დადგომა შეეძლოთ მხოლოდ მღურბლდალახულ (იხ. **მღურბლის დალახვა**) ხელოსნებს. მაგანძურს, როგორც ჯვარიონთა წარმომადგენელს, წილი ჰქონდა ჯვარის შემოსავალში. თუ მაგანძურობა რიგითი იყო, მაშინ ვადის გასვლის შემდეგ იგი კვლავ ხელოსანთა რიგებს უბრუნდებოდა და იგივე ხელოსანი ახლა უკვე მედროშედ, მეზარედ და ა.შ. ღებოდა. ვადის გასვლისას მაგანძური კვლავ

საკლავს კლავდა, განათლავდა ჯვარის განძს და თვითონაც გაინათლებოდა. მუდმივი მაგანძური კი ჯვარს სიკვდილამდე ემსახურებოდა, შეიძლებოდა ძალიან მოხუცებული ხელოსნობიდან გათავისუფლებულიყო. ასეთ შემთხვევაში იგი მაგანძურობიდანაც თავისუფლდებოდა. ამ დროს იგი კვლავ საკლავს კლავდა და იმავე წესს ასრულებდა.

მაგისტრატის, საბერძნეთი – ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოში მაგისტრატის/მოხელის ინსტიტუცია მემკვიდრე იყო ძველი **მონარქიისა**, რომელიც მხოლოდ რამდენიმე ქალაქ-სახელმწიფოში აგრძელებდა არსებობას (სპარტა, კირენე). ბერძნული გრადიციის თანახმად, თავდაპირველად სახელმწიფოს მეთაურობდა ერთი ან რამდენიმე მაგისტრატის, რომელსაც მმართველი კლასი ირჩევდა. სამხედრო, სასამართლო და რელიგიური ფუნქციები უკვე აღრეულ საფეხურზე იქნა გამიჯნული. რელიგიურ მოვალეობათა ერთი ნაწილი გადაეცა თანამდებობის პირს, რომელიც ინარჩუნებდა სამეფო გიგულს. მომდევნო ეტაპზე შეიზღუდა თანამდებობის დაკავების ხანგრძლივობა, თანამდებობრივი ძალაუფლება გადანაწილებულ იქნა რამდენიმე მოსამსახურეს შორის. თანდათანობით სახელმწიფოს მმართველებმა წმინდად აღმასრულებელი ხელისუფლების ფუნქციითა შესრულება დაიწყეს. პოლიტიკურ და სამხედრო მოხელეთა გვერდით ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოებში არსებობდნენ მოსამსახურენი, რომლებიც სპეციფიკურ საქმიანობებს, ასე მაგალითად, საფინანსო ან საზოგადოებრივ საქმიანობებს ადასრულებდნენ, თუმცა, ჩვეულებრივ, პიროვნებებს თანამდებობებზე სპეციფიკური კვალიფიკაციის მიხედვით არ ირჩევდნენ, გამონაკლისი სამხედრო თანამდებობები იყო. მოსამსახურეებს, როგორც წესი, სრულუფლებიანი **მოქალაქეები** ირჩევდნენ. ისინი ხელფასს არ იღებდნენ. ზოგიერთი თანამდებობის დაკავება მხოლოდ ძალზე მდიდარ ადამიანს თუ შეეძლო. ყველა მოხელე თანამდებობის დაკავებამდე შემოწმებას – **დოკიმასიას** გადიოდა. მაგისტრატთა რიცხვი გაიზარდა დემოკრატიულ მმართველობაში. შესაბამისად, შემცირდა მაგისტრატთა ძალმოსილება. გაცილებით ჩვეულებრივი მოვლენა იყო სამი, ხუთი, ან მეტი მოსამსახურისაგან შემდგარი კოლეგიები, ვიდრე ერთეული მოსამსახურე. მაგისტრატთა თანამდებობრივი ვადა არასოდეს არ აღემატებოდა ერთ წელიწადს და ჩვეულებრივ ადამიანი ამავე პოსტზე არ შეიძლებოდა თავიდან არჩეულიყო. ცალკეულ გექნიკურ თანამდე-

ბობათა გარდა, არჩევნები წარმოებდა კენჭისყრით (იხ. **არჩევნები კენჭისყრით**). ყოველ მოხელეს თავისი თანამდებობრივი ვადის ამოწურვის შემდეგ ანგარიში უნდა წარედგინა (იხ. **ეფთინე**). დაბალი რანგის მოხელეთა უმეტესობა მცირე დღიურ გასამრჯელოს იღებდა. ზოგადად, ბერძნული სამოხელეო ინსტიტუცია წარმოგვიდგენდა ყველა მოქალაქის მონაწილეობას პოლიტიკაში და ასევე მათ თანასწორობას. თანამდებობის დასაკავებლად საბერძნეთში არც იერარქიული საფეხურები და არც **cursus honorum** არ არსებობდა.

მაგისტრატები (magistratus-დან თანამდებობა, თანამდებობის პირი, ხელმძღვანელი) – რომაელი ხალხის მაგისტრატები (magistratus populi romani) უმაღლესი ძალაუფლებისა და მმართველობის რესპუბლიკური ორგანო, რომელიც **სახალხო კრებასა და სენატთან** ერთად სახელმწიფოს მთავარ საყრდენს წარმოადგენდა, განვითარდა **მეფის** ძალაუფლების დასუსტების შემდეგ. 1) რესპუბლიკის პერიოდში აუცილებელი მაგისტრატები იყვნენ: **კონსულები, ცენზორები, პრეტორები, ედილები, კვესტორები, სახალხო ტრიბუნები**; იყო ასევე საგანგებო, მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში არჩეული მაგისტრატები: **დიქტატორი, ცხენოსანი ჯარის უფროსი (magister equitum), praefectus urbi, decemviri legibus scribundis, tribuni militum** და ა. შ.; მაგისტრატები იყვნენ კურულები (კონსულები, ცენზორები, პრეტორები, კურულის ედილები, დიქტატორი, ცხენოსანი ჯარის უფროსი) და არა კურულები (კვესტორები, კერძოდ, tribuni plebis, aediles plebis, ოცდაექვსი კაცი (viginti sex viri), სხვადასხვა მმრუნველი (curatores), იმისდა მიხედვით, ჰქონდათ თუ არა მათ უფლება კურულის საყრდენზე (sella curulis). უმაღლესი მაგისტრატები (magistratus maiores) პატრიციებიდან იყვნენ მანამდე, ვიდრე პლებეები შეძლებდნენ ამ თანამდებობის დაკავებას. მათ, დიქტატორის გარდა, ცენზურითა **კომიციებში** ირჩევდნენ. magistratus minores – არა კურულებს კი ტრიბუნების კომიციებში. ორდინარულ მაგისტრატებს, როგორც წესი, ერთი წლით ირჩევდნენ და ამ მოვალეობას ორი კაცი ასრულებდა (კოლეგიალური პრინციპი). მეფეთა განდევნის შემდეგ (ძვ. წ. 500 წ-მდე) რესპუბლიკას სათავეში ედგა ორი მაგისტრატები უმაღლესი **პატრიციებიდან**.

თანამდებობის დასაკავებლად აუცილებელი იყო: 1) პირადი განცხადება; 2) კანონით დადგენილი ასაკი – **ციცერონის დროს** კონსული

უნდა ყოფილიყო 43 წლის, პრეტორი – 40-ის, კურულის ედილი – 37-ის, კვესტორი – 30-ის; თუმცა ზოგჯერ ზოგიერთ კანდიდატს სენატი და ხალხის ათავისუფლებდა ამ კანონის (lex annalis-ასაკობრივი კანონი) მოქმედებისაგან; 3) სრულყოფილი აღნაგობა; 4) გარკვეული წესრიგი და თანმიმდევრულობა თანამდებობების შესრულებისას, სახელდობრ – ჯერ კვესტურა (ედილები), შემდეგ პრეტურა და ბოლოს კონსულობა (**სულამ** ეს კანონით დაადგინა); 5) სხვადასხვა მაგისტრატურებს შორის გარკვეული დროის გასვლა; პლებისციტით (ძვ. წ. 412 წ.) 10 წელზე აღრე არავის შეეძლო დაეკავებინა ერთი და იგივე თანამდებობა; თუმცა გამონაკლისებიც ხდებოდა.

მაგისტრატები უფლებამოსილი იყო: მოეწვია ხალხი კრებაზე (contio), გამოეცა **ედიქტები** და **დეკრეტები**, სენატში შეეგანა წარდგინებები (refere ad senatum), დაეკისრებინა ფულადი ჯარიმა და ა. შ.

magistrati maiores (უმაღლესი მაგისტრატები) ომში წინამძღოლები იყვნენ, რასაც მათ განსაკუთრებული კანონი (lex curiata de imperio) ავალდებულებდა, მათ ასევე მართლმსაჯულების წარმოების, სენატისა და **კომიციების** მოწვევის უფლება ჰქონდათ.

magistratus designati – უკვე არჩეული, მაგრამ თანამდებობის მოვალეობის ჯერ არ აღმსრულებელი მაგისტრატები;

magistratus suffecti – რაღაც მიზეზით გადადმდგარი მაგისტრატების ნაცვლად არჩეულები;

magistratus municipales – ადმინისტრაციული მოვალეობების შესასრულებლად არჩეული მუნიციპალური სენატის წევრები;

მაგისტრატად გახდომა ნებისმიერ **რომაელ მოქალაქეს** შეეძლო, მაგრამ მაღალი თანამდებობისაკენ სავალი გზა დიდ ხარჯს მოითხოვდა და პრაქტიკულად მაგისტრატებად შეძლებული ოჯახის წევრები ხდებოდნენ; იშვიათი გამონაკლისი იყო „**ახალი ადამიანი**“. აკრძალული იყო რამდენიმე მაგისტრატის ერთდროულად დაკავება. მაგისტრატის თანამდებობზე პიროვნებას თავად უნდა წამოეყენებინა თავისი კანდიდატურა; უმაღლეს მაგისტრატებს უშუალო ძალაუფლებას ანიჭებდა lex curiata de imperio. მაგისტრატს ყოველი მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილების წინ აუსპიცია (წინასწარმეტყველება ფრინველების ქცევაზე დაკვირვებით) უნდა ჩაეგარებინა. თანამდებობის აღსრულების დაწყებისას უნდა დაეფიცებინა, რომ კანონებს დაიცავდა (iurare in leges), თავისი უფლებამოსილების გასვლისას კი, რომ ის ასეც იქცეოდა (eiurare).

სამართალდარღვევის უფლება მხოლოდ მაგისტრატებს ჰქონდათ (დაბალი რანგის მაგისტრატს პატივისცემა უნდა გამოეყენებინა მაღალი მაგისტრატის მიმართ, მაგრამ მას არ უნდა დაქვემდებარებოდა). მაგისტრატის უფლებებს სენატი ზღუდავდა; მაგისტრატს ჰყავდა მცირერიცხოვანი მოხელეების შტატი.

რომაელი მაგისტრატისთვის დამახასიათებელი სამი პრინციპი:

1) სამსახურის 1 წელი (გამონაკლისი იყო – **დიქტატორი, ცენზორი**); ეს ვადა იშვიათ შემთხვევაში შეიძლება გაგრძელდეს. მაგისტრატს იგივე თანამდებობა შეეძლო დაეკავებინა მხოლოდ 10 წლის გასვლის შემდეგ;

2) კოლეგიალობა; დიქტატორის გარდა ყველა მაგისტრატს კოლეგიალური იყო; მაგისტრატის ფლობდა სრულ ძალაუფლებას, რომლის შემლუღვა მხოლოდ **კოლეგიას** შეეძლო – გაუქმებინა ან აეკრძალა მისი ნებისმიერი ქმედება (**ინტერკესია**);

3) შემდგომი პასუხისმგებლობა – თავისი სამსახურებრივი ქმედებებისათვის მაგისტრატს პასუხისმგებელი იყო მხოლოდ თავისი უფლებამოსილების ჩაბარების შემდეგ. მაგრამ ეს პასუხისმგებლობა ილუმინირებული იყო, რადგან იგი თავისივე კლასის წარმომადგენლებს, ყოფილ მაგისტრატებს უნდა განესაჯათ;

პრინციპატის დროს მაგისტრატმა თავის მნიშვნელობა დაკარგა, ის რეალური პოლიტიკური ძალაუფლების გარეშე საპატიო თანამდებობად იქცა.

რესპუბლიკური მაგისტრატის ადგილი **პრინციპსმა** და მისმა მოხელეებმა დაიკავეს.

მაგისტრი (magnus, magis – უფრო დიდი, მეთაური, მასწავლებელი) – რომში

1) თანამდებობების აღმნიშვნელი სახელი:

magister ab epistulis – იმპერატორის **ელიქტებისა** და განკარგულებების გავრცელების უფროსი;

magister a rationibus – იმპერიის **ხაზინის** მმართველი;

magister admissionum – იმპერატორის კარის გამრიგე;

magister aeris, იგივე rationalis – მოლარე, მეჭურჭლეთუხუცესი;

magister census – ქალაქის გამოსაღების უფროსი, რომელიც გამოსაღების შესაკრებელსა და ღალის აკრეფას ხელმძღვანელობდა;

magister equitum – ცხენოსანი ჯარის უფროსი, **დიქტატორის** დამხმარე და მოადგილე; იგი ვალდებული იყო უსიგყვოდ დამორჩილებოდა

დიქტატორს, რომელიც მას ამ თანამდებობაზე ნიშნავდა და დიქტატორთან ერთად გოვებდა თანამდებობას. ეს თანამდებობა საპატიო იყო, მას ეკუთვნოდა კურულის სავარძელი (sella curulis), praetexta (მოსასხამი) და 6 **ლიქტორი**.

magister militum ან militiae – სამხედრო თანამდებობა, კონსტანტინე დიდის დროიდან ეს იყო გიგული იმპერატორების მხედართმთავრებისა და ლეგატების, რომლებსაც უმაღლესი სამხედრო ძალაუფლება ჰქონდათ. კონსტანტინემ დანიშნა ერთი magister equitum და ერთი magister peditum სამხედრო უწყების უფროსებად. მაგისტრი ხელმძღვანელობდა მეთაურებს (35, რომელთაგან 10 უმაღლესი ადგილისას ჰქონდა გიგული comites). დასავლეთ რომის იმპერიაში მაგისტრების რიცხვი – 3-ს, აღმოსავლეთში კი 5-ს აღწევდა.

magister morum – მნეობის მაგისტრი იგივეა, რაც **ცენზორი**;

magister officiorum – კანცელარიის უფროსი, იმპერატორის კარის მინისტრი. თანამდებობა, რომელიც კონსტანტინემ შემოიგანა; აულიენციების დროს განაგებდა ცერემონიალს და კარის ყველა მსახური მას ემორჩილებოდა.

magister populi – დიქტატორი;

magister scriniorum – იმპერატორის ყველა კანცელარიის უფროსი; მის გამგებლობაში შედიოდა: scrinia memoriae, epistularum, libellorum და dispositionum (საცავი ცნობების, წერილების, წიგნებისა და განკარგულებების); თითოეულ ამ კანცელარიას განსაკუთრებული მაგისტრი განაგებდა.

magister vestis lineae ან linteae – იმპერატორის განსაცმლის მაგისტრი, რომელიც მის თეთრეულსაც განაგებდა;

2) მეთაურებისა და თანამდებობის პირების სახელწოდება საერო და სასულიერო კორპორაციებში:

magister collegiorum – კოლეგიების მეთაური, მაგ. ხელოსნების (fabrorum), ღურგლების (tingnariorum), მემუღეების (fullonum) და სხვ.;

magister municipiorum, pagorum და vicorum – თვითმართველი ქალაქებისა და თემების მმართველები;

magister ქურუმთა კოლეგიების: augurum (ფრინველთმისნების), decemviorum (ათწევრიანი კოლეგიის), sacrorum (ღვთისმსახურების), fratrum Arvalium (არვალის ძმების), Saliorum (სალიების ძმების), sacerdotum (ქურუმების), რომლებიც კოლეგიების უფროსები იყვნენ;

3) სახელი, რომელიც გვხვდება სამოქალაქო სამართალსა და ყოველდღიურობაში:

magister auctionis ან bonorum ეწოდებოდა პირს,

რომელსაც ირჩევდა გაკოგრებული მევალის კრედიტორი თავისი წრიდან და იგი მოვალის ქონების გაყიდვას წარმართავდა; magister ან rex convivi – თამადა, ნადიმის წარმართველი, რომელსაც კამათლებით ირჩევდნენ და რომელიც განსაზღვრავდა თავების სიდიდესა და რაოდენობას; magister navis – გემის კაპიტანი; magister operum singulorum officiorum – მუშახელის მედამხედველი; magister scripturae ან societatis – მოიჯარე-შემსყიდველთა უფროსი;

მამათმავლობა – ძველ ქართულ სამართალში „სოლომური ცოდვა“ სამ ჯგუფად იყოფოდა. განასხვავებდნენ „სუბუქ“, „მძიმე“ და „უმძიმეს“ მამათმავლობას. პასიურ მამათმავლობას „მამათ დედლობაი“ ეწოდებოდა. **ერეკლე II-ისა** და ანგონ კათალიკოსის განჩინება 1767-68 წწ-ში მამათმავლობისთვის „ძალიანი და საანდამოს ჯაჯაებით“ სიკვდილს ითვალისწინებდა.

მამამძუძეობა – (მამამძუძე – გამზრდელი) სხვის ოჯახში შვილის გასაზრდელად გაბარების ჩვეულება, რომელიც მრავალ ხალხში იყო გავრცელებული. საქართველოში V ს-დან იხსენიება წყაროებში („მუშანიკის წამება“). ჯუანშერის სიგყვით, **ვახტანგ გორგასლის** დროს „წესი იყო, რომ შვილი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“. ამ პერიოდში მამამძუძეობა მხოლოდ წარჩინებულთა წრის ფარგლებში ექცეოდა. გრადიციის თანახმად, ბავშვი საკუთარი მამის სახლში არ იზრდებოდა. ბავშვის დედა არა თავისი ქმრის, არამედ თავის საგვარეულო ოჯახში ზრდიდა ბავშვს. ცოლის გვარში გაჩენილი შვილი იზრდებოდა დედის ოჯახში, სადაც დედის უახლოესი მამრობითი სქესის ნათესავი იყო ბავშვის აღმზრდელი და მფარველი. ის მხოლოდ მოზრდილი შედიოდა თავისი მამის ოჯახში. აღზრდის ეს ფორმა ქალის მამისეული ოჯახის მნიშვნელოვან როლზე მიგვიჩვენებს. ფეოდალური ურთიერთობის დამლის შემდეგ მამამძუძეობის გრადიცია თითქმის შეწყდა. თუმცა გლეხის ოჯახებში, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში მაინც ნაწილობრივ შემორჩა. დადასტურებულია ზემო რაჭაში „სხვისიშვილობა“, რომელიც „კერძოკეთეობასთან“ ანუ არასისხლით ნათესაობასთან იყო დაკავშირებული. ამ ჩვეულების თანახმად, აღზარდელისა და აღმზრდელის ოჯახის წევრებს შორის მყარდებოდა ე. წ. ძუძუთი ნათესაობა, რაც მათ შორის საქორწინო ურთიერთობას კრძალავდა.

მამასახლისი – სახლის, გვარის ან თემის მეთაური. პირველყოფილი თემური წყობილების პერიოდში მამასახლისი გვარის უხუცესი იყო. გვაროვნული წყობილების ელემენტები, მისი გადმონაშთები მამასახლისობის ინსტიტუტმა გვიანდელ ფეოდალურ პერიოდშიც შეინარჩუნა. სოფლის მამასახლისი ძირითადად **გლეხთა** წრეს ეკუთვნოდა. იგი იყო ადმინისტრაციული ფუნქციების მქონე დაბალი მოხელე, რომელსაც ევალებოდა ეცნობინებინა სოფლისათვის ცენტრალურ ორგანოთა ბრძანებები, გაერჩია სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წვრილი საქმეები, დახმარებოდა მოხელეებს გადასახადების აკრეფაში და ა. შ. გლეხები მამასახლისის სასარგებლოდ გადასახადს იხდიდნენ, თავად მამასახლისი კი გადასახადებისაგან გათავისუფლებული იყო. **ვახტანგ VI-ის დასტურდამა**ლის მიხედვით, სახასო მამულებში მამასახლისს **მეფე** ნიშნავდა. თავიანთი მამასახლისები ჰყავდათ აგრეთვე მსხვილ ფეოდალებსაც. ქალაქის მამასახლისს **მოურავთან**, მელიქსა და ნაცვალთან ერთად ბაზრის, ვაჭრობის საქმეები ექვემდებარებოდა; იგი ახორციელებდა ადმინისტრაციულ ფუნქციებს ქალაქის მოსახლეობის მიმართ, მონაწილეობდა სასამართლო საქმეების გარჩევაში და სხვ. თბილისის მამასახლისისა და მელიქის თანამდებობები XVIII ს-ში ერთი პირის ხელში გაერთიანდა.

მამასახლისი ერქვა აგრეთვე სამონასტრო ძმობის უფროსს, წინამძღვარს. სასულიერო დაწესებულებათა მამასახლისებს, გარდა სარწმუნოებრივი საკითხებისა, ყოველგვარი ადმინისტრაციული და სამეურნეო ხასიათის საქმეებიც ეხებოდათ.

მამფალი – ფეოდალურ საქართველოში „პაგრონის“ შესაგყვისი გერმინი, ფეოდალი მთავრების სახელწოდება. გერმინი მამფალი პირადი და საადგილმამულო ურთიერთდამოკიდებულების გამოსახატავად ფართოდ დამკვიდრდა VIII ს-ის II ნახევარში. IX-X სს-ში, როცა ამავე მნიშვნელობით საყოველთაოდ გავრცელდა „პაგრონი“, გერმინი „მამფალი“ ფეოდალი მთავრის აღსანიშნავად კიდევ გამოიყენებოდა. თუმცა იგი მალე გამოვიდა ხმარებიდან.

მანდატუმი/მანდატი (mandatum – სახელმეკრულეზლო ვალდებულება) – 1) კონტრაქტი, რომელშიც მავანი იღებს ვალდებულებას აილოს სხვისი საქმის წარმოება გასამრჯელოს გარეშე; რომაულ კერძო და სახელმწიფო სამართალში ამ გერმინით აღინიშნებოდა ქმედება,

რომელსაც ერთი მხარე მეორეს ნაცვლად ასრულებდა. მანდატში ურთიერთნდობას ეფუძნებოდა და წყდებოდა, თუ ვალდებულებას რომელიმე მხარე თავიდან იცილებდა ან კვდებოდა. მანდატში ვაჭრობის განვითარებასთან ერთად საერთაშორისო სამართლის (iuris gentium) ინსტიტუტად ყალიბდება რომაელების მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში. 2) იმპერატორის ბრძანებულება ინსტრუქციის ფორმით;

მანდატურთუხუცესი – ვეზირი ფეოდალურ საქართველოში, რომლის „პატივი მისი (ამირსპასალარისა) და მანდატურთუხუცესისა სწორი არის“. ქართულ საისტორიო თხზულებებში პირველად **გიორგი III-ის** დროს არის მოხსენიებული. „მანდატურნი“ საქართველოში უკვე XI ს-დან არსებობდნენ და ბაგრატ IV-ის დროს გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში და გიორგი II-ის 1072 წლის სიგელში არიან მოხსენიებულნი. **თამარ მეფეს** მანდატურთუხუცესისათვის ვეზირად დანიშნის დროს ოქროს არგანი მიუცია, რომელიც მანდატურთუხუცესობის საგანგებო ნიშანი უნდა ყოფილიყო. „სამანდატურო არგანს“ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა და თანამდებობის პირის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ატრიბუტს წარმოადგენდა. მანდატურთუხუცესს მოხელეებად მანდატურნი უნდა ჰყოლოდა. **დარბაზობისა** და ჰურობის დროსაც მანდატურთუხუცესს ხელთ არგანი ეპყრა. მანდატურთუხუცესს იმიერ-ამიერ საქართველოს მანდატურნი ექვემდებარებოდნენ. ვაზრობის დროს სავაზროთაბს გარეთ „მანდატურნი“ უცხო არავის უშვებდნენ. აქედან გამომდინარე, მანდატურებს მცველების მოვალეობაც ჰქონდათ, თუმცა ერთ-ერთი წყაროს თანახმად, მანდატური საპატიო კაცის გამყოლია მგზავრობაში. მანდატურებს მერის მუშათა მედამხედველობაც ევალებოდათ. მანდატურთუხუცესის თანხმობის გარეშე ან მის დაუმოწმებლად არ შეიძლებოდა სიგელის გაცემა. გარდა მანდატურებისა, მანდატურთუხუცესს **ამირეჯიბი** და განმგეთუხუცესიც ექვემდებარებოდნენ.

მანდილი, ხევსურეთი – თემი დიდ პატივს სცემდა ქალის მანდილს. თუ თემი ქალის მფარველი იყო, ქალის მანდილიც თემს იცავდა. როცა რაიმე მიზეზის გამო ორი თემი ერთმანეთს დაუპირისპირდებოდა და დაშნებით შეეწინააღმდეგებოდა ერთმანეთს, ქალები ერეოდნენ შუღლში და მანდილით წყვეტდნენ დავას. მანდილის მოხდა და შუღლის მოსპობა გაიგივებუ-

ლი იყო ხევსურის ცხოვრებაში. შუღლის დროს თვით ძლიერი თემიც კი მუხლს იყრიდა ქალის მანდილის წინაშე.

მანციპაცია/მანკიპაცია (mancipatio – manu capere – საკუთრებაში გადაცემა) – რომაული კანონმდებლობით სამართლებრივი გარიგება, რომლის დროსაც სამართლის ერთი სუბიექტი მეორეს გადასცემდა თავის საკუთრებას ან უფლებას განეკარგა გარკვეული პირები და ან საგნები (გაყიდვა, კრედიტი, მზითვი, საჩუქარი) **5 მოწმისა** (თავდაპირველად სრულწლოვანი რომაელი მოქალაქეები, შემდგომში სხვა ლათინებიც) და ერთი სასწორით ამწონის (libripens) თანდასწრებით. მანციპაციით საკუთრებაში გადაიციმოდა **მონები**, მიწის ნაკვეთები, საქონელი. შემძენი ხელში იღებდა გადაცემულ საგანს, წარმოთქვამდა სამეიმო ფორმულას („მე ვამგვიცებ, რომ ეს საგანი კვირიტული უფლებით ჩემია, იგი ნაყილია ამ სასწორზე აწონილი ამ სპილენძით“), დაკრავდა დაუმუშავებელ სპილენძს (raudusculum) სასწორს და გადასცემდა სპილენძს გამსხვისებელს, რომელიც მას იღებდა (gestum aes et libram). თავდაპირველად მანციპაცია იყო ნაღდ ფულზე (სპილენძის) გაყიდვა, შემდგომში ისტორიულ პერიოდში ფიქტიურ გაყიდვად იქცა (imaginary venditio – წარმოსახვითი გაყიდვა). მანციპაცია ხორციელდებოდა მხოლოდ რომაელ მოქალაქეებს ან ვაჭრობის უფლების (ius commercii) მქონე უცხოელებს შორის, მისი საგანი კი იყო გასხვისებული ნივთები (res mancipii). სიმბოლური, ფიქტიური მანციპაცია – ერთი მონეგა (nummo uno) შეიძლება გამოიყენო ნებისმიერი დაშვებული მიზნისთვის (კრედიტის გაცემა, ჩუქება, მამის უფლების დაწესება ან შეწყვეტა და ა.შ.). მანციპაცია ცოლის ქმრის ძალაუფლებაში გადასვლასაც ემსახურებოდა და მამის ეწოდებოდა ყიდვა (coemptio), პიროვნებაზე ძალაუფლების გადასვლისას: შვილობისას – (ადოფცია); **ემანსიპაციისას** – შვილების გათავისუფლება მამის ძალაუფლებისაგან; მანციპაცია მემკვიდრეობის უფლების დამგვიცებისას და ვალდებულებების უფლებებში შესვლისას გამოიყენებოდა; მანციპაცია შეწყდა ახ. წ. IV ს-ში.

მანუმისია/მანუმისიო (manumissio – manu-mittere – ხელიდან გაშვება) – მონების გათავისუფლება, იურიდიული აქტი, რომლის შედეგად მონა – გააზაგებული, მისი ბატონი კი **პატრონი** ხდებოდა. აზაგის დამოკიდებულებას პატრონზე რეგლამენტაციას უწევს პატრონის უფლება (ius patronatus).

ეკონომიკური თვალსაზრისით მანუმისია პაგრონისათვის ხელსაყრელი იყო, რადგანაც იგი მდიდარ გამოსასყიდს (განსაკუთრებით თუ მონა თავს ისყიდდა თავისი საკუთრების მეშვეობით) და ახალ შესაძლებლობას იღებდა, გამოეყენებინა ყოფილი მონების შრომა არა ძალდატანებით, არამედ უფრო ეფექტური მეთოდებით. სრულ თავისუფლებად (რომელიც არა მარტო თავისუფლებას, არამედ რომის **მოქალაქეობასაც** აძლევდა) სამოქალაქო სამართლით ითვლებოდა მხოლოდ manumissio vindicta: სხვა პირის ფიქტიური საჩივრის საფუძველზე, რომელიც ამტკიცებდა, რომ გასათავისუფლებელი თავისუფალი ადამიანია და არა მონა, მომზივანი **მაგისტრატის** (adsertor libertatis – თავისუფლების გამომმცხადებელი) თანდასწრებით მონას თავზე ადებდა წკნელს (festuca) და ამტკიცებდა, რომ ის თავისუფალია; რამდენადაც მონის ბაგონი ამას არ ეწინააღმდეგებოდა, მაგისტრატი საზეიმოდ გამოაცხადებდა მონას თავისუფლად.

manumissio censu – ბაგონის უფლებამოსილებით მონა მიდიოდა **ცენზორთან**, რომ იგი შეეყვანა რომის მოქალაქეთა სიაში;

manumissio testamento – პირდაპირი ბრძანებით ანდერძში მონა თავისუფლდება, როგორც კი დადგენილი მემკვიდრე იღებს მემკვიდრეობას და ანდერძით ან პირობით (manumissio sub condicione) გათავისუფლებული (libertus orcinus) ხდება: მეგობრების (inter amicos), როგორც **მოწმეების** თანდასწრებით; ან წერილობითი (per epistulam) განაცხადით, ან სუფრასთან (per mensam) ან სასიკვდილო სარეცელზე; ასე გათავისუფლებულ მონებს მხოლოდ ფაქტობრივი თავისუფლება აქვთ (ანუ **პრეტორი** ნებას არ რთავს, რომ ყოფილმა ბაგონმა თავისი ძალაუფლება აღადგინოს მათზე), მაგრამ მათი სიკვდილის შემდეგ მათი საკუთრება ბაგონს რჩება;

პრინციპატის დროს გავრცელებული იყო manumissio fideicommissaria – მოანდერძის თხოვნით მემკვიდრე ან ლეგატარიუსი (ანდერძის წარმომდგენი) ათავისუფლებს მონას და თავად ხდება მისი პაგრონი, **დომინატის** დროს კონსტანტინეს მიერ აღიარებული იყო manumissio in (sacrosanctis) ecclesiis, manumissio in ecclesia: მღვდლისა და მორწმუნეების თანდასწრებით ბაგონი გამოთქვამდა სურვილს, გაეთავისუფლებინა მონა;

manumissio servi communis-ას აუცილებელია საერთო მონის გათავისუფლება ყველა მესაკუთრის მიერ. აკრძალულია მანუმისია კრედიტორისთვის ვნების განზრახვით (manumissio creditorum fraudandorum causa);

manus (ხელი) – ფართო მნიშვნელობით ეს სიტყვა ნიშნავდა ძალაუფლებას (potestas) და **patrifamilias** აბსოლუტურ ძალაუფლებას ჯალაბსა და მათ ქონებაზე (mancipium), ვიწრო მნიშვნელობით კი – ოჯახში ქმრის ძალაუფლებას ცოლზე, როცა მათ შორის ქორწინება არა მხოლოდ ყველა წესის თანახმად, არამედ ნაკლებ საზეიმოდაც სრულდებოდა.

მარიუსი გაიუს (Gaius Marius) (ძვ. წ. 156-86 წწ.) – „**ახალი ადამიანი**“, ბრწყინვალე მხედართმთავარი და პოლიტიკოსი, შვიდგზის **კონსული**, **პოპულარების** ბელადი (ძვ. წ. 107-86 წწ.), **სულას** მოწინააღმდეგე.

უბრალო ოჯახის შვილი, გაუნათლებელი, მაგრამ ფიზიკურად და სულითაც ძლიერი. ჯარში შევიდა და სამხედრო მოღვაწეობა ესპანეთში დაიწყო, თავის შემდეგდროინდელ მოწინააღმდეგე იუგურთასთან ერთად შეისწავლა სამხედრო საქმე და შესანიშნავი მხედართმთავარი დადგა. ერთხელ, როცა ის ხის ქვეშ იწვა, მას თავზე არწივის ბუდე დაეცა შიგ შვიდი მართვეთი, რაც მისანთა ახსნით, მას დიდებულ მომავალს და ბედნიერებას უქადა (შვიდი მართვე შეიძვერ კონსულობას ნიშნავდა). ძვ. წ. 119 წ-ს იგი **სახალხო გრიბუნად** აირჩიეს; ამ დროს მან გააგარა კანონი, რომელიც არჩევნებისას მოსცილვას ზღუდავდა.

კეისრის მამიდა იულიამე დაქორწინებამ მას გზა გაუხსნა **პრეტორად**, მერე კი ესპანეთში ნაცვლად დანიშნისაკენ. ესპანეთში მან კარგი სახელი მოიპოვა.

განსაკუთრებულ საბრძოლო წარმატებას კი იუგურთასთან ბრძოლაში მიაღწია. მარიუსი **ოპტიმატების** დაუძინებელი მტერი იყო, **პლებსსა** და ჯარისკაცებს კი იგი უყვარდათ. ძვ. წ. 107 წ-ს იგი კონსულად აირჩიეს, ლეგიონების გასაძლიერებლად მიიღო ყველაზე ღარიბები და უმდაბლესი ფენის წარმომადგენლები, რაც უჩვეულო იყო. მარიუსი ძვ. წ. 104 წ-საც კიმბრებსა და გევგონების წინააღმდეგ საბრძოლველად კონსულად და მომდევნო სამი წლის მანძილზეც კონსულად აირჩიეს, რაც რომისთვის უპრეცედენტო მოვლენა იყო. მარიუსმა პირველ რიგში ჯარისკაცები მიაჩვია, შიშის გარეშე ეცქირათ ბანაკში გამაგრებული ველური კიმბრებისა და გევგონებისათვის. მარიუსმა დაამარცხა ისინი და იგი მეხუთედ აირჩიეს კონსულად, გადაუხადეს გრიუმფი და მეორე რომულუსიც უწოდეს. ასეთი წარმატებებით თავბრუსხვეული პატივმოყვარე ადამიანი კონსულად (ძვ. წ.

100 წ.) კვლავ აირჩიეს. მარიუსმა ვერაგულად ჩამოიშორა არა მხოლოდ თავისი მოწინააღმდეგეები, არამედ მოკავშირეები და პლებისს უკმაყოფილებაც კი დაიმსახურა. ამ დროს დაწყებულ მარსიის ბრძოლაში მარიუსმა გაიმარჯვა. მაგრამ ასაკის გამო ჩამოსცილდა პოლიტიკას, თუმცა როცა მითრიდატე პონტოელთან ომი დაიწყო, მან მოისურვა მხედართმთავრობა, რომელიც მის ძველ მეგობრს სულას გადასცეს. ძვ. წ. 88 წ-ს სულა კონსულად აირჩიეს და მას და მარიუსს შორის ღია დაპირისპირება დაიწყო. სულა რომისკენ დაიძრა, მარიუსი ვაქიშვილთან ერთად გაიქცა, ბევრი იხეციალა, ბოლოს იცნეს და სიკვდილით დასჯა მიუსაჯეს, მაგრამ ამ განაჩენის აღსრულება ვერაგინ გაბედა, პირიქით, გააპარეს კიდეც და იგი ბევრი ხიფათის შემდეგ კართაგენში (აფრიკა) მოხვდა. მარიუსმა ძალა მოიკრიბა და რომისკენ დაიძრა, სასტიკად გაუსწორდა სულას მომხრეებს, თავად სულა კი შერისხა. მცხოვრებმა მარიუსმა ბოლო ხნის ასეთ ბოხოქარ ცხოვრებას ვერ გაუძლო და 71 წლის ასაკში გარდაიცვალა (ძვ. წ. 86 წ.). სულამ შეურაცხყო მისი გვამი, მდინარეში გადააგდო. მარიუსმა მკვეთრი რეფორმებით არა მარტო რომაული არმიის ბრძოლისუნარიანობა გაზარდა, არამედ დაასრულა გადასვლა ლაშქრიდან პროფესიულ ჯარზე. ამ რეფორმის გამო სამოქალაქო ომების დროს გვიანი რესპუბლიკის პერიოდში მდიდარ და გავლენიან პოლიტიკურ მოღვაწეთა შორის ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში არმია იარაღად იქცა. სამოქალაქო ომში, რომელმაც რესპუბლიკურ წყობის კრიზისი გამოიწვია და გზა გახსნა ერთპიროვნული ძალაუფლების დამყარებისათვის, მარიუსი ოპტიმატების მოწინააღმდეგეების ბელადი იყო.

მარკუს ავრელიუსი (Marcus Aurelius) (ახ. წ. 121-180 წწ.) – რომაელი იმპერატორი ახ. წ. 161 წ-დან. გამორჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე, დიდად განათლებული და ნიჭიერი. დაიბადა ესპანური წარმოშობის სენატორის ოჯახში. ახ. წ. 138 წ-ს იშვილა ბიძა ანტონინუს პიუსმა, ახ. წ. 145 წ-ს ცოლად შეირთო მისი ქალიშვილი ფაუსტინა და ახ. წ. 146 წ-ს თანამმართველად გამოცხადდა. მარკუს ავრელიუსი ფრონტონსა და ჰეროდე ატიკუსთან სწავლობდა რიგორიკას და ახ. წ. 146 წ-დან გამოავლინა ინტერესი ფილოსოფიისადმი. ახ. წ. 161 წ-ს გახტვე ავიდა და ახ. წ. 169 წლამდე მართავდა თავის ძმად წოდებულ ლუკიუს ვერუსთან ერთად.

მარკუს ავრელიუსი მმართველობის ხანა გამოირჩევა გამძაფრებული თავდაცვითი ბრძო-

ლებით, რომელიც ახასიათებდა შედარებით მშვიდი პრინციპატის ეპოქის დასასრულს. ახ. წ. 162 წ-ს ჩახშობილ იქნა აჯანყება ბრიგანეთში, მაგრამ ბრძოლები ხატიებთან გერმანიაში გაგრძელდა.

პართელებთან ომის შემდეგ (ახ. წ. 162-166 წწ.) არმენია და მესოპოტამიის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ოსროენა რომზე დამოკიდებული გახდა. ლაშქრობიდან დაბრუნებულმა ჯარმა იმპერიაში შეიგანა შავი ჭირი, რომელიც ახ. წ. 189 წ-მდე ბობოქრობდა.

მარკომანებისა და კვადების (ახ. წ. 166-167 წწ.) შემოჭრა დუნაის საზღვარზე ხანგრძლივ თავდაცვით ბრძოლაში გადაიზარდა. ახ. წ. 168-172 წწ-ში რომაულმა ჯარმა მარკუს ავრელიუსის ხელმძღვანელობით შეავიწროვა გერმანული და სარმატული ტომები ზემო იტალიიდან, რეციიდან, ნორიკიდან, პანონიიდან და ბალკანეთის პროვინციიდან.

ახ. წ. 172 წ-დან რომაელები შეგვევამე გადავიდნენ, მაგრამ მათ მხოლოდ მცირე ხნით შეძლეს კონგროლის დაწესება თანამედროვე ჩეხეთისა და აღმოსავლეთ უნგრეთის ტერიტორიის ნაწილზე. ახ. წ. 171-175 წწ-ის მარკომანიის ომის ეპიზოდები აღბეჭდილია რომში მარკუს ავრელიუსის 30 მეტრიან ბარელიეფზე. ეგვიპტეში სირიის ნაცვლის მიერ უმალღესი ძალაუფლების უმურპაციის მცდელობამ ახ. წ. 175 წ-ს კვლავ დაძაბა შიდაპოლიტიკური სიტუაცია. ახ. წ. 176 წ-ს მარკუს ავრელიუსმა თავისი ძე კომოდუსი გამოაცხადა თანამმართველად და ომის დამთავრებამდე ცოცხა ხნით ადრე ჭირისაგან დაიღუპა ვინდობონაში.

იმპერატორის შიდა პოლიტიკისათვის დამახასიათებელი იყო თანხმობა სენატთან და იმავდროულად იმპერიის სახელმწიფო აპარატის გაძლიერება და მისი ფუნქციის გაფართოება.

მარკუს ავრელიუსი გყვე ბარბაროსებს მონებად არ აქცევდა, არამედ კოლონების სახით სასაზღვრო დასახლებაში გოვებდა.

მარკუს ავრელიუსი გახდა ეკლექტიკური სტოის ერთ-ერთი გამორჩეული წარმომადგენელი. ეპიქტეტოსის სწავლების გავლენით წამყვანი ადგილი მის ფილოსოფიურ განსჯაში დაიკავა ეთიკამ. იგი მოუწოდებდა, უანგაროდ ყვარებოდათ ახლობლები და მნებორივ სრულყოფამე ემზუნათ. მისი ამრით, ბედნიერება მიიღწევა სამყაროს წარმართველი ბუნებრივი კანონების შეცნობითა და მისი გონიერების იმედით. ადამიანის გონება ღვთაებრივია და ამიგომ ყველა ადამიანი თანაბარია. რამდენადაც მარკუს ავრელიუსის მოითხოვდა, რომ თითოეულს შეეს-

რულებინა ბედით განკუთვნილი თავისი როლი, ამდენად იგი არსებული წყობის აპოლოგეტიკად გამოდიოდა. ძველი სტოის ფილოსოფიისაგან განსხვავებით, იგი განაცალკევებდა ღმერთს ბუნებისაგან და პლატონის თავალსამრისს უახლოვდებოდა.

ღუნაის საზღვარზე ომისას მან დაწერა გრაქტიკა „თავის თავთან“ („ფიქრები“), რომელიც შემდგომში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა.

მარკუს ავრელიუსმა განახორციელა ზოგიერთი ადმინისტრაციული რეფორმა, ხშირად ცვლიდა სამართლის ნორმებს. იმპერატორის არქივში შეადგინეს მისი რესკრიპტების კრებული სახელწოდებით „ნახევარმთვარეები“ (Semestria).

მაჭანკალი – მექორწინე მხარეთა შუამავალი, რომელიც გასამრჯელოს მიღების პირობით დასაქორწინებელთა დავალებებს ასრულებდა. ისტორიულად მაჭანკლობა განვითარდა შუა-კაცთა ინსტიტუტიდან, რაც არქაული დროიდან იყო ცნობილი საქორწინო ურთიერთობებში. ამ საქმეს ძირითადად მისდევდნენ ასაკოვანი ქალები, რომლებიც უმთავრესად ქვრივებისა და მაგერიალურად დაინგერესებულთა საქორწინო ურთიერთობებს არიგებდნენ.

ხევსურეთი – მექორწინე მხარეთა საქმის მომგვარებლად, მაჭანკლად ირჩევდნენ სანდო პირს, რომელსაც შუამავლობას ავალებდნენ დასანიშნ ქალთან (იხ. **ნიშნობა**) და ნიშნად აგანდნენ ერთ აბაზს ან ერთი აბაზის ღირებულების რაიმე ნივთს. დანიშნავ ძალიან მარგივად ხდებოდა. ნიშნად უბრალო ნივთის მიგანა იცოდნენ, ძირითადად აბზინდა, სათითოე მიჰქონდათ. ამ ნივთს თან მიაყოლებდნენ ერთ-ორ თუნგ არაყს, ან ერთ მანათს, ან მანათის ღირებულების ფარჩას.

მახვში, სვანეთი – (სვანურად უფროსი, მეუფროსე) მამასახლისი, **სასოფლო ყრილობის** თავმჯდომარე სვანეთში. მახვშს ირჩევდნენ უვადოდ, თუმცა შესაძლებელი იყო, შეეწყვიტათ სტატუსი მისთვის, თუ იგი ვერ შეასრულებდა კარგად თავის მოვალეობას. მახვშის არჩევნებში მონაწილეობის უფლება ჰქონდა ნებისმიერ სრულწლოვან (ხანდაზმულ) ადამიანს, როგორც მამაკაცს, ასევე ქალსაც (თუმცა, მანდილოსანთა რიცხვი ყოველთვის ნაკლები იყო არჩევნებში). შესაძლებელი იყო ერთდროულად ერთი ოჯახის რამდენიმე წევრიც კი ყოფილიყო მახვშობის კანდიდატი.

მახვში უნდა ყოფილიყო მამაცი, გამოცდილი, პატიოსანი, გონიერი და საზოგადოების ერთგული. მახვშის არჩევის პროცესი მიმდინარეობდა

საჯარო ადგილას, რომელსაც სხვადასხვა **საზოგადოებაში** განსხვავებული სახელი ჰქონდა. ესენია: **ლალხორ, სეიფ და სახეფ**. პირველი მოდიოდა საზოგადოების ერთი რომელიმე წევრი და დაუკრავდა ბუკს ხალხის შესაყრელად. საყვირის ხმამე ყველა სადღესასწაულო განისამოსით შეიმოსებოდა და მიდიოდა დანიშნულ ადგილას. აქვე წამოდგებოდა მახვშობის კანდიდატი, რომელიც ხალხს ჯერ კიდევ წინა მახვშის სიცოცხლეში ჰყავდა შეგულებული მახვშის მოადგილედ მისი დადებითი თვისებების გამო. შესაბამისად, მახვში დიდი ხნით ადრე იყო არჩეული წინასწარ და ხალხი მხოლოდ იმისთვის იკრიბებოდა აქ, რომ საჯაროდ ჩაებარებინა მისთვის თანამდებობა. ამ ცერემონიაზე ერთ-ერთი ორაგორი კანდიდატს მახვშობის მოვალეობას ახსენებდა და ლოცავდა მას. მახვშიც უფალს შესთხოვდა, მიეცა ძალა, ღირსეულად ეტარებინა ეს გვირით.

მახვშის ფუნქციებში შედიოდა სისხლის სამართლისა და სამოქალაქო სამართლის, სასულიერო და საერო საკითხების მოგვარება. თუმცა ყრილობის მორჩილი იყო და მის დაუკითხავად არ იღებდა გადაწყვეტილებას. მხოლოდ მაშინ ჰქონდა გადაწყვეტილების მიღების უფლება, თუ დარწმუნებული იყო, რომ საზოგადო ინტერესები მტკიცედ იყო დაცული. მახვშის უფლება ჰქონდა დღესასწაულის დროს ხალხისთვის იარაღი აეყარა, რათა სიმთვრალით გამოწვეული არეულობა აეცილებინა. მის მოვალეობაში შედიოდა საზოგადოების წევრთა შორის მშვიდობიანობის დაცვა, მორიგება (იხ. **მორიგება, სვანეთი**) მოჩხუბართა და მოძულეთა შორის.

მახვშის არანაირი ჯამაგირი არ ეძლეოდა, სამაგიეროდ, პირველი და საპატიო ადგილი ეკავა საზოგადოებაში. იგი **ჩვეულებითი სამართლის** ძალით ხელშეუხებელი იყო, მას ვერც ფიზიკურ შეურაცხყოფას მიაყენებდნენ და ვერც დააპატიმრებდნენ.

ქორა მახვში – ოჯახის უფროსი. სვანური ჩვეულებით, ოჯახის უფროსობა ხნით ყველაზე უფროსს ეკუთვნოდა, მაგრამ თუ იგი არ იყო შესაფერისი ამ თანამდებობისთვის, მახვშობა ანუ უფროსობა მასზე შედარებით უმცროს ძმაზე ან შვილზე გადადიოდა. ქორა მახვში სრულუფლებიანი ბაგონ-პაგრონი იყო თავისი ოჯახისა და ყველა მას ემორჩილებოდა. წინათ სწორედ მახვში არჩევდა საკუთარი ოჯახიდან ომში წამსვლელებსა თუ შურის მაძიებლებს გარკვეული საქმისთვის. მოციქულობა და სარჩელ-საჩივარის განაწილებაც მის მოვალეობაში შედიოდა. ოჯახის ფულსაც ის განკარგავდა

და ყველანაირ ზვარაკსაც თავად სწირავდა ღმერთს. ოჯახის წევრთა გაყოფაც მხოლოდ მისი ნებართვით ხდებოდა.

პატივისცემის ნიშნად, მახვმის ცალკე ჰქონდა გამოყოფილი ჩუქურთმებით შემკული სკამი, რომელსაც „საკარცხულს“ უწოდებენ. მახვში იშვიათად უთმობდა მას საპატიო სტუმარსაც კი. სადილობისა და ვახშმის დროს წინ უდგამდნენ სპეციალურად განკუთვნილ სამფეხიან მრგვალ სუფრას – ფიჩქს. საკლავის თავიც მახვმის აუცილებელ და საპატიო ულუფას შეადგენდა. არაყიც მისთვის განსაკუთრებულ კათხაში იხმებოდა. გაყოფის დროს მახვმის ეძლეოდა „ნამხოშიერი“ – საუფროსოდ ერთი დღიური ყანა, ხოლო დანარჩენს ყველა ძმა თანაბრად ინაწილებდა.

მახსოვარი – სასამართლოს ერთგვარი მოწმე, „საქმის მცოდნე“ და „თანამეჟამე“ ძველ საქართველოში. წყაროებში მახსოვარი ზოგჯერ „უფროს კაცად“ ან „მახსოვარ კაცად“ იწოდება და მოწმის გვერდით მოიხსენიება. მახსოვარის ჩვენების საფუძველზე სადავო საქმე ფიცის გარეშე შეიძლება გადაწყვეტილიყო. **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნის 206-ე მუხლის თანახმად, უკეთუ „მამულისა თუ რასაც ფერის განაჩენი“ სადავო გახდებოდა და „მახსოვარი აღარ ცოცხალ იყოს“, საქმე ფიცით წყდებოდა, ხოლო როდესაც მოდავე მხარეს „მახსოვარი ემოების და სწორე შეიგყობის, ის არ მოიშლებს“. დოკუმენტებში „სოფლების უფროსნი და მახსოვარნი კაცნი“, როგორც წესი, ხშირად გვხვდება.

მახგა – სახელმწიფო კომლობრივი გადასახადი გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში. იგი არსებობდა როგორც ფულადი, ისე ნატურალური. მახგას იხდიდნენ მოქალაქეები, ქალაქში მცხოვრები სახელმწიფო **გლეხები** და საქართველოს მაჰმადიანური მოსახლეობა. გადასახადს განსაზღვრავდა გადამხდელთა ქონებრივი მდგომარეობა.

მდივანბეგი – უფროსი მოსამართლე, **მსაჯულთუხუცესი**, სასამართლოს თავმჯდომარე. მდივანბეგობის თანამდებობა საქართველოში XVII ს-დან შემოვიდა. მდივანბეგი მოსამართლის აღმნიშვნელი სხვა გერმინების – „მსაჯულის“, „მოსამართლისა“ და „ბჭის“ პარალელურად იხმარებოდა. მდივანბეგის კომპეგენციაში შედიოდა მნიშვნელოვანი სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის საქმეები. მდივანბეგის სასამართლო ჩვეულებრივ კოლეგიური იყო.

სასამართლოს ესწრებოდა მდივანი, რომლის მოვალეობას წარმოადგენდა მხარეთა ჩვენების ჩაწერა, **სამართლის წიგნის** სათანადო მუხლის მოძებნა. მდივანები სასამართლოს წევრებად ითვლებოდნენ და მონაწილეობას იღებდნენ საქმეების გარჩევაში. მდივანბეგის სასამართლოს ექვემდებარებოდნენ იასაულები, რომელთაგან ერთი ჯგუფი საგამომიებო, მეორე კი აღმასრულებელი ხასიათის ფუნქციას ასრულებდა. საჯარო ხელისუფლების ინიციატივით მხოლოდ მნიშვნელოვანი სისხლის სამართლის საქმეების ძიება იწყებოდა. მხარეები პროცესში თანასწორი უფლებებით სარგებლობდნენ, თუ ისინი ფეოდალური იერარქიის ერთ საფეხურზე იდგნენ. სასამართლო ისმენდა მხარეების ჩვენებას, ამოწმებდა მათ და კითხავდა მოწმეებს.

მდივანბეგს განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა ფეოდალ მოხელეებს შორის – იგი **მეფის** სახელმწიფო მოსამართლე იყო. მდივანბეგის იურისდიქცია ფართოვდებოდა ფეოდალთა სასამართლო იმუნიტეტის შევიწროების ხარჯზე. მდივანბეგი არ ჰყავდა არც ერთ ფეოდალს მაშინ, როდესაც ცენტრალური აპარატის სხვა სახელოთა თანამოსახელე თანამდებობანი ცალკეულ საფეოდალოებშიც არსებობდა.

XVII ს-სა და XVIII ს-ის I ნახევარში ქართლის სამეფოში 4 მდივანბეგზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. XVIII ს-ის II ნახევრიდან ქართლ-კახეთის სამეფოში მდივანბეგთა რაოდენობა რამდენჯერმე გაიზარდა. მდივანბეგის თანამდებობა აგრეთვე არსებობდა იმერეთის სამეფოში, სამეგრელოსა და გურიის სამთავროებში.

მეაბჯრე, აბჯრის მგვირთველი – საგანგებო მოხელე, რომელსაც აბჯარი ეჭირა და ომში თავის პაგრონს ეხმარებოდა. აბჯრის მგვირთველს საგანგებო წვრთნა უნდა გაეწყო, ვინაიდან ეს მოვალეობა მარტივი არ ყოფილა. ამ თანამდებობის კაცი ჩვეულებრივ „აღზრდილი იყო აბჯრის მგვირთველად“. მიუხედავად იმისა, რომ **მეფის** აბჯრის მგვირთველი წყაროებში მოხსენიებული არ არის, ივანე ჯავახიშვილი ვარაუდობს, რომ არ შეიძლება მეფეს აბჯრის მგვირთველი არ ჰყოლოდა, რადგან ამ თანამდებობის კაცი სამცხის მთავარსაც კი ჰყავდა. მეფის კურთხევის დროს, მეფის აბჯრის მგვირთველობის მოვალეობას მეაბჯრეთუხუცესი ასრულებდა და სამეფო ფარი, ლახგი და ქარქაში მას ეჭირა. აღსანიშნავია, რომ ყველა მეაბჯრეს დარბაზობის დროს ჯაჭვი ეცვა, როგორც ეს „კარის გარიგებაშია“ ნათქვამი.

მემამულეები – ერთ-ერთი გაბაგონებული ფენა ფეოდალურ საქართველოში. ფეოდალურ მიწათმფლობელობასთან ერთად VI–VIII სს-ში გაჩნდა მემკვიდრეობითი „მამული“. წყაროების თანახმად, განასხვავებდნენ „მკვიდრად“ ნაბოძებ, ნამზითვ, ნასყიდ და სხვ. მამულს. სწორედ მამულიდან წარმოიშვა ტერმინი მემამულე, რომელიც მემკვიდრეს, მესაკუთრეს აღნიშნავდა. მას ჩამომავლობით ეკუთვნოდა რაიმე უფლება. ბაგრატ IV-მ მოიწვია „მემამულე“ ანუ გფილისის ამირათა შთამომავალი, რომელსაც უფლება ჰქონდა მემკვიდრეობითი ამირობა მიეღო. **თამარ მეფის** ისტორიკოსიც კანონიერი მემკვიდრის მნიშვნელობით გამოიყენებს „მემამულეს“. ვარაუდობენ, რომ „აზნაურნი მემამულენი“ ისეთ აზნაურებს ერქვათ, რომლებსაც აზნაურობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდათ.

მემკვიდრეობა, კანონი, საბერძნეთი – ბერძნულ კანონმდებლობაში (როგორც მაგ., ათენსა და გორგინაში) მემკვიდრეობა უპირატესად არ იყო ანდერძით განსაზღვრული. გარდაცვლილის პირველი რიგის მემკვიდრეები ვაჟიშვილები და მამრობითი სქესის შთამომავლები იყვნენ. მათი არარსებობის შემთხვევაში მემკვიდრეობას გარდაცვლილის ძმები და მისი მამრი შთამომავლები იღებდნენ, მესამე რიგის მემკვიდრეებს კი პაპის ვაჟები და მისი მამრობითი სქესის შთამომავლები წარმოადგენდნენ. თუ შთამომავლები ცოცხალნი იყვნენ, წინაპრები გამოირიცხებოდნენ მემკვიდრეთა სიიდან: ასე მაგალითად, გარდაცვლილის ძმა გამოირიცხავდა მამას, ბიძა – პაპს. ნაშვილები ბავშვები ბიოლოგიური შვილების უფლებებით სარგებლობდნენ. ვაჟიშვილების პრეტენზიები მამის ანდერძისმიერი განცხადებებით არ უქმდებოდა. ერთი და იმავე ნათესაურ ჯგუფში მამაკაცები ქალებს გამოირიცხავდნენ. ქალი მემკვიდრე ხდებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გარდაცვლილის ვაჟები ან მათი შთამომავლები არ არსებობდნენ (იხ. **ეპიკლეროსი**).

გრადიციის მიხედვით, ანდერძი აგიკურ კანონმდებლობაში **სოლონმა** შემოიგანა. იგი ნებადართული მხოლოდ იმ შემთხვევაში იყო, როცა ანდერძის დამწერ პირს ვაჟიშვილები არ ჰყავდა. მემკვიდრეობის გაუქმება მხოლოდ მამის სიცოცხლეში, სერიოზული განაცხადის საფუძველზე იყო შესაძლებელი. სოლონის პერიოდამდე **ადოფციებს** (შვილად აყვანას) იმ მიზნით მიმართავდნენ, რომელიც შემდგომ ანდერძით გახდა შესაძლებელი. შემდგომშიც შვილად აყ-

ვანას ისევ ჰქონდა პრაქტიკაში ადგილი და გარკვეული მასშტაბით მათ ანდერძის მსგავსად მოიაზრებდნენ. ანდერძს, ჩვეულებრივ, წერილობითი სახე ჰქონდა და იგი მოწმეთა თანდასწრებით იყო შედგენილი. კანონიერი შვილები მემკვიდრეობას ყოველგვარი ფორმალობის გარეშე იღებდნენ და მათ უფლება არ ჰქონდათ მემკვიდრეობაზე უარი განეცხადებინათ. სხვა ნათესავებს კი ამისთვის ოფიციალური ავტორიზაცია ესაჭიროებოდათ.

მემკვიდრეობა, რომი (hereditas) – მემკვიდრეობის გადაცემა ხდება ანდერძით (hereditas testamentaria) ან კანონის მიხედვით (hereditas legitima). **XII დაფის კანონები** იმ შემთხვევაში, თუ ადამიანი კვდება ისე, რომ არ აქვს შედგენილი **ანდერძი** ან მისი ანდერძი გაბათილდა (ab intestate), მემკვიდრეებს **აგნატებს** შორის ეძებს, რომლებიც 3 ჯგუფად იყოფა: 1) sui heredes – მისი მემკვიდრე 2) proximus agnatus – უახლოესი ნათესავი (მემკვიდრეთა პირველ კატეგორიას წარმოადგენენ შვილები, ნაშვილებები, გარდაცვლილი ვაჟების შვილები. თუკი ასეთები არ იყვნენ, მიმართავდნენ აგნატების მეორე რიგს – ძმები, დები და დედა გარდაცვლილისა). 3) gens (gentiles) – მოგვარეები. ცოცხლად დარჩენილ მეუღლეს სამკვიდრო ეძლეოდა იმ შემთხვევაში, თუ წინა რიგის მემკვიდრეები არ იყვნენ სახეზე. **ლიბერტუსის** კანონიერი მემკვიდრედ მისი **პაგრონი** ითვლებოდა, თუ ის აღარ იყო ცოცხალი, მაშინ პაგრონის აგნატები. ემანსიპირებულის (**ემანსიპაცია**) მემკვიდრეები არიან sui heredes, მათი არარსებობის შემთხვევაში parens manumissor (მამა, რომელიც თავისი გავლენისაგან ათავისუფლებს შვილს). იგი ხდება ემანსიპირებულის პაგრონი. ანდერძში მემკვიდრედ შეიძლება დასახელებული ყოფილიყო ერთი ან რამდენიმე პირი (heredis institutio – ანდერძის ძირითადი ნაწილი, რომელიც ანდერძის თავში უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ბრძანების ფორმით ლათინურ ენაზე. მხოლოდ 339 წ-დან დაუშვეს ბერძნულ ენაზე ჩაწერა. ანდერძში ზუსტად უნდა ყოფილიყო ფორმულირებული მონაწილედის სურვილი). ანდერძში დასახელებული ყველა მემკვიდრე ძირითად მემკვიდრედ ითვლებოდა და იღებდა ანდერძის თანახმად შესაგყვის წილს. საზომ ერთეულად იღებდნენ ასს, გაყოფილ 12 უნციად (ასის მეთორმეტედი იყო უნცია). ამიგომ ერთადერთ მემკვიდრეს ეწოდებოდა heres ex asse; coheredes ეწოდებოდათ მემკვიდრეებს თავიანთი წილის მიხედვით. მაგ.,

heres ex trente ანუ ვისაც მემკვიდრეობის მესამედი ერგებოდა, ex deunce – მეთერთმეტედის მემკვიდრეს და ა.შ. ქონების დაყოფის თავიდან აცილება შესაძლებელი იყო **ლეგატუმის** დანიშვნით. მემკვიდრეს უნდა ჰქონოდა **ვაჭრობის** უფლება, შესაბამისად, უცხოელის დასახელება მემკვიდრედ არ შეიძლებოდა. მას შეეძლო მიეღო მხოლოდ **ფიდუკომისუმი**. მემკვიდრეობის უფლება ჩამორთმეული ჰქონდათ ქალებს (**lex Voconia** ძვ. წ. 169 წ.). ანდერძში დასახელებულ მემკვიდრეებს აუცილებლად უნდა მიეღოთ მემკვიდრეობა. მოგვიანებით, პრეტორული სამართლის მიხედვით, მათ მიენიჭათ უფლება, უარი ეთქვათ მემკვიდრეობაზე (abstinendi beneficium), სხვა მემკვიდრეებს უნდა განეცხადებინათ თანხმობა მემკვიდრეობის მიღებაზე ან განცხადების ფორმით (cretio), ან მღუმარედ (pro herede gestio-ს საშუალებით – მაგ., დაეფარათ მონადერძის ვალი). მემკვიდრეობის მიღების შემთხვევაში მემკვიდრე მემკვიდრეობასთან ერთად იღებდა მის ვალებს და sacra (ოჯახისა და გვარის რელიგიური ვალდებულებები და რიტუალები sacra familiaria, sacra gentilicia, რომლებიც მიწისქვეშეთის (manes) და კერიის (genius, lares, penates) ღვთაებათა კულტს უკავშირდებოდა. Sacra familiaria მჭიდროდ იყო მემკვიდრეობასთან დაკავშირებული და გარკვეულ გვირგვინს წარმოადგენდა მემკვიდრისათვის. ამიგომ მემკვიდრეები ცდილობდნენ თავი დაეხსნათ მისგან სხვადასხვა ხერხით. მაგ., თავისუფლებას ანიჭებდნენ მემკვიდრეობით მიღებულ მონას (**მონები**) იმის ფასად, რომ მას უნდა შეესრულებინა sacra familia მემკვიდრის ნაცვლად (manumissio sacrorum causa)). იმ შემთხვევაში, თუ მემკვიდრისათვის მემკვიდრეობის მიღება არ იყო სასურველი, მას შეეძლო უარი ეთქვა მასზე. მემკვიდრეობის უფლების ჩამორთმევას ეწოდებოდა exhereditio. პირს, რომელსაც არ უნდოდა უახლოესი ნათესავებისათვის მემკვიდრეობის გადაცემა, შეეძლო მათთვის გვერდი აეველო ანდერძში (praeterire – ანდერძში არ მოხსენიება). **ციცერონის** დროიდან დამკვიდრდა წესი, **ანდერძში** იმ მიზეზების დასახელებისა, რის გამოც მამა უარს ეუბნებოდა თავის შვილებს მემკვიდრეობაზე. სხვა ნათესავების მიმართ მიზეზების განსაზღვრა აუცილებელი არ იყო.

მემკვიდრეობა, სვანეთი – პირდაპირი და კანონიერი მემკვიდრე მამის უძრავ-მოძრავი ქონებისა იყო ვაჟიშვილი. კანონიერი მემკვიდრის საკუთრებას შეადგენდა ადგილები: სახნავ-სათესი, სათიბი, გყე, საბალახო. უძეოდ გადაშენე-

ბულის ქონება რჩებოდა მის უახლოეს ნათესავს: ძმას, ძმისწულებს, ბიძას, ბიძაშვილებს, თემს ან სოფელს. ახალი მფლობელი ამ ქონებისა ვალდებული იყო, ებრუნა და ჭირისუფლობა გაეწია იმ ოჯახში დარჩენილი ქალიშვილებისთვის, როგორც გათხოვილებისთვის, ისე გაუთხოვრებისთვის. უშვილო ქვრივს ქმრის ქონება არ რჩებოდა. სახლშივე იქმნებოდა მიცვალებული ქმრის ნათესავს, მას უფლება ჰქონდა დარჩენილიყო ყოფილი ქმრის ქონებაზე. თუ ქვრივი სხვაგან გათხოვდებოდა, წაიღებდა მზითევს, მის მიერ შეძენილს, სხვას ვერაფერს. ანდერძით სამკვიდრებლის დატოვება ჩვეულებითა სამართალმა არ იცის.

მერემე – სარემოს (საჯინბოს) მოხელე, ცხენის ჯოგის მწყემსი გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში, რომელიც მერემეთუხუცესს ემორჩილებოდა. მერემეთუხუცესი **ამირსპასალარის** უწყებაში შედიოდა.

მესანგრეები – რომის არმიამში შექმნილი ხელოსნების ქვედანაყოფი, რომელიც პომპიციის არჩევას, გასამაგრებელ მშენებლობას, ბანაკის თავდაცვასა და საკომუნიკაციო საშუალებებს უზრუნველყოფდა. მესანგრეები ქვედანაყოფი შესაბამის **პრეფექტს** ემორჩილებოდა (praefectus fabrorum/fabrum), რომელიც მანქანებსა და სასროლ იარაღს, ალყის შემორტყმისას მინერებს (cunicularii) ხელმძღვანელობდა და ობოზე (calones და lixae) წესრიგს იცავდა.

მესისხლეობა, ხევსურეთი – სისხლის აღება გავრცელებული ჩვეულება იყო ხევსურებისთვის. ყოველი შემთხვევითი თუ განზრახ მკვლელობა მკვლელობითვე ისჯებოდა. დროთა განმავლობაში სასტიკი გრაფიცია რბილდება და თანდათან მკვიდრდება დანაშაულის გამოსყიდვა. მკვლელი მოკლულის ნათესავებს აძლევდა ერთგვარ გამოსასყიდს. დაწესებული იყო ორნაირი სასყიდელი: ფეხითი და ხელითი. ფეხითი დანაშაული ძროხებით გამოსყიდვას გულისხმობდა, ხელითი კი – ნაწილობრივ ძროხებით, ნაწილობრივ კი სხვა რაიმე ნივთით ან ნაღდი ფულით. ასეთი გამოსასყიდის რაოდენობას „რჯული“ ანუ **ხუცესთა** სამსაჯულო წყვეტდა. სისხლის აღება როგორც მკვლელზე, ასევე მის ახლო ნათესავებზეც ვრცელდებოდა. მაგრამ შურისძიება არც ქალს და არც 90 წელს გადაცილებულ მოხუცებულს არ ეხებოდა. თუ მკვლელის ოჯახი ამოწყდებოდა, შურისძიება შთამომავლობაზე გადადიოდა.

თუ მკვლელი სასიკვდილო ჭრილობას მიაყენებდა ვინმეს, მაგრამ დაჭრილი ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო, დამნაშავე დაზარალებულის ჭირისუფლებს შუაკაცებს მიუგზავნიდა და დანაშაულის გამოსასყიდლად ნივთიერ საზღაურს სთავაზობდა. შერიგების შემთხვევაში დამნაშავე დაზარალებულ ოჯახს 30 სულ მსხვილფეხა საქონელს აძლევდა. თუ ოჯახი შერიგებას არ დათანხმდებოდა, მკვლელი და მისი ნათესავები თვალყურს ადევნებდნენ დაჭრილის მდგომარეობას, რათა მისი სიკვდილის შემთხვევაში მთელი ოჯახობითა და ნათესაობით მოესწრო გაქცევა.

გახიზვნის შემდეგ დამნაშავე ვალდებული იყო, შუაკაცები მიეგზავნა დაზარალებულის ოჯახისთვის და **სამარხი ხარჯები** (იხ. **საქონლის აღება, სამარხი ხარჯები**) გაელო.

დამარხვის შემდეგ მკვლის ნათესავები სთხოვდნენ ჭირისუფალს, დამნაშავისთვის სახლში დაბრუნების ნება მიეცა. დასტურის შემთხვევაში, დაზარალებულის ოჯახს უგზავნიდნენ 20 ცხვარს და აყენებდნენ ადგილობრივი ქერის ლულს. შემდეგ მკვლელისა და მოკლულის ნათესავები ყველანი სამლოცველოში მიდიოდნენ შესარიგებლად.

მკვლელის ნათესავებს ხმის უფლება არ ჰქონდათ არც საზოგადო თავყრილობაში, არც ხატობაში, ქორწილსა თუ სხვა დღეობაში. მათ აკრძალული ჰქონდათ ცეკვა, სიმღერა და ლხინი (იხ. **ჯურუმი**).

დაზარალებული ცდილობდა, შური ეძია. უპირველესად დევნიდა თავად მკვლელს, შემდეგ მის ძმას. თუ მკვლელს ბიძაშვილი არ ჰყავდა, შურისძიება გადადიოდა მკვლელის ოჯახის სხვა ახლო წევრზე.

შერიგებლები რჩებოდნენ მხოლოდ მკვლელი და მისი ღვიძლი ძმები. მკვლელობის წლის თავზე მკვლელი რამდენიმე პირის თანხლებით ფარულად მიიპარებოდა სოფლის სამლოცველოში, თან მიიყვანდა კურაგსა და ცხვარს, საღვთოს დაკლავდა და ხატს ვერცხლის ბადიას შესწირავდა. საღვთოს შემწირველის გაუგებრად ჩუმად დაიბარებდნენ **დეკანოზს**. ყოველივე ამის შემდეგ ასევე ფარულად გააპარებდნენ დამნაშავეს. კურაგს გააგყავებდნენ, ცხვარს კი დაუკვლელად გოვებდნენ. დილით იქ დამსწრე უხუცესთაგანი მოკლულის ოჯახს მიუყვანდა ცხვარს და გაუმჟღავნებდა, რომ მკვლელმა ფარულად დაკლა საღვთო სამლოცველოში. ამის შემდეგ ხატის რისხვის შიშით ჭირისუფალი ანუ მესისხლენი ხელს იღებდნენ მკვლელის დევნაზე.

4-5 წლის შემდეგ მკვლელი და მისი გახიზნული ძმები კვლავ შუაკაცებს მიუგზავნიდნენ მოკლუ-

ლის ოჯახს და შერიგებას სთხოვდნენ. უარის შემთხვევაში გარკვეული დროის შემდეგ უკვე ხალხი იბარებდა მოკლულის მშობლებს უფრო ძლიერ და სათაყვანო ხატში. მხოლოდ ამის შემდეგ მოიბრუნებდა გულს ჭირისუფალი.

ერთი კვირის შემდეგ ხალხის თანდასწრებით სამლოცველოში ღამით ხდებოდა მესისხლეთა შერიგება. მოკლულის ნათესავებს და იქ დამსწრეებს ჩხრეკდნენ წინასწარ ამორჩეული მამაკაცები.

მოკლულის მშობლებსა და ნათესავებს ცალკე ადგილს მიუჩენდნენ სამლოცველოს შესასვლელთან. მკვლელი და მისი მშობლები და ბიძაშვილები მეორე მხარეს იჩოქებდნენ. მათ შუაში კი ხალხი იდგა უხუცესის მეთაურობით, რომელიც მესისხლეთა შერიგების ადათს ასრულებდა. იქვე მზადდებოდა საღვთო შეწირვაც.

ცერემონიის შემდეგ მკვლელის ძმანი და ძმის შვილები ისევ დაჩოქილნი რჩებოდნენ. მკვლელი კი ოთხი შუაკაცის თანხლებით ცხვრით მიდიოდა მოკლულის ოჯახში. სახლში შუაკაცები შედიოდნენ, მკვლელი კი კარებთან დაჩოქილი იდგა. ოჯახიდან გამოდიოდნენ მოკლულის დედა, ცოლი ან დედიდა და სახლში შეჰყავდათ მკვლელი. მას ლუდით და არყით მოკლულის შესანდობარი უნდა დაეღია. შუაკაცები ცხვარს დაკლავდნენ, რის შემდეგაც მკვლელს ისევ ჩუმად გააპარებდნენ სოფლიდან. დანარჩენი შუაკაცები ისევ სამლოცველოში ბრუნდებოდნენ. მოკლულის ნათესავები დამნაშავის დაჩოქილ ახლობლებს სასმელს სთავაზობდნენ. მათ სიგყვის თქმის უფლება არ ჰქონდათ.

ამ გრადიციული ადათის ასრულების შემდეგ მკვლელის ძმებსა და ძმიშვილებს სოფელში დაბრუნების უფლება ენიჭებოდათ. მკვლელს კი ამის უფლება არ ჰქონდა. მისი სახლ-კარი და მთელი ქონება გამოუყენებელი რჩებოდა, მიკარებისა და მოვლის უფლება არავის ჰქონდა.

ძალიან იშვიათი იყო, რომ მკვლელს საბოლოოდ მოეხერხებინა მესისხლესთან შერიგება. თუ დაბრუნება შეეძლო, იგი ვალდებული იყო ყოველწლიურად თითო საკლავი და თითო ვედრო არაყი გაეგზავნა დაზარალებულისთვის. ასე უნდა მოქცეულიყო იმ შემთხვევაშიც, თუ მოკლულის რომელიმე ნათესავი გარდაიცვლებოდა. დაბრუნებულ მკვლელს ყველანაირი უფლება ჩამორთმეული ჰქონდა.

საბოლოო შერიგება ძალიან იშვიათად ხდებოდა. თუ მაინც მოხდებოდა, დამნაშავე ძალიან დიდ საზღაურს იხდიდა – 16 ან 20 მსხვილფეხა საქონელს, უამრავ ლულს და, გარდა ამისა, სალოცავში საღვთო – ორი ცხვარი უნდა დაე-

კლა მთელი სოფლისთვის და მიეგანა ვერცხლის ან სპილენძის თასები ხალხისთვის. შემდეგ გამოკვანძავდნენ დაგრებილ ბალახს, რომელმაც ყველა ღამსწრე ფეხით უნდა შემდგარიყო. ბოლოს დაადგმევინებდნენ ფეხს მოკლულის ოჯახს, რომელიც საჯაროდ წარმოთქვამდა. რომ პატიობდა ღამნაშავეს.

მესულთანე, ხევსურეთი – სულთან მოლაპარაკე. იგი აუცილებლად ქალი უნდა ყოფილიყო, არანაკლებ 8-9 წლისა. მესულთანე სულისგან იცვობდა, სიკვდილი და ავადობა თუ იყო მოსალოდნელი სოფელში. „სულში წასვლის“ დროს მესულთანე სახლში მიწაზე წვებოდა, მიიძინებდა, ფერი წაუვიდოდა, თავს იმკვდარუნებდა და რაღაცას ბუტბუტებდა – სულებს ელაპარაკებოდა. სულში წასვლა ხატობას არ შეიძლებოდა. თუ ხევსურს ერთი-ორი წლის ბავშვი გაუხდებოდა ავად, მესულთანეს მიმართავდა, რომელიც იკვლევდა, თუ რომელი სულისგან იყო ავად და აუცილებელი იყო, იმ სულისვე სახელი დარქმეოდა ავადმყოფ ბავშვს. სამი წლის მერე ბავშვისთვის სახელის ახლა (შეცვლა) აღარ შეიძლებოდა არც სულისა და არც სხვა მიზეზების გამო. ასაკით უფროსს მესულთანე ავადობის მიზეზს ვერ გაუგებდა, ამისთვის **ქადაგი** იყო უკვე საჭირო.

მესულთანის მოვალეობაში შედიოდა ასევე სახელის დადება. ხევსურების ამრით, სახელის დადება ისაა, როცა ჯალაბობა რომელიმე მკვდრის სულს კარგ საჭმელს უმზადებდა.

მესულთანეც წმინდა უნდა ყოფილიყო. საკლავი უნდა დაეკლა ხატისთვის, წელიწადში ორი-სამი. „სულში წასვლისთვის“ მას არანაირი სარგებელი და შემოსავალი არ ჰქონდა. თუმცა დიდი პატივით სარგებლობდა ხალხში. მას ქალებში ყოველთვის პირველი ადგილი ეჭირა, სუფრის თავში ჯდებოდა, სასმელი და საჭმელი უხვად მოსდიოდა სუფრაზე, სახლში არაყსაც კი ატანდნენ.

მეგოიკოსები/მეგეკები (μέτοικοι) – ბერძნულ ქალაქებში მეგოიკოსები რეზიდენტი უცხოელები იყვნენ. მათ მიღებული ჰქონდათ გარკვეული სტატუსი, რაც მათ სხვა უცხოელთაგან გამოარჩევდა. საზოგადოდ, უცხოელთა სამი ჯგუფი არსებობდა: დროებითი სტუმრები; უფრო ხანგრძლივი დროით მაცხოვრებელი უცხოელები, რომელთაც არ ჰქონდათ მიღებული მეგოიკოსის სტატუსი და მეგოიკოსები. ათენში თითოეულ მეგოიკოსს უნდა ჰყოლოდა მფარველად ათენელი მოქალაქე, უნდა ყოფილიყო რეგისტრირებული იმ **დემოსში**, რომელშიც ცხოვრობდა და

უნდა გადაეხადა ყოველწლიური გადასახადი მეგოიკონი. მეგოიკოსებს არ ჰქონდათ ათენის მოქალაქეებთან კანონიერი ქორწინების უფლება. ისინი ვერ იქნებოდნენ სახლების ან მიწის მეპატრონენი, თუ თავისი ქვეყნის გარეთ უძრავი ქონების ფლობის სპეციალური ნებართვა არ ჰქონდათ მიღებული (ენკტესისი – ἔγκτησις). ამ უუფლებობის გვერდით მეგოიკოსებს შეეძლოთ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მიეღოთ მონაწილეობა, ჰქონოდათ დაცულობა სასამართლოსაგან, თუმცა არ არის გარკვეული დამუხრებით, თუ რა როლს ასრულებდა მისი მფარველი ათენელი მოქალაქე სასამართლო სხდომაზე. მეგოიკოსებისათვის ბოძებული პრივილეგიები მოიცავდა: ენკტესისს, ფინანსური შემლუღვების გაუქმებას, ფინანსურ საკითხებში მოქალაქეებთან თანასწორობას და ჯარში მოქალაქის თანაბრად მსახურების უფლებას. მეგოიკოსთა როლი უმთავრესად ვაჭრობასა და მრეწველობაში იყო მნიშვნელოვანი.

მეურვეობა, საბერძნეთი – საბერძნეთში მეურვეობის კანონის განვითარებაზე გავლენა იქონია თავად მეურვეობის კონცეფციის ცვლილება – თავდაპირველად მეურვეობა ნიშნავდა მეურვეობაში მყოფი პირის საკუთრების შენახვასა და დაცვას მთელი ნათესაური ჯგუფის ინტერესების გათვალისწინებით (ამ შემთხვევაში სანათესაო განიხილებოდა როგორც მეურვეობაში მყოფი პირის შესაძლო **მემკვიდრე**), შემდეგ მეურვეე გახდა მხოლოდ მეურვეობაში მყოფი პირის ინტერესებისათვის მოქმედი. სწორედ ეს ცვლილება გვიხსნის იმ შემლუღვებს, რომლებიც მეურვისთვის მისი მეურვეობის ქვეშ მყოფი პირის საკუთრებაზე ზედამხედველობისას იქნა დაწესებული. ამითვე აიხსნება სახელმწიფოს მზარდი კონგრული მეურვის საქმიანობებზე. საბერძნეთში მეურვეე იყო, ერთი მხრივ, ბიჭებისა და გოგონების აღმზრდელი – ἑπίτροπος-ი, ვიდრე ისინი გაიმზრდებოდნენ (ბიჭების შემთხვევაში 18 წლამდე), ან ქალის κύριος (იხ. **კირიოსი**) მის გათხოვებამდე ან მთელი მისი სიცოცხლის მანძილზე. მეურვეები მამის ნების შესაბამისად იყვნენ დანიშნულნი. იმ შემთხვევებში, როდესაც ანდერძისმიერი მონაცემები არ არსებობდა, უახლოესი ნათესავები – ძმა ან ბიძა მეურვეებაზე უფლებამოსილნი ხდებოდნენ; ამ უკანასკნელთა არარსებობის დროს სახელმწიფო მოხელე (ათენში ამ მოვალეობას მთავარი **არქონი** აღასრულებდა) ნიშნავდა მეურვეს. მეურვეს ევალებოდა უზრუნველყო მეურვეობაში მყოფი პირის განათლება, წარ-

მოედგინა იგი სასამართლო სფეროში და ემოქმედა მისი ინტერესების შესაბამისად. პლაგონის მიხედვით, მეურვეს ისეთივე მზრუნველობა უნდა გამოეჩინა ამ ბავშვის მიმართ, როგორც იგი საკუთარ შვილზე მზრუნავდა (პლაგონი, კანონები 11. 928). იმას, თუ როგორ განაგებდა მეურვე მისი მეურვეობის ქვეშ მყოფი პირის საკუთრებას, **მაგისტრატები** ამოწმებდნენ. თუ იგი მარალს მიაყენებდა მეურვეობის ქვეშ მყოფი პირის საკუთრებას, ამ უკანასკნელს შეეძლო მის წინააღმდეგ საქმე აღედგინა მეურვეობის ვადის ამოწურვიდან 5 წლის გასვლის შემდეგ.

მეურვეობა, რომი (tutela) – იმ ადამიანებზე – არასრულწლოვნებსა და ქალებზე – მეურვეობა, რომელთაც არ შეეძლოთ საკუთარი თავის დაცვა. 1) tutela impuberum – მეურვეობა არასრულწლოვანზე. (მეურვე – tutor, სამეურვეო პირი – pupillus). ამ ინსტიტუტმა განვითარების გრძელი გზა გაიარა. რესპუბლიკის ხანაში არასრულწლოვნების მეურვეობას სამეურვეო პირის დაცვის ფუნქცია ჰქონდა, დროთა განმავლობაში მან ვალდებულების ფორმა მიიღო და გვიან იმპერიის ხანაში გვირთად იქცა მეურვეებისათვის. მეურვეობის ამ ტიპის უძველეს ფორმას წარმოადგენდა tutela legitima. **XII დაფის კანონების** მიხედვით, მეურვე ხდება უახლოესი აგნატი. მისი არარსებობის შემთხვევაში ნათესავი (gentiles). **ლიბერტუსის** კანონიერ მეურვედ ითვლება მისი პატრონი. ამ შემთხვევაში პიროვნება ავტომატურად ხდება მეურვე და მას დანიშნვა არ სჭირდება. უარის თქმა მეურვეობაზე არ შეიძლებოდა, მხოლოდ ძალიან მოგვიანებით ხდება შესაძლებელი ამ მოვალეობისათვის თავის არიდება სერიოზული მიზეზების დასახელების საფუძველზე (excusatio tutelae – მეურვის მოვალეობისაგან გათავისუფლება. მიზეზები: ასაკი, ავადმყოფობა, სხვა მეურვეობა, მრავალშვილიანობა, სამოგადოებრივი ან სამხედრო სამსახური და ა. შ.). შედარებით გვიანდელ ფორმას მეურვეობისა წარმოადგენს tutela testamentaria, რომელიც ასევე რეგლამენტირებულია XII დაფის კანონებით. მეურვის დასახელება ხდება **ანდერძში** სახელდებით იმ შემთხვევისათვის, თუ მოანდერძის სიკვდილის შემდეგ არასრულწლოვანი მემკვიდრე იქნება პირი sui iuris (სამართლებრივად სრულწლოვანი პირი). მეურვე პიროვნების მიერ მემკვიდრეობის გადაბარებისთანავე უნდა შეუდგეს თავისი მოვალეობის შესრულებას. მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში სჭირდება მას **მაგისტრატის** დასტური (confirmare tutorem – მაგ., თუ ანდერძი

არ იყო სრულწლოვანად შედგენილი). Lex Atilia (ძვ. წ. 188 წ.) მიხედვით, მაგისტრატის თვითონ ნიშნავს მეურვეს (tutor Atilianus). თავდაპირველად ამას აკეთებდა **პრეტორი, კლავდიუსის** დროიდან – **კონსულები, მარკუს ავრელიუსის** პერიოდიდან – პრეტორ გუგელარიუსი, პროვინციებში – **ნაცვალი** (lex Iulia 47-ის მიხედვით). მეურვე შეიძლება ყოფილიყო რამდენიმე პირი და მათ ერთად უნდა ემეურვევათ. მეურვე უმზრუნველყოფდა სამეურვეო პირის განათლებას, შენახვას, მის ქონებაზე მზრუნვას, სამეურვეო პირის სახელით პროცესების წარმართვას. მეურვეობაში შესვლის წინ მეურვეს უნდა აღეწერა სამეურვეო პირის ქონება და პასუხისმგებლობა აეღო მის ხელუხლებელ შენარჩუნებაზე. გასხვისება შეიძლებოდა მხოლოდ უსარგებლო და გაფუჭებული ნივთებისა. სამეურვეო პირსა და მეურვეს შორის ურთიერთობას სამართალი არეგულირებდა (actio negotiorum gestorum utilis). თუკი მეურვე გაფლანგავდა სამეურვეო პირის ქონებას, ეს ქმედება სისხლის სამართლის დანაშაულად ითვლებოდა. მეურვეობა არასრულწლოვანზე წყდებოდა, როდესაც იგი გახდებოდა სრულწლოვანი. 2) მეურვეობა ქალებზე (tutela mulierum). ქვრივებს ან გასათხოვარ ქალებს (ვესტას ქურუმების გარდა) ენიშნებოდათ მეურვე თავისი უახლოესი აგნაგებისაგან იმ შემთხვევაში, თუ ანდერძის მიხედვით (მამის ან ქმრის ანდერძი) არ იყო დასახელებული ვინმე კონკრეტული პიროვნება მეურვედ, ან მათ ეძლეოდა უფლება, რომ თვითონ აირჩიათ მეურვე. მეურვეს არანაირი უფლება არ ჰქონდა არც ქალის პიროვნების, არც მისი ქონების მიმართ. მხოლოდ მოგიერთი საპასუხისმგებლო იურიდიული საკითხის მოგვარებისას საჭირო იყო მისი თანხმობა. ქალებზე მეურვეობა დროთა განმავლობაში კარგავს ფუნქციას და ფორმალურად აგრძელებს არსებობას. უკვე აღრეული რესპუბლიკის ხანაში ქალს თვითონ შეუძლია აირჩიოს მეურვე, გვიანი რესპუბლიკის ხანაში შეუძლია აიძულოს ის მისცეს მას თანხმობა სხვადასხვა საკითხების მოგვარებისას. **ავგუსტუსის** პერიოდში ქალებზე მეურვეობა პრაქტიკულად მხოლოდ **ლიბერტუსების** და ემანსიპირებულების (**ემანსიპაცია**) მიმართ გამოიყენება.

მეფე, საბერძნეთი (βασιλεύς) – ის, თუ რამდენად ასახავს ჰომეროსის ეპოსი მიკენური პერიოდის სახელმწიფო მოწყობის ფორმებს, ისევე როგორც უმაღლესი ხელისუფლის მდგომარეობასა და ფუნქციებს, მეცნიერებში ცალსახად გადაწყვეტილი არ არის. მეცნიერთა

ნაწილის ამრით, ჰომეროსისეული ბასილევსი სუვერენული მონარქია, რომელიც წარჩინებულია საბჭოსთან თანამშრომლობითა და დაუწერელ კანონებზე დაყრდნობით მართავს სახელმწიფოს, თუმცა ჰომეროსის პოემების პოეტური ენის თარგმნა თანამედროვე სახელმწიფოებრივ-სამართლებრივ დეფინიციებსა თუ კატეგორიებზე გარკვეულ სირთულეებს წარმოშობს. ასე მაგალითად, „ილიადაში“ ბასილევსი აგამემონი მოიხსენიება „ἀναξ ἀνδρῶν“ (ხალხთა მეფედ) (ილიადა, IX, 98), რომელსაც ზევსისგან აქვს ბოძებული სკიპტრა და დაუწერელი კანონები. იგი თავის თავში, როგორც უმაღლესი ღმერთის სახება, აერთიანებს რელიგიურ, სამხედრო და სამართლებრივ მოვალეობათა აღმასრულებელს. ჰომეროსი მას ამკობს ეპითეგით „უმეფურესი“ (βασιλεύτατος). მეორე მხრივ, პოემაში არსებობენ სხვა მეფეებიც და შესაბამისად, მეცნიერებაში კამათი წარმოებს იმაზე, თუ რამდენად არის აგამემონი ერთმმართველი – აბსოლუტური ძალაუფლებით აღჭურვილი ხელისუფალი. მართალია, ჰომეროსი აგამემონს „მეფეთმეფედ“ წარმოგვიდგენს, რომელიც ღიღებთა და პატივით სხვა მეფეებს აღემატება, რომელიც ყველაზე მდიდარია და რომელსაც ყველაზე ღიღი ჯარი ჰყავს, მაგრამ ამავე დროს მას არ აქვს არც სამართლებრივი უფლება და სტატუსი და არც შესაძლებლობა სხვა მეფეებზე მოახდინოს გავლენა – ვერ განკარგავს სხვა მეფეთა ჯარებს. საბოლოო გადაწყვეტილება არ არის ერთპიროვნული და თათბირის შედეგად მიიღება. ასევე ოდისევსის შემთხვევაშიც, ოდისევსი ითაკის უმაღლესი მმართველია, მაგრამ არ არის ერთადერთი განმგებელი, სასიძოთაგან ორი – ანგინოსი და ევრიმაქოსი ასევე მოხსენიებული არიან ბასილევსებად. ამიგომ მეფე ოდისევსი უფრო თანასწორთა შორის პირველად უნდა იქნას მოაზრებული. საყურადღებოა კიდევ ერთი გარემოება – მიუხედავად იმისა, რომ ჰომეროსთან მეფეს ლეგიტიმაცია უზენაესი ღმერთისგან აქვს ბოძებული, მას რეალურ ლეგიტიმაციას ხალხი აძლევს: ასე მაგალითად, ღვთაებრივი შერიგების შემდეგ ოდისევსის მეფობა ხალხმა ფიცით უნდა გაამყაროს (ვ. უგულავა).

მიკენურის შემდგომი პერიოდის საზოგადოება, რომელიც გვარებად, ფრაგრიებად და ფილებად იყო დაყოფილი, ხელისუფლების რამდენიმე შტოთი წარმოდგება: ფილეს სათავეში იდგა წინამძღოლი – ფილობასილევსი. მის ძირითად ფუნქციას სამხედრო წინამძღოლობა და ქურუმის მოვალეობის შესრულება შეადგენდა; მეორე

შტო იყო გომის ყველა მომრდილი მამაკაცის საერთო კრება, რომელსაც ბასილევსი მნიშვნელოვანი მოვლენების დროს იწვევდა. იგი ვალდებული იყო ასევე გვარების უზუცესების ამრიც მოესმინა, რაც ერთგვარად მესამე ინსტანციად – სათათბიროდ (ბულებდ) წარმოდგებოდა. ბასილევსებს სათემო მიწებიდან ეძლეოდათ სახნავი და სავენახე მიწის საუკეთესო ნაკვეთი, აგრეთვე ძღვენი, პატივი, ხოლო ომში ნადავლის განსაკუთრებული წილი. გარკვეული პერიოდის განმავლობაში იზრდება სათათბიროს მნიშვნელობა და ფართოვდება ბასილევსების ხელისუფლება, რომელიც თითქმის მემკვიდრეობით (ბუნებრივია, სიცოცხლისეულ) ხასიათს ღებულობს, ვიდრე არისგოკრაგიული გვარების მზარდი მგვაგლენა მათ ავგოროგიგეს ბოლოს არ მოუღებს. სახალხო კრებას იშვიათად იწვევენ, ბოლოს ის ქრება კიდევ. ძვ. წ. VII-VIII სს-ში საბერძნეთში მიმდინარე ახალმა ეკონომიკურმა პროცესებმა, კერძოდ ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარების მაღალმა ტემპმა, რომელმაც მოსახლეობის ქალაქებში დასახლებას შეუწყო ხელი, ისევე როგორც მის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ გაძლიერებას, ღიდწილად განაპირობა მონარქიის დაღმასვლა. მემკვიდრეობითი ბასილევსების ადგილს თანდათანობით იკავებენ არჩეული მეთაურები, მაგალითად, პრიგანისი კორინთოში და მცირე ამიის ქალაქებში, არქონი ათენში და სხვა (იხ. არქონი).

არისგოგელე განასხვავებს მეფობის – βασιλεία-ს ოთხ სახეს (იხ. მონარქია), რომელთაგანაც „ბასილევას“ მეოთხე სახეობა არის ის, რომელიც არსებობდა სპარგაში უძველესი დროიდან და რომელიც შემორჩა კლასიკურ პერიოდშიც.

სპარგის სახელმწიფოს უძველესი დროიდან სათავეში ედგა მეფე, რომელიც იყო უმაღლესი მთავარსარდალი, უმაღლესი ქურუმი და მოსამართლე. ის, ისევე როგორც სხვაგან, განიხილავდა უზუცესებთან ერთად თემის საქმეებს და იწვევდა სახალხო კრებას. სპარგაში სპეციფიკური იყო ის, რომ იქ ორი მეფე და ორი საგვარეულო დინასტია არსებობდა. საბერძნეთის სხვა მხარეებისაგან განსხვავებით, სპარგის სახელმწიფოს ისტორიაში არ წარმოქმნილა ისეთი მომენტები, რომლებმაც სხვა ქვეყნებში მეფობის თანდათანობითი დაცემა და გაუქმება გამოიწვია, უპირველესად ალბათ იმის გამო, რომ პოლისი, ამ სიგყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, სპარგაში არც განვითარებულა. თუმცა დროთა ვითარებაში აქაც გაძლიერდა სახელმწიფო მოხელეების რიცხვი და მნიშვნელობა და მეფის გვერდით ეფოროსთა განსაკუთრებული

კოლეგია წარმოიქმნა, რომელმაც ღიად შეზღუდა მეფის ხელისუფლება.

მეფე, რომი (rex) – გრადიციის მიხედვით, ძვ. წ. 509 წ-მდე რომს განაგებდნენ მეფეები, რომელთაც თავდაპირველად ირჩევდნენ ტიტების და რამნების გვარიდან (Titius, Ramnes), მოგვიანებით ლუკერებისგანაც (Luceres). მეფეები შემდეგი თანმიმდევრობით განაგებდნენ რომს: რომულუსი, ნუმა პომპილიუსი, ტულუს ჰოსტილიუსი, ანკუს მარციუსი, ტარკვინიუს პრისკუსი, **სერვიუს ტულიუსი**, ტარკვინიუს ამაცი (სუპერბუსი). მეფის სიკვდილის შემთხვევაში, ახალი მეფის არჩევამდე, ირჩევდნენ ინტერრექსს – დროებით მეფეს. ამ თანამდებობას იკავებდნენ **სენატორები** რიგრიგობით, კენჭისყრის შედეგად. ინტერრექსი განაგებდა სახელმწიფო საქმეებს და პირველ რიგში, ამზადებდა მეფის არჩევნებს. დროებით მეფეს ირჩევდნენ 5 დღით, მაგრამ თუ ეს ვადა საკმარისი არ იქნებოდა მეფის არჩევნების მოსამზადებლად, შემდეგ 5 დღეს უკვე სხვა **მაგისტრაცი** იკავებდა ამ თანამდებობას და ასე გრძელდებოდა მეფის არჩევამდე. რესპუბლიკის ხანაში იმავე სქემით სარგებლობდნენ იმ შემთხვევაში, თუ ორივე **კონსული** დაიღუპებოდა. იყო შემთხვევები რესპუბლიკის ხანაში, როცა ინტერრექსების რაოდენობამ 14-ს მიაღწია (ლივიუსი, 8, 23). **სენატის** მიერ არჩეული მეფე უნდა დაემტკიცებინა კურიის **კომიციას**. შემდეგ **ავგური** აკვირდებოდა ღვთიურ ნიშნებს (**აუსპიცია**) და აკურთხებდა მეფეს (ინაუგურაცია). მხოლოდ ამის შემდეგ ითვლებოდა იგი ღვთის მიერ აღიარებულ მეფედ. შემდგომ კურიის ახალ კომიციამე ანიჭებდნენ მეფეს თანამდებობრივ ძალაუფლებას (**იმპერიუმი**). მეფის ფუნქციაში შედიოდა ახალი კანონების ინიციატივით შესვლა, ჯარის მთავარსარდლობა, ომის, მავის საკითხების გადაწყვეტა. მეფე იყო უმუნაესი მოსამართლე და ქურუმი, თუმცა მისი ძალაუფლება არ იყო შეუზღუდავი (სახალხო კრება, სენატი) და არც მემკვიდრეობით გადაეცემოდა. მეფეს ყოველთვის თან ახლდა 12 **ლიქტორი**. რომელთაც ხელში **ფასკები** ეპყრათ. წითელი გოგა, გვირგვინი, სკიპტრა, სპილოს ძვლის სავარძელი (sella curulis) სამეფო აგრიბუტიკას წარმოადგენდა, რაშიც მცნირები ეგრუსკულ გავლენას ხედავენ.

მეძავი (პროსტიტუტი), რომი (meretrices, mulieres quaesturiae) – პროსტიტუციით დაკავებული ქალები ცუდი რეპუტაციის პირებად (persona turpes) იწოდებოდნენ (იხ. ასევე **ინფამისი**), სანამ ისინი კანონიერ ქორწინებაში არ შევიდოდნენ. **სენა-**

ტორებს და მათ შვილებს მეძავებთან ქორწინება ეკრძალებოდათ. მეძავეს უნდა გაველოთ რეგისტრაცია, ისინი იხდიდნენ სპეციალურ გადასახადს. მეძავთან კავშირი არ ისჯებოდა როგორც სახელის გაგვხვა (stuprum) (იხ. ასევე **lex Iulia 45**).

მეფე, საქართველო – მონარქიული სახელმწიფოს მეთაურის ქართული წოდება. ივანე ჯავახიშვილი სტრაბონის წყაროებზე დაყრდნობით აღნიშნავდა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში მეფის ხელისუფლების მემკვიდრეობის წესი პირდაპირი მემკვიდრეობის წესი კი არ ყოფილა, არამედ უხუცესობის კანონზე იყო დამყარებული. კერძოდ, მეფის ხელისუფლება არა თავის მემკვიდრეს, არამედ მის ნათესაობაში ყველაზე უხუცეს პირს გადაეცემოდა. ამრიგად, იბერიის სათავეში სამეფო საგვარეულო იდგა. წყაროების თანახმად, სრულუფლებიან ხელისუფალს ქართულად „ხელმწიფე“ ეწოდებოდა. ახ. წ. VI ს-ში სპარსელებმა და ბიზანტიელებმა საქართველოში მეფის ხელისუფლება გააუქმეს. IX ს-ის დასასრულს „ქართველთა მეფის“ ტიტული პირველად აღარნახა II ბაგრატიონმა მიიღო. ფეოდალური საქართველოს განვითარებასა და გაერთიანებასთან ერთად ჩამოყალიბდა ქართველ მეფეთა წოდება – „მეფეთა-მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართუელთა, რანთა და კახთა“. მეფის ხელისუფლება საქართველოში XIX ს-ის დასაწყისამდე, რუსეთთან შეერთებამდე არსებობდა.

მეჭურჭლეთუხუცესი – „მეჭურჭლეთა“ უფროსი, ერთ-ერთი საპატიო **ვეზირი** გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში, რომელსაც სახელმწიფო ხაზინის მართვა ევალებოდა (იხ. **საჭურჭლე**). წყაროებში XII ს-დან გვხვდება, თუმცა, როგორც ვარაუდობენ, მეჭურჭლეთუხუცესობა გაცილებით ადრე არსებობდა. მას საჭურჭლისა და ქვეშევრდომი მოხელეების გარდა, აგრეთვე „ძველი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო“ და „ქალაქის ამირანი“ ექვემდებარებოდნენ, მაგრამ **სალარო** არ ემორჩილებოდა. მეჭურჭლეთუხუცესი **მსახურთუხუცესთან** ერთად ვეზირთა მეორე ჯგუფში შედიოდა. გადმოცემით, მას თავისი სამოხელეო ბეჭედი ჰქონდა.

მეხსიერებით დასჯა (damnatio memoriae) – სენატის მიერ გამოცხადებული მტრების მეხსიერებიდან წაშლის ცდა (მათი ქანდაკებების მოსპობა და ა. შ.); მეხსიერებიდან ამოშლა პირის, რომელმაც განსაკუთრებით მძიმე დანაშაული

ჩაიღინა. იგივეა, რაც სიკვდილის შემდეგ სახელის მივიწყება (ignominia post mortem).

მზითვი, რომი (dos = res uxoria) – მზითვად ძველ რომში ითვლებოდა ყველაფერი, რითაც ქორწინების შემდეგ ცოლი ზრდიდა მეუღლის ქონებას. ეს შეეხებოდა არა მარტო მაგერიალური ღირებულების მქონე ნივთებს, მიწის ნაკვეთს, ფულს, არამედ სხვადასხვა ვალებისაგან გათავისუფლებასაც. მზითვი ქმრისათვის განკუთვნილ საჩუქარს არ წარმოადგენდა, შესაბამისად, მასზე არ ვრცელდებოდა donatio-ს (**ჩუქება**) დასარეგულირებლად მოქმედი კანონები. პაგარძალს არ ჰქონდა სამართლებრივი უფლება მზითვზე, მაგრამ მზითვის მიცემა ქალისათვის ოჯახის უფროსის და უახლოესი ნათესავების მორალურ მოვალეობას წარმოადგენდა. მხოლოდ **იუსტინიანუსის** დროს მოხდა მამის (გამონაკლის შემთხვევაში დედის) სამართლებრივი დავალებულება მზითვის მიცემის თაობაზე. თავდაპირველად მზითვი მეუღლის ქონებას ერწყმოდა. ამასთანავე იყო იმის გამოცდილება, რომ კაცს უარი ეთქვა საცოლის მზითვზე (dos relegata) ან მიეცა წერილობითი გარანტია მზითვის უკან დაბრუნების შესახებ. მზითვის მიცემა – როგორც დამოუკიდებელი სამართლებრივი ინსტიტუტი – ჩამოყალიბდა ძვ. წ. III საუკუნიდან. ეკონომიკის განვითარებასთან ერთად გახშირდა როგორც ქორწინებები **conventium in manum**-ის გარეშე, ისე **განქორწინებები**. ამ დროიდან მზითვი განიხილება როგორც ქორწინების (**ქორწინება, რომი**) პერიოდში არსებული ქონება და ქორწინების შეწყვეტის შემთხვევაში, იგი უბრუნდება ქალს, რათა მას მიეცეს საშუალება ახალ ქორწინებაში შევიდეს სხვასთან. რესპუბლიკის პერიოდში ქალის უფლებას მზითვზე იცავდა actio rei uxoria. კლასიკურ ეპოქაში ქმარი ფორმალურად რჩებოდა მზითვის მეპატრონე და ცოლის მიერ სარჩელის შეგანის პირობებში (ქორწინების გაუქმების შემთხვევაში) მზითვი ცოლის ხელში გადადიოდა. ამ ქონების დანიშნულებას წარმოადგენდა ცოლის და მისი შვილის მაგერიალური უბრუნველყოფა. შესაბამისად, მზითვი არის ქონება, რომლის განკარგვის უფლებაც ჰქონდა ქმარს, მაგრამ სამართლებრივად იგი ცოლის საკუთრებას წარმოადგენდა. მზითვს იძლეოდა, როგორც ვთქვით, ოჯახის უფროსი ან ახლო ნათესავი. ხდებოდა მზითვის შეფასება (aestimatio dotis). მხარეები დეტალურად მოილაპარაკებდნენ პირობებზე, ვადაზე და იღებოდა ხელშეკრულება (pactum dotale). ამასთანავე ორივე მხარეს უნდა

დაეცვა მოლაპარაკების შედეგად დადგენილი წესები (არ შეიძლებოდა ცოლის მაგერიალური მდგომარეობის გაუარესება ან ქმრისათვის ამ ქონებიდან მიღებულ შემოსავალზე უარის თქმა). ქმარს უფლება ჰქონდა ქორწინების პერიოდში განეკარგა მზითვი, მიეღო შემოსავალი, მაგრამ არ ჰქონდა უფლება მისი გასხვისებისა **lex Iulia 25**-ის მიხედვით. ქორწინების შეწყვეტის პირობებში, ასეთი ხელშეკრულების არარსებობის შემთხვევაშიც ცოლს უფლება ჰქონდა უკან დაებრუნებინა მზითვი. თუ ქმრის მხრიდან ცოლი მზითვის დაბრუნებასთან დაკავშირებით იღებდა უარს, მას ჰქონდა უფლება დაეწყო სამართლებრივი ბრძოლა (edictum de altertudo). იუსტინიანუსის პერიოდიდან ქალის უფლებებს იცავდა exceptio non numeratae dotis. აღსანიშნავია ისიც, რომ რომ სასამართლო ითვალისწინებდა იმ ხარჯებსაც, რომლებიც ქმარს ჰქონდა გაღებული მზითვის შესანარჩუნებლად (impensae dotales). ცოლის სიკვდილის ან გაყრის შემთხვევაში ქმრის უფლებებს იცავდა retentions dotales propter liberos. სიკვდილის შემთხვევაში ცოლის ქონებიდან ყოველ ბავშვზე 1/5, ხოლო გაყრის შემთხვევაში – 1/6 გადადიოდა ქმრის ხელში.

მზითვი, საბერძნეთი (παρόιξ) – მზითვი კლასიკური პერიოდის (ძვ. წ. V-IV სს.) ბერძნული **ქორწინების** აუცილებელი კომპონენტი იყო. მზითვის შესახებ ყველაზე მეტი ცნობები ჩვენ ათენური წყაროებიდან გვაქვს. ათენელი მამები იმდენ ქალიშვილს ზრდიდნენ, რამდენის შესაფერისად გამზითვებაც მათ შეეძლოთ. მზითვის სიდიდე **კანონით** არ იყო განსაზღვრული. მზითვი დაახლოებით 10 მნიდან რამდენიმე გალანგამდე მერყეობდა. მზითვის სიდიდე **კირიოსის** თვითღირსების და პრესტიჟის გამომხატველი იყო. **დემოსტენეს** აზრით, ორი გალანგისა და რვა მნის ოდენობის მზითვი მამის სიმდიდრეზე მიუთითებდა. მიუხედავად გამზითვების ასეთი აუცილებლობისა, წყაროებში დადასტურებულია შემთხვევები, როცა **მეურვე** თავისი წინდაუხედაობის გამო ქალის გამზითვებას ვერ ახერხებდა. ასეთ დროს სხვები – მდიდარი ნათესავები და მეგობრები აფინანსებდნენ ქალიშვილის გათხოვებას. მოგვიერ ქალიშვილს ქალაქი ამზითვებდა. ეს იყო პატივისცემის გამოხატულება მათი მამებისადმი, რომელთაც ქალაქისთვის განსაკუთრებული სამსახური ჰქონდათ გაწეული. გამონაკლისის სახით იყო უმზითვო ქორწინების მაგალითებიც. მზითვის გარეშე დარჩენილ ქალიშვილს ხარჭად გახდომა ემუქრებოდა.

მზითვი უპირატესად თანხის, ან გარკვეულ თანხად შეფასებული უძრავი ქონებისაგან (სახლი, ავეჯი) შედგებოდა. პაგარძალს უფლება ჰქონდა მზითვისაგან დამოუკიდებლად ქმრის სახლში მცირეოდენი ქონება წაეღო, რაც **სოლონის** კანონმდებლობით სამი კაბითა და რამდენიმე არცთუ მაინცდამაინც ძვირფასი ნივთით შემოიფარგლებოდა (პლუგარქოსი, სოლონი 20. 4). ეს რჩებოდა ქალის საკუთრებაში, როგორც მისი პირადი ქონება. ამის გარდა ქორწილისას მეგობრები საპაგარძლოს საქორწინო საჩუქრებს აძლევდნენ. ქვრივები ხელახალი ქორწინების დროს ისეთსავე მზითვს იღებდნენ, როგორსაც დაუქორწინებელი ქალიშვილები.

მზითვი ქალისთვის საკუთრების ყველაზე მნიშვნელოვანი ფორმა იყო. ეს გახლდათ მამისეული ქონებიდან მისთვის განკუთვნილი წილი, რომელსაც იგი ქორწინების დროს იღებდა. უპირველესად იგი ქალის ეკონომიკური შენახვის მექანიზმი იყო. თავად ქალს მისი განაწილების უფლება არ ჰქონდა. ქმარს – მის ახალ მეურვეს, ამ ფულის ინვესტირება უნდა მოესდინა და მუდამხელველობა უნდა გაეწია ამ გზით მიღებული შემოსავლის გამოყენებისთვის. იგულისხმება, რომ ინვესტირებული კაპიტალიდან მიღებული თანხა ქალის შენახვის მექანიზმი უნდა ყოფილიყო. ვარაუდობენ, რომ წლიურად ეს თანხა ბაზისური თანხის 18%-ს შეადგენდა. კაპიტალურ თანხას ქმარი იშვიათად თუ კიდებდა ხელს ყოველდღიური მოხმარებისათვის.

ამ ფუნქციის გარდა, მზითვი ქალის დამცავ მექანიზმს წარმოადგენდა. გაყრის შემთხვევაში ქმარი ვალდებული იყო მზითვი უწინდელი მეურვისათვის დაებრუნებინა. თუ მას ამ დროისათვის უკვე დახარჯული ჰქონდა მზითვით გამოხატული თანხა, ეს ფული მას ვალად ედებოდა და წლიურად პროცენტები უნდა ეხადა. ვარაუდობენ, რომ ყოველწლიურად ეს თანხა 18% შეადგენდა. თუ იგი ამას არ შეასრულებდა, მის წინააღმდეგ საქმეს სასამართლოში აღძრავდნენ. ამდენად, ის პირობა, რომ ქმარს მზითვი უნდა დაებრუნებინა, ერთგვარად იცავდა ქალს ქმრის ინიციატივით წამოწყებული გაყრისაგან. ამასთან ქმრის ბოროტად მოქცევისაგან ქალს იცავდა მისი ოჯახის უფლებაც, შეეწყვიტა ქორწინება და მზითვი უკან გამოეთხოვა. ქმარს მზითვი იმ შემთხვევაშიც უნდა დაებრუნებინა, როცა განქორწინება ქალს ჰქონდა წამოწყებული. უფრო მეტი, ქმარი მზითვს მაშინაც აბრუნებდა, როცა იგი ცოლს ამ უკანასკნელის ღალატის გამო შორდებოდა. თუ ქმარი გარდაიცვალა და ოჯახს შვილი არ ჰყავდა, მზითვი ქალის უწინდელ მეურვეს უბრუნდებოდა.

მდგომარეობა არაა მთლად გარკვეული იმ შემთხვევაში, როცა ქალს მხოლოდ ქალიშვილი ჰყავდა.

მზითვის ინსტიტუტთან დაკავშირებით უდავოდ სპეციფიკური იყო ისიც, რომ ქალი რეალურად არ ფლობდა იმას, რაც **მემკვიდრეობით** მიიღო. იგი უბრალოდ მამაკაცი მემკვიდრისთვის საკუთრების გადამცემ ინსტრუმენტს წარმოადგენდა. მზითვთან დაკავშირებული წესების შესრულებაზე თავად სამოგადოება ზრუნავდა და ლეგალური თვალსაზრისით, ეს **არქონ ეპონიმოსის** პასუხისმგებლობის ქვეშ იყო. თითოეული ოჯახის საკუთრების შენარჩუნებასა და დაცვას ათენური სამოგადოებისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ზრუნავდნენ რა ქალებზე, როგორც საკუთრების გადამცემ საშუალებებზე, ისინი ამით, უპირველეს ყოვლისა, თავად საკუთრებას იცავდნენ. ქორწინებისა და მზითვის შესახებ არსებული კანონები გულისხმობდა როგორც ათენელი ქალის სოციალური უფლებების დაცვას, ისე სამოქალაქო კოლექტივის განსაკუთრებულობის შენარჩუნებას (იხ. **ქორწინება, საბერძნეთი; განქორწინება, საბერძნეთი**).

მზითვი, საქართველო – ქალს გათხოვებისას ეძლეოდა ქონება – მზითვი. გერმინი „მზითვი“ IX საუკუნის წერილობით ძეგლებში იხსენიება. ეს ქონება ქალს ქმრის ოჯახში მიჰქონდა. მზითვი, პირსანახავი და ნიშანი სამივე ეკუთვნოდა ცოლს და ქმარს უფლება არ ჰქონდა ეს ფასეულობანი განეკარგა. მზითვი მოძრავი და უძრავი ქონებისაგან შედგებოდა. მისი მოცულობა და შემადგენლობა ქალის ოჯახის სოციალ-ეკონომიკურ მდგომარეობაზე, მემკვიდრეობის წესზე იყო დამოკიდებული. ვისაც მზითვად სხვა ქონებასთან ერთად მამულსაც აგანდნენ, ის მზითვიან-მამულიანად ითვლებოდა; ვისაც მამული არ ჰქონდა და სხვა სახის ქონება კი მრავლად გააჩნდა, მას მზითვიანი ერქვა. ხოლო ის ქალი, ვისაც მხოლოდ ლოგინი ან სხვა უმნიშვნელო ქონება ჰქონდა, უმზითვოდ იწოდებოდა.

მზითვის რაოდენობას, რომელიც მზითვის წიგნში იყო აღნუსხული, ქორწილში აცნობდნენ დამსწრეებს. მზითვის მიცემა ხდებოდა ან ქორწილის წინ ან ქორწილში. ცოლ-ქმრის გაყრის შემთხვევაში მოძრავი ქონების სახით წაღებული მზითვი ქალს უბრუნდებოდა როგორც მისი პირადი საკუთრება. ხოლო თუ ქალი თავისი ნებით დაგოვებდა ქმრის ოჯახს, მისი ნამზითვი მამული ქალის მშობლების ოჯახში გადადიოდა. ქალი მას ვერ წაიღებდა, თუ იგი სხვას გაჰყვამოდა. იმ შემთხვევაში, თუ ქალი თავისი ნებით გაჰყვამოდა.

სხვა ქმარს, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით, „საქონელი“ ან „პირუტყვი“, რომელთაც ქალი თან წაიღებდა, მას ეკუთვნოდა და ქმარყოფილს მისი უკან გამოთხოვა არ შეეძლო. სოლო თუ ქალი სხვა ქმართან წასვლისას სახლიდან არაფერს წაიღებდა, იგი შემდგომში ვერაფერს ვერ მიიღებდა. ქალის სიკვდილის შემთხვევაში მზითვი მის შვილებს რჩებოდა. მკვლევართა აზრით, ქართული საკანონმდებლო ძეგლებიდან ჩანს, რომ ქალის მზითვი დაცულია იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ქალი მრუმობისთვის იყო გაგდებული.

ქალის გამზითვებას საქართველოს ბარში შედარებით მეტი ყურადღება ექცეოდა, ვიდრე მთიანეთში. მთიელთა ყოფაში ნივთიერი ქონების ნაცვლად არსებობდა საქონლის გაგანის წესი, რასაც სათავნო ერქვა. ამასთან სათავნო ეწოდება ქალის პირად ქონებასაც, რომელიც მას ქმრის სახლში მიაქვს (იხ. ქორწინება, საქართველო; განქორწინება, საქართველო).

მზითვი, სვანეთი – სვანეთში ქალს ქორწილის დღესვე აძლევდნენ ახალთახალ განისამოსსა და ფეხსაცმელს, ვერცხლის საყურეებსა და ვერცხლისავე გულზე ჩამოსაკიდებელ სამკაულს, ასევე ქვეშაგებს შეძლებისდაგვარად. ერთი წლის შემდეგ ქალს მშობლებისგან ეკუთვნოდა ერთი ძროხა, სამი ცხვარი, ორი ნეზვი ღორი, დედალ-მამალი თხა და ერთი მანდუკი.

გარდა ამისა, ქალს უფლება ჰქონდა, თავის სასარგებლოდ დედ-მამის სახლში ოთხფეხა საქონელი გაეშენებინა. ყოველ ახალ წელიწადს გათხოვილ ქალიშვილს, მის ქმარსა და შვილებს მაგერიალური შესაძლებლობის ფარგლებში აძლევდნენ 1 მანეთიდან ძროხით, ხარითა თუ ცხენით დამთავრებული. ყოველი ლხინის დროს ქალიშვილს ქმარშვილებიანად დედ-მამის სახლში პატივებდნენ. თუ ქალს ღარიბი ქმარი ჰყავდა, მშობლები ვალდებულნი იყვნენ, შვილი ჩაეცვათ-დაეხურათ, გაჭირვების შემთხვევაში ქალიშვილის შვილებიანად რჩენასაც მშობლები კისრულობდნენ. ზოგიერთ საზოგადოებაში დედ-მამამ ქალიშვილი, ქმარი და ერთ-ერთი შვილი წელიწადში ოთხჯერ უნდა დაჰაგიყოს. როდესაც მშობლების სახლში მსხვილი ოთხფეხა საქონელი დაიკვლებოდა, გყავიდან ქალიშვილს საქალამნეს აძლევდნენ. გათხოვილი ქალი დედ-მამის ოჯახში თითქმის ისეთივე უფლებით სარგებლობდა, როგორც ერთ-ერთი წევრი. თუ ქალს სტუმარი მოუვიდოდა და ქმრის სახლში ვერ უმასპინძლდებოდა, მაგალითად, თუ არ ჰყავდა წვრილფეხა საქონელი და სხვა რამ, მშობლების სახლიდან მოჰქონდა ყველაფერი.

მილგიადესი (Μιλτιάδης) – ათენელი მხედართმთავარი. დაახლ. ძვ. წ. 550-489 წწ. ათენური არისტოკრატიული გვარის – ფილაიდების ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი. ძვ. წ. 584 წ-ს ჰიპიასმა იგი თრაკიის ქერსონესში ათენელთა ახალშენის მმართველად გაგზავნა მას შემდეგ, რაც სტესაგორასი – მილგიადესის ძმა და ახალშენის უწინდელი მმართველი ბრძოლის დროს მოკლეს. მილგიადესმა შური იძია ძმის მკვლელებზე, ქერსონესის მმართველები შეაბორკინა და გირანია დაამყარა.

მილგიადესმა ცოლად შეირთო თრაკიელი მეფის – ილოროსის ქალიშვილი – ჰეგესიპილე, რომელმაც მას კიმონი გაუჩინა. სხვა შვილები მას ათენელ ქალთან წინა ქორწინებიდან ჰყავდა.

გარკვეული პერიოდი მილგიადესი იძულებული იყო დაეგოვებინა ქერსონესი. ჰეროდოტეს მიხედვით, ეს მილგიადესის ქერსონესში მისვლის მესამე წელს სკვითების ექსპანსიით იყო გამოწვეული. სკვითების წასვლის შემდეგ ის თრაკიელებმა უკან დააბრუნეს.

ღარიოსის ევროპაში შესვლის დროს მილგიადესი მის ხელქვეითად გვევლინება და სკვითებთან ლაშქრობისას თან ახლავს (ძვ. წ. 512 წ.). ჰეროდოტეს ცნობა, რომლის მიხედვითაც მილგიადესი ურჩევდა ღარიოსის მიერ ხიდის დამცველად დაყენებულ იონიელებს, ეს ხიდი დაეხრიათ და ამით სპარსელებისთვის უკან დაბრუნების საშუალება მოესპოთ, თანამედროვე მეცნიერებაში არ არის ერთმნიშვნელოვნად გაზიარებული, რადგან ღარიოსს მილგიადესი არ დაუსჯია. უფრო მეტიც, როდესაც მისი ვაჟი ფინიკიელებმა გყვედ ჩაიგდეს და ღარიოსს დასასჯელად გადასცეს, სპარსეთის მეფემ შეიწყალა და თავისთან კეთილდღეობაში აცხოვრა. მილგიადესი მონაწილეობას იღებდა იონიელთა აჯანყებაში. როცა მან შეიგყო, რომ სპარსეთის მოკავშირე ფინიკიელები გენედოსზე იყვნენ, იგი მათ გაექცა და ათენში გაემართა. იმბროსთან მისი გრიერი ძლივს დაუსხლგა ხელიდან ფინიკიელებს, თუმცა მათ მოახერხეს, რომ მისი ვაჟი გყვედ ჩაეგდოთ.

ათენში ჩამოსვლის შემდგომ მილგიადესი აქტიურად გამოდის პოლიტიკურ არენაზე და იმ დროს ერთ-ერთ ყველაზე გავლენიან გვარს – ალკმეონიდებს უპირისპირდება. პოლიტიკურმა მოწინააღმდეგეებმა მილგიადესს ბრალი დასდეს, რომ მან ქერსონესში გირანია დაამყარა. მაგრამ სასამართლოში იგი გამართლებულ იქნა, რის შემდეგაც პოლიტიკურ სარბიელზე მილგიადესი ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი ფიგურა გახდა.

ამ დროს საბერძნეთში სპარსეთის ექსპანსია იწყება. ათენელ პოლიტიკოსთა წინაშე ათენის დაცვის საკითხი დგება. მილგიადესი მიიხსენებდა, რომ ათენელებს სახალხო ლაშქარი უნდა შეექმნათ. ამით იგი **თემისგოკლეს** უპირისპირდებოდა, რომელიც სამღვათ ძალას ანიჭებდა უპირატესობას. მარათონის ველზე სპარსელების დაბანაკების შემდეგ მილგიადესი მოითხოვდა დაუყოვნებლივ შებრძოლებოდნენ მგერს, რადგან ეშინოდა, რომ ნებისმიერი დაყოვნება გააძლიერებდა პერსოფილური ელემენტების აქტივობას საკუთრივ ათენელებში და მათ კატასტროფამდე მიიყვანდა. ისტორიკოსთა გადმოცემით, ბრძოლის დაუყოვნებლივ გამართვის თაობაზე **სტრაგეგოსთა** აზრი ორად გაიყო. ხუთი მათგანი მილგიადესს უჭერდა მხარს, ხუთიც საწინააღმდეგო მოსაზრებას იცავდა. მაშინ მან მოუხმო მეთერთმეტეს – პოლემარქოს კალიმაქოსს, რომელიც მხედართმთავრის თანაბარი უფლებით იყო აღჭურვილი, მოახერხა მისი მიმხრობა, რის შემდეგაც ბრძოლის გამართვის საკითხიც მილგიადესის სასარგებლოდ გადაწყდა. მარათონთან ბერძნების მიერ მოპოვებულმა გამარჯვებამ იგი არა მარტო ბერძნულ-სპარსული ომების, არამედ, საერთოდ, საბერძნეთის ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო ფიგურად გახადა.

ამგვარი დამსახურების ფონზე ერთობ საგაღალღოდ მოჩანს მილგიადესის პოლიტიკური კარიერისა და ცხოვრების დასასრული. როდესაც ძვ. წ. 489 წ-ს მისი წინამძღოლობით ათენელთა სამღვათ ექსპედიცია მარცხით დამთავრდა, მილგიადესის მგრებმა მის წინააღმდეგ საქმე სასამართლოში აღძრეს და მას ათენელთა მოგყუება დააბრალეს. ბრძოლის დროს დაჭრილი მთავარსარდალი იმდენად ცუდად იყო, რომ სასამართლო პროცესზე ლაპარაკიც არ შეეძლო. მილგიადესს მისი მეგობრები იცავდნენ და ათენელებს მის დამსახურებებს – მარათონთან გამარჯვებას და მათთვის ლემნოსის გადაცემას ახსენებდნენ. მილგიადესი სიკვდილით დასჯას გადაურჩა, თუმცა სასამართლომ 50 ტალანტით დააჯარიმა. ჯარიმის გადახდა მას არ დასცალდა, რადგან მალე პაროსზე მიყენებული ჭრილობებისაგან გარდაიცვალა.

მისილია (missilia) – წვრილი საჩუქრები, ძირითადად ფული, რომელსაც დღესასწაულის დროს ისვროდნენ ხალხში და ვინც დაეუფლებოდა მას, იმის საკუთრებაში რჩებოდა.

მიწა (ager) – მიწა რომში სხვადასხვა კატეგორიად იყოფოდა:

Ager arcifinus, ager arcifinalis – მიწის ნაკვეთი, რომელსაც აქვს ბუნებრივი საზღვრები (მდინარე, მთა და ა.შ.).

Ager colonicus – რომის სახელმწიფო მიწების ნაწილი, რომელიც გადაეცემოდა რომაელ მოქალაქეებს ან მოკავშირეებს კოლონიის დაარსების შემთხვევაში.

Ager compascus – სახელმწიფო მიწის ის ნაწილი, რომელიც მიწათმოქმედებისათვის არ გამოიყენებოდა, ძირითადად თემის საძოვრები.

Ager decumanus – მიწის ნაკვეთი, რომელიც იბეგრებოდა გადასახადით (decuma – ნაგურალური პროდუქტის 1/10).

Ager desertus – მიწები, რომლებიც მეპატრონეების მიერ არის მიტოვებული.

Ager genticius – გვარის საკუთრებაში მყოფი მიწა.

Ager limitatus – მიწის ნაკვეთი, რომელიც მოზომილი არის მიწისმზომელის (agrimensores) მიერ, განსხვავებით ager arcifinus-ისგან.

Ager locatus ex lege censoria – სახელმწიფო მიწა, რომელსაც ცენზორები იჯარით აძლევდნენ იმ პირს, რომელიც უფრო მომგებიან წინადადებას წარმოადგენდა.

Ager occupatorius – სახელმწიფო მიწა ბუნებრივი საზღვრებით, რომელსაც გრადიციულად არ ამუშავებდნენ. ამ გიპის ნაკვეთები თავისუფლად შეიძლებოდა გადაეცემოდათ პაგრიციებს დროებით სარგებლობაში, თუმცა გარკვეული პერიოდის შემდეგ ეს ნაკვეთები კერძო საკუთრებაში გადადიოდა.

Ager captivus – დაპყრობილი მიწები, რომლებიც რომის სახელმწიფო გერიგორიის ნაწილი ხდებოდა.

Ager optimo iure privatus – კერძო საკუთრებაში არსებული მიწის ნაკვეთი, რომელიც თავისუფალია გადასახადებისაგან.

Ager privatus – კერძო საკუთრებაში არსებული მიწის ნაკვეთები სახელმწიფო მიწისაგან (**ager publicus**) განსხვავებით.

Ager privatus vectigalisque – მიწის ნაკვეთი, რომელსაც ყიდულობს კერძო მესაკუთრე სახელმწიფოსაგან. ამასთანავე შეძენისას მესაკუთრის ხელში სამუდამოდ გადადის ეს ნაკვეთი, თუმცა უნდა გადაიხადოს საიჯარო გადასახადი – ვექტიგალი (გარდამავალი საფეხური საზოგადოებრივ და კერძო საკუთრებას შორის).

Ager provincialis – fundus provincialis – პროვინციის მიწები, რომლებიც კერძო საკუთრებას არ წარმოადგენდა, ეკუთვნოდა ან რომაელ ხალხს ან იმპერატორს.

Ager Romanus – რომის სახელმწიფო მიწები, განსხვავებით მოკავშირეთა მიწებისაგან.

Ager scripturarius – საერთო საძოვრები, რომლებიც კერძო პირებს გადაეცემოდათ.

Ager stipendiarius – სახელმწიფო მიწა სენატის პროვინციაში, რომელიც გადაეცემოდა მფლობელს და იბეგრებოდა სპეციალური გადასახადით **სტიპენდიით**.

Ager tributatus – სახელმწიფო მიწები პრინციპსის პროვინციაში, რომელიც **ტრიბუტუმით** (tributum) იბეგრებოდა (1% შემოსავლიდან).

Ager trientabilis fruentus datus – სახელმწიფო მიწები, რომლებიც სახელმწიფოში არსებული მძიმე ფინანსური მდგომარეობის დროს რეალური ფასის მესამედ თანხაში გადაეცემოდა კერძო პირებს, მაგრამ ითვალისწინებდა უკან გამოსყიდვის შესაძლებლობას.

Ager vectigalis – სათემო ან სახელმწიფო მიწები უვადოდ გადაცემული იჯარით.

მიწის მფლობელობა, სვანეთი – კანონიერი მემკვიდრის საკუთრებას შეადგენდა ადგილები: სახნავ-სათესი, სათიბი, გყე, საბალახო. პაგრონს უფლება ჰქონდა ადგილის გაყიდვისა. გაყიდვის შემთხვევაში იგი ვალდებული იყო ადგილი მიეყიდა თემისთვის. თუ თემში ვერავინ შეძლებდა გასაყიდად განსამზღვრული ფასის გადახდას, პაგრონს ნება ჰქონდა მიეყიდა ახლობელი ნათესავისთვის ან თუნდაც უცხო პირისთვის. თემის რომელიმე წევრის სახლ-კარი აუცილებლად თემშივე უნდა გაყიდულიყო. თუ ერთი მოსახლე ვერ გასწვდებოდა ფასს, მთლიანად თემი აგროვებდა ფულს და ყიდულობდა. თემის შემდეგ სახლ-კარი შეეძლო ეყიდა გამყიდველის სიძეებს იმ შემთხვევაში, თუ სიძეები და სახლის პაგრონი ერთ სოფელში ცხოვრობდნენ. სხვა სოფელს, თუნდაც სიძეებს, თემი არ აძლევდა ყიდვის ნებას. ნაყიდი ადგილი მყიდველის საუკუნო საკუთრებად ითვლებოდა. არც წერილობითი საბუთი და არც მოწმეები ადგილის ყიდვისთვის საჭირო არ იყო. ნასყიდობის დარღვევა და მოშლა არ შეიძლებოდა. ადგილის მყიდველი ვალდებული იყო, გამასპინძლებოდა გამყიდველს ოჯახითურთ და ყოველი ახალი წლის მეორე-მესამე დღეს მიეცა თითო **ლერქვაში**.

სვანეთში სახნავი მიწა საერთო მფლობელობაში არ იყო. საზოგადო, სასოფლო და სათემო მფლობელობას წარმოადგენდა სამწყემსო საძოვარი ადგილები, სათიბები მთებში და ზოგიერთი გყე. **საზოგადოების** თითოეულ წევრს საზოგადო ადგილებში თანასწორი უფლება ჰქონდა, სოფლისას – სასოფლოში და თემისას

– სათემოში. სათიბი და საბალახო ადგილებით სარგებლობას ერთმანეთს ვერავინ დაუშლიდა.

მკვლელობა (parricidium) – მკვლელობა, მოგვიანებით ძირითადად მამის ან სხვა წინაპრის მოკვლა, ერთ-ერთი უძველესი ფორმა საზოგადოებრივი დანაშაულისა. ეს დანაშაული ძალიან მკაცრად ისჯებოდა. ბრალდებულს ჩასვამდნენ ტყავის გომარაში იმ ცხოველთან ერთად (გველი, მაიმუნი, მამალი, ძაღლი), რომელთაც მოჰქონდათ უბედურება და გადააგდებდნენ მდინარეში ან ზღვაში.

მოადი – სასამართლო პროცესის მონაწილე მხარე – მომჩივანი ან მოპასუხე XVI-XVIII სს-ის საქართველოში. **ვახტანგ VI**-ის სამართლის მიხედვით, მოსამართლეები ორივე მოდავე მხარეს იბარებდნენ. ჯერ ერთ მხარეს უსმენდნენ და მის საჩივარს იწერდნენ, შემდეგ კი მეორე მოადს ალაპარაკებდნენ და ნათქვამს ინიშნავდნენ (მუხლი 24, 143, 216).

მოკვეთა, საქართველო – სასჯელის სახე ძველ საქართველოში, რომელიც დამნაშავის საცხოვრებელი ადგილიდან გაძევებას ითვალისწინებდა. მართლმსაჯულების თანახმად, მოკვეთა ეკისრებოდათ ღალატის, ამბოხების, მევახშეობისა და სხვა მძიმე დანაშაულისათვის. მთიელთა ჩვეულებითი სამართალი თემიდან მოკვეთას აწესებდა. ასევე დასაშვები იყო, რომ მონანიებული და გამოსწორებული დამნაშავე თემს კვლავ თავის წევრად მიეღო.

მოლარე – სალაროს დაბალი მოხელე ძველ საქართველოში. მოლარეები ემორჩილებოდნენ მოლარეთუხუცესს, რომელსაც სალაროს მთავარი ყუთი ებარა. **მეფის** საჩუქარი სტუმრისათვის მოლარეებს უნდა მიერთმიათ. მათ სარგოს შეადგენდა სტუმართაგან მიღებული საჩუქარი, „რაც სტუმარს ენამუსებოდეს“ და სალაროში შესული საჩუქრების სალაროდან გაცემული ჯამაგირის წილი. მოლარეები ჰყავდა როგორც მეფეს, ასევე დედოფალსა და ფეოდალებს.

მონარქია (βασιλεία) – ბერძნული მონარქია მოიცავს რამდენიმე ერთმანეთისგან განსხვავებულ ინსტიტუტს. „გმირთა ეპოქის“ **მეფობა** აღნიშნავს მიკენური პერიოდის სამეფო ხელისუფლებას, ისევე როგორც ჰომეროსის პოემებისა და ლეგენდარული მეფეების სამეფო ხელისუფლებას. მისი ღერძი იყო სამხედრო

წინამძღოლობა, მაგრამ მიკენელი მეფეები იმავე დროს მეფე-ქურუმები და დახვეწილი სამეფო კარის მეთაურებიც იყვნენ. მიგრაციათა ახალი გაღლის პირობებში მეფე კვლავ გომის სამხედრო მეთაურად რჩებოდა. სპარგელი და, უფრო მეტად, მაკედონელი მეფეები მეფობის ამ ტიპის გადმონაშთად გვევლინებიან. ეს იყო მემკვიდრეობითი მეფობა. მეფის ძალაუფლება შემღვდული იყო სხვა „მეფეებით“, ე. ი. **არისტოკრატიული** გვარების მეთაურებითა და მათი საბჭოებით.

ბერძნული მონარქიის მეორე ტიპს წარმოადგენდა ის, რასაც ბერძნები **ტირანიას** უწოდებდნენ – ინდივიდუალური და ხალხის ფენებზე დაფუძნებული მმართველობა, რომელიც არისტოკრატიული პოლისიდან იყო აღმოცენებული. მონარქიის მესამე სახეობა უფრო თეორიული ხასიათისა გახლდათ. ძვ. წ. V ს-ის ბერძნები მონარქიას უმთავრესად ბარბაროსული დესპოტიზმის სახით იცნობდნენ. სოფისტებისა და სოკრატული სკოლის პოლიტიკურმა ფილოსოფიამ, რომელიც დემოკრატიას ებრძოდა, ჩამოაყალიბა ყველაზე ძლიერი თუ საუკეთესო კაცის მმართველობის იდეალი, მმართველისა, რომელიც მმართველი ბუნებით იყო. ქსენოფონსა და ისოკრატესზე დიდი გავლენა მოახდინა მონარქიის დაფუძნების მოგიერთმა რეალურმა მცდელობამ (მაგ., სირაკუსის ახალი ტირანია, კვიპროსის მეფეები, კარიელი მავსოლუსი). ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოებისა და ფილიპე მაკედონელის კონფლიქტმა ასახვა ჰპოვა დემოკრატიული და მონარქისტული იდეების დაპირისპირებაში. ელინისტურმა მონარქიამ გააერთიანა მაკედონიის სახალხო მეფობა, ბერძენი „სამეფო კაცის“ ინდივიდუალური ამბიციები და თეოკრატიული დესპოტიზმის აღმოსავლური ტრადიციები.

მონები (δῆμοι), **მონობა** (δουλεία) საბერძნეთი – მონა მოკლებულია როგორც პირად უფლებებს, ასევე ქონებას და თვითონ არის საკუთრების ობიექტი, ანუ სხვისი საკუთრება. თავდაპირველად მონების წყარო ომის ან მეკობრეობის შედეგად მოპოვებული ნადავლი იყო. ბერძნები კაცებს ხოცავდნენ, ქალებსა და ბავშვებს ატყვევებდნენ. ცყვეებს, წარმომავლობის, გარეგნობის, განსწავლულობის მიხედვით სხვადასხვა ბედი ელოდა. ზოგი მძევლად რჩებოდა გამოსყიდვამდე ან განთავისუფლებამდე, ზოგი ახალი პაგრონის ოჯახის წევრი თუ მეგობარი ხდებოდა, უმრავლესობა კი მონად იქცეოდა და სხვადასხვა შავ თუ ნაკლებადპრესტიჟულ სამუ-

შაოს ასრულებდა პაგრონის მეურნეობაში. მიკენურ ტექსტებში ცყვეებს, შესაძლოა, აღნიშნავდა გერმინი ra-wi-ja-ja, ხოლო „მონის“ აღნიშვნელი გერმინი საერთოდ არ გვხვდება. do-e-ro / დისლოს აქ მხოლოდ „მსახურს“, სხვის სამსახურში მყოფ პირს ნიშნავს, განურჩევლად მისი პირადი თავისუფლების ხარისხისგან. გერმინი დისლოს ჰომეროსის ეპოსში არ გვხვდება, მაგრამ ეჭვს არ იწვევს, რომ პოეგისათვის ეს სიტყვა უცხო არ იყო. ამ მტკიცების საფუძველს იძლევა იმავე ძირიდან ნაწარმოები გერმინების (δῆμι, δουλοσύνη, δού(ε)λος) მოხსენიება. მათი ზუსტი მნიშვნელობის დადგენა ჭირს. დისმი მხოლოდ ორჯერ გვხვდება გამორჩეული ცყვე ქალების მიმართ და შეიძლება „უკანონო ცოლადაც“ ითარგმნოს, ხოლო ორი დანარჩენი ზოგადად „გაჭირვებულ მდგომარეობად, უბედურებად“, მაგრამ თითქოს ამკარაა, რომ ეს გერმინები სწორედ თავისუფლებადაკარგულ ადამიანთა მძიმე ხვედრს ასახავენ.

კლასიკური ხანის ბერძნულში დისლოს იხმარება „არათავისუფალთა, მონათა“ ერთ-ერთ ძირითად აღნიშვნელ გერმინად. ჰესიოდესთან იგი არ არის დადასტურებული, არქაულ ლირიკაში იშვიათად გვხვდება (პირველად, ალბათ, არქილოქოსთან), შემდგომში კი – საკმაოდ ხშირად, სავარაუდოა, „არათავისუფალთა“ ზოგადი, სამართლებრივი მახასიათებლის როლში. როგორც იურიდიულ აქტებში, მაგ., გორგინის კანონებში, ასევე სხვადასხვა ჟანრის ტექსტებში სწორედ ის უპირისპირდება „თავისუფალს“.

გერმინები, რომლებსაც ჰომეროსი „მონების“ აღსანიშნავად იყენებს, არ წარმოადგენენ სინონიმებს, ან ერთი რიგის ცნებებს და სხვადასხვა სემანტიკურ ველს განეკუთვნებიან.

ა) ჰომეროსის ἀνδράποδοι, ისევე როგორც კლასიკური ხანისა, საომარ ნადავლს აღნიშნავს, ქონების ნაწილს. ამ კატეგორიის ხალხის სრულიად უუფლებო მდგომარეობა ეჭვს არ იწვევს.

ბ) ჰომეროსთან δμῶς, ἀμφίπολος, οἰκέτης, კლასიკური οἰκέτης, θεράπων-ის მსგავსად, აღნიშნავენ, ძირითადად, არათავისუფალ, ზოგჯერაც, ალბათ, თავისუფალ მსახურებსა და სახლის, ოჯახის წევრებს, სხვადასხვა ცხოვრებისეულ სიტუაციებში. მათგან ყველაზე ხშირად გვხვდება δμῶς. ეს გერმინი ჰომეროსთან და ჰესიოდესთან „არათავისუფალთა“ თუ „ნახევრადთავისუფალთა“ ძირითად მახასიათებლად გვევლინება. ἀμφίπολος მათგან გამორჩეული, პრივილეგირებული, მაგრამ მაინც გარკვეულწილად თავისუფლებაშემღვდული მსახურია.

ამ სემანტიკური ველის გერმინების შეცვლა ჰო-

მეროსის ეპოქიდან კლასიკურ ხანამდე ერთგვარი ფსიქოლოგიური მექანიზმითაც შეიძლება აიხსნას: ყოველდღიურ ცხოვრებაში „მონების“ აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ნეიგრალური გერმინები, რომლებიც ზოგადად სახლისადმი კუთვნილებას გამოხატავდნენ და არ მოიცავდნენ აუცილებლად არათავისუფლების გაგებას. მას მერე, რაც ასეთი სიგყვის მნიშვნელობა დავიწროვდებოდა და ის უკვე „მონის“ სინონიმი ხდებოდა, მას ენაცვლებოდა სემანტიკურად მსგავსი სხვა ნეიგრალური გერმინი, რაც სახლში მყოფი მონის ან ყმის პიროვნული ღირსების გრძნობისათვის ანგარიშის გაწევის შედეგი უნდა ყოფილიყო. თუმცა, ცხადია, რომ საუკუნეთა მანძილზე არსებითი ცვლილებები მოხდა მონობის, არათავისუფლების ინსტიტუტის განვითარებაში, რაც გერმინოლოგიაშიც აისახა.

პოლისების უმრავლესობაში თავის მიწაზე თითოეული ოჯახი დამოუკიდებლად ეწეოდა მეურნეობას, საკუთარ მოსავალსა და საკუთარ ნახელავს სჯერდებოდა. კარჩაკეტილი, მარგივი მეურნეობა მწირ მიწაზე არ ქმნიდა პირობებს სხვისი შრომის ფართო ექსპლოატაციისათვის. ჰესიოდე გვამცნობს, რომ ბეოტიელ გლეხს შეიძლებოდა ორიოდ ყმა (δμῶς) ჰყოლოდა დამხმარედ. საკვებ რაციონებზე მსჯელობისას (სამუშაონი და დღენი, 550-1) საქონელი და ყმები ერთად მოიხსენიებიან, რამაც მონისადმი უფრო გვიანდელი დამოკიდებულება შეიძლება მოგვაგონოს. ამ შთაბეჭდილებას ეხმიანება ნაყიდი ადამიანების გამოჩენა ეპოსში: ჰომეროსთან – ევმეოსი და ევრიკლეა, ჰესიოდესთან – გლეხის ნაკვეთში მომუშავე მხევალი (სამუშაონი და დღენი, 405-7). მართალია, მონებით ვაჭრობა უკვე დასტურდება ძვ.წ. VIII ს-ში, მაგრამ ის არ იყო ამ ეპოქისათვის დამახასიათებელი. თვით ბერძენი ავტორების აზრით, ეს მოვლენა ძვ.წ. VII ს-ში იღებს სათავეს, ხოლო „მონობის“ (δοῦλεία) ძველი ფორმა ღორიელთა მიერ დაპყრობილი გერიგორიების ადგილობრივი მოსახლეობის დაყმევება იყო. მიწა გამარჯვებულთა საკუთრებად გამოცხადდა, მაგრამ დასამუშაველად ყოფილ პაგრონებს გადაუნაწილდა. სხვადასხვა რეგიონებში დამორჩილებული მოსახლეობის ბედი საგრძნობლად განსხვავებული იყო. თესალიელი პენესტებისა (πενέσται) და კრეტელი კლაროტების (κλαρώται) უღელი არ უნდა ყოფილიყო განსაკუთრებით მძიმე. მათი პირადი ქონება და გარკვეული ადამიანური უფლებები კანონითაც იყო დაცული. ამის საპირისპიროდ, პრინციპულად იმავე გიპის არათავისუფალთა, სპარტელი ჰელოტების (ἑλωῖται) ბედი ბერძნებს

„მონობის“ ყველაზე მძიმე ფორმად ესახებოდათ. სპარტისადმი კეთილად განწყობილი ბერძენი ავტორებიც კი ვერ მალავენ, რომ ლაკონიისა და მესენიის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის (ჰელოტები რიცხვით სპარტელებს ათჯერ მაინც აღემატებოდნენ) მორჩილების შესანარჩუნებლად სპარტა პერმანენტულ რეპრესიებს მიმართავდა. საოცარია, მაგრამ ჰელოტების ერთ ნაწილს ნაგურალური გადასახადის გარდა, დამხმარე სამხედრო სამსახურიც ეკისრებოდა. როგორც წესი, ომში მიმავალ სპარტელს მოსამსახურედ რამდენიმე ჰელოტი მიჰყვებოდა. განსაკუთრებული გასაჭირის ჟამს ჰელოტებს ბრძოლაშიც რთავდნენ, რისთვისაც მათ თავისუფლება ეძლეოდათ. ამდენად, მიუხედავად ცხოვრების უმძიმესი პირობებისა, ჰელოტებს, რომლებსაც სახლი, მიწა და გარკვეული სამხედრო ვალდებულებები ჰქონდათ, ვერ ჩავთვლით „მონებად“. ღორიელთა მიერ დამორჩილებული მოსახლეობის რეალური სტატუსი საკმაოდ მუსტად განსაზღვრა ჯერ კიდევ ახ.წ. II ს-ში პოლუქსმა: „თავისუფალთა და მონათა შორის“ – μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων.

განსხვავებული გზით წარიმართა „არათავისუფლების“ ინსტიტუტის განვითარება ათენში. თავდაპირველად, თემის თავკაცები, თუნდაც **ბასილევსები** სამეურნეო თვალსაზრისით დიდად არ გამოირჩეოდნენ სხვათაგან და რეალურად შეძლებული და პატივცემული გლეხები იყვნენ. მათ ოიკოსურ მეურნეობებში, სახლის თავისუფალ წევრებთან ერთად, სავარაუდოა, მუშაობდნენ ომში მოპოვებული ან ფინიკიელ მეკობრეთაგან შეძენილი გყვეებიც, მაგრამ მცირე რაოდენობით. ძვ. წ. VIII-VII სს-ში, სამეურნეო აღმავლობისა და სოციალური დიფერენციაციის გაღრმავების პირობებში შესაძლებელი გახდა არათავისუფალი შრომის შედარებით ფართოდ გამოყენება. **დრაკონის** კანონებში (ძვ. წ. 624 წ.) შეიძლება უკვე დავინახოთ მინიშნება ათენში მონების არსებობაზე. ამ დროისათვის ბერძნები ჩაებნენ მონებით ვაჭრობაში. მაგრამ არათავისუფალი სამუშაო ძალის ძირითადი წყარო სავალო კაბალა იყო. წვრილ გლეხურ მეურნეობებს გაუჭირდათ ახალ ეკონომიკურ სიგუაციასთან შეგუება. გლეხების ნაწილი **ევპატრიდებისაგან** ვალეებს იღებდა. გადაუხდელობისათვის ისინი მიწას კარგავდნენ და საკუთარ ნაკვეთებზე მევალის მოიჯარადეებად (ἐκτιμῶροι) მუშაობდნენ. მათი პირადი თავისუფლებაც საფრთხეში იყო. მრავალი მათგანი უცხოეთში გაიყიდა მონად. სავალო კაბალაში ჩავარდნილი გლეხების, ჰეკტემორების მდგომარეობას სოლონი აღნიშნავს

გერმინით *δυσλοστυ*, თუმცა „მონებად“ მათი მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი თუ იქნა. ძვ.წ. 594 წ-ს სოლონმა გააუქმა ვალები (სეისახთია) და ათენელთა შელახული უფლებები აღადგინა. აიკრძალა ვალების გამო თავისუფალი ადამიანის მონად გაყიდვა. შეიცვალა მეურნეობის ორიენტირება სასაქონლო წარმოების სასარგებლოდ, რასაც საერთაშორისო ვაჭრობაში ათენელთა ოდნავ დაგვიანებული, მაგრამ აქტიური ჩართვა მოჰყვა. სოლონის რეფორმებმა, ერთის მხრივ, უზრუნველყო **მოქალაქეთა** პირადი თავისუფლების ხელშეუხებლობა და, მეორეს მხრივ, გზა გაუხსნა ნაყიდი უცხოელი მონის შრომის ფართო გამოყენებას. სოლონის დროისათვის „თავისუფალი-არათავისუფალი“ დაპირისპირება არა მარტო არსებობს, არამედ გააზრებულიც არის და გერმინოლოგიურად გაფორმებულიც. სწორედ აქედან მოყოლებული შეიძლება ათენში „მონობის“ მზარდ მნიშვნელობაზე საუბარი. სავარაუდოა, რომ ძვ.წ. VI ს-ში ნაყიდი მონების რიცხვი სწრაფად მაგულობდა. **პისისგრაგოსის** მემკვიდრეთა **გირანის** დამხობისას გაწეული თანადგომისათვის **კლისთენესმა**, არისტოკრატულ ცნობით (პოლიტიკა, 1275b 34ff.), **მეგეკებსა** და განთავისუფლებულ მონებს **მოქალაქეობა** მისცა. ბრძოლის წინ განთავისუფლებული მონები ეხმარებოდნენ ათენელებს მარათონის ველზე (პავსანიასი, I 32, VII 15). „მონის განთავისუფლების“ აქტი უცუარი საბუთია იმისა, რომ „არათავისუფლება“ იურიდიულ სტატუსს წარმოადგენდა. „განთავისუფლებას“ პირველად ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულს ვხვდებით, რაც „არათავისუფლებასთან“ დაკავშირებული იურიდიული ნორმების გაჩენის თარიღზე უნდა მიგვითითებდეს.

ასეთი კანონის გექსტს ჩვენამდე არ მოუღწევია. მრავალფეროვანი მასალიდან ჩანს, რომ ათენში „არათავისუფალი“ სამართლის ობიექტი იყო, მაგრამ გაურკვეველია, ჰქონდა თუ არა მას ადამიანურ უფლებათა მინიმუმი. არისტოკრატულ მსჯელობა „ბუნებით მონაზე“ და „ცოცხალ ხელსაწყოზე“ თითქოს მონის ადამიანად აღქმის საწინააღმდეგო არგუმენტს უნდა წარმოადგენდეს, მაგრამ ვხვდებით საპირისპირო ხასიათის ცნობებსაც:

ა) გაურკვეველია, ისჯებოდა თუ არა პაგრონი მონის მკვლელობისათვის, მაგრამ საკრალურ განწმენდას კი საჭიროებდა. სხვისი მონის მკვლელი ისჯებოდა;

ბ) პაგრონის სისასტიკის საწინააღმდეგოდ მონას შეეძლო „თავმესაფრის უფლება“ გამოეყენებინა;

გ) ჰიპოკრატეს ფიცი ავალდებულებს ექიმს თანაბრად უმკურნალოს თავისუფალსაც და მონასაც;

დ) პაგრონი ვალდებული იყო დაემარხა მკვლარი მონა;

ე) მონები თავისუფლებთან ერთად მონაწილეობდნენ საოჯახო კულტმსახურებაში და მისტიციებში.

„კლასიკური მონობის“ ინსტიტუტი თავისი განვითარების მწვერვალს ძვ. წ. V-IV სს-ში აღწევს. იგი მნიშვნელოვანი ფაქტორია ათენის (და ზოგიერთი სხვა დემოკრატიული **პოლისის**) სამოგალოებრივ ცხოვრებაში. *δυσλοι*, ალბათ, პოლისის მთელი მოსახლეობის 20-25%-ს შეადგენდნენ. მათგან არცთუ უმნიშვნელო ნაწილი მდიდარ მოქალაქეთა შინამოსამსახურეები (*οἰκῆτις*) იყვნენ, რაც მხოლოდ გვირთად აწვა ქვეყნის ეკონომიკას. მეურნეობის დარგებიდან მხოლოდ სამთამადლო იყო ძირითადად მონურ შრომაზე დამყარებული. ლავრიონის ვერცხლის საბადოებში ათასობით კერძო თუ სახელმწიფო მონა მუშაობდა უმძიმეს პირობებში. კერძო სახელოსნოებში თუ საჯარო მშენებლობებზე თავისუფალთა და მონათა შრომა თანაბრად გამოიყენებოდა, ხოლო ეკონომიკის წამყვან დარგში – სოფლის მეურნეობაში – უმთავრესად თავისუფალი გლეხი იყო დასაქმებული. მონების მდგომარეობა არ იყო ერთნაირი. შინამოსამსახურეები, სპეციალისტები და სამუშაო რამმების შედამხედველები პრივილეგირებულ კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ, მემალაროები კი ყველაზე დაჩაგრულს.

სახელმწიფო „მონები“ (*δημοσῶι δυσλοι*) წარმოადგენდნენ წვრილ სახელმწიფო მოხელეებს, რომლებსაც მოქალაქეთა რიცხვიდან არჩეული პირის ხელმძღვანელობით სხვადასხვა სამოგალოებრივი სამსახური ეკისრებოდათ. მათ რიცხვს ეკუთვნოდნენ სკვით „მონათა“ რამმები – ათენის პოლიცია. *Δημοσῶι δυσλοι*, რომლებიც საკუთარ სახლებში ცხოვრობდნენ და სახელმწიფო სამსახურისათვის ხელფასს იღებდნენ, მხოლოდ პირობით თუ ჩაითვლებიან მონებად. ასევე ჭირს უწოდო „მონა“ იმ მეწარმესა თუ ბანკირს, ვინც პაგრონის ნებართვით დამოუკიდებლად წარმართავდა საქმეს და საკმაოდ დიდ ქონებას იძენდა.

კლასიკურ ათენში გერმინი *δυσλος* აღნიშნავდა არათავისუფალთა საკმაოდ ფართო სპექტრს, რომლის ერთ სოციალურ კლასად აღქმა არ უნდა იყოს გამართლებული. გერმინი კიდევ უფრო ფართო მნიშვნელობით გამოიყენებოდა როგორც მეგაფორულად, ასევე იმ შემთხვევებ-

შიც, როდესაც ათენელი სხვა გიპის სამოგადოების დამოკიდებულ ფენებს აღწერდა, იქნებოდა ეს სპარგის ჰელოგები, თუ ახლოაღმოსავლურ სახელმწიფოთა მთელი მოსახლეობა. ეს ფაქტი ამგვარად იხსნება: *δοῦλος* არის წოდებრივი, სამართლებრივი მახასიათებელი არათავისუფალი ფენებისა და მხოლოდ ზოგიერთ პოლისში ხდება ის „მონის“ თითქმის იდენტური, სხვა გიპის არათავისუფალთა ამ პოლისებში არარსებობის (ან მცირერიცხოვნების) გამო.

როგორც ანტიკური მონობის განვითარებაში, ასევე გერმინ *δοῦλος*-ის მნიშვნელობის გრანსფორმაციებში ელინისტური ხანიდან, გარკვეული თვალსაზრისით, უკუპროცესი იწყება, რომელიც თავის კულმინაციას გვიანანტიკურობაში აღწევს. მართალია, „მონის“ იურიდიული სტატუსი და დაპირისპირება „თავისუფალი-არათავისუფალი“ **იუსტინიანუსის** დროსაც კი არსებობს, მაგრამ უფრო როგორც კლასიკური მემკვიდრეობა სამართლის თეორიაში. ფორმალურად ანტიკურ სამოგადოებაში „მონობა“ არ გაუქმებულა, სინამდვილეში კი საზღვარი თავისუფალ ქვედაფენებსა და არათავისუფალთა შორის თითქმის წაიშალა, ნაწილობრივ ამ უკანასკნელთა მდგომარეობის გაუმჯობესების გამო. ამის ძირითად მიზეზებად შეიძლება შემდეგი დასახელდეს:

- 1) ძლიერი წოდებრივი დიფერენციაცია ჯერ ელინისტურ სამეფოებში, ხოლო შემდეგ რომის იმპერიაში, განსაკუთრებით გეგარარქიის დროიდან. ეს სამოგადოება პრინციპულად მიკენურს უფრო ჰგავს, ვიდრე კლასიკური ათენისას.
- 2) განვითარების გენდენციებისა და გემპის გათანაბრება იმპერიის სხვადასხვა პროვინციებში, რაც სპობს „კლასიკური მონათმფლობელობისათვის“ ხელსაყრელ პირობებს.
- 3) მნიშვნელოვანი იდეოლოგიური ცვლილებები, პირველ ყოვლისა, ქრისტიანობის გავრცელება. მართალია, „მონობის“ ოფიციალურად გაუქმება არც ქრისტიანობას მოუთხოვია, მაგრამ მონის ადამიანად აღქმა და მისდამი ლმობიერი დამოკიდებულება გარკვეულწილად ქრისტეს მოძღვრების გავრცელების შედეგად იყო.

„მონობა“ თანამედროვე სოციოლოგიის გაგებით გვიანანტიკურობისათვის არ იყო დამახასიათებელი. მონების შრომა შეცვალა ნაწილობრივ სხვა დამოკიდებულთა, არათავისუფალთა, ნაწილობრივ „ნახევრადთავისუფალთა“ შრომამ. „მონათა“ სამართლებრივი მდგომარეობაც გამყარდა ზოგიერთი კანონის მიღებით. დამოკიდებულთა ახლადგაჩენილი ფენების აღსანიშნავად ახალი გერმინებიც შეიქმნა, მაგრამ

ძველებიც გამოიყენებოდა. მათი მნიშვნელობები ნაწილობრივ აირია, ნაწილობრივ დასცილდა კლასიკურ მნიშვნელობებს. ამის საუკეთესო და კარგად ცნობილი ილუსტრაციაა *δοῦλος*-ის ლათინური შესატყვისის – *servus*-ის გამოყენება თანამედროვე ევროპულ ენებში. როგორც ცნობილია, იგი მსახურს აღნიშნავს, ხოლო მონისათვის ახალი გერმინი გაჩნდა, რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ გვიანანტიკური „მონა“ რომის იმპერიაში შეჭრილი ბარბაროსების მიერ ვერ აღიქმებოდა მონად. მაგრამ კიდევ უფრო შთამბეჭდავია განსახილველი გერმინის გამოყენება თანამედროვე ბერძნულ ენაში: აქ ერთი მნიშვნელობა კლასიკური ხანის თანამედროვე გაგებას ასახავს (*δοῦλος*, *δουλεία* – მონა, მონობა), მეორე კი მიკენურ პერიოდს ეხმიანება (*δουλεύει* – სამსახური).

მონები (*servi*) – რომაელი მონების ზოგადი სახელი; მსახურებს ეწოდებოდათ *famuli* (აქედან *familia* – ის, ვინც ცნობილ ოჯახს ეკუთვნის), შინაურობაში – *pueri*, როგორც ცოცხალი ქონება – *mancipium*.

მონებად ხდებოდნენ: 1) მონა ქალისაგან გაჩენილები; 2) თავისუფლებადაკარგულები: ა) ომში ტყვედ ჩავარდნილები, რომლებიც იყიდებოდნენ თავზე გვირგვინით (*sub hasta* ან *sub corona*); ბ) იმის გაყიდვისაგან, ვინც ცენზს ან სამხედრო სამსახურს თავი აარიდა (*incensus*); გ) მევალის გაყიდვისაგან (*manus iniectio*); დ) სიკვდილმისჯილი, რადგან ყველა სიკვდილმისჯილი თავისუფალი მოქალაქე მონად ხდებოდა. მონობისაგან თავისუფლდებოდა სასამართლოს გადაწყვეტილებით (მაგალითად დანაშაულის შეცხოებისათვის);

ბაგონს, რომელსაც დაბადებიდან ეკუთვნოდა მონა ან ყიდულობდა მონების გამყიდველებიდან – *mangones*, შეეძლო ის გაეყიდა, დაესახიჩრებინა, მოეკლა, ვიდრე პეტრონიუსის კანონმა (*lex Petronia* – ძვ. წ. 187 წ. – უკრძალავდა პაგრონებს მონები აეძულებინათ ებრძოლათ მხეცებთან ამფითეატრში) და ანტონიუს პიუსის რამდენიმე კანონდებულებამ არ შეზღუდეს მონათმფლობელების თავგასულობა (მონის მოკვლისთვის პაგრონი ისჯებოდა).

მონის მონაგარი ბაგონს ეკუთვნოდა, გარდა **პეკულიისა**; მონის დანაშაულს ჯერ ბაგონი განსჯიდა (დასჯად ითვლებოდა მისი გაგზავნა სოფლად სამუშაო სახლში – *ergastulum*, წისქვილში მუშაობა – *pistrinum*, გარომგვა ან გამოღვება, დადაღვა, ჯვარზე გაკვრა ან სასტიკი წამება);

მოგვიანებით მონის უფრო მნიშვნელოვან დანაშაულს სახელწიფო განსჯიდა.

მესაბამისად მონების მდგომარეობა ძალიან მძიმე იყო, მაგრამ მოგვიანებით გაიოლდა – ცენზორი სჯიდა მას, ვინც მონებს ცუდად ეპყრობოდა.

მონები ხშირად სახელს დაბადების ადგილის მიხედვით (სირუსი, ფრიქსუსი) იღებდნენ; მათ ან ძველი გმირების (აქილევსი, პრიამოსი, და ა.შ.), ან მცენარეებისა ან ქვების სახელებსაც უწოდებდნენ (სარდონიქსი..). ადრე მონებს პაგრონის სახელებს ეძახდნენ.

მონების უმეტესობა გალები, ესპანელები, ბერძნები, ეთიოპელები იყვნენ.

უძველეს დროში მონები ბაგონებთან ერთად სადილობდნენ, მოგვიანებით ისინი ყოველთვიურად ან ყოველდღიურად პურის, ლელვის, მეთისხილის, ღვინისა და ძმრის გარკვეულ რაოდენობას იღებდნენ (demensum). მათი განსაცემელი არაფრით განსხვავდებოდა ღარიბი მოქალაქეების განსაცემლისაგან და შედგებოდა მუქი ფერის უხეში ტუნიკისაგან.

ძველებური დამოკიდებულება (ურთიერთობა, სიყვარული) და ერთგულება, რაც მონებს ბევრ ოჯახში მათ ბაგონებთან აკავშირებდათ, მნის წახდენასთან ერთად სულ უფრო იშვიათად გვხვდებოდა; მონები ხშირად ბაგონების წინააღმდეგ აჯანყებებსა და ამბოხებებს აწყობდნენ.

თუ მონა თავის ბაგონს მოკლავდა, ძველი ადათით, (ან კონსულის გადაწყვეტილებით), ყველა მონა, რომელიც მოკვლისას იქ იმყოფებოდა, სიკვდილით ისჯებოდა.

მონების სხვადასხვა კლასები: უძველეს დროში მონათა რიცხვი დიდი არ იყო, მოგვიანებით ცნობილ საგვარეულოებს უამრავი მონა ჰყავდა, მათ ათეულებად (დეკურიებად) ჰყოფდნენ და აუცილებელი იყო ისეთი მონა, რომელსაც ჰქონდა კარგი მეხსიერება და ბაგონს ყველას სახელს უსახელებდა (ნომენკლატორი).

იმისდა მიხედვით, თუ სად მუშაობდნენ მონები – ქალაქად თუ სოფლად მამულებში (latifundium), ისინი იყოფოდნენ ქალაქის (urbani) და სოფლის (rustici) მონებად, მდგომარეობისა და საქმიანობის მიხედვით 3 კლასად:

1) Ordinarii იყვნენ ბაგონის ნდობით გამორჩეულნი, რომლებსაც მეთვალყურეობა უნდა გაეწიათ საოჯახო მეურნეობის, ხაზინისა და ა. შ.

მათ ჰყავდათ საკუთარი მონები – დამხმარეები, რომლებიც მათ ეხმარებოდნენ (vicarius), ორდინარიებს შორის ყველაზე მაღლა იდგა procurator (ქონების, მეურნეობის მმართველი), მას მოსდევდა actor (იგივე, რაც villicus, მუდამხედველი

ან ვილის მმართველი), dispensator (ხაზინადარი), artiensis, რომელიც ძველად ქონების მმართველის (procurator) და ხაზინადრის (dispensator) თანამდებობაზე იყო;

მათ რიცხვს ეკუთვნოდა cellarius ანუ სანოვავის მმართველი, negotiatores, რომლებიც პროვინციებში ბაგონის სავაჭრო საქმეებს წარმართვდნენ, insularii, გაქირავებული სახლებიდან (insula) ფულის ამკრებნი და ბოლოს სამეცნიერო და მხატვრული განათლების მქონე მონები, რომელიც მრუნავდნენ სახლების აშენებასა და მორთვამზე (fabri – ხელოსნები, tectores – მღებავები, pictores – ფერმწერები, caelatores – მთევავები, statuarii – მოქანდაკეები, topiarii – მეზალები, viridarii – მეცხველები, sculptores – მოქანდაკეები და ა. შ.), ისინი, ვინც ბიბლიოთეკას და თავისი ბაგონის კორესპონდენციას აწესრიგებდნენ (literati – სწავლულები, anagnostae – წამკითხველები, amanuenses – მღივნები, librarii – გადამწერები და ა. შ.), ბავშვების აღმზრდელები (paedagogi – პედაგოგები) და ოჯახის ექიმები (medici).

მონები, რომლებიც გასართობად ჰყავდათ, შემოდასახელებულებზე უფრო დაბლა იდგნენ, მაგ. მუსიკოსები (symphoniaci), გლადიატორები (gladiatores), მიმები (mimi), მსახიობები (actores), ეკვილიბრისტები (petauristae), მუშიათები (funambuli), მახინჯი მასხარები (moriones) და ჯუჯები (nani).

2) Vulgares ასრულებდნენ შავ სამუშაოს როგორც შინ, ისე გარეთ, მაგ. ყარაულები (ianitor) ან კარისკაცები (ostiarius), მესაწოლეები (cubicularii), რომლებიც სტუმრების მოსვლას აუწყებდნენ, მრავალრიცხოვანი მონები, რომლებიც მიჰყვებოდნენ ბაგონს გარეთ (pedisequi) – გზის გამკვლევეები (anteambulones), მზიდავები (lecticarii), მსწრაფმავლები (cursores) და ა. შ.; შინ მუშაობდნენ სუფრაზე მზრუნველები – ხაბაზები (pistores), მზარეულები (coqui), მეფრინველები (fartores), სუფრის გამწყობები (structores), საჭმლის გამწაწილებლები (scissores), მერიქიფეები (pocillatores) და ისინი, ვისაც ევალებოდა გარდერობი, ბაგონის მორთვა და მასზე მრუნვა – ფეიქრები (textores), მკერავები (vestifici), მრთველები (lanificae), მეჭურჭლეები (custodes auri), პირისფარეშები (ornatrices), დალაქები (tonsores), თმის დახვევის ოსტაგები (ciniflones ან cineraria), მენელსეცხებლები (unctores), პარფიუმერები (unguentarii), მექისეები (balneatores);

3) შავი სამუშაოს შემსრულებელი მონები (mediastini), როგორც ჩანს, უმდაბლესი ფენა (vulgares) იყო; ისინი ფქვავდნენ, ასუფთავებდნენ

და ამდგვარ სამუშაოებს ასრულებდნენ; ამ კატეგორიას შეიძლება მივაკუთვნოთ ასევე მესაფლავეები (pollinctores და libitinarii) და მექისეები (balneatores) სამოგადოებრივ აბანოებში. სახელმწიფო მონები (servi publici) – მონები, რომლებიც რომის სახელმწიფოს ან სამოგადოებას (კოლონიებს, მუნიციპალურ ქალაქს) ეკუთვნოდა და რომლებიც თემმა იყიდა. ასევე ის სამხედრო გყვები, რომლებსაც სახელმწიფო არ ყიდა, მაგრამ იგოვებდა სამოგადოებრივი სამსახურისთვის, ხდებოდნენ servi publici. სახელმწიფო მონების მდგომარეობა კერძო პირების მონების მდგომარეობასთან შედარებით, ბევრად უკეთესი იყო, რადგანაც მათ ყოველთვის შეეძლოთ შეეძინათ **პეკულია**. საკვებსა და საცხოვრებელს ისინი, ბუნებრივია, თემისგან იღებდნენ. მათი მოვალეობები მრავალფეროვანი იყო: ა) ზოგიერთი უმაღლესი თანამდებობის პირებს ესმარებოდა (accensi და apparitores) ან ცვლიდა კიდეც მათ; ბ) ზოგიერთი ტაძარში მსახურობდა და მსხვერპლშემწირველებს ესმარებოდა; გ) ზოგიერთი სახელმწიფოსთვის სხვადასხვა სამუშაოს ასრულებდა. მაგ. ხაზინაში (servus aeriarius) ან სხვა დაწესებულებებში, მაგ. წყალსადენების მუდამხელველი (aquaria);

იმ მონების მდგომარეობა, რომლებიც მალარობებში, ქვის სამგებლობებში და მსგავს ადგილებში მსახურობდნენ, ყველაზე მძიმე იყო. ხშირად სახელმწიფო მონები (servi publici) შრომის საზღაურად თავისუფლებას იღებდნენ.

მორვარ/მორავე, სვანეთი – მსაჯულ-მედიაცორები. მორვები არ იყვნენ არჩეულნი არც მუდმივად და არც კონკრეტული ვადით. მორვად ყოფნა შეეძლო ნებისმიერ ადამიანს, მათ ირჩევდნენ როგორც მომჩივანნი, ასევე მოპასუხენი. მორვები კარგად უნდა ყოფილიყვნენ ჩახელულნი არსებული საქმის ვითარებაში. ერთი პირობა კი აუცილებლად უნდა დაეცვათ: მომჩივან-მოპასუხეს ან ორივეს თავიანთი ნათესავები უნდა აერჩია, ან ორივეს – გარეშე პირი, რათა გადაწყვეტილება სამართლიანი ყოფილიყო. მორვები ძალიან დიდი პატივითა და ნდობით სარგებლობდნენ. მორვებიც ცდილობდნენ, სამართალი არ დაერღვიათ და ფიცს არ გაეგებათ. ეს ძალიან წმინდა და რთული აღსასრულებელი იყო, ამიტომ ხშირად, თავიდან იცილებდნენ ამ მოვალეობას სხვადასხვა ხერხით. თუმცა სვანებს გარკვეული მეთოდის ჰქონდათ შემუშავებული მორვობის დასათანხმებლად. მძებნელი მოიპოვებდა რაიმე

საეკლესიო ნივთს, თუნდაც კლიტეს, შედიოდა სამორავე კაცის სახლში და ყველანაირად ცდილობდა მორავე ხელით შეეხებოდა ამ ნივთს, რის შემდეგაც უარის თქმა ყოვლად შეუძლებელი იყო. ამით იგი, სვანის აზრით, ღვთის რისხვას გამოიწვევდა.

მორვების რიცხვი არანაკლებ ორისა და არაუმეტეს თორმეტისა უნდა ყოფილიყო (ძალიან იშვიათად, მხოლოდ დიდი და რთული საქმის შემთხვევაში აღემატებოდა თორმეტს), მთავარი, მორვები წყვილ-წყვილად ყოფილიყვნენ. ძირითადი რიცხვი მაინც ექვსი იყო: სამი მომჩივანისა და სამი მოპასუხის მხრიდან. თუმცა იყო შემთხვევები, როცა ორივე მხარე დამატებით კიდევ ერთ რომელიმე კაცს ირჩევდა. პირველად მორვებს მომჩივანი უნდა გამასპინძლებოდა საკმაოდ უხვად. მხოლოდ მესამე სასმისის შევსების შემდეგ მოახსენებდა მასპინძელი „სარჩელს“ მორვებს. მასპინძელი კათხით ხელში, ქუდმოხდილი ჯერ მოუწოდებდა ღმერთს, როგორც ყველაზე ჭეშმარიტ მსაჯულს, შემდეგ კი მორვებს სთხოვდა, სინდისით, სწორად გადაეჭრათ საკითხი. განსაკუთრებით ყურადღებით უსმენდა ორი მორავი, რომელთაც სიგყვა-სიგყვით უნდა გადაეცათ საჩივარი მოპასუხისთვის. მორვები აიძვებდნენ მომჩივანს და ამის შემდეგ ცდიდნენ კათხებს, რომლებიც აქამდე ხელში ეჭირათ. მეორე დღეს მორვები მოპასუხესთან მიდიოდნენ, სადაც ასევე უხვად უმასპინძლებოდნენ. აქაც ორჯერ არყით სავსე კათხას ჩამოურიგებდნენ და მხოლოდ მესამეს შევსების შემდეგ გადასცემდა ორი მორავი საჩივარს. დანარჩენი მორავები მხოლოდ იმ შემთხვევაში ერეოდნენ, თუ იმ ორს რაიმე დაავიწყდებოდა. მათი მოვალეობა იყო, ისე რბილად და დიპლომატიურად გადაეცათ საჩივარი მოპასუხე-მომჩივანისთვის, რომ ორივე ერთმანეთის წინაშე მთხოვნელად, მომნანიებლად და სიმართლის მეძიებლად წარედგინათ. საჩივრის მოსმენის შემდეგ მოპასუხე იმავე წესით, როგორც მომჩივანი, პასუხს მოახსენებდა მორვებს. აქაც პასუხის დამახსოვრება განსაკუთრებით ორი მორავის მოვალეობა იყო.

შემდეგ დღეს მორვები კვლავ მომჩივანთან მიდიოდნენ პასუხის გადასაცემად. თუკი იგი რამეს დაამატებდა, კვლავ მოპასუხეს გადაეცემოდა და ასე ხდებოდა ორი-სამი დღის განმავლობაში. მოსმენა-გადაცემის დამთავრების შემდეგ თუ საჭირო შეიქმნებოდა, დაკითხავდნენ **მოწმეებს** ფიცის ქვეშ, თუმცა სვანებს სამოწმოდ საქმე ძალიან იშვიათად ჰქონდათ. როდესაც მსაჯულ-მედიაცორები მოწმეების დაკითხვას

დაამთავრებდნენ, ყველაფერს შეაჯამებდნენ და იწყებდნენ განჩინების დადგენას (იხ. **სასამართლო წარმოება**).

მორიგება, სვანეთი – დამნაშავეს ყოველგვარი დანაშაული იმავე საწყაულით მიეზღვება. მოკლულის ჭირისუფლებს უფლება ჰქონდათ მოეკლათ მკვლეელი, მისი ოჯახისა და თემის წევრი, მაგრამ მის ცოლსა და მცირეწლოვან ვაჟიშვილებს ხელს ვერ ახლებდნენ. მკვლელს შეეძლო მგრისთვის შერიგება და „სისხლის“ (წორ) მიღება მოეთხოვა. ნივთიერად სისხლის ამლებს სვანები „უჭმელის მჭამელს“ უწოდებდნენ და სამარცხვინო საქმედ მიაჩნდათ. უნებურად მოკვლა განზრახ მკვლელობას უდრიდა და ჩვეულებრივ მოითხოვდა სამაგიეროს გადახდას, მოკვლას ან სისხლს. მკვლეელი, მისი ოჯახისა და თემის წევრები ვალდებულნი იყვნენ, მორიგებად მორიდებოდნენ მგერს. თუ ორ თემს შორის ჩხუბის შედეგად ორივესგან თითო-თითო კაცი მოკვდებოდა, თემები ერთგულების ფიცით ურიგდებოდნენ ერთმანეთს. ჩვეულებითი სამართლის მიხედვით, ყოველ ოჯახს შეეძლო შეეფარა მკვლეელი და სხვა დამნაშავე, თუ იგი მგრის წამოწვევამდე შეასწრებდა მასთან სახლში. შეფარებისა და შეხვეწის ნიშნად მგრისგან დევნილი დამნაშავე ოჯახის კერას ან ნაჭას ჰკიდებდა ხელს. დამნაშავეს ასევე იხსნიდა, თუ იგი ეკლესიასა და მის გალავანში მოასწრებდა შესვლას. სვანეთში არსებობდა, ასევე, მორიგების სხვადასხვა ფორმა, მაგალითად, დაჩაგრულის შეძლოდა ლუფხულებით ან ულუფხულოდ.

ლუფხვილი იყო თითოთი ამორჩეული მოფიცარი, რომელსაც მხოლოდ დაჩაგრულის მხარე ირჩევდა. მათი რიცხვი ერთიდან ოცამდე აღიოდა, თუმცა დიდი რაოდენობით მხოლოდ დიდი და მძიმე საქმის დროს ირჩევდნენ. ლუფხულები თანასწორობის ფიცს აძლევდნენ მხოლოდ დაჩაგრულს და ეუბნებოდნენ, რომ იმ გადასახადს სთავაზობდნენ, რომელმაც თავადაც იქნებოდნენ კმაყოფილნი. დამჩაგრულთან კი არანაირ ფიცს არ დებდნენ. ამიგომ შეეძლოთ საჭიროზე მეტი გადასახადიც დაეკისრებინათ დამჩაგრულისთვის, თუმცა, როგორც წესი, უსამართლო გადაწყვეტილებისგან თითქმის ყოველთვის იკავებდნენ თავს. ლუფხულებით მორიგების დროს ორივე მხარის თანხმობა იყო საჭირო. დამჩაგრული მხოლოდ მაშინ მოითხოვდა ლუფხულებით მორიგებას, როცა უმიზეზოდ მიაყენებდა შეურაცხყოფას დაჩაგრულს და გასამართლებელი საბუთი არ ჰქონდა. ლუფხულებს დაჩაგრული ასახელებდა, ხოლო შოვნა კი მათი საქმე

იყო. ლუფხულების შოვნა კი ძალიან რთული იყო. დამნაშავეს ლუფხულისთვის უნდა გადაეხადა თითო „აცსიში“, რომელიც ექვსი მანეთის გოლია, ან უნდა მიეცა რაიმე ნივთი ამავე ღირებულებისა. ლუფხულების გამოკვებისა თუ სხვა ხარჯიც მხოლოდ დამნაშავეს ეკისრებოდა. ლუფხულების მისვლისთანავე დამნაშავე საკუთარ სახლს უთმობდა მათ და ან მეორე სახლში გადაიხიზნებოდა ან დროებით მეზობელთან აფარებდა თავს. ოჯახიდან გახიზნის შემდეგ იმართებოდა მოციქულობა დამნაშავესა და ლუფხულებს შორის **მახვშისა** და გარეშე პირების საშუალებით. ლუფხულები მოციქულების პირით შეუთვლიდნენ დამნაშავეს, აეწონა საკუთარი დანაშაული და დაესახელებინა დაჩაგრულისათვის მისამღვევი ჯარიმის ოდენობა (ჯარიმა შეიძლება ყოფილიყო გყე, ყანა, იარაღი და სხვა). თუ ჯარიმა ეცოცავებოდათ, კვლავ მოციქულების პირით შეუთვლიდნენ გადასახადის მომაგების თაობაზე. ასე გრძელდებოდა, სანამ საბოლოო გადაწყვეტილებას არ მიიღებდნენ. საბოლოოდ, ყველანი ეკლესიის კარზე იკრიბებოდნენ ერთგულების ფიცის დასაღებად. პირველად ლუფხულები აძლევდნენ დაჩაგრულს თანასწორობის ფიცს, შემდეგ კი მომჩივანი დებდა ერთგულების ფიცს დამნაშავეს მიმართ. ბოლოს, მახვში გამოუცხადებდა დაჩაგრულს, თუ რამდენი ერგო დამნაშავესგან. მომჩივანი სახლში მიდიოდა, მახვში და ლუფხულები დამნაშავესთან, რათა მათგან გამასპინძლება მიეღოთ. მისჯილს დამნაშავე ან მაშინვე ჩააბარებდა ლუფხულებს, თუ ნივთი და საქონელი იყო, ან უმოკლეს ვადაში გადასცემდა მახვშის ხელით მომჩივანს.

ლუფხულების გარეშე მორიგება მცირე დანაშაულის დროს ხდებოდა. ბრალდებული მახვშის პირით სთხოვდა დაჩაგრულს, მის სახლში მიბრძანებულიყო თავისი სახლეულობით (მამაკაცებით) ან ნათესაობით. ეს მიპაგიჟება იმის ნიშანი იყო, რომ დამნაშავე მისთვის დანაშაულის შესაფერისი საზღაურის მიცემას აპირებდა. ამ მოპაგიჟებაზე დაჩაგრული იშვიათად თუ იცყოდა უარს. თუ დათანხმდებოდა მომჩივანი, იგი სახლეულობითა თუ ნათესაობით მიდიოდა დამნაშავესთან, მათ წინ საზოგადოების მახვში მიუძღოდათ. დამნაშავეს ხარჯი (სუფრა) მზად ჰქონდა. თუმცა ჭამას არავინ იწყებდა. ჯერ ჩამოარიგებდნენ თითო კათხა არაყს, რომელიც ხელში ეჭირათ. დამნაშავე სავსე ჭიქით მიდიოდა მახვშისა და დამნაშავეს წინაშე და იხოქებდა. დამნაშავე ჯერ სინანულს გამოთქვამდა და აღიარებდა დანაშაულს, შემდეგ ასახელებდა

საზღაურს, რომლის გადახდასაც აპირებდა, ბოლოს კი შერიგებას სთხოვდა მომჩივანს. თუკი მომჩივანსა და მისიანებს საზღაური ეცოგავებოდათ, ისინი სუფრას პირს არ აკარებდნენ. ეს კი იმის ნიშანი იყო, რომ დამნაშავეს გადასახადი უნდა გაეზარდა. დამნაშავეც იძულებული იყო, დამორჩილებოდა ამ თხოვნას, რადგან მიპატივებულის მოურიგებლად გამოშვება მეორე დანაშაულის გოლფასი იყო. თუკი მომჩივანი საზღაურზე დათანხმდებოდა, დაჩაგრული ბრალდებულს ადგომის ნებას რთავდა, გამოცლიდნენ ერთად კათხებს, კოცნიდნენ ერთმანეთს და სხდებოდნენ თავთავიანთ ადგილებზე. დანარჩენებიც იწყებდნენ სმა-ჭამას. ვახშმის მერე (ნახარჯვეს) საჩუქარს ანუ საზღაურს მაშინვე აგანდნენ მომჩივანს, ხოლო უძრავი ქონების შემთხვევაში, როცა შეძლებდნენ (მაგალითად, ყანას, სათიბს გამოშვება სჭირდებოდა, და თუ მათარში იყო მორიგება, მაშინ გამოშვება არ შეიძლებოდა). მეორე დღეს მახვში ეკლესიის კარზე ერთგულების ფიცს მიაღებინებდა და ამით მთავრდებოდა მორიგება.

მოსაკარგავე – XI-XIII სს-ის საქართველოში უმთავრესად სამეფო კარის მოხელე, რომელსაც ეძლეოდა „საკარგავი“ – პირობით მფლობელობაში მიცემული მიწის ნაკვეთი, ან ზოგჯერ მის სანაცვლოდ ფული.

მოსამართლე (Iudex) – 1) აღნიშნავდა თანამდებობის პირი, რომელიც როგორც რომის რესპუბლიკის პირველ ხანებში (კონსულებიც კი მოსამართლეებად მოიხსენიებოდა), ისე იმპერიის პერიოდში; ამ პერიოდში განასხვავებდნენ iudices civiles (სამოქალაქო მოსამართლე) და militares (სამხედრო მოსამართლე). 2) პიროვნება, რომელსაც ევალებოდა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმეთა გამოძიება და განაჩენის გამოგანა – მოსამართლე:

ა) Iudex, როგორც სისხლის სამართლის საქმეთა მოსამართლე. **მუდმივი სასამართლოების** (quaestiones perpetuae) გაჩენამდე არ არსებობდნენ ნამდვილი მოსამართლეები. **სენატი** ავალებდა სენატის დადგენილების საშუალებით **გრიბუნებს**, წარედგინათ ხალხისათვის სასამართლო და აერჩიათ სასამართლოს თავმჯდომარე. ძვ. წ. 149 წ-ს, მას შემდეგ, რაც პირველი მუდმივი სასამართლო შეიქმნა **lex Calpurnia repetundarum**-ის მიხედვით, **პრეტორ** ურბანუსი (praetor urbanus) ყოველ წელს ადგენდა მოსამართლეთა კანდიდატების სიას (album iudicum) არა კენჭისყრით, არამედ სა-

კუთარი სურვილის მიხედვით. გრაკქუსებამდე მოსამართლეები შეიძლება ყოფილიყვნენ მარგო სენატორები, შემდეგ იწყება აქტიური ბრძოლა ფენებს შორის მოსამართლის თანამდებობის მოსაპოვებლად. **გაიუს გრაკქუსმა** სენატორებს ჩამოართვა სასამართლოები და გადასცა იმ პირებს, რომლებიც ფლობდნენ 400000 სესტერცს (მხედრების ცენზი იმ დრომდე). წ. ძვ. წ. 106 წ-ს გამოსული კანონი (**lex Servilia**) შეეცადა სენატორებისათვის დაებრუნებინა მოსამართლეობის უფლება. იმავე წელს გამოსული სხვა კანონი, რომელიც სერვილიუს გლავკუსს ეკუთვნოდა, გადასცემს სასამართლოებს მხედრებს. მართალია ეს კანონი არ არის ცნობილი, მაგრამ მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ ის ნამდვილად არსებობდა, რამდენადაც **მარკუს ლივიუს დრუმუსს** ძვ. წ. 91 წ-ს აქვს რა სურვილი, სასამართლო ხელისუფლება სენატს დაუბრუნოს, 300 მხედარი შეჰყავს სენატში. ეს კანონი იმავე წელს გაუქმდა **lex Plautia**-ს მიხედვით. ძვ. წ. 89 წ-ს მოსამართლის არჩევის უფლება გადაეცა ხალხს. ხალხი თითოეული **გრიბიდან** ირჩევდა 15 მოსამართლეს (სენატორები, მხედრები, **პლებეები**), მაგრამ ეს კანონი ძალიან მოკლე დროის განმავლობაში მოქმედებდა – მალევე სასამართლო ხელისუფლება მხედრების ხელში გადადის. საბოლოოდ **სულა** თავისი კანონით (lex Cornelia iudicaria ძვ. წ. 81 წ.) სასამართლო ხელისუფლებას უბრუნებს სენატორებს. ამ მოსამართლეების მიერ თანამდებობის ბოროტად გამოყენების პრევენციებმა ბიძგი მისცა ახალი კანონის შექმნას – **lex Aurelia** (ძვ. წ. 70 წ.), რომლის მიხედვითაც 3 სასამართლო დეკურია უნდა ამოეჩიათ სენატორების, მხედრების და სახაზინო გრიბუნებისაგან. **კეისარმა** ძვ. წ. 46 წ-ს სახაზინო გრიბუნები ჩამოაშორა ამ თანამდებობას, ხოლო 2 წლის შემდეგ გაიუს ანტონიუსმა ეს დეკურია ჩაანაცვლა ჯარისკაცების და ცენტურიის დეკურიით. ეს დადგენილება ძვ. წ. 43 წ-ს სენატმა გააუქმა. **ავგუსტუსმა** 3 სასამართლო დეკურიას დაუმატა მეოთხე, რომლის ვალდებულებასაც ნაკლებად მნიშვნელოვანი საქმეების განხილვა წარმოადგენდა. კალიგულამ დაამატა მეხუთე დეკურია. რაც შეეხება მოსამართლის ასაკს, სვეტონიუსის მიხედვით, იგი 25 წლით განისაზღვრა. მოსამართლედ ყოფნის ხანგრძლივობა იყო ერთი წელი. სხვადასხვა დროს მოსამართლეთა რაოდენობა განსხვავებული იყო. **Lex Plautia** -ს მიხედვით, მოსამართლეთა რაოდენობა ნებისმიერი საქმის წარმოებაში 525 კაცია, მაშინ როცა lex Servilia (Glaucia) გამოძალვის საქმეების გამოძიები-

სას მოსამართლეთა რაოდენობას 450 კაციტ განსაზღვრავს. ძვ. წ. 52 წ-ს პომპეუსმა თავისი საქმეებისათვის 360 მოსამართლე დანიშნა. ავგუსტუსმა მოსამართლეთა რაოდენობა 4000-მდე გაზარდა და მოსამართლეების მძიმე თანამდებობრივი მოვალეობების შესამსუბუქებლად დანიშნა ორთვიანი არდადეგები, ამასთანავე თითოეულ 4 ღვეურს რიგრიგობით უნდა გამოეთავისუფლებინა ერთი წელი, რომელიც თავისუფალი იქნებოდა სამოსამართლო საქმიანობისაგან. მოსამართლეები ყოველი პროცესისათვის კენჭისყრით აირჩეოდა.

ბ) Iudex – სამოქალაქო სამართლის მოსამართლე. ჯერ კიდევ უძველესი დროიდან **მაგისტრატები** ავალდებულნი კერძო პირს საქმის გამოკვლევასა და გადაწყვეტას. მოგვიანებით აღმოცენდა **ექსტრატორდინალური სასამართლო**, რომელსაც თვითონ თანამდებობის პირი ხელმძღვანელობდა. თავიდან მოსამართლეები იყვნენ სენატორები, მოგვიანებით მათ ირჩევდნენ სხვადასხვა ფენიდან, მოგვიანებით მოსამართლეთა სიიდან (album), რაც დააკანონა ავგუსტუსმა. თანამდებობის პირს მოსამართლედ შეეძლო დაენიშნა მხოლოდ ისეთი პიროვნება, რომლის მიმართაც ნდობას ორივე მხარე გამოხატავდა. დანიშნულ მოსამართლეს შეეძლო აეყვანა თანამემწეები (assessores, consilarii). მოსამართლე ვალდებული იყო ფიცი დაედო. მოსამართლე ვერ გახდებოდა ყრუ-მუნჯი, სულიერად ავადმყოფი, ქალი და **ინფანსი**.

Iudex pedaneus – იმპერიის ეპოქის გერმინი, რომლითაც აღინიშნებოდა მოსამართლის დამხმარე, რომელსაც მიანდობდნენ ნაკლებად მნიშვნელოვანი საქმეების განხილვას. Iudex quaestionis ეწოდებოდა მუდმივი სასამართლოს თავმჯდომარეს, რომელიც არ იყო თანამდებობის პირი.

მოგაცება ქალის – დანაშაული, რომელიც ხელყოფს ქალის ქორწინების თავისუფალ არჩევანს. ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში ქალის მოგაცება, როგორც ქორწინების კანონიერი ფორმა, არ იხსენიება. ძველი ქართული საქორწინო რიგუალის თანახმად, როდესაც ახალდაქორწინებული და გვირგვინაკურთხი ცოლ-ქმარი ეკლესიიდან გამოდიოდა, სიძის **ეჯიბი** და პაგარძლის მაყრები ხმლებს მიაბჯენდნენ ეკლესიის კარებზე. ივანე ჯავახიშვილის აზრით, ეს ქალის მოგაცების ძველი ჩვეულების სიმბოლური გამოხატულება იყო.

მოგაცება ქალის, ხევსურეთი – სათემო რჯულის მიხედვით, კაცს არ ჰქონდა უფლება თავისი თე-

მის ქალი მოეგაცა და ცოლად შეერთო. ასეთი კაცი თემის მოღალატედ ითვლებოდა და უნდა მოეკვითათ, მას ხალხში აღარ მიესვლებოდა, ხატში არ უშვებდნენ. მისი საქონელიც კი ცალკე ძოვდა და სასოფლო ნახორში ვერ ერეოდა. მოკვეთილის შერიგებაც შეიძლებოდა. ამისთვის მას სათემო სალოცავისთვის, ხატისთვის ერთი ქვაბი და ვერცხლის თასი უნდა შეეწირა, დაეკლა მსხვერპლად ხარი და ლუდი გამოეხადა. მოგაცებით ცოლის შერთვა ორგვარი იყო: ერთია, როდესაც ქალიც თანახმა იყო, უბრალოდ კაცი მაინც იგაცებდა ქალს სხვების დასანახად და ქალის პატივის დასაცავად. მეორე კი ძალით მოგაცება იყო. ძალით მოგაცების შემთხვევაშიც, ცოლად მაინც ვერ მოიყვანდა ხევსური, თუ ქალი უარზე იქნებოდა. ამ დროს ქმარი იძულებული იყო, ქალი მამის სახლში დაებრუნებინა. თუ საქმრო მოგაცებულ ქალს გააპატიურებდა, პასუხს არ აგებდა და არც მის ნათესავებს უხდიდა ჯარიმას. ძველად მოგაცებელი კაცის დაწუნება დიდ სირცხვილად ითვლებოდა. ქალის ოჯახს დაწუნებულისთვის თექვსმეტი ძროხა უნდა მიეცა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ქალი საერთოდ ვერ გათხოვდებოდა. დროთა განმავლობაში ეს ჩვეულება მოიშალა. მოგაცება მხოლოდ უქმრო ქალის შეიძლებოდა. ქმრიანი ქალის მოგაცებელი სიკვდილით ისჯებოდა. დანიშნული ქალის მოგაცებისთვის კი ჯარიმა იყო დაწესებული. რადგან მოგაცება დანაშაულად ითვლებოდა, დამნაშავე უნდა შერიგებოდა მოგაცებულის ოჯახს, წინააღმდეგ შემთხვევაში ქალს ცოლად არ მოაყვანინებდნენ (იხ. **ბანზე შესტომა**).

მოურავი – ადგილობრივი მმართველობის მოხელე ძველ საქართველოში. მოურავი ასრულებდა სამეურნეო, ადმინისტრაციულ და სასამართლო ფუნქციებს. იგი იყო მეზაგონის მამულების მმართველი, პროვინციის, ქალაქის, სოფლის გამგე. ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო ქიზიყის, ყაზახისა და არაგვის მოურავობა. ფართოდ იყო გავრცელებული სოფლის მოურავობა. ქალაქთა მოურავებიდან პირველი ადგილი ეჭირათ თბილისისა და გორის მოურავებს. მოურავი ქალაქის უპირველესი **მოხელე** იყო. მას ემორჩილებოდნენ ქალაქის მოხელეები – მელიქი, **მამასახლისი**, **ნაცვალი** და **ასასები**. თავის სასამართლო ფუნქციებს მოურავი მელიქის, მამასახლისის, აგრეთვე 3-4 „სარწმუნო მოქალაქის“ (მსხვილი ვაჭრის) თანდასწრებით ასრულებდა. მოურავობა იმდენად შემოსავლიანი და საპატიო თანამდებობა იყო, რომ ბაგონიშ-

ვილებიც კი არ ამბობდნენ უარს ამ სახელოზე. მაგალითად, იესე ბაგონიშვილი ერთ დროს თბილისის მოურავი იყო.

მოქალაქეთა სიები, საბერძნეთი – ანტიკურ სახელმწიფოში მოქალაქეთა სიების შედგენის მიზები იყო ხელი შეეშალათ **მოქალაქეობის** უფლების არმქონე ხალხისთვის მიეღოთ მოქალაქეობა და, შესაბამისად, სამართლებრივი უფლებებიც. მოქალაქეთა სიების შედგენა პოლისებში სახელმწიფო იერარქიის დაბალი დანაყოფების საქმე იყო. სიებში შეჰყავდათ სრულუფლებიანი მოქალაქეების სრულწლოვანი ვაჟიშვილები და მოქალაქეობის უფლებამიღებული კაცები. ქალები და არასრულწლოვანები, როგორც პოლიტიკურად უუფლებოები, სიებში არ შეჰყავდათ. თითქმის ასევე შენარჩუნდა ელინისგურ სახელმწიფოებში. მაგრამ ძვ. წ. II ს-დან მოქალაქეთა სიებში ქალებიც შეჰყავდათ. **რომი** – რომის რესპუბლიკაში მოქალაქეთა სიები დგებოდა ჩაგარებული ცენზის მიხედვით და წარმოადგენდა სრულწლოვანი მოქალაქე მამაკაცების სიას, რომელსაც ჰქონდა ან საერთო ცენზის სიის სახე (გადასახადის დაწესებისა და ომში გაწვევისათვის საჭირო), ან იყო ორი დამოუკიდებელი სია – გადამხედლეების გადასახადის თანხისა და სამხედრო ვალდებულების მითითებით. ქალები და ბავშვები მათში არ შედიოდნენ. გაურკვეველია საკითხი, როგორ და რა ფორმით ადგენდნენ მოქალაქეთა სიებს რომის იმპერიაში და როგორ შეესაბამებოდა იგი გადამხედლეებისა და სამხედრო ვალდებულებულების სიას.

მოქალაქეობა, რომი (civitas – სახელმწიფო) – რომის სახელმწიფოს მოქალაქეების საერთო სახელწოდება.

სერვიუს გულიუსამდე მოქალაქეები მხოლოდ **პატრიციები** იყვნენ, ამ **მეფის** შემდეგ კი **პლებეებიც**. მოქალაქეებს ჰქონდათ უფლება: 1) სამოგადოებრივ ცხოვრებაში: ა) *ius suffragari* – **კომიციებში** ხმის უფლება; ბ) *ius honorum* – უფლება მიეღოთ ყველა სახელმწიფო თანამდებობა; ამ უფლების მიღებას პლებსი ბრძოლით ცდილობდა და ძვ. წ. 337 წ-დან კი სრულად მიიღო; გ) **lex Valeria**-ს (ძვ. წ. 509 წ.) გამოქვეყნების შემდეგ **აპელაციის** უფლება ხელისუფალთა მიერ სასიკვდილო განაჩენის წინააღმდეგ; ეს უფლება შემდგომში გავრცელდა ფულად საურავზეც, რომელსაც ხელისუფლება აწესებდა; დ) **leges Porciae**-ს მიღების შემდეგ ღირსების შემლახველი ყველა დასჯის წინააღმდეგ (გამათრახე-

ბა, ჯვარზე გაკვრა); 2) პირად ცხოვრებაში: ა) *conubium* – სამოქალაქო წესით **ქორწინება**; ბ) *commercium* – უფლება შეეძინათ რომაული **საკუთრება**. მოქალაქე გახდებოდა, თუ მშობლები **რომაელი მოქალაქეები** იყვნენ, გაამაგებულნი (იხ. **ლიბერტინუსი**) და განსაკუთრებული კანონით ან სახალხო გადაწყვეტილებით (პლებისციტი) მოქალაქეობამიღებულნი. მოქალაქეობის უფლებას ჯერ ანიჭებდნენ რომაელი მეფეები, შემდგომში **კომიციები** და ცენტურიები. პირველ ხანებში მოქალაქეობა ძალიან ფრთხილად ეძლეოდათ მათ, ვინც რომში გადმოსახლდა, შემდეგში ეს უფლება მთელ ქალაქებსა და ხალხებს ენიჭებოდა. იმპერატორმა კარაკალამ სახელმწიფო **ხაზინის** შევსების მიზნით რომაელი მოქალაქის უფლება გაავრცელა მთელი რომის იმპერიის თავისუფალ ადამიანებზე. მოქალაქეობის უფლება წყდებოდა გაძევების, მონად გაყიდვისა ან ნებაყოფლობითი გაძევების შედეგად.

მოქალაქეობა, საბერძნეთი (πολιτεία) – სიგყვა, რომელიც ასევე აღნიშნავს: 1) მოქალაქეთა კორპუსს; 2) სახელმწიფო წყობილებას. ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოებში მოქალაქეობა აღნიშნავდა იმ ფაქტობრივ გარემოებას, რომ **პოლისი** თავისუფალ ადამიანთა ერთობას წარმოადგენდა, თუმცა მოქალაქეობა თავდაპირველად ინდივიდუალური უფლება არ იყო; იგი რელიგიურ ან სოციალურ ერთობათა წევრობას ნიშნავდა (იხ. პოლისი). სრულუფლებიან მოქალაქეთა ნაშიერი ყველა შემთხვევაში მოქალაქის სტატუსის მქონე პირი იყო, ამასთანავე იგი უფრო მცირე ერთობების – ოჯახის, **გენოსის** და **ფრაგრიის** წევრს წარმოადგენდა. დემოკრატიული რეჟიმების დროს მოქალაქეობისათვის აუცილებელი მოთხოვნა (იხ. **პერიკლეს მოქალაქეობის კანონი**) ცხოვრებაში ყოველთვის მკაცრად არ იყო გაგარებული. მოსახლეობის სხვადასხვა სეგმენტს სამოქალაქო უფლებების სხვადასხვა წილი ჰქონდა. ასე მაგალითად, ქალებს შემზღვეული სამოქალაქო უფლებები გააჩნდათ (იხ. **ქალი, სამოქალაქო უფლებები**). საბერძნეთში სოციალურ ფენათა შორის განსხვავებები სრულიად გაუქმებული არასოდეს ყოფილა, თვით რადიკალური დემოკრატიის დროსაც კი, თუმცა მათი პოლიტიკური უფლებები შესაძლოა თანაბარი ყოფილიყო.

სახელმწიფო უფლებამოსილი იყო კერძო პირისთვის მიენიჭებინა ან ჩამოერთმია მოქალაქეობა. მოქალაქეობის ბოძება ადრეულ პერიოდში ხშირ მოვლენას არ წარმოადგენდა. **გირანის** ეპოქაში გირანები ან სხვა ლიდერე-

ბი თავიანთ მომხრეთა რიცხვის გასაზრდელად დროდარო მოქალაქეობას არამოქალაქეთ ანიჭებდნენ. ძვ. წ. IV ს-ის შემდგომ მოქალაქეობის მინიჭება ხშირი გახდა. დროთა განმავლობაში მოქალაქეობა ცარიელ პატივად გადაიქცა, რომლის მოპოვება ქველმოქმედებით ან ყიდვითაც გახდა შესაძლებელი. ადამიანები ხშირ შემთხვევებში ორ ან მეტ მოქალაქეობას იღებდნენ. მოქალაქეობის დაკარგვა **აგიმიათი** და გაძევებით ხდებოდა. მოქალაქეობამინიჭებულ პირს უმეტესწილად იგივე უფლებები ჰქონდა, რაც მოქალაქედ დაბადებულს. ელინისგურ ლიგებში წევრი-ქალაქის ყველა მოქალაქე, ჩვეულებრივ, მეორე მოქალაქეობას – ლიგის მოქალაქეობასაც იღებდა.

მოშობა – სიცოცხლის მოსპობა ყელში საბლის წაჭერით ან წყალში გაგუდვით. მოშობის გრადიცია მონღოლებიდან მომდინარეობს. საქართველოში კი იგი, როგორც სასჯელი, საკმაოდ გავრცელებული იყო XVI-XVIII სს-ში. მოშობით უმეტესად გამცემლები ისჯებოდნენ.

მოდვართმოდვარი – მასწავლებელთა მასწავლებელი, უმაღლესი სასწავლებლის რექტორის აღმნიშვნელი ტერმინი ძველ საქართველოში. გელათის აკადემიას ხელმძღვანელობდა სპეციალური თანამდებობის პირი, რომელიც მოძვართმოდვარის ტიტულს ატარებდა, განსხვავებით „წინამძღვრისგან“, რომელიც გელათში სამონასტრო საქმეს განაგებდა. ქართული ისტორიული წყაროების მიხედვით, მოძვართმოდვარი მეტად განათლებული და პატივცემული პირი იყო. მისთვის უპირატესი უფლებების მინიჭება ეთანხმებოდა გელათის აკადემიის დიდ სამოგადოებრივ-კულტურულ მნიშვნელობას. შემდგომი დროის დოკუმენტებში მოძვართმოდვარი უკვე ზოგიერთი მონასტრის წინამძღოლს ერქვა, სავარაუდოდ იმიტომ, რომ ამ მონასტრებთან გარკვეული სახის საგანმანათლებლო სასწავლებლები არსებობდა. ეს ტერმინი XIX საუკუნემდე გვხვდება.

მოწმე, რომი (testis) – მოწმე არ შეიძლება ყოფილიყო: **მონა**, არასრულწლოვანი, ჭკუასუსტი, **ქალი** (უფრო ძველ დროში), უღირსი ადამიანი, შვილი მშობლების წინააღმდეგ ან პირიქით და ვინმე საკუთარ საქმეში. მოწმეები იყვნენ ან მოხალისეები (voluntarii) ან გამოძახებულები. მოწმე სასამართლოში იძლეოდა ჩვენებას იმის შესახებ, რაც თავად გაიგონა და ნახა (არ მიიღებოდა ყურმოკრული ჩვენება – testimonium ex au-

ditione): მისი მხრიდან ეს იყო ნებაყოფლობითი მეგობრული დახმარება, მას ვერ აიძულებდი, მიეცა ჩვენება; მაგრამ ის, ვინც მოწმედ მონაწილეობას იღებდა რომელიმე სადღესასწაულო აქტში, ხოლო შემდეგ უარს ამბობდა მოწმე ყოფილიყო, ცხადდებოდა ცუდად და უღირსად (improbus intestabilisque), ანუ უფლება აღარ ჰქონდა მოწმე ყოფილიყო და მოწმეები დასახმარებლად მოეხმო. ყოველ მხარეს თავად მოჰყავდა თავისი მოწმეები და თავად გამოჰკითხავდა სასამართლოში: თითოეული მოწმე ერთხელ გამოდიოდა, დასაწყისში – მოსარჩელის მოწმეები, შემდეგ – მოპასუხის მოწმეები. სისხლის სამართლის საქმეებში მოწმეების დიდი რიცხვი იყო საჭირო, სამოქალაქო საქმეებში საკმარისი იყო ორი მოწმე, ერთი კი – არასდროს. მოწმეს **ანდერძის** შესრულებისას უნდა დაეკმაყოფილებინა განსაზღვრული მოთხოვნები: მას უნდა ჰქონოდა მოწმის უფლება (testamenti factio), უნდა ყოფილიყო მოწვეული (testis rogatus), ახლოს უნდა ეცხოვრა **ანდერძის** დამწერთან, უნდა ყოფილიყო ანდერძის გახსნისას (apertura testamenti) და დაედგაგურებინა თავისი ბეჭდის უცყუარობა. შესაფერისი მოწმე (testis idoneus) სხვის საქმეში შეიძლება ყოფილიყო ნებისმიერი სრულწლოვანი **რომაელი მოქალაქე** (გარდა ზოგიერთი ნათესავის, უღირსი ადამიანისა და მსჯავრდადებულისა); არამესაფერისი მოწმე იყო თავისი საქმის მოწმე (testis in re sua).

რომაულ სამართალწარმოებაში მოწმეები ჩვენებას ყოველთვის ფიცის დადებით აძლევდნენ, მაგრამ **მოსამართლე** მათ ჩვენებებს თავისი შეხედულებისდა მიხედვით აფასებდა. ჯერ კიდევ კონსტანტინეს დროს მოწმის ჩვენებებს ისეთივე ფასი ჰქონდა, როგორც წერილობითს, მაგრამ შემდგომში აღმოსავლური სამართლის გავლენით დოკუმენტს მიენიჭა უპირატესობა.

მოწმე, ხევსურეთი – მოწმეს იწვევდნენ სასამართლოში, თუ საქმე ეხებოდა ქურდობას, ფულის სესხებას და ა.შ. **ბჭეები** ყველა მოწმეს არ ენდობოდნენ. ბჭეები უნდა დარწმუნებულიყვნენ, ღირსნი იყვნენ თუ არა ისინი მოწმედ ყოფნისა. თითოეულ მოწმეს რიგით დაკითხავდნენ და არა წილით. მაგრამ ყველა მოწმის დაკითხვა არ ხდებოდა **ფიცის** ქვეშ. „ფიცი დაედებოდა“ მხოლოდ იმ მოწმეებს, რომლებსაც საქმის გადაწყვეტისას დიდი გავლენა ჰქონდათ და რომლებიც საქმის ვითარებას უცყუარად წარმოაჩენდნენ. იგი იყო საქმის სინამდვილის მნახველი და მაღირებელი. კაცის კვლასა და დაკეჭვანაზე მოწმე საჭირო არ იყო. წინათ მოწმე

სუთ ძროხას გამოიყვანდა და არ დაიფიცებდა, მაგრამ ღროთა განმავლობაში შეიცვალა გრადიცია და როცა ბჭენი დაადგენდნენ, მაშინ უნდა დაეფიცა მოწმესაც და უარსაც ვერ იტყოდა. ფიცის მიღებისთვის ცალკე ვადა ინიშნებოდა. მოწმის დაფიცვას არც ბჭეები და არც მოფიცარის დამნიშვნელი არ ესწრებოდა. დაფიცების დროს მხოლოდ „ფიცის მაყურებელი“ იმყოფებოდა, რომელიც მოწინააღმდეგის ნათესავი იყო. დაფიცება ხაგში უნდა მომხდრიყო. დროში დაფიცების დროს მოწმეების დასწრება აუცილებელი იყო, რადგან სწორედ მათი ფიცი უძლოდა წინ ამ რიტუალს (იხ. **ფიცი, მთა**).

მოხელე – თანამდებობის პირის ზოგადი სახელწოდება ძველ საქართველოში. ეს გერმინი მომდინარეობს სიგყვისაგან „ხელი“, რაც ძველად ნიშნავდა ძალაუფლებას, თანამდებობას, საკუთრებას, მიწაზე საკუთრების უფლების მანიშნებელ ნიშანს. მოხელის კომპეგენციას სახელო ეწოდებოდა. ბრძანების უფლებით აღჭურვილი მოხელე „ხელისუფლად“ იწოდებოდა, ხელისუფლების აღმასრულებელ მოხელეს კი „საქმის მოქმედი“ ერქვა. არსებობდნენ „დიდნი საქმის-მოქმედნი“ და „მცირენი საქმის-მოქმედნი“. სამეფო კარზე მყოფი დიდი თანამდებობის მყოფი პირები შეადგენდნენ „**დარბაზის** რიგის“ მოხელეებს. მათ ზოგადად „ვექილ-ვეზირებს“ (იხ. **ვეზირი**) ეძახდნენ. უმაღლესი თანამდებობები დიდებულებს ეკავათ. ნაკლებად მნიშვნელოვან თანამდებობაზე **მეფის აზნაურები** და მსახურები ინიშნებოდნენ. აღმინისგრაციულ-გერიგორიულ ერთეულებში დანიშნულ მოხელეებს „საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე“ ეწოდებოდა. ფეოდალურ საქართველოში მოხელის ინსტიტუტი საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული.

მოჯალაბე – ყმა-გლეხთა უმაღლესი კატეგორია XVII-XIX სს-ის დასავლეთ საქართველოში. დოკუმენტებში მოჯალაბე ზოგჯერ იწოდება მე-სადგომედ ან მოსასახლედ (*მეგრ.* დოღმახარე). მოჯალაბე იყო გყვე, ნამზითვის ან ნასყიდი ადამიანი. მას საკუთარი მიწა და კარ-მიდამო არ ჰქონდა, თავისი ოჯახით მეზაგონის კარზე ცხოვრობდა, მის სრულ განკარგულებაში იყო და ყველაზე მძიმე და სათაკილო სამუშაოსაც ასრულებდა (ღორის მწყემსვა, შეშის დამზადება, ღომის ცხევა). ბაგონს შეეძლო მოჯალაბის ოჯახი ცალ-ცალკე გაეყიდა, ასევე უფლება ჰქონდა ქალიშვილისთვის გათხოვებაც კი აეკრძალა. მოჯალაბე თითქმის მონურ მდგომარეობაში იყო, თუმცა მონისაგან განსხვავებით ბაგონს

მისი მოკვლის უფლება არ ჰქონდა. **გლეხის** გადაყვანა მოჯალაბის კატეგორიაში სასჯელის ერთ-ერთ უმძიმეს ზომად ითვლებოდა. მოჯალაბე საგლეხო რეფორმის შემდეგ გათავისუფლდა ყმობიდან სხვა გლეხებთან ერთად.

მრუშობა/მრუშება – „მეუღლიანის ბომობა“ (საბა). საეკლესიო სამართალი მრუშობისთვის სასჯელად 15 წ-ს უზიარებლად ყოფნას აწესებდა. საერო სამართალითა და მნეობით მრუშობა ქმარს დიდ დანაშაულად არ ეთვლებოდა; მოლაღაგე ცოლს კი ქმარი გაეყრებოდა და მის საყვარელ მამაკაცზე შურს იძიებდა. (იხ. **სიძვა; განქორწინება, საქართველო**)

მსახურთუხუცესი – სახელმწიფოს მაღალი თანამდებობის პირი ფეოდალურ საქართველოში. პირველად XII ს-ში – გიორგი III-ის მეფობის ხანაში იხსენიება, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მსახურთუხუცესობა უფრო ძველი თანამდებობა იყო. თავდაპირველად მსახურთუხუცესი ხელშინაურ მოხელედ ითვლებოდა, თუმცა ქვეყნის გაერთიანებასთან ერთად **მეფის** მსახურთუხუცესი თანდათან საჯარო სამართლის მოხელედ იქცა. XIII ს-ში რუსუდან მეფემ მსახურთუხუცესი სავაზიროში შეიყვანა და ამ დროიდან იგი **ვეზირად** ითვლებოდა. მსახურთუხუცესი **მეჭურჭლეთუხუცესთან** ერთად „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფში იყო და **დარბაზობის** დროს მეჭურჭლეთუხუცესის თანასწორი პაგივისცემით სარგებლობდა. ამ **მოხელის** მოვალეობათა შესახებ უკეთ „კარის ვარიგებაშია“ შემონახული ცნობები. მსახურთუხუცესს არაერთი ფუნქცია ეკისრებოდა. იგი სამ სფეროს – **სალაროს**, მეფის საწოლს, მისსავე კერძო მეურნეობასა და სხვადასხვა „საფარემონს“ მოიცავდა. ამიგომაც იყო, რომ ფარემთუხუცესი, ციცხვთუხუცესი და მეხილეთუხუცესი მისი დაქვემდებარების ქვეშ იყვნენ. მის ერთ-ერთ მოვალეობად ითვლებოდა „შეკაზმვა მეფისა“. მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ აგრეთვე „მსახურნი მეფისა“ – **მოლარეთუხუცესი** და მესაწოლეთუხუცესი.

მსაჯულთუხუცესი – მთავარი მსაჯული, სასამართლო უწყების უფროსი ფეოდალურ საქართველოში, რომელსაც როსგომ მეფის აღმინისგრაციული რეფორმის შემდეგ **მდივანბეგი** ეწოდა. ვახუშტი ბაგონიშვილის თანახმად, მსაჯულთუხუცესის „ხელისა იყვნენ ყოველნი მსაჯულნი, ბჭენი, ხვეისბერნი, ხვეისთავნი, და ესე სჯიდა საბრძანოსა მეფისასა“ (ქართლის ცხოვრება, გ. IV, 21).

მსაჯულთშეკრებულობა – ქართლ-კახეთის სამეფოში **მდივანბეგთა** კოლეგიური სასამართლოს სახელწოდება XVIII ს-დან. იგი ცენტრალური ხელისუფლების მოსამართლეების უფლებამოსილების განმტკიცებას გამოხატავდა. მსაჯულთშეკრებულობა „საქართველოს მსაჯულთშეკრებულობადაც“ იწოდებოდა. მსაჯულთშეკრებულობას შეეძლო ყოველგვარი საქმისთვის გადაეხედა. იგი საქმეებს განიხილავდა საკუთარი ინიციატივით და **მეფის**, დედოფლის ან ბატონიშვილების დავალებით. მსაჯულთშეკრებულობა გასაჩივრებულ საქმეებსაც ხელახლა განიხილავდა და იგი შემდგომი ინსტანციის სასამართლოსაც წარმოადგენდა.

მუდმივი სასამართლოები (quaestiones perpetuae) – რესპუბლიკის პერიოდის II ნახევარში იქმნება მუდმივი სასამართლოები. მათ კომპეტენციაში შედიოდა თავდაპირველად მექრთამეობასთან დაკავშირებული საქმეების განხილვა, შემდგომში ეს სასამართლო უკვე სხვა ტიპის საქმეებსაც წყვეტდა.

ამ სასამართლოებს სათავეში ედგნენ **პრეტორები**, ხოლო სასამართლოს წევრები იყვნენ პრეტორების მიერ არჩეული **მოსამართლეები** 300-470 კაცი. მათ ირჩევდნენ 1 წლის ვადით. თითოეული საქმის განსახილველად იწვევდნენ 30-40 მოსამართლეს. მუდმივ სასამართლოში მონაწილეობა ერთი მხრივ იყო პრესტიჟის საქმე, ხოლო მეორე მხრივ შემოსავლის სერიოზულ წყაროს წარმოადგენდა. შესაბამისად, სასამართლოში მოსამართლედ მოხვედრისათვის იბრძოდნენ როგორც სენატორები, ისე მხედრები და შეძლებული მოქალაქეები.

მუდმივ სასამართლოში საქმის განხილვა პროცესუალურად შემდეგი სქემის მიხედვით წარმოებდა. საქმის აღძვრა შეეძლო რომის ნებისმიერ **მოქალაქეს**, მაგრამ ამისთვის აუცილებელი იყო **პრეტორის** ნებართვა. იმ შემთხვევაში, თუ პირი მიიღებდა უფლებას პრეტორისაგან, რომ ბრალმდებლად გამოსულიყო, იგი წარმოადგენდა ბრალდებას (libellus inscriptionis) იმ პირის თანდასწრებით, რომლის წინააღმდეგაც აღძვრებოდა საქმე. ბრალდების წაყენების წუთიდან ეს პირი ხდებოდა ბრალდებული და კარგავდა თანამდებობას.

მას შემდეგ, რაც პროცესი მომზადდებოდა, იწყებოდა საქმის მოსმენა. სასამართლო პროცესი წყდებოდა იმ შემთხვევაში, თუ ბრალმდებელი არ გამოცხადდებოდა სასამართლოში. ამ შემთხვევაში მას ეკისრებოდა ფულადი ჯარიმა. თუ ბრალდებული არ გამოცხადდებოდა სასამართ-

ლოში, საქმეს განიხილავდნენ მის გარეშე. საქმის განხილვისას სასამართლო იმენდა ბრალდებულის, მისი წარმომადგენლის, **ადვოკატის** მოსაზრებებს, განიხილავდა დამამტკიცებელ საბუთებს, მოწმეთა ჩვენებებს. განაჩენის გამოგანა მოსამართლის მიერ კენჭისყრით ხდებოდა. თითოეული მოსამართლეს აძლევდნენ ბართებს, გაბულებს, რომელზედაც იყო წარწერა A (absolvo) – ვამართლებ და C (condemno) – ვამტყუნებ.

სასამართლო მიერ გამოგანილი განაჩენი იყო საბოლოო და არ ექვემდებარებოდა გასაჩივრებას.

პირველი მუდმივი სასამართლო ძვ. წ. 149 წ-ს თარიღდება, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა **lex Calpurnia repetundarum**-ით რომელსაც კიდევ რამდენიმე მუდმივი სასამართლოს შექმნა მოჰყვა.

იმპერიის ხანაში სისხლის სამართლის საქმის წარმოებამ სხვა ფორმა მიიღო. მოსამართლის ხელში გაერთიანდა საგამომძიებო და სასამართლო ფუნქციები. საქმე იწყებოდა დასმენით ან დანაშაულის შესახებ მიღებული ცნობის საფუძველზე. სასამართლო მოხელე იწყებდა საქმის გამოკვლევას, აგროვებდა დამამტკიცებელ საბუთებს, აწყობდა **მოწმეების** დაკითხვას. ეს მოხელე იყო გამომძიებელიც, ბრალმდებელიც და მოსამართლეს. მისი განაჩენის გასაჩივრება შესაძლებელი იყო იმპერატორთან. სასამართლო ხელისუფლების მთავარი ორგანო იყო იმპერატორი. იგი იყო კანონმდებელი, უმაღლესი **მოსამართლე**. იმპერატორი გამოსცემდა დადგენილებებს, რომელთა ძალითაც მას ჰქონდა უფლება პირადად გადაეწყვიტა ამა თუ იმ საქმის შედეგი. იგი არ იბღუდებოდა კანონით. იმპერატორი ეყრდნობოდა თავის უმაღლეს მოხელეებს: ქალაქის, პრეტორიის **პრეფექტებს**, **პროვინციის ნაცვლებს**. ისინი იყვნენ აღმინისგრაციული მოხელეები და ამავე დროს განიხილავდნენ სისხლის სამართლის საქმეებსაც.

მუკიუს სკევილა პონტიფექსი (Mucius Scaevola Pontifex) (დაახლ. ძვ. წ. 140-82 წწ.) – **კონსული** (ძვ. წ. 95 წ.), ბრწყინვალე იურისტი, სახელმწიფო მოღვაწე, ორაგორი და პედაგოგი; თავის სამოქალაქო სამართალში, იგი პირველად შეეცადა დიალექტიკური მეთოდით აეგო სამოქალაქო სამართლის სრული სისგემა, რომელიც იქცა რესპუბლიკური სამართალმცოდნეობის არა მხოლოდ უდიდეს ქმნილებად, არამედ მთელი დასავლეთევროპული სამართლის მეცნიერების ქვაკუთხედად. მან ღრმა კვალი დააჩინა მისი

მიმდევრების შემოქმედებას, მაგრამ მუკიუსის კომენტირება მხოლოდ ახ. წ. II ს-ის იურისტებმა დაიწყო. გარდა ამისა, მუკიუს სკეველამ წარმოთქვა და დაწერა ბევრი სასამართლო სიტყვა, მას აგრეთვე მიეწერება განსაზღვრების კრებული „დროის შესახებ“.

მულტა (multa) – თავდაპირველად ჯარიმა პირუცყვის მოკვლისათვის, შემდგომში ფულადი ჯარიმის სახეობა. მას აკისრებდნენ თანამდებობის პირები (**მაგისტრატები**) თავის **იმპერიუმზე** დაყრდნობით. მულტა ინიშნებოდა კანონის ან **კომიციებზე** ხალხის მიერ მიღებული გადაწყვეტილების შესაბამისად. როგორც წესი, ჯარიმა ინიშნებოდა კანონის შეუსრულებლობის, მისი დარღვევის შემთხვევაში. ჯარიმის დაკისრების უფლება ჰქონდათ **მეფეებს** (rex), შემდეგ **კონსულებს**. ჯარიმა განსხვავდებოდა იმის მიხედვით, პირველად არღვევდა ადამიანი კანონს თუ კანონდარღვევა მეორედებოდა. განმეორებითი კანონდარღვევის შემთხვევაში ჯარიმა შეიძლება ძალიან მაღალი ყოფილიყო (suprema multa). ჯარიმის დაწესების უფლებით ხშირად სარგებლობდნენ **ცენზორებიც, ედილები, პრეტორები** და განსაკუთრებით **სახალხო გრიბუნები**, რომლებიც სულ უფრო მეტად იკრებდნენ ძალას. თუკი ჯარიმა suprema multa-ს აღემატებოდა, ადამიანს ჰქონდა უფლება გაესაჩივრებინა იგი გრიბაში, რომელიც კომიციის კრებაზე (multae certatio) ან ამტკიცებდა ჯარიმას, ან აუქმებდა. ჯარიმის დაკისრება შეეძლო მუნიციპალურ ხელისუფლებას და პროვინციის ნაცვალებს. ჯარიმის სახით ამოღებული ფული თავდაპირველად იხარჯებოდა რელიგიური მიზნით (იქმნებოდა ღვთის გამოსახულებები, შეწირულობანი), თამაშობების მოსაწყობად, მოგვიანებით კი ეს ფული მიდის **ხაზინაში**, შემდგომ **ფისკუსში**.

მუნიციპიუმი/მუნიკიპიუმი (munera capere – ვალდებულება რომის სასარგებლოდ) – municipium civium Romanorum რომის მიერ დამორჩილებული იტალიის თვითმმართველი ქალაქი, რომლის მოქალაქეები **რომაელი მოქალაქის** შეზღუდული უფლებებით სარგებლობდნენ. მუნიციპიების სამართლებრივი მდგომარეობა განსხვავებული იყო, ძირითადი იყო ორი ტიპი:

1) municipium (civitas) cum suffragio et iure honorum – ინარჩუნებდა ადრინდელ პოლიტიკურ ორგანიზაციას, მის წევრებს ჰქონდათ სრულუფლებიანი რომაული მოქალაქეობა – მათ რიცხვს მიეკუთვნებოდა უძველესი მუნიციპი-

ბის (ლათინური და საშუალოიტალიკური), შემდგომში – ლათინური კავშირის თითქმის ყველა ქალაქი, რომლის უმაღლესმა ხელმძღვანელებმა რომის **ნობილიტეტში** შეაღწიეს.

2) municipium (civitas) sine suffragio – სრულად შეინარჩუნა თვითმმართველობა, მაგრამ მის მოქალაქეებს არ ჰქონდათ უფლება მიეღოთ მონაწილეობა რომში **ხმის მიცემასა** და არჩევნებში; დაპყრობათა კვალდაკვალ მუნიციპიუმის რიცხვი გაიზარდა და შესაბამისად მათი მდგომარეობა გაუარესდა და მმართველობა გადავიდა ქალაქის **პრეფექტის** ხელში (praefecti iurisdicundo); აქედანაა საერთომიღებული მათი აღნიშვნა: **პრეფექტურა** (praefectura).

municipia Latina – ზოგიერთი ლათინური ქალაქი, რომელთაც ლათინური კავშირის დაშლის შემდეგ (ძვ. წ. 338 წ.) შენარჩუნებული ჰქონდათ დამოუკიდებლობა; მაგრამ მათ სამხედრო დახმარება უნდა გაეწიათ რომისთვის და უარი ეთქვათ დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკაზე.

მუნში – მოხელე გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში. ვახუშტი ბაგონიშვილის თანახმად, მუნშის თანამდებობა როსტომ მეფის დროს (XVII ს.) დაწესდა. იგი იყო ირანის მოხელე ვასალური ქართლის **მეფის** კარზე და როგორც ირანის შაჰს, ისე ქართლის მეფეს ემსახურებოდა. ქართლის მეფის, **ვეზირისა** და **მუსტოფის** დავალებით იგი მუშაობდა სპარსული საბუთების, ანგარიშებისა და წერილების შედგენაზე. ვეზირი და მუსტოფი მუნშის იყენებდნენ თავიანთ საკონგროლო საქმიანობასთან დაკავშირებითაც.

მუსტოფი – მოხელე გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში. ვახუშტი ბაგონიშვილის თანახმად, მუსტოფის თანამდებობა როსტომ მეფის დროს (XVII ს.) დაწესდა. იგი იყო ირანის მოხელე ვასალური ქართლის **მეფის** კარზე და საკონგროლო ფუნქციები ეკისრებოდა. იგი ერთდროულად ქართლის მეფის მოხელედაც ითვლებოდა. მუსტოფი მონაწილეობას ღებულობდა სამეფო მართვა-გამგეობაში, აკვირდებოდა შემოსავალსა და გასავალს და სათანადო მოხსენებას წარადგენდა ირანში. მუსტოფის თანამდებობაზე ქართლის მეფე სპარსული წარმოშობის პირს ნიშნავდა.

მუტუუმი (mutuum) – ვალი. მუტუუმი რომაული საკრედიტო ოპერაციების მთავარ ინსტიტუტს წარმოადგენდა. მისი მთავარი რეკვიზიტები იყო: 1) datio rei – ნივთისა ან ფულის მოვალის მფლობელობაში არაფორმალური გადაცემა (traditio).

2) conventio – ნივთის, ფულის უკან დაბრუნების თაობაზე მხარეების შეთანხმება. ხშირად შეთანხმება მხოლოდ ვერბალურ ხასიათს აგარებდა (stipulatio), თუმცა კრედიტორს ნივთის უკან დაბრუნებლობის შემთხვევაში უფლება აქვს სარჩელი შეიგანოს მოვალის წინააღმდეგ (querella non numerate pecuniae). მუგუში პრინციპში უპროცენტო სესხის ფორმაა, თუმცა შესაძლებელი იყო ცალკე შეთანხმება პროცენტების თაობაზე (stipulatio usurarum). თუ მოვალე დროულად არ დააბრუნებდა ვალს, კრედიტორს მის წინააღმდეგ სარჩელი შეჰქონდა სასამართლოში.

მუყა, სვანეთი – (მიმყვანი, მომყვანი) მოციქულები **ნაჭვლაშვე** მორიგებისა და ქორწილის დროს. ნაჭვლაშვე სამოციქულოდ მიდიოდნენ საქმროს სიძეები, მათი ცოლები და შვილები. მათი ვალი იყო, სასიძოს ოჯახიდან სარძლოს ოჯახისთვის გადაეცათ ქალის მშობლების მიერ დადგენილი „ნაჭვლაში“. მათ ფუნქციებში შედიოდა ასევე პაგარძლის წამოყვანა სიძის ოჯახში. ისინი გასამრჯელოდ სარძლოს დედამამისგან იღებდნენ თითო მანეთს.

მძევალი, ხევსურეთი – თავმდეები. როდესაც ბრალდებულს გადასახადი დაეკისრებოდა, იგი ვალდებული იყო მოპირისპირისთვის გადაეხადა, მაგრამ თუ ბრალდებულს განაჩენის აღსრულება არ შეეძლო ან არ სურდა, ამ შემთხვევაში მძევალი იყო საჭირო. უცილებელი იყო, რომ მძევლები **ბჭეების** თანდასწრებით აეყვანათ და დაესახელებინათ. გარდა ამისა, მძევლის ამყვანს თითოეული ბჭისთვის ყურზე ხელი უნდა მოეკიდა, რითიც ადასტურებდა ბჭეების მოწმედ ყოფნას. მხოლოდ ამის შემდეგ ეძლეოდა მძევლობას იურიდიული ძალა. მძევლის აყვანის ან დასახელების დროს მისი ყოფნა არ იყო საჭირო. მძევალი სხვა თემის შეიძლება ყოფილიყო, მაგრამ არა შორეული. მას მაგერიალური შეძლება უნდა ჰქონოდა.

განაჩენი შეიძლება მაშინვე აღსრულებულიყო, ან გადაეღოთ. ვადებს ბჭეები აღგენდნენ. თუ ვადას გადასცილდებოდა განაჩენის აღსრულება, სწორედ მაშინ უნდა გადაეხადა მძევალს დაკისრებული გადასახადი, ვადამდე მძევალს არაფერი მოეკითხებოდა. ამით განსხვავდება იგი თავდებისაგან. მძევლობაზე უარის თქმა დიდი სირცხვილ წარმოადგენდა. გარდა ამისა, ვინც მძევლობაზე უარს იცევოდა, ის მძევალად დამყენებლის თემში ველარ გაივლიდა. თუ მძევალი დანიშნულ ვადამდე არ გადაიხდიდა გადასახადს, სოფელი მას „**საწყევარს**“ აუგებდა.

საწყევარაგებული მძევალი ხაჭში ველარ მივიდოდა, მკვდარს რიგით ვერ დამარხავდა და მთელ თემში შერცხვენილად ითვლებოდა. თუმცა ამ საწყევარის ახსნა შეეძლო, თუ მოდავეს გაუსწორდებოდა და მისაცემს ჩააბარებდა. შერიგებისთვის, ახსნისთვის საკლავის დაკვლა იყო საჭირო. საკლავი იმას უნდა დაეკლა, ვინც საწყევარი აავტო.

მძევალს სამძევლოში ერთი ცხვარი ერგებოდა. ასევე, როცა მძევალი იძულებული იყო, გადასახადი გადაეხადა, თავის დამსახელებელს გადასახადს შეიღმაგად ახდევინებდა. თუ მძევალს სამძევლოდ არ გაუხდებოდა საქმე, მძევალი სამძევლოს ერთი-ორად ახდევინებდა. როცა მძევალი სამძევლოს გადაიხდიდა და მოჰასუხე მას არ აძლევდა, მძევალი უკვე სხვა მძევალს აიყვანდა. მეორე მძევალს მესამის დაჭერა შეეძლო და ამით თავდებოდა საქმე. სამი მძევლის მეტის აყვანა არ შეიძლებოდა. თითოეულის აყვანას ბჭეები ესწრებოდნენ. პირველი მეორეს და მეორე მესამეს შეიღმაგად ახდევინებდა. ბოლოს მთელი ეს გადასახადი საქმის წამგებელს აწვებოდა, ე. ი. იმას, ვის გამოც დაიწყო მძევლობა.

მწიგნობართუხუცესი – მწიგნობართა უფროსი, სამეფო კარის სამღივნოს მეთაური ფეოდალურ საქართველოში. იგი პირველად X–XI სს-ის ძეგლში იხსენიება; **დავით აღმაშენებელმა** ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების მიზნით მწიგნობართუხუცესობა ჰყონდიდებლობას შეუერთა.

მწიგნობარი – მოხელე ფეოდალურ საქართველოში, რომელსაც ევალებოდა საქმის წარმოება და მწიგნობრობაში იყო გაწვრთნილი. მწიგნობარი **მწიგნობართუხუცესს** ექვემდებარებოდა. იგი აღგენდა სიგელებს, ბრძანებებს, სხვადასხვა დოკუმენტს და ა. შ. ხელმწიფის კარის გარიგების თანახმად, 26 მწიგნობარი დასტურდება. თანამდებობით ყველაზე უფროსი იყო საწოლის მწიგნობარი, რომელიც მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის მოადგილედ ითვლებოდა და სავამიროს სხდომასაც ესწრებოდა. „მოჩივართა განკითხვის“ დროს მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელს საწოლის მწიგნობართან ერთად თან ახლდა **ზარდახნის** მწიგნობარი. არსებობდა აგრეთვე საჭურჭლის მწიგნობრის თანამდებობაც. მწიგნობრებს ჰქონდათ განსაკუთრებული სამოხელეო ნიშანი, ე. წ. „საწერელი“. მწიგნობართუხუცესი პირველად X–XI სს-ის ძეგლში იხსენიება; **დავით აღმაშენებელმა** ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების

მიზნით მწიგნობართუხუცესობა ჭყონდიდელობას შეუერთა.

მხაგვართუხუცესი – მთავარი მხაგვარი ძველ საქართველოში. სამთავროში აღმოჩენილ ბერძნულ წარწერა-ეპიგრაფიაში (IV-V სს.) მოხსენიებულია მხაგვართუხუცესი (არქიდოგრაფოსი) და ხუროთმოძღვარი ავრელიუს აქოლისი. როგორც ჩანს, იმ დროს მცხეთაში არსებობდა მხაგვართუხუცესისა და არქიეპეგორის თანამდებობა, რაც ქართლში აღრიდანვე საქალაქო ცხოვრების მაღალ განვითარებაზე მიუთითებს. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა სტრაბონის ცნობა, რომელიც იბერიაში არქიეპეგორული წესით აშენებული სახლების არსებობის შესახებ მიუთითებს ძვ. წ. I ს-ში. ს. ყაუხჩიშვილის თანახმად, გერმინი „არქიდოგრაფოს“ ბერძნულ მწერლობაში XII ს-მდე არ გვხვდება. ის ქართული გერმინის ბერძნული თარგმანი უნდა იყოს ადგილობრივი თანამდებობის გამოსახატავად.

მხედრები (Μπαεις) – ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოთა უმეტესობაში ცხენების ყოლა და მოვლა-პატრონობა მაღალი კლასისადმი კუთვნილების ნიშანი იყო, კლასისა, რომელიც **ოლიგარქიული** მმართველობის შენარჩუნებას უწყობდა ხელს. მოგიერთ ქალაქ-სახელმწიფოში, მაგ., ერეგრიაში მმართველი ოლიგარქები მხედრებად (ჰიპეისებად) იყვნენ ცნობილნი; შდრ. ჰიპობოტოსები ქალკისში. ათენშიც უმაღლესი კლასის ერთ-ერთი სახელწოდება მხედრები (ჰიპეისები) იყო. (იხ. **ეპაგრიდები**). **სოლონმა** თავისი რეფორმით მხედრები მეორე ქონებრივ კლასს მიაკუთვნა. მასში შემავალ პირთა შემოსავალი 500-დან 300 მედიმნოს ხორბალს (ან სხვა პროდუქტში მის ეკვივალენტს თუ ფულად თანხას) შორის მერყეობდა. მხედრები თითქმის იმავე პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, რითაც **მოქალაქეთა** პირველი კლასი. გამონაკლისს **არქონებისა** და ხაზინადრების თანამდებობები წარმოადგენდა, რომელთაც გარკვეული პერიოდი მხოლოდ პირველი კლასიდან ირჩევდნენ.

მხევალი – მონა ქალის აღმნიშვნელი უძველესი ქართული სოციალური გერმინი. ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებში მხეველის მნიშვნელობით იხმარება შიმუნვარიც.

6

ნაბიჭვარი – ქორწინების გარეშე გაჩენილი შვილი ძველ საქართველოში. ნაბიჭვრის მნიშ-

ვნელობით „ბუში“, „ბიჭი“, „ცოდვისშვილი“ და „მხეველის შვილიც“ იხმარებოდა. მას კანონიერი ანუ „მართალი შვილი“ უპირისპირდებოდა. **ყმა** ქალის ნაბიჭვარი მის ბაგონს ეკუთვნოდა. „დიდებულისა შექმნილ“ ნაბიჭვარს აზნაურობა ენიჭებოდა. ნაბიჭვარი არ ითვლებოდა თავისი მშობლების უძრავი ქონების კანონიერ მემკვიდრედ. ნაბიჭვარ ვაჟს შეეძლო დამღვარიყო ძმებთან „ერთის ყმის ალაგს“ ან სხვისი ყმა ყოფილიყო. ქალი კი მამას უნდა გაეთხოვებინა და გაემზითვებინა.

ნავკარია (ναυκαρία) – ნავკარიები აგიკის გერიგორიული დანაწილების პირველ ჩანასახს წარმოადგენდნენ. არისგოგელეს მიხედვით, თითოეულ ოთხ ძველ **ფილემში** 12 ნავკარია არსებულა (არისგოგელე, ათენელთა სახელმწიფო წყობილება, 83). ამდენად, ათენში სულ 48 ნავკარია იყო. თავდაპირველად თითოეული მათგანი ვალდებული იყო ათენის ფლოგისტის ერთი ხომალდი გაემზადებინა. ნავკარიების სათავეში იდგნენ ნავკაროსები, რომელნიც თავიანთი ნავკარიების მიერ გამზადებულ ხომალდებს მეთაურობდნენ. მოგვიანებით, **გირანის** ეპოქაში, ნავკარიებს აღმინისტრაციული მოვალეობები გადაეცათ, მათ შორის, გადასახადთა აკრეფა. ერთ-ერთი გადმოცემის მიხედვით, **კლისთენესმა** მათი რიცხვი 50-მდე გაზარდა, რათა ისინი მის მიერ ჩამოყალიბებულ ახალ ფილეთა რიცხვთან შესაგვეისობაში ყოფილიყვნენ. თუმცა ძნელია თქმა, თუ როგორ შეიძლებოდა აგიკის 50 ნავკარიად დაყოფას ამ მხარის 30 გრიგიად დაყოფის პარალელურად ეარსება. არისგოგელეს განაცხადით, კლისთენესმა ნავკარიები, როგორც აღმინისტრაციული ერთეული, **დემოსებით** ჩაანაცვლა. ყველა შემთხვევაში საზღვაოსნო მიზნებისთვის ნავკარიების ნაცვლად **გრიერარქიის** შემოღება ძვ. წ. 483 წ-ის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო, როდესაც **თემისტოკლესის** თაოსნობით ათენის ფლოგის მასობრივი რეორგანიზაცია დაიწყო.

ნაიბი – შუა საუკუნეების მუსლიმანურ სახელმწიფოებში პროვინციის გამგებელი. ოსმანთა იმპერიაში – შარიათის სასამართლოს მოსამართლე, უმაღლესი მოსამართლის მოადგილე, ყადის თანამემწე. აღმოსავლეთ საქართველოში XVII-XVIII სს-ში ნაიბი საერო თუ სასულიერო ხელისუფლის მოადგილე, ნაცვალი იყო. ნაიბი ჰყავდათ ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეებს – ემიკალასბაშს, ყორიასაულბაშს, ქეშიჩიზბაშს,

ნასაღჩიბაშს, აგრეთვე თბილისისა და გორის მეღიქებს და მღევართა ჯარის უფროსებს.

ნამაშვრალი, ხეესურეთი – ჯარიმის მსგავსი გადასახადი ცოლის გაგდებისთვის. როცა ქმარი ცოლს სახლიდან აგდებდა, იმდენი ძროხა უნდა მიეცა, რამდენი წელიც მასთან უცხოვრია, ოღონდ პირველი და ბოლო წლის გამოკლებით. ნამაშვრალი ხანგრძლივი ცხოვრებისთვის იყო დაწესებული. თუ ქმარი ცოლს პირველივე წლის ბოლოს გააგდებდა, „საუპაგიუროს“ იხდიდა სამ ძროხას, ისიც თუ გაუპაგიურებული ცოლი მოითხოვდა.

ნასადი – სასჯელის სახეობა XVIII ს-ის საქართველოში. „ნასადი“, „ნასადისქნა“, „ნასადით გარდახდევინება“ დამნაშავეს დასახიჩრებას და მკაცრად დასჯას გულისხმობდა. არსებობდა **მოხელე** ნასაღჩიბაში, რომელსაც სასამართლოს განაჩენისა და მიღებული გადაწყვეტილების სისრულეში მოყვანა და აღსრულება ევალებოდა.

ნაგამალი – ძველი ქართული გერმინი, რომელიც აღნიშნავდა: 1) შთამომავალს, ნათესავს, თვისგომს; 2) ემო-გარემოს, კარ-მიდამოს, სამკვიდრო ადგილ-მამულსა და სამფლობელოს. ნაგამალი ნაოხარის, ნასახლარის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. წყალობისა თუ ბოძების იურიდიული ფორმულის ერთ-ერთ კომპონენტსაც წარმოადგენდა „დაგიმკუიდრეთ... ყოვლის მათის სამართლიანის სამძღვრითა და ნაგამლითა“.

ნაყდანური, ნაყდანური, სვანეთი – ძღვენი, ე. წ. დასაკავებელი, რომელიც უნდა გაეღო დანიშნული სარძლოს მშობლებს სასიძოს მშობლებსთვის. როგორც წესი, სარძლოს მშობლები ჯერ წვრილ ოთხფეხა საქონელს (ცხვარი, თხა, ღორი) ჩუქნიდნენ სასიძოს, ხოლო ცოგა ხნის შემდეგ ხარს ან ძროხას უგზავნიდნენ მათ. ნაყდანურს აძლევდნენ ასევე უცოლო ძმას გაყრის დროს, იმ რაოდენობით, რამდენიც თითოეულ ძმას ჰქონდა გადახდილი თავის საცოლეში.

ნაცვალი, საქართველო – 1) ვეზირის მოადგილე გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში. 2) გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში ადმინისტრაციულ-საპოლიციო მოხელე. ნაცვალი როგორც საერო, ისე სასულიერო ხელისუფლების წარმომადგენლებს ჰყავდათ. არსებობდა ქალაქის და სოფლის ნაცვლის თანამდებობები. თბილისში ერთდროულად 2 ნაცვალი – **მეფის**

მოხელე და **მოურავის** ნაცვალი საქმიანობდა. თბილისისა და გორის მეღიქების, ემიკალასბაშის, ყორიასაულბაშის და ზოგიერთი სხვა მოხელის ნაცვალთ **ნაიბები** ეწოდებოდათ. ქალაქის ნაცვალი მოურავთან ერთად განიხილავდა მცირედმნიშვნელოვან დავას, მეთვალყურეობდა საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვას და ა. შ.

ნაცვალი, რომი (praeses – მეთაური, ხელმძღვანელი) – ხელისუფლების წარმომადგენელი ჯერ მხოლოდ რომაულ პროვინციაში (praeses provinciae), შემდგომში სენატის პროვინციებშიც. მათ ხელთ იყო **სამართალწარმოება** და პროვინციის ჯარის უმაღლესი მმართველობა. რომში რესპუბლიკის დროს ნაცვალი ინიშნებოდა **კონსულთა** რიცხვიდან წილისყრით (ასეთ ნაცვალს ეწოდებოდათ **პროკონსული**) და **პრეტორებიდან მაგისტრატურის** ვადის გასვლის შემდეგ. იმპერიის დროს ნაცვალს იმპერატორი ნიშნავდა.

ლომინაგის დროს ნაცვალი უკვე აღარ მეთაურობდა ჯარს, სამართალწარმოებისას კი მხოლოდ პირველ ინსტანციას წარმოადგენდა (შეიძლებოდა იმპერატორთან **აპელაცია**).

ნაცვრიერი, სვანეთი – ნივთიერი ჯარიმა ცოლის მიტოვებისთვის.

ნაჭვლაში, სვანეთი – ე. წ. მისაგანი (pretium nuptialae), საქმროს მხრიდან მისაცემი ძღვენი საცოლის მშობლებისადმი. ნაჭვლაში ძველ დროში განსაზღვრული იყო და მორიგებას დიდი დრო არ სჭირდებოდა. მაგალითად, ენგურის ხეობაში ორი ცალი ხარი და ერთი ძროხა იყო, რომელიც ბოლო ხანებში 4-5 ხარამდე გაიზარდა. ცხენისწყლის ხეობაში კი თავიდანვე 4 ხარი და ერთი ძროხა იყო განსაზღვრული. ამ დადგენილ ნაჭვლაშივე საქმროს დედ-მამა ვერაფერს იგყოფდა და იძლეოდა წესების დაცვით. ნაჭვლაშის მიღების ვადა სხვადასხვანაირად იყო დათქმული. ზოგან ერთი წლით აღრე იღებდნენ ქალიშვილის მშობლები, ზოგან კი იმავე ღამეს, როცა ქალს საქმროსთან ისგუმრებდნენ.

ნაჭვლაშს აძლევდნენ ასევე უცოლო ძმას გაყრის დროს, იმ რაოდენობით, რამდენიც თითოეულ ძმას ჰქონდა გადახდილი თავის საცოლეში.

ნერონი კლაუდიუს კეისარ ავგუსტუს გერმანიკუსი (Claudius Nero Caesar Augustus Germanicus) (ახ. წ. 37-68 წწ.) – რომის იმპერატორი (ახ. წ. 54 წ-დან).

სენატორ გნეუს ლომიციუს აჰენობარბუსისა და აგრიპინას ვაჟიშვილი; აგრიპინა ცოლად გაჰყვა იმპერატორ **კლავდიუსს** და მან ნერონი იშვილა (ახ. წ. 50 წ.), ნერონმა კი კლავდიუსის ქალიშვილი ოქტავია ცოლად (ახ. წ. 53 წ.) ითხოვა. აგრიპინას მიერ კლავდიუსის მოწამელის შემდეგ **პრეტორიანების** დახმარებით იმპერატორი გახდა. ახ. წ. 62 წ-მდე ყმაწვილი იმპერატორი პრეტორიანების მეთაურის ბურუსს და მასწავლებლის სენეკას გავლენით მოქმედებდა. შიდაოჯახურმა ბრძოლამ ძალაუფლებისათვის ბრიგანიკუსი, კლავდიუსის ვაჟი (ახ. წ. 55 წ.), მოგვიანებით კი ლედაც, აგრიპინაც (ახ. წ. 59 წ.) შეიწირა.

ნერონის მმართველობის პირველი ხუთი წელი (quinquennium Neronis) იმედისმომცემი იყო – ამ პერიოდში შეიცვალა ფინანსური სისტემა და **სამართალწარმოება**, გაიზარდა რომის კოლონიების რიცხვი. ბურუსის სიკვდილის შემდეგ სენეკა ჩამოცილდა სახელმწიფო საქმეებს და ახალი მეთაურის სოფრონიუს გიგელენუსის დანიშვნით დაიწყო ნერონის დესპოტური მართვის ხანა – ღამის ორგეზით, ქუჩებში ჩხუბის აგეხვით, სანახაობებით, გლადიატორთა ბრძოლებით, **სენატორების** ცირკის არენაზე გამოყვანით და ა.შ.;

ნერონმა პატივმოყვარე ლამაზი პოპეა საბინას ცოლად შერთვა მონღომა და ამიგომ გადაასახლა და შემდეგ მოაკვლევინა თავისი ცოლი ოქტავია. იმავე წელს მდიდარი სენატორების ქონების კონფისკაციის მიზნით განახლდა **სამართლო** დევნა „იმპერატორის სახელის შეურაცხყოფისათვის“. შენობები და თამაშობები დიდ თანხებს ითხოვდა.

ახ. წ. 65 წ-ს პიმონის შეთქმულება იმპერიის „ელისისგური“ მმართველობის გამო სენატორთა პროტესტის გამოვლენა იყო. სენეკამ, ლუკანმა, პეტრონიუსმა ნერონის ბრძანებით თავი მოიკლეს.

ახ. წ. 64 წ-ს რომში ხანძარი გაჩნდა, თითქმის მთელი რომი დაიწვა. ეჭვი რომ თავიდან აეცილებინა, ნერონმა ებრაელები და ქრისტიანები (ქრისტიანთა პირველი დევნა) დააღანაშაულა. რომის აღდგენისას განსაკუთრებით დიდი თანხა იმპერატორის „ოქროს სახლის“ ამუნებისათვის დაიხარჯა. ნერონი ახ. წ. 64 წ-დან ცირკის არენაზე მღეროდა, მსახიობობდა, ჯირითში მონაწილეობას იღებდა. ნერონით უკმაყოფილები აჯანყდნენ ბრიგანიაში, იუდეაში, გალიაში, ესპანეთში. **პრეტორიანთა** გვარდიის დალაგმა და სენატის შერისხვამ ნერონი აიძულა თავი მოეკლა (ახ. წ. 68 წ.). მისი ბოლო

სიტყვები იყო – „რა მსახიობი ვილუპები“ (Qualis artifex pereo).

ნექსუმი (nexum – nectare) – ვალის უძველესი სახეობა (ამასთანავე სახელმეკრულეო ვალდებულება), რომელიც აქტის სახით ფორმდებოდა (per aes et libram). როგორც წესი, მას თან ერთვოდა დამატებითი მოლაპარაკება (lex mancipatio dicti) პროცენტებზე (fenus unciarum). თუ მოვალე (nexus) დროულად არ დააბრუნებდა ვალს, იგი კრედიტორ-**პაგრიცის** განკარგულებაში გადადიოდა (manus iniectio), რომელსაც შეეძლო ბორკილები დაედო მისთვის, მოეკლა ან მონად ექცია, ვიდრე არ გამოიმუშავებდა თავის ვალს. ნექსუსს ამ მოვალეობისაგან თავის დაღწევა შეეძლო მხოლოდ სხვა აქტის (actus contrarius) შედგენისა და ამ შედგენასთან დაკავშირებული ფორმალობების გავლის შემდეგ. ამ აქტს ეწოდებოდა nexi liberatio – ნექსუმისგან გათავისუფლება. ნექსუმი მევახშეების მიმე პროცენტებით დაგვირთულ **პლებსს** აღარიბებდა და მათ **მონებად** აქცევდა. ერთ-ერთ მიზეზს ფენებს შორის არსებული დაძაბული ბრძოლისა მოვალეობის ეს ფორმა წარმოადგენდა. მხოლოდ ძვ. წ. IV ს-ის ბოლოს გამოიცა lex Poetelia 2, რომელმაც შეარბილა მოვალეობის ეს ფორმა. წყაროების სიმცირის გამო მოვალეობის ძველი ფორმის წარმოშობის, არსებობის და ევოლუციის საკითხი არ არის მეცნიერებაში საბოლოოდ დადგენილი. სავარაუდოდ, უძველეს დროში მოვალე წეს-ჩვეულების მიხედვით, იღებდა სპილენძის ნაჭერს, რაც მას ვალდებულს ხდიდა გარკვეულ დროში უკან დაბრუნებინა ეს თანხა. მოგვიანებით სპილენძი, ბუნებრივია, შეიცვალა ფულის ერთეულით. მონად ქცეულ მოვალეს რომში არ გოვებდნენ, იგი რომის სამღვრებს მიღმა – trans Tiberium – უნდა გაეყიდათ.

ნიშნობა, მთა

სვანეთი – ძალიან ხშირად საცოლეს მუცლად ყოფნისას ნიშნავდნენ, რაც, სავარაუდოდ, სვანებში ქალთა სქესის ნაკლებობით იყო გამოწვეული. ორსული ცოლების ქმრები ჯერ სიცხვიერად უთანხმდებოდნენ ერთმანეთს, ბავშვების დაბადების შემდეგ კი ვაჟის მამას ქალის მშობლებთან მიჰქონდა ფინთიხი (თოფის გყვია), რაც იმის გამაფრთხილებელი ნიშანი იყო, რომ დანიშნულ ქალს მამა სხვაზე ვეღარ გაათხოვებდა და ვერც სხვა ვერ მოიგაცებდა. ერთი წლის შემდეგ ქალის მშობლები მიიპატიებდნენ სასიძოს დედასთან ერთად „ფეხის ასახსნელად“

(ჭიხში ლიფშელუნე), ე. ი. სასიძო პირველად შედიოდა ცოლეულის სახლში. საცოლესთან მისვლის წინ, ძუძუმწოვარ ბავშვს აკვანში შუბლზე ნახშირს უსვამდნენ, თავქვემ ასევე ნახშირს და რაიმე რკინეულობას უდებდნენ. მასპინძელს აძლევდნენ ერთ „ჩაფლამს“ (რაიმეს ერთი აბაზის ღირებულებისა). სასიძო საცოლეს სახლში ღამით მიჰყავდათ, სადაც დედასთან ერთად ერთი კვირა რჩებოდა. სასიძოსა და სარძლოს აკვნებს გვერდიგვერდ დგამდნენ მომავალი სიყვარულისა და ერთგულების საწინდრად. საცოლის მშობლები ვალდებულნი იყვნენ, გასტუმრებისას სასიძოს მშობლებისთვის გაეღოთ **ნაყდანვირი** (ასევე იქცეოდა სასიძოს დედ-მამაც დანიშნული სარძლოს მშობლების მიმართ).

ქალს ხელმეორედ ნიშნავდნენ საქმროს ან ქმრის სიკვდილის შემთხვევაში. ამ დროს საცოლის დანიშვნა დასწრებაზე იყო. მუცელში დანიშნულისგან განსხვავებით, ეს ქალის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული, თუმცა მშობლების ამრი და უფლება ხშირად აქაც გადაწყვეტი იყო (ისინი ცდილობდნენ, შვილისთვის ძლიერი თემისა და მდიდარი ოჯახის ქალი შეერთოთ).

ფშავი – მაჭანკლის ელჩობა და მისვლა-მოსვლა ფშავში ორ წლამდე გრძელდებოდა. ბოლოს მაჭანკალი ქალის მშობლებისგან იღებდა „ღამედებას“, რომელსაც სწრაფადვე მოჰყვებოდა „აგრეობის თქმა“ ანუ თანხმობა. ამ მიზნით მთხოვნელი სარძლოსთან ძღვენით მიდიოდა. ქალის მშობლები კიდევ ერთხელ გაინაზებოდნენ და ქალის დანიშვნაზე უარს ამბობდნენ. იმართებოდა თათბირი. ბოლოს ქალის მშობლები თანხმდებოდნენ და მთხოვნელის პურ-ღვინოს მიირთმევდნენ. ორივე მხარე ერთმანეთს თანხმობას ეტყოდა და ნიშნად მთხოვნელი ქალის მშობლებს 5-15 მანეთს გადაულოცავდა, რასაც „ლიშნის დაჭერა“ ეწოდება. ამის შემდეგ ქალი ვაჟის დანიშნულად ითვლებოდა და უარის თქმა აღარ შეეძლო. თუ ქალს სხვა მთხოვნელი გამოუჩნდებოდა ან მშობლები ამრს შეიცვლიდნენ, საქმეს **ბჭეები** იძიებდნენ. თუ ქალის მშობლებისგან თანხმობა ნათქვამი იყო, ქალი მასზე უნდა გაეთხოვებინათ. ან თუ ქალს ორი მთხოვნელი გამოუჩნდებოდა, ქალს ბჭეები იმას აკუთვნებდნენ, ვისაც მისთვის „აგრეობა“ ჰქონდა ნათქვამი.

გარკვეული ხნის შემდეგ მთხოვნელს ქალის ოჯახში მიჰქონდა „სახლის სანახავი“ ძღვენი: პური, საკლავი, სასმელი და სხვა. ქალის პაგრონიც სამზადისით ხვდებოდა. ლხინი ორ დღეს გრძელდებოდა. მეორე დღეს სარძლო-სასიძოს ერთად სვამდნენ და წინ უდგამდნენ

ღვინით სავსე გობს. **ხევისბერი** გობზე სანთელს მიაკრავდა, ღვინოს სტუმრებს მიაწოდებდა და დანიშნულებს ამწყალოებდა.

ამის შემდეგ ირჩევდნენ ორ „მყეფარს“ – ერთს სარძლოს მხრიდან, მეორეს – სასიძოდან, რომლებსაც „სანაწყო“ საჩუქარი უნდა მოეგროვებინათ, თან შეექოთ, ბოდიში მოეხადათ და ეოხუნჯათ. მყეფარი სანაწყოს სარძლოს გამლილ ხელსახოცზე დადებდა და ახლა მეორე ართმევდა სანაწყოს და ისევე ოხუნჯობდა.

სარძლოს სანაწყოს მომგანისთვის ერთი წყვილი ჭრელი წინდა უნდა ეჩუქებინა, მყეფარსაც ეძლეოდა ერთი წყვილი წინდა. ამ დღიდან სარძლო მინ მიყვანილ ცოლად ითვლებოდა და მისი შერთვა აღარავის შეეძლო. მაგრამ საპაგარძლოს კიდევ უნდა ეცადა, სანამ სანაწყოდან და **სათავნოდან** ბარგს მოიმზადებდა.

ნიშნობა, რომი (sponsalia) – ქორწინებას ჩვეულებრივ წინ უძღოდა ნიშნობა, თუმცა ეს აუცილებლობას არ წარმოადგენდა. აღრეული პერიოდის კანონმდებლობით ქორწინების ამ ორმხრივ (ორ მხარეს შორის) დაპირებას მომავალი მეუღლეების სახელით მათი მამები დებდნენ. ეს გამოიხატებოდა საზეიმო დაპირების (sponsio) ფორმით. აქედან ამ აქტის სახელწოდება sponsalia (ასევე გერმინები sponsus, sponsa). აღრეული რესპუბლიკის ხანაში ნიშნობის დამრღვევი მხარე იძულებული იყო მარალი აენამლაურებინა (actio ex sponsu). მოგვიანებით ნიშნობას აღარ ჰქონდა ოფიციალური ხასიათი და იგი არ ავალდებულებდა მხარეებს. დროთა განმავლობაში ნიშნობას, ქორწინების მსგავსად, მოგიერთი თანამდევი ლეგალური ქმედებები მიეწერა (ასე მაგალითად, ქორწინებისათვის დაბრკოლების შექმნა დანიშნულის ნათესავთან მიმართებით) (იხ. **ქორწინება, რომი**).

ნიშნობა, საქართველო – მშვიდობიანი მოლაპარაკების გზით **ქორწინების** აუცილებელი შემადგენელი ნაწილი. თავის მხრივ, ნიშნობასაც წინ უძღვოდა გარკვეული სოციალური აქტები, მაგ., საცოლის შერჩევა, მაჭანკლობა, შუაკაცობა და სხვ. საცოლის არჩევაში, როგორც წესი, მშობლები აქტიურობდნენ. საცოლის შერჩევა ხდებოდა მშობლებისა და ახლობლების გაკითხვით, ასევე სახალხო და რელიგიურ დღესასწაულებზე ქალის დათვალთქვებით.

საცოლის დათვალთქვების შემდეგ ქალის ოჯახში იგზავნებოდა შუაკაცი, რომელიც ვაჟის ოჯახის სურვილს აცყობინებდა, რის შემდეგაც ქალის

ოჯახი, თავის მხრივ, სასიძოს შესახებ ცნობების შეგროვებას იწყებდა. მექორწინეთა სურვილი მხედველობაში არ მიიღებოდა. მოგვიანებით საცოლის „გასინჯვაში“ გარკვეულ მონაწილეობას სასიძოც ღებულობს.

მაჭანკალი თუ შუაკაცი თავის მოვალეობას უსასყიდლოდ ასრულებდა. მოგვიანებით, მაჭანკლობა სასყიდლიანი და დასაძრახი გახდა და კანონით ჯარიმის (სისხლის ნახევრის) გადახდა დაეკისრა. ნიშნობის ეს წინარე ქმედებანი სამართლებრივ ქმედებად არ განიხილება, ნიშნობისაგან განსხვავებით.

ნიშნობის წარმოშობა საქართველოში ქრისტიანობის ჩასახვა-განვითარებას გასდევს. ნიშნობის საკითხი საქართველოში რეგულირდებოდა როგორც საერო საკანონმდებლო ძეგლებით, ისე ადათობრივი სამართლის ნორმებით. იგი აგარებდა სამართლებრივი გარიგების, ხელშეკრულების სახეს, რომლის დარღვევის შემთხვევაში პირს იურიდიული პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა.

მომავალი მეუღლეების დანიშვნის ასაკი, შესაძლებელია, ძალზე ადრეული ყოფილიყო. ეთნოგრაფიული მასალებით, ჩვილების დანიშვნა ჯერ კიდევ მუცლად ყოფნის დროსაც კი ხდებოდა. ასევე ხშირი იყო აკვანში დანიშვნის შემთხვევები.

ნიშნობაზე სპეციალური რიგული გარდებოდა. ვაჟის ოჯახს ქალისათვის სამკაულები უნდა მიეგანა, მოგჯერ სურსათ-სანოვაგაც, თუმცა უმთავრესი ნიშანი წინდის – ანუ სანიშნო ბეჭდის მიგანა იყო.

ნიშნობა, საბერძნეთი (ἐγγύη) – ქორწინების ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი. კლასიკური პერიოდის ათენის კანონმდებლობით ნიშნობა ქორწინების აუცილებელი წინაპირობა გახლდათ.

დანიშვნა გულისხმობდა ქალის **კირიოსს** და სასიძოს (ან სასიძოს კირიოსის) შორის სიგყვიერი შეთანხმების დადებას. მეურვე წყვილს ფიცით შეაკავშირებდა. საყურადღებოა, რომ ნიშნობის დროს წერილობითი აქტი არ ღებოდა.

ნიშნობას ოფიციალური ხასიათი ჰქონდა და ორივე მხრიდან მოწმეები უნდა ყოფილიყვნენ წარმოდგენილი. იმ შემთხვევაში თუ მომავალში მხარეთა შორის რაიმე პრეტენზია გაჩნდებოდა, ან საჭირო გახდებოდა **მემკვიდრის** კანონიერების დამტკიცება, სწორედ მოწმეს მოეთხოვებოდა დაედასტურებინა, რომ ნიშნობა ოფიციალურად ჩატარდა. სასამართლო სიგყვებში მოწინააღმდეგე მხარეებს ხშირად მოჰყავდათ მოწმეები. ნიშნობის დროს განსაზღვრავდნენ **მზითვის**

ოღენობასაც. არაა ცნობილი, თუ რამხელა იყო შუალედი ნიშნობასა და ქორწინებას შორის. დანიშნულები უმეგესწილად მალევე ქორწინდებოდნენ, თუმცა წყაროები მოგვითხრობენ ისეთ შემთხვევებზე, როდესაც წყვილები ნიშნობიდან რამდენიმე წლის შემდეგ დაქორწინდნენ. ნიშნობა სასიძოს არ ბოჭავდა და ქორწინებამდე მას ყოველთვის შეეძლო უკან დაეხია. ბუნებრივია, თუკი მას მზითვი უკვე ჰქონდა აღებული, ის ქალის ოჯახისთვის უნდა დაებრუნებინა. საკამათოა ისიც, თუ როდიდან შემოვიდა ნიშნობის ადათი. ნიშნობის ყველაზე ადრეულ დამოწმებად ითვლება აგარისგეს ქორწინება მეგაკლესთან (დაახლ. ძვ. წ. 575 წ.). აგარისგეს ქორწინება მეგაკლესთან ოფიციალურად გაფორმდა, მას შემდეგ, რაც მამამ პირობით შეაკავშირა (ე. ი. დანიშნა) ქალიშვილი მეგაკლესთან „ათენური კანონების შესაბამისად“ და სასიძოს მიერ პირობის მიღების საფუძველზე. ორაგორების ეპოქის ათენში ეს ადათ-წესი უკვე ძალზე გავრცელებული იყო.

ნიჭი – საჩუქარი, საბოძვარი ძველ საქართველოში. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, ნიჭი „უფალთა მიერ საბოძვარს“, „უაღრესისაგან უდარესის მინაცემს“ წარმოადგენდა. ჩუქებას, ბოძებას აღნიშნავდა „ნიჭება“, „მინიჭება“, „მონიჭება“, გაჩუქებას – „განიჭება“, მბოძებელს – „მომნიჭებელი“ და ა. შ. ბექას და აღბუღას სამართალში (მუხლი 34) საქორწინო შესაწევრის მნიშვნელობით იხსენიება სანიჭარი, რომელიც გვიანობამდე შემორჩა მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

ნობილიტეტი (nobilitas – დიდება, გვარიშვილობა) – წარჩინებულთა მმართველი ფენა, რომელიც ძვ. წ. IV-III ს-ში ჩამოყალიბდა. ნობილიტეტის ეკონომიკურ ბაზისს უმარამზარი საადგილმამულო ქონება (**მიწა**) შეადგენდა (ager publicus; latifundia), მთავარ პოლიტიკურ საყრდენს კი – **სენატი**; უმაღლესი ქურუმები და **მაგისტრატები** ძირითადად მათი რიგებიდან გამოდიოდნენ; კონსულაგობა მისი მონოპოლია იყო, რომელსაც ხანდახან „**ახალი ადამიანი**“ არღვევდა. ნობილიტეტი ყველაზე დიდ მოგებას გერიგორიების დაპყრობებიდან, ხოლო მერე მათი მმართველობიდან იღებდა. ნობილიტეტი მოსაჩვენებლად უგულებელყოფდა ფინანსურ საქმეებს, სინამდვილეში კი ამ საქმეს სხვა პირების მეშვეობით წარმართავდა.

ნობილიტეტი ცდილობდა ადრინდელი პრივილეგიების შენარჩუნებას და ამიტომ კონსერვატორულ რეაქციულ პოლიტიკას აგარებდა, მა-

გრამ ნობილიტეტის შიგნით მრავალრიცხოვანი ძალოვანი დაჯგუფებები და ძლიერი პიროვნებებიც (ძვ. წ. I ს.) ნობილიტეტის პრივილეგიებს ასუსტებდნენ, რაც რომის რესპუბლიკის დაცემის ერთ-ერთი მიზეზი გახდა. **პრინციპატის** დროს ნობილიტეტის გარეგნული ბრწყინვალება არა მისი სიძლიერის, არამედ **პრინციპატის** წყალობის შედეგი იყო. ახ. წ. II ს-ში ძველი წარჩინებულების მხოლოდ რამდენიმე ოჯახი შემორჩა.

ნომენკლატორი (nomenclator) – მონა, რომლის ვალდებულებაშიც შედიოდა თავისი **პაგრონისათვის მოქალაქეთა** სახელების დასახელება. ეს ეხებოდა ძირითადად მოქალაქეთა იმ კატეგორიას, რომლებიც დიდი გავლენით სარგებლობდნენ სახელმწიფოში. განსაკუთრებით აქტუალური იყო ეს საარჩევნო კამპანიის პერიოდში.

ნომოთეტესი (νομοθέτης) – „კანონის შემქმნელის“ აღმნიშნავი ზოგადი ტერმინი, თუმცა ათენში ის უმთავრესად გამოიყენებოდა კანონმომქმედთა იმ საბჭოს აღსანიშნავად, რომელიც ახალ **კანონთა** შესამუშავებლად და ძველ კანონთა რევიზიისათვის იყო შექმნილი. ნომოთეტესები იყვნენ შერჩეული იმ ათენელთაგან, რომელთაც **დიკასტესის** ფიცი ჰქონდათ მიცემული. ძვ. წ. IV ს-ში **სახალხო კრება** ყოველი წლის დასაწყისში უყრიდა კენჭს იმას, თუ რამდენად იყვნენ დამაკმაყოფილებელი არსებული კანონები. თუ ის გადაწყვეტდა, რომ ზოგიერთი კანონი შესაცვლელი იყო, კრება ნიშნავდა ნომოთეტესების კოლეგიას (იხ. **კანონმემოქმედება, ათენი**). ნომოთეტესთა კოლეგია რიცხობრივად საკმაოდ დიდი იყო. იყო შემთხვევები, როდესაც იგი 1001 წევრისაგან შედგებოდა. ძვ. წ. IV ს-ში **თესმოთეტესებსაც** ევალებოდათ კანონთა ყოველწლიური შესწავლა და თუ ისინი აღმოაჩენდნენ კანონთა შეუთავსებლობას და მათ ერთმანეთის მიმართ წინააღმდეგობას, მათ უნდა მოეთხოვათ სახალხო კრებისაგან, რომ მას ნომოთეტესები კანონთა განსახილველად დაენიშნა. ნომოთეტესებს თავიანთი ქმედების განხორციელება მხოლოდ მაშინ შეეძლოთ, თუ ამას სახალხო კრება მოითხოვდა.

ნომოფილაკები (νομοφύλακες) – ნომოფილაკები რამდენიმე ბერძნულ **პოლისში** იყვნენ ცნობილნი. ფილოქოროსის თანახმად, ეს თანამდებობა ათენში მას შემდეგ იქნა შემოღებული, რაც ძვ. წ. 462/1 წ-ს **ეფიალტესმა** საგრძობლად შეკვეცა **არეოპატის** უფლებები. თანამედროვე მეცნიერთა ნაწილი ფილოქოროსის ცნობას არ იმი-

არებს. იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ეს გადმოცემა სინამდვილეს შეესაბამება, ეს თანამდებობა ხანგრძლივად არსებული თანამდებობა არ უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც **დემოსტენესა** და არისტოტელეს დროისთვის ნომოფილაკების ფუნქციონირება არ დასტურდება. როგორც ჩანს, ძვ. წ. 320 წ-სათვის ნომოფილაკის პოსტი თავიდან იქნა შემოღებული. იმ პერიოდში ათენში შვიდი ნომოფილაკი მსახურობდა. მათ ძირითად მოვალეობას **ბულებსა** და **სახალხო კრებაზე** დასწრება და იმ ქმედებებსა თუ მოსაზრებებზე ვეტოს დადება წარმოადგენდა, რომლებიც მათ ათენის ინტერესების საწინააღმდეგოდ ან უკანონოდ მიაჩნდათ. ნომოფილაკები უფლებამოსილნი იყვნენ, შეემოწმებინათ უკანონოდ მოქმედი **მაგისტრატები**. ამას გარდა, მათ გარკვეული რელიგიური ფუნქციებიც ეკისრებოდათ.

ნოტიცია დიგნიტატუმი („Notitia Dignitatum“) – ძვ. წ. V ს-ის სახელმწიფო ცნობარი, ყველა სამხედრო და სამოქალაქო თანამდებობების შემცველი კრებული, რომელიც რომის სახმელეთო ჯარის ორგანიზაციასაც აღწერდა. რომის იმპერიის ისტორიის მნიშვნელოვანი წყარო, რომელიც გვიჩვენებს **დომინატისას** ბიუროკრატიული აპარატის გაფართოებას, თუმცა უფრო ადრეული პერიოდის – ძვ. წ. III ს-მდე – მონაცემებსაც შეიცავს.

ნუმა პომპილიუსი (Numa Pompilius) – გრადიციის თანახმად, რომის მეორე **მეფე**, წარმოშობით საბინი, გონიერი, პატიოსანი და სამართლიანი, თავად სახელიც „ნომოს“ – კანონიერი, წესრიგის დამამყარებელი – ამაზე მიუთითებს. მშვიდობისმოყვარე მეფემ რელიგიური კულტისა და კანონმდებლობის განვითარებას შეუწყო ხელი, ააშენა ტაძრები, მოსახლეობა ფენებად დაყო, დააწესა ქურუმთა და ხელოსანთა კოლეგიები.

წ

ოლიგარქია (ὀλιγαρχία) – „მცირეთა მმართველობა“. არისტოკრატიის წიაღიდან მისი წარმოშობის შესახებ იხ. **არისტოკრატია**. მთავარი განსხვავება მათ შორის ის იყო, რომ არისტოკრატიის უმთავრესი მახასიათებელი იყო წარმომავლობით გამორჩეულობა, ოლიგარქიის კი – სიმდიდრით. ძველ კეთილშობილთა და ახლადგამდიდრებულ **მოქალაქეთა** შორის კონფლიქტები საბოლოოდ ოლიგარქიის გამარ-

ჯვებით დასრულდა. ეს ასევე გომობრივ ორგანიზაციაზე ურბანული ორგანიზაციის გამარჯვებასაც ნიშნავდა.

ოლიგარქიის პირობებში პოლიტიკური ძალაუფლება მოქალაქეთა მცირე ნაწილს ჰქონდა. მოსახლეობის უმეტესობა, მართალია, მოქალაქენი იყვნენ, მაგრამ ყველა პოლიტიკური უფლება არ გააჩნდათ. ქალაქების მიხედვით „მცირეთა“ შერჩევის მეთოდი განსხვავებული იყო. უმეტეს ქალაქებში პოლიტიკური უპირატესობა მიწათმფლობელებს ჰქონდათ, თუმცა დროთა განმავლობაში ოლიგარქთა მოძრავი ქონება გათანაბრდა. ამას დაემატა ისიც, რომ მმართველთა ეს მცირე რიცხვი ცალკე აღებულ ქალაქისათვის ფიქსირებული გახდა, ოღონდ სხვადასხვა ქალაქში განსხვავებული იყო. ზოგიერთ ქალაქში მმართველობაში მოქალაქეთა სხვადასხვა ფენის წარმომადგენელი შედიოდნენ. ეს ფენები განსხვავდებოდნენ ქონებით და შესაბამისად, პოლიტიკური უფლებებით (გიმოკრაგია). ოლიგარქიის დროს პოლიტიკური ძალაუფლება ძირითადად საბჭოში იყო კონცენტრირებული. იმ ქალაქებში, რომლებშიც მოქალაქეთა რიცხვი მცირე იყო, **სახალხო კრებას** შეეძლო რეალური ძალა ყოფილიყო. ზოგიერთ შემთხვევაში ძნელდება სახალხო კრებისა და საბჭოს ერთმანეთისაგან გამიჯვნა (ასე მაგალითად მასილიაში). საბჭოს წევრობა ჩვეულებრივ არჩევით ხდებოდა და სიცოცხლის ბოლომდე გრძელდებოდა. ზოგჯერ, მაგალითად, **არეოპაგის** შემთხვევაში, საბჭო უმაღლესი რანგის მოხელეებისაგან შედგებოდა, რომლებსაც ამოწურული ჰქონდათ თავიანთი თანამდებობრივი ვადა (ეს მოხელეები, კერძოდ **არქონები**, თავის მხრივ, სახალხო კრების მიერ იყვნენ არჩეულნი). ოლიგარქიის ზოგიერთი სახასიათო ნიშანი ჩანს სპარტაში, რომელიც ყოველთვის ამ წყობის დამცველად გვევლინება. მაგრამ სპარტა წარმოადგენდა სახელმწიფოს სპეციფიკურ წყობას და მისი ინსტიტუტები გიპურ ოლიგარქიულ ინსტიტუტებად არ უნდა იქნან განხილული (იხ. **ბულე**).

ოპტიმატები (optimates – საუკეთესოები) – არაოფიციალური სახელი **სენატორების** კონსერვატული, აგრესიული და ძლიერ გავლენიანი ფრთისა, რომელიც რესპუბლიკის დაცემისას ძალუფლებისათვის **პოპულარებთან** ბრძოლაში ჩაება (გასათვალისწინებელია, რომ ეს ორი პოპულარული საზოგადოებრივი დაჯგუფება არ წარმოადგენდა თანამედროვე გაგებით პოლიტიკურ პარტიას); ოპტიმატები არისტოკრატიული რე-

სპუბლიკის შენარჩუნებას ცდილობდნენ, **პოპულარები** კი მხედრების, პროვინციალებისა და **პლებსის** ინტერესებს გამოხატავდნენ.

ოსტრაკისმოსი (ὄστρακισμός) – თიხის ჭურჭლის ნატეხების – ოსტრაკონების სასამართლო ხმის მიცემა, რომლის დროსაც ბიულეგენებად გამოყენებული იყო ოსტრაკონი. ძვ. წ. V ს-ის ათენში ოსტრაკისმოსის საშუალებით ქალაქიდან აძევებდნენ იმ ცნობილ პოლიტიკურ მოღვაწეებს, რომელთა პოლიტიკური გავლენის შეზღუდვაც აუცილებლად მიაჩნდათ. გაძევება ათი წლით ხდებოდა. ყოველწლიურად VI პრიგანიამე **სახალხო კრება** აყენებდა საკითხს, უნდა ჩაეგარებინათ თუ არა იმ წელიწადს ოსტრაკისმოსი. თუ ხალხი საჭიროდ ჩათვლიდა მის გამართვას, ოსტრაკისმოსს მალევე, VIII პრიგანიის დროს აგარებდნენ. ოსტრაკისმოსი აგორაზე, **არქონებისა** და **ბულეს** ზედამხედველობით იმართებოდა. თითოეული **მოქალაქე**, რომელსაც კენჭისყრაში მონაწილეობის მიღება სურდა, თიხის ნატეხზე, ოსტრაკონზე, იმ კაცის სახელს წერდა, რომლის გაძევებაც მას უნდოდა. ხმის მიცემის დასრულების შემდეგ ოსტრაკონებს ითვლიდნენ.

სულ მცირე 6000 ბიულეგენი იყო საჭირო, რომ ხმის მიცემა შემდგარად ჩაეთვალიათ. გაძევებას ექვემდებარებოდა ის მოქალაქე, რომლის სახელიც ყველაზე ხშირად იყო წარწერილი თიხის ნატეხებზე. მას ათი დღის განმავლობაში უნდა დაეგოვებინა ქალაქი და ათი წელი ყოფილიყო გადასახლებაში, თუმცა იგი არც მოქალაქეობას და არც თავის ქონებას არ კარგავდა.

ოსტრაკისმოსის შემოღების თარიღის შესახებ მეცნიერებაში განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს. ჩვეულებრივ, ვარაუდობენ, რომ იგი **კლისთენესმა** ძვ. წ. 508/7 წ-ს შემოიღო, მაგრამ პირველი ოსტრაკისმოსი რეალობაში მხოლოდ ძვ. წ. 487 წ-ს ჩაგარდა. ამ მოსაზრებისგან განსხვავებით, სხვები თვლიან, რომ ოსტრაკისმოსის შესახებ **კანონი** არ შეიძლება პირველი ოსტრაკისმოსის ჩაგარებიდან ბევრად ადრე ყოფილიყო მიღებული, შესაბამისად, მისი ავტორი კლისთენესი ვერ იქნებოდა.

ძვ. წ. 487 წ-ს გამართული პირველი ოსტრაკისმოსის მსხვერპლი ქარმოსის შვილი, ჰიპარქოსი იყო, ყოფილი **ტირანის**, ჰიპიასის, ნათესავი. მას მოჰყვა შემდეგ მეგაკლესი, ერთ-ერთი **ალკმეონი**, შემდეგ **პერიკლეს** მამა ქსანთიპოსი. მათი არაპოპულარულობის მიზეზი ის იყო, რომ ათენელები ამ ადამიანებს სპარსეთის მომხრეებად და ტირანიის აღდგენის მოსურნეებად თვლიდ-

ნენ. სხვა ცნობილი მოღვაწენი, რომლებიც ოსტრაკისმოსის სუბიექტები შეიქნენ, იყვნენ: **თემისტოკლესი** დაახლოებით ძვ. წ. 470 წ-ს, **კიმონი** – ძვ. წ. 461 წ-ს, მელესიასის ვაჟი თუკიდიდესი – ძვ. წ. 443 წ-ს ოსტრაკისმოსი ბოლოჯერ, ზოგის ვარაუდით, ძვ. წ. 417 წ-ს, სხვების აზრით, კი ძვ. წ. 416 თუ 415 წწ-ში გაიმართა. იგი ძვ. წ. IV ს-ში **გრაფე პარანომონმა** შეცვალა.

ხშირ შემთხვევაში დაზუსტებით ვერ ვიცყვით, თუ რაგომ გახდა ესა თუ ის პოლიტიკოსი ოსტრაკისმოსის მსხვერპლი. ზოგჯერ ამის მიზეზი ამ მოღვაწის პოლიტიკური პლაგფორმა გახლდათ. მაგრამ ცალკეული მოქალაქეები ხშირად აპოლიტიკური მოტივებითაც მოქმედებდნენ, თუნდაც პიროვნული ანტიპათიიდან გამომდინარე.

ათენის აგორაზე წარმოებული გათხრების დროს მრავალი ასეული ოსტრაკონი იქნა აღმოჩენილი, მათ შორის ოსტრაკონები, რომლებზედაც თემისტოკლესის სახელია წაწერილი.

ოსტრაკისმოსი მოქმედება აგრეთვე არგოსში, მეგარაში, მილეგოსში. სირაკუსაში ამ პროცესს „პეგალიზმი“ ერქვა, გამომდინარე იქედან, რომ გაძევებულ პიროვნებათა სახელები მეთისხილის ფოთლებზე (πέταλα-ზე) იყო დაწერილი.

ოცდაათი გირანი (τριάκοντα τύραινοι) – ძვ. წ. 405 წ-ს ეგოსპოტამოსთან ათენელთა ფლოგის სასტიკად დამარცხდა. ამ ბრძოლით პელოპონესის ომის ბედის ფაქტობრივად გადაწყდა, რადგან ათენელებს ახალი ფლოგის აგება აღარ შეეძლოთ. სრუტეების გადაკეცვის შემდეგ მათ პონგოდან ხორბლის შემოგანის საშუალება მოესპოთ და მალე სპარტელთა ჯარის მიერ ხმელეთიდან და მღვიდან ალყაში მოექცნენ. თავდაპირველად ათენელები ცდილობდნენ ყველანაირი საშუალება გამოეყენებინათ, რათა თავიდან აეცილებინათ სრული კაპიტულაცია. მაგრამ შიმშილის გაძლიერებასთან ერთად მოსახლეობაში გაჩნდა განწყობა დაეწყოთ სამავო მოლაპარაკება სპარტასთან. ეს განწყობა ხელს აძლევდა **ოლიგარქებს**, რომელთაც ლაკედემონელთა დახმარებით დემოკრატიული წყობილების დამხობა და ოლიგარქიული მმართველობის დამყარება სურდათ. პელოპონესის კავშირის საერთო კრებაზე ათენის ელჩობას მეტად მძიმე პირობები წაუყენეს: ათენელებს უნდა დაენგრიათ გრძელი კედლები და თითქმის მთელი ფლოგის სპარტისთვის გადაეცათ. ათენი უნდა გამხდარიყო ლაკედემონელთა მოკავშირე და დამორჩილებოდა მის ჰეგემონიას.

ათენის ელჩობამ მიიღო მათი პირობები და ძვ. წ. 404 წ-ის აპრილში ლისანდროსი პირვესში შევიდა. ათენში გაიმართა **სახალხო კრება**, რომელმაც ლისანდროსმა მხარი დაუჭირა თერამენესის წინადადებას „ქალაქი ოცდაათი მმართველისთვის ჩაებარებინათ“. ასე, ლაკედემონელთა უშუალო მონაწილეობით, დაემხო ათენში დემოკრატიული წყობა და დამყარდა „30-თა მმართველობა“, რომელმაც მოგვიანებით „ოცდაათი გირანთა“ მმართველობის სახელწოდება მიიღო. თავდაპირველად ამ კომისიის შექმნის მიზანი ძველი კონსტიტუციის (მამათა ნაანდერძევის) მიხედვით ახალი კონსტიტუციის ჩამოყალიბება იყო. მაგრამ სინამდვილეში მათ ხელში ჩაიგდეს სახელმწიფო ძალაუფლება და თავიანთი ნება-სურვილის მიხედვით დაიწყეს მართვა-გამგეობა. „30-თა კომისიაში“ ოლიგარქთა ორი ფრთა იყო წარმოდგენილი – ერთი ე. წ. უკიდურესი მიმართულების ოლიგარქები, რომელთაც კრიტიკასი მეთაურობდა, მეორე – ზომიერი ოლიგარქები, რომელთა სათავეში იმ პერიოდის საკმაოდ ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე – თერამენესი იდგა. 10-10 კაცი ახალ მმართველობაში ამ დაჯგუფებას წარმოადგენდა, 10-იც ლისანდროსის წინადადებით იყო შეყვანილი. ახსოვდათ რა წარსული შეცდომები, „30-მა“ გადაწყვიტა მოსახლეობაში თავიანთი მმართველობის საყრდენი ბაზა შეექმნა. კრიტიკასის რწმენით, ყველა პოლიტიკური უფლებით მხოლოდ 3000 ათენელს უნდა ესარგებლა. აქედან 500 კაცი მათ შეიყვანეს **ბულებში**, 500 დანიშნეს სხვადასხვა სახელმწიფო თანამდებობებზე, 2000-ს კი დააკისრეს სასამართლო საქმეთა წარმოება, გააუქმეს რა უწინდელი სასამართლოები (**დიკასტერიონები**). ფაქტობრივად, მმართველობის ძირითად მეთოდად გერორი იქცა. „30-ის“ გადაწყვეტილებით, დასახლებული 3000 ათენელის გარდა ყველას ჩამოერთვა სასამართლოში განსჯის უფლება, მათი სიკვდილით დასჯაც კი სასამართლოს გარეშე შეიძლებოდა. „30-ს“ კანონთა მიხედვით, თითოეულ მათგანს ხელეწიფებოდა დაეპატიმრებინა ერთი **მეგოიკოსი** და მისი ქონება მიეთვისებინა. თუ თავდაპირველად გერორი **სიკოფანტების** დასჯის ლომუნგით დაიწყო, ის მალე სრულიად უდანაშაულო ადამიანების განჯვაწამებაში გადაიზარდა. „30-ის“ ამგვარი ქმედება სულ უფრო და უფრო მზარდ უკმაყოფილებას იწვევდა მოსახლეობაში. თვითონ კომისიაშიც არ იყო ერთსულოვნება. ზომიერი ოლიგარქები არ იზიარებდნენ რადიკალთა განუკითხავ პარ-

პაშს და თერამენესის მეთაურობით მოითხოვდნენ შეემუშავებინათ ახალი კონსტიტუცია.

თერამენესისა და კრიგიასის დაპირისპირება ძალის გამოყენებამ გადაწყვიტა და მრავალი თანამოაზრის მიუხედავად კრიგიასმა თერამენესი თვითნებურად ამოაშლევინა 3000-ის სიდიდან და სიკვდილით დასაჯა.

მაგრამ „30-ის“ გირანიას უკვე დიდი დღე აღარ ეწერა. მათ დაუპირისპირდა ყოფილი **სტრატეგოსი** თრასიბულოსი, რომელმაც პირვესი აიღო. გადამწყვეტ ბრძოლაში მუნიქიასთან უკიდურესი მიმართულების ოლიგარქები დამარცხდნენ, კრიგიასი ბრძოლის ველზე დაეცა. ამის შემდეგ მმართველობის სათავეში მომხიერი ოლიგარქები აღმოჩნდნენ, მაგრამ მათ მმართველობასაც არ ეწერა ხანგრძლივი სიცოცხლე. ათენისა და პირევის დაჯგუფებათა შეგაკებებში სპარგის **მეფე** პავსანიასი და ლისანდროსი ჩაებნენ და მეომარ პარტიებს შავის დადება მოსთხოვეს. შავის პირობები ორივე მხარემ მიიღო. ათენში აღდგა დემოკრატიული მმართველობა. ელევსინელი ოლიგარქები კიდევ ცდილობდნენ გალაშქრებას, მაგრამ ძვ. წ. 401 წ-ს მათი სტრატეგოსები სიკვდილით იქნენ დასჯილნი.

ოხერი – მიტოვებული და გაუკაცრიელებული უძრავი ქონება ძველ საქართველოში. ასეთი ქონების სახელად იხმარებოდა აგრეთვე „ნაოხარი“, „ოხერქმნილი“ და **პარტახიც**, რომლის კანონიერად დასაკუთრება მხოლოდ განსაზღვრულ პირობათა დაცვით, კერძოდ, ხანგრძლივი და „მიუძღვარებული“ მფლობელობის გზით შეიძლებოდა.

ოხლოკრატია (ὀχλοκρατία) – ბრბოს ძალაუფლება. ბერძნულ პოლიტიკურ თეორიაში ოხლოკრატია აღნიშნავდა დემოკრატიის უკიდურეს, დამახინჯებულ ფორმას აქედან გამომდინარე მთელი უარყოფითი შედეგებით.

ოჯახი, საქართველო – გერმინი „ოჯახი“ თურქული წარმოშობისაა. თავდაპირველად მის ნაცვლად იხმარებოდა გერმინები „სახლი“ და „კომლი“. სამეცნიერო ლიგერაგურაში მიჩნეულია, რომ საქართველოში ძველი დროიდან არსებობდა როგორც პაგარა, ნუკლეარული ოჯახი, ისე საოჯახო თემი. ნუკლეარული, პაგარა ოჯახების არსებობის მკვლევარები უკვე ქართული ლიგერაგურის უძველეს ძეგლში – „მუშანიკის წამებაში“ ხედავენ. ნუკლეარული ოჯახი მშობლებისა და შვილებისაგან შემდგარ პაგარა ერთობას წარმოადგენს. საოჯახო

თემი კი მშობლებისა და მათი დაოჯახებული ვაჟიშვილების ინდივიდუალური ოჯახებისაგან შემდგარი სოციალური ერთეული იყო. საქართველოში საოჯახო თემი ნუკლეარული ოჯახების გვერდით გვიანდელი ფეოდალიზმის დროსაც განაგრძობს არსებობას. მის ყოფას განაპირობებდა მეურნეობის ორგანიზაციის მოთხოვნები და ძმათა ქონების ერთიანობის მეტი ეკონომიკური ეფექტი. ორივე გიპის ოჯახი საქართველოში პატრიარქალური იყო. პატრიარქალური ოჯახისთვის დამახასიათებელი იყო პატრილოკალური დასახლება (ანუ როცა ცოლი დასახლებულია ქმრის გვარში), მემკვიდრეობის მამის ხაზით გადაცემა და ქალის მორჩილება მამაკაცისადმი. ყოველივე ეს განმტკიცებული იყო მამაკაცის სამეურნეო და ეკონომიკური როლის ზრდითა და შესაბამისად, ქალის სამოგადოებრივი როლის შემცირებით. პატრიარქალურ ოჯახში წარმმართველი იყო სქესობრივ-ასაკობრივი დიფერენციაცია და იერარქია. პატრიარქალური ოჯახი არსებითად მონოგამიური იყო. ბოგიერთი მკვლევარის აზრით, პატრიარქალური ოჯახი მკაცრად მონოგამიური მხოლოდ ქალისთვის იყო, რაც იმას ნიშნავს, რომ ქალს მხოლოდ ერთი კაცის – ქმრის ყოლის უფლება ჰქონდა. თუმცა ეს განაცხადი „მკაცრად მონოგამიურობა“ ქალისთვის, ჩვენი აზრით, უფრო მეტად ყველა პატრიარქალურ სამოგადოებაში გამეფებულ ე. წ. „ორმაგ მორალთან“ უნდა იყოს მიმართებაში (იხ. **ქორწინება, საქართველო; განქორწინება, საქართველო**).

ოჯახი, მთა სვანეთი – სვანის ოჯახი მრავალრიცხოვანი იყო, მოგჯერ 50 სულიც იყო ერთ ოჯახში, რაც მათი ჩვეულებით აიხსნება. სვანის აზრით, თუ ოჯახის წევრები გაიყრებოდნენ, მათ კერაზე წყალი ისხმოდა. თუ ძმები მაინც მოინდომებდნენ განცალკევებით ცხოვრებას, მხოლოდ მამის სიკვდილის შემდეგ. ოჯახში სრული უფროს-უმცროსობა სუფევდა. ასაკით უფროსი უფლებითაც უფროსი იყო: შვილები ღელ-მამას ემორჩილებოდნენ, უმცროსი დაძმები – უფროსებს და ა.შ. ოჯახში ყველაფრის მეთაურობა უფროსის საქმე იყო. ოჯახის უფროსი პასუხისმგებელი იყო ღვთისა და კაცის წინაშე. მისი პირით ევედრებოდა ოჯახი ღმერთს, შენდობას უთვლიდა მიცვალებულებს, მისი ხელით იკვლებოდა და შეიწირებოდა მსხვერპლი. იგი იყო ვალდებული, მგრისა და მოყვრისთვისაც გაეცა საკადრისი პასუხი როგორც სიგყვით, ისე საქმით. იგი უნაწილებდა ოჯახის წევრებს სამუშაოს და ა.შ. მოხუცებულობის შემთხვევა-

ში თავისი მოვალეობა უმცროსისთვის – შვილისთვის, ძმისთვის უნდა გადაეცა. რჯულის წესის აღსრულება კი, რაც არ უნდა სუსტად ყოფილიყო, ბოლომდე მაინც მის განკარგულებაში რჩებოდა.

მშობლები შვილებზე განუსაზღვრელი უფლებით არ სარგებლობდნენ. თუმცა აღრე სვანებს სამარცხვინო ჩვეულებაც ჰქონდათ, რომლის თანახმად, ქალიშვილებს ხოცავდნენ. მაგრამ ეს ქმედება ჩვეულებით სამართალს ეწინააღმდეგებოდა და დამნაშავე დედა სასჯელს ექვემდებარებოდა. შვილის მკვლელ დედას ხალხი ნაკურთხ მიწაზე არ მარხავდა, ეკლესიისა და სალოცავეების ახლოს არ მიესვლებოდა, მსხვერპლის შეწირვის დროს მონაწილეობას ვერ იღებდა, სახალხო, საღმრთო ღვთისმსახურებს ვერ ესწრებოდა. მის შვილებსა და შვილიშვილებს საუკუნო საძრახად ჰქონდათ ეს საქმე. მამას არ ჰქონდა უფლება მოეკლა ან გაეყიდა შვილი, გალახვისთვის კი არავის წინაშე პასუხისმგებელი არ იყო. პაგარა ქალიშვილს მშობლები მის დაუკითხავად ათხოვებდნენ, მოზრდილ ქალს შეეძლო დამოუკიდებლადაც მიეღო გადაწყვეტილება, თუმცა დედ-მამის ნება აქაც უფრო ჭრიდა ხელზე. თუ ქალიშვილი მშობლების ნების წინააღმდეგ ათხოვდებოდა, ურჩობისდა მიუხედავად, მაინც ურიგდებოდნენ შვილს და თავის წილს არ უკარგავდნენ. ვაჟიშვილს დედ-მამა ურჩევდა და უნიშნავდა საცოლეს, თუმცა თუ რაიმე მიზეზი ან ნაკლი გამოაჩნდებოდა ქალს, მშობლები ვერ აიძულებდნენ მაინცდამაინც მათი ამორჩეული მოყვანა. ზოგადად მშობლების ურჩი, სიგყვის შემბრუნებელი შვილი განწირული და შერცხვენილი იყო მთელ სოფელში. მარგო ქალიშვილების პაგრონი დედ-მამა გადაშენებულად ითვლებოდა, რადგან მამა-პაპათა ქონება სხვის ხელში უნდა გადასულიყო. უძრავი და მოძრავი ქონება, თუნდაც შემაგებული, ოჯახის საკუთრებად ითვლებოდა.

ოჯახში ძმებსა და ნათესავებს შორის გაყრა შინაურულად ხდებოდა. თუ გაყრის მიზეზი უთანხმოება იყო, მამის მასში მონაწილეობას იღებდნენ სახლიკაცები და სიძეები. ორი ძმა თანასწორად იყოფდა უძრავ და მოძრავ ქონებას, გარდა ერთი დღიური ყანისა, რომელიც ჩვეულებით, წილის გარეშე, უფროს ძმას ეკუთვნოდა. თუ ძმების ან მონათესავეთა რიცხვი ორს აღემატებოდა, აქაც ყველაფერი თანაბრად იყოფოდა, უფროსისთვის განკუთვნილი იმ ერთი დღიური ყანის გარდა. გაყოფილი ქონებიდან პირველი არჩევანი უმცროსი ძმის იყო, რომელიც სახლკარს ირჩევდა, მეორე – მეორე ძმისა და ა.შ.

უკანასკნელი ერგებოდა გამყოფელს. რადგან ბოლო წილი ყველასგან დაწუნებული და ნაკლები იყო, ჩვეულებითი სამართალი გამყოფელ ძმას წილის გარეშე აკუთვნებდა ნახევარ დღიურ ყანას ან მის საღირაალ გყეს, სათიბს და სხვა.

თუ ძმები ან რამდენიმე მათგანი ასეთ გაყოფას არ თანხმდებოდნენ, საქმეში თემი ერეოდა. საუფროსო აქაც ეძლეოდა უფროს ძმას. სხვა ქონება თანასწორად იყოფოდა. მამა-შვილების გაყრის დროს პირველი წაიღებდა ერთ წილს. მამას არ ჰქონდა უფლება, შვილი წილის გარეშე გაეგდო. შვილები დედას ვერ გაეყრებოდნენ, თუ მაინც მოხდებოდა მსგავსი შემთხვევები, დედა სარჩოს იღებდა მათგან სიცოცხლის ბოლომდე, სიკვდილის შემდეგაც შვილების მოვალეობას მის სულზე მრუნვა წარმოადგენდა. გაყრილი მამის სიკვდილის შემდეგ მის ქონებას შვილები თანასწორად იყოფდნენ. გათხოვილ და გაუთხოვარ ქალიშვილებს გაყოფის დროს წილი არ ერგებოდათ სამოგადო ქონებიდან, თუმცა სხვა მოვალეობები უნდა აღესრულებინათ, როგორც წესი იყო. თუ გაყრილთა შორის ვინმე უცოლო გამოერეოდა, მამის წილის გარეშე საერთო ქონებიდან მას ეძლეოდა „ნაყდანური“ და „ნაკვლამი“ იმდენი, რამდენიც თითოეულ ცოლიანს ჰქონდა გადახდილი თავის საცოლეში.

რაც შეეხება ცოლქმრობას, სვანურ ოჯახში ცოლ-ქმარს თანაბრად ჰქონდა დაკისრებული მოვალეობები. ცოლი ქალის საქმეს აკეთებდა, ქმარი – მამაკაცისას. გარკვეული შემთხვევების დროს ცოლი ქმრის მოვალეობებსაც ითავსებდა. ქმარი ვალდებული იყო, ცოლისთვის ჩაეცვა და დაეხურა, ცოლი კი – ქმარ-შვილებისთვის. უძრავი და მოძრავი ქონება, როგორც აღვინახეთ, ასევე ერთად ნაშოვნი, საერთო იყო. ცოლს უფლება ჰქონდა დედ-მამის ოჯახში გაემეხებინა ოთხფეხა საქონელი, ეს მისი საკუთრება იყო და მისი მოხმარებაც თავის ნებაზე შეეძლო. რასაც ცოლი გარედან (დედ-მამის სახლიდან ან ნათესავებისგან) მოიგანდა, ოჯახის იყო უკვე. თუ ქმარი ცოლს შეურაცხყოფას მიაყენებდა ან ვალახავდა, განაწყენებულ ცოლს შეეძლო დედ-მამასთან წასულიყო და მანამ არ დაბრუნდებოდა, სანამ ქმარი მშობლებისა და მის წინაშე ბოდიშს არ მოიხდიდა. იყო შემთხვევებიც, როცა ცოლი და მისი დედ-მამა უბრალო გალახვისთვისაც კი „საუპაგიო“ ფიცს მოსთხოვდნენ ქმარს. თუ ცოლი დამნაშავე იყო, მშობლები აიძულებდნენ, ქმართან დაბრუნებულიყო.

ყველაზე მძიმე ცოლისთვის ლეჩაქის ჩამოხდა და ნაწინავის მოჭრა იყო. ქმარს არ ჰქონდა ცო-

ლის მოკვლისა თუ დაჭრის უფლება. წინააღმდეგ შემთხვევაში ცოლის ახლობლები სისხლითვე აზღვევინებდნენ მას, ხოლო დაჭრის თაობაზე კი საქმე ჩვეულებრივ სამართალში მიეცემოდა. ცოლს არ უნდა შეებრუნებინა ხელი ქმრისთვის. ქმარი ვალდებული იყო ცოლის ნაკლულოვნება, მაგალითად, მრუშობა, ჯერ მშობლებისთვის შეეგყობინებინა, რათა მათ დაერიგებინათ შვილი, ხოლო შემდეგ თავად ხდებოდა სრული ბაგონ-პაგრონი.

დანიშნულის ან ჯვარდაწერილი ცოლის გაგდება ქმარს არ შეეძლო, რადგან ეს დანაშაულად ითვლებოდა და ჩვეულებით სამართალს ექვემდებარებოდა, ან ისჯებოდა ცოლის ჭირისუფალთაგან სისხლით ან ეკისრებოდა ნივთიერი ჯარიმა – **ნაცერიერ**. არც დანიშნულ და ჯვარდაწერილ ცოლს ჰქონდა ქმრისგან გაქცევის ან სხვასთან წასვლის უფლება. წინააღმდეგ შემთხვევაში მომტაცებელი და ქალის მშობლები იმავე ჩვეულებას ექვემდებარებოდნენ, რასაც მიმტაცებელი ქმარი.

ჩვეულების მიხედვით, სვანს ერთი ცოლი უნდა ჰყოლოდა. თუმცა თუ ქმარს უშვილო ცოლი შესვლებოდა ან მარგო ქალიშვილები შეეძინებოდათ, ცოლისა და მშობლების ნებით, სვანს შეეძლო მეორე ცოლი მოეყვანა. პირველი ცოლი ქმრის სახლში რჩებოდა, თუმცა მასთან ცოლქმრული ურთიერთობა წყდებოდა. ასეთი შემთხვევები ძალიან იშვიათი იყო. ძმას შეეძლო ძმის ქვრივიც მოეყვანა ცოლად.

ცოლ-ქმრის გაყრის მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო: ა) სიკვდილი; ბ) მცველნობა, მამაკაცობის არქონა; გ) ერთმანეთში თანხმობა და დ) თუ ქმარი ცოლის ნათესავეებს მოკლავდა ან დაჭრიდა. თუ ქმარი მამაკაცობას დაკარგავდა (ან არ ჰქონდა), ქმარი ვალდებული იყო ცოლი საჩუქრით გაეშვა, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ცოლი ქმარზე აღრე არ გამოააშკარავებდა მის ნაკლს. საჩუქარი ორ ხარზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა, ქმრის მიერ აღრე გადახდილი **ნაჭკვლაში** და **ნაყდანური** ქალის დედ-მამას რჩებოდა. ხოლო ჯიუგი ქმრებისთვის, რომლებიც არ აღიარებდნენ თავიანთ ნაკლს, მოქმედებდა ქმრის 12 მონათესავე კაცის ფიცი (იხ. **ფიცი, მთა**). ამ მოფიცართა შორის უნდა ყოფილიყვნენ მამა, ძმები, სახლიკაცები, დედით ნათესავეები და გარეშე პირებიც. მათ უნდა დაეფიცათ, რომ ესა თუ ის პიროვნება მამაკაცობას მოკლებული არ იყო. თუ დაიფიცებდნენ, ცოლი იძულებული იყო, სიკვდილამდე ქმართან დარჩენილიყო. მოფიცრები იმიტომ იყვნენ ნათესავეები, რომ მათ უკეთ შეეძლოთ გაეგოთ სიმართლე. გყუილის

შემთხვევაში ფიცს არ შეაწევდნენ. არც ქმარი გაბელავდა, მისიანებს სიცრუის გამო დაეფიცებინათ. სვანებს სწამდათ, რომ არსებობს ბალახი, რომლითაც ცოლებს შეეძლოთ ქმრისთვის მამაკაცობა დაეკარგათ. ხშირად ქმრები გყუილუბრალოდ სდებდნენ ბრალს ცოლებს. ამისთვისაც 12 მონათესავე-კაცის ფიცი გამოიყენებოდა (იხ. **ფიცი, მთა**). ცოლს უნდა დაეფიცებინა ისინი, რომ იგი მართალი იყო. თუ ცოლი ვერ მისცემდა ფიცს ქმარს, მაშინ ჩვეულება მცველან ქმარს აკუთვნებდა ნახევარ „სისხლს“.

ხევსურეთი – ხევსურეთში ცოლის გაგდების მიზეზი სხვადასხვა რამ შეიძლება ყოფილიყო: ქალის უწესო საქციელი, ქურდობა, სნეულება, გაურჯელობა, ხანდახან ლამაზი ქალის მოწონებაც კი. ხევსური მხოლოდ მაშინ მოიყვანდა მეორე ცოლს, როცა პირველი ცოლი ავადმყოფი იყო, უშვილო ან მარგო ქალებს შობდა. მარგო უშვილობის გამო ქმარს არ ჰქონდა ცოლის გაგდების უფლება, და თუ მაინც გააგდებდა, ე. წ. **სამწუნობრო** უნდა მიეცა. მეორე ცოლის მოყვანა სათაკილო იყო პირველი ცოლის ნათესაობისთვის, ამიტომ ქმარს მისი ოჯახისთვის ხუთი ძროხა ჯარიმად უნდა გადაეხადა. ცოლის გაგდებისთვის დაწესებულ სამწუნობროს ემატებოდა **ნამაშვრალიც**. როცა ქმარი ცოლს სახლიდან აგდებდა, იმდენი ძროხა უნდა მიეცა, რამდენი წელიც მასთან უცხოვრია, ოღონდ პირველი და ბოლო წლის გამოკლებით. ხევსურეთში ცოლს ნება ჰქონდა, ყოველ წელიწადს ახალი გალავარი მოემზადა. თუ ქალს ძალით აგდებდნენ, მას შეეძლო დანაკლისი გალავარიც მიეღო ქმრისგან.

ცოლსაც შეეძლო ქმრისთვის თავი დაენებებინა, მაგრამ ასეთი საქციელი დიდი სირცხვილი იყო მამაკაცისთვის. ქალს თავდანებებული ქმრისთვის პირობა უნდა მიეცა, რომ სხვას არ მისთხოვდებოდა და საუკუნოდ უქმროდ დარჩებოდა. ამას „**კვეთილში ჩასმას**“ უწოდებდნენ.

ხევსურ ცოლ-ქმარს ერთმანეთის ქონებაზე ხელი არ მიუწვდებოდა, ისინი ერთმანეთის ქონებას ვერ დაეპაგრონებოდნენ. მხოლოდ იმ შემთხვევაში ჰქონდა ქმარს **სათაფნოს** დახარჯვის უფლება, თუ დახარჯულს აუნაზღაურებდა შემდეგ. ქმრის სიკვდილის შემთხვევაში ცოლსაც თავისი სათაფნო ქმრის დაკრძალვისთვის უნდა მოეხმარა. შესაბამისად, ქმარს არ ჰქონდა უფლება, ცოლისთვის ერუქებინა რაიმე თავისი ქონებიდან. სიკვდილის შემდეგ სათაფნო ვაჟიშვილებს რჩებოდათ და ისინი იყოფნენ მას თანასწორად. ქალს მარგო დედის გალავარი ერგებოდა, სხვა არაფერი. თუ ქალს არც

ვაკიშვილი ჰყავდა და არც ასული, სათავნო იმას რჩებოდა, ვინც მას მოუვლიდა და დამარხავდა. ამ უფლებით სარგებლობდნენ მხოლოდ ქმრის გვარეულობა და ნათესაობა.

კ

პაპინიანუს ემილიუსი (Papinianus Aemilius) (ახ. წ. 146-212 წწ.) – **სეპტიმიუს სევერუსის** მეგობარი, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რომაელი იურისტი. მონაწილეობდა ბრიტანიის წინააღმდეგ ლაშქრობაში, ცდილობდა მოეგვარებინა დავა სევერუსის ვაკიშვილებს შორის, რის გამოც კარაკალას ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს. მიუხედავად იმისა, რომ ნაწყვეტებმა მისი თხზულებებიდან ჩვენამდე ძლიერ დაზიანებული სახით მოაღწია, მაინც ჩანს მისი ღრმა ცოდნა, ორიგინალური აზროვნება, კრიტიკული მსჯელობა, პრობლემებისადმი შემოქმედებითად მიდგომა, გადაწყვეტილებების მახვილგონივრულობა და უმაღლო სამართლებრივი გექნიკა. თავისებურია მისი წერის მანერა, ლაპიდარობისა (მოგჯერ გადაჭარბებული) და სიმუსგის ნიმუში. კლასიკურის შემდგომ პერიოდში პაპინიანუსი ერთ-ერთ მნიშვნელოვან რომაელ იურისტად ითვლებოდა. ძირითადი ნაშრომები: „ძიებანი“ (Quaestiones – 37 წიგნად), რომელთაგან მრავალი ნაწყვეტი კომპილაციონებში დაცვას იმსახურებს და „დასკვნა“ (Responsa – ცალკეული შემთხვევები სასამართლო პრაქტიკიდან 19 წიგნად), მნიშვნელოვანია შემოქმედებითი მიდგომითა და ფორმებით. მათში პაპინიანუსი თანმიმდევრულად განიხილავდა ყოველ შემთხვევას (ძველრომაელი იურისტების მსგავსად) ასეთი სქემით: საქმის არსი (დანაშაულის შემადგენლობა), კითხვა, პასუხი. ეს თხზულება იმდენად პოპულარული გახდა, რომ მის ანალიზს სამართლის სკოლებში სწავლების მესამე წელი მიეძღვნა.

პარაგრაფი (παράγραφ) – საპირისპირო (კონტრ) ბრალდება, რომლითაც მოპასუხე მოსარჩელეს არაკანონიერ დევნაში აღანაშაულებდა. სანამ მთავარი სასამართლო განხილვა (επιδικασία) შედგებოდა, პროტესტი ცალკე სხდომაზე უნდა განეხილათ. ამ შემთხვევაში პირველი პროტესტის განმცხადებელი (თავდაპირველი საქმის ბრალდებული) გამოდიოდა და შემდეგ მოპირისპირე მხარე სცემდა პასუხს. თუკი გაიმარჯვებდა ის, ვინც პროტესტს გამოთქვამდა, მაშინ თავდაპირველი საქმე შეწყდებოდა; თუ პროტესტის განმცხადებელი დამარცხდებოდა,

საქმე მთავარ სხდომაზე გადიოდა. პარაგრაფს განხილვის დროს წავებული მხარე თავის მოწინააღმდეგეს მთავარი საქმის თანხის 1/6-ს უხდიდა. ეს პროცედურა შემოღებულ იქნა ძვ. წ. 403/2 წ-ს, რათა პარაგრაფი გამოეყენებინათ იმ სამართლებრივ დევნათა წინააღმდეგ, რომლებიც ეწინააღმდეგებოდნენ იმ წელს გამოცხადებულ **ამნისტიას**. პირველი პარაგრაფის სამართლებრივი დავა იყო, რომლისთვისაც ისოკრატესმა დაწერა თავისი ცნობილი სიტყვა „კალიმაქოსის წინააღმდეგ“, სავარაუდოდ, ძვ. წ. 402 წ-ს. პარაგრაფს მოქმედების ველი მალე გაფართოვდა. თუ დიამარტურიის უფრო ადრეული პროცედურა მოსარჩელეს ცალკეული ბრალდების შესაჩერებლად გამოიყენებოდა, პარაგრაფი საშუალებას აძლევდა მოპასუხეს, როლები შეეგრიანებინა – თვითონ გამხდარიყო ბრალდებული და გამარჯვების შემთხვევაში სასჯელი თავისი მოწინააღმდეგისათვის დაეკისრებინა. პარაგრაფი კერძო ბრალდების დროს გამოიყენებოდა (იხ. **დიკე**).

პარგახი – უპაგრონოდ მიგდებული, გაჩანაგებული ადგილ-მამული, სახლ-კარი ძველ საქართველოში. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, პარგახი **ოხერივით** „უნამუშავრო“ ადგილს ეწოდებოდა. გერმინი პარგახი გვხვდება ძირითადად დასავლეთ საქართველოს დოკუმენტებში. აქ „სავლესო პარგახიც“ იხსენიება. სამართლის წიგნებიდან გერმინი პარგახი გვხვდება **გიორგი V-ის** „ძეგლის დადებაში“ ბეითალმან ქონებასთან დაკავშირებით. ბეითალმანი პარგახის მიმღებს „საჯარო და სალაშქრო“ სამსახური ეკისრებოდა. პარგახი იბეგრებოდა და იგი ყიდვა-გაყიდვის, ბოძებისა და სხვა სამართლებრივ ურთიერთობათა საგანიც იყო.

პარტიები, საბერძნეთი – **სოლონის** რეფორმებს შემრიგებლური ხასიათი ჰქონდა, რის გამოც ათენში დაპისპირებულ მხარეთაგან ბოლომდე კმაყოფილი არც ერთი არ აღმოჩნდა. ამან ათენში პოლიტიკური ბრძოლა გაამძაფრა. შედეგად ძვ. წ. VI ს-ის 80-იან წწ-ში ათენში იქმნება რამდენიმე მნიშვნელოვანი სოციალურ-პოლიტიკური დაჯგუფება ანუ პარტია. რეგიონალური პრინციპით სამი ასეთი ჯგუფი შეიქმნა: ა) პარალიები (παράλιοι), ანუ სანაპიროზე მცხოვრებნი. მას ძირითადად ზღვის სანაპიროზე მაცხოვრებელი ან ზღვის ნობათით მოსარგებლე მოსახლეობა ქმნიდა: მებღვაურები, ვაჭრები, ხელოსნები, საშუალო გლეხობა, რომელიც აგიკის ნახევარკუნძულის სანაპიროებზე სახლობდა.

პარალიები იცავდნენ იმ პოლიტიკურ მოწყობას, რომელიც ძვ. წ. 594 წ-ს სოლონიმა შემოიღო, ანუ ისინი იცავდნენ სოლონის მიერ მინიჭებულ უფლებას დაეკავებინათ ესა თუ ის პოლიტიკური თანამდებობები ქონებრივი მდგომარეობის შესაბამისად. ამ პარტიას **ალკმეონიდთა** ცნობილი გვარის წინამძღოლი – მეგაკლესი მეთაურობდა. ბ) პედაკები (παιδακόν). მასში შედიოდნენ მდინარე კეფისის დაბლობზე მცხოვრები **არისტოკრატები**, რომლებიც მდიდარი მიწათმფლობელები იყვნენ. პედაკები სოლონის კანონმდებლობის შეცვლას და ძველი ადათ-წესების დაბრუნებას მოითხოვდნენ, რომლის თანახმადაც ძალაუფლება საუკეთესოთა – **ევპატრიდთა** ხელში უნდა ყოფილიყო. მათ არისტოკრატიული ოჯახის – ეგეობუტალების წევრი ლიკურგოსი წინამძღოლობდა; დ) დიაკრიები (δικαιοί) – დიაკრიების შემადგენლობაში აგიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მთიან მხარეში მობინადრე წვრილი გლეხობა და **თეტები** შედიოდნენ. ეს პოლიტიკური პარტია ყველაზე უფრო რადიკალურად იყო განწყობილი. ისინი არ კმაყოფილდებოდნენ სოლონის რეფორმებით და მიწისა და პოლიტიკური გადაწყვეტილებას მოითხოვდნენ. მათ წინამძღოლობდა ასევე არისტოკრატიული ოჯახის ჩამომავალი – **პისისტრაგოსი**.

პატიჟი – სასჯელი, დასჯა ძველ საქართველოში. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, პატიჟი „უპატიურად და შეჭირვებით პერობას“ ნიშნავს. ბექას და აღბუღას სამართალში გერმინი პატიჟი სასჯელის მოგადი მნიშვნელობით იხმარება, მაგრამ მთელ რიგ შემთხვევებში მას საჯარო ხელისუფლებისათვის განკუთვნილი სისხლის სამართლის ჯარიმის მნიშვნელობაც აქვს. პატიჟიდან მომდინარეობს გერმინები „განპატიჟება“ (დასჯა), „პატიჟეულობა“ (სასჯელის დადება) და „პატიჟეული“ (სასჯელდადებული).

Paterfamilias/Paterfamiliae – ოჯახის უფროსი, რომაული გვარის უფროსი, რომელსაც განუსაზღვრელი ძალაუფლება (patria potestas) ჰქონდა შვილებზე, **მონებზე**, მთელ ქონებაზე, ოდნავ შემღვდული ცოლზე. მხოლოდ paterfamilias ჰქონდა საკუთრებაზე – მონისა და შვილის შენაძენზეც – იურიდიული უფლება. ვაჟებს შეეძლოთ გათავისუფლებულიყვნენ მისი ძალაუფლებიდან **ემანსიპაციის** პროცედურით, ქალიშვილებს კი – გათხოვებით. ჯერ კიდევ რესპუბლიკის პერიოდში სამოგადოებრივი ამრი ბოჭავდა მამის ძალაუფლებას – მამა ველარ ჰყიდდა შვილს და

მით უფრო, ველარც კლავდა. ასევე მონების მიმართაც ვერ იჩენდა სისასტიკეს.

პატრიციები (patricii) – შთამომავალი patres (მამების), რომლებიც ოდესღაც სამეფო **სენატს** ქმნიდნენ. პატრიციები ვიწრო მნიშვნელობით **სენატორებსაც** ერქვათ.

პატრიციებმა მისაკუთრეს სხვადასხვა პრივილეგია, უპირველეს ყოვლისა მნიშვნელოვანი პოლიტიკური პოზიციები (**მაგისტრატები**, სენატი) და **მიწების** დიდი ნაწილი (ager publicus). კლასობრივი ბრძოლა პატრიციებსა და **პლებსს** შორის რომის ისტორიისთვის უმნიშვნელოვანესი იყო ძვ. წ. 287 წ-მდე.

შემდგომშიც პატრიციებს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირათ, მაგრამ მათი პრივილეგიებისაგან ცოცხალი შემორჩა.

რესპუბლიკის დასრულებისას (**ოპტიმატები**, **პოპულარები**) პატრიციები თითქმის სრულიად გაქრნენ, ამიგომ **პრინციპსები**, რათა როგორმე შეენარჩუნებინათ პატრიციები, მათ ხელოვნურად ქმნიდნენ – ანიჭებდნენ მათ წარჩინების ნიშნებსა და გიგულს, რომელიც უფლებას აძლევდა პატრიციებს შერჩენილ პრივილეგიებზე; მაგრამ ახალი პატრიციები არასდროს სარგებლობდნენ იმ პატივისცემით, როგორც ითაც ძირძველი პატრიციები.

1) **სერვიუს გულიუსამდე** პატრიციები იყვნენ ერთადერთი **მოქალაქეები**. მათ ასევე ეწოდებოდათ კეთილშობილები (ingenui); 2) სერვიუს გულიუსიდან კონსტანტინე დიდამდე პატრიციები ჭეშმარიტი არისტოკრატები იყვნენ განსხვავებით პლებსისგან, რომლებსაც სერვიუს გულიუსმა მოქალაქეობის უფლება უბოძა; პატრიციები აღინიშნებოდნენ საგვარეულოთი (საგვარეულო ან შთამომავლობითი მოქალაქეები), პლებსი ითვლებოდა უბრალოდ მოქალაქეებად (ახალი მოქალაქეები). პატრიციები უკიდურეს სიღარიბეშიაც კი პატრიციებად რჩებოდნენ; ძალიან მდიდარი და საპატიო თანამდებობაზე მყოფი პლებსი კი პლებსად რჩებოდა. პატრიციუსი შეიძლება პლები გამხდარიყო, თუ მას პლები იშვილებდა ან პლებეელ ქალს ითხოვდა. პლები შეიძლება ჩაერიცხათ პატრიციუსთა გვარში სენატისა ან **კურიის** გადაწყვეტილებით. რესპუბლიკის ბოლოს იყო მხოლოდ 50 პატრიციული გვარი, რომლებსაც იმპერატორები დროდადრო ავსებდნენ.

პატრიციების უფლებებიც დროსთან ერთად იცვლებოდა. უკვე სერვიუს გულიუსმა პატრიციები და პლებსი პირად უფლებებში გაათანაბრა, მა-

გრამ საზოგადოებრივ უფლებებში პატრიციები უპირატესობას ინარჩუნებდნენ. მხოლოდ უმაღლესი მმართველის (interrex) თანამდებობა სამუდამოდ დარჩათ პატრიციებს, ხოლო პლებს ჯერ **კვესტორად**, შემდეგ სამხედრო **გრიბუნად**, **კონსულად** არჩევის უფლება დაუთმეს, პლებსმა **სენატშიც** შეაღწია და **მოსამართლის** თანამდებობაც მიიღეს. მხოლოდ პატრიციები იღებდნენ მონაწილეობას **კომიციებში**.

პატრიციებს იმპერატორების ეპოქაში არცერთი დაკარგული უფლება არ აღუდგენიათ და საბოლოოდ თავისი მნიშვნელობა სრულიად დაკარგეს.

კონსტანტინემ უმაღლესი სახელმწიფო ჩინოვნიკებისათვის შემოიღო პატრიციუსის საპატიო ტიტული, რომელიც მემკვიდრეობით არ გადადიოდა.

პატრონატი (patronatus) – მფარველობა. აზაგისა და **კლიენტის** მიმართ **პატრონის** უფლებების ერთობლიობა. აზაგს პატივისცემა უნდა გამოეხატა პატრონისადმი და მიეძღვნა საჩუქრები და შეესრულებინა მისი დავალებები. პატრონი მისი კანონიერი წარმომადგენელი, კანონიერი მემკვიდრე და გარკვეულ შემთხვევაში კანონიერი მეურვე იყო. პატრონი და აზაგი (კლიენტიც) ერთმანეთთან ურთიერთვალდებულებებით იყვნენ დაკავშირებული. პატრონის სიკვდილის შემდეგ პატრონატი მის მემკვიდრეზე გადადიოდა. დამოკიდებულება აზაგისა პატრონზე თანდათანობით შეემცირდა, მაგრამ დარჩა პატრონის მოვალეობა, დაეცვა აზაგი.

დაპყრობილი ქალაქები და **პროვინციები** რომის წარჩინებული გვარის მფარველობაში შედიოდა. გვარისთვის ეს პატივი იყო, ქალაქებისა და პროვინციებისათვის კი – სარგებლობის მომგანი. იმპერიის ეპოქაში ქალაქების, **კოლგეების**, საზოგადოებების (sodalitates) და ა.შ. პატრონატი ჩვეულებრივი ამბავი იყო.

პატრონი (patronus) – დამცველი. 1) მფარველი და **კლიენტის** დამცველი. გარდა სრულუფლებიანი მოქალაქეებისა (**პატრიციები**) რომში იყვნენ კლიენტებიც, ახალმოსახლეების მიერ დაპყრობილი ძველიგალიკური ადგილობრივი მოსახლეობა. თავისუფალი მოქალაქეებიდან ისინი დაქვემდებარებულ კლიენტებად იქცნენ;

- 2) **ლიბერტუსის** ყოფილი ბაგონი;
- 3) patronus causae – იურიდიული კონსულგანტი და მხარის დამცველი სასამართლოში (**ადვოკატი**);
- 4) patronus municipii (civitatis) – რესპუბლიკის ეპოქაში ქალაქის საპატიო მფარველი და დამც-

ველი, მოქალაქეების ამორჩეული რომში მათი ინტერესების წარმოსადგენად. პრინციპატის ეპოქაში patronus municipii-ის როგორც ეკონომიკური, ასევე სამართლებრივი, ადმინისტრაციული და სამხედრო დახმარება უფრო ინტენსიური გახდა. პატრონი აუმჯობესებდა ქალაქის ცხოვრებას, ამკობდა, აწყობდა დღესასწაულებს და ა. შ. თავად პრინციპს ბევრი ქალაქის პატრონი იყო;

5) patronus provinciae – როგორც ნობილიტეტის სხვა გავლენიანი წევრი, იცავდა პროვინციის ინტერესებს რომში;

კლიენტს გარკვეული ვალდებულება ჰქონდა პატრონის წინაშე:

- 1) იარაღისათვის მოეკიდა ხელი პატრონთან ერთად და მის ნაცვლადაც;
- 2) პატრონს ფულით დახმარებოდა საჭიროების შემთხვევაში, განსაკუთრებით ქალიშვილის გამზვითებისას, საზოგადოებრივი მოთხოვნის ხარჯისას, პატრონის გყვეობიდან გამოსყიდვისას; პატრონს, თავის მხრივ, უნდა დაეცვა კლიენტი, საჭიროებისას მიეცა რჩევა; ორივე მხარეს ეკრძალებოდა ერთმანეთის საწინააღმდეგო ჩვენება მიეცა და ეჩივლა ერთმანეთისათვის. კლიენტები ღარიბი ადამიანები იყვნენ; ისინი პატრონის კარის მსახურები იყვნენ, დილას ესალმებოდნენ პატრონს, მიაცილებდნენ ფორუმსა და მარსის მოედანზე და ამის სანაცვლოდ ფულსა და სუფრასთან დაჯდომის უფლებას იღებდნენ.

პეკულატუსი (peculatus) – სამსხვერპლო ცხოველების მოპარვა (დაზიანება), სახელმწიფო ქონების გაფლანგვა. სასჯელი იყო სიკვდილი, მოგვიანებით ჯარიმა. დამნაშავე პიროვნება ვალდებული იყო ჯარიმის სახით გაფლანგული თუ დაზიანებული ქონების საფასური გაორმაგებული ან ზოგ შემთხვევაში გაოთხმაგებული მოცულობით გადაეხადა.

პეკულია (peculia, კნინობითი pecus-იდან – პირუტყვი, თავდაპირველად ვაჟის ან ოჯახის **მონის** კუთვნილი პირუტყვი) – **რომაულ სამართალში** – ქონების ნაწილი, რომელიც **paterfamilias**-ს შეეძლო გადაეცა ვაჟის ან ოჯახის მონისათვის მასზე იურიდიული უფლების გარეშე, მაგრამ უფლებით, განეკარგათ ის დამოუკიდებლად და ესარგებლათ მოგებითაც.

პეკულია მონებისთვის მომგებიანი იყო, რადგან მათ საშუალებას აძლევდა უფრო თავისუფლად ეცხოვრათ და საკუთარი ქონებაც ჰქონოდათ. ასევე ღიბი მოგებას იღებდა პეკულით ოჯახის უფროსი. paterfamilias-ს შეეძლო თავისი ქონება

უკან გამოეთხოვა (ademptio peculia – ქონების კონფისკაცია).

ოჯახის უფროსს შეეძლო განესაზღვრა საგნები, რომლებიც მონამ ან ვაჟიშვილმა მიიღო საჩუქრად ან თავისით შეიძინა. ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო მონებისათვის, რომლებსაც პეკულით შეეძლოთ გამოეყიდათ თავისი თავისუფლება. სახლის პატრონის გარდაცვალებისას პეკულია მისი ქონების ნაწილად რჩებოდა, თუ **ანდერძით** სხვას არ გადაეცემოდა; მაგრამ თუ ოჯახის მამამ არ მოითხოვა პეკულის დაბრუნება, იგი სხვის მფლობელობაში რჩებოდა. სამხედრო პეკულია (peculia castrensium) ქონება, რომელიც ოჯახის ვაჟმა (filius familias miles) მოიპოვა სამხედრო სამსახურში (ხელფასი, ნაღავი), მის საკუთრებად ითვლებოდა. **ავგუსტუსის** დროიდან ვაჟიშვილს შეეძლო ის ეანდერძა სხვისთვის, განეკარგა ცოცხლებს შორის (inter vivos). სამხედრო პეკულია მხოლოდ იმ შემთხვევაში გადადიოდა სახლის პატრონთან, თუ ოჯახის სამხედრო მოსამსახურე ვაჟი **ანდერძის** დაუტოვებლად გარდაიცვლებოდა.

პენტაკოსიომედიმნოსები (πεντακοσιομέδμηνοι) – ხუთასი ყველაზე მდიდარი კაცი ათენში, ისინი **სოლონის** მიერ ქონებრივი ცენზის მიხედვით ოთხ კლასად დაყოფილ **მოქალაქეთა** ყველაზე მდიდარ ფენას განეკუთვნებოდნენ. მათი წლიური შემოსავალი სულ ცოცხალი 500 მედიმნოსს (მარცვლეულის საზომ ერთეულს) ან სხვა პროდუქტში მის ეკვივალენტს ან ფულად თანხას შეადგენდა. სოლონის კონსტიტუციის მიხედვით, **გამიასები** და, შესაძლოა, ასევე **არქონები** მხოლოდ ამ ფენიდან იყვნენ შერჩეულნი. გამიასების ამ ფენიდან შერჩევა არისტოკრატულ დროისთვისაც გრძელდებოდა.

პერეგრინები (Peregrinus) – ძველი დროიდან რომში ნებისმიერი გიპის უცხოელს მოიხსენიებდნენ გერმინით hostis იქამდე, ვიდრე ამ სიტყვამ სემანტიკური ველი არ შეიცვალა და მნიშვნელობით არ გაუგოლდა უცხოელ არაკეთილმოსურნეს (მგერს). ამის შემდგომ უცხოელები მოიხსენიებიან პერეგრინებად. პერეგრინები **მოქალაქის** უფლებებით, ბუნებრივია, არ სარგებლობდნენ, მაგრამ რაც უფრო მეტ გერიტორიებთან უხდებოდა რომს კავშირის დამყარება, რაც ავგომაგურად გულისხმობდა ამ ქვეყნის მოსახლეობასთან ურთიერთობას, მით უფრო მეტი უხერხულობა იქმნებოდა, რის შედეგადაც გადაწყდა, რომ მიენიჭებინათ მათთვის გარკვეული სამართლებრივი უფლებები, რომლებიც ius

gentium-ით იფარგლებოდა (ქონებრივი დავები რომის მოქალაქესა და უცხოელს (პერეგრინს) შორის. სამართლის ამ ნორმას ამის გამო პერეგრინულ სამართალს უწოდებდნენ). სამოქალაქო სამართალი მათ უფლებებს არ ცნობდა, თუმცა პერეგრინებს ჰქონდათ ვაჭრობის უფლება და გარკვეული შეზღუდვებით ქორწინების უფლება. თუმცა დროთა განმავლობაში პერეგრინები ცდილობდნენ მოქალაქის უფლებები მოეპოვებინათ, რის გამოც მათ მასიურად აძევებდნენ რომიდან (პლუტარქოსი, გაიუს გრაკუსი, 12). მას შემდეგ, რაც იმპერატორმა კარაკალამ ყველა თავისუფალ ადამიანს მიანიჭა მოქალაქეობა, პერეგრინთა რიცხვი ძალიან შემცირდა.

პერიკლე (დაახ. ძვ. წ. 495-429 წწ.) – უდიდესი სახელმწიფო მოღვაწე, ორატორი, მხედართმთავარი. არისტოკრატული წარმომავლობის, დედის მხრიდან **ალკმეონიდების** ცნობილი გვარის ჩამომავალი, თხუთმეტჯერ ზედიზედ არჩეული სტრატეგოსი (ძვ. წ. 444/443-429 წწ.). პერიკლე პოლიტიკური მოღვაწეობის დაწყებისთანავე **ეფიალტესის** დემოკრატიულ დაჯგუფებას მიემხრო. იგი ძვ. წ. 463 წ-ს **კიმონის**, კონსერვატულად განწყობილი მიწათმფლობელების წინამძღოლის, კრიტიკით გამოვიდა. შემდეგ წელს მხარი დაუჭირა **არეოპაგის** წინააღმდეგ მიმართულ ეფიალტესის დემოკრატიულ რეფორმებს. მეცნიერთა მოსაზრებით, არეოპაგის რეფორმა ათენის ისტორიის ახალი ეპოქის – რადიკალური დემოკრატიის ეპოქის დაწყების ნიშანი იყო. კიმონის **ოსტრაკისმოსისა** (ძვ. წ. 461 წ.) და ეფიალტესის სიკვდილის შემდგომ პერიკლე ათენში ყველაზე გავლენიანი პოლიტიკოსი გახდა. პერიკლეს მმართველობის ხანა ათენის დემოკრატიის აყვავების პერიოდია, რომლის დროსაც ალგილი ჰქონდა ათენის, როგორც ათენის საზღვაო კავშირის ჰეგემონის, არნახულ ეკონომიურ, პოლიტიკურ და კულტურულ აღმავლობას.

პერიკლე სპარტასთან ურთიერთობის გაწყვეტის მომხრე იყო. მან დელოსის კავშირის ხაზინა ათენში გადმოიგანა. ძვ. წ. 449 წ-ს პერიკლემ სპარსეთთან სამშვიდობო ზავი დადო და ამით ბოლო მოუღო ნახევარსაუკუნოვან ბერძნულ-სპარსულ ომებს. ძვ. წ. 445 წ-ს პერიკლემ სპარტასთან ოცდაათწლიანი ზავი დადო.

პერიკლეს მიზანი დემოკრატიის განმტკიცება, ათენის საზღვაო ძლიერების გაზრდა (საშუალო ფენისთვის მომგებიანი) და სავაჭრო კავშირების გაფართოება, ათენის კულტურულ ცენტრად გადაქცევა იყო. თანამედროვე მეცნი-

ერთა ნაწილის ამრით, პერიკლე გამოკვეთილად პოპულისტურ სოციალურ პოლიტიკას აგარებდა. ასე მაგალითად, საშუალო და ღარიბ მოქალაქეთა გულის მოსაგებად პერიკლემ დააკმაყოფილა მათი მოთხოვნები, რომ ისინიც ჩაერთო რეალურად სახელმწიფოს მმართველობაში. პერიკლეს რეფორმები თავისუფალ მოქალაქეებს შორის ძალაუფლების თანაბარ განაწილებას გულისხმობდა.

არისტოტელე პერიკლეს ორ მნიშვნელოვან კანონს აღნიშნავს: **პერიკლეს მოქალაქეობის კანონსა და დიკასტესებისათვის** გასამრჯელოს დაწესებას. ამ სიახლით – მსაჯულებისთვის ყოველდღიური ჯამაგირის დანიშვნით პერიკლემ გზა გაუხსნა ბევრ ათენელს, მათ შორის უქონლებსაც, მონაწილეობა მიეღოთ სახელმწიფო საქმეებში. იგი თეატრალური დღესასწაულების დროს სახელმწიფოს ყველაზე უფრო უპოვარ მოქალაქეებს ფულს (ე. წ. **თეორიკონი**) აძლევდა, რათა მათაც შეძლებოდათ სანახაობას დასწრებოდნენ. ამასთან, პერიკლემ შეამცირა **არქონად** არჩევისთვის პიროვნებისთვის სავალდებულო ქონების სიდიდე, რაც არქონგატს წვრილ მიწათმფლობელთათვისაც ხლიდა ხელმისაწვდომს.

პერიკლეს მოქალაქეობის ახალი კანონით პიროვნება მხოლოდ მაშინ ჩაითვლებოდა ათენელ მოქალაქედ, თუ მას მამაც და დედაც ათენელი მოქალაქე ეყოლებოდა.

პერიკლეს მოქალაქეობის კანონის შემოღების მოტივების შესახებ მეცნიერებაში მრავალგვარი მოსაზრებაა გამოთქმული. არისტოტელეს თქმით კი, ამ კანონის მიღების მიზეზი მოქალაქეთა საზოგადოების რიცხოვნების გაზრდა გახდა. შესაბამისად, პერიკლეს მოქალაქეობის კანონი მიზნად ისახავდა ყველაზე ოპტიმალური რაოდენობის სამოქალაქო კოლექტივის ყოლას, რაშიც ათენის დემოსი სისხლ-ხორცეულად იყო დაინტერესებული.

ათენის იმპერიის გასაძლიერებლად პერიკლემ შემოიყვანა ახალი **კლერუქიები**, ამასთან მას უპოვარი მოქალაქეები გაჰყავდა კლერუქიებში. პერიკლეს მმართველობის დროს ძალაუფლების მკვეთრი გამიჯვნა მოხდა: საკანონმდებლო ეკუთვნოდა სახალხო კრებას, აღმასრულებელი – 500-თა საბჭოსა და **მაგისტრატებს**, სასამართლო – **ჰელიაიებს**.

პერიკლემ მოკავშირეთა ე. წ. ფოროსით, ანუ გადასახადით, რომელიც ათენის სახელმწიფო ხაზინაში შეჰქონდათ საზღვაო კავშირის (ათენის არქეს) წევრ მოკავშირე ქალაქებს წამოიწყო ძვირადღირებული მშენებლობები აკროპოლისზე,

ამ დიდ თანხას ემაგებოდა შემოსავალიც, რომელსაც ათენს ლავრიონის ვერცხლის საბადოები აძლევდა. ამასთან ერთად მან ათენში მოიწვია ცნობილი მეცნიერები და ხელოვნების მოღვაწეები, დაიახლოვა ფიდიასი, ანაქსაგორა, ჰეროდოტე და სხვები. პერიკლეს დროს ათენი უდიდესი ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი გახდა.

ამასობაში ძალზე დაიძაბა ურთიერთობა ათენსა და სპარტას შორის. ხედავდა რა, რომ მათ შორის სამხედრო შეგაკება გარდაუვალი იყო, პერიკლე ყველაფერს აკეთებდა, რომ ათენის საზღვაო კავშირი განემტკიცებინა. პელოპონესის ომის დაწყების შემდეგ პერიკლე ცდილობდა ზღვაზე მოეპოვებინა წარმატება, აგიკის მოსახლეობა კი გამაგრებულ ათენში ჰყოლოდა იმ შემთხვევისთვის, თუ სპარტა ხმელეთზე დაიწყებდა სამხედრო ოპერაციათა წარმოებას. როდესაც ძვ. წ. 430 წ-ს ათენს შავი ჭირი მოედო და ბევრი დაიღუპა, ათენის მოსახლეობამ პერიკლე დაადანაშაულა და ის სტრაგეგოსად აღარ აირჩია. ძვ. წ. 429 წ-ს იგი კვლავ აირჩიეს სტრაგეგოსად, მაგრამ მალე იგი შავი ჭირისგან გარდაიცვალა.

თანამედროვე მეცნიერებაში პერიკლეს სოციალური პოლიტიკა სხვადასხვანაირად არის შეფასებული. მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ ათენის დიდება პერიკლეს პოპულისტური პოლიტიკის შედეგად განადგურდა. ზოგიერთი მეცნიერი კი თვლის, რომ რადიკალურმა დემოკრატიამ სარგებელი მოუტანა ინდივიდებს, მაგრამ ავნო სახელმწიფოს. და მაინც, პერიკლეს მმართველობა მთლიანობაში დადებითად არის შეფასებული. მისი მოღვაწეობის პერიოდი მიჩნეულია ათენის ისტორიის ყველაზე ბრწყინვალე ეპოქად (ე.წ. ორმოცდაათწლეული).

პერიკლეს მოქალაქეობის კანონი – ძვ. წ. 451 წ-ს **პერიკლეს** წარდგინებით **სახალხო კრებამ მოქალაქეობის** მინიჭების ახალი **კანონი** მიიღო, რომლის მიხედვითაც პიროვნება მხოლოდ მაშინ ჩაითვლებოდა ათენელ მოქალაქედ, თუ მას მამაც და დედაც ათენელი მოქალაქე ეყოლებოდა. კანონის მიღებამდე უცხოელი ცოლის ყოლა ათენელისთვის არც თუ იშვიათი იყო. პერიკლეს კანონის შემდეგ სიგუაცია ძირეულად შეიცვალა. არამოქალაქე ქალისაგან გაჩენილი შვილი ათენელად აღარ ითვლებოდა და იგი არამოქალაქე – **ξένος** ხდებოდა. ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არ ჰქონდა იმ გარემოებას, რომ მისი მშობლების **ქორწინება** ოფიციალურად იყო ჩაგარებული. ამის დადასტურებას ვხვდებით

ისეოსთან: „დედაჩვენი მოქალაქე არ იყო, შესაბამისად, არც ჩვენ ვიყავით მოქალაქენი“ (ისეოსი, VII, 43).

ძვ. წ. 413 წ-ს პერიკლეს კანონში ცვლილებები შეიტანეს. დიოგენე ლაერტელი მოგვითხრობს, რომ ათენელებმა, სურდათ რა გაემარდათ მოსახლეობის რიცხვი, რომელმაც მამაკაცთა სიმცირის გამო დაიკლო, მიიღეს კანონი, რომლის მიხედვითაც ათენელ მამაკაცს შეეძლო ერთი ათენელი ქალი მოეყვანა ცოლად, შვილები კი სხვა ქალისაგან ჰყოლოდა. ამდენად, ათენში დაუშვეს კანონიერი შვილების ყოლის უფლება იმ ქალისაგან, რომელთანაც ათენელი მოქალაქე არ იყო დაქორწინებული, ანუ, ფაქტობრივად, ათენელებმა ბიგამია – ორცოლიანობა დაუშვეს. პერიკლეს მოქალაქეობის კანონი ძვ.წ. 403 წ-ს კვლავ აღადგინეს, რის შემდეგაც იგი ახლა უკვე ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში მოქმედებდა. მეტიც, ძვ.წ. IV ს-ში საერთოდ აიკრძალა არაათენელის ქორწინება ათენელთან. ეს როგორც ქალს, ისე მამაკაცს ეხებოდა. კანონის დამრღვევი სასტიკად ისჯებოდა. ამ კანონის მოქმედება შეწყდა ძვ.წ. 338 წ-ს ქერონეასთან ბრძოლის შემდეგ და მაშინ უცხოელებიც შეიყვანეს მოქალაქეთა სიაში, ხოლო ისინი, ვისაც ჩამორთმეული ჰქონდა მოქალაქეობა, ამ რანგში კვლავ აღადგინეს.

პერიკლეს მოქალაქეობის კანონის შემოღების მოტივების შესახებ მეცნიერებაში არაერთი მოსაზრება არსებობს. ამგვარ მოტივებად მოიაზრება: ის, რომ ათენელებს არ სურდათ იმპერიის დოვლათი სხვებთან გაეყოთ; ათენელების რასობრივი ცნობიერება; **არისტოკრატიული** ოჯახების გავლენის შემღუღვა; ათენის მოსახლეობის მრდის გემპის შემცირების აუცილებლობა; ათენელი მამების სურვილი, გარანტირებული ჰქონოდათ ქალიშვილების გათხოვება (იხ. **მოქალაქეობა, საბერძნეთი**).

პერიოიკოსები (περίοικοι) – „გარშემო მცხოვრებნი“. ასე ეწოდებოდათ მეზობლად მცხოვრებ ხალხს, რომელიც დაქვემდებარებულ მოსახლეობას ან ნახევრადმოქალაქეებისაგან შემდგარ ჯგუფს წარმოადგენდა. ისინი იყვნენ ან სხვადასხვა ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოს ნაწილი ან იმგვარად იყვნენ დაქვემდებარებული ამ სახელმწიფოებისადმი, რომ არ იღებდნენ მონაწილეობას მართვა-გამგეობაში. პერიოიკოსები არსებობდნენ არგოლისში, კრეტაზე, თესალიაში და სხვა ადგილებში, თუმცა ყველაზე მეტი ცნობა სპარტელი პერიოიკოსების შესახებ მოგვეპოვება. სპარტაში პერიოიკოსები

სპარტიატების მსგავსად ლაკედემონელებად ითვლებოდნენ და ლაკედემონურ ჯარში მსახურობდნენ. ისინი ასევე იხდიდნენ გადასახადებს და იყვნენ **მოქალაქენი**, ოღონდ არ ჰქონდათ პოლიტიკური უფლებები. ისინი ქმნიდნენ ერთობებს ადგილობრივი მმართველობით. პერიოიკოსები მეტწილად ხელოსნობასა და ვაჭრობას მისდევდნენ. პერიოიკოსთაგან ისინი, რომლებიც მსახურობდნენ ლაშქარში და ერთობებს მართავდნენ, ამასთანავე მიწის მესაკუთრეებიც იყვნენ. სპარტის მსგავსად კრეტასა და ელისში პერიოიკოსები შეზღუდული სამოქალაქო უფლებებით სარგებლობდნენ, მაშინ, როდესაც თესალიაში ისინი მოიხსენიებიან, როგორც დაქვემდებარებაში მყოფი მოკავშირეები.

პირად შეყრა, ხევსურეთი – **მორიგების** ფორმა, განაჩენის აღსრულების აუცილებელი პირობა. პირის შეყრის გარეშე მოღავეებს შორის შეიძლება კვლავ შუილი ჩამოვარდნილიყო. ამიტომ პირად შეყრა ან განაჩენის აღსრულებისასვე უნდა მომხდარიყო ან ერთი თვის განმავლობაში მაინც. როცა საქმე გადაწყდებოდა, გამგყუნებული **ბჭეებს** ევედრებოდა მოწინააღმდეგესთან შერიგებას, თან ლუდი და არაყი ჰქონდა გამზადებული. მძიმე საქმის შემთხვევაში საკლავიც სჭირდებოდა. ორი ბჭე წინ მიუძლოდა, ერთი ერთი მხრიდან, მეორე – მეორე მხრიდან და მიჰყავდათ შერიგების მსურველი მოპირისპირესთან. სახლში ბჭეები ორივეს ლუდს ან არაყს ასმევდნენ სამჯერ და ერთმანეთს აკოცნიებდნენ. თასში ვერცხლს ჩაფხეკდნენ, ან აბაზს ჩააგდებდნენ. თუ სასმელი არ ჰქონდათ, თასით ერბოს ან თაფლს დააღვეინებდნენ ვერცხლით ან აბაზით. ამის შემდეგ ძმური ნადიმი იმართებოდა. თავის მხრივ, მეორე მხარესაც უნდა გაემართა „პირად შესაყრელი“ ნადიმი.

პირთავი, ხევსურეთი – მკვლელის მიწებით სარგებლობა არავის შეეძლო. მთელი მისი სახლ-კარი და ქონება ფუჭდებოდა. თუ ვინმე მაინც მოისურვებდა ამ მიწებით სარგებლობას, მაშინ მას დაეკისრებოდა მთელი ის გადასახადი, რომელიც ადათის მიხედვით მკვლელს უნდა მიეცა დაზარალებული ოჯახისთვის – ყოველწლიურად თითო საკლავი და თითო ვედრო არაყი. ამ შემთხვევაში მკვლელი ყოველგვარი ხარჯისგან თავისუფლდებოდა.

პისისგრაგოსი (ძვ. წ. 600-527 წწ.) – ათენის **გირანი**, **არისტოკრატიული** წარმოშობის ჩინებული მხედართმთავარი, **სოლონის** ნათესავი. თავი

გამოიჩინა მეგარასთან სალამინისთვის ბრძოლაში (ძვ. წ. 570 წ.) და პოპულარული გახდა. იყო დიაკრიების **პარტიის** მეთაური. **სახალხო კრებისაგან** პირადი დაცვა მიიღო (თითქოსდა მის სიცოცხლეს საფრთხე ემუქრებოდა); მათი მეშვეობით კი დაიპყრო აკროპოლისი და ათენიც დაიმორჩილა (ძვ. წ. 561 წ.). შიდა პოლიტიკური დაპირისპირების გამო იძულებული გახდა ორჯერ დაეგოვებინა ათენი, მაგრამ ძვ. წ. 532 წ-ს საბოლოოდ დაბრუნდა და მოხუცებულობამდე იცოცხლა. გარდაცვალებისას ძალაუფლება შვილებს გადასცა (ძვ. წ. 527 წ.).

სამინაო პოლიტიკა: პისისგრაგოსმა შეინარჩუნა სოლონის კანონები და რეფორმები და ამასთანავე გააგარა ახალიც. მან წარმატებით შეძლო კეთილშობილთა დიდი ნაწილის დაწყნარება და მხოლოდ მისმა უსასტიკესმა მტრებმა დაგოვეს ატიკა. მას არ ჩამოურთმევია მიწები კეთილშობილთა უმეტესობისთვის. მგერთათვის კონფისკებული მიწის ნაწილი პისისგრაგოსმა გაუნაწილა უპოვრებს და შეღავათიანი გასახადიც დაუწესა. იგი ხელს უწყობდა მწირი მიწის დამმუშავებლებს კრედიტების მიცემით. ცდილობდა ღარიბების ინტერესები გაეთვალისწინებინა, „სოფლის მოსამართლეები“ (მომრიგებელი მოსამართლეები) დააყენა, რომ მიწათმოქმედთა დრო არ დაეკარგათ ქალაქში სიარულით.

ღარიბების დასასაქმებლად მშენებლობები წამოიწყო – აკროპოლისზე ათენა პალასისა და ოლიმპიელი ზევსის ტაძრები, ელევსინში დემეტრეს ტაძარი, წყალგაყვანილობა, შადრევნები, ბაზარი და ა.შ. მის დროს აღორძინებულ იქნა პანათენეები, რომლის აღნიშვნამაც განსაკუთრებით საზეიმო ელფერი შეიძინა.

პისისგრაგოსმა პირველად ჩაწერა ჰომეროსის პოემები, ჩამატებებიც შეიგანა (ე.წ. პისისგრაგოსის რედაქცია), მოიწვია თავისი დროის ცნობილი პოეტები. შექმნა დაქირავებული ჯარი. კერძო პირებს აუკრძალა ფულის მოჭრა და შემოიღო ერთიანი სახელმწიფო მონეტა, ე.წ. „ბუ“, ერთ მხარეზე ათენასა და მეორე მხარეზე ბუს გამოსახულებით (თუმცა ზოგიერთი მეცნიერი „ბუ“-ს მოჭრას მისი შვილის დამსახურებად თვლის). იგი ყოველმხრივ უწყობდა ხელს ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებას.

საგარეო პოლიტიკა – პისისგრაგოსი აქტიურ საგარეო პოლიტიკას ატარებდა. ნაქსოსზე და სიგეაზე სამხედრო ექსპედიციით გაემართა და იქ მმართველებად თავისი ახლობლები დააყენა. პისისგრაგოსის პოლიტიკური კრედიტი იყო: „ხალხმა თავის საქმეს მიხედოს, მე საზოგადოებრივზე ვიმბრუნებო“.

პიტიასში – სახელმწიფოს ერთ-ერთი უმაღლესი მოხელე ადრინდელ სასანიანთა ირანში, ქართლის სამეფოსა (იბერია) და სომხეთში. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ პიტიასში ჯერ კიდევ აქემენიდთა ხანაში უნდა შემოსულიყო ირანიდან და ქართლში ეწოდებოდა მთავარსარდალსა და უმაღლეს მსაჯულს, რომელიც სგრაბონთან მეფის შემდგომ მეორე პირად არის მოხსენიებული. მას უზენაესი მსაჯულისა და მხედართმთავრის ფუნქციები ეკისრებოდა. ქართული წყაროების მიხედვით, ამ **მოხელეს** სპასპეგი ეწოდებოდა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ პიტიასშის გიგულით მოიხსენიებს IV საუკუნეში შაჰის მიერ ქართლის გამგებლად გამოგზავნილ ირანელ მმართველს. სომხურ წყაროებში პიტიასშის აღმნიშვნელი იდენტური გერმინია ბდეში. ვარაუდობენ, რომ პიტიასშის ინსტიტუტი საესეებით შესაძლებელია, ქრისტეს შობამდე შემოსულიყო ქართლში, თუმცა წყაროებით კონკრეტული პიტიასშიები მხოლოდ I ს-დან ჩანან. I-III სს. ქართლის სამეფოში მხოლოდ ერთი პიტიასში იყო, რომელიც ცენტრალური ხელისუფლების მაღალ თანამდებობას წარმოადგენდა. მათ შორის იყვნენ: შარაგასი, ზევას მცირე, პუბლიკოს აგრიპა, ასფაგური, ბერსუმა და ბუმიპრი. აღსანიშნავია, რომ ბილინგვის არამეულ წარწერაში აგრიპა ფარსმან მეფის **ემოსმოდერად** მოიხსენიება, ხოლო ბერძნულ ტექსტში – პიტიასშიად. IV-VII სს-ში პიტიასშიობა სამშვილდის ერისთავთა საპატიო გიგული გახდა. პირველი სამშვილდის **ერისთავი**, რომელმაც ეს გიგული მიიღო, მირიან მეფის სიძე, ფეროზი გახლდათ. მას შემდეგ კი – უშა, არშუშა I, ვარსქენი, არშუშა II და არშუშა III.

პლებსი (plebs) – რომში გადმოსახლებული ლათინები, რომლებსაც, **პაგრიციებისაგან** განსხვავებით, პოლიტიკური უფლებები არ გააჩნდათ. თავდაპირველად მხოლოდ პაგრიციები ითვლებოდნენ **რომაელ მოქალაქეებად** და **სერვიუს გულიუსმა** მიანიჭა პლებსს მოქალაქეობის უფლება. მოგვიანებით პლებსი ეწოდა ხალხის უმაღლეს ფენას. გვიანანტიკურ პერიოდში კანონმდებლობა განასხვავებდა ქალაქისა (plebs urbana) და სოფლის პლებსს (plebs rustica). პაგრიციებთან დაუღალავი ბრძოლით პლებსმა თითქმის მიაღწია პაგრიციების უფლებებს. ამ პროცესისათვის მნიშვნელოვანი გახდა **თორმეტი დაფის კანონი** (ძვ. წ. V ს-ის ეს კანონი კრძალავდა ქორწინებას პაგრიციებსა და პლებსს შორის, მაგრამ ერთ წელიწადში კანონი გაუქმდა). ძვ. წ. 367 წ-დან ერთ-ერთი **კონსული**

პლებსის რიგებიდან უნდა ყოფილიყო არჩეული. პლებსის უფლებებს იცავდნენ **სახალხო გრიბუნები** (tribuni plebis), ისინი იხმობდნენ პლებსს კრებებზე და **ინტერკესის** უფლებით შეეძლოთ გამოეთქვათ პროტესტი ან **რომელიმე კანონი არაკანონიერად ეცნოთ** (დაეღოთ ვეგო **მაგისტრატების** გადაწყვეტილებამ).

რომსა და სხვა ქალაქებშიც განსხვავება იყო მოსახლეობის პრივილეგირებულ ფენებსა და პლებსს შორის. ძვ. წ. III ს-ში პატრიციული და პლებსის მდიდარი ზედა ფენა ერთმანეთს შეერწყა და შეიქმნა **ნობილიტეტი**. ძვ. წ. 287 წ-ს მიღებულ იქნა კანონი, რომლის თანახმადაც ყველა მოქალაქისათვის (განურჩევლად წარმომავლობისა) პლებსის კრებების გადაწყვეტილება სავალდებულოდ ჩაითვალა. ამ დროიდან პატრიციები და პლებსი აღარ იყო სხვადასხვა ფენა; მდიდარმა მოქალაქეებმა **მხედრების ფენა** შექმნეს, ყველა დანარჩენმა ღარიბმა (ხელოსნებმა, გლეხებმა, წვრილმა მოვაჭრეებმა) კი – პლებსის.

პოლეტესები (παλιταί) – ათენელი **მაგისტრატები**, სიგყვასიგყვით „ის, ვინც ყიდის“. არაა დადგენილი, თუ როდის შემოიღეს ეს თანამდებობა, თუმცა **სოლონის** დროისთვის პოლეტესები უკვე ცნობილი არიან. ძვ. წ. IV ს-ის შუა ხანებისთვის 10 პოლეტესი მსახურობდა, რომლებიც თითოეული თითო **ფილედან** იყვნენ არჩეული. ისინი აწარმოებდნენ სახელმწიფო ქონების გასხვისებას ან გაყიდვას. სახელმწიფო ქონება მოიცავდა არა მარტო მიწასა და შენობა-ნაგებობებს, არამედ იმ არამოქალაქეებსაც, რომლებმაც სასჯელის სახით **მონობა** მიიღეს და ბრალდებულთა კონფისკებულ ქონებასაც. პოლეტესები ასევე გასცემდნენ მალაროს ამუშავეების, გადასახადთა შეგროვების და მსგავს ნებართვებს. სახელმწიფო ქონების გასხვისებას თუ გაყიდვას **ბულეს** დასწრებით პოლეტესები უმთავრესად აუქციონის წესით აწარმოებდნენ. ამის შემდეგ პოლეტესები იმ გადასახადთა სიას ადგენდნენ, რომლებიც არენდაგორთა და მყიდველებისაგან უნდა მიეღოთ, რათა შემდეგ ეს სია **აპოდექტესებისათვის** გადაეცათ.

პოლიპრაგმონი (πολυπράγμασι) – სიგყვასიგყვით „ის, ვინც ბევრს საქმიანობს“ ე. ი. „ზედმეტად ბევრს“. ჩვეულებრივ ორაგორი მას მოწინააღმდეგის მიმართ დამამცირებელი მნიშვნელობით გამოიყენებდა. ძვ. წ. V ს-ის ათენის იმპერია, მისი მოწინააღმდეგეების მიხედვით, იყო შეთანხმებულად მოქმედი ათენური „პოლიპრაგმასუნეს“

პროლუქტი. ინდივიდუალურ დონეზე ამ გერმინს „აბეზარის“, „სხვის საქმეში ცხვირის ჩამყოფის“ მნიშვნელობა ჰქონდა.

პოლისი (πόλις) – ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფო. პოლისს, როგორც სახელმწიფო ორგანიზაციის ახალ ფორმას უკვე ჰომეროსის ეპოქაში, ე. წ. „გეომეტრიული რენესანსის“ პერიოდში ეყრება საფუძველი, მაშინ, როდესაც ძველი **მონარქია** – სახელმწიფოებრივი მოწყობის ეს ფორმა წყვეს არსებობას. ქალაქისთვის დამახასიათებელი არქეოლოგიური ხასიათის შტრისები (საჯარო სივრცე, ტაძრები, კედლები, სამოგალო საქმიანობები, ქალაქის დაგეგმარება) მრავლად ჩანს უკვე ძვ. წ. VIII-VII სს-ის დასახლებებში (ძველი სმირნა, ერეგრია). ძვ. წ. VII ს-ში მცირე ზომის სამოსახლოთა მშვიდობიანი უარყოფა და სოფლური დასახლებებიდან მომდინარე არქეოლოგიურ მონაცემთა სიმწირე, სავარაუდოდ, ადრეული სინოციკლმის ან მოსახლეობის სპეციფიკურ ქალაქურ დასახლებებში კონცენტრაციის ნიშანი უნდა იყოს.

პოლისი ბერძნული ურბანული ცხოვრების დამახასიათებელ ფორმას წარმოადგენდა. მისი მთავარი ნიშან-თვისებებია: მცირე მასშტაბი, პოლიტიკური **ავტონომია**, სოციალური ჰომოგენურობა, ერთობის განცდა და **კანონისადმი** პატივისცემა.

თითოეული პოლისი აკონტროლებდა გარკვეულ გერიგორიას (χώρα-ს), რომელიც გეოგრაფიულად შემოსაზღვრული იყო მთებით ან ზღვით ან სხვა პოლისის მიწებით. სასამღვრო გერიგორიებისთვის ომების წარმოება, ისევე როგორც ქალაქებს შორის შეთანხმებების დადება და საკამათო გერიგორიებზე რელიგიურ უფლებათა დამკვიდრების მცდელობა დამახასიათებელი იყო პოლისის სტრუქტურისთვის. ათენი და სპარტა სხვა პოლისთაგან გამოირჩეოდნენ იმით, რომ ვრცელი გერიგორიები ეკავათ. ქალაქებს შორის მუდმივ ურთიერთგაცვლებსა და შეჯიბრებითობას ჰქონდა ადგილი. ასე რომ, პოლისთა განსხვავებული იდენტურობის მიუხედავად, ერთიანი კულტურული სივრცე მუდამ შენარჩუნებული იყო.

სოციალურად პოლისის **მოქალაქეები** ქმნიდნენ ეთნიკურად ჰომოგენურ ჯგუფს, რომელიც დაყოფილი იყო **ფილეებად** და უფრო მცირე ნათესაურ ჯგუფებად, როგორებიც იყო **ფრაგრიები**, **დემოსები** და ოჯახები. თითოეულ ქალაქს ჰყავდა თავისი მფარველი ღვთაება და ჰქონდა რელიგიური კალენდარი. ქურუმთა ადრინდელი თანამდებობები ცალკეულ **არისტოკრატიულ**

ოჯახებს ეკავათ, მოგვიანებით შემოღებულ თანამდებობებზე კი ესა თუ ის რელიგიური პირი ხშირად ხალხის მიერ ინიშნებოდა. საჯარო დღესასწაულებზე ცხოველთა მსხვერპლმეწირვას თან სდევდა სამსხვერპლო ხორცის თანაბარი განაწილება. ძვ. წ. VI ს-იდან საჯარო დღესასწაულები ქალაქის მიერ მოწყობილი სპორტული, მუსიკალური და თეატრალური შეჯიბრებების უმთავრესი ადგილი გახდა. ახალი ქალაქის დამფუძნებლებს სიკვდილის შემდეგ გმირთათვის სახასიათო პატივს მიაგებდნენ, აღუმართავდნენ სამარხებს ქალაქის შიგნით და საჯარო კულტსახურებას უწესებდნენ.

აღმოცენდა რა როგორც არისგოკრაგიული სისგემა, პოლისი „მომართა გილდიალ“ იქცა, რომელშიაც ერთობის სამხედრო ძალა (**ჰოპლიტები** და, მოგვიანებით ათენში საზღვაო ფლოტი, იხ. **თეტები**) პოლიტიკურ და ინსტიტუციონალურ ცხოვრებას აკონტროლებდა. შესაბამისად, ქალებს არ ჰქონდათ პოლიტიკური უფლებები და გამოცალკევებულნი იყვნენ პოლისის საჯარო სივრციდან (იხ. **ქალი, სამოქალაქო უფლებები**). თავდაპირველად ყველა ქალაქს ერთნაირი ინსტიტუტები უნდა ჰქონოდა: **მაგისტრატები**, რომელთაც ყოველწლიურად ირჩევდნენ; უხუცესთა საბჭო (იხ. **გერუსია**) და სამხედრო კრება.

პოლისის განვითარების პირველი ეტაპისათვის (ძვ. წ. VII-VI სს.) ჩვეულებრივ დამახასიათებელია დაწერილი ან ადათობრივი კანონმდებლობა (მათ ხშირად მიაწერდნენ კონკრეტულ **ნომოთეტებს** (იხ. **ლიკურგოსი; სოლონი**), რომელიც ამცირებდა არისგოკრაგი მაგისტრატების თვითნებურ გადაწყვეტილებებს და არეგულირებდა სოციალურ კონფლიქტებს. მეორე საფეხურისთვის (გვიანი VI ს.) უმნიშვნელოვანესი იყო მოქალაქეობის ცნების (იხ. **მოქალაქეობა, საბერძნეთი**) ევოლუცია, მოქალაქეობისა, რომელიც განსაზღვრულ პრივილეგიებს და მოვალეობებს მოიცავდა. მოქალაქეობა ხშირ შემთხვევაში პოლიტიკური უფლებების სითანაბრის დამკვიდრებას განაპირობებდა, თუმცა ამის გვერდით მოქალაქეობის მკვეთრად ჩამოყალიბებული წესები არამოქალაქეთა და დაქვემდებარებული სტატუსების გაჩენას უწყობდა ხელს (იხ. **კლისთენესი; მეგოიკოსები**). ძვ. წ. V და IV სს-ში პოლისში ჩამოყალიბდა სრულად პოლიტიკური სამოგადოება, რომელიც მოქალაქეთა კრებაზე პოლისის ცხოვრებისათვის საკვანძო გადაწყვეტილების მიღებისაკენ იყო მიმართული.

პოლიტიკური კულტურის ამგვარმა განვითარებამ პოლისის ცხოვრების ყველა სფეროზე მოახდინა გავლენა. რელიგიურ და სოციალურ ინსტიტუტებს არ ჰქონდათ ავტონომიურობა. ისინი, როგორც წესი, პოლისის მიზნებთან იყვნენ მისადაგებულნი. ამ მხრივ ყველაზე შთამბეჭდავ მაგალითს სპარტა წარმოადგენს. თავდაპირველად ჩვეულებრივმა ქალაქმა სპარტამ საყოველთაო სამხედრო თანამეინახეობა (სისიგია) ოჯახურ სტრუქტურებს ჩაანაცვლა და რელიგიური რიტუალები **ჰოპლიტთა** ქალაქის მიზნებს შეუსაბამა. მიუხედავად იმისა, რომ სხვა ქალაქებს მისადაგების ამგვარი ექსტრემალური ფორმებისთვის არ მიუშართავთ, ოჯახისა და რელიგიური სტრუქტურების, ისევე როგორც სამართლებრივი სისგემის დიდი ნაწილი (როგორც იყო, მაგალითად, **მემკვიდრეობასთან** დაკავშირებული საკითხები) პოლისის საჭიროებისადმი იყო დაქვემდებარებული.

პოლიცია, საბერძნეთი – პოლიციის შესახებ მსჯელობისას თანამედროვე მეცნიერებაში აღიარებული მოსაზრების მიხედვით, ერთმანეთისაგან უნდა გავმიჯნოთ ორი მომენტი: ერთი – პოლიციის ფუნქცია, რაც სამოგადოებრივი წესრიგის დაცვასა და კანონის ცხოვრებაში გაგარებაში მდგომარეობს და მეორე – რეპრესიის სპეციალიზირებული აგენტურა – ე. ი. პოლიციური ძალა, რომელმაც სახელმწიფოს სახელით ზემოთ დასახელებული მოვალეობანი უნდა აღასრულოს. პოლიციური ძალა, როგორც ასეთი, რომელიც სრულიად აუცილებელ ფენომენად მიიჩნევა თანამედროვე სამოგადოებაში, ანტიკურ სამყაროში არ არსებობდა. XVIII და XIX ს-ში შექმნილი ეს ძალა თანამედროვე ინდუსტრიული სამყაროს მზარდ კომპლექსურ და ბიუროკრატიულ სამოგადოებებში სახელმწიფო ძალაუფლების მრდას წარმოაჩენს.

მეორე მხრივ, ანტიკური ქალაქ-სახელმწიფოები – **პოლისები** სოციალური რეგულაციის ფუნქციების აღსასრულებლად საჯაროდ დანიშნული მოხელეების საჭიროებას აღიარებდნენ. ასე მაგალითად, კლასიკურ ათენში **მაგისტრატთა** ყოველწლიურად არჩეულ კოლეგიებს (**ასტინომოსებს, აგორანომოსებს** და ა. შ.) ქუჩების სისუფთავის დაცვა, ბაზრის სავაჭრო მიმოქცევათა ზედამხედველობა და მარცვლეულის ფასების კონტროლი ევალებოდათ. ამ გიპის მოხელეებს მრავლად ვხვდებით ბერძნულ ქალაქებში როგორც ელინისგურ, ისე რომაულ პერიოდებში. ამის გვერდით, მოხელეთა გარკვეულ კატეგორიას კრიმინალურ ქმედებათა ცალკეული სახე-

ობების რეგულაცია ეკისრებოდა. ამგვარ კოლეგიას ათენში წარმოადგენდა ე. წ. „თერთმეტნი“, რომლებიც კენჭისყრით ინიშნებოდნენ და რომელთა მოვალეობაშიც ციხეში მსხდომ გუსალთა მეთვალყურეობა, სიკვდილით დასჯა და რიგ შემთხვევებში ბოროტმოქმედთა დაპატიმრება შედიოდა. ამათ გარდა ათენში პოლიციურ ძალას ე. წ. „სკვითი მშვილდოსნებიც“ წარმოადგენდნენ. ისინი საზოგადო მონები იყვნენ, რომლებიც მცველებად (φύλακες) ან ყარაულებად (ὑποπτοί) მსახურობდნენ. წყაროების მიხედვით, სამასი სკვითი მშვილდოსანი ათენმა ძვ. წ. 490 წ-ს სალამინთან ბრძოლის შემდეგ შეიძინა. სავარაუდოდ, მათ რიგებში სკვითების გარდა სხვა ეთნოსის წარმომადგენლებიც შედიოდნენ. ყოველ შემთხვევაში, ეს ინსტიტუტი არაბერძენი მოსახლეობისგან შედგებოდა.

არისგოფანეს პიესებში სკვითი მშვილდოსნები ბრბოს მედამხედველებად გვევლინებიან – აძევებენ ბულეს სხდომიდან წესრიგის დამრღვევს, სცემენ მათ, მოგჯერ მათრახსაც ურგყამენ. მიუხედავად იმისა, რომ მათი სახელწოდება სკვითების იარაღად მშვილდ-ისარს გულისხმობს, წყაროები მათ მიერ ამ იარაღის გამოყენებას არ გვიდასტურებენ. ერთადერთი იარაღი, რომელიც სკვით მშვილდოსნებთან დაკავშირებით არის მოხსენიებული წყაროებში, მათრახია. ანტიკური დამოწმებებით, მათ ხელეწიფებოდათ მოქალაქეთა დაპატიმრებაც. იმავე არისგოფანეს კომედიებში ისინი ბოროტმოქმედებს ბოროტად აღებენ ან თოკით კოჭავენ. წყაროებში სკვითი მშვილდოსნები ციხის მცველებთან არ არიან დაკავშირებული. მათ ასევე არ გააჩნდათ გამოძიების ჩაგარებისა თუ სამართლებრივი დევნის წარმართვის ძალმოსილება.

საზოგადოდ, კრიმინალთან ბრძოლაში, დანაშაულის გამოძიებასა და დამნაშავეთა მიმართ სამართლებრივი დევნის აღძვრაში არა მარტო ათენში, არამედ სხვა ანტიკურ სახელმწიფოებშიც ხელისუფლება ნაკლებად იღებდა მონაწილეობას. ეს ქმედებანი თავად მოქალაქეებს უნდა ეწარმოებინათ ნათესაური კავშირების, მეგობრების თუ მათზე დამოკიდებული ადამიანების მეშვეობით. შედარებით მცირე მასშტაბის ძალადობა თუ მიყენებული მარალი, უმეტესწილად, მეზობლებისა და გამგელთა დახმარებით გვარდებოდა. ეს უკანასკნელნი მოქმედებდნენ როგორც მხარეები. სახელმწიფო მხოლოდ მაშინ ერეოდა საქმეში, როცა ძალადობა პოლიტიკურ ხასიათს იღებდა და მთლიანად საზოგადოებისთვის ხდებოდა საშიში. ასეთ შემთხვევაში ხელისუფლება მობილიზებას ახდენ-

და რიგითი მოქალაქეების, რომლებიც იარაღს ხელში სახელმწიფოს სახელით იღებდნენ.

პონტიფექსი (Pontifex) – რომაელი ღვთისმსახური. მათ კოლეგიას რომის სახელმწიფოებრივ კულტში ცენტრალური ადგილი ეჭირა, იგი სხვა ქურუმთა კოლეგიებს, კალენდრების შედგენას, წესჩვეულებებს, მსხვერპლშეწირვებს, დასაკრძალავ კულტს, საკრალურ უფლებასა და ა. შ. მედამხედველობას უწევდა. თავდაპირველად პონტიფექსის კოლეგია – 5, შემდეგ 15 წევრისაგან შედგებოდა, მათ სათავეში ედგა უმაღლესი პონტიფექსი.

პოპულარები (populares) – რომის რესპუბლიკაში (ძვ. წ. II-I სს.) პლების ინტერესების გამომხატველი (ოპტიმატების მოწინააღმდეგე) ძალა. სახალხო გრიბუნებს პოპულარების ინტერესების დაცვაში – სახალხო კრება, ოპტიმატებს კი სენატი უჭერდა მხარს. პოპულარებსა და ოპტიმატებს შორის დაძაბული ბრძოლა აგრარულ საკითხსა (მსხვილი მიწათმოქმედების ინტერესების შემზღვევა, სავალო კაბალის აკრძალვა და ა. შ.) და რომის სახელმწიფოს დემოკრატიზაციის პრინციპებს (სენატისა და ნობილიტეტის წინააღმდეგ სახალხო კრებისა და სახალხო გრიბუნების ძალაუფლების განმტკიცება) ეხებოდა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი პოპულარები იყვნენ ძმები გრაკუსები.

პრეკარიუმი (precarium – მიცემა დროებით სარგებლობაში ან ვალად) – რომაულ სამართალში მოვალისა (accipiens) და ვალის მიმცემის (dans) ვალდებულებები. ურთიერთობა, როდესაც ერთი პირი მეორე პირის თხოვნით გადასცემს მას ნივთს უფასოდ ან დროებით სარგებლობაში, ამასთანავე იტოვებს უფლებას ნებისმიერ დროს უკან დაიბრუნოს იგი. პრეკარიუმის ურთიერთობა მაშინ ჩამოყალიბდა, როცა კლიენტები მდიდარი პატრიციების მიწებს ამუშავებდნენ და მიწათმფლობელთა სრულ დამოკიდებულებაში გადადიოდნენ (ისევე, როგორც შემდგომში მოვალეები, გააზაგებულები და მონები). პრეკარიუმს განვადებით ყიდვისასაც მიმართავდნენ, როცა ღარიბ მყიდველს შეეძლო ესარგებლა საგნით, რომელიც მას ჯერ კიდევ ნაყიდი არ ჰქონდა. პატრიციები, რომლებმაც თანდათანობით ხელში ჩაიგდეს სახელმწიფო მიწები, თავდაპირველად პრეკარისგებად ფორმალურად გამოდიოდნენ. შემდგომში პრეკარიუმი მოძრავ ქონებაზეც გავრცელდა, მაგრამ ნათესაობრივი ინსტიტუტის (commodatum) გავრცელებისთანავე გაქრა. შესა-

ძლოა პრეკარიუმისაგან წამოიშვა შუასუკუნეების ხელშეკრულება precaria, რომლის თანახმადაც გაძრები უძრავ ქონებას დროებით სარგებლობაში გადასცემდნენ და წლიურად იღებდნენ ხარკს ფულითა ან ნაგურიით.

პრეგორი (prae-ire – წინ წასვლა) – რომში უმაღლესი თანამდებობის პირი. თავდაპირველი გიგული, რომელსაც **მეფეების** გაძევების შემდეგ და რესპუბლიკის პერიოდში **კონსულები** (praetori maiores) და ასევე **დიქტატორი** (praetor maximus) აგარებდა.

ძვ. წ. 242 წ-დან **რომაელ მოქალაქეთა** შორის საქმეების მოსაგვარებლად პრეგორ ურბანუს (praetor urbanus – რომაელ მოქალაქეთა საქმეების მომგვარებელი), ხოლო რომაელ მოქალაქეებსა და უცხოელებს და თავად უცხოელებს შორის (თუ ისინი მის უფლებებს ექვემდებარებოდნენ) პრეგორ პერეგრინუსს (praetor peregrinus) ირჩევდნენ. პრეგორის მთავარი მოვალეობა **სამართალწარმოება** იყო. თავისი მოღვაწეობის დასაწყისში პრეგორი აღიოდა კათედრაზე და **ელიქტით** აქვეყნებდა თავისი თანამდებობრივი მმართველობის პრინციპებს. ამას ეწოდებოდა ფორმულა, დოქტრინა (formula) ან წლიური კანონი (lex annua), იწერებოდა დიდი წითელი და შავი ასოებით თეთრ კედელზე, შემდგომში გათეთრებულ დაფაზე.

ორივე პრეგორი არჩევის შემდეგ წილს იყრიდა თავისი მოვალეობის შესასრულებლად (sors urbana – ქალაქური წილი და sors peregrina – უცხოური წილი).

praetor urbanus როგორც კონსულების უმცროსი კოლეგა ცვლიდა კონსულს (როცა ის რომს გოვებდა, ასრულებდა მის ბრძანებებს) და მეორე პრეგორის მოვალეობასაც ითავსებდა. praetor urbanus-ს უფლება არ ჰქონდა, რომი დაეგოვებინა 10 დღეზე მეტი ხნით.

პრეგორის წინ მიდიოდნენ **ლიქტორები ფასკეებით** (რომში – 2, რომის გარეთ – 6). პრეგორის ღირსების ნიშნები იყო ძოწისფერ ქობაშემოვლებული მოსასხამი (toga praetexta) და სპილოს ძვლის სავარძელი (sella curulis); პრეგორს შეეძლო მოეწვია **სახალხო კრება** და **სენატი** და ეხელმძღვანელა მათთვის, ასევე შეეგანა კანონების პროექტები; მაგრამ მის თანამდებობრივ მოქმედებებში შეეძლოთ **კონსულები** ჩარეულიყვნენ (**ინტერკესია**); ყველაზე მნიშვნელოვანი რომის პრეგორი იყო, მთელი მართლმსაჯულება მის ხელში იყრიდა თავს. ძვ. წ. 327 წ-ს პრეგორის თანამდებობა **პლენსისთეისაც** ხელმისაწვდომი გახდა;

იგალიასა და ხმელთაშუა ზღვის აუზში ვაჭრობის ინტენსიურმა განვითარებამ საჭირო გახადა praetor peregrinus-ის დანიშვნა (ძვ. წ. 242 წ-ს პირველად). სხვადასხვა ქვეყნის ვაჭრებს შორის უთანხმოების გადასაწყვეტად ის არა წინასწარ გარკვეული პრინციპებით, არამედ მხარეების ურთიერთქმედების საფუძველით ხელმძღვანელობდა და ისინი შემდეგ ემორჩილებოდნენ მის გადაწყვეტილებას.

გარდა ამისა, მას უფლება ჰქონდა ერთი ლეგიონისთვის ეხელმძღვანელა.

სარდინიის დაპყრობისას (ძვ. წ. 237 წ.) კიდევ ერთი პრეგორი აირჩა: ერთი რჩებოდა რომში, ერთი სიცილიაში, ორი სარდინიასა და კორსიკაში, ძვ. წ. 197 წ-ს შეურთდა კიდევ 2 პრეგორი ესპანეთისთვის. ძვ. წ. 111 წ-დან ბებიუსის (**სახალხო გრიბუნი**) Lex Baebia კანონის თანახმად ხან 4 ხან 6 პრეგორი უნდა ყოფილიყო.

ძვ. წ. 149 წ-ს მნიშვნელოვანი ცვლილება მოხდა მუდმივი სისხლის სამართლის **სასამართლოს** (quaestiones perpetua) მეშვეობით. აღრე პრეგორს მხოლოდ კერძო საქმეების გადაწყვეტის უფლება ჰქონდა. დანაშაულს, რომელიც საერთო ინტერესებს ეხებოდა ან მის ფარგლებს სცილდებოდა, განსჯიდა ხალხი ცენტურიებისა და **გრიბუნების კომისიებში** ანდა ამისთვის სპეციალურ კომისიას იწვევდა. მაშინ ყველა – 6-ვე პრეგორი რჩებოდა ქალაქში თავისი სამსახურის ერთი წლის განმავლობაში ამ სასამართლოს სახელმძღვანელოდ და ერთი წლის გავლის შემდეგ მიემგზავრებოდა **პროვინციაში**. praetor urbanus და praetor peregrinus თავის მოვალეობას ასრულებდნენ; სხვებს ცალკეულ გამოძიებებს ავალებდნენ. პროვინციების დაპყრობამ და სისხლის სამართლის სასამართლოებმა (quaestiones perpetuae) გამოიწვია პრეგორის კოლეგიის გაზრდა 4, 6, 8 და ბოლოს 18 კაცამდე. ამ მუდმივი კომისიების (quaestiones perpetuae) რიცხვთან ერთად იზრდებოდა პრეგორების რიცხვიც: სულას დროს – 8, **კეისრის** დროს, მისი გადაწყვეტილებით – 10, 12 და 14-ც; **ავგუსტუსის** დროს – 12, **გებერიუსის** დროს – 12-დან 16-მდე, **ნერონის** დროს კი – 18-ც კი იყო;

ქალაქის პრეგორის მოვალეობა თამაშების მოწყობა, საზოგადოებრივი ნაგებობების დაცვა იყო. პრეგორი კანონით 40 წლისა უნდა ყოფილიყო. იმპერიის ეპოქაში პრეგორს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აღარ ჰქონდა, მაგრამ აუცილებელი საფეხური იყო **სენატორის** თანამდებობის დასაკავებლად. დედაქალაქის მსგავსად სხვა იგალიკურ ქალაქებში საზოგადოების მოხელეები პრეგორის გიგულს აგარებ-

დნენ. ამრიგად praetor peregrinus-ი პრაქტიკაში ყალიბდებოდა, როგორც ახალი სამართლებრივი ინსტიტუტი, ანუ ახალი განსაკუთრებული მნიშვნელოვანი სამართალი, რომლის საფუძველს წარმოადგენდა bona fides (კეთილსინდისიერება); კლასიკურმა მეცნიერებამ მას საერთაშორისო სამართალი (ius gentium) უწოდა.

სულას დროიდან პრეტორები სასამართლო **მაგისტრატები** გახდნენ, თუმცა მათ შემდგომშიც სამხედრო და საგანგებო სახელმწიფო საქმეებსაც ანდობდნენ. თითოეულ პრეტორს ჰქონდა მოღვაწეობის თავისი სფერო, რომელიც წილისყრით ან შეთანხმებით განისაზღვრებოდა. ყველა პრეტორი რომში თანასწორი იყო და ჰქონდა **ინტერკესის** უფლება.

პრინციპატის ეპოქაში პრეტორები რჩებოდნენ მთავარ **სასამართლო** მაგისტრატებად, ამავე დროს მათ ანდობენ სხვადასხვა სპეციალურ სფეროებს. **ხაზინის** პრეტორს (praetor aeriarius) – ხაზინას (aerarium) და ა. შ., იყო ფისკუსის პრეტორი – (praetor fiscalis), თავისუფლების საქმის პრეტორი (praetor de-liberalibus causis), სააქციო აღწერის პრეტორი;

პრეტორი მეურვე (praetor tutelarius) **მარკუს ავრელიუსის** დროიდან მეურვეობის საკითხებს განაგებდა.

პრეტორი **დომინატის** ეპოქაშიც არსებობდა, მაგრამ მათი უშუალო ფუნქციები იმპერიის ჩინონიკების ხელში გადავიდა.

პრეტორიანები (praetoriani) – იმპერატორის პირადი დაცვის გვარდია. იხ. **კოპორტა**

პრეფექტი (praefectus – მეთაური) – უმაღლესი თანამდებობის პირების გიგული **მხედრებისა** და **სენატორების ფენიდან**.

praefectus urbi(s) – ქალაქის პრეფექტი, თავდაპირველად **მეფის** არყოფნისას მისი მოადგილე. **კონსულსაც**, როცა ქალაქს გოვებდა, უნდა დაენიშნა praefectus urbi(s). ქალაქის პრეტორის თანამდებობის შემოღების შემდეგ (ძვ. წ. 367 წ.) praefectus urbi(s) ინიშნებოდა მხოლოდ ლათინური დღესასწაულების დროს (praefectus urbi(s) feriarum Latinarum). **ტიბერიუსის** დროიდან ყოველთვის ინიშნებოდა praefectus urbi(s) (იგი ყოველთვის consularis – ყოფილი **კონსული** იყო), რომელიც ერთ-ერთ უმაღლესი თანამდებობის პირად ითვლებოდა. იგი რომში პოლიციას (cohortes urbanae) ხელმძღვანელობდა და ასრულებდა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის უფლებამოსილებას. იყო ასევე სააპელაციო ინსტანცია, მისი უფლებამოსილება ვრცელდებოდა

ბოლა არა მარტო რომში, არამედ რომიდან 150 კმ-ის რადიუსში (milliarium).

დაქვემდებარებულ ქალაქებში (civitates sine suffragio) პრეფექტი ქალაქის **პრეტორის** დავალებით უმაღლეს იურისდიქციას ახორციელებდა – praefectus iure (iuri dicundo). პრეფექტები მეთაურებად ჯერ კიდევ რესპუბლიკურ არმიაში მსახურობდნენ: ქვეით ჯარში (praefectus legionis), ფლოტში (praefectus classis) და სამხედრო ბანაკში (praefectus castrorum); როგორც მთავრობის ემისრები **პროვინციაში** სხვადასხვა სახის დავალებებს ასრულებდნენ. არმიაში ხელისუფლებას ხელმძღვანელობდა – praefectus fabrum. **კოლეგიის** ხელმძღვანელსაც – praefectus collegii ეწოდებოდა.

პრინციპატის ეპოქაში პრეფექტი საიმპერატორო უმაღლესი თანამდებობის პირების გიგული იყო. მათ რიცხვს მიეკუთვნებოდა:

ეგვიპტის **ნაცვალი** (praefectus Aegypti), ალექსანდრიისა და ეგვიპტის **ნაცვალი** (praefectus Alexandriae et Aegypti). ეგვიპტის **ნაცვალი**, რომელიც იმპერატორის პირად მოადგილედ ითვლებოდა, რომის იმპერიაში ეგვიპტის განსაკუთრებული მდგომარეობის გამო მას ნაცვლებს შორის პირველი ადგილი ეჭირა.

Praefectus praetorio – **ავგუსტუსიდან** იმპერატორის პირადი დაცვის (cohortes praetoriae), შემდგომში კი იგალიაში (რომის გარდა) ყველა სამხედრო ნაწილის მეთაური. დასაწყისში პრეტორები ორნი იყვნენ, შემდგომში მათი რიცხვი ერთიდან ოთხამდე გაიზარდა. ისინი მხედართა ფენას ეკუთვნოდნენ, მაგრამ რადგან იმპერატორის ნდობით აღჭურვილი პირები, მრჩეველები და მოადგილეები იყვნენ, საიმპერატორო კარის უმაღლესი მოხელეები გახდნენ. კომოდუსის დროს მათ მთელი იგალიისა და პროვინციების ადმინისტრაციული და სასამართლო უფლებამოსილება ეკუთვნოდათ (რომიდან 150 კმ-ის რადიუსით დაშორებული გერიგორია). **პრინციპატის** სახელით განსჯიდნენ სამართალს, ამიგომაც ფაქტობრივად უზენაესი **მოსამართლეები** იყვნენ, ისინი სააპელაციო ინსტანციას წარმოადგენდნენ, რომელიც გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა (უკანასკნელ ინსტანციად მხოლოდ იმპერატორის შეწყალება რჩებოდა). კანონის ფარგლებში მათ შეეძლოთ ნორმატიული ბრძანებულებების გამოცემა (**ედქტი** და ა. შ.). ეს თანამდებობა ეჭირათ უდიდეს რომაელ იურისტებს. **კონსტანტინეს** დროიდან praefectus praetorio სამოქალაქო თანამდებობის პირები გახდნენ და **პრეფექტურას** ხელმძღვანელობდნენ.

იმპერატორის ეპოქის მნიშვნელოვანი პრეფექტები იყვნენ: საგურნუსის ხაზინის პრეფექტი (praefectus aerari Saturni); ჯარის უფროსი (praefectus militaris); praefectus militaris alimentorum ღარიბებს (განსაკუთრებით ბავშვებს) შორის საკვების განაწილებას განაგებდნენ; praefectus annonae – პასუხისმგებელი იყო მოემარაგებინა პურითა და სხვა პროდუქტით რომი, მას შემდეგული სამოქალაქო და სისხლის სამართლის უფლებამოსილება ჰქონდა ამ სფეროში; praefectus municipii – სინონიმი praefectus Caesaris, **პრინცეპსის** (მისი ოჯახის წევრების) ნდობით აღჭურვილი პირი, ამორჩეული რომელიმე ქალაქის უმაღლესი მაგისტრატის მიერ; praefectus vehiculorum – განაგებდა იმპერიის ფოსტას (cursus publicus); praefectus vigilum – ღამის პოლიციური და ხანძარსაწინააღმდეგო სამსახურის უფროსი, რომში რანგით მეორე ოფიცერი, მას ემორჩილებოდა cohortes vigilum, მისი მოღვაწეობის სფეროში სამოქალაქო და სისხლის სამართლის იურისდიქცია შედიოდა.

პრეფექტურა – პრეფექტის მოღვაწეობის სფერო, იგალიის ნებისმიერი ქალაქი, რომელსაც არ ჰქონდა საკუთარი **სასამართლო** ძალაუფლება, მაგრამ ჰყავდა რომიდან გამოგზავნილი უმაღლესი ძალაუფლების აღმსრულებელი (praefectus iuri dicundo). **დიოკლიტიანუსა** და **კონსტანტინე I-ის** რეფორმებით რომის იმპერია დაყოფილი იყო 4 პროვინციად: 2 – აღმოსავლეთით და 2 – დასავლეთით (აღმოსავლეთი, ილირიკუმი, იგალია და გალია).

პრინცეპსი (princeps პირველი) – რომის რესპუბლიკის ეპოქაში **სენატის** სიაში პირველი **სენატორები** და პირველი ხმის მიმცემები. იმპერიის ეპოქაში კი იმპერატორის გიგული. princeps civitalis (სახელმწიფოს **პრინცეპსი**) – ყველაზე მნიშვნელოვანი პირი სახელმწიფოში. princeps senatus – პირველი სენატორი (ყოფილ **ცენზორთაგან** უხუცესი), პირველი გამოთქვამდა თავის ამრს და შეედლო თავისი ავტორიტეტით საქმის გადაწყვეტაზე შემოქმედება მოეხდინა. ამ პატივს მას არც ასაკი, არც გვარიშვილობა, არც პოლიტიკური მნიშვნელობა, არამედ მხოლოდ არაჩვეულებრივი მნეობრივი სიდიადე ანიჭებდა. პირველი სენატორი ხდებოდა ის, ვისაც ცენზორები სენატორთა სიაში პირველს ჩაწერდნენ, ეს პატივი ყოველი ხუთი წლის შემდეგ სხვა პირზე გადადიოდა. პირველი სენატორს უმეტესწილად ყოფილი ცენზორები თავისი წინამორბედი უხუცესებიდან ირჩევდნენ.

ავგუსტუსმა ძვ. წ. 28 წ-ს ეს რესპუბლიკური გერმინი არაოფიციალურად გამოიყენა „რომის სახელმწიფოს პირველი მოქალაქის“ მნიშვნელობით და I-III სს-ში იგი ნიშნავდა რომაელ იმპერატორს (princeps Romanorum; princeps universorum); რომისთვის პრინცეპსის სამართლებრივი მდგომარეობას განსაზღვრავდა **ტრიბუნის** ძალაუფლება (tribunica potestas), რომლის საფუძველზე პრინცეპსი იყო ხელშეუხებელი (sacrosanctus) და ჰქონდა **ინტერცესიის** უფლება ყველა **მაგისტრატის** მიმართ; იგალიის ოლქებისა და ყველა **პროვინციისათვის** იყო **პროკონსული** და მთელი რომაული არმიისა და **ნაცვლების** მეთაური. ეს უფლებამოსილებანი მას როგორც სამართლებრივ, ასევე საკანონმდებლო გადაწყვეტე ძალაუფლებას ანიჭებდა. ამავე დროს პრინცეპსი ხშირად იყო ასევე **კონსული**, **ცენზორი** და უმაღლესი **პონტიფექსი** (pontifex maximus). გარდა ამისა მას ჰქონდა უამრავი საპატიო ტიტული: ავგუსტუსი, კეისარი, ღვთის შვილი, იმპერატორი, **პატერფამილიას** და სხვ., გარდაცვალების შემდეგ კი ღმერთთა დასს მიეკუთვნებოდა და იწოდებოდა ღვთაებრივად (divus).

იმპერატორის უმაღლეს ძალაუფლებას ეწოდებოდა **პრინციპატი** ან პრინციპიუმი; მაგრამ შემდგომში სახელმწიფოს მეთაურის წოდება – **პრინცეპსი** შეიცვალა კეისრით, იმპერატორითა და ნიშნავდა ტახტის მემკვიდრეს.

Princeps iuventutis – იმპერატორის ვაჟიშვილის, როგორც ყმაწვილ მხედართა წინამძღოლის ტიტული.

princeps officii – აღმინისგრაციული დაწესებულების ხელმძღვანელი.

პრინციპატი (principatus) – რომაული ისტორიის პერიოდი „პრინციპატი“ (ახ. წ. I-III სს.) იმპერიის I პერიოდი – **ავგუსტუსიდან დიოკლიტიანუსამდე** (ახ. წ. 284 წ). ხშირად ამ პერიოდს „ადრინდელი იმპერიასაც“ უწოდებენ.

პრობოლე (προβολή) – საჯარო ბრალდების – **გრაფეს** ერთ-ერთი სახეობა. ეს იყო წინასწარი ბრალდება, რომელსაც მოსარჩელე უფრო ხშირად **სახალხო კრებას** წარუდგენდა, ვიდრე უშუალოდ **დიკასტერიონს** (სასამართლოს). სახალხო კრების გადაწყვეტილებას ოფიციალური ძალა არ ჰქონდა. იგი არ ავალდებულებდა წარმატებულ მოსარჩელეს, რომ მას საქმე სასამართლოში განეგრძო და არც წარუმატებლობის შემთხვევაში უკრძალავდა, მიემართა სასამართლოსათვის. იგი არ უწესებდა ჯარიმას

არც მოსარჩელეს და არც მოპასუხეს. პრობოლე უბრალოდ უფრო მტკიცეს ხლიდა წარმატებული მოსარჩელის პოზიციას. პრობოლეს იყენებდნენ **სიკოფანტობაში** დადანაშაულებულთა ან იმ პოლიტიკურ ლიდერთა მიმართ, რომლებსაც ცრუ დაპირებებით ხალხის შეცდომაში შეყვანა ედებოდათ ბრალად. პრობოლეს სახალხო დღესასწაულებზე წარმოქმნილი დავის შემთხვევაშიც მიმართავდნენ. **დემოსტენეს** სიგყვა „მიდიასის წინააღმდეგ“ ამ გიპის საქმის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს.

პროედროსები (πρόδροι) – ძვ. წ. V ს-ში ბუღესა და სახალხო კრების შეხვედრებს **პრიგანისების** მეთაურები – ეპისტატესები თავმჯდომარეობდნენ, მოგვიანებით კი ამ ფუნქციის შესრულება პროედროსებმა იგვირთეს, რადგან პრიგანისები მრავალრიცხოვანი მოვალეობებით დატვირთულნი იყვნენ. ახალი სისტემა ძვ. წ. 403/2 – 378/7 წწ-ს შორის უნდა ყოფილიყო შემოღებული. ბუღესა თუ სახალხო კრების ყოველ შეხვედრაზე პრიგანისების მეთაური კენჭისყრით ირჩევიდა ცხრა პროედროსს ბუღეს იმ წევრებიდან, რომლებიც იმ მომენტში პრიგანისებად არ მსახურობდნენ, თითო პროედროსს – თითო **ფილედან**. პროედროსის ამორჩევა მხოლოდ იმ ფილედან არ ხდებოდა, რომელსაც პრიგანისები ეკუთვნოდნენ. ამის შემდეგ პრიგანისების მეთაური ამ ცხრა პროედროსისაგან ერთს ირჩევიდა წინამძღოლად – ἐπιστάτης-ად. ერთი და იგივე პიროვნება პროედროსი პრიგანისის მანძილზე მხოლოდ ერთხელ შეიძლება ყოფილიყო, ასევე მხოლოდ წელიწადში ერთხელ შეიძლება გამხდარიყო იგი პროედროსთა მეთაური. პროედროსებს შეკრებაზე უნდა უზრუნველყოთ წესრიგის დაცვა, დღის წესრიგის შესაბამისად გამოეგანათ საკითხები განსახილველად, დაეთვალათ ხმები და დასასრულ დაეხურათ შეკრება.

პროვინცია (provincia) – პროვინცია ეწოდებოდა რომის მიერ დამორჩილებულ ნებისმიერ ქვეყანას იგალიის სამღვრებს გარეთ, რომელსაც განაგებდა რომი თავისი **ნაცვლების** საშუალებით. გამარჯვებული მთავარსარდალი, რომელიც იპყრობდა გერიგორიას, აყალიბებდა დროებით ადმინისტრაციულ-სამართლებრივ ნორმას, რომელსაც მოგვიანებით ამტკიცებდა **სენატი** და ნიშნავდა 10 ლეგატს, რომლებიც დაპყრობილი გერიგორიის სრულ ადმინისტრაციულ-სამართლებრივ მოწყობას იწყებდნენ. როგორც წესი, შენარჩუნებული იყო დაპყრობილი ქვეყნის პოლიტიკური მოწყობა, თუ იგი წინ

ნააღმდეგობაში არ მოდიოდა რომის საერთო პოლიტიკასთან. პროვინციის გამგებლები ყოველწლიურად იცვლებოდნენ, თუმცა მოგჯერ სენატი მიზანშეწონილად თვლიდა ერთი და იმავე პირის თანამდებობაზე დატოვებასაც. ამ წინადადებით შემოდიოდა სენატი და ეს დადგენილება სახალხო გადაწყვეტილებით მტკიცდებოდა (პლებისციტი), თუმცა მოგჯერ პლებისციტის გვერდის ავლითაც ხდებოდა ხოლმე ამ დადგენილების მიღება. პროვინციის გამგებლის ფუნქციაში შედიოდა არა მხოლოდ ჯარის სარდლობა, არამედ სამოსამართლო ფუნქციაც და მთელი პროვინციის გამგებლობაც. პროვინციის გამგებელს უნიშნავდნენ **კვესტორს** – ხაზინადარს, რომელიც, ერთი მხრივ, იზიდავდა რომიდან პროვინციისათვის თანხებს, მაგრამ, მეორე მხრივ, იგი ვალდებული იყო აეკრიფა რომისათვის გადასახდი (ვექტიგალიის გარდა). კვესტორი ემორჩილებოდა პროვინციის გამგებელს, რომელსაც შეეძლო მისი სამსახურიდან დათხოვნა. კვესტორის გარდა გამგებელს ყველგან თან ახლდა დაცვა (cohors praetoria), რომელიც წესრიგს ამყარებდა. გამგებელი ვალდებული იყო ყოველ წელს შემოეგლო მთელი პროვინცია, რასაც იგი ძირითადად გამთრობით აკეთებდა, რამდენადაც მაფხული ომებისთვის იყო განკუთვნილი. განსხვავებით რომისაგან, სადაც **მოქალაქეებს** შეეძლოთ გამოეყენებინათ **ინტერკესია** თავის დასაცავად, პროვინციაში მსგავსი სამართლებრივი მექანიზმი არ ფუნქციონირებდა. რომი ცდილობდა, რაც შეიძლება მეტი სარგებელი მიეღო პროვინციებისაგან, რის გამოც პროვინციებში საკმაოდ მძიმე მდგომარეობა იყო. ოფიციალური გადასახადების პარალელურად ხშირი იყო არაოფიციალური საჩუქრები, მექრთამეობა, რასაც ხშირ შემთხვევაში არა ნებაყოფლობით, არამედ იძულებითი ხასითი ჰქონდა. პირველ პროვინციას წარმოადგენდა სიცილია (ძვ. წ. 241 წ.). **კეისრის** პერიოდში პროვინციათა რიცხვი 18-ს აღწევს. **ავგუსტუსმა** 7 სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი რეგიონი თავისთვის დაიგოვა (provinciae Caesaris). იქ განაგებდნენ ავგუსტუსის ლეგატები. თითოეულ მათგანს ყველგან 5 **ლიქტორი** ახლდა თან. ავგუსტუსის ლეგატების მმართველობა არ იყო დროში წინასწარ განსაზღვრული და მთლიანად **პრინციპის** კეთილ ნებაზე იყო დამოკიდებული.

პროვოკაცია/პროვოკაცია (provocatio) – რომაულ რესპუბლიკაში **კონსულისა** ან **პრეტორის** მიერ მსჯავრდადებული მოქალაქის ხალხისადმი

აპელაციის უფლება. იმპერატორის ეპოქაში იმპერატორი იყო აპელაციის უმაღლესი ინსტანცია.

პროკონსული (pro consule – კონსულის ადგილზე) – ყოფილი კონსული, რომელსაც **სენატმა** უფლებამოსილება გაუგრძელა მნიშვნელოვანი სახელმწიფო დავალების შესასრულებლად. ის ხელმძღვანელობდა **პროვინციას**, წყვეტდა სამოქალაქო და სისხლის **სამართლის** საქმეებს. **პრინციპატის** ეპოქაში პროკონსული სენატის პროვინციის თითოეული მოხელის გიგული იყო. როგორც კი პროკონსულს რომელიმე პროვინცია წილისყრით ხვდებოდა, მისვე უნდა დაეგოვებინა რომი, რომ უფლებამოსილება არ დაეკარგა. კაპიტოლიუმიდან საზეიმო მსვლელობით სენატის მიერ დანიშნული პროკონსული მთელი თავისი ამალით მიემართებოდა პროვინციაში. მისი ძალაუფლების სიმბოლო 12 **ფასკი** იყო. მთელ გზაზე მცხოვრებლებს უნდა უზრუნველყოთ მისი საჭიროებები (თუ გემით მიდიოდა, გემი უფასოდ უნდა შეეთავაზებინათ და ა. შ.). პროვინციაში ჩასვლისას მის წინამორბედს 30 დღის განმავლობაში უნდა დაეგოვებინა პროვინცია, თავად კი უფლება არ ჰქონდა დაეგოვებინა პროვინცია იმ ერთი წლის მანძილზე, რა დროითაც ის იყო დანიშნული (მომდევნო კონსულის ჩამოსვლამდე). პროვინციაში ჩასვლისთანავე ის პროვინციის ბრძანებულებას (**ედიქტი** – edictum provinciae) გამოსცემდა, რომელიც, ბუნებრივია, არ ეწინააღმდეგებოდა რომაულ კანონებს, მაგრამ პროვინციის მცხოვრებლების უფლებებსაც ითვალისწინებდა. რომში ბრუნდებოდა თავისი ნიშნებით (insignia) და ვალდებული იყო, 30 დღის განმავლობაში ანგარიში წარმოედგინა პროვინციაში თავისი მმართველობის შესახებ. პროვინციაში პროკონსული უზენაესი მმართველი იყო და მხოლოდ იქ მცხოვრებ **რომაელ მოქალაქეებს** შეეძლოთ სამართლის საძიებლად რომისთვის მიემართათ. სამართალწარმოებისთვის ის პროვინციის ქალაქებში გამთარში დადიოდა, მაფხულში კი საომარი მოქმედებებით იყო დაკავებული. თუ საჭიროება მოითხოვდა, იგი იქ მცხოვრები რომაელ მოქალაქეებს ჯარში სამსახურისათვის იწვევდა, ხოლო ადგილობრივ მცხოვრებლებს უბრძანებდა, დამხმარე ჯარი შეეკრიბათ. თუ მცხოვრებლები პროკონსულით კმყოფილნი იყვნენ, ისინი მას ქანდაკებას უდგამდნენ, გაძარსაც უგებდნენ და ზოგჯერ სენატშიც აგზავნიდნენ სამადლობელო ადრესს, მაგრამ ზოგჯერ ცუდი პროკონსულები ძალადობით იხვეჭდნენ ამ პატივს. საერთოდ, ყოველი პრო-

კონსული ცდილობდა, რაც შეიძლება მეტი სიმდიდრე დაეგროვებინა პროვინციებში და რომაელები ამას უსამართლობად არ მიიჩნევდნენ.

პროკურატორი (მმართველი) – მხედრების მაღალი თანამდებობა

1) სამოქალაქო სამართალში: ე.წ. სახლის მმართველი, რომელიც წესრიგს ამყარებდა ოჯახში და ასევე მონებს შორის; სხვისი ქონების განმგებელი, რომელიც ცალმხრივი რწმუნებულებით მიმდინარე სამეურნეო საქმეებით იყო დაკავებული, არ საჭიროებდა თავისი ბაგონის თანხმობას (ეს დაკავშირებული იყო რომის გერიტორიულ ექსპანსიასთან, რომლის შედეგადაც რომის მოქალაქეები ერთმანეთისაგან ძლიერ დაშორებულ ადგილებზე ფლობდნენ მნიშვნელოვან ქონებას და ჰქონდათ ქონებრივი ინტერესები), მათ შორის ქონების გასხვისების გარიგებებით, ასევე პროცესუალური ქმედებებით; თავდაპირველად **პროკურატორი** აზაგი იყო, შემდგომში ბაგონის ნდობით აღჭურვილი პირი; პროკურატორის სამართლებრივი მდგომარეობის განმტკიცების აუცილებლობამ გამოიწვია მას და ბაგონს შორის სამართლებრივი ურთიერთობა (negotium gestio); შემდგომში, უკვე კლასიკურ სამართალში, პროკურატორის უფლებამოსილება **მანდატის** სახითაც დადგინდა, კლასიკურის შემდგომდროინდელ სამართალში პროკურატორის უფლებამოსილება ვრცელდებოდა მხოლოდ ერთ საქმეზე (procurator unius rei);

2) პროცესუალურ სამართალში: მოპასუხის ან მოსარჩელის არაფორმალურად დანიშნული წარმომადგენელი ანუ რწმუნებული ყველა სამართლო საქმეში ან მხოლოდ განსაზღვრულ პროცესზე (როგორც დამსწრე, ასევე არდამსწრე მხარისა);

3) იმპერატორების ეპოქაში იმპერატორის **პროვინციებში** წინანდელი **კვესტორების** ნაცვლად იგზავნებოდნენ ე.წ. პროკურატორები, რომელთაც მოგვიანებით დამთვლელები (rationales) ეწოდებოდათ. მათ მხედართა ფენიდან ირჩევდნენ იმპერატორის კერძო **ფისკუსისთვის** გადასახადის ასაკრეფად. სენატის პროვინციებში, შესაძლებელია, იმპერატორის კერძო მამულებიდან იყო პროკურატორიც, რომელსაც ფისკუსში შემოსავალი შეჰქონდა. გადასახადებს კი **ხაზინაში** (ერარიუმი) კვლავ კვესტორები იხდიდნენ.

მცირე პროვინციებს, როგორც ღიდისთვის მიკუთვნებულს, განაგებდნენ პროკურატორები, რომელთაც იურისდიქცია და ძალაუფლება (imperium) ჰქონდათ;

4) procurator aerarii maioris – ფინანსთა მინისტრი;
procurator rei privatae – ფისკუსის განმგებელი;
მდიდარ ქალებსაც ჰყავდათ თავისი მმართველები (procuratores).

პროლეგარები (proles – შთამომავლები, როგორც ერთადერთი ქონება) – უღარიბესი **მოქალაქეები**, სახელმწიფოსთვის მხოლოდ თავისი შთამომავლობით გამოსადეგი. მათ არ ჰქონდათ ცენზი და მხოლოდ ერთი ცენზურია გამოჰყავდათ, შესაბამისად, სახალხო კრებაში **ხმის მიცემის უფლებაც** არ ჰქონდათ. პროლეგარები არ იხდიდნენ გადასახადს და არც სამხედრო სამსახური ევალებოდათ. **მარიუსის** ჯარის რეფორმის შემდეგ ისინი დაქირავებული პროფესიული ჯარის ძირითად მასას შეადგენდნენ. რომაელი ლუმპენ-პროლეგარები ეკუთვნოდნენ სამოგადოების პარამიგულ ფენას, მაგრამ რაღაც ნაწილი შრომობდა. პროლეგარები სხვადასხვა სამუშაოთი იყვნენ დაკავებული – მუშაობდნენ მშენებლობაზე, მგვირთავებად. ზოგიერთები იყვნენ წვრილი ხელოსნები, მეწვრილმანეები. გვიანი რესპუბლიკის ხანაში **სახალხო კრებაზე** არჩევნების კანდიდატებისთვის საკუთარ ხმებს ყიდდნენ. ნაჩუქარი პური საარსებო მინიმუმი იყო, მაგრამ სახელმწიფო მაინც უამრავ ფულს ხარჯავდა პურისა და სანახაობისათვის. სახელმწიფო დროდადრო ბრუნავდა, შეემცირებინა პროლეგარების რაოდენობა რომში. ასე მაგ. **იულიუს კეისარმა** მცირერიცხოვან პლებებს (320 ათასიდან – 150 ათასამდე) დაუტოვა უფასო პურისა და სხვა პროდუქტის მიღების უფლება. რომაელი ღარიბები (80 ათასი) გადაასახლა კოლონიებში. პროლეგარები **მონების** მსგავსად სამოგადოების ჩაგრული ნაწილი იყო.

პროსკრიპცია/პროსკრიპციო (proscriptio) – საჯარო განცხადება, გადახდისუუნარო მოვალეების, განსაკუთრებით კი **სასამართლოს** გარეშე უკანონოდ გამოცხადებული პირების სია. ამ სიაში შეგანილის აღმოჩენისათვის ჯილდო იყო დაწესებული. **სულამ** ძვ. წ. 82 წ-ს პირველად საჯაროდ გამოაცხადა ცნობილი და მდიდარი პირების (40 სენატორი, 1000 მხედარი) შერისხვის ცნობა და შემდგომში მის დაკანონებაზეც იმბრუნა. პროსკრიპციებს მიმართეს **გრიუმვირებმა** (150-მდე **სენატორის** სია გამოაქვეყნეს). შერისხულთა დაფებზე დაწერილ სახელებს საჯაროდ გამოდგამდნენ. პროსკრიპციებში მოხვედრილები კანონგარეშედ ითვლებოდნენ, ჩამოერთმეოდათ ქონება, რომელიც საჯაროდ

იყიდებოდა, ფულს სახელმწიფო იღებდა, მათ **მონებს** კი ათავისუფლებდნენ. პროსკრიპციებში მოხვედრილი პირების შთამომავლებს არ ჰქონდათ **უფლება** სამოგადოებრივ თანამდებობებზე დანიშნულიყვნენ.

პროსტიტუცია (prostitutio – გარყვნილების, ნამუსის შებღალვის საფასური, prostituere – საამკარაოზე გამოგანა) – ძველ საბერძნეთსა და რომში გავრცელებული იყო როგორც **ქალების**, ასევე კაცების პროსტიტუცია. აღმოსავლეთისაგან განსხვავებით საგადრო პროსტიტუციას მხოლოდ კორინთოში აფროდიტეს ტაძარში ეწეოდნენ. გარყვნილების სახლები ათენში **სოლონის** დროს დაწესდა. სახელმწიფოს მიერ დაწესებული იყო მათი შრომის ანაზღაურების მტკიცე ფასები. **მონა** ქალი, რომელსაც გაყიდდნენ იმ პირობით, რომ პროსტიტუციას არ მოსთხოვდნენ, ამ პირობის დარღვევისას გამყიდველის ამაგი ხდებოდა. ჩვეულებრივი მეძავებისაგან განსხვავდებოდნენ **ჰეტერები**, რომლებიც განათლებულები იყვნენ და სამოგადოებაზე ხშირად დიდ გავლენას ახდენდნენ.

პროცენტები – მევახშეობა გამდიდრების ერთ-ერთი საშუალებად იქცა რომში. ყველაზე უფრო ხშირად თვეში 2%-იანი სესხი გაიცემოდა, ხშირად ეს რიცხვი იზრდებოდა, განსაკუთრებით, რისკის გათვალისწინებით, მაგ., სამღვაო სესხის გაცემისას. გვიანრესპუბლიკურ და იმპერატორის ეპოქაში სესხის მაქსიმალური რაოდენობად თვეში 1% დაწესდა, მაგრამ ეს კანონი ხშირად ირღვეოდა.

პროცესი ფულის შესახებ (pecuniae repetundae – ფული, რომელიც უკან უნდა გამოითხოვო) – **პროვინციების** მმართველი არაკანონიერად გამდიდრებული რომაელი **ნაცვლების** სამართლო პროცესების ზოგადი სახელი. რომში ძვ. წ. 149 წ-დან იყო მუდმივი **სასამართლო პალატა**, რომელიც ამ საქმეებს განიხილავდა. კანონები და დადგენილებები ამ საკითხთან დაკავშირებით არაერთგზის იცვლებოდა.

რ

რეკუპერატორები (recuperatores) – იმ კოლეგიის წევრები, რომელიც შედგებოდა არაუმცირეს სამი ნაფიცო **მოსამართლისაგან** და რომელიც

განიხილავდა ისეთ საქმეებს, რომელთაც დაჩქარებული გადაწყვეტა სჭირდებოდა: ბარალის ანაზღაურება საერთაშორისო ხელშეკრულებების საფუძველზე, დავები რომაელებსა და უცხოელებს შორის. თვითონ პროცესს ეწოდებოდა რეკუპერაცია (recuperatio). ამასთან ერთად რეკუპერატორები განიხილავდნენ გამოძალვის, გაფლანგვის საქმეებს, პუბლიკანების სარჩელებს. საქმის წარმოების ფორმა იყო ფორმულარული გარკვეული სამართლებრივი პროცედურების გამარტივებით: შემზღვეული ვადები (10 დღიანი პროცესი), სასამართლოში გამოძახებულ მოწმეთა მცირე რაოდენობა და ა.შ. ამ უპირატესობების გამო სამართალწარმოების ეს ფორმა ძალიან პოპულარული გახდა განსაკუთრებით პროვინციებში, მოგვიანებით – დედაქალაქშიც და მოიცვა უკვე ის დავებიც, რომლებიც რომის მოქალაქეებს ჰქონდათ ერთმანეთში.

რელეგაცია/რელეგაცია (relegatio გაძევება) – გაძევების შერბილებული ფორმა. ოჯახის მამას ჰქონდა უფლება თავისი შვილები და მონები გაეძევებინა სოფელში, სადაც მათ უფრო მძიმე სამუშაო და მკაცრი მოპყრობა ელოდათ. როგორც სახელმწიფო დასჯა, გაძევება რესპუბლიკის დროს არ გვხვდება, მაგრამ სენატსა და უმაღლეს თანამდებობის პირებს შეეძლოთ სახელმწიფოსთვის საშიში პირები ედიქტით გაეძევებინათ (ზოგჯერ ქონება, მოქალაქეობა ჩამოერთვათ, დაბრუნებისას, რომელიც ეკრძალებოდათ, სიკვდილით დაესაჯათ). აგუსტუსმა პირველმა გამოიყენა რელეგაცია, როგორც გაძევების უფრო მსუბუქი ფორმა (წყლისა და ცეცხლის აკრძალვა – aquae et ignis interdictio, deportatio), რომელიც არ ღებავდა ღირსებას, არ ართმევდა ქონებას და ასევე მოქალაქეობის უფლებას არ ზღუდავდა. მისი მომდევნო იმპერატორები ხშირად იყენებდნენ ამ სასჯელს ადულტერის, გარყენილების (stuprum), ცილისწამების (calumnia), რეპეტუნდის და ა.შ. მისგან განსხვავდებოდა – interdictio certorum locorum, რომლის მიხედვით მსჯავრდადებულს ეკრძალებოდა ცალკეულ ადგილებსა და პროვინციებში წასვლა.

რეპეტუნდა (repetundae, crimen repetundarum) – თანამდებობის პირის მიერ ქრთამის გამოძალვა (ნივთის ან ფულის უკანონო მითვისება). ეს დანაშაული თავიდან ისჯებოდა ფულის უკან დაბრუნებით, მოგვიანებით უკანონოდ მითვისებული თანხის 2-4-ჯერ მეტი მოცულობით დაბრუნებით. განსაკუთრებით მძიმე შემთხვევაში ასეთი კანონგადაცდომის გამო პიროვნებას

ერთმეოდა უფლება გამხდარიყო მაგისტრავტი, მოსამართლე და სხვ.

რესკრიპტი (rescriptum – საპასუხო წერილი, პასუხი) – იმპერატორის ან პროვინციის ნაცვლის საპასუხო წერილი სადაო საკითხზე კერძო პირსა ან მოხელეზე ან მთელ სამსახურზე. თუ ის ვრცელი იყო, მას წერილი (epistulae) ერქვა. კერძო პირს პრინცეპსი სუბსკრიპციის (subscriptio – მიწერა, წაწერა) ფორმით პასუხობდა, რომელიც გამოეკიდებოდა საჯარო ადგილას და მთხოვნელს შეეძლო მისი პირი ან ასლის გაკეთება. სუბსკრიპციას იმპერატორი ხელს წითელი მეღვინით აწერდა.

rescripta principum – გამოხატავდა პრინცეპსის იურიდიულ თვალთახედვას, ზოგჯერ ის ხელქვეითებისათვის მითითებას შეიცავდა, მაგრამ სასამართლო გადაწყვეტილების ხასიათი არ ჰქონდა. II ს-დან rescripta principum უკვე ისეთ ნორმად აღიარებული, რომელსაც კანონის ძალა აქვს. რესკრიპტის მრავალი კრებული იყო, მაგრამ ჩვენამდე მხოლოდ რამდენიმეს შესახებ ცნობაა შემოგვრჩა.

კლასიკურის შემდგომ პერიოდში წარმოიშვა წარმოების ახალი სახეობა – ე.წ. რესკრიპტული პროცესი: მხარე ვიდრე კამათს დაიწყებდა, იმპერატორს მიმართავდა პირადი თხოვნით, გამოეთქვა აზრი საკამათო საკითხზე. ეს ძვირადღირებული საშუალება იყო, მაგრამ იცავდა მხარეს პირველი ინსტანციის მექრთამე მოსამართლეებისაგან. იმპერატორს შეეძლო ასევე გაეგზავნა მთხოვნელი შესაბამის მოსამართლესთან და მიეცა შესაფერისი მითითება. პოლიტიკური მნიშვნელობით რესკრიპტული პროცესი ცენგრალიმაციის მნიშვნელოვანი საშუალება იყო, რომელიც მიმართული იყო ცენგრიდანული გენდენციების წინააღმდეგ.

რესტიტუცია/რესტიტუციო (restitutio) – აღრინდელი მდგომარეობის აღდგენა, საგანგებო საშუალება, როცა პრეტორს შეეძლო სასამართლო განაჩენის გაუქმება. უძველეს დროში რესტიტუცია კრიმინალურ-სასამართლო მდგომარეობით ეკუთვნოდა ხალხს, თუ საჭირო იყო დაებრუნებინათ განდევნილისთვის, რომელსაც წყალი და ცეცხლი აკრძალული ჰქონდა (cui aqua et ignis interdictum erat), მისი აღრინდელი უფლებები ან შეეწყალებინათ. სამოქალაქო მღელვარების დროს შემთხვევითი ადამიანები ისაკუთრებდნენ ხალხის ამ უფლებას. იმპერატორების ხანაში რესტიტუცია იყო უფლება, რომელმაც შეწყ-

ალების საერთო მნიშვნელობა მიიღო (მაგრამ ხშირად ყველა უფლების დაბრუნების გარეშე, სახელდობრ, ადრინდელი ქონების დაბრუნების გარეშე) და ჰქონდათ იმპერატორებს და არა ხალხს. რესტიტუციის მიზეზი იყო: არასრულწლოვანება, იძულება, შიში და ა. შ.

რიგი – წესი, განწესება ძველ საქართველოში. არსებობდა მოგადქართული ხასიათის „საქართველოს რიგი“ და ცალკეული კუთხეების რიგი, როგორცაა „კახური რიგი“. განიხილეთ აგრეთვე „ნათესაობის რიგი“, „ხელოსნობის რიგი“, „პურობის რიგი“ და ა. შ. ბაგონისა და ყმის ურთიერთობა „ბაგონყმობის რიგის“ მიხედვით წესრიგდებოდა. რიგის დარღვევას „რიგიდან გასვლა“, ხოლო მის დამრღვევს „რიგიდან გასული“ ეწოდებოდა.

რომაელი მოქალაქე (civis Romanus) – რომის მოქალაქეობის უფლების მქონე პირი. პირველ რიგში პირი, რომელიც დაიბადა კანონიერი ქორწინების შედეგად; სრულუფლებიანი რომაელი მოქალაქე (civis optimo iure) თავდაპირველად იყო მხოლოდ ოჯახის მამა (paterfamilias), სხვა დანარჩენი იყო დაუცველი მოქალაქე (civis imminuto iure). პოლიტიკურად უფლებო იყო მოქალაქე ხმის მიცემის უფლების გარეშე (civis sine suffragio), მხოლოდ ნომინალურ მოქალაქეებად ითვლებოდნენ კეთილშობილი ქალები (mulieres ingenuae). თავდაპირველად რომაელი მოქალაქე შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ რომის მცხოვრები (კვირიტი), მოგვიანებით რომაულმა მოქალაქეობამ სამართლებრივი ხასიათი მიიღო და არ იყო დაკავშირებული უშუალოდ ქალაქის ტერიტორიასთან.

ს

საანჯმნო, ბეხენე, თუშეთი – დილა-საღამოს ხალხის შესაყრელი ადგილი, სადაც საუბრობდნენ მოცლის დროს. საანჯმნო ხალხურ მმართველობასთან დაკავშირებულ საკრებულოდაც წარმოგვიდგება. ბეხენე-საანჯმნო ისეთი საკრებულო იყო, სადაც ყრილობას სასოფლო საქმეებთან დაკავშირებით გამოჰქონდა გადაწყვეტილება.

სააჯო კარი – სამსჯავრო, სასამართლო დაწესებულება ძველ საქართველოში. **დავით აღმაშენებლის** გაგარებული რეფორმების შემდეგ

სააჯო კარს უმაღლესი სასამართლოს ფუნქციები დაეკისრა, მანამდე კი უზენაეს მართლმსაჯულების მოვალეობას თავად მეფე ასრულებდა. აქ განიხილებოდა ქვედა საფეხურის სასამართლოს გადაწყვეტილებით უკმაყოფილო მომჩივნის აჯა. სააჯო კარი განიხილავდა როგორც სამოქალაქო, ასევე სისხლისსამართლებრივ საქმეებს. XII ს-ის 10-იანი წლებიდან სააჯო კარს მეფის უპირველესი მოხელე მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი წარმართავდა (იხ. **მწიგნობართუხუცესი**). ჰყონდიდელი ორშაბათ დღეს თავის უახლოეს ხელქვეითებთან – მეფის საწოლისა და **ზარდახნის** ანუ სამხედრო საწყობის მწიგნობრების თანხლებით არჩევდა „ობოლითა და ქერივითა და მიმძღაგრებულთა მოჩივართა“ საქმეებს, თუ ისინი თავს დაჩაგრულად თვლიდნენ. სასამართლო საქმეებში **ზარდახნის** მწიგნობარი **ვეზირთა** უპირველესის წარვლენილი მოხელე, მისი მინდობილობათა აღმასრულებელი და **ნაცვალი** იყო. ორშაბათის გარდა, კვირის სხვა დღეებში სააჯო კარი სხვა მსაჯულთა შემადგენლობით მოქმედებდა.

საბინუს მასურიუსი (Sabinus Mas(s)urius) – უბრალო წარმოშობის ცნობილი იურისტი, დიდხანს მხოლოდ მოწაფეების ჰონორარით ცხოვრობდა. მხოლოდ 50 წლისამ დააგროვა **მხედრის** ცენზი და **ტიბერიუსმა** უბოძა მას (პირველს მხედრებიდან) იურიდიული დასკვნის **უფლება** (ius respondendi). საბინუს მასურიუსმა ჯერ კიდევ **ნერონის** დროს დაიწყო ნაყოფიერი მოღვაწეობა. თავისი მთავარი თხზულება „სამოქალაქო სამართალი“ 3 წიგნად სახელმძღვანელოდ გამოიყენებოდა და ახ. წ. III ს-მდე მას ბევრი იურისტი კომენტარებსაც ურთავდა. კლასიკურის შემდგომ გრადიციას საბინუსის სახელიდან უსაფუძვლოდ გამოჰყავდა იურიდიული სკოლის დასახელება – Sabiniani.

საგლესო – მიწათმფლობელობის სახეობა – „გლესთ საფერი“ (საბა) ადგილ-მამული ფეოდალურ საქართველოში. ფეოდალის მამულში გამოყოფილი მიწა, რომელიც **გლესებზე** გაიცემოდა. საგლესო ნაწილობრივ საიჯარო (როგორც წესი – საღალა) იყო, ჩვეულებრივ კი მემკვიდრეობითი ფლობისა და საბაგონო ბეგარის პირობით ცალკეულ კომლებზე ნაწილდებოდა. ამის გამო საგლესო მამულადაც და საკომლოდაც იწოდებოდა. ბექას და აღბუღას სამართალში (მ. 56) საგლესო ფუძე, ხოლო **ვახგანგ VI-ის** სამართალში (მ. 103) საგლესო ადგილი იხსენიება.

საეკლესიო სამართალი – ეკლესიისა და სახელმწიფოს მიერ დადგენილი წესების სისტემა, რომელიც განსაზღვრავს ეკლესიის შინაგან სტრუქტურას და მორწმუნეებსა და სახელმწიფოს შორის ურთიერთობას.

ფეოდალურ საქართველოში საეკლესიო სამართალი ხელს უწყობდა ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის წარმატებულ ფუნქციონირებას. თუმცა ქვეყანაში მართლმადიდებლური ეკლესიის უპირატესობა ხელს არ უშლიდა სხვა სარწმუნოების სასულიერო პირთა უფლებას. მათ ჰქონდათ თავიანთი სამლოცველოები, სადაც დაუფარავად ასრულებდნენ რიტუალებს და ა. შ. საეკლესიო სამართალი აწესრიგებდა საოჯახო და საქორწინო სამართლებრივ საკითხებს. საეკლესიო სამართალს ექვემდებარებოდა აგრეთვე სასულიერო პირების დანაშაულთა განსჯა, დავა საეკლესიო ქონების შესახებ. ქართული საეკლესიო სამართლის მნიშვნელოვანი ძეგლებია რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა, მცნებაჲ სასჯულოჲ (XV ს.), კათალიკოსთა სამართალი, მცნება მღუდელთათვის (1768 წ.) და სხვ.

სამოგადოება, სოფლობა, სვანეთი (აბუხასდ) – რამდენიმე სოფლის კავშირი ერთ სამოგადოებაში.

სამოგადოების მოვალეობანი: სამოგადოების თითოეული წევრი ვალდებული იყო, დაეცვა თავისი სამოგადოების სახელი: გაჰკიდებოდა მღევრად სამოგადო მგერს. თუ ვინმეს სახლკარი დაეწვებოდა, სამოგადოება დაზარალებულ ოჯახს, გარდა წვრილმანი შემწეობისა, თითო კომლიდან თითო „ჩაბანად“ ნამუშევარს აძლევდა. სახლის მაშენებლისთვის სამოგადოებას მუქთად მოჰქონდა საშენი მასალა, როცა ამშენებელს ნადი დასჭირდებოდა, სამოგადოება მას უარს ვერ ეტყობდა. იყო შემთხვევები, როცა სამოგადოება თანასწორად იხდიდა სამოგადო მგრისადმი საზღაურს. იგი იწყნარებდა გაჭირვებულ მახვეწარს როგორც თავისი სამოგადოების წევრისა, ასევე სხვა სამოგადოებისა და ქვეყნისა. მისი მოვალეობა იყო, ერჩინა უთვისგომო, უპაგრონო მოხუცები, დავროდომილები და გლახაკები. თითოეული სამოგადოება ცდილობდა, დაცულიყო თანასწორობა ყველა სამოგადოებას შორის, რომ ერთ უფრო ღონიერ სამოგადოებას არ დაეჩაგრა შედარებით მცირე და სუსტი. თითოეული დაჩაგრული დაკმაყოფილებას მოითხოვდა იმ სამოგადოების **მახვმისგან**, რომელშიც იგი ცხოვრობდა. ნივთიერი საზღაურიც დაჩაგრულს ეძლეოდა იმავე სამოგადოებაში არსებული წესით. როდეს

საც ერთი სამოგადოების წევრს ჩხუბს აუტყვდა მეორე სამოგადოებაში მცხოვრები თავისაში და პირველს თავისი სამოგადოებიდან ვინმე დაეწვრებოდა, უთუოდ მას უნდა დახმარებოდა, რაც არ უნდა მგრულად ყოფილიყო განწყობილი მანამდე.

სათავისთაო საკუთრება – გერმინი, რომლითაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღინიშნება სახლის წევრის ინდივიდუალური, პირადი შრომითა და სახსრებით მოპოვებული, „თავისი უცილობელი“ ქონება, განსაკუთრებით ყმა-მამული. კერძო საკუთრება ჯერ კიდევ IV-V სს-ში გაჩნდა. სათავისთაო საკუთრებას მეპაგრონე თავისუფლად, სახლის სხვა წევრების უკითხავად განკარგავდა. მას შეეძლო თავისი ქონების გაყიდვა, გააზაგება თუ სხვაგვარი გასხვისება. სათავისთაო არსებითად განსხვავდებოდა **საუფლისწულოსაგან**, რომელიც თავისი ბუნებით „საერთო“ ქონებას ემსგავსებოდა. სათავისთაო ქონების გაჩენა ხელს უწყობდა ფეოდალური სახლის საერთო მეურნეობის რღვევას. იგი საკუთრების უფრო პროგრესული ფორმა იყო, ინგენსიური მეურნეობის განვითარებას უწყობდა ხელს, თუმცა XVI-XVII სს-ში მისი განვითარება შეფერხდა. ფეოდალები ცდილობდნენ „განსაცდელ-გაჭირვების წინააღმდეგ საერთო ძალით ებრძოლათ“. ზოგჯერ სათავისთაო ქონება შვილებისა და შვილიშვილების საერთო ან საუფლისწულო ქონებად იქცეოდა. სათავისო ქონება უძველეს წყაროებში მამულის გვერდით „მონაგებად“ მოიხსენიება. ბაგრატ კურაპალაგის სამართალში ამ ინსტიტუტმა საკანონმდებლო აღიარება მოიპოვა.

სათავნო – ქალის პირადი, მამის სახლიდან მოყოლილი ქონება, საქონელი ან ფული, რომელიც ქმრის ოჯახში მის საკუთრებას წარმოადგენდა. ქართულ-კახეთში სათავნოს „ქრთამს“ უწოდებდნენ, რაც ძველ ქართულში სასყიდელს აღნიშნავდა. **მზითვისაგან** განსხვავებით სათავნო ქალის სრული საკუთრებაა. მზითვზე ქორწილამდე უნდა შეთანხმებულიყვნენ სასიძოსა და საპაგარძლოს ოჯახები, სათავნომეკი – არა. სათავნოს მიცემა ქალის მშობლებისა და ძმის ნება იყო. სათავნო მზითვთან შედარებით გვიან გაჩნდა და განსაკუთრებით შეძლებულ და წარჩინებულ ოჯახებში გავრცელდა. სულხან-საბა ორბელიანი მას „სასარგებლოს“ უწოდებს. სათავნო შემკვიდრეობით შვილებზე, უპირველეს ყოვლისა, ქალიშვილებზე გადადიოდა.

სათავენო, მთა

ფშავი – ქალის პირადი საკუთრება. სათავენოდ ქალს პაგარაობიდანვე აძლევენ საძროხე ხბოს და სანაშენო ცხვარს. თავის სათავენოს ქალი თვითონვე უვლიდა და ამრავლებდა, ნაწველსა და მაგყლს ყიდა და მონაგებ თანხასაც სარგებელში ასესხებდა. სათავენოს შემოსავლიდან ქალი წინდებს ქსოვდა და ბარგ-ლოგინს იმზადებდა. ქალის სათავენო ოჯახში ხელუხლებელი იყო და მისი მოხმარება თუ დახარჯვა არ შეიძლებოდა. ქორწილში მიღებული ძღვენიც სათავენოში შედიოდა.

ხევისურეთი – ზოგადად ხევისურის სიმდიდრეს საქონელი შეადგენდა. შესაბამისად, ქალსაც სათავენოდ საქონელი ეძლეოდა. მამის ოჯახში პაგარაობისას მას აძლევენ ერთ სულს საქონელს – ცხვარს, თხას, ხბოს ან ძროხას. სათავენო საქონლის ნაშენი ქალის იყო და ოჯახი მას ვერ შეეხებოდა. გარდა ამისა, ქალის ნაშრომი და ნაღვაწიც (შეკერილი, მოქსოვილი თუ ნაქარგი) მისი იყო და გათხოვებამდე მამის ოჯახში რჩებოდა. ქალს ოც წლამდე არ ათხოვებდნენ. შესაბამისად, ქალის ხელსაქმეს დიდი სარგებელი ჰქონდა ოჯახისთვის. სათავენო ქალის საკუთრება იყო გათხოვების შემდეგაც, თუმცა ნაშენ-მონაგები უკვე ქმრის ოჯახს ეკუთვნოდა. სათავენო რომ განაღდგურებულიყო, ქმრის ოჯახს უნდა შეეფასო. ქალი არაფრად ღირდა, თუ მას საკუთრება არ გააჩნდა.

საკომლო – მიწის ნაკვეთი, რომელსაც მებაგონე მემკვიდრეობითი ფლობისა და საბაგონო ბეგრის პირობით გადაცემდა ცალკეულ კომლს ძველ საქართველოში. ზოგჯერ მას საგლეხო მამულსაც უწოდებდნენ. გერმინი საკომლო პირველად XIV ს-დან დასტურდება. იგი ადრინდელი ფუძის მნიშვნელობით იხმარებოდა. საკომლო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა რაოდენობის იყო. მთელი საკომლო აღმოსავლეთ საქართველოში 60 დღიურამდე აღწევდა, დასავლეთ საქართველოში უფრო ნაკლები იყო. საკომლოში იგულისხმებოდა სავენახე, ბაღ-ბოსტანი, სათიბი, სასარე და სხვ. **გლეხის** საკომლოს სრული ბაგონ-პაგრონი ფეოდალი იყო. მისი ნებართვის გარეშე გლეხს არც გაყიდვის, არც გაანდერძების და არც სხვაგვარი გასხვისების უფლება ჰქონდა. წყაროების მიხედვით გვხვდება „ნაოხარი“ და „აშენებული“ ან „დიდად შემკული, ერთიანი“ საკომლოები. სრული საკომლოს მფლობელი გლეხი „შემძლედ“ ითვლებოდა, ხოლო ნახევრისა და მასზე ნაკლების მქონე „შუათანა“ და „მცირე“ ანუ „დაბალ“ მებეგრე გლეხთა ჯგუფს მიეკუთ-

ვნებოდა. გადასახადებიც საკომლოების სიდიდის მიხედვით განისაზღვრებოდა. საკომლო ადგილ-მამულის ერთეულადაც გამოიყენებოდა, მაგრამ მისი ოდენობა ყველგან და ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. XIX ს-ის I ნახევრიდან საკომლო 20-40 დღიურამდე შემცირდა, ხოლო II ნახევარში კი – 10-12 დღიურამდე.

საკუთრება – წარმოების ანტიკური საშუალებისათვის დამახასიათებელი თავისუფალი მოქალაქეების კერძო საკუთრება (უპირველეს ყოვლისა მიწაზე, ასევე წარმოების სახელოსნო საშუალებებზე) პოლისის ფარგლებში. მხოლოდ მიწათმფლობელს შეეძლო ყოფილიყო სრულყოფილიანი მოქალაქე და მხოლოდ მოქალაქე შეიძლება ყოფილიყო მიწათმფლობელი. საკუთრების ეს ფორმები ძველი აღმოსავლეთიდან გავრცელდა, გვხვდებოდნენ როგორც მსხვილი მიწათმოქმედებები (რომში რესპუბლიკური პერიოდის ბოლოს ლაგიფუნდები შეიქმნა), ასევე უმიწო მოქალაქეები. რიცხოვრივად წვრილი მწარმოებლები ჭარბობდნენ. კერძო საკუთრებასთან ერთად იყო სახელმწიფო საკუთრება **მიწაზე** (რომში *ager publicus*) და მსხვილ მიწათმოქმედებზე დამოკიდებული თემური პრინციპით ორგანიზებული მოსახლეობის ჯგუფებები ბერძნულ სახელმწიფოებში. იხ. **მანციპაცია**.

სალარო – „ლართ საუნჯე“ (საბა), განძსაცავი ძველ საქართველოში. გაერთიანებული სამეფოს ხანაში სახელმწიფო სალარო ერთგვარი ხელუხლებელი ხაზინა იყო. საჭურჭლისაგან განსხვავებით, „შეკრული“ ილო ისეთი განძეულობა, „ოქროს ჭურჭელი, ანუ ვერცხლისა“, რომელიც „საკმარებლად სანიადაგოდ“ არ იყო განკუთვნილი. არსებობდა მოძრავი სალაროც, რომელიც თან მიჰქონდათ **მეფის** მოგზაურობის დროს. საჭურჭლისგან განსხვავებით, სალარო **მეჭურჭლეთუხუცესს** არ ექვემდებარებოდა. სალაროს გამგებელს მოლარეთუხუცესი ეწოდებოდა. მისი დამხმარე მოხელეები იყვნენ სალაროს **მოლარეები**, რომლებიც X ს-დან იხსენიებიან წყაროებში. სალარო თავის მოხელეებთან ერთად **მსახურეთუხუცესს** ექვემდებარებოდა. მოლარეთუხუცესს თანამდებობის ნიშნად ბეჭედი ჰქონდა. ამ „თვალედი“ ბეჭდით სიგელებს და სხვა მრავალ საბუთს უსვამდა ბეჭედს. მოლარეთუხუცესი ოქროს თასში „წყალს შთაასხამს“, თუმცა საბუთს „დაბეჭდავს **მწიგნობარი**“ და არა მოლარეთუხუცესი. მეფის სალაროს ერთ-ერთ მთავარ მოხელედ სალაროს ნაზირი ითვლებოდა. არსებობდა აგრეთვე სალაროს მუშრები

და თავილდარი ანუ ნივთების შემნახავ-გამცემი მოხელე. როგორც ცნობილია, გვიანდელ ფეოდალურ პერიოდში სალაროში სხვადასხვაგვარი ნივთები, მაგალითად, სახარჯავი ფული, განსაცემელი, სამკაული, ნადირობის მოწყობილობაც, ინახებოდა. ვახუშტი ბაგონიშვილი „ქართლის ცხოვრებაში“ განმარტავს, რომ „რაიცა მეფის თეთრნი ანუ ლარნი თვისთა საკუთართა ზედა ანუ ქუელის საქმისად უხმდა, და მის ქუეშე დაწესებულნი მოლარენი“ (ქართლის ცხოვრება, გ. IV, 22, 20). სალაროში იღო **ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის** ოფიციალური ეგზემპლარი, რომელსაც საქმის განხილვისას იყენებდნენ. ბაგრატი კურაპალაგის სამართლის მიხედვით, „დიდი სალაროს“ გამგეხი „თვალთა დაწვით“ ისჯებოდა.

სამამასახლისო სამსახურებელი – მიწათმფლობელობის სახეობა ძველ საქართველოში. XI ს-ში საქართველოს მეფე, როგორც სამეფო სახლობისა და საგვარეულოს უფროსი, ამავე დროს **მამასახლისადაც** ითვლებოდა, რომელიც განკარგავდა „სამამასახლისო სამსახურებელს“. ბაგრატი IV სიგელში აღნიშნავს, რომ დავა მიჯნაძორთველებმა მოიგეს, თუმცა ოპიზარნი გულნაკენი რომ არ დარჩენილიყვნენ, მათ სამამასახლისო სამსახურებელიდან სოფელი ბარეჯანი გადასცა. ამ ხანაში სამამასახლისო სამსახურებელს შეადგენდა სათემო მიწის განსაზღვრული ფონდი, რომელსაც მამასახლისის „სამსახურის“ ასანაზღაურებლად გამოყოფდა თემი.

სამან-საყული, ხევი – სასაფლაო და მოსისხლეთა გვარების შერიგებისთვის განკუთვნილი ადგილი. სამან-საყულის გერიგორია ერთ ჰექტარს აღწევდა. ძველად იგი შემომღვდული იყო ქვის მაღალი გალავნით, რომელსაც დაგანებული ჰქონდა ორი მოპირდაპირე ჭიშკარი – აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხარეზე. ჭიშკრები მუდამ ჩაკეტილი იყო, მისი გასაღები **ხევის გაგასთან** ინახებოდა.

„სამართალი ბაგონისშვილის დავითისა“ – შეადგინა დავით ბაგონიშვილმა XIX ს-ის დასაწყისში. თავდაპირველად დავით ბაგონიშვილმა იგი მოამზადა თავისი მამის, ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის დავალებით და ორჯერ გადანუსხა. ამ სახით ნაშრომი შედგებოდა პრეამბულის, 245 მუხლისა და საძიებლისაგან. ერთი ნუსხა დავითმა **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნთა კრებულს დაურთო და მასთან ერთად აკინძა. ეს მისეული „დიდი სამართლის წიგნი“ შემდეგში ო. უორ-

დროს ჰქონია და ახლა იგი ოქსფორდში, ბოდლის ბიბლიოთეკაში ინახება. დავით ბაგონიშვილმა თავისი სამართლის წიგნზე მუშაობა პეტერბურგში სენატორობისას 1811-13 წწ-ში განაგრძო, როდესაც მთავრობის განწესებით ვახტანგის კრებულის რუსულ თარგმანთა განმხილველ კომიტეტს მეთაურობდა. მის გვიანდელ ნაშრომში ჭარბობს მინაწერები, დამატებითი მუხლები, ფრაგმენტები, რომლებიც პირვანდელი ტექსტის სათანადო თავებს უნდა დამატებოდა. „სამართალი ბაგონისშვილის დავითისა“ ფეოდალური ხანის სამართლის ძეგლია, რომელიც თითქმის ყველა იმდროინდელ სამართლებრივ ურთიერთობას აწესრიგებდა, მათ შორის, როგორც სახელმწიფო სამართლის, მართლმსაჯულებისა თუ დამნაშავეობასთან ბრძოლის საკითხებს, ასევე კანონის ფარგლებში სამოქალაქო, სამემკვიდრეო და საქორწინოსაოჯახო უთანხმოებებს. მაგ., ხელნაწერში შემდეგი კანონებია: „ყოველივე ძველისა და ახლის დავების გარდაჭრამედ“, სათაურს შესავალი მოსდევს და 17 მუხლი, „კაცის სიკუდილის უკან მისი დოვლათისა და მის ცოლშვილის ბინის მიცემამედ“, შესავალს 83 მუხლი მოსდევს, „სენადისა და სასამართლოების განწესებამედ და მათ მოვალეობამედ“ და ა. შ. დავით ბაგონიშვილი აღნიშნავს, რომ მისი სამართლის წიგნს აქვს „უმეტეს მიდრეკილება ბუნებითისა მიმართ სჯულისა“, ე. ი. ბუნებითი სამართლისა. მასში დაცულია არა მარტო სამართლებრივი, არამედ მწეობრივ-მორალური და შეიძლება ითქვას, დემოკრატიული პრინციპებიც. გაზიარებულია დებულება, რომ „უფრორე უმჯობეს არს ათისა დამნაშავისა განთავისუფლება, ვიდრე ერთისა უბრალოდსა წარწყმედად“. მიუხედავად იმისა, რომ დავით ბაგონიშვილის სამართალს ეროვნული და გრადიციული პრინციპები ელო საფუძვლად, იგი აგრეთვე ცდილობდა გადმოეგანა და მოერგო საქართველოსთვის მაშინდელი დროის აღიარებული სამართლებრივი ნორმებიც. ავტორი წინასიგყვაობაში განსაკუთრებით აღნიშნავდა წინაპართა შრომასა და დამსახურებას ამ საქმეში, თუმცა თვლიდა, რომ „ცულილებისა გამო სოფლისა“ იგი განახლებას საჭიროებდა. ამიგომ დავითმა თავის სამართალში შეიგანა ეკატერინე II-ის განაწესის ზოგადი დებულება, პეტრე I-ის სამხედრო წესდების ცალკეული ნორმები და ა. შ. სწორედ ის სჯული და განწესებანი, რომლებსაც „აქუნდაყე მახლობელ დგომამ ბუნებითისა ჰსჯულისა“. დავით ბაგონიშვილს, როგორც სამეფო გახგის მემკვიდრეს, იმედი ჰქონდა, რომ თუნდაც შეკვე-

ცილი თვითმმართველობის პირობით, მაგრამ მაინც აღდგებოდა ქართლ-კახეთის სამეფო და ეს ნაღვაწი თავის სამშობლოს გამოადგებოდა. სწორედ ამ მიზნით მან თავისი სამართალის რუსული ვარიანტიც შეიმუშავა (1019 მუხლისგან შემდგარი) და მას საქართველოს სამართლისა და კანონთმცოდნეობის მიმოხილვა უწოდა.

„სამართალი ბაგონისშვილის ვახტანგისა“ – ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულის, ანუ კორპუსის დამაგვირგვინებელი ნაწილი. შედგენილია XVIII ს-ის დასაწყისში. მეფემ დაცემული მართლმსაჯულების აღდგენისათვის („ცვალებითა ღლეთა და ვითარებითა ჟამთათა თვით სიბძნით და თავით თვისით სჯიდნენ და განაგებდნენ“) შეკრიბა ქართული ძველი სამართლის წიგნები „ქათალიკომისა და მეფის გიორგისა და ბექას განჩინებული სამართლები“, ასევე დაურთო „დაბადებისა მოსეს მიერ ქმნილნი სამართალნი და კუალად ბერძენთა და სომეხთა წიგნთაგან გარდმოთარგმნიული“ კანონები და დიდებული სამღვდლოებისა და სამეფო დარბაზის „ჭკუათა მყოფელთა და მოხუცებულთა კაცთა“ თანამშრომლობით ახალი სამართლის წიგნი შეადგინა. კანონმდებელი მეფე განმარტავს, რომ უცხოური სამართლის წიგნების მხოლოდ გადმოთარგმნა და პირდაპირ გადმოგანა შეუფერებელი იქნებოდა ქვეყნისათვის, „ვინათგან ქართველთა წესნი და ქცევანი სხვა რამე არს და არა მიჰგავს სხვათა ქვეყნისა რიგთა და ქცეულებათა... და მათი წიგნი უფროს ჩვენდა უხმარ არს“. ვახტანგ VI-ის კანონები საკმაოდ დიდი სამართლის წიგნია. მას აქვს სამოქმედოდ შემომღები პრეამბულა, რომელსაც მოსდევს 270 მუხლი. პირველ ნაწილში გამოყოფილია 5 კარი: „თეთრის გარიგებისა“, „გაყრისა“, „ვალისა“, „ქურდობისა“ და „ნასყიდობისა“; ცალკეა დასათაურებული 2 მუხლი – „ამანათისა“ და „გაცვლილობისა“; მეორე ნაწილში დასათაურებული 29 მუხლიდან ზოგის სათაური რამდენიმე მუხლს აერთიანებს (მაგ., ანაბრობა-ნათხოვრობას 207-211 მუხლები ეკუთვნის). სამართალი ბაგონისშვილის ვახტანგისა გავრცელდა და მოქმედებდა საქართველოს ყველა სამეფოსა და სამთავროში. სამოქალაქო ურთიერთობათა დარგში მისი ნორმები მოქმედებდა რუსეთთან შეერთების შემდეგაც 1859-70 წლამდე; მისი სამოქმედო დებულებანი შეიგანეს რუსეთის კანონთა კრებულის X ტომში. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი საკმაოდ მრავალსმომცველია. მასში განსაზღვრულია

სახელმწიფოსა და ეკლესიის ფუნქციები და სტატუსი. მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ფეოდალურ საადგილმამულო მფლობელობის მოწესრიგებას, რომლის წიაღშიც მკვიდრდება **სათავისთაო საკუთრებაც**, საძოვარი და გყე საერთო სარგებლობისა, მოგვარებულია სამიჯნო სამართლისა და ირიგაციის საკითხები. განვითარებულია ვალდებულებითი სამართალი, მოწესრიგებულია საოჯახო-საქორწინო და სამემკვიდრეო ურთიერთობანი. სისხლის სამართალში გამოყოფილია დანაშაული სახელმწიფოსა და ეკლესიის, კერძოდ, მმართველობის წინააღმდეგ. ბრალის ცნებაში აღნიშნულია შემთხვევითობა და მსუბუქი გაუფრთხილებლობა. აღიარებულია პიროვნული და მხოლოდ ბრალეული პასუხისმგებლობის პრინციპები. დადგენილია პასუხისმგებლობის დაწყებითი ასაკი, შემამსუბუქებელი ან დამამძიმებელი გარემოებანი. ასევე კანონში შეგანილია მუხლები მცდელობისა და თანამონაწილეობის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ სიკვდილით დასჯა საგანგებოდ გათვალისწინებული არ არის. სახელმწიფოს უპირველეს ფუნქციად ერთმნიშვნელოვნად მიჩნეულია მართლმსაჯულება, რომელსაც საფუძვლად ედებოდა კანონიერება. მეფის მიზანი იყო გამოვლილი ძნელბედობის შემდეგ ქვეყანა განვითარების გზას დასდგომოდა. მას ხალხის წარუმატებლობად მიაჩნდა ის დრო, როცა „ვიეთნიმე მოყუსობით, ვიეთნიმე მეგობრობით, ვიეთნიმე მორიდებით, ვიეთნიმე ღუთის ურიდველობით და ვიეთნიმე მიღებითა ქრთამითა, ვითარცა ენებათ ეგრეთ ჰსჯიდნენ“. სწორედ ამ ფაქტორებმა აიძულა მეფე ახალი კანონები შეედგინა. ვახტანგ VI აღნიშნავდა, რომ ეს არ იყო სრულყოფილი სამართლის წიგნი, რადგან „ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მისწუდების კაცის გონებაო“.

სამართალი ბერძნული – ბერძნულ-რომაული (ბიზანტიური) სამართლის ქართული ვერსია, **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნთა კრებულში მეორე ნაწილად შეგანილი საკანონმდებლო ძეგლი. ვახტანგ VI-მ „ძიება-ყო საბერძნეთით“ და „მოიშოვა“ იქაური „წიგნი სამართლონი“. ასეთი „ფრიადითა შრომითა“ მოპოვებული ბერძნული კანონები გადმოაქართულეს „ბრძენთა კაცთა“ თვით ვახტანგ VI-ის აქტიური მონაწილეობით. კანონები ბერძნული დედნიდან ეპისკოპოს კვიპრიანე სამთავნელს (ერისკაცობაში კომმა არაგვის **ერისთავს**) უთარგმნია. ეს არის თავისუფალი თარგმანი, ალაგ-ალაგ გავრცობილი ან შემოკლებული.

ძველი წარმოადგენს მათე ბლასტარის იურიდიული გრაქციის – „აღფაბეგური სინგაგმის“ შემოკლებულ რედაქციას, რომელიც კანონთა მოკლე პრაქტიკული სახელმძღვანელოდან – არმენოპულოსის „ექვსწიგნეულიდან“ და სხვა წყაროებიდან გამონაკრები კანონდებულებებითაა შევსებული. იგი 418 მუხლისაგან შედგება და ბერძნულ-რომაული სამართლის უმნიშვნელოვანეს ინსტიტუტებს მოიცავს (სახელმწიფო, ადმინისტრაციული, საეკლესიო, სამოქალაქო, სისხლის, საოჯახო მემკვიდრეობითი სამართლის ნორმები, ბაგონ-ყმათა ურთიერთობა, სასამართლო წყობილება და სამართალწარმოების წესები). კანონთა შინაარსი, დედნის შესაბამისად, დალაგებულია ბერძნული ანბანის რიგზე.

სამართალი ბერძნული ბერძნულ-რომაულ კანონმდებლობასთან ქართული სამართლის გრაფიკული ურთიერთობის კიდევ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან შედეგს წარმოადგენს. იგი ასახავს ბერძნულ-რომაული სამართლის მდგომარეობას თურქთა ბაგონობის ხანაში და მისი რეცეფციის ხასიათს აღმოსავლეთის მართლმადიდებლურ ქვეყნებში.

სამართალი სომხური – ძველი სომხური სამართლის ქართული ვერსია, **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნთა კრებულში მესამე ნაწილად შეგანილი საკანონმდებლო ძეგლი. არსებითად თარგმანი თავისუფალია, არ მიჰყვება დედანს ზედმიწევნით ზუსტად. გექსტი ზოგან შემოკლებულია, ზოგან კი – დანართებით დამახინჯებული, ბევრგან ქართული გექსტი სომხურ დედანს არ შეესაბამება. მთარგმნელს არ სცოდნია ქართული იურიდიული ტერმინოლოგია. მისი ვინაობა უცნობია, თუმცა გექსტში ჭარბობს ქართული კილოს თბილისური ქცევა და თბილისელ სომეხთა ქართული ქარგონი.

სომხური სამართლის ქართული ვერსია ორნაწილიანი საკანონმდებლო კრებულია. პირველია სირიულ-რომაული სამართალი (1-150 მუხლები), ამ ძეგლის სომხური რედაქციის გადმოქართულებული ვარიანტი (სომხური რედაქცია XII ს-ის ბოლოს შეიქმნა V ს-ის დასასრულს შედგენილ და აღმოსავლეთში მიღებულ რომაულ კანონთა საფუძველზე). მეორე ნაწილი არის ქართულად გადამუშავებული მხითარ გომის სამართლის წიგნი (151-431 მუხლები) – XII-XIII სს-ის მიჯნაზე შედგენილი იურიდიული კრებული, რომელიც საეკლესიო და საერო კანონდებულებებს შეიცავს. სომხურ დედანში ეს ორი ძეგლი ნაწილების აღუნიშნავად ყოფილა

გაერთიანებული და ისინი ქართულადაც ასევე გადმოუღიათ.

სამართალწარმოება, ათენი – ბერძნული მართლმსაჯულება რამდენიმე არსებითი ნიშნით ხასიათდება, რომლებიც მას ერთობ განსხვავებულს ხდიდნენ უკვე **რომაული სამართალწარმოებისაგან**. ბუნებრივია, საგრძობლად განსხვავდება იგი მართლმსაჯულების თანამედროვე სისტემებისაგან. ათენური სამართლის სისტემის პირველი და უმთავრესი თავისებურება ის გახლდათ, რომ მისი ყველა მონაწილე – იქნებოდა ეს მოდავე, სასამართლოს თავმჯდომარე თუ მსაჯული – არაპროფესიონალი იყო. ისევე, როგორც ათენის მმართველობა მთლიანობაში რიგითი **მოქალაქეებისაგან** წილისყრით შერჩეულ მრავალრიცხოვან **მაგისტრატთა** ფუნქციონირებას ეფუძნებოდა, ასევე რიგითი მოქალაქეები იყვნენ ათენის სასამართლო სისტემის შემადგენელი წევრები. ათენის სასამართლო სისტემას ჯერ კიდევ ანტიკური მოღვაწეები არ აფასებდნენ ერთმნიშვნელოვნად. მას აქებდნენ და აკრიტიკებდნენ კიდევ. მაშინ როდესაც არისტოტელეს ფრიად მოსწონდა ათენური მართლმსაჯულების სამოყვარულო ხასიათი და მას დემოკრატიული მმართველობის აუცილებელ კომპონენტად განიხილავდა, ბევრი ათენის მართლმსაჯულებას სწორედაც რომ ამ არაპროფესიონალიზმის გამო აკრიტიკებდა, განსაკუთრებით მაშინ, როცა მას რომის სამართალწარმოებას ადარებდა.

ამას გარდა, ბერძნული სამართალწარმოების უმთავრესი მახასიათებელი ის გახლდათ, რომ აქ არ არსებობდა ის ინსტიტუტები, რომლებიც ჩვენთვის უშუალო კავშირშია მართლმსაჯულების აღსრულებასთან: ასე მაგალითად, ათენში არ არსებობდა **პოლიცია**, როგორც ინსტიტუტი, რომელსაც საქმის გამოძიება ევალება, არ არსებობდა პროკურორის ინსტიტუტი, რომელიც სამართლებრივ დევნას აღძრავს, არ არსებობდნენ ადვოკატები, რომელთაც სასამართლოზე ბრალდებული უნდა დაეცვათ. ათენში ჩვენთვის ცნობილ ამ ინსტიტუტებს მოქალაქის კერძო ინიციატივა ენაცვლებოდა. ასე მაგალითად, თუ პირი სასამართლოში საქმის აღძვრას აპირებდა, მას თავად უნდა დაეწერა ბრალდება, თავად წაელო ეს საბრალდებო აქტი მაგისტრატისათვის და თავად გადაეცა მოწინააღმდეგე მხარისთვის სასამართლოში გამოცხადების უწყება.

პოლიციის არარსებობის პირობებში მოქალაქეს გარკვეულ, თუმცა საკმაოდ შეზღუდულ, შემთხვევებში შეეძლო „ცხელ კვალზე“ დაეკავებინა

დამნაშავე, თუ ეს უკანასკნელი ქუჩის კრიმინალთა რიცხვს ეკუთვნოდა. ამას **აპაგოგე** ეწოდებოდა. დაკავების შემდეგ მას დამნაშავე ჩვეულებრივ ამ საქმისთვის განკუთვნილ სპეციალურ მაგისტრატებთან – ე. წ. **თერთმეტთან** მიჰყავდა. ძალზე იშვიათად, მიღებული კერძო ინიციატივისაგან განსხვავებით, კრიმინალის მიერ დაზარალებულ პირს შეეძლო მაგისტრატისთვის მიემართა. ამას მხოლოდ იმ შემთხვევაში ჰქონდა ადგილი, თუ მოქალაქეს თავად არ შეეძლო ქურდი დაეკავებინა. ამ პროცედურას **ეფეგესისი** ეწოდებოდა. გამოძიება პიროვნებას თვითონ უნდა ეწარმოებინა, თუკი არ იცოდა, თუ ვინ დააზარალა იგი. მოწმეების მოძიებაზეც მას უნდა ემზადებინა. მას გარკვეული პირობების დაცვით თავად შეეძლო გაეჩხრიკა ეჭვიმგანილის სახლი. ამისთვის უნდა ჰქონოდა ოჯახის უფროსის ნებართვა და თავისი მოსასხამი გარეთ უნდა დაეკოვებინა.

მას შემდეგ, რაც დაზარალებული გადაწყვეტდა სასამართლოსთვის მიემართა, უმეტეს შემთხვევაში მას შეეძლო სარჩელის აღძვრის, ბრალდების ესა თუ ის სახეობა აერჩია. ათენურ სამართალწარმოებაში არსებობდა ბრალდების ორი კატეგორია: კერძო ბრალდების საქმე, რომელსაც **დიკე** ეწოდებოდა და საჯარო ბრალდების საქმე, რომელსაც **გრაფე** ერქვა. თუკი დიკეს აუცილებლად დაზარალებული ან მისი ოჯახი აღძრავდა, გრაფეს აღძვრა ნებისმიერ მოქალაქეს შეეძლო. მიუხედავად იმისა, რომ არც ერთი წყარო არ განმარტავს, თუ რაგომ ეწოდებოდა მოგ ბრალდებას გრაფე და მოგს – დიკე, გრაფე უნდა ყოფილიყო ბრალდების ის სახეობები, რომლებიც მთლიანობაში საზოგადოებას ეხებოდა. ათენური სამართალწარმოების გრაფედ და დიკედ დაყოფა არ შეეფარდება სასამართლო საქმეთა თანამედროვე დაყოფას სისხლის სამართლის და სამოქალაქო სამართლის საქმეებად. საჯარო ბრალდების აღძვრა უფრო სერიოზული მოვლენა გახლდათ, როგორც ბრალდებულისთვის, ისე თავად მოსარჩელე მხარისათვისაც. საჯარო ბრალდების საქმეებს უფრო დიდ დროს უყოფდნენ სასამართლოში, სასჯელის სახითაც უფრო დიდი ჯარიმის გადახდა იყო საჭირო. ამასთან, თუ ბრალმდებელი სასამართლო სხდომაზე მსაჯულთა ხმების 1/5-ზე ნაკლებს მიიღებდა, იგი თავად იხდიდა ჯარიმას, რაც საკმაოდ სერიოზულ თანხას – 1000 დრაქმას შეადგენდა. ამიგომ, სანამ პირი სასამართლოში საქმეს აღძრავდა, იგი კარგად უნდა დაფიქრებულიყო, თუ სარჩელის რომელი სახეობისათვის მიემართა. ყოველივე ეს მიუთითებს იმაზე,

რომ ათენურ სამართალწარმოებაში აქცენტი უფრო მაგერიალურ სამართალზე კეთდებოდა, ვიდრე საპროცესოზე.

მას შემდეგ, რაც ბრალმდებელი მოწინააღმდეგეს მოწმეთა თანდასწრებით სასამართლო უწყებას გადასცემდა, დანიშნულ დღეს ორივე მხარე შესაფერის მაგისტრატთან უნდა მისულიყო. სასამართლო სხდომაზე წინასწარი მოსმენა – **ანაკრისისი** ეწყობოდა. სავარაუდოდ, აქ მოდავე მხარეები წარადგენდნენ ყველანაირ დოკუმენტს, რომლებიც შემდგომ სასამართლოზე იქნებოდა გამოყენებული და მათ სპეციალურ ქოთანში დებდნენ, რომელიც შემდგომ ილუქებოდა. ამ მაგისტრატთა კომპლექსიაში არ შედიოდა საქმის განხილვაზე უარის განცხადება და არც იმ კონკრეტული საკითხების წარმოდგენა, რომლებიც სასამართლოზე უნდა გადაწყვეტილიყო.

სხვადასხვა საქმეს სასამართლოს სხდომაზე განსახილველად განსხვავებული დრო სჭირდებოდა. ზოგიერთი კერძო ბრალდების საქმის განხილვა მხოლოდ ერთ საათს მოითხოვდა, ზოგი მეტს, თუმცა არც ერთი სხდომა ერთ დღეზე მეტ ხანს არ გრძელდებოდა.

სასამართლოში საქმის აღძვრა ათენის მამრობითი სქესის ყველა მოქალაქეს შეეძლო. საკამათოა, შეეძლოთ თუ არა **მეტოიკოსებს** – რემიდენტ უცხოელებს საქმე სასამართლოში შეეგანათ. სავარაუდოდ, მათ კერძო ბრალდების აღძვრა ხელეწიფებოდათ. უცხოელს საქმის აღძვრა მხოლოდ **სახალხო კრების** სპეციალური დადგენილებით შეეძლო. **მონებს** არ ჰქონდათ უფლება ყოფილიყვნენ არც მოსარჩელენი და არც მოპასუხენი. როცა საქმე მონას ეხებოდა, საქმე მონის მესაკუთრეს უნდა აღძვრა.

ქალებსაც არ ჰქონდათ უფლება ლეგალურ სივრცეში ემოქმედათ. კანონთან მათ ყველა მიმართებას მათი **მეურვე** მამაკაცი აწარმოებდა. სასამართლო სხდომაზე მოდავე მხარეები **დიკასტესების** (მსაჯული, მოსამართლე) წინაშე წარდგებოდნენ. მათ სიგყვა თავად უნდა წარმოეთქვათ. ამასთან, მათ ჰქონდათ იმის უფლება, რომ სალაპარაკო დროის გარკვეული ნაწილი თანამოლაპარაკისთვის – **სინეგოროსისთვის** ეწილადათ. ორაგორები, როგორც წესი, სიგყვის დამწერთა – **ლოგოგრაფოსთა** სამსახურით სარგებლობდნენ, ოღონდ მათ არ მოიხსენიებდნენ და ისეთ შთაბეჭდილებას ქმნიდნენ, თითქოს სიგყვებს იმპროვიზებულად წარმოთქვამდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ორაგორები ხშირად აღნიშნავდნენ, რომ გამოუცდელნი იყვნენ საჯარო გამოსვლებაში

და არ იცოდნენ სასამართლო საქმიანობა (ალბათ იმიტომ, რომ **სიკოფანგობაში** არ ყოფილყვნენ დადანაშაულებულნი), მათ უმეგესობას გარკვეული ურთიერთობა სასამართლოსთან უნდა ჰქონოდა, გამომდინარე იქიდან, რომ მათი ნაწილი გარკვეული პერიოდის მანძილზე თავად მსახურობდა მსაჯულებად. ამასთან, სასამართლო სხდომა სავაჭრო რაიონში გარდებოდა და მასზე დასწრება ათენელთა სახალხო გართობის ერთ-ერთი მიღებული ფორმა იყო.

სიგყვას პირველად ბრალმდებელი იღებდა, შემდეგ კი ბრალმდებელი გამოდიოდა. თანამედროვე სასამართლო სხდომისაგან განსხვავებით, ორაგორს არ აწყვეგინებდნენ და იგი ერთობლიობაში წარმოადგენდა თავის საქმეს, რომელშიც იყო ჩართული ჩვენებები თუ მტკიცებულებები. სხდომის თავმჯდომარე მას იმ შემთხვევაშიც კი არ აწყვეგინებდა სიგყვას, როდესაც იგი საქმესთან მიმართებაში არმქონე მასალაზე ლაპარაკობდა. სხდომის თავმჯდომარე არავის არ აძლევდა უფლებას გამოეთქვა პროტესტი.

ორაგორები სიგყვებში ხშირად იმოწმებდნენ **კანონებს**. სასამართლო სიგყვებში წარმოდგენილი ეს კანონები უფრო მტკიცებულებათა ფორმა გახლდათ, ისინი უფრო მეტად კონტრაქტებსა და მოწმეთა ჩვენებებს ჩამოჰგავდნენ, ვიდრე წარმოადგენდნენ იმ სახელმძღვანელოს, რომლისთვისაც განაჩენის გამოგანის დროს მსაჯულებს უნდა მიემართათ.

ათენის მართლმსაჯულება არ გახლდათ პრეცედენტული სამართლის სისტემა და ის ვერც იქნებოდა ასეთი, რამეთუ არ არსებობდა ათენური **დიკასტერიონის** (სასამართლოს) ჩანაწერები. იყო შემთხვევები, როდესაც არგუმენტთა წარმოდგენისას ორაგორები წარსულში მომხდარ საქმეებს ეხებოდნენ, თუმცა მსაჯულები არ იყვნენ ვალდებულნი, გაეთვალისწინებინათ ამგვარი „პრეცედენტები“.

ძვ. წ. V ს-ში მოწმეები სასამართლო სხდომაზე ჩვენებას პირადად იძლეოდნენ და ამდენად, შესაძლებელი იყო მათი ჯვარედინი დაკითხვა. ძვ. წ. IV ს-ში მოწმეთა ჩვენება სასამართლოსთვის წინასწარ იყო წერილობითი სახით წარდგენილი, სასამართლოზე მათ მხოლოდ ფიცი უნდა მიეცათ, რომ მათი ჩვენება უცყუარი იყო. ქალებს არ ჰქონდათ უფლება სასამართლოზე მოწმედ გამოსულიყვნენ. რაც შეეხება მონებს, მათი ჩვენებები იმ შემთხვევაში იყო მისაღები, თუ წამების დროს იყო მიცემული.

დიკასტესებს (მსაჯულებს, მოსამართლეებს) ათენის სასამართლოში დიდი უფლებები ჰქონ-

დათ. სასამართლოზე მათი კოლეგია რიცხობრივად დიდი იყო. ყველაზე პაგარა კოლეგია 201 მსაჯულისაგან შედგებოდა, მნიშვნელოვან საქმეებს კი გაცილებით დიდი ჯგუფები – 1001, 1501, 2001 წევრისაგან შედგენილი კოლეგიები სჯიდნენ. ძვ. წ. IV ს-ში მსაჯულთა მოსყიდვის თავიდან ასაცილებლად მათი მრავალჯერადი, ალალებდზე წარმოებული სელექციის მეთოდი იქნა შემოღებული (იხ. **დიკასტესი**).

მას შემდეგ, რაც მოდავე მხარეები გამოსვლას დაასრულებდნენ, მსაჯულები კალათაში ბიულეგენებს ყრიდნენ. ძვ. წ. IV ს-ში ბიულეგენები ორი დისკისგან შემდგარ კონფიგურაციას წარმოადგენდა, რომელშიც ცენტრში ღერძი გადიოდა. მოსარჩელის სასარგებლოდ ჩაგდებულ ბიულეგენს ფუგურო ღერძი, ბრალმდებლისას კი – მაგარი ღერძი ჰქონდა. ბიულეგენები ორ ურნაში იყრებოდა, ერთში დასათვლელ ბიულეგენებს აგდებდნენ, მეორეში კი – გადასაყრელებს. ბიულეგენთა დათვლა მაშინვე ხდებოდა და გადაწყვეტილება ხმების უმრავლესობით მიიღებოდა. ამიგომაც ენიჭებოდა უპირატესობა კენტრიცხვიან კოლეგიებს. თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში, როცა ხმების მინიმუმ 1/5 იყო საჭირო, ბიულეგენთა ზუსტი რიცხვის ცოდნა იყო აუცილებელი. იმ შემთხვევაში, თუკი კანონი კარნახობდა **სასჯელის** ზომას, სასამართლო სხდომა სრულდებოდა კიდეც. მაგრამ, როცა თითოეული მხარე სასჯელის შესახებ თავის მოსაზრებას წარმოადგენდა, აუცილებელი ხდებოდა კიდეც ერთი კენტისყრა, რათა ხმა ან ერთი ან მეორე სასჯელისთვის მიეცათ. ათენურ სამართალწარმოებაში არ არსებობდა დადგენილება, რომელიც დაუკმაყოფილებელ მხარეს მსაჯულთა ვერდიქტის აპელირების საშუალებას მისცემდა. მეორე მხრივ, ამგვარ მოდავეს შეეძლო მიღებული გადაწყვეტილების წინააღმდეგ არაპირდაპირი გზით ემოქმედა. იგი უფლებამოსილი იყო საქმე **ცრუ მოწმეობის** ბრალდებით აღედრა. გარდა ამისა, მას შეეძლო ახალი საქმე წამოეწყო, რომელიც სხვა ინციდენტს მოიცავდა.

ასეთი იყო ათენის მართლმსაჯულების ძირითადი ხაზი. თუმცა ათენის სასამართლო პრაქტიკაში იყო განსაკუთრებული შემთხვევები, რომლებიც ამ უმთავრეს მიმართულებას არ მიჰყვებოდა. მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ხასიათის სასამართლო პროცედურებისათვის სპეციალურად ნიშნავდნენ ბრალმდებლებს, რომლებიც სახელმწიფოს მხარეს წარმოადგენდა. ზოგიერთ საქმეს მთელი სახალხო კრება განიხილავდა (იხ. **ეისანგელია და აპოფასისი**). ათენელების თვალ-

ში სამართლებრივი გამოცდილება იმთავითვე საეჭვო იყო. მოყვარულობას კი ისინი დემოკრატიული კონგრულის ნიშნად მოიაზრებდნენ და სისტემის მთავარ სიქველედ მიიჩნევდნენ.

სამართალწარმოება, რომი – 1) ოჯახური სამართლო (iudicium domesticum), რომელსაც იწვევდა ოჯახის უფროსი (**Pater familias**). სამართლო შედგებოდა ნათესავებისა და მეგობრებისაგან. ამ ტიპის სასამართლოს იწვევდა ოჯახის უფროსი, როდესაც უნდოდა გაესამართლებინა თავისი ვაჟები ან ქალიშვილები. ამას მას ავალდებულებდა არა კანონი, არამედ – ადათი.

ცოლის გასამართლების და დასჯის შემთხვევაში ცოლის ნათესავების მოწვევას ქმარს ავალდებულებდა კანონი, ამასთანავე, ქმარს არ შეეძლო გაესამართლებინა ცოლი, თუ ცოლის ბრალეულობას არ აღიარებდნენ ცოლის ნათესავები. იმ შემთხვევაში, თუ ქმარი მოკლავდა ცოლს და არ მოიწვევდა ასეთ სასამართლოს, ის ისჯებოდა კანონის მიხედვით, როგორც მკვლეელი.

2) სახალხო სამართლო (iudicium populi). რომაულ სახალხო სამართლოებში უნდა გამოეყოთ 3 პერიოდი:

I პერიოდი: კურიის კომიციის სამართლო რომულუსიდან **სერვიუს გულიუსამდე**. კურიის კომიციის სამართლო იფარგლებოდა **პაგრიციების** (იმ პერიოდისათვის რომის ერთადერთი მოქალაქეების) **პროვოკაციით** (provocatio ad populum), რისი გაკეთებაც მათ მეფის გადაწყვეტილების წინააღმდეგაც შეეძლოთ.

II პერიოდს მოიცავს ის დრო, როდესაც მოქმედებდნენ ცენგურიის კომიციები. სერვიუს გულიუსმა ამ კომიციებს პროვოკაციის შემთხვევაში უზენაესი უფლება მიანიჭა, რაც აღრეკურიებს ჰქონდა. შესაბამისად, სისხლის სამართლის ყველა პროცესის განხილვის უფლება, განსაკუთრებით, **სახელმწიფო დაღაგისა** (perduellio), ცენგურიის კომიციის ხელში გადავიდა. ეს პერიოდი დასრულდა ძვ. წ. 494 წ-ს, როდესაც ორმა სახალხო **გრიბუნმა** (იუნიუს ბრუტუსმა და იცილიუსმა) გააგარა კანონი, რომლის მიხედვითაც სახალხო გრიბუნის შეურაცხყოფის საქმის განხილვა უნდა გადასულიყო გრიბის კომიციამში, რომელიც უფლებამოსილი იყო გამოეგანა სასჯელი, სიკვდილიც კი მიესაჯა. აქედან მოყოლებული სულ უფრო მეტი ძალაუფლება ცენგურიის კომიციიდან სამართალწარმოების მხრივ გადავიდა გრიბის კომიციამში.

III პერიოდი მოიცავს დროს ძვ. წ. 494 წ-დან რესპუბლიკის ხანის დასასრულამდე, როდესაც

გრიბის კომიციამში განხილვებოდა უკვე არა მარტო სახალხო გრიბუნის შეურაცხყოფის, არამედ სახელმწიფო დაღაგის, გაულანგის, კულიანობის, სისხლის აღრევის, მექრთამეობის, რელიგიური მოვალეობებისა და ადათებისადმი უდიერი დამოკიდებულების საქმეები. ცენგურიის კომიცია თავიდან შემოიფარგლა მხოლოდ წმინდა სისხლის სამართლის საქმეების განხილვით, საბოლოოდ კი სასამართლო ფუნქციები მთლიანად მის ხელში გადავიდა.

რომის რესპუბლიკის პერიოდში იქმნება სპეციალური სასამართლო ორგანოები. II ს-ის დასაწყისში სახალხო კრება ქმნიდა **საგანგებო სამართლოებს** – quaestiones extraordinariae. მათ თავმჯდომარეებს **სენატი** ნიშნავდა და ამ სამართლოს მიერ გამოგანილი დადგენილების გასაჩივრება არ დაიშვებოდა.

მოგვიანებით კი რომის რესპუბლიკის პერიოდის მეორე ნახევარში იქმნება **მუდმივი სასამართლოები**, რომლებსაც ეწოდება quaestiones perpetuae. ეს სასამართლო, ფაქტობრივად, **პრეგორის** სამართლო იყო, რადგან სათავეში პრეგორები იდგნენ, ხოლო სამართლოს წევრები – პრეგორის მიერ არჩეული მოსამართლეები (300-470 კაცი). ირჩევდნენ მათ 1 წლის ვადით. ცალკეული საქმის განხილვაში 30-40 **მოსამართლე** მონაწილეობდა. ამ სამართლოში მოხვედრა იყო როგორც პრესტიჟის, ისე შემოსავლის წყაროც, ამიტომ იქ მოსახვედრად იბრძოდნენ სენატორები, მხედრები და შეძლებული **რომაელი მოქალაქეები**. ასეთი სპეციალური სამართლოს შექმნით სახალხო კრებებს, ფაქტობრივად, ჩამოერთვა საქმეების განხილვის ფუნქცია.

სამართალწარმოება სახალხო სამართლოებში: ბრალმდებელი, რომელსაც აუცილებლად **მაგისტრატი** წარმოადგენდა (ცენგურიის კომიციებში **კონსულები** და პრეგორები, გრიბუნები, **ელიები** და **კვესტორები** გრიბის კომიციებში), იწყებდა სასამართლოს diei actioთი, ანუ განცხადების გაკეთებით, რომ განსაზღვრულ დღეს ბრალს დადებენ ვიღაც კონკრეტულ პიროვნებას. ეს განცხადება, რომელსაც ეკუთვნოდა ასევე **anquisitio** – ბრალდების ის ნაწილი, რომელშიც ბუსგად იყო მითითებული მოსალოდნელი სასჯელი, რამდენჯერმე უნდა გაემეორებინათ გარკვეული პერიოდის განმავლობაში. ბრალდებულს შეეძლო მოეთხოვა სიგყვა, ან მოეთხოვა ბრალმდებლისთვის უკან წაელო თავისი ბრალდება. ბრალმდებლის მოთხოვნით ბრალდებული ნამდვილი სამართლოს დაწყებამდე თავდებით თავისუფლდებოდა გირაოს სამუქალებით (**praedium**) ან გარემოე-

ბათა გათვალისწინებით შეიძლება დაეპატიმრებინათ კიდეც (იხ. ცხე). იმ შემთხვევაში, თუ პროცესი რაღაც პერიოდით არ შეწყდებოდა, ან საერთოდ არ შეაჩერებდნენ (ბრალდებულის **გაძევება-მოკვეთა** (exsilium), სახალხო გრიბუნის ჩარევით ბრალდებულის მიერ ბრალდების უკან წაღება (tergiversatio)), ბრალდებული თავის ახლობლებთან ერთად იცვამდა გრაურს და დათქმულ დროს ცხადდებოდა სასამართლოში. თუ ბრალდებული სასამართლომდე გაიქცეოდა, მაშინ მას მოკვეთდნენ საზოგადოებიდან (**ინგერდიქცია** – interdictio aquae et ignis). თუ მის არგამოცხადებას ობიექტური მიზეზი ჰქონდა, **სასამართლოს გადაავადებდნენ**.

სასამართლომე მოსამართლე, მაგისტრაცი კითხულობდა ბრალდებას (rogatio), რის შემდეგაც ბრალდებული ან თვით იცავდა თავს ან ამას მიანდობდა თავის დამცველს **ადვოკატს** ან **პატრონს**.

იწყებოდა მტკიცებულებათა წარმოდგენა. **მოწმეებს** და **ლოკუმენტებს** დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. სიგყვიერი გამოსვლისა და მტკიცებულებების წარმოდგენის შემდეგ გადადიოდნენ კენჭისყრაზე. უძველეს დროში ამ პროცედურას ჰქონდა გეპირი ხასიათი, შემდეგ უკვე წერილობითი (leges tabellariae). რეზულტატს მაშინვე აცხადებდნენ და თუ გამამტყუნებელი განაჩენი იქნებოდა, გარკვეული დროის განმავლობაში სასჯელს სისრულეში მოიყვანდნენ. შესაძლებელი იყო სასჯელის გაუქმება ხალხის ჩარევით (Restitutio), გადავადება ავადმყოფობის, მოწმეების უქონლობის (testis unus, testis nullus), მტკიცებულებათა სიმცირის გამო. დროთა განმავლობაში მართლმსაჯულების განხორციელების ორი სფერო შეიქმნა:

1) iudicium privatum – სამართლის დადგენა კერძო პირთა ინტერესების სფეროში. 2) iudicium publicum – სამართლის დადგენა სახელმწიფოს ინტერესების სფეროში.

iudicium privatum ანუ კერძო პირთა ურთიერთდავის პროცესი უფრო ძველია. იგი სახელმწიფოს წარმომომბამდე აღმოცენდა და არსებობას განაგრძობს რესპუბლიკის მთელი პერიოდის განმავლობაში.

სამოქალაქო სამართალწარმოება უმაღლესი მაგისტრატების **იმპერიუმს** (თანამდებობრივი ძალაუფლება) წარმოადგენდა. შესაბამისად, თავდაპირველად ეს იყო **მეფე**. შემდეგ კონსულები, პრეტორები. ედილების განსახილველი საქმეები ძირითადად შემოიფარგლებოდა პოლიციის საქმეებით. იგალიის ქალაქებში სასამართლოს მართავდნენ **დუუმვირები** (duum-

viri), **კვატუვირები** (quatuoviri), პროვინციებში – პროვინციის მმართველები. იმპერიის ხანაში იმპერატორი იყო უმაღლესი მოსამართლე, რომელმაც თუმცა ძალაუფლება სამართალწარმოებისა არ ჩამოართვა კონსულებს და პრეტორებს, მაგრამ ძალიან შეასუსტა და მოქმედების განსაზღვრული არეალი დაუტოვა მათ. ძველი მოწყობის მიხედვით, მაგისტრაცი პროცესს თავიდან ბოლომდე არ უძღვებოდა, არამედ მხოლოდ მიმართულებას აძლევდა მას (ე.წ. საქმის წარმოება in iure), საქმის გამოკვლევა და გადაწყვეტილების გამოგანა მაგისტრატის მიერ დანიშნული მოსამართლის ფუნქციას წარმოადგენდა (iudex). ფუნქციების ეს განაწილება (ordo iudicorum privatorum) მოქმედებდა ვიდრე ძვ. წ. III ს-მდე, როდესაც სამართალწარმოების ახალი ფორმა extra ordinem წარმოიშვა, რომლის მიხედვითაც მაგისტრაცი თავიდან ბოლომდე უძღვებოდა პროცესს და თავად აცხადებდა განაჩენს. მანამდე განაჩენის გამოცხადება დანიშნული მოსამართლის (iudex), **არბიტრების** (arbitri), **რეკუპერატორების** (recuperatores) პრეროგატივას წარმოადგენდა. მხარეები, მოსარჩლე (actor, petitor) და მოპასუხე ან ბრალდებული (reus), თავად წარმართავდნენ პროცესს იქამდე, სანამ არ შემოიღეს პროცესის თავმჯდომარეობა **კოგნიტორების** (cognitores) და **პროკურატორების** (procuratores) თაოსნობით.

ორატორები (oratores) და პატრონები მხარის ინტერესებს იცავდნენ, როგორც ადვოკატები. იმის მიხედვით, თუ როდის ხდებოდა საქმის წარმოება, ფორმები იყო განსხვავებული: 1) პირველი პერიოდი ანუ **ლეგისაქციური პროცესი** (legis actio) მკაცრი ფორმით, რომლის დაცვაც აუცილებელი იყო. 2) მეორე პერიოდი ანუ **ფორმულარული პროცესი**, რომლის სახელდებაც უკავშირდება ინსტრუქციას (formula), რომელსაც მაგისტრაცი აძლევდა მოსამართლეს. 3) მესამე პერიოდი მოიცავს **საგანგებო სასამართლოებს** (extra ordinaria).

ადგილს, სადაც პრეტორი ასამართლებდა, ეწოდებოდა ius, არ აქვს მნიშვნელობა სად ხდებოდა ეს, გრიბაში, კომიციაში, de plano (სწორადგილას) თუ სხვ. სასამართლო ყოველთვის ღია იყო (სახალხო) და გეპირი ფორმა ჰქონდა. სასამართლო სესიები ერთმანეთისაგან გამიჯნული იყო **არდადეგებით**. **პროვინციებში** სასამართლოს დღეები, როგორც წესი, ზამთარში ან იმ პერიოდში ინიშნებოდა, როდესაც არ მიმდინარეობდა საომარი მოქმედებები. სასამართლო პროცესი დილას ადრე იწყებოდა და ხანდახან მზის ჩასვლამდეც გრძელდებოდა.

სამოქალაქო პროცესი (*iudicium publicum*)

რომაული სამართალი სისხლის სამართლის პროცესს, როგორც სამართლის ცალკე დარგს, არ იცნობს, მაგრამ რეალურად, რესპუბლიკის ხანაში სამოქალაქო პროცესი ეწოდებოდა სისხლის სამართლის პროცესს, რომელსაც ხალხის წარმომადგენლობა მართავდა. იმპერიის პერიოდშიც *iudicium publicum* ეწოდებოდა სისხლის სამართლის პროცესს, განსხვავებით სამოქალაქო პროცესისაგან.

რომაული სისხლის სამართალწარმოება 2 პერიოდად იყოფა: 1) რომულუსიდან მოყოლებული საგანგებო სასამართლოს ჩამოყალიბებამდე (ძვ. წ. 149 წ.). **სერვიუს ტულიუსამდე** სასამართლო ეკუთვნოდა მეფეს, რომლის უფლებებიც იზღუდებოდა კურიის კომისიისადმი **პროვოკაციის** შესაძლებლობით. ამის გარდა ამ საქმიანობით დაკავებული იყვნენ დუუმვირები (*duumviri perduellionis*) და კვესტორები (*quaestores parricidi*). შემდეგ სამართალწარმოებას ხელმძღვანელობდნენ კონსულები (არა სისხლის სამართლის საქმეებს). **სენატი** მხოლოდ არეულობის პერიოდში ერთვებოდა სამართალწარმოებაში.

სისხლის სამართლის პროცესი

რომის რესპუბლიკის პერიოდში იქმნება სპეციალური სასამართლო ორგანოები. ძვ. წ. II ს-ის დასაწყისში **სახალხო კრება** ქმნიდა **საგანგებო სასამართლოებს** – *quaestiones extraordinariae*. მათ თავმჯდომარეებს სენატი ნიშნავდა და მათი დადგენილების გასაჩივრება არ შეიძლებოდა.

2) მეორე პერიოდი **მუდმივი სასამართლოების** (*quaestiones perpetuae*) გაჩენას უკავშირდება. სახალხო სასამართლოების გვერდით ნელ-ნელა ყალიბდება მუდმივი სასამართლო ორგანო (*ordo iudiciorum publicorum*), ხალხი კი განიხილავდა მხოლოდ საქმეებს *de perduellione*, როდესაც საქმე სიკვდილით დასჯას ეხებოდა.

პირველი მუდმივი სასამართლო ძვ. წ. 149 წ-ით თარიღდება, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა **lex Calpurnia repetundarum**-ით, რასაც კიდევ რამდენიმე მუდმივი სასამართლოს შექმნა მოჰყვა.

სულამ სასამართლოების რაოდენობა გაზარდა, ხოლო **ციცერონის** დროისათვის უკვე მოქმედებდა 8 მუდმივი სასამართლო, რომლებიც სხვადასხვა გიპის სამართალდარღვევებს განიხილავდნენ: გაფლანგვა, მექრთამეობა, თანამდებობის პირთა წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულებები, მკვლელობები, მოწამვლები ა.შ. ყველა სასამართლოს თავისი თავმჯდომარე ჰყავდა, რომელიც ან პრეტორი იყო ან მოსამართლე, ამის გარდა სასამართლო პროცესზე მოსამართლეების განსაზღვრული რაოდენობა მონაწილეობდა. მსაჯულთა რაოდენობას კანონი განსაზღვრავდა და მას იღებდნენ მოსამართლეთა სიებიდან (*album iudicium*). მაგ., **lex Servilia**-ს მიხედვით გაფლანგვის, გამოძალვის, მექრთამეობის საქმეების გარჩევა მოითხოვდა 450 მოსამართლის მონაწილეობას. თითოეული კონკრეტული პროცესისთვის მოსამართლეთა რაოდენობის განსაზღვრისას კანონებით ხელმძღვანელობდნენ. ფორმულარული პროცესისას **პრეტორი** გამოსცემდა სავალდებულო **ელიქტებს**, რაც უზრუნველყოფდა ვალდებულების შესრულებას:

1) *stipulationes praetoriae* – ამ მოლაპარაკების საშუალებით პრეტორი აიძულებდა მხარეებს დაედოთ სიგყვიერი ხელშეკრულება, მოლაპარაკაით (*stipulatio*) საწინდრის წინასწარი შეგანის შესახებ, რაც ვალდებულების შესრულების გარანტიას წარმოადგენდა.

2) *missio in possessionem (in bona)* – პრეტორი უფლებას აძლევდა კრედიტორს, მოსარჩელეს, წინასწარ დაუფლებოდა იმ მოვალის ქონებას, რომელსაც არ უნდოდა სასამართლოში მისვლა ან არ ასრულებდა სასამართლო გადაწყვეტილებას.

3) *restitutio in integrum* – პირვანდელი მდგომარეობის დაბრუნება. პრეტორი პირადად მოიკვლევდა საქმეს და თუ დარწმუნდებოდა, რომ მხარე არის დაზარალებული, აუქმებდა ყველა აქტს და აღდგებოდა პირვანდელი მდგომარეობა.

4) *interdicta* – პრეტორის ბრძანება ამა თუ იმ მოქმედების შესასრულებლად ან მოქმედებისაგან თავის შესაკავებლად. მაგ., თუ პირი სხვის მიწაზე აშენებდა შენობას აკრძალვის მიუხედავად, პრეტორის ბრძანებით ნაგებობას დაანგრევდნენ.

სასამართლოს მიერ გამოგანილი გადაწყვეტილების შესრულება სახელმწიფო ორგანოებს არ ევალებოდა. თუ მოპასუხე გადაწყვეტილებებს არ დაემორჩილებოდა, მოსარჩელეს შეეძლო ახალი სარჩელის შეგანა. მაგ., ვალის დაბრუნების შემთხვევაში, მოსარჩელეს შეჰქონდა ახალი სარჩელი გადაწყვეტილების შეუსრულებლობის გამო, რის შედეგადაც მოვალის ვალი ორმაგდებოდა. კრედიტორს გადაწყვეტილების აღსასრულებლად უფლება ენიჭებოდა, როგორც მოვალის ქონებაზე, ისე მის პიროვნებაზე, შეეძლო გაეყიდა მოვალის ქონება, პირად პატიმრობაში ჰყოლოდა მოვალე ან გაეყიდა ის სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთ. ეს წესი ძვ. წ. 326 წ-ს აიკრძალა.

ლეგისაქციური და **ექსტრაორდინალური პროცესების** შემთხვევაში ამ მხრივ განსხვავებული სურათი გვაქვს.

სამართლის წიგნი – კანონთა სისტემური კრებული (იშვიათად სასამართლო გადაწყვეტილებების) ძველი ქართული სახელწოდება. ძველ ქართულ მწერლობაში სამართლის შესატყვისად „სჯული“ ან „შჯულიც“ იხმარებოდა, თუმცა მას საეკლესიო სამართლის მნიშვნელობა უფრო ჰქონდა (ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები, გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ და „ძველის წერა“ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებისა). „სამართალი არს შჯა, მართლად გამყოფელობა ღირსებისაებრ თითოეულეებასა“ (საბა). ხშირად მისი შემოკლებული ვერსია „სამართალი“ იხმარებოდა. სისხლის სამართლის საჩივარი სახელმწიფო კანონების მიხედვით წყდებოდა. XVII-XVIII სს-ში ეს სიტყვა უკვე ერთადერთი ტერმინია ამ ცნების გამოსახატავად. **ვახტანგ VI-ის** კანონების კრებულში დასავლეთ საქართველოს XVI ს-ის საეკლესიო კანონმდებლის ძველს სათაურად აქვს „სამართალი კათოლიკობთა“, **გიორგი V ბრწყინვალის** ძველის დადების „სამართალი მეფისა გიორგისა“ ეწოდება და ა. შ. სამართლის წიგნი სამართლის სხვადასხვა დარგის ნორმებს აერთიანებდა. მის ცალკეულ დარგობრივ ნაწილებს „კარი“ ეწოდებოდა (მაგ., „კარი ქურდობისა“, „კარი ნასყიდობისა“). ჩვენამდე მოღწეული ქართული ეროვნული სამართლის წიგნებიდან უძველესია ბაგრატ კურაპალაგის სამართალი, ყველაზე მნიშვნელოვანი კი – „**სამართალი ბაგონისძევის ვახტანგისა**“. ზოგიერთი სამართლის წიგნი ადგილობრივი დანიშნულებისა იყო (მაგ., გიორგი ბრწყინვალის „ძველის დადება“ მთიულეთისათვის) და პოლიტიკურ განკერძოებულობასაც გამოხატავდა (ბექას და აღბუღას სამართლის წიგნი სამცხე-საათაბაგოს სამთავროში).

სამთავრო – მონარქიული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომლის სათავეში იდგა მთავარი. შუა საუკუნეების საქართველოში სამთავრო ეწოდებოდა მთავარის საგამგებლო ტერიტორიას. კერძოდ: 1) სახელმწიფო **მოხელეების** (სპასპეგი, **ერისთავი**, **სპასალარი** და სხვ.) საგამგებლო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულს; 2) მცირე და დიდ სენიორებს (VI-VIII სს-ში – ქართველთა საერისთავო; VIII-X სს-ში – კახთა საქორეპისკოპოსო, ჰერთა სამეფო, იბერთა საკურაპალაგო, სხვადასხვა საუფლო-სამამფლო-სამეფოები; XIII-XVIII სს-ში – სამცხე-საათაბაგო, გურიის, სამეგრელოს, სვანეთის, აფხაზეთის სამთავროები). ზოგჯერ სამოხელეო სამთავროები სათავადო-სამამულე სამფლობე-

ლო ხდებოდა (მაგ., ქსნისა და არაგვის საერისთავოები).

სამოურავო – **მეფის** სახასო ან მსხვილი საერო და საეკლესიო ფეოდალების სამფლობელო ტერიტორიის ნაწილი შუა საუკუნეების საქართველოში, რომელსაც **მოურავი** განაგებდა. სამოურავოს არსებობას XIII ს-დან ვარაუდობენ, მათი მნიშვნელობა განსაკუთრებით XV ს-დან გაიზარდა, როდესაც საქართველოს პოლიტიკური დაშლის შედეგად მოიშალა ძველი ცენტრალიზებული მმართველობა, გაუქმდა საერისთავოები (იხ. **ერისთავი**) და მისი ადგილი სათავადოებმა (იხ. **თავადი**) დაიკავა. კახეთის მეფეები (თეიმურაზ I, ერეკლე I, **ერეკლე II**) ქართლისა და კახეთის სამეფოების გაერთიანებისა და ცენტრალიზაციის პოლიტიკის გაგრძელებისა ცდილობდნენ შეეზღუდათ ან გაუქმებინათ სათავადოები და მათ ნაცვლად დაენერგათ სამოურავოების სისტემა. სამოურავოები საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ გაუქმდა.

სამოქალაქო – ძველი ქართული ტერმინი, აღნიშნავდა ფეოდალური ხანის ქალაქის სანახებს, მის ე. წ. „მიმდგომ ქვეყანას“ – ქალაქისაგან ადმინისტრაციულად და ეკონომიურად დამოკიდებულ ტერიტორიას. წყაროებში გვხვდება XI ს-დან ქუთაისის სანახების აღსანიშნავად („ქუთაისისა სამოქალაქო“), რომელიც ტერიტორიულად მოიცავდა დაახლოებით ძველი მოხირისის ფარგლებს (თითქმის იგივეა, რაც გვიანდელი ხანის „ვაკე იმერეთი“). სამოქალაქო წარმოადგენდა ჯერ გაერთიანებულ საქართველოს, შემდეგ კი იმერეთის მეფეთა დომენს.

სამპარავთმძებლო სამართალი – გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სასამართლო დაწესებულება, რომელიც ქურდობას ებრძოდა. მას XVI ს-დან მეკობრეთმძებნელთა სასამართლო, უფრო გვიან კი, **დასტურლამალის** მიხედვით, **ხვეისთავის** სასამართლო ეწოდებოდა. სამპარავთმძებლო სამართალს ევალებოდა დამნაშავეს ძებნა, საქმის ძიება, მომხდარის განხილვა და დამნაშავეს გასამართლება. ამ დაწესებულების ძირითადი მოხელე იყო მპარავთმძებნელი (გვიანდ. მეკობრეთმძებნელი, ქურდისმძებნელი), თუმცა მათ გარდა, **მეფისაგან** „ჩენილნიც“ მსახურობდნენ. გიორგი III-ის 1170 სიგელის მიხედვით, „ჩენილთა“ მოვალეობაში დამნაშავეს დაპატიმრება და განაჩენის სისრულეში მოყვანაც შედიოდა. მპარავი ან ჩა-

მოსრჩობით (როცა „მრავალჯერ ეპაროს“) ან დამასახიჩრებელი სასჯელით ისჯებოდა. პარვის ცნება გულისხმობდა სხვისი ქონების როგორც ფარულად, ისე იარაღის გამოყენებით მიგაცეხასაც. ნაქურდალს სამპარავთმეძებლო სამართალი პაგრონს უბრუნებდა. დანაშაულისათვის გათვალისწინებული იყო აგრეთვე ჯარიმა მეფის ან ფეოდალის სასარგებლოდაც. XIII ს-ის ძველით და **ვახტანგ VI-ის** სამართლით დაწესებულია ნაპარავის შვიდმაგად გადახდევინება (იხ. **შვიდეული**).

სამწუნობრო, ხევსურეთი – ჯარიმა ცოლის გაგდებისთვის. სამწუნობროდ დაწესებულია თექვსმეტი ძროხა.

სანახშო, რაჭა – სასოფლო მოედანი რაჭაში. რაჭის ყველა უბანში იყო სანახშო, ზოგჯერ 2 სანახშოც იყო, იმის მიხედვით, თუ რა სიდიდის იყო სოფელი. მაგრამ არსებობდა ერთი მთავარი საერთო სანახშო, რომელზედაც სოფლის ყველა კუთხიდან მოდიოდნენ. სოფლის საერთო სანახშო ძირითადად სოფლის ცენტრში ან განაპირა მხარესაც კი მდებარეობდა. სანახშოზე ხის გრძელი სკამები, კუნძები ან დიდი ქვები იყო გამოყოფილი დასაჯდომად. მთარაჭაში სანახშოზე მხოლოდ სოფლის მამაკაცები იკრიბებოდნენ. აქ ქალის მისვლა უხერხულიც იყო. ზემო და ქვემო რაჭაში ასეთი მღვარი არ იყო და ბავშვებსაც კი ჰქონდათ მისვლის უფლება. სანახშოზე არავითარი უფროს-უმცროსობა არ ყოფილა და ვისაც რა უნდოდა, იმას ლაპარაკობდა. თუმცა მოხუცს პატივს სცემდნენ და საპატიო ადგილასაც სვამდნენ. სანახშოზე ყველაფერზე საუბრობდნენ, ერთობოდნენ, ცეკვავდნენ. თუმცა სანახშო წარმოადგენდა როგორც ჩვეულებრივი გართობა-საუბრებისა თუ სპორტული ღონისძიებების ჩატარების, ასევე საზოგადოებრივი საკითხების მოწესრიგების, გზა-ხილების, სათემო მიწების გადანაწილება-მოვლის, მწყემსობის რიგის, დღესასწაულთა და სხვა საკითხების ორგანიზაციის ადგილს.

საოჯახო საკუთრება, მთა – ცოლ-ქმარს ერთმანეთის ქონებაზე ხელი არ მიუწვდებოდა, ისინი ერთმანეთის ქონებას ვერ დაეპაგრონებოდნენ. მხოლოდ იმ შემთხვევაში ჰქონდა ქმარს **სათავნოს** დახარჯვის უფლება, თუ დახარჯულს აუნაზღაურებდა შემდეგ.

ცოლს კი ქმრის სიცოცხლეში არ შეეძლო შეხებოდა მის ქონებას, მაგალითად, გაეყიდა საქონელი, იარაღი და სხვა. მხოლოდ დაქვრივებულ

ქალს ჰქონდა ამის უფლება. ერთადერთი გარემოება, რაც კერძო საკუთრებას საოჯახო საკუთრებად ცვლიდა, სიკვდილი იყო. ქმარს ცოლი თავისი ხარჯით უნდა დაემარხა, ასევე ცოლსაც თავისი სათავნო ქმრის დაკრძალვისთვის უნდა მოეხმარა. ჩვეულებითი სამართლისთვის ანდერძი უცხო იყო, მემკვიდრეობა კი იმას მოითხოვდა, რომ ცოლ-ქმარს ერთმანეთის ქონების მიღება არ შეეძლო. შესაბამისად, ქმარს არ ჰქონდა უფლება, ცოლისთვის ეჩუქებინა რაიმე თავისი ქონებიდან. სიკვდილის შემდეგ სათავნო ვაჟიშვილებს რჩებოდათ და ისინი იყოფდნენ თანასწორად. ქალს მარტო დედის გალავარი ერგებოდა, სხვა არაფერი. თუ ქალს არც ვაჟიშვილი ჰყავდა და არც ასული, სათავნო იმას რჩებოდა, ვინც მას მოუვლიდა და დამარხავდა. ამ უფლებით სარგებლობდნენ მხოლოდ ქმრის გვარეულობა და ნათესაობა. სათავნოს გარდა, ქალს სხვა არაფერი ეკუთვნოდა მამის ქონებიდან. სამკვიდრებელი, საოჯახო მამული ვაჟიშვილების იყო და ქალს ხელი არ მიუწვდებოდა. ძველი სამართალიც (ვახტანგის კანონი) და ხევსურული ჩვეულებაც უარყოფდა ქალის მემკვიდრეობას, როცა მამას ვაჟიშვილები არ ჰყავდა და არც ნათესავები, ქონება სოფელს რჩებოდა. თემი მას ვერ შეეხებოდა.

საპალნე – აქლემის, ცხენის, ვირის და სხვა საქონლის ასაკილი გვირთი; საწყაო და მასის ერთეული. საპალნით ზომავდნენ ღვინოს, აბრემუმს, ბამბას, მარილს და ა. შ. საქართველოში შემოვიდა XIII ს-ში. როგორც XVII-XVIII სს-ის წყაროებიდან ჩანს, აქლემის საპალნე ყოფილა 224-294 კგ., ცხენის – 147 კგ., ვირისა – 65 კგ. საპალნის ნახევარს ცალი ერქვა, მეოთხედს – ცალბარი. საპალნის სახეობაა ხარვარი, რომელიც საქართველოში ირანიდან დამკვიდრდა.

საპირო – ძველ საქართველოში საგანგებო ქონებრივი სამლაური, რომელსაც დამავეებისას დამნაშავე პირი შერიგების პირობის განსამტკიცებლად „**სისხლის**“ გადახდამდე აძლევდა დამარალებულს. საპირო გვხვდება ბაგრაგ კურაპალაგის სამართალსა (112, 159-160 მუხლები) და ე. წ. „სასისხლო სიგელებში“, თუმცა გერმინ საპიროს ნაცვლად იხმარება მისი სინონიმი საზაო. საპიროს ოდენობა დანაშაულის სიმძიმისა და დამარალებულის სოციალურ-წოდებრივი მდგომარეობის მიხედვით განისაზღვრებოდა.

სარჩელზე უარის თქმა (tergiveratio) – **მაგისტრატის** თანხმობის გარეშე **სასამართლოში** უკვე

აღძრულ საქმეზე უარის თქმა. ამ შემთხვევაში მოპასუხეს უფლება ჰქონდა, მოეთხოვა სასამართლო პროცესის დასრულება და გამართლების შემდეგ მოსარჩელეზე საქმე აღედგრა სასამართლოში. ძვ. წ. I ს-დან გავრცელდა სისხლის სამართლებრივი დევნის შეწყვეტის პრაქტიკა (როდესაც სენატის ან იმპერატორის ბრძანებით სასიხარულო ამბებთან დაკავშირებით ცხადდებოდა შეწყალება).

სასამართლო არდადეგები (feriae) – არდადეგების დროს სასამართლო პროცესები არ იმართებოდა. სასამართლოს მუშაობის მამართის და მაფხულის სესიებს ეწოდებოდა actus rerum, რომლებიც არდადეგებით იყო გაყოფილი.

სასამართლო სხდომის გადავადება – 1) comperendinatio – გადავადება. XII დაფის კანონების მიხედვით სასამართლო მოსამართლეების დანიშნვიდან მესამე დღეს ინიშნებოდა. 2) ampliatio – სამოქალაქო სამართალწარმოებაში პირველი სასამართლო სხდომის რემულგატია რემუმირებული განხილვა, სისხლის სამართლის წარმოებაში სასამართლო სხდომის გადავადება დამატებითი ინფორმაციის და მტკიცებულებების შეგროვების მიზნით. 3) dilatio – სასამართლო სხდომის გადავადება დამატებითი მტკიცებულებების მოგროვების მიზნით.

სამართალწარმოება, სვანეთი – განჩინების დადგენის დროს მსაჯულები სოფლის განაპირა ადგილას მიდიოდნენ, ხოლო უამინდობის შემთხვევაში სოფლის რომელიმე უკაცურ სახლში იკრიბებოდნენ, რათა გარეშე პირს არ მოესმინა განჩინების შესახებ. აქ მსაჯულები ჯერ მახვშის, როგორც ყველაზე სანდო პირს, სთხოვდნენ, წარმოეთქვა თავისი აზრი, თუ რამდენი უნდა მიესაჯათ მომჩივანისთვის მოპასუხისაგან. მახვშის შემდეგ ხმის უფლება ჰქონდა ასაკით ყველაზე უფროსს და ასე ყველა რიგრიგობით გამოთქვამდა თავის შეხედულებას. როგორც წესი, ძირითადად, ყველას აზრი ემთხვეოდა ერთმანეთს, რადგან ყველა მსაჯულმა კარგად იცოდა, თუ რომელი დანაშაული რა სასჯელს ითვალისწინებდა. შემდეგ ერთ-ერთი მსაჯული იღებდა პაგარა ქვას, მიწას თხრიდა და შიგ ჩაფლავდა ხოლმე. ქვის ჩაფვლა სვანურ იურიდიულ წყობილებაში იმას ნიშნავს, რასაც სხვაგან წერილობითი განაჩენი, ანუ საქმის მოთავება. თუმცა ქვის ჩაფვლა საიდუმლოს შენახვის სიმბოლოც იყო. სანამ მსაჯულები ერთად არ გამოუცხადებდნენ მომჩივან-მოპასუხეს თავიანთ

განაჩენს, მანამდე არცერთ მსაჯულს არ ჰქონდა მისი გამჟღავნების უფლება. რადგან თუ მომჩივანი ან მოპასუხე საჯაროდ გამოცხადებამდე შეიგყობდა განაჩენს, უკმაყოფილო მხარეს ნება ჰქონდა, არ მიეღო ეს გარიგება. ამიგომ ყველა ცდილობდა, საიდუმლო მტკიცედ დაეცვა, თუმცა განჩინების დადგენიდან გამოცხადებამდე ხანდახან მთელი თვე ან წელიწადიც კი გადიოდა. განჩინების დადგენის შემდეგ მსაჯულები მიდიოდნენ ადგილის ეკლესიის კარზე და იქ აგყობინებდნენ მომჩივან-მოპასუხეს განაჩენს. მომჩივან-მოპასუხე მოდიოდა შეიარაღებული. პაპი, რომელსაც წინდაწინვე იბარებდნენ მსაჯულები, გამოასვენებდა ხაგს. ერთ მხარეს ხაგის წინ ჩამწკრივებულად ქუდმოხდილი მსაჯულები იდგნენ, მეორე მხარეს კი ერთიმეორეზე დამორებული მომჩივან-მოპასუხე ოჯახობით, მხოლოდ მამაკაცებით. რამდენიმე წამის შემდეგ მომჩივანი ღმერთს და ხაგს მიმართავდა, დაესაჯა მსაჯულები იმ შემთხვევაში, თუ ისინი სწორად არ აღასრულებდნენ სამართალს. სიტყვის დასრულების შემდეგ მიწიდან ბალახს მოგლეჯდა, ჰაერში გაფანტავდა და კვლავ თავის ადგილს უბრუნდებოდა. ასევე იქცეოდა მოპასუხეც. მომჩივან-მოპასუხის შემდეგ მახვში მიმართავდა, რომ მათ მიერ გამოგანილი განაჩენი კარგად აწონილი და გამორჩეული იყო, რამეც მსაჯულებიც ფიცით ეთანხმებოდნენ. ამის შემდეგ მახვში მომჩივან-მოპასუხეს ერთგულების ფიცს ჩამოართმევდა მათ და მიდიოდნენ თავთავიანთ სახლებში. მსაჯულებიც ორად იყოფოდნენ, ერთი ნაწილი ერთთან მიდიოდა, მეორე ნაწილი – მეორესთან განაჩენის გამოსაგანად. არცერთ მხარეს არ ჰქონდა განაჩენის გასაჩივრების უფლება (იხ. მორვარ, მსაჯულმედიატორები, სვანეთი; მორიგება, სვანეთი).

სასოფლო ყრილობა, სამოგალო კრება, სვანეთი (სვან. ლუხორ) – უზენაესი ინსტანცია სვანურ იურიდიულ წეს-წყობილებაში. ყრილობაში დასწრების უფლება ჰქონდა სამოგალოების თითოეული კომლის ყველა სრულწლოვან ადამიანს, როგორც მამაკაცს, ისე ქალს. სასოფლო ყრილობა დამოუკიდებელი ორგანო იყო, იგი არავის წინაშე არ იყო პასუხისმგებელი. მახვშის თავმჯდომარეობით აგვარებდა ნებისმიერ სამოგალო საქმეს და იღებდა გადაწყვეტილებას, გამოჰქონდა განაჩენი. დანაშაულის შემთხვევაში დამნაშავეს სახლ-კარს უწვავდნენ, სამოგალოებიდან დევნიდნენ ან სიკვდილით სჯიდნენ. სასოფლო ყრილობას ევალებოდა: ა) ქვეყნის გარეთ სამტროდ წასვლის გადაწყვეტა,

ძირითადად ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან საბრძოლველად; ბ) მათი დაბეგვრა და შერიგება; გ) საჭიროების შემთხვევაში კავშირის შეკვრა; დ) ასევე საჭიროების შემთხვევაში მეკომურთა შორის გადასახადის გადანაწილება. ყრილობა სჯიდა და ჯარიმას ახდევინებდა საზოგადოების ყველა წევრს, რომლებიც მამა-პაპათა მიერ დადგენილ წესებს დაარღვევდნენ, ასევე ქურდობისთვის, მელოგინე ქალის დროზე ადრე გამოყვანისა თუ უქმ დღეებში მუშაობისთვის, მეძავობისა და ნათესაობის დარღვევისათვის.

სასოფლო ყრილობას ექვემდებარებოდა სასულიერო წოდებაც. ყრილობა უფლებამოსილი იყო სასულიერო წოდებისთვის სამუდამოდ ჩამოერთმია სასულიერო პირის ღირსება, თუ იგი ვინმეს მოკლავდა ან დაჭრიდა. დროებით შეუჩერდებოდა სტაგუსი მრუშობის შემთხვევაში, ხოლო ჯარიმა ეკისრებოდა სიმთვრალისთვის.

სასჯელი, ათენი – მოდავე მხარეთა მიერ გამოსვლების დასრულების შემდეგ, **დიკასტესებს** განაჩენი გამოჰქონდათ. ასევე ადგენდნენ ისინი სასჯელს. თუ არსებულ **კანონებში** გაწერილი იყო სასჯელის სახეობა, სასამართლო სხდომა განაჩენის გამოგანისთვის მიმდინარე კენჭისყრით სრულდებოდა. თუმცა საკმაოდ ხშირად თითოეული მხარე სასჯელის განსხვავებულ მომას მოითხოვდა. შესაბამისად, გარდებოდა კიდევ ერთი კენჭისყრა, რათა ერთი ან მეორე მხარის მიერ მოთხოვნილი სასჯელი მიეღოთ. პატიმრობას, როგორც სასჯელს, ძალზე იშვიათად მიმართავდნენ. საჯარო ბრალდების საქმეთა შემთხვევებში ყველაზე ხშირი სიკვდილით დასჯა ან ფულადი ჯარიმები იყო. **თერთმეგად** წოდებული **მაგისტრატები** შედამხედველობას უწევდნენ სიკვდილით დასჯას. სიკვდილით დასჯა გულისხმობდა ან მოწამლვას, ან ბრალდებულის ხის ხუნდებით დაბორკვას და ასე დაგოვებას სასიკვდილოდ.

იმ შემთხვევაში, თუ ბრალდებული დადგენილ დროს ჯარიმას არ გადაიხდიდა, ის სახელმწიფოს მოვალე ხდებოდა და მისი ქონება კონფისკაციას ან აუქციონზე გაყიდვას ექვემდებარებოდა. მას მთლიანად ან ნაწილობრივ ჩამოერთმეოდა **მოქალაქის** უფლებები. თუმცა ამისთვის საქმე ისევ და ისევ ბრალმდებელს უნდა აღებრა. კერძო ბრალდების დროს გამარჯვებულ მოდავეს ევალებოდა, რომ მას თავად ამოელო სასამართლოს მიერ დადგენილი ჯარიმა (იხ. **დიკე; გრაფე; დიკასტერიონი**).

სატურნინუს აპულეუსი (Saturninus Appuleius) (ძვ. წ. ?- 100) – **სახალხო გრიბუნი** (103 წ. და 100 წ.), მძაფრი ბრძოლის შემდეგ გააგარა რამდენიმე კანონი **პლებებისა** და ვეტერანების სასარგებლოდ.

საუპატიურო, ხევსურეთი – გადასახადი სამი ძროხის ოდენობით, რომელსაც ქმარი უხდიდა გაუპატიურებულ ცოლს იმ შემთხვევაში, თუ მას პირველსავე წელს მიაგოვებდა.

საუფლისწულო – ფეოდალური მიწისმფლობელობის ფორმა საქართველოში. ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის ეპოქაში საუფლისწულო ერქვა **მეფის** სახასო მამულიდან რომელიმე უფლისწულისათვის გამოყოფილ დროებით სამფლობელოს. XV-XVIII სს-ის სათავადოებში საუფლისწულოს უწოდებდნენ სათავადოს საერთო-სახასო სამფლობელოდან გამოყოფილ ყმა-მამულს, რომელიც ეძლეოდა რომელიმე თავადიშვილის სახლს დროებით მფლობელობაში სარჩოდ და საცხოვრებლად. გარკვეული დროის შემდეგ შესაძლებელი იყო ეს საუფლისწულოები სხვა ოჯახს გადასცემოდა. საუფლისწულოს მფლობელს არც გაყიდვა, არც გააზაგება და არც რაიმე ცვლილების შეგანა შეეძლო სახლის სხვა წევრების უკითხავად. გამონაკლის შემთხვევაში, ეს მხოლოდ სათავადოს სხვა წევრების თანხმობით უნდა მომხდარიყო. საუფლისწულო გამგებლობა და სამართლის წარმოება თავადიშვილის ფუნქციებში შედიოდა. სახლის უფროსს ანუ **თავადს** ხელი არ მიუწვდებოდა საუფლისწულოს შინაურ საქმეებზე. მოგჯერ საუფლისწულოსაც ედო „სახელმწიფო ხარჯი“, რომლისთვისაც პასუხისმგებელი თავადიშვილი იყო. სათავადოში იმდენი საუფლისწულო იყო, რამდენიც ოჯახი.

საუფროსო – საუხუცესო, ოჯახის გაყრისას უფროსი ძმის განსაკუთრებული წილი სამკვიდრო ქონებაში. ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში საუფროსოს გვერდით იხსენიება აგრეთვე საუმცროსო და საშუალო. საეკლესიო მოძღვრების თანახმად, შვილებს თანაბარი სამემკვიდრო უფლება ჰქონდათ, თუმცა ქართულმა ფეოდალურმა სამართალმა ეს დებულება არ გაიზიარა. საუფროსო განსაკუთრებით გავრცელებული იყო თავად-აზნაურთა შორის. სწორედ ამ წრისათვის განსამზღვრავს საუფროსოს აღების წესს „**სამართალი ბაგონისშვილის ვახგანგისა**“ (მ. 100). დავით X-ის განჩინება ბარათაშვილების გაყრის

საქმეს აწესრიგებდა, უფროს ძმას საუფროსოდ „ათისაგან ერთი“ ერგებოდა. ამავე პრინციპით იყოფოდა აგრეთვე „სახლის ჭურჭელი“, მათ შორის, თასები, ჭიქები, „ჩინურები“, ქვაბები და სხვ.

საქონელი – ქონების სახეობა ძველ საქართველოში. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, საქონელი არის უსულო ხვასგაგი, „საყოლელისაგან“ განსხვავებული მოძრავი ქონება. **გიორგი ბრწყინვალის**, ბექას და აღბუღას და **ვახტანგ VI-ის** სამართლის წიგნებში საქონლის შესახებ არაერთ იურიდიულ განმარტებას თუ კანონს ვხვდებით. ძირითადად საქონელი ყველანაირი მოძრავი ქონების აღმნიშვნელად გამოიყენებოდა. ბერძნული სამართლის ქართულ ვერსიაში „უძრავი საქონელიც“ კი იხსენიება.

საქონლის აღება ანუ სამარხი ხარჯები, ხევსურეთი – ნივთიერი საზღაური, როდესაც მკვლეელი სთავაზობდა დამარალებულის ჭირისუფლებს იმ შემთხვევაში, როცა იგი სასიკვდილო ჭრილობას მიაყენებდა ვინმეს, მაგრამ დაჭრილი ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო. თუ დაჭრილი გარდაიცვლებოდა, დამნაშავე ოჯახიანად იხიზნებოდა, შემდეგ კი შუაკაცების მეშვეობით ვალდებული იყო, დასამარხი ხარჯები გაეღო. შუაკაცები სამძიმარს და შესარიგებელ სიგყვებს ეუბნებოდნენ, რის შემდეგაც ჭირისუფლები ხევსურულ გრადიციას გვერდს ვერ აუვლიდნენ და დამარხვის თადარიგს შეუდგებოდნენ. თავდაპირველად დაკლავდნენ ერთ ცხვარს. ასეთი მსხვერპლის შეწირვა სავალდებულო იყო ჭირისუფლისათვის, თუ ამ წესს გადაუხვევდა, ხუთი ძროხით იქნებოდა დაჯარიმებული.

მკვლელს დამარალებულის ოჯახისთვის უნდა მიეგვარა სამი კურაგი, სამი ცხვარი და ლუდის მოსადუღებელი სამი ღიღი ქვაბი. ამ სამი კურაგიდან ერთს ჭირისუფლებისთვის დაკლავდნენ, მეორეს – მამაკაცებისთვის. ამას „სალაშქრო“ ეწოდებოდა, მესამეს კი – ქალებისთვის, ანუ „სადედულოს“. მეოთხე კურაგი მკვლელის ბიძაშვილს უნდა დაეკლა მოკლულის ბიძაშვილისთვის, რომელსაც „სამინშო“ ეწოდებოდა.

სამუდლო ამარის ათავება, ხევი – დამავების წინ ორი მოპირისპირე გვარის მიერ გაღებული მსხვერპლი.

სამძო, ხევსურეთი – ნივთიერი საზღაური, როდესაც ჭირისუფლები ნათესავის დამარხვის შემდეგ სახლში დაბრუნების ნებას აძლევენ გახ-

იზნულ მკვლელს. დამარალებულის ოჯახს უგზავნიან 20 ცხვარს და აყენებენ ადგილობრივი ქერის ლულს.

საწყევარი, ხევსურეთი – ქვის პაგარა კოშკი, რომელსაც კაცის გამხმარი სკორე (ნეხვი) ელო. საწყევარს აგებდნენ, როცა ვინმეს შერცხვენა სურდათ, მაგალითად, საწყევარს უგებდნენ **მძევალს**, რომელიც მძევლობაზე უარს ამბობდა. საწყევარის აგების პარალელურად, ხევსურებმა ძალის ან კაგის ჩამოსრჩობაც იცოდნენ. ორივე ჩვეულება წყევისა და სირცხვილის ნიშანი იყო.

საჭირნახულო – ოჯახის გაყრისას ნაამაგარი პირისათვის მეგი შრომისა და გარჯის ასანამღაურებლად განკუთვნილი განსაკუთრებული წილი გასაყოფ ქონებაში გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში. პირს შეეძლო მოეთხოვა ის ქონება, რისი „ჭირნახულიც“ ჰქონდათ, მათ შორის **ყმა**, მიწა, ნივთი და ა. შ. გარდა გაყრისა, სადავო ქონებაზე გაწეული შრომისათვის საჭირნახულოს განსაზღვრის საკითხსაც სასამართლო წყვეტდა. მაგ., ბალ-ვენახის გაშენებისათვის, ყმაზე ან ნაგებობაზე გაწეული ხარჯებისათვის და ა. შ. გაწეული შრომისა და ხარჯის შესაფასებლად მისი საჭირნახულოს განსაზღვრისათვის საქმის მცოდნე პირებს იწვევდნენ.

საჭურჭლე – ძვირფასეულობა, განძი და სიმდიდრის საცავი, ხაზინა ძველ საქართველოში. გაერთიანებული სამეფოს ხანაში გერმინი საჭურჭლე **სალაროსაგან** განსხვავებულ, სანიადაგოდ სახმარ-სახარჯავ სახელმწიფო ხაზინას აღნიშნავდა, რომლის ცალკეული განყოფილებანი საგანძურებად იწოდებოდა. საჭურჭლეში ფული, „ლარი და ჭურჭელი ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური უსალვინო“, **მეფისათვის** „შემოდლუნებული“ „თუალნი და მარგალიტნი“ ინახებოდა. საჭურჭლე ერთიან დაწესებულებას წარმოადგენდა, თუმცა საგანძურები სხვადასხვა ადგილზე იყო განთავსებული. ქვეყნის მთავარი საჭურჭლე საგახგო ქალაქში – ჯერ ქუთაისში „ქუთაისსა საჭურჭლე“, შემდეგ კი 1122 წ.-დან თბილისში იყო. როდესაც **დავით აღმაშენებელმა** 1122 წ. თბილისი ამირას მპყრობელობისაგან გაათავისუფლა, მან „ქალაქი გფილისი... დაუმკვიდრა შვილთა თვისთა საჭურჭლედ და სახლად საუკუნოდ“. აღმოსავლეთ საქართველოში თბილისის გარდა, სხვაგანაც იყო სახელმწიფო საგანძურები. მაგალითად, „აგენისა საჭურჭლე“, „ციხესა შინა უჯარმისასა“. საჭურჭლე **მეჭურჭლეთუხუცესს** ექვემდებარებოდა. სამო-

ხელეო აპარატს შეადგენდნენ საჭურჭლისა და მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი და მეჭურჭლენი, საჭურჭლის უხუცესი, მუქიბი, მუშრიბი და **მწიგნობარი**. საჭურჭლის შემოსავლებს მეფე განაგებდა. ფულის გარდა, საჭურჭლეში მეფისათვის მირთმეული ძვირფასი განძეულობაც ინახებოდა. ერთიანი სამეფოს დაშლისას სახელმწიფო საჭურჭლეს გაიყო. ეკლესია-მონასტრებს თავიანთი საჭურჭლეები ჰქონდათ.

სახალხო კრება (ἐκκλησία) – ათენური მმართველობის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ინსტიტუტი. სახალხო კრება წარმოადგენდა მამრობითი სქესის ათენელ **მოქალაქეთა** რეგულარულ თავყრილობას, რომელმაც მოისმენდნენ, განიხილავდნენ და კენჭს უყრიდნენ დეკრეტებსა და **კანონებს**. სახალხო კრებაზე მიღებული კანონები ათენური ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს მოიცავდა – დაწყებული საგარეო ურთიერთობის, ფინანსური და რელიგიური სფეროთი და დამთავრებული ისეთი საკითხებით, როგორც იყო, მაგალითად, სამხედრო ხომალდის აღჭურვასთან დაკავშირებული პრობლემები და ა. შ.

დემოკრატიას, არისტოტელეს მიხედვით, ადგილი აქვს მაშინ, როცა „ხალხი ხდება მოვლენათა განმკარგველი“ და როდესაც იგი ახორციელებს ხელისუფლებას „დეკრეტებისა და სამართლის“ მეშვეობით. ხალხის მიერ დეკრეტების მეშვეობით განხორციელებულ მმართველობაში, არისტოტელე, ფაქტობრივად, სახალხო კრების ფუნქციონირებას გულისხმობს (არისტოტელე, ათენელთა სახელმწიფო წყობილება, 41, 1-2).

ათენის სახალხო კრებაზე სიკვების წარმოთქმა ათენის მამრობითი სქესის ყველა მოქალაქეს შეეძლო მისი წარმომავლობისა და ქონებრივი მდგომარეობის მიუხედავად. მოქალაქე რეგისტრირებული უნდა ყოფილიყო სახალხო კრების სიაში თავისი **დემოსის** მიხედვით. არისტოტელეს დროს ახალგაზრდა კაცი ამ სიაში იმის შემდეგ შეჰყავდათ, რაც 18 წლის შესრულების შემდგომ იგი ორწლიან სამხედრო სამსახურს გაივლიდა. სწორედ ამ დროიდან ხდებოდა იგი მოქალაქე. დღესდღეობით არ არის მუსკად დადგენილი, თუ რა იყო ათენის სახალხო კრების პოტენციურ მონაწილეთა რიცხვი. მეცნიერთა გამოთვლებით, ეს რიცხვი 20-30 000 მოქალაქეს შორის მერყეობდა. ბუნებრივია, ჩვეულებრივ, სახალხო კრებას ამდენი ადამიანი არ ესწრებოდა. თუკიდიდესის მიხედვით, პელოპონესის ომის დროს კრებაზე დამსწრეთა რიცხვი, როგორც წესი,

5000 კაცს არ აღემატებოდა (თუკიდიდესი, 8, 72). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი საკითხების განხილვისას კვირუმი 6000 კაცი უნდა ყოფილიყო (ამ კანონის ყველაზე ადრეული დამოწმება ძვ. წ. 363 წ.). სხვადასხვა მიზეზის გამო, ცალკეული ინდივიდისთვის, შესაძლოა, სახალხო კრებაში მონაწილეობის უფლება ჩამოერთმიათ. კრებიდან მისი გაძევების მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო ხაზინის ვალი, ამორიცხვა დემოსის რეესტრიდან, პროსტიტუცია, მშობლების უპატივცემულობა და მათ შენახვაზე უარის თქმა და ა. შ. თუ რომელიმე მოქალაქე დასაბუთებულად თვლიდა, რომ ესა თუ ის პირი არ იყო ღირსი მონაწილეობა მიეღო სახალხო კრებაში, მას შეეძლო ამ უკანასკნელის გულდასმით გამოძიება – **დოკიმასია** მოეთხოვა, რის შემდეგაც საქმე განსახილველად სასამართლოს გადაეცემოდა. სახალხო კრების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნიშან-თვისება სიკვების თავისუფლება გახლდათ, რაც სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო ამ ინსტიტუტის ფუნქციონირებისათვის.

ძვ. წ. IV ს-დან პოლიტიკოს აგირიოსის ინიციატივით სახალხო კრებამ შემოიღო კანონი, რომელმაც თითოეული მონაწილესათვის კრებაზე დასწრების გასამრჯელო დააწესა.

სახალხო კრება გრადიციულად პნიქსის ბორცვის წვერზე, ღია ცის ქვეშ გარდებოდა. მხევედრის დღეს სპეციალური მოხელეები ბორცვის ასასვლელთან ჯებირებს დგამდნენ, რათა კრების წევრები გაემიჯნათ იმ მოქალაქეებისაგან, რომლებიც კრების საყურებლად იყვნენ შეკრებილნი. ცალკეულ შემთხვევაში სახალხო კრება დიონისეს თეატრშიც იმართებოდა.

კრების მუშაობა წლის განმავლობაში დაყოფილი იყო ათ ციკლად – პრიგანეად. თითოეული პრიგანეა 36 დღისაგან შედგებოდა, რომლის განმავლობაშიც კრება ოთხჯერ იყო მოწვეული. ოთხიდან ერთ შეკრებას – „უმაღლესი კრება“ (κυρία ἐκκλησία) ეწოდებოდა. ამ კრებაზე განიხილავდნენ არსებული **მაგისტრატების** თანამდებობაზე დამტკიცებას, საკვებით მომარაგებისა და თავდაცვით საკითხებს. ასევე აცხადებდნენ იმ კერძო საკუთრებათა შესახებ, რომლებიც კონფისკაციას ექვემდებარებოდა და ა. შ. ამის გარდა ცალკეული კრებები კონკრეტული საკითხების გადაწყვეტისათვის იყო განკუთვნილი. ასე მაგალითად, პირველი პრიგანეის მე-11 დღეს მოწვეულ კრებაზე მოქალაქეები კენჭს უყრიდნენ იმას, უნდა მოეხდინათ თუ არა ყველა არსებული კანონის რევიზია; მეექვსე პრიგანეის განმავლობაში გამართულ კრებაზე

განიხილებოდა **ოსტრაციზმოსის** საკითხი, მიმდინარეობდა ინფორმაციის – ე. წ. „**სიკოფანგების**“ წინააღმდეგ არსებული ინფორმაციის მოსმენა, ასევე მსჯელობდნენ იმ ადამიანთა შესახებ, რომელთაც მათთვის დაწესებული საჯარო სამსახურის შეუსრულებლობაში ედებოდათ ბრალი. ძვ. წ. IV ს-ის შუა წლებამდე სახალხო კრებაზე დროდადრო იმართებოდა სასამართლო განხილვა, უპირატესად იმპინჩმენტის – **ეისანგელიას** შესახებ.

უმაღლესი სახალხო კრებისა და რიგით კრებათა გვერდით არსებობდა ე. წ. *σύνκλητοι ἐκκλησίαι* „თავმეყრილი“ (called-together) კრებები, რომელთა მნიშვნელობა არ არის მუსგად დადგენილი. წყაროებში ის მოგიერთ შემთხვევაში საგანგებო კრების მნიშვნელობით არის ნახმარი, თუმცა სხვა შემთხვევაში ეს კრება უფრო უეცრად დანიშნული კრების მთაბეჭდილებას გოვეს.

ძვ. წ. V ს-ში სახალხო კრებას **პრიგანისები** იწვევდნენ. თუ ხმის მიცემა რომელიმე საკითხზე კენჭებით წარმოებდა, მაშინ პრიგანისები კენჭებს არიგებდნენ. შემდეგ კრების თავმჯდომარეს – **ეპისტაგესს** წილის ყრით ირჩევდნენ პრიგანისების რიგებიდან. ის ამ მოვალეობას ერთი დღის მანძილზე ადასრულებდა. ყოველ ახალ კრებაზე ახალი თავმჯდომარე იყო არჩეული. არისგოგელეს დროისთვის კრების მოწვევის და ჩაგარების პროცედურა გართულდა. **ბულეს** თავმჯდომარე – ეპისტაგესი თითოეული შეკრებისათვის 9 **პროედროსს** ნიშნავდა. ისინი ბულეს იმ წევრებიდან იყვნენ შერჩეულნი, რომელნიც იმ მომენტისათვის პრიგანისებად არ მსახურობდნენ. შემდგომ პროედროსებიდან ირჩეოდა სხდომის თავმჯდომარე – ეპისტაგესი. პროედროსები წარმართავდნენ სხდომებს – წყვეტდნენ როდის უნდა დაეყენებინათ ესა თუ ის საკითხი ხმის მისაცემად და როდის უნდა შეეწყვიტათ დისკუსია. სახალხო კრება ასევე ირჩევდა გრამაგეფსს, რომელსაც დოკუმენტები ხმამაღლა უნდა წაეკითხა.

კრება რიგულური მსახურებით იწყებოდა: გარდებოდა მსხვერპლშეწირვა, მაცნეები ლოცვის აღვლენას აცხადებდნენ. შემდეგ მაცნეები წყველას უგზავნიდნენ იმ პირებს, რომლებიც კრების შეცდომაში შეყვანას შეეცდებოდნენ. ამ პროცედურათა შემდეგ მაცნე სვამდა კითხვას: „ვის სურს სიგყვა?“, რის შემდეგაც სახალხო კრება გახსნილად ცხადებოდა.

კრების დღის წესრიგი გარკვეულწილად რეგულირდებოდა ურთიერთობის იმ სისგემით, რო-

მელიც კრებასა და ბულეს შორის არსებობდა. ყველა მნიშვნელოვან დეკრეტს სახალხო კრება იღებდა. ცალკეულ შემთხვევებში, მას შეეძლო ბულეს გარეშეც ემოქმედა. ასე მაგალითად, სახალხო კრება დამოუკიდებლად მოქმედებდა ყოველ პრიგანიაში გამართულ უმაღლეს კრებაზე, ასევე წლის დასაწყისში მოწვეულ მეხვედრაზე, როდესაც არსებულ კანონებს უყრიდნენ კენჭს. მაგრამ, უმთავრესად, სახალხო კრება და ბულე ერთობლივად მუშაობდნენ. სახალხო კრებას არ შეეძლო კენჭი ეყარა იმ საკითხებისათვის, რომლებიც პრიგანისებს არ ჰქონდათ დღის წესრიგში შეგანილი და, თავის მხრივ, პრიგანისებსაც არ შეეძლოთ დაეყენებინათ ესა თუ ის საკითხი დღის წესრიგში, თუ იგი თავდაპირველად ბულეს არ ექნებოდა განხილული. ბულეს უნდა დაემტკიცებინა პრობულევმა – რემოლუცია, შემდეგ კი იგი სახალხო კრებისათვის უნდა გაეგზავნა. როგორც კი რემოლუცია სახალხო კრებაზე მივიდოდა, ის ხდებოდა ფსეფისმა – *ψήφισμα* – „ანუ საგანი, რომლისთვისაც ხმა უნდა მიეცათ“.

ხმის მიცემა სახალხო კრებაზე უმთავრესად ხელის აწევით წარმოებდა, თუმცა მოგჯერ ფარულ კენჭისყრასაც ჰქონდა ადგილი. კრება დეკრეტებს – ფსეფისმებს ხელის აწევით იღებდა, მაგრამ სულ ცოგა ძვ.წ. IV ს-ში მაინც დეკრეტები კანონების თანაფარდნი არ იყვნენ. კანონები მიიღებოდა უფრო დიდი დროით, იყვნენ უფრო ზოგადი, და, შესაბამისად, მათი მიღება უფრო რთული იყო. ასე მაგალითად, 6000 მოქალაქის ხმა იყო საჭირო, რათა ამა თუ იმ პირისათვის მოქალაქეობა ჩამოერთმიათ.

მართალია, სახალხო კრება კანონების შედგენაში იყო პასუხისმგებელი, მაგრამ იგი პირდაპირ არ იღებდა და არც აუქმებდა მათ, როგორც ამას დეკრეტების შემთხვევაში აკეთებდა. სხვადასხვა კატეგორიის კანონთა რაგიფიკაციისთვის სახალხო კრება პირველი პრიგანისის მე-11 დღეს იმართებოდა. თუ კრება გამოხატავდა უკმაყოფილებას რომელიმე კატეგორიის კანონთა მიმართ, მაშინ ამ პრიგანისის უკანასკნელ სხდომაზე ამ კანონთა განხილვა უნდა მომხდარიყო. იმ შემთხვევაში, თუ განხილვის დროს გაირკვეოდა, რომ კანონები შესაცვლელი იყო, მაშინ ამის შემდეგ გამართულ მესამე მეხვედრაზე კენჭი უნდა ეყარათ კანონმდებელთა საბჭოს დასანიშნად, რომელიც ამ კანონთა შესახებ უკვე საბოლოო გადაწყვეტილებას გამოიგანდა. ამ კანონმდებლებს **ნომოთეტესები** ეწოდებოდათ (იხ. **კანონი**).

სახალხო კრების ერთ-ერთი უმთავრესი ფუნქცია საჯარო მოხელეების – **მაგისტრატების** არჩევა იყო. კრება ირჩევდა **სტრატეგოსებს**, ასევე სხვა სამხედრო მოხელეებს – ჰიპარქოსებს, ფილარქოსებს და გაქსიარქოსებს. ამით გარდა სახალხო კრებაზე არჩეული იყვნენ **გამბიასები** – ხაზინადრები, ხომალდთა ინჟინრები, **თეორიკონის** ფონდის მელამხედველები, მსხვერპლშეწირვათა ჩაგარებაზე პასუხისმგებელი მაგისტრატები. კანონის მიხედვით, მოქალაქეს ამა თუ იმ თანამდებობის დაკავება მხოლოდ ერთხელ შეეძლო, თუმცა, როგორც ეს წყაროებიდან ჩანს, ერთი და იმავე მოქალაქეს შეიძლება რამდენიმე თანამდებობა ერთდროულად სჭეროდა.

სახალხო კრება განსაზღვრავდა სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკას – ირჩევდა ელჩებს, ავგაენიდა ელჩობებს, განიხილავდა სხვა სახელმწიფოსთან ჩაგარებულ მოლაპარაკებათა შედეგებს. კრებაზე ხდებოდა სამოკავშირეო ხელშეკრულებათა რაგირიკაცია. აქვე მიიღებოდა ომის დაწყებისა თუ მავის დადების გადაწყვეტილებები.

სახალხო კრება უფლებამოსილი იყო არაათენელისათვის მოქალაქეობა მიენიჭებინა, **პოლისისათვის** გაწეული სამსახურისთვის მოქალაქე ოქროს გვირგვინით შეემკო, შეეძლო მოქალაქე გადასახადებისაგან გაეთავისუფლებინა.

კრება განიხილავდა რელიგიის სფეროსთან დაკავშირებულ საკითხებს, ბრალდებებს, რომლებსაც ცალკეულ პიროვნებებს არაღვთისმოშიში ქმედებების გამო უყენებდნენ. მას ეხებოდა რელიგიის სფერო, რამდენადაც დემოკრატია აფინანსებდა სახალხო დღესასწაულებს, რომლებიც ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენდნენ როგორც სამოქალაქო მოვლენას, ისე ღმერთების სადიდებლად მიმართულ რელიგიურ მსახურებას. რელიგიასა და კულტმსახურებასთან დაკავშირებული ეს საკითხები რეგულარულად განიხილებოდა დიონისეს თეატრში გამართულ სახალხო კრებაზე ქალაქის დიონისიების ჩაგარების შემდეგ.

სახალხო კრების უფლებამოსილება ფინანსურ სფეროსაც ეხებოდა. ასე მაგალითად, კრება განსაზღვრავდა ღარიბი მოქალაქეებისათვის დახმარების მიცემის საკითხს, წყვეტდა ნამაგი თანხების განკარგვის პრიორიტეტებს, ადგენდა სამხედრო საქმესთან დაკავშირებულ ბიუჯეტს. კრებაზე გამოითქმოდა ბრალდებები სახელმწიფო ხაზინის გაფლანგვასთან თუ სხვადასხვა ფინანსურ მაქინაციებთან დაკავშირებით და გამოიციმოდა დეკრეტები ამ საქმეებზე სპეციალური გამოძიების ჩასაგარებლად.

ზემოთ ჩამოთვლილ სფეროთა გარდა, სახალხო კრებას შეეძლო მიეღო დეკრეტი ყველა იმ საკითხის შესახებ, რომელთაც მას პრობულებმის სახით ბუღე გადასცემდა. ცალკეულ შემთხვევებში ნომოთეტებსაც შეეძლოთ კრებისათვის განსახილველად წარედგინათ სპეციფიკური საკითხები, როგორებიც იყო ეისანგელია, მთავარსარდლების აუდიტი. მათ შეეძლოთ მოეთხოვათ კრებისთვის, რომ მას საქმე აღედრა სასამართლოში არასწორი კანონმდებლობის გამო. თავის მხრივ, **არეოპაგსაც** გააჩნდა უფლებამოსილება სახალხო კრების წინაშე განსახილველად გამოეგანა ესა თუ ის საკითხი, ასე მაგალითად, მოხსენება პნიქსის ბორცვზე კერძო რემიდეციების მშენებლობის შესახებ. მეორე მხრივ, როცა ჩვენ წყაროში ვკითხულობთ, რომ სახალხო კრებას მიუღია კანონი გემის წინამძღოლის ქმედების თაობაზე, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ გემების მართვის რეგულირება სახალხო კრების მიმდინარე დღის წესრიგის ნაწილი იყო. ეს ნიშნავს მხოლოდ იმას, რომ ეს კონკრეტული საკითხი საკმარისად მნიშვნელოვნად ჩაითვალა სახალხო კრებისათვის და ნომოთეტებსებისათვის, რომ იგი ერთ კონკრეტულ შემთხვევაში განეხილათ.

სახალხო გრიბუნი (tribunus plebis) – რომის რესპუბლიკაში მაგისტრატურა, რომლის ამოცანა იყო **პლებსის** ინტერესების დაცვა **პაგრიციების** ხელყოფისაგან. სახალხო გრიბუნის უმნიშვნელოვანესი უფლება იყო ვეტოს უფლება **მაგისტრატების** ან **სენატის ინტერკუსია** ნებისმიერ გადაწყვეტილებაზე და **სახალხო კრების** მოწვევა (იხ. **გრიბუნი**).

სახალხო გრიბუნები (Tribuni plebis): – 1) **I სეცესიის** შემდეგ (ძვ. წ. 494 წ.) **პაგრიციებმა პლებსს** დაუთმეს და სახალხო გრიბუნების არჩევას დათანხმდნენ. სახალხო გრიბუნებს პაგრიციებისა და **კონსულებისაგან** პლებსის დაცვა ევალებოდათ. თავდაპირველად სახალხო გრიბუნები 2 ან 5 იყო, ძვ. წ. 457 წ-ს კი მათი რიცხვი 10-მდე გაიზარდა. პაგრიციები დათანხმდნენ ერთი პირობით, ერთი და იგივე პირი ორჯერ არ უნდა არჩეულიყო. სახალხო გრიბუნების მოვალეობები თავდაპირველად შემზღუდული იყო, მაგრამ მალე გაფართოვდა და გაძლიერდა, რასაც ხელი შეუწყო მათმა **ხელშეუხებლობამ**. აღრინდელი და ერთადერთი მათი უფლება იყო პლებსის დახმარება (auxilium), შემდგომში კი პაგრიციების დაცვის უფლება, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ მათ შეეძლოთ აეკრძალათ (veto, intercedo, prohibeo) თანამდებობის პირების ან სენატის

ქმედება ცალკეული პიროვნებების მიმართ. სახალხო გრიბუნების აკრძალვა (veto), რომელიც სასამართლო გარჩევას ეწინააღმდეგებოდა, შესაძლებელი იყო მათი თანამდებობაზე ყოფნის პერიოდში; თუ მათი შემკვიდრე არ ჩაერეოდა საქმეში, გარჩევის განახლება შეიძლებოდა. ვისაც მსგავსი დახმარება ესაჭიროებოდა, უნდა მოეხმო სახალხო გრიბუნებისთვის (appellare), ისინი იკრიბებოდნენ, საქმეს განიხილავდნენ და იღებდნენ გადაწყვეტილებას (**დეკრეტი**), სადაც ან დახმარებას ან არდახმარებას ეთანხმებოდნენ; 2) ამ დახმარების (auxilium) უფლებიდან მალე განვითარდა სახალხო გრიბუნების ჩარევის უფლება ყველა ადმინისტრაციულ ღონისძიებასა და თანამდებობის პირების (კონსულები, **ცენზორები** და სხვა გრიბუნების) ქმედებებში, **სენატის დადგენილებებსა** და **კომიციაში** შესაგან ყველა წინადადებაში. სახალხო გრიბუნებს ზოგჯერ თანამდებობის პირების არჩევნებიც კი გადაჰქონდათ; 3) სენატთან დაკავშირებით გრიბუნები ჯერ არავითარი უფლებით არ სარგებლობდნენ, მაგრამ სენატის დადგენილებაში ჩარევის უფლებასთან ერთად მათ მიიღეს უფლება დასწრებოდნენ სენატის სხდომებს. თავდაპირველად ისინი კურიის შესასვლელში ისხდნენ. სახალხო გრიბუნებმა თანდათანობით ხელში ყველა საქმეში ჩარევის უფლება ჩაიგდეს, რის გამოც **ცენზორებმა** პირველივე არჩევისას (lectio) სენატში ყველა ყოფილი გრიბუნი მიიღეს; 4) სახალხო გრიბუნებს უფლება, მოეწვიათ კრება და წარემართათ სხდომები, თავიდანვე ჰქონდათ, მაგრამ ბევრად უფრო მნიშვნელოვანი იყო მოპოვებული უფლება, მოეწვიათ გრიბუნების **კომიცები** (comitia tributa) და ეხელმძღვანელათ მათთვის, განსაკუთრებით **leges Valeria, Publilia** და **Hortensia**-ს შემდეგ. ამ სხდომებზე არა მარგო ბევრს თანამდებობაზე ირჩევდნენ და ასამართლებდნენ, არამედ სერიოზულ საქმეებზე ბჭობდნენ და ხმას აძლევდნენ უმნიშვნელოვანეს კანონებს; 5) სახალხო გრიბუნებმა უფლება დაენიშნათ ჯარიმა დაუმორჩილებლებისათვის ან დაეპატიმრებინათ მოქალაქეები (თანამდებობის პირებიც) მალე მიიღეს და ამ უფლებით ხშირად არასამართლიანად სარგებლობდნენ (კონსულებსაც კი ციხეში სვამდნენ ან მუქარით მორჩილებას აიძულებდნენ); 6) სახალხო გრიბუნები ყოველწლიურად გამოსცემდნენ განკარგულებებს (**ელიქტი**), რომლებშიც, განსაზღვრავდნენ, როდის უნდა აღესრულებინათ თავიანთი დახმარება. მათ აუსპიციების ჩაგარების უფლება თავიდან არ ჰქონდათ, შემდგომში ეს უფლებაც მიიღეს, მაგრამ ნაკლებ საზიემო შემთხვევები-

სას. თავიდან, როცა ისინი ეწინააღმდეგებოდნენ კონსულების, სენატის და პატრიციების ძალაუფლებას, სახალხო გრიბუნების როლი მხოლოდ კეთილმყოფელი იყო, მაგრამ როცა გრიბუნებმა თავისი უფლებების ბოროტად გამოყენება დაიწყო, რომაულ სახელმწიფოს დიდი საფრთხე დაემუქრა. გრიბუნატის (გრიბუნის თანამდებობის) კანონიერი შემზღვევები – გრიბუნებს მორის ერთიანობის აუცილებლობა (ერთიც რომ წინააღმდეგი ყოფილიყო, გადაწყვეტილება არ მიიღებოდა) – საკმარისი არ იყო; **დიქტატორის** არჩევაც თავის მიზანს არ აღწევდა მას შემდეგ, რაც მის წინააღმდეგ **პროვოკაცია** იყო ნებადართული; ამიგომ **სულამ**, რომელიც გრიბუნატს გირანული და ოხლოკრატული განზრახვების საშინელ იარაღად მიიჩნევდა, იგი **ოპტიმატების** სასარგებლოდ გარდაქმნა. მის მიერ ძვ. წ. 80 წ-ს გამოცემულმა კანონმა **lex Cornelia de tribunicia potestate** თითქმის სრულიად მოსპო გრიბუნატს; მან შემზღვა გრიბუნის უფლება, იგი განისაზღვრა გრიბუნების კომიცებში კანონების შეთავაზებითა და სენატის თანხმობით სასამართლოში მიცემის უფლებით; ყოფილ გრიბუნებს აუკრძალა რაიმე კურულის თანამდებობის დაკავება, ამით მოსპო ის საგყუარა, რომელიც გრიბუნატს პავივმოყვარე დემოკრატებისათვის ჰქონდა. სულას სიკვდილისთანავე დაიწყო გრიბუნატის აღდგენის მცდელობა; ჯერ წარუმატებლად, მაგრამ უკვე ძვ. წ. 75 წ-ს **lex Aurelia**-ს კანონის თანახმად, გრიბუნებს დაუბრუნდათ უფლება **კონსულის** თანამდებობაზე არჩეულიყვნენ; 5 წლის შემდეგ კი, ძვ. წ. 70 წ-ს, **პომპეუსმა** და კრასუსმა, რომლებსაც გრიბუნატს თავიანთი გეგმებისათვის სჭირდებოდათ, იგი მთელი თავისი ძალით აღადგინეს. ამის შემდეგ გრიბუნატს სულამდელ გზას გაჰყვა. იმპერატორების ეპოქაში გრიბუნის ძალაუფლება იმპერატორის **უფლების** ღერძს წარმოადგენდა და თუმცა გრიბუნები კვლავ იყვნენ, მაგრამ მნიშვნელობა დაკარგული ჰქონდათ, **სასამართლოში** მათი დახმარების უფლება იმპერატორის ინსტანციით შემოიფარგლებოდა. სენატში ადგილი და ჩარევის უფლება შეინარჩუნეს, მაგრამ საურავის დადების უფლება ძალიან შეუმცირდათ. სამაგიეროდ, მათ მიიღეს ავგუსტალიების მოწყობა, გრიბუნატისათვის საჭირო პირობები და არჩევნები. ეს თანამდებობა ხელმისაწვდომი იყო პლესისთვის, ამასთანავე მხოლოდ თავისუფალი **მოქალაქეებისათვის**, რაც იმპერატორთა ეპოქაში ყოველთვის არ სრულდებოდა. გრიბუნის ასაკი დაწესებული არ იყო, მაგრამ ჩვეულებისამებრ ადრე მათ უნდა სჭეროდათ **კვესტორისა** ან **პლესების ედილის**

თანამდებობა, ხოლო სულას დადგენილებით, როცა სენატორებისაგან უნდა არჩეულიყვნენ, კვესტორებისა – მაინც. პირველი გრიბუნი არჩეულ იქნა წმინდა მთაზე, **lex Publilia**-ს შემდეგ კი ძვ. წ. 471 წ-ს არჩევნები გრიბების კომიციებში გარდებოდა; ამ თარიღებს შორის მონაკვეთის შესახებ არაფერია ცნობილი. თანამდებობას ისინი 10 ღვეკებერს იჭერდნენ, მანამდე არჩევითი კომიციები გარდებოდა.

სახე, სვანეთი (ბერძნ. აგორა, რომ. ფორუმი) – საჯარო ადგილი, სადაც სამოგადოება თავს იყრიდა **მახვიის** ასარჩევად, ან გადასაწყვეტად რაიმე საქმისა, რომელიც სახალხო ყრილობას ეხებოდა.

სახელმწიფო მეურნეობა – მეფეების ხანაში **სერვიუს გულიუსამდე** სახელმწიფო ხარჯები სამეფო მიწების შემოსავლებით იფარებოდა, მაგრამ ამასთანავე **რომის მოქალაქეებისაგან** ითხოვდნენ პირად მონაწილეობას სამოგადოებრივი მშენებლობის დროს. ამის გარდა თითოეული ოჯახის უფროსი (**Paterfamilias**) იხდიდა სულალობის გადასახადს (**tributum in capita**). ამ გადასახადებით იფარებოდა განსაკუთრებული ხარჯები. ეს გადასახადი წარსულს ჩაბარდა **სერვიუს გულიუსის** მიერ ცენზის შემოღებისთანავე, რადგან მოხდა ჩანაცვლება ახალი გადასახადით (**გრიბუტუმი** – **tributum ex censu**), რომელიც მოქალაქეთა მაგერიალური მდგომარეობის პროპორციულად ინიშნებოდა. ეს გადასახადები, ბუნებრივია, მძიმედ აწვა მოსახლეობას, თან იმასაც თუ გავითვალისწინებთ, რომ კრიტიკულ სიტუაციებში მას ემატებოდა განსაკუთრებული გადასახადი – **tributum temerarium**. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფო მზად იყო მოსახლეობიდან ამოღებული ფული უკან დაებრუნებინა, თუ ამის შესაძლებლობას ომში მოპოვებული ალაფი იძლეოდა. გარკვეინიუს ამაცმა დროებით, სერვიუს გულიუსის მიერ შემოღებული გადასახადის გვერდის ავლით, დააწესა ისევ **tributum in capita**. არსებობდა **მეფეების** ხანიდან მოყოლებული სხვა გიპის გადასახადებიც – ვექტიგალია. მაგ., ნავსადგურის საბაჟო გადასახადი – **portoria**. ეს გადასახადი იმ დროიდან მოქმედებდა, როდესაც დაარსდა ოსტიის ნავსადგური და გადასახადი დაწესდა მარილზე.

რესპუბლიკის ხანის დასაწყისში სახელმწიფომ თავის თავზე აიღო მარილის გაყიდვა, რისი მემკვიდრეობითაც ფასმა მარილზე დაიკლო და ღარიბმა მოსახლეობამ შევება იგრძნო. ამის გარდა

პლებსი განთავისუფლებული იყო ნავსადგურის გადასახადისაგან და გრიბუტუმისაგან, რის გამოც პლებეების ურთიერთობა **პაგრიციებთან** მეტ-ნაკლებად დარეგულირდა.

სახელმწიფო ხარჯები რესპუბლიკის პირველ ხანებში გაიზარდა სახელმწიფოს გერიგორი-ალური გამრდის ხარჯზე. ამას ემატებოდა დანამაგი ხელფასზე (**სტიპენდია** – **stipendium**).

სახელმწიფო ბიუჯეტის შევსების სერიოზულ წყაროდ იქცა **ager publicus** (სახელმწიფო მიწა), ამასთანავე ახლად დაპყრობილ ხალხს თანხა უნდა შეეგანა **ხამინაში** მდიდარ სამხედრო ალაფთან ერთად (მათ შორის გყვეები). **ager publicus**-დან შემოსული თანხა ამ პერიოდში უკვე იმდენად დიდი იყო, რომ თავისუფლად ფარავდა სახელფასო ხარჯებს. ყველა დაპყრობილი ხალხი ვალდებული იყო გადაეხადა ხარკი და ამასთანავე თავისი საძოვრებიდან და გყვეებიდან მეათედი (**decuma**) და სპეციალური გადასახადი სკრიპტურა – **scriptura**. ამ გადასახადებს აგროვებდნენ პუბლიკანები (**publicani**).

მას შემდეგ, რაც რომის ძალაუფლება გასცდა იგალიას, გაიზარდა ხარჯებიც: აუცილებელი გახდა შორეულ პუნქტებამდე გზების გაყვანა, რომის შემოგარენის სახეზე მრუნვა, ღმერთების მიმართ, რომლებიც რომის მიმართ კეთილგანწყობას გამოხატავდნენ, ყურადღების გამოჩენა – გაძრების აგება, თამაშების მოწყობა. აუცილებელი იყო წახალისების მიზნით გამორჩეული მოქალაქეების და ჯარისკაცების დაჯილდოვება. ამასთანავე აუცილებელი იყო უღარიბესი მოსახლეობის დაპურება. ამ მოსახლეობის რიცხვი კი კატასტროფულად იმრდებოდა. მათ ურიგებდნენ ხორბალს, ან დაბალ ფასად აძლევდნენ.

იგალიის მიერ წარმოებული ხორბალი საკმარისი აღარ იყო. ამისთვის მიმართავდნენ სიცილიასა და აფრიკას. სწორედ ამ პერიოდიდან **პროვინციებმა** ძველი იგალიკური მოკავშირეების ადგილი დაიკავეს, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ისინი რომის მოქალაქის თანაბარი უფლებებით აღჭურვეს. უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა გადასახადი ერთად, რომელსაც პროვინციის მცხოვრებლები იხდიდნენ, ჩამოუვარდებოდა მაინც იმ გადასახადს, რომელსაც ისინი თავიანთ მეფეებს აძლევდნენ. შესაბამისად, გადასახადები არ ამძიმებდა პროვინციის მოსახლეობის მდგომარეობას, მაგრამ იმ პუბლიკანების და ჩინოვნიკების თავგასულმა მოქმედებებმა გადასახადების აკრეფისას, რომლებიც შეპყრობილები იყვნენ გამდიდრების სურ-

ვილით, პროვინციები ეკონომიკურად ძალიან დასცა.

რომის სახელმწიფოს შემოსავლის კიდევ ერთ სერიოზულ წყაროს წარმოადგენდა მალაროები, რომლებიც აღრე მეფეებს ეკუთვნოდათ. მიუხედავად ხაზინის შევსების საშუალებების არსებობისა, ქვეყნის ისტორიაში დგებოდა წუთები, როდესაც კრიტიკული ვითარების გამო რომი კარგავდა გერიგორიებს (მაგ., პანიბალთან ბრძოლაში), აუცილებელი იყო ლეგიონების დიდი რაოდენობის სრულ მზადყოფნაში ყოლა (24 ლეგიონი). ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ წესდებოდა ორმაგი გრიბუგუმი და ამის გარდა განსაკუთრებული გადასახადი ფლოგის შესახად. მიმართავდნენ სახელმწიფო სესხებსაც, მაგ., როდესაც გამოჩნდა ფილიპე მაკედონელი, კრედიტორს გირაოდ ეძლეოდა სახელმწიფო მიწები. ომის წარმატებით დასრულების შემთხვევაში სახელმწიფო ხაზინაში ისეთი შემოსავალი შედიოდა, რომელიც თავისუფლად ფარავდა როგორც სახელმწიფო ვალს, ისე ომის ხარჯებსაც. იყო შემთხვევები, რომ სამხედრო ალაფის დიდი რაოდენობის გამო რომის მოქალაქეებს ღრობით ათავისუფლებდნენ გრიბუგუმისგან (მაგ., ძვ. წ. 168 წ.). **Lex Thoria**-ს მიხედვით (ძვ. წ. 107 წ.) აიკრძალა მეთაურის აკრეფა სახელმწიფო მიწიდან, მაგრამ ამ შემთხვევაში არა დიდი შემოსავლების არსებობის გამო, არამედ **პატრიციების** ინტერესებიდან გამომდინარე. ძვ. წ. 61 წ. მეგელუსის მიერ გაუქმდა საბაჟო გადასახადები (portoria), თუმცა პროვინციებში ეს გადასახადი განაგრძობს არსებობას. არსებობდა გადასახადის გიპი – ვიკესიმა (vicesima manumissionum), რომელიც შედიოდა სპეციალურ ხაზინაში (aerarium sanctius) და გათვალისწინებული იყო შავი ღლისთვის (მეორე სახელწოდება aurum vicesi marium).

რესპუბლიკის ხანაში ფინანსებს განკარგავდა **სენატი**, რომელიც ყველა სახელმწიფო შემოსავალს აკონტროლებდა. **ცენზორები** მხოლოდ ადგენდნენ ბიუჯეტს, **კვესტორები** ანგარიშობდნენ, მაგრამ ერთნიც და მეორენიც დამოკიდებულნი იყვნენ სენატზე. მხოლოდ იმპერატორის ღროს დაიწყო შემოსავლების და გასავლების მუსკი დათვლა და მისწრაფება იყო ერთი: შემოსავალს გასავალი მთლიანად უნდა დაეფარა. პროვინციათა დაბეგვრის საკითხი რესპუბლიკის ბოლო წლებში მეგ-ნაკლებად დაბრეგულირა **კეისარმა**, შემდგომ რა გამგებლების და ჩინოვნიკების აღვირახსნილი მოქმედება გადასახადების აკრეფისას. **ავგუსტუსმა** საბოლოო წესრიგი დაამყარა ამ სფეროში – პროვინციის

მცხოვრებლებისაგან ორ გადასახადს კრეფდნენ: მიწის გადასახადს და სულადობის გადასახადს. სულადობის გადასახადს მკაცრად დადგენილი ცნების და მოსახლეობის აღწერის სიების მიხედვით იღებდნენ, მიწის გადასახადს კი მიწის კადასტრის მონაცემთა საფუძველზე. მიწის გადასახადის აკრეფა იმ შემთხვევაშიც გრძელდებოდა, როდესაც მიწა პროვინციის მცხოვრებლის ხელიდან რომის მოქალაქის ხელში გადადიოდა. პროვინციები სხვადასხვანაირად იბეგრებოდა. უხდიდნენ რომს ხორბლის მოსავლის მეთაურს და სხვა პროდუქტის მეხუთედს. მოსავლის აკრეფას კურირებდნენ პუბლიკანები. ისინი კრეფდნენ მოსავალს და 5 წლის განსამღვრულ თანხას იხდიდნენ წინსწრებით (lustrum) ან თემი უხდიდა ფულით გადასახადს კვესტორებს, რომლებიც ამასთანავე აგროვებდნენ სულადობის გადასახადს (tributum in capita). ნაგურით ბეგარას ეწოდებოდა ვექტიგალი (vectigal incertum), ფულით – vectigal certum, stipendarum. ღრითა განმავლობაში ნაგურით გადასახადი თითქმის მთლიანად ჩაანაცვლა ფულადმა გადასახადმა. მხოლოდ ეგვიპტე და აფრიკა იყო ვალდებული მოეწოდებინათ რომისთვის ხორბალი განსამღვრული რაოდენობით. მიწის გადასახადი უდრიდა შემოსავლის 2-5%. **ვესპასიანემ** გაზარდა გადასახადი, ხოლო ზოგიერთ პროვინციაში გააორმაგა კიდევ.

ავგუსტუსმა აკრძალა ყველანაირი დამატებითი გადასახადების აკრეფა პროვინციებში, რისთვისაც დაადგინა, რომ პროვინციის მოსახლეობას განსამღვრული რაოდენობის გადასახადი უნდა გადაეხადა ადგილობრივი ჩინოვნიკებისათვის. ეს, რა თქმა უნდა, შეება იყო პროვინციელებისათვის, მაგრამ მხოლოდ გარკვეულწილად. ამის გარდა პროვინციებიდან შემოდიოდა მალაროების შემოსავალიც (metalla – ეს სიგყვა არა მარტო ლითონს გულისხმობდა, არამედ მარმარილოს, ქვამარილს, კირქვას და სხვ.). ეს მალაროები ჯერ კიდევ რჩებოდა ინდივიდების მფლობელობაში, თუმცა ნათელია გენდენცია ამ მალაროების სახელმწიფო საკუთრებაში გადასვლისა.

სახელმწიფო მალაროები განსამღვრულ თანხად იჯარით გადაეცემოდათ: ახალი კართაგენის ვერცხლის საბადოები ყოველდღიურად იძლეოდნენ დაახლოებით 25000 დრაქმას, ოქროს მალაროები (პალისისის, ასგურიის, ლუმიგანიის) ყოველწლიურად იძლეოდნენ 4 1/2 - 5 1/2 მილიონს გადასახადის სახით.

საბაჟო გადასახადს მოსახლეობა იხდიდა არა მარტო ნავსადგურებში, არამედ ქალაქის შემო-

სასველში. საბაჟო გადასახადი გადასახადთა სისტემაში საკმაოდ სოლიდური რაოდენობით იყო წარმოდგენილი. იმპორტულ საქონელზე საბაჟო გადასახადი შეადგენდა 2 1/2 %, ფუფუნების საგნებზე, რომლებიც ინდოეთიდან მოჰქონდათ – 25%. პროვინციებში ამ გადასახადის აკრეფაც ხელში ჩაიგდეს მოიჯარე-შემსყიდველებმა სამარცხვინოდ მგაცებლური სისტემით (immodestia). **ნერონის** პერიოდში იმდენად ბევრი საჩივარი შემოდიოდა გადასახადის ამ ფორმასთან დაკავშირებით, რომ იმპერატორმა გადაწყვიტა საბაჟო გადასახადი გაეუქმებინა მთელი სახელმწიფოს მასშტაბით და მხოლოდ სენატმა აიძულა და დაარწმუნა იგი უარი ეთქვა თავის წამოწყებაზე.

ავგუსტუსმა შემოიღო *vicesima hereditatum et legatorum* – ანუ გადასახადი დაწესებულ მემკვიდრეობაზე, განსაკუთრებით იმ მემკვიდრეებისათვის, რომლებიც მოანდერძის სისხლით ნათესაობას არ წარმოადგენდნენ. აღსანიშნავია, რომ ანდერძის მიღებული ფორმა გულისხმობდა მასში მეგობრების მოხსენიებასაც, რაც ნათელს ხდის, რომ თითოეული მემკვიდრისაგან აკრეფილი თანხა სერიოზულ კაპიტალს წარმოადგენდა.

ავგუსტუსმა დაადგინა საბაჟო გადასახადი ყველა ნივთზე (*centesima rerum venalium*), რომლებიც გასაყიდად გამოჰქონდათ რომსა და იტალიაში. ტიბერიუსმა ეს გადასახადი 1/2 პროცენტამდე დაიყვანა, რადგანაც კაპადოკიის შემოერთებამ რომის სახელმწიფო ხაზინა გაზარდა, მაგრამ მოგვიანებით საბაჟო გადასახადი ისევ გაიზარდა. ეს გადასახადები ძირითადად ხმარდებოდა საბრძოლო ოპერაციების ხარჯების დაფარვას (*aerarium militare*). მონის გაყიდვიდან გადასახადი 2-4 % შეადგენდა.

განსაკუთრებული შემოსავლებიდან უნდა აღვნიშნოთ: 1) **მემკვიდრეობა** და **ლეგატუმი** (*legatum*), რომელიც იმპერატორს ანდერძით გადაეცემოდა. თავიდან ამას იმპერატორისადმი პატივისცემის გამო ჩადიოდნენ, ხოლო მოგვიანებით უკვე იმპერატორის ბრძანების მიხედვით.

2) ფულადი ჯარიმები და ქონების ჩამორთმევა (ხშირად ეს ავტორიტეტების შეურაცხყოფის გამო ხდებოდა). აღსანიშნავია, რომ გირანები, მაგ., კალიგულა, ბოროტად იყენებდნენ ამ უფლებას და აქციეს იგი შემოსავლის სერიოზულ წყაროდ. გარდა იმ მემკვიდრეობებისა, რომლებიც **lex Papia Poppaea**-ს მიხედვით (მოანდერძის უშვილობის შემთხვევაში) სახელმწიფოს სარგებელზე ირიცხებოდა, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ფულის შეგროვება იმპერატორის ოქროს

გვირგვინისა და საახალწლო საჩუქრებისათვის. სახელმწიფო გასავლების მუსიკი აღწერა შეუძლებელია. თუმცა შეიძლება ცალკე პუნქტების გამოყოფა: სამხედრო უწყება ხარჯავდა ყოველწლიურად 10 მილიონი ოქროს შესაბამის თანხას; პურის დარიგებაზე – 2 მილიონს. თუმცა მეცნიერებაში დაახლოებითაც ვერ ასახელებენ ციფრს, თუ რამდენი უჯდებოდა სახელმწიფოს იმპერატორის და პროვინციელი ჩინოვნიკების შენახვა, რამდენი იხარჯებოდა ფლოგზე, ქალაქის პოლიციაზე, იმპერატორის პირად დაცვაზე, ბრწყინვალე ნაგებობებზე, სახალხო ბეიბებზე, გმებსა და საფოსტო უწყებაზე. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ის დახმარებაც, რომელსაც სახელმწიფო უნიშნავდა წარჩინებულ, თუმცა გაღარიბებულ ოჯახებს. ერთადერთი პირდაპირი ინფორმაცია, რომელსაც ვპოულობთ სვეტონიუსთან და რომელიც ვესპასიანეს დროს სახელმწიფო ხარჯებს აღრიცხავს, აღწევს 40 000 მილიონ სესტერცს = ორ მილიარდ ოქროს, თუმცა ეს ცნობა, მეცნიერების მოსაზრებით, სანდო არ უნდა იყოს და ზოგიერთ მკვლევარს ის 2 მილიონზე ჩამოჰყავს.

სახელმწიფო დაღაგი (*perduellio*) – მგერთან შეთქმულებაში შესვლა, დებერტიობა. ამ გიპის სასამართლო პროცესს ხელმძღვანელობდნენ **დუუმვირები** (*duumviri perduellionis*). განაჩენი იყო სიკვდილით დასჯა. მოგვიანებით დანაშაულის ეს ფორმა (დაღაგი) გაერთიანდა უფრო ფართო ცნების – *crimen maiestatis* (თანამდებობის პირთა მიმართ ჩადენილი დანაშაულებები) ქვეშ.

სახსარი, სვანეთი – ერთგვარი გადასახადი, რომელსაც **სამოგადოება** იძლეოდა სამოგადო საქმის გამო დაგყვევებული სამოგადოების წევრისთვის. ან თავად სამოგადოება იღებდა სახსარს დაგყვევებული საერთო მგრისგან.

სახსარი, ფშავი – სახსარს ფშავში სიძის ოჯახი უხდიდა ქალის მაყრებს ქორწილში. ამ შემთხვევაში სახსარში ღვინო ან არაყი იგულისხმებოდა (იხ. **ქორწინება, მთა**).

სენაგი (*senex*-დან უხუცესი, უხუცესთა საბჭო) – ა) უხუცესთა საბჭო რომში ჯერ კიდევ მეფეთა ხანაში. რომულუსმა სენაგში რამნების გვარიდან 100 ოჯახის უფროსი აარჩია, რომლებიც 10 დეკურიად იყოფოდა, თითოეული 10-10 სენატორად. თითოეული დეკურიიდან შემდეგ ირჩეოდა ერთი სენატორი. მოქალაქეებად საბინების მიღების შემდეგ გიგიების გვარიდან კიდევ 100

სენატორი აირჩია, შემდეგ ლუკერების გვარი-დან ისევ 100 სენატორი და ეს 300 სენატორი აღ-რეული რესპუბლიკის ხანაშიც დარჩა. უმცროს-მა **გრაქუსმა** თავისი კანონით (**lex Sempronia** – სენატი 300 მხედრით გაზარდა) სენატში 600 კაცი შეიყვანა, **სულამ** ეს რიცხვი დაგოვა, **კეის-რის** დროს – 900, ანტონიუსის დროს 1000-ც კი გახდა, **ავგუსტუსის** დროიდან კვლავ – 600, გვი-ანი ანტიკურობისას – 200.

ადრე სენატს **კურია** და **მეფე** ირჩევდნენ, რე-სპუბლიკის დროს – **კონსულები**, შემდეგ კონ-სულის **გრიბუნები** პირადი მხედლეებისდა მიხედვით და ბოლოს **ცენზორები**. სენატის ასარჩევად პირველი ოთხი მეფის დროს საჭირო იყო პაგრიციული წარმომავლობა, მაგრამ **სერ-ვიუს გულიუსი** და პირველი კონსულები სე-ნატში ღირსეულ **პლებეებსაც** იღებდნენ, განსა-კუთრებით მხედრებს, რომელთა სახელწოდება იყო **conscripti**, სენატორების საერთო სახელი კი არჩეული სენატორები (**patres (et) conscripti**) იყო. მხედრების ცენზზე უფრო მაღალი სენატში შე-სასვლელად საჭირო არ იყო, ხოლო ვინც თანამ-დებობით შედიოდა სენატში, ცენზს მნიშვნელო-ბა არ ჰქონდა. მხოლოდ ავგუსტუსმა დააწესა განსაკუთრებული სენატორული ცენზი 800000 სესტერცია, მოგვიანებით მილიონი. გარკვეული ასაკი პირველად საჭირო გახდა ვილიუსის ასა-კობრივი კანონის მიხედვით – **lex Villia annalis** (ძვ. წ. 180 წ.), რომელიც საკვესტორო ასაკით ანუ 27 წლით განისაზღვრა. სულმოკლეობა, უღირ-სობა და ა. შ. სენატორს სენატორობის უფლებას აკარგავინებდა.

სენატში პირველი მეფეების პირველი ათი წი-ნამძღოლიდან (**decem primi**) შემდგომში ინიშნე-ბოდა ცენზორი; სენატს იწვევდნენ ჯერ მეფეები, შემდეგ კონსულები და კონსულის გრიბუნები, მათი არყოფნის დროს კი **პრეტორები**, მოგვი-ანებით **სახალხო გრიბუნები** და ბუნებრივია ექსტრატორდინარული **მაგისტრატები**, როგორც **დიქტატორი**, მხედრების უფროსი (**magister equi- tum**), რეგენტები (**interreges**), ქალაქის **პრეფექტი** (**praefectus urbi**) და **დეცემვირები**. სხლომაზე ში-კრიკებით ან განცხადებით (**ელიქტი**) იწვევდ-ნენ. მნიშვნელოვანი საქმეების გადაწყვეტისას ვერცერთი სენატორი რომს ვერ დაგოვებდა, წასასვლელად მას განსაკუთრებული შვებულე-ბა სჭირდებოდა. იკრიბებოდნენ გაძარში, ანუ **ავგურებით** განწმენდილ ადგილას.

სენატის სხლომისთვის ირჩევდნენ შემდეგ დღე-ებს: კალენდები, ნონები, იდები და სადლესაწაუ-ლო დღეები. სხლომა მსხვერპლშეწირვითა და მისნობით იწყებოდა. კანონიერი გადაწყვეტილე-

ბა არც მზის ამოსვლამდე და არც მზის ჩასვლის შემდეგ არ უნდა მიეღოთ, თუმცა გადაუდებელ შემთხვევებში ღამის სხლომებიც იმართებოდა.

სხლომები ღია იყო იმ მნიშვნელობით, რომ კარი ღია იყო და კურიის წინ შეკრებილ ხალხს შეეძ-ლო მოესმინა ყველაფერი. სენატორებს 12 წელ-ზე მეტი ხნის ვაჟიშვილები სენატში სხლომებზე მიჰყავდათ (II პუნიკურ ომამდე), ეს გრადიცია შემდეგ **ავგუსტუსმა** ალაღვინა. სხლომებს დამს-მარეებიც (გადამწერები (**scribae**), **ლიქტორები**, შიკრიკები (**viatores**)) ესწრებოდნენ.

სენატის სხლომას ხსნიდა მთავარი დამსწრე (კონსული, პრეტორი, გრიბუნი) სიგყვით, რო-მელიც შეკრების მიზანს გადმოსცემდა, ამას-თანავე ის ან სრულიად ობიექტურად გადმოს-ცემდა საქმის არსს ან საკუთარ მხედლეება-საც ამატებდა. მოხსენებას (**relatio**) მოსდევდა შეკითხვა (**rogatio**) (**sententiam rogare, senatum consulere**) და ხმის უფლების მქონეებს მკაცრი თანმიმდევრობით იძახებდნენ და ეკითხებოდ-ნენ (**quid censes? – რას ფიქრობ?**). მოპასუხე აღიოდა და თავის აზრს გამოთქვამდა (**sententi- am dicere**), ამასთანავე მას შეეძლო არ ეპასუხა და სხვა საქმეზე გადასულიყო. რესპუბლიკის დროს სენატი მაგისტრატებსა და **სახალხო კრე-ბასთან** ერთად სამოგადოებრივ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. მის შემად-გენლობაში ყოფილი მაგისტრატები სიცოცხლის დასასრულამდე იყვნენ და ამდენად სენატში კონცენგირებული იყო რომის პოლიტიკური ძალები და გამოცდილება. სენატის წევრები რანგების მიხედვით იყოფოდნენ ადრე დაკა-ვეებული თანამდებობებისდა (კონსულები, პრე-ტორები, ედილები, გრიბუნები, კვესტორები) მიხედვით. დისკუსიის დროს სენატორები ამ რანგების მიხედვით გამოდიოდნენ.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვან შემთხვევებში შეკითხვისას ფიცს ღებდნენ, რათა თავიდან აეცი-ლებინათ ყოველგვარი მიკერძოება. ეს ჩვეულე-ბა იმპერატორების ეპოქაშიც იყო. შეკითხვის შემდეგ თავმჯდომარე აჯგუფებდა ცალკეულ აზრს, სურვილს და თანმიმდევრულად კენჭს უყრიდა, ამის შემდეგ სენატორები ღებოდნენ და იმის მხარეს გადადიოდნენ, ვის აზრსაც იზი-არებდნენ. იმპერიის ეპოქაში ხმას ხელის აწვეი-თაც აძლევდნენ. საეჭვო შემთხვევებში ხმებს ით-ვლიდნენ. საბოლოო გადაწყვეტილების მიღების შემდეგ მთავარი დამსწრე სენატის სხლომას ხურავდა სიგყვებით: „აღარ დაგაყოვნებთ, არ-ჩეულო სენატორებო“ (**nihil vos moramur, patres conscripti**). მეფეთა ხანაში სენატის ძალაუფლება შეზღუდული იყო. მეფის სიკვდილის შემდეგ მემ-

კვიდრის არჩევამდე საქმეები მორიგეობით გადაეხარებოდა დეკურიებს decem primi. უმაღლეს მმართველს (interrex) ირჩევდნენ სენატთან ერთად. სამეფო ძალაუფლების შეწყვეტის შემდეგ სენატი მთელი სახელმწიფოს სული იყო, მაგრამ უმენაესი ძალაუფლება (maiestas) ხალხს ეკუთვნოდა. მოგვიანებით როგორც გრაქსუსებისა და სხვა სახალხო გრიბუნების ჩარევით, ასევე სენატორების წამხდარი მნის გამოც სენატის მნიშვნელობა დაეცა.

სენატის ფუნქციები: სენატი ზედამხედველობდა: I) 1) რელიგიურ საქმიანობას (რელიგიური კულტი, თამაშობების მოწყობა, ღვთაებათა აღსახელებები და საძვინვერპლოები და ა. შ.); 2) ფინანსებს; 3) პროვინციების საქმეებს; 4) ყველა მაგისტრატს, რომელიც სენატს უნდა დამორჩილებოდა; ასევე 2) საგარეო საქმეებს: 1) ომის წარმოებას; 2) სხვა ქალაქებთან პოლიტიკის გაგარებას; 3) სენატის სასამართლო ძალაუფლება გამოიხატებოდა თანამდებობების პირების, მოკავშირეებისა და უცხოელების, **რომის მოქალაქეების** (თუ მათ ბრალი ედებოდათ შეთქმულებაში ან მოწამელობაში) დასჯაში; აღსანიშნავია, რომ ყველა მოსამართლე **lex Sempronia**-მდე სენატორთა წოდებისა იყვნენ. IV) კანონმდებლობა უშუალოდ სენატზე დამოკიდებული არ იყო, მაგრამ მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა მასზე. **კომიციებს** არაფრის შეთავაზება არ შეეძლოთ სენატის თანხმობის გარეშე და ასევე მიღებული გადაწყვეტილების დამტკიცების გარეშეც. სენატს არ ჰქონდა აღმასრულებელი ძალაუფლება; მხოლოდ დიდი განსაცდელისას სენატი კონსულს შეუძლავდა ძალაუფლებას ანიჭებდა. სენატორები დიდი პატივისცემით სარგებლობდნენ; ძველ დროში სენატორებს ღირსების შემდეგი ნიშნები ჰქონდათ: ოქროს ბეჭედი, ფართო მოლი (latus clavus) გუნიკაზე, განსაკუთრებული ფესხაცმელები პაგარა ნამგლით (lunula) და საპატიო ადგილი თეატრში.

ბ) სენატი იმპერატორების დროს. სენატში სენატორთა რიცხვი 600 რჩებოდა და მათ იმპერატორი ირჩევდა. პირველი სენატში (princeps senatus) ჩვეულებრივ იმპერატორი იყო. იგი ნიშნავდა სხდომებსა და სჯიდა დაუმორჩილებლებს. რიგით სხდომებს ხელმძღვანელობდა კონსული, საგანგებოს – ის მოხელე, რომელიც იწვევდა სხდომას. თავმჯდომარე მოახსენებდა (relatio), მაგრამ იმპერატორს შეეძლო ერთი, მოგვიანებით კი რამდენიმე მოახსენების წაკითხვა. იმპერატორი მუდმივად მოახსენებდა ან უბრძანებდა **კვესტორს**, წაეკითხა მისი წინადადება. მოახსენებას (relatio),

როგორც ადრე, მოსდევდა შეკითხვა (rogatio) და ბოლოს – ხმის მიცემა (discessio). იმპერიის დადგომისთანავე სენატის ძლიერებამ დიდი დარცმვა მიიღო. იმპერატორი თავად იღებდა გადაწყვეტილებებს და სენატიც მას ემორჩილებოდა. კარგი იმპერატორების მბრძანებლობისას სენატი გარეგნულად თავის დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა; დესპოტიკური იმპერატორებისას კი სენატი მათ ხელში დაუნდობელ იარაღად იქცეოდა.

სენატს სათავეში (princeps senatus) სენატორთაგან ყველაზე დამსახურებული ედგა. სენატი კანონებსა და არჩევნების შედეგებს ამტკიცებდა, მაგისტრატების მუშაობას აკონტროლებდა, აძლევდა მათ რჩევებს, საგარეო პოლიტიკის საკითხებს წყვეტდა, ზედამხედველობას უწევდა ფინანსებსა და წმინდა რიტუალების დაცვას. ფაქტობრივად, სახელმწიფოს ხელმძღვანელობდა.

სენატის დადგენილებები (senatus consulti) – მათ ისეთივე კანონის ძალა ჰქონდა, როგორც **სახალხო კრების** დადგენილებებს (პლებისციტი). იმპერიის ხანაში **სენატის** მნიშვნელობა შემცირდა (ის გახდა წარჩინებული ოჯახების წარმომადგენლების კრება, რომელსაც დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა არ ჰქონდა). სენატის დადგენილებებმა შეინარჩუნეს კანონის ძალა, მაგრამ მას ახლა **იმპერატორი** იღებდა.

როცა 330 წ-ს კონსტანტინოპოლი სახელმწიფოს მეორე დედაქალაქად გამოცხადდა, იქაც შეიქმნა სენატი.

Senatus consultum ultimum – რესპუბლიკის ბოლო პერიოდში **სენატის** მიერ გამოცხადებული საგანგებო მდგომარეობა. **მაგისტრატების**, სახელდობრ კი **კონსულების** მიერ საზოგადოების მგრების წინააღმდეგ ნებისმიერი, არაკონსტიტუციური ზომის მიღებას კი. მსგავსი გადაწყვეტილების მიღებას თან სდევდა ფორმულა – „სენატმა გადაწყვიტა, დე კონსულებმა ყველა ღონე იხმარონ, რათა რესპუბლიკას ზიანი არ მიაღვს“ („Senatus decrevit darent operam consules ne quid res publica detrimenti caperet“). პირველად Senatus consultum ultimum გაიუს **გრაქუსის** და მისი 300 მომხრის (ძვ. წ. 121 წ.), შემდეგ კი კაგილინას წინააღმდეგ იქნა გამოყენებული.

სენიორები (senex) – მამაკაცები 46-დან 60 წ-მდე, განსხვავებით იუნიორებისაგან (17-დან 46 წ-მდე). მეფე **სერვიუს ტულიუსის** (ძვ. წ. VI ს.)

მიერ ჩატარებული ჯარის რეფორმით შეიქმნა ორი ლეგიონი 1800 მხედრისაგან. გარდა ამისა იყო კიდევ 2 სარემზერო ლეგიონი. პირველი შედგებოდა იუნიორებისაგან და განკუთვნილი იყო საველე სამსახურისთვის, ორი დანარჩენი კი სენიორებისაგან შედგებოდა და საოკუპაციო ჯარად გამოიყენებოდა.

სეპტიმიუს სევერუსი (Septimius Severus Imperator Caesar Pertinax Augustus) (ახ. წ. 146- 211 წწ.) – რომის იმპერატორი (ახ. წ. 193 წ-დან), შესანიშნავი მხედართმთავარი და ორგანიზატორი. **მარკუს ავრელიუსის** იმპერატორობისას – **სენატორი**, ახ. წ. 190 წ-ს – **კონსული**. სამი სამოქალაქო ომის განმავლობაში გახვის ყველა პრეტენდენტს აჯობა, ბევრი გამარჯვება მოიპოვა. სეპტიმიუს სევერუსი, პირველი ე.წ. **ჯარისკაცთა იმპერატორთაგან**, შეეცადა რომის იმპერიის შიდაპოლიტიკური კრიზისის სამხედრო მონარქიის დამყარების გზით გადაეწყვიტა. იმპერატორის ძალაუფლება ყველა სფეროზე გავრცელდა, **სენატის** ძალაუფლება შესუსტდა. ადმინისტრაციული აპარატის გაძლიერების მიზნით იმპერატორმა მხედრები და პროვინციული არისტოკრატის წარმომადგენლები დააწინაურა. იმპერატორის ძირითადმა დასაყრდენმა ჯარისკაცებმა პრივილეგიები მიიღეს (მათთვის გაადვილდა მხედართა ფენაში შეღწევა). სეპტიმიუს სევერუსმა შეიგანა ცვლილებები კანონმდებლობაში და სრულყო იგი (მის დროს მოღვაწეობდნენ ცნობილი იურისტები: ულპიანუსი, პაპიანუსი და სხვ.); სეპტიმიუს სევერუსმა პართელებზე გამარჯვების ნიშნად გრიუმფალური თალი (ახ. წ. 203 წ.) ააგო, დაიწყო კარაკალას თერმების აშენება, გააგარა ადმინისტრაციული რეფორმები.

სერვიუს გულიუსი (Servius Tullius) (მეფობდა ძვ. წ. 578-534 წწ.) – რომის VI მეფე, რეფორმატორი. მას მიეწერება ქალაქის კედლისა და სერვიუსის კანონმდებლობის შექმნა. ამ კანონის თანახმად, **რომის მოქალაქეები** დაიყვნენ ქონებრივი ცენზის მიხედვით.

რომაული გრადიციი სერვიუს გულიუსს რომის სახელმწიფო წყობის განმტკიცების რეფორმებს, ე.წ. სერვიუსის კანონმდებლობის შექმნას მიაწერს. რეფორმათაგან უმნიშვნელოვანესია ცენტურიათა რეფორმა, რომლის მიხედვითაც გვაროვნული **გრიბა** გერიგორიულური შეიცვალა. ამით სერვიუს გულიუსმა რომის მთელი მოსახლეობა 4 ქალაქის და 17 სოფლის გრიბად დაყო. გაირკვა, რომ რომში იარაღის მაგარებე-

ლი 25 000 მოქალაქე ცხოვრობდა. მოქალაქეებს შორის მოვალეობების თანაბარი განაწილებით სათვის სერვიუს გულიუსმა რომის საზოგადოებაში **პლებსი** შეიყვანა, ხოლო მთელი რომის მოსახლეობა ქონებრივი ცენზის მიხედვით 5 კლასად ან თანრიგად დაყო.

ყოველ კლასს გამოჰყავდა გარკვეული რაოდენობის სამხედრო ერთეული – ცენტურია (ასული) და იღებდა იმავე რაოდენობის ხმებს ცენტურიათა **კომიციებში**. ასეთი 193 ცენტურია შეიქმნა. განსაკუთრებით გავლენიანი იყო 1-ლი კლასის 18 ცენტურია და მე-2 კლასის 18 ცენტურია: ისეთ შემთხვევაში, თუ რომელიმე საკითხზე ისინი ერთნაირ ხმებს აძლევდნენ, სხვა ცენტურიათა ამრს აღარ იზიარებდნენ. ზოგიერთი ისტორიკოსი მიიჩნევს, რომ **პროლეგარები** და ღარიბები გამოყოფილნი იყვნენ ცალკე 6 კლასში და ქმნიდნენ 1 ცენტურიას **ხმის მიცემის უფლების** გარეშე და სამსახურიც არ ევალებოდათ. ამრიგად, შეიქმნა მდიდარი არისტოკრატია გვაროვნული არისტოკრატის ნაცვლად. **კლასების** საფუძველზე მოხდა დაყოფა გრიარებად (რომის ლეგიონის ყველაზე გამოცდილი ჯარისკაცები), **პრინცეპსებად** (პირველი რიგის, შემდგომში მეორე რიგის მძიმედ შეიარაღებული მეომრები) და ჰასტატებად (შუბოსნებად).

გადმოცემით, სერვიუს გულიუსის დროს დასრულდა რომის ქალაქის კედლის მშენებლობა (სერვიუსის ქალაქის კედელი), რომელიც ხუთ სიმაგრეებიან ბორცვს ერგვა და ასევე მოიცავდა კვირინალის და ვიმინალის ბორცვებს. ამრიგად, რომი შვიდი ბორცვის (Septimontium) ქალაქი გახდა. თუმცა არქეოლოგიური მონაცემებით, ქალაქის კედელი რომში ძვ. წ. IV ს-ის I ნახევარში აშენდა.

სერვიუს გულიუსს მიეწერება ფულის რეფორმაც, მან პირველმა მოჭრა ვერცხლის მონეტა. სერვიუს გულიუსი საზოგადოების კეთილდღეობისათვის ზრუნავდა: იგი ათენელი **სოლონივით** უპოვრებს მონობიდან ისხნიდა და **კლიენტებს პატრონების** დამოკიდებულებიდან ათავისუფლებდა. სერვიუს გულიუსს ამიგომაც „სახალხო“ მეფედ მიიჩნევენ.

სეცესია/სეცესიო (Secessio) – აჯანყებული **პლებსის** ქალაქიდან გაძევება. პირველი **სეცესია** (ძვ. წ. 494 წ.) გახდა საბაბი **სახალხო გრიბუნის** შემოღებისა, რადგანაც პლებეები მხოლოდ ამ პირობით თანხმდებოდნენ ქალაქში დაბრუნებას. ძვ. წ. 449 წ-ს კი მორე სეცესიით გაუქმდა **დეცემვირების** თანამდებობა.

სვიმონ, სვანეთი – იფარის სამოგადოებაში მდებარე მინდორი, სადაც სამოგადოებათა კავშირი – ხეობა იკრიბებოდა.

სვიფი, სვანეთი (ბერძნ. აგორა, რომ. ფორუმი) – საჯარო ადგილი, სადაც **სამოგადოება** თავს იყრიდა **მახვმის** ასარჩევად, ან გადასაწყვეტად რაიმე საქმისა, რომელიც სახალხო ყრილობას ეხებოდა.

სიკოფანტები (συκοφάνται) – დანაშაულთა დიდი ნაწილისათვის ათენში არ არსებობდნენ საჯარო ბრალმძებლები, თუმცა ნებისმიერ **მოქალაქეს** შეეძლო აღედრა საჯარო საქმე (იხ. **დიკე**). მოგიერთ პიროვნებათ ჩვევად ექცათ სამართლებრივი დევნის აღძვრა: 1) რათა მიეღოთ ფულადი ჯილდო, რომელსაც მოგიერთი გიჰის ბრალდებათა დროს (იხ. **ფასისი, აპოგრაფე**) წარმატებული ბრალმძებლები იღებდნენ; 2) რომ მიეღოთ ფული იმ კაცის დამანგაყებით, რომელიც მზად იყო გადაეხადა თანხა, რათა აეცილებინა სამართლებრივი დევნა; 3) რათა მიეღოთ ფული იმ ადამიანისაგან, რომელიც დაინგერესებული იყო, რომ ამა თუ იმ პირის მიმართ საქმე სასამართლოში აღძრულიყო; 4) რათა მოეპოვებინათ პოლიტიკოსისა თუ ორაგორის რეპუტაცია. ასეთ პიროვნებებს სიკოფანტები ეწოდებოდათ (სიკფვასიგყვით „ლეღვის დამბეზღებელნი“). ათენელებს სურდათ სიკოფანტების გამომხეურება, განსაკუთრებით შანგაყის მომწყობთა, თუმცა, მეორე მხრივ, მათ არ უნდოდათ სამოგადოებრივი ინგერესების მაგარებელი მოხალისე ბრალმძებლების დაშინება. ამის გამო მათ არ გაუუქმებიათ ჯილდო წარმატებული ბრალმძებლისათვის, თუმცა ამასთან ერთად შემოიღეს ჯარიმებიც საჯარო ბრალმძებლის საქმეთა უმეგესობაში იმ ბრალმძებელთათვის, რომლებიც მიაგოვებდნენ წამოწყებულ საქმეს ან რომლებიც ვერ შეძლებდნენ **დიკასტესების** ხმათა 1/5-ის მიღებას (იხ. **სამართალწარმოება, ათენი**). ამას გარდა, სიკოფანტობა იყო დანაშაული, რომელიც სამართლებრივ დევნას ექვემდებარებოდა. სიკოფანტების მიმართ საქმის აღძვრა შეიძლებოდა ბრალმძებლის სხვადასხვა სახეობით, როგორებიც იყო: **გრაფე, ეისანგელია, პრობოლე, აპაგოგე** და **ენდეიქსისი**, თუმცა უცნობია, თუ როგორ იყო ეს დანაშაული განსაზღვრული სამართლებრივად.

სინგოროსი (συγγωρος) – ძირითადად აღნიშნავდა პირს, რომელიც სასამართლო სხდომაზე

მოსარჩელე მხრის ინგერესებიდან გამომდინარე ლაპარაკობდა. სიკფვასიგყვით „მოლაპარაკე (ვინმესთან) ერთად“. ოფიციალურად სინგოროსი იყო სპიკერი, რომელიც მხარდამჭერის ფუნქციას ასრულებდა. ამით თეორიულად მაინც შენარჩუნებული იყო კანონი, რომელიც არ უშვებდა იმას, რომ მოდავე მხარეები ადვოკატებით ყოფილიყვნენ წარმოდგენილნი. ამ გერმინით ასევე აღინიშნებოდა სპიკერი, რომელიც სახელმწიფოს წარმოადგენდა როგორც სამართლებრივი დევნის აღმძვრელი. თუმცა საჯარო ბრალდებათა უმეგესობას კერძო პირები აღძრავდნენ.

სისხლი (სვან. წორ), სვანეთი – ერთგვარი გადასახადი, ნივთიერად სისხლის აღება. მაგ., თუ **სამოგადოების** რომელიმე წევრი სამოგადო მგერს მოკლავდა, სამოგადოება (თანასწორად ყველა მეკომური) ვალდებული იყო მოკლულის ჭირისუფლისთვის ეზლო „სისხლი“. თითოეულ სამოგადოებაში წორს შეადგენდა სხვადასხვა ნივთიერი გადასახადი:

1) უმგულის სამოგადოებაში – ექვსი სისხლის ნალჯომი (სამომი) სახნავი ყანა. თითო ყანის ღირებულება 6 ხარს შეადგენდა. თუ მკვლელს ასეთი ყანა არ ჰქონდა, მის მაგივრად უნდა მიეცა სახლ-კარი, რომელიც სამი სისხლის ნალჯომის გოლფასი იყო და კალო თავისი კარაპანით. კალო ორ ნალჯომს უდრიდა, მეექვსე ნალჯომის სანაცვლოდ მკვლელს უნდა მიეცა უძრავი ქონება. ასევე მკვლელის გადასახადში შედიოდა კარგი თოფი და მოკლული ოჯახის წევრებისთვის თითო-თითო ხარი ან ძროხა საჩუქრად. შერიგების დროს მკვლელს მასპინძლობა უნდა გაეწია მოკლულის ოჯახისთვის და მასთან ერთად **მორვებისა** ან ლუფხულებისთვის.

2) კალას სამოგადოებაში წორი ისეთივე იყო, როგორც უმგულის სამოგადოებაში, მაგრამ აქ კერია და ნაჭა მომეგებული იყო ჭირისუფლების მისაცემად.

3) იფარის სამოგადოებაში – სამი ნალჯომი სახნავი მიწა, ორი ნალჯომი სათიბი და ერთის საღირალი მოძრავი ქონება. დანარჩენი ისევე იყო, როგორც უმგულში.

4) მულახის სამოგადოებაში – სამი ნალჯომი სახნავი მიწა და სამი ნალჯომი სათიბი ყანების ფასად.

5) მესგიაში ისეთივე გადასახადი იყო, როგორც მულახის სამოგადოებაში.

6) ლენჯერის სამოგადოებაში – 24 ნალჯომი სახნავი მიწა.

7) ლაგალში – როგორც ლენჯერში. ლაგალისა და ლენჯერის ოთხი ნალჯომი უდრიდა უმგულის ერთ ნალჯომს.

8) საბაგონო სვანეთში რამდენიმე საზოგადოებაში (ბეჩო, ფარი, ჩაბუხევი, ლახამულა) წორად იყო 24 „ცხვადიში“ სახნავი და სათიბი მიწა (ცხვადიში და ლენჯერ-ლაგალის ნალჯომი გოლია ერთმანეთისა). ეცრის საზოგადოებაში – 12 ცხვადიში სახნავ-სათიბი მიწა. ამას გარდა, მკვლელს ამ საზოგადოებებში 200 მანეთამდე უჯდებოდა სხვადასხვა ხარჯი.

9) სადადიანო სვანეთში, რომელსაც შეადგენდა სამი საზოგადოება – ლაშხეთი, ჩოლური და ლენგები, წორად მიღებული იყო 400 მანეთის საღირალი მოძრავი ქონება (იარალი, ვერცხლეული, სპილენძის საარაყე ქვაბები და ბოლოს ოთხფეხა საქონელი). თუ მოსახლეს ეს ყველაფერი არ ჰქონდა, მაშინ 400 მანეთის საღირალი სახნავ-სათიბი ადგილები უნდა მიეცა.

სიძვა – ძველ საქართველოში დაუქორწინებელი ქალ-ვაჟის სქესობრივი კავშირი, „უმეუღლოს ბომობა“ (საბა). ასეთ ქალს „მეძავი“, მამაკაცს კი „მსიძავი“ ერქვა. „მეძვისაგანი“ ანუ „სიძვით შობილი“ აღნიშნავდა **ნაბიჭვარს**, „სიძვის სასყიდელი“ – როსკიპის („წარმდები“, „სიძვის დედაკაცი“) გასამრჯელოს, ხოლო „მეძავთ-საძოვნებელი“ და „მეძავთუხუცესი“ – სამეძაო სახლსა და მის პაგრონს. „სიძვით დაცემისათვის“ სჯულის კანონი 3 თუ 7 წლით უზიარებლობას აწესებდა („სიძვისა კანონით“ დაკანონება). „ცთუნება ქალწულისა უთხოველისა“ ადათობრივი სამართლის ნორმებით სისხლის აღებას იწვევდა (იხ. **მრუშობა**).

სკიპიო ნაზიკა კორკულუმ (ანუ „ჭკვიანი“) (Scipio Nasica Corculum) – **კონსული** (ძვ. წ. 162 და 155 წწ.), **ცენზორი** (ძვ. წ. 159 წ.), იურისტი, რომელსაც **სენატი** ისეთ პაგივს სცემდა, რომ საზოგადოებრივ ხარჯებზე აშენებული სახლი აჩუქა via Sacra-ზე, რათა იურიდიული კონსულგაციისათვის ხალხს მისვლა არ გასჭირვებოდა.

სოდალიცია (sodalicia, sodalitates) – ძმობა, საკულტო **კოლეგიები**, შემდგომში საზოგადოებები (კოლეგია), რომლებიც უმეგესწილად პოლიტიკური აგიგაციით იყვნენ დაკავებული; sodales, საზოგადოების წევრები, რომელთა იმედი შეიძლება გქონოდა; sodalitates Augustales – ავგუსტუსის კულტის ქურუმთა კოლეგია.

სოლონი (დაახ. ძვ. წ. 640-558 წწ.) – გამოჩენილი ათენელი სახელმწიფო მოღვაწე, პოეტი, მხედართმთავარი, რეფორმატორი და კანონმდებელი, ერთ-ერთი „შიდ ბრძენთაგანი“. სოლონი თავისი ლექსებით შთააგონებდა თანამოქალაქეებს, გაელაშქრებინათ სალამინის დასაბრუნებლად. ძვ. წ. 594 წ-ს სოლონი **არქონად** აირჩიეს და მას პოლიტიკური და ეკონომიკური რეფორმების ჩატარება მიახდეს. იგი ზომიერი პოლიტიკის გამგარებელი იყო. მას ყველა (მდიდარი, ღარიბი) ემადლიერებოდა და ასევე ყველას ჰქონდა მის მიმართ პრეგენზია; ღიღია სოლონის დამსახურება გვაროვნული **არისგოკრატიის** პრივილეგიების გაუქმებისა და ათენური დემოკრატიის საფუძვლების ჩაყრის საქმეში.

რეფორმები:

სოლონის რეფორმათა შორის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი რეფორმა – ე.წ. „სეისახთია“ – „გვირთის მოხსნა“ იყო, რაც გულისხმობდა ყველა **მოქალაქისთვის** იმ ვალდებულებათა მოხსნას, რომლებიც ვალისთვის გირაოდ ჩადებულ მიწასთან იყო დაკავშირებული. სოლონი კანონით აკრძალა ვალის გადაუხდელობის შემთხვევაში ადამიანის **მონად** გაყიდვა. მან არა მარტო აკრძალა მონებად გაყიდვა, არამედ დააბრუნა, „გამოისყიდა“ მონებად გაყიდული მოქალაქეები.

სოლონი შეცვალა ზომისა და წონის, ფულის მოჭრის სისგემა, რითაც ათენში ვაჭრობას შეუწყო ხელი. ხელოსნობის განვითარებისათვის მან საბერძნეთის სხვა ქალაქებიდან მოიწვია ვაჭრები და ხელოსნები და მათ მოქალაქეობა მისცა. სოლონი შეცვალა კალენდარიც.

ასევე სოლონი აკრძალა აგიკიდან პურის გაგანა. ამით მან ბრძოლა გამოუცხადა გვაროვნულ არისგოკრატიას, რომელიც ფლობდა ნაყოფიერ მიწებს და აგიკის გარეთ ხორბლის გაგანით შიდა ბაზარზე თვითნებურ ფასებს აწესებდა.

გრადიციის მიხედვით, **ანდერძი** აგიკურ კანონმდებლობაში სოლონი შემოიგანა. იგი ნებადართული მხოლოდ იმ შემთხვევაში იყო, როცა ანდერძის დამწერ პირს ვაჟიშვილები არ ჰყავდა. სოლონის კანონმდებლობით, ყველა მშობელი ვალდებული იყო შვილისათვის რაიმე ხელობა ესწავლებინა, წინააღმდეგ შემთხვევაში, შვილს შეეძლო უარი ეთქვა მამის რჩენაზე.

სოლონი მოქალაქეები არა მათი წარმომობის, არამედ ქონებრივი ცენზის მიხედვით ოთხ **კლასად** დაყო. მოქალაქეთა პოლიტიკური უფ-

ლებების განმსაზღვრელი ვახდა წლიური შემოსავლის ოდენობა და არა მათი წარმომავლობა. ქონებრივი ცენზის დაწესებამ სამხედრო ვალდებულებებიც განსაზღვრა:

I კლასი – მსხვილი მონათმფლობელები, მსხვილი ვაჭრები, 500 მედიმნიანები, ე.წ. **პენგაკოსიოსმედიმნოსები** (მოქალაქენი, რომელთა წლიური შემოსავალი შეადგენდა 500 მედიმნს), მათ შეეძლოთ ყველა თანამდებობის დაკავება, ეკისრებოდათ მაღალი სახელმწიფო გადასახადები, ომის დროს საკუთარი ხარჯით სამსახური.

II კლასი – შეძლებული გლეხობა და ვაჭრები, ეკისრებოდათ ცხენოსან ჯარისკაცად კავალერიაში სამსახური, ე.წ. **მხედრები**. მასში შემავალ პირთა შემოსავალი 500-დან 300 მედიმნ ხორბალს (ან სხვა პროდუქტში მის ეკვივალენტს თუ ფულად თანხას) შორის მერყეობდა. მხედრები თითქმის იმავე პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, რითაც მოქალაქეთა პირველი კლასი. გამონაკლისს **არქონებისა** და ხაზინადარების თანამდებობები წარმოადგენდა, რომელთაც გარკვეული პერიოდი მხოლოდ პირველი კლასიდან ირჩევდნენ.

III კლასი – ღარიბი გლეხობა, ხელოსნები და მეთევზეები, 200 მედიმნიანები; შეეძლოთ საშუალო რანგის თანამდებობის დაკავება, **სახალხო კრებაში** მონაწილეობა; ევალებოდათ საკუთარი სახსრებით მძიმედ შეიარაღებული ქვეითების, „**ჰოპლიტების**“ გამოყვანა, ე.წ. **ძევიტები**.

IV კლასი – დაქირავებული მუშები, უუფლებოები, 200 მედიმნზე ნაკლები შემოსავლის ან საერთოდ არაფრის მქონენი. შეეძლოთ მეზღვაურებად ფლოგში და მსუბუქად აღჭურვილ ჯარისკაცებად სამსახური, **სახალხო კრებაში** მონაწილეობის მიღება, დაშვებული იყვნენ **ჰელიაიებში** ე.წ. **თეგები**.

სოლონის მიერ ქონებისა და შემოსავლის მიხედვით მოქალაქეების დაყოფა ძალაუფლების კონგრუალსა და მმართველობაში ამ კლასების როლისა და მონაწილეობის გადანაწილებას ნიშნავდა. სოლონის რეფორმამდე ათენში მთელ ძალაუფლებას **ეპაგრიდები** ფლობდნენ, ხალხი სახელმწიფოს მართვაში მონაწილეობას არ იღებდა, ქონებრივი ცენზის შემოღებით გზა გაეხსნა არა მხოლოდ წარჩინებულ, არამედ უბრალო წარმომობის შეძლებულ ადამიანებსაც.

სოლონმა გააძლიერა ათენის უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს – სახალხო კრების მნიშვნელობა. სავარაუდოდ, მან პირველმა განსაზღვრა სახალხო კრების უფლებები და მოვალეობანი. კრებას უფრო ხშირად იწვევდნენ და

მასზე უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფო საქმეებს განიხილავდნენ, იღებდნენ **კანონებს**, ირჩევდნენ თანამდებობის პირებს. კანონების წინასწარი განხილვისათვის სოლონმა შექმნა ოთხასთა საბჭო (ყოველი **ფილედან** 100 კაცი), რითაც მან **არეოპაგთან** მიმართებაში სახალხო კრების პოზიცია გააძლიერა, თუმცა მეცნიერთა ვარაუდით, ამ მეორე საბჭოს – ბულებს შექმნას არ უნდა ჩამოერთმია **არეოპაგისათვის** (უწინდელი საბჭოსთვის) პრობულევტიკური ფუნქციები.

სოლონმა მიანიჭა **ჰელიაიას** აპელაციის უფლება, რითაც მან გაათავისუფლა პიროვნება **მაგისტრატების** განუსაზღვრელი ძალაუფლებისგან და ხალხს მათზე გარკვეული კონტროლის უფლება მიანიჭა. ამასთან, სოლონმა შეცვალა **დრაკონის** კანონები (მკვლელობის საქმეებთან დაკავშირებული კანონების გარდა) უფრო ჰუმანური კანონებით.

სპასალარი – სამხედრო უწყების **მოხელე** ძველ საქართველოში. სპასალარი ადგილობრივი მხედართმთავარი იყო. ყოველ კუთხესა თუ თემს თავისი სპასალარი უნდა ჰყოლოდა. ლეონტი მროველის ცნობით, სპასალარნი **ფარნავაზ** მეფემ „ერისთავთა ქუეშე, ადგილთა და ადგილთა, განაჩინნა“. მეწინავე ჯარს „სამცხის სპასალარი“ სარდლობდა. სპასალარი სპასპეგის, **ამირსპასალარის** სახელისუფლოში შედიოდა.

სტიპენდია (stipendium) – სიგყვა მომდინარეობს stips (მონეტა) და pendere-დან (გადახდა). 1) ჯამაგირი, რომელსაც უხდიდნენ ჯარისკაცს. ძველ დროში ჯარისკაცების ჯამაგირს იხდიდა **გრიბა**, რომელიც ვალდებული იყო ჯარში თავის მიერ წარმოდგენილი კონტიგენტი შეენახა. ნამდვილი ხელფასი (de publico) შემოიღეს **სენაგის** დადგენილებით ძვ. წ. 406 წ-ს. ჯარს უხდიდნენ არა ყოველთვიურად, არამედ ერთბაშად მთელი ლაშქრობისათვის, ასე რომ, სიგყვა stipendia-თი ცალკეულ ლაშქრობებსაც აღნიშნავდნენ. მოგვიანებით, ჯამაგირს გასცემდნენ დღიურად – კაცზე 5 მსუბუქ ასს. **კეისარმა** გაზარდა ეს ხელფასი 10 ასამდე (დინარი შეადგენდა 16 ასს) თითოეული ლეგიონერისათვის. ამ ოდენობით დარჩა ხელფასი, ერთი ვერსიით ერთადერთი **პრეგორიელებს** დაუნიშნა **აგუსტუსმა** 2 დინარი დღეში. უკვე დომიციანუსმა გაზარდა ლეგიონერის ჯამაგირი 12 ასამდე. 2) გადასახადი, თავიდან სამხედრო კონგრიბუცია დამარცხებული ხალხებისაგან, რომელთაც უნდა დაეფარათ ჯარის ხარჯები, ძირითადად ჯარისკაცთა ხელფასები.

3) მოგვიანებით სტიპენდია ეწოდებოდა გადასახადს, რომლითაც იბეგრებოდა პროვინციები. ამ გიპის გადასახადის გადამხდელები იწოდებოდნენ სტიპენდიარებად (stipendiarii).

სტოლონი გაიუს ლიცინიუსი (Gaius Licinius Stolo) – ლიცინიუსი პლებეური წარმოშობის გვარი იყო, მომდინარეობდა ეგრურიდან ან ტუსკულუნშიდან. გაიუს ლიცინიუს სტოლონი იყო სახალხო ტრიბუნი სესტიუს ლატერანთან ერთად (ძვ. წ. 376-367 წწ.) და იბრძოდა პლებსის სოციალური პირობების გაუმჯობესებისათვის. ისინი ცდილობდნენ პლებსისთვის პატრიციებთან გათანაბრებული უფლებები მიენიჭებინათ. სენატი წინააღმდეგი იყო მათი რეფორმისა, მაგრამ იძულებული იყო დაეთმო, რის შედეგადაც გავიდა კანონი, რომელიც ძალიან ხელსაყრელი იყო მოვალეებისათვის და მღუდავდა მდიდართა უფლებებს სახელმწიფო მიწასთან (ager publicus) მიმართებაში. ათწლიანი ბრძოლის შემდეგ ძვ. წ. 366 წ-ს მიღწეულ იქნა კომპრომისი, რომლის მიხედვითაც პლებებს მიეცათ უფლება კენჭი ეყარათ კონსულის თანამდებობის არჩევნებში. 364 წ. ლიცინიუსი აირჩიეს კონსულად, მეორედ – 361 წ-ს ის პატრიციები, რომელთაც სძულდათ ლიცინიუსი თავისი კანონების და მოღვაწეობის გამო, დაუპირისპირდნენ მას და დააბრუნებულეს თავისივე კანონის (აგრარული კანონი, რომლის მიხედვითაც, 500 იუგერზე მეტი მიწის ფლობა აკრძალული იყო. ლიცინიუსის მიწა კი 1000 იუგერს შეადგენდა) დარღვევაში, რის გამოც ძვ. წ. 357 წ-ს მას ფულადი ჯარიმა დააკისრეს.

სტრაგეგოსები (στρατηγοί) – ეს ტერმინი საბერძნეთში სამხედრო მეთაურს აღნიშნავდა, თუმცა ათენში ძვ. წ. V ს-ში სტრაგეგოსობა იყო როგორც პოლიტიკური, ისე სამხედრო თანამდებობა. ძვ. წ. VI ს-ში, როდესაც ჯარს პოლემარქობები (იხ. არქონ პოლემარქოსი) მეთაურობდნენ, სტრაგეგოსთა შესახებ არაფერია ცნობილი. მაგრამ ძვ. წ. 501/500 წ-ს ახალი მოწყობა შემოიღეს, რომლის მიხედვითაც ხალხი ყოველწლიურად ირჩევდა ათ სტრაგეგოსს, თითოეულს – თითო ფილედან. თითოეული სტრაგეგოსი მეთაურობდა თავისი ფილეს სამხედრო შენაერთს, ხოლო პოლემარქოსი ინარჩუნებდა უმაღლეს მთავარსარდლობას. ძვ. წ. 487/6 წ-დან მოყოლებული არქონ პოლემარქოსი სხვა არქონთა მსგავსად, წილისყრით იქნა დანიშნული. გამომდინარე იქიდან, რომ წილისყრით არ შეიძლებოდა მუდმივად კარგი წინამძღოლი

ყოფილიყო შერჩეული, პოლემარქოსი ჯარის მეთაურობას ჩამოაცილეს. სტრაგეგოსები კი, რომლებიც კვლავ არჩევითი თანამდებობა გახლდათ, არა მხოლოდ უმაღლესი სამხედრო მეთაურები შეიქმნენ, არამედ, ცალკეულ შემთხვევებში, პოლიტიკური წინამძღოლებიც.

აღრეული პერიოდის სტრაგეგოსები – თემისტოკლესი და კიმონი იყვნენ ერთსა და იმავე დროს როგორც მთავარსარდლები, ასევე პოლიტიკოსებიც. პერიკლე რამდენჯერმე იყო სტრაგეგოსად არჩეული. ძვ. წ. 443 წ-ის შემდეგ მას ეს პოსტი ძვ. წ. 429 წ-მდე, სიკვდილამდე ეკავა. მაგრამ ძვ. წ. V ს-ის ბოლოდან მოყოლებული ათენის სამხედრო ძლიერების დაცემასთან ერთად, პოლიტიკური გავლენის მოსაპოვებლად სამხედრო თანამდებობის ქონა უკვე აღარ იყო საჭირო.

სტრაგეგოსებს ყოველწლიურად გაზაფხულზე ირჩევდნენ. იმ შემთხვევაში, თუკი სტრაგეგოსი გარდაიცვლებოდა ან მას თანამდებობიდან გადააყენებდნენ, არჩევნები ხელახლა გარდებოდა, რათა მას წლის ბოლომდე სხვა სტრაგეგოსი ჩანაცვლებოდა. გარკვეული პერიოდის სტრაგეგოსის არჩევის წესში ცვლილებები შევიდა. ასე მაგალითად, რამდენჯერმე ერთი ფილედან ორი სტრაგეგოსი იქნა არჩეული, სხვა ფილე კი წარმომადგენლის გარეშე დარჩა. არისტოტელეს დროისათვის სტრაგეგოსთა არჩევის ეს წესი მთლიანად გააუქმეს და სტრაგეგოსთა არჩევა ფილეებისაგან დამოუკიდებლად დაიწყეს.

მას შემდეგ, რაც სტრაგეგოსებმა უმაღლესი მთავარსარდლობა მიიღეს, ისინი უკვე აღარ მეთაურობდნენ თავიანთი ფილეების სამხედრო შენაერთებს. ეს ფუნქცია გაქსიარქოსებს გადაეცათ. ერთ კონკრეტულ სამხედრო ან საზღვაო ექსპედიციას, შესაძლოა, ერთი ან რამდენიმე სტრაგეგოსი ღვომოდა სათავეში. დასაშვები იყო ისიც, რომ სტრაგეგოსს ჰქონოდა განსაკუთრებული ძალაუფლება, თავად მიეღო გადაწყვეტილებები ათენისაგან დამოუკიდებლად. შინ სტრაგეგოსთა პასუხისმგებლობებში შედიოდა მოქალაქეთა გაწვევა სამხედრო სამსახურში, ახალწვეულთა მიერ ჯარის შევსება, ასევე ტრიერარქების სისტემის მეშვეობით გემების შენახვისა და მათი მეთაურობის ორგანიზება. როდესაც სასამართლო საქმე წარმოიქმნებოდა ამ სფეროთა არასწორად ფუნქციონირებისას, როგორებიც იყო, მაგალითად, სამართლებრივი დევნა დემოკრიტის ან სამხედრო სამსახურისთვის თავის არიდების გამო, ანდა ღვა ტრიერარქის მოვალეობის აღსრულების

თაობაზე, სტრატეგოსებს საქმე სასამართლოსთვის (**დიკასტერიონისთვის**) უნდა გადაეცათ და პროცესზე თავმჯდომარეები ყოფილიყვნენ. ძვ. წ. IV ს-ში სტრატეგოსთა მოვალეობები დაიყო: ერთი სტრატეგოსი იყო ქვეითთა მეთაური, მეორეს ევალებოდა აგიკის დაცვა, ორს პირველის მშვიდობიანობა უნდა უზრუნველყო, ერთი სტრატეგოსი იყო გრიერარქთა ზედამხედველი, დანარჩენ ხუთს სხვა მოვალეობები ეკისრებოდა.

ათენელები თავიანთ სტრატეგოსებს გულდასმით ადევნებდნენ თვალყურს. თანამდებობრივი ვადის ამოწურვის შემდეგ ისინი **ვეთინეს** გადიოდნენ. ამის გარდა თითოეული **პრიგანის** განმავლობაში თითოეული სტრატეგოსი შეკრების წინაშე უნდა წარმდგარიყო და მოქალაქეებს ხელის აწევით უნდა გადაეწყვიტათ, თუ რამდენად იყო მისი მსახურება დამაკმაყოფილებელი. იმ შემთხვევაში, თუ სტრატეგოსის საქმიანობას არ მოიწონებდნენ, მას სასამართლოში გაასამართლებდნენ, თუმცა თუკი მას სასამართლო გაამართლებდა, სტრატეგოსი კვლავ იკავებდა თანამდებობას. ყოველივე ეს, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ათენური დემოკრატიის ყველაზე განმაცვიფრებელ ნიშან-თვისებას ცხადყოფს: ათენელებს არ მიუწევდათ გული, რომ ძალაუფლება ნიჭიერი და მარჯვე ადამიანებისთვისაც გადაეცათ და ამასთანავე ემინოდათ იმისიც, რომ ეს ძალაუფლება ბოროტად არ ყოფილიყო გამოყენებული.

სულა ლუციუს კორნელიუს (Sulla Lucius Cornelius) (ძვ. წ. 138-78 წწ.) – ნიჭიერი მხედართმთავარი და მკაცრი პოლიტიკოსი, რეაქციული სენატორული ოლიგარქიის წარმომადგენელი. მან დიქტატორული ძალაუფლება ძალადობით ჩაიგდო ხელში (ძვ. წ. 82 წ.) და მიიღო კანონები **ნობილიტეტის** სასარგებლოდ – **lex Cornelia**.

კორნელიუსების პაგრიციული ოჯახის წარმომადგენელი მონღომებით სწავლობდა, განსაკუთრებით ბერძნულ ენასა და ლიგერატურას, უყვარდა დროსტარება, სხეულის გაკაქება, ძვ. წ. 107 წ-ს **მარიუსის** დროს გახდა **კვესტორი**, ძვ. წ. 92 წ-ს კილიკიის **პროპრეტორი**. ძვ. წ. 90-89 წწ. მოკავშირეთა ომის დროს წარმატებული ლეგატი იყო და უფრო მეტი სახელი მოიხვეჭა, ვიდრე მარიუსმა. ძვ. წ. 88 წ-ს **კონსულად** აირჩიეს და მხედართმთავრად დანიშნეს მითრიდატე VI-ს წინააღმდეგ ომში, სადაც გაიმარჯვა კიდევ. სულამ აიძულა მითრიდატე VI დარდანელის ზავი შეეკრა (ძვ. წ. 85 წ.), რითაც რომის ძალაუფლება აღდგა მცირე აზიაში. ძვ. წ. 88 წ-ს,

როცა რომი მარიუსის მომხრეებმა დაიპყრეს, სულა მხედართმთავრობიდან გაათავისუფლეს. მაშინ პირველად რომის ისტორიაში მან თავისი ჯარი რომის წინააღმდეგ დაძრა (სამოქალაქო ომის დასაწყისი), გაიმარჯვა მარიუსის მომხრეებზე (**პოპულარებზე**) და ბრძანა მათგან 10 ათასი სიკვდილით დაესაჯათ. სულამ გამოსცა კანონები, რომლებიც **სენატის** შევსებასა და არჩევნების არისტოკრატიული სულით შეცვლას ითვალისწინებდა.

ძვ. წ. 83 წ-ს სულამ ისევ გაიმარჯვა მარიუსელებზე და ბრძანა, სენატის თვალწინ 6 ათასი გყვე მოეკლათ, ხოლო მოწინააღმდეგეები **პროსკრიპციებით** რომიდან გაეძევებინათ. იმავე წელს თავი **დიქტატორად** გამოაცხადა (პირველად განუსაზღვრელი დროით), თავი მცველებით შემოირგცა და თავისი გამარჯვებების აღსანიშნავად ბრწყინვალე დღესასწაულები გამართა. ასე დამკვიდრებულმა სულამ ბევრი კანონი გამოსცა, რომლებიც **გრაკუსების** დადგენილებებს ცვლიდნენ, ხალხის უფლებებს სპობდნენ და შესაბამისად, წლების მანძილზე არისტოკრატიულ მმართველობას უწყობდნენ ხელს.

მისი დიქტატურა მიმართული იყო დემოკრატიული წესწყობილების წინააღმდეგ და მიზნად ისახავდა ოპტიმატების იდეების განხორციელებას. სულამ კვლავ სენატორებს გადასცა **სასამართლოები**, რომლებიც მაშინ მხედართა ფენის ხელში იყო; მხედართა ფენას სანახაობებზე საპაგიო ადგილები წაართვა; გაწმინდა და შეავსო სენატი, გახდა იგი უმაღლეს და საპაგიო სახელმწიფო დაწესებულებად; შებღუდა **სახალხო გრიბუნების** უფლებები და ამით საფუძველი გამოაცალა პოპულარებსა და პლებსს. შემოიღო საუკეთესო **სამართალწარმოება**, რაც მის დიდ დამსახურებად ითვლება.

დიქტატურის სოციალურ საფუძველს სენატორთა ოლიგარქია და ჯარი წარმოადგენდა. სულამ გარდაქმნა საზოგადოებრივი საქმეები, დაუბრუნა სახელმწიფოს წესრიგი და სიმშვიდე. ძვ. წ. 79 წ-ს სულამ აღიარა, რომ ვერ მიაღწია თავის მიზანს, მოიხსნა უფლებამოსილება და თავად შესთავაზა დამსწრეებს პასუხისგებაში მიეცათ მის მიერ ჩადენილი მოქმედებისათვის, მაგრამ ვერავინ გაბედა ამის გაკეთება. სულა მშვიდ ცხოვრებას დაუბრუნდა, ნადირობდა, თევზაობდა, თავის მამულში „მემუარეს“ (არ მოუღწევია) წერდა, რომლის დასრულებამდე ძლიერი სისხლისღვრით გარდაიცვალა.

სულპიციუს რუფუსი (Sulpicius Rufus) (ძვ. წ. 88 წ.) – **სახალხო გრიბუნი**, **ლივიუს დრუმუსის** მემკვი-

დრე და მისი პოლიტიკის გამგარებელი: **მარიუსის** თანადგომით გააგარა რამდენიმე კანონი **ნობილიგეცის** წინააღმდეგ (*lex Sulpicia*), მაგრამ **სულას** დაბრუნებისთანავე მოკლეს.

სჯულდება – სჯულისდება, შჯულისდება, კანონმდებლობა, **სამართლის წიგნი** ძველ საქართველოში. გერმინი სჯულისდება ასახავს საკანონმდებლო პროცესს – გულისხმობს **სჯულის** დადებას ანუ შედგენა-შემოღებას და მის „განწესებას“. სახელმწიფო სამართლის კანონმდებლობას, კერძოდ, **ვახგანგ VI-ის დასგურღამალს** „სახელმწიფო სჯულდება“ ერქვა. სჯულდება ეწოდება იოანე ბაგონიშვილის სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტს, აგრეთვე ალექსი მიხეილის ძის 1649 წლის კანონთა კრებულის ქართულ თარგმანს. სჯულდება სამონასგრო წესდების მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, მათ შორის, პეგრიწონის მონასგრის 1083 წლის გიპიკონი.

სჯული – რჯული, შჯული, კანონი, წესი და ჩვეულება, სამართალი ძველ საქართველოში. განასხვაებდნენ „ბუნებით სჯულს“, რომელიც ადამიანთა თანდაყოლილ, შინაგან წესად მიიჩნეოდა, აგრეთვე არსებობდა „დაწერილი სჯული“ ანუ კანონმდებლობა („სჯული წიგნისაჲ“), „უწერილი სჯული“, რომელიც ჩვეულებით სამართალს გულისხმობდა და „სამოქალაქოთა სჯული“. სჯული, უმეგესწილად, საეკლესიო კანონწესების მნიშვნელობით იხმარებოდა. ამ დარგის ნორმათა კრებულს **სჯულისკანონი**, სამართალმცოდნეს კი მერჩულე ეწოდებოდა.

სჯულისკანონი – კანონიკური კრებული, ბიზანგიურ-ბერძნული საკანონმდებლო ძეგლი – ნომოკანონის ქართული რედაქცია, რომელსაც ქართული საეკლესიო სამართლის ნორმები ჰქონდა დამაგებული. თავდაპირველად V-VI სს-ში გაჩნდა კანონიკური კრებულები, თუმცა ნომოკანონების ჩამოყალიბების პროცესი VIII ს-მდე გაგრძელდა.

X ს-ის ბოლოს ექვთიმე მთაწმინდელმა შეადგინა ბერძნული კანონიკური მწერლობის სხვადასხვა წყაროს რედაქციული გადამუშავებისა და ქართული მასალის შეგანით კანონიკური კრებული „მცირე სჯულისკანონი“. იგი დიდხანს ითვლებოდა ქართული ეკლესიის სახელმძღვანელოდ. „მცირე სჯულისკანონი“ 4 ნაწილისაგან შედგება: „წესი და განგებაჲ და რჯულისკანონი მეექუსისა კრებისაჲ“, „კანონნი შეცოდებულთანი“, „კანონნი დღითი-დღეთა ცთომათანი“, „ძეგლისწერაჲ

სარწმუნოებისაჲ“. ექვთიმე მთაწმინდელის ნაშრომს ერთვის მისივე დაწერილი მუხლები და ქართულ საღვთისმსახურო პრაქტიკისათვის შესაფერისი კანონები. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში განსაკუთრებით აღიარებდნენ ე. წ. 14-გიგლოვან ნომოკანონს, რომელიც იმდროისათვის სისგემურ და ქრონოლოგიურ კრებულს წარმოადგენდა. აღნიშნული კანონიკური ძეგლი ბერძნულიდან ქართულად თარგმნა არსენ იყალთოელმა XI ს-ის ბოლოს ან XII ს-ის დასაწყისში. იგი ქართულ საეკლესიო პრაქტიკაში „დიდი სჯულისკანონის“ სახელით იყო ცნობილი. დიდი სჯულისკანონი შეიცავს მოციქულთა, მსოფლიო საეკლესიო კრებათა და წმინდა მამათა კანონებს. გარდა ამისა, მას ერთვის ქართული ორიგინალური კანონიკური მწერლობის ძეგლი – რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა.

ტ

გამიასი (γαμία) – საზინადარი. ათენში ამ გიგულის მაგარებელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალღმერთი ათენას გამიასები გახლდნენ. ისინი ყოველწლიურად წილისყრით იყვნენ დანიშნულნი, თითოეული – თითო **ფილედან**. **სოლონის** კანონმდებლობით ამ თანამდებობაზე **მაგისგრაგის** არჩევა მხოლოდ **ჰენგაკოსიომედიმნოსების** კლასიდან იყო შესაძლებელი, თუმცა ძვ. წ. IV ს-ში ეს **კანონი** უკვე აღარ ფუნქციონირებდა. მათი მსახურება იწყებოდა და მთავრდებოდა პანათენაიის დღესასწაულით. გამიასები იყვნენ აკროპოლისზე მდებარე ათენა პოლიასის, ათენა ნიკეს და ჰერმესის საგანძურთა მდამხედველები. თანხა ოპისტოდომოსად წოდებულ შენობაში ინახებოდა. გამიასები არა მხოლოდ რელიგიური მსახურებისათვის გაცემდნენ თანხებს, არამედ სამხედრო (განსაკუთრებით პელოპონესის ომის დროს) და სხვა სამოქალაქო ხარჯებისათვის. შემორჩენილია მათი ჩანაწერები, რომლებიც ათენის ფინანსების თაობაზე მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს.

ძვ. წ. 434 წ-ს შექმნეს „სხვა ღმერთთა“ გამიასების საბჭო (გამიასების რიცხვი ამ საბჭოშიც ათი იყო), რომელსაც სხვა აგიკური გაძრების საგანძურები ჩააბარეს (ეს საგანძურები ერთ ფონდად იქნა გაერთიანებული). თანხა ასევე ოპისტოდომოსში შეინახეს, თუმცა ათენას საგანძურიდან განცალკევებულად. ძვ. წ. 406/5 წ-ს ეს ორი საბჭო გამიასთა ერთ საბჭოდ გაერთიანდა. ათმა გამიასმა „ათენასა და სხვა ღმერ-

თების“ საგანბური ჩაიბარა. ძვ. წ. 385 წ-ს ეს საბჭო კვლავ ორ საბჭოდ გაიყო, ხოლო ძვ. წ. 341 წ-ს ისევ ერთ საბჭოდ გაერთიანდა.

კოლაკრეტების და ჰელენოგამიასების თანამდებობათა გაუქმების შემდეგ სხვა გამიასები დანიშნეს და მათ სხვადასხვა ფონდი ჩააბარეს: ასეთნი იყვნენ **სახალხო კრების** გამიასი, გრირეთა საბჭოს გამიასი, სამხედრო ფონდის მელამხედველი გამიასი და ა. შ.

ტიბერიუსი იულიუს ავგუსტუსი კეისარი (Tiberius Julius Caesar Augustus) (ძვ. წ. 42 – ახ. წ. 37 წწ.) – რომაელი **იმპერატორი** (ახ. წ. 14-37 წწ.), **ავგუსტუსის** გერი, შესანიშნავი მხედართმთავარი და ორგანიზატორი; ძვ. წ. 20 წ-ს სომხეთში ილაშქრა, ძვ. წ. 15 წ-ს თავის ძმა დრუმუსთან ერთად ალპური ხალხის წინააღმდეგ ლაშქარს ხელმძღვანელობდა, გაიმარჯვა და **კონსულობაც** (ძვ. წ. 13 წ.) მიიღო. ძვ. წ. 13 წ-ს იძულებული გახდა გაპყროდა მეუღლეს და ცოლად შეერთო ავგუსტუსის ქალიშვილი იულია. დაამოშმინა აჯანყებული პანონია (ძვ. წ. 12-9 წწ.) და შემდეგ გერმანიაში გაემგზავრა ავადმყოფ ძმა დრუმუსთან, გარდაცვლილი ჩამოასვენა რომში და მიიღო მეთაურობა გერმანიაში. ახ. წ. 6 წ-დან როდოსზე ნებაყოფლობით გადასახლდა და მეცნიერებითა და სხეულის წვრთნით იქცევა თავს. ახ. წ. 4 წ-ს ავგუსტუსმა ლივიას დაქინებით ტიბერიუსი იშვილა და იმავე წელს გერმანიაში არმიისა და ფლოგის დახმარებით ელბამდე მიაღწია, მაგრამ მარკომანებთან შეებმა არ დასცალდა, პანონიასა და დალმაგიაში ამბოხების ჩასახშობად (ახ. წ. 6-9 წწ.) გაემართა, გაამაგრა საზღვრები რეინზე (ახ. წ. 10-12 წწ.), ახ. წ. 13 წ-ს ავგუსტუსის თანამმართველი გახდა, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ – **იმპერატორი**. გახგმე ასულ ტიბერიუსს ბევრი აჯანყების ჩახშობა მოუხდა გერმანიაში, პანონიაში, ნუმიდიაში, გალიაში, თრაკიაში.

მომიერი პოლიტიკოსი პირველ ხანებში ავგუსტუსის გეგმების განხორციელებას ცდილობდა: მისი მმართველობისას გაძლიერდა მონარქიული ძალაუფლება (**პლესმა** დაკარგა პოლიტიკური უფლება – აიკრძალა **კომიციების** მოწვევა), გაიმარდა სახელმწიფო **ხაზინა**, გაუმჯობესდა **პროვინციების** მართვა, ჯარს სამსახურის ვადა შეუმცირდა და ჯამაგირიც გაემარდა, **სენატს** პატივისცემით ეპყრობოდა, გამოსცა საზოგადოების უსაფრთხოების, წესრიგის, მნებრობისა და სამართლიანი **სასამართლოს** შესახებ კარგი კანონები.

შვილისა და შვილიშვილის სიკვდილის შემდეგ (ახ. წ. 26 წ.) კი ტიბერიუსი ეჭვიანი, თავშეუკავებელი, კაცთმოძულე გახდა, იგი რომიდან კუნძულ კაპრიზე გადასახლდა. მისი სახელის შეურაცხყოფისათვის სენატის ოპოზიცია მკაცრად ისჯებოდა – ქონება ჩამოერთმეოდა და ხშირად სიკვდილითაც უსწორდებოდნენ), პრეტორიანთა გვარდია რომში განთავსდა, მისმა **პრეფექტებმა** კი დიდი გავლენა მოიპოვეს. რომს, ფაქტობრივად, **პრეტორიანთა** პრეფექტი სეანუსი მართავდა, მაგრამ ტიბერიუსმა იგი მოაკვლევინა, რათა მისი აღვირახსნილობა არავის შეეკავებინა. რომში ის აღარ დაბრუნებულა, გარდაიცვალა 77 წლისა (ახ. წ. 37 წ.).

ტიბერიუს კორუნკანიუსი (Tiberius Coruncanus) – **კონსული** ახ. წ. 280 წ-ს, **დიქტატორი** ახ. წ. 246 წ-ს. იგი იყო პირველი უმაღლესი ქურუმი (**პონტიფექსი** – Pontifex maximus) **პლემბელთაგან**. გადმოცემის თანახმად, მან პირველმა დაიწყო რომის კერძო სამართლის სწავლება და იურიდიული კონსულტაციების (responsa) მიცემა.

ტირანია (τυραννίς) – ნიშნავს არაკანონიერ **მონარქიას**. ამგვარი ხელისუფლება საბერძნეთის მრავალ ქალაქ-სახელმწიფოში ძვ. წ. VII და VI სს-ში კერძო პირთა მიერ იყო უზურპირებული. ამ ტერმინის ყველაზე ადრეულ დამოწმებას პოეტ არქილოქოსთან ვხვდებით (ფრ. 22D). ეს არ იყო კონსტიტუციის სპეციალური ფორმა ანდა გეროროის მეფობა; უარყოფითი დაგვირთვა მან მოგვიანებით შეიძინა, როცა ძვ. წ. V ს-ის დემოკრატიულმა **პოლისმა** ტირანთმკვლელები ხოგბით შეამკო. ამაში გარკვეული როლი პოლიტიკურმა ფილოსოფიამაც ითამაშა. ტირანია, როგორც წესი, ორი თაობის შემდეგ ასრულებდა არსებობას. ცნობილი ტირანები იყვნენ: პოლიკრაგესი, ფეილონი, კიფსელოსი, პერიანდროსი, კლისთენეს სიკიონელი, **პისის-გრაგოსი**. ადრეული პერიოდის ტირანიის უკანასკნელი წარმომადგენლები იყვნენ სიცილიელი ტირანები: თერონი, გელონი და ჰიერონი, რომლებმაც ძალაუფლება მოიპოვეს როგორც სამხედრო ხელმძღვანელებმა. ტირანიის მეორე ეპოქა დიონისიოს I-ის მმართველობით იწყება. ტირანიის ადრეული გიპი უმთავრესად დაბალი ფენების პოლიტიკური და ეკონომიკური წინამძღოლობიდან იყო აღმოცენებული და ხშირად დემოკრატიის აღმავლობას ამზადებდა. ამ დროს კონსტიტუციის კონსტრუქციები არ იცვლებოდა, თუმ-

ცა გირანები კანონებსა და ინსტიტუციებს საკუთარი პოლიტიკის იარაღად იყენებდნენ. გვიანდელმა გირანებმა, მიუხედავად იმისა, რომ სამხედრო დიქტატორები იყვნენ, მონარქიის ახალ ეპოქას დაუდეს სათავე.

გრიბუნი (tribunus) – (გრიბის ხელმძღვანელი, რომელმაც შემდეგში მიიღო სახელწოდება გრიბის მზრუნველი – curator tribus) – სახელწოდება გრიბუნი კი თანამდებობის პირებს აღნიშნავდა (ცხენოსანი ჯარის გრიბუნი – tribunus celerum, სამხედრო გრიბუნი – tribunus militum, **სახალხო გრიბუნი** – tribunus plebis); იმპერატორების ეპოქაში სახელი გრიბუნი სხვადასხვანაირად გამოიყენებოდა, (მაგ., კოლეგიებში – tribunus fabricarum – იმპერატორის იარაღის ქარხნების მედამხედველი; მდივნების გრიბუნი – tribunus notariorum, კარის გრიბუნი – tribunus stabuli და ა. შ.).

tribuni aerarii – ეწოდებოდათ გრიბების ხელმძღვანელებს, რომლებსაც უნდა შეეგროვებინათ გამოსაღები და შემდეგ ამ თანხიდან ჯარისკაცებისათვის გადაეხადათ. როცა ხელფასის გადახდა სამოქალაქო ხელისუფლებიდან სამხედრომე გადავიდა და გადაეცა **კვესტორებს**, tribuni aerarii დარჩნენ, მაგრამ რას აკეთებდნენ, ჩვენთვის უცნობია. შესაძლოა, ისინი **კვესტორებს** ეხმარებოდნენ და ჯარს ახლდნენ. ძვ. წ. 70 წ-ს **lex Aurelia**-დან **lex Iulia**-მდე (ძვ. წ. 46 წ.) tribuni aerarii **პლებსის** წარმომადგენლებად მსახურობდნენ. **კვისრის** შემდეგ ამ თანამდებობამ დაკარგა მნიშვნელობა და აღარ არსებობდა. **მეფეთა** ეპოქაში ცხენოსანი ჯარის გრიბუნები (tribuni celerum) ცხენოსანი ჯარის უფროსი, მეფის მოადგილე და თანამშემწე იყო, როგორც შემდგომში ცხენოსანი ჯარის **მაგისტრი** (magister equitum) – **დიქტატორის**. ცხენოსანი ჯარის გრიბუნს ეჭირა თანამდებობა იმ მეფის სიკვდილამდე, რომელმაც იგი ამ თანამდებობაზე აირჩია. მეფის მემკვიდრე კი მერე სხვას ირჩევდა. მეფობის მოსპობასთან ერთად ეს თანამდებობაც გაქრა და მხოლოდ **ავგუსტუსმა** აღადგინა იგი რელიგიური მიზნებისათვის.

სამხედრო გრიბუნი – tribunus militum, პირველ ხანებში ამ თანამდებობაზე მოქმედ სამხედრო გრიბუნებს ირჩევდნენ და ისინი ლეგიონს ხელმძღვანელობდნენ. თითოეულ ლეგიონში 6 გრიბუნი მორიგეობით წელიწადში 2–2 თვით ამ მოვალეობას ასრულებდა. დიდი გავლენა ჰქონდათ მხედართა ფენის სამხედრო გრიბუნებს; მაგრამ ძვ. წ. I ს-ში ეს გავლენა შესუსტდა, რადგან

ლეგიონების სათავეში ლეგატები დადგნენ **სენატორების** რიცხვიდან. რომის იმპერიის ეპოქაში თითოეულ ლეგიონში იყო 1 სამხედრო გრიბუნი სენატორებიდან და 5 – მხედრების ფენიდან.

ცხენოსანი ჯარის გრიბუნები – ცხენოსანი ჯარის უფროსი, რომელიც ზუსტად ისევე იყო მეფის მოადგილე და თანამშემწე, როგორც შემდგომში ცხენოსანთა **მაგისტრი** (magister equitum) – დიქტატორის. ცხენოსანი ჯარის გრიბუნს თანამდებობა იმ **მეფის** სიკვდილამდე ეჭირა, რომელმაც იგი ამ თანამდებობაზე აირჩია. მეფის მემკვიდრე კი სხვას ირჩევდა. მეფობის მოსპობასთან ერთად ეს თანამდებობაც გაქრა და მხოლოდ **ავგუსტუსმა** აღადგინა იგი რელიგიური მიზნებისათვის.

გრიბუსი/გრიბა (tribus) – ქალაქის ნაწილი. თავდაპირველად რომში სამი პატრიციული გრიბა იყო: რამნესი (Ramnes), ტიტისი (Tities), ლუკერესი (Luceres). დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა **სერვიუს გულიუსის** მიერ გეოგრაფიულ გრიბებად დაყოფას: ქალაქის (urbanae) და ქალაქგარეთა (rusticatae). 4 ქალაქურს ერქვა: სუბურანა (Suburana) ან სუკუსანა (Sucusana), ესკვილინა (Esquilina), კოლინა (Collina), პალატინა (Palatina). ქალაქის კუთვნილი ყველა მიწა იყოფოდა 26 ქალაქგარეთ გრიბად ან რეგიონად (ზოგი ცნობით, ასევე სოფლებად – pagi). ძვ. წ. 507 წ-ს პორსენასთვის მიწების დათმობის შედეგად 30 გრიბა 20-მდე შემცირდა, მაგრამ მალე კვლავ მაგება დაიწყო: ძვ. წ. 504 წ-ს შედგენილი იყო 21 გრიბა საბინებისაგან, რომლებიც რომში კლავდიუს აპიუსთან ერთად მოვიდნენ; ძვ. წ. 387 წ-ს მათ დაემატა 4 ახალი, ძვ. წ. 385 წ-ს – 2, 332 წ-ს – 2, ძვ. წ. 318 წ-ს – 2, ძვ. წ. 299 წ-ს – 2, ბოლოს ძვ. წ. 241 წ-ს კიდევ – 2. გრიბების რიცხვმა მიაღწია 35-ს და მას შემდეგ არ შეცვლილა. ყოველ გრიბას თავისი სახელწოდება ჰქონდა. თავიდანვე ქალაქისა და ქალაქგარეთ გრიბებს შორის არავითარი განსხვავება არ იყო, მაგრამ ქალაქგარეთ გრიბებმა მალე უპირატესობას მიაღწია, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ამაგებს ნება მიეცათ მხოლოდ ქალაქის გრიბებს მიწეროდნენ; თითოეული გრიბა იყოფოდა დეკურიებად, ქალაქისა კიდევ კვარტლებად (vici) და გზაჯვარედინებად (compita), ქალაქგარეთა კი – სოფლებად (pagi). ცენტურიათა **კომიციების** რეფორმის შემდეგ, როცა **კლასები** და გრიბა ერთმანეთს შეერწყა, თითოეული გრიბა შეიცავდა უხუცესთა (seniorum) 5 ცენტურიას და ყმაწვილთა (iuniorum) 5 ცენტურიას. თითოეუ-

ლი მოქალაქე, პატრიცი და პლებსიცი მიწერილი უნდა ყოფილიყო რომელიმე გრიბისადმი, სხვა-ნაირად ის ვერცერთ ცენსურის ვერ მიეკუთვნებოდა.

გრიბას დიდი აღმინისგრაციული, პოლიტიკური და სათემო მნიშვნელობა ჰქონდა. მათ ეფუძნებოდა ცენზი, სამხედრო ბეგარა – გრიბუგუმი, გაწვევა (dilectus) და ყველა გრიბა ერთად წარმოადგენდა მძლავრ სახალხო კრებას. გრიბას არა რელიგიური, არამედ სათემო მნიშვნელობა ჰქონდა. თითოეული გრიბის წევრი ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში იყო და ამხანაგებად ითვლებოდნენ. ამ კავშირს ამყარებდა ის, რომ გრიბუნები ერთად ირჩევდნენ თავისთვის უფროსს, შექმნიდათ ხელფასი ჯარისკაცებისათვის და ერთად მართავდნენ მიწებს. ამიტომაც ვისაც რაიმე თანამდებობა უნდოდა მიეღო, მიმართავდა თავის გრიბას;

იმპერატორების ეპოქაში გრიბის პოლიტიკური მნიშვნელობა გაქრა, რადგან გიბერიუსმა არჩევითი კომიციები სენატში გადაიგანა. მხოლოდ რომის მოქალაქეები იყოფოდნენ 35 გრიბად გაწვევის მიზნით, განსაკუთრებით ქალაქური კოპორტისათვის და იმპერატორების მიერ მოწვევების გაღებისათვის. უღარიბესი მოქალაქეები უფასო პურის დარიგებისას თითოეულ გრიბაში აყალიბებდნენ განსაკუთრებულ კორპორაციას, რომლის წევრები იღებდნენ ხორბლისა ან ფულის მიღების უფლებას (tessera).

გრიბუგუმი (tributum) – სახელმწიფოსთვის რომის მოქალაქეების ქონების გადასახადი. თავდაპირველად გრიბუგუმი შექმნიდათ სულალობით და არა ქონებისა და მიხედვით, სერვიუს გულიუსმა კი შემოიგანა გადასახადი ცენზის გათვალისწინებით (tributum ex censu). ეს გამოსაღები ყოველთვის ინიშნებოდა მოთხოვნილებისა და მიხედვით და ემსახურებოდა მხოლოდ სამხედრო მიზნებს, განსაკუთრებით ჯარისკაცების ხელფასს. ომში გამარჯვების შემდეგ დამარცხებულ მტერს უნდა გადაეხადა სამხედრო დანახარჯები, რომელთაგანაც მოქალაქეები იღებდნენ თავის გრიბუგუმს უკან, ამდენად გრიბუგუმს შეიძლება ვუწოდოთ იძულებითი სესხი. თუ საზინაში იყო საკმარისი ფული, გრიბუგუმს არ ითხოვდნენ და ამიტომ დიდი მაკედონური ნადავლის შემდეგ ძვ. წ. 168 წ-ს გრიბუგუმი საერთოდ გაუქმდა. მაგრამ იმპერატორების ეპოქაში მთელ იტალიას (რომის და მისი შემოგარენის გარდა) შექმნიდა გამოსაღები ნაგურით კარისა და ჯარის შესანახად. აქედან მოდის დაპირისპირება – პროლუქტებით მომპარაგებელი იტალია (Ita-

lia annonaria) და ქალაქური (urbicaria). მხოლოდ ერთხელ მოხსენიებული tributum in capita, შესაძლოა, იყო დაუბრუნებელი გამოსაღები, რომელიც საზინაში შექმნიდათ. რესპუბლიკის ბოლოს, როცა მოქალაქეების გრიბუგუმი მოისპო, ეს სახელი ერქვა პროვინციების მოქალაქეების ხარკს, რომელსაც საკუთრივ სტიპენდია ეწოდებოდა. ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ მოკრებილი ეს გადასახადი შემოსავლისგან (vectigalia) განსხვავებით, რომელსაც იძლეოდნენ მოიჯარადე-შემსყიდველები (publicanus) გამოსასყიდად, წარმოადგენდა ან გარკვეულ თანხას, რომელიც მთელ პროვინციას შექმნიდა, ან ქონებრივ გამოსაღებს, რომელიც, ბუნებრივია, მუდმივად იცვლებოდა. იმპერატორების ეპოქაში საბოლოოდ დადგინდა ჯერ კიდევ აგუსტუსის დროს დაწყებული გრიბუგუმის საადგილმამულო და სულალობრივად დაყოფა: 1) tributum soli ან agri, რომელსაც მოგვიანებით ასევე სულალობრივი დაბეგვრა (capitatio) ან ერთი იუგერი მიწის გადასახადი (iugatio) ეწოდებოდა, ეფუძნებოდა აგუსტუსის მიერ შემოღებულ საყოველთაო სახელმწიფო ცენზს და შექმნიდათ რომის მოქალაქეების პროვინციებიდან – რომის საზინაში (aerarium populi Romani-ში), საიმპერატორო პროვინციებიდან კი – სამხედრო საზინაში (aerarium militare-ში). ხარკის დაწესებას ინდიქციო (indictio) ეწოდებოდა. გადასახადის აკრეფის მოვალეობებს ასრულებდნენ ჩინოვნიკები – მოანგარიშეები (numerarii), საზინადრები (tabularii), არქივარიუსები (chartularii), რომლებიც ნაცვალს ემორჩილებოდნენ. თავად ამოღებას კი ახორციელებდნენ ქალაქის ინკასატორები (susceptores) და გადასახადის ამკრეპები (exactores). თუმცა ყველა პროვინცია ერთნაირად არ იხდიდა გადასახადს, მოგიერთები ვარდა საადგილმამულო და სულადი ხარკისა, იხდიდნენ განსაკუთრებულ შემოსავალს (vectigalia); 2) tributum capitis, სულადი გადასახადი, რომელსაც მოგვიანებით ეწოდებოდა ასევე capitalio, ნაწილობრივ ქონებაზე ეკისრებოდა და თანდათანობით იღებდა ასაკრეფის ფორმას წარმოებიდან, ნაწილობრივ კი ეკისრებოდა სულალობაზე განურჩევლად ცენზისა (განსაკუთრებით უმიწო ღარიბებს); მაგრამ ყველა, რომელსაც შექმნიდა გადასახადი (tributum soli), გათავისუფლებული იყო სულადი გადასახადისაგან.

გრიერარქია – ლიგურგიის ერთ-ერთი ფორმა, რომელიც ფლოგის აღმშენებლობისაკენ იყო მიმართული. გრიერარქიას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ათენში. შემდგომ ეს ინ-

სტიგური მოგიერთმა სხვა ქალაქმაც გადაიღო. ძვ. წ. V ს-ის დასაწყისიდან მოყოლებული ათენელი **სტრაგეგოსები** მდიდარ ათენელ **მოქალაქეთაგან** გრიერარქოსებს ირჩევდნენ, რომელთა რიცხვი ალსაჭურვ გრიერმათა რიცხვს შეესაბამებოდა. გრიერარქოსი, რომელიც ამასთანავე კაპიტანის ფუნქციას ადასრულებდა, კისრულობდა გემის შენახვისა და შეკეთების, ისევე როგორც მემბლაურთა ხელფასითა და საკვებით უზრუნველყოფის თანხებს. ძვ. წ. 411 წ-ის შემდეგ გრიერარქიას ორი მოქალაქე იყოფდა. დემეტრიოს ფალეროსელმა ძვ. წ. 317-307 წწ-ში ლიტურგია გააუქმა. ტერმინი „გრიერარქოსი“ ათენის გარდა, სხვაგან მხოლოდ გრიერემის კაპიტანს აღნიშნავდა.

ტრიუმვირატი (triumviratus – სამი კაცის ერთობა) – ტრიუმვირატის ოფიციალური სახელწოდებაა „სამთა კოლეგია რესპუბლიკური წყობის მოსაწესრიგებლად“ (tres viri rei publicae constituendae). I ტრიუმვირატი შეიკრა ძვ. წ. 60-იან წწ-ში კრასუსს, პომპეუსსა და **კეისარს** შორის კერძო თანხმობით. ძვ. წ. 56 წ-ს გაგრძელდა I ტრიუმვირატი. II ტრიუმვირატი შეიკრა ძვ. წ. 43 წ-ს ანტონიუსს, ლეპიდუსსა და **ოქტავიანუს ავგუსტუსს** შორის და განსხვავდებოდა I-საგან, იგი კანონმდებლობით იქნა მიღებული (lex Titia ძვ. წ. 43 წ.). მისი გაგრძელება ახ. წ. 37 წ-ს პლებისციტით იქნა მიღებული.

ტყისმცველთუხუცესი – „ტყის მცველი“ პირველად მოხსენიებული არიან **თამარ მეფის** 1189 წ-ს სიგელში, ხოლო „ტყისმცველთ-უხუცესნი“ – 1078 წ-ს სიგელში. საქართველოს თითოეულ კუთხეს ან განთქმულ სანადირო ტყეს თავისი ტყისმცველთუხუცესი ჰყავდა. ტყისმცველთა თანამდებობა საქართველოში თამარის მეფობამდეც უნდა ყოფილიყო. წყაროებში მრავლად გვხვდება ტყისმცველთუხუცესთა თანამდებობის მქონე პირები.

უ

უკანონო ბავშვი (νόθος) – სიგყვასიგყვით „ნაბიჭვარი“. პერიკლეს მოქალაქეობის კანონის მიღების შემდეგ, ათენის მოქალაქეობა (იხ. **მოქალაქეობა**, **საბერძნეთი**) მხოლოდ იმას ეძლეოდა, ვინც დედითა და მამით ათენელი იყო. დაუქორწინებელი ათენელის და არაათენელის ბავშვი ერთმნიშვნელოვნად უკანონოდ ითვლებოდა და ვერც მოქალაქის და ვერც მემკვი-

დრობის უფლებას ვერ მიიღებდა. ნაკლებადაა გარკვეული იმ ათენელი მშობლების შეილების სტატუსი, რომლებიც **ქორწინებაში** არ იმყოფებოდნენ: ასეთი ადამიანი იყო νόθος-ი საკუთრების უფლების გარეშე, თუმცა საკამათოა ითვლებოდა თუ არა მოქალაქედ. დასაშვებია ისიც, თუმცა ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ტერმინი νόθος აღნიშნავდა შერეული ქორწინების (ე. ი. ათენელის და არაათენელის) ნაშვირს მაშინაც კი, როდესაც (მაგ., ძვ. წ. 450 წ-მდე) ასეთი ქორწინება კანონიერი იყო. ამგვარი ქორწინებიდან გაჩენილ ბავშვს შეიძლება ჰქონოდა როგორც **მემკვიდრეობის**, ისე მოქალაქის სრული უფლებები.

უკანონო ბავშვი, რომი – უკანონო, ქორწინების გარეშე გაჩენილი ბავშვი, რომელიც ნათესაური კავშირით მხოლოდ დედასთან იყო დაკავშირებული. თუ დედას ჰქონდა რომის მოქალაქეობა, მაშინ ბავშვიც ხდებოდა **რომაელი მოქალაქე**. უკანონო ბავშვები იყვნენ ასევე liberi naturales – კერძოდ, ბავშვები, რომლებიც **კონკუბინაგის** ან სხვა ტიპის თანაცხოვრების შედეგად იყვნენ გაჩენილნი. კლასიკურის შემდგომ ხანებში ისინი გარკვეულ უფლებებს იღებენ, კერძოდ, შეუძლიათ პრეტენზია განაცხადონ მამის მიერ რჩენაზე, აქვთ მემკვიდრეობის უფლება კანონით და ასევე შეუძლიათ მიიღონ კანონიერი შვილების სტატუსი – liberi legitimi. უკანონო ბავშვებს შორის liberi naturales ყველაზე უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ (იხ. **მოქალაქე, რომი**).

ულპიანუს დომიციუსი (Ulpianus Domitius) (ახ. წ. II-III სს.) – რომაელი იურისტი, მთავარი მრჩეველი რომაელი იმპერატორის ალექსანდრე სევერუსისა, რომელიც მას ენდობოდა და ყოველნაირად იცავდა; მაგრამ **პრეტორიანებმა** იგი შეიძულეს და შემდგომში იმპერატორის თვალწინ მოკლეს.

ულპიანუსმა სრულყოფილად, ამომწურავად იცოდა სამართლის ყველა სფერო, ძველი, აღრინდელი ლიტერატურა. მან უდიდესი ლიტერატურული მემკვიდრეობა დატოვა (მხოლოდ ერთ ათწლეულში – ახ. წ. 202-212 წწ-ში შექმნილი).

ულპიანუსი წერდა დახვეწილი ენით, რამაც მას დიდი პოპულარობა მოუტანა; გასაკვირი არ არის, რომ ნაწყვეტები მისი თხზულებებიდან შეადგენენ ლიტერატურის (კლასიკური სამართლის თხზულებები) თითქმის მესამედს.

ულპიანუსის ნაშრომი: „**ედიქტის შესახებ**“ (Ad edictum – 81 წიგნი) – ედიქტის კლასიკური გად-

მოცემის არაფორმალური კოდიფიკაცია, მთელი რომაული სამართლის ერთ-ერთი გამორჩეული ნაწარმოები მასალის უმაღლო შერჩევითა და დამოუკიდებელი თვალთახედვით, ედიქტებიდან მუსტი ციგატებითა და სასარჩელო ფორმულე-ბით გამოირჩევა; ყოველი წინადადება, ყოველი სიტყვა დამუშავებულია გასაოცარი გულ-მოღვინებით.

ურვადი/ურვათი – საქორწინო გადასახადი სა-პაგარძლოს მშობლებისათვის. ურვადის მოცუ-ლობა განისაზღვრებოდა ქალის ოჯახის ღირსე-ბით. „შუშანიკის წამებაში“ უკვე დასტურდება ურვადის არსებობა ქართლში. საქორწინო საუ-რავის გადასახადის წესი ნათლად გამოიკვეთა ხევისა და სვანეთში. გერმინი ურვათი ბოლო დრომდე მოხეურმა დიალექტმა შეინარჩუნა.

უფლება (potestas) – სამართლით აღიარებული უფლება ერთი პიროვნების მეორე პირზე ან საგანზე, ან ქონებაზე; უფრო ფართო მნიშვნე-ლობით: რაიმეს ფლობის ფიზიკური შესაძლე-ბლობა (facultas) ან რაიმე საქმიანობის უფლე-ბამოსილება (ius);

საჯარო სამართალში ეს იყო ძალაუფლება, რო-მელიც ჰქონდა ყველა **მაგისტრატს**, მათ უფლება ჰქონდათ: გამოეცათ **ედიქტები**, მიემართათ **სახ-ალხო კრებისა** და **სენატისადმი**. ერთი თანამ-დებობის ხალხს ერთნაირი უფლებები ჰქონდათ (par potestas), უმაღლესი რანგის მაგისტრატს ჰქონდა უფრო დიდი უფლება (maior potestas), უმაღლესისას – უფრო პაგარა უფლება (minor potestas);

სამეფო უფლება (potestas regia) – თავდაპირვე-ლად **მეფის** სუვერენული ძალაუფლება;

კერძო სამართალში ეს უპირველეს ყოვლისა იყო მამის ძალაუფლება (patria potestas) ბავშ-ვებზე; მის პირად ურთიერთობებს მოგჯერ გამოხატავდნენ როგორც **მანციპაციის** უფლე-ბას (potestas mancipium) და ბაგონისას მონებზე (dominica potestas).

ოჯახის მამის უფლება (potestas patris familias) შეუმღვდავი იყო, იგი მხოლოდ რელიგიითა და საზოგადოებრივი აზრით იმღვდებოდა.

თავდაპირველად მკაცრი ხასიათი ჰქონდა მეურვეობისა და მზრუნველობის უფლებას (po- testas tutoris; potestas curatoris).

უფლისწული – მეფის ან ფეოდალის ვაჟიშვილის აღმნიშვნელი გერმინი ანგიკურ და შუა საუკუ- ნეების საქართველოში, მეფის ძე თანამედროვე

ქართულში. უფლისწულს ცალკე **საუფლისწულო** სამფლობელო მამული ჰქონდა, მეფის ვაჟს – სამეფო დომენში, ფეოდალის ვაჟს კი – საფეო- დალოში.

ფ

ფალერები (phalerae) – ადრე რომაელი მხედ- რობის წოდებრივი ნიშნები, ძვ. წ. II ს-დან სამხედრო ჯილდოები. ლითონის, მრგვალ, ოვალურ ან წაგრძელებულს, შემკულ ფალერებს იმაგრებდნენ ქამრებზე. იმპერიის ეპოქაში ძვ. წ. IV ს-მდე ფალერებით აჯილდოვებდნენ არა მარტო ცალკეულ ჯარისკაცს, არამედ მთელ სამხედრო დანაყოფებსაც.

ფამილია (familia – საოჯახო ქონება) – ყველა- ფერი – აღამიანებიც და ნივთებიც – რაც პირს ეკუთვნის. ვიწრო მნიშვნელობით ფამილია ნიშ- ნავს:

- 1) ყველა პირს – ცოლს, ბავშვებს, მონებს, რომ- ლებიც ემორჩილებიან პატრონს, **paterfamilias**-ს;
- 2) ყველა paterfamilias-ს დამორჩილებულ თავი- სუფალ პირს, ანუ ოჯახის წევრს – შინაურებს;
- 3) ერთმანეთთან ნათესაობით დაკავშირებულ უფრო დიდი ოჯახის წევრებს, მოგჯერ ერთი გვარის წევრებს;
- 4) **მონათა** ერთობლიობას, რომელიც ერთსა და იმავე პატრონს ეკუთვნის და ქალაქში საოჯახო საქმით (familia urbana) ან სოფელში სოფლის მეურნეობითაა დაკავებული (familia rustica);
- 5) ოჯახის მამის მთელი ქონება, რომელსაც თავ- ვისუფლად განკარგავდა ცოცხლებს შორის (in- ter vivos) და სიკვდილის შემთხვევაშიც (mortis causa); ფამილიად მოგჯერ იწოდებოდა ქონება და ფული (familia pecuniaque);

ფამულუსი (famulus) – ძველ რომში პატრიარ- ქალური ოჯახის **მონა**, ოჯახის საკუთრება. აღნიშვნა კვლავ გამოჩნდა გვიანანგიკურობაში არაქრისტიანული ლიტერატურის არქაიზაციის გენდენციასთან დაკავშირებით.

ფარნავაზი – იბერიის პირველი მეფე (ძვ. წ. 356 – 264 წწ.), ფარნავაზიანთა დინასტიის დამაარსე- ბელი, „მცხეთის მამასახლისითა“ შთამომავალი (იხ. **მამასახლისი**). გამეფდა 27 წლის ასაკში და მეფობდა 65 წლის მანძილზე.

ერთიანი აღმოსავლურ-ქართული სამეფო სხვა- დასხვა ქართული გაერთიანებების ურთიერთ- ბრძოლაში შეიქმნა და გაიმარჯვა იმან, რო-

მელსაც, როგორც ჩანს, ფარნავაზი ედგა სათავეში. ფარნავაზი დაახლ. ძვ. წ. 264 წ-ს 92 წლის ასაკში გარდაიცვალა.

ფარნავაზის მიზანი ერთიანი და ძლიერი ქართლის სამეფო იყო, ამ მიზნით მას უმნიშვნელოვანესი რეფორმების (რელიგიური, ანბანური და სამხედრო) გატარება მიეწერება:

სახელმწიფოებრივი საქმიანობა:

ფარნავაზმა საფუძველი დაუდო ქართველურ ცომთა გაერთიანებას. ფარნავაზმა ქართლის **ერისთავთა** აჯანყება ჩაახშო ჩრდილოკავკასიური ცომების დახმარებით, ჩრდილოკავკასიელი ცომები ჩამოსახლა ქართლის მთიანეთში, ფარნავაზმა გააერთიანა გერიგორია კავკასიონის ქელიდან ეფრატის სათავეებამდე და **მეფის** გიგული მიიღო (ასე შეიქმნა ერთიანი აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფო იბერია/ქართლი). სამეფოს ფარგლები საკუთრივ ისტორიული ქართლის გარდა, მოიცავდა კახეთის დიდ ნაწილს, სამცხეს, ჯავახეთს, კოლა-არგანს, კლარჯეთს, აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილს (აჭარას, არგვეთს, ეგრისს, სვანეთს). ფარნავაზმა დასავლეთ საქართველოში თავისი პოზიციების განსამტკიცებლად შორაპნისა და დამნის ციხეები ააგო. ქართლი თავის გავლენას აღმოსავლეთითაც ავრცელებდა. ქართლის სამეფოს ექვემდებარებოდა უმნიშვნელოვანესი გადმოსასვლელები კავკასიონის ქედზე. ამ გადმოსასვლელების გამაგრებით დაინგერესებული იყვნენ საქართველოს მეზობელი ქვეყნებიც, რადგან აქედან მომთაბარე-მეომარი ცომების შემოსევის საფრთხე იყო. ამ პოლიტიკურ ფაქტორს ქართლის მმართველები კარგად იყენებდნენ.

ფარნავაზს, როგორც ჩანს, მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა სელევკიდების სამეფოსთან, რომლის დახმარებითაც უმკლავდებოდა პონტოდან მოსულ ბერძნებსა თუ მაკედონელებს.

ფარნავაზმა ქვეყნის მმართველობის მოსაწესრიგებლად სამეფო დაყო ეგრისის, კახეთის, კლარჯეთის, ოძრახეს, წუნდის, სამშვილდის, ხუნანისა და მარგვის (არგვეთის) საერისთავოებად და ქართლის სასპასპეგოდ, რომელთა სათავეში შესაბამისად ერისთავები და სპასპეგი ჩააყენა. საერისთავო წარმოადგენდა გერიგორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომლის სათავეში მეფის მოხელე **ერისთავი** იდგა. ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ **სპასალარნი** და ათასისტავნი, რომელთა მემკვიდრით იკრიფებოდა ხარკი, ევალებოდათ საერისთავოში ჯარის შეკრება და მისი სარდლობა, სხვადასხვა ადმინისტრაციული საკითხის გადაწყვეტა.

საერისთავოსაგან განსხვავებული, უფრო დიდი გერიგორიული ერთეული იყო სასპასპეგო, რომელიც მთელ შიდა ქართლს მოიცავდა. მისი მმართველი სპასპეგი მეფის შემდეგ მეორე პირი იყო სამეფოში და ერისთავების პირადად მას ემორჩილებოდნენ.

ფარნავაზმა ქალაქი მცხეთა სამეფოს დედაქალაქად გადააქცია, ფარნავაზმა და ფარნავაზიანებმა სამეფოს დედაქალაქ მცხეთაში დიდი თავდაცვითი (მცხეთის გალავანი) და საკულტო ნაგებობები (არმაზის ციხე) ააშენეს და მეფეთა რეზიდენციად მცხეთის პირდაპირ მაღალ მთაზე აღმართული ციგადელი – არმაზციხე აქციეს.

ფარნავაზმა ჩააგარა რელიგიური რეფორმა, შემოიღო და აღმართა ახალი კერპი – არმაზის კერპი (ამასთანავე ფარნავაზმა შეინარჩუნა ამოს მიერ მოგანილი კერპები – გაცი და გაიმი). არმაზის კერპის საერთო ღვთაებად ჩამოყალიბებას ახლადჩამოყალიბებული ქართული სამეფოსათვის დიდი საერთო-სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ფარნავაზს მიეწერება ქართული დამწერლობის, ქართული ანბანის შექმნა. ფარნავაზმა ქართული ენა სახელმწიფო ენად გამოაცხადა (მანამდე ქართლში ექვს ენაზე საუბრობდა ხალხი). მის სახელს ასევე კალენდრის შექმნასაც უკავშირებენ.

ფასისი (φάσις) – საჯარო ბრალდების ერთ-ერთი სახეობა. სიგყვასიგყვით „ჩვენება, განცხადება“: იმ ადამიანის საჯარო მხილება, რომელიც უკანონოდ ფლობდა სახელმწიფოს კუთვნილ ქონებას. **აპოგრაფესაგან** განსხვავებით, რომლის შესახებაც უფრო მეტი ცნობები მოგვეპოვება, ფასისი, როგორც ჩანს, უფრო მეტად პიროვნების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ვიდრე საკუთრების.

ფასკები (fascēs) – წითელი ქამრით შეკრული წკნელები, რომელსაც შუაში ჩადებული ჰქონდა ცული. თანამდებობრივი ძალაუფლების ეს სიმბოლო რომაელმა მეფეებმა ეგრუსკებისაგან გადაიღეს. **მეფეთა** ხანის დასასრულის შემდეგ კონსულებს ენიშნებათ 12 **ლიქტორი**, რომელთაც ხელში უჭირავთ ფასკები და წინ მიუძღვიან **კონსულს**. რესპუბლიკის ხანაში ქალაქის შიგნით ცულს აღარ აგარებდნენ. ვალერიუს პოპლიკოლას ინიციატივით ხალხის წინ ხდებოდა ფასკების ძირს დაშვება. ეს, ერთი მხრივ, ხაზს უსვამდა თანამდებობის ღირსებას, მეორე მხრივ, ერთგვარი მისაღმება იყო ხალხისა მაღალი რანგის პირისადმი. **ლიქტაგორს** ენიშნებოდა 24

ლიქტორი, **პრეტორს** – 6, იმპერატორის ლევატს – 5. **ცენზორებს** ლიქტორები არ ჰყავდათ, რამდენადაც ისინი არ ფლობდნენ აღმასრულებელ ძალაუფლებას, ისევე როგორც იმპერატორის **პროკურატორები**. გამარჯვებული სარდლები ფასკებს რთავდნენ დაფნის ფოთლებით.

ფასტები (dies fasti – სასამართლო გადაწყვეტილების დღეები) – სასამართლო კალენდარი, სამოგადოებრივი საქმიანობისათვის ხელსაყრელი დღეების ჩამონათვალი. პოეტურად გააფორმა დიდმა რომაელმა პოეტმა ოვიდიუსმა (Fasti dies).

fasti consulares – ქრონოლოგიური ჩამონათვალი ყველა მაღალი **მაგისტრატის** (ნაწილობრივ შემორჩენილია fasti Capitolini უმნიშვნელოვანესი მოვლენების მაგიანე).

fasti triumphales-ში – გრიუმფებს იწერდნენ.

fasti Praenestini – ძველ ქალაქებს ჰქონდათ ოფიციალური კალენდარი.

ფედერატები – სამხედროვალდებული მოკავშირეები რომის იმპერიის საზღვარზე, მოგვიანებით საველე ჯარში გადაყვანილები. ხშირად აღნიშნავდა რომის იმპერიის ფარგლებში გერმანულ ტომებს, ვიდრე ისინი უარს არ ამბობდნენ რომთან კავშირზე.

ფენა (ordo) – სამოგადოებრივი თანამდებობების, სასამართლო პროცესის წარმოების წესრიგი. კლასობრივი სამოგადოების სოციალური ჯგუფი, რომელსაც სხვებისაგან გარკვეული პრივილეგიები განასხვავებდა. სამი ძირითადი ფენა: **სენატორების**, მხედრებისა (**ეკვიტები**) და **პლებსის**.

ordo decurionum – საქალაქო საბჭოს მუდმივი წევრების, მათი ოჯახისა და შთამომავლების ფენა (საქალაქო საბჭოს შეეძლო გაეუქმებინა საქალაქო **მაგისტრატების** გადაწყვეტილება).

პრინციპატისას ის პრივილეგირებული კატეგორია იყო, მაგრამ III ს-დან მისი მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა, რადგან დეკურიონები აგებდნენ პასუსს თემზე (სამოგადოებაზე) დაკისრებულ ყველა ბრალეულობაზე და ordo decurionum გახდა იმდროინდელი სამოგადოების ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ექსპლოატირებული ფენა.

ordo equester – მხედრები, ფინანსური დიდკაცობა რესპუბლიკის ეპოქაში, პრინციპატისას კი ასევე სამართლებრივი კატეგორია, რომელსაც მიეკუთვნებოდა ცენზიანი **მოქალაქეები**; კერძო

და სისხლის სამართლის მხრივ პრივილეგიებით სარგებლობდნენ. ყველაზე პრივილეგირებული მდგომარეობა ეჭირათ ეკვიტებს (equites equo public), რომელთაგან **პრინციპსი** მაღალ ჩინოვნიკებს ირჩევდა.

ordo iudiciorum privatorum – რეგულარული **სასამართლო** წარმოება რესპუბლიკის პერიოდში. ordo senatorius – ადგილმამულიანი დიდგვაროვნები რესპუბლიკის პერიოდში, სინონიმი – **ნობილიტეტი**, პრინციპატისას – სამართლებრივი კატეგორია, რომელიც გულისხმობდა:

ა) წარმოშობას სენატორთა ფენიდან; ბ) ცენზს; გ) **პრინციპსის** მიერ გიგულის მინიჭებას; სენატორებს ბევრი პრივილეგია ჰქონდათ (მაღალი პოსტების დაკავება, გიგული და ა.შ.); მაგრამ მოგვიანებით ძალიან მაღალი გადასახადების გადახდა უხდებოდათ.

Ordinaries – რეგულარული, ორდინარული, ნორმალური, ჩვეულებრივი.

ფეტიალები (fetiales, fetis – ხელშეკრულება) – ძველ რომში ქურუმთა 20-კაციანი კოლეგია. მათ მოვალეობას, გარდა მათი საკულტო ვალდებულებებისა, შეადგენდა რომის წარდგენა საერთაშორისო მოლაპარაკებებზე (სხვა გერიგორიაზე). საერთაშორისო სამართლის პრინციპების დაცვა – ომის გამოცხადება, საზავო და საერთაშორისო ხელშეკრულებების დადება (მხოლოდ იგალიაში).

ფებონი, საფიხნო, ხევსურეთი – მაგილში ხალხის, ერის თავყრილობის ადგილი. ფებონი სოფლის მამაკაცთა თავყრილობას ეწოდებოდა, საფიხნო კი ამ კრებისთვის განკუთვნილ ადგილს. საფიხნო ქვა-ყორით ნაგებ დარბაზს წარმოადგენდა, რომლის წინა ნაწილი ღია იყო, შიგნით კი სკამები იყო გამართული. მაგილის საფიხნო სოფლის დასაწყისში იყო, ამდღევანდელ ადგილას. ამ დარბაზში ქალის შესვლა აკრძალული იყო. აქ საღამოსა და კვირას თავს იყრიდა მოხუცი თუ ახალგაზრდა. საფიხნოში სოფლის ყოველდღიური ცხოვრების საჭირობოროგო საკითხები ისმებოდა. სტუმარსაც პირველად საფიხნოში მიიღებდნენ. გარდა სათემო და საღავო პრობლემების მოგვარებისა, საფიხნოში ერთობლივი სამოგადოებრივი თუ საოჯახო საქმიანობაც ეწყობოდა (გყავის დამუშავება, ქალამნის ამოსხმა, მუმის დაგრეხა, თოფის წამლის დამზადება და სხვა). როცა სოფელს მგერი შემოსევით ემუქრებოდა, ან სოფელი თვითონ აპირებდა გალაშქრებას, საფიხნოში იკრიბებოდნენ და თოფის წამალს კოლექტიურად ამზადებდნენ.

ფიდეიკომისუმი (fideicommissum) – არაფორმალური უარი (შდრ. **ლეგატუმი**). თავდაპირველად ეს იყო მიმართვა მონადირისა მემკვიდრისადმი (მეპირი ან წერილობითი) შეასრულოს მისი თხოვნა (mandatum post mortem), რომელიც მესამე პირს (fideicommissarius) მიემართება. **აგუსტუსის** ხანიდან ეს წმინდად მნეობრივი ვალდებულება იქნეს იურიდიულ ხასიათს და ფიდეიკომისუმის შესრულებისათვის მიმართავდნენ **კონსულს**, **კლავდიუსის** დროიდან – ფიდეიკომისუმის **პრეტორს**. ფიდეიკომისუმი თავისუფალია ყოველგვარი შეზღუდვებისაგან (განსხვავებით ლეგატუმისაგან) და აქვს ძირითადად თხოვნის და არა მოთხოვნის ფორმა. ის შეიძლება მიემართებოდეს ნებისმიერ პირს, ვისაც რაიმე სარგებელი აქვს **მემკვიდრეობისაგან** (გვიანკლასიკურ ხანაში შეიძლება მოვალის მიმართაც იყოს თხოვნა ვალი დაუბრუნოს არა მემკვიდრეს, არამედ ვინმე სხვას). ფიდეიკომისუმი იმ პირთა სასარგებლოდ გამოიყენებოდა, რომელთაც არ ჰქონდათ უფლება ყოფილიყვნენ დანიშნული მემკვიდრეები (testamentum factio passiva). ფიდეიკომისუმის საგანს შეიძლება ნებისმიერი გიპის სურვილის ასრულება წარმოადგენდეს, ამასთან პირს, რომელსაც მიემართება ფიდეიკომისუმი, შეუძლია **სასამართლოს** საშუალებით მოიპოვოს იგი. ფიდეიკომისუმმა ძალიან დიდი როლი ითამაშა ანდერძის გამარტივების საქმეში, გაათავისუფლა ის შინაარსობრივი შეზღუდვებისაგან. ამასთანავე შესაძლებელი გახდა ერთი და იგივე სარგებელი დაჯილდოებული პირისაგან გადასცემოდა სხვას იმ შემთხვევაშიც კი, თუ **ანდერძის** შედგენისას ასეთი პირი ჯერ არც არსებობდა (არ იყო დაბადებული). ეს ხშირად კეთდებოდა ხოლმე ერთი ოჯახის წევრების და თაობების სასარგებლოდ (fideicommissum familiae relictum, რომელიც იუსტინიანუსმა 4 თაობით განსაზღვრა). იშვიათი არ იყო ისეთი შემთხვევები, როდესაც მონადირე მთელ ქონებას ფიდეიკომისუმის სახით გოვებდა (fideicommissum hereditatis) – ეს არის ე.წ. უნივერსალური ფიდეიკომისუმი. მაშინ მემკვიდრესა და ფიდეიკომისარიუსს შორის უნდა გადანაწილებულიყო მთელი ქონება. ამ სამართლებრივ პროცესს არეგულირებდა **სენატის** დადგენილებები. **იუსტინიანუსის** დროს შეჯერდა **სენატის** ეს დადგენილებები განისაზღვრა ორივე პირისათვის (მემკვიდრე, ფიდეიკომისარიუსი) გადასაცემი ქონების რაოდენობა.

ფილე (φύλη) – თავდაპირველად ფილე დიდი დანაყოფი იყო, რომელიც ბერძნული ეთნოსის ნათესაურ კავშირებს ეფუძნებოდა. ფილები

ხშირად უფრო მცირე ნათესაურ ჯგუფებად – ე. წ. **ფრაგრიებად** იყოფოდა. ყველაზე ცნობილი ფილები დორიული და იონიური იყო. სამ დორიულ ფილეს, სახელად ჰილეებს, პამფილეებსა და დიმანებს, პრაქტიკულად ყველა დორიულ ქალაქში ვხვდებით; ათენის თავდაპირველი ოთხი ფილე – გელეონგები, ჰოპლიგები, არგადეები და ეგიკორეები იონიურ ქალაქებში წარმოდგენილნი იყვნენ არაიონიელების სხვა ფილებთან ერთად. ფილე კორპორაციული ინსტიტუცია გახლდათ თავისი ქურუმებითა და მოხელეებით. მისი წევრობა მემკვიდრეობითი იყო. ფილე ასევე სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ და სამხედრო დანაყოფს წარმოადგენდა. ამ მიზნით ძველი აგიკური ფილები თავის მხრივ გრიგებად, **ნავკრარიებად** და **ფრაგრიებად** იყოფოდა. კოლონიები, ჩვეულებრივ, მეგროპოლიის ფილებებისაგან შედგებოდა, ოლონდ, გარკვეული მოდიფიკაციებით, რათა ისინი ადგილობრივ პირობებთან ყოფილიყვნენ მისადაგებულნი. **არისტოკრატის** ბაგონობის პერიოდში ფილეში, როგორც წესი, გაბატონებული ფენა **ევპატრიდები** იყვნენ.

ფილეთა ძველი სისტემის კარდინალური შეცვლა **კლისთენესმა** ითავა. იგი კარგად ხედავდა, რომ ეს ძველი 4 ფილე, რომელთაც სახელმწიფოს მმართველობაში ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ მნიშვნელობა დაკარგული, ევპატრიდთა ძლიერების ფორპოსტებს წარმოადგენდა. ამიგომ პირველი იერიში მან ფილეზე მიიტანა. ძველ ფილებს კლისთენესმა მხოლოდ წმინდა საკრალური მნიშვნელობა დაუტოვა. სამაგიეროდ კი შექმნა 10 ახალი ფილე, რომელთაც განსაკუთრებული ადგილი მიენიჭათ ათენის სახელმწიფო სისტემაში. ახალ ფილებს მან ძველი აგიკური გმირების სახელები უწოდა. პარალელურად კლისთენესმა აგიკის მოსახლეობის ახალი დანაწილება გააგარა, აგიკა სამ ნაწილად – ქალაქად (ἄστυ), სანაპიროდ (παράλια) და შიდა მხარედ დაჰყო, რაც მხოლოდ ნაწილობრივ შეესაბამებოდა სამ ძველ რეგიონს. თითოეული მათგანი კლისთენესმა 10 გრიგად დაანაწილა. ეს გრიგები კი, თავის მხრივ, **დემოსებად** დაჰყო. ამ გზით ყოველი ახალი ფილე სამი გრიგისაგან შედგებოდა, რომელთაგან ერთი ქალაქში, მეორე სანაპიროზე და მესამე შიდა მხარეში მდებარეობდა. ამა თუ იმ ფილესადმი მიკუთვნება წილისყრით ხდებოდა. ამგვარად, თუ გრიგია გერიგორიულ დანაწილებას წარმოადგენდა, ფილე ასეთ ხასიათს მოკლებული იყო. ფილე თავის თავში სხვადასხვა გიპის ლანდშაფტური და სოციალურ-პოლიტიკური მოწყობის ნაწილებს აერთიანებდა.

დემოსის წევრობა, იმავდროულად, ფილეს წევრობას და **მოქალაქეობას** ნიშნავდა. ამერიდან მოქალაქეს არა მამის სახელით, არამედ დემოსის მიხედვით აღნიშნავდნენ. დემოსის წევრობა საცხოვრებელი ადგილის შეცვლით კი არ იცვლებოდა, არამედ მემკვიდრეობით გადადიოდა. ამასთან, რათა კიდევ უფრო შეესუსტებინა ევპაგრიდთა გავლენა, კლისთენესმა, არისტოტელეს თქმით, ფილეებში შეიყვანა, ანუ მოქალაქეობა მიანიჭა **მეგთიკოსებს** – რეზიდენტ უცხოელებს.

კლისთენესის ფილეები სახელმწიფოს ახალი ორგანიზაციის საფუძველი გახდა. ათ ფილეს შეესაბამებოდა მეომართა ათი წყობა (τάξις), რომელთაც მეთაურობდა ცალკეულ ფილეებში არჩეული ათი **სტრატეგოსი**. ახალ დანაწილებასთან იყო დაკავშირებული 400-თა საბჭოს 500-თა საბჭოთი – **ბულეთი** შეცვლა და მისი ახალი ორგანიზაცია. თითოეულ ფილეს ჰქონდა 50 წევრის არჩევის უფლება და მათ დემოსებში მოსახლეობის რიცხვის მიხედვით ირჩევდნენ. დროის გარკვეული პერიოდის განმავლობაში (წლის ერთ მეათედში) მიმდინარე საქმეებს უძღვებოდა ერთი ფილეს 50 წევრი, რომლებიც კომიტიებს – **პრიგანიებს** ქმნიდნენ. ის, თუ რომელი პრიგანია იქნებოდა წლის გარკვეულ პერიოდში ბულეს სათავეში, **კანონით** წყდებოდა.

სპარგაში სამი დორიული ფილე დაახ. ძვ. წ. 600 წ-თვის შეიცვალა 5 ფილეთი, რომლებიც 5 სოფელს ეფუძნებოდა. სპარგა, ამ სიგყვის სრული მნიშვნელობით, არ იყო ქალაქი, იგი უფრო სოფელთა გაერთიანებას წარმოადგენდა. ამ ხუთი ფილედან მომდინარეობდა 5 **ეფოროსი** და ძვ. წ. V ს-ის არმიის ხუთი ლოქოსი.

ფისკუსი (fiscus – ფულის ყუთი) – იმპერატორის ხაზინა და საფინანსო სამმართველო, ერთიუმი-სა და სენატორის ხაზინისაგან განსხვავებით.

პრინცეპსის ხაზინა (fiscus Caesaris), რომელშიც შედიოდა შემოსავალი იმპერატორის პროვინციებიდან, უმთავრესად მხოლოდ **გრიბუტუმი** (tributum soli), ასევე სულადი გადასახადი, საბაჟო და სხვა მოსაკრებელი, შემოსავალი საიმპერატორო დომენებისგან, შემდგომში ასევე ზოგიერთი შემოსავალი სენატის **პროვინციებიდან**. ამ თანხას პრინცეპსი საკუთარივით განაგებდა, არავის წინაშე ანგარიშვალდებული არ იყო, მაგრამ ამავე დროს იყენებდა მას სახელმწიფო ხარჯების ყველა სახეობის დასაფარავად.

აგუსტუსმა ყოველ საიმპერატორო **პროვინციაში** დააწესა ფისკუსი, რომელსაც წარმართავდა **პროკურატორი** (procurator Augusti), შემდეგ

კლავდიუსმა შექმნა ფისკუსი (fiscus Caesaris), რომლის განმგებელსაც ჰქონდა გიგული arationibus (**დომინაგისას** procurator arationibus); ეს ფინანსური მოხელეები იყვნენ იმპერატორის განათლებული ამაგები, უმეტესწილად აღმოსავლეთ პროვინციებიდან, მხოლოდ ადრიანეს დროს ფისკუსს სათავეში ედგა მხედარი. შემდგომში ფისკუსმა მმართველი იმპერატორის კერძო ქონების მმართველის ხასიათი მიიღო, მაგრამ განკუთვნილი იყო მხოლოდ სახელმწიფო მმართველობის საჭიროებისათვის და გადადიოდა შემდეგ იმპერატორზე.

მაღე ფისკუსმა უფრო მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა, ვიდრე **ხაზინამ**, პრინციპატის ბოლოს კი გახდა ერთადერთი სახელმწიფო ხაზინა, რომელიც ასევე იწოდებოდა (sacrae largitiones). ფისკუსის პირვანდელი ხასიათის გამო მის კამათს მოვალეებთან კერძო სამართლის ფარგლებში წყვეტდა პირადი **მოსამართლე** (iudex privatus), **კლავდიუსის** დროიდან ფისკუსის **პროკურატორი** (procurator fisci), შემდგომში ფისკალური **პრეტორი** (praetor fiscalis და საგანგებო მოსამართლე – iudex extra ordinem). მაგრამ ფისკუსის ფაქტობრივი საჯარო – სამართლებრივი ხასიათი მისმა ზოგიერთმა პრივილეგიამ განსაზღვრა, ისეთმა, როგორცაა გენერალური კანონიერი საგირავნო სამართალი და იძულებითი გადახდევინების სამართალი.

აზიური ფისკუსი (fiscus Asiaticus) ცენტრალური სახელმწიფო ხაზინა, რომელშიაც შედიოდა სულადი გადასახადი აზიის პროვინციებიდან; მისი მსგავსი იყო იუდეველთა ფისკუსი (fiscus Iudaicus), რომელშიც იუდეველებს, მცხოვრებთ რომაული იმპერიის ნებისმიერ ნაწილში, სულად გადასახადად შეჰქონდათ.

ფიცი – სასამართლო მგკიცებულების ერთ-ერთი სახე. როგორც სხვა ქვეყნების, ასევე ქართული გრადიციის თანახმად, ცრუ ფიცი ადამიანს სასჯელს და უბედურებას უქადდა. **ვახტანგ VI-ის** კანონების მიხედვით „საქართველოს რიგისა და სამართლის“, ე. ი. მგკიცებულებათა სისგემაში ფიცს პირველი ადგილი ეჭირა. ქართულში ამ გერმინის სინონიმებად გამოიყენებოდა „ფუცი“ და „ჯერი“. ფიცი, როგორც წესი, მოპასუხეს ეკისრებოდა. ქალის ნაცვლად მისი ახლო ნათესავი მამაკაცი იფიცებდა.

ფიცი, მთა

სვანეთი – ფიცს სვანი დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა, რადგან დარწმუნებული იყო, რომ ცყუილი ფიცის გამო არა მარგო მას დააგყდებო-

და ღვთის რისხვა, არამედ მთელ მის ოჯახსა და შთამომავლობას.

მომხივან-მოპასუხე, **მასხვში** და მსაჯულები განაჩენის გამოგანის დროს ეკლესიის კარზე ხაგის წინ დებდნენ ფიცს. ასევე ლუფხულები ეფიცებოდნენ დაჩაგრულებს თანასწორობის ფიცით და მომხივანს ვალდებული იყო დამნაშავეს წინაშე ერთგულების ფიცი დაედო. სვანურ ჩვეულებით სამართალში სამნაირი ფიცი დასტურდება: ა) ერთგულების ფიცი; 2) გოლობის, თანასწორობისა და 3) გამართლების, განწმენდის ფიცი. ერთგულების ფიცი იყო მოხსუბართ შორის **მორიგების** დასასრული. ამ ფიცის შემდეგ უწინდელ მტრებს მტრობა გულიდან უნდა ამოეღო.

თუ ორი მოხსუბარი თავს „უფრო“ დაჩაგრულად და შეურაცხყოფილად თვლიდა, ისინი მასხვში საშუალებით აგვარებდნენ საქმეს. მიდიოდნენ ადგილის ეკლესიაში და ფიცს აძლევდნენ ერთმანეთს, შემდეგ უმტკიცებდნენ, რომ ერთი მეორეზე უფრო დაჩაგრული იყო, ასევე იქცეოდა მეორეც. შემდეგ ერთგულებას დაიფიცებდნენ და საქმე მთავრდებოდა. ეს იყო გოლობის ფიცი. გამართლების, განწმენდის ფიცი კი მაშინ გამოიყენებოდა, როცა გარკვეული ადგილები, ან მისი საზღვრები ან რაიმე მოძრავი ქონება სადავო ხდებოდა. მაშინ სიმართლის გამოსაამკარავებლად ან ერთს უნდა მიეღო ფიცი ან მეორეს. ესა თუ ის მხარე ფიცს იღებდა მარგო, თუ მცირე ადგილსა და ნივთზე იყო საუბარი, ხოლო რამდენიმე კაცის თანხლებით ხდებოდა ფიცის მიღება უფრო დიდი და მნიშვნელოვანი საკუთრების შემთხვევაში. ამ ფიცზე ორივე მხარე თანახმა უნდა ყოფილიყო. თითოეული მოცილე ცდილობდა, როგორმე აეცილებინა თავიდან ფიცის მიღება, რადგან, სვანების ამრით, ფიცის მიღები უფრო დაჩაგრული და წაგებული იყო ორივე შემთხვევაში, მას დარჩებოდა სადავო ნივთები თუ არა. გამართლების, განწმენდის ფიცი იღებოდა მაშინაც, როცა ვინმეს ქურდობა ან ვინმესთვის ზიანის მიყენება ბრალდებოდა. ამ შემთხვევაში ბრალდებულს თავი ფიცით უნდა გაემართლებინა. ხშირად რამდენიმე პირს უხდებოდა დაფიცება თავის გასამართლებლად. მაგალითად, თუ რომელიმე სამოგადოებაში პირუტყვი ან რაიმე ნივთი დაიკარგებოდა, საქონლის პაგრონი ჩამოგარებდა ყოველი მოსახლის კარზე ხაგს, თუ მძიმე საქმე იყო, ხოლო უფრო მარგივ და უბრალო საქმეში – რაიმე საეკლესიო ნივთს, თუნდაც ეკლესიის კლიტეს. მოსახლე ვალდებული იყო, დაეფიცა, რომ ამ საქმეში მართალი იყო. ძველად ხაგის ასეთი ჩამოგარება

ხშირად ამქლავნებდა საიღუმლო დანაშაულს. გარდა **სამოგადოებისა**, სვანს უფლება ჰქონდა, მთელ სვანეთშიც ჩამოეგარებინა ხაგი, თუ ამას აუცილებლობა მოითხოვდა. ფიცის მიღება ერთმანეთის სანაცვლოდაც შეიძლებოდა. მამას შეეძლო შეიღის მაგივრად მიეღო ერთგულების, გამართლების ფიცი. ასეთივე უფლება ჰქონდა შვილსაც.

სვანეთში არსებობდა ასევე 12 მონათესავე კაცის ფიცი, რომელიც გამოიყენებოდა ცოლ-ქმარს შორის სიმართლის დასადგენად. მაგალითად, თუ ქმარს მცვედნობას (მამაკაცობის ნაკლებობას) აბრალებდნენ, მათ უნდა დაეფიცათ, რომ ესა თუ ის პიროვნება მამაკაცობას მოკლებული არ იყო. მოფიცართა შორის უნდა ყოფილიყვნენ მამა, ძმები, სახლიკაცები, დელით ნათესავები და გარეშე პირებიც. რადგან მათ უკეთ შეეძლოთ გაეგოთ სიმართლე. გყუილის შემთხვევაში ფიცს არ შეაწევდნენ. არც ქმარი გაბედავდა, მისიანებს სიცრუის გამო დაეფიცებინათ. ასევე გამოიყენებოდა 12 მონათესავე კაცის ფიცი, თუ ქმარი ცოლს გყუილუბრალოდ აბრალებდა მის მოწამვლას. ასეთ შემთხვევაში ცოლი სთხოვდა მათ, დაეფიცებინათ, რომ იგი მართალი იყო და არ მოუწამლავს ქმარი. არც ამ შემთხვევაში შეიძლებოდა გყუილზე დაფიცება.

ხვესურეთი – ფშავ-ხვესურთა სასამართლო წარმოებაში ფიცი მნიშვნელოვანი აქტია. **მოწმეს** აუცილებლად უნდა დაეფიცებინა თავისი მოვალეობის აღსრულების წინ. ფიცის მიღებისთვის ცალკე ვადა იყო დანიშნული. ეს ვადა ორ თვეს არ სცილდებოდა, თუ რაიმე დამაბრკოლებელი მიზეზი არ აღმოჩნდებოდა (მოწმის ავადმყოფობა, სადმე შორს წასვლა და ა.შ.). დაფიცებას არც **ბჭეები** და არც მოფიცარის დამნიშნელი ესწრებოდა. დაფიცებას ახლავდა მხოლოდ ფიცის მაყურებელი, რომელიც მოწინააღმდეგის ნათესავი იყო. დაფიცება ხაგში ხდებოდა. ფიცის მაყურებელს უნდა გადაეცა მოდავესთვის, თუ როგორ წარიმართა დაფიცება. **ჩვეულებითი სამართალი** ძალიან დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ფიცს, ამიტომ მარგო ფიცის მაყურებელს არ ენდობოდა. მას თავის მხრივ კიდევ მაყურებელი უნდა დაესწრო (დამსწრე მაყურებელი). ფიცი საბოლოოდ წყვეტდა სადავო საქმეს. ფიცი უტყუარი საბუთი იყო. თვით განაჩენიც მასზე იყო დაფუძნებული. რომელ საქმესაც „ფიცი დაედებოდა“ და დაიფიცებდა, ის მოდავე მხარე იგებდა საქმეს. თავისებურია დაფიცება, როცა საქმე მამულის დავას ეხება. დიდ მამულს ბევრი მოფიცარი სჭირდებოდა, პაგარას – ცოგა.

დროში დაფიცება ხდებოდა მხოლოდ მაშინ, როცა დავა ღიდ მამულს ეხებოდა. რაც არ უნდა მძიმე დანაშაული ყოფილიყო, დროში დაფიცება არ გამოიყენებოდა. დაფიცებაზე მოფიცარი უნდა განწმენდილიყო: სარგყელი და სამოსი გაეხადა, ღილით უზმობე წყალში სამჯერ უნდა განბანილიყო, იყო შემთხვევები, როცა ხუცესი აიაზმასაც უხდიდა. როცა დაფიცება დაიწყებოდა, მოფიცარს, პერანგისა და შარვლის ამარას, საკინძგახსნილსა და ფეხშიშველს დროშა ხელში უნდა დაეჭირა და ისე შემოეველო მამულისთვის გარშემო.

დაფიცებას ბჭენი, შუამავლები და მოწმეები ესწრებოდნენ. მოფიცარს გვერდით ხელისმომკიდე უნდა ჰყოლოდა, რომელიც მოფიცარის ახლო ნათესავი იყო. ისიც უნდა განბანილიყო, როგორც თვით მოდავე, გვერდით უნდა ამოსდგომოდა და მოდავესთვის დაემგვიცებინა, რომ ფიცი ნამდვილი იყო. ღიდ საქმეში ხელის მომკიდე ორზე მეტი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო. დროში დაფიცებას წინ უძღოდა მოწმეების ფიცი. ფიცის შემდეგ მამული დამფიცებელ მოდავეს რჩებოდა. ბჭეები თავიანთი ხელით მიჯნებს ჩაყრიდნენ, სამნებს დასვამდნენ.

ასევე, ფიცი გამოიყენებოდა კეჭნაობის დროს. თუკი დაკეჭნილი მოკვდებოდა, დამნაშავე იფიცებდა, რომ დაკეჭნილი მისი მიყენებული ჭრილობით არ გარდაცვლილა. ბჭენი დაადგენდნენ, რომ ბრალდებულს ნათესავებთან ერთად უნდა დაეფიცა. ბჭეები წილს ყრიდნენ და ვისაც წილი არგუნებდა, ის დაიფიცებდა. ბრალდებული მიდიოდა საფლავზე. მას ახლდა რვა ნათესავი. დანარჩენი ბჭენი გაერიდებოდნენ. მკვდრის პაგრონი საფლავზე იდგა. ბჭე იღებდა ხელში ეკალს, ჯერ ბრალდებულს, მერე თითო-თითოდ იმის რვა ნათესავს ყურში ეკალს აძგერებდა ისე, რომ სისხლი წამოსვლოდათ. სისხლი საფლავს ეწვეთებოდა. მკვდრის პაგრონი კი ამ დროს ამბობდა, რომ ბრალდებული მკვდრის ყმა და მოსამსახურე გახდებოდა, თუ გყუილზე დაიფიცებდა. ხუცესი წირვას ადასრულებდა, გაბლას აკურთხებდა. დაფიცებულები და მკვდრის პაგრონი ლუდით სავსე თასს აიღებდნენ, რომელშიც ჩაფხეკილი ვერცხლი ერია. ორივე მხარე სამჯერ, რიგრიგობით სვამდა ლუდს. მერე გაბლას მიუსხდებოდნენ და ბჭეებთან ერთად ნადიმობდნენ.

ცალკე არსებობდა ხაგში დაფიცება, რომელიც ყველა ღიდ დანაშაულზე შეიძლებოდა გამოიყენებინათ, მაგრამ აუცილებელი იყო, რომ ეს აქტი ხაგობას შესრულებულიყო. ხუცესი ჯერ საკლავს დაუკლავდა ხაგს (სამაფიცრო საკლავ-

ვი) და მერე იხუცებდა. მოფიცარი აქაც უნდა განბანილიყო და განწმენდილიყო. იგი ხაგზე ხელის დადებით იფიცებდა, რომ სიმართლეს ამბობდა. მოფიცარს მხოლოდ ერთი ხელის მომკიდე ედგა გვერდით. ხუცესის გარდა, ხაგში ფიცის დროს არავინ იყო, ბჭეებსაც არ ჰქონდათ დასწრების უფლება. ხუცესს ფიცი რომ არ გაეგონა, ყურებში თითებს იცობდა.

ხევსურეთში არსებობდა ასევე დაფიცების ფორმა – ცოდვის მოკიდება. ცოდვის მოკიდებას მოპირისპირეც და ბჭეებიც ადებდნენ მოჩივარს. თვით მოჩივარსაც შეეძლო ცოდვა მოეკიდა. ვახტანგის სამართლის ცოდვის მოკიდება სხვა ფორმის იყო (იხ. **სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა**). მოპასუხე შემწამებელს ზურგზე იკიდებდა და ამბობდა, რომ მის ცოდვასაც თავად კისრულობდა. საბჭო სამართალმა კი მიწის კისერზე დაყრა იცოდა. როცა მოდავე ამგვიცებდა, რომ მამული მისი იყო, სადავო მამულიდან მუჭით მიწას იღებდა, ბჭეების თვალწინ კისერზე იყრიდა და ამბობდა, რომ მიწა ნამდვილად მისი იყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში მთელი დედამიწის ცოდვას იღებდა თავზე. ცოდვის მოკიდება რთული იყო, ამიგომ თუ ხევსური დარწმუნებული არ იყო თავის სიმართლეში, ძნელად კისრულობდა ცოდვის მოკიდებას. ცოდვის მოკიდება მცირე მამულზე იცოდნენ. როცა საქმე ღიდ მიწებს ეხებოდა, მაშინ მოწმის გარეშე საკითხი ვერ გადაწყდებოდა.

ხევი – არსებობდა შესარიგებელი ფიცი, რომელსაც ხევი უღვაშნაფიც სიგყვას უწოდებდნენ. **ხევის გაგა** წვერ-უღვაშზე დააფიცებდა მოსისხლე გვარის წარმომადგენლებს, რომ ისინი სიგყვას არ გაგებდნენ და ყველანაირად ეცდებოდნენ დამარალებული ოჯახების ვაჟკაცების შერიგებას. ასეთ ფიცს არ გებდნენ, თუნდაც სისხლის ფასად დასჯდომოდათ.

ფორმულარული პროცესი – ფორმულარულმა პროცესმა გაამარტივა **ლეგისაქციური პროცესის** პედანგური ფორმალისმი და საშუალება მისცა მოდავეებს ოპერატიულად გადაეწყვიტათ საკითხი.

მოსარჩელე მიმართავდა იურისტებს და მათი დახმარებით ადგენდა სასარჩელო განცხადებას, რომელშიც წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო სარჩელის საგანი და საფუძველი. სასარჩელო განცხადების შესახებ ინფორმაციას აწვდიდნენ მოპასუხეს, რათა ისიც მომზადებულიყო პროცესისათვის. განცხადება მოდიოდა მაგისტრატთან და არა სასამართლოში. **მაგისტრატი** იბარებდა თავისთან მოპასუხეს, თუ იგი არ გამოცხად-

დებოდა, მას უწესებდნენ ჯარიმას. სასამართლოში გამოუცხადებლობის შემთხვევაში კი მისი ქონება მოსარჩელის ხელში გადადიოდა.

მაგისტრატის წინაშე ორივე პირი (მოსარჩელე, მოპასუხე) იცავდა თავის პოზიციას. იმ შემთხვევაში, თუ მოსარჩელე სარჩელს დაეთანხმებოდა, საქმის წარმოება წყდებოდა. მაგისტრატთან შეიძლება დაებარებინათ მხარეთა მიერ დასახელებული პირები. მათ ეწოდებოდათ **კოგნიტორები, პროკურატორები** – *cognitores, procuratores*. ისინი ასაბუთებდნენ მხარეთა მოთხოვნებს. მაგისტრატი უსმენდა მხარეებს, განიხილავდა საბუთებს. წერილობით ჩამოაყალიბებდა საკუთარ მოსაზრებას, ნიშნავდა **მოსამართლეს** და მისი ბრძანებით საქმე გადადიოდა სასამართლოში განსახილველად.

ფორმულარული პროცესის სახელდება უკავშირდება ფორმულას (*formula*) ანუ ინსტრუქციას, რომელსაც მაგისტრატი აძლევდა მოსამართლეს. მოსარჩელის და მოპასუხის მოსაზრებები ინსტრუქციის შესაბამისად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, წინააღმდეგ შემთხვევაში, პროცესი არ შედგებოდა. ყველა სარჩელს თავისი ფორმულა ჰქონდა, რომელიც ითვალისწინებდა სარჩელის თავისებურებებს.

მაგისტრატის (**პრეტორის**) მიერ შედგენილ დოკუმენტს ჰქონდა ბრძანების ფორმა და მასში გათვალისწინებული უნდა ყოფილიყო:

1) *iudicatio nominato* – მოსამართლის დასახელება.

2) *intertio* – მოსარჩელის პრეტენზიები.

3) *adiudicatio* – მოსამართლისთვის იმ უფლების მინიჭება, რომლის მიხედვითაც იგი ანიჭებდა მოსარჩელეს საკუთრების უფლებას.

4) *condemnatio* – მითითება მოსამართლის მიმართ, მსჯავრი დადოს მოპასუხეს ან გაათავისუფლოს პასუხისმგებლობისაგან (ქონებრივი პასუხისმგებლობა).

5) *praescriptio* – მითითება იმ განსაკუთრებულ გარემოებებზე, რომლებიც მოსამართლემ საქმის განხილვისთანავე უნდა გაითვალისწინოს.

6) *exceptio* – მოპასუხის სიგყვის შესწავლა, ახალი ფაქტების, საბუთების შემოწმება, რომელთაც შეიძლება მიმართულება შეუცვალონ საქმეს.

ფორმულარული პროცესი სარჩელის 4 გიპს განასხვავებდა:

1) *actiones in rem* – სანივთო სარჩელი (ნივთზე უფლების აღებას ითხოვდა მოსარჩელე) და *actiones in personam* – პირადი სარჩელი, რომელიც მოვალისაგან ვალდებულების შესრულებას მოითხოვდა.

2) *actiones rei persecutoriae* – ეს სარჩელი ფულის

ან ნივთის უკან დაბრუნებას ითხოვდა. *actiones poenales* – ითხოვდა სასამართლოსაგან მოპასუხის დასჯას (ქონების ჩამორთმევას).

3) *actiones privatae* და *actiones populares*. პირველ სარჩელს წარადგენდა გარკვეული პირი, რომლის უფლებაც ირღვეოდა.

მეორეს კი ნებისმიერი, რომლის პირადი უფლებები მართალია არ ირღვეოდა, მაგრამ იგი ხალხის ინტერესებიდან გამომდინარე მოქმედებდა.

4) *actiones civiles* – ეს სარჩელი ეფუძნებოდა სამოქალაქო სამართალს. *actiones praetoriae* – პრეტორის მიერ დადგენილ წესებს.

თვითონ ფორმულარული სასამართლო პროცესი იწყებოდა იმით, რომ ორივე მხარე წარუდგენდა მოსამართლეს ფორმულას, რომელიც შეიცავდა გარკვეულ ინსტრუქციას, თუ როგორ უნდა წარემართა მას საქმე და გამოეგანა განაჩენი. ამასთანავე რამდენჯერმე მეორდებოდა სიგყვები *si paret, absolve* (თუ ნათელია, გაამართლე), ან *si non paret, condemna* (თუ არ არის ნათელი, გაამყუნე). მხარეთა სიგყვებს მოჰყვებოდა მტკიცებულებების მოხმობა, რასაც თავის მხრივ ახლდა ფიცი უცყუარი მტკიცებულების წარმოდგენისა. მტკიცებულებათა ხელმეორე წარმოდგენის შემდეგ იკითხებოდა სასამართლო განაჩენი, რომელიც ხშირ შემთხვევაში შეიცავდა გარკვეულ ფულად ჯარიმას.

საბოლოო განაჩენის გამოგანა შესაძლებელი იყო მოსამართლეს გადაეგანა მეტი მტკიცებულების შეგროვების მიზნით (*dilatio*).

იმ შემთხვევაში, თუ მოპასუხე არ გამოცხადებოდა სასამართლოში (მე-4 დაბარების შემდეგ), პროცესი იმართებოდა და ის ითვალისწინებდა მხოლოდ იმ მტკიცებულებებს, რომლებიც მოსარჩელის მიერ იყო მოგანილი. თუ მოსარჩელე არ გამოცხადებოდა სასამართლოში, პროცესი იშლებოდა.

სისხლის სამართლის პროცესზე მოპასუხის არგამოცხადებას სასამართლოში მოსდევდა მძიმე შედეგი – მოპასუხე იკვეთებოდა ქვეყნიდან და მას ქონებას ართმევდნენ. მოსარჩელის არგამოცხადება აღიქმებოდა როგორც მისი სურვილი, უარი ეთქვა თავის საჩივარზე და ამისთვის იგი ჯარიმდებოდა. მოსამართლის განაჩენი არ ექვემდებარებოდა გასაჩივრებას. რამდენადაც რესპუბლიკის პერიოდში დაბალი სასამართლო ინსტანცია არ არსებობდა, განაჩენის გადახედვა შეუძლებელი იყო.

ფრაგრია (*φραγρία*) – „სამძო“, ბერძნულ ქალაქებში არსებული ნათესაური გაერთიანე-

ბები, „საძმობები“. მათი არსებობა რამდენიმე ბერძნულ ეთნოსში დასტურდება. მეცნიერთა ვარაუდით, ეს ინსტიტუტი ძალზე ადრეული უნდა იყოს. ხშირად მათ ვხვდებით როგორც **ფილეთა** დანაყოფებს და ისინი ოჯახებისაგან უნდა ყოფილიყვნენ შედგენილი (იხ. **გენოსი**). ფრაგრიებში თაყვანს სცემდნენ საერთო წინაპარს და ხშირ შემთხვევაში მისგან მომდინარე პაგრონი-მული სახელით იყვნენ წოდებულნი. პრინციპში ფრაგრიის წევრობა მხოლოდ ფრაგერების კანონიერ შვილებს შეეძლოთ, მაგრამ რადგან სახელმწიფოში ფრაგრიები **მოქალაქეთა** მთელ კორპუსს მოიცავდა, ფრაგრიის წევრობა ახლადგამხდარი მოქალაქეებისათვისაც გახდა შესაძლებელი. ფრაგრიის წევრები დიდი ხნის განმავლობაში ინარჩუნებდნენ კონტაქტებს წინაპართა საცხოვრებელ ადგილთან. ასე რომ, ეს ადგილი ფრაგრიის ცენტრად ფრაგერების სხვა ადგილებში დასახლების შემდეგაც რჩებოდა.

ფრაგრია განსაზღვრული აგებულების მქონე კორპორაცია იყო. იგი რეგულარულ შეხვედრებს წელიწადში ერთხელ მაინც მართავდა, ირჩევდა ერთი წლის მანძილზე მომსახურე მოხელეებს, ფრაგრიარქსა და ქურუმს, გამოსცემდა დეკრეტებს და შესაფერისი შემოწმების შემდეგ ახალ ფრაგერებს იღებდა. მას ჰქონდა საკუთრების (სახლების, სასაფლაოების) და ფონდების ქონების უფლება. ფრაგრიის უმთავრეს საქმიანობას ფრაგრიის მფარველი ღვთაების თაყვანისცემა შეადგენდა, რომლებიც ფრაგრიებისა და ქალაქების მიხედვით განსხვავდებოდნენ. გამონაკლისი ზევს ფრაგრიოსი (ან პაგროსი) იყო, რომელსაც ყველა ფრაგრიაში სცემდნენ თაყვანს. **დემოკრატიის** აღმავლობასთან ერთად ფრაგრიების რეორგანიზაცია მოხდა. ელინისტურ ეპოქაში, უმეტესწილად, ფრაგრიებმა არსებობა შეწყვიტეს.

ათენის ფრაგრიებს არისტოტელე თორმეტი ძველ გრიგიასთან ათანაბრებდა (არისტოტელე, ათენელთა სახელმწიფო წყობილება, ფრ. 3) (იხ. **ფილე**). მეცნიერთა ვარაუდით, ფრაგრიათა რაოდენობა ათენში თორმეტიმდე გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო. **დრაკონის** დროს ყოველი ათენელი ამა თუ იმ ფრაგრიაში შედიოდა, კეთილშობილი და მდაბიო ერთმანეთის ფრაგერები შეიძლება ყოფილიყვნენ, თუმცა ფრაგრიის შიგნით კეთილშობილური წარმომავლობის გენოსები უფრო მეტ ძალაუფლებას ფლობდნენ და, სავარაუდოდ, ცდილობდნენ, ისინი უფრო მეტად განსაკუთრებულნი გაეხადათ. **კლისთენესის** დროისთვის ფრაგრიის წევრობა მოქალაქეობის ერთადერთი საზომი იყო. კლისთენესმა

მოქალაქეობის ახალი კრიტერიუმი – დემოსის წევრობა შემოიღო (იხ. **დემოსი**, **ფილე**), მაგრამ მას ფრაგრიები არ დაუშლია და ისინი ისევ აგრძელებდნენ ახალი წევრების რეგისტრაციას. არ არის ნათელი, რამდენად დარჩა ფრაგრიის წევრობა მოქალაქეობის აუცილებელ პირობად. რასაკვირველია, ორაგორები ხშირად ახსენებდნენ ფრაგერთა მოწვევას სასამართლო განხილვაზე, რათა მათ ამა თუ იმ პირის მოქალაქის სტატუსი დაემოწმებინათ. უცხოელები კი, რომელთაც მოქალაქეობა უნდა მიეღოთ, უნდა დარეგისტრირებულიყვნენ როგორც ფრაგრიებში, ისე **დემოსებში**.

ქ

ქადაგი, ხევსურეთი – ხაგის მსახური, მისი ნებასურვილის განმცხადებელი. მას ხაგი ირჩევდა, ადამიანს მასზე ხელი არ მიუწვედებოდა. ქადაგი ხაგობის დროს თვითონ გაქადაგდებოდა ხოლმე. როგორც წესი, ქადაგი ახალი წლის დილით უნდა დამდგარიყო. იგი კონველსიურ მდგომარეობაში ვარდებოდა, ცახცახებდა, გონებას კარგავდა და გაუგებარ სიტყვებს ამბობდა, რაც იმის ნიშანი იყო, რომ ხაგმა „დაიჭირა“.

ქადაგის მოვალეობაში შედიოდა, გაეგო ყველა უბედურება და ავადობა, რომლებიც ხაგისგან იყო გამოწვეული. ასევე ხაგს ეკითხებოდნენ, ვინ სურდა **ხუცესად** ან **დეკანოზად**, რა ხარჯს ითხოვდა სოფლისგან – საკლავს, სანთელს... ასევე ხალხს აგყობინებდა, თუ რა სამსახური სჭირდებოდათ მათ ხაგისთვის ან რა დააკლეს მას. ხაგობას ქადაგი თვითონ არ ქადაგებდა, თუ სოფელი არ სთხოვდა, ავადმყოფობის პაგრონი თუ არ მიმართავდა. ზოგან ქადაგი მედროშე იყო. ამ წმინდა ნივთს უბრალო კაცი ვერ მიეკარებოდა.

საზოგადოებაში ქადაგი დიდი პატივით სარგებლობდა. ლხინისა თუ ჭირის დროს თავში იჯდა დეკანოზებთან და უფროსებთან ერთად.

თუ ქადაგი ქალი იყო, იგი უწმინდური ხდებოდა, როცა „**ბოსლობის**“ პერიოდი ჰქონდა. მას ხუცესი ვერ მიეკარებოდა და, რასაკვირველია, ამ დროს ქადაგობის უფლებაც არ ჰქონდა.

ქალი, სამოქალაქო უფლებები, ათენი – ათენელი **მოქალაქე** ქალის აღსანიშნად უმთავრესად გერმინი – ἀστὴ გამოიყენებოდა. სხვა უფრო შესაბამისი გერმინის არარსებობის გამო, მას თანამედროვე ენებზე თარგმნიან, როგორც „მოქალაქეს“, მაგრამ ἀστὴ არ ნიშნავს მოქალაქეს,

რომელიც სრული პოლიტიკური უფლებებით იყო აღჭურვილი, ანუ πολίτης-ს. ათენელი ქალის ἄστυ – მოქალაქეობა მხოლოდ იმას ნიშნავდა, რომ მას ჰქონდა წილი ათენური სამოგადოების რელიგიურ, ლეგალურ და ეკონომიკურ მოწყობაში.

ათენელი ქალის შემზღვეული პოლიტიკური უფლებების ქონას შემდეგი ფაქტორები ადასტურებს: ათენელ ქალს არ შეეძლო დასწრებოდა **სახალხო კრებას** ან მასზე ხმა მიეცა, არ შეიძლებოდა ყოფილიყო **დიკასტერიონის** (სასამართლოს) შემადგენლობაში ან ემსახურა, როგორც **ბულეს წევრს**, **მაგისტრატს** თუ წინამძღოლს. მას არ ჰქონდა უფლება მოწმედ გამოსულიყო სასამართლო პროცესზე. მას შეეძლო მხოლოდ ფიცი მიეცა სასამართლოზე.

არის გოგლე ამ გერმინს „პოლიტიკაში“ ორჯერ იყენებს, მაგრამ მის განსაზღვრას ფილოსოფოსი არ გვაძლევს. რაც შეეხება **პერიკლეს მოქალაქეობის კანონში** დაფიქსირებულ გერმინს – „დედისა და მამის მოქალაქეობას“, იგი აღინიშნებოდა გერმინით – ἄστος, ხოლო გექნიკური ფრაზა – „გაჩენილი მოქალაქე მშობლებისაგან“ გამოიხატებოდა შემდეგნაირად – ἐξ ἀφῶν ἄστων (ორივე მოქალაქისაგან – ნახმარია დუალისი).

გამომდინარე იქიდან, რომ ქალი არ იყო რეგისტრირებული **დემოსის** რეესტრში და არ იყო წარდგენილი **ფრაგრიის** წევრებისთვის, სასამართლოში ქალის კანონიერი პიროვნულობის, მოქალაქეობის მგკიცება ყოველთვის ირიბი გზებით ხდებოდა. პერიკლეს მოქალაქეობის კანონის მოქმედების განმავლობაში ქალის მოქალაქის სტატუსს ძალიან დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა, ბუნებრივია, უაღრესად არსებითი გახდა მისი მოქალაქეობის კანონიერების დასაბუთება. და რადგან არ არსებობდა პირდაპირი საბუთები, ქალის მოქალაქეობა მგკიცდებოდა: ა) ამა თუ იმ მამაკაცთან მისი ნათესაობის დასაბუთებით, ბ) დემოსის ან სხვა რიგუალებში მისი მონაწილეობით, გ) მისი **ქორწინების** დამოწმებით.

ქალის ქონებრივი უფლებები, საქართველო – ქრისტიანობის შემოდგომის შემდგომ საქართველოში მეუღლეთა შორის ურთიერთობები ქრისტიანული მოძღვრების სრული შესაბამისობით ვითარდებოდა. ცოლი მთლიანად ემორჩილებოდა ქმარს. VI-VIII სს-ის ცნობების მიხედვით, ქალი ღებულობდა **მზითვს**, ჰქონდა მემკვიდრეობის უფლება და იგი გვევლინება როგორც ქონებრივი ურთიერთობის სუბიექტი. მას გათხოვები-

სას ეძლეოდა მზითვი – „დედული“ და მამულიც, თუ ოჯახს სხვა მემკვიდრე არ ჰყავდა. ცნობილია, რომ VI ს-ის სომხეთში ქალები მოკლებულნი იყვნენ მემკვიდრეობას. სწორედ ამიტომ, ბიზანტიის იმპერატორ **იუსტინიანუსს** სპეციალური **კანონი** მიუღია ქალების მემკვიდრეობის უფლების შემოსაღებად. სავარაუდოა, რომ იმავე მოვლენას ადგილი ჰქონდა საქართველოში.

IX-X სს-ს ძველის, ბასილი ზარმელის თხზულების მიხედვით, ქალი მამულის მემკვიდრედ გვევლინება. ჩვენ ვხედავთ, რომ ქალს აქვს სამემკვიდრეო და ქონებრივი უფლებები. ამ შემთხვევაში იგი თავისი მდგომარეობით გაცილებით მაღლა დგას, ვიდრე შუშანიკი. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ მემკვიდრეობა სახლში მყოფ, გასათხოვარ ქალებს ეძლეოდა.

X-XIII სს-ში ცოლის პირადი და ქონებრივი უფლებების შესახებ ცნობებს **აღბუღას სამართლის** წიგნი გვაძლევს. გამომდინარე იქიდან, რომ ქმარს არ ჰქონდა მზითვის ვალში გადახდის ან განკარგვის უფლება, მეცნიერები თვლიან, რომ ქალს ოჯახში მაღალი უფლებრივი მდგომარეობა ეჭირა.

გიორგი ბრწყინვალეს „ძველის დადების“ მიხედვით, საოჯახო ქონებაში ქალს სრული წილი არ გააჩნდა. ეს ჩანს ძველისდების მე-18 მუხლიდან, რომლის თანახმადაც ქმარმოკლულ ქალს მოკლულისათვის გაღებული სისხლის ფასიდან მცირე ნაწილი – „სასაპყრო“ მიეცემოდა, დანარჩენი ოჯახის საკუთრებას შეადგენდა.

ქართული საკანონმდებლო ძველებიდან ირკვევა, რომ ქალის მზითვი დაცულია იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ქალი **მრუშობისათვის** გააგდეს.

ასე რომ, XIII-XVIII სს-ის საქართველოში მეუღლეთა პირად და ქონებრივ ურთიერთობათა რეგლამენტაცია ცივილიზებულ ჩარჩოებშია მოქცეული. ქალი, როგორც მეუღლე, არ წარმოადგენს საკუთრების ობიექტს – იგი თვითონვეა სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტი. იგი განაგებს საკუთარ ქონებას, ცოლ-ქმარი ერთმანეთთან ამყარებს სხვადასხვა სახის გარიგებას – გააჩუქონ, გაყიდონ, გაცვალონ საკუთარი „მიუღევარი“ ქონება. საქართველოსთვის უცხოა ისლამური აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი ცოლის სრული უფლებობა.

ფეოდალიზმისათვის არ არის ნიშანდობლივი ქალისა და მამაკაცის სრული თანასწორუფლებიანობა და ამას ვერც საქართველოში შევხვდებით. მაგრამ საქართველოში არსებობდა ცივილიზებული ქვეყნებისათვის (ბიზანტია) დამახასიათებელი პირადი და ქონებრივი ურთიერთობის სამართლებრივი მოწესრიგების პრაქტიკა.

ქართული თეთრი – ვერცხლის ფულის ზოგადი სახელი საქართველოში. წერილობით წყაროებში პირველად XIII ს-ში გვხვდება, რომელსაც ასევე საანგარიშო და სამონეტო ერთეულის მნიშვნელობაც ჰქონდა. 6 თეთრი 1 დრაჰკანს შეადგენდა. უფრო გვიან თეთრი ვერცხლის საფასის ზოგადი ტერმინი იყო, ზოგჯერ კი საერთოდ ფულს აღნიშნავდა.

ქართული საკრედიტო მონეტა – XII-XIII სს-ში ქართველ მეფეთა – დემეტრე I-ის, გიორგი III-ის, **თამარ მეფისა** და გიორგი IV ლაშას სახელით მოჭრილი სხვადასხვა ზომისა და წონის სპილენძის მონეტები, რომლებსაც ვერცხლის ფულის ფასი ჰქონდა. ფულს ასეთი წარწერა ჰქონდა: „... სახელითა ღვთისათა იქნა ჭედაი ვერცხლისა ამისა“. ამით აღინიშნებოდა, რომ მეფის მიერ მოჭრილ სპილენძის ფულს ვერცხლის ფულის ფასი ჰქონდა და იგი იძულებითი, სავალდებულო კურსით მიმოიქცეოდა.

ქვით ჩაქოლვა – საბერძნეთსა და რომში დასჯის გავრცელებული ფორმა. გამოიყენებოდა როგორც განაჩენის გამოგანის შემდეგ, ასევე სტიქიური სახალხო ანგარიშსწორების ფორმით.

ქორწინება, რომი (matrimonium) – ადრეული პერიოდის რომაულ სამოგადოებაში ოჯახის უფროსი (paterfamilias) ოჯახის სრულუფლებიანი ბატონ-პატრონი იყო, მას შეუზღუდავი ძალაუფლება ჰქონდა. ბუნებრივია, ქალიშვილის ქორწინებასთან დაკავშირებულ საკითხებსაც ის წყვეტდა. მისი თანხმობა აუცილებელი იყო მამის ძალაუფლების (patria potestas) ქვეშ მყოფი ქალიშვილისთვის. ქალიშვილს შეეძლო უარი განეცხადებინა მამის ამორჩეულ სასიძომე იმ შემთხვევაში, თუ მამის არჩევანი მორალური მოსაზრებიდან გამომდინარე შეუფერებელი იყო, ან თუკი მას ნათესავეები და მეზობლები უჭერდნენ მხარს (დიგესტები, 23. 2. 2). გოგონას გათხოვების დროს ამოსავალი ოჯახის ინტერესები – ოჯახისათვის საჭირო კონტაქტები იყო. რომაულ სამოგადოებაში, რომელშიც არც სოციალური მობილობა და არც სოციალური უსაფრთხოება არ არსებობდა, ოჯახი თავისი წევრების ქორწინებასთან მიმართებაში ძალზე მგრძობიარე ინსტიტუტი იყო. შესაბამისად, ქორწინებისას ქალის პირადი გრძობებისა და ემოციებისთვის ადგილი არ რჩებოდა.

ამრთა სხვადასხვაობის მიუხედავად, მკვლევართა უმეტესობა თანხმდება ქორწინების ორი სახეობის გამოყოფაში: ერთია ქორწინება ქმრის

ხელში/ძალაუფლებაში გადასვლით (cum/in manu) და მეორე ქორწინება ქმრის ხელში/ძალაუფლებაში გადასვლის გარეშე (sine manu). რომელი ქალი, რომელიც ქორწინდებოდა cum manu (იხ. **conventio in manum**) მამის ძალაუფლებიდან ქმრის ასეთსავე ძალაუფლებაში გადადიოდა, თუმცა ქმრისა და მამის ძალაუფლების ქვეშ ყოფნა განსხვავებული იყო ორი გარემოების გათვალისწინებით: ა) მამის იძულება ქალიშვილს არც ერთ შემთხვევაში არ შეეძლო, მამინ, როცა შეეძლო აეძულებინა ქმარი, გაეყოლა მას; ბ) ცოლის საკუთრებაზე ქმრის ზედამხედველობის მიუხედავად, ქალები მაინც ინარჩუნებდნენ კონტროლს საკუთრების რაღაც ნაწილზე. ბუნებრივია, ქალი ყველა შემთხვევაში ქმრისადმი დაქვემდებარებული რჩებოდა. cum manu ქორწინება რესპუბლიკის დასასრულს უკვე იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა.

sine manu-თი დაქორწინებული ქალი (ეს ძვ. წ. I ს-ის შუა წლებიდან ნორმა უნდა ყოფილიყო), რჩებოდა მამის ძალაუფლებაში. მას მამის თანხმობა სჭირდებოდა მნიშვნელოვანი ფინანსური გრანსაქციების საწარმოებლად. მამას ასევე ჰქონდა უფლება შეეწყვიტა ქალიშვილის ქორწინება ამ უკანასკნელის ნების გარეშე. ამ გიჟის ქორწინება აძლევდა ქალის მამას უფლებას თვალი სჭეროდა ქალიშვილის გათხოვების შედეგად მისი ოჯახიდან გასულ ქონებაზე. **ადულტერის** შესახებ **ავგუსტუსის** მიერ შემოღებული კანონები აღიარებდა ქალიშვილის მამის ინტერესების უპირატესობას ცოლისადმი ქმრის ინტერესებთან შედარებით.

ხშირად მიიჩნევენ, რომ რესპუბლიკის ეპოქის დასასრულს cum manu ქორწინების sine manu ქორწინებაში გადასვლა ქალების მხრიდან უფრო მეტი თავისუფლების მოთხოვნით იყო გამოწვეული, რომ გვიანი რესპუბლიკის საქორწინო კანონმა ქალებს თავისუფლება და ღირსება მიანიჭა. ქორწინების ახალმა წესებმა ქალებს ოჯახური უღლისაგან თავის დაღწევის იმედი მისცა განსხვავებით ადრეული რესპუბლიკის „ურღვევი ქორწინებისაგან“. და თუ ქალის მიზანი sui iuris-ად ყოფნა იყო (დამოუკიდებელი არსებობა ოღონდ **მეურვის** ზედამხედველობის ქვეშ), მამის ასაკის გათვალისწინებით უფრო რეალური იყო მამის ძალაუფლებისგან გამოსვლა, ვიდრე თავის დაღწევა ქმრის ძალაუფლებისაგან. ამის გათვალისწინებით ქორწინება sine manu-თი ქალისთვის უკეთესი გარიგება იყო. ამასთან, ყოველივე ეს არ ნიშნავს, რომ ქალებს თავისუფალი არჩევანის გაკეთება შეეძლო. ქალიშვილს არ შეეძლო მამის უკითხავად

ქმრის არჩევა; არ შეეძლო გაყროდა ქმარს მამის მხრიდან ეკონომიკური მხარდაჭერის გარეშე; არ შეეძლო დაეცვა თავისი ქონება ქმრის, მამის ან მამამთილის ჩარევისაგან. თუმცა, ისიც უნდა ითქვას, რომ პირად ცხოვრებაში ჩარევის თვალსაზრისით მისი ქმარიც ამავე მდგომარეობაში იყო. პატრიარქალურ ოჯახში მკაცრად იყო დაცული მორჩილების ვერტიკალური ხაზი, უმცროსისა და უფროსის მიმართ. მისი ქმარიც გარკვეულ ასაკამდე იყო საკუთარი მამის ფინანსური ზედამხედველობის ქვეშ, მასაც ესაჭიროებოდა მამის თანხმობა დასაქორწინებლად და, შესაძლოა, გაყრის შემთხვევაშიც. *sui iuris*-ის სტატუსის ქალებს, ისევე როგორც ამავე სტატუსის მამაკაცებს, შეეძლოთ მიეღოთ დამოუკიდებელი გადაწყვეტილებანი, თუმცა საოჯახო და ფინანსური ვალდებულებანი უნდა გაეთვალისწინებინათ. მამაკაცისაგან განსხვავებით, **განქორწინების** დროს ქალი კარგავდა შვილებს. ისინი მამის ოჯახში რჩებოდნენ. ქალებს არ ჰქონდათ უფლება, აეყვანათ შვილი, რამეთუ საკუთარი სხეულიდან გაჩენილი შვილებიც კი მათ ძალაუფლებაში (*potestas*) არ იყვნენ.

რომში ქორწინება ძალაში ფორმალური წესების დაცვის გარეშე შედიოდა. საზეიმო ცერემონიალებს, რომლებიც ჩვეულებრივ მას თან ახლდა, ლეგალური ხასიათი არ ჰქონდათ. ქორწინება რომში, მეცნიერთა უმეტესობის აზრით, თანამედროვე ცოლ-ქმრობისაგან განსხვავებით იყო არა იურიდიული, არამედ სამოგადოებრივი ფაქტი, თუმცა, გარკვეულწილად, იურიდიული შედეგები ჰქონდა. ქორწინებას ქორწინებლად ხდიდა ქალისა და მამაკაცის თანაცხოვრება, რათა შეექმნათ სამუდამო კავშირი (*affectio maritalis*), რასაც თან უნდა მოჰყოლოდა ქორწინების სოციალური შედეგი – პატივისცემა ქორწინების პარტნიორის მიმართ (*honor matrimonii*). საზეიმო ცერემონიალი, კერძოდ, *deductio in domum mariti* ამ მიზნის ნათელყოფას ახდენდა. მეტიც, მიზანი არა მარტო ქორწინების დასაწყისისათვის იყო აუცილებელი, არამედ მთელი ცოლქმრობის განმავლობაში. რომაული ქორწინება მონოგამიური იყო.

ქორწინება ანტიკურ სამყაროში კერძო სამართლის (**სამართალი, რომი**) საგანს წარმოადგენდა, შესაბამისად, სრულ რომაულ ქორწინებას (*iustae nuptiae, iustum matrimonium*) მაშინ ჰქონდა ადგილი, როცა ორივე მხარე **რომაელი მოქალაქეები** იყვნენ, ან მათ მინიჭებული ჰქონდათ *conubium*-ი (რომაულ ქორწინებაში შესვლის უფლება). მხოლოდ ამგვარ ქორწინებას შეეძლო შეეყვანა ბავშვი მამის ძალაუფლება-

ში (*patria potestas*) და მისთვის მემკვიდრეობის უფლება მიეცა. მეორე მხრივ, შესაძლოა, მხარეებს ჰქონოდათ კონუბიუმი, მაგრამ ამისდა მიუხედავად, ერთმანეთთან დაქორწინება არ შეძლებოდათ. ამგვარი დაბრკოლებები რომის ისტორიის მანძილზე სხვადასხვა იყო. ქორწინებისათვის უმთავრეს დაბრკოლებას წარმოადგენდა: ა) განსხვავებები სოციალურ ფენებს შორის. *Lex Canuleia*-მდე **პატრიციებს პლების** წარმომადგენლებთან ქორწინება არ შეეძლოთ (ძვ. წ. 445 წ.). თავისუფალ ადამიანს არ შეეძლო დაქორწინებულიყო გააზაგებულზე მანამ, სანამ **ავგუსტუსის** საქორწინო კანონმდებლობებით ეს აკრძალვები **სენატორთა** ფენის ადამიანებით არ შემოიფარგლა; ბ) მორალური მოსაზრებანი ან საჯარო პოლიტიკა. ასე მაგალითად, ავგუსტუსის კანონმდებლობით აკრძალა **ადულტერის** ჩამდენის ახალი ქორწინება, ასევე კავშირი თავისუფალ პიროვნებასა და ცული რეპუტაციის ქალებს შორის (იხ. **ინფამისი**). პროვინციაში მოსამსახურეთ არ ჰქონდათ უფლება იმ პროვინციაში მცხოვრებ ქალებზე დაქორწინებულიყვნენ. ჯარისკაცებს, ზოგიერთ შემთხვევაში, დაქორწინება საერთოდ ეკრძალებოდათ. გ) ნათესაობა სისხლით, **ადოფციის** ან ქორწინების შედეგად გარკვეულ საზღვრებში.

ქორწინებაზე ავგუსტუსის მიერ დაწესებულმა შემლუღებმა **კონკუბინაგის** არსებულ ინსტიტუტს ახალი მნიშვნელობა მიანიჭა. კონკუბინაგს არ ჰქონდა ლეგალური შედეგები, თუმცა იგი თანაცხოვრების იმ ფორმას წარმოადგენდა, რომლის მიმართაც სამოგადოება გოლერანგული იყო. ამასთან, კონკუბინაგი არ იყო აუცილებლად ქორწინების ალტერნატივა. კაცს შეეძლო ჰყოლოდა ცოლი და კონკუბინა, ზოგჯერ ერთ კონკუბინაზე მეტი.

რომაელი ქალიშვილები ადრეულ ასაკში ქორწინდებოდნენ. 14 წელი ქალიშვილის დასაქორწინებლად შესაფერის ასაკად მიიჩნეოდა. ავგუსტუსის კანონმდებლობით, ქორწინების ასაკის ლეგალური ქვედა ზღვარი 12 წლით შემოიფარგლა.

პლუტარქოსის აზრით, რომაელ ქალიშვილთა საქორწინო ასაკი ერთობ ადრეული იყო. მისივე თქმით, რომაელები განსაკუთრებით ზრუნავდნენ იმაზე, რომ ქალიშვილი ფიზიკურად და გონებრივად ხელშეუხებელი, წმინდა ყოფილიყო. ექიმები მიიჩნევდნენ, რომ გოგონათა სექსუალური სურვილები პუბერტეტის ასაკიდან იწყებოდა. ამდენად რომაელები ქალიშვილების ადრეული გათხოვებით, მოსალოდნელი გართულებებისაგან თავის არიდებას ცდილობდნენ.

ახალგაზრდა ქალთა სიკვდილიანობაც რომაელი ქალების ადრეული ქორწინების მიზეზი უნდა ყოფილიყო (იხ. **განქორწინება, რომი; მზითვი, რომი; ნიშნობა, რომი**).

ქორწინება, საქართველო – ქართული ქორწინებისათვის დამახასიათებელია რთული და ხანგრძლივი პროცესი, რაც წინასაქორწინო ადათ-წესების მთელ წყებას მოიცავს – ესენია წყვილთა დაახლოება, მათი გვარ-ჩამომავლობის გარკვევა, გარიგება, დანიშვნა, **ურვალი, მზითვი**. ამას შემდეგ თავად ქორწილის საზეიმო ცერემონიალი – ჯვრისწერა და ლხინი მოჰყვება. ისევე როგორც სხვა ხალხებში, ქორწინებისა და ცოლქმრობის წესები საქართველოშიც დროთა განმავლობაში ცვლილებებს განიცდიდა.

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, უძველეს ხანაში საქართველოში ქორწინება ექსოგამიური უნდა ყოფილიყო, ანუ მამაკაცს ცოლი უეჭველად სხვა საგვარეულოდან უნდა ჰყოლოდა. მეცნიერს ამას უძველეს ქართულ საისგორიო წყაროებში დადასტურებული „**მამამძუძეობის**“ ადათ-წესი აფიქრებინებს. ამ ადათის მიხედვით, ბავშვი თავისი ღვიძლი მამის სახლსა და საგვარეულოში არ იბადებოდა. იგი დედის საგვარეულოში იზრდებოდა, სადაც მისი აღმზრდელი და მფარველნი დედის მამრობითი სქესის უახლოესი ნათესავები იყვნენ. დედა, ქმრის ცოლი ჯერ კიდევ არ იყო ქმრის საგვარეულოსა და სახლში შესული და ისევ თავისი საგვარეულოს წიაღში რჩებოდა. საყურადღებოა, რომ ქორწინების ამ სახეობის გარდა ძველ ქართულ წყაროებში, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, დასტურდება მახლობელ ნათესავთა ქორწინება, ოღონდ ეს ხდებოდა სამეფო საგვარეულოს ფარგლებში, რაც იმას მიუთითებს, რომ ამ ფენაში ქორწინების ენდოგამიური წესი იყო დამკვიდრებული (პეტრე ქართველის ასურული ცხოვრება; გაციგუსი, ანალები XI, 44, 46). ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ამას მხოლოდ წარჩინებულ საგვარეულოში ვხვდებით და იგი საერთო მოვლენას არ წარმოადგენდა.

საქართველოში ცოლის მოყვანის ერთ-ერთი ძველი წესი – ცოლის წაგვრის, მოგაცემის წესი უნდა ყოფილიყო. ეს ეთნოგრაფიულ მასალებში დაცულ ადათ-წესებში შეიძლება ამოვიკითხოთ. ასე მაგალითად, საცოლის სახლში მიმავალი სასიძოსთვის შეიარაღებული და ცხენოსანი მაცრიონის თანხლება, ანდა ჯვრისწერის შემდეგ ნეფე-პაგარძლის გავლა სიძის **ეჯიბისა** და სძლის მაცრის მიერ ამოწვდილი ხმლების ქვეშ ქალის მოგაცემის ძველი წესის სიმბოლური გა-

მოსატყულება უნდა იყოს. ძველ დროში საქმრო ცოლის მოსაყვანად იძულებული იყო ცხენოსანი და შეიარაღებული თანამებრძოლებითურთ შორ გზას დადგომოდა. მამის მართლაც შესაძლებელი იყო აპრიალეული ხმლების გრიალი ქალის მოსაგაცებლად. ეს ადათ-წესი საქართველოს მთამ გვიანდელ პერიოდამდე შემოინახა (იხ. **ბანზე შეხგომა, ხესურეთი; მოგაცება ქალის, ხევსურეთი**). ისტორიულად ცნობილ ხანაში ქალის მოგაცემით შერთვა უწესობად და უკანონობად ითვლებოდა და დასჯას ექვემდებარებოდა.

ადრეული პერიოდის საქართველოში ქორწინების ერთ-ერთი ფორმა ცოლის შერთვისას საფასურის გადახდა იყო. ამგვარი ქორწინების დროს საპაგარძლოს ოჯახში სიძის ოჯახს საქორწინო გადასახადი – ურვალი (საქონელი, ნივთი, ფული) უნდა მიეგანა. ურვალი ბევრ ქვეყანაში მიღებული სყიდვითი ქორწინების ჩვეულება გახლავთ, რომელიც პატრიარქალური საზოგადოების საწყის ეტაპზე არის აღმოცენებული. ურვადის არსებობა საქართველოში უკვე ახ. წ. V ს-ში დასტურდება. მას შემდეგ რაც შუშანიკი ვარსქენისაგან წავიდა, ვარსქენი მისთვის მიცემული სამკაულების უკან დაბრუნებას მოითხოვს, ანუ იმ ნივთების დაბრუნებას ითხოვს, რომელიც მან ცოლად მოყვანისას შუშანიკს უბოძა. ცნობებს ურვადის შესახებ საქორწინო წესების ვახტანგ ბატონიშვილისეულ აღწერილობაშიც ვხვდებით. აქ საყურადღებოა ის, რომ საცოლისათვის პირველად საქმროს მიჰქონდა ქონებრივი საჩუქარი. სამეგრელოში, როგორც ეს არქანჯელო ლამბერგის (XVII ს.) და თ. სახოკიას (XIX ს.) აღწერებიდან ჩანს, ეს ჩვეულება მოგვიანო ხანებშიც არსებობდა.

ქრისტიანობის მიღების შემდეგ საქართველოში კვლავ ვხვდებით ქორწინების ძველი ფორმების გადმონაშთებს, მაგრამ ისინი თანდათანობით უფრო ცივილიზებული ფორმებით იცვლება, როგორცაა ნებაყოფლობითობაზე და მორიგებაზე დამყარებული ქორწინება. საქართველოში ქორწინების არსი ქრისტიანული მოძღვრებით იყო განსაზღვრული. ძველი ქართული საოჯახო სამართლის პრინციპები სრულ თანაფარდობაში იყო შუა საუკუნეების ქრისტიანული ქვეყნების საოჯახო სამართლის პრინციპებთან. ეს პრინციპები შემდეგში მდგომარეობდა: ა) ქორწინებისა და ოჯახის წოდებრივ პრინციპებზე აგება; ბ) ოჯახში მამაკაცის გაბატონებული მდგომარეობა ცოლზე; გ) მამის გაბატონებული მდგომარეობა შვილებზე.

საეკლესიო და სამართლის ნორმების მიხედვით განსაზღვრული იყო ის გარემოებები, რომლებიც წყვილთა ქორწინებისათვის იყო: ა) აბსოლუტურად დამაბრკოლებელი და ბ) ხელისშემშლელი. ქორწინების აუცილებელ მოთხოვნას განსაზღვრული საქორწინო ასაკი წარმოადგენდა, რომელიც 1003 წ-ს რუის-ურბნისის კრების დადგენილებით ქალისათვის 12 წლით განისაზღვრა, ვაჟისთვის კი 15-16 წლით. ამასთანავე, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში საქორწინო ასაკი სხვადასხვა იყო. საქართველოს მთიანეთში უფრო მაღალი საქორწინო ასაკი შეინიშნება, რაც მთის ბუნებრივი პირობებით და სოციალურ-პოლიტიკური მოწყობის თავისებურებითაც იყო განპირობებული.

საქართველოში, ისევე როგორც სამოგადლოდ პაგრიარქალურ სამოგადლობაში, გასათხოვარი ქალი ქალწული უნდა ყოფილიყო. XV ს-ის გერმანელ ავტორს დამოწმებული აქვს წესები, რომლებიც საპაგარძლოს ქალიშვილობის დადგენას ეხებოდა (აქ ლაპარაკია იმ შემთხვევაზე, როდესაც საცოლის დედას სიძის ოჯახისათვის პირობა აქვს მიცემული, რომ საპაგარძლო ქალწულია) (Hans Schiltbergers, Reisebuch, Tübingen, 1885, 98-99).

საქართველოში ქორწინებისთვის ერთ-ერთ არსებით დამაბრკოლებელ გარემოებად წყვილთა შორის ნათესაური კავშირი ითვლებოდა. ნათესაობა, როგორც ქორწინების დამაბრკოლებელი გარემოება ბასილი კესარიელის კანონებითა და VI მსოფლიო კრების დადგენილებით იქნა აღიარებული. მუსგად განისაზღვრა ნათესავთა ის წრე, რომელთა დაქორწინება გამორიცხული იყო. აიკრძალა ქორწინება მონათლულთან, ასევე შვილად აყვანილთან. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ქორწინების დამაბრკოლებელი სხვა გარემოებებიცაა დადასტურებული, ასე მაგალითად, თანამოგვარეობა, თანამეთემეობა. მოგიერთ კუთხეში ერთი სოფლის ან ერთი უბნის ფარგლებში ქორწინებაც აკრძალული იყო. ქორწინებისას ხელისშემშლელი გახლდათ სოციალური და წოდებრივი უთანასწორობა. ქართული საქორწინო სამართალი მკაცრად მოითხოვდა ქორწინებისას ერთმორწმუნეობის დაცვას.

ქორწინებას წინ დანიშნა (დაწინდვა, დაბეღვა) უძღოდა. იგი სავალდებულო წინაპირობად იყო მიჩნეული. საცოლის არჩევაში მშობლები აქტიურობდნენ და მექორწინეთა სურვილი მხედველობაში არ მიიღებოდა (იხ. **ნიშნობა, საქართველო**). საქართველოში, ისგორიულად,

ქალის დანიშვნის სხვადასხვა წესი იყო ცნობილი (იხ. **ნიშნობა, მთა**). ნიშნობის მთავარი მომენტები გახლდათ: მოყვრობაზე შეთანხმება, რაც ქალის ოჯახში საქმროს შუაგაცემის მისვლაში და საპაგარძლოს თხოვნაში გამოიხატებოდა. ქალის ოჯახისა და საპაგარძლოსათვის მას საჩუქრები და ძღვენი უნდა მიეგანა, პირველ რიგში კი – სანიშნი ბეჭედი.

ქალის გამზითვების წესი, როგორც ჩანს, საქართველოს სხვადასხვა რაიონის მიხედვით განსხვავებული იყო. ბარში მას შედარებით მეტი ყურადღება ექცეოდა, ვიდრე მთიანეთში. მზითვი ქორწინების ერთ-ერთი უძველესი ინსტიტუტი იყო. IX ს-ის წერილობით ძეგლში იგი უკვე მოხსენიებულია (იხ. **მზითვი, საქართველო**). მზითვი ქალის პირადი საკუთრება იყო და ქმარს უფლება არ ჰქონდა იგი განეკარგა. ცოლქმრის გაყრის შემთხვევაში მოძრავი ქონების სახით წაღებული მზითვი ქალს უბრუნდებოდა, როგორც მისი პირადი საკუთრება.

ქრისტიანობამ ქორწინებისას საეკლესიო ლოცვა-კურთხევა აუცილებელ პირობად გახადა, რამაც ქორწინების მოგიერთი ძველი წესი შეცვალა. თუმცა, როგორც ჩანს, გვირგვინთა კურთხევა საქართველოში ქორწინების ერთადერთი ფორმა არ იყო. წყაროები გვაწვდიან ცნობებს ჯვარდაუწერელი კაცისთვის ცოლის დაორსულების გამო სასჯელად ჯარიმის დაწესებას, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ცოლი და ქმარი ჯვრის დაწერის გარეშეც ერთად ცხოვრობდნენ. როგორც წესი, ქორწინების დამაგვირგვინებელი ქორწილის საზეიმო ცერემონიალი იყო. პაგრიარქალური ოჯახისა და მონოგამიური ქორწინების დამკვიდრების შემდეგ საქორწინო ცერემონიალი რთული და მრავალფეროვანი გახდა. ამ ცერემონიალის მთავარი მომენტი სასიძოს გვარში საპაგარძლოს შეყვანა გახლდათ. მაყრიონის თანხლებით საპაგარძლოს ოჯახში მისულ სიძეს ქალი გაძარში მიჰყავდა. ჯვრისწერის შემდეგ მექორწინენი სახლში მიდიოდნენ, სადაც იმართებოდა ლხინი, მიმდინარეობდა მექორწილეთა დალოცვა და სადღეგრძელოების შესმა. ბოლოს ადგებოდა ნუფის ეჯიბი და ქალის ოჯახს ქმრის მიერ მიცემულ საჩუქართა ნუსხას წაუკითხავდა, რის შემდეგაც დაუჩოქებდა პაგარძალს და მას პირ-ბადეს ახდიდა. ამის შემდეგ ვინმე მწიგნობარი წაიკითხავდა ქალის მზითვის სიას. ასე რომ, ქორწილში საგანგებო მისიის მქონე პირები – ეჯიბი, მეჯვარე, მაყრები მონაწილეობდნენ. ქორწინების მთავარი ნაწილი შუაეკლესიის ირგვლივ მაყრიონის

3-ჯერ შემოვლის რიგული და ჯვრისწერა იყო. ეს რიგულები სხვადასხვა ეკონომიკური მდგომარეობის ოჯახების მიხედვით განსხვავებული გახლდათ.

ქორწინება, მთა

ხეესურეთი – საქმრო ცოლის მოსაყვანად აგზავნიდა ორ მოხუცებულ ნათესავს და მათი პირით უთვლიდა ქალის ოჯახს, რომ მზად იყო ცოლის მოსაყვანად. პაგარძალს მაყრებად თავისი სოფლები მიჰყვებოდნენ. პაგარძალი მათ აუცილებლად ფეხით უნდა გამოჰყოლოდა, რადგან ცხენზე შეჯდომა ძალიან დიდ სირცხვილად ითვლებოდა. როცა მაყრიონი ნეფის სოფელს მიუახლოვდებოდა, მიეგებებოდნენ საქმროს სოფლები. ჭურჭლით არაყს დაახვედრებდნენ და სოფელში მიიპატიებდნენ. რაც უფრო შორს მიეგებებოდნენ, მით უფრო დიდი პატივი იყო. ამასთან, მაყრიონს სხვადასხვა ადგილას უნდა დახვედროდნენ არყით. სოფელში მაყრებისთვის ცალკე ოთახი იყო მომზადებული. პირველად ამ ოთახში ქალის მაყრიონი შედიოდა და შეიპატიებდა საქმროს სგუმრებს – სახლი ჩვენიაო, და რადგან ქალი მოგვევარეთ, სგუმრების დაპატიებაც ჩვენი საქმეაო. სოფელში მისვლისას მამინვე პაგარძალს ქალები შემოეხვეოდნენ და სადაც უფრო ბნელოდა, იქ დასვამდნენ, რომ ქმარს არ დაენახა. პაგარძალი ერთი ან ორი კვირა უნდა დარჩენილიყო ქმრის სახლში, მაგრამ ამ პერიოდის განმავლობაში ქმარს ვერ დაენახებოდა. ქმარმა არც იცოდა, სად იწვა მისი ცოლი. ერთი ან ორი კვირის შემდეგ სიძესთან მოვიდოდნენ ქალის მოციქულები, ახლა მზად ვართ და ქალი მოგვევარეთო. სიძის მაყრები გაჰყვებოდნენ პაგარძალს მამის სახლში, სადაც დამზადებული იყო საქორწინო ნადიმი. ქმარი თავის სახლში უნდა დარჩენილიყო. ქალს მამის ოჯახში ერთი წელიწადი ან ცოცხალი ნაკლები უნდა დაეყო. სიძეს ამ დროის განმავლობაში არ ჰქონდა უფლება, ენახა თავისი საცოლე. მხოლოდ ერთი მიზეზის გამო შეეძლო პაგარძალს ქმრის სახლში დარჩენა, თუ ქმარი მარგოსხელა იყო და მომველელი არ ჰყავდა. თუ არადა, აუცილებლად მამის ოჯახში უნდა დარჩენილიყო, სანამ ვადა არ გავიდოდა, ვადა კი მორიგებაზე იყო დამოკიდებული. შემდეგ ძმას ან ვინმე ახლო ნათესავს მიჰყავდა ქალი ქმრის სახლში. თვითონ ქმარი აგზავნიდა ერთ-ან ორ ნათესავს ქალის წამოსაყვანად. ქალს მოჰქონდა **მზითვი** და ფეხით უნდა მისდგომოდა ქმრის ოჯახს. აქ მაყრიონი აღარ იყო საჭირო, **ხუცესი** აკურთხებდა ცოლ-ქმრის გაბლას, მხრებში ძაფით გადააბამდა. დედამთილი კი

ცალკე ოთახს უმზადებდა ძაფით გადაბმულს. ამით მთავრდებოდა ქორწილი.

სვანეთი – ქორწილის წინ საქმროს მშობლები ქალის დედ-მამას უგზავნიდნენ მოციქულს, დაუთქვამდნენ ქორწილის დროს და სთავაზობდნენ „**ნაჭვლამზე**“ მორიგებას. ქალის მშობლებს უფლება ჰქონდათ, ერთიდან სამ წლამდე ქალი არ გაემვათ და სახლში დაეგოვებინათ სხვადასხვა მიზეზით (მაგალითად, როცა ოჯახში მუშახელი ძალიან საჭირო იყო). ნაჭვლამზე სამოციქულოდ მიდიოდნენ საქმროს სიძეები, მათი ცოლები და შვილები. საცოლის დედ-მამა ასახელებდა ხარებსა და ძროხებს, რომელთაც ნაჭვლამად ითხოვდა. მოციქულები – **მუყა** – დანაბარებს გადასცემდნენ საქმროს ოჯახს. ისიც თანხმდებოდა და აგზავნიდა მათთან ძღვენს მოციქულების ხელით, რომლებსაც ასევე პაგარძლის წამოყვანაც ევალეებოდათ. ქალის მშობლები ამზადებდნენ „**კალათს**“ სგუმრებისა და მაყრების დასაპურებლად და აგზავნიდნენ საქმროს ოჯახში მარხილით, რომელსაც პაგარძლის მისვლამდე უნდა ჩაეღწია.

მოციქულებს ქალი მაყრიონით მიჰყავდათ სასიძოსთან თოფის სროლით, სასიძოს მხრიდანაც სროლითვე ეგებებოდნენ. სახლის კარებთან ოჯახის უფროსი ეგებებოდა, ქალს ფქვილით სავსე გობზე აკიდებინებდა ხელს. მიმყვანები – მუყა – პაგარძალს კერიის გარშემო ორ-სამჯერ შემოაგარებდნენ საქორწილო სიმღერით. ქალს გვერდით მიუსხდებოდნენ მეგობრები და მუდლი (მდადე). ოჯახის უფროსს წინ უნდა დაედგა პურით სავსე გობი, როგორც ბარაქიანობის სიმბოლო და პაგარძლის კალთაში უნდა ჩაესვათ პაგარა ბიჭი, რომელიც ვაქიანობის გამრავლების აღმნიშვნელი იყო. ამის შემდეგ იწყებოდა ნადიმი, რომლის ხარჯს გათენებად ქალის დედ-მამა კისრულობდა, დილიდან საღამომდე კი – სასიძოს მშობლები.

აღრე ჯვრისწერა ქორწილის დროს არასდროს ხდებოდა. მოგჯერ ერთიდან სამ წლამდე ჯვარდაუწერელი ცხოვრობდა საქმროს სახლში. ამ დროის განმავლობაში იგი ოჯახის ქალებთან წევებოდა და მუშაობდა. ჯვრისწერის დაგვიანების მიზეზი საქმრო-საცოლის მცირეწლოვნება იყო.

ჯვრისწერა უბრალოდ ხდებოდა. არც მოწმეები და არც სგუმრების დაპატიებება არ ხდებოდა. საქმრო მოიპატიებდა პაპს, რომელიც სახლშივე სწერდა ჯვარს. სიძე-პაგარძალს ერთად დააყენებდა, თავზე გადააცვამდა ვერცხლის წვრილ ჯაჭვს, რომელსაც ბოლოში ჯვარი ჰქონდა მობმული. ორივეს განისამოსის წინა კალთებს

ნემსით გადააბამდა, ლოცვას წაუკითხავდა და მთავრდებოდა ჯვრისწერა.

ფშავი – **ნიშნობიდან** გარკვეული პერიოდის შემდეგ სასიძო ქალის მშობლებს ქორწილის დროს და თარიღს აცნობებდა. ჯვრისწერა ძირითადად კვირაობით ხდებოდა და სიძის ოჯახს საქორწილო სამზადისს შეუდგებოდა. სიძე მაყრებით მიდიოდა პაგარძალთან, სადაც მას ქალის მაყრები და მორთული პაგარძალი ხვდებოდნენ. ნეფე-პაგარძალს გოგებიან გვირგვინს დაადგამდნენ თავზე, ბელნიერებას მიულოცავდნენ და სუფრას მიუსხდებოდნენ. საღამოს ყველანი ჯვრის დასაწერად ქალის სოფლის ეკლესიაში მიდიოდნენ. საქორწინო ამაღლაში სიძის მხრიდან უნდა ყოფილიყვნენ: **ეჯიბი**, მეჯვარე და ვაჟის მაყარი, ქალის მხრიდან კი – ქალის ძმა, მდადი და ქალის მაყარი. ჯვრისწერის შემდეგ თოფის სროლით სიძის ოჯახში მიდიოდნენ, წინ ეჯიბი უნდა წასულიყო, რომელსაც ცხენზე აკიდებული **სათავნო** მიჰქონდა. სახლის კართან სიძე-პაგარძალს ეგებებოდა „ნეფის (სიძის) დედა“, რომელსაც თავზე გრძელბეწვა ქული ეხურა და ხელში ხონჩა ეჭირა. ხონჩაზე იდგა ერბონარევი ჯამი და საფუარი. ნეფის დედად ირჩევდნენ სიძის ნათესავს, ხანში შესულ მანდილოსანს, რომელიც ქვრივი და უშვილო არ უნდა ყოფილიყო. პაგარძალი საფუარს კარის ბჭეს წააცხობდა, რომ ბარაქიანობა შეეგანა სახლში, ნეფის დედა კი თითით სამ-სამჯერ თაფლს ალოკინებდა და ლოცავდა. ნეფის დედა ქულს იხდიდა და თაფლიან ჯამს მეჯვარის ხონჩაზე დებდა. მეჯვარე წინ მიუძღოდა სიძე-პაგარძალს ხონჩით, რომელზეც ჯვრიანი პურები ელაგა. წყვილს ეჯიბი სამჯერ შემოაგარებდა კერიას. ამავე დროს პაგარძლის ძმა და ქალის მაყარი ხანჯლებით საკიდელს სცემდნენ, რომ ჩამოეგდოთ. საკიდელი ქალის მაყრების საერთო დავლა იყო და მის ჩამოწყვეტას და დაგყვევებას ვერავინ დაუშლიდა. სიძე-პაგარძლის კერიის გარშემო მესამე შემოვლისას საკიდელიც ჩამოვარდებოდა, რომელსაც დედის ძმა მხარზე გადაიკიდებდა. საკიდელის დასახსნელად სიძის ოჯახს ქალის მაყრებისთვის **სახსარი** უნდა მიერთებია. ფშავშიც პაგარძალს პაგარა ბიჭს უსვამდნენ კალთაში ვაჟიანობის გასამრავლებლად.

მეჯვარის მოვალეობას შეადგენდა, რომ ორი დღის განმავლობაში ნეფე-დედოფალს ჯვრიანი სუფრით გაძლოლოდა, მდადს პაგარძლის განისამოსისთვის უნდა მოეველო, ეჯიბი სიძეს ახლდა, რომელიც ყველაფრის გამგებელი იყო. ყველანი ხანჯლებით იყვნენ შეიარაღებულნი, მდადიც კი, რათა ეშმაკს არ ევნო ახლადდაქორ-

წინებულებისთვის. ქორწილი ფშავში სამ დღეს გრძელდებოდა.

ქორწინება, ათენი (ἐκδότης) – ბერძნული ქორწინება მონოგამიური იყო. ბერძნები თვლიდნენ, რომ მონოგამიურობა წარმოადგენდა ბერძნული ქორწინების განმასხვავებელ ნიშან-თვისებას ბარბაროსული ქორწინებისაგან.

დაქორწინება ბერძენი ქალის მთავარი ფუნქცია იყო. პაგარძლის ლეგალურ სტატუსში ქორწინებას ცვლილება არ შეჰქონდა. ქალი უბრალოდ ერთი მამაკაცის მეურვეობიდან მეორის მეურვეობის ქვეშ გადადიოდა ისე, რომ პირველი მასზე გარკვეულ უფლებას იგოვებდა. ბერძნული ქორწინების ამ საყურადღებო სპეციფიკურობას ბუსტად გამოხატავს ამ ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი „ეკლოსისი“ – ἐκδότης, რაც ნიშნავს გასესხებას და ამდენად, ქორწინება იყო მამის მიერ ქალიშვილის სესხება სხვა ოჯახის მეთაურისთვის, რათა ქალს ამ უკანასკნელისთვის ცოლისა და დედის ფუნქცია შეესრულებინა.

მეცნიერთა აზრით, ქორწინების საკანონმდებლო განსაზღვრა ნათლად არაა გარკვეული. ქორწინება არ იყო მარტივი ლეგალური აქტი. იგი წარმოადგენდა კომპლექსურ პროცესს, რომელიც ერთობლიობაში რამდენიმე ქმედებას, თუ მოვლენას მოიცავდა. ეს კომპოზიტი შედგებოდა: **ნიშნობის** – ἐγγύη, ქორწილის – γάμος, თანაცხოვრების – συνισκεῖν და შვილების გაჩენისაგან. მეუღლეების ერთად ცხოვრების ფაქტი ხლიდა ქორწინებას ქორწინებად.

მეორე მხრივ, როგორც ჩანს, გარკვეული პერიოდიდან აუცილებელი ხდება ქორწინების ოფიციალურად გამართვა. დღესდღეობით არაა ცნობილი, რა დროიდან ხდება ეს საჭირო. ზოგი თვლის, რომ ამგვარი ქორწინება ყოველთვის იყო აუცილებელი. სხვები ვარაუდობენ, რომ ოფიციალური ქორწინება საჭირო მხოლოდ **პერიკლეს მოქალაქეობის კანონის** შემდეგ (ძვ.წ. 451 წ.) გახდა. ზოგიერთი მეცნიერი გვიანდელ თარიღსაც – ძვ.წ. 403/402 წწ-ს ასევე სარწმუნოდ მიიჩნევს.

ოფიციალურ ქორწინებას საზოგადო მხარე ჰქონდა. ის განსაკუთრებით მამინ იყო საჭირო, როდესაც ბავშვის კანონიერება უნდა დაემტკიცებინათ. ამის გათვალისწინებით, ქორწინება რეგისტრირებული იყო ქმრის **ფრაგრიის** წევრებთან. თუ პაგარძალი **ეპიკლეროსი** იყო, ქორწინება მისი ოჯახის ფრაგრიის წევრებთან იყო დამოწმებული. როდესაც მამა შვილს ფრაგრიის წევრებს წარუდგენდა, იგი ბავშვის კანონიერებას ფიცით ამტკიცებდა. ფიცისას მამას უნდა განეცხადებინა, რომ მას შვილი მოქა-

ლაქე ქალმა გაუჩინა, რომელთანაც ის იყო დაქორწინებული. ეს უკანასკნელი გარემოება აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა, რომ ბავშვი კანონიერად ჩაეთვალიათ.

ქალს უფლება არ ჰქონდა საქმრო თავად ამოერჩია. საქმროს მას **კირიოსი** ურჩევდა. ქალის მეურვე სახელს შეირცხვენდა, თუ ქალს შესაფერის საქმროს ვერ ამოურჩევდა. მომაკვდავი ქმარი, ვითარცა კირიოსი, ცოლს მომავალ ქმარს თავად ურჩევდა.

უმთავრესად ფართო კომლის – **ანქისგეის** შიგნით ქორწინდებოდნენ. ხშირი იყო ბიძამვილების, ბიძასა და ძმისწულს, ნახევარძმებსა და ნახევარძებს (მამით) შორის ქორწინება, თუმცა არც თუ იშვიათად ქორწინდებოდნენ გარებიძამვილებზე. ეს ჩვეულება ნათესავეებს შორის ერთგულების გრძნობას ეფუძნებოდა. ცხადია, ამ შემთხვევაში ქალიშვილს მომავალი ქმარი, სულ ცოგა, თვალთ მანინც უნდა ჰყოლოდა ნანახი.

თუ ფართო კომლის შიგნით შესაფერის სასიძოს ვერ აირჩევდნენ, ქალს მამის მეგობარმეც ათხოვებდნენ. დადასტურებულია შემთხვევები, როცა ქალს ოჯახისთვის უცხო მამაკაცზე აქორწინებდნენ. ამგვარ ქორწინებას ქონებრივი ფაქტორი განაპირობებდა. ჩვენ არ ვიცით, რამდენად იყო ქორწინება პოლიგიკური ალიანსის შექმნის მოტივი. სავარაუდოდ, საქორწინო კავშირები უფრო მეტად უკვე არსებულ პოლიგიკურ ალიანსებს აცხადებდნენ, ვიდრე ამ კავშირებს ქმნიდნენ. საოჯახო კავშირებს ამყარებდნენ როგორც ეკონომიკური, ისე პოლიგიკური მიზნებიდან გამომდინარე.

ქალები ადრე თხოვდებოდნენ. ქალიშვილი პირველად 14-დან 18 წლის ასაკამდე ქორწინდებოდა. ამისი მიზეზი, შესაძლოა, იყო ბერძენთა წარმოდგენა, რომლის თანახმადაც სექსუალურად მომწიფებული ქალიშვილები ავხორცნი იყვნენ და დროულად მათოკვას საჭიროებდნენ. ბერძენთა აღაო-წესების მიხედვით გასათხოვარი ქალი ქალწული უნდა ყოფილიყო.

მამაკაცი უპირატესად 30 წლის ფარგლებში ოჯახდებოდა. გვიანი ქორწინება გამოწვეული იყო იმითაც, რომ მას ათწლიანი სამხედრო სამსახური ჰქონდა გასაუღელი. ფილოსოფოსთა აზრით, ეს ასაკი მამაკაცის დაოჯახებისთვის შესაფერისი იყო. 14 წლის ქალიშვილის გათხოვებას კი ნაადრევად მიიჩნევდნენ და ქალის დაქორწინების უფრო შესაფერის ასაკად 18-19 წელს მოიაზრებდნენ.

ქრთამი (repetundae, crimen repetundarum) – თანამდებობის პირის მიერ ქრთამის გამოძალვა (ნივთის ან ფულის უკანონო მითვისება). ეს დანაშაული თავიდან ისჯებოდა ფულის უკან დაბრუნებით, მოგვიანებით დამნაშავე ვალდებული იყო უკანონოდ მითვისებულ თანხაზე ორჯერ ან ოთხჯერ მეტი თანხა უკან დაებრუნებინა. განსაკუთრებით მძიმე შემთხვევაში ასეთი კანონგადაცდომის გამო პიროვნებას ერთმეოდა უფლება გამხდარიყო **მაგისტრატის, მოსამართლე** და სხვ.

ყ

ყმა – ქვეშევრდომს, ვასალს აღნიშნავდა, თუმცა ეპოქების მიხედვით ფეოდალურ საქართველოში სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა. IX-XI სს-ში ყმებად იწოდებოდნენ ის პირებიც, რომლებიც ჯერ კიდევ რჩებოდნენ თავისუფალ მწარმოებლებად, მაგრამ ვალდებულნი იყვნენ პაგრონის სამხედრო სამსახური გაეწიათ. ამავე ხანაში ფეოდალ-აზნაურები დიდებული **აზნაურების**, ხოლო დიდებული აზნაურები **მეფის** ყმავასალები იყვნენ.

ყმა, რომელიც იყო მწარმოებელი და მოლაშქრე, თანდათან გადაიქცა ყმა **გლეხად** XII-XIII სს-ში. ასევე წყაროებში გვხვდება „დარბაზის ყმა“, რომელიც სასახლის კარზე მიღებული იყო (იხ. **დარბაზი**). „დარბაზის ყმად“ მიღებისას სრულდებოდა სპეციალური რიგუალი – „დალოცვა“. ყმა გლეხები კი თავისთავად სხვადასხვა სოციალურ-ეკონომიკურ კატეგორიად იყოფოდნენ. ყმა-ვასალს ევალეებოდა პაგრონის სამხედრო სამსახური. თუმცა პაგრონიც გარკვეულწილად ვალდებული იყო თავისი ყმა-ვასალისადმი.

შ

შერისხვა – სასჯელი ძველ საქართველოში. იგი დამატებითი სასჯელის სახით ერთვოდა საეკლესიო შეჩვენებას. შერისხვას სამოქალაქო სფეროში სამეფო ხელისუფლება მიუსჯიდა დამნაშავეს. ეთნოგრაფიულ ყოფაში შერისხვა ხაგზე გადაცემას ან დაწყევლას ნიშნავდა. „წყალობისა და შერისხვის“ ანუ მართლმსაჯულების უზენაესი ფუნქციების მითვისება იყო ყუთლუ-არსლანის პოლიგიკური დასის ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი. **ვახტანგ VI-ის დასტურდამალ-**

ში იხსენიება „წესი და რიგი... რისხვისა“, რასაც ხელჯობიანები იცავდნენ.

შეუვალობა – იმუნიტეტი, ფეოდალური პრივილეგია, რომლის შესახებ შემორჩენილი უძველესი წყარო საქართველოში XI საუკუნისაა. წყაროების თანახმად, ხშირად ხდებოდა ადრე ბოძებული შეუვალობის განახლება და ხელახლა დამტკიცება. ჩვეულებრივ, შეუვალობის ფორმულაში აღინიშნებოდა: „ჰქონდეს... თავისუფლად და შეუვალად ყოვლისა შესავლისა და გამოსავლისაგან“. შეუვალობის მინიჭება ხშირად თან სდევდა ყმა-მამულის ბოძებას თუ შეწირვას. ყველაზე სრული შეუვალობით ეკლესია სარგებლობდა.

შეყრილობა – ძველ საქართველოში ორი ან მეტი პირის ოჯახის ხელშეკრულებითი შეერთება უძრავ-მოძრავი ქონებისა და სამეურნეო საქმიანობის გაერთიანებით. შეყრილობა ვალდებულებითი სამართლისა და საოჯახო-სამემკვიდრეო სამართლის ინსტიტუტია. პირველად VII ს-ის წყაროში გვხვდება. **ვახტანგ VI-ის** სამართალში 113 მ., 268 მ. სწორედ ამ საკითხებს ეხება. შეყრილობა მეზობლის დასტურსაც საჭიროებდა. იბეგრებოდა საბაგონო და სამოხელეო მოსაკრეფელით, რომელსაც შესამყრელო ერქვა.

შეწამება – დაწამება, დანაშაულში ბრალის დადება. განირჩეოდა საბუთიანი, პირისპირ შეწამება და ეჭვით შეწამება ანუ „ბრალის მიჩემება“. **ვახტანგ VI-ის** სამართალში 7, 10, 37-40, 97 მმ. და სხვ. სწორედ შეწამებას ეთმობა. აუცილებელი იყო განსჯამდე შეწამების გამოძიება, რომელიც სასამართლოს ევალებოდა. იმისდა მიხედვით, რამდენად არსებობდა მტკიცებულება შეწამებისა – „მთხრობლით“ თუ „ცილით“, გამოძიების პროცესი და მტკიცებულებებიც შესაბამისად განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან.

შვიდეული – შვიდკეცი სამღაური ქურდობისათვის ძველ საქართველოში. იურიდიულ ძეგლებში XIII ს-დან დასტურდება. წარჩინებული ფენის წარმომადგენლის გაქურდვის შემთხვევაში შვიდეული მთლიანად გაქურდულს ხდებოდა, გლესს კი – მხოლოდ ორი წილი, დანარჩენი მეფის და სათანადო მოხელის წილი იყო. თუ ქურდი აღიარებდა დანაშაულს და ბოდიშს მოიხდიდა, მაშინ მას მხოლოდ ოთხმაგს ახდევინებდნენ.

შულგა, ხევისურეთი – სახაგო მამულის დამცველი, ხაგის მეკალოე, მებელე. **ხევისბრობის** ინსტიტუტში შულგას უკანასკნელი ადგილი უჭირავს (**დასტურისა** და ხაგის კაცის მერე). შულგა სოფელში ორი იყო, მაგრამ მათ შორის უფროს-უმცროსობა არ არსებობდა, ორივე ერთი ხარისხის იყო. მათ უნდა დაეთესათ და დაეფარცხათ სახაგო მამული, მერე თავიანთი ხარჯით გაეღწათ, გაენიავებინათ და სახაგო ბელლიდან ქერი აერწყათ დასტურებისთვის (ლუდის მხარ-შავებისთვის). ამ ჯაფის სანაცვლოდ შულგებს მარგო ქერის ბურღო რჩებოდათ. როცა საჭირო იყო, სახაგო მამული მთელ სოფელს უნდა მოეხნა შაბათ დღეს, ისინი უნდა მიხმარებოდნენ შულგებს. შულგებს სოფელი ირჩევდა წილით. ამ მოვალეობისგან მხოლოდ თხუთმეტ წლამდე ობლები თავისუფლდებოდნენ. ხაგის სამსახური შულგობით იწყებოდა, შესაბამისად, იგი ხაგის საკადრისი უნდა ყოფილიყო. მსახურობისას და ხაგობის წინ არ ჰქონდათ ქალთან სქესობრივი კავშირის დამყარების უფლება, ასევე იგი უნდა მორიდებოდა ქალს დედათა წესის დროს.

შულგას ხაგობისას „დარბაში“ შესვლის უფლება არ ჰქონდა, იგი ჩვეულებრივ ხალხთან რჩებოდა.

შულგა, დასტურთან ერთად, განაგებდა ხაგის ქონების შემოსავალ-გასავალის საქმეს. მათ მოეკითხებოდათ შემოსავლის მოხმარება. ისინი ე.წ. ხაგის მოურავები იყვნენ.

ჩ

ჩვენება (testimonium) – მოწმის ჩვენება იყო ან მეპირი ან წერილობითი ფორმის. პირველს უშუალოდ სასამართლოში წარმოთქვამდნენ და ფიცით იმოწმებდნენ, მეორე (testimonium per tabulas – არასასამართლოს წინაშე მიცემული ჩვენება), უფრო უმნიშვნელო, ხის ფორფიტებზე იწერებოდა, ილუქებოდა 7 მოწმის თანდასწრებით. ამ ფორმალის გარეშე მოწმის ჩვენებას მტკიცებულების ძალა არ ჰქონდა. არსებობდა ჩვენების სხვა გიჰებიც: testimonium publica, ჩვენება, რომელსაც იძლეოდა მთელი კორპორაცია ან თემი ვინმეს სასარგებლოდ ან საწინააღმდეგოდ (ე.წ. laudationes). Laudationes ეწოდებოდა ასევე გავლენიანი პირების ჩვენებას განსასჯელის სასარგებლოდ. მტკიცების საშუალებად არ ითვლებოდა ერთადერთი მოწმის ჩვენება (testis unus) ან სახლეულის მტკიცება. ცრუ ჩვენება (testimonium falsum) სიკვდილითაც კი ისჯებოდა.

ჩვეულებითი სამართალი, ფშავი – ფშავში ნებისმიერი საქმე ადგილობრივად ირჩეოდა, ის **თემს** არ სცილდებოდა. გასამართლებაში მონაწილეობა შეეძლო ნებისმიერი ასაკის მქონე ადამიანს. დამნაშავესთვის სასჯელს მთელი თემი ადგენდა. სასჯელი ორნაირი იყო: ფიზიკური (ჩაქოლვა) და მნებრივი (მოკვეთა, საზოგადოებიდან გაძევება). ჩაქოლვა ხდებოდა ხიდის თავში ან გზის შესაყარზე, რათა ყველასთვის სახილველი ყოფილიყო. ჩაქოლვის მიზეზი კი შეიძლება ყოფილიყო ხაგისა და თემის დაღაგი, ქალისა და კაცის სიყვარული და უკანონო შვილის დაბადება. თემიდან კვეთდნენ ქურდობის, ხაგის წესის დაკლების, თემის პირის გაგეხვის შემთხვევაში. მოკვეთილს სახლში არავინ უშვებდა, თემი აღარაფრით ეხმარებოდა მას. ყრილობაში გავლაც ეკრძალებოდა. არც **ხევისბერი** იღებდა მისგან შესაწირს.

თუმცა მოკვეთილს უფლება ჰქონდა შერიგებოდა თემს. მას ხარი და ცხვარი მიჰყავდა ხაგში, სოფელს სწირავდა და პირობას დებდა **ფიცით**, რომ მსგავს დანაშაულს აღარ ჩაიდენდა. მოკვეთილი „**ჭღეს ამოაგდებდა**“ ხალხისა და ხევისბრის თანდასწრებით. გასამართლებისთვის ყრილობა დაიბარებდა მოჩივარსა და მოპასუხეს, რომლებსაც **მოწმეები** უნდა წარმოედგინათ. ყრილობას თავმჯდომარეობდა ხევისბერი. თუ მოპასუხეს მოწმეები არ ჰყავდა, ყრილობა უფლებას აძლევდა „ხელზე მოსჭიდებოდა“ იმ თავკაცებს, რომლებსაც სოფელი დაუნიშნავდა. მათ უნდა დაეფიცათ მოპასუხის მაგივრად, რომ დანაშაულს აღარ ჩაიდენდა. თუ არავინ „მოიჭიდებდა ხელზე“ და ბრალდებული არ გამოგყდებოდა, სიმართლის გასაგებად მიმართავდნენ „ღვთიურ მსჯავრს“ – მღუღარეს ან შანთს.

ფშავლებმა სისხლის აღებაც იცოდნენ და შერიგებაც. შესარიგებლად მკვლელი სახვეწრით მიდიოდა და კაცის „**თავსისხლს**“ ზღავდა.

სისხლის აღება გვარში არ იცოდნენ. საკუთარი ნათესავის მკვლელი გათავისუფლებული იყო სისხლის ზღვევისგანაც და **ალმანისგანაც**. მამას შეეძლო შვილი დაუსჯელად მოეკლა, ისევე, როგორც ძმას – ძმა. თემი მას პასუხს არ მოჰკითხავდა, თუმცა ხალხის თვალში დამცირებული იყო და მას ცოდვიანს უწოდებდნენ.

ჩუქება (donatio) – ერთი პირის მიერ მეორისათვის უანგაროდ ნივთის, მიწის, თავისუფლების და ა. შ. გადაცემა. რამდენადაც ძველ რომში თვლიდნენ, რომ ჩუქება თავისთავად, რაციონალური მოსაზრებიდან გამომდინარე, შეიძლე-

ბა ჩაითვალოს ქონების გარკვეულ ფლანგვად, ამიგომ ძალიან ადრევე დაიწყო ფიქრი ჩუქების, როგორც სამართლებრივი აქტის რეგლამენტის დაწესების შესახებ (lex Cincia). ჩუქებისას პიროვნებას, რომელიც თავისი ქონებიდან გაიღებდა რაიმეს სხვა პირის სასარგებლოდ, უნდა წარმოედგინა თავისი სურვილი წერილობითი ფორმით და სახალხოდ გადაეცა საჩუქარი. ეს საბუთი შედიოდა არქივში და იქ ინახებოდა. თუ მოთხოვნის ეს პუნქტები დაცული იქნებოდა, საჩუქრის მიმღები ვალდებული იყო მიეღო ბოძებული. III ს-დან **პაგრონის** უფლება გაეუქმებინა ჩუქება (revocare donationem) თავისუფლებაამინიჭებულის (**ლიბერტინუსი**) უდიერი საქციელის გამო (თუ თავისუფლებაამინიჭებული მაგერიალურ შიანს, შეურაცხყოფას მიაყენებდა პაგრონს, საფრთხეში ჩააგდებდა მის სიცოცხლეს) სამართლებრივი პროცედურის დაცვით სრულდებოდა. საჭირო იყო საჯარო განცხადების გაკეთება და შესაბამისი სამართლებრივი აქტის გაფორმება. თავდაპირველად ეს უფლება ვრცელდებოდა მხოლოდ მშობლებზე, რომელთაც შვილს უბოძეს საჩუქარი, მოგვიანებით კი ყველა გიპის მშობლებს ითვალისწინებდა. სამართლებრივ განხილვას არ ექვემდებარებოდა მხოლოდ იმ გიპის ჩუქება, რომელიც სიცოცხლის გადარჩენისკენ იყო მიმართული. ამის გარდა პაგრონს, რომელსაც არ ჰყავდა შვილები, შეეძლო საჩუქარი უკან გამოეთხოვა იმ შემთხვევაში, თუ შვილი გაუჩნდებოდა. ჩვეულებრივი ჩუქების (donatio simplex) გარდა არსებობს ჩუქების გარკვეული ტიპები:

1) donatio ante nuptias – ნიშნობასთან (**ნიშნობა, რომი**) დაკავშირებით სიძეს მიაქვს პაგარძლისათვის საჩუქარი, რაც ყურადღების გამოხატვის ფორმას წარმოადგენს და იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ნიშნობა ქორწინებაში (**ქორწინება, რომი**) არ გადაიზრდება, მისი უკან გამოთხოვა არ ხდებოდა. მოგვიანებით ეს ჩუქება იძენს სამართლებრივ დაგვირთვას, ამგვიცებს დანიშნვას, სჯის გაყრის შემთხვევაში დამნაშავე მხარეს, უზრუნველყოფს ცოლს და მის შვილებს დაქვრივების შემდეგ.

2) donatio inter virum et uxorem – ქორწინების პერიოდში ცოლ-ქმარსა და მათ ოჯახებს შორის საჩუქრების გაცემა. მოგვიანებით ჩუქების ეს ტიპი აიკრძალა, სავარაუდოდ, იმის გამო, რომ არ მომხდარიყო სპეციალურად მეუღლეთა ქონების განგებ შეცვლა. ეს აკრძალვა მოგვიანებით შერბილდა (ქორწინების დროს მჩუქებლის გარდაცვალების შემთხვევაში საჩუქარი, თუკი ადრევე არ მოხდა მასზე უარის თქმა,

უნდა ჩაითვალოს კანონიერად). ამასთანავე მოქმედებდა სპეციალური ხელშეკრულება, რომლის მიხედვითაც, ერთი მხარე მეორის სასარგებლოდ იღებდა გადაწყვეტილებას (მაგ., შეგნებულად რეალურ ფასთან შედარებით უფრო იაფად გაყიდვა).

3) donatio mortis causa – ჩუქება, რომელიც დამოკიდებულია მომავალ გარემოებებზე (ვისაც მიემართება საჩუქარი, არ უნდა გარდაიცვალოს მჩუქებელზე ადრე). ჩუქების ამ ფორმაში ორი ჯგუფი გამოიყოფა: ა) საკუთრების უფლება საგანზე მომენტალურად გადადის იმის ხელში, ვისაც მიემართება საჩუქარი. ბ) საკუთრების უფლება მხოლოდ მჩუქებლის სიკვდილის შემდეგ გადადის იმის ხელში, რომელსაც მიემართება საჩუქარი. თუ ის პირი, რომელსაც გადაეცა საჩუქარი, პირველი აღესრულება, მჩუქებელს შეუძლია უკან გამოითხოვოს საჩუქარი.

4) donatio propter nuptias – იუსტინიანუსის სამართალში ქმრის საჩუქარი ცოლისადმი ძირითადად იმისთვის იყო განკუთვნილი, რომ დაქვრივების შემთხვევაში მაგერიალურად უზრუნველყო ცოლი და მისი შვილები.

5) donatio sub modo – ჩუქება, რომელსაც თან ახლავს დამატებითი ვალდებულებების შესრულება, მაგ., მჩუქებელი მოითხოვს იმ პირისაგან, რომელსაც აძლევს საჩუქარს, ამ საჩუქრის ნაწილი გამოიყენოს სხვადასხვა მიზნებისათვის. თუ პიროვნება ამ პირობით მიიღებს საჩუქარს, ის ვალდებულია, შეასრულოს მიცემული პირობა, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მან უკან უნდა დააბრუნოს საჩუქარი.

ც

ცენზორი (censor) – რომის მაგისტრატი, რომელსაც, როგორც წესი, ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ 18 თვით კონსულართა რიგებიდან ირჩევდნენ. ცენზორთა მთავარი ამოცანა იყო ცენზის გატარება და მხედრებისა და სენატორების აღრიხველი სიის შემოწმება. ცენზორს უფლება ჰქონდა, ამოეშალა სიიდან ძველი სახელები და ახალი ჩაეწერა. ცენზორი რომის მოქალაქეთა მწიბრის დაცვის ფუნქციას იღებდა თავის თავზე. გარდა ამისა, ცენზორის ფუნქცია იყო სახელმწიფო ბიუჯეტისა და სახელმწიფო ქონების განკარგვა, ზედამხედველობა სახელმწიფო მშენებლობებზე – ქუჩებზე, ტაძრებზე, ქალაქის კედელსა და ა.შ. იმპერატორების ეპოქაში ცენზორის მოვალეობას თავად იმპერატორი ასრულებდა.

ცენტუმვირები (centumviri – ასი კაცი) – რომაული სასამართლო კოლეგიის წევრები, რომლებიც არჩევდნენ კერძო სამართლებრივ საკითხებს (უპირატესად ქონებრივ და სამემკვიდრეო საქმეებს).

ციცერონი მარკუს გულიუსი (Marcus Tullius Cicero) (ძვ. წ. 106-43 წწ) – „ახალი ადამიანი“, უდიდესი რომაელი ორაგორი და პოლიტიკური მოღვაწე, ფილოსოფოსი და მწერალი, ადვოკატი. განსაკუთრებული გავლენა ციცერონის განათლებაზე მოახდინა პოეტმა არქიმამ. ციცერონის ნიჭი და მჭევრმეტყველება აღრიდანვე, სულას დიქტატურისას გამოვლინდა. მისი რიტორიკის მასწავლებლები იყვნენ: კრასუსი, ანტონიუსი, სულპიცეუსი, კოგა და სხვები, სამართლის – ორივე მუკიუს სკევოლა, ფილოსოფიის – ეპიკურელი ფედროსი, შემდგომში ფილონ ლარისელი, სტოიკოსი დიდო. ჩინებულად განათლებული ორაგორი ციცერონის კრედიტ სამართლიანობა და კანონიერი წესრიგი იყო.

ციცერონმა იმოგზაურა საბერძნეთსა და აზიაში, კუნძულ როდოსზე (ძვ. წ. 79-77 წწ.), იქაც უსმენდა და სწავლობდა აკადემიკოს ანტიოქოს ასკალონელისაგან, ეპიკურელ მენონისა, რიტორ დემეტრიოსის, ორაგორ მილონის, სტოიკოს პოსეიდონოსისაგან. ატიკუსთან მეგობრობა კი სიკვდილამდე არ შეუწყვეტია. რომში დაბრუნებისას ძვ. წ. 76 წ-ს იგი ერთხმად აირჩიეს კვესტორად ლილიბეიში და მშვენივრად ასრულებდა ამ მოვალეობას – ამარაგებდა რომს პურიით, მაგრამ მალე მიხვდა, რომ რომში უნდა ეგრივალა, რომ სათანადოდ დაეფასებინათ. სენატორად გახდომისას მტკიცე ნებისყოფის, პატიოსნების და მჭევრმეტყველების წყალობით სენატის ბურჯი შეიქმნა. ხალხის კეთილგანწყობაც არა პირფერობით, არამედ საერთო სიკეთეზე ზრუნვით მოიპოვა. ძვ. წ. 69 წ-ს კურულის ედილად აირჩიეს. ამ თანამდებობაზე იგი დიდ ხელგამწილობას არ იჩენდა, კვლავ აგრძელებდა ადვოკატურ მოღვაწეობას. ძვ. წ. 63 წ-ს კონსულად აირჩიეს. მან გახსნა კაგილინას შეთქმულება და სამშობლოს გადარჩენისთვის „სამშობლოს მამის“ (pater patriae) სახელი მოიპოვა; მაგრამ დიდხანს არ გაგრძელებულა მისი დიდება, როცა კონსულობის ვადის ბოლო დღეს მოინდომა თავის დამსახურებაზე სიგყვა წარმოეთქვა, სახალხო გრიბუნმა კვინტუს მეტელუსმა გააჩერა და მხოლოდ ჩვეულებრივი ფიცი ათქმევინა. კაგილინას მომხრეების დასჯისთვის იგი იძულებული გახდა რომი დაეტოვებინა 58 წ., მისი სახლი დაანგრიეს, ქონება გაუჩინაგეს, მაგრამ მომდევნო წ-ს იგი

დაბრუნეს და ხალხი მას აღფრთოვნებით შეხვდა. მაგრამ ის აღარ იყო უკვე ისეთი ძლიერი, როგორც ადრე. მან გრიუმირებს შეაფარა თავი და ორაგორული მოღვაწეობა გააძლიერა. ამავე დროს დაიწყო ლიგურაგურული მოღვაწეობა და სამხედრო დიდებასაც მიაღწია, მიიღო იმპერატორის ტიტული. მაგრამ მისვდა, რომ სამოქალაქო ომი გარდაუვალი იყო და თავის მამულში ფილოსოფიას მიჰყო ხელი. **კეისრის** მკვლელობის შემდეგ (15 მარტი 44 წ.) იგი კვლავ შეუდგა სახელმწიფო მოღვაწეობას. მისი წინადადებით გამოცხადდა საყოველთაო ამნისტია, მაგრამ მალე კეისრის მომხრეებმა ციცერონი აიძულეს, დაეგოვებინა რომი.

ციცერონი გადაწყვეტილებებს ხშირად იცვლიდა და 5 თვის შემდეგ კვლავ დაბრუნდა რომში, დაწერა ფილიპიკები (44 სექტემბრიდან 43 წ-მდე) ანტონიუსის წინააღმდეგ. ციცერონი მიემხრო ოქტავიანუსს, რომელმაც თავი კონსულად გამოაცხადა და შეუერთდა ანტონიუსსა და ლეპიდუსს (43 ოქტომბერი). **გრიუმირატის** შექმნის შემდეგ ციცერონი და 16 რესპუბლიკელი შერისხეს. ეს ამბავი ციცერონმა თავის ტუსკულანუმის ვილაში გაიგო, დაიბნა და მეგობრების რჩევით გაიქცა, მაგრამ მღვევარი დაეწია და მოკლა. ორაგორის თავი და მარჯვენა ხელი მის მგერ ანტონიუსს მიართვეს და რომში ყველას სანახავად ორაგორის გრიბუნამე დადეს.

ციცერონი მნეობრივი, პატიოსანი და ამავე დროს პატიემოყვარე ადამიანი გახლდათ. პოლიტიკურ მოღვაწეობაში სამშობლოს, სამართლისა და თავისუფლების მოყვარული ვაჟკაცურად ეწინააღმდეგებოდა სახელმწიფოსთვის საშიშ მტრებს, მაგრამ პოლიტიკური შორსმჭვრეტელობითა და თანმიმდევრულობით ვერ გამოირჩეოდა და არჩეული პრინციპის ერთგული ვერ რჩებოდა.

ციცერონმა სამოგადოებრივი ცხოვრება დაიწყო დემოკრატიად, შემდეგ სენატის კონსერვატორული პარტიის მეთაური გახდა, შემდეგ პომპეუსს მიემხრო და ბოლოს კეისარს ემსახურებოდა. ცნობილია მისი პოლიტიკური, სასამართლო, დასაცავი სიტყვები. მწერალი და რიგორი ციცერონი ცდილობდა მოერიგებინა ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო მიმართულება მჭევრმეცხველებაში: არქაული და ახალი.

ციხე (carcer) – რომში პიროვნების დაპატიმრებას სხვადასხვა მიზეზით მიმართავდნენ:

1) დაუმორჩილებელ მოქალაქეს სახელმწიფო უწყება სვამდა ციხეში.

2) არაკეთილსინდისიერი მოვალეების დასაკავებლად (**ნექსუმი**).

3) აპატიმრებდნენ ეჭვმიტანილებს და ბრალდებულებს, რათა ხელი შეეშალათ გაქცევაში.

4) ძალიან იშვიათად მიმართავდნენ დაპატიმრებას, როგორც სასჯელის ფორმას.

რომში ძალიან ბევრი სახელმწიფო საპატიმრო იყო, მათ შორის უძველესი carcer Mamertinus კაპიგოლიუმში, უფრო გვიანი პერიოდის – Lautumiae (ქვის მალარო). სახელმწიფო ციხეების პარალელურად არსებობდა ე.წ. მინაპატიმრობის პრაქტიკა (libera custodia), ასევე კერძო დაპატიმრების პრაქტიკა, როდესაც მაგ., ვალის გადაუხდელობის გამო კრედიტორი სახლში ამწყვდევდა მოვალეს ვალის გადახდამდე ან იმ დრომდე, სანამ მოვალე საკუთარი შრომით არ გადაიხდიდა კრედიტს (არ გამოიმუშავებდა მას).

ცრუმოწმეობა (δίκη ψευδομαρτυρία) – სამართლებრივი დევნა ყალბი ჩვენების მიცემისთვის, კერძო ხასიათის ბრალდება მოწმის წინააღმდეგ. თავისი ხასიათით ეს იყო მეორადი ქმედება აღძრული იმ პირის წინააღმდეგ, რომელიც წინა სასამართლო განხილვაზე მოწმედ გამოდიოდა და რომელსაც ბრალი წარედგინა, როგორც ცრუ ან არაკანონიერი ჩვენების მიცემისათვის.

ძ

ძევგიგები (δευῖται) – ათენში **სოლონის** რეფორმამდე საშუალო ქონებრივი მდგომარეობის **მოქალაქეები** ძევგიგებად იწოდებოდნენ. ისინი ზოგად ხაზებში გლეხებისა და დემიურგოსების (ხელოსნების) ფენას შეესაბამებოდნენ. სოლონმა ძევგიგები მის მიერ ქონებრივი ცენზის მიხედვით დაყოფილ მოქალაქეთა მესამე ფენას უწოდა, რომელთა წლიური შემოსავალი 300-დან 200 მედიმნ ხორბალს (ან სხვა პროდუქტში მის ეკვივალენტს თუ ფულად თანხას) შორის მერყეობდა. სინამდვილეში ატიკის მიწათმოქმედთა და ხელოსანთა უმეგესობა ამ კლასში ექცეოდა და იგი ათენის **პოპლიგთა** უმთავრეს შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. თითოეულ ძევგიგს თავისი სამხედრო აღჭურვილობა უნდა უზრუნველყო. სოლონის კანონმდებლობით ძევგიგებს სრული სამოქალაქო უფლებები მიენიჭათ, თუმცა მათ მხოლოდ დაბალი რანგის სახელმწიფო თანამდებობების დაკავება შეეძლოთ. **კლისთენესის** დროიდან მოყოლებული ძევგიგებს უფლება მიეცათ **სგრაგეგოსებად** ყო-

ფილიყენენ არჩეულნი, ხოლო ძვ. წ. 457/6 წ-დან მათ უკვე **არქონის** თანამდებობის დაკავებაც ხელეწიფებოდათ.

წ

წამება (tormentum – torquere) – რესპუბლიკის ხანაში ბრალდებულთა და **მოწმეთა** წამება (როგორც **ჩვენებების** ან ბრალის აღიარების მიღების საშუალება) (ეს შეეხებოდა როგორც რომის **მოქალაქეებს**, ისე ნებისმიერ თავისუფალ პიროვნებას) აკრძალული იყო. თუ შევადარებთ იმ პერიოდში სხვა ქვეყნებში არსებულ მდგომარეობას, ამ მხრივ, ეს იყო ძალიან დიდი მიღწევა და წინგადადგმული ნაბიჯი სამართალწარმოებაში. მხოლოდ გიბერიუსის ხანიდან იწყება წამების გამოყენება თავდაპირველად იმ საქმეების შემთხვევაში, რომლებიც მოიცავდა თანამდებობის პირთა მიმართ ჩადენილ დანაშაულებებს (crimen maiestatis), შემდეგ კი უკვე წამება სხვა დანაშაულებების გამოძიებისასაც გამოიყენებოდა. **დომინაგის** ხანაში წამება ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა. უნდა აღინიშნოს, რომ ჯალათის (carnifex) არ ჰქონდა უფლება რომში ცხოვრებისა. fustis – fustigatio (ჯოხი – ჯოხით ცემა) – როგორც ფიზიკური დასჯის ფორმა ძალიან გავრცელებული იყო. fustiarium supplicium – სიკვდილამდე ჯოხით ცემა. ამ მეთოდით სჯიდნენ სიკვდილით დემერგირებს და **მონებს**. მონებს ყველა ეპოქაში აწამებდნენ, მაგრამ არაფითარ შემთხვევაში იმ მიზნით, რომ თავიანთი პაგრონის წინააღმდეგ მიეცათ ჩვენება. მონებს საკუთარი პაგრონის მოწმედ გამოსვლა ეკრძალებოდათ. მონათა წამება და სიკვდილით დასჯა ოჯახის უსაფრთხოების დაცვის პროფილაქტიკულ საშუალებად ითვლებოდა. verberatio – წკნელით ცემა. აწამებდნენ სპეციალური მანქანის საშუალებითაც, რომელიც წააგავდა ცხენს (ოთხ ფეხზე დამაგრებული მორები) და ეწოდებოდა eculeus. მას იყენებდნენ ადამიანის ხელების და ფეხების გასაჭიმად. წამებისას გამოიყენებდნენ გავარვარებული მეგალის ფირფიცებს ამოსაშანთად და თვალების ამოსაწვევად (laminae).

წილის ყრა, ფშავი – მიწების პერიოდული დაყოფა/გადანაწილება. სახნავ-სათესი მიწა ფშავში მცირე იყო და მისი 1/3 უვარგისი იყო. საყანე მიწები ასეა დაყოფილი: სახაგო, კარისპირის, ნაწილარი, სამთო ნაწილარი და სახირხაგო (უვარგისი). სახაგო მიწები წილის ყრაში არ

შედიოდა. ის ხაგს ეკუთვნოდა. სახაგო მამულე-ბით ხაგის მსახურნი სარგებლობენ. წილის ყრა მოსახლეობის ზრდა-ცვალებადობასთან არის დაკავშირებული, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში 10-15 წელიწადში ერთხელ მაინც უნდა ჩაგარე-ბულიყო. წილის ყრის დროს სოფელი შეიკრი-ბებოდა, ირჩევა მიწის მზომელებს, რომლებიც ყველა ნაკვეთს გამომავენ და მთელ ჯამს გა-ყოფდნენ მეკომურთა რიცხვზე. ადრე მეკომური წილის ყრის დროს თავის ნიშნით დაჭდეულ ჩხირს მოიგანდა. ამ ჩხირებს ქუდში ჩაყრიდნენ და ბერიკაცები მიწის ნორმას ასახელებდნენ. ამავე დროს ვინმე თვალდახუჭული ქუდიდან ჩხ-ირს იღებდა და ვისი ნაჭდვიც იყო, წილის მიწაც მას ერგებოდა. დროთა განმავლობაში წილის ყრა ქალაქით შეიცვალა. თუ წილისყრის დროს ერთ მეკომურს ნორმაზე ზედმეტი აღმო-აჩნდებოდა, მეორე მეკომურს უნაწილებდნენ. შესაძლებელი იყო მეკომურთა შორის მიწების გაცვლაც, მაგრამ ნაწილარი მიწის იჯარით გაცემა ან გაყიდვა აკრძალული იყო.

ჭ

ჭდის ამოგდება, ფშავი – ჭდე ამონათაღს ნიშ-ნავს. ფშავში საზოგადოებიდან მოკვეთილი **თემ-თან** კვლავ შესარიგებლად ხეზე ნაფოგს ამოთ-ლიდა, ანუ ჭდეს ამოაგდებდა. ის. **ჩვეულებითი სამართალი**.

ხ

ხაზინა (aerarium Populi Romani) – რესპუბლი-კის ხანაში სახელმწიფო ხაზინა, რომელიც სა-გურნის გაძარში ინახებოდა, სადაც შედიოდა სახელმწიფო შემოსავლები, პირველ ყოვლისა, გადასახადები **რომაელი მოქალაქეებისაგან** – **გრიბუგუმი** და სპეციალური გადასახადები, რომლებსაც იხდიდნენ **ერარიები** (aerarii), უმ-ვილოები, გაუთხოვარი ქალები და ქვრივები, **პროვინციის** მოსახლეობიდან – **სტიპენდიუმი** და ვექტიგალი, შემოსავლები სახელმწიფო მი-წებიდან (**ager publicus**), მალაროებიდან, საბა-ყოდან, **თესაურუსი**, სამხედრო ალაფი და სხვა. სახელმწიფო ხაზინას განაგებდნენ **კვესტორები** (quaestores aerarii) **სენატის** კონგრულის ქვეშ, რომლის ნებართვის გარეშე მათ თანხის გამო-განა ხაზინიდან არ შეეძლოთ, მხოლოდ ერთი-დერთ შემთხვევაში – **კონსულის** ბრძანებით. ამასთანავე, ხაზინა წარმოადგენს მთავარ სა-

ხელმწიფო არქივს (aerarium tabularium), სადაც ინახებოდა მიღებული კანონები, სენატის დადგენილებები, მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი აქტები და სახელმწიფო დოკუმენტაცია (tabulae publicae და tabulae censoriae). პრინციპატის ხანაში ხაზინა **პრეტორების** ზედამხედველობის ქვეშ იყო (praetores aerarii), რომელთაც იმპერატორი ნიშნავდა, მოგვიანებით იგი ისევ კვესტორების ხელში გადადის. ძირითადი ფინანსური საკითხები დროთა განმავლობაში გადავიდა სხვა უწყებაში – **ფისკუსში**, ამიგომ ერარიუმის მნიშვნელობა ნელ-ნელა ქვეითდება, მითუმეტეს, რომ იმპერატორებს თანმიმდევრულად გადმოჰქონდათ შემოსავლები ერარიუმიდან ფისკუსში. საბოლოოდ, აგრელიანუსის დროს, ერარიუმი გადაკეთდა ქალაქ რომის ხაზინად (arca publica).

ხევისბერი, მთა – ხევისბერი თავის ხეობაში სრული ბატონი იყო. მისი სისხლი გამგებლის სისხლს უდრიდა და შეფასებული იყო ექვს ათას თეთრად. ხევისბერი უფროსი იყო როგორც მთელი ხევისა, ისე თავისი გვარისა. გვაროვნულ წეს-წყობილებაში ხევისბრობა მემკვიდრეობით გადადიოდა. თუ ხევისბრის გვარიდან არავინ იყო, მაშინ ერისთავი და გამგებელი ირჩევდა ისეთ კაცს, რომელიც მეფის ერთგულიც იქნებოდა და ქვეყნისაც. ხევისბერი, ფაქტობრივად, **დარბაზს** ექვემდებარებოდა. შესაბამისად, ხევისბრობაც პოლიტიკური ორგანო იყო და ხევისბერი ისეთივე ფეოდალური მოხელე იყო, როგორც ერისთავი, გამგებელი.

ხევისბრის ფუნქციებში უმთავრესად სამხედრო საქმეები შედიოდა. იგი იყო ლაშქართ თავადი. საჭიროების შემთხვევაში, მას დროშა უნდა აღემატათა და წინ გაძლოდა ლაშქარს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მამული ჩამოერთმეოდა და ერთ წელიწადში უკან დაუბრუნდებოდა, თუ დაიმსახურებდა. კანონით ხევისბრის მოვალეობაში რელიგიური საქმეები არ შედიოდა, თუმცა ძველ საქართველოში მათ მიითვისეს ეს ფუნქცია და საეკლესიო წესების აღმსრულებლები გახდნენ. ხევისბერს სასამართლო საქმეებშიც მნიშვნელოვანი როლი ჰქონდა დაკისრებული. ხევისბერი თავისი წოდებრივი ღირსებით აზნაურს ეთანაბრებოდა.

უფრო მოგვიანებით ხევისბრობა სხვა დაწესებულებად იქცა, რომელსაც საფუძვლად კანონი აღარ აქვს. ხევისბერი აღარ არის სახელმწიფო მოხელე. მას არც სამხედრო ფუნქციები აკისრია და ძირითადად რელიგიური საქმეების აღმსრულებელია.

ხევისბერი ფშავში – ხევისბერი ფშავში ხაგის

მსახურთა ზოგადად მნიშვნელოვანი სახელია, ხაგის მსახურთა (მედროშის, მეთას-განძის, მეზარის, მეკურაგის, მეპურის მესუფრაჯის, მესანთლის) თანამდებობების აღსანიშნავად. ფშავში გვხვდება მედროშე ხევისბერი, მეთასგანძე ხევისბერი, მეკოლ-საფუფრე ხევისბერი, მესანთლე ხევისბერი, მეზარე, მეპურე, მეკურაგე და ა.შ. ხევისბერი.

მთელი ფშავი 12 **თემად** იყო დაყოფილი და თითოეულ თემს გვარის ხევისბერი განაგებდა. ხევისბრების სათავეში იდგა თავხევისბერი, რომელსაც ყველა ხევისბერი ემორჩილებოდა. თავხევისბერს ეკითხებოდა სათემო საქმეები: საკლავის დაკვლა, სახატო წესრიგის დამყარება, სოფლის წესების დაცვა და სალაშქრო საქმეები. ის ხელში ლაშარის დროშით და ჯვრით აფიცებდა და წინ მიუძღოდა საომრად მიმავალ ლაშქარს. თითოეულ თემში საქმეებს აწესრიგებდა თემის ხევისბერი და გვარის **ბჭეები**. თუ საქმეს ხევისბერი ვერ გადაჭრიდა ან ეს მისთვის მძიმე საქმე იყო, მაშინ თავხევისბერს მიმართავდნენ, რომლის გადაწყვეტილება თემისათვის სავალდებულო იყო, თავხევისბერს ებარა ლაშქრის დროშაც.

ლაშქრობისა და შავის საქმეს არჩევდა და წყვეტდა თორმეტივე თემის საერთო ყრილობა, რომელსაც თავხევისბერი ხელმძღვანელობდა. ამისთვის იწვევდნენ ყველა თემის ხევისბერსა და საპატრიარქო მოხუცებს და იკრიბებოდნენ მინდორში ან ღელეში ღამის თევით, თან სურსათიც მიჰქონდათ. თავხევისბრის წინამძღოლობით ადიოდნენ ლაშარის გორაზე, სადაც თავხევისბრის „საბჭეო სკამი“ იდგა. თავხევისბერი გამოიგანდა დროშას და ყველანი ფიცს ღებდნენ. თუ მგერზე გალაშქრება გადაწყდებოდა, თავხევისბერი დროშით ხელში წინ მიუძღოდა.

ფშავის ბჭეები მგყუანს სათანადო სასჯელსაც მიუსჯიდნენ, რომელთა შორის ყველაზე მძიმე იყო ჩაქოლვა და მოკვეთა. ამავე ხევისბრებს ეკითხებოდათ ფშავ-ხევის საგარეო საქმეების მოწესრიგება და ლაშქრობისა და შავის საკითხები.

თუ დანიშნულ ქალს სხვა მთხოვნელი გამოუჩნდებოდა ან მშობლები აზრს შეიცვლიდნენ, საქმეს ბჭეები იძიებდნენ და თუ ქალის მშობლებისგან თანხმობა ნათქვამი იყო, ქალი მასზე უნდა გაეთხოვებინათ.

ხევისბრის ფუნქციებში შედიოდა ასევე დანიშნული ქალ-ვაჟის დამწყალობება (იხ. **ქორწინება, მთა**, ფშავი).

ხევისბრად დადგომა ხდებოდა 15-16 წლის ასაკში ხაგისგან დამიმეგებით. ხევისბრად მისა-

სვლელ ახალგაზრდას ხაგი პაგარაობიდანვე ამიზემბდა, ავად გახლიდა, ან გააქადაგებდა და „სიწმინდეს დაავალბდა“. დამიზემბებულს მკითხავები ხევისბრად მისვლას ურჩევდნენ. ხევისბრები ხაგში მიბარებული ყმებიდან ღვებოდნენ. ფშავში ყველა გვარს თავისი წარმომადგენელი ჰყავდა ხევისბრის სახით. ყოველი მკვიდრი გვარიდან აუცილებლად ღვებოდა თუნდაც ერთი ხევისბერი. გარდა მკვიდრი გვარისა, ხევისბრად ღვებოდნენ აგრეთვე ხელღებულისა და მოყვანილისგანაც. მოგიერთ თემში ამა თუ იმ გვარის ხევისბრის უფლებას შეადგენდა თავხევისბრად, მეთასგანძედ ან მედროშედ დადგომა, მაგრამ ხაგში იყვნენ ისეთი ხევისბრებიც, რომლებსაც ჯერ არაფერი ებარათ და მხოლოდ „საუმცროსო საქმეს“ აკეთებდნენ: შეშა მოჰქონდათ, ქაღებს ჭრიდნენ და ა. შ.

ხევისბრად დადგომის დროს მსხვერპლად შესაწირ საკლავთა რიცხვს განსაზღვრავდა „თანამდებობა“. თავხევისბრობის შემთხვევაში ხევისბერი 8 ცხვარსა და ერთ კურაგს სწირავდა. თუ მეთას-განძედ ან მედროშედ ღვებოდა, მაშინ ხუთ საკლავს სწირავდა. შეიძლებოდა საკლავის ნაწილ-ნაწილ შეწირვა. თუ ახალგაზრდა მხოლოდ ხევისბრად ღვებოდა, მაშინ მხოლოდ ერთ კურაგსა და ერთ ცხვარს სწირავდა. ხევისბრად დადგომა ეკონომიკურად ძლიერ ოჯახს შეეძლო.

ხევის გაგა, ხევი – ხალხის მიერ არჩეული ხევის მმართველი და თავკაცი. მის ფუნქციებში შედიოდა თითქმის ყველა სათემო საქმე. ხალხი მას მოძღვარს, ლაშქართებლადსა და ერობის კანონმდებელს უწოდებდა. ხევის გაგას, სხვა უფლება-მოვალეობასთან ერთად, მინდობილი ჰქონდა მოსისხლე საგვარეულოების დაზავება. იგი ითვლებოდა ბჭეთუფროსად და მისი უფლებები ადათით განმტკიცებული კანონებით განისაზღვრებოდა. იგი თვალყურს ადევნებდა თემის ბჭეებს.

ჩვეულებრივ, მოსისხლეთა დაზავება გვარის უფროსებისა და სოფლის თავკაცების ინიციატივით ხდებოდა, თუ სისხლი „მძიმე“ არ იყო. ხოლო თუ მესისხლეთა დაუსრულებელი მკვლელობებითა და სისხლის აღებით ხასიათდებოდა, მაშინ საჭირო ხდებოდა საქმის სათემოდ აღძვრა გაგას მეთაურობით. მანამდე კი **საშულლო აზარი** უნდა ათავებულიყო. გაგა თავყადებე – ბჭობის ადგილას საუფროსო სკამზე, გრძელ ქვაზე ჯდებოდა. თავდაპირველად შერიგებაზე დაიყოლიებდა მოსისხლე გვარების თავკაცებს,

რომლებიც უღვაშნაფიც სიგყვას აძლევდნენ მას. ამ **ფიცის** აღების შემდეგ უახლოესი დღესასწაულის ალიონზე სოფელს გაადვიებდა კომის თავზე გადმომდგარი გაგას მაცნის ბუკის ხმა. უკვე დილით ორი შუბოსანი გუშავი გაგას სამკვიდრებლის კარიბჭეს გააღებდა, საიდანაც მედიღურად გამოდიოდა ხევის გაგა საუფლებო კვერთხითა და შვინდისფერი წამოსასხამით. გაგა ღუმელით მიემართებოდა **სამან-საყუდის** გალავნისკენ. მას ასევე ღუმელით მიჰყვებოდა ქუდმობილი და შეიარაღებული ვაჟკაცების ორი მწკრივი. სამან-საყუდის აღმოსავლეთ ჭიშკართან კვერთხით ხელში წარმოთქვამდა შესარიგებელ სიგყვას. მაშინვე გაიღებოდა აღმოსავლეთის ჭიშკარი, საიდანაც ორი თმაგაშლილი, თეთრებში ჩაცმული 10-12 წლის გოგონა შეეგებებოდა გაგას და მუხლმოყრილი მიართმევდა მცირე გაბლას, რომელზეც პური, მარილი და ღოჭით სუფთა წყალი იდგა. გაგა დაილოცებოდა და კვლავ სიგყვას წარმოთქვამდა. მოსისხლეთა ორი თავკაცი იმეორებდა გაგას მოქმედებას.

ამის შემდეგ მთელი პროცესია მიჰყვებოდა ხევის გაგას. როდესაც თავის საუფროსო სკამზე დაბრძანდებოდა, ხალხი ორ მწკრივად შემოერგყმებოდა საბჭო ადგილს და გაგა იწყებდა საქმის გარჩევას.

გაგას ბრძანებით, წინ წამოდგებოდა მოსისხლე გვარის ორი თავკაცი და ერობის წევრებს მოახსენებდა, რომ მოსისხლე გვარებს სურდათ ერთმანეთთან შერიგება, რომ ორივე გვარს თანაბრად ჰქონდა გაღებული მსხვერპლი, საშულლო აზარიც ათავებული იყო. ამის შემდეგ საბჭოს წევრები განერიდებოდნენ თავყადეს. საბჭოდ მხოლოდ გაგა და საბჭოს 8 წევრი რჩებოდა, რომლებიც ადრევე იყვნენ შერიგულნი გაგას მიერ. ერთმანეთთან თათბირის შემდეგ გაგას მეთაურობით ყველანი დაზავების რიგუალის აღსრულებისათვის განკუთვნილ ადგილას მიდიოდნენ.

სუფთა ადგილას ამოთხრიდნენ ორმოს, სადაც გაგა ჩუმად ღოცულობდა. შემდეგ მის წინაშე წარდგებოდნენ თავკაცები და მუხლებზე დაიჩოქებდნენ. გაგა შუაში გაგებდა ხმალს, ორმოში ჩააგდებდა და იცყოლა: „მიწამ მიდოს ის ცოდვა, რაც ძმათ საშულლოდ დაღვრილა.“ გაგას მოქმედებას იმეორებდა ყველა იქ შეკრებილი. მამაკაცების შემდეგ ქალებიც სწირავდნენ შესაწირს, საყურეს, ბეჭედს... ყველაზე ბოლოს გაგას მაცნე ჩამოვიდოდა კომპიდან და თავის მანზალაკებიან შუბს გაგებდა და ჩააგდებდა ორმოში.

ხევის გაგა კვლავ ორმოს მიუხსლოვებოდა და ერთ მუჭა მიწას მიაყრიდა, რასაც ყველა იქ დამსწრე იმეორებდა. როდესაც ორმო მიწით ამოივსებოდა, ორმოს თავში სამი დიდი და პაგარა ქვა ჩაიფლებოდა, რომელსაც „სამანი“ ეწოდებოდა.

ამ ცერემონიის შემდეგ გაგა დასავლეთ ჭიმკრისკენ გაემართებოდა, სადაც იმავე ასაკის ორი უკვე თმადაწნული გოგო შემოეგებებოდა უხვი საჭმლითა და ლუდით (თმაგაშლილი მწუხარებისა და გლოვის ნიშანია, თმადაწნილი – გლოვის მხიარულებით შეცვლისა).

ხელოსანი, ხევსურეთი – სრულუფლებიანი მეთემე მამაკაცი. ხელოსნებად დადგომა ხდებოდა 15-16 წლის ასაკში, როდესაც ახალგაზრდა „სახელოში ჩადგომის“ ან „**მღურბლის დალაზვის**“ წესს შეასრულებდა. ხელოსნად გახდომას წინ უძღოდა ხანგრძლივი მოსამზადებელი პერიოდი, რომელიც მეთემე მამაკაცის დაბადებიდან იწყებოდა და 15-16 წლამდე გრძელდებოდა. ხელოსნად გახდომის აუცილებელი პირობა იყო ჯვარში განსამღვრული წესების შესრულება: განათვლა, მიბარება, სახელოში ჩადგომა/მღურბლის დალაზვა, რომლებსაც მხოლოდ უნჯთაგან ანუ მკვიდრთაგან დადგენილი სრულუფლებიანი მეთემეები ასრულებდნენ. შესაბამისად, უნჯ//მკვიდრ თემებში ყველა მამაკაცი ხელოსანი იყო – სრულუფლებიანი მეთემე, მაგრამ დროთა განმავლობაში მკვიდრი მოსახლეობის შიგნითაც საზოგადოებრივი უფლებების მიხედვით მოხდა დიფერენციაცია. არსებობდა თემები, რომლებშიც ყველა მეთემე მამაკაცს აღარ ჰქონდა აღნიშნული წესების შესრულების უფლება, რადგან ზოგიერთ მათგანს ჯვარ-ხაგი „არ ითხოვდა“. ე.ი. ჯვარ-ხაგის უკან ღვას არა უნჯი//მკვიდრი მოსახლეობის წევრი, არამედ ნაწილი. თითოეულ გვარს უკვე თავისი წარმომადგენელი ჰყავდა სათემო სალოცავში.

ხელოსანთა, სრულუფლებიანთა წრის შემზღვევას ეკონომიკური ფაქტორიც განაპირობებდა. ყველა ზემოხსენებული წესის შესრულება შეეძლო მხოლოდ ეკონომიკურად შეძლებულ ოჯახებს. თუ მეთემის ოჯახი ვერ შეძლებდა, მაგალითად, სახელოში ჩადგომის, ან მღურბლის დალაზვის წესების შესრულებას, ხევსურული ნორმების მიხედვით არსებობდა შეღავათები: ახალგაზრდა მხოლოდ გაინათლებოდა ერთი სამსხვერპლო საკლავით და ისე მივიდოდა ხელოსნად, მაგრამ ასეთი ხელოსანი სრულუფლებიანად აღარ ითვლებოდა. იგი, მღურბლდალაზულთან შედარებით, ნაკლები უფლე-

ბებით სარგებლობდა.

ხევსურეთში საზოგადოებრივი (მმართველობითი) ფუნქციის მქონე მეთემენი (**ქადაგი, ხუცესი, მეღროშე, მაგანძური**) ამავე ჯვარის ხელოსანთაგან გამოიყოფოდნენ. შესაბამისად, ხელოსანს უნდა შეესწავლა ჯვარში ყველას – ხუცესის, მეღროშის, მეზარისა თუ სხვათა საქმე. ხელოსანთაგან ჯვარიონის (ქადაგი, ხუცესი, მეღროშე, მაგანძური) გამოყოფის რამდენიმე წესი იყო ხევსურეთში: 1) რიგითი, წილისყრით, ჯვარის დროებით მსახურად; 2) ქადაგისგან არჩევით, ჯვარის მუდმივ მსახურად; 3) მემკვიდრეობითი წესი. დროებითი მსახურნი კვლავ უბრუნდებოდნენ ხელოსანთა რიგებს, სანამ კვლავ არ დააყენებდნენ რომელიმე მსახურად.

სახელოიან, მღურბლდალაზულ ხელოსნებს, გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი ფუნქციებისა, ჰქონდათ შემდეგი უფლებები: 1) ითვლებოდნენ **თემის** მმართველობის უმაღლესი ორგანოს – დარბაზის შემადგენლობაში. დარბაზში მათთვის განკუთვნილი იყო სპეციალური სკამები, რომლებზე დაჯდომაც არავის არ შეეძლო. ისინი ესწრებოდნენ დარბაზში პურობას, ჟამისწირვას და ა.შ. 2) მათ წილი ეკუთვნოდათ ჯვარ-ხაგის ყველა შემოსავალში. იქნებოდა ეს ადგილის ბეგარა, ძღვენი თუ სხვა რამ შესაწირი, რომელსაც „ხელის წილი“ ეწოდებოდა. მაგრამ მღურბლდალაზულ ხელოსანთა შორისაც არსებობდა დიფერენციაცია ასაკისა და ამა თუ იმ გვარის მიხედვით, რომლებიც უპირატესობით სარგებლობდნენ.

ყველა ხელოსანი, უფლებრივი განსხვავების მიუხედავად, ერთნაირი ვალდებულებებით იყო დაკავშირებული ჯვარ-ხაგებთან. წელიწადში ერთხელ, ე.წ. დიდ დღეობებში ხელოსანს ჯვარში უნდა მიეყვანა ერთი საკლავი – ხბო, ცხვარი ან ბაგკანი. საკლავს მსხვერპლად შესწირავდნენ, სისხლს კი ხელებზე, შუბლსა და გულზე იცხებდა ხელოსანი. საკლავის ხორცი ჯვარში რჩებოდა, გყავი კი პაგრონს მიჰქონდა სახლში. ჯვარში წასვლის დროს ხელოსანს მიჰქონდა „სამუშავლო“, „სეფე-ქადა“, სანთელი და არაყი.

ღრმად მოხუცებული მეთემე გამოდიოდა ხელოსნობიდან, იგი ჯვარში ვეღარ შევიდოდა, და თუ რაიმე თანამდებობა ეკავა, იმისგანაც თავისუფლდებოდა.

სათათბიროდ ან რაიმე საქმის გადასაწყვეტად ხელოსნებს კრებდა ხუცესი.

ხელშეუხებლობა (sacrosanctus, sacrum – ფიცი, sanctus – ხელშეუხებელი) – **პლებსის** სამეიმო ფიცი, რომლის თანახმადაც სიკვდილით ისჯე-

ბოდა ნებისმიერი თავდასხმა **სახალხო ტრიბუნებზე**, რაც მათ ხელშეუხებლობის გარანტიას აძლევდა მოვალეობის შესრულების მთელი პერიოდისათვის. ძვ. წ. 492 წ-ს სახალხო ტრიბუნების ხელშეუხებლობა სპეციალური კანონით დამტკიცდა. ხელშეუხებლობით სარგებლობდნენ ასევე ელჩები.

ხეობა, სვანეთი (სვან. ხეობ) – **სამოგადოებათა** კავშირი სვანეთში. კავშირი იკრიბებოდა საჭიროების დროს **თემის მახვილის** – უფროსის განკარგულებით გარკვეულ ადგილებში: მაგ., სოფ. „ლაღვერში“, ლახამულასა და იფარის სამოგადოების შუა, იფარის სამოგადოებაში მდებარე მინდორზე, ე.წ. „სვიმონზე“ და სოფ. უშგულში. ამ ადგილებში იკრიბებოდნენ მამინ, როდესაც კრებაზე გასარჩევი საქმე მთელ სვანეთს ეხებოდა. მაგ., თუ რომელიმე თავადიშვილის გვარეულობა ხეობას დაპყრობას უპირებდა ან თუ მთელი ხეობა აპირებდა მეზობელ ხალხებზე თავდასხმას. ხევის კრებაზე ესწრებოდნენ თითოეული სამოგადოებიდან მახვილები, რამდენიმე დეკუგაგი და თითო კაცი მეკომურიდან. ასეთი ყრილობა თავისუფალ სვანეთში მოხდა 1875 წ-ს, როცა ხალხი აჯანყდა.

ხმის მიცემა – ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოებში **სახალხო კრების** უმეტეს დადგენილებათა მიღება, ისევე როგორც ცალკეულ სფეროთა **მაგისტრატთა** არჩევნები, ხელის აწევით (χαιρεσιονία) წყდებოდა. იშვიათ შემთხვევებში დადგენილებათა მიღება ხმაურიანი თანხმობით ხდებოდა, როგორც მაგალითად სპარგელი **ეფოროსების** არჩევნისას. როცა საქმე ინდივიდს (ἕπ' ἀνδρῖ) ეხებოდა, ხმის მიცემა საიდუმლო კენჭისყრით (κρήσιμα κρήσιον-იდან = ხმის მისაცემი კენჭი) სრულდებოდა (κρήσιμα ამასთანავე სახალხო კრების დეკრეტის სახელწოდება იყო). იგივე მეთოდი მსაჯულთა (იხ. **დიკასტესი**) მიერ განაჩენის გამოგანის დროს გამოიყენებოდა. ამ პრინციპს ვხვდებით **ოსტრაკისმოსის** შემთხვევაშიც, როდესაც ხმის მიცემა თავის არჩევანს თიხის ნაგებზე დაფიქსირებით გამოხატავდა.

ხუცესი (ხუცი), ხვესურეთი – ხაგის კაცი, მას აუცილებლად ხაგი ნიშნავდა **ქადაგის** პირით. ქადაგი კი ხაგის ნება-სურვილის განმცხადებელი იყო.

ყველა სოფელს თავისი ხუცესი ჰყავდა. სოფლის გარეთ მისი ხუცესობა არ ვრცელდებოდა. ხუცესს ხაგი ირჩევდა. მას რაიმე ავადმყოფობას მოუ-

ლენდა, რაც მისი ხუცესად დაყენების მიზეზი ხდებოდა. ხუცესად დანიშვნის დროს უნდა დაკლულიყო საკლავი. ხუცესს ვერაფერს შეცვლიდა, თუ თავად არ მოინდომებდა და არ დაანებდა თავს ხუცობას. მის მოვალეობას საღმრთო წესების აღსრულება შეადგენდა: ლოცულობდა, „ხუცობდა“ – კლავდა საკლავს, გაბლას აკურთხებდა, მიცვალებულს წესს უგებდა, ხალხს აქორწინებდა, საღმრთოს გადაიხდიდა, ხაგობას ხალხს ამწყალებდა და ა.შ.

ხუცესის მოვალეობაში მკითხაობაც შედიოდა. მას შეეძლო გაეგო, ვის რა მოუვიდოდა, ავად ვინ გახდებოდა, საქონელს რა დაემართებოდა და ა.შ. იგი ძილის დროს თავქვემ დაიდებდა სამკითხაოდ მოსულის ქედს, სარგყელს, გალავარს და სწორედ სიმბარში ხედავდა მის ბედს.

ხუცესს დიდი გავლენა ჰქონდა, იგი მნეობის მაგალითს აძლევდა სამოგადოებას. ხაგობის დროს ხუცესი მშვიდობისა და წესიერების დამცველიც იყო. მას უფლება ჰქონდა მოჩხუბარი დაეჯარიმებინა, ჯარიმად ცხვარი დაეკლა, ფულიც წაერთმია.

სოფელში ხაგი, დროშა და განძი ხუცესსა და **დეკანოზს** ებარა. დღეობას მათ ეს წმინდა ნივთები უნდა მიეგანათ იმ ადგილას, სადაც ხაგობა იმართებოდა. ხაგი ხუცესს ეჭირა, დროშა და განძი – დეკანოზებს. ხაგობის მეოთხე დღეს საღამოს მიაბრძანებდნენ ამ ნივთებს მიუვალ ადგილას. როცა ხაგისა და დროშის წაბრძანების წინ ხუცესი და დეკანოზები ლუდით სავსე თასებს აიღებდნენ ხელში, ხალხი თავმოდრეკილი დგებოდა. ხუცესი კი იწყებდა მოლაღვეების, ქურდების დარისხებას, შემდეგ კი თასიდან ლუდს ღვრიდა, ასე დაიღვაროს მათი ოჯახიო. ხუცესის დარისხებას ქალებიცა და ბავშვებიც უნდა დასწრებოდნენ.

ხუცესი დიდი პატივით სარგებლობდა ხალხში, ნებისმიერ შეკრებაზე, ლხინსა თუ ჭირში, როგორც პირველი კაცი, ყველგან თავში იჯდა. მას შეურაცხყოფას ვერ გაუბედავდნენ.

ამ შრომისა და სამსახურის ფასად ხუცესს საკლავიდან ეკუთვნდა ფეხში და გყავი. ვინაიდან, ხაგობას ბევრი საკლავი იკვლებოდა და ხუცესს მეტი ჯაფა უწევდა, გყავ-ფეხშიობის გაყოფის დროს (იყოფდნენ ხუცესები და დეკანოზები) დიდი ნაწილი ხუცესს რჩებოდა. როცა საქონლის ჭირი ჩნდებოდა, საქონელიც ხუცესს უნდა დაეკლა ხაგის შესაწირად, რათა ხაგს სხვა საქონელი დაეხსნა ჭირისგან.

ხუცესი ხაგობამდე ექვსი კვირით ადრე იცავდა სიწმინდეს. არ უნდა მიკარებოდა ცოლს. თუ ძილში ცოლს ან სხვა ქალს ნახავდა, აუცილე-

ბლად უნდა განბანილიყო, თუმცა ხუცობა მაინც აღარ შეეძლო იმ დროს. ხუცესი ერიდებოდა როგორც ნაბოსლარ ქალს, ისე თავად **ბოსელს** და იმ გზას, რომელმაც, შესაძლოა, ნაბოსლარს გაეწვია. მას აუცილებლად უნდა ემარხულა, ხელ-პირი დაეხანა, ხოლო დიდი ხაგობის დროს კი მთელი ტანი განებანა.

X

ჯარისკაცთა იმპერატორები – ახ. წ. 235-284 წწ-ის რომაელი იმპერატორები, რომლებიც სწრაფად ცვლიდნენ ერთმანეთს და რომელთა გახტვის დასაყრდენი ჯარი იყო. ჯარი იმპერიის პირველივე წლებიდან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ხელისუფლებასთან. I-III სს-ში რომში ძალაუფლება ხშირად იცვლებოდა. ამ ცვლილებაში დიდ როლს თამაშობდა პრეტორიანთა გვარდია. 68-69 და 193-197 წწ-ში მოვლენათა ცვლილებებზე დიდი გავლენა მოახდინა **პროვინციის** ლეგიონებმა, მაგრამ სევერუსის დროს ლეგიონერები სულ უფრო და უფრო ხშირად აცხადებდნენ თავიანთ მხედართმთავრებს უმაღლეს მმართველებად, რასაც სამოქალაქო ომი მოჰყვებოდა. გახტვის ხელში ჩაგდების ასეთი ხერხი იმპერიის კრიზისის დროისთვის (ახ. წ. III ს.) იყო დამახასიათებელი. მოსახლეობის ფენებს შორის ბრძოლაში გამომჟღავნდა დაპირისპირება ქალაქის სამშალო ფენასა (რომელთა მეურნეობაში უმეტესწილად **მონები** მუშაობდნენ) და და მსხვილ მიწათმოქმედებს შორის, რომლებიც კოლონიებს უწევდნენ ექსპლუატაციას.

ჯურუმი (ჯარიმა), ხევსურეთი – გამოსასყიდი. თუ გარდაიცვლებოდა გახიზნული მკვლელის რომელიმე ნათესავი, რომელიც მასთან ერთად იყო დაბრუნებული სოფელში, დამარხვის უფლება არ ჰქონდათ, სანამ მოკლულის ნათესავებს ჯურუმს – სამ ცხვარს არ მისცემდნენ. ასეთივე გამოსასყიდი იყო დანიშნული იმ შემთხვევისთვისაც, თუ მკვლელის ოჯახი მოიპოვებდა სამლოცველოში მისვლის ან წისქვილში წყლის დათმობის უფლებას.

ჰ

ჰადრიანუსი/ადრიანე (Hadrianus Caesar Traianus Augustus) (ახ. წ. 76-138 წწ.) – რომაელი იმპერატორი (ახ. წ. 117 წ-დან); ყმაწვილი დიდ ინგერესს იჩენდა მეცნიერებებისადმი, აღრე დაიწყო სახელმწიფო სამსახური. 15 წლის ეს-

პანეთში გაემგზავრა. ჯარში მსახურობდა. რომის იმპერატორმა გრაიანუსმა ჰადრიანუსს თავისი ნათესავი საბინა მიათხოვა (ახ. წ. 100 წ.). ჰადრიანუსი მონაწილეობას იღებდა დაკიისა და პართიის ბრძოლაში, ახ. წ. 108 წ-ს იყო **კონსული** და **ნაცვალი** პანონიასა და სირიაში. გრაიანუსმა სიკვდილის წინ იშვილა და მემკვიდრედ გამოაცხადა. ჰადრიანუსმა არ გააგრძელა თავისი წინამორბედის დამპყრობლური პოლიტიკა, ახ. წ. 117 წ-ს უარი თქვა არმენიასა და მესოპოტამიაზე, დაამთავრა პართიის ომი და იმრუნა საზღვრების დაცვაზე. ხანგრძლივ მოგზაურობაში ახ. წ. 121-125 წწ-ში (ხშირად ფეხითაც დადიოდა) ამოწმებდა („იმპერატორის მოგზაურობა“) დასავლეთ და აღმოსავლეთ პროვინციებს (ბრიტანიიდან ეგვიპტემდე), ახ. წ. 128 წ-ს აფრიკასა და ახ. წ. 128-132 წწ-ში კვლავ აღმოსავლეთ პროვინციებს, იგებდა მცხოვრებლების მდგომარეობას, ურიგებდა პურსა და ფულს, მოწყალებას იჩენდა. შიდა პოლიტიკაში ჰადრიანუსმა **სენატის** გავლენა შეამცირა. ახ. წ. 118 წ-ს მან ბრძანა, სიკვდილით დაესაჯათ გრაიანუსის ოთხი სენატორი – მხედართმთავარი, ახ. წ. 136 წ-ს კი – სხვა სენატორებიც, რომლებიც მის წინააღმდეგ შეთქმულებას აწყობდნენ.

აღრინდელი სოლომონის გაძრის ადგილზე იუპიტერის გაძრის მშენებლობით იუდეველები გაანაწყენა, ისინი მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ, მაგრამ ჰადრიანუსმა იუდეველების (580 000 კაცი) ბოლო დიდი აჯანყება მკაცრად ჩაახშო (ახ. წ. 132-135 წწ.).

ჰადრიანუსმა მოხელეთა აპარატის შექმნით იმპერატორის ძალაუფლება გაამყარა. უპირველეს ყოვლისა, ახლად შექმნილ სახელმწიფო საბჭოში ამაგების ნაცვლად თანამშრომლობისათვის მოიწვია მხედრები. უნიფიკაციის წყალობით უვალო **ედქტმა** (edictum perpetuum) **პრეტორების** უფლების განვითარება დაასრულა. სამართლებრივ და ფინანსურ რეფორმებთან ერთად გაგარდა ჯარის რეფორმა, რომელიც ჯარისკაცებს საშუალებას აძლევდა მხედრების ფენამდე ამაღლებულიყვნენ. გადასახადების შესუსტებას, **კოლონებზე** ზრუნვას, მონური უფლებების ჰუმანიზაციას სახელმწიფოს კონსოლიდაცია უნდა მოეხდინა.

ჰადრიანუსმა იგალიაში ბევრი სკოლა დააარსა და მასწავლებლებს ხელფასი დაუნიშნა. იგი აქტიურ სამშენებლო მუშაობას ეწეოდა – რომში აშენდა პანთეონი და მავსოლეუმი (თანამედროვე წმ. ანგელოზის გაძარი). გიბრის მახლობლად მდებარე მის ვილაში, სასახლეებიან, ბიბლიოთეკიან, თერმებიან და პალესტრიან

მონუმენტურ კომპლექსში დადგა ათენის „სკოა პოიკილეს“ ასლი. **პროვინციებში** ხელი შეუწყო რომანიზაციას, ქალაქებისა (მათ შორის ჰადრიანოპოლისის) და კოლონიების დაარსებას, კვლავ აღადგინა იერუსალიმი და გააშენა. ელინოფილი ჰადრიანუსი ხელოვნებას, ფილოსოფიას მფარველობდა, ათენს ამკობდა შესანიშნავი ნაგებობებით (ოლიმპეონი). მისი ბრძანებით გამოიცა ჰადრიანუსის მუდმივი **ედქტი** (edictum perpetuum Hadriani), ჰადრიანუსის წერილი (epistula Hadriani), ჰადრიანუსის სიტყვა (oratio Hadriani), ჰადრიანუსის ბრძანებულება (rescriptum Hadriani), ჰადრიანუსის კანონი (lex Hadriana). უშვილო ჰადრიანუსმა იშვილა თავისი მემკვიდრე ანგონინუს პიუსი.

ჰელენოგამიასები – სიტყვასიტყვით „ბერძენთა ხაზინადრები“, დელოსის ლიგის ფინანსური ბელამხედველნი. ძვ. წ. 474-454 წწ-ში მათი შტაბბინა დელოსზე მდებარეობდა, შემდეგ იგი ათენში გადაიგანეს. ჰელენოგამიასები თავდაპირველად ათი ათენელი **მოქალაქე** იყო, რომელთა არჩევნებიც ათენში იმართებოდა. ძვ. წ. 454 წ-ის შემდეგ მათი არჩევა, სავარაუდოდ, ხმის მიცემით ხდებოდა, ჩვეულებრივ თითო ჰელენოგამიასი თითო **ფილედან** იყო არჩეული. დელოსის ლიგაში შემავალი ქალაქებიდან ხარკს ჰელენოგამიასები **აპოლექტესების** მეშვეობით ღებულობდნენ. მათ აუდიტს **ლოგისტები** აწარმოებდნენ. ჰელენოგამიასებს ევალებოდათ, განეკარგათ მიღებული ხარკი, **სახალხო კრების** მითითებით გადაეცათ იგი დანიშნულებისამებრ – უმთავრესად **სტრაგეგოსებისათვის**, ცალკეულ შემთხვევებში კი სხვა მიზნებისთვის, ასე მაგალითად, აკროპოლისის მშენებლობისათვის. ძვ. წ. 411 წ-ის შემდეგ მათი უფლებები გაფართოვდა (იხ. **კოლაკრეტესები**). ძვ. წ. 404 წ-ს ათენის იმპერიის დაცემის შემდეგ ჰელენოგამიასის თანამდებობა გაუქმდა.

ჰელიაია (Ἡλία) – როგორც ჩანს, ეს გერმინი თავდაპირველად მხოლოდ კრების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. თუმცა ათენში იგი იხმარებოდა მოქალაქეთა იმ თავყრილობების აღსანიშნავად, რომლებიც შეკრებილი იყვნენ ან **მაგისტრატების** განაჩენთა წინააღმდეგ აპელაციის (**ეფესისის**) მოსასმენად, ანდა გარკვეული საზღვრების ზემოთ სასჯელის დასადებად **სოლონის** მიერ შემოგანილი პროცედურის შესაბამისად. მას შემდეგ რაც ეს ფუნქცია **დიკასტესებს** – მსაჯულებს დაეკისრათ, ჰელიაია ზოგიერთ შემთხვევაში გამოიყენებოდა მსაჯულთა

მთელი კრებულის აღსანიშნავად; შესაბამისად, Ἡλιαστῆς ნიშნავდა „მსაჯულს“ – δικαστῆς-ის სინონიმს. მაგრამ უფრო ხშირად ჰელიაია ნახმარი იყო ერთი კონკრეტული სასამართლოს – **თესმოთეტესების** სასამართლოს აღსანიშნავად.

ჰეგაირიები/ჰეგერიები (ἑταῖροι) – „მეგობართა“ (ἑταῖροι) გაერთიანებები. ზოგიერთ კრულ ქალაქში მოქალაქეები ჰეგაირიებად იყვნენ დაჯგუფებულნი, რაც სამხედრო სისტემის ნაწილებს ჰქმნიდა. ამ გაერთიანების თითოეულ წევრს ჰქონდა თავისი მაგიდა საერთო სადილებსა თუ ქალაქის „ანდრეიონში“. არსებობს მონაცემები, რომ სიტყვები ἑταῖρος და ἑταῖρα პროფესიონალური გილდიების მნიშვნელობითაც გამოიყენებოდა, თუმცა ჩვენთვის ყველაზე მეტად ნაცნობი ჰეგაირიები პოლიტიკურ ფრაქციებს წარმოადგენდა, რაც იმას ნიშნავს, რომ ისინი თანამშრომელთა მეგ-ნაკლებად ღრობებით გაერთიანებები იყო. ცალკეულ შემთხვევებში მათ συμμαχοῦμαι ეწოდებოდათ (სახელწოდება ერთგულების ფიციდან მომდინარეობდა). ჰეგაირიები საბერძნეთის მრავალ ქალაქში დასგურდება არქაული პერიოდიდან მოყოლებული რომაული პერიოდის ჩათვლით. ისინი არსებული რეჟიმის შენარჩუნებისა თუ მისი გადაგდებისათვის, ლიდერების პიროვნული ამბიციების დასაკმაყოფილებლად და სასამართლებსა თუ არჩევნებში ურთიერთდახმარების მიზნით იყვნენ შექმნილნი. ათენში პოლიტიკური ლიდერები კილონიდან მოყოლებული ჰეგაირებს ჰქმნიდნენ. ამ წესიდან გამონაკლისი, გადმოცემის თანახმად, **არისტიდესი** იყო. **დემოკრატიის** გამარჯვების შემდეგ მისი მოწინააღმდეგეები ხშირად ჰეგაირების მეშვეობით მოქმედებდნენ, ასე მაგალითად, 400-თა მმართველობის და **ოცდაათი გირანის** შემთხვევებში. ჰეგაირების ძირგამომთხრელი საქმიანობის შესახებ ორაგორების მიერ დამოწმებული **კანონი** ძვ. წ. 403 წ-ს დემოკრატიის აღდგენის დროს უნდა ყოფილიყო მიღებული.

ჰეგერა (ἑταῖρα) – „მამაკაცთა თანამგზავრი“. პირველად ეს გერმინი ჰეროდოტესთან (ჰეროდოტე, 2. 134) დასგურდება. ჰეგერები მეძავი ქალები იყვნენ, რომლებიც სექსუალური სურვილებით ვაჭრობდნენ. ისევე როგორც ანტიკურობაში, დღესაც მეცნიერებაში არაა ერთიანი თვალსაზრისი, თუ მეძავთა რომელ კატეგორიას მოიცავს გერმინი „ჰეგერა“. ერთი მოსაზრების თანახმად, ეს იყო უბრალოდ ანტიკური ევფემიზმი მთლიანად მეძავთა ფენისა (**მონისაც** და

თავისუფალისაც), იქნებოდნენ ისინი ქურუმის პროსტიტუტები, ქალაქის ან კერძო საროსკიპოს მეძავეები, თუ დახვეწილი, ინტელექტუალურად გაწვრთნილი, ძვირადღირებული კურტიზანები (μεγαλομίσθωσι). სხვა თვალსაზრისის მიხედვით, ჰეტერები დაბალი რანგის πορνί-სა (პროსტიტუტი) და πολλακ-საგან (ხარჭისაგან) განსხვავებით, სოციალურად მაღალ საფეხურზე მდგომ მეძავეებს ეწოდებოდათ. მათი მოვალეობა მამაკაცთა გართობა იყო. აკი ამბობს კიდევ დემოსთენეს ორაგორი, რომ ჰეტერები სიამოვნების მოსანიჭებლად გვყავსო (დემოსთენე, LIX, 122). ამ მიზნისათვის ჰეტერებს ინტელექტუალურად წვრთნიდნენ, ასწავლიდნენ პოეზიასა და მუსიკას. თუმცა ხშირად ჰეტერების განსწავლულობა გადაჭარბებით არის შეფასებული. ჰეტერა უფრო მეტად გაწვრთნილი პირი იყო, ვიდრე დაბადებით კულტურული პიროვნება. მათ შორის ყველაზე მომხიბლავნი და ნიჭიერნი (მაგ., ფრინე, ლაისი, ნეერა, თაისი, ლეონტიონი) გამოჩენილი პოლიტიკოსების, ფილოსოფოსების თუ ხელოვანთა საყვარელი ხდებოდნენ.

ყველაზე ცნობილი ჰეტერა **პერიკლეს** საყვარელი ასპასია იყო. ასპასიაზე ბევრს წერდნენ და კამათობდნენ ანტიკურობაში. თუმცა მის შესახებ მრავალი ურთიერთსაწინააღმდეგო თვალსაზრისია გამოთქმული, ერთი უდავოა, ასპასია თავისი ეპოქის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო და საინტერესო ქალი გახლდათ. როგორც ჩანს, ასპასიას მხაგრულმა სახემ გააერთიანა ყველა ის ოსტატობა, ცოდნა და წარმატება, რომლისთვისაც კი ქალს ანტიკურ ეპოქაში თეორიულად შეიძლებოდა მიეღწია.

ჰეტერების ე. წ. „დიდი ეპოქიდან“ (ძვ. წ. V ს-ის ბოლო – ძვ. წ. III ს.) მომდინარეობს ყველაზე ცნობილ ჰეტერათა ამბები, ამ დროს წარმოიქმნა მათ შესახებ დიდძალი ლიგერაგურა. ახალ კომედიამ ამ პროფესიის რეალური და ფიქტიური წარმომადგენლები მოქმედებდნენ. ჰეტერათა მიმართ დამოკიდებულება ამ ქანრში ცინიკურიდან რომანტიკულამდე მერყეობს.

პიბარი, სვანეთი – ჯარიმა, რომელსაც იხდიდნენ ქურდობის შემთხვევაში **საზოგადოებისა** და ნაქურდალის პაგრონის სასარგებლოდ. ასევე, თუ ყრილობის ნებართვის გარეშე ვინმე უცხო ქვეყანაში გაემგზავრებოდა, მას ჯარიმად პიბარს ახდევინებდნენ.

ჰელოტი (ἑλωτας) – ზოგიერთ ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოში არსებობდა მოსახლეობის

გარკვეული სოციალური ფენა, რომლებიც ამა თუ იმ კერძო პირის პირად საკუთრებაში მყოფ **მონებს** არ წარმოადგენდნენ. ლექსიკოგრაფოს პოლუქსის განმარტებით, მონებსა და თავისუფალთა შორის შუალედური მდგომარეობა ეკავათ ლაკედემონელ ჰელოტებს, თესალიელ პენესტებსა და კრეტელ კლაროტებსა და მნოიგებს (პოლუქსი, ონომასტიკონი, 3, 83). მონებისაგან განსხვავებით, რომლებიც სხვა ქვეყნებიდან ჩამოჰყავდათ, ჰელოტები თავიანთ საკუთარ გერიგორიაზე იქნენ დამორჩილებულნი, სავარაუდოდ, ან ბნელი წლების ეპოქაში, ანდა მოგვიანებით, დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მიმართულებით ბერძენთა ექსპანსიის დროს. ჰელოტები, უმეგესწილად, მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას ეწეოდნენ. მათ გამორჩეული როლი შედარებით ნაკლებად ურბანიზებულ ქალაქ-სახელმწიფოებში ჰქონდათ. ჰელოტების შესახებ ცნობები, უმთავრესად, სპარტიდან მოგვეპოვება.

ლაკონიაში ჰელოტთა სისტემის წარმოქმნა, როგორც ჩანს, მიკენური ეპოქის დასრულების შემდეგ გაშლილ მიგრაციულ და თავიდან დასახლების პროცესებს უკავშირდება. ჰელოტთა რიცხვი არა მარტო სპარტიაგების, არამედ ლაკონიის თავისუფალი მოსახლეობის რაოდენობას აღემატებოდა. მონებისაგან განსხვავებით, ჰელოტები ოჯახურ და ერთობის თავდაპირველ კავშირებს ინარჩუნებდნენ. ისინი სახელმწიფოს „კუთვნილებაში“ იყვნენ (სგრაბონი, 8. 5. 4), რომელსაც ერთადერთს ხელეწიფებოდა მათი გათავისუფლება. ამას ადგილი მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში ჰქონდა. ასე მაგალითად, ჰელოპონესის ომში მამაკაცთა რიცხვის კლებამ აიძულა სპარტელები, რომ **ჰოპლიტთა** დანაყოფებში მრავალი ჰელოტი შეეყვანათ.

კლეროსებზე (მიწის ნაკვეთებზე) მიმაგრებული ჰელოტების მოვალეობას სპარტიაგების სურსათ-სანოვაგით უზრუნველყოფა წარმოადგენდა. ისინი სპარტიაგებს განსაზღვრულ ღალას უხდიდნენ (ნამაგს თავად იტოვებდნენ). არ არის ცნობილი, თუ რამდენად შეეძლო კონკრეტულ სპარტიაგს განეკარგა თავისი ჰელოტი – მიეცა იგი საჩუქრად ან **მზითვში**, ან თუნდაც გაეყიდა. ჰელოტთა დასჯის შემთხვევებს როგორც სახელმწიფოს, ისე კერძო პირთა მხრიდან ჰქონდა ადგილი.

სპარტელები ჰელოტებს ერთობ დაუნდობლად ეპყრობოდნენ. **ფეოროსები** პერიოდულად მათ ომს უცხადებდნენ. ჰელოტები ხშირად ამქდავნიებდნენ უკმაყოფილებას, რაც ზოგჯერ ამბოხე-

ბის სახეს იღებდა. ეს გარემოება მათ მიმართ სპარტაგების მუდმივი შიშისა და უნდობლობის მიზეზი იყო.

ჰოპლიტი (ὁπλίτης) – მძიმედ შეიარაღებული ქვეითი მეომარი ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოების საჯარისო ფორმირებებში. ჰოპლიტები იბრძოდნენ შეკრულ ფალანგებში, რომლებიც ძვ. წ. VII ს-იდან მოყოლებული ათენსა და სპარტაში სამხედრო ძალების ორგანიზაციის გადამწყვეტი სისტემა გახდა. ჰოპლიტის აღჭურვილობა შედგებოდა მუზარადის, ჯავშანის, საბარკულისა და მძიმე ფარისაგან, რომელიც მისი მთავარი თავდაცვითი საშუალება იყო. ჰოპლიტის მთავარ საბრძოლო იარაღს შუბი და მოკლე მახვილი წარმოადგენდა. ჰოპლიტებად მსახურობდნენ ის **მოქალაქენი**, რომელთაც არ შეეძლოთ ცხენების შენახვა, თუმცა გააჩნდათ იმის სახსრები, რომ საკუთარი თავი თვითონ აღეჭურვათ. ძვ. წ. V ს-ის დასასრულს ათენში ჰოპლიტად კვალიფიკაცია **ძევეგითა სოლონი-სეულ** კლასს შეესაბამებოდა.

ილუსტრაციები:

- 1) თემისი, ბრამილია, ავგორი – ალფრედო კეშიაგი
- 2) დემოკრაგია, ათენის აგორას მუზეუმი, S 2370, დაახლ. ძვ.წ. 335-330 წწ.
- 3) არეგე, ეფესო, ცელსუსის ბიბლიოთეკა
- 4) კლისთენესი, თანამედროვე ბიუსტი, ოჰაიო, მთავრობის სახლი
- 5) პერიკლე, ბიუსტი სახელწოდებით „ათენელი პერიკლე, ქსანთიპოსის ვაჟი“, ბერძნული ორიგინალის რომაული ასლი (ძვ. წ. 430 წ.)
- 6) ძმები გრაქუსები, ეყენ გიომი, (1853 წ.), ლუვრი
- 7) ნემესისი, ახ. წ. II ს., ლუვრი, (Ma 4873)
- 8) თემისის მარმარილოს ქანდაკება ნემესისის გაძრიდან, რამნუსი, აგიკა, მოქანდაკე: ხერეს-გრაგოსი, ძვ. წ. III ს., ათენის არქეოლოგიური მუზეუმი, № 231
- 9) ათენის აგორა
- 10) SPQR (senatus populusque Romanus) – აბრევიატურა (სენატი და რომაელი ხალხი), რომის რესპუბლიკის მმართველობის ფორმა; მილანი, ვიგორიო ემანუელის გალერეა
- 11) ათენის სგოა (რეკონსტრუირებული)
- 12) მახვშის საფარძელი, სვანეთი
- 13) ლაშარის ჯვარი, ხევსურეთი
- 14) ვახტანგ VI, უცნობი მხატვარი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი
- 15) დავით აღმაშენებელი, შიომღვიმის ფრესკა